

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ім. ПЕТРА ЯЦИКА

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ

**МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ**

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ**

**В ОДИНАДЦЯТИ ТОМАХ,
ДВАНADЦЯТИ КНИГАХ**

НАУКОВА ДУМКА

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ІХ-1
д
РОКИ
1650-
1654
д

Редакційна колегія:

П. С. СОХАНЬ (голова), Г. В. БОРЯК (відповідальний секретар),
Л. ВІНАР, І. Б. ГИРИЧ, Г. ГРАБОВИЧ, Я. Р. ДАШКЕВИЧ,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, О. ПРІЦАК, Л. В. РЕШОДЬКО,
Ф. СИСИН, В. А. СМОЛІЙ (заступник голови), О. П. ТОЛОЧКО,
П. П. ТОЛОЧКО, Ф. П. ШЕВЧЕНКО

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського*

Репринтне видання

Грушевський М. С.

Г 91 Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — (Пам'ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.

Т. 9. Кн. 1. — 1996. — 880 с. — ISBN 5-12-004829-3 (в опр.).

Дев'ятий том "України-Руси" висвітлює події Хмельниччини 1650—1657 років. Перша книга цього тому охоплює період від 1650 р. (похід на Молдову) до 1654 р. (Переяславська угода).

Для істориків, археологів, етнографів, філологів, усіх, хто цікавиться минулим України.

Г 0503020902 - 039 46-96
221 - 96

ББК 63.3 (2Ук)

ISBN 5-12-004829-3 (т. 9, кн. 1)

ISBN 5-12-002468-8

*До 5-ї річниці
Незалежності України
та 130-річчя
від дня народження
М. Грушевського*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ ІХ

Бібліографічний впис цього видання вміщено в „Літопису Укр. Друку“, „Картковому реперт.“ та інших покажчиках Укр. Книжк. Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. о. Неодмінного Секретаря ВУАН:
акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

Державний Трест „Ки в-Друк“, 8-ма друкарня,
вулиця Льва Толстого № 5,
Київський Окрліт 232, 1556.—3000.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ACADEMIE DES SCIENCES d'UKRAINE.
Histoire d'Ukraine, par Michel Hrushevsky, vol. IX, 1 partie, 1650—1653.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМУ ДЕВЯТОГО

перша половина

(Хмельниччини роки 1650—1653)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.

1928.

Минуло багато років з того часу, як війна перервала мою працю над «Історією України-Руси». В перших днях липня 1914 р. я виїхав до своєї літньої оселі в Криворівні, в Карпатах, перервавши роботу на зборовському епізоді, в повній надії, що за кілька тижнів я зможу вернутись до неї. Взявши з собою рукопись, я в Криворівні переглянув вступні глави до Хмельниччини і вислав їх до київської друкарні, щоб вона почала II частину VIII тому. В осені я сподівався докінчити сю другу частину і випустити її в 1915 році.

Але мені не довелося вернутися до своєї львівської робітні і до своїх матеріалів. Замість Львова я добився до Київа, та опинився тут у в'язниці, і з неї вислано мене в 1915 р. до Симбірська. Відти закінчив я друк II частини VIII тому і випустив її в 1916 року, а переведений того-ж 1916 року до Москви, покористувався матеріалами тутешніх архівів і книгами бібліотек, щоб довести історію подій до 1650 р., і з початком 1917 року почав друкувати огляд рр. 1648—1650 як III частину VIII тому. В осені 1917 р. я відіслав останні коректури її, і в 1918 одержав пробний примірник сей книги. Вона не вийшла в світ, а розійшлася по руках з складу друкарні, а я з свого єдиного примірника повторив сей том у Відні в р. 1922. Так обірвалася моя праця над «Історією» і тільки повернувши до Київа в р. 1924 я рішив поспробувати відновити сю роботу. Діставши командірування до Москви і Ленінграду в осені того року я познайомився з станом архівних фондів і новою організацією архівів і в наступнім році приступив до організації археографічної експедиції, що між иншим і мені мала допомогти реставрувати матеріали знищені війною, трусами і нарешті пожежею мого дому. За поміччю моїх київських співробітників і членів львівської археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка робота ся пішла жваво¹⁾, на початку 1926 р. я зробив пробне оброблення матеріалу для 1650—1 рр., а потім як матеріал сей доповнено за моїми вказівками, протягом 1926 — 8 рр. обробив Хмельниччину до кінця, до смерти Богдана.

Те що мені при тім бажалось осягнути, і на мій погляд до певної міри вдалося осягнути, я звів би до таких пунктів:

Літературні оброблення Хмельниччини я відсунув на другий план супроти сучасних звісток документального матеріалу, згромадженого в виданнях останніх десятків літ і доповненого мною за поміччю моїх співробітників.

Сей документальний матеріал доповнено настільки значно, що він заповнив деякі дотеперішні прогалини і дав нове освітлення подіям.

¹⁾ Особливо попрацювали і цінну поміч дали мені: д-р М. Кордуба у Львові, д-р В. Герасимчук в Кракові й Варшаві, А. Вислошисський у Відні, В. Євфимовський і Д. Юркевич у Москві; ім а також А. Ершову, Д. Кравцову, М. Петровському і С. Порфирьеву, що також брали участь у сій роботі, складаю щирю подяку.

Особливо се треба сказати про останні роки Хмельниччини, дуже поверхово оброблені в дотеперішній науковій літературі.

Фактичний зміст Хмельниччини збогатився дуже, і загальний образ її представляється значно яснішим—хоча новий матеріал не упростив, а ускладнив його; я з свого боку старався не схематизувати, не спрощувати його штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги—особливо при кінці тому.

В фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річнесполитої «під високу руку» московського царя; він переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т. д.

Се те що інтересує в сих подіях «всесвітнього історика», і не може не захоплювати й нас. Але ми більше ніж хто мусимо пам'ятати, що руховою силою цього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас,—під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну судяльну верству з різнородних суспільних елементів. Клясові інтереси цієї нової верстви стара історіографія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося «народною боротьбою», «боротьбою за визволення України». Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу, і після того як так довго скупляла на собі увагу політика старшини, її стратегія і дипломатія,—мусимо шукати того що досі більше постулювалося, ніж вияснялося—становище і ролі соціальних низів, що кермувалися старшинськими верхами, й іноді слухняно йшли за ними, а іншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища. Основним завданням моїм і мусіло бути дослідження саме ролі їх у сім великим зломі українського життя, висвітлення впливів цього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння. Одначе для першого—ролі мас—безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виривають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію. Тому більше приходиться говорити про розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку означали дальші напрями народного життя. Але часто кидають світло на те, як переломлювалися в свідомості людности події і ситуації, записи того що говорилося серед рядового козацтва, міщанства, нижчого духовенства. Я даю досить місця цьому матеріялові, бо істориківі кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важко знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і неможна відтворити)—а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали. Особливо ж се цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність сих настроїв з економічною і соціальною обстановою їх життя, і т. д.

Се вводить нас у другу сторону історичного процесу, що займала мене не менше—зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне. Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясення, пережите українським громадянством і масами, викликало велике піднесення самопочуття—індивідуального і колективного. Громадянство і маси жили сям піднесенням потім довго, віками, і в нім треба шукати завязків ріжних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю. Новий рух,

розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією. З особливою уважливістю старавсь я ловити всі прояви сього розбудженого самопочуття. Мені приємно, що в новім матеріалі, зібранім для сеї праці, стрічаються сі іскри—не часті, але яскраві.

За те свідомо я мусів обмежати з одної сторони—питання чисто воєнної історії, суто дипломатичної—з другої, нарешті персональну біографічну історію діячів сеї доби, хоча зібраний матеріал дає для неї багато, і навіть зібране тут може служити дороговказом для занять у сім напрямі.

Розуміється, матеріал все таки не вичерпаний. Особливо се треба сказати про заграничні зносини Хмельницького: татарські, турецькі, молдавські, семигородські, австрійські, пруські, шведські; тут ще лишається робота на довгі літа. Я з приємністю вітаю систематичні студії в закордонних державних архівах наших співробітників, перші серйозні студії над турецькими актами зносин Порти з Хмельницьким, заманіфестовані уже підчас друку сього тому. Саме формується турецько-українська комісія, що має повести сю роботу широко і систематично, я надіюсь що така робота піде й на інших полях. Мені довелось вложити немало праці в те щоб за поміччю перекладачків увести в світ виклад принаймні частинно той молдавський і угорський матеріал, що досі зіставався не ужитим через свою мову. В сім матеріалі лишається ще багато праці українським і не українським робітникам.

Вдячна також була сфера зачіплена мною в початках занять, але потім залишена на боці—літературна історія Хмельниччини: різні легенди, старі й нові, їх фактичний підклад і розроблення в різних часах в звязку з політичними і соціальними ситуаціями ¹⁾.

Далі—велика і дуже потрібна робота, що може бути пророблена тільки колективно—се діячі Хмельниччини: довгий ряд визначних людей, з котрих тільки декотрі вибилися на чільні місця і до певної міри скупчили на себе увагу дослідників, але ні вони, ні ті, що зісталися на позиціях другорядних, хоч були людьми безумовно визначними і яскравими представниками свого часу, не мають біографій і не були предметом скільки небудь уважного обслідування. Свідомо лишивши сю роботу на боці я тим не менше був би рад, аби вона знайшла як найскорше своїх робітників; мені приємно, що ще тепер я можу одмітити певні початки на сім полі (студії Герасимчука, Крипякевича, Петровського й инш.)

Нарешті—історія соціально-політичних форм і установ, що складались або розвивались в сій добі, теж тільки-тільки що починає досліджуватися. Цінні підсумки матеріалу були зроблені останніми роками заходом дра Крипякевича. Але скільки небудь повне освітлення на сім полі доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективно—ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших. Се діло будучности.

Сам джереловий матеріал досі не препарований відповідно, як я се підносив в огляді його, в VIII томі (друге видання частини другої, примітки). Не тільки зістається багато не друкованого, але й те що видане, лишає багато до бажання: листу-

¹⁾ Деякий матеріал у мене був зібраний і перед війною я почав був робити з нього маленькі статті—одна надрукована була в збірнику на честь проф. Корсакова: «Линчай і Линчаївці». Але матеріал сей агорів, і я його не відновляв; в VIII томі і в нинішнім розкидані місцями маленькі екскурси в сю сферу.

ванне часто опубліковане з скорочених копій, з невірними або певними датами; замість оригіналів що заховалися ціло, друкувалися переклади (так видавці московських матеріалів часто видавали моськовські переклади, як лінше зрозумілі їм, замість українських оригіналів, що досі зісталися невидані), і под.

В усіх сих напрямках дослідча і видавнича робота вестиметься дал. і я рад буду брати в ній участь і навіть кермувати нею по силам. Але над своїм обробленем Хмельниччини я рішив тимчасом поставити крапку, вважаючи, що для даного моменту наступив уже в сій роботі термін корисности, і краще випустити зараз те, що мною вже зроблене, та перейти до дальших подій. Може бути, що ще мені доведеться по якімсь часі проробити раніше випущені і нинішні частини історії Хмельниччини, звязати їх тісніще і доповнити тим матеріялом, що далі прибуватиме. Коли не доведеться мені, зроблять се інші за мене.

Коли розміри тому позволять, я при кінці подам вповні деякі матеріали.

ПІДДАННЄ ТУРЕЧЧИНИ Й ПОХІД НА МОЛДАВУ 1650 р.

Настрої на Україні; невдоволення з гетьмана і старшини; повстання на панів і гетьманські репресії; утеча за московську границю; незадоволення релігійних домагань. Польські плани антитурецької ліги і напущення на Туреччину козаків. Московський ультиматум Польщі і козацькі старання коло українсько-московської ліги; ретірада Москви і відновлення її договору з Польщею. Венецький висланець у Хмельницького. Хмельницький заходиться коло тіснішого зв'язку з Туреччиною. Його директиви до ням. Кримські жадання Тамочи на Дону і Черкесів; похід Лисовця і Тимоша Хмельницького. турецькі покли у гетьмана і підданство султанові (липень). Жести в польській бік. Ханський план походу на Московщину і контр-маневри козацької політики. Ірклієвський з'їзд. Попис польського війська і мобілізація козацька. Розрухи на Україні. Похід на Молдаву. Тривога в Західнім світі. Перспективи козацького конфлікту з польським військом; переговори з Потоцким і ліквідація напруження. Московські страхи спривогу самозванця і посольства до Хмельницького в сій справі. Туреччина приймає Хмельницького в васальство.

Зрада хана під Зборовом зломилла визвольну боротьбу України в момент найвищого піднесення її. Змушені до тяжких і болючих уступок, які цілком нівечили визвольну програму, поставлену козацщиною як мету рішучої розправи з польським магнатством в 1649 р.—гетьман і старшина напружили всю енергію і всі дотепи на те, щоб якось утримати фактично-вільну територію Козацької України, заховати її неприступність для польського війська і польської шляхти і таким чином закрити сумний факт зборівського компромісу—до тої хвили аж знайдеться можливість скасувати його формально¹⁾.

Але нагода не приходила. Політична ситуація не давала можливости чимсь натиснути на Річсполиту. Правлящі польські круги старанно обминали всякі зачіпки з Козацщиною. Ніяк не можна було посварити їх із сусідами. Москва, Швеція, Крим підтримували з Польщею приязні відносини, і так само не хотіли починати з нею, як і вона з ними. Одинокий реальний союзник Козацчини—кримський хан після зборівської зради пильно заховував своє незвичайно вигідне і корисне становище посередника і сторожа угоди між Польщею і Україною, що робило його предметом гарячих залицянь і запобігливості обох сторін. Все се змушувало українську старшину до всякої обережності і стриманости.

Маленький сам по собі епізод—поворот з неволі коронного гетьмана Миколая Потоцького, а за ним слідом його товариша Каліновського—був дуже симптоматичним з цього боку, і викликав сильне вражіння²⁾. Козацщина вважала Потоцького най-

¹⁾ Див. в т. VIII ч. III с. 226 і далі.

²⁾ Про поворот Потоцького в т. VIII. III с. 271. Він повернувся мабуть в середині березня. Кисіль у своїм звідомленню королеві про київський березневий з'їзд уже говорить про поворот Потоцького як одну з причин тривоги й незадоволення козацтва, що з його приходом вважало неми-

більшим і найнебезпечнішим своїм ворогом. Се ж він піднявся був на повне знищення Козаччини на перші вісти про повстання! Коли сей тяжкий ворог опинився в татарській неволі—се було великою потіхою, і поки він там сидів, се наповняло Козаччину гордим почуттем, що таки їй удалось притерти роги ворожому магнатству. Хмельницький хвалився перед московськими агентами, що доля Потоцького лежить в його руках, і без його згоди хан Потоцького на волю не пустить. Без сумніву, він і старшина всяко настоювали, щоб хан Потоцького не пускав. Одначе хан таки його пустив, і то навіть без викупу. Правда, викуп мав бути таки вишлачений, хан його не зрікався,—але випускаючи Потоцького він робив перед польським урядом благородний жест, ніби то «дарував волю» коронному гетьманові¹⁾, і се ясно показувало українській стороні, що кримський уряд ззагалі не має ніякого заміру бути її одностороннім приятелем.

Так само неприємно мусіло вразити її, що инший сусід і союзник, котрого хохілося теж притягнути як ближче—воевода молдавський Василь в сім епізоді брав дуже діяльну і горячу участь, клопотався у хана про звільнення Потоцького і всяко улекшував йому переїзд до дому.

Дуже неприязний вітер повіяв з цілого сього епізоду на українську сторону. Нагадав їй, що не приятелів вона має навколо себе, і змусив пильно її трівожно оглянутись наоколо—по своїй землі і по за нею²⁾.

В наших руках єсть тепер записка Потоцького в козацькій справі подана королеві по повороті: вона ясно показує, наскільки була оправдана тривога викликана його поворотом, не тільки серед козаччини, але і всіх прихильників замирення. Старий ворог Козаччини яскраво представив непримирене протиривенство козацького і шляхетського табору і висловивши перекованне, що справа може бути розв'язана тільки війною, тим самим дав твердий прогностик на найближчий час.—

Ідучи до Люблина, згідно з наказом в. к. м., отримав я листа від своїх (урядників) з Бару. Повідомляють мене, що козацькі залоги прийшли до Шаргорода, Виниці, Браїлова—намірів їх доміркуватись не могли, описали тільки їх поведінку і вчинки, а саме такі. Млини приналежні до староства Барського і шляхетські—грабують. Збіжка на Україні купувати не дозволяють. Подільським і покутським підда-

нучими нові конфлікти і репресії—автографи Публ. бібл., тепер варшав. університету, копія Чортор. 398 л. 21.

«Приїзд й м. пана краківського затурбував козаків, бо так зрозуміли, що буде мститися за свій сором; але король й м. потішив (apimował) їх своїм листом», писав з сього приводу королівський секретар Празмowski 1 квітня. Перед тим, 8 березня: «Пан краківський виїшов (з Криму), се певно; гетьманом великим, як був»—Автографи б. петерб. публич. бібл., тепер варшавськ. унів. (листування підканцлера литовського Сапіги) кн. 221 л. 289.

Про Каліновського записка з Камінця, 21 квітня н. с., каже, що він приблизно 4 квітня виїхав з Бахчисараю, разом з Денгофом, двома Потоцькими й ин. (Збірка Русецького, 31). Коло того часу в 20-х числах квітня він міг бути дома.

¹⁾ «Аби приятельські листи наші були тим миліші, послаємо Потоцького, обдарувавши його волею за здорове голови вашої—що звольте ласкаво прийняти»—дописок ханського листа до короля. Місцаї. ч. 540.

²⁾ Я вказав уже, як уважно і трівожно слідило укр. громадянство за періпетіями повороту козацького ворога.—VIII. III с. 271. прим. 2.

ним вільного переїзду забороняють, і українським (підданим) приїздити з збіжжєм і з живністю на ярмарки й торги подільські й покутські не дозволяють. Такі повторяють слівця: «Нехай Ляхи як пси від голоду здихають».

Чи ті хлопці бажать добра Річипосполитій, і чи не оживуть вони на весну разом з Москвою,—полишаю то глибокому осудові в. к. м. Я ж з тих їх учинків бачу, що вони dokonче хочуть зкинути з себе ярмо підданства, і дай Воже аби не задумували вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли—щоб мати відокремлене від в. кор. м. володінне¹⁾, як то загально говорять.

В давніших роках козацькі залоги завсіди були на Запоріжжю, тепер перенеслися з Запоріжжя на погранича воеводства Браславського з Подільським, і як перше служили безпечности пограничній²⁾—щоб ми своєчасно мали відомости про татарські походи на нас,—тепер прогнів нас обернули своєю сторожу. Давніше вважали Татар за неприятелів, тепер за приятелів, а за головних неприятелів вважаємо ми! Давніше Дикі Поля були коло Дніпра, Інгула, Інгульця, Богу,—тепер хочуть їх завести почавши від Бару аж по Львів. І таки певно того докажуть—тим тільки, що зголоднілим і через часті неприятельські наїзди знищеним підданим подільським не позволят купувати живности—як то вже й роблять, а до того наїздами будуть докучати. Всіх до себе переваблять. Вже хлопці таборами до них ідуть. А коли хлопів по містах і селах не буде, настане певна дичина, певні пусті поля³⁾, а в них неодмінно—кочовиска козаці і в них дальші походи в землі в. кор. мил.

Бо то ще не певний спокій, найясніший мил. королю, що поставовлено пакти, Хмельницький перед маєстатом в. кор. м. упокорився, і віддано присягу на послушенство! Коли вони такі вірні піддані, і він (Хмельницький) такий цюгливий слуга,—чому він так часто посилає до хана, розпалюючи його на війну? Чому різних монархів і княжат запрохує до спілки в війні? Чому обіцяє їм відступити різні провінції? Я так розумію, що з природженого свого лукавства (przewrotnosci) він недобре замишляє вітчини і маєстатові в. кор. мил. На доказ мині вистачає того самого, що козаки ніколи не дотримали віри статочно, і що більше складали присяг, тим більше у них було хитрости, неправди, зради, нежичливости. А що маю їх (доказів) стільки як волосся на голові, то няк не могу дати себе збити з такої опії про козаків і Хмельницького, що у них не то що слизька вірність, але ніякої вірности нема! Дізнали того попередники—дівнав Жолкевский, Конєпольский, дізнав і я. Дівнав еси і в. кор. мил., коли по стількох писаних обіцянках Хмельницького, по стількох запевненнях спокою вони насамперед перших послів в. кор. мил. не пошанували, а других по тиналі⁴⁾, потім кинулися на війська в. кор. мил. і піднесли свою безбожну руку (хоч то їм не пішло на добре!)

Але припустім, не упереджаючи подій, що Хмельницький буде чесним і памятаючи таку ласку і добрість в. кор. м., скоче затримати чернь (plebem) в обовязку. Як же він, прошу, її затримає? Коли у неї так розбіглися колеса своєвільства, що їх жадним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба. Одного сьогодні стратять—на його місце иншого—здібнішого, справного виберуть, і то такого щоб їх сторони пильнував.). Переконалися я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Остриянин на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Остриянина—тогож моменту обрано на регімєнт Гуню, і я 12 тижнів віз з ним війну та ледви привів до послуху—зброею і не малим розлитєм

1) divisum z w. k. mcią imperium. 2) securitati ukrainnej.

3) Яка глибина державного розуму!

4) Натяк мабуть на посольство Смяровского.

5) Albo v nich jeden Chmielnicki? tysiącami rachować by ich potrzeba! Tego dziś zgubią, a inszego na to miejsce—dzielniejszego, sprawniejszego i rozumniejszego obiera, u takiego ktory ich partes tuebitor. Який несподіваний комплімент сьому українському плебсові! Яку все таки могутню моральну й інтелектуальну силу в сій «український дичині» відчували її вороги—магнати! Я поставив сі слова епіграфом книги.

крови. Всі комісії, скільки їх бувало, ніколи не кінчилися без пускання крові, і доки хлопство не побачило сильного війська з нашої сторони, і земля не скропилася кровю, доки шаблі не затупляться на їх шнях,—побачиш і тепер того в. кор. мил.—не погамується та сваволя, і цютливими вони не будуть, поки не побачуть нашого оружного війська та його рішучости.

Коли за давніших часів, коли ще Річпосполита цвіла, тяжкі вони були до послушенства, тим більше тепер, коли силе шасте наповнило їх пихою, за сею карою божею. Хотів би я бути фальшивим пророком—але все міні показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і відбунту відогнати може тільки одна шабля! Бо хоч би в. кор. мил. хотів узяти иншого способу, а саме—велів їм іти на море, або на війну з якими небудь иншим монархом,—певнісінько, що не підуть за наказом в. к. м., тому що бояться нарушити і стратити ті зносини, що мають з чужими державами. Тому нема иншого способу на ту сваволю крім шаблі, як я вже сказав, і треба щоб вона була скоро. Бо щоб проволока могла залічити се лихо, на те не треба надягтись, а навпаки—так рахувати, що чим довше ми тут хоробу запустимо, тим тяжче буде її лікувати. Бо їм що далі то прибуває сили, а у нас убуває, і так ми певно будемо переможені.

Тому я з місяця (уряду) свого бажаю і раджу, щоб в. кор. мил. зволив винайти способи в скорім часі зібрати сильне військо, і щоб як найскорше для того був зложений сейм—поскільки в. к. м. не міг би без нього найняти війська. Бо коли того не буде, сваволя віджне і що далі то вище підноситиме голову; в. к. м. буде в небезпечі, а Річпосполитій ледви чи не приїде остання загибель.

Небом і Богом моїм свідчуся, що до тої ради приводить мене не привата¹⁾ бо я радий би був бачити Річпосполиту в спокою, але сумління, честь, щирість і любов моя до вітчизни і до маєстату в. кор. мил.—котрий я хотів би бачити найпевнішим, найвищим, найбільшим між усіх монархів маєстатами, непереможним і щасливим. А буде таким, клянусь Богом, коли в. к. м. схочеш ухилитися за шаблю в сих обставинах. Козаки і Орда визнають побідної зброї, бо ж не може бути, щоб Бог не схотів помститися за кривду свою і своїх святих костелів пограбованих, сакраментів збезчещених, мертвих з гробів викинутих, і не поблаговляв побідою в. кор. м. як местника²⁾.

Ясно що коли перший сенатор корони, военний міністер і головний командант воєнних сил, «другий король»³⁾, проголосував за єдиний спосіб розв'язання козацького питання—затупити польські шаблі на козацьких шнях, се давало досить ясне уявлення про будучину козацько-польських відносин. Репутація Потоцького на сім пункті була досить вироблена, так що наведений лист його свідчив лише, що старий гетьман лишився вірним їй. В козацьких кругах його знали досить з тих кампаній, котрі він тепер нагадував королеві, і його поворот назад на гетьманський уряд давав директиву на підготовку всіх сил до нової кампанії.

Внутрішні відносини були дуже напружені. Не вважаючи на всі силкування гетьманського правління закрити дійсний зміст зборівського компромісу і захвати в Козацькій Україні видимість визволення від польського панського панування. в українських масах і в козацьких низах відчувалась тривога і невдоволення. Невдоволення з ситуації—і недовіре до козацької старшини, що взяла на себе провід

¹⁾ Тут треба розуміти: не персональні жалі за сором заданий Козаччиною.

²⁾ Дата: у Львові д. 25 марта р. 1650—рпк. Оссод. 1453 с. 377, теж 221 л. 94.

³⁾ Quasi alter rex—так називає його Парчевич, описуючи тодішню ситуацію (Archiv für öster. Geschichte т. 59 с. 500).

і відповідалність, покликала нарід на рішучу розправу, на життє й смерть, і кинула справу на роздоріжжю.

Не вважаючи на бідність і випадковість наших відомостей, не бракує нам за сі роки вказівок на сильне роздражненне людности з такого непевного, неясного і підозріливого стану річей,—і незадоволенне з козацьких провідників. Бачили ми вже вище відомости про гетьманів проголошуваних зимою 1649—50 р. в різних місцях против Хмельницького¹⁾. Йому вдавалося ліквідувати сі інциденти: декому зробив він короткий кінець, інші повтікали з України; з деякими прийшлося устави якесь *modus vivendi*—як от з Нечаем. Його незвичайна популярність толкувалася тим, що він уважався представником чесної й твердої боротьби з Польщею, тим часом як Хмельницький придбав репутацію опортуніста-хитруна. Сей погляд зафіксувала народня поезія потім, з нагоди смерти Нечая, ми побачимо се далі. Тут же, в додаток до сказаного вже раніш, я наведу ще кілька згадок про конкурентів Хмельницького—з тих поголосок і оповідаць, що назбирало посольство Пушкіна.

В дорозі до Варшави в перших днях березня с. с. оповідав їм челядник Ян. Радивида що їхав з Варшави: «На Україні козаки почали бунтуватись, вибрали собі полковника Нечая, а договір гетьмана ставлять в ніщо; а В. Хмельницький свого договору з королем тримається вповні, і гультаїв буде воювати разом з Короною Польською».

Польський жовнір Стаміровський розповідав посольській публіці 4(14) квітня: Українська чернь, гультайство, «пашенні мужики» бунтують і не хочуть землю орати; вибрали собі полковника Нечая і шарпають міста; Хмельницький же з реєстровими козаками королеві послужні й хочуть на спілку з жовнірами польськими бити тих гультаїв.

Якийсь приїзкий з Камінця Поляк, що побував «в Черкасах», того ж дня розповідав ще більше: «Запорозькі козаки стоять у зборі, гетьманом у них Матвій Гладкий, з ним тридцять тисяч стоїть кого Константинова. А з полковниками: з Кривоносим сином стоїть сорок тисяч у трьох милях від Камінця Подільського, а коло Бару Нечай, і з ним тридцять тисяч. Коло Чернигова, Стародуба і Почена всі міщане збунтувались, стоять в купах, багато побили своїх панів, б'ють тих що воювали з козаками, а шляхта, приводячи їх до послуху, за се карає на смерть». У Вишневецького в великий піст на третій неділі (очевидно в сих повстаннях) побито війська більше чотирьох тисяч, і тепер Вишневецький і Конєцпольський повели «під Черкаси» пові контингенти—жовнірів тисячів зо три. «А В. Хмельницького гетьман Гладкий і Кривоносів син і Нечай звуть зрадником і кривоприсяжником».

Якийсь «Поляк Чернавський», що приїхав того дня з Волини, розповідаючи про кийвський з'їзд гетьмана з Кисідем в березні, додав такі інтересні пояснення: «Богдан Хмельницький хоче королеві служити, та тільки не можна йому, бо козаки не хочуть на те пристати, на чім Хмельницький був договорився; Хмельницький від козаків відстати не сміє, та і не можна йому відстати: коли відстане, уб'ють його козаки. А полковники: Матвій Гладкий, Нечай, Кривонос, хоч і п'ють і їдять разом, а мислять не одну мають: звуть Хмельницького Ляхом, похлебцею (облєсни-

¹⁾ Т. VIII. III с. 269. Пражмовський пише з сього приводу 15 квітня: «на Запоріжжю иншого гетьмана вибрали були козаки, але Хмельницький велів його зловити і голову стяти в Київі»—л. 393.

ком). А та шляхта, що післана на уряд до королівських міст, живе в великім страху від козаків: ратуючи своє життя кланяються їм, поять і всяку ласку чинять. А до городів і міст Вишневецького козаки урядників не пустили, держать городи Вишневецького за собою. А на ту шляхту що поприїздила до своїх маєностей на Україні—на неї хлопці бунтуються, побивають до смерті і маєток їх шарпають.

А «садівничий смоленського воеводи» приїхавши з під Більська (на Підляшшу), розповідав, що там коло десятого квітня н. с. була відомість, що Кривонос з козацьким військом їде на Білорусь, на Кричів і Мстислав, за те що під Сауцьком йому вбили батька (очевидно тут помішали Кривоноса з Кричевським), і воевода Глібович пішов на нього з Смоленська з військом.

Козацькі послы, що їхали тоді ж до Варшави, на запитання московських послыних, що всі ті чутки про Нечая, Кривоноса і їх наступи на Поляків—чисті вигадки; влада гетьмана в повній силі: він запорозьких козаків відає, судить і розправу між ними чинить, і поріжнення (розни) між запорозькими козаками нема ніякого; відносини з Поляками теж нормальні,—королівські й панські урядники урядують. Але—з вдоволенням зазначали вони—Ляхи дійсно мають великий страх перед козаками¹⁾.

Як відомин попередньої кампанії (1649 р.) інтересна пізніша поголоска, що камінецькі міщане не хочуть пускати до себе ні польського війська, ні козацького, бо міщанам з обох сторін, і від Поляків і від козаків неправда: і Поляки й козаки їх віддавали в полон Татарам²⁾. Сей розділ між міщанством і козацьким військом (старшиною) виступає і в інших вістях: київські міщане оповідали в серпні 1650 р., під вражіннями тодішньої тривоги від Потоцького, що козаки побивають не тільки Поляків, але і «своїх міщан» також грабують і побивають—бо вони разом з Поляками посягають на них (козаків)³⁾.

¹⁾ Польські справи 1650 р. стор. 3.

²⁾ Білгор. вистов. ст. 1651 с. 353, відомости привезені з Ковотопу, від козаків, що привезли листа від Хмельницького до полк. Небаби: «Та к гетману Хмельницкому писали изъ Каменца мѣщане, что какъ выѣхалъ изъ Каменца гетм. Потоцкой для смотру и переписи ратныхъ людей; и они де въ городѣ заперлись и его къ себѣ не пустили. А какъ де гетманъ Хмельницкой къ Каменцу придетъ, и они де и его въ городъ не пустятъ, потому что напередъ того Поляки и Черкасы выдали ихъ въ полонъ Татарамъ, и имъ же, мѣщанамъ, отъ Поляковъ и отъ нихъ Черкасъ съ обѣ стороны чинитца неправда».

³⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 361.

Подавши стільки більших і менших легенд, що розповідалися в аспекті ворожнечі до Хмельницького і старшини як панських прислужників, розповім ще одну—що малює козацькі балачки про магнатів як ворогів Хмельницького, що чигають на його душу по давньому:

Київський постриженець Марко таке розповідав у Москві, зі слів черкаського сотника, що їхав по збіжжю до Комарицької волости і здивався з ним у дорозі. Сього року після великодня передався від Хмельницького до ки. Вишневецького козацький полковник, іменем добре не памятає—думає, що той Мужилівський, що був у Москві в єрусалимським патріярхом Паїсієм(!), і таке став говорити: Коли він хоче свого ворога Хмельницького дістати до рук, то він його може їм видати. Бо Хмельницький їздить з Чигирина до сусідніх місць на пасіки з невеликим товариством (с невеликими людьми) і його можна взяти. Послухавши того «корунний гетьман Вишневецький» порозумівся в гетьманом польним, і вибравши від себе 300 відважних (лихих) людей

Не вважаючи можливим іти на розрив з Польщею в сім моменті, Хмельницький з старшиною—як то вже було показано в попереднім, мусіли прийняти за факт potwierdzenia Зборівської угоди ту сумнівну комедію, що була відіграна в сій справі на січневім соймі 1650 р., а за тім—коли не робити, то припаймі позначати якісь кроки в напрямі її реалізації, хоча здійсненне її вони зручно відложили на тоді як будуть сповнені додаткові жадання війська—подані королеві разом з найбільшим актом козацької лъояльности: новоспорядженим реестром війська Запорозького¹⁾. Одною з таких маніфестацій лъояльности, від котрих ніяк було відмовитися, се було допусканне польських поміщиків до їх маєтностей і potwierджуванне обовязку підданих слухатися своїх панів. На київськім з'їзді (в березні 1650 р.), що констатував з української сторони potwierдження Зборівської угоди, старшина допустила, що дрібніші дідачі, котрі поприїздили, нехай вже зістаються, тільки не сваряться з підданими, а великі магнати самі нехай не приїздять, а присилають тільки урядників, невідмінно Русинів, з малим двором, і теж поводяться з підданими як лагіднім²⁾. Роблячи, як то кажуть—aus Not eine Tugend: представляючи доброю

післали їх на ті пасіки, де їдять Хмельницький: веліли його зловити і привезти. Ті й придибали Хмельницького на пасіках недалеко Чигирина, і було з ним тільки два козаки. Ті польські «посильщики» їх зловили, а гетьман «відтопився у воді» (пірнув під воду). Довідалися в Чигирині і погналися за «посильщиками»: догнали, переловили всіх, не втік ні оден. Пішли вісти про сю посліку короля і гетьмана, що її козаки зловили, і тоді королівські й шляхетські урядники, що були в пограничних городах, боячись, що козаки їх тепер поб'ють, стали тікати до Польщі. Полковник Небаба (чернігівський) зловив чотирьох таких урядників і держить у себе. Оповідав се Марко в Москві 6(16) червня, так що історія належить до місяця травня. (Поль. спр. 1650, ст. 1 л. 323).

¹⁾ Див. в т. VIII. III с. 284, 286.

²⁾ В доповненню до попереднього (VIII. III с. 281 дд.) подам іще отсе звідомленне піддячого Тимофія Масалитинова, зложено путивльським воеводам 18 (28) березня (Польські справи 1650 р. столб. 1, 280—3): «Марта де въ 3 д. приѣхал из Оршавы с соймы от короля к нему гетману в Киев для мирного утверженья киевской митрополит Силиверстѣ да воевода киевской Адамъ Кисель, да ево гетманские послы Черкасы Максим Терененко, да писарь войсковой Иван Переясловец с товарищи. И тово-ж числа съѣхался он Адамъ Кисель з гетманом з Богданом Хмельницким к соборной церкви, к обедни у Софiei Премудрости божией, а Поляков де и Немцов и Волошан пришло было в Киев с Адамом с Киселем человекъ с пять сот; и гетман де велѣлъ Немцов и Волошан всѣх ис Киева выслать в киевской уѣзд для того, что он, Адамъ приѣхал людно, а у них де говорено с Черкасы на соиме, что приѣхать было ему дли кормовъ не людно, взять де было ему с собою человекъ с пятьдесят или шестьдесят, и в силах со сто человекъ. А оставил де с нимъ Адамом Киселем в Киеве Поляков человекъ со сто. И марта-ж де въ 5 д. у черкаского гетмана у Богдана Хмельницкого и у полковников и у сотникови у Черкас съѣздъ был о мирномъ договоре с Одамом Киселем в городе в Киеве у него Адама во дворе. И оршавской де и збаровской мирной договор гетман и полковники и сотники и Черкасы с Поляки в Киеве подкрепили вѣчным миром, и крестъ с обе стороны целовали на том, что Поляком на Черкас войною отнюдь не приходит, так же и Черкасом на Поляков войною не приходит, а за прежнею войну с обе стороны никому не мстит, и той старой недружбы не всчинать. А войска де Запорожского писанымъ Черкасомъ быть сорок тысяч и жалованья де королю имъ Черкасомъ на ту сорокъ тысячъ Черкасомъ давать ежегод. А которые де паны преже сего своими именьями владѣли на Украйне по сю сторону реки Днепра, и тѣм де

прикметою те, що було тільки вимушеною, дуже болючою і небезпечною уступкою з української сторони, козацькі послі похвалялися потім, в місяці квітні перед московськими послами, що на Україні привернені старі нормальні відносини: в городах і місточках України, навіть задніпрянських, королівських і Вишневецького, тих що був

всемъ паномъ: князю Еремѣю Вишневецькому с товарищи по прежнему владѣть. Только де, государь, самимъ имъ паномъ в тѣ свои украинные города не ѣздить, а посылать имъ от себя урядниковъ своихъ и державцовъ шляхтѣ крестьянские вѣры, а не Поляковъ; а вѣдать де и судить тѣхъ шляхтѣ киевскому воеводе Адаму Киселю. А будетъ де тѣ урядники и державцы за крестнымъ целованьемъ учнутъ чинить Черкасомъ какіе обиды и неправды и утесненія или за прежнему недружбу учнутъ побивать до смерти, и от того де, государь, ото всего уимать ихъ, урядниковъ и державцовъ киевскому-жъ воеводе Адаму Киселю. Также де и Черкас ото всякого воровства и задору уимать, и по сыску казнить черкаскому гетману Богдану Хмельницкому. А польскому де войску на Україні по сю сторону реки Днепра в украинныхъ городѣхъ не быть. А черкаскому де войску по збаровскому договору крымского царя з гетманомъ в Запороги на моря не ходить і городовъ ево и улусовъ не воевать. А утвердился де Адамъ Кисель с черкаскимъ гетманомъ з Богданомъ Хмельницкимъ, и с полковниками, и с сотниками, и с Черкасы вѣчнымъ миромъ. И крестъ де на томъ с обе стороны целовали в Києве марта въ 7 д., при немъ подъячемъ Тимофѣи, что бы де тому ихъ договору и утверженью не нарушену быть. С королевскую де, государь, сторону и за все польское и литовское государство крестъ целовали воевода киевской Адамъ Кисель да панъ Березовской, а з гетманскую де, государь, сторону и за всехъ Черкасъ целовали крестъ полковникъ Михайла Криса да Матвѣй Глаткой да Нечай да рядовныхъ старыхъ, лутчихъ Черкасъ десять человекъ. И на тот-же де день после крестного целованья Поляки и Черкасы в Києве и с пушокъ стреляли и пошлютъ де Адамъ Кисель и гетманъ черкаской от себя с мирнымъ утверженьемъ в Оршаву к королю пословъ своихъ вскоре. А за рекою де Днепромъ и на сей сторонѣ Днепра паны и старосты и державцы и урядники в свои именья приѣхали и владѣють по прежнему хто чѣмъ напередъ сего владѣлъ.

Коротке оповідання, з чужихъ слівъ очевидно,—згаданого вже Поляка Черновского з Волниці: «Казаки, собрався войною, стоять во многихъ мѣстехъ и кругъ Києва, а воевода киевской Адамъ Кисель в Києве живетъ в великомъ страхованьѣ, а росправныхъ никакихъ дѣлъ чинить не смѣеть. А казаковъ хотѣлъ было уговаривать, и казаки вночи хотѣли было ево, Адама Киселя конечно посадить в воду, и о томъ ему учинилъ вѣдомо Богданъ Хмельницкой, что быти ему посажену в воду, и онъ де посылалъ х киевскому митрополиту Селивестру о томъ бити челомъ, чтобъ онъ казаковъ уговорилъ, и митрополитъ киевской одва упросилъ казаковъ того, чтобъ они Адама Киселя в воду не посадили. И Адамъ Кисель гораздо о томъ хотѣнне держитъ, чтобъ ему из Києва уйтить до короля, да невозможно—казаки ево не отпустятъ, а говорятъ, что де онъ Адамъ приезжаетъ ихъ обманывать, чтобъ ему у короля зажитьъ ласку, а ихъ всѣхъ изгубить, и то де Богъ вѣдаетъ, одва ему Адаму быти ти живу от казаковъ.» (Звідомлення посольства Пушкихъ).

Про тодішні розрухи знайшлися отсі відомості під фальшивою датою 1655 року в Теках Нарушевича 148 с. 1047, під заголовкомъ «відомостейъ принесенныхъ з обозу»:

Кисель пересилає рапортъ від одної хоругви (подаю в скороченню): «Знову великі бунти коло Киселева, вся свосвільницька наволочъ зібралася до Киселева і тут розложилася своїмъ обозомъ. Жодному шляхтичові не попускають. Панъ Лагевницький якъ приѣхавъ до дому, то і коней випргати не дали—вбили його немилосердно. П. Яна Тишу вхопили і не знаємо, що з нимъ теперъ

зайняв гетьман, «тепер живуть королівські й наші урядники, і стацію на короля й панів збирають як давніш; а в Київі воевода Кисіль всякими справами завідує як і давніші воеводи»).

Се було сказано за багато—так само прибільшено як і протилежний зойк польського пана з того ж часу: «Всі козаки, ніякого реєстру нема, одно посполите рушення!») Проголошені в Київі привілії фактично не здійснилися зараз для всієї козацької території, так як се представляють послі, а переводилися по малу, частинно, за спеціальними дозволами гетьмана. В північній (або вірніш—північно-східній Україні) королівські урядники дійсно були допущені до урядовання по містах, для завідування не-козацькою людністю, і під протекторатом козацької адміністрації виконували свої функції в певних межах—не входячи в конкуренцію з весильною козацькою; заховалися документи сього року, що ілюструють сі відносини. Такий напр. лист ніжинського полковника з приводу скарг ніжинських міщан, що вони занесли місцевому підстарості і йому, полковникові, як вищій інстанції:

Наяснейшого и великого господара Івана Казимера Божією милостию короля польского и великого князя литовского и инныхъ его королевского величества а Божією милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея России самодержца и многихъ государствъ государя и обладателя его царского величества черезъ Зеновія Богдана Хмельницького гетмана войска его кор. мил. Запорозкого я Прокопъ Шумейко полковникъ войска его корской мил. Запорозкого нѣжинский тобѣ великому господину боярину и воеводе князь Борису Александровичу Репѣнину ласки Божей и здоровья доброго от Господа зычу. Были чоломъ у насъ у городе Нежине мещане наши нѣжинские торговые люди Афанасій, Филонъ и Гришко, брата роженіе Федорови сыны пану Вавринъцеву Лысковскому постаростему нашему нѣжинскому и мнѣ Прокопови Шумейкови полковникови войска его королевской милости Запорозкого нѣжинскому, же Афанасій Семеновъ Отяевъ воевода Царева города Алексѣева, забравшы у тыхъ мещанъ нашихъ нежинскихъ денегъ готовыхъ и на лошадахъ и инныхъ шкодъ, какъ у чолобитной грамоте суть написана, рублей сто и два и десеть алытынъ, и самъ воевода Афанасій похвасъ до Москви. Прошу тебе, великий господине воевода князь Борисе Александровичу, да будетъ ласка твоя на сихъ людей мещанъ нашихъ нѣжинскихъ, жебы грамота твоя до великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея России самодержца дана была, каковой

діється; п. Рудкевич ледво втік, на п. Тишовського також нападають з-часта. Тому прийшлося нам дати знати в. м. панові про ту сваволю—що нам робити: чекати соймаку чи ні? Бо страшенно нам сприялося! Нас небагато, а вісти про сваволю доходять часті. Хоругов п. підкоморія вже тижнів три як одійшла, а сваволя по всіх містах підіймається, скрізь бунтуються, і ми б пішли, якби дістали скору відомість від в. м.

«Другий лист з Києва: пишуть, що листи п. воеводи київського не застали Хмельницького, — пішов з військом до Криму, вибравши чоло козаків з кожного полку—має їх кількясот. Мають прийти й інші—бо полковники не хочуть, щоб Хмельницький сам ішов з тим військом. П. воевода думає, що в відсутності Хмельницького не можна буде задавити того хлопського бунту. Післав до нього, думаючи, що його застане—а тим часом на Бога просить, щоб військо наше посунуло за Случ, і там стало, між Случею і Дніпром, коли розрухи будуть рости».

¹⁾ Польські справи 1650 р., посольське звітommлення Пушкихинх. Подібно відзивався й Ігумен Йона, приїхавши з України в червні: «Поляки съ Черкасы утвердились вѣчнымъ миромъ и урядники въ своихъ имѣнияхъ владѣють по прежнему, хто чемъ владѣль». Малор. справи 1650 зв. 4 N 14 л. 1.

²⁾ Див. нижче, «новини з України» гетьманського.

суд и указъ будет и даст тим людям мещаномъ нѣжынскимъ, жебы тые денги онымъ оддани были, барзо тебе прошу. А мы также вашимъ людямъ торговымъ любовь покажемъ какъ прыгодит се справа. О што и подесите милости вашей прошу и на сей час Господу Богу тебе вручаю. З Нѣжына города року 1650-го месяца августа 7 дня.

А тихъ мещанъ нашихъ Филона Федоровича и Семена Федоровича Афанасей Отяевъ з железахъ мордовавъ семь недель и с ними товаришомъ с парнями 16 чоловікъ, а безъ указу царского, и вся проторъ немало зняли и зъези у неволи будучи.

Милости вашей всего добра зычливый прыятель Прокон Шумейко полковник войска его корол. милости Запорозкого нѣжынскій¹⁾.

З пізніших обіжників Кисіля й иншого листування другої половини 1650 р. бачимо, що в сумі ріжного польського елемента влізло в тім часі між українську людність чимало. Найбільше, розуміється, в західнім, приграничнім поясі—там він чув себе безпечніш, бо ближче було тікати під небезпечну хвилю. Кисіль в своїх обіжниках звичайно заспокоює сю шляхту, щоб вона безпотрібно не зривала ся з місця і не тікала—вважаючи, очевидно, її присутність на місцях корисною з політичних мотивів,—тільки напминає, щоб обережно поводитися з підданими²⁾. А на випадок польського наступу просить Потоцького завчасу повідомити його, щоб міг сам безпечно вивести шляхту і сам виїхати. Він тоді мешкав в своїй Гесці, недалеко границі, і вважав, що його присутність служить для шляхти знаком безпечности і спокою.

До дальших, східне-українських кутів теж настирливо пхалася зголомділа шляхта, щоб що небудь уколунути «з своїх здичілих підданих», а ведиконанські урядники—ріжних Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських, з невеликими відділами двірського війська, вважали своїм обовязком перед своїми хлібодавцями, а до певної міри—й перед усею Річпосполитою, йти в глибину України і там маніфестувати владу Річпосполитої й магнатства над українською землею і людом. Московський післанець Унковскій, бувши в жовтні 1650 р. у Хмельницького, застав тут купу ріжних панських і магнатських служебників, що випрошували у гетьмана листи на те, щоб їм жити в маєтности і правити підданими: «Ляхи: пан Шпод з товаришами—слуги князя Вишневецького, староста лубенський (його ж) Нагорєцький, та Ведлинський, і богато Поляків—слуги Потоцького, Адама Киселя, і Конєцпольський, і Борис Грязной (московський емігрант, чернігівський поміщик)—а всі бють гетьманові чолом о листи—щоб дав їм листи, аби їх по городах і селах слухалися мужики, і гетьман їм велів дати листи—велів мужикам слухатись,—крім козаків»³⁾. Про Віговського оповідали, що він бере по 100—200 червоних за універсали, які мусіли вибирати з гетьманської канцелярії дідичі, щоб вернутися до своїх маєностей⁴⁾. Форменно торгували сим визволенням народом, і се дуже драгувало людність—

¹⁾ Оригінал, з витисненою печаткою—Польські справи 1650 р. ст. 1 л. 569—70.

²⁾ Так з нагоди пополоху, що повстав між шляхтою підчас походу козаків і Татар на Волощину, Кисіль своїм обіжником, сповіщаючи про се, наказував, «аби від війська його кор. милости не давалось ніякої оказі і, а всі і. м. (шляхта) домів своїх не кидали, підданих своїх ласкаво трактували і в належній обережности пробували» (Архивъ III. IV с. 502).

³⁾ Акты Ю.З.Р. VIII с. 344.

⁴⁾ Се в «Новинах в Україні, що писав до Варшави значний пан 26 червня 1650, а з Варшави до Кракова передано, переписавши з того листу»—у Голінь-

тим більше, що не вважаючи на проголошену амністію і всі поради як найлазкавіше поводитися з підданими, без порухунків за старе і без суперечок з приводу данин і обов'язків таки не обходилося!

В повітрі України висіла густа хмара глибокого обопільного роздражання і обивувачень: сторони української, козацько-підданської, і польської — панської. «В городах війська Запорозького в розмовах чули від Поляків, від старост і урядників і тих Поляків що в тих козацьких городах живуть в маєтностях своїх, що їм від козаків чиняться великі кривди, і їх панські піддані всі звуться козаками, і їх, панів, не слухають; а Запорозькі козаки кажуть, що Поляки в присязі своїй, як з ними замирились, не стоять і чинять їм великі зачіпки (задоры) і обиди, і їм відомо, що Поляки на них збираються і хочуть їх воювати; і з обох сторін Поляки й козаки кажуть, що між ними буде знову війна, і то скоро» — характеризують ситуацію московські висланці, що їздили на Україні літом і в осени того року⁴).

Від допущеної на козацьку територію шляхти гетьман вимагав певної покори перед владою своєю і військовою. Ставив їй умови — не наприкрятися людности, поводитися не тільки з козаками, але й з підданими вирозуміло й толерантно. Йому й старшині се приємно лоскотало козацьку амбіцію, що перші магнати

ского с. 344. Тут між иншим читаємо: «Про Хмельницького нема певности, чи додержить віри королеві й Річипосполитій. Він зчаста пише до хана, видумуючи на нас чудовні вигадки, ніби то ми не дотримуємо йому віри, знову наймаємо на нього Шведів і т. и. Не якась цнота, ні присяга затримує його в додержанню вірности (і здержує) від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові — що він велів був йому йти на Черкесів: через те він (Хм.) був спокійний по сей час. Але коли хан загамував Черкесів одним страхом приходу, приходиться нам остерігатись козаків і готуватись як на певну війну, що без сумніву наступить не далі вересня — коли не підуть на війну куди небудь за границю.

«Бо те хлопство не витриває в домах, напившись своеволі. Панів хоч пускають до маєтностей за універсалами Хмельницького, але так їх шанують, що самі над ними панують, а декотрих і забивають, як от Казимира Писецинського забили під Винницею. Виговський, секретар Хмельницького по сто або й по двісті червоних золотих бере від будь якого універсалу, що пани беруть від нього, вертаючи назад» (Wichowski po stu або po dwuset bierze od łada uniwersału czerwonych złotych, które panowie od niego bierą, do swych maiećności назад się wracają).

«Всі там козаки, і реєстру там нема — всюди тільки посполите рушення!».

«Оказію вивести їх за границю подають самі Татари — а саме до Москви. З тим хан прислав в посольстві Мустафу-агу, дворянина свого, закликаючи і просячи короля на ту війну. Тисячу користей показував від тої війни, заявляючи свою готовність радячи королеві не горди ти даром божи м — що перед ним відкривається велика держава, котру він йому відступає, задовольючися для себе здобицею та ще Казанею та Астраханею. Вони в Варшаві плюють на тих Москалів, що там з московським послом, кричать: «Жапут», і дивуються, що ми їх так гоїно трактуємо: вони їх мають за Жидів, і того року Москалі давали Татарам харач. Одже хочачи конче тої війни, Татари просять помочи у короля і на приватній аудієнції декларували: «Коли не схочете на Москву, то ми не стримаємо Татар: на вас підуть з козаками». (Тому) п. краківський (Потоцкий гетьман) збирає військо і ставить обоз, поки-що в секреті».

⁴) Посольське звітження Протасєва і Богданова, Польські справи 1650 р. ст. 8 (не пагінований).

Корони—які ще так недавно мали їх за ніщо, тепер корилися перед ними, гнулися, запобігали їх ласки. Посланці Конецпольського, що так недавно ще, через свого підпанка Чаплінського, владно розпоряджався долею Богдана, з жалем розповідали, які «контемпти» прийшлося їм витерпіти від гетьмана, коли вони їздили до нього літом випрошувати вступ до держав свого патрона. «Жадного староства, ані жадних дїбр не хоче пустити панові хорунжому коронному—все поарендував від себе, о десятю частину дешевше ніж ходили оренди перед ним¹⁾. Причини тому такі: по перше—що не скоро поклонився й. м. п. хорунжий, а всі інші вже давно його адорували й ударували; от і від князя воеводи руського (Вишневецького) при них коня з сідлом віддавано йому самому (гетьманові), а від сина—синові коштовну шаблю». ²⁾ «Взагалі забирає всі міста, ліси і буда поташові, і гданчане сміють без відома короля й Річи посполитої вступати з ним в контракти на них, (на сі промисли) і посилають до нього» ³⁾.

Кінець кінцем між гетьманом і старшиною з одного боку, між магнатами—державцями і поміщиками з другої йшов, кажу, неустанный торг про працю і права підданих, а людність при кожній чутці про розрив із Польщею, спішила ліквідувати сю відроджену шляхетчину; починала бити і виганяти поміщиків, урядників, орендарів, і т. д., і звичайно до помочи їй ставала мобілізована козащина, до неї приставали купи добровольців, —і всякі виступи проти них з боку гетьмана і старшини викликали підозріння, недоволення й відухи.

Такий рух викликали під весу виступи Нечая, потім рух козацьких військ на Поділля (як думали—на Потоцького), і т. д.,—як побачимо нижче. Хмельницький з старшиною мусіли виступати проти такої «своеводи», грозючи тяжкими карами. Маємо в московських актах напр. такий обійчик прилуцького полковника Тим. Носача з місяця квітня (на жаль—в московськїм перекладі, тому і я його подаю в перекладі):

Полковник запорозький прилуцький—панам сотникам, отаманам і всім товаришам. Оповідно вас певно, за наказом й. м. п. гетьмана, аби сте заборонили конечно по всіх пограничних містах (чи місцях), аби за границю шкід і збитків не чинилося, в шляхетських маєтках і державах панських вїздів своєвольних перестали, торговим людям всяким і купецьким теж ніяких кривд не чинили. Поспільства щоб не баламутили, аби від того замішання мирний договір не порушився, і пана гетьмана і всього війська на гнів не призводили. Всяким подорожнім людям свобідну путь би давали—як перед тим бувало, так і нині дай Боже! Котрі піддані в державах панських і шляхетських, аби державці і пани ними по давньому володіли, і доходи всякі на них здавна положені збирали ⁴⁾. А коли не будемо так чинити як нам від

¹⁾ Wszystkie na siebie poarendowawszy dziesiątą częścią taniej anizeli przedtym chodzili arendy. Буквально се значить, що Хмельницький скинув з старих орендних цін десять процентів. Але може треба розуміти так, що він давав оренди за десятю частину колишньої ціни, себто за безцін?

²⁾ Дальші слова прочитую нижче.

³⁾ Zgola zalezdza wszystkie miasta, lasy y budy potaszowe, o ktore z nim smielaj contractować gdanszczanie bez wiadomosci k. i. mci. у Rzeczypteу у posyłać do niego. Се інтересна вказівка на фискальний інтерес, що лежав під тим усім. Військовий скарб хотів експлуатувати те все на себе.

⁴⁾ «А которые подданые в панских державах и в шляхетских—и ими бы по прежнему владѣли их державцы и паны и доходы всякие по старинѣ на них положенные имали».

й. м. п. гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані так як іншіш нашій братії учинено—хто що заслужив, так йому й заплату вчинить. А потім вас Господу Богу поручаю. Писано в Краснім, місяця квітня 1650 р. А на звороті написано: Тимош Носач полковник запорозький прилуцький¹⁾.

При кінці травня (ст.ст.?) Хмельницький похвалився, що він своїми наказами і погрозами навів такого страху, що Кисіль може й сам безпечно вибратися до своїх задніпрянських держав (маємо сей лист також в московськiм перекладі—навожу його з деякими скороченнями, пропускаючи гетьманські повторення про його суворі накази):

Ясновельможний, милостивий пане воєводи кийвський! Пильний я маю промисел і ніклуванне, щоб приборкати й утихомирити посполитого роду людей. Умисно посилав наші листи з наказами (грамоты ваши наказные) до полковників пограничних і міцно наказував, аби сильно карали своєвільників, а котрих і смертю трапили. А тепер за листом вашим посилаю (знову) наші листи негайно—аби тих своєвільників, які не за наказом, а за своєю волею ходять, половивши горлом скарати, аби через них мирний договір з й. кор. мил. не нарушався, а навпаки—укріпився нашим заходом і ніклуваннем... І наказав я міцно, під смертною карою тим же полковникам пильнувати, щоб наїздів на шляхетські доли і на підданих людей королівських і шляхетських ніяк не чинилось²⁾.

Згадавши потім про львівські запевнення свого союзника—хана, що він разом з гетьманом завсіди готов на неприятеля королівського (себто на московського царя—як того собі бажало польське правительство)³⁾, гетьман знову повертав до своїх заходів коло утихомирення Сіверщини:

«А нині ваша милость, нічого не боїчися, зволь за Дніпро їхати до своїх держав. Там всі наші урядники (приказные наши) мають від мене тайний наказ, щоб своєвільників, які б почали бунти вчиняти, всіх смертю карати.

Вашої милости зичливий ласці себе поручаю. Писано в Чигирині мая в 26 день р. 1650. Б. Хмельницький гетьман й. к. мил. війська Запорозького⁴⁾.

Разом з сим листом московським воєводам була прислана і копія одного з тих повсвятих гострих наказів, що гетьман тоді розіслав полковникам. Дійсно суворий—шкода тільки що московський переклад стер характеристичну кольоратуру оригіналу:

Богдан Хмельницький з військом й. кор. милости Запорозьким. Суворо наказуємо і докоряємо полковникові чернигівському. Богато з ваших сторін вістей недобрих писано, і все вони не від кого йдуть, тільки від тебе одного! Значно, що ще військових справ не знаеш. І нині до нас вісти дійшли не добрі, що в Любечу) зібралось мнужество своєвільних людей. Конечно наказую тобі приятельсько), абиь старих привидців⁷⁾ переімав і до Кітва відіслав, в чім наказав я помічним бути й полковникові кийвському—тих котрі і за границею сваволю чинять і не хочуть моїми бути, і з обох сторін замішанне чинять і спокій хочуть розірвати. А коли того нильнувати не будеш, а з ними спілку триматимеш, і шляхту і підданих кривдитимеш і в володіннях їх волю у них відіраєш⁸⁾, то й ти сам одної карі з ними будеш варт! А тобі все сповняти згідно з сим нашим наказом! Писан у Чигирині мая в 27 день 1650 року. Богдан Хмельницький гетьман запорозький⁹⁾.

Потім, з приводу очевидно скарг гетьмана Потоцького, маємо такий лист гетьманський до ніжинського полковника (теж в московській підправці, так що я його даю в перекладі):

¹⁾ Польські спр. 1650 р. ст. 1 л. 481—3. ²⁾ Не чинили.

³⁾ Див. далі, ст. 40 ⁴⁾ Польські справи 1650 ст. 1 л. 478—9.

⁵⁾ В Любечку, може: в Любецькiм.

⁶⁾ приятством. ⁷⁾ заводчиков. ⁸⁾ и во владѣньях их волю от них отнимать.

⁹⁾ Польські справи 1650 р. столбець 1 л. 480—1.

Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького пану полковникові ніжинському і всім сотникам і отаманам полку Ніжинського. Сповіднаємо, що дійшла нас відомість, що великі бунти у вас і сваволя починається: панам шляхті, підстаростам і урядам велике безчесте чините, на них грозитеся і похваляється, і у підданих (крестьянъ) панських силою відбираєте млини і в оренди панські вступі собі чините¹⁾. А так останнім словом наказуємо вам, абиşte того відстали і відали, що спокій правдивий з королем Й. м. і Річчю-посполитою, і готовим бути (треба) против неправителя короля Й. м. і Річчю-посполитої, коли на службу свою, яка трапиться, покличе. А коли б хто мав бути бунтівником, перебивати підданим панським виплату подимного до скарбу короля Й. м. і чини річний панам збороняти, доходи панські з млинів і оренд давати, або безчесте урядам чинити²⁾),—такий кожний буде суворо горлом караній. А війська Запорозьке короля Й. м. все згідно з винішнім з'їздом з Й. м. паном воеводою кївським в Ірклію і з постановленнем з ним у всіх пактах зборівських поступати і їх сновнати має. Про се й до Й. кор. милости посилаємо, щоб панове до своїх маєтностей приїздили, і згода через се була запевнена³⁾. Тому й подруге пильно й суворо напамінаємо, абиşte всяких бунтів і своєволі заперестали, відаючи, що всякий такий звичаєм військовим горлом караній буде. А та грамота наша для ліпшої віри печатю нашою військовою стверджена і підписом руки нашої. Писан в Аркляу августа 10 дня року 1650. Богдан Хмельницький гетьман війська Й. к. милости Запорозького рукою своєю⁴⁾.

Оголошучи в тім чаї мобілізацію для молдавського походу, гетьман наказував всім «як братів напамінати оден другого, аби йдучи в ту дорогу ніже в жоднім місті, ані по городах так руській шляхті як і Ляхам, котрі в теперішнім часі в наших краях знайдуться, жадної кривди ані слова злого не важилися⁵⁾». Коли ж виявилось, що ся мобілізація (як думали—на Поляків) таки не обійшлась без збитків, гетьман з волоської границі (з Ямполя) видав 28 серпня універсали до старшини, війська «і всього посільства, що за військом іде і назад п вертає», суворо забороняючи чинити які небудь кривди шляхті, що мешкає в Кївським і в Чернигівським воеводстві, «так релігії руської як і римської», ані на здорове наступати,—а за всякі такі злі вчинки дає полковникам кївському й чернигівському право карати смертю провинників «до нас не отсилаючи». А чотири тижні пізніш, повертаючи з Волощини і довідуючися, що підчас сього походу по різних місцях піддані вийшли з послушенства своїм панам, і багато шляхти—панів своїх потопили і пограбували,—він дає право нчрїть самим панам, спільно з місцевими полковниками, карати непослушних підданих «на горлі»⁶⁾.

Не маємо докладніших відомостей, яке вражіння і які наслідки викликали такі розпорядження, але можемо з усякою певністю сказати, що ся нещира і неясна політика гетьманського правління мусіла в високій мірі збільшати невдоволення з нього, з гетьмана і з старшини.

¹⁾ «У крестьянъ панскихъ силою отымаете мельницы, откупные доходы панские вступъ себѣ чините, а сверхъ того вольность себѣ сказываете». В останніх словах якась помилка, тому їх не перекладаю.

²⁾ «А хто б нибудь имѣлъ быти бунтовникомъ і крестьян(?) панскихъ заступать подымное до скарбы короля е. м. чтобы было выдано, и чинишь спрѣчь доходъ годовой паномъ возбраняти, и доходы панские, мельницы откупные давати, безчестья приказнымъ никакова не чинить,—таковим всякні жестоко горломъ каранъ будетъ».

³⁾ Был утвержен. ⁴⁾ Польські спр. 1650 р. ст. 1 л. 623—5.

⁵⁾ Універсал 2 серпня нижче.

⁶⁾ Архив Ю. З. Р. III. IV ч. 206 і 208.

З різних сторін ідуть чутки про переселення на схід поза межі польського досягання, себто кінець кінцем—за московську границю, і дійсно людність сунула сюди неустанно, а вічні суперечки пограничних московських урядників з козацькою старшиною за переходи границі, захоплення ґрунтів і промислів в граничнім поясі, і н. т. д.,—являється одним з симптомів цього руху.

Ґоліньський в своїх «Термінатах» записує чутки, що ходили по Польщі весною 1650 р. по сю утечу українських мас, в супереч всім заходам і бажанням Хмельницького, що в своїй безпорадності жалиться перед королем: «Неустанно що тижня шле Хмельницький своїх послів до короля, заявляючи свою охоту, зичливість і вірне підданство з своїми козаками, і дає знати, що хлопи з Руси Дніпром¹⁾ ідуть на Московщину і там піддаються Москві, не хочачи бути послужними своїм панам на Руси, і підіймають Москву на війну против короля і всеї Річипосполитої. Що з ними скаже робить король (питає пібито Хмельницький)—чи їх затримувати, чи їх бити, чи вільно пускати?»²⁾.

Кисіль пише королеві в квітні, з приводу московських похвалок, що військо Запорозьке впритується під московську протекцію:

«Сама чернь так роздражнена, що готова бути кому небудь підвладною, аби тільки не нам, панам своїм прирощеним,—хоч поганству, а поготов там де оден нарід і одна віра! Тому я завсіди більше боявся сеї ліги (московської), ніж татарської. Але вповаю на милосерде боже, що коли не попустив того на нас в першій і другій році не попустить і тепер! А до того й козаки, що правлять тим селянством, ніколи не прийдуть до доброї згоди з Москвою, ані Москва з ними». І далі, нарікаючи на «шарпаннню» українського люду з боку жовпірів і всяких офіціалістів: «Чернь, не можучи терпіти тіранії, по тім як її на різних місцях горлом карано за бунти і виступи против панів, валить за Дніпро, і не знаю вже, хто ще там зістався?»³⁾.

Поки ті новини не залунають (про московський протекторат) ще яко-таким; але скоро від Москви вийдуть ті новини—всьому кінець! Чернь, настроєна як найгірше,

¹⁾ В ориґіналі помилково: Niestrem, і взагалі Краковянин Ґоліньський не орієнтується в географії, не уявляє собі, як се «хлопи» йдуть за Дніпро й осідають на московських ґрунтах, щоб не попасти наново в підданство своїм панам: Chłopi z Rusi Niestrem wyprawiają się do Moskwy, tam się poddają Moskwi, panom swym z Rusi nie chcą być posłusznemi.

²⁾ Оссол. ркн. 189 с. 325; продовжую далі сю небезітересну характеристику ситуації: «На Україні хлопи ще своїх панів бояться, не довіряють їм, чи не будуть їх карати за їх ребелію і злочинства, що вони робили. А найбільше бояться князя й. м. п. Єремії Вишневецького. Кількох велів Хмельницький стратити (вгорі дописано: єтяти) в Київі—козаків або принципалів нових бунтів між хлопами і козаками, що купи зводили і на Хмельницького наступати починали, не хочачи мати його своїм гетьманом».

³⁾ De nostra plebe armata eo by rozumieł, liquet me tacente. Quoad ipsam plebem, tak są załatżeni ze komusz kolwiek byle iusz nie nam panom swoim przyrzononym subesse gotowi: by tesz poganstwu; pogotowiu gdzie jedna gens jedna religio! Zawsze-m się ia bardziey nisz tatarskiey ieszcze—tey obawiał się ligi. Jednak uwazam dobrotliwość boską, że kiedy nie dopuszczel tego na nas w pierwszym y drugim roku, nie dopusci y teraz. A do tego kozacy ktory diriguja tym hminem, nunquam bene conveniunt z Moskwa y Moskwa z nimi.

⁴⁾ Plebs tyranidem nie mogąc cierpiec, a ze ich o bunt y rzucanie się na panow na kilku miejscach karano gardiem, ruit za Dniepr. y ia nie wiem, kto tam iusz zostaje.

піднесе чуба, і тоді бо-зна що буде зо мною і з усею Річ-посполитою. Тепер на все треба зваяжиться, і доходів і всього зріктися, аби під хвилю, коли приготується війна загранична, була загашена війна внутрішня». «Розіслати універсали, щоб ніхто не смів зачпяти (козаків і селян, очевидно). Які не чують, нехай тепер почувуть, що діється з вітчизною. Нехай закинуть шарпанину! Я тут рискуючи здоровлем своїм для служби в. кор. м. на собі несучи весь тягар—нехай же ті панове що в тилу мене помилують: нехай не видирають у хлопа все що він має з душею разом, аби тільки потім якось назад до Польщі втікти!»¹⁾

Розуміється всі ці поклики старого воеводи—зріктися претенсією на доходи з української людности, приборкати жовнів і т. д., були цілком не реальні і безнадійні. Але цікаво, що він се розумів: що по всім пережитим українського «плекса», чи «гміну» ніякими карами на горло не можна загнати назад в перед-революційне ярмо, і вони, сей «плекс» або знайде собі иншого протектора, або вивтікає за кордон Річпосполитої. Принаймні стільки ж зрозуміння, скільки у сього старого волинського шляхтича, не менше, ми мусимо крипускати і у Хмельницького та инших германців козацької політики. Вони мусіли розуміти, що їх готовість проливати як воду кров українського «гульгайства» чи «сваволі», котру вони з такою пильністю демонстрували перед польськими кругами, не розв'язує справи, а тільки збирає наоколо них громовину тяжкого, злопам'ятного хлонського гніву і завзяття, котре так же небезпечно було силоміць затримувати в межах козацької України, як і випускати за її межі.

«Про Хмельницького я чув, що він був зводник. Він же й продав нашу Україну. Він її скрутив. Бувало ще мої батьки звали його мошенником. Більш ні на кого так не жалілись як на Хмельницького»—росповідав старий, 75-літній дід у селі Волоському над Порогами членам дослідчої експедиції²⁾. Така лишилася традиція про козацького батька в селянських низах, що волочилися з місця на місце, кидаючи насичені, загосподарені місця перед привидом панської неволі.

Мусимо думати, що гетьман і старшина коли не в повній, то в деякій мірі відчували всю небезпечність ситуації, яка творилася ними. Але вони не вважали можливим вийти з сей політики пів-слів і пів-діл. Не насміялися викликати Річ-посполиту шляхетську на рішучу розправу, ані не мали охоти вернутися в становище її підручників і слуг, як вона того хотіла.

Джерелом обопільних закидів і роздраження зіставалася також релігійна справа—що була висунена гетьманом уже підчас зборівських переговорів для замаскування своїх соціальних і політичних уступок, і тепер далі роздмухувалася не тільки з церковної, а і з козацької сторони, щоб відтягнути увагу від болючих соціально-економічних питань, зв'язаних з Зборівською угодою. Як стільки раз перед тим, інтереси, мовляв, православної віри мали служити покривкою політичних комбінацій, і в недалекій будучности мали оправдати перехід козащини під московський протекторат.—так тепер вони ж мали осолодити всім покривдженним зборівськими пактами

¹⁾ A ich m. a tergo parcant mihi: co ieno ma chłop z dusze wydarszy u iaki taki nazad do Polski retirują się. Бібл. Чорторійських ркп. 402 с. 5—14. Про сей лист нижче с. 38.

²⁾ Записав співробітник Франківський в серпні 1927 року.

болючі розчаровання, які їм довелося понести в своїх безпосередніх інтересах. Все ж війна велася за віру! Зборівський договір постановив, що унія буде скасована, всі володіння православної церкви будуть їй повернені, митрополит дістане місце в сенаті, і т. д. Чи не варто було, супроти такого тріумфу «руської віри», перетерпіти такі «дочасні» прикристи як відновлення «послушенства» польським на нам і державцям, приверненне польської адміністрації, і под.?

З другого боку—явне недодержання зборівських постанов в справі релігійній давала добру збрю козацькій старшині, що необережно попустила польській стороні в питаннях польської адміністрації, панського права і т. д. стільки, що не могла того фактично виконати. Всяким обвинуваченням з польського боку в сих пунктах старшина могла протиставити недодержання польською стороною постанов в справах церковних і релігійних. Контр-претенсія, «встречный иск», як то кажуть. Коли козацька сторона не додержала своїх зборівських з'обов'язань тільки почасти, то польська сторона в релігійній справі не зробила майже нічого. Вона систематично дурила Українців у сій справі. Воевода Кисіль, що при зборівських переговорах посередничив у сій справі і присягою своєю ручив за додержання сеї обіцянки, в листі до короля, писаним з Києва в жовтні 1650-го р., під очевидними впливами тутешніх балачок на сю тему, в виразах можливо здержливих і обережних, але досить ясно представив королеві і всій правлячій стороні історію опукання української сторони в сій справі за сей рік:

Відкликаюся і покликуюся на правду всіх панів що були під Зборовом, що пункт про скасування унії був прийнятий в абсолютній формі, і гетьман запорозький жодною мірою не годився інакше як тільки щоб се записав в королівська милость і ми всі. Моєю скромною працею і послугою се було ослаблене постільки, що я відхилив підписи сенаторів і комісарів, і ту присягу збив (уневажив), а скасування унії—приняте так абсолютно—перемі на порозумінне з прев. митрополитом київським, сподіваючися дійти з ним згоди—що форму скасування ми з ним винайдемо. Потім коли прийшов я, після багатьох тривог, до Києва, перед соймом, твердість того пункту номякшив я тим способом, що те що було про віру перевів я на маєтки—вийвівши їм сю неможливість: «Як ви не хочете, аби вашим сумлінням командували, то й ви не забагайте командувати». Тоді весь запал звернувся на окремі церковні маєтки. Досить в те вложив я своєї праці і чести! Другий конфлікт наступив по соймі. Трете було—коли я виступив з розділом маєтків на дві категорії: по померших (ваканті) мали одержати, при живих—чекайте (їх смерти). Се не вдалось—мало я не заплатив се своїм життям в Києві, всім се відомо. А тепер ще прилучилось, що й те що було дозволене і згоджене на соймі, і се все загальмовано: в. кн. Литовське (його канцлери) не припечатало привилей, і не віддало всього (згідно з привилеем), і так само в Холмі. Яка ж сварня знову—і знову се все тут відзивається, і вся чернь хвилюється!¹⁾

Досі ся справа була відома в загальних рисах; тепер матеріяли віднайдені в польських справах старого московського посольського приказу дають змогу вглянути до неї детальніше.

Почалося ще на листопадовім з'їзді з Хмельницьким у Києві в 1649 році. Стоючи на тім, що зборівських постанов не можна взагалі переводити в життя, коли їх сойм не потвердив, Хмельницький і старшина звернули увагу воеводи Кисіля, що постанови в релігійній справі доконче мусять бути потверджені й виконані, інакше буде біда. Про се воевода роспвідав потім на січневих варшавських конференціях:

¹⁾ Michałowski с. 580.

Відкрию вам останню раду: уже на прощання з паном гетьманом, коли ми радялися про мир,—він наказав мені найбільше піклуватися про благочесте і знищення унії,—«Інакше ми або знову до війни, або вишлемо до короля з проханням, щоб він нам потвердив зборівські постанови і в справі знищення унії показав нам свою ласку, все ж інше тобі, пане воевода, доручаєм—аби мир совершенний і упокоєнне миру вчинив, а поза тим сам будеш знати, що робити»¹⁾.

Підчас усіх сих конференцій він з своєї сторони, а митрополит з свого боку не переставали повторяти, що коли ся релігійна справа не буде поладжена, се буде остання біда і для Річпосполитої і для них персонально: буде нова війна з козаками, а їм особисто не буде можна оцей в Київі показати, особливо митрополит се повторяв, що бути йому в Дніпрі, коли він в чім небудь попустить з козацьких постулатів.

В зборівських пактах говорилося, що релігійні постулати поставить соймові митрополит і православне духовенство, і згідно з їх формулюванням сойм то ухвалить, а король зтвердить²⁾. Тому король вислав запросини до митрополита і православного духовенства, щоб вони прибули на сойм. Судячи з того, що митрополит виїхав з Києва 2 грудня, скоро за Кисілем, виходить, що згадана кївська конференція в середині листопада була властиво перед-соймовою нарадою, в якій Хмельницький з старшиною (то значить—з козацькою делегацією на сойм), митрополит з духовенством і воевода Кисіль як повірник уряду в руських справах і шляхетсько-руський патріот—мали уставити спільну лінію в церковно-національній справі. Тепер коли віднайшовся дневник подорожі митрополита до Варшави, що день за днем, докладно як рідко, розповідає «діянія» варшавської місії, можемо доволі добре уявити собі сю лінію.

Митрополит з иншими владиками і архимандритами приїхав до Варшави 2 січня н. ст., за 10 день перед скінченням сойму; після дуже ласкавої авдієнції у короля, що обіцяв йому поладження православної справи, була визначена нарада трьох єрархій: латинській, православної і уніятській під проводом біскупа познанського, і всі інтересовані зазначили свої позиції. Православну сторону крім митрополита представляли: владика львівський, номінат на владичтво метиславське, архимандрит печерський й ігумен михайлівський. Уніятську—владика пинський Війна-Оранський в заступстві хорого митрополита і смоленський Злотий з кількома архимандритами. Кисіль пояснив зібранню, які були козацькі домагання в зборівських переговорах: унія має бути скасована, всі маєности православної церкви їй привернені, «в Київі і на всій Україні» не має бути ні латинських костелів ні монахів яких небудь орденів. Він, Кисіль, підчас переговорів всяко старався збити козацьку сторону з такої різкої позиції і звільнити короля від присяги; почасти йому вдалось добитися у неї деяких уступок, почасти він заплутав текст договору, так як ми тепер бачимо—що його можна було натягати на різні способи, а властиву формулу відложено до митрополичої доповіді соймові—що відкривало можливість дальших модифікацій, дорогою натиску на митрополита. Під час кївської конференції, протягом трьох тижнів, в нарадах з гетьманом і митрополитом, Кисіль всяко старався помешити українські вимоги—«так свиріпо и пагло о том ся не домовляти» (як висловлюється переклад дневника). І на спільному засіданню з митрополитом і козаками

¹⁾ Діянія мимошедшей справи л. 300

²⁾ Див. в т VIII. III с. 216.

у Хмельницького, коли Кисіль доказував, що вимагаючи свободи віри для себе, не випадав заразом домагатися релігійного примусу на інших: примусового привернення ув'язтів до православної віри,—Йому довелося осягнути се, що Хмельницький погодився на тім, аби не домогатися скасування унії, а тільки передачі православним того що їм давніше належало і було передано уніатам.

Хмельницький на се так рече: «Річ неподобна і тяжка когось против волі до віри своєї притягати і в вільному королівстві поневоляти—вірити як хто хоче, се й ми від літ узнаємо, і більше не хочемо уніатам наприкритися: нехай вірять як хочуть, бо й корол. м. ріжних вір людей має в своїм королівстві. Але всі добра церковні, здавна наші і силоміць відібрані—нехай нам вернуться. А ти, отче митрополите, коли в тих наших річах тобі доручених не будеш против Ляхів стояти, і задумав нашу раду перемишати і на щось нове призволяти над нашу волю,—то конечно будеш у Дніпрі! І ти, воеводе, коли якоюсь зрадою обіцянку королівську (змінити)—безчесно згинеш. А ми війною битись за своє готові!»

Супроти сеї погрози Кисіль рішуче радив уніатській і католицькій стороні задоволити «Руський нарід»—щоб не стягнути на себе нової війни. З ним погоджувались і католицькі єпископи. Але виявилось, р-зуміється, повне розходження православних єрархів з уніатськими, що мали платити за се заспокоєння Руського народу Митрополит заявив готовість стати на точці погляду гетьмана: уніати мають вернути те що забрали у православних—те що належало народові Руському благочестивому. Але уніати, граючи принципом релігійної свободи, проголошеним Киселем і, мовляли, прийнятим «паном Хмелем», рішучо протестували проти якого небудь насильного порушення їх стану володіння. В тім підтримали їх і латинники, закидаючи православним, що вони підіймають тепер претензії, яких не з'являли при поділі церковних бенефіцій, при виборі Володислава. А на митрополитові оправдання, що він не може нічого спустити з своїх вимог, бо з тим його силоміць сюди прислали козаки, і не добившись сього, йому не можна й до Києва вертатись, «хіба що в Дніпру мали б водою напиватися»,—з'їдливо примовляли йому, що він дає собою командувати своїм вірним, які б його повинні слухатися. Митрополит на се завважив, що тепер коли піддані командують своїми панами, не диво що й пастирям доводиться слухати своїх овець. А Кисіль влучно завважив, що як би в Польщі повстала Мазури, було б з єпископами ще гірше! Коли не задовольтеся релігійних домагань—буде війна, козаки знову крикнуть: «До зброї!», «а митрополит з духовними будуть у Дніпрі!» Нагадав останню пригадку, що дав йому гетьман на прощання (наведену вище). Але єпископи стояли при тім, що жадання православних занадто високі, вони роблять порозумінне неможливим—і в тім духу заповів своє звідомлення королеві голова зібрання, єпископ познанський.

Так вирисувалася ситуація, і по сім Кисіль з своїм товаришом, каштеляном київським Бжозовським, взяв в оборот православних владиків. На конференції, що відбулася другого дня між самими православними, Кисіль сказав дуже характеристичну промову. Яка очевидно в високій мірі промовила до серця зібраним кльобуконосям:

«Пресвященний отче митрополите і ви, чесні отці! «Не надійтеся на князів ні на синів чоловічих, бо в них нема спасення: вийде дух його і вернеться він в землю свою і в той день погинуть всі помисленія його!» Не треба покладати благочестія нашого (православної віри) на силу козаченку,—бо коли благочестіє збройно повстане, то від зброї і загине! Треба при всім мати на увазі Річнополиту: Бо (інакше) коли б прийшло до великої війни, то чи побідили б Поляки—ми б згнули (коли б пішли в розріз з волею уряду і сойму), побідили б козаки—ви по давньому були б слугами своїх слуг. Я так раджу: насамперед—сойму не розривати, бо через се ро-

зірвання вільності війська Запорозького не дістали затвердження, а ми стратим їх (козаків) милость і вірність—знаємо яка їх вдача! Коли сойм розірветься задля нашого благочестя, і вчинимо наглу війну, навіки буде злоба у Ляхів на благочестіє наше. Переможуть Ляхи—ми пропали, переможуть козаки—ми й далі в неволі у них, а потім—тому що вони ані радити панством ані втримати самі не зможуть—дістанемося в чині треті руки. По третє—коли почнемо від зборівських прав, на котрих все стало, і будемо жадати знищення унії,—коли буде з'їзд (релігійна справа буде передана на спеціальну конференцію), ми не одержимо нічого з того що взяли кровю; коли буде війна—буде той право писати, за ким буде перемога. Отже як але ні з чим відси поїхати, так але суверенною своєю сойм розірвати, вільностей війську Запорозькому не затвердити і війну наглу і страшну вчинити. Краще їхати до країв своїх із потіхою і з святим покоем, і до війська Запорозького з вольностями, а до тих убогих християн, що тепер в неволі живуть—з свободою».

І він перечеислив ті дрібні, конкретні уступки—владництва, монастирі, церкви—котрих можна жадати зараз титулом заспокоєння православних, а все инше відложити на будучий сойм.

«Коли будемо в такій же силі—то як умре якийсь владика уніят, що у них за життя не можна відібрати, можна буде відібрати й силою, і за поміччю божою унія скоро счезне, а благочестя процвіте. Коли ж сила наша ослабне—можливо що й одержане пропаде! Во все йде за силою. Писано права, і присягано нам, і все се змінилось. Що тільки одержати можна, се й прийемо, а спокою соймового не нищимо, бо в тім наше і життя і погібель!»

Духовенство уперто обстоювало свою позицію: жадати повороту всіх урядів і дїбр, що відійшли від православної церкви, вважаючи, що їм краще вернуться з відмовою сойму, ніж з такими дрібними уступками. Але Киселеві до відмови доводити ніяк не бажалось, і він зробив тоді арбітрами справи козацьких послів (обробивши їх наперед, по всякій імовірності). Коли їх запрошено на сю конференцію—по сій інтимній і радї з владиками, Кисель ухищренно, красномовно і многоглаголиво, виложив перед ними свої думки, ставлячи дїлему: чи домагатися повного повороту бенефіцій і розірвати сойм без затвердження зборівських постанов про козацькі вільності та викликати нову війну, чи вдоволитися обіцянкою короля, що бенефіції передаватимуться православним в міру того як помиратимуть нинішні уніятські владики, і не розривати сойм—«про що мене пан гетьман просив, аби я пильно тим піклувався» (так!). На се взяв слово Іван Креховецький, правдоподібно провідник козацького посольства, і заявив, що подляє гадку воеводи: «Трудно нам узяти щось насильством від короля і Річпосполитої, і хоч ми мусимо вимагати зборівської обіцянки, що унія буде скасована цілком і маєтности їх повернені нам, але коли тепер не повертають усього, то краще взяти що небудь, з тим щоб по смерті нинішніх уніятів нам повертали далі, аніж не брати нічого і сойм розірвати. Адже й уніяти не все одразу у нас відібрали, і ми від них по малу будемо віднімати і відбирати».

Очевидно таке становище козацької делегації рїшило справу на користь компромісу, і тепер питання було тільки в тім, чого жадати. Прийнято було також—хоч се не сказано в дневнику, але Кисель зазначив в своїм експозе,—що справа не буде винесена на сойм, щоб його не зірвати, а рїшена буде «обіцянкою короля», себто королівським привилеем, що буде виданий заднім числом, ніби то з сойму. Сойм закінчився 13 н. с. рано, митрополит другого дня «жалісно розмовляв з воеводою про скінчення сойму і незатвердження справи благочестя, і того ж дня «отець наречений витебський списував всю ніч, чого мають домагатися, а рано воевода виготовив «суцїлку до короля» від митрополита і всього духовенства. В ній по всяких пригадках і пояс-

нешнях, що митрополит і духовенство зовсім не з своєї ініціативи, а за наказом короля і під примусом війська Запорозького прийшли, щоб взяти участь в соймових нарадах над зборівськими обіцянками,—тим часом сойм скінчився і тепер їм за таку безрезультатну місію грозить смерть («козаки нам Дніпром грозять, та й самому панові воеводі нема пощо їхати до Києва»),—ставилося такі три конкретні пункти до королівського погагодження. Православні мають дістати опорожнену архієпископію полоцьку, владичтва луцьке, холмське і перемиське, архимандрію Жидичинську, монастир Лещинський, церкву в Люблині. Друге—має бути виданий привилей на повернення православним всього що їм належало: вакантне зараз, зайняте—в міру опорожнення. Третє—аби було передане православним все що було їм признано за Володислава.

Се й стало вихідним пунктом дальших конференцій. Король визначив засідання під проводом самого примаса, з участю духовних і світських сенаторів. Вишневецький в межичасі задав митрополитові блискучий бенкет, де сам всемогучий канцлер Осолінський підніс тост на честь митрополита, а Вишневецький з свого боку обіцяв всяку підтримку—коли тільки його проситимуть. Дійшов до такого висказу, що як військо Запорозьке вишло з його дому (я думаю, що се натяк на Байду Вишневецького), то він вважає своїм обов'язком всяко дбати, щоб воно «більше розпросторенне мало», і всяко готов йому в тім служити!

На засіданні у примаса, що мало остаточно рішити справу, 16 січня н. с., митрополит став на тім, що він унії нищити не мислить, в критику її не пускається, настоює тільки на поверненні всього відбраного. «З тим нас козаки виправили, наказуючи нам: або з усім що нам належить до нас їдете, коли ж згодитесь на те що нам недогідно—знайте що до Дніпра вас конечно попровадять». Але й така формула була признана католицькою стороною, навіть самим Осолінським западто широкою; вони доводили, що навіть козаки в зборівських переговорах не ставили справи так радикально—що було зовсім не вірно. Підканцлер литовський Лев-Казимир Сапіга (Сапега), що особливо гаряче виступав против православних постулятів, вирвався фатальною фразою: «Краще нам вас в вітчизні нашій не мати, ніж неподобні бажання сповняти»; з приводу її Кисіль з ним «розсварилися аж до зубів»: «Чи ми не рівні і не маємо такої ж часті в вітчизні, і не вільно нам спільних вільностей заживати?» Кінець кінцем католики дали згоду на всі пункти, з виїмком архієпископії полоцької, котрої, мовля—усвяченою кров'ю Йосафата, ніяк не хотіли уступити православним,—і взяли сю справу на рішення короля.

Король рішив сю справу Соломонівським судом. Зіставив за уміятими архієпископію полоцьку, а витебську прилучив до православної єпархії мстиславської, розтяв пополювині маєстности полоцько-витебської архієпископії і віддав половину на єпархію мстиславсько-витебську, а поза тим досить повно задовольнив конкретні домагання православних, пильно обминувши всякі натяки на принципіальне скасування унії, і так постилізований привилей, з датою 12 січня в Варшаві «па соймі», підписав 20 січня, а православні зараз же подали його до книг варшавських і люблінських.

«На тім же засіданні (16 січня) о. митрополит подякував через сенаторів королеві за місце в сенаті, а зрікаючися такої чести для себе, за немічю й убожеством, застерігав се місце на будучий сойм (собі) або наступникам своїм. Тепер же просить короля, аби нашим духовним зводив дати місце в трибуналі, з духовними римськими, бо нам там

великі обиди творять». Се останнє, дуже реальне побажання, король не згодився задоволити—бо склад трибуналу залежав від посольської соймової палати. Загалом же сорозмірна поміркованість митрополита була прихильно оцінена, і король дав йому милостиву прощальну авдієнцію, поки писався в канцелярії привилей; митрополит чекав його в Варшаві, уповажени ж його займалися перебиранням признаних йому бенедикцій. Уряд зробив все можливе, щоб се улекшити; на відібрання церкви в Люблін (акт дуже ефективний, з огляду на значінне Люблінна як осідку трибуналу для Малопольщі й України) вислано не тільки 50 драгонів, але й кількох єзуїтів, що мали стримати люблінських єзуїтів від організації яких небудь «тумультів», як їх називано.

З початком березня н. с. митрополит повернувся до Кієва, де відбувся новий з'їзд—описаний вами раніше: з участю гетьмана і старшини, воеводи Кисіля, татарських делегатів, і т. д. Учасники й інтересовані в зборівських постановках мали констатувати, наскільки польська сторона їх виконала. Загально констатовалось, що ні, і спеціально в справі релігії. На жаль не знаємо, як було прийнято тут звіт про митрополита з його місії; можна думати, що пр йшло гладко для нього самого—бо нема відомостей про які небудь виступи против нього. Але поведінка польських правлящих кругів, і Кисіля як посередника, була піддана дуже різкій і з'їдливій критиці¹⁾; гетьман з військом констатували, що в релігійній справі зборівських обіцянок не виконано: справа на соймі не була, повне скасування унії обмінено, виконанне тих конкретних справ, що обіцяє королівський диплом, зістається непевним. Рішено вислати нове посольство до короля, і перед усім добиватися залагодження релігійної справи: «щоб король у Короні Польській і в. кн. Литовським велів віру уніятську чисто скасувати і церкви знищити—аби унії віде не було і до решти аби була скасована».

Так формулювали сю інструкцію козацькі послани в Варшаві перед послами московським; в офіціальнім тексті се було стилізовано так:

«Що в договорі було написано про уніятську віру, досі не виконано, і панове уніяти того в Короні польській і в. кн. Литовським не хочуть уступити, згідно з волею і наказом кор. й. м. і Річипосполитої: не залишаючи свого давнього упору, не хочуть вступитися з сіл і маєтків належних до урядів духовних, і прав давніх (документів очевидно) на фундації православних церков не віддають.—Тому послани ваші насамперед будуть просити, щоб унія згідно з записланим слівом й. кор. мил. була знищена не—відкладаючи з року на рік на будучі сойми, але задля згоди і спокою всього християнства тепер же то було виконано, місця і будинки, на монастирі предками надані, були привернені нашим православним духовним»²⁾.

Ще грізніш було се висловлено в листі гетьмана до короля, що мали повезти сі послани³⁾,—але зміст був той же; я наводив уже його⁴⁾, але тут повторю те, що нам тепер потрібне:

В справі заспокоєння релігії, що ми були доручили о. митрополитові і духовенству,—коли на нижнім соймі до повного заспокоєння прийти не могло, то ми

¹⁾ Про се з великими жалаями згадує Кисіль в своїм звідомленню з з'їзду королеві.

²⁾ Див. нижче московське звідомлення.

³⁾ Інструкція ся, в перекладі, знайшлася у Г'олінського 332 і в Польських справах.

⁴⁾ Памятники Кієв. Ком. II ч. 2.

⁵⁾ VIII. III с. 284.

й за ту ласку¹⁾ в кор. милости унижево дякуємо і покiрно просимо, аби усе, що мiстить в собi дипльом, тепер же було приведене до виконання як у Коронi так i в в. кн. Литовському. Бо то звичайна рiч у панiв унiятiв—не дбати про наклази королiвськi, як то ми дiзнали за життя покiйного короля, брата в. кор. милости. I знову таки просимо, щоб уже рiжницi в релiгiї грецькiй бiльше не було, i по смертi старших панiв унiятiв, тих що за привилеями покiйного короля тримають катедри i церкви з маєтностями, щоб тi бенефiцiї видавалися вже нашим духовним—старої грецької віри, послушенства патрiярха константинопольського. А коли б за щасливого панування побажання нашi свого ефекту не дiйшли²⁾; i пішли в iдкладання—то вiйсько Запорозьке мусить докучати в. кор. милости своїм проханням... поки вони не дiстануться до рук наших православних.

Але хоч як вiйсько Запорозьке пiдчеркувало першiнство сеї справи номiж усіми дом ганьнями, се їй нічого не помогло: король у своїй вiдповiдi на козацькi петицiї, данiї 3 травня³⁾, видахується вiд неї як справи скiнченеї:

Що король пiд Зборовом обiцяв вiйську Запорозькому в справi з'судання народу Руського, про се кiївський митрополит договорився .. сенаторами духовного чину—з бiскупами i з (ишими) сенаторами: про унiятiв, про владнiцтва i церкви, i король й. м. зробив бiльше того нiж було написано в договорi, а коли б хто в тiм зробив перешкоду, з простих людей чи з урядiв, то кор. мил. учинить на те справедливiсть, як вступить до нього прохання про се.

Розумiється, все се могло тiльки бiльше подразнити українську сторону, i отсе недодержання зборiвського договору в релiгiйній сторонi зiстається неустаним против-аргументом до яких небудь пропозицiї чи докорiв з польської сторони. «Релiгiя грецька не заспокоєна»—се висiло весь рiк над польсько-українськими вiдносинами i служило зручною зброєю українськiй сторонi. Коли примiром польське правителство стало накликаєти Запорозьке вiйсько до вiйни з Московiєю—зараз стало се питання: треба заспокоїти Руський нарiд в релiгiйній справi. Кисiль вiдбувши в сiй справi конференцiю з гетьманом i занотувавши для уряду «пункти, якi ще треба залагодити», одмiтив i се: «Нарiд i релiгiю Руську заховати в як найбільшiм спокою. щоб не пiдiймалось нiяких варiань, i не мiшало справi—бо i Хмельницький на-тякнув, що він хоче домагатися вiддання всiх маєтностей владнiцтв iдучи на ту послугу» (краще сказати: перше нiж їти на сю послугу)⁴⁾.

Чого домагалися тут, можемо мiркувати з тих iнструкцiї, якi дав митрополит своєму висланцевi до Варшави Климентовi Старушичу пiсля iрклiвської наради з гетьманом i Кисiлем, на поч. серпня (самий факт з'їзду в глухiм Заднiпров'ю дає доказ актуальности, пекучости сеї справи). Митрополит вказував, що перемиський унiятський владика Крупецький не допускає до церковних маєткiв православного владика Винницького, не вважаючи що король видав йому привилей на се владнiцтво. Подiбне дiялося в епархiї луцькiй з православним владикою В. Чаплячсн, а ще гiрше—в холмськiй з Балабаном, що не мiг ані дочекатися королiвського привилею ані тим менше—впровадження в володiння епархiєю. Митрополит нагадував, що він кiлька разiв споминав про обiцяну королем делегацию; з долученого до iнструкцiї проекту,—що він просив короля пiдписати i видати в формi канцелярiї,—бачимо, що тут iшла мова про гарантiю передачi православнiй митрополiї всiх урядiв

¹⁾ Що король виявив, видавши свій дипльом.

²⁾ Фраза збудована лихо, не знати—чи се вина копiї чи оригiналу.

³⁾ Користуюся копiєю, що добули московськi послн,—Польськi справи 1650 р. ст. 3.

⁴⁾ Михаловського с. 552.

і бенедикцій по смерті теперішніх уніятських держателів: всі королівські листи видані за сей час уніятам мали бути уневажені, як помилково видані, і на будуче ніяких привилеїв на уряди і бенедикції Руської церкви не мало видаватися без рекомендації православного митрополита, і т. д.¹⁾

Розуміється, король такої декларації не дав, уніятські владники борюкалися з православними кандидатами далі, «Руський нарід і руська віра» лишались незадоволені всупереч запряженій обіцянці короля, і се лежало як камінь між обома сторонами.

Щоб зробити польську сторону податливішою, відвернувши її сяги й увагу від українських справ, Хмельницький з старшиною на всі способи силкувалися виплатити Річпосполиту в війну з котрим небудь сусідом. Але з тих способів не виходило нічого—крім розголошу. Розголош був справді не абиякий! Уже тоді йдуть балачки про плян розділу Польщі з ініціативи Хмельницького, приблизно такий як став набирати реальності в 6—7 років пізніше: московський цар візьме Литву, Шведи Прусію, Ракоцій Краків і т. д.²⁾ Але пляни сі визрівали повільно. Так само, з тих же

¹⁾ Оссол. 225 л. 314: Instrukcja oycu Klemensowi Staruszewiczowi ode mnie Sylwestra Kossowa metropolity kielowskiego etc., czego ma oretenus v najasniejszego maiestatu IKMci expostulowac (між документами отриманими в Варшаві на початку осені); пункт 4 сеї інструкції читається так: Prosic aby i. k. m., p. n. m., na pewne obiecane nam puncta Rusi nie w wniey będącej deklaracją swą panska, którą dawno mając gotową teras posyłam, raczył podpisac y iako nalezy z kancelarięj kazac wydac. Ся декларація, по вступних фразах починається так: «на ніякі бенедикції, великі й малі і на маєтности церковні як в Короні так і в в. кн. Литовській по смерті теперішніх державців без відомости і листовної рекомендації згаданого о. митрополита не-уніята і наступників не-уніятів ніяких привилеїв і листів з канцелярії наших коронної і литовської видавати не велімо, і коли б які небудь були видані—будуть неважні. По смерті велєбного о. Антонія Селяви ні титулу митрополіт ківської ані маєтности ніяких ні в Короні ні в в. кн. Литовській не будемо давати, але всі маєтности... як неправно одлучені від митрополитчої столиці ківської софійської, тої що не в унії, повернемо і вже нинішнім повертаємо», і т. д.

²⁾ Пражмовський, сенатор королівський, лише 1 квітня: «Про Хмельницького починають бути недобрі поголоски, і тепер повно у нього заграничних послів; з Ракоцієм так як з Татарами вічне побратимство, і держить там (Хм.) свого резидента. Вчора король одержав пересторогу від одного чужоземця з Німеччини, що за інтригами Хмельницького заграничні сусіди поділилися Польшею: московський цар має вдарити на князівство Литовське, Шведи на Прусію, Ракоцій на Краків і далі. Він же виписує всі ради Хмельницького з заграничними послами і з своїми полковниками запорозькими. Всі не ворожать Полякам спокою. Король сього не хоче казати сенаторам, і ту пересторогу затаїв, не вносячи в публіку, аби наші не тривожилися, а неприятель гори не брав».

Два тижні пізніше (15 квітня): «Сігизмунда Ракоція на королівство польське провадить Хмельницький, Шведам Пруси віддає...»—Автографи б. петерб. публ. бібл., № 221 л. 287 і 293.

Як бачимо з листів Пражмовських, в варшавських кругах розбудили тривогу вісти, що Хмельницький знову збирає козаків—але потім прийшли пояснення, що те хан просить помочи на Донців, і Хмельницький в секреті (supresso nomine, інкогніто) пішов уже з кільканадцятьма тисячами шанові на posilek—листи з 8 і 29 березня л. 277 і 287. З того-ж листування довідуємося, що оборонцем

мотивів, польські керманічі ломили собі голову над ріжними плянами, якби розвести козаків з Татарами й звернути їх силу на котрусь иншу державу. Але на великий їх жаль, і Хмельницький з ханом трималися міцно, та заявляючи повну готовність іти війною куди схоче польський уряд, збирались іти воювати разом,—не инакше як разом і всюди разом, і тим вперед відбирали половину раці від кожного такого полтичного пляну, що їм пропонувалося з польської сторони.

Зимом, після зборівського замирення, в польських кругах відродився старий проєкт Володислава-Осолінського: пустити козаків на море. Руховою пружиною була, мабуть, знову Венеція, що всі сі роки вела енергійну боротьбу з Туреччиною. замкнула Дарданелі своєю фьотою і пукала на всі боки союзників, щоб оточити Царград бьакоадою з півночі і сходу. Венецькі політики вернулись до старих плянів організації козацького наступу від Чорного моря, розбитих смертю Володислава, і ще з осени 1649 р., зараз по зборівським замиренню, вони стали шукати відповідну людину, щоб вислати до козаків. Може не без їх же авспіцій поновилася в Балканських краях акція для організації повстання серед балканських християн, що їх іменем накликала свого часу Володислав IV до виступу проти Турків¹⁾. Воевода Валахії Матвій Басараба взяв на себе протекторат. В його столиці Торговищі зимою 1649 р. зібрали ся на з'їзд більш і менш автентичні представники сей анти-турецької ліги. і в грудні відси вислали до Варшави священника Петра Парчевича, з листами від «памістника болгарського», католицького болгарського архієпископа (*in partibus*) і якихось «начальників болгарських племен»—закликати Польщу щоб вона помогла балканським християнам визволитися від Турків²⁾. З подібними ж закликами ті балканські змовці зверталися також до Австрії й Венеції. В Варшаві, як оповідав потім Парчевич, привезений ним плян против-турецької ліги був дуже прихильно прийнятий: канцлер Осолінський, підканцлер Лещинський, Єремія Вишневецький й ин. заявили її прихильниками. Гетьман Потоцький, що прибув слідом з Криму, теж взяв її сторону. Польський уряд рішив підтримати місію Парчевича перед австрійським і венецьким двором, вислав з ним свої листи та дав своїм послам відповідні інструкції вербувати прихильників сій анти-турецькій лізі. А у себе в першу голову почав в сім напрямі переговорюватися з татарським послом, що прибув слідом за Парчевичом.

Варшавські дописи до ріжних західніх газет кажуть, що сей посол теж привіз пропозицію союзу против Порти. Якийсь неназваний сенатор, котрого лист опубліковано у французькій газеті з 1 березня, повідомляв, що татарський посол переказав

Хмельницького серед тих підозрінь і обвинувачень виступив воевода краківський, кн. Заславський: «ручить за Хмельницького, що дотримає віри і присяги» (л. 291, 5 квіт.).

Посол Ракочія Стефан Маріяші був у Хмельницького в березні або квітні: маємо листи Ракочія післяні з ним до гетьмана і писари в місяці лютім (без дня) і відповідь германа з 14 квітня, післяну мабуть з тимже послом—*Monumenta Hungariae historica, diplom. XXIII c. 665—6* і *Transsylvania et bellum boreo-orientale I c. 100.*

¹⁾ Див. в т. VIII с. 338.

²⁾ Так оповідає про се Парчевич в пізнішій записці венецькому сенатові—їй видрукував Пеячевич в своїй монографії про Парчевича (*Peter Freiherr von Parchevich, Archiv für österreichische Geschichte* т. 59, 1880, с. 496 дд.), і на ній опер своє оповідање про сей епізод, так само Кубаля, Jerzy Ossoliński с. 77 дд., Сірбу в своїй монографії про Басарабу с. 288 дд.

королеві докори, зроблені турецьким візирем ханові за його замирення з Польщею: хан був ним до крайнього загіваний, і відповів, що він вийшов в порозумінні з королем, аби доходити своїх прав оніки над малолітнім турецьким султаном,—разом з королем він піде для свого походу на Царгород. В інших газетах повторялася звістка, що хан шукає союзників для війни з Портою. Маємо й варшавські записи, як про се оповідалось. Якийсь невідомий кореспондент, доносячи про авдієнцію татарських послів, розповідає спочатку офіціальну частину цього посольства: запитанне, чи зборівський трактат затверджено? пригадки про невиплачений харач за ряд літ: пораду—забути козацькі провини і задоволити їх жадання. А далі додає таке неофіційне оповідання. По відповіді канцлера на офіціальні пункти, татарський посол, човляв, оповів, що перед його виїздом з Криму приїхав з Царгороду посол Отоманської Порти з такими запитаннями до хана: «Чому то він підбивши мечем так багато країв належних Польщі, не подав їх в підданство цісареві турецькому, як його васаль?» «На се великий хан так відповів. Витолкуйтеся наперед передо мною, на що ви, вбивши попереднього, правдивого султана, посадили на панстві дитину? я її не визнаю і не хочу визнавати за цісаря, і не визнаю нікого за свого пана, не хочу нікого мати й признавати, тільки короля польського бажаю приятелем мати»¹⁾.

В посольським звідомленню Пушкихих записано таке ж з слів литовського писаря Юрія Вутриковича, що буває для записи посольських слів «в ответной палате». Його оповідання ще докладніше. Ханський посол «будучи на посольстві відкрив королеві, що до кримського царя прислав посольство турецький цар—про те що кримський цар повоював з козаками Польську землю і взяв багато сенаторів, а до нього нікого не прислав, і з польських городів під його руку нікого не привів, і з польським королем замирился без його відома: се він зробив недобре, бо ж він в підданстві у нього, турецького султана, а таке велике діло зробив без його відома. Кримський цар відповів послові, що се попередні кримські царі з усею Кримською ордою були в підданстві у давніших, прираджених султанів Турецької держави, а тепер вибрано султаном невідому йому людину, коли повинен був стати султаном Турецької держави він, кримський хан, бо він з роду володарів Турецької держави. І переказував посол королеві, щоб король велів Богд. Хмельницькому з Запорозькими козаками йти в поміч кримському цареві на турецького султана—добувати Турецьку державу за своїм прирадженим правом. Король згодився, велів Б. Хмельницькому з козаками йти війною на Турецьку державу з кримським ханом. Та ще говорив кримський посол ко-

¹⁾ Теки Нерушевита 141 с. 1109—1112 з поміткою, що се виписано з архиву Вишневецьких. Подібно у Голівського: хан велів послові своєму переказати королеві, «що був у нього посол від цісаря турецького з запитанням: за чим дозволом він павав на землі польського короля і плюндрував їх. На се хан відповів: «Я з королем польським помирился, кому він неприятель, тому і я неприятель, ми собі навазем присягли». Друге: «Чому не послалаеш до Порти в'язнів панів польських, як інші хани чинили, ділячись здобичею з цісарем?» Різ хан: «Ви перше оправдайтеся, чому ви вбили цісаря, мою кров (мого кривного), й обрали собі паном хлопця. Я тому ближчий (більше мав прав на трон) і не признаю його за пана свого, і перед вами не буду оправдуватися» (с. 318).

Перший виліз сеї начки зазначився здається в отсій звістці Празького, в листі 20 січня: «Вчора прибіг гонець від хана татарського, в яких справах—ще того секрету не відкрив, але догадуються, що по гроші, або по проценти (по interes od nich), і така теж чутка (так!), що має просити короля, аби велів козакам Запорозьким на море», л. 261.

ролеві, щоб він не наступав на козаків і ніякого лиха не чинив: як би король на них став наступати, то кримський цар їх не видасть, віде війною в козаками разом на Польську землю. Коли ж козаки без причини почнуть війну з королем, то кримський цар разом з королем буде стояти против козаків і побивати їх як бунтівників»¹⁾).

Наче б то доволі категорично і документально, а тільки в ґрунті річи се просто варшавський блеф. Розуміється, що ні листи привезені ханським послом в січні, ні пізніші—вислані при виїзді до Криму Потоцького і Каліновського—нічого не говорять про се. Се ще можна б толкувати так, мовляв, що такої делікатної річи ханські дипломати не хотіли класти на письмі. Але й поза листами нема віде сліду, щоб у хана був такий плян—війни за турецький престіл.

З пізнішого можемо дорозуміватися, що за вишим разом хан пропонував спільну компанію против Москви; чи сим разом пропонував кампанію против Порти, а потім одмінив плян? Се не дуже правдоподібно, а далеко правдоподібніше здається миві, що в січні про спільну війну з Портою завели розмову з татарським послом Пелаяки, під вражінням «болгарських пропозицій», а ханський посол що найбільше—притакував тим плянам, і спільним розумом польським і татарським винайдено таке дотепне мотивування: доходження ханських прав на реґенство в Царгороді. Пущено, очевидно, сей концепт далі вже в формі татарського проекту, як оден з аргументів за можливістю акції против Порти, і так пішло воно гуляти по Європі.

Папський нунцій де-Торрес, що дуже шильно слідив за сею справою, так доповсєв про неї, з нагоди відправи до дому січневого татарського посла. Сей посол розповів королеві про посольство до хана від султанського візира: були там тяжкі докори ханові за те що він напав на Польщу без дозволу султана—його зверхника і пана, і за те що він пустив на волю багато колонених Поляків: візер жадав половини здобичі сеї війни і половину викупів за сих пожевеників. Хан на се відповів, що найбільше права на Отоманську державу має він сам, хан, як найблизчий родич правдивої султанської династії. Над собою він не признає ніяких панів: він був досі вільним володарем і потрапить в кілька день здобути своєю шаблею корону, що тепер прикрашає голову хлопчика, котрому вона не лицьо. Нарешті загрозив султанові, що коли протягом короткого часу він не уступиться з свого царства, то хан його прожене²⁾).

Вся ся белетристика розповідалася ніби на те, щоб здобути у короля дозвіл, аби козаки могли піти в поміч ханові в сю експедицію—так наче б то Хмельницький без королівської згоди не міг дати сеї помочи, і наче б то хан не міг далеко певніш зажадати й дістати її від гетьмана, ніж король! Тиждень пізніше нунцій повідомляв, що хан одержить (від короля) значне число козаків в поміч, потім—що Хмельницькому наказано (з Варшави) не йти самому в похід—бо його присутність потрібна на місці, щоб стримувати від повстання сеяян. Але коли курія, зацікавлена сими ханськими плянами на Царгород, очевидно—не звісними з інших джерел, зажадала від нунція повніших відомостей в сій справі, він мусів, місяць пізніше, з деяким конфузом відписати, що понад те, що він був написав про той татарсько-козацький похід на Турка, нічого більше він не міг довідатись. Татарський хан через свого посла просив козацької помочи для задуманого походу на Турків, котрому він вказував різні райі; король порадившись з кількома сенаторами, що були тоді при дворі, дав на се згоду, і Хмель-

¹⁾ Польські справи, 1650 р. ст. 3.

²⁾ Реляція з 5 березни в XVI т. львівських Жерел с. 74—5.

ницькому післано накази, щоб він не виходячи сам в похід, з огляду на селянські бунти, післав 12 тис. козаків в поміч ханові; кажуть, що те козацьке військо сполучилося з ханським,—але більше вістей не було: в сих краях пошти нема, і через їх пустинність і розлеглість, новини, навіть в важних справах, напливають дуже скупо ¹⁾.

Натомість з інших джерел прийшли вісти, що в Царгороді хан заявляє велику льюбляність перед Портою і готовість служити їй своїм військом. Ми знаємо сю звістку з першого джерела—з реляцій царгородського австрійського посла з кінця січня: візир показував резидентам молдавському і валахійському автентичний лист хана, котрим той заявляє свою готовість дати Порті на кожду потребу 100 тис. Татар і 20 т. козаків ²⁾. Коли ся відомість дійшла до Варшави, суперечність таких реляцій варшавські політики, по словам Торреса, одні поясняли тим, що се хан тільки хоче пригнати увагу Порті, інші думали, що се хан веде таку зрадливу політику взагалі. А самому нунцієві найбільш правдоподібним здавалося, що хан хоче мати козацьку поміч для приборкання непокірних данників, щоб забрати у них здобич і ясир. Польським же політикам хотілось зайняти козаків якимсь далеким походом—щоб там знайшла собі приложєнне їх воевничість і жадність; чим би не скінчилась така експедиція, вона була б Польщі на добре: небили б козаків—се їх ослабило б, здобули б вони якусь нову територію—була б нова провінція Польщі. Але хоч при сім говорилось так, наче б згода Хмельницького вже була дана, й австрійському послові в Варшаві в середині лютого говорили навіть, що Хмельницький і а м о в л я е короля до походу на Турка, і той піддається на сі намови ³⁾,—для мене вістається дуже сумнівним, чи Хмельницькому тоді дано було знати що небудь про такі рахунки на нього. Крайня здержливість, яку він потім виявив до сеї пропозиції, занесеної до нього венецьким висланцем в ч е р в н і: його розвідування, чи король польський годиться на сей плян,—чи пропозиція робиться за його згодою і відомом, дає додумуватись, що з п о л ь с ь к о ї сторони йому такої пропозиції не робилось, і польські політики в січні—березні рбили сі пляни за його рахунок—але без його відому!

Але потішаючи себе перспективою, що така диверсія упустиє крови козацтву, польські політики заразом сподівалися за сю козацьку кров одержати де що золота для себе. Для того щоб козацький напад був підтриманий тяжшим польським наступом, Венеція мусіла дати Польщі грошенят на наєм війська; королівський сенатор дає такий обрахунок (в середині березня): треба найняти 6 тис. пішого війська і 4 тис. кінного ⁴⁾; на се треба було поважної суми, не яких небудь 200 тисяч скуді, як за Володислава. Набрати се військо король хотів не дома, а в австрійських землях. З ним він би наступив на Турка від Валахії. Але розуміється, перше ніж рушитися до Валахії, се військо дало б королеві змогу розправити ся з козаками! Се була друга користна сторона сього анти-турецького проекту: посилаючи, ніби то, козаків на Турка, Польща мала б одержати за се гроші військо на приборканне козаччини. Се був дуже дотепний плян—та тільки лишився літературною власністю своїх авторів!

¹⁾ Тамже с. 78—9, реляція з 16 квітня.

²⁾ Жерела XII с. 127: депеші царгородського посла Ренігера з 29 січня.

³⁾ Жерела XII с. 128—реляція з 20 лютого.

⁴⁾ Жерела XII с. 128—9.

Раптом в сі пляни вризався московський ультиматум польському урядові. Московське посольство, що прибуло до Варшави в місяці березні для potwierдження «вічної згоди», цілком несподівано поставило неймовірні домагання. За образи царської гідности, навесені їй помилками в титулах, в писаннях до московських урядів, і нечемними висловками в різних книгах, друкованих в Польщі, посли зажадали смертної кари на сих провинників, 500 тис. червоних за безчесте, і повернення Смоленська та інших земель забраних від Московського царства підчас «Смутного часу»,—інакше Москва вважатиме згоду за розірвану і не тільки сама повстане на Польську корону, але й підійме на неї козаків, Татар і Турків. На доказ реальности сеї погрози посли показували листи Хмельницького писані до царя, аби Поляки знали, що він шукає царської протекції, і натякали, що за Хмельницьким стоїть також Швеція і Семигород¹⁾.

Польський уряд на се відповів, що він не вірить, аби такі абсурдні і негідні домагання могло поставити царське правительство: се мабуть посли від себе видумали, нехай вони почекають в Варшаві, поки королів гонець побуває в Москві й довідається, чи дійсно їх слова відповідають поглядам їх правительства²⁾. Се був дуже зручний маневр, і сю проволоку польський уряд зручно використав для того, щоб підтяти московському правительству всяку можливість пуститися на воєнну дорогу. В сій справі, між иншим, зашптано гадки воеводи Кисіля, як спеціаліста в справах московських і українських: лист від самого короля йому вислано одночасно з висилкою гінця до Москви—в вербну неділю, 10 н. с. квітня він був уже в руках старого воеводи, і той дуже схвилюваний таким знаком уваги і довіря відбув зараз же нараду з своїм найближчим товаришом, київським каштеляном Максиміліаном Бжозовським. Сам будучи дуже хорим, негайно виправив Бжозовського до Хмельницького: відводити його від Москви, а королеві вислав в сій справі довгий меморіал, висланий другого ж дня і захований в оригіналі в збірці Черторийських. Не переказуючи в деталях сеї многословної писанини, я спинюсь на деяких більш інтересних для нас моментах. Кисіль вважає ситуацію дуже поважною, і рішає значинне надає позиції в ній Запорозького війська, кнакшими словами—позиції Хмельницького. «Коли Москва вже порозумілася з Шведами і з иншими, що нас тенер тиснуть, то се тяжка небезпека; а розум каже, що вона не прийде б з такою вибагливою місією і такими небувальними і тяжкими вимогами, коли б не обмірковувала б і не організувала б проти нас війни. Але коли вони

¹⁾ Міхаловского с. 537; Kubala: Poselstwo Puszkina, в т. II його писань. с. 137 дд. Ультиматум московських послів в варшавських записках збірки Міхаловского під 22 червня; в записок Радивиля виходило б, що се було день-два пізніше. Про натяки московського посольства на звязки Хмельницького з Швецією і Семигеродом пише Торрес під днем 23. IV: «Неудоволенне Хмельницького понудило й. вел. вислати гінцем одного шляхтича, щоб зручно довідатися, чи має він дійсно якійсь союз з московським (царем), з королівством Шведським і Трансильванію, як то твердили ті московські посли. Він ще не висланий на сю авантюру, але з дня на день готов виїхати, маючи готові листи й інструкції» (с. 80). Пор. далі лист Кисіля з 11 квітня.

²⁾ Про висилку до Москви гонця Тібурція Бартліньского, служебника Альбр. Радивиля, записано в варшавських записках Міхаловского під днем 24 березня. В московських актах (Польські 1650, ст. 7) його приїзд під 16(20) травня, до Варшави вернувся в перших днях липня—Радивиля Pamiętniki II с. 418, Memoriale в копії Оссол. с. 160. Отже квітень—травень—червень, три місяці писів над Польщею московський ультиматум.

мають (порозумінне) з Шведами, а Порти(!)—Гримська і Чигиринська зіставляєся при нас, Біг з нами!—Можна ще як раз повчити Москву розуму і на ній здобути реванш за всю пережату неслазу Польщі. Порозумінне Москви з Шведами не може бути дуже твердим, між ними зістається старе суперництво, і Кисіль радить королеві постарати ся як-скорше закінчити переговори з Швецією, що велися про ріжні спірні справи. Вислати посла до Криму і забезпечити собі приязнь Орди. Але головну і негайну увагу звернути на козаків. Кисіль непокоїть, що саме поїхав до Хмельницького якийсь московський гонець,—отже треба спішити, щоб не дати себе випередити. Не думає, щоб Хмельницький мав охоту зломити недавню присягу королеві—адже не перший раз його пробують спокусити. Вязозвський вивондує його, а король тим часом нехай вишле до нього, Хмельницького, листа такого змісту, що він складає заспокоєння України на них двох: на Хмельницького і Кисіля (минаючи Потоцького, значить)—нехай вони про се подбають, а вже польське військо на Україну не піде, буде затримане на теперішніх позиціях—аби тільки Хмельницький витривав в заявленій вірности. Одначе в двох справах треба доконче вдоводити українську сторону: гостро заборонити «шарпачину» з польської сторони ¹⁾ і зробити кінець порушенням давніх обіцянок в релігійній справі ²⁾. Українську масу Кисіль уважає—як ми вже бачили—звезоччено до польського режиму безповоротно, але з козаччиною, то значить,—з її правлящою старшиною, він уважає можливим прийти до порозуміння — коли тільки піти на зустріч її вимогам: їй до Польщі ближче як до Москви.

З Московю Кисіль радить пробувати дійти порозуміння, коли ж не вдасться—йти на війну, і зараз рушити кілька козацьких полків на Сіверщину, щоб не допустити на українську землю московського війська: инакше все Задунав'є, себто його селянська і міщанська маса, спалахне бунтом, з котрим не можна б було дати ради ³⁾.

Перед самим великоднем прийшов до Кисіля новий лист від короля в тій же справі, з ріжними плянами і побажаннями, як треба використати воєнні сили і дипломатичні пляни Хмельницького—на хана, на Ракоція і т. д., і Кисіль не чекаючи повороту Вязозвського вишисав гетьманові шумного листа від себе, прохаючи прибути до нього до Києва на раду, з огляду на ріжні нові питання порушені королем. Широко і гучно росписувався про боже провидінне, що чуває над Польщею й її королем, і викриває та в-лівець обертає змову ворогів, спеціально Москви, що бажаючи взяти реванш за понесені утрати шукає спільників против Польщі, підбиває Шведів, Ракоція і т. д. Кисіль нагадує гетьманові, що Ян-Казимир—його креатура, грубо висловлюючись, і він певно не схоче лишити його без підтримки в трудній ситуації ⁴⁾. Король рахує на нього і просить Кисіля йому написати, щоб гетьман від себе написав ханові і використав посольство Ракоція, що за відомостями короля має бути тепер

¹⁾ Вище с. 24. ²⁾ Вище с. 31.

³⁾ Ieszcze przydać y to: jeżeli iusz z Moskwą na wojnę zanieś się, bo trzeba tu zaraz Siewierskie zamki tutejsze ruszeniem kilku pułków Zaporozkich obwarować. Bo iako oni (Moskwa) wnidą w nie, zaraz by Zadnieprze wszystko pomieszalo się. Albo Moskwa uczyni refleksją i niech za(r)ty porzuci,—albo nie daj się vprzede—jest naipierwsza fortuna belli, y saltim oba brzegi tu Korony, a tam w. x. Litewskiego obwarowawszy pokazac im to, że ieszcze za łaską bożą viget maiestas kroļa polskiego, a my ci zesmy co przed tym Polacy, a iesli vbozsi, tym lepiey o nas rozumiec potrzeba.—Чопроп. 402 с. 5 дд.

⁴⁾ Iako pana tego, ktoregoś sam dopomogł chęcią swoją aby nam wszystkim szczęśliwie panował.

у гетьмана. Кисіль вважає крім того потрібним порадитися з ним про оборону сіверського пограниччя від можливого московського наїзду, і не кожучи через недугу приїхати до гетьмана, просить як найскорше «зблизитися до нього»—«хоч на провідну медію з великодним колачем, хоч коли ваша м. зможеш приїбти».

Можливість новоювати Москву він представляє незвичайним щастем для козаків, владаючи в їх добицницьку психологію:

«Зглянувся Біг на нашу бідну Русь Українну¹⁾, на голоту, на те убожество, що блудить, ходить, а самі вже не знають куди: всюди голод! Посквляється там, дасть Бог, бо ж він свідком, що віхто у нас не мислив про ту війну, ані не бажав її—поготів король Й. м., але коли панк осударі²⁾ важкилися під нами рів і яму копати, присягу зламавши,—самі в ній будуть, дасть Біг. Сього нам треба було³⁾, аби своя земля утешилася досконално, та свої рани залічила і недостатки спомогла, а війська польські і запорозькі, забувши як дома себе кривавили, свільно на спільного неприятеля⁴⁾ сили обернули. Чи зморлується військо далеким боходом? Чи там переправи? Чи трудність яка? Все дома! Можа то на закінченне написати: Ласкав пан-Бог на ваш-моспі, і як почав пістувати, то до кінця пістус. Журивсь-еси в. м. сам з собою, думав завше над тим, як би то королеві Й. м. і вігчині вагородити, що та гещасна сvara ущербила,—аж тепер пан-Біг дає оказію⁵⁾».

Хмельницький не поїхав до Києва—побачення його з Кисілем відбулося в Черкасах, в місяці червні; в Києві по недавніх заворушеннях йому мабуть не хотілось показуватись. Але перед Бжозовським і він, і старшина, очевидно, не пожалували запевнень в своїй новій готовості їти на Москву разом з Татарами, як то собі бажав король. Таку звістку, очевидно, привіз від них Бжозовський. 26 квітня сповідає він короля з Києва, що неважаючи на недугу, яка тримала його в ліжку, він сповнив доручення, одержавне від «старшого колежи», воеводи Кисіля, як міг найкраще, згідно з даною інструкцією⁶⁾. Але на жаль—звідомлення про всі подробиці льосязько лишає своєму старшому колезі—а його звідомлення досі незвісне. В депешах бувиця є тільки коротка згадка, з слів канцлера Осолінського, в середніх днях травня про дуже сприятливу відповідь козацького війська на польську пропозицію⁷⁾.

¹⁾ бідна Rus Ukraina.

²⁾ PP. osudarowie.

³⁾ Сю фразу пустив Кисіль по українськи, владаючи в тон козацької голоти: *Sioho nam treba було*.

⁴⁾ В конії: *przyiaciela*.

⁵⁾ Оссол. 221 л. 90 і 1453 л. с. 373. В даті ваганнс: в Києві 14 квітня і 17 квітня, а в закінченню листа Кисіль поздоровляє гетьмана з Великоднем,—«тому, що його лист прийде на великдень (*iss ten list moju przyidzie do Wm. przy chwalebnyum zmartwychwstaniu panskim, pozdrawiam Wm. tym triumphem Christusa Pana naszego, pozdrawiam i laską IKMCI u triumphow da PBoг pretkich z nieprziaciol jego zuscę u winczuie*). Великдень православний був того року 14 (24), значить дата мусить бути перед 14 квітня (старого стилю).

⁶⁾ В автографах варшав. унів.

⁷⁾ Торрес пише 21 травня. «Пан великий канцлер казав мніні, що козаци одержавши відомости про тутешні непорозуміння з Московитами, пишуть, що вони готові разом з Татарами атакувати Московита кожної хвилі як тільки король накаже (с. 82). В збірці Русецких (31 с. 91) такі варшавські відомости від Андрія Масковского з 15 травня: *P. woiewoda kilowski dał znać, że kozacy gwałtem biorą się do Moskwy, u o co proszą przez posły do k. i. m. Krol i. m. zjechał tu niespodzianie z pola dla tajemnei rady z senatem okolo tych kozakow u Moskwy*. Мова була мабуть про уступки козакам, як то радив Кисіль.

В цитованім вище листі до Кисіля з 26 травня (очевидно 5 н. с. червня) гетьман повідомляв його, що він уже давнійш чув від хана, що той рад стати разом з ним «против неприятеля королівського величества» (царя), коли буде потреба, і тепер знов отримав від нього листа з потвердженням ¹⁾.

Докладніші відомості надійшли від воеводи Кисіля на підставі розмови його самого з Хмельницьким на сю тему в Черкасах в середині червня. Маємо також витяг з тих переговорів ²⁾.

На пропозицію післати від себе до хана—щоб Татари помогли Польщі на Москву, Хмельницький, мовляв, обіцяв се зробити, і певний, що Орда піде—коли не сам хан, то брат його нуреддін-султан, бо так умовлено у них, що коли Хмельницькому буде треба, він приїде з усім військом. Але добре було б, щоб король як найскорше від себе післав до хана і запевнив собі поміч Орди спеціальним приреченням (очевидно—з відповідними дарунками), бо Татари жадні—треба запобігти щоб їх Москва не перетягла подарунками до себе.

Що до самого пляну кампанії радив напасти там де Моравський шлях притикає до Сівері—се зветься Свина дорога. Польське військо непотрібне—наробить великого галасу; досить буде з сеї сторони козаків з Татарами, які швидко можуть зібратись,—мусить тільки бути запевнена безпечність: домам, жонам і дітям козацьким. Але се може бути не скорше як з початком жнив, коли Орда коней випасе, скорше не піде. До того часу треба затримати московських послів—аж все буде готово.

Взагалі зробив на Кисіля вражінне повної готовності і щирости для короля, і він знову радить королеві показати йому всяку честь і ласку: прислати дарунок, лист від королеви, заманіфестувати прихильну політику в справах релігійних і под.

Але нам всі ці чемні заяви гетьмана доказують лише його лицедійські здібности, нічого більше! Во справді везвати з Московією не було ні трохи в його інтересах, хоч він і відгрожувався походом під сердиту руку, але саме—тим більше відгрожувався, чим більше почував неможливість зіврати гнів на Москві за те, що вона не йшла йому на руку.

Дійсну політику в сій справі зазначили козацькі послі в Варшаві. З посольського справоздання Пушкіних довідуємось, що сі послі приїхавши до Варшави 19 н. с. квітня й довідавшись про московський ультіматум, дуже енергійно, як тільки могли, старалися підтримати московських послів в рішучій і непримиреній політиці. Поляки, мовляв, мусять уступити з огляду на козацьке військо, що шукає протекції царя—а за козаками стоїть і Крим, і православні Балканські держави ³⁾. Коли ж би Поляки

¹⁾ Польські справи 1650 р. ст. 1 л. 479.

²⁾ Се «пункти» в яких воевода Кисіль уже договорився з Хмельницьким і ті пункти, які ще Кисіль вважає погрібними—в Черкасах 20 червня 1650 у Міхаловського с. 550. Вони дуже близько сходяться з змістом наведеного листу Кисіля 11 квітня—розвивають його гадки, і наведений заголовок вповні правдоподібний, але дата здається наче б то занадто пізньою—хоч і не неможливою.

³⁾ Настрої козацьких послів супроти татарських в Варшаві були одначе не найкращі, коли вірити варшавським вістям. В збірці Русецьких (31 с. 91) єсть варшавська записка з 9 травня про банкет послам московським, татарським і козацьким, що дав Осолінський молодший: Татари стали сваритися з козаками, каза ни що хан королеві брат, і Орда від козаків відступить; дійшло до шабелі, і «Москва не чекаючи розправи повтікала». Може бути, що польські круги обробляли сих татарських послів в против-московським напрямі, і ціла сварка виїшла через Москву!

не уступили і пішли на війну, Москві нема чого відступати і перед сею перспективою: маючи за собою козаків, вона може повести війну на вірну побіду—П підтримає і польська опозиція, всіякі ображені королем сенатори і шляхтичі; а чуткам про незгоду і розруху на Україні не треба падавати ніякої віри: військо встане як оден під московською протекцією.

Першу таку розмову мали козацькі послы з московськими 22 с. с. квітня (2 травня).

Вони росповіли про справи доручені їм від війська і пообіцяли дати копії всіх документів. Згадали, що в дорозі до Варшави перестріли гопця, що їхав від короля до гетьмана з повідомленням про московський ультіматум і некоректне поведенне московських послів, що змушує польський уряд видати війну Москві, і король бажає в тім мати поміч Запорозького війська. Висловили переконання, що гетьман і військо тої помочи не дадуть — хіба що про око пообіцяють, а давне задушевне побажання козаків таке, щоб цар почав війну з Ляхами, а вони, козаки, стали б у ній по стороні царя. Тому московському посольству треба твердо в своїм стояти і йти на розрив з Польщею. Одночасно з тим як з київського з'їзду висилано їх, козацьких послів, до Польщі, від гетьмана висилалося посольство до царя—Крися з иншим товаришем, і хоч зміст посольства варшавським послам не був відомий докладно, але очевидно, вони припускали, що воно стоїть в звязку з бажанням війська—перейти під протекторат царя, і вони, послы варшавські, хочуть як найскорше повернутись, щоб своїми звідомленнями про польсько-московське напруженне підтримати се бажання¹⁾.

¹⁾ Наведу в оригіналі се інтересне звідомлення московського посольства (Польські справи 1650 р. ст. 3):

Апрѣля въ 22 д. гетмана запорожского послы Самойло Богдановскіи с товарищи сказывали: присланы де они ис Киева от Богдана Хмельницкова и от киевского митрополита и от всего войска Запорожского с сейму; а присланы де они о том, чтоб королевское величество в коруне Польской і в великом княжестве Литовскомъ униатскую вѣру всю велѣлъ снести и церкви сломать, чтоб уния нигдѣ не была и искоренить бы до конца. Да пана Чаплинского велели карать смертью против пункта по договору, какъ у них на сойме положено, и им де против того ещо никакова добра не показали, и имъ де за то будет стоять; да и того имъ домогатца, которые договорные статьи написаны у них в пункте, велѣлъ король все напечатать в констытуцію.

«Да они ж говорили, чтоб царского величества великие послы о чемъ присланы—за то стояли, и чего учали просить сперва, и с того ничего не уступали, для того, чтоб де православнымъ христіяном все было учинено на обе стороны, что надобно. А будет того не учинять, и царского б величества послы с ним за то стояли с обе стороны за одно, и то б учинить, чтоб с царского величества сторону и съ их Ляхи и иные иновѣрцы никакого добра себѣ не надѣялись. И гетман де Богдан Хмельнитцкии і все войско Запорожское того добре желаютъ, чтоб имъ быть с православными христіяны в соединенье; и хотят они то учинить, о какихъ они дѣлехъ от гетмана Хмельницкова и от киевского митрополита и ото всего войска Запорожского ис Киева с сейму к королю присланы, учинить все по своей воле за помощью царского величества, потому что они добръ тонерво стороны царского величества страшны, и говорятъ такъ, что впрямъ на них царское величество войною ратныхъ людей присылать хочет; а какъ де царское величество пошлет на нихъ ратныхъ людей, и козаки де их никакъ не подадут, потому, что вѣра их одна; и что де они мыслят и меж собою переговаривают—и то де дѣло, чаю, Богъ в совершенье приведет; и у гетмана де и у всего войска Запорожского о том давно мысль, чтоб царскому величеству служить хотят, и ныне б за то стоять, чтоб и царскому величеству учинили, что ему государю угодно

Оповідали й се, як канцлер Осалінський наказував їм говорити перед московськими послами, що козаки готові в Поляках воювати Москву,—щоб московські

«Да они ж говорили: какъ они с сейму ис Клева от гетмана и от митрополита и ото всего войска Запорожского посланы к королевскому величеству,—и при них де сказано было послать к царскому величеству—запорожскому казаку Крысе с товарищемъ саму-другу, а при них де еще были не посланы; а какъ они поѣхали, после ихъ посланы ль они к царскому величеству или нѣтъ и какое дѣло имъ наказано—того они не вѣдаютъ. А того они добръ желаютъ, чтоб их королевское величество отпустил наскоро хотя и без дѣла, и они б де то все гетману і всему войску Запорожскому, царского величества поговоря с великими послы, про великихъ пословъ и о какихъ дѣлахъ присланы рассказали; и на то де они добръ надежны, что гетманъ і войско Запорожское для православные христианские вѣры за то будут стоять заодно, чтоб имъ быть на свободе от подданства лятцкие вѣры, в соединении с православными христианы, под царского величества высокою рукою. А гетман де і все войско Запорожское держат великое опасенье, хотя они с ними теперя и помирились, только межъ собою на обе стороны добръ большое опасенье держат. А какъ бы де Господь Богъ милость свою подал и учинилъ православныхъ христиан в соединении, и межъ бы де православными христианы никакихъ злыхъ причин на обе стороны не держали; да і время де то приспевает, что православные христиане будут в соединении.

«Да они ж говорили: были де у гетмана Хмельницкого от волоского и от мутьянского послы владѣтелей, для того чтоб гетман Хмельницкой і все войско Запорожское какъ учинят і в совершенье приведет с королевскимъ величествомъ мирной свой договор, на турецкого царя имъ бы де гетманъ і войско Запорожское помочи подали; а им де добръ хочетца от подданства турецкого царя быть свободнымъ; и чтоб гетманъ о том и к крымскому царю от себя пословъ своих послалъ и на помочь ево на турецкого жъ царя призывал; а они де за помочь крымского царя собравъ своихъ государствъ(!) будут чинить подарки большие; а что де давали они дачи турецкому царю, и тѣ(!) де обещаютца давать имъ, запорожскимъ казакомъ. Да им же было вѣдомо, что до гетмана шли от турецкого царя и от венгерского Ракуцы короля послы; а для чено идут, того они не вѣдаютъ. А что де адѣсь тот слух проходил, что Нечай Кривнос собрался со многими тысячи з запорожскими казаки и хочет приходить на польскую землю войною, и то де говорено не дѣлом, нячево тово не бывало, только они то хвалят, что Ляхи от них живут в большомъ страхованні.

«Да говорили жъ: какъ де они ѣхали к королевскому величеству, і в дороге с ними встрѣтился гонецъ от королевского величества; а сказывал имъ, что он послан к Богдану Хмельницкому и ко всему войску Запорожскому, что присланы от царского величества великие послы и просят того, чтоб города Смоленска и иных уступили и многихъ пановъ и сенаторей карали горлою, а причины де никакие не оказали; и королевское де величество за то разгнѣвался і велѣл де их розослать по разнымъ городом; и после де того от короля посланъ был до пословъ канцлѣр Осалінской выговаривать, что они дѣлають недобро и королевское величество привели на большой гнѣвъ, и послы де у канцлѣра упрасивали и целовали его в ногу, чтоб он у короля упросил, чтоб ихъ не розсылали, и говорили будто послы канцлѣру такъ, что они то здѣлали собою без царского величества вѣдома и говорили пьянымъ обычаемъ. И королевское де величество с царскимъ величествомъ за то, что прислал к нему пословъ царское величество неумныхъ людей и ево короли обезчестили, за то хочет войну вчать; и чтоб гетманъ и войско Запорожское учинили ему вспоможенье. И они де чают того, что тому гонцу в томъ откажетъ і вспоможенья чинить имъ не похочет, потому что ему, гетману і всему войску

посли зменшили свої вимоги¹⁾. Але Полякам стало відомо, що козацькі послы, бувши у царських послів, навпаки радили їм настоювати на своїх вимогах. Тому і на обіді, що їм дав гетьман Потоцький, він дорікав їм за се, і за те теж що вони добиваються скасування унії, яка нічим Запорозькому війську не шкодить²⁾. Козацькі послы заперечували ці розмови з царськими послами: казали, що вони ходили на московський двір купувати соболів і вино, а розмов з послами ніяких не вели. Тому просили Москалів в се побачення (6 травня), щоб вони надалі не видавали їх перед Поляками. А 9 травня зложив їм прощальну визиту Богдан Пешта, і росповівши піддячому Богданову про закінчення своєї місії просив ще раз переказати великим послам, бр. Пушкеним, щоб вони з Поляками не мирились, бо козакам безсумнівно прийдеться воювати з Поляками. Король Зборівського трактату не сповняє, і в чім нібито уступив, то з лукавством, щоб ті обіцянки потім взяти назад, як давніш се робилось. Уложивши з царем договір і закупивши кримського хана Поляки задумують винищити козаків—про се остерігав їх оден вірний і обізнаний з справами чоловік. Гетьман по повероті послів без сумніву вишле зараз послів до царя, щоб він прийняв їх під свою руку. і спільно з Москвою почне війну з королем, а до них прилучиться багато й бідної шляхти і всякого стану людей в Польщі й Литві, «що живуть від сенаторів і богатих панів у великих бідах»³⁾.

Запорозькому то надобно давно и того хотят, щоб царское величество войну против Ляхов вчал, а они де от царского величества не отступят. А хотя де королевскому гонцу впрямь и не откажетъ и какими словами будто споможенья королю похочет учинить потѣшитъ; и отпустя де гонца, то де они признают, что после от себя гетман к царскому величеству послов, о чем к нему король присылал, дастъ о всемъ вѣдомость».

¹⁾ «Да им де здѣсь приказывал канцлѣр, чтоб им то говорить, что они будут заодно с Ляхами против царского величества стоять, и послы де с ними тотчас будут мир держать и тѣхъ городов, о которыхъ ныне говорят, и панов на каранье просить не будут. И они де сказали, что они королевскому величеству служить ради. А противъ договору о какихъ дѣлахъ они присланы от гетмана и от митрополита и ото всего войска Запорозького, тѣ дела в совершенное привели, чтобъ униятцкая вѣра снесена была тотчасъ и пана Чаплинского велѣли карать смертью».

²⁾ Кисіль довідавшись про ці зносини козацьких послів з московськими, з свого боку забив тривогу, рекомендує як найскорше відправити козацьке посольство, «з як найбільшим фавором», «і не пускати їх до розмов з Москвою». Міхалов. С. 552.

³⁾ «Апрѣля в 29 д. приезжал на посольской двор запорожской казакъ Богдан Пѣшто(1), которой прислан от гетмана Богдана Хмельницкого к королевскому величеству в посланникѣхъ и сказывал подьячому Григорью Богданову, что они в тѣхъ делах, для какихъ дѣлъ от гетмана к королю были присланы, от короля отправлены, і велено имъ ѣхать ныне к гетману, и они де ныне ѣдут к себѣ до гетмана с чѣмъ ихъ король отправил. И он де теперевдл прежнего знакомства и дружбы заѣхал проститца, а что он накажет, чтобъ тѣ ево рѣчи донести царского величества до великихъ пословъ, а он де тѣ слова приказывает до великихъ пословъ доносить по повелѣнью товарищей своих, которые с ним от гетмана до короля в посланникѣхъ присланы, и от себя, чтобъ великие послы вскоре с королем в совершенное миру не приводили, для того что они поѣдут до гетмана наскоро днем и ночью, какъ им Богъ помочи подасть, и царского величества про великихъ пословъ роскажут, и гетман де тотчас поїдет до царского величества посланца своего наскоро, чтобъ ево гетмана і войско Запорозькое под свою государскую високою руку принял, и будет на них

Таким чином козацькі послі розгортали звісний уже нам варіант української політики: ліга православних під проводом московського царя. На жаль досі не вдалося нагромадити документального матеріалу для тодішніх зносин козаччини з Дунайськими князівствами, про котрі так багато й уперто говорилося в тім часі на Україні і в Подбці. Голіньський записує в своїм записнику, з нагоди приїзду козацького посольства з реєстрами:

Хмельницький підвів Москву, так що вона зібрала війська на Корону Польську й хоче зломити перемирє, і з огляду на успіхи козаків почала згорда говорити: «Чому король і Річпосполита, заплативши викуп своїм хлопам-підданям, не мала б заплатити викуп і нашому цареві?»

Таке післяв Хмельницький послів на Угорщину, до Ракоція князя семигородського, підбиваючи його підняти війну на Поляків. Обіцяє зробити його королем польським, Польщею з ним поділитись. Тільки мати Ракоція відрадила і відраджує синів, щоб приязни і вірності своєї королеві і Річпосполитій не ламав, бо не годиться влязати з хлопом і чужим підданям та йому помагати: «Коли він своему нові віри не детримав і на нього шірвався, то боронь Боже щоб і тут твої піддани потім тогож не вчинили; у кого б ти ратунку шукав? Ближчі Поляки ніж хлопи». На сі намови матери (Ракоцій) став присягати, коли б тільки його брат не схотів чогось колотити і з козаками брїяти, котрим таки не треба дуже вірити.

Сі ж козацькі послі через Семигородську землю поїхали до Мультап, до господаря мультанського — теж з посольством від Хмельницького: підіймають його, щоб зачав війну з Польщею й поміг Русї в тім успіху («щастю»), що вона має над Поляками: визволила свою віру грецьку з неволі. Господар там не дав козацьким послам багато говорити, але завівши їх до покою, зо три години говорив з ними, і не було можна довідатися, що вони там між собою уложили¹⁾.

приходить войною заодно царского величества с ратными людьми для того, что имъ король противъ Збаражского договора, на чемъ помирился, многихъ статей не уступает, и которые статьи имъ и уступили, и то с вымысломъ, чтобъ имъ и тѣхъ статей впередъ отступитца и полживить было мочно, и хотятъ ихъ казаковъ обмануть противъ прежнево, какъ ихъ преже сего обманывали, и обманувъ ихъ христинскую кровь проливали. Да имъ же де вѣдомо учинилось, что хотятъ они с царскимъ величествомъ учинить мирной договоръ впрямь, и учина мир с царскимъ величествомъ, давъ большую казну крымскому царю и сложась, хотятъ ихъ казаковъ всѣхъ побить, а имъ де сказывалъ по совѣту про то дѣло подлинной человекъ честной, которой про такие дела вѣдаетъ достаточно; и какъ де мы до гетмана приѣдемъ, и гетман де і войско Запорожское того терпѣти не будетъ и учнетъ промышлять ныне вскорѣ, какъ ему гетману і войску Запорожскому Богъ помощи подастъ; да имъ же Богъ дастъ и изъ Ляховъ на помощь многихъ людей і противъ короля встанутъ, потому что многие Ляхи шляхта небогатая і всякихъ чиновъ люди, которые живутъ отъ сенаторей и отъ нарочитыхъ шляхтѣ в большихъ обидахъ. А какъ де Господь Богъ то дѣло приведетъ в совершенье и насъ царское величество православныхъ христин не подастъ и приметъ ныне подъ свою высокую руку, и тогда де царское величество і всей коруны Польские і великого княжества Литовского доступитъ и безъ бою, потому что коруна Польская і великое княжество Литовское и отъ одного ихъ гетмана і войска Запорожского ныне живутъ в большомъ в страхованнї, и стоятъ имъ будетъ противъ царского величества і войска Запорожского пѣккимъ; а гетман де і войско Запорожское давно о томъ Бога молятъ, чтобъ православная христинская вѣра была во единеннї, и учали б они жити царского величества подъ высюкою рукою безо всякого опасенія. И говорилъ такие рѣчи со слезами».

¹⁾ Осод, ркп. 189 с. 320. Далі Голіньський записує ще такі чутки: «Князь Вишневецкій хоче впровадити Мойсея Могилу на панство Волоське. Сей Могила одержавъ уже хоруговъ від Отоманської Порти і декларацію, що вони

Насуваються гадки, якою б то дорогою пішли справи, якби московське правитель-ство справді послухало тоді козацьких рад і пішло на розрив з Польщею, і Україна перейшла під протекторат Москви три з половиною роки скорше, ще не обезкровлена вій-нами й еміґрацією 1651—3 років? Але до того не прийшло: московські правлячі круги не рішилися піти на розрив з Польщею і на союз з козацщиною. Ряд подій раптом від-слонив перед ними можливість повторення страшних для боярства і для всіх маючих верств обставин московської Смути перших двох десятиліть XVII віку: самозванства, народніх повстань, наступів польських та козацьких ватаг. При кінці травня 1648 р. сталися дуже небезпечні масові розрухи в Москві, і потім хвиля таких масових забу-рень прокотилася по ріжних сторонах Московського царства¹⁾. Разом з тим, одно-часно з вістями про переговори Польщі з козаками і Кримцями про спільний наступ на Москву—викликані ультиматумом Пушкіна,—прийшла на Москву відомість, що на дворі Хмельницького з'явився «вор»—називав себе сином московського царя Ва-сила Шуйського. За московськими відомостями се був син торговця-міщанина з Во-логди, Тимофій Акундинів, що потім в Москві був писарем (піддячим), і відти, пере-сварившись з родиною, втік на Литву, разом з иншим таким же авантюриком, і став удавати з себе царевича. Вперше московське правительство довідалось про них в Цар-городі в 1746 р.; потім вони побували в Римі і в Венеції, через Семигород весною 1650 р. дісталися на двір Хмельницького, що держав їх в гонорах, а виїзжаючи в се-редині липня за Дніпро завів до Мгарського Лубенського монастиря—ближче до мо-сковської границі—щоб відти їм декше було вести зносини з московськими сторонами²⁾.

Такий збіг обставини не міг справді не затрівожити московське правительство: на нього дійсно мусіли повіяти спомини московської Смути, і воно заходилося як най-скорше ліквідувати небезпечні можливості, викликані необережним ультиматумом, та навпаки—просити польський уряд вжити своїх впливів на Хмельницького, аби він видав їм «вора».

З другого боку—польське правительство мало можливість продемонструвати мо-сковському посольству не тільки згоду Хмельницького на воєнну прогулку в московські землі разом з Татарами, але й великв спочутте сьому плянові Кримської Орди. Деся

хочуть його мати на панстві Волоським. Він же намовив до спілки (sprakty-kował) Нечая: пообіцяв йому 100 тис. таларів, щоб він з ним ішов на Воло-щину. Але і Лупул, теперішній господар, не сидить без діла і сильно готується витати гостей» (с. 345). Се писалось перед козацьким походом на Волощину, після нього, очевидно, Г'олінський написав на боці: «З того нічого не вишло, Хмельницький хоче бути господарем волоським». А далі читаємо такі «Новини з Варшави, 29 серпня»:

«Хмельницький по давньому, як чоловік неспокійний, присяги і вірности королеві і Річнопосполитій не дотримує, ріжні інтриги вєдуци по заграничних державах, підіймаючи їх на корону Польську, щоб йому поміч дали. Турчи-ново віддається під протекцію, аби лиш дав йому поміч на Ляхів, і Туреччина того не вирікається, обіцяє прийняти під свою протекцію й помогти на Ляхів, аби лиш вирікся моря, і щоб усі козаки вічними часами на Турків не нападали, а були васалами (голодовниками) панства Турецького. З тим приїздив в по-сольстві до Хмельницького чауш. Також посол від Раконія, від господаря мультанського і волоського, а з яким посольством, того ніхто не знає. Також два посла татарські. Всі вони трохи не в однім часі були у Хмельницького» (с. 353). Се вісти про події з липня і початків серпня.

¹⁾ Про них Соловьев II-X с. 1515 дд.

²⁾ Історія Акундинова у Соловьева II с. 1497—1500, 1601—8, 1644—9.

в середині червня н. с. ¹⁾ до Варшави прибули кримські послы—в відповідь на запитаннє, очевидно післане після московського ультиматума в березні-квітні. Хан заявив через них свій непохитний намір воювати Москву, кликав короля в похід і навіть грозився, що коли Поляки не будуть з ним разом, то він з козаками буде змушений воювати Польщу! Московським послаам, коли вони післали від себе привітати новоприбулих татарських послів, Татари виявили крайню зневагу: відіслали їх післанця з ріжними лайками, і Полякам докоряли, що вони так панькаються з Москалями, коли ті не варті того. Так записує одержані в Варшави відомости литовський канцлер Радивил—в тім освітленню очевидно, яке урядові варшавські круги надавали сьому татарському посольству. Він додає, що така перспектива польсько-татарсько-козацької ліги дуже сильно підтяла московські претензії: московські послы стали значно м'якші після сього ²⁾. Нічого дивного. Скорше приходиться дивуватись, що не вважаючи на ретіраду свого правительства, вони все таки потрапили і в такій некорисній ситуації добитись ще ріжних сатисфакцій від польського уряду, напр. що книги з ніби то образливими для Москви виразами були прилюдно спалені в Варшаві, на великий жаль і образу польського шляхетського громадянства, що в тім відчувало тяжке моральне пониження своєї держави, конституційних прав, і т. д.

Московсько-польський ковфлікт зійшов зі сцени. Договір пововлено. Те, що могло статись тоді, мусіло відійти на кілька літ, щоб повернутися в инші, далеко менше корисний для України ситуації. А тим часом Хмельницькому і старшині з огляду на нерішучість Москви приходилось світити очима перед Поляками і притакувати їх плянам—так як ото діялося на вище оповідженій розмові гетьмана з Кисілем десь в травні чи в червні.

В початках червня н. с. гетьман приймав венецького висланця в справі аети-турецької ліги—козацького походу на Турків. Сим разом дати цілком певні, бо маємо автентичне звідомлення самого висланця. Був се венецький священник дон Альберто Віміна, вишуканий кінець кінцем для сеї місії Торресом—в Варшаві ³⁾. В квітні він одержав від венецького посла в Відні Нікола Саґреда, котрому була доручена ся справа, інструкцію для сього посольства і листи для Хмельницького—писані в дуже загальних виразах, з огляду на невпевність козацьких настроїв. Головним завданням Віміні дано—вслідити, наскільки вірні сі відомости (пущені в Варшаві) про намір хана спільно з козаками атакувати Порту ⁴⁾. Коли дійсно такі наміри у них єсть, належить їх всяко підтримати, обідяною помочи Венецької республіки—одначе в загальних виразах, до отримання дальших інструкцій. Доручалося також розвідатися, чи не могли б до тої акції бути притягнені господарі Молдавії і Валахії, і які вигляди на участь в ній Польщі.

Коди ж би виявилось, що такого наміру у Татар і козаків нема, послові доручалося заграти на психології Хмельницького, щоб повудити його самого до такої акції против порти. Він мав йому представити поважаннє, яке має в Венеції його імя, його християнська ревність і благородне серце, сотворене для великодушних діл. З другої

¹⁾ Торрес каже, що авдієнція була 20 червня—див. нижче його оповіданнє.

²⁾ Memoriale Радивиля, рук. Осол. 117 л. 160, Pamiętniki с. 418 (текст трохи коротший).

³⁾ Про його місію спеціальна студія д-ра Кордуби, з вибіркою депеш, в львівських Записках, т. 78 (1907).

⁴⁾ Інструкція Віміні в дод. у Кордуби, ч. 16.

сторона вказати на безрадість Отоманської імперії—спільного ворога всього християнства—під властю хлопчика, серед сварок міністрів, розстрою в адміністрації, ворохобні серед війська. Шість літ Порти даремно напружує свої сили против Венецької республіки—сильна рука Хмельницького завесе їй рішучий удар. Венецька фльота кілька разів замикала Дарданельську протоку: останній раз вона протягом 22 місяців тримала її в блоkadі не даючи ні вийти не вийти ані мадій барці. Коли б разом з повим наступом венецької фльоти, що має статись сього місяця, сильна козацька фльота з'явилась перед Константинополем і нічого иншого не робила, тільки перетяла б дозів поживи сьому великому місту на кілька тижнів, зараз почались би в нім розрухи, і після такого удару заданого голові, нічого б не вдіяли і всі інші часті імперії.

Посол повинен був пильно вважати, яке вражіння на Хмельницького зроблять сі доводи. З усею розвагою, якої вимагає така серйозна справа, мав він виміркувати, чого може сподіватись Венецька республіка від нього: які сили міг би він рушити і коли? яке становище Хмельницького і козацького війська? Чи виписані з реестру селяни приведені до послухності? якої помочи і грошевих субсидій потребував би гетьман від Венецької республіки? якою дорогою могли б бути передані йому гроші, так щоб він міг їх одержати без розголосу?

По одержанню сих писаних інструкцій від Сагрета Торрес виробив Віміні авдієнцію у Осолінського, що дав йому ще різні устні поучення від себе ¹⁾. Заговорив про плани против-турецької дії, котрій всею душею спочував, і коли тільки здороває йому позволит, поїде до Італії, з нагоди Римського юбілею, щоб там попрацювати для сеї справи—в интересах Венеції. Потвердив, що вже раніше дав Хмельницькому наказ—постаратись виправити якусь частину «сеї збунтованої юрби» на Чорне море і в даний момент вичікує сього походу. В будучині має намір організувати також і сухопутний похід. На запитання Віміні, як се погодити з тим що король запевів Порті послів для потвердження згоди,—канцлер відповів, що така була ухвала сойму, але король може затримати посольство так довго, як йому сподобається. Для улешчення Віміні подорожні обіцяв йому дати ласта до воеводи Кисіля і православного митрополита, одначе для безпеки радив перебраться за купця й удавати, що він подорожує в справах торгівлі похідом і деревом—з котрої дістають великі баряші Голяндці: в такій формі до нього краще ставитимуться і люде і шляхта.

Не вважаючи на всі запевнення спочуття сій місії, дані Осолінским Віміні, а королем Торресові, Віміна не набрав переконання, що вони справді ставляться до неї прихильно. Розуміється, так воно і було: творячи легенду про велику анти-турецьку дію з козаками і Татарами, козацький похід на море і т. д., воли не могли бути вдоволені з того, що венецький висланець буде на місці у першого джерела провіряти, як воно єсть. Характеристично, що в розмовах про сю місію ні король ні канцлер нічого не згадали про наміри хана вокувати Турцію, так росписувані перед тим: очевидно тут абсолютно нічим було похвалитись, і ясно було, що сі наміри були варшавським винаходом.

Вийшовши 7 травня з Варшави, Віміна був за тиждень у Львові, і відси на Константинів дістався 29 травня до Павлочич, де тоді була польсько-козацька границя: резидував подільський підстароста і козацький отаман. Тут Віміна мусів відкрити дійсну

¹⁾ Про сію авдієнцію Віміна сповідає в листі до Сагрета в 7 травня—у Кордуби дод. 21.

мету своєї подорожі—шлякше б не поїхав далі. Його венеційське походження—оповідає він, зробило йому тут дуже добру репутацію, бо Венеція має, мовляв, тут велику славу через свої останні успіхи против Туреччини; козаки висловляли надію, що гетьман певно дозволить їм іти на Чорне море, в поміч Венецькій республіці¹⁾. Козацькі Вімїни, що вертали ся з Варшави, відвізши туди новоспоряджений реєстр, приймали Вімїну під свою опіку, і він швидко і шасливо за п'ять днів доїхав до Чигирива, де застав Хмельницького, і другого дня був покликаний на аудієнцію «до палацу».

«Я застав гетьмана («папа генерала») в його покою з вищезгаданими посланцями (що вернулися з Варшави) і деякими козацькими начальниками. Він устав з свого місця і стрів мене серед покою, обняв мене і посадив котім коло себе. Я подав йому вірительну грамоту ваної ексцеленції (Сагрета) і разом з нею галицький переклад, бо довідався, що гетьман не вміє італійської мови, ані з близьких до нього осіб ніхто нею не володіє. Мої пояснення (що до перекладу, спорядженого на швидку самим Вімїною) задовольнили його, і без якого небудь закладу він почав з того що винув за мое здорове горілки—котра кілька разів обіїшла наоколо—аж прийшла пора обіду. Під час того він розпитував мене про повни з Німеччиною, і про деякі подробиці воєнних успіхів Венеції, аж нарешті дав знак, щоб я виголосив свої поручення. Тоді я розповів, що в ексцеленція вислав мене уцілувати його руки і засвідчити поважання до його особи та побажання, аби йому повелось забезпечити спокій собі і своїм людям згодою почесною і корисною. Християнські володарі сподіваються, що нинішнє затише (в операціях против Турка) урветься, бо Козацька нація (la natione Cosacca) не звикла його зносити—підіймаючи зброю на Турка на суші й на морі. Він (Турок) тепер стоїть безбороний перед якими небудь нападами з сеї сторони, звертаючи всі сили на те щоб стримати успіхи венецьких сил, нагромаджених під Дарданелями... Пройшла поголоска, що й Татарин пристає з козаками, заохочений догідною для ріжних здобутків ситуацією—хоче, по перше, заволодіти Отоманською імперією, на котру претендує, і вона йому належить, по друге (се вже, очевидно, завдання козаків): визволити з неволі патріарха і силу бідних християн. Тому висвітліла республіка Венецька скотіла вислати когось, щоб довідатися правди в сих поголосках і запевнити в ексцеленцію, що Турок був би так притиснений морськими й сухопутними силами Венеції, що мусів би лишити Татарам і козакам повну свободу в здійсненню їх планів.

«Відповів (гетьман), що дякує в ексцеленції за чесні відносини і ще перед моїм приходом дуже інтересувався успіхами венецької сили і царгородськими розрухами. Що він тішився їх (венецькими) успіхами і радо прилучився б до їх акції, коли б лише домашні справи забезпечились настільки, аби не треба було боятися нових внутрішніх клопотів—при незабезпечених відносинах з Поляками, що почувують себе ображеними до живого. Есть люде (між Поляками) добре настроєні, що бажають спокую, але є ще й веснокійні люде, що не перестають відгрозуватися і похвалятися німстою (козакам), і умови згоди досі не виконані. Знає, що татарський посол був в Варшаві, але в яких справах, се ближче йому не відомо, і хоч він ханові брат і товариш, він не може здаватися на нього так далеко, що міг би облішити край без оборони, виставляючи його на небезпеку негайських нападів. В кождім разі не залишить подати сю справу на обряду і рішення Запорозького товариства (compagnia di Zaporoga), припускаючи при тім, що висвітліла республіка Венецька підогріла б охоту козаків відповідною грошевою субсидією».

Вімїна на се відповів, що при великім множестві козацького війська не трудно було б його поділити й пуститися на війну з частиною його—лишивши другу частину для охорони. Польщі козакам нема чого боятися—так вона знищена і вичерпана, і прихильники реваншу не мають послуху у короля і більш розважних людей.

¹⁾ Справоздання з подорожі і аудієнції у Хмельницького—у Кордуби дол. 24 і 27.

Що до грошевої субсидії з боку Венеції Віміна припускав, що вона її не відмовить, хоч має величезні видатки. На се гетьман нічого не сказав, а запитав, чи Віміна має паспорт від польського короля, інакше сказавши—чи робить свої пропозиції за його відомом і згодою? Віміна відповів, що не має і не просив, бажаючи заховати свою місію в секреті, однак короля поінформовано про сю подорож, і він виявив своє спочуття. На се гетьман завважив, що дійсно для такої акції потрібна згода короля—і пустився в згадки про пляни Володислава, розбиті неохочими до війни магнатами. Радив вислати посольство до хана й прихилити його до походу на Турків; вважав се можливим, бо відносини Татар до Турків подібні до тих, в яких були козаки до Польщі до останнього часу; коли б хан скотів іти на Турка, гетьман також пішов би. З сього Віміна мусів зміркувати, що всі варшавські балачки про ханські пляни проти Порти, про татарсько-козацьку акцію в сім напрямі й польські накази Хмельницькому—післати козаків на море, чиста фікція: Хмельницький не знав про се нічого і висловлював все се як свій проект і цілком нову гадку. Але яснш поставити сього делікатного питання Віміна не зважився; він тільки спитав гетьмана, чи се не на Турка покликав хан козаків до помочи (в дорозі йому сказали, що Хмельницький саме виїздить за Дніпро до козацького війська, вибраного на поклик хана). Гетьман заперечив—військо зібране для походу на Черкесів, що не скотили дати ханові усталеної дани хлопцями й дівчатами.

Серед сих розмов, що потривали кілька годин і перепліталися горілкою, оповідає Віміна, кінцедь кінцем застелили стіл і принесли обід, до котрого запрошено і його, і потім довго пили, аж доки прийшла пора відправляти послів: одного татарського, другого донських козаків, і гетьман відпустив Вімину, двічі випивши добрим вином за щасливі успіхи венецької зброї. Роспитувавши старшин Віміна довідався, що татарський посол приїздив з подякою хана за козацьку поміч в експедиції на Черкесів, а Донці приїздили потвердити своє братство з Запорозьким військом і заручитися його протекцією (про се посольство буде мова далі).

Потім Віміна мав ще другу авдієнцію у гетьмана, і на ній продовжувалися тіж розмови. Гетьман спитав між иншим, чому Венецька республіка не постарается намовити воевод Валахії, Молдавії і Трансільванії, щоб вони теж підняли ся на Турка і визволили ся з-під його влади? Віміна не знав, що на се сказати. Далі гетьман докладніше спинився на кримській справі, доводячи, що похід хана певно привів би до повного упадку Оттоманську імперію, і тому треба б приложити всяких старань, щоб його підняти,—говорив, що напише про се в листі до Саґреда, і дійсно написав. Стараючись зрозуміти се натискання Хмельницького на участь хана (про бажання хана воювати на Турка йому знов таки нічого не було відомо!)—Віміна пояснив собі се так: «Хмельницький, чоловік дуже дотепний, знає що йому нема чого боятися иншого нападу, як тільки від сього сусіда-варвара (хана); хоч він не довіряє й Польщі, але знає, що рушитися вона не може, через недостачу людей, грошей і згоди. Тому хотів би бачити Татар залутаними в турецьку війну: при звязку Татар з Поляками тільки се забезпечило б і улекшило б його людям похід на Евксін, і побіду».

В суботу, 11 червня гетьман закликав Вімину до Суботова, «свого улюбленого місточка» і там прийняв «з своєю звичайною чемністю». Сказав, що хоче його відпустити, дав йому листа до Саґреда, паспорт на дорогу туди й назад, з наказом усім полковникам, сотникам і т. д. чинити післанцеві вільний пропуск і давати все потрібне на дорогу, і визначив трьох козаків провідників. Висловив надію, що скоро побачить його знову,

а тим часом порадиться з Запорозьким військом в сій справі, та постарается довідатися про погляди хава. Нехай Сагрето буде певен, що готовости підняти се славне діло—війну з Турком, гетьманові не бракує тиме. З розчуленнем оповідає Віміна про багаті дарунки, які від нього одержав (прегарний карабин, багато інкрустованих), всякий припас на дорогу (між иншим мід, котрого реценту при тім Вікіна подає), і кілька таларів «на горілку». Дуже хвалить при тім Віміна козацьку гостинність і чемність взагалі. «Генерал артилерії (обозний) в переддень мого виїзду після обіду повів мене майже силоміць туди де продається мід, ведів привести на стіл деревляні барильця, меду і горілки, казав поклукати музику і забавлявся, щедро частуючи всіх хто приходив, і так трактував мене кілька годин ще в ночі. Грубовата і для італійської вдачі тяжка чемність—але виявляє велику любязність!»

В листі до Сагрета, переданім Хмельницьким і пересланім Віміною до нього зі Львова (написано його досить доброю латиною)¹⁾, гетьман дякує іменем своїм і війська за виявлену до них прихильність, але в доволі рішучім тоні заявляє неможливість вчинити зараз Венецькій республіці ту прислугу, що вона від нього собі бажає. Вже покійний король Володислав хотів підняти всі сили на Турка, і дав Запорозькому війську гроші на морські човни: вони ще й т пер лежать готові на Дніпровім березі,—але маґвати і дорадники короля не допустили до тої війни короля, «і заборонили нам подати руку помочи всевітлійшій Венецькій республіці, як ми того хотіли». В тих трудних обставинах союзником і братом гетьманові і війську був хан; зазнавши його ласки, вони і в справі помочи Венеції не можуть поступати без нього сепаратно: нехай Сагрето порадить своєму урядові вислати послів до хава, і коли той дасть згоду, то й гетьман з військом не відмовляється від помочи—за в і д е м о м і д о з в о л о м к о р о л я. Гетьман дуже б бажав, щоб Бог привів до одвостайности християнських володарів, аби вони могли дати відправу вським ворогам, та дав при тім змогу виявити і йому свою приязнь Венецькій республіці і віддати їй бажану прислугу,—але як бачимо, кінець кінцем все залежатиме перед усім від кримського хава!

Взагалі лист написаний дуже зручно, крайме загально і дипломатично, і категоричну відмову прибирає масою приемних слів; цікаво також, що гетьман про військо тільки загально згадує на початку, а пише все від себе: ми та й ми, «Б. Хмельницький, гетьман війська його кор. мил. Запорозького». Загалом як документ козацької політики і дипломатії лист дуже цікавий: перед венецькою дипломатією, може найбільш виробленою в цілім світі, канцелярія війська Запорозького не соромилася.

В додаткових листах написаних тоді ж зо Львова (одно явне, друге зашифроване) Віміна висловляє ще деякі небезінтересні міркування. Підносить, що на будуче треба, щоб лист до Хмельницького був написаний від самої Республіки безпосередне; сям разом «секретар» (Виговський) питав його, чому уряд Республіки не звернувся сам, а доручив сю справу віденському послові, і Віміні доволі трудно було се виправдати. Що до великості субєдїї, що її козаки хотіли б отримати, й му не вдалось одержати виразної відповіді ні від Виговського, ні від козацьких послів що були в Варшаві; з причин вказаних гетьманом вони взагалі були здержливі на пункті яких небудь обіцянок більшої помочи. Але він, Віміна, думає, що навіть і за малий козацький похід варто добре заплатити. Навіть мала козацька екскурсія на турецькі землі

¹⁾ Дата: Чигирин, 3 червня—очевидно старого стилю.

була б роздута поголосками і змусила б Отоманську імперію кинути в той бік великі сили, і таким чином зробила б велику диверсію на венецьким фронті. Піднявся б дух в невдоволених підданцях Порту: молдавських, валаських, семигородських, і вони захотіли б скинути з себе турецьке ярмо, а мабуть і Москва не пропустила б використувати ся сею нагодою, і Венеція могла б уложити з Турцією почесну і корисну згоду.

В ш.фрованім листі Віміна оповідає розмову, яку він мав при повероті в однім мисточку в найстаршим з тих козацьких послів, що були в Варшаві. Той спитав, з чім гетьман його виправив. Вислухавши відповідь сказав, що Хмельницький мав нараду¹⁾ з своїми довіреними людьми в венецькій справі, і всі згодилися, що треба післати певне число човнів і людей на море,—але Хмельницький не захотів рішати не забезпечивши себе наперед з боку кримського хана. Та до повероту Віміна ще можна буде щось зробити! «Я сказав, пише Віміна,—що треба б іще порозумітися про похід з королем—бо в листі до в. ексцеленції Хмельницький ставить умовою королівську згоду. Посол засміявся і сказав: «Король дасть дозвіл, а коли ні—то ми візьмемо його у Кодацької залози».—Кодак се твердия збудована Поляками на Дніпрі, щоб стримувати козаків від походів—вони там тримають тепер свою залозу, пояснює Віміна, і далі завважає, що він переконався, що взагалі король і канцлер не користуються у козаків такою пошаною, як він думав, і не дуже їм милі. Канцлерові не забувають, що його замислом Хмельницький був під Збаражем проголошений бунтівником, а ва уряд козацького гетьмана настановлено було ворога Хмельницького Семпа Забуського: канцлер був автором листів розісланих між козаків, що памовляли їх скинути Хмельницького і прийняти Забуського, і після згоди канцлер постарався, щоб Забуський був обдарований польським шляхетством, і король дав на се згоду і затвердження.

«Що Хмельницький мало симпатизує королеві—пише Віміна далі,—ва се, мій здається, я маю два сильні докази. Хмельницький за столом сказав тост до жінки притиненим голосом, так щоб дальші не чули, а мене вони не стереглись, думаючи, що я не розумію їх мови—«За здорове великого короля», сказав він: сі короткі слова звучали як зневага. Жінка з гримасою рушила головою, вони засміялись і встали.

«Ще більший другий. Принесено до Хмельницького королівський наказ, що під загрозою ріжними карами наказував, які титули треба вишисувати Московитові. Поглянувши на папір і зміркувавши зміст він сказав з гнівом: «Так король боїться Москаля? Заберіть геть сей лист, я його не хочу знати! Се не для козаків, що хочуть свободи!» І так він не прийняв сього листу ані не схотів щоб його роспубліковано. Що до канцлера, то мій здається, мої підозріння про нього і його хитрощі справдилися вповні: ані селянського повстання не було, ані Хмельницький не ходив в похід. Тому то він хотів утруднити подорож (до гетьмана) посилаючи мене на руки київського воєводи і митрополита—найбільших ворогів, яких має латинська віра!»

Я трохи ширше спинився на сім цікавім епізоді—стрічі з нашим козацьким світом культурної західно-європейської людини, з політичним досвідом і доволі широкою, як на той час, загальною освітою. Віміна уважно приглядався до того що бачив, вмів орієнтуватися в нім і доглядатись того що крилося поза лаштунками. Він опублікував потім кілька праць про україно-польські і московсько-польські відно-

¹⁾ Нібито в Павлочн, але се очевидно помилка, або непорозуміння.

сини, українське життя й побут ¹⁾, і в своїх донесеннях до Сагрета розкидав, як ми бачили, чимало цікавих подробиць життя, звісток і помічень над політичними відносинами.

Коротко докажу історію сих політичних плянів польсько-українських, про котрі зачав мову.

Після виїзду Віміні з Варшави наради і переговори про них ішли далі. 4 червня Торрес подає—здається досить прищизнені вісти про нараду, що організував коронний підчашний Остророг в невеличкім гуртку сенаторів з приводу пр хання дучайських католиків переданого одним тамошнім священиком—очевидно тим же Парчевичом. Його вислано на царський двір, а відти до Венеції, з листами канцлера, а в Варшаві радили далі над способами, якби втягнути до сеї справи козаків і Татар. Пляни оживилися, коли розійшлося заклопотанне викликане ультіматумом Пушкіна, і царське правительство дало своїм послам наказ відновити вічну згоду з Польщею.

З тим як загроза війни з Московією відійшла, стратили актуальність пляни заплутання козаків в сю війну і напущення їх на Московські землі, і знову можна було балакати про організацію козацького походу на Турків та торгуватися з інтересованими державами. Торрес розповідає те, що він чув про авдієнцію татарського посла у короля 20 червня н. с.—властиво панські балачки з приводу сеї авдієнції, що ходили в Варшаві в останніх днях червня ²⁾. Посол хана, каже він, заявив канцлерові від хана устно, і те ж в листі виложив візір, що Татари через нужду і убожество свого краю і множество своєї людности примушені пуститися в похід, щоб здобути собі на прожиток—вони можуть заробити його собі тільки шаблею ³⁾. Широко доводив, як мало треба покладатись на приязнь Московита, що не має звичаю дотримувати вірности сусіднім володарям,—вказав на приклади, як то підчас минушого повстання в королівстві він тримав послів при Хмельницькім і шпигів під час Збарзької облоги, вичікуючи догідної хвили, щоб напасти на Річпосполиту підчас найбільшої біди і крайности, та з'єднавшись з її ворогами взяти її під ноги! Нехай би Польща посилала козаків в якийсь заграничний похід: чи будуть вони в ній переможцями, чи будуть побиті—однаково то їй користь. Коли програють похід, се буде пожитком для королівства, бо воно позбудеться сих лотрів, від котрих неможна нічого сподіватися крім невгаучої злоби і безконечних злочинів. Коли поб'ють неприятеля, то здобудуть нову країну, розширяться й повернуть шляхті польській її маєтки, котрими заволоділи, і будуть дальше—не будуть бушувати в своїм краю. «Такі в коротких слова пропозиції й виводи татарського посла, і поскільки я може з'орієнтуватися,—кінчить Торрес,—тут думають, що тими самими мотивами можна переконати й самих (Татар очевидно) обернути свою зброю против Турка».

Так переводилися пляни варшавської дипломатії з шин «на Москву» в напрям «на Царгород»!

Коли стало відомо, що гетьман коронний визначив збір війська на Поділля і витягає сюди армату, готові були вважати се вірним знаком війни з Туреччиною. «Тут у нас знов якось на війну заноситься»—писав львівський синдик Кушевич до Кракова 5 липня. «Обоз має стати 4 серпня під Сатановим. Коронна армата вся виходить від

¹⁾ Про них див. в VIII. II с. 204.

²⁾ Реляція з 2 липня 1650—Жерела XVI с. 85.

³⁾ Торрес не раз вживає цього виразу «sciabla», очевидно дуже наслухавшись і прийнявши його за характеристичний місцевий вираз.

нас, а ще з Варшави йде до нас чимало, а звідти піде далі. Від кількох днів у нас у Львові венецький посол, що вертає від Хмельницького: козаки чайки готують. Єсть і посол від кримського хана, йде до цісаря християнського, до Відня—завтра має вийти до Кракова; хан щось інтригує в справі турецького панства: вже Турки то помітили, як оповідають наші купці приїхавши з Царгороду. Дай Боже щастя¹⁾.

Незадовго по тім (в середині липня с. с.) прибув ще оден компаньон до сих плянів: приїхали семигородські послы, з поздоровленням з приводу замирення з козаками, і закликали до спільної акції против Турків. Князь семигородський готов, мовляли, підтримати таку війну всіма своїми силами і засобами²⁾. Се властиво був перший серйозний сторонній голос в сій справі—бо ж попереднє говорення про наміри Татар і козаків воювати з Турком по всім наведеним мусимо вважати за побожне бажання самих варшавських кругів. Він мусів зробити сильне вражіння.

Заразом стало відомо, що викликана місією Парчевича акція знаходить прихильність на цісарському дворі³⁾ і в Венеції—Парчевич прибув туди з листами Осолінського на початку червня. Венецьке правительство рішило спільно вислати до Варшави посла, щоб уложити з Польщею союз проти Туреччини—призначено для того Джіролама Каванцу, що десь з поч. серпня вже вирушив у свою місію⁴⁾. Реляція Віміна також зробила сприятливе вражіння. За порадою Сагрета рішено було вислати його знову до Хмельницького; Каванца в переїзді через Відень мав забрати закуплені вже Сагредом дарунки для Хмельницького і козацької старшини, як то радив Віміна (особливо рекомендував він «секретаря Виговського»). Осолінський, збираючись на панський юбілей в серпні 1650 році, сподівався дати дальшого ходу сій акції, прихилити до неї цісаря і папу—та несподівано перед самим виїздом вмер, від апоплексії, 9 серпня н. ст. Але й смерть його не перебила сеї анти-турецької акції, що мала стільки впливових прихильників, починаючи від самого короля, і підогрівалася бажанням одержати сим титулом гроші і військо. Тільки з дипломатичного слова вона не перетворялася в діло. Бо Хмельницький притакуючи польським плянам, весь час шукав оперття проти Польщі, і після того як Москва відновила свою «вічну згоду» з Польщею, більш ніж коли небудь почав працювати над скріпленням своїх звязків з Отоманською Портою і перетворенням їх в правно-державний союз: в підданство султанові і перехід України до категорії таких турецьких васалів як кримський хан, воєвода молдавський, мунтянський, князь семигородський.

сол, був він від самого султана чи від котрогось з башів, донські висланці не знали,

Свого часу я згадував⁵⁾, що зараз мабуть до зборовським замиренню гетьман за порозумінням з ханом посилав посольство до султана, демонструючи тісну приязнь козацтва з Татарами. Безпосередньої відповіді на се не маємо, але доволі правдоподібно, що на початку 1650 р. гетьман мав якесь посольство в відповідь на се: донські висланці, будиши в Чигирині в січні чули, що гетьман чекає до себе «турського посла»—він в той момент десь зближався до Чигирина⁶⁾. Але з чим приїздив той по-

¹⁾ У Голіньського, с. 346.

²⁾ Реляції Торреса з 23 і 30 липня, Жерела т. XII с. 131 і XVI с. 87.

³⁾ Рел. Сагрета з 28 травня, Жерела XII с. 130.

⁴⁾ З вересня пише вже Сагредо про його авдієнцію у цісаря, в дорозі до Польщі—Жерела XII с. 134.

⁵⁾ VIII. III с. 239—40.

⁶⁾ Донські дѣла IV с. 363.

і ми так само. Як оден з мотивів сього посольства можна припустити пригадку від Порти, щоб козаки не ходили на море. Як ми знаємо, донські козаки скористали з походу хана в поміч Хмельницькому в 1649 р., щоб шарпнути кримські та турецькі городи на Чорнім морі¹⁾; з того часу забезпечення турецьких земель від козацьких нападів стало одним з пунктів дипломатичних переговорів з гетьманом, з боку татарського і турецького. Воно виступає в пізнішій листі, одержаній гетьманом в липні 1650 р., і дуже правдоподібно, що й січневе посольство порушувало сю справу. У відповідь на се гетьман, судячи з пізнішого відпису, заявляв не тільки свою готовість у всім вигодити Порті, але й бажанне бути підданцем і користуватися її протекцією й помічю против усіх своїх ворогів—як от Ляхів. Зробив він сю заяву в листі відсланим після січневого посольства і одержанім в Царгороді 27 квітня до рук Бектеш-аги, «названого батька султанового»²⁾. Таку заяву—виходить з грамоти, він посилав султанові ще підчас війни 1649 р., просячи помочи на Ляхів, і очевидно—поновив сю заяву на початку 1650 р.—на що отоманське правительство і відповіло посольством, що було в Чигирині в липні 1650 р.

Відомости про нього³⁾ дають нам деяку можливість орієнтуватися в сих переговорах, що на початку 1651 року закінчилися формальним признаннем України васальною державою Отоманської імперії й інвестицією гетьмана знаками сього васальства.

Не вважаючи на те що Порта, спеціально її столиця і двір, переживали тоді період замішань і упадку—так дуже підчеркуваного в вище наведених польських і венецьких міркуваннях, гетьман і старшина трактували се як перемішачу хоробу: рахувалися з Портою як з могутім політичним чинником і силкувалися використати її для своїх політичних завдань. З двох політичних варіантів які раз-ураз виникали на українським політичним плані⁴⁾: уведення України в систему васальних держав, що стояли під зверхністю султана, чи організації християнської противо-турецької ліги (яка теж мала два свої варіанти—вінчаючись або папою, або Москвою і патріярхами), в другій половині 1650 року, після того як Москва рішучо відмовилась від інтервенції, очевидно—рішучу перевагу взяв варіант перший: звязатися з Портою, заручитися її протекцією та сприятливими директивами для сусідніх васалів її—Криму, Молдави, Семигороду, а для того—формально бути прийнятими між підданих султана. В сім напрямі велися переговори протягом цілого року після Зборівського замирення і закінчилися султанською грамотою місяця р'біул-евеля 1061-лютого 1651.

Пря тім Хмельницький старав ся з одної сторони підчеркнути в очах хана, що се акція не тільки вповні льоальна, а навіть корисна для нього: Хмельницький мовляв демонструє се перед Портою, аби вона хана тим більше шанувала і ні в чім не тіснила. Так він се заповідав перед московським послом, так видно справді був писаний його лист, отриманий Бектеш-агою в квітні 1650 р. Але заразом—як видно з листу місяця ребіул-евеля, він обережно скаржився на хана перед султанським диваном, чи лекше кажучи—констатував факт, що хан його покинув в рішучий момент, в війні з Польщею, і на будуче, очевидно, добивав ся директиви, щоб хан «ніколи не обертав своїх очей і ух в польську сторону»—як те формулувала грамота з ребіул-евеля, повідомляючи гетьмана, що така директива ханові дана.

¹⁾ Тамже с. 820.

²⁾ Див. лист Мурад-паші в Актах ЮЗР VIII с. 353.

³⁾ Див. вище с. 59.

Пор. VIII. I с. 132—3.

Та не покладаючись на впливи сих царгородських директив гетьман і старшина старались як болячі годити ханові, щоб придбати можливо найбільшу ласку його. Своїм суворим ультиматумом осягнув се гетьман, що Донці більш не пускалися на море ні сухопуть не ходили під оселі кримські та ногайські улуси: він дійсно стримав їх, так що вони в степові промисли не пускалися—принаймні так жалувались перед московським царем (може й надмірно прибіднюючись)¹⁾. Потім в березні 1650 р. хан прислав гетьманові нового листа сповіщаючи, що він приймає до відому причини, з котрих гетьман не послав карної експедиції на Донців, і сам готов відступити від сеї експедиції, коли Донці йому «поклоняться», а від гетьмана жадає тільки, аби він до них послав послів і потвердив, щоб вони не ходили на море. Гетьман дійсно написав зараз листа до Донців, щоб вони не псували йому «вічного братерства» з кримським ханом ніякими нападами на кримські й турецькі володіння, бо «ласка царя его милости и всѣхъ ордъ» потрібна для визволення церков божих; завдяки своєму союзові чимало церков уже «одшукалося» в попередніх кампаніях, і на будуче гетьман сподівається того ще більше—тільки треба «поважати» сю кримську приязнь. Тому в інтересах церкви і вільностей козацьких—котрі, значить, хан теж помагає боронити, гетьман жадає від «братерської любови» Донського війська, щоб Донці не ходили на море. І московському цареві пише, щоб він Донцям тих походів заборонив. А коли-б того не послушали—гетьман грозить війною²⁾.

Донське військо одежавши такого листа, переслало його з своїми послами до Москви, а до гетьмана з його посланцями вислали свого посла, просячи щоб він їм не забороняв ходити на море і посилати людей на Крим. Але гетьман їм сього розршення не прислав, а вони без його дозволу нікуди своїх людей не пускали³⁾.

Потім прийшов до гетьмана від хана новий наказ: вислати п'ять тисяч, а що найменше—три тисячі козаків за Дніпро, для сполучення з татарським військом, що мало йти під проводом ханського брата, кал'ги султана, на Черкесів. В сій справі маємо два листи: один, з датою 14 травня, роздобули московські вістуні, і він заховався в московським перекладі, в актах посольського приказу; другий, без дати, дістали висланці краківського воеводи, кн. Заславського, і він заховався в ще гіршім польським перекладі в однім з польських збірників. Перший лист очевидно раніший—він міг бути привезений Хмельницькому при кінці травня н. с. Хан згадував своє попереднє прохання помочи на Донців: до сього походу, з волі божої, не прийшло, і хан за те не має претепсії, але тепер просить гетьмана невідмінно прислати йому п'ять, а що найменше—чотири тисячі козаків з своїм замістником. Хан висловляє надію, що гетьман не відмовить йому «сеї малєї горсти своїх людей», після того як хан дав таку велику поміч козакам в останній війні («з нашим військом копним і пішим в день і в ночи давали ми вам поміч»). Каже «йти їм Чорним шляхом до самих Черкас, а той кого пішлеш намістником у війну—накажи йому пильно: прийшовши до Дону, післати своїх козаків до довських козаків, чи хочуть вони замрпитись і побрататись,—і про се пехай би вони прислали до брата мого кал'ги-султана своїх старшин, які-б могли з вами умовитися і з нами приязнь закріпити»⁴⁾.

¹⁾ Донскія дѣла IV с. 452—3 (одержано в Москві 10. IV).

²⁾ Лист хана і лист Хмельницького Дон. дѣла IV с. 519 і 522. Перегляд зносин Хмельницького з Доном в новітній праці О. Гермайзе: Україна та Дні у XVII ст., 1928.

³⁾ Тамже с. 524—5.

⁴⁾ Польські справи 1650 р. ст. 1 ст. 475—7.

Можливо, що про се посольство йде мова в листі Кисля без дати—з місяця травня очевидно. Кисль з прикрістю констатує сей звязок Татар з козаками, вважаючи його нерозривним («не тільки з собою живуть і кочують, але й військо собі назваєм послають»). Каже, що посольство просило—по перше, з ініціативи Порти: стримувати Донців від моря, і Хмельницький знову писав на Дін листа в сій справі (чи не той сам й?), по друге: хан просив помочи на Черкесів, і Хмельницький вже визначив збір виборним козакам, по 300 чоловіка о двуконь від кожного полку, під Полтавою «на день 26 мая старого календаря»: разом буде 6 тис. козаків (отже від 20 полків!). Кисль послав копію листу висланого на Дін і універсалу в справі збору під Полтавою¹⁾.

Очевидно, з його рук сей універсал поширився в Польщі і дістався до Голінського що записав його до своїх «Терminat» і заховав для нас—дуже інтересний, пі в чім не відорзаний, на жаль тільки в перекладі, розуміється:

Богдан Хмельницький, гетьман війська Й. к. м. Запорозького, напові полковникові київському з усім товариством полку—здоровля від Господа Бога в. м. злихиво! Ждали ми від вас зимою і наказували, аби есте йшли на службу Й. м. цареві кримському; але що в тім часі ще ми сподівалися непевности покою від п. п. Ляхів, для того так ми як і цар кримський той похід торік занехали і службу, на котру сьмо мали йти, ми відложили. Тепер певний покій став, тому Й. м. цар кримський прислав до нас, аби сьмо йому кілька тисяч товариства придали, по 300 чоловіка з полку, а одного сотника на наше місце. О двуконь з оружем добрим, огнистим, оден віз на десаток чоловіка, не чекаючи другого універсалу на день 26 мая до Полтави ставитися в ту дорогу, то єсть на службу визначену Й. м. цареві кримському, що замишляє на Черкесів, на назначене місце, без вимови—під ласкою нашою і військовою инакше не чинячи. Дан в Чигрині, 24 мая р. 1650. Иван Виговський, писар війська Запорізького²⁾.

Але збір сей, очевидно, відкликано. Видко, гетьман вважав і сей кримський похід замаскованою операцією проти тих же Донців, і кінець кінцем відписав ханові (може на підставі нових заповінь, отриманих від Донців), що вважає похід зайвим, тому й війська не посилає «бо неприятелі ханські йдуть до нього з поклоном». Так можемо

¹⁾ Михалов. с. 548.

²⁾ Осол. 189 с. 388, недавно видрукував сей універсал проф. Крипякевич в своїх студіях над державою Б. Хмельницького, Записки Наук. Товариства Шевченка, т. 147, 1927, с. 72. Підпису гетьмана під універсалом нема, дипломатика козацька так мало вистудіювана, що не берусь рішати, чи його заступив підпис писаря, чи гетьманський підпис упушено при копіюванні. Крипякевич підчеркує сей факт як уніт, і так само не береться рішати, чи се пропуск чи ні (с. 62).

Сюди належать московські вісти (скорочую їх фразеологію):

Крупецкий ігумен Йона оповів 11 (21) червня: «Черкаской гетман Б. Хмельницкой со всіми полковники нынѣ в черкаском городѣ Чигирине, будет меж ими о всем договор. А Черкас было в сборѣ в Миргородѣ и в Полтаве десеть тысячъ, а ити было им к Татарам на помоч на Горных Черкес, что они им не послушны. И Черкесы с Татары нынѣ помирились, и по гетманскому велѣнью тѣ Запорожские Черкасы всѣ роспущены нынѣ по домам».—Малор. спр. 1650 зв. 4, N 14 л. 1. Тут интересна відомість про старшинську раду в Чигирині в місяці червні.

Козак Понявин оповідав в Путивлі 14 червня, що здивав Донців, в повороті їх від Хмельницького: той наказав їм не чіпати Кримців, і по полках та сотнях розіслав королівський лист, аби польські й литовські люди, з огляду на відновлення вічної згоди, жили з царськими людьми в спокою, «и которые были Черкасы посланы с Полтавы с 4-е тыс. человек, и тѣ вочлены и роспущены по домам».—Польські справи 1650, ст. 13.

міркувати з другого ханського листу (без дати). Хан пише, що наказавши своєму братові похід на Черкесів і написавши свого листа гетьманові, він що-години сподівався приходу козаків—але натомість одержав від гетьмана лист, що «військо Запорозьке не прийшло тому, що неприятели наші йдуть до вас з поклоном». Хан настоює, що похід на Черкесів мусить відбутися доконче: не перший раз Татари туди ходять, і чи козакі в поміч прийдуть чи ні, але татарське військо на Черкесів піде. Хан просить доконче прислати козаків, під проводом Нечая, або Демка Лисовця (генер. осавула) на день 15 липня. Коли трудно прислати п'ять тисяч, досить буде й три—головно «аби поголоска була, що між кримським військом єсть козацьке військо¹⁾».

Сим разом гетьман взяв ханський наказ дуже серйозно: поповнив попередній наказ козакам зібратися під Полтавою, вислав туди осавула Демка, щоб вибрати з них вибраного війська 3000, і сам виїхав туди з сином Тимошем—щоб виправити його з військом, ханові на поцану, а синові на військову справу.

Перед виїздом вислав він лист до царя з своїм агентом Греком Іваном Тафларі. В нім заспокоював царя, щоб він не підозрівав ніяких злих замислів в сім поході, бо військо посилається «тільки для потреби его милости хана татарського, а не на иной какой замыселъ»—себто не против Москви. І взагалі щоб цар не мав ніяких підозрив на гетьмана, як то його повідомляють, що цар підозріває його в неприязни, тимчасом як гетьман до нього «на вічні часи в приязни пробуває»²⁾. Але не дуже льояльно і не згідно з сими запевненнями повіз він з Чигирина разом з собою того звісного вже нам московського «вора» Тимофія Акундинова, що три місяці перед тим прибився до Чигирина, і з тим же Греком Іваном Акундинов післав до московського патріярха Йосифа секретного листа, просячи аби він вставив ся за нього перед царем, випросив амнестію і дозвіл на приїзд до Москви,—тільки гетьман про се нічого не згадав в листі до царя³⁾. З дороги, з Миргорода гетьман відправив Акундинова з його товаришом Костькою до Лубенського Мгарського монастиря, а сам поїхав до Полтави: там зробив перегляд козацькому війську, виправив сина з вибраним полком, а решту козаків відпустив до дому. Потім поїхав назад, і в Миргороді, з поворотом приймав посланців путивльських воевод, Марка Антонова і Бориса Салтанова, котрим завдячуємо сих кілька подробиць⁴⁾. Про посольство се снажу зараз даї, а тут згадаю в кількох словах дальшу історію сього козацького походу під проводом Лисовця і Тимоша Хмельницького, так як росповідали її в 20-х днях вересня в Лохвиці московському послові Унковському «козакі Лукаш з товаришами, що були в поході на Дону з гетьманським сином Тимофієм і з полковниками»:

«Було їх 18 корогов, а полковники були: Демко, капівський та чернаський, провід був доручений від гетьмана полковникові Демкові, а сина свого він післав на тільки, аби «прійняв наук належащих до ратного діла—аби знав служити». Татар з ними не було. А йшли вони в Полтави на Орчик, на Берестову, Орель, Самару, Вовчі Води, Медвежі Води, Терновку, Колиш, Кримки й Міус, і на Міусі стояли два тижні. І з Дону до гетьманового сина Тимофія і до полковників були послы від

¹⁾ Лист в Архиві ЮЗР. III. IV с. 495—6; судячи з того, що про липень говориться як про будучий місяць, лист був писаний в червні.

²⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 358.

³⁾ Про сей лист пише путивльська одписка—що привіз його «Грек Іван Петров», котрого приїзд воеводи оповістили до Москви 13 липня (Акты ЮЗР. III с. 420); се вповні сходиться з маршрутом Івана Тафларі.

⁴⁾ Звідомленне путивльських воевод про сю послылку і справовданне самих посланців в Актах ЮЗР. III с. 419 дд.

Донського війська: отаман Корнїло Білгородець іше з двома і били чолом полковникам і війську, говорили: «Військо козацьке на військо (козацьке) ніколи не ходить!» Бо думали, що ми прийшли на них. І наші полковники і військо сказали: Ми не на вас прийшли. І з Дону, а війська привезли нам сорок міхів муки та чотири бочки вина. І з Озова також привезли запас, рибу і питте. А під Озовом вони ближче Мертвого Донця не були. А пощо військо ходило, ніхто не знає. А назад ішли до Вовчих Вод тим же шляхом, а від Вовчих Вод ішли повз татарські улуси, і Татари давали на військо биків, баранів і коней. А прийшовши до Полтави пішли за гетьманом (на Молдаву), а інші—що коней потратили, ті лишились. А гетьманів син поїхав до Чигирина.¹⁾

Через свого посла хан повідомив гетьмана, в перших днях серпня, що поход став непотрібним, бо Черкеси йому покорилися (див. нижче), і гетьман з Дону, видко, авернув своїх козаків.

Повертаю до путивльського носольтва. Приїздило воно нібито з листом в справі товарів, забраних у московських купців, але мало крім того доручення побачитися з Акундиновим, що прислав був листа до путивльського воеводи, просячи його клопотатися перед царем. Зачувши в дорозі, що він приїхав до Лубенського монастиря, посланці хотіли з ним побачитися. Але українська адміністрація до Лубен їх не пустила—мовляв се їм не по дорозі, і вони зачекали в Миргороді гетьмана, що вертався з Полтави. 17 червня с. с. гетьман прийняв «честно» привезений ними лист і дарунок—сорок соболів, запросив на обід і на обіді розповів, що се він дав кримському цареві «луччих людей о дву конь три тисячі», виправив із сином з Полтави «буцим на Гірських Черкесів». Потім став згадувать, як підчас попередньої війни з Поляками, на його прошення московської помочи, «государево милостивое слово о помочи было, а послѣ того о помочи на Поляковъ государевыми ратными людьми отказано». Тепер від Поляків знову «ставиться обида і неправда велика», обіцяного при замиренню вони не додержують, і мабуть прийдеться з ними воювати знову, так він, гетьман, покладається на царську ласку: як буде просити помочи, нехай цар йому не відмовить: як би у нього було «для слави» хоч би тисяч шість або десять царського війська, то він би «очистив Польську землю цареві!» А він, гетьман, з свого боку рад служити цареві з усім військом Запорозьким усею душею: не то що польські та литовські городи цареві очистити, а хочби й Царгород, і до Єрусалима—приведе під царську руку». Тричі він їх приймав і пив на здорове цареві: на першій місці перед тостом за короля. Згадав про псевдо-Шуйського, що живе тепер у Мгарському монастирі—аби вони з ним побачилися. В листі до путивльських воевод²⁾ виправдував інцидент з товарами тим, що тоді цар «учув ся заводити з королем»; як контр-претенсію згадав про пасіку на Мерлі спустошену московськими людьми, а на будуче сподівався згідного пожиття: «вашим вольно всякого пожитку заживати, аж до Дибіру добывати ся, и нашим у вас». І теж згадав за псевдо-Шуйського—що він просить воевод попросити за нього царя, аби він його прийняв у свою ласку.

¹⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 330. У Єрліча записана поголоска про нещасливий кінець сього походу «на Калмуки»: грім убив у нім 4000 з 12000, що було в тім корпусі, коло 3000 при тім ослікло, а інших покорчило; останок побила Москва боронячи своєї границі, і кількадесять тисяч Татар також,—«про се оповідали самі недобитки, які повертались».—«Таке чудо показав Біг над тими розбійниками». Се взірєць тих злорадних балачок, що ходили поміж шляхтою.

²⁾ Акты ЮЗР. III с. 418.

Післанці дійсно заїздили до Лубень і бачили в Мгарському монастирі Акундина—він моляв на те й до Лубень перебрався, щоб ближче проситися до Москви; але на усні запевнення путязьського воеводи не рішився їхати: хотів мати забезпечення на письмі¹⁾.

З Миргороду Хмельницький вернувся до Чигирина, де його вже чекали послы—турецький посол і з ним татарський післанець, висланці від ріжних магнатів, втім числі від краківського воеводи кн. Заславського. Дневничок—реляція незвісного на імя висланця кн. Заславського, списаний для свого патрона, і звідомлення інших магнатських висланців заховалися для нас і кидають інтересне світло на тодішні відносини²⁾

29 липня (н. с.) в п'ятницю гетьман в'їздив до Чигирина; на зустріч йому виїхала козацька хоругв (сотня) чигиринська; при в'їзді з замку вистрілено з п'яти гармат. грали в труби, били в бубни; над гетьманом несли бунчук і хоругв за ним ішла.

Другого дня гетьман урочисто приймав у себе турецького посла Османа-агу, старшого покоя в'єго султана. Послав по нього білого коня, гарно прибраного по гусарськи. і приймав потім обідом його і татарського післанця від очаківського бея, що був провідником того Осман-аги: мав засвідчити перед гетьманом, що то «великий чоловік», аби гетьман віддав йому відповідну честь. «Деко́трі наші, що показалися», присутні при тій авдієнції, оповідали авторові дневника, що посол сей перед усім іменем султана і турецьких достойників привітав гетьмана з перемогою над Ляхами, і засвідчив, яку

¹⁾ Тамже с. 423.

²⁾ Дневничок висланців Заславського в Архиві Ю.З.Р. III. IV. с. 497, з б. польських рукоп. Ленінгр. Публ. бібл. Коротший текст у Міхаловського с. 554—5 має самостійний зміст і в дечім доповнює ширший текст. Що автором був висланець кн. Заславського, і писав для нього, се видно з опису авдієнції на с. 498. Реляція кінчається з'їздом в Іркліві (с. 500). Дальше додане мабуть з иншого джерела: в ркп. Осолін. 225 л. 306 ся записка читається під особним заголовком: Nowiny Ukrainne (в тексті правильнішим і довшим), і оповідає про події з місяця вересня. Тамже перед тим (л. 305) дві реляції з Бродів, що описують лицеве посольство до Хмельницького від Конецпольського і додають деякі інтересні подробиці й варіанти до звідомлення Заславському.

Реляція Заславського послужила підставою депеші Торреса з 3 вересня (Жерела XVI с. 88); до оповідання про турецьке посольство він додає дещо з оповідання про гостину польських післанців у Хмельницького, і небезітересно розвиває замітку автора дневничка про зміну в Хмельницькім після приїзду татарського посла: Хмельницький зачав був всяко зневажати «шляхтяча післаного від короля більше для нагляду за його вчинками ніж для чого иншого»; але коли приїхав ханський посол з наказом хана поставитися на день 15 серпня з своїми козаками в визначенім за Дніпром місці, «з осторогою не розривати з Польщею, її королем і королівством і з заявою свого бажання непохитно заховувати присягу згоди»,—«після сеї декларації хана Хмельницький став більше шанувати королівського посла—як не робив того перед тим».

Далі він робить таку увагу, інтересну супротив попередніх звісток про б а ж а н н е хана воюватися з Портою: «Сей татарський посол не згоджується, ніби то канцлерові було заявлено бажання ліги і походу на Турка, навпаки на нове запитання він відповів, що його пан ледво чи згодився б на се (con-difficolta sia per consentirvi), будучи одной віри (з султаном)»—Жерела XII с. 89. Се дementує попередні варшавські поголоски—вигадки.

то славу Запорозьке військо здобуло по всіх сусідніх державах; далі передав прихильні слова султана з приводу присланої гетьманом заяви, ще підчас війни, що він хоче бути підданцем султана. Такий був і зміст листів прочитаних в перекладі. Маємо їх три—один від Бекташ-аги, що отримав попередній лист гетьмана, 27 квітня, і два від Мурад-баші, судячи з змісту—очаківського намісника¹⁾. Листа від самого султана не було.

Бекташ-ага повідомляв, що гетьманські листи писані до султана і до «полковника яничарського» ім'ям Запорозького війська, були отримані і доставлені султанові. Султан висловив велику утіху з приводу висловлених там приязних почувань, тісної приязни гетьмана з кримським ханом і готовності разом з ним стати на кожду послугу Османській Порті, та зазвеленого наміру прислати своє посольство до Царгороду. Султан, мовляв, висловився так: Дай Боже, аби тільки прийшли, буду їх добре шанувати, і влів Бекташ-азі й яничарському полковникові відписати тим часом, а будуче козацьке посольство отримає листи від самого султана (із руки цесарської), «аби на потонні часи і потомки наші в згоді і приязні між собою жили». Тимчасом «цесар» (султан) обіцяє поміч козакам на кожного неприятеля—«але під таким закладом: від усього вашого війська любо морем любо полем нашому цесареві в його панстві аби ніякої шкоди не було»—«а тим неодмінне лицарське слово, і напотім з якої б сторони неприятелі на вас порвались, ви того пильнуйте, і як б гато вам війська буде потрібно, нам ознайміть, і тої ж години поміч вам од нас буде дана». Приязнь з кримським ханом рекомендується і на будуче як найтісніша—в походи ходити разом, все робити за спільним порозумінням, і спільних послів слати до Царгороду. Будуче посольство привезе і дарунки від султана, поки що дарунків не посилається. Осман ага привіз тільки ласощі: «зо три фунти шафрану, по мішку фіг, родзинок і м'ігдалів, більш нічого»—се мабуть від Мурад-баші, що в листі просив «прийняти охотно що-кольвек посла»—що міг дістати.

В листах своїх Мурад-баша оправдувався від наклепів неприятелів, мовби то він жадає від гетьмана 40 тис. таларів, і віддавав себе у розпорядимість гетьмана. Рекомендував підтримувати й надалі як найтісніші і найприязніші відносини з султаном і ханом: «ясновельможного цесаря з правої руки не пускати, а царя кримського—з лівої». Радив у всіх справах звертатися до Бекташ-аги, «названого отця цесарського», не забувати і далі «полковника яничарського, його намісника, а також судії яничарського», передавав поклони гетьманському синові і всім полковникам що при гетьмані.

Приймано послів гучно, підчас обіду, підчас тостів чотири рази з гармат ударено. Три дні пізніше їх відправлено (скорої відправи просилося в привезених листах, і в східній етикеті се вважалося також знаком пошани). Гетьман послав з Осман-агою своїх послів: полковника кївського Антона Ждановича, свого свояка («братанка») Павла Яненка і білоцерківського сотника²⁾. Лист гетьмана до султана, пі-

¹⁾ Порівняння оговідання дневника з турецькими листами, роздобутими потім з гетьманської канцелярії Унковским (Акты Ю.З.Р. VIII с. 352—4) і аналіза самих листів не лишає сумніву, що се листи привезені Осман-агою в липні. Що султанського листу не було, се видно і з дневника, і з листу післяного гетьманом в відповідь на се посольство (Акты Ю.З.Р. VIII с. 354): гетьман пише султанові, що з Осман-агою був присланий лист Бекташ-аги, і з нього він довідався про цесарську ласку до нього і війська Запорозького.

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. IV с. 500.

сланий з ними, маємо, на жаль, в дуже несправній копії ¹⁾, зроблений якимсь канцеляристом з чорновика для московського посла Унковського, і в децим мабуть підправленого на московське для кращого зрозуміння; я навожу його з деякими поясненнями і доповненнями, поставленими в лагані скобки; тільки чисто буквальні помилки справляю без спеціального пояснення, а поруч з лівої сторони подаю приbliżий парафраз, опускаючи сумнівне і пєсьне:

Найясніший милостивий цісарю турецький, пане наш великомилостивий! На довгі й безконечні літа доброго здоровля і щасливого над усіма нагування вашій цісарській милості живимо, поклин і служби наші віддаємо!

Лист від Бекташ-аги через Осман-агу нам віддано. З писання того бачимо, що ваша цісарська милость, пан наш милостивий, зволѣш ласкав бути до нас, слуг своїх. Велико ми нині тим тішимся з усім військом нашим Запорозьким, і велико просимо вашої цісарської милости, аби до нас, слуг своїх, і надалі був ласкав! Бо ми в братерстві й приязні з й. м. ханом кримським завжди готові до послуг в цісарській велможности—стояти против кожного неприятеля.

Козакам ми показали, щоб до володін в цісарської милости не впадали, і завжди того будемо пильнувати, аби ніде неприятель не напав і шкоди в панствах ваших не вчинив. Так нам дай Боже і по вік: з Татарами в згоді стояти і за-одно разом доходити—боротися з кожним неприятеlem і за ласку в цісарської милости відлячуватися!

До тих часів писань наших ми не послали, бо зайшли нас клопоти, і не можна було луччих послів послати. Але за той час приязні нашої з ханом його мил. розірвати не зміг ніхто!

Тепер дочекавшись милостивої ласки в ціс. милости, посилаємо послів з вірним поклоном від усього війська Запорозького в цісарській милости!

Бо ми звикли свою присягу то кіпця тримати!

Наясніший милостивий цісарю турецький (пань) ²⁾ пан велцємилостивий! На довгіє і незамержоне [незмірні] дѣта доброго здоровля і щасливого надь всякими панованья вашей цісарской милости живимъ. Поклонъ и службы наши!

Листъ отъ Бекташ-аги презъ Осман-агу намъ отдано. Съ котораго листа вѣрочано(!), же ваша цісарская милость, панъ нашъ милостивый, на насъ слугъ своихъ [ласкав быти рачиш]. Велце смы нынѣ съ того тѣшили ся вѣмъ войскомъ нашимъ Запорозьким, и велце просимъ вашей цісарской велможности, абы на насъ, слугъ своихъ, былъ ласкавъ. Гдыже смы за всякое братерство и приязнь съ ханомъ его милостю ³⁾ готовы всегда до услугъ вашей цісарской велможности и противъ каждому неприятелю стоять!

Также козакамъ заказали, чтобы въ панства вашей цісарской милости не втаргнули. И всегда того остерегати будемъ, чтобы ни одинъ неприятель не пришлозъ и зла въ панствахъ не чинилъ. Теразъ въ згодѣ за'се| стоять съ Татарами, одинъ за одинъ вмѣстѣ добываться—дай Боже такъ и на вѣки [быть] въ приятствѣ, [недобра] хотѣтъ всякому неприятелю, а зъ ласки вашей цісарской милости отдавать!

До тыхъ часѣ писаний нашихъ не послали, што насъ недомочъ така зашла,—якобы лутчи послы у вашей цісарской милости были. Приязні нашої завсе то съ ханомъ его милостю розрывать—чого не доказали!

Теразъ обачивши милостивої ласки вашей цісарской милости, послѣвъ нашихъ до вашей цісарской милости зъ вѣрнимъ поклономъ посылаемъ отъ всего войска Запорозького.

Кдыжь мы до конца ⁴⁾ звикли присяги своей [держати]—[тільки неприятели звикли присягу свою] ламати и насъ

¹⁾ Акты Ю.З.Р. VIII с. 354; де що в ній змінено, очевидно, вже видавцями

²⁾ Тут зайве ще раз: жебы смы.

³⁾ Се додаток видавців ⁴⁾ Тут не зрозуміле до ласки

Се тільки неприятели наші звикли присяги свої ламати та зраджувати нас! Тепер якби була зрада від Ляхів, чи од Москви або від Угрів, або від якихось інших неприяте-лів, ми то вашій ціс. милости ознаймимо, і з вельможним ханом й. м. про все зноситься будемо. Коли б веприитель щось замислив з по-слами царя московського (в Варшаві), ми все се ознаймимо в. цісарській мил.

І то обіцяємо, як зичливі слуги, в. ціс. милости, що ні подем зні морем не будемо нападати, ані оден веприитель за милістю нашою до панства Турецького не вступить. А ми ласку в. ціс. милости будемо заслугувати і віяким неприятелям своїм не будемо терніти. Ласку в. ціс. милости готові ми відслу-жувати, і все що б у справах военных було, за відомістю хана й. мил. з ним зичливо чинити.

Що посли в. ціс. милости прийшли, коли ми були зайняті, і нас дома не за-стали: військo наше виправляли на по-слугу ханові й. мил.,—на се в. ціс. ми-лость не рачте гніватися! Нехай як Осман-ага, посол в. ціс. м., так і наші посли ласкаво будуть прийняті, і просимо щоб вони без забави від в. ціс. милости од-правлені були. А ми завсіди слугами в. ціс. милости бутн готові, і тепер нвзкий поклін наш до ніг в. ціс. ми-лости віддаємо.

Як бачимо, сей лист, не дуже входячи в конкретні справи, мав головною метою декларувати підданство Запорозького війська Отоманській Порті і приязні відно-сини з ханом. Але згаданий вище наш інформатор, автор дневничка, знав дещо й кон-кретніше від своїх покозачевих земляків. Хмельницький, мовляв, переказував через своїх послів, що з Поляками у нього конче приїде до війни (мовляв причиною того він виставляв, що домагається від короля видачі Чаплівського, і коли король його не видасть, буде війна)—значить просив помочи у султана. Подруге—він жалівся на господаря молдавського Лупула, що той підчас останньої війни трмавав з Поля-ками: переловлював листи гетьмана, посилав до султана, і передав Ляхам. Тому просив скинути Лупула і настановити на його місце Мусія Могилу (митрополитового

всегда зражать. Єжели бы яка отъ Ляховъ ¹⁾ зрада была, или отъ Москвы или отъ Венгровъ, или отъ иныхъ ка-кихъ неприяте-лей, мы вашей цесарской милости ознаймимъ ²⁾, и съ вельмож-нымъ ханомъ его милістю зноситься во всемъ будемъ. Єжели бы який неприя-тель што съ послами царя московского мыслиль, всегда будемъ вашей цесар-ской милости [ознаймляти]. И то обѣ-цуюемъ ³⁾, яко зичливыи слуги вашей це-сарской милости, же ани подемъ ави моремъ не будемъ вступовати, ни одиенъ неприяте-ль въ панство Турецкое будеть съ милости [наше] вступовати. А мы на ласку ⁴⁾ вашей цесарской милости слуговать, съ жадными неприятелими своими не будемъ терпѣть. Жебы то все зъ ласки вашей цесарской милости также отслужовать, готовы мы! Єстьли бы ⁵⁾ чтокозлвекъ стороны справъ военныхъ было, зычлево съ ханомъ его милости вѣдомо чинить.

Любо посли в. цесарской милости [пришли подчас] ⁶⁾ нашей забавы, теды в дому нас не застали: тогда мы войско наше виправовали на услугу хана с. ми-лости,—за што в. цесарская милость не рачте [гнѣвъ мѣти]. О своемъ всѣмъ тако Османъ ага, посоль вашей цесарской милости, яко и наши послове вступо-вать ласкаво ⁷⁾. На которое просимъ, жебы послове безъ забавы отъ вашей цес. милости отпрапованы были, а мы завсегда слугами в. цесарской мил. го-товн. И тєразъ поклонъ нашъ низкій до ногъ в. цесарской милости отдаемъ.

¹⁾ В друк: пословъ. ²⁾ В копії: ознаймуемъ. ³⁾ В копії: Пообѣцуюемъ.
⁴⁾ В копії: ласки. ⁵⁾ Тут іще: то. ⁶⁾ В копії: придутколко.
⁷⁾ Сеї зіпсованої фрази не беруть поправляти, а зміст стараюсь віддати в парафразі.

брата в перших), що двічі вже хмилево був господарем в 1630-х р.р., і тепер проживав в Галичині ¹⁾).

Можна думати, що гетьман переказував і більше, з своїх династичних інтересів, що відкрилися слідом походом на Волощину, але в той час не були ще так звісні і лишились невідомі чи неясні нашому інформаторові. Він натомість додає відомості, що на війну з Польщею підбиває Хмельницького Ракоцій: виправдував ся перед ним, що не прислав помочи підчас горішньої війни, бо не мав готового війська, а тепер твердо обіцяє на випадок нової війни зараз іти з усіма силами під Краків: сподівається, що зате гетьман висадить його на королівство польське.

Захоплений сими новими політичними перспективами, що перед ним начеб-то відкривались, Хмельницький не крив свого роздражнення на всі неприємності і некоректності, які йому довелося за сей час знести з польської сторони. Він позволяв собі прилюдно, в присутності всієї сеї папської служби, що його обступила, зневажливі й погрозові вирази й жести на адресу не тільки магнатів, але й самого короля. Показуючи незвичайні знаки чести своєму новому протекторові, турецькому султанові, він зневажливо трактував посольство королівське. «Листа від короля й м. ані від п. канцлера сам не хотів узяти—мусіли віддати через Виговського. Не дав себе їм привитати—доперва за тиждень пізніш, за намовою п. воеводи кнївського (як той приїхав себто), тим менше віднісати». Так оповідали післанці Конецпольському з дневник висланця кн. Заславського так описує свою аудієнцію у гетьмана, слідом по аудієнції турецького посла, і обід даний польським післанцям: «Приїняв мене не щиро, пив за здорове короля і князя (Заславського) примовляючи ті слова: «Я підданий вільний—кому хочу буду підданий! поки мені Чаплінського не видадуть, я доброго серця до короля й м. і Річчосполитої мати не буду». Другий текст переказує сю промову трохи инакше і ширше: «Мене ні король ні Річчосполита до жадних річей не може сидувати. Я собі вільний, і кому схочу буду служити! Маю царя турецького. нана мого, з певною помічю, царя московського також, всі орди заприсяжені! не тільки Корону Польську, але й папство Римське кому схочу в руки дам! А нанам усім мастистей не попущу, поки мій Чаплінського не видадуть. Коли Ляхи сбоз точать ²⁾, то і я зараз пущусь, а ті що там (на козацькій території) мешкають, зараз горлами своїми залпатять». А під наступним днем: «Підивши, казав потопити Ляхів. С а м а видрося. Протрезвившися і сам того жалував» ³⁾.

Висланці Конецпольського зазначають ті причини його невдоволення, які він виявляв у розмовах ⁴⁾: «Болить його дуже, що Чаплінський до того часу жив, і визначено йому Чечельняк, а Забуському, Ганджі й иншим ⁵⁾—ріжні слободи. За кож-

¹⁾ В анонімній реляції з місяця вересня, доданій в Архиві Ю.З.Р. до дневничка, се стилізоване инакше: турецький посол домагався від гетьмана, аби він дотримав слова—Польщу Туркам віддав, господаря волоського зловив і в кайданах до Порти відіслав, і з військом рушив на Угорщину «проти цесаря християнського».—Архивъ III. IV с. 500, Осол. 225 л. 306. Пор. вище, с. 44, поголоски записані у Голіньського.

²⁾ Натяк на мобілізацію польського війська розпочату Потоцьким.

³⁾ Michałowski с. 555. Пок. Костомаров перетворив се оповідання в своїм Б. Хмельницьким (с. 363) в драматичну сцену, випровадивши в ній і Кисіля молодшого Юрія (розумій Миколая), що приїхав після сього обіду, як виразно каже дневник, в тексті Архива с. 499—500.

⁴⁾ Продовжую цитату зачату вище на с. 20.

⁵⁾ Козакам що зісталися по королівській сторони в кампанії 1649 р.

ною згадкою повторює: Доки мині не віддадуть ¹⁾, або шиї не втнуть, голови не пришлють—нехай вся земля згине! Мабуть сама його під'южує, мовляв—«Чаплицький мині й тобі зрадив—але я була в собі не вільна, а він сякий-такий не мав неволі! Я з ним була вінчана, така а така! ²⁾ Третя причина: хоче наших привилеїв, особливо даних пану Даниловичу і кн. Вишневецькому, котрих ми не знаємо і їх не маємо, а він за ними задумав захопити кільканадцять міст на Україні, посаджених на королівщині і на дідидтві—на Мліївщині, коло Корсуня, тому що йому надане місто Чигрин, одірване від Корсунського староства» ³⁾.

Наведу ще кілька небезітересних рисок з сих польських звідомлень:

Королеві ніякої відповіді не хотів дати, аж посольство від хана його заміншало, що прислав до нього так виразно: «Коли з таким військом, з яким був під Збарражем, не прийдеш на Москву—куди король посилає инше військо своє через Литву, то шабля нагострена на неприятеля, на тебе буде обернена». Після сього посольства знизився і аж тоді дав відповідь королеві і п. хорунжому ⁴⁾, і велів полкам бути готовими на війну, куди буде воля короля й м.—так велів в універсалі. Кажуть, що день і ніч неуставно пилий, забігає факціям, скрізь іде де його просять, і там спить де вапється. Декотрій українській шляхті пустив маєтности, але на п. хорунжого, через тих ещеназваних осіб, має серце завзяте й ідовите. В таких стаї лишили ми тамошні справи. То річ не хибна, що вони готові на війну, тільки трудно знати, куди звернуться. Але коли Татари довідаються, що московських послів відправлено, і ми не думаємо з ними воювати, а самі між собою,—то певно на нас підуть разом з козаками.

Мабуть по тім турецьким посольстві сказав йому пан всевода київський: «Пане В гдане, бачу, що на половину ти Турчин, а на половину християнин!» П. староста черкаський, брат його, якесь посольство ⁵⁾ правив до нього про війну з Турком—але він про се не думає! Декотрі так розуміють, що Хмель іде за гадками п. воеводи київського, але я т-му не вірю. Але то певно, що при тих слугах п. хорунжого коронного, як Хмельницький договір зложив і з миром одцарив м-ксєвського посла, п. всевода київський з митрополитом дякували йому прилюдно в виразах найвиразніших, що він не наступає на кров християнську. На Турків не хоче, не хочуть і Татари, краще хочуть до нас, і певно він їх звзбить надією здобичи й близькістю. На Чаплицького нібито вудила гризе,

¹⁾ Чаплицького, очевидно.

²⁾ «Dokul mini ne wydadut albo szyie nie wryzut, holowy nie przylut, niehay wsia zhinet zemla». Sama go snadz pobudza, ze «Czaplicki y moy y twoy zdrayca, ja zawoinska (to iest zawoiowana, poniewolna), ale on nie miał niewoli, taki a taki, ja temu była wienczana, a ta taka a taka» etc. Осол. 225 л. 305 об., останні слова або помилени, або неясні.

³⁾ Гетьман очевидно вимагав видачі ріжних привилеїв на Корсунську і Чигиринську королівщину, що були у Конєцпольских, в звязку з установленням приналежностей свого Чигиринського староства (справа ся потім продовжувалася в рр. 1651—2). В реляції писаній безпосередне самими висланцями Конєцпольского, читаємо так (тамже л. 305): Summa, ze nam nie chciał nic puszcic, asz mu oddadzą dwa przywileiey originaine na Czehryn: jeden kiazęciu imci Wisznieweckiemu Alexandrowi dany, a drugi imci panu wdzie ruskiemu Danilowiczowi, ktore Chmielnicki powiada s a m oddal s. pamięci niebozczykowi i. msci panu krakowskiemu naszemu (старому Конєцпольскому)—w ktorych maia bydz, iako on powiada, granice y delatie mianowane pewnych gruntow do Czehrynia, na ktorych sie posadzilo kilka miast we Mlyowczyznie. Ktore pokąd nie będą wroczone, nic nie chcą puszcic,—y krolowi i. mci tak odpisał—bo iako widzę, cessia iest u niego.

⁴⁾ Конєцпольському. ⁵⁾ Від короля, як побачимо зараз.

а по пьяному говорить: «До Кракова піду і до Риму, не одного Ляха на землі не буде». На Турків воювати не думають: добруцькі й буджацькі Татари їх би не допустили ¹⁾.

Слідом за авдієнцією турецького посла ²⁾ приїхав отой посол ханський—Байзак-лія-баша, бучужний ханський, як його зве вище згаданий дневник. Він привіз пильні листи від хана, від калги-султана і від Сеферказі-аги, адресовані гетьманові, осавулам і отаманам «і всієї черни Запорозькій» ³⁾. Хан дякував за готовість, з котрою вони виправили своє військо на поміч против Черкасів; але та поміч стала йому не потрібна, бо вони тим часом йому покорилися. Тому замість походу на Черкасів, щоб дати своїй Орді змогу обловитись, хан рішив послати свого брата калгу-султана на Москву, з усіми силами кримськими й ногайськими, і закликає гетьмана і Запорізьке військо, аби на день 15 серпня (ст. ст., себто на Успеніє) воно було готове—і то в скількості не меншій ніж було під Збаражем. Заразом хан посилав свого посла до короля закликаючи його теж до нападу на Москву: коли не може сам йти, нехай вишле литовське військо тим часом, відкладаючи головний похід на пізніше—коли рушиться і сам хан, приготувавшись за зиму; що земель здобудеться, все то буде королеве—тільки Астрахань візьме хан собі ⁴⁾. Нехай же військо козацьке йде і нічого не боїться: хан стоятиме з ним против всякого неприятеля (розумій Ляхів). А коли відмовиться і не піде—тоді приязни і союзіві кінець!

Се був твердий горіх, котрого треба було як небудь позбутись. На Москву гетьман і старшина ніяк не хотіли йти, се ми знаєм. Але треба було чимсь иншим зайняти татарське військо, що раз рушившись (як то потім поленив і сам хан)—не радо вертається без здобичи. Висланець кн. Заславського каже, що гетьман відписав, мовляв він не вимовляється від сеї послуги, але термін йому визначений заскорий, він не може так скоро поспіти, тому нехай хан не має за зле, але визначить термін пізніший, а він, гетьман, вже зараз розписує універсали до козаків ⁵⁾. Інший дописує, з місяця вересня, наводить ніби то й текст універсалу тоді виданого: «Наказуємо своїм молодійцям, аби есте заразом рушили і до мене, де я буду, прибували. Напротив неприятелів—ворогів наших, аби нас в домах на ліжках наших не придибали. Борошна з собою не беріте—того статком будемо мати, де повернемо!» ⁶⁾

¹⁾ Осол. 225 л. 305—6.

²⁾ В днях єсть мала плутанина і суперечність між обома текстами дневника: ширший кладе приїзд татарського посла на 2 серпня, коротший на 4 серпня.

³⁾ Ханську грамоту маємо в двох перекладах—в польськім, коротшій але зрозумілішій—в дневнику, Архив III. IV с. 498—9, і в українськім, ширшій, буквальнішій, але з прогалиною в середині—що роздобуто для Унковського—в Актах Ю. З. Р. VIII с. 342; тамже лист калги; про лист Сефер-аги згадує польський дневник.

⁴⁾ Сей лист хана до короля ми теж маємо—Міхалов. с. 556.

⁵⁾ Архив Ю. З. Р. III. IV с. 499.

⁶⁾ Так читається сей текст в Осол. 225 л. 306 об: Rozkazuiem wsim molojcom, aby ieste se zarazem ruszali y do mene, hde ia budu, przybawali napretiw nepryiatelow woyskom (Арх.: worohow) naszym, aby nas w domach na loszkach naszych ne przydybali. Boroszna z soboiu ne beryte, techo statkom budemo mały, chde powerniem. В тексті Архива III. IV с. 501 він значно попсований.

Правдоподібно, відписано ханові було більше. З одного боку, певно—була підчеркнена небезпека з боку Поляків—від того табору, що збирався на Поділлі з наказу Потоцького¹⁾),—ми потім знаходимо сей мотив в листі хана до короля²⁾). З другої сторони—мусіли бути натяки на багату і безпечну здобичу, яку можна здобути ближче, на Молдаві. Я зараз повернусь до деяких вказівок в сім напрямі, а тут хочу ще спинитися на деяких фактах сих днів, поданих польськими та московськими сучасниками, що освітають різні моменти в тодішній ситуації: перед усім на голоснім з'їзді в Іркліїві.

Одночасно з тим як гетьман відіраєляв того татарського посла, над'їздив королівський посол, Кисіль-молодший, староста черкаський, згаданий уже вище в реляціях Поляків. Про свою місію сказав він вашому інформаторові, що має від короля доручення добитись упорядкування відносин в Брацлавським воєводстві: випісати козаків з шляхетських маєтків, з тим що вони можуть перейти до королівщини. За разом має взагати поставити гетьманові ультимативне питання: чи він вповні послухний королеві? чи хоче бути в підданстві короля, як і чого взагалі хоче: війни чи згоди? ³⁾ Виславці Конецпольського, як ми бачили, кажуть, що мав він також прихилити гетьмана (чи вивідати про його становище) що до морського походу на Турків⁴⁾.

Хмельницький не став чекати його в Чигрині.—ніби то так висловився, що має тепер що инше робити, як королівського посла приймати і чекати. Але виїхавши сам до Суботова, прислав до Кисіля з перепросивами Витовського і просив почекати його день, а потім побачившись, разом з ним виїхав за Дніпро до Іркліїва (дві милі від Черкас, за Дніпрок)—де мав умовлене наперед побачення з Кисілем-старшим і з київським митрополитом. Там дійсно відбувся їх з'їзд, який дуже заінтригував сучасників. Тим більше що крім сих чотирьох, і так доволі сенсаційних учасників, туди був направлений ще й московський післанець, стрілецький голова Струков, що приїхав з різними дорученнями від пугілівського воєводи.

З'їзд гетьмана з воєводою Кисілем і митрополитом був мабуть умовлений ще під час побачення Кисіля з гетьманом в місяці червні в Черкасах. Там між ними йшла мова між иншим також і про релігійні справи, не розвазаві королем і соймом⁵⁾), і мабуть про домагання, котрі належало поставити королеві як умови заспокоєння; тоді-ж рішено було з'їхатися й поговорити ще з митрополитом. Тепер коли король через Кисіля-молодшого ставив гетьманові ультимативне питання про війну чи згоду, і треба було поставити умови, під якими військо Зап різьке годилось бути послухним,—треба було вяснити і сформулювати також сю сторону українсько-польських відносин. Що до сеї наради взято й королівського посла, се очевидно тому що то був брат Кисіля і представник інтересованої верстви—православної шляхти. Московський гонець попав принакдово, і мабуть ніякої участі в нараді не брав (на жаль повного устного донесення його не маємо, тільки частину реляції). Але сторонньому, особливо підозрітивому польському оку з'їзд в такому складі давав відставу для різних здогадів, і не диво, коли свідкам-Полякам він представлявся православною коєспірацією для охорони одворіної Москви від татарського наступу; там мовляв замість іти на Турка, рішили одним фронтом звернути ся против католицької Польщі. Автор дневника, що обмінявся з Мик. Кисілем обопільними інформаціями про іркліївський

¹⁾ Пор. вище, с. 63 прим. 2, відказування на сю мобілізацію.

²⁾ Див. нижче с. 82. ³⁾ Архив III. IV с. 494—500. ⁴⁾ Див. вище с. 64.

⁵⁾ Вище с. 31.

з'їзд, куди Кисіль вїїздив, многозначно завважає: «І так що там буде діятись і що встановлять, не можу знати». Автор новин з місяця вересня інформує: «Там, в Оркляю, московського посла відправив (гетьман) з помієм і пактами, і за се йому пан всевода кївський з митрополитом тамже, в Оркляю, урочисто дякували, що охороняє кров християнську. А коли йому (гетьманові) сказано, що військо наше над Горинєю стало, дуже лютися на весь обоз і такі слова сказав: «Ну-ж коли так—погодіть же Ляхи! пожди ж пане гетьмане! Вже тепер не буде Потоцький, буде Ковсидольський!» Ой Ляхи, Ляхи, хвтрістю й неправдою ²⁾ до мцю йдете!»

Путивльський гонець Струков, що привіз листа від свого всеводи Кисілеві і передав його потайки, а 30 диння н. с. (9 серпня н. с.) бачив його і митрополита і гетьмана прилюдно, зовсім не набрав такого доброго для Москви вражіння, як представляє отся польська записка. Не знати, що йому говорив гетьман, але Струков набрав переконання, що без походу Кримців і козаків на Московські землі таки не обійдеться, і по розмові післав до Путивля зашифровану записку: «Конче пиши цареві, аби всі були на границі готові, іде цар кремський війською скоро, і з ним гетьман відправив свого сина—тільки сьогодні велів вернутись ³⁾. Він, очевидно, розумів тут висилку з Подтави, і думав що військо тепер буде обернене на Московські краї. Але ми знаємо, що гетьман слога не хотів, і не допустив.

За привід своєї відмови від походу на Московські землі, що перед тим, в черкаських розмовах з Кисілем старшим він ніби то вповні узхвалев ⁴⁾, гетьман зручно висунув небезпечну мобілізацію, протолошену Потоцьким: когис військо під Камінцем—в котрім гетьман і вся козащина, мовляв, бачили погрозу для себе з боку цього неблаганого ворога. Вони, мовляв, певні своїх відносин до Польщі, певні спокою на Україні і не можуть її кидати незабезпечено.

Се було зручно тим, що не тільки в козацьких кругах, але і в польських на Потоцького діялись як на певну загрозу спокою—від самого його повороту з кримської неволі, в тим переконанню, що тепер його першим завданням буде реванш козакам за Корсунську нечесть.

Уже на першу вість про його поворот Кисіль поспішив, в формі поздоровлення з сою радісною, мовляв, для всіх подією, остерігти Потоцького від яких небудь агресивних виступів супроти козащини, рекомендуючи свою політику лагідности і вичікування. Не знати тільки, чи одержав яку небудь прихильну відповідь! Що до Хмельницького, то сей даремно робив всякі заходи до порозуміння з колишнім противником.

Листи його, які довелось зібрати, на жаль, не дуже певні що до дат, але вони дають таке вражіння, що свої кроби зближення до гетьмана коронного гетьман козацький почав від перших вістей про поворот Потоцького на Україну—але без великого успіху. В збірці Русецких єсть два листи Хмельницького до Потоцького-молодшого, камінецького старости, оден з 20 березня, другий 11 квітня—він видимо старається через сина промостити дорогу до порозуміння з його батьком. В першій, нічого не згадуючи про нього, Хмельницький запевняє в своїм бажанню запобігти яким небудь конфлік-

¹⁾ Популярна гра слів: Koniec Polski.

²⁾ Так поправляю: chyrganie у niepraudoiю Ос. л. 306, hatlane у nieprawdoiю—Архив с. 501; очевидно нечитке слово було в оригіналі і копісти самі його не могли прочитати.

³⁾ Акти Ю. З. Р. III с. 428.

⁴⁾ Див. вище с. 39.

там між козацьким і польським військом і просить, щоб з польської сторони війська не зближалися до лінії «і людей невинних не губили»¹⁾. Припускаю, що в тім часі наш гетьман мусить уже мати відомости про поворот Потоцького-батька.

Другий лист має в одній копії дату 11 квітня²⁾, в другій—11 серпня³⁾. Хмельницький висловляє свій жаль і здивованне з приводу «пеласки пана краківського» (старого Потоцького)—тих «одповідів», які він «чинить на нас». Адже він, Хмельницький, завжди старався уникнути розливання християнської крові і зістатися в вірності королеві, і тепер пильнує того, щоб останні пакти в нічім не були порушені. «Коли б тільки з другої сторони те саме діялося!»—а з козацької сторони «протівним волі нашій убійцям есть справедливність і суворе каранне: адже мусить бути добре відомо вм. панові і всім Полякам, що за небіжчика пана Лагевницького (вар. Лагевського) в присутности п. воеводи київського винним в убийстві його шлі утято». «Нечай, має від нас науку аби справувався як належить: коли буде непослушний інформаціям нашим, йому як переступнякові не попуститься: вже й тепер йому дано нашімненне, аби справувався як йому наказано»—аби тільки з польської сторони не було давано «сказіи до порушення згоди»⁴⁾.

З 16 червня маємо лист Хмельницького безпосередне до самого Потоцького-гетьмана. Се ціла сновідь, можливо перший лист—роспучлива найкже проба якогось порозуміння з сердитим диктатором. Наведу її в свобідніім перекладі, бо стиль її не легкий:

Яновельможний милостивий пане краківський, мій мил. пане і добродію! Всі часи з небезпесою життя свого служив я й. кор. милости і всій Річипосполитій—позбувся в ріжних походах здоровля, навіть і родителя свого страгив, що завжди теж в таких послугах пробував, і далі не занедбую той служби. А що за теперішніх часів, з божего допущу в тих онлаканих часах сталася дисонанція, як ми бувши покривджені, мусіли боронити свобід, ласково наданих попередникам нашим від покійних королів (чи короля), і кровю нашою їх печатати,—що сталося, то не з нашої волі ні з умислу, тільки з допущу вишнього вершителя всього. Тепер ми того всього відстали й побертаємося до звиклого підданства супроти найяснішого непоборного короля польського і всієї Річипосполитої, в котрім (давніше) пробували, і під його королівського маєстату подаємо вірне наше підданство. А від вашої мил., пана і добродія нашого ласкавого, бажаємо зазавати звиклої прихильности в проханнях наших. Во що сталося, то з ласки найяс. короля віддано забуттю, і вся Річипосполита війську й к. м. Запорозькому

¹⁾ Кодекс 31 с. 79, копія писана дуже нечитко, місцями зовсім неясна. Дата виразна: 20 martii 1650.

²⁾ Тамже с. 85. ³⁾ Теки Нарушевича 144 с. 948.

⁴⁾ Збираю з двох доволі несправних копій се місце: Byłe tylko s tamtej strony toż się stało, przeciwnym woli naszej y zaboycom iest u nas sprawiedliwość y surowa karanie. Wszakże musi byc wiadomo w m. panu i wszystkim Polakom, że przy bytności imc pana wojewody kijowskiego za nieboszczyka pana Lagiewskiego (Lagiewnickiego) winnym necis ejus szyie pouciano. Neczay ma od nas naukę, aby się sprawował iako należy: gdy zostaje sprzeczny informaciy naszej iako przestępnemu folgi nie będzie. Y teraz iest od nas napomniany, aby sprawował się jako mu kazano. Upraszając oto opowtorę, aby się w m. panowie nie chcieli dawac okaziey na turbowanie tego co przez nas dla pokoju y cichosci ustanowiono iest. Dużo цікавий підпис: W m. pana wcale zycziwly przyiaciel y sluga Bohdan Czmielnicki hetman woyska wielkiego (var. hetman wielki) i. k. m. Zaporooskiego. Коли б се був лист з 11 серпня, в тім можна б бачити відповідь на титули, що ними підписався старий Потоцький в листі 3 серпня—тут вижче.

зволила дати пробачення. Тому звертаючися до в. м., нашого м. п., ми сміємо жадати, аби в. м. в своїй милостивій ласці нас заховувати зволив і в наших проханнях до короля й. м., колиб нам що докучило (тут слово не читке), був нам посередником і протектором, бо ми від ласки в. м. н. м. п. багато собі общаємо і сподіваємося, що нас в кождім проханню не забудеш, а навпаки з звичайної своєї доброти будеш добродієм нашим. А ми з військом його к. м., тою протекцією з'обовязані і поневолені¹⁾ в кождій оказії на службу Річпосполитої під щасливим регіментом в. м. готові кров нашу проливати і всіми силами вітчину боронити. Все се ми доручили нашим посланцям ширше вложити перед в. м., просячи: з ласки своєї в проханнях ваших не відмовляй, але давне своє милостиве око покажи і у всім ласкаво постався. В справі козаків, які мешкають в Шаргороді й Браславі, а в реєстрі й. к. м. знаходяться і за дозволом й. м. н. старости калуського там живуть, просимо, щоб в. м. на те не ображався. А за теми наші покірні служби ласці в. м., пана і добродія, як найкраще віддам. В Чигирині 16 червня р. 1650. В. м., нашого мил. пана у всім послушній, найнижчий слуги Богдан Хмельницький з військом й. к. м. Запорозьким²⁾.

Посли що везли сю «суплікацію», мали очевидно доповнити всю сю улесливу фразеологію писання ще купою устних реверансів і компліментів. На жаль, не маємо відповіді Потоцького і не знаємо, наскільки все се помогло; судячи з пізнішого його листа, що до нас заховався, не могла вона бути дуже теплою. А хоч Хмельницький дальше старався підтримувати відносини з сердитим гетьманом з огляду на обставини (з пізнішого листа Потоцького, 3 серпня, що подається далі, видно, що він писав Потоцькому відомости про жадання хана що до козацької помочи, і про долю задніпрянських держав Потоцького) все таки неприязна постава обох коронних гетьманів: Потоцького і Каліновського, різко відбивала від того піби довіря й інтимного порозуміння, яке підчергувалося в відносинах Хмельницького і Кисіля, а через Кисіля—канцлера Осолінського і всієї групи прихильників згоди, порозуміння й використання Хмельницького і старшини в інтересах Річпосполитої.

Через те ж всі прихильники замирення з козацтвом, як я сказав—дивились на обох гетьманів, а головню на Потоцького, з тривоگوю і недовірем, як небезпечний для сього замирення чинник. І от коли серед тих різких плянів: наслання козаків на Москву, або звернення їх на Турка, в морський похід, гетьман Потоцький, по всіх тих реверансах козацького гетьмана визначив мобілізацію польських сил, мовляв для його перегляду над Збручом, себ то недалеко від козацької лінії, се прийнято було в польських політичних кругах як крок небезпечний, нетактовний, супроти козацтва просто така провокаційний. Нуцій Торрес—прихильник проти-турецької козацької акції, подаючи в депеші з 30 липня перші вістки про сей загальний перегляд війська, визначений під Сатановим на день 15 серпня, додає значущу замітку, що «гетьман належить до тих, які хотіли б за кожду ціну відплатити козакам і Татарам». Значить се розпорядження Потоцького зараз же було інтерпретоване як жест против козацько-татарської діги. Але в сій депеші Торрес висловляє ще надію, що не вважаючи на сі неприємні жести, «сі сили будуть обернені на інші ціли, кращі й на мій погляд—лекші під сю хвилю». Дальші ж його реяції, з 20 і 27 серпня дають відгомони тої тривоги, що наростала з сеї причини все більше і відбивалася в варшавських верхах:

«Перегляд, що гетьман Потоцький повинен був вчинити 15 тисячам вояків, 15 дня сього місяця в Сатанові і поголоска, що безвастанно ходить між людом і між шляхтою на Руси, що він (Потоцький) хоче йти мститися над козаками, на жаль, розбудилин

¹⁾ *Obstricti et catenati*—взяті в кайдани обовязку.

²⁾ Копія в ркп. Осол. 2346 л. 68.

хана, що 20 липня вислав з Криму свого брата султана, що йде на сполучення з козаками й іншими, буджацькими Татарами» (Торрес при тім переказує чутку, що може се все збираться не на Польщу, а в поміч «московському бунтівникові»—отому псевдо-Шуйському, Тимофію Акундінову).

«Сей пан гетьман Потоцький переніс перегляд і табор з Сатанова, в 15 милях від Львова, до Оринина, в двох милях від Камінця, і розіслав по всіх містах Русь свої обіжники, в котрих остерігає їх, щоб були готові до оборони. В сих листах він ужив про Татар і козаків таких виразів, які виразно свідчать про його не миролюбні настрої—його зневажливі вирази викликають гнів серед них. Багато не тільки думають, що ті варвари й схизматики будуть розжалені, але переконані, що такі провакаційні писання ідуть з глибокого пляну і накличуть пімсту на цілу державу»¹⁾.

Мова тут про універсал Потоцького до галицької шляхти, в 9 серпня, котрим він оповіщав про похід калги і висилку від Хмельницького козаків з-під Полтави, і дійсно відзивався про нього і козацтво як про «неприятеля»—котрого «вірність, хоч і затверджена договором, ніколи не була певна, а навпаки зрадлива—бо він тоді найбільший свій яд пускав, коли давав найбільші запевнення згоди і приязни». Тому Потоцький наказує бути готовими, і за «найменшою поголоскою про неприятеля, не ждучи формальних оповіщень велить перебувати до королівського війська»²⁾.

В записках Гуліньського небезітересно збираться, що балакалося тоді в звязку з сим роспорядженням Потоцького на Україні і поза Україною:

«Прийшов універсал до хоругв, аби як найскорше збирались під Сатанов, і писана до ріжних панів і сенаторів, з оповіщенням від гетьмана Потоцького про небезпеку: орди татарські подалися в поля: Ногайська, Черкеська і Кримська, і козаків при них кілька тисяч єсть. Не знати куди думають—бо Хмельницький з козаками всі дороги позалігав, так що трудно язика дістати, щоб довідатися про їх замисли. Сам Хмельницький окремо в полю став обозом, остерігаючися п. гетьмана—чи не схоче мститися йому свої кривди і погрому війська, і теж не знати, які його замисли, бо то чоловік скритий і субтельний—аби лиш знову не на Польщу»³⁾.

«На Україні хлопці збунтувались і на хоругви кварцяного війська піднялись (обуштулі сіє), знайшовши собі привід і причину до бійки, побили наші хоругви: інші кажуть, що 3 тисячі».

«Татари з козаками напали на землю Московську, і там багато краю сплюндрували, попалили, набрали здобичи і бранців, а багато людей постинали, тому король вислав свого посла до царя, виправдуючися, що се вони напали без його волі—бо він сам має досить роботи з козаками».

«Козак Нечай (Нієсія) знову бунтує холопів на Україні, і їх зібралось уже під 100 тисяч. Пішла по Руській землі поголоска між хлопами, що з Ляхами війна, і вона знову відступають від своїх панів, і що живо йде на війну—як козаки так і хлоп»⁴⁾.

Все се говорилося і писалося тоді, як ще не був відомий лист Потоцького Хмельницькому, котрим він відповів на залицяння козацького гетьмана. Оповідання Володислава Любенецкого (постійного кореспондента Ракоціів) покаже нам, як оцінювалися в польських кругах розпорядження Потоцького кілька тижнів пізніш, коли став відомий його лист до Хмельницького і ним. мовляв, викликані наслідки (фактичний зміст його дуже близький до польських реляцій, уже використаних нами, але дещо Любенецкий додає до того, а головню цікаве нам буде його освітлення):

¹⁾ Жерела XVI с. 88.

²⁾ Матеріяли до іст. Хмельниччини в Записках львівських т. XI с. 12—3

³⁾ «З України новини і й. м. п. гетьмана коронного універсали»—с. 351

⁴⁾ «З Варшави новини 29 серпня»—с. 352.

«У нас уже все здавалося спокійне, і Хмельницький під наляганнями висланих до нього від короля осіб, скликав своїх полковників і старшину до Черкас, аби з ними спільно закінчити ґрунтовне заспокоєння. Підчас таких його намірів прийшла вістка, що наш гетьман збирає військо і табором стає у внутрішній Русі. Дуже се всіх вразило, почалось замішання, загремїла зброя, покликано в поміч Татар, і вся козацька наволочь (colluvies) була покликана до зброї листами Хмельницького. Делегований королем кївський воєвода (Ад. Кисіль) силкувався виправдати (розпорядження Потоцького) і заспокоїти (настрої), коли під сей час прибув посол Порти і раздавши дарунки став підіймати Хмельницького против нас, перетягаючи на турецький бік, й іменем свого хана обіцяв йому Молдавію. Довідавшись про се кївський воєвода вислав до Хмельницького свого брата, старосту черкаського (Мик. Кисіля), щоб запобігти тому останньому божевілляю—аби не вступив в таку тісну спільку з поганами против християн. Але Хмельницький того (турецького) посла з великою честью прийняв і відправив, разом з ним пославши двох з найперших своїх людей, щоб вони його іменем відправили посольство перед Портою. А в присутності черкаського старости під чаркою вихопився такими словами, що він тепер одною ногою стоїть в Польщі, другою в Константинополі; не хотів би відставати від польського короля,—але тільки під такими умовами: 1) аби польський табор ні трошки його не зачпав; 2) аби видано йому Чаплінського; 3) аби всі забрані грецькі церкви було повернено. Коли сього не буде, стане по стороні цесаря турецького. Староста черкаський, не можучи нічого більше добитись, просив одного: аби він побачився з кївським воєводою, але й того не міг діяти.

«За той час прийшов лист від хана, щоб він (Хмельницький) з усіми ордами йшов на Москву, і до польського короля післав, закликаючи його до спільки в сій війні. Він просить, аби Хмельницький перед останніми днями серпня ставився з таким військом, з яким здобував Збараж, а коли б сього не зробив, погрожується розірванням заприсяженого брацтва. Прибув ще посол московський і муляняський, Хмельницький з ними разом поїхав до кївського воєводи до Іркліва¹⁾. Той переказав йому від короля плян війни з Турком, і разом з кївським митрополитом, присутним там, відводив Хмельницького пустивши в рух артилерію найтяжших аргументів,—щоб він не давав помочи Татариню і против Москви. Але Хмельницький вагався; з одного боку лякала його погибель християнства, що мала виникнути з такого тісного союзу його з поганином (Портою), з другого—коли б не дав він помочи Татарам, він боявся, що вони б його покинули, саме тим часом коли він не мав ніякого довіря до нас. Нарешті взявся на такий спосіб, аби Татарин не зрозумів, що він не хоче воювати з Москвою: післав посла до хана сказати йому, що він (Хмельницький) не почуває себе безпечним з вашої сторони: польське військо збирається, а що ніякий зовнішній ворог не загрожує (Польщі), то сі приготування не можуть робитися з якоюсь иншою метою, як тільки на погибель його (Хмельницького) і його людей. Нехай (посол) просить, щоб хан трохи відложив свій плян, поки буде видно, що ми (Поляки) не замишляємо нічого ворожого, і що постановить король в справі війни з Москвою,—а тим часом нехай тримає всі орди на поготові, аби дати йому (Хмельницькому) поміч, як що виявиться небезпека.

«Тим часом гетьман (Потоцький) через свого чоловіка нагадує Хмельницькому, 1) аби він без відома короля не знесиєв з заграничними володарями листами чи посольствами; 2) аби він його (Потоцького) людям повернув усе забране підчас війни і шкоди нагородив; 3) аби суворо карав своєвільну чернь. Сим посольством (Хмельницький) кажуть, надзвичайно розгнівався, і вибухнув такими словами: «Коли панові Потоцькому хочеться війни зо мною, буде її мати: помер Конецпольський—тепер я зроблю *Koniec Polski*. Зараз розіслав листи до козаків, аби під карою смерти брались негайно за зброю і день і ніч піспішали до нього під Умань, лишаючи всякий военний обоз. Там він мав чекати татарської помочи. Але грозячи нам війною й руйною, несподівано обернувся в инший бік—1 вересня рушив 40 тис. вибраних козаків і стільки ж Татар на Молдавію, полишивши Нечая з п'ятьма приблизно тисячами

¹⁾ В ориг.: Orlikoviae.

козаків, аби в його неприємності пильнував наших виступів. Кажуть, міби то п. гетьман (Потоцький) несподівано напав на нього (Нечая) і погромив. Коли се так, то ми певно далеко скорше, ніж сподівались, накликаємо на себе війну—котрої дивним способом прагне п. гетьман!»¹⁾

Сей лист Потоцького, що йому надавалось таке значінне в розвою подій, тепер відшукався—в теках Нарушевича. Він варт того, щоб його ту навести (в перекладі), пропускаячи зайві фразеологічні ампліфікації:

Дякую в. м. пану за конфіденцію до мене—що повідомляеш про наміри хана, і що на послугу йому рішив еси післати частину війська. Не залишай і надалі мнї давати знати, що належить до цілоти вітчини і моєї відомости. А що там не може бути щирої приязни і конфіденції, де оден з другим облудно живе і що має уразливого на серцю не відкриває, тому я свої гадки щиро викладаю в сім листі, аби в. м. не мав сумніву що до мого афекту (приязни).

Насамперед не подобається мнї, що в. м. без відома й позволення королівського і мого кореспонденцію й умови з сторонніми володарями провадиш, послів приймаєш і на посольства пустився, не доложившись у кор. й. мил. Я от-як до мене яке небудь посольство приходить, всіх послів до й. кор. м. відсилаю, або—як вони не варті бачити пана і не мають до маєстату нічого поважного, я давши про них знати, виписую матерію посольства, і прошу декларації, як їх маю відправити. А в. м. всі посольства і кореспонденції відправляєш на власну руку, нічого не питаючись²⁾. От тепер—дають мнї знати, що була у в. м. посли венецькі. Чому ж їх до мене не відіслав, чому не повідомив, з чим приходили і чого від війська Запорозького жадали? На правду, ніхто сього похвалити не може, і просто скажу: Річпосполита на се нарікає. Тому остерігаю і напам'яно, аби в. м. ті приватні умови обливив і всіх послів, які тільки до в. м. в приватних матеріях будуть приходити—відсилає³⁾, а про тих які приходять в справах поточних—належить давати знати і про відправу зо мною зноситися. Чому б в. м. не мав так поступити, як учинила старшина війська Запорозького під Пруську війну, коли їх Густав через своїх послів бунтував і на війну против нас намовляв, а вони не вдаючися з ними в ніякі трактати, відповіли їм, що не маємо права трактувати з послами володарів чужоземних в справах Річпосполитої, та оковавши їх до Бару привезли!⁴⁾

Напам'янувши в тім першім пункті в. м. пана, жичу того й дораджую, аби в. м., як то й й. королів. м. обіцяв, вивів козаків з воєводства Браславського і з шляхетських маєтностей, а то з таких причин. Перша—аби через ту проволочку часу не мали задатку. Та й я сам, бачучи, що якийсь козак згрішить, боюсь, що не стерплю, аби не вчинити над ним справедливости, вважаючи, що не випадає мнї, будучи вел. гетьманом коронним, жадати справедливости у Нечая. Третя: прийдуть до своїх маєтків і. м. князата Вишневецькі, приїде й. м. н. хорунжий коронний (Конєцпольський) й сенатори—мабуть не самовтор і не сам третій прийдуть—бо навчилися їздити в великих асистенціях, а тепер як в найменших їздити⁵⁾ з огляду на безпечність свою не можуть. Якаж там буде згода у тих куп з козаками: сей пригадає давні річи, той собі то візьме за образу—отже зараз оказія до сварки, бійка, а з бійки війна. Тому коли в. м. бажаєш собі спокою—як уже з християнського обовязку, можеш

¹⁾ Transsylvania et bellum boreo-orientale I с. 107—9.

²⁾ Текст тут поцсований, я його доповнюю з змісту.

³⁾ zebys w. m. pan tych prywatnych umow poprzestal u poslow wszystkich, ktorzykolwiek tylko do w. m. pana w prywatnych materiach przychodzic będą, odsyłał.

⁴⁾ Мова про епізод з 1631 р., розповіджений в т. VIII с. 131; за півтораєста а верхом літ козацької дипломатії оден тільки такий факт міг Потоцький вишукати, щоб військо зрікалося права приймати посольства.

⁵⁾ Мова тут про умову поставлену з української сторони: щоб пани, вертаючися до своїх маєтків, не приводили з собою збройних «асистенцій»—дворових полків.

Його бажати,—приложи в. м. пильне старанне, аби вичистити жозаків з Браславського воеводства! Бо й не бачу, на що б ті козаки були придатні! Одно—що вони віддалені від Дніпра. Друге—думаємо про закінчення війн більше, ніж про вчинання. Тому коли й трапляться почути якусь новину, вони не тільки що для відлеглисти не зможуть дати помочи Дніпровим, але й до війни сі люде не здатні. Щось украсти, розбити—на се вони добрі, бо того з віків навчилися, і тепер не вважаючи на ту згоду ні в чім иншим не вправляються¹⁾.

Раджу я в. м.²⁾ і то щиро раджу, аби в.м.п. той кукіль з пшениці викоринив, і не тримав таких, що своїми паскудними поступками славу молодецьку шпетять і соромлять! Ніжинці мої на аркуші паперу від в. м. післяні не дбають. По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то все через козаків і через полковника тамошнього, що у них не має ніякої поваги,—вони їм служать приводом до бунтів. Тому я бажав би, коли в. м. хочеш моєї приязни, аби-сь велів козакам виступити в моєї ніжинської волости. А коли се неможливо в такім скорім часі візьми в. м. п. полковництво від Шумейка і дай Кобилецькому: він далеко справніший ніж Шумейко і краще вмгтме пільнувати згоду між моїми урядами і козаками. Шляхта ніжинська й остерські бояре скаржилися мині: доми в містах, хутори і маєтности їм позабирали, тому даю се мое писанне вмп.³⁾, аби-сь в. м. п. видав суворі універсали до козаків; аби як найскорше і негайно вступилися з домів шляхетських і боярських, та зайняті і забрані маєтности повернули.

В збиранню інтрати рішив я поступати способом в. п. воеводи київського. Він мав козаків приданих від в.м. пана, і при них вибирав інтрати в маєностях своїх. Я теж прошу вмпана, аби вмпан придав козаків і моїм—що їх я туди до Ніжина післяв, і аби наказав, аби в тій услужі були прихильні. Що про потани мої зволив еси розвудувати, велико вмп. дякую і прошу унижено, аби вмпан і до кінця про них довідався—аби я міг відібрати осіки⁴⁾. Бо мусів би понести великі шкоди, коли не виповню (умови) що до віддання їх купцям.

Доходять до мене таперішніми часами вісти, що київські ченці хочуть заїхати, не знаю з яких поводів, ніби то за універсалами вмпана, Максимівку пана Яскульського, стражника військового, слуги мого. Дивно мині дуже, що вмпан рачив ті універсали дати за проханням їх (тих ченців). Ченці мають на то сойм, там з ними має бути розправа про ліпшість права⁵⁾, а гвалтом нехай нічого не заїздять, бо собі можуть зачкодити. Тому раджу в.м. панові дати його служі (Яскульського) універсала на Максимівку і до інших міст його, аби були в належнім як і перед тим послушенстві—бо зовсім в нічім не хочуть слухати). Казав мені п. Яскульський і то, що в. м. пан забрав йому його власний перевіз і взаревдував—котрий не належить до в.м. пана; прошу, не докучай йому (nie kwil go) в.м. і його приязнь не завадить, і я за засвідчену приязнь взаємно приязню в.м. панові відплачувати буду. Важаючи в.м. панові як найкращого від Бога здоровля, в. м. всього добра жичливий приятель Миколай з Потока Потоцкий каштелян краківський, гетьман великий коронний, барський, ніжинський, остерський староста. Дано в Велеполю д. 3 августа р. 1650⁷⁾.

Хмельницький мусів бути роздражений сим листом до крайности! Коронний гетьман трактував його зневажливо, як свого підвладного—ог немов якого небудь стражника Яскульського—котрого прихильність радив йому собі заробляти—йому, геть-

¹⁾ inszego procz tey zgody nie miał ewiczenia.

²⁾ Radze tedy wmp. panu... ся фраза може бути звязана або з попереднім, або з дальшими, так вона постилізована.

³⁾ przeto daie to moie do wmpana pisanie—в розумінню наказу.

⁴⁾ у проше униженіе, абу сіе вмпан у dokonca о nich сіе pytał, gdybym іа mogli odyskać osiekę.

⁵⁾ О lepszosc prawa—хто має більше права.

⁶⁾ ze (by) w nalezytym byli іако у pierwіey posluszenstwie—бо zgoła ніс а ніс слuchac ніс chcę.

⁷⁾ Теки Нарушевича 144 с. 935—940.

малові України, що мислив себе і мислився в своїм оточенні, як голова держави, на рівні з яким небудь господарем молдавським або князем трансильванським! Потоцький наказував йому опорожити Браславщину і полудневу Сіверщину, полишену за козаками Зборівським трактатом. Він хотів мішатися до внутрішніх справ козацького війська—диктував, кого з полковників треба відставити, а кого призначити—як се могло бути хіба за нещасливої ординації 1638 р., перед великим повстанням. Не казати вже після цього, що він заперечував гетьманові право приймати заграничні посольства, вести самостійні зносини, розпоряджатися шляхетськими маєтками й доходами на козацькій території! Потоцький не просив, а наказував йому приставити до його офіціалів своїх козаків, щоб вони помагали їм вибирати податки з людності. Тільки в однім випадку—коли зайшла мова про можливість за помічю козацького гетьмана спекатися виплати заруки (неустойки) за недодержані контракти на поташеві приставки, випав Потоцький з свого великопанського тону і «унижено попросив» у Хмельницького сеї послуги!

Але се була маленька, хоч і характеристична деталька, загальний же зміст листу був незвичайно зловіщий. Його можна було вважати програмою нового приборкання козаччини: приведення до перед-революційного стану, і в зв'язку з тим мобілізація польського війська на Поділля набирала ще більш погрозового значіння—наміру Потоцького оружною рукою примусити козаччину цілком піддатися його волі й втиснутися в ті тісні рамці, які він для неї призначав. Отримавши його писанне, Хмельницький післав сердитого листа віжниській старшині—наведеного вище (с. 22), але й не подумав міняти тутешнього полковника¹⁾. Навпаки заговорив ще в більш рішучім тоні про загрозу для козацького війська мобілізацію Потоцького, як ми бачили вище, і кінець кінцем проголосив її за повне уневажнення зборівських трактатів. Се формулював Кисіль в пізнішому листі до короля з місяця жовтня, пояснюючи зворот в поведенні Хмельницького і війська, що стався в останніх місяцях. На його відклики до Зборівського трактату, каже він, козаки заявляють, що поки Потоцький «вийшовши не порушив своїм листом Зборівських пактів», вони вважали себе забезпеченими соймовим потвердженням, а тепер не знають, «чи підем на послугу королеві, на котру нас кликав, чи на Москву—сповняючи ханову волю, чи вістанемося дома». Инакшими словами вважають себе нічим не зв'язаними супроти короля і Річи-сполитої²⁾.

Хмельницький, як ми вже бачили, сквалфікував сю мобілізацію як провокацію козацького війська, і крім того що використав її на те аби відхилити запр. понованій від хана похід на Московщину, відповів на сю польську мобілізацію мобілізацією козацького війська під Уманню, так що перед громадянством українським і польським раптом на весь зріст стала перспектива війни з Польщею, і всі були того переконанні, що викликав її Потоцький, аби дати реванш козакам.

З сим моментом зв'язане у Коховського популярне оповідання, переказане потім Грабякою і ще в більш белетристичних формах стилізоване Костомаровим. Коховський оповідає, що Потоцький, зібравши військо під Камінцем, завзявся приборканням

¹⁾ Наслідком того ж листу Потоцького-гетьмана треба було б вважати лист Хмельницького до його сина, колиб прийняти дату одної з його копій—11 серпня (вище с. 68); але міні ся дата здається сумнівною.

²⁾ Мішалов с. 583, лист з 21 жовтня.

наддніпрянських розбійників—так званих левенців, що переховувалися в Медоборських лісах і використовуючи приграничну місцевість, украдене на подільській території переправляли на молдавську й навпаки. Вони покрали між иншим також військових коней, і Потоцький вислав против них кілька хоругв війська під проводом Кондрацького. Сі погромили левенців, захопили їх ватажка Мудренка з 19 товаришами, їх взято на муки, в результаті вони «призналися» в своїх замірах напасти на польський табор і їх посаджено на палю. Інші розбіглися, або повтікали до козаків. Се дало нагоду Хмельницькому ілюструвати небезпеку від польського війська. Він вів сих втікачів, ранених, залитих кровю, обводити по козацьких полках і продемонстрував їх перед нуреддіном, що прийшов по козаків—іти разом на Москву. Ублагивши його дарунками, Хмельницький став з слізми вияснити неможливість кидати в таких обставинах Україну, щоб іти на Москву: Зборівську угоду порушено—така згода гірша війни. Поляки підступом і силою натискають на нього: Кисіль звідси приводить його до зброєння війська на Турків, а Потоцький зза кордону загрожує величезним військом. Козакам кінець, коли не вирятують їх Татари. І оттакими доводами відвів він нуреддіна від походу на Москву, а до Потоцького післано посольство в сій справі від Татар і козаків ¹⁾.

Грабянка оповідає се з невеликими, але доволі ґрунтовними змінами:

Ляхи, ставши на квартирах на Поділля, «почали великое озлобленіє людям чинить». «Слишав же Хмельницький о Потоцком и о полских воях под Каменцем Подольским стоящих, собрав и своя полки, яки бы по повелѣнію солтановом, вещь самую смотрише бистро, кося ради вины Ляхи собирають ся з Потоцким гетманом, и чесо ради имающе людей подиѣстрских единих избиваху на палѣ, другим носи и уши обрѣзоваху, а инних на четверги разсѣкающе по путех тѣлеса развозяху. О яких бѣдах нѣнци—избѣгше от рук лядских без носов, без ушей, Хмельницкому возвѣстиша, яко во время мира таковое безчеловѣчное мученіє Ляхи Русѣ творят. Сіє слишав присудствуяй посланиик татарскій уеумѣ ся. Глаголя же Хмельницькій ко предстоящим: «Видите, что нам Ляхи творят: хочут да нам отшедшим на бранѣ противу Москви они нападут на дома наши и огню предадут гради и села, жени же и чада мечем посѣкуть и память нашу з свѣта загладят. Сіє же все возвѣсти посла татарскій султану, тоже ²⁾ солтан хану, и преняты бранѣ юже имѣяху поднести на Москву Ляхи и Татаре ³⁾».

З приводу сього у Коховського іде до Потоцького татарсько-козацьке посольство: Мегмет-ґазі аталік і Василь Кравченко, що фактично їздили до Потоцького в жовтні, після молдавського походу; тому Костомаров переніс весь сей епізод на жовтень, тим часом як у Коховського він відіграється в серпні. Але очевидна річ, що сей епізод з покаліченими Потоцьким утікачами оповідався без докладної хронології, а більшени довільно був звязаний Коховським з приходом нуреддіна, з одного боку, і з посольством Кравченка—з другого.

Нізнише се затерлося в пам'яті і поблідло, коли виявилоса, що тривога була передчасна. Але в сучасних відомостях відбився незвичайно яскраво сей недовгий—двохтижневий, але незвичайно яскравий момент, прожитий на Україні в переконанню, що розпочиналась війна з Польщею, для докінчення недовершеного в минулому році, і по Україні й Польщі покотилися—упереджаючи події—перші вісти про конфлікти польського й українського війська. Московські висланці їдучи з Варшави

¹⁾ Kochowski с. 197; пор. оповідання Костомарова с. 369—370.

²⁾ В друк.: то ж. ³⁾ Грабянка с. 96.

до гетьмана через польську, а потім українську територію в місяці серпні, в момент козацької мобілізації так описують свої враження:

В дорозі від Варшави до Києва багато польських військових людей казали, що за королівським наказом ідуть до гетьмана Миколая Потоцького до обозу під Сатанів і Камінець Подільський: наказано їм з гетьманом бути готовими, а деякі жовніри казали, що мають іти воювати козаків: хоче гетьман помститися козакам за свої давніші «суацки», як його козаки воювали.

Як приїхали до Києва, під той час гетьман В. Хмельницький прислав до київського полковника універсал свій, писано в нім, що гетьман з військом рушився з Чигирини і став на Уманському шляху, а з Уманського шляху піде на свого неприятеля, — аби полковник ішов до нього на-швидку, щоб випередити неприятеля. І в Києві почалася велика тривога, що справді гетьман В. Хмельницький знову йде воювати Поляків. І в багатьох містах і на дорогах козаки побили урядників, державців і панських слуг¹⁾.

Московський виступ—путивльський піп Іван Прохоров, що побував у Києві в середині серпня ст. ст. оповідає, що виїхавши з Києва 25 серпня (с.с.) він стрів на Дніпрі, на перевозі полковника Шумейка (ніжинського),

«а з ним Черкасів (козаків) тисячі зо дві, іде з обозом і нарядом (артилерією) до гетьмана Хмельницького спішно на Уманську сакму (шлях). А як піп Іван був на сій (лівій) стороні Дніпра, коло города Гоголева, від Києва верст з дванадцять, стрівся йому полковник Мартин Небаба (чернігівський), а з ним Черкасів тисяч з п'ятнадцять—теж іде з обозом і нарядом на сполучення за гетьманом Хмельницьким. І після того стрічалось йому багато Черкасів—ідуть спішно полками. А інші полковники з Черкасами йдуть іншими дорогами». Київський воевода Адам Кисіль говорив йому, що у козаків з Поляками почалася війна, і гетьман Хмельницький знову покликав до себе Татар. А від Черкасів чув він, що Поляки «накупили» Ногайських Татар, аби вони йшли в поміч їм, Полякам. І гетьман Богдан Хмельницький пішов з Черкасами наперед—переймати Ногайських Татарів; а до полковників і сотників написав, аби йшли спішно з ним на сполучення. А київські міщани, що були в Польщі—у Львові й по інших городах «з торгом», оповідали, що в Миколаєм Потоцьким і з князем Яремою Вишневецьким в зборі Поляків і з інших країв людей: шведських, цісарських і венгерських, тисяч до ста двадцяти: ідуть на Черкасів²⁾.

Інші Путивльці та Митька Татарин, що в тім самім часі побував в Переяславі, оповідали, яке там чули від полк. Лободя, що пішов теж до гетьмана: кн. Ярема Вишневецький і Мик. Потоцький стоять під Камінцем Подільським і хочуть іти на Черкасів; а між польською й волоською границею стояв на заставі полковник Нечай, на нього напав був коронний хорунжий (Конєцпольський) з Поляками і Поляки побили Черкасів. А в поміч Полякам прийшли Волохи, та ще йдуть у поміч Уманською сакмою Ногайські Татари. А кримський хан писав В. Хмельницькому, що Ногайські Татари вийшли з послуху: «скупили» їх Поляки, дали їм грошей, і вони пішли їм в поміч,—отже нехай гетьман іде зараз на Уманську сакму, щоб перехопити тих Ногайських Татар і не пустити до Поляків. Гетьман зібрався й пішов, і тепер стоїть в Умані, до полковників і сотників написав, щоб спішно йшли до нього, а Адама Кисіля й урядників велів затримати³⁾.

Шл. Черновський, що побіг з Новгороду Сіверського до Сівська в 20-х днях серпня, росповів перед воеводою, що король Ян Казимир наняв «Французьких та Свейських Німців» 60 тисяч, з Польщі та Литви рушив усе посполите рушення,

¹⁾ Польські справи 1650 р. столб. 8, посольство Протасієва і Богданова.

²⁾ Акти Ю. З. Р. VIII с. 360—1.

³⁾ Вістовий білгор. столбець 1650 р. (N 323) л. 603 і дд.

та з кн. Яремою Вишневецьким наємних жовнів 12 тис., та з Радивилом 40 тис.—

І за наказом королівським мають вони рубати козаків усіх на голову—щоб не було козаків ніде ні трохи. До Криму Тугай-бевсі й мурзам післав він (король) мільон злотих—мабуть «скупив» їх, щоб воювали козаків. І два тижні тому Миколай Потоцький і князь Ярема Вишневецький прийшли з посполитим рушенням до города Пилявки, і против них було післано два козацькі полки. То Вишневецький оден полк Браславський, полковника Сили Волошина, тисяч 30, на Чорнім шляху, на врочищу Гончариха, на голову побив, і лодковника взяв, а Поляків побито тисячі з чотири; а другий полк Поляки осадили. А король у Варшаві відпускав саме послів московських та царського, а відпустивши сам піде на козаків. А збираються Поляки на Волині під Луцьком, а Радивил іде під Річицу на Гомель. А в Стародубі підстароста Уейский з товаришами сів в осаді. Козаки пішли в усіх городів на збір з полк. Лисим, а котрі (Поляки) оселилися були на кримській стороні Дніпра, тих Татари забрали до Криму, і мабуть будуть Татари помагати королеві на козаків¹⁾».

Ся чулки, що як бачимо—в досить подібних формах обігали тоді, в другій половині серпня Україну, відповідали тому, що говорилось тоді в цілій Польщі: між Потоцьким і козаками таки прийшло до бою—він зачпив їх, і війна була неминуча. Се ми бачили в вістях Любенецького²⁾. З реліції Торреса бачимо, що на хвилю віджила стара поголоска про напруження і конфлікти між Хмельницьким і Нечаем, і в сих вістях Нечай виступав не просто комендантом козацького корпусу, що мав порученне стерігти козацьке військо від Поділля підчас маршу на Волощину, а конкurentом Хмельницького.—«Інший селянський ватажок, прозившем Нечай» (пише Торрес 17 вересня н. с., очевидно в звязку з відомостями привезеними післанцями Потоцького)—«узброївся 40 тис. людей над Дніпром, на пограниччю Поділля і Молдаві, і хоче битися з Поляками; кажуть, що між ними (Нечаем і Хмельницьким) прийшло до легких сутичок, і Хмельницький післав 10 тисяч своїх козаків в поміч Потоцькому³⁾».

Ся поголоска розуміється на потвердилась; нема сліду й того, щоб між польським військом і козаками в дійсности стались тоді які небудь справжні сутички—хіба ексекуції над непослушними селянами або місцевими своєвільними ватагами, про які пізніше згадував Коховский. Але на Україні загуло, що Поляки (Потоцький з Вишневецьким) б'ються з козаками, вже пішла війна, і шляхта, яка за останній рік встигла якось пролізти на свої попільниці між покочану людність, почала спішно тікати, куди видно. А не один при тім паложив і головою—бо люде прийняли се за знак, що треба чистити землю «від Ляхів та Жидів». «Серед паніки, що обхоплює душу Русинів (шляхти з Русь), так що вони збираються тікати до внутрішніх країв, ширяться ріжні страшні поголоски», пише Торрес, мабуть на підставі того, що розповідалось згаданими післанцями Потоцького. «В напрямі Бористену наново повстали селяне і повбивали вже багато шляхтичів, що були повернули щоб користати з своїх маєтків», і синші маючи такий приклад тікають, так що Русь тепер в такім замішанні як ніколи,—пише він тиждень пізніше (24 вересня н. с.). Любенецький в черговій реліції Ракоціям (19 жовтня н. с.) малює ще яскравішими фарбами се замішанне: «Селянська чернь, не зносячи й тіни підданства, побіла за Дніпром і коло Кієва велике число шляхтичів, що поїхали були в ті сторони до маєтків своїх або своїх панів; між ними, кажуть, загинув і наш Габр. Домарадзкий, що торік був у в. висок. в посоль-

¹⁾ Тамже л. 611 і далі.

²⁾ Вище с.. 71-2.

³⁾ Жерела XVI с. 90.

стві від кн. Вишневецького»¹⁾. Король в додатковій інст укції на соймки, спередженій в тих же днях (23 жовтня), писав так само: «За згромадженнем козацького війська зараз і чернь ним підбурена почала біситись і винищала кількадесят шляхетських домів, з жінками і дітьми, що були повернули до домів своїх, покладаючись на тракати»²⁾.

Потверджує се в своїх універсалах, як ми вже бачили, і сам Хмельницький. Ще по дорозі на Молдаву, в Ямполі 22 серпня (с.с. очевидно—1 вересня н. с.) він остерегає людність—товариство козацьке і піддавих, щоб вони не чинили ніяких кривд шляхті як руської так і римської релігії. А місяць пізніше, вертаючи з Молдави, констатує на підставі одержаних відомостей, «же нїкаторые своевольные под час теперешний, гды войско наше до земли Волоское рушило, тие то подданы—которые до подданства належать—не будучи паном своимъ послушными и жмчливими, и овшемъ—неприятельми, много шляхты, пановъ своих, потопили, порабовали, и теперь, не устаючи в передсезяту своемъ, на здорове панское наступуют, и неслушными быти не хотят, але бунты и своеволю вступаютъ»³⁾.

Докладніші відомости подає Кисіль у своєму листі 10 вересня н. с. з Київва до кївської шляхти, звиняючися що не може прийти до Литви, а, де вона зібралась тоді на соймку:

«Як тільки полки рушились, зараз наступило замішанне всього того, що за цілий рік осяглося таким великим трудом: ував реєстр всього народу⁴⁾, роз'ярена червь (plebs) повстала знову, а особливо за Дніпром такі розрухи й убийства настали, і таке роз'ятренне, що хто зна чи й зівставя там при життю котрий шляхтич! Пана Заленского, підчасного новгородського, війську й отчині добре знаюого, в його власній маєтності в церкві на богослуженню вбили: при самісїнькім олтарі замордували, і священника свого власного, підчас коли він літургісав, порубали на смерть⁵⁾. Пана Ласка, слугу пана краківського (гетм. Потоцького) під Ніжином убито. Шляхту остерську з шляхтанками побито, потоплено. Про пана війського новгородського прийшла сьогодні відомість, що його мали втопити. П. підсудок новгородський і п. підстароста ніжинський, також мій слуга п. Семашко, пан Осїньский та інші втікли чи ні—не знати.

¹⁾ Transsylvania et bellum boreo-orientale с. 112—3.

²⁾ Міхаловский с. 581.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. IV с. 513 і 518. ⁴⁾ rzeszy.

⁵⁾ Про сей інцидент згадує й Ерлич, тільки не так докладно—мабуть про се багато говорилося на соймки. Ротмістр Калінський записує в обозі: «Вість прийшла з Задніпрова, від п. воеводи кївського, що по виході Хмельницького шляхту за Дніпром побито: п. Самуїла Заленского в десятьма, п. Харжовского підсудка новгородського й інших багато. Слуг князя воеводи руського (Вишневецького) кільканадцять убито: п. Семашка, п. Шпота й ин., а кількадесят їх в однім монастирі обложено, Біг зна що з ними діється»—Осол. 224, л. 321.

«П. Томашевский, слуга князя (Вишневецького), тікаючи з-за Дніпра, казав: «Ніякої надії на спокій, хлопи пекельною їдлю заражені, так що плюють на Ляхів (chłory są iadem piekelnym zarażeni, że plują na Lachy). Слуги князя, коли повтікали до Литви—пропали. І того Томашевского мало що не видерли у митрополита: утопити хотіли, з великою відвагою утік». Далі ще: Niema dawnych polakow. Ukraina stracona. Nulla fides pietasque u Chmiela. Осол. 225 л. 321. «Панові краківському (Потоцькому) в Ніжині сорок чоловіка вбито, і підстароста не знати де дівся», дописує в обозових вістях військний галицький (Ос. 2346 с. 70).

⁶⁾ Місце полсоване.

Слуги кн. його милості воеводи руського¹⁾, і в Лохвиці чи живі²⁾, ще не можна знати. З моїх Німців кількадесять, як із Шкляної йшли до Київа, вбито чотирьох³⁾ уйшли, Покойового п. старости черкаського⁴⁾ вбито. То все наробивши рушили до війська і прийшли до Київа, до переправи: день і ніч, цілий тиждень переправлялися, забравши всі пороми. Повний їх Київ, повні їх гори наоколо. Скоро б я тільки звідти рушив, ратуючи себе, всі браття⁵⁾, скільки їх єсть, разом мусіли б погинути⁶⁾.

Староста житомирський Тишкевич з соймаку пише до приятеля, констатує, що на Правобережжі шляхта зісталася ціла, тільки за Дніпром дуже багато її загинуло в тих часах—помордовали власні піддані; на Правобережжі обійшлося тільки пополохом: з переляку повийздили і вертали назад⁷⁾. Кисіль з приводу задніпрянських розрухів вислав до гетьмана запорозького, як він каже—«аж три пошти», просячи прислати «суворі універсали» і якого небудь полковника з полком для приборкання черни, і можливо, що не без впливу сього Хмельницький видав і свого «суворого універсала» 22 серпня (1 вересня н. с.) доручаючи полковникам київському і чернігівському всяких бунтівників «не одсилаючи до нас, без фольги на горле карати». Заразом він заспокоїв воеводу Кисіля, що його похід з татарськими ордами не звернений против польського війська, а йде він з ними на Волоську землю, і на житомирському соймаку в днях 12—13 вересня се було вже усталено, що козацьке військо пішло воювати Волощину⁸⁾. Київська шляхта заспокоїлася й обмежилася ухвалою про загальний похід на випадок, коли б воевода її до нього покликав—рушити до Польщі або до коронного війська.

Але на Задніпрюв рух і чищення від панів потяглося потім далі, всю осінь. Карнівські пушкарі побувавши на Лубенщині в падолисті, розповідали на допиті у сівського воеводи, що місцеві державці, покинувши челядь свою, повийздили до Польщі, і буде у Ляхів війна з Черкасами⁹⁾. І справді при кінці падолиста приїхали урядники Яреми Вишневецького з Лохвиці й оповідали, що вони сиділи від нього «на урядах і для поборів», але після заговин на Пилишівку (14 падол. с. с.) «козаки з наказу Хмельницького стали побивати всіх урядників, за те що польський король пі-

¹⁾ Вишневецького. ²⁾ Нечитке слово. ³⁾ Нечитке слово. ⁴⁾ Брата Кисіля.

⁵⁾ Себ то шляхта. ⁶⁾ Теки Нарушевича 144 с. 969.

⁷⁾ Теки Нарушевича 144 с. 971. Кімарийський драгун Жуков, побувавши в Новгородсіверському повіті в 20-х днях серпня, оповідав, що він чув там: урядники як Сосновский, і з Сосниці Харжовский, й інші урядники й Поляки, кидаючи городи, повтікали з України до польських і литовських дальніх городів, і тікаючи побивають козаків, а козаки Поляків і Жидів (Акти Ю. З. Р. VIII с. 361). Теж саме чув вгаданий путівльський піп у Києві: «Котрі Поляки були прислані урядниками до черкаських городів, тих Поляків Черкаси грабують і побивають на смерть» (Білгор. вістовий столбець 1650 р. л. 611).

⁸⁾ Лист Тишкевича—як вище. Такі заспокоюючі вісті привезли з України Греки в середині вересня н. с. «Сент. 8 дня (с.с.) приїхавъ изъ литов. города Красного прежняго державца Греченина Коандрья Юрьева племянникъ Михайло Ивановъ и сказалъ: гетманъ Б. Хм. съ Черкасы и Ногайскими Татари пошли войною на Молдавскую землю, а крымскій де царь турскому солтану учинился непослушенъ и далъ гетману Татаръ на помощь. А что де Черкасы сказывали, будто у нихъ война съ Поляками и будто Ногайские Татари пришли на помощь къ Полякамъ,—и то де слово Черкасы вмѣщали, а Черкасы съ Поляки мирны, и урядники въ Черкасскихъ городѣхъ на урядахъ сидятъ по прежнему». Білгор. вѣст. столб. 1650 р. л. 491.

⁹⁾ Білгород. вістов. столбець 1650 р. л. 524.

слав через Волоську землю великі гроші примському цареві, мурзам і Татарам, накупаючи їх на козаків¹⁾.

Поголоска, як ми бачимо, стара, що пішла ще в серпні, і очевидно се було тільки питання часу і обставин—де народня маса розхитувалась скорше, де помаліше, але кінець-кінцем приходив момент, коли й найбільш уперті урядники й поміщики мусіли тікати—коли не наложили головою в якім небудь розруку.

Що Хмельницький замість Польщі звернувся на Молдаву, се було для всіх повною несподіванкою. Сучасне вражіння від такої невідомости гетьманських змірів донесла до наших часів дума, з отсею фразою, що могла б бути поставлена епіграфом всього сього розділу:

Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!
О тім не знали ні сотники,
Ні отамани курінні, ні полковники...

Навіть історикові сей демарш гетьмана зістався в значній мірі загадковим: дійсні мотиви його не викрилися і після факту!

Наведу перед усім кілька пояснень, котрими толковано сей епізод на Україні:

Як Петро (Протасієв) і піддачий (Богданов) їхали з Києва до гетьмана (в вересні), в дорозі багато козаків різних полків оновідали, що гетьман пішов воювати Волоську землю, тому що волоський господар перед тим, як у них була війна з Поляками, помагав Полякам, у кримського царя корунного гетьмана Миколая Потоцького, Каліновського й інших полковників викував і через свою землю перепускав. І тепер теж у нього з Поляками справа за одно, й у всім їм він хотів помагати: похвалявся козаків воювати. Кримський хан пішов воювати Волоську землю наперед гетьмана і присягав своїх послів, щоб гетьман з усім своїм військом ішов навшидку на Волоську землю. А гетьман в дорозі писав Потоцькому, що він пішов воювати Волоську землю за їх неправду: нехай гетьман корунний війська Запорозького не зачінає. А коли б зачепив, то гетьман з усім військом і з кримськими людьми піде на нього і воюватиме Польську землю, як попереднього разу²⁾.

23 вересня ст. ст. приїхав до Лубень московський посол Уиковський, і довідавшись, що єсть тут козаки в штабу Хмельницького, стали їх розпитувати. Козаки Федько Ігнатів з товаришами сказали їм, що вони приїхали від гетьмана з Волощини тому 12 днів³⁾. І чули вони таке:

Польські гетьмани хотіли своїм військом учинити поміч князю Василю волоському, бо він їх, польських гетьманів, викунив із Криму, а гетьман Богдан і військо Запорозьке через те й воювали Волоську землю, що кв. Василь викунив польських гетьманів з Криму. А кримський хан тому воював, що як минулого року кримські люди йшли повз Волощину з литовським полком, то Волохи багато відбили у них литовського полону⁴⁾,—про се кримський писав на Волохів до турецького царя, і турецький цар велів йому самому управитися з Волохами⁵⁾.

¹⁾ Тамже л. 539. ²⁾ Польські справи 1650 р. стовп. 8.

³⁾ Се мабуть треба так розуміти, що вони тому 12 днів як поїхали від гетьмана. Інакше їх свідчення не зійдуться з хронологією молдавського походу.

⁴⁾ Литовський посол тут може означати тільки полон з українських земель, що Татари набрали торік після Збарзької кампанії. Се характеристично, що казакам прийшлося представити, що вони ходили на Волощину помагати Татарам карати Волохів за таке християнське діло. Крутими стежками приходилося ходити козацькій дипломатії!

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 328.

Потім 5 жовтня с. с. ¹⁾ той же Унковський розпитував в Чигрині козака Івана Волеваченка ²⁾, що його гетьман посилав був до калги і мурз, і він того дня приїхав з Волощини до Чигрина, тяжцем перед гетьманом. Питав його: «Як ти був післаний від гетьмана до калги, то чи тобі відомо: турському царю та війна, що калга ходив на Волоську землю, «не в грубость ли»? Волеваченко повторив те саме, що говорив Федько Ігнатів: господар волоський одбив у Татар «литовський полове», турецький судатап велів їм управитися з волоським господарем, «і ми з наказу турецького царя Волоську землю розвоювали, за їх неправду». А калга Волеваченку так говорив: «Тепер ми розвоювали Волоську землю, а на весну брат, сам цар (хан) конче хоче з усіми людьми йти на Московське государство, і Запор-зьке військо теж з нами йде».

І так в старшинських кругах ініціативу походу на православну Волощину рішено було зложити на Татар: козаки тільки мусіли йти з ними як союзники. Хоча й мали свої причини незадоволення на господаря, як польського прислужника і союзника проти козаків, але не ходили б на нього, коли-б не татарське військо: воно, мовляв, випросило у хана сей похід на Волощину, коли вяснилось, що не буде походу на Москву, куди се татарське військо було вибралося. Се козацька старшинська редакція, призначена для внутрішнього вжитку: вона вдарила в струни противпольські і переносила одіозну ініціативу руйнування православної країни на Татар.

Друга редакція, призначена для зовнішнього вжитку, дотельно складала всю причину на господарєвого союзника Потоцького: через нього козаки не пішли на Москву і змобілізоване в московський похід татарське військо обернулося на Молдаву. Ми маємо такі пояснення ханського двору в двох варіантах: для Отоманської Порті і для варшавського уряду. Проголошував їх кримський уряд, але зложені вони, очевидно, в порозумінню з козацькою старшиною, а мабуть навіть і інспіровані нею—інспіровані дуже зручно, з розрахунком на ті круги, які ззагалі схильні були представляти Потоцького, з його неповздержимими бажаннями реваншу козакам, за злого духа польської політики. Ханське правительство тільки включило сюди нестримний порив свого змобілізованого війська, що бувши позбавлене сподіваної московської здобичи з вини Потоцького, настільки запально добувалося нагороди в Молдаві за даремну мобілізацію, що провідник походу, калга, ніяк не міг його стримати. Маємо такі відгомони сей мотивації:

Цісарський посол в Царгороді, в реляції з 10 жовтня н. с. пише, що калга, який проваді в татарським нападом, оправдується перед отоманським урядом тим, що коли Татари були готові до походу на Москву, а потім прийшов инший наказ, вони не хотіли вертати додому без здобичи, а забажали пімститися на молдавським воеводі, бо він приблизно рік тому велів вирубати досить значне число Татар, які хотіли 3—4 дні перепочити в його краю. При таких мстивім настрою не було можливости їх стримати, і сам калга умисне пішов разом з Ордою, щоб вона не западто знищила край. Тепер він відступає, край чи саяк чи так потишається в послушности Отоманській Порті, і він сподівається, що непокірному народові татарському буде пробачено сей напад на Молдаву ³⁾.

¹⁾ В друков. «сентября» (с. 341), але ся ливна помилка, замість «октября».

²⁾ В друк. Волеваченко. Волевачі—родовита чигринська родина; в 1653 р. Іван Волеваченко «наказний чигиринський полковник».

³⁾ Жерела XII с. 139

Як бачимо, се писалося ще з походу, мабуть в середині вересня н. ст. Анальогічні ханські листи на польську адресу були написані дещо пізніше, при кінці вересня мабуть, уже по повероті Татар з Волощини. Вони поясняють головню, чому не міг відбутися похід на Москву, плянований в інтересах Польщі і за її ініціативою, а склпився на Волчині. Ми маємо два такі паралельні листи, вислані з одним і тим самим татарським послом: оден на адресу короля, другий на адресу Потоцького. В листі до короля хан так поясняв причину, чому робився похід на Москву: «Гетьман запорозький мав уже сідати на коня, коли прийшла відомість до калги-султана, брата нашого, що в двох або трьох місяцях панове польські скупчують великі війська. Гетьман тоді з той (московської) війни вимовився перед султаном-калігою—що він не чує себе безпечним від тих військ (польських). Тоді татарське військо, як то його звичай—що воно не любить вертати без здобичи,—особливо беї і мурзи, і ціле важніше військо, впали до ніг калги-султана, аби їх не вів назад до дому порожнем. І нагадавши йому великі кривди і шкоди—за котрі наш брат дуже жалівся на Волохів, своїм гарячим і усичним проханням справили на Волохів, і то так ся стало». Хан брав собі з того претоку нагадати варшавському дворові, що він не допустить ніяких ворожих кроків з боку Річипосполитої чи її магнатів против козаків, з котрими він запряг на тім згоду, і коли дійсно з польської сторони дано було привід Козаччини почувати себе в небезпеці з сеї сторони, то се зовсім недопустима річ на будуче. Коли польські пани або старости мають на козаків якісь гніви, хан рішучо жадає від короля, аби він у них ті гніви «потлумив»—від сього залежат ме приязнь між обома володарями¹⁾.

В листі до Потоцького писанім в буквально-подібних виразах, очевидно—одночасно з листом до короля, хан ще виразніше вказував, що саме мобілізацію Потоцького він уважає причиною розбиття московського походу, на нього складає сю вину, і в нім бачить небезпеку розриву польсько-козачьких, а з тим і татарсько-польських відносин²⁾.

Сам Лупул, відповідаючи на запитання Потоцького (від котрого про се знаємо), толкував свою біду тим, що се мовляв Хмельницький і хан покарали його: за те, що

¹⁾ Лист сей виданий з двох різних копій—з книги Міхаловського с. 572, і з копії Коронної Метрики в Жерелах XII с. 137; він не має дати, але лист хана до Потоцького буквально-подібного змісту привезений до нього тим самим татарським послом (він зветься в копіях Tochtamisz-aga, Boktamisz-aga, Wechtamisz-aga—перша транскрипція, в копії Кор. Метрики, повторяється в інших документах і єдино правдоподібна), має поміту, що до підканцлера його привезено 18 жовтня. Потоцький переслав його мабуть 12 жовтня, а з ханської канцелярії його вислано мабуть в самих перших днях жовтня (Горрею згадує про сей ханський лист в депеші 12. XI: видно довідався про нього між 5 і 12 листопада—с. 94—5).

²⁾ Осол. 225 л. 335 об.: Zaczyn gdy iusz zaporowski hetman na kon wsia-dac prawie był gotowy, przyszła wtym wiadomosc o wielkiem woysku waszym. Gdy się tym hetman zaporowski galdze-sultanowi wymowił z tey woyny, ze dla boiazni od woysk waszych na tę-tu woynie stawic sie nie mógł. A woysko Tatarskie iako własny trib jego: kiedy na kon wsiedzie, niepodobna aby się bez zdobyczy nazad wracas miało.—Ze Wołosza w przeszlym roku y woysku nasze-mu dała dyła wielką przyczynę,—pod taki czas wszyscy beiowie y murzowie y prawie wszystko woysko, padszy do nog galgi-sultana wielką y ulsilną prozbą zaprowadzili go do Włoch. I to się z tey okazey stało. Продовження листу див. нижче.

занадто тримався Поляків. «Нарікав з великим жалем, що за свою жичливість і прихильність, котру свідчив Полякам і козакам, невинно спала на нього ся війна: що він переховував у себе (Поляків) підчас коли війна бунувала в державі короля, і поводився з ними з усякою людяністю. І додав при тих жалях, що то за нас його та біда спиткала: закидав йому Хмельницький, нащо старався про гетьманів наших (Потоцького і Каліновського)? нащо поворотців з неволі (кримської) людяно приймав? нащо дає гроші королеві на військо? чому з Ляхами накладає і доносить їм, що діється у Порту?»¹⁾ Як бачимо, се близько відповідає тому, що оповідали козаки про причину завязтя Хмельницького на господаря.

Ракоцій інформуючи царя про нещастя Лунула, представляє справу так, що вся ініціатива була татарська; вони гирбались на Московські землі, але що там наскочили на приготовану оборону, і їх передовикам дано болючу відсіч²⁾, вони звернулися на Волошину, щоб віддячитися за відібране здобичи. За ними пішли козаки—без якого будь мотивування³⁾.

Сучасний молдавський хроніст Мирон Костин теж висуває татарську ініціативу. Кримці хотіли нагородити себе за шкоди задані їм під Братулянами, коли у них забрано здобич, що вони проводили з Польщі; погодески про похід на Москву калга пустив тільки для замаскування дійсної мети, а Хмельницького в секреті повідомлено, що похід буде на Молдаву, і козацьке військо було на поготові, і зараз же рушило з Татарами на Дністер⁴⁾.

Тут нічого не згадується про Порту, але в Польщі чи не найбільше говорилося на сю тему—що похід стався за порозумінням з Царгородом, хан дістав від султана наказ резирватися з Лунулом, і власне ся сторона найбільш займала і турбувала політиків польських, московських, австрійських, папських і т. д.—наскільки похід на Молдаву стався за волею і згодою Порти, і які були від неї директиви? Ставлячи поруч себе такі факти: посольство Порти до Хмельницького і від Хмельницького до султана в половині серпня н. с., похід на Молдаву при кінці серпня і толерованне з боку Порти такого нападу на підвладну їй країну, приходили до переконання, що Хмельницький поступає за порозумінням з Портою. Торрес в реляціях 17 і 24 вересня переказує тутешні «пересвідчення богатьох», що Хмельницький дістав інвеституру на господарство молдавське, мабуть через своїх послів, посланих до Порти, і тепер завойовує його для себе⁵⁾. Такі самі міркування переказував Ракоцієм Любенецький: пишуть (мабуть від Потоцького), що Хмельницький обжалував перед Портою Лунула, мовляв він більше сирієє Польщі як Порту, і дано Хмельницькому від Порти призначенне на господарство⁶⁾.

Се була доволі грізна перспектива: сполученне Козацької Республіки з Молдовою, твердий союз з Кримом, підданне Туреччині, звязки з Семигородом. Се б утворило небезпечну салу. Дещо пізніше, коли вияснилось, що молдавським господарем Богданові не бути, і пішла мова тільки про шлюб Лунуліви з Хмельниченком, гетьман Потоцький так характеризував ці перспективи (лист з 22 жовтня н. с.):

¹⁾ Жерела XII с. 141—Michalcowski с. 578.

²⁾ Що орда таки пішла була на Московщину, доносить курфирстові брандербургському його агент Адерсбах—Acte si fragmente Порти с. 202.

³⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 667—8.

⁴⁾ Kogalniceanu, Chronicele Romaniei, I с. 319.

⁵⁾ Жерела XVI с. 90 і 91.

⁶⁾ Transsylvania et bellum boreo-orientale с. 109 і 112.

«Як би, боронь Боже, той зрадник здійснив свої пляни, великий би тягар упав на Річпосполиту! Той ворог при домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку і їх васалів¹⁾ і може наробити Річпосполитій великого клопоту, так що з нього трудно було б і вибresti! Гадка того зрадника така: військо ваше королівське обложити, а Ракоція з господарем мунтянським—що має готового війська тридцять тисяч, на Краків пустити. Шляхту викорінити. У в. кор. милости королівство відібрати, на престолі королівства иншого посадити—бодай чи не того ж Ракоція²⁾».

Польський резидент при цісарським дворі, Вісконті, на підставі отриманих від свого уряду відомостей інформував цісаря в 20-х днях жовтня н. с., що се відомо вже напевно, що Хмельницький напав на Волощину за виразним дозволом Порти, а то за щирі відносини, що господарь молдавський підтримував з Польщею, і від нього вона отримувала завсіди докладні відомости про переговори, які Хмельницький вів на шкоду свого прирощеного пана. Завязавши такі тісні зносини з Отоманською Портою, він похваляється тепер не тільки підбити Польщу, за обіцяною йому підтримкою отоманської зброї, але й Західню Імперію з самим Римом. Хоч як се може здаватись гіперболічним, король польський доручив своему резидентові представити цісареві всю небезпеку, яка може виникнути з нової війни з українською людністю, піднесеною останніми успіхами в Молдавії. Коли ся війна буде Польщею програна, фурія сих людей не обмежиться границями Польщі. Король старається не подавати з сього боку ніякого приводу, трактуючи їх як добрих і послушних підданих, але се нічого не помагає. В той момент коли писадась варшавська депеша, польська армія вже могла бути атакована козаками. В інтересах цілого християнства король звертає увагу цісаря на сю небезпеку³⁾.

Очевидно в звязку з сими варшавськими алярмами венецький посол у Відні, кавалер Сагрето, мав розмови з віденським спеціалістом в турецьких справах, колишнім послом в Царгороді, тепер членом цісарської воєнної ради бароном Шмідом, і той пообіцяв зайнятись польськими справами в Царгороді. Через одного приятеля, що їхав до Царгороду, він остеріг султанський диван, яка се небезпечна для Туреччини справа—помогти піднятися ханові і Хмельницькому. Амбіції Хмельницького звісні! Він Грек (себ то православний), і треба рахуватися з тим, що збільшивши свій авторитет, він став би головою «Греків» (православного світу) і викликав би повстання против Туреччини серед балканських християн⁴⁾.

Так протектори балканських християн і астори против-турецької лінії остерігали отоманський диван против можливого християнського повстання!

Та до сього поки що було далеко. Хмельницький зробив свій напад на Молдавію б е з згоди і відому турецького двора. Цісарський посол в Царгороді доносить цісареві 10 жовтня, що турецький двір опинився в невеличкім клопоті, коли разом з принесеними посольством Хмельницького проханнями, щоб султан прийняв козацьке військо у свою ласку й протекцію, він отримав відомість, що се козацьке військо воює його підвладний край. Посли Хмельницького теж були в величкім клопоті, не можучи дати оправдань сього походу; вони вимовлялись, що нічого про се не знають, але сподіваються, що до їх повороту все буде поладженне. Великий візир не рішився заходити з ним

¹⁾ vasallorum Mix., Walachiorum Жер.

²⁾ Жерела XII с. 142 = Michałowski с. 578.

³⁾ Жерела XII с. 144, лист з 26. X. 1650.

⁴⁾ Жерела XII с. 144, депеша з 29. X. 1650

в який небудь конфлікт і спішно відправив нагородивши кафтанамі і ріжними уборами на знак султанської ласки.¹⁾

Взагалі Хмельницький вчинив свій похід на Волощину без попередньої дипломатичної підготовки. Не тільки для його послів, виславих на початку серпня с. с. до Царгороду, але і для всієї старшини і для нього самого сей похід був несподіванкою, викликаною непередбаченим рішенням хана, принесеним у слід за його посольством: що замість походу на Черкесів він визначив козацькому війську похід на Москву. Такого походу Хмельницький і старшина не могли прийняти: Москва зіставалась їх резервом, котрий вони раніш чи пізніш сподівалися втягнути в свою розправу з Польщею. Експромтом відрікаючись від цього походу, з огляду на польське зброєння, Хмельницький очевидно запропонував Татарам похід на Молдаву. З становища козацької політики він не був потрібний, і в українських кругах такий розбійницький напад на одновірну, православну країну не міг викликати симпатій, як далі побачимо. Але тісна приязнь Лунула з Потоцким будила в козацьких кругах неприємні настрої, котрі Хмельницький і постарався, як ми бачили, всяко роздмухати, аби пісихологічно оправдати сей крок. А якийсь добучний похід Татарам, супроти того що вони вже рушилися, він мусів запропонувати, з тих мотивів, які так добре схарактеризували сам хан з калгаю. Похід на Москву був поданий ними в такій імперативній формі, що треба було спорудити зараз експромтом щось инше, рівно корисне з добучного погляду. І Хмельницький запропонував Молдаву.

Тим ратував він Москву, як budouчого союзника—властиво своєю можливістю союзу з нею.

Се відчув уже польський вістун підчас з'їзду в Іркліві²⁾. У Голініського теж єсть досить влучне (в головнім, а не в подробицях) поясненне з цього становища молдавського походу: «У Хмельницького був московський посол, і він одержав великі дарунки від Москви за те що не нападав з Татарами на Московські землі. З тої причини як султан калга з своїми Татарами і з козаками, злучившись разом, хотів іти на московські краї, Хмельницький відрадив того калзі: мовляв тепер негодічний час іти на Москву, вона має військо на поготові. А порадив напасти на Волощину—«Бо там застанемо Волохів не приготованими, а земля богата, була довго в спокою.» А привід війни з Волохами такий, що господар вступив з військом (дорогу) татарському війську, як ішло з Польщі з полоном, бив Татар на переправах і полон у них відбирав. Отже радив (Хмельницький) калзі, щоб пімстився за свою кривду. Калга легко дав себе на те намовити, обернув військо на Волощину і з ним пішли козаки»³⁾.

З ситуації се виходить зовсім ясно, і сам Хмельницький під чаркою⁴⁾ відкрив сей секрет московському гонцеві, потихеньку, щоб инші не чули, на обіді в Браславі, підчас повороту з молдавського походу. В голос, так щоб чув присутній королівський дворянин Ермолич, гетьман погрозився походом на Москву, а московському післанцеві потиху пояснив:

Говорив я сі похвальні слова умією, аби королівський дворянин не знав про мою службу й піклування про великого государя; а Ляхи мені великі неприятели:

¹⁾ Тамже с. 139. ²⁾ Вище с. 64.

³⁾ с. 355: «новини зі Львова і з України, 4 октобра читав п. Оходкий райця краківський у п. Ясовского, що мав зі Львова». Продовженне подаю далі, с. 103. ⁴⁾ Гетьман був п'яний, пояснює Протасів.

говорити й жити з сими Ляхами правдою ніяк не можна. Я давно хотів бути під господарською високою рукою—піддатися йому з усім військом і городами. Та великий государ прийняти мене не зволив, і мене тим образив. Але я і за сю государеву неласку ніякої шкоди не вчинив, а ще більш ніж перше правду свою показав: когорта тепер руйна і війна сталася в Молдавській землі, та війна мала бути в Московській державі). До мене прислав кримський цар своїх послів, щоб я йшов на Московське государство; писав з погрозами, що коли не піду, то братство і приязнь свою розірве. Та я, служачи великому государеві і забезпечуючи собі його государеву ласку наперед, кримського царя відмовив і Московське государство охоронив, а замість нього хедив з кримським царем на Волохів²⁾.

Се «з клятвою» потвердив потім Виговський в розмові з московським старцем Арсенієм Сухановим в листопаді:

Кримський (хан) з усею ордою виступив був на Москву і тричі прислав до гетьмана, щоб ішов з ним: «Коли не підеш зо мною на Москву, я тебе теж не послухаю». Гетьманові то було дуже прикро, говорив: «Краще мині смреть, як на Московське государство йти!» а не йти не можна було, бо гетьман ханові, а хан гетьманові на те присяг, що хоч би на рід, на брата оден другого покликав—то йти! Отже гетьман післав до хана, що на Москву йому йти не можна, бо Ляхи про се довідалися: на нас наступають. Так на велику силу хан від Москви відмовився, але приставши до гетьмана став говорити: «Коли ти на Москву не йдеш, а Ляхи наступають, то ходім на Ляхів!» І так пішли на Волохів, за те що воевода Василь мав порозуміння на нас з Ляхами, а вернувши з Волощини хотіли вдарити на лядський обоз—та король написав до гетьмана, прохав, щоб на Ляхів не йшли, бо стоять вони на границі не для війни. І от ви самі бачили, що сталось у Волохів—все се лихо мало бути на Москві, і се зробив гетьман: не хотів против царя піти (на государя посягнуть) і християнську кров пролити³⁾.

Сьому можна вповні вірити; але се цікаво, що прохочивши з сим «по плану», в явних розмовах з московськими послами, тверезих і прилюдних, гетьман сею прислугою московському царству більше не похвалявся, а перед козацтвом і перед Польщею взагалі перед західнім світом всю ініціативу складав на Татар⁴⁾.

1) Той было войнѣ быть въ Московскомъ государствѣ.

2) Див. нижче посольське звітання Протасієва.

3) Стат. список Суханова в Христ. Читани 1883, XI, с. 685.

4) Див. вище с. 80—1, козацькі оповідання, що передавали сю інтерпретацію.

Свідомо обминув я, розсліджуючи мотиви молдавського походу, романтичне мотивування, досить широко розвинене в літературі XIX віку: мовляв Лупул відмовив своїй доньки Хмельницькому, що сватав її за свого сина ще перед походом, і тим накликав на себе сю війну. В сучасних звістках про похід на Молдаву—дуже численних—я не знайшов про се згадки. Тільки такі хроністи як Мирон Костин і Весп. Коховський, пишучи ретроспективно згадують про раніші переговори. Костин каже, що Хмельницький вже перед тим мав охоту посвоячитися з Лупулом, і сватав його доньку для сина, а тепер зробив формальну пропозицію. Коховський теж доволі глухо згадує що давніше господар відмовив, а тепер сам мусів просити сього посвоячення. Але ціле оповідання Коховського про сю кампанію, як нижче зазначено, має цілком літературний, властиво—белетристичний характер, що зложився під впливами пізньої трагічної історії обох наречених. Короткий і глухий натяк Коховського потім так само свобідно розвинув в своїм теж на-пів белетристичнім оповіданню Шайноха (Domna Rozanda 1862, передр. в III т його творів варшавського видання 1876 р.). Шукаючи до чого б причепити се попереднє сватання Хмельницького, він зовсім довільно звязує се

Сей похід на Молдаву промайнув як блискавка, в трьох-чотирьох тижнях, осліпивши сучасників, які не мали навіть часу розібратися в подробицях сей кампанії, серед раптових і неясних вістей, що пролетіли про неї. Тому сучасні історики в своїх оповіданнях про події того року або збувають її простою згадкою—або заступають недостачу конкретних і докладних вістей літературними, більш менш шабляновими

з триумфами Хмельницького після зимової кампанії 1648 р.: посольство Лупула, мовляв, дало Хмельницькому притоку запропонувати Лупулові посвечення, і «негайно» (се негайно одначе не знати чи було до Збараської війни, чи після неї) «вислані були козацькі свати по Розанду до Яс» (с. 293). Лупул відмовив, вимовляючи ся тим, що без згоди Порти доньки видати не може. Хмельницький вислав до султана прохання про дозвіл, а заравом став готуватися до війни, і не дочекавшись відповіді з Царгороду, пустив ся в похід.

Наш Костомаров опираючися на Історію Русов представляє справу так, що Лупул свого часу (невідомо ближче коли) прохав у Хмельницького помочи проти якогось претендента на його господарство, і Хмельницький послав йому в поміч сина Тимоша з козацьким військом і Тугай-бея з Татарами. Виратований ним Лупул дав тоді згоду видати доньку за Тимоша, але потім став отягатись, вимовляючися тим, що не сміє сього зробити без згоди султана; а коли Хмельницький добився не тільки дозволу турецького двору на сей шлюб, а навіть і наказу Лупулові видати доньку за Тимоша,—тоді Лупул звязався з Поляками й почав працювати на шкоду Хмельницького. Турки повідомляли Хмельницького про ці ворожі заходи, розгніваний Хмельницький загрозив походом 100 тисяч сватів, коли Лупул не виконає свого приречення. Лупул звернувся по поміч до Потоцького, а Хмельницький тоді запросив Татар помогти йому в поході на Волощину (с. 257 і 365—6).

А. Накко в своїй «Історії Бессарабії» розвинув сі «історії» далі, пояснивши, що Василь Лупул просив помочи Хмельницького підчас походу «на Львів і Збараж», і Тиміш бувши тоді на чолі козацького війська в Молдаві, «пристрасно закохався в доньці Лупула Розанді й просив її руки, але йому відмовлено під тою вимівкою, що султанові сей шлюб буде неприемний».

Пок. Семен Венгржинівський, автор статті «Свадьба Тимоша Хмельницького» (Кіев. Старина, 1887, III і V), дальше снуючи сі романтичні плетіння, представляє, як далі коханне Тимоша роспалалося залюцямненн сина гетьмана Потоцького—Петра старости камінецького, котрого хотів бачити зятем Лупула варшавський двір, і він упадав коло Лупулівни, коли вона того року гостювала з матір'ю в Радивиля, і Тиміш всіма силами добивався її, і т. д.

Я не спинився б на всій сій белетристиці, коли б в певній мірі вона не відбивалася і на праці, що має репутацію найбільш наукового оброблення історії Хмельниччини, але в дійсности теж нераз збочує на шляхи белетристики—на «Начерках» Кубалі. В своїм начерку *Krwawe swaty*, присвяченим історії женячки Тимоша (надр. вперше в *Przewodniku Naukowym* 1876 р., передр. в *Szkice*, 1881), він теж пише: «1650 року Хмельницький вислав був сватів до Яс, жадаючи руки Домни Розанди для свого старшого сина Тимофія. Господар почув себе ображеним, але боячися могутности запорозького гетьмана, відповів, що не може видати доньки без згоди султана. Хмельницький тоді мав велике значіння і ласки Порти, отже зловивши Лупула за слово, против усіх заходів господаря виробив собі не тільки згоду султана, але й наказ, щоб той шлюб здійснено. Лупул, покладаючися на своїх приятелів в Польщі, просто відмовив. Тоді Хмельницький вислав оден обсерваційний корпус проти гетьмана Потоцького, а другий разом з 20 тис. Орди вислав сватами на Волощину», і т. д. (п'яте вид. 1923 с. 311).

Се все має в собі далеко більше белетристики як історії.

прикрасами. Так поступив Коховський: з перспективи пізніших наслідків сеї волозької кампанії, трагічної історії Лупулової доньки й Богданового сина, прирівняв він сю скромну експедицію до Тролинської війни, огонь Лс порівняв з огнями Ліюну, розписав яскравими фарбами укритего в засіках вововоду, що звідти приглядався огням своїх міст¹⁾ і сі літературні образки пішли до пізніших писаньях. А Рудавський навпаки—просто заявляє, що нема інтересу співявлятися на фактах сеї кампанії «тому особливо, що з обох боків вона велася хаотично і маловідомо», і тільки констатує остаточний вислід—на чім обі сторони замирилися²⁾. В друкованих досі сучасних листах і реляціях т ж переважно глухі, загальні, неперевірені поголоски, відірвані чутки, котрих потім ніхто не мав цікавості перевірити, і нам теж нема великої потреби входити в сі подробиці, бо для наших безпосередніх завдань вони нічого важного не дають. Зазначимо тільки головні лінії—і з'ясуємо їх деякими цікавішими сучасними звістками, особливо з невиданих джерел, які нам удалося згромадити.

Зібравши козацьке військо під Уманню в 20-х днях серпня н. ст. в кількості 70—80 тис., як казали в гетьманському штабі, з значною артилерією, і маючи на лівому крилі татарський корпус, що рахували на 20—30 тис.³⁾, гетьман в останніх днях серпня прийшов з околиць Умани, приблизно в напрямі теперішньої залізниці Умань—Валіярка, на берег Дністра й отаборився в Ямполі, напротив молдавського міста Сороки⁴⁾.

¹⁾ Annalium l. III, с. 199.

²⁾ Hist. Pol. с. 64.

³⁾ Протасьев зі слів Виговського й інших старшин, розпитувавши їх в Ямполі, пише, що було в сім поході з гетьманом «козаків тисяч із 70 або й більше», «а з калгою было тысяч 30 и больше». «А при гетмане было разных полков тысяч с 10 и больше (хіба в значінню: з різних полків тисяч по 10 і більше), а наряду в Чигринском полку 20 пушек, а в них во всіх полках пушек по 6 и по 7 и больше».

Козаки розпитувані Унковским—що приїхали від гетьмана до Лубень, оповідали: з гетьманом в Волозькій землі було 18 полків, а два полки лишилися по сей бік Дністра: полковник Криса з Київським полком та полковник Шангирей з Канівським (Акты ЮЗР. VIII с. 326).

Любенецький в цитованій реляції рахує козацьку армію, що ввійшла до Волощини, на 40 тис. вибраного війська, а заставу лишену під проводом Нечая против польського війська—на 5 тисяч (Transsylvania с. 10).

Камінецький анонім пише, що Хмельницький після того як Татари пішли від нього, «тільки в 30 тисячами прийшов на Україну»—Міхал. 580; він паткає при тім на велику козацьку дезерцію з молдавського походу.

Інший кореспондент з обозу, війський галицький, кладе ще менше козаків: 20 тис., а Татар не більш півтори тисячі (Осол. 2346 л. 69)—але се той останок Орди, що зівстався при гетьмані, по тім як головна маса пішла до Криму Мясковский, вважаючи перебільшеними балачки про велике число Татар, завважає в листі 22 вересня в слів полковника чечельницького: Ich ledwie kilkanascie tyysiacy jest (Ос. 225 л. 320).

⁴⁾ Варшавські новини з місяця вересня (Осол. 225 л. 307) за донесеннями з польського табору кажуть, що до третього вересня Хмельницький стояв спочатку під Уманню, і коло нього поблизу Татари, відти пішов до Рашкова. потім до Прилуки, як кажуть (тих назв, які обивалися о його вуха, кореспондент не вмів звести разом), «і виправив козацьку чату з частиною Татар за Дністер до Волощини, а потім одного полковника, аби зловивши господаря відіслати в кайданах до Порти—так як присяг Туркам». І далі: «про самого Хмельницького кажуть, що до 3 септембра стояв на Оратовським полю, в 20 милях від нашого обозу, і потім з головним військом сам пішов до Дністра»

22 серпня с. с. (1 вересня) він був сам в Ямполі, як свідчить виданий тут універсал против української своєволі¹⁾. Наперед себе пустив за Дністер Татар, мабуть з тих же мотивів, з яких взагалі він і його окруженне складала ініціативу сього походу на Татар, а може й вичікував, як приймає сей марш Потоцький з своїм військом²⁾. А далі, поставивши сильну заставу против нього, теж перейшов за Дністер і зайняв Сороку, в перших днях вересня н. с.³⁾

Татари тим часом уже розпустили свої загани по цілому краю: одна частина Орди пішла на захід, за Прут, друга вздовж Прута на долину, розпускаючи свої загани на право і ліво, своїм звичаєм. Хан став кошом на полях Цепорських, а гетьман надтягнувши заложив свій табор під Вламником—як каже Костин⁴⁾. Господаря все се захопило цілком неприготованим. Він з початку вислав був військо против татарських загонів, потім переконавшись, що неприятельські сили завеликі для нього, звелів робити укріплення навколо Яс, щоб відбитись і відсидітись, а сам, очевидно, звернувся по ночі і інтервенцію до Потоцького і до сусідніх турецьких башів-намісників.

¹⁾ Вище с. 78.

²⁾ Що Татари пішли наперед і в початку вони пограбували країну, а тільки потім далися їй в знаки козаки, коли Татари вже почали відходити, се видно з вищеподаних слів Протасієва і ще ясніше а дальшого, ним наведеного оповідання Виговського. Те саме виходить з донесеня Лупула до Царгороду, що переказує цісарський посол в Царгороді Ренігер—Жерела XII с. 139 і 143, і з реляції Ракоція цісареві—*Monumenta Hungariae* XXIII с. 668. Те ж саме пише король в додатковій інструкції на соймаки, 23. X, Michałowski с. 581—2. Але задалеко йдуть ті дослідники, які зовсім розділяють напад татарський і напад козацький, як дві цілком відокремлені акції: в дійсности се були дві стадії одної кампанії, які мали різні спільні моменти. Ні топографічно, ні хронологічно не могли вони розійтись скільки небудь значно: занадто мало було часу, і в звістках учасників операції козаки й Татари зливаються до купи. Так і у Костина: Татари й козаки разом переходять Дністер, і розділившись на дві частини йдуть одним полком на захід, другим на полудень, «а оба полки мішані—з Татар і козаків». Але його оповідання—коли виключити згадки про тих бояр, що потерпіли від татарських загонів, та кілька конкретних вказівок на місцевости, що грали ролю в сій війні, в сумі дуже загальне, і звістки зібрані московськими післанцями відкривають дійсну обстанову кампанії значно докладніш. Його згадка, що Татари пустошили Волощину разом з козаками, коли порівняти з оповіданням Виговського, вказує на другу стадію пустошень, коли Орда була вже вийшла (чи стала виходити) з Волощини, але надійшли козаки, і калга вислав з ними своїх Татар на добычу вдруге.

³⁾ Любенський в наведеній вище реляції датує наступ Хмельницького на Молдаву 1 вереснем н. с., і сям же днем позначений універсал гетьмана в Ямполі; нічого неможливого в тім, що гетьманська квартира того дня ще була в Ямполі, хоч військо вже переходило й займало Сороку. У Ерлича дата 25 серпня—мабуть старого стилю. Про знищення Сороки козацьким військом оповідання козаків в Актах Ю. З. Р. VIII с. 328 і 329.

⁴⁾ От оповідання Костина: «Калга-султан з своїм кошем і гетьман Хміль з своїм табором від Сорок посунули просто на Цепору і султан став тут своїм обозом, а Хміль з козаками спинився коло Вламника. Господар—в безвихіднім становищу, тому що Татари з-під самих Яс відогнали табуни і лишили його двір без коней, виправив свою дружину з родинами своїх боярів на Капотешти лісами під Нямецький замок. Сам також недовго лишився в своїй столиці—зоставив у Ясах для охорони своєї палати скількість драбантів, а сам заложився з своїм двором у лісі під Капотештами. Драбанти побачивши,

Потоцький, стоячи при волооській границі, розуміється, аж трясся від бажання покарати козаків за такий своєвольний напад на фактичного васала Польщі—тим більше, що справді й сам зазнав багато прихильності від Лупула, і стояв у приязних відносинах до нього¹⁾. Але вважаючи на значні сили Хмельницького і на поважну заслону Нечая з лівого крила, не смів виступити активно—бо се могло потягнути за собою конфлікт з ханом, з наслідками дуже складними і серйозними. Крім того й король з своєї сторони рішучо остерігав його від конфлікту—пригадуючи нещасливі його дебюти 1648 року.

Він вислав на Волощину на звіді відділ кінноти під проводом камінецького ротмістра Кондрацького, і коли той привіз такі вісти, що козаки пішли на Волощину з волі Татар і пограбувавши її вертають до дому, а Поділля не загрожують, тим справа скінчилася²⁾.

В таких обставинах Лупул мусів кинути столицю з своїм двором і з своєю гвардією, забравши що можна на вози, подався до густих лісів буковинських і тут заложив собі табор недалеко Сучави, під Нямецьким монастирем, засікся й зарубався в лісах, а разом старався багатими дарунками й контрибуціями відкупитися від Татар і козаків. Становище його було тим гірше, що йому як і всім взагалі було неясним, чи сей напад стався против волі Отоманської Порти, чи за більше-менше виразною її згодою, отже чи можна рахувати на якусь її підтримку, чи навпаки—треба за всяку ціну поладнати відносини з сими турецькими васалами—Татарами й козаками, щоб вернути собі прихильність дивану, розуміється знов таки—ціною дорогих дарунків і контрибуцій. З Татарами справа пішла, очевидно, легко—вони обловилися багатою здобиччю (в Польщі оповідали, що Лупул саме збирався вислати свою данину султанові, і сі гроші впали в руки Татар). Кал'га домагався річної данини, але вдовольнявся порядною контрибуцією в додаток до нагромащеного, і Орда занялася транспортом здобичи до Криму. Хмельницький жадав політичних гарантій на будуче. Се справа більш інтересна, і над нею варто спинитися.

Я перед усім наведу ті оповідання, які про се чули московські післанці, Протасів і Богданов, в козацькій таборі безпосередне по закінченню кампанії від самого

що Татарів і козаків прибував все більше й більше, кинули в ночі палату й розбіглися; падала, боярські дома, все місто скоро стали одним попелищем. Помилувано тільки монастирі, тому що козаки не важилися переступити заборону гетьмана Хміля, а Татари без них нічого не могли зробити, бо люди, що поховалися по монастирях, мали рушниці. Потерпіли тільки ті, що були в монастирі трьох святителів: коли стало горіти місто, монастир також загорівся від цього огню, люди кинулися через фірточку на ріку Бахлуй, і тут Татари забрали багатьох, а чимало, тікаючи від полону, кидалися в ріку й потонули» (I с. 320).

Сю подробицю, що гетьман заборонив чіпати монастирі, варто запам'ятати, тому що польський уряд потім не переставав повторяти, що козаки воюють зовсім не за віру, коли так знищили монастирі й церкви в Молдавії.

¹⁾ Адерсбах, бранденбурський агент, 30 вересня н. с. доносить, що Потоцький іслав Лупулові на його прошення 4000 Німців,—і з того ворожить нову війну (Jorga, Acte si fragmente, с. 201). Але тут можуть бути чутки про поміч, що й Лупул тільки ще просив.

²⁾ Памятники кнѣв. ком. I² с. 182—пише людина видимо дуже близька до Кондрацького.

гетьмана і ріжної старшини ¹⁾. Даю слово насамперед самому гетьману, так як записано в посольським справозданню розмову з ним на обіді в Браславі 23 с.с. вересня (3 жовтня):

«Як я був в Волоській землі²⁾, Волоську землю воював, став під Ясами і хотів взяти самого волоського господаря, то волоський господарь прислав до мене своїх послів добивати чолом, просити покою, дарував мене своєю дочкою за мого сина. Прислав лист за своєю рукою і печатею: пише під присягою, що доньку свою за мого сина віддасть». І той лист велів привести—показував за столом (московським посланцям), і вони той лист читали.

Виговський так розповідав історію походу в Яснолі, перед поворотем гетьмана з Моздвю 18(28) вересня:

Прислав був кримський цар до Б. Хмельницького послів, щоб він з ним ішов на Московське государство війною. Гетьман не послухав і не пішов. Тому минуло тижнів 12 або й більше³⁾. Кримський цар прислав послів вдруге: що він післав калгу з великим військом, щоб гетьман ішов з ним. Гетьман розіслав універсали по всіх городах, а перед собою велів нашивку йти браславському полковникові Нечаєві, і він прийшов під Яси. Волоський господар почувши, що в поміч Татарам прийшли козаки, утік із Яс до Немецького монастиря, і з того монастиря післав до калги послів, і з ними одкупу 300 тис. левкових ефимків (таларів); калга замирився, взяв ті гроші і всяку здобич і з усіма людьми пішов був, а в Ясах і Сучаві міста, замки й села (посади и города, села и деревни) попалено. А як гетьман прийшов до Волоської землі війною, і став на Прути, калга завернув назад велику частину свого війська і прислав до гетьмана, і сі Татари воювали Волоську землю разом з козаками. А сам гетьман стояв обозом на однім місці, над Прутом, і послав послів до волоського господаря: кропивенського полковника (Чижел'я) з товаришами: велів господареві йговорити, за які неправди (господаря) він, гетьман, прийшов воювати Волоську державу: аби господар перепросив його за ті свої неправди (добил чолом). Тоді волоський господар прислав до гетьмана своїх послів, і перепросив; прислав в дарунку шубу соболіну золотом криту, коня-аргамака з усім кінським нарядом, і шаблю оправлену золотом з камінцем. І зговорив свою доньку за гетьманського сина: прислав запис своєручнй за печатею і під присягою, що видасть доньку за гетьманського сина і буде з ним у вічній приязни і любові і стоятиме з гетьманом за одно против всякого неприятеля—будуть оден одному помагати, а з Ляхами він, волоський господар, не складатиметься (не матиме порозуміння) і ніяких лихих замислів на Запорозьке військо мислити не буде. На тім усім волоський господар присягав при послах гетьмана Б. Хмельницького, і тепер у них з волоським господарем згода.

Арсенієві Суханову, в листонаді, оповідав коротше, з іншими подробицями:

Як прийшли на Волоську землю Татари й козаки, Василь воевода нічого не знав і не відав: умисно пустили славу, і Василієві писали (Татари), що всі вони з козаками йдуть на Москву, так що коли йому казали, що Татари йдуть, він тих до в'язниці садив а декого й бив. А як Татари зібрались і Яси обложили, він ледве вишпровадив з міста жінку з дітьми і сам потім два тижні в лісу сидів і тут помирився з гетьманом і ханом ⁴⁾

Сотник Іван Кравченко їдучи в посольстві від Хмельницького до Потюцького оповідав Протасієву і Богданову в Могилеві:

¹⁾ Звідомлення в Польських справах 1650 р. ст. 8) (деякі витяги з нього були надруковані у Соловйова т. X. с. 1604); стовбець сей не пагінований, і тому я далі не повторю вказівок на нього.

²⁾ Московським звичаєм промови держаться то в третій особі, то переходять на першу. Я тримаюся в перекладах чого небудь одного.

³⁾ В дійсности не більше 8 тижнів; подробиці оповідання взагалі не дуже докладні.

⁴⁾ Христ. Чт. 1883, X, с. 693.

«Волоський господар прислав до гетьмана Б. Хмельницького своїх послів—сильно прохав, щоб він його не воював, і гетьман послав до нього своїх послів полковника Чижелія (Джеджалия), велів йому сказати, що він сам на себе накликав ту війну: забувши Бога і православу віру зложився з Поляками, і всяке лихо замипляв на нього, гетьмана, і Запорозьке військо. Коли він далі буде так поступати, гетьман з Запорозьким військом його вижене геть з Волоської землі і він там більше не буде господарем. І гетьман (після ввіда Кравченка) хотів дочекавшись Чижелія скоро вийти з обозом з Волоської землі і мабуть скоро буде перевозитися в військом під Могилевом. А коли піде на обоз Потоцького, буде перевозитися через Дністер під Хотиним против Камінця Подільського. А се він знає певно, що недочекавшись його, Кравченка (результатів посольства до Потоцького), гетьман з військом з-за Дністра перевозитися не буде».

Сучасні польські відомости потверджують в загальних рисах сей образ, що дають нам сі оповідання учасників кампанії¹⁾. Виходить, що вийшовши до Волощини,

¹⁾ Наведу дещо інтересніше з польського листування сих місяців: вересня-жовтня:

Лист з Язлівця від невідомого, з датою 24 вересня:

«Про волоського господаря от що принесли Вірмени, що були присутніми в тім огні в Ясах і великі шкоди понесли: Не вірив господар як йому дали знати про Татар, пофукав! Бо то вони таку штуку зробили: при його посланцях пішли з Кучмана на Бог, ніби то на Москву. Коли вже й другий і третій прибіг: що вже стада й вівці позабирано, і вже близько Яс—вискочив з міста, хотів їх громити, але побачивши нерівню, уступився назад. Велів шанці робити з ґноїв, що навколо міста були, і вислав до них баджні-башу ханського, що приїхав був туди за медами. Але Татари ні трохи не вважаючи, що то земля цесаря турецького, затримали послів. А мешканці почали вивозити на Буковину жінок, дітей і майно на тих возах, що гній мали возити, не слухаючи труб і бубнів господаря. Він теж забравши що міг на воли мусів-тікати туди ж: в двох (!) милях від Ясів «засікся» і відти повів переговори. Дав 20 тис. червоних золотих готівкою, братанича в застав і нарешті (обіцяв) щороку платити стільки, що давав цесареві турецькому. Одначе Татари до міста впали і спалили разом з двором (господаря)—тільки в манастирі люде відборенились. Підчас тої завірюхи вийшов з Криму наш Балабан, і він вів переговори з Татарами іменем господаря» (Осол. 225 л. 321).

Вісти зі Львова, отримані в Кракові в перших днях жовтня (у Голіньського с. 356): «(Татари й козаки) Волоську землю огнем і мечем всю чисто спустошили, багато людей стинали, нікого не милували. Столичне місто Яси спалили так, що тільки замок лишився та кілька церков. Сам господар ледво втік до лісів з дітьми, післявши наперед свої скарби. Був (тоді) у нього шведський посол і шляхтич польський, що вийшовши з неволі від Татар приїхав до Яс—їх господар попросив поїхати до калги на трактати і просити за господаря, щоб більше Волощини не спустошили. Стала згода і замирення на певних умовах: господар дав калзі 120 тисяч твердих таларів, щоб він уступився з Волощини, і одержавши сю суму Татари з Волощини пішли, але повертаючи силу людей ще вигубили, край Волоські спустошили і велику здобич забрали. Козакам з тих грошей нічого не дісталось, тільки хто що зарвав. Татари небогато чоловіків забрали, тільки стинали; жінок забрали тільки молодих. Волів дуже багато вигнали, коней і баранів не багато брали—і тим баранам ноги утнали».

На підставі того що оповідали козаки з посольства Кравченка до Потоцького піше оден шляхтич, війський галицький воеводи подольському (Ос. 2346 с. 69—80):

«Козацького війська у Хмельницького не більше 20 тис. козаків, Татарів небагато було з мурзою переконським: не рахували їх більше як півтори ти-

гетьман зажадав від господаря—коли той прислав до нього парламентарів з проханням замирення (ролю посередника взяв на себе один з Балабанів, що нагодився тоді на Волощину)—не тільки грошової контрибуції (правдоподібно—однакової з тою, що була виплачена Орді)—а й політичних концесій. Господар мав присягти в тім, що він від цього часу буде союзником козаків—своїх товаришів в васальстві Отоманській Порті: розірве свій союз з Польщею і буде підтримувати Запорізьке військо в його боротьбі з Польщею¹). Облишений в цілком безвихіднім становищу, перед перспективою повного викинення з краю і позбавлення свого уряду, Лупул мусів згодитися на все, і як гарантія його нового союзу з Козаччиною зложивсь отсей славний плян: ожелення гетьманича з господарівною, що тут вперше фактично стає перед нами.

Романтична преісторія цього пляну, як її звичайно оповідають, не має ніякого права на наше признание, і більш правдоподібно, що він тепер тільки з'явився як розвязка політичної ситуації.

Се була дуже інтересна комбінація, не просто династична, а й політична в повній мірі. Крім того що вона давала домові Хмельницького певні права до молдавського трону (се не було дуже важне, бо кінець кінцем інвеститура на сей трон просто купувалася на султанськім дворі)—були тут безсумнівні політичні користи для цілої козаччини в її боротьбі з Польщею. Такий династичний союз з Молдавою давав козацькому фронтові дуже цінну заслону на лівім крилі: досі господар був тут загрозою, тепер він мав стати союзником. І на правому—литовському фронті він мав дати союзника

сячі. Хмельницький проводив аж за Дніпро і прощався з ним з великою церемонією: велів стріляти з усіх гармат і всьому війську з рушниць.

«При наших послах були (у Хмельницького) послы господаря волоського: привели Хмельницькому коня гарно убраного і «дородного»; господар дав Хмельницькому 40 тис. таларів і доньку свою обіцяв відати за сина його Тимоша, але через послів своїх просив наперед «процвічати (Тимоша) на обичаях»—кажучи, що він же чоловік простий і глухий і недавно до Коломиї з сіллю ходив(!). Хмельницький їм відповідав на те, що велить йому конверзувати: процвічати з значними людьми, що будуть до того приставлені (kaze mu konwersowac u przescwiczyc sie znacznemi ludzmi, ktorych mu naznacza). А нарешті так висловивсь: Swadba ne znaiu czy doydet, koli pan chce—ozeno (оженю коли буде згода пана,—короля чи султана? мабуть останнього).

В львівських новинах з 22 жовтня—що походять від тих же посланців Потockого, що їздили до Хмельницького, читаємо про нього таке: «Повертається з Волощини з побідкою й великою здобичею, змовивши доньку господаря волоського за свого сина Тимошка, весілле по Різді, інтерциза (подружний контракт) списана і заприсяжена від господаря волоського Хмельницькому. Чотирьох боярів дав господар Хмельницькому в закладі за свою доньку. Бо що мусів, то заявив готовність сповнити, але з тою умовою, що має відправитися весілле—аби син Хмельницького на те весілле приїхав з шляхтою польською і політикою нашою. Сього певне докаже, бо має при собі багато що його буде вчити політики.» (Осол. 2286 л. 112).

Павло Алєксійкий, переїздивши через Волощину в 1654 р., записує, що йому оповідали—що в першу війну Тататри забрали в полон 75 тисяч людей (І с. 112).

¹) Рудавський збирає зміст порозуміння в такі точки, котрим він надає лямпідарні форми римського законодатного стилю: завдяки сій формі вони пішли як щось автентичне—напр. у Антоновича-Драгоманова, Ист. пїсни «Волощина зістається Лупулові, Тиміш буде його зятем; Татарам і козакам зараз буде виплачено 600 тис. таларів; Полякам господар не сприятиме» (с. 65).

Старша донька Лупула, дома Гелена від 1645 р. була замужем за Янушем Радивилом, провідником протестанської партії і фактичним законодавцем в землях в. кн. Литовського, котрого Хмельницький, як ми вже знаємо, від початку своєї боротьби з Польщею всякими способами хотів перетягнути на свій бік. Ті актував його як природного так би сказати союзника: за старими традиціями звязків його дому з православними (Острозькими спеціально, з котрими Радиви́ли були близько посвояч.ні) і політичного союзу протестантів з людьми грецької віри, і з огляду на його литовський сепаратизм, чи патріотизм.

В першій році повстання, підчас безкоролів'я Ян. Радивил справді затримав Литву в становищу до певної міри нейтральному супроти козацько-польської війни, і Хмельницькому й старшині, очевидно, страшенно хотілось добитись такої нейтральності, навіть сприйнятливої нейтральності й на даві. Ся можливість безсумнівно була, завдяки сепаратистичним і опозиційним течіям серед литовського магнатства і присутності православного білоруського, почасти й українського елементу в вел. князівстві. Пізніші події показали се. Прилученне Білоруси до козацького повстання і підданне під московську протекцію, з одної сторони; з другої—перехід литовської дисидентської групи, з Радивилом на чолі, і з ним значної частини шляхти на бік шведського короля против свого «природженого монарха». В таких напрямі гетьманові й старшині давно хотілось певести Литву і Білорусь і ожененне Тимоша з Лупулівною могло помогти сим плянам. В певних обставинах воно могло привести до зближення і союзу швагрів, і вилунути на становище в. кн. Литовського. З другої сторони—могло скріпити союз православних України-Білоруси з цілим евангелістичним союзом, представленим в Литві-Польщі отсим Янушем Радивилом, а на західній границі Польщі—Семигородом (Трансильванією), Бранденбургом, Швецією. Сей союз висів у повітрі протягом цілого віку і міг дати наслідки грандіозні—але все ніяк не міг здійснити ся. В козацькій політиці він лежав здавна, і в даній хвилі—супроти різних політичних претензій до Польщі семигородського Ракоція, бранденбурського «великого курфюрста» і шведського двору сей плян був дуже актуальним!

Все се зараз відчули в варшавських політичних кругах, і там пішли балачки на тему можливого зближення Радиви́ла з Хмельницьким на сім ґрунті і под.¹⁾ Се пока-

¹⁾ «Король має підозрінне на кн. Януша Радиви́ла, литовського гетьмана, що має жінкою доньку господаря молдавського—що він може бути в порозумінню з Хмельницьким. На соймку того повіту де він перебуває, він виступив против дозволу на нобілітацію згаданого господаря (котрої просив Лупул, і за сим старався Потоцький). Говорив, що се не новина, що доньки таких господарів виходили за польських шляхтичів, отже коли господар молдавський просватав свою доньку, а його своячку, за сина Хмельницького, то мусить дотримати слова. Сей Радивил завсіди був головою еретиків і лихих гадок, отже з сим новим виступом против короля і свого тестя, з такою охотою посвоячення з Хмельницьким, його вірність до батьківщини і свого короля стає підозрілою.»—Реляція Торреса з 26 січня 1651, с. 97.

Потоцький роблячи підсумки волоської кампанії Хмельницького в листі до короля 22 жовтня так представляє небезпечні наслідки посвоячення Хмельницького з Лупулом—коли б воно прийшло до здійснення: «Великий тягар впає би на Річпосполиту, бо той неприятель (Хмельницький) при своїх домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку, волоську, і може наробити Річпосполитій великого клопоту такого що трудно буде й вибresti. Той зрадник хоче обложити військо в. кор. милости, Ракоція з господарем мунтянським—

зує, що такий плян, як отсе я представив, не був цілком фантастичним. Виникши як я собі уявляю, доволі випадково, з такого ж самого випадкового козацького походу на Волощину, він від сього часу став одним з стимулів політики Хмельницького, і треба признати, повторяю, що в певних обставинах він міг здійснитися і принести політичні користи.

Але передбачати се—було едно. вплинути ж на бажану комбінацію сих моментів було дуже трудно в таких бурхливих обставинах. Плян був за тонкий і складний як на такий час!

Справжніх мотивів свого плану, причин і рації волооського епізоду, гетьман і старшина таки не вважали можливим дати ні своїм союзникам, ні своїм рідним українським масам, як ми бачили. Але ж надати відповідне освітлення і оправданне сьому несподіваному епізодові вони мали за потрібне, і інспірували громадську гадку тими засобами, які мали в розпорядженню. Їх офіційні рапсоди дістали завдання звеличати сей вимушений обставинами і в ґрунті річи зовсім не симпатичний епізод козацької політики як славний і величний акт її мудрости, що служить на честь і хвалу Запорозького війська.

Дивним дивом їх твір, присвячений такому малозамітному і маловажному епізодові, пережив віки і в доволі свіжій і яскравій формі, заховавшись в устах кобзарів XIX в. був записаний в трьох варіантах: короткім на Миргородщині на початку XIX в. (виданий Цертелєвим), в ширішій на Чернигівщині в Сосницькім повіті в 1850-х рр. (записанім від звісного кобзаря Шута Кулішем і виданім Метлинським), і в аналогічнім, але короткім (що можливо походить з той ж школи Шута), записанім в 1872 р. від лірника з с. Березина С. Ф. Ліндфорс-Русовою ¹⁾. Досі, наскільки знаю, ніхто з дослідників не висловляв підозрінь що до автентичности сього тексту, і я теж не бачу причин підозрівати його основи—в повній мірі рахуючися з можливістю деяких підравок. Наводжу її в тексті Шута, варіанти подаю в скобках, а дрібних, буквальних відмін не зазначаю:

Як із низу, із Дністра тихий вітер
повіває
(Військо козацьке в похід виступає).
Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.—
Тогди ж то не могли знати ні сот-
ники, ні полковники,
Ні джури козацькі,
Ні мужи громадські,
Що наш гетьман Хмельницький,
Батьо Зинов Богдан чигиринський
У городі Чигрині залунав вже й
загадав!
Дванадцять пар пушок вперед себе
одсилає.
А ще сам з города Чигрина ру-
шає²⁾,

(А ще з-тиха до нас козаків словами
промовляє:
«Козаки ви молоді, ідіть же ви
рідні!»
Прощу я вас: добре дбайте.
Та в охотное військо поснішайте!)
За ним козаки йдуть—
Яко ярая пчола гудуть!
Котрий козак не має в себе шаблі
булатної.
Началі семипядної,
Той козак кій на плечі забирає.
За гетьманом Хмельницьким у-в
охотнее військо поснішає.
Оттоді ж то як до Дністра річки
прибував.
На три часті козаків переправляв ³⁾.

що має готового війська тридцять тисяч—пустити на Краків, шляхту викорі-
нити, у вашой кор. милости королевство відібрати і на престолі королівським
нишого посадити—бодай чи не Ракоція!»—Жерела XII с. 142—Міхалов. с. 578.

¹⁾ Всі три варіанти у Антоновича-Драгоманова, але текст Цертелєва
передруковано з збірника Максимовича, з деякими змінами, і против тексту
Куліша-Метлинського тут теж єсть деякі відмінні.

²⁾ У Шута в часі минулим—одіслав—рушав.

³⁾ В старшім варіанті: «Як до Дністра прибували. Через три перевози
переправу мали. Сам Хмельницький наперед всіх рушав, До Хатії прибував,
У старшого копитана на квартирі став».

А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стоєв.

А ще од своїх рук листи писав,
До Василя молдавського посилав,
А в листах приписував:
«Ей Василю молдавський,
Господарю волоський!

Що тепер будеш думати й гадати—
Чи будеш зо мною биться,
Чи мириться?

Чи города свої волоські уступати,
Чи червінцями полумиски сповняти,
Чи будеш гетьмана Хмельницького
благати? ¹⁾

Тоді ж Василь молдавський,

Господар волоський

Листи читає,

Назад одсилав

А в листах приписує:

«Папе гетьмане Хмельницький,
Батьку Зинов Богдане чигирин-
ський!

Не буду я з тобою ні биться,

Ні мириться,

Ні городів тобі своїх волоських
уступати.

Ні червінцями полумиски сповняти:

Не лучше б тобі покоритися меншому,

Нижли ²⁾ мині тобі старшому?»

Оттогді ж то Хмельницький як сії

слова зачував,

Так він сам на доброго коня сівав

Коло города Сороки поїзжав,

На город Сороку поглядав,

Ще з-тиха словами промовляв:

«Ей городе, городе Сороко,

Ще ти моїм козакам-дітям не

заполюха!

Буду я тебе доставати,

Буду я з тебе великий скарб мати,

Свою голоту наповняти,

По битому тарелю на місяць жало-

вання давати!»

Оттогді то Хмельницький як по-

хвалився,

Так гаразд добре й учинив:

Город Сороку у неділю рано д-обіддя

взяв ³⁾

На ринку обід пообідав,

К полудневій годині до города-
Січави ⁴⁾ принав,

Город Січаву огнем запалив і мечем
іспліндував.

Оттогді то інші Січавці (всі неписні
бивали),

Гетьмана Хмельницького у вічі не
видали—

Усі до города Яси повтікали,
Перед Василем на колінця впадали,

До Василя молдавського із-тиха
словами промовляли:

«Ей Василю молдавський,
Господарю наш волоський,

Чи будеш за нас одностайне стояти—

Будемо тобі годловати,
Коли ж не будеш за нас одностайне

стояти,

Будем иншому пану кровю вже
годловати» ⁵⁾.

Оттоді то Василь молдавський,

Господар волоський

Нару коней у колясу закладав,

До города Хотини одїжджав,

У Хвильцького копитана ставцію
стояв,

Тоді ж то од своїх рук листи писав,

До гетьмана Потоцького посилав ⁶⁾:

«Ей гетьмане Потоцький

(Що в тебе розум жіноцький),

Ти ж б то на славій Україні псп-
гуляєш,

А об моїй пригоді нічого не знаєш ⁷⁾,

Що ж то в вас гетьман Хмельницький
Руси

Всю мою землю Волоську обрушив,

Все мое поле копем ізорав,

Усім моїм Волохам, як галкам,
з пліч головки познімав;

Де були в полі стежки-доріжки—

Волоськими головами повимоцував,

Де були в полі глибокі долини—

Волоською кровю повиповнював!»

Оттоді то гетьмане Потоцький листи

читає

Назад одсилав,

А в листах приписує:

«Ей Василю молдавський,

¹⁾ В стар. вар.: «Чи на примире будеш приймати, Чи славної Волощини половину оддавати?» В новісім: «Чи можеш ли мені полумиски червінцями ісповняти?» Сі елементи можна б об'єднати в такій формі: Чи будеш мене гетьмана Хмельницького благати, Мині полумиски червінцями сповняти, Та славної Волощини половину оддавати?

²⁾ У Шута: неужли, в новіц.: нежели.

³⁾ У Метл.: задобідде, у Ант.-Драг. знадобідде, нов.: до обїда.

⁴⁾ Сучави. ⁵⁾ Нов.: Так будем за иним королем стояти.

⁶⁾ У Шута і в нов. тут є далі: «Івана Потоцького кроля польського»; відновляю з старшого варіанту, хоч і не певен, чи се не поправка видавця, Цертелєва, але вона відповідає архетипові.

⁷⁾ В старісім коротше: «Ти за дорогими напитками, бенкетами уганяєш, Чом ти Хмельницького не сднаєш? Уже почав він землю кінськими копитами орати, Кровю молдавською поливати». В архетипі мусіло бути: Землю Волоську».

Господарю волоський!
 Коли ж ти хотів на своїй Україні
 прожити,
 Було тобі Хмельницького у віч-
 нні часи не займати!
 Бо дався міні гетьман Хмельницький
 добре знати,—
 У первій війні, на Жовтій Воді
 п'ятнадцять моїх лицарів стрічав,
 Не великий їм одвіт оддавав:
 Всім як галкам з пліч головки
 поздіймав!
 Трох синів моїх живцем узав—
 Турському салтану в подарунку
 одіслав.
 Мене, гетьмана Потоцького три дні
 на прикові край пушки держав,
 Ані пить міні, ані їсти не дав!
 То дався міні гетьман Хмельницький
 добре знати.

Буду його во вік вічний пам'ятати!»¹⁾
 (Тоді Ляхи із города із Сочави
 утікали,
 Василю молдавському знати давали.
 То Василій молдавський до Яс
 прибуває.
 Словами промовляє:
 «Ой ви Яси мої Яси,
 Були есте барзо красні,
 Да вже не будете такі,
 Як прийдуть козаки!»
 То пан Хмельницький добре учинив:
 Польщу засмутив,
 Волощину побідив,
 Гетьманщину звеселив.
 В той час була честь-слава
 Войсковая справа:
 Сама себе на сміх не давала,
 Неприятеля під ноги топтала)²⁾.

Але громадянство, видимо, не дуже піддавалось сим офіційним величанням молдавського епізоду. Вражіння від нього зістались більш неприємні. Найріжче висловлені вони в нашій українській письменстві у «Самовидця» (Романа Ракушки)—що так яскраво, хоч з стилістичного погляду і дуже несправно висловлюється про сей похід: «Не хочачи військо порожньовати, а зважа—з таким поганином и ворогом віри христіянської збратавши ся,—Волоская земля—христіянство, любо зостає в подданствѣ Турчинови, але однак же юж почали обфито жити при одном господару спокійно, Василю Лунугаѣ,—и позавидѣвши жебы оных уменшати—же христіянство а зважа Русь гору узала,—так розумію же за позволенієм Турчина ханъ кримскій з гетманомъ Хмельницкимъ несподѣвано зо всіма петугами козацкими и татарскими в нивець усю обернули»³⁾. Звоєвали по самыя горы, людей побрали в полонъ и набытки ихъ. Тилко замки моцні одержали ся. И самъ господаръ уступилъ былъ з Ясѣ, мѣста столечного, але знову ся навернулъ. А Хмельницкій стоялъ з ханомъ у Прута, а туя чатами звоєвали. А напотомъ господаръ поєдналъ орду и гетмана Хмельницкого, жебы ся вернули з его земли, и учинилъ сватство з Хмельницкимъ—дочку свою за сына Хмельницкого приобіцалъ дати, што напотомъ и учинилъ».

Відзив сей дає, як бачимо, дуже неприхильну оцінку турецько-татарським зв'язкам Хмельницького взагалі.

¹⁾ В нов. мабуть старший оборот: «Оттепер я буду знати, До віку вічного Хмельницького не займати!»

²⁾ Се закінченне з старшого вар.; останні 4 стихі відділені у Цертелева звіздкоку; можливо—се вказує на долученне сього закінчення з иншого джерела. В вар. Шута дума закінчується так: «Оттогді то Хмельницький помер, а слава його козацька не вмере не поляже! Теперешнього часу, Господи, утверди і подержи люду царського, і всім слухащим православним христіянам, сьому домодержавцю—хазяїну і хозяйці подай, Боже, на многа літа!»

³⁾ Подаю парафразу сього незугарного періоду: Військо козацьке не хотіло дармувати, тим більше—збратавшия з таким поганином, ворогом христіянства. Волоська земля—христіянська, і хоч у підданстві Турчина, але спокійно живучи при одном господарі без змін—стала богата. Кримський хан позавидував тому, що христіянство, а особливо Русь (православні) гору беруть, і так розумію—що за дозволом Турчина, несподівано напав з гетьманом Хм. і всіма силами козацькими і татарськими і в нивець усю обернув.

Волоська кампанія скінчилася занадто скоро як на пляни Хмельницького і його штабу. Господар прикладав всі зусилля, щоб як найскорше за всяку ціну позбутися найздіжників з свого краю, аби користаючи з перебільшених вістей про його погром, хто небудь з претендентів не дістав тим часом від Порти надання на молдавське господарство. Він слав до Царгороду гроші й заспокоюючі реляції—і дійсно утримав ся на господарстві завдяки сій політиці¹⁾, а тим часом приложив усі старання аби як найскорше випровадити за границі Татарську Орду, не жалував грошей і дарунків і се йому вдалося. Даремно Хмельницький робив з свого боку всякі заходи, щоб затримати її.

Татари обвантажені багатою здобичею спішили до дому, і се змусило й Хмельницького як найскорше кінчати переговори й теж вертати до дому, поки престиж його сил не розвіявся з утечею Татар, і насмілені Поляки не відтяли йому дороги. В польських кругах було перекопанне, що коли б Татари не кинули козаків, Хмельницький ще був би наробив великих діл—погромив би Потоцького й поставив би Польщу знову на краю погібелі²⁾. Але коли Орда обволілась, затримати її була несила, і облішений нею Хмельницький мусів кінчати як скорше свої переговори з Лупулом, і задовольнятись його обіцянками, присягами, заставниками, замість довести справу до кінця зараз і на місці. Так само мусів спішно вияснити свої відносини до польської сторони: вдовольнитись дипломатичною ліквідацією сього напруження, яке властиво вимагало оружноі розправи—що й прийшла півроку пізніше, але в далеко менше сприятливих обставинах.

Очевидно були вислані посольства до всіх, кого зачінав сей козацький похід: до Отоманської Порти, до Семигороду, до господаря Валахії³⁾. Маємо грамоту вислану з послами до Ракоція—«з над ріки Прута 16 вересня 1650 р.»

«Світліший княже Семигороду, пане, пане і приятелю прешановний! Постановили ми провідати добре здоровле світлости вашої через послів наших і незмінне бажанне наше до всякої послуги в. світлости об'явити. Просимо через них з звичайної своєї прихильности нас обвістити, а коли трапиться якийсь неприятель—поміч подати. Ми ж також готові противстати неприятелям вашої світлости, коли б потреба зайшла, і що в. світлость накаже—вірні і щиро виконати. Що на користь чи некористь нам може бути, просимо нас повідомити. Ми ж все ширше доручили послам нашим устно переказати і просимо їм віру дати».

Наступають звичайні поздоровлення і потім рід наказу більш конкретного:

«Спеціально сі пункти світл. князеві об'явити: Хоч з світл. господарем молдавським дійшло до війни, але непорозуміння сі усунено через замирення, і приязнь обошільно укріплено, так що в. світлость всі свої справи до нас через його землю можеш полагоджувати, і не дай Боже якогось випадку, і він і ми також обіцяємо бути цілком приязними і на всякі послілки в. світлости готовими. Коли ж на нас схоче напасті якийсь неприятель, особливо Поляки,—зволеш св. в. нас не облішати, але простягти руку на оборону! Вашій же світлости обіцяють свою приязнь господарі Валахії й Молдавії, як і всі Татари—в звичайнім своїм братерстві з нами і в переконанню про необхідність для них нашої приязни і братцтва, за нашим впливом і посередництвом»⁴⁾.

¹⁾ Див. зміст його розмов з конфідентом Потоцького в листі Потоцького з 22 жовтня—Жерела XII с. 140—Міхалов. 576.

²⁾ Див. реляцію Любенецького з 17 листопаду—Transsylvania с. 115.

³⁾ Єсть того відгомін у Голінського: «Післати Татари і Хмельницький своїх послів до господаря мултанського і до Ракоція, щоб їм дань післали, коли хочуть мати спокій вони і їх піддані, а коли не дадуть—обіцяють їх в короткім часі навідати», с. 357.

⁴⁾ Monumenta Hungariae dipl. XXIII с. 39.

Як бачимо, се була пропозиція нової ліги, до котрої дунайські князі—семигородський, молдавський, валаський мали прийняти українського гетьмана і татарського хана—в результаті їх замирення з Лупулом. В дорозі до Ракоція сі посли мали в сій справі говорити також з господарем мунтянським—від Арсенія Суханова (див. нижче с. 119) знаємо, що 3 жовтня н. с. вони мали у нього аудієнцію. Про предмет її він не згадує нічого, але сей лист до Ракоція дає про се повяте.

Мобілізація була тим часом припинена. Козацькі полки, що далі наспівали на підставі попередніх універсалів, завертали ся назад, як оповідають очевидці, московські посли в своїм звідомленню: 8(18) вересня козаки київського полку, примарширувавши до Волощини й перейшовши Дністер під Могилевим, отримали наказ вертатись назад¹⁾—се початок відвороту, або сильнішого прикривання тилу з польської сторони для відвороту.

Очевидно се стояло в звязку з дипломатичною перепискою, заведеною між обома гетьманами, Хмельницьким і Потоцким: вона проходила в тонах спокійних і розваптажувала напруження, що втворилося наслідком воєнних приготовань обох сторін. Від московських висланців Протасьєва і Богданова, що крутилися в тім часі коло гетьмана з дорученнями в справі Акундинова, довідуємося, що від Потоцкого приїздили до Хмельницького посли, під час його переговорів з Лупулом²⁾. Судячи з змісту їх посольства, переказаного сим післанцям, вони привезли від Потоцкого за-

¹⁾ Реляція Петра Протасьєва, що пустився з Київa, з Київським полком, шукати гетьмана в Волощині: «сентября 8 дня нынешного 159 року перейшли ми з Могилева Дністер ріку на Волоську землю, і того ж дня прислано від гетьмана Б. Хм. універсали до київського полковника—велено йому вернутись до Київa, а до себе йти в Волоську землю гетьман йому не велів. І київський полковник з усім своїм полком з-за Дністра перевезлися назад з волоської землі на польську сторону»—Акты Ю.З.Р. III с. 433.

²⁾ Збираю хронологічні вказівки з сих днів:

8 (18) вересня під Могилевим отриманий наказ гетьмана—спинитися в поході на Молдаву (реляція Протасьєва як вище).

Трохи перед тим, 16 або 17 мусяні приїхати післанці Потоцкого Ловчицкий і Трица і було виправлене від гетьмана з над Прут у посольство Кравченка до Потоцкого, що приїхало під Камінець 22 (реляція Мяскового нижче с. 101).

Мабуть другого дня воно виїхало назад і мусяло бути у гетьмана коло 25—26: се час евакуації Волощини.

28 сентября датований лист гетьмана до Потоцкого переданий через Ловчицкого (нижче с. 104).

Того дня аудієнція у гетьмана московським післанцям: Протасьєву і Богданову.

20 (30)—дата універсалу на своєвільників—в Ямполі.

2 жовтня приїхали до польського табору Ловчицкий з товаришами, з листом гетьмана—львівські новини, Ос. 2286 л. 112.

Того дня гетьман, за відомостями Потоцкого, в'їздив до Браслава,—Осол. 225 л. 322 (з реляції Потоцкого, отриманої в Варшаві перед 20 жовтня).

3 жовтня (23 вересня с. с.) гетьман приймав в Браславі обідом московських післанців і їх провідника Єрмолича—посол звідомленне Протасьєва і Богданова—нижче.

Того дня, 3 жовтня, приїхало до Потоцкого посольство волоського господаря—порозумітися що до дальшої політики супроти Хмельницького—львівські новини 22 жовтня, Осол. 2286 л. 112.

спокоючю відповідь на висловлені з боку Хмельницького побоювання, що мобілізація польського війська, вчинена Потоцьким, може привести до конфлікту з козаками Хмельницький затримав у себе післанців Потоцького, а для ґрунтовнішого в'яснення вислав своє посольство: сотника Ів. Кравченка з кількома представниками того останку Орди, що він її при собі затримав. Не вдоволяючися заспокоєннями, він, мовляв, рішучо жадав негайного розпущення польського війська—інакше козацьке військо піде зараз же з Волощини на Камінець (перспективи походу—на Хотин в напрямі Камінця, коли польське військо не буде розпущене, або на Могилів до дому, коли український ультиматум в цілости буде задоволений—див. вище с. 92). Се оповіданне московських висланців подає тут з огляду на подробиці:

«Як Петро Протасєв і піддячий Богданов стояли в Могилеві, від гетьмана Б. Хмельницького їхав через Могилів сотник Іван Кравченко і з ними козаків чоловіка сто або й більше, і Татар четверо. Говорив сей Кравченко, що гетьман вислав його єдино, наказавши вернутися за Дністер з відповіддю коронного гетьмана. А від коронного гетьмана Мик. Потоцького до Б. Хмельницького прийшли послы у Волоській землі, перед тим як виславо Кравченка, з тим щоб Б. Хмельницький і військо Запорозьке не боялися нічого від його, Потоцького, обозу: обоз стоїть за королівським наказом, згідно з старим звичаєм (щорічного військового збору). Гетьман Б. Хмельницький затримав тих послів у себе, а для явнішої відомости пислав до гетьмана М. Потоцького його, Ів. Кравченка; а поки він у Потоцького буде і назад не вернеться, доти гетьман В. Х. не пустить від себе посланців (Потоцького)».

По повороті той же Кравченко, здивавшись з тими московськими висланцями «в Бушуві» (очев. Буші), так оповідав, як він відправив своє посольство, і що говорив Потоцькому—то значить (з чим він був від Хмельницького післаній): В обозі у коронного гетьмана під Камінцем подільським він був, лист гетьмана Б. Хм. віддав, і устно сказав, щоб Потоцький в обозі війська не тримав: велів його розпустити; а коли не зведить розпустити, то гетьман В. Хм. піде війною на його обоз з усім військом Запорозьким і з Кримськими Татарами. Во гетьман і військо Запорозьке вважають, що той обоз зібраний на нього, гетьмана Б. Хмельницького.

«Гетьман корунний (на те) сказав, що він зібрав польське військо й стоїть обозом за королівським наказом і давнім звичаєм—як і давніш їхне польське військо стояло бувало обозом при границі для оборони. Гетьманові В. Хмельницькому з військом Запорозьким і кримськими людьми йти війною на його обоз нема чого, бо се військо зібране не на нього—гетьмана війська Запорозького, нехай він нічого злого від нього не

Того ж дня Потоцький ніби то отримав листа від Хмельницького—там-же, але не ясно, чи се справді окремий лист, чи той же що привіз Ловчіцкий (див. нижче).

Десь 4—5 жовтня Потоцький вислав до Хмельницького Загоровського а дарунком і листом—лист Мясковского з 30 жовтня, шижче.

Правдоподібно тоді ж Хмельницький виправив Васька хорупжого з татарським аюго, що приїхали до Потоцького 12 жовтня (лист камінецького ректора).

7 жовтня Потоцький післав Якульського на звідні до Луцула.

12 посольство Хмельницького і хана у Потоцького.

18 люстрація і роспуск польського війська (тамже).

Єсть слід в тім часі, в першій половині жовтня н. с., висилки Грека Івана Петровича Тафларія (що повернув з Москви підчас молдавського походу) з вієтми до царя: в стовбцях Малор. приказа № 5818/7 єсть брульон грамоти від царя до гетьмана, післаної з Тафларієм, сам собою беззмістовній, але інтересний як вказівка на сю пересилку.

буться: він, гетьман корупційний, з військом польським війною на них не піде і війни на них не замишляє. Говорив він се під присягою (очевидно—з поминанням імя божого). А що йому гетьман написав і устно з ним, Іваном, переказав, аби він військо з обозу розпустив і обозом не стояв, то свого йому М. Потоцькому без королівського наказу ніяк не можна зробити; а як буде такий королівський наказ, то він зараз роспустить військо з обозу. З тим він його, Івана, відправив, а лист з ним післав такий, під присягою, що він війни не замишляє і ніякого лиха Запорозькому війську чинити не хоче, і договору короля з військом Запорозьким порушати не буде.»

До свого Кравченко додав, що військо польське, в числі 10 тисяч «або більше» він застав під Камінцем; стоїть воно в великім страхуванні: окопалось і поробило укріплення, й стріло запорозьких послів в бойовій готовності, «в латах і кольчугах». Потоцький прийняв і відправив їх «з великою честю» дав, дарунки й грошей на дорогу.

З польської сторони дуже цікаве звідомлення про козацьке посольства маємо в листі Войцеха Мясковского з обозу 22 вересня 1650 р.:

«Сьогодні в полудне приїхали до й. м. пана краківського послы татарські з козацькими: козацькі від Хмельницького й війська Запорозького, татарські від Адельмурзи білогородського; козаків сто о двукін, татарів три. Коротке звідомлення про посольство таке. Впровадив їх стражник військовий з товариством, чекав їх в головнім шатрі й. м. пан краківський з воеводою браславським і з іншими старостами: камінецьким, красноставським, яворівським, новгородським і з усіма ротмістрами. Козаки прийшли з своєю звичайною вовчою покорою. Почав мову Кравченко: в самім кафтані фалендишовім червонім, витертім, з оловяними гудзиками—інші не краще вбрані. Сказав так: Милостивий пане гетьмане! пан гетьман наш вашій милости кланяється і о здоровю питає. Також і вам всьому рицарству—на обидві сторони головою кивнув. Відповів їм пан краківський: «Бодай-сьте здорові були». Далі говорив Кравченко такі слова: «Дивується пан гетьман, добродій наш, чому ваша милость військо зібрав, коли з обома народами вічний мир і достаточний покій постановлений, і з жадної сторони нема нічого небезпечного!»).

«Відповів й. м. п. краківський: «Нема чому дивуватись, бо ви самі добре свідомі того, що обовязок коронного війська—ціле літо в полі стояти, і хочби найбільший спокій був, чи найбільша безпека—коронне військо повинне стояти обозом. На те пан слугу утримує, аби мав собі вигоду, і хоч й. кор. мил. згоду зложив як з ханом кримським, так і з гетьманом вашим, і він став вірним підданним, але панства короля й. м. окружені такими сусідами, які не дуже то віри дотримують: хоч від вас нема ніякої безпеки, то є Угри, Волохи, Москва, і ті часто віру ламають. Тут іще згадав, як підчас Хотинської війни неприятель вступив до Інфлянт,—і на тім скінчив. Тоді Кравченко: «Інше було перше, коли нашої сторожі не було! але коли тепер мир—не треба нічого боятись. Горла наші в тім, що нічого ледачого не гадає пан гетьман!»²⁾ І. м. п. краківський: «Що ж то за покій? одна шляхта повтікала, иншу

¹⁾ Наведу в оригіналі ці українські фрази Кравченка, як їх подає копія листу Мясковского—Осол. 225 л. 320: *Milostiwu pane hetmane! Pan hetman nasz waszey milosty klaniaet se y o zdrowiu pytaiet. Takze y wam wsiomu ry-carsztwu.—Dywuiet se pan hetman dobrodij nasz czom wasza milost woysko zabrał? poniewasz z obiema narodami wieczny mir y dostatoczny pokoy iest postanowiony, y z zadney strony niemasz nic niebezpiecznego.*

Се інтересно, як тут говориться про трактат Польщі «з обома народами»—Татарським і Українським, що тепер посилають до Потоцького своїх послів. Потоцький також трактує Зборівський договір, як трактат міжнароднього характера.

²⁾ *Insza było persze, koli naszey storozy ne było. Ale koli teper mir, ne treba se niczoho obawlaty. Horla nasze w tym, ze niczoho ładaczeho ne hadaieit nasz pan hetman.*

потоплено. Мій підстароста ніжинський від усього втік». Козак: «Ой, милостивий пане! не казав їм п. гетьман утікати, і як котрого вбито, то певно не козаки—от мужики своєвільні!»¹⁾ По тім спитав п. краківський, де вони лишили військо? Відповіли: У Пруту. Тоді спитав: «Чому не дав мені знати гетьман ваш, куди він на війну йде? він же гетьман ваш, і рука руку мие—обидві бувають білі,—повинен був знестися ваш гетьман зо мною—котрому повірена безпечність панств коронних!»²⁾ Рече хлоп: «Ай, милостивий пане, сповідав тебе пан гетьман наш через слугу твого, п. Загоровського—він знає, де війна має вестися, абись не трівоживсь, коли військо стягає. Ми просимо скорої відправи—раді б і сьогодні вертати до війська»³⁾. Й. м. п. краківський: «Не забавлю вас, тільки лист перечитаю—а тепер вас на печеню прошу».

Тоді Кравченко обернувся до Татар і потім сказав й. м. п. краківському: «Посел воеводи переконського тебе поздоровляє»⁴⁾. Татарин почав говорити по татарськи, а Волох (чи Італієць) якийсь став толкувати по латини. Той же зміст і той же дух посольства: той тільки спитав, нащо військо зібране, і ту ж йому дано відповідь що й козакам. Спитав й. м. п. краківський, де тепер має бути воевода переконський. Сказав, що з Хмельницьким, бо йому цар прислав 30 тис. орди. Й. м. п. краківський засміявся: «Широкі панства королівські, вільно ханові за тою приязню, що він з й. кор. милостю зложив, пасти коні в полях коронних». Рече хлоп: «Та й тепер, милостивий пане, наша земля—їх земля! Всі вони то коло Чигирна то коло Чорного Лісу кочують»⁵⁾. Тоді воевода браславський сказав через товмача, що не може Хмельницький бути кращим приятелем ханові ніж королеві. Татарин відповів: «Так воно і єсть, і тому й ідемо з Хмельницьким, міркуючи, що він іде туди, куди йому велить король». Потім й. м. п. краківський подався до спального шатра».

Ся реляція, писана зараз, того ж дня, мабуть одним з присутних при авдієнці, або з слів присутних,—дає найбільше докладну і вповні вірогідну відомість про сей момент переговорів, і супроти неї нема потреби ширше спиятись на інших оповіданнях більш загальних, писаних з чужих слів, то що. Напр.: лубенські козаки, що приїхали з Волох від гетьмана оповідали, що ще перед тим гетьман послав до Потоцького і Паліновського, аби вони не збирали війська, і тоді йому відповіли, що вони війська не збирають; тепер гетьману стало відомо, що вони стоять двома обозами з великими силами, і він післав їм листа: «Що стоїте з військом обозами? коли хочете битись, ми з кримським царем зараз підемо на бія»⁶⁾. Любенецький переказує зміст посольства Хмельницького так, що він загрозив Потоцькому зараз наступом, коли він негайно не вступиться з своїм військом з Русі»⁷⁾. Натомість варто згадати иншу звістку з польського обозу—про той трівожний настрій, що настав в нім по відправі козацького посольства. «Зрозуміли ми по тих послах, що та рація (якою відповів Потоцький на домагання Хмельницького і Татар що до розпущення поль-

¹⁾ Ai, miłostywy pane, nie kazał im p. hetman utykaty, y iesli ktoroho wbito, to pewno nie kozaki, ot muzyki swoiwoli».

²⁾ Як мягко в порівнянню з листом з серпня!

³⁾ Ся фраза польська.

⁴⁾ Posel wdy perəkopskiego tebe pozdrawiaiet.

⁵⁾ Та у тепер, miłostywe pane, nasza zemla—ich zemla, wsi oni to koło Czeżrynja, to koło Czarnoho Lisa koczuuit.

⁶⁾ Осол. 225 л. 320. Лист кінчається міркуваннями про число Татар, як їх подавав Федор Лютка, полковник чечельницький і посол також; про знищення Волощини і про шляхту в козацьким війську.—Szlachty między kozakami dosc: p. Załeski Mikołaj, p. Baybuza młody, p. Komorowski młodszy, p. Iędrzey Dzik, p. Stefan Zaradny y inni.

⁷⁾ Акты Ю.З.Р. VIII с. 326. ⁸⁾ Transsylvania с. 112.

ського війська) у них місця мати не буде (їх не переконає), і напевно сподіваємось їх під обозом». Тим часом—«військо наше як піше так і конне без поживи, а в Камішці дорожня немилосердна (ні з чим витримувати облогу). Але сильний Віг! може ще його відвернути! А коли прийдеться, то знаю, що військо битиметься охоче і сильно—чей Бог його (Хмельницького) скарає нашою рукою»¹⁾.

Але хмара сим разом пройшла щасливо: Хмельницький з своїм штабом рішили не ризикувати оружною розправою, не можучи рахувати на Орду. Прийняли привезений від Потоцького лист—безумовно писаний в таких же м'яких, згідливих тонах—трактування козацького війська як чогось не підвладного, а самостійного і рівнорядного. Після бундючного тону з 3 серпня се справді був серйозний здобуток сеї воєнної демонстрації. Козацький гетьман наказав закінчувати евакуацію Волощини; переїхавши своїм штабом до Ямполя, велів переправити решту свого війська через Дністер на український бік. З великою парадом відправив той останок орди, що при нім ще для постраху зіставалася з мурзою, чи беєм перекопським. Продемонстрував перед посланцями Потоцького, що був затримав у себе²⁾, різні акти льобальності: видав свій суворий універсал на своєвільників, процитований вище—уновноваженне польським панам самим карати своєвільників, за порозумінням з місцевими полковни-

¹⁾ Лист Каліньського одного з ротмістрів—Осол. 225 л. 321. Коротше в іншому листі (там же л. 321 об.): «Хмель стоїть далі, чекаючи розпущення польського війська; прислав до й. м. п. краківського, аби військо розпустив, а й. м. п. краківський вимагає від нього, аби звільнив вєсводство Брацлавське й інші для гіберни (зимового прожитку) жовнірам; чи згодиться на се—не знати». І в тім же листі такі характеристичні ілюстрації тодішньої тривоги: «Господар волоський окупивсь, а до мультанського по такий же (окуп) післав Хмель—і до Москви: Во іак ми, (kołotyty?) powiada, nic nie dadzą, to budu nimi całou zimu іак wilk owcami koło wsi. Omnium horarum homo, słowa w nim prawdziwego niemasz. Tysiąc słow, a kazde inacze. Zaden pułkownik nic nie wie, co myśli, tylko sam Wyhowski. Dla Boga niech wierzą, co się z nami dzieje, niech Tomaszami (невірними) nie będą. Niemasz dawnych Polakow. Ukraina stracona. Nulla fides pietasque u Chmiela.

Вісти зі Львова з кінця вересня (у Голіньського с. 356, докінченне поданого вище, с. 85): «Вертаючи з козаками назад Хмельницький боявся, щоб п. гетьман коронний не привитав його на переправі. Прислав до п. гетьмана—по що він так довго тримає військо, чому не розпустить? Й. м. п. гетьман відписав, що чекає наказу королівського, а йому нічого злого не мислить, може його не боятись,, бо хоче мешкати в спокою і згоді. І так Хмельницький переправився з козацьким військом і з 6000 тисячами Татар, що при нім лишилися, і став обозом під Орининим (!), а Нечай осібно стоїть з своїми хлопамі, повний день їади від обозу коронного, має військо—черни 80 тисяч».

Там же трохи далі—вісти від Лукаша Мясковского, судії подільського (15 жовтня, мабуть дата одержання в Кракові): «Хмельницький знову, вдруге війшов до Волощини, щоб її спустошити. Почувши, що господар хоче йому відомстити за зневагу і спустошеніс краю його,—випередив його Хмельницький, і господар мусів викупитися кількома сотнями тисяч твердих таларів. Полковник Нечай має в зборі кількадесять тисяч хлопів. Бог зна, чи не буде знову війна з козаками й Татарами, зимою або на весну» (с. 358).

²⁾ Реляція «войського галицького» в Ос. 2346 с. 69 називає їх: пан Lowczycki у другі р. Труса, інший лист одного Ловчицького (с. 70), депіска при листі Хмельницького там же, с. 75—kopia listu od Chmielnickiego do imp krakowskiego—przez p. Lowczyckiego.

ками козацькими¹⁾). В присутності послів Потоцького перевів на місці кілька екзекуцій над присланими до війська своєвільниками, і виправляючи сих послів до Потоцького порадив на будуче вислати урядниками на Україну людей менше полохливих, не таких страхополохів як сим разом, що повтікали не знати чого. Пострапив, здається уданим маршем на Камінець, мовляв—за проханням волоських послів, а потім справив бучну учту на прощання: пив здоровле короля, Потоцького, всіх сенаторів, «доки трунку стало»²⁾, і передав до Потоцького листа повного всяких льояльностей, але і домагань, щоб одночасно з демобілізацією козацького війська польське було також розпущене, аби відпочило перед спільним походом, що стоїть перед ними, відповідно «святій королевській волі»—спільній боротьбі против ворогів Річчипосполитої. Дуже коротко і неясно стилізований лист сей³⁾ мали доповнити усні мови гетьмана перед сими післанцями, що вони мали переказати Потоцькому. Реляції з польського обозу вказують такі пункти: військо коронне повинно бути зараз розпущене, воно може стати на лінії, але для певности козацької сторони добре було б дати в застав деякого з ротмістрів і полковників; ще згадувалась фактична неможливість обме-

1) Маємо оден такий універсал, адресований до людности Київського воеводства, висланий до житомирських городських книг; очевидно, були вони розіслані по всіх воеводствах і на різні адреси—Арх. ЮЗР III. IV 51—8.

2) *Posłowie wołoscy przy naszych posłach prosili go o to, aby był pod Kamieniec do nas poszedł, żeby się ludzie z nas nie śmieli. Ochotę dla nich uczyniwszy gdy ich wyprowadzał, kazał był woysku obracać ku Kamiencu. Skoro odiechali, tedy przez zdrowie króla y imp. krakowskiego y wszystkich senatorów pił, puki mu trunku stawało, y dobrze posłów naszych odprawił, powiadaiąc to, aby pp. wszyscy do swych majątności na Ukrainy ludzi nie trwożliwych przysyłali, nie takich iako pierszy: nie wiedząc nic—iako on powiada—pociekali. I do сього вище наведена увага автора, що в Ніжині вибито 40 чоловіка Потоцького (Ос. 2346 с. 70, лист войського галицького).*

3) В скороченій і доволі несправній копії знайшовся він в збірнику Ос. 2316 с. 75, наведу його для зрозумілости в перекладі.

«Хоч через положенне обозу і збір війська коронного військо Запорозьке було занепокоєне (в копії *Lubo przez położenie obozu y sciągnięcia wojska i. k. m. koronnego wojska i. k. m. Zaporozkie pokojem wprawione zostawało*). Одначе король, пан наш милостивий, не раз своїми листами запевняв нас в спокою і наказував нам бути на поготові для сповнення його святого замислу. Про се ж і п. воєвода київський широко нас повідомив і волю королівську викладав. І ми теж сього бажаємо з усієї сили, аби обовільні сили (українські й польські) звернені були на неприятеля нашої вітчизни. Тому унижено дякуємо вашій мил., що нас запевняєш в безпечности згідно з договором. Військо наше теж затримане в порядку і не буде з нашої сторони ніякої оказії (до конфлікту). А які б знаходили ся в тих краях спеціяльно «опришки»,—в. мил. з своєї, а ми з нашої сторони веліли таких громити. От і в присутності послів в. мил. деяких убійників скарано горлом, а інших веліли ми ловити—ім також нагорода буде.

«Також се в. м. даємо знати, що ми виправили послів до Мунтян і Угорщини в справі в'яттих намірів її корол. мил. З чим вони, Біг дасть, повернуть, не залишу дати знати в. милости, а в. м. просимо в усім з нами порозуміватись, як нам найкраще послужити її кор. мил. А тепер зволь в. мил. розпустити коронне військо, хай відпочине, поки прийде оказія. В дальших річах поручили ми вашим послам усно оповісти ширше. В Ямлюю 28 септембра» (рік 1650 дописано пізнішим чорнилом).

жити козацьке військо 40-тисячним реєстром, треба, мовляв, що найменше 100 тисяч — як се читаємо в львівських новинах з місяця жовтня¹⁾, і т. д.

Одночасно з сим прийшли до Потоцького листи від Кисіля в справі тих «святих намірів» короля, що на них патяжав Хмельницький, відкриваючи, мовляв, для їх здійснення нову серію дипломатичних зносин—з Ракоцієм, волооським господарем і т. д. Кисіль посилав копію королівського листу «перед тим писаного до Хмельницького» в справі походу на Чорне море, і свого листу в тій же справі, де він заохочував гетьмана до боротьби за визволення християнських народів—аби вся Європа признала його «Богом даним» на визволення християнської крові з поганської неволі²⁾.

Все се надавало замиренню запорозького гетьмана з Польщею ідеалістичне освітлення: пожертвування дрібними місцевими непорозуміннями інтересам християнського світу. На се потім посилався Хмельницький (в листі на соймки шляхти). Але непримирені козацькі вороги з польського табору повторяли, що все се тільки маскування, з боку Хмельницького, неможливості війни під зиму, коли Орда покинула козаків, і хитре протягання часу до весні³⁾. Не бракувало голосів за тим,

¹⁾ List też 3 octobr. przyszedł do imci p. krakowskiego, aby nie bronil do Multan i do Wegier isc na woynie: ztamąd powrociwszy się z victorią prosil aby iuz kozakow 10.000 (очев. сто тисяч) w regestrze zostawalo (Oc. 2286 л. 112). Можливо, що се в дійсности той лист, що привіз Ловчицький—його приїзд стоїть тут під попереднім днем.

²⁾ Уривок листу з обозу 6 жовтня в збірці Осол. N 2346 ст. 70. Pod ten czas własnie przyiechal kozak do obozu naszego od p. wojewody kiłowskiego z kopią lista iednego, ktory przed tym był pisany od k. i. m. do Chmielnickiego. W tym liscie jest wola i. k. m. zeby kozacy chodzili na Czarne Morze, do Wołoch wpadli i tam nie ma le poczynili szkody chcąc Turkow irritare. Jest też y druga kopia listu tegosz pana wojewody, pisanego do Chmielnickiego, w ktorым dziwnie pięknie persuaduje woysku Zaporoskiemu do dania okazyi, pisząc między inszemi haec formalia: **Dopiero** wszystka Europa powie, zes od Boga iest dany, kiedy okazya będziesz do wybawienia krwi krzestianskiej z niewoli poganskiej. Te listy kiedy czytano, iako i. m. p. hetman tak y inszi wszyscy takowym rzeczom dziwowali się. Підчеркнуті слова про волоський похід мабуть треба вважати виразом обозових розмов і здогадів, що й волоський похід належить уважати способом заціпки Турків, подиктованим королівськими пливаним.

³⁾ «Посол волоського господаря 3 октября приїхав до і. м. п. краківського, що не знаємо про що, але так міркуємо, що просить помочи на Хмельницького. 3 октября прийшов також лист (не сказано від кого, але очевидно, що від Хмельницького)—аби не боронив іти війною на Мультани й Угорщину; вернувшись звітти з побідю просить, щоб козаків в реєстрі було вже 10 тис. (див. вище). Тільки він попросту дуже боїться зими,—щоб йому дали спокан. Бо й між ними колотнеча: Нечай, полковник козацький **посварився** з Ордою за здобичу, не знати, що далі буде». (Oc. 2286 л. 112. початок я дав вище, прим. 1).

Невідомий кореспондент: «Хмель тихо занався разом з гадиною—щоб тільки не ожив скоро знову! найдалше—на весну... Був в великім страху, бо тільки з 30 тис. прийшов на Україну. Татари всі розійшлися. Добре було його пострашити під той час, або н на порох стерти; але він ужив стратегію, рушився коли був найслабший: вислав до й. м. п. краківського грізне посольство, страшачи наступом на обоз, а сам скоренько тікав на Україну, і так то йому уиншло. Бачив то й. м. п. краківський, але трудно було йому щось робити, маючи звязані руки» (очевидно патяк на королівські інструкції).—Міхал. с. 380

що треба б якраз скористати з такого моменту слабости противника і ударити на козаків¹). Волоський господар також прислав посольство зондуючи Потоцького—чи може рахувати на його підтримку на випадок розриву з Хмельницьким²). Але Потоцький не ріднався йти на конфлікт з козаками, навпаки постарався обминути велику суперечку й запевнити собі спокій на найближчий час. Він вислав (в відповідь на привезені йому листи) почесний дарунок Хмельницькому: багато оправдану шаблю й листа писаного в дуже приятельських тонах, і уповажнив свого посла ротмістра Загоровського зложити перед гетьманом присягу, що спокій не буде порушений, війсьکو буде розпущене і розложено оподаль від лінії, козаки можуть бути цілком безпечні і не боятися нічого ворожего з польської сторони³).

В сих миролюбних настроях, очевидно, підтримало його нове сильне посольство від Хмельницького і хана, що прибуло 12 жовтня і повторило ще раз те саме, що попереднє прислане з Волощини. Правдоподібно, Хмельницький скористав з ханського посольства, що їхало до Варшави допевнитися недоплатеної по гадці хана данини і заохочувати до походу на Москву: вислав з ханським послом свого посла до Потоцького і до короля, щоб ханським авторитетом підтримати свої домагання. Подільський суддя Мясковский, що був присутнім при тій авдієнці⁴), і камінецький

¹) В Оссол. 225 л. 321: «з Жовкви, в день св. Михайла (29 вересня): прибіг козак до і. м. пані краківської від сина, старости краківського (що був в обозі): дає знати, що Татари всі пішли від Хмеля, сам тільки з козаками лишився, під Могилевим, нижче Дністром. Рад був би мирові, але військо наше охоче дуже, бажає й просить й. м. п. краківського, аби пробував воєнного щастя.

²) Зміст сього посольства, записаного під 3 жовтнем, переказує Потоцький в листі до короля 22 жовтня: господар згадував про інтриги що ведуться против нього, і питав, чи не міг би за свої гроші найняти в Польщі три тисячі вояків (Міхалов. с. 576); в обозі розуміли се так, що се господар ладиться до нової розправи з козаками. Потоцький післав свого довіреного до господаря, щоб розвідати, в чім діло; про реляцію його мова нижче.

³) Про се посольство Загоровського каже Мясковский в листі з 30 жовтня: що його вислано за півтора тижні до приходу нового татарсько-козацького посольства. Про скорий розпуск війська пише пані Коморовська з Бережан 9 жовтня, за вістями від чоловіка: «Сьогодні прийшла відомість з обозу від мого добродія: пише, щоб я нічого тривожного не боялась. Обоз за кілька днів буде розпущений, й. м. п. краківський їде до Бару, там пробуде кілька тижнів і потім поспішить до Варшави на сойм, що заповідається в скорім часі». Ос. 2346 л. 69.

Очевидно, щось таке мусів написати тоді Потоцький і Хмельницькому.

⁴) З листу Мясковского, писаного на виїзді з обозу, з Залозець 30 жовтня (надруковано в Ojez. Spominki II с. 67, повніша копія в Оссол. 225 л. 330) виймаю отсе оповідання:

«Дня 16 сього місяця оден ага, посол від хана кримського, самовтор, і Васько з Чигрина, хорунжий Хмельницького з Федором Драгилом (вар. Брагилом), зятем Пархоменковим (Parchumenkowym, Przekumenkowuch), тицарем Хмельницького, публично посольство відправляли у й. м. п. краківського. Віддавши листа ханський—при міні його ще не перекладено, за недоплатею товмач. —ага хаявся претенсію, що таке велике військо зібрано, їм так удавано, мовляв—аж трьома стоїть обозами через свою великість; на козаків наступають, і ні в чім не додержують їм Зборівського трактату: хая тому дуже дивується і обіцяє дотримати братерство Хмельницькому, вважаючи його кривду своєю кривдою. Пан краківський відповів, що такий

ректор, що дає короткі, але очевидно—дуже точні відомості про біжучі справи¹⁾, зводять домагання до таких пунктів: польське військо мусить бути негайно розпущене і розквартироване в Галичині або в польських провінціях (не при лінії). Ханський посел від себе остеріг—згідно з змістом ханського листу до Потоцького, згаданого вище—щоб козаків ніяким чином не турбовано: вже Потоцький розбив раз пляни походу

здавна звичай в річчині нашій: кожного року жовпірів, які отримують платню, не в домах, а під щобом тримати. А сей обоз не тільки що не приносить ніякої кривди козакам, а поставлений в 20 милях від лінії, і ми їм нічого ворожого не мислимо—хоч вони з нами ворожо поступають: ані слова ані присяги не тримають, не тільки з Браславського, але навіть і з Подільського воеводства не вступаються, маєтностей нам не пускають. Я от з-окрема (слова пана краківського) маю за Дніпром на півтори міліони інітрати, ще ні гроша не взяв; так само і й. м. п. хорунжий коронний (Конешпольский) і багато інших. Взагалі що хочуть роблять. І слуг наших і шляхти—братів наших—силу пинішнього часу повбивали тирансько. На се грубо відізвався хорунжий Хмельницького і не давши Юриці товмачити впрост відповів: «Не знайдеться того, милостивий пане гетмане! не наше то козацьке діло—розбивати, то мужики, опришки ваші справляють». Поправив Федір. Відповів пан краківський, доводячи, що воно такі таке—бо за Дніпром його слуг кілька, й інших козаки повбивали: п. Томаша Воляновского і п. Костина вбили—його кіньми тепер Нечай їздить, а інших Хмельницькому подарував. Було суперечки з пів-години, аж парешті нагадали Юриці, він все те добре перетолкував, і ага зрозумівши сказав: «Інакше то вони перед ханом удають! я вже то з'умію ханові росповісти. А котра сторона дасть причину другій, і хто не дотримає зборівських постанов, против того повстане хан—так він то мині велів сказати».

«При тім з низьким поклоном віддали лист від Хмельницького, з титулом: «Добродієві»... В нім він виразно просить про розпущення війська, додаючи, що поки військо (польське) не розійдеться, він теж мусить тримати Татар, великим коштом, збираючи на них стацію з війська. Потім були на публічнім обіді, трактовані з пошаною, і з таким посольством поїхали до Варшави.

«Й. м. пан краківський півтора тижні перед тим виправив був до Хмельницького Загоровського: післав йому в дарунок оправну шаблю і наказав—коли б було потрібно—присягнути на всякий спокій, аби він не боявся нічого ворожого. По тім же посольстві знову написав листа—приятного і повного афекту, піславши на руки київського воеводи. Йому теж на всі пункти обох листів його відписав відповідно, *tempori serviendo* (рахуючися з обставинами)—запевняючи його в довірі до нього й до Хмельницького, і в тім що з нашої сторони буде ґрунтовний спокій».

По сім кілька заміток про перегляд війська, що відбувся в день «польського патрона» автора, та анархію й рознад, що став помічатися в війську в останніх часах.

Буквальна подібність в розмовах Потоцького з послами сього посольства і попереднього, Кравченкового, викликаєла в мині підозріння, що се дублет того посольства. Але се не так: про посольство Василя хорунжого до Варшави згадується і в звідомленню Унковського (нижче, с. 117), і воно було безсумнівно; але можливо, що Мясковский, пишучи з памяти, де що переніс з фразеології попередніх розмов. В даті є розходженне. В листі Мясковського авдієнція відбувається 16 жовтня, а в реляції камінецького ректора 12 жовтня (Міхалов. с. 575); я вважаю останню дату певнішою тому, що ханський лист до Потоцького, переданий ханським послом мабуть при сій же авдієнції, має примітку, що його прислано підканцлерові 18 жовтня (Осол. 225 л. 335) мабуть висланцем Потоцького, післаним разом з послами до Варшави.

¹⁾ Міхалов. с. 575.

на Московщину, і замість Москви вийшов поход на Волощину, нехай більше щось таке не повторюється, бо за Зборівським трактатом всяка зачіпка з козаками приведе до розриву між ханом і королем і вина буде на Потоцкому¹⁾.

Потоцкий по сім написав нового, ще приязнішого листа до Хмельницького і вислав його на руки Кисіля, як посередника (а властиво—в очах противників спільника козацьких лукавств), і заявив ліквідацією свого обозу. Зробив перегляд війська і розіслав його по воеводствах: Подільському, Руському, Белзькому й Волинському—не зачіпаючи Браславського, щоб не дражнити козаків²⁾—temporè serviendo, рахуючися з обставинами, як каже Мясковский: забезпечуючи спокій на майбутній час, і разом де можна—перетинаючи витки козацької політики—як се особливо яскраво показалося на волоських пляхах Хмельницького.

Почуття гніва й роздражнення, що йому прийшлося стиснути в собі супроти видимої небезпеки, Потоцкий вилив в цікавім листі на соймак свого воеводства, писаним власне в сім моменті ліквідації подільського обозу—виймаю з нього дещо, покорокуючи деякі поповсані копійством місця й зайву фразеологію:

Одержавши в неволі відомість, що за ласкою божою висока фортуна й. к. м. розігнала криваву тучу заїлости поганської і хлопської реbelie і принесла Річи-посполитій нашій пожадану погоду милого спокою,—я насамперед подякував найвищому маєстатові за його невимовні добродійства, і тішачися з такого щастя нашої вітчизни, сподівався привітати її цілком заспокоєну і спокійно відібрати свій регімент. Але коли приходячи до вітчизни бачу, що та згода має тільки імя згоди, а в дійсности тріває дальша незгода, з великою шкодою для Річи-посполитої й уймою гідности маєстату й. к. м.,—моє радість обертається в гіркий смуток і я з жалем мушу бачити, що вітчизна наша далека від сповнення своїх бажань, і праці й. к. м. коло заключення миру не мають відповідного наслідку.

¹⁾ Див. вище (с. 82), лист хана до Потоцкого в Осол. 225 л. 335=Чорт. 611 с. 644: по наведеній уже цитаті хан пише далі: Iednak ze iezeliby się was kozacy obawiac mieli, musiała by taka sprawa bardzo bydz niedobra! Poniewasz pod Zborowem miedzy umowienymi conditiami z krolem i. mcią bratem naszym naupierwsza to condicia kozakow Zaporowskich: ze skoro by kto iawnie albo potaemnie na Zaporoskie woysko sie porwał, iusz tymsamym pokoy u przymierze wzruszone zostanie. Poniewasz tedy o tym conditia iest tak wyrazna, niesluszna zeby sie to tak dziaz miało. Dla tego smy vmyslnie do was sluge naszego Tochtamis (Wehtamis)-age wyprawili... chcieycie się z nim porzadnie namowic: iesliby tak bylo co podobnego, naslusznieysiey aby sie zabroniwszy (zrobivshi kinec podobnim provokaciam kozaczyni) okolo zatrzymania u wtwardzenia spólnego prace u starania przyložili.

Лист має поміту—мабуть варшавської канцелярії: copia listu hana krymskiego do mci pana krakowskiego, die 18 octobris i. m. xduz podkanclerzemu przyniesionego 1650, і в кінці: Z tym goncem przyiechalo dwoch kozakow w poselstwie od Chmielnickiego: Wasil Czehrynyskiego pułku chorazy u Drachila—prosilii zeby woysko i. k. mci za linią nie stalo, u o miloserdzie. Постілізавує се так мабуть Потоцкий, дуже евфемістично: камінецький ректор (Michal. с. 575) стилізує пункти посольства в трохи іншим тоні: 1) Аби військо як найскорше було розпущене з табору. 2) Зимові лежі аби визначено на Русі (в Руськім воеводстві) або в Польщі. До сих пунктів татарський посол додав третього: аби против Хмельницького зброї не підношено.

²⁾ Варшавські новини, під 20 жовтня: «Пан краківський визначив коронному війську зимові лежі на воеводство Руське, Волинське, Подільське і Белзьке; жовніри тим не задоволені: конче хочуть по саму Вислу, трохи що не виторгують Люблинського воеводства». Осол. 225 л. 322.

Пактами зборівськими застерігла собі Рп-та, що обивателям воеводств Київського, Браславського і Чернігівського заборані у них маєтності мають бути повернені у володіння. Але й досі сей пункт не сповнений. Як давніше, Хмельницький маєтків не вернув, тримає їх, і хто тільки хотів знову перейняти свою маєтність і туди для того поїхав, всіх знищила злоба хлопська! Дісталось й мені з того вару пива—бо крім того що не отримую 150 тисяч¹⁾ інтрати,—слуг моїх, туди висланих, щоб перейняти ті маєтності, двадцятьох тирансько вбито! Отже тамошні обиватели побачивши, як там бунує несамовитість хлопська, і не насміляються вертатися до домів своїх. Воліють терпіти тяжке вигнання і зебраючи помочи підтримувати своє життя, ніж віддаватися в зрадницькі руки своїх підданих, відзискуючи свою власність, і йти на неминучу загибель свого життя від їх лютої²⁾.

Так панує собі Хмельницький, як пан і спільник Корони, маючи на рік більш як 5 мільонів інтрати³⁾. Провадить зносини з заграничними володарями без відому й кор. м. Посольства від них приймає, свої навзаєм до них посилає, розгалюючи їх і підбиваючи на війну з Річч. Післяв до Отоманської Порти, сддаючи їй підданство, згодився на харч—що цар мило прийняв: дуже ласково послів приймав і допустив до поцідування краю шати свесей, обдарував, а самому Хмельницькому післяв корогву на адміністрацію завойованих воеводств. З мультянським господарем, що має 30 тисяч війська під зброєю, і з Ракоцієм уложив союз. Волоського господаря наступивши війською примусив на военний союз против нас, і на те мусів дати запись. а доньку свою за сина його змушений був приобіщати.

В якій же небезпеці пробуває наша Республіка, і чи може ся згода зватися згодою,—віддаю глибокому осудові в. м. Я бачучи те все не можу сказати, щоб ми її мали! Навпаки, з сумління і з обовязку уряду свого остерігаю в. м., аби сьте подумали про забезпечення вітчизни і вільностей своїх, котрі предки наші здобули не жалуючи крови своєї. Бо той зрадник взяв то собі за завдання—шляхту викоринити, весь лад Республіки нашої перевернути і на королівським престолі иншого пана посадити. Тому треба щоб в. м. ухвалили такі сили, які б відповідні були на відперте такої небезпеки. А далі треба буде приложити старання, щоб розшити ті ліги. Бо инакше впала б наша Республіка в велику небезпеку, і за нашою байдужістю і безрадністю щоб не попасти нам в останню біду і з великим жалем і сором бачити повний упадок Річчосполитої.

Я скільки можна працюю коло розірвання сих звязків. Післяв до хана, доказуючи йому, що Хмельницький не дотримує нам зборівських пактів, поставлених його (хана) заходом, і маєтностей наших не повертає. Веду його до того, щоб відступив від союзу з ними (козаками). Від господаря волоського добився, що він готов підняти зброю против Хмельницького, з'єднатися з Татарами і в усім Річч. помагати, з тою одначе умовою щоб король його прийняв під свою протекцію і щоб ми йому дали індігенат⁴⁾.

На инші сторони козацької політики кидають світло посольські звідомлення московських висланців, що крутилися в тім часі коло гетьмана, щоб добитися ви-

¹⁾ Мусить бути півтора мільона, пор. вище промову Потоцкого, с. 107.

²⁾ Niezboznosci.

³⁾ Panuje tedy sobie Chmielnicki iak pan et socius regni, maiąc do roku więcej nisz pięć milionow intraty.

⁴⁾ Наступає прохання до соймикової шляхти, щоб підтримала се надання шляхецтва самому Лупулові та його секретареві Кутнарскому, як вірному приятелєві, що відколи став секретарем Лупула, прѣ все інформував попереднього гетьмана Конєцпольського, і потім Потоцкого. Для себе Потоцкий просить шляхту підтримати його прохання, щоб сойм віддав йому на власність якусь королівщину, що він викупив за свої гроші. Дата: w obozie pod Kamieniem 22 octobris 1650. Ркп. кол. Петерб. Публ. бібл., тепер Варшавського університету Пол. F. IV. 118 с. 134-6.

дачі Акундинова. Вони повні ріжних цікавих звісток і помічень, зроблених в козацьким таборі і на гетьманським дворі, переказують мови гетьмана, Виговського, й инш., і заступають нам те, що так болюче відчувається: відсутність докладніших звідомлень про тодішню ситуацію з української сторони. Децю з того було вже подано вище; тепер ще ми спеціально спинимося коло сих посольств і виберемо, що вони дають для вяснення ситуації.

Тим часом як Хмельницький воював Волощину, над Дніпром чекали його московський дворянин Петро Протасьєв з піддячим Богдановим, вислані за царським наказом ще 20 липня з Варшави московськими послами, що там далі сиділи на переговорах, на Україну до митрополита Косова, до воеводи Кисля і до гетьмана Хмельницького, щоб дістати до рук і привезти послам того Акундинова. Се було вже третє нам звісне посольство в сій справі. Спомини «Смутного часу» не давали спокою московському правительству. Пробуток під границею «царевича», під протекторатом Запорозького війська, поруч чуток про змовляння кримського хана з козацьким гетьманом на Москву, при непевній позиції польського уряду в додатку, дійсно давав підставу до дуже трівожних гадок—особливо при познаках внутрішнього шумування в самій людности Московської держави. Тому московський уряд береться на всякі способи, щоб добрати до рук небезпечного самозванця. Пробує його звабити до добровільного приїзду—одначе вистерігається дати якусь дійсно тверду, документальну гарантію безпечности, і тому Акундинов кінець кінцем, хоч наче б то й вагався часом, таки їхати не рішився. Робляться заходи через польський уряд і через усяких українських нотаблів—добити ся його видачі, а на випадок як би й те не вдалось—пробується понросту згладити з світу Акундинова: організувати потайне вбийство. Тільки й се не вдається на українським ґрунті, а українські нотаблі, від гетьмана почавши, рішучо не згоджуються видати московського авантюриста на вірне замучення, чи то з політичних мотивів, чи може з гуманности, котрої все таки в українським громадянстві було більше ніж в офіційльних московських кругах—та і в урядах західне-європейських, як на сім епізоді бачимо.

Протасьєв з королівським дворянином Ермоличом, приданим йому «за пристава» з королівськими листами до воеводи Кисля і гетьмана, приїхав 15 серпня ст.ст. до Кієва і побачив, що понав «в смутное время»: митрополита і воеводи на місці не було—вони їздили на з'їзд з гетьманом до Ірклієва, а про гетьмана загальна поголоска була, що він з усім військом Запорозьким і з кримськими людьми йде воювати Поляків: сам вийшов і став на Уманським шляху, а до київського полковника прислав свій універсал, щоб іти йому з усім полком зараз теж на Уманський шлях. Супроти таких вістей Ермолич до гетьмана їхати не рішавсь, і Протасьєва не пустив, а післяв до гетьмана післанця з листом, але й по нім теж слух загинув. Митрополит і воевода, що за той час встигли повернутися до Кієва, теж не рішилися в таких обставинах братися до виконання московських доручень, і так минув якийсь час—хоч московський дворянин як на грани крутився з нетерпдячки. Нарешті стали приходити до Кієва вісти, що гетьман з кримськими людьми воює не Поляків, а Волоську землю. Тоді Протасьєв кінець кінцем допросився, щоб Кисль і митрополит дали йому листи до гетьмана в справі Акундинова, і щоб Ермолич їхав з ним до гетьмана. 27 серпня с. с. пустилися вони з козаками Київського полку «наскоро», і по слідам гетьмана перейшли 8 вересня ст.ст. Дністер (марш дійсно незвичайно

скорий, що дає яскраве свідoctво, як чітко функціонувало козацьке військо під рукою гетьмана!)

Але в тім часі, як я вище згадував, гетьман припинив уже наступ, звелів київському полковникові вертати назад, а Протасєву призначив чекати його в Ямполі. Тут він дійсно дочекався гетьмана і 17(27) вересня передав йому листи короля, митрополита і воеводи Кисіля і «вслякими мірами» допрошувався, щоб йому видано Акундинова. Але гетьман відказав, що він не знає, де тепер Акундинов: він у нього дійсно жив якийсь час в Чигирині, а потім він, гетьман, видав йому універсал, що йому вільно жити в «Запорозькім війську» де хоче і куди хоче їхати—аби йому давали «жорн і підводи». Одначе по сій відмові гетьман Протасєва не відпустив, а велів їхати з собою: обіцяв його з дороги відправити. Так Протасєв їхав при гетьмані десять день, при всякій нагоді настирливо докучаючи йому проханнями, щоб гетьман «послужив царському величеству»: відшукав Акундинова і видав йому. Нагадував гетьманові (що той і сам, розуміється, знав прегарно), що Акундинова відшукати не тяжко, живе він в Мгарському монастирі, тільки післать і взяти! Але тут гетьман—хоч як він тоді старався прихилити на свій бік царське величество,—виявляв варту подиву відпорність: такої послуги він не брався робити. Часами повторяв вимовляння, що не знає де зараз Акундинов, иноді обіцяв навіть, що як його розшукає, то пришеде; часами заявляв принципіально—що в Запорозькім війську не прийнято вилавати нікого, хто до нього прийшов, «хоч би й великого лиха в своїй державі накоїв».

Під час свого повороту до Чигирина, що мав вигляд тріумфального неспішного маршу по ефектній експедиції¹⁾, гетьман двічі—в Браславі і в Севаст'янівці під Кальником, 3 і 7 жовтня н. е. приймав москвовських післанців обідом, і вони переказують де-що цікаве з розмов, які при тім велися. На браславськім обіді гетьман оповідав про свій молдавський похід, як було наведене вище. Прийшло до того так що Єрмолич ввіс тост за здорове короля і царя разом, з огляду на відновлений тісний союз їх—мати одних приятелів і одних ворогів, а Хмельницький з роздраженню сказав на се: «Такими словами «про московсько-польський союз» його не злякають, і боятись він того не буде, коли король порушатиме зборівський трактат, і хоч мале щось в нім не виповнить, то він, гетьман, з усім Запорозьким військом буде королеві перший неприятель, буде наступать і воювать його землю як попереду, а цар королеві, за його неправду, йому помагати не буде! Та й знає він певно, що у короля війська мало, і противстати йому ні з чим: всіх кращих польських вояків військо Запорозьке й Татарське побили, або в полон забрали. Коли ж цар, не жалучи православної християнської віри, буде помагати королівській неправді і на козаків повстане, то гетьман піддається в підданство турецькому цареві і взявши в поміч військо від турецького царя і з кримським царем піде і зруйнує його так як Польщу й Волохів». На се Москалі почали його гамувати, нагадуючи про царську ласку до Запорозького війська, і гетьман потиху сказав йому те що ми вже знаємо—що він се говорив умисно для королівського чоловіка, а в дійсности він цареві сприяє

¹⁾ Про урочисту стрічу Хмельницького в Браславі писав Потоцький підканцлерові (варшавське переповідження його листу під 20 жовтня): 2 с. м. Хмельницький робив в'їзд до Браслава, на зустріч все місто і козаки виїхали й вийшли з хоругвами і бубнами, і з гармат бучно били, цілі два дні відправляли параду (alegrese)—Ос. 225 л. 322.

далі, хоч як той його обидив, не прийнявши під свою протекцію: і на Молдаву пішов він лише на те, аби відвернути похід на Москву (вище с. 86).

Про інші ж справи Протасьєв не вважав можливим при тім говорити, бо гетьман, мовляв, був паний і сторонніх людей було багато.

На приятельським обіді в Севастьянівці під Кальником гетьман вияснив послам неминучість розриву з Польщею і необхідність московсько-українського об'єднання. Останнє відновлення польсько-московського договору очевидно дуже його дратувало. Він запевняв, що король і сенатори не додержатъ своєї обіцянки укарати смертю всіх винних за пропуски в царському титулі: не укарають навіть худого шляхтича, а не те що тих магнатів, воевод, каштелянів і старост, що їх поразували винними московські послы. Як він, гетьман, мирився під Зборовом, король і Річпосполита, «видя от него, гетмана, и от войска Запорожского большое утеснение», теж обіцяли видати «на горло» шляхтича Чаплиньского, а як гетьман по замиренню післав по нього, король і Річпосполита навіть такого незначного чоловіка не видали і всяко його ховають. І в інших договірних пунктах вони правди не додержують. Тому гетьман не сподівається на далі миру з Польщею, бо починають йому чинити ріжні кривди і заціпки, а він того зносити не буде, а воюватиме і за віру православному стоятиме, скільки лише йому Бог допоможе, і так само сподівається, що й у Москви з Польщею прийде до війни¹⁾. Московські послы потвердили, що цар недодержання даних польською стороною обіцянок не потерпить, і гетьман закінчив поглядом, що Москва повинна в такім разі не ухлятися від війни²⁾.

На останок Протасьєв випросив у гетьмана собі на руки універсал до всіх полковників, щоб де знайдеться Акундинов, вони б його взяли і Протасьєву на руки віддали, і з тим універсалом пустився шукати Акундинова. Ермолич же поїхав з таким листом від гетьмана до короля, що він, гетьман, дав наказ Акундинова віддати; а коли б його тепер не знайшли, а пізніш його відшукано, то він його цареві відошле. Протасьєв з своїм універсалом полетів до Лубень, до Мгарського монастиря, але там йому сказали, що Акундинов тому тижнів зо три відтіль виїхав, поїхав на Київ, а відти мав їхати до гетьмана. Протасьєв післав зараз своїх людей до Києва і до гетьмана—де Акундинов? і чи гетьман дозволить йому, Протасьєву, приїхати до себе по Акундинова? З Києва Протасьєву привезли до Лубень відповідь, що саме як він їхав від гетьмана до Лубень, 26 вересня Акундинов дійсно приїхав до Києва, і пробув у Києві 4 дні; був у Києві, двічі обїдав і поїхав до гетьмана. Люде Протасьєва кілька разів приходили до Києва, допрошуючись, щоб його їм видано, але Києві їх до себе не допустив, і Акундинова не видав. Протасьєв, просидівши в Лублях, поїхав з нічим.

На його місці в Чигрині чекав гетьмана инший царський дворянин Василь Унковский, висланий до гетьмана в сій же справі просто з Москви 16 серпня—той

¹⁾ «Да и во многихъ де статьяхъ на чемъ у него гетмана с королемъ договоръ былъ. (Поляки) лгутъ и в правде своей не стоятъ, и впрעדъ де онъ, гетманъ, съ Поляки миру вдаль не чаеъ, потому что многие ему обиды и задоры чинить начинаютъ, и онъ де тѣхъ обидъ терпѣти имъ не будетъ и будетъ с ними войну вестъ и за православную христианскую вѣру стоять, сколько Богъ помочи подасть. Да и великому де государю вашему отъ польского короля и от сенаторей ево противъ польского договора исправленья никакова не будетъ и во всемъ ему, государю, солгутъ».

²⁾ Звідомлення Протасьєва в Делахъ Польскихъ 1650 р. ст. 8, дещо в Актахъ Ю. З. Р. III с. 431—5, і у Соловьева X с. 1603—5.

самий, що приїздив в посольстві в осени попереднього року. До Чигрина приїхав 10 жовтня н. с. і чекав тут гетьмана, що приїхав з походу десь перед 20 жовтня, але зразу зайхав до себе до Суботова, і тут кілька день перепочивав. 15 жовтня приїхав на приїзд гетьмана також і Акундинов. Якийсь київський міщанин, «что был Жидъ, а нынѣ во крещенѣ Левка», которого собі Унковский випайшов у Чигрині за фактора, розповів йому—знаючи все як найкраще, бо жив у Києві при самім Кисілі.—що Акундинов приїхавши з Лубень до Києва, жив весь час при воєводі, і у митрополита теж бував. Був в великих недостатках, утримував його Кисіль, і дав грошей на дорогу. А вичикував Акундинов у Києві, поки гетьман приїде до Чигрина: прислано було йому до Києва наказ не їхати до гетьмана просто, а «об'їхати в Чигрин» (очевидно, щоб не з'їхатя ся з ним, поки з ним був Протасєв з Єрмоличом)—«і як був гетьман за сто верст від Чигрина, той вор об'їхав гетьмана иншою дорогою». А якби знали про приїзд Унковского, то й зовсім не велили б приїздити, а пробути де инде, поки московські послы будуть у Чигрині; а кажуть, що вісти сі давав Акундинову Виговський.

Присутність Акундинова в самім Чигрині підчас переговорів про нього дійсно ставило український уряд в дуже ніякове становище, при бажанні устави як найкращі відносини з Москвою. Але раз так сталося, сей уряд уже твердо тримав фасон, не заходився ховати Акундинова, ані своїх відносин до нього, і міцно став на своїм поп *possumus*—видати не можемо.

Довідавшись про московських послів, Акундинов шукав з ними побачення. Унковский не знав, як бути, і питався Виговського, чи йому можна з ним бачитись; Виговський не заперечив, і Унковский визначив Акундинову побаченне в церкві. Але розмова ся до нічого не привела: Акундинов не годився їхати до Москви инакше, тільки аби Унковский з товаришем приєгнали йому, що до Москви його не зведуть зі світу і в Москві йому нічого злого не станеться; Унковский присягти не хотів, і ставив Акундинову умову, щоб він вирікся своєї видуманої генеалогії. Після сих размов Акундинов їздив до гетьмана до Суботова, 10 жовтня, був там добре прийнятий—був у гетьмана на обіді, і гетьман його частував, і після того, вернувшись до Чигрина, більше не хотів ні бачитися ні зноситися з послами. Вони тоді, як самі пишуть в урядовім звідомненні, «многими людьми промишляли, і богато на те давали, аби його, Тимошку Акундинова хто вбив, або якоюсь отрутою отруїв, але ніхто того не схотів робити, боялись гетьмана, а самим ніяк не можна було вбити, бо Акундинов жив дуже обережно, і прикормлено у нього козаків богато». Та й рисковано було пускатися на такий вчинок через міждержавні відносини—«гетьман до нього добрий, а се люде вільні, і через малу справу сваряться». Кінець кінцем послы договорилися з тим же Левком Кианином, за великі гроші, що він Акундинова отроїть в страві чи в питтю, і Левко показав їм отроєне питте, котрим він мав надію отруїти Акундинова. З тою отрутою він пішов до Акундинова, але той зараз порсзумів, чим світить, став на Левка кричати, що він все знає—хоче його Унковский отруїти, і знає саме як; вистріляв до Левка з рушніці, і наляканий Левко зрікся тих замислів та непомітно виїхав з Чигрина.

Після сього московським послам зістались тільки дипломатичні переговори з гетьманом і старшиною, і вони їх вели всякими способами. Але се була секретна сторона посольства, офіціальна ж, ведена на головних авдієнціях і описана в окремім справозданню Унковского, була відповіддю ніби то на лист гетьмана до царя пере-

сланий з Греченим Тафларієм 1 липня (с.с.): Унковський мав заповнити гетьмана в добрих почуттях до нього царя—що цар не має ніяких підозрінь що до приязни гетьмана і війська Запоріжського і цінить їх приязні бажання. Ся офіційна місія наскільки була парадно обставлена, так в дійсности була безмістовна, і фактично крила вищезгадану тайну місію. Але годиться її не минути мовчки, як деякий політичний факт.

Вона була повторенням, доволі докладним, попереднього посольства Унковського. Посол мав передати такі самі дарунки, і сказати царське «милостиве слово» гетьманові, полковникам і всьому війську Запорозькому. Але з української сторони московським послам гонори сим разом показувались менші, і посольське звітження не описує їх так докладно як першого разу¹⁾, але сумарично завважає, що підчас їх подорожі давали їм харчів, як трапилось: місцями приходилось докупати і все доводилось діставати за гроші; і підводи їм давано часом в половину, часом третину того, що їм належало, а подекуди прийшлося їхати «своїми кіньми» (наймаючи їх, очевидно). Все се до певної міри можна пояснити тим, що діялось се підчас війни, в неприсутности гетьмана, але й після приїзду гетьмана послі, очевидно, не могли похвалитись особливими гонорами, і про се взагалі не говорять.

Головна авдієнція відбулася 12 жовтня с.с.,—попереднього дня гетьман прийхав після походу з Суботова до Чигрина, а того дня прийшли від гетьмана два козаки Семен чигринський та Іван Іскренко Полтавського полку²⁾—спитати про здоровле і переказати, що авдієнція йому призначається того дня, і потім, коли посол заявив, що він готов бути на авдієнції, прийшли в друге—запросити на обід. Після того проводили послів до гетьмана писар Виговський і чигринський отаман. На присланих гетьманом конях наперед їхав піддячий Козлов і віз царську грамоту, а за ним дворянин Унковський з Виговським, а отаман і козаки йшли пішо³⁾. При ганку стріли його «гетьманські ближні люде», а сам гетьман «є світлиці при дверях». З лівої руки гетьмана стояли його син Тимофій, а по обі сторони «ближні люде»: писар Виговський, осаули Михайло Мищенко і Демко Михайлів (Лисовець), обозний Коробка, чигринський полковник Вешняк, наказний Ілляш, і нижчі чини—двір сим разом не блискучий. Коли Унковський передав гетьманові царську грамоту, гетьман поцілував печать і розпечатавши прочитав сам, а прочитавши тричі поцілував і передав Виговському, що теж поцілував печать і передав гетьманичу Тимофіїві, і той поцілувавши печать віддав назад Виговському. По обміні церемоніяльними запитаннями про здоровле, Унковський передав дарунки: гетьманові 3 сороки соболів і дві пари кращик⁴⁾, всім иншим по парі, і заявив бажання говорити про справи, але гетьман сказав, що переговори відкладає на инше побачення, бо тепер зрадівши царській ласці буде веселитись і послів частувати. Посадивши коло себе на лавці

¹⁾ Звітження з першого посольства не видане досі, тільки переказане, досить детально, в статті Востокова, Первые сношения Б. Хмельницкаго съ Москвой, Київ. Стар. 1887, VIII. Про те як приймали його тоді—с. 731 і далі, дещо з того подано у нас в томі VIII. III с. 245.

²⁾ В попередніх посольствах приходили спитати і оповістити значніші особи.

³⁾ Пор. попереднє посольство: тоді проважали Унковського оба писарі з осаулом, війтом і отаманом—і проважали всі пішо.

⁴⁾ Попереднє посольство, Неронова, привезло рівно три сороки, але вартість та сама—300 рублів. див. в т. VIII (с. 246).

Унковського з його сином, та піддячого, запросив обідати,—а «а ближні його людські сідли «в скам'я» не близько гетьмана. За обідом велись етикетальні розмови, гетьман нив на здоровле царя та його родини і звелів стріляти з гармат «на государеве здоровле»—«а як гармата лунає, він стає, шанку здіймає і мовить: Дай Господи, щоб здоров був государ цар і в. князь Олексій Михайлович всієї Русі! Скільки стріляла з гармат, все так вставав і говорив, а потім велів з усіх гармат стрілять». І по сій учті назад до двору провозжали Унковського Виговський з отаманом і козаками.

15 жовтня Унковський просив у гетьмана аудієнції для розмови про державні справи, і щоб при тім не було інших послів (звичайне домагання). Гетьман згодився й прислав по Унковського, осаула Демка і наказного полковника («бужинського») Крису; стріча була «як попереднього разу», і гетьман повитав посла так (як се переказано в його справозданню): «Для ласки великого государя я тобі, дворянине, рад: котрі від ріжних держав послали і поперед тебе прийшли, а їх полишив, а тебе до царського величества хочу відправити перше від усіх». І посидівши трохи в світлиці, велів гетьман з собою іти Унковському й піддячому і писареві Виговському, а всім начальним людям Запорізького війська, що були тоді при гетьмані, він велів сидіти в передній кімнаті (світлиці). Тут Унковський почав правити посольство. В частині так би сказати офіційльній, се була відповідь на лист гетьмана присланий з Тафларієм. Цар переказував, що він від Запорозького війська, як одновірних православних християн, ніякої неприязни не сподівається і ніякого сумніву до нього держить, а за вірність і правду до нього милостиво похваляє; нехай гетьман і далі цареві вірно служить, головою остерігаючи від Татар, а царської ласки нехай буде певен. На се гетьман, відповідаючи на відклик царя до православної солідарности нагадав, як підчас останньої війни з Поляками гетьман і все військо просили царя прийняти під свою руку і дати поміч «за для православної віри»: яке б з того вийшло добро для царської держави і для православної віри! Але цар їх не пожалував, помочи не дав, й прийшлося гетьманові з військом триматися приязни з Кримом,—а тепер і турецький цар з башами пишуть і хочуть бути з ним у приязни, і гетьманові приходится бути з ними в приятельстві і згоді, бо вони йому помагають. Та не вважаючи на се гетьман і військо, як шисалося в попереднім листі, ніякої неприязни до царя не має і мати не буде.

Тут би, здавалося, згадати гетьманові про останню велику послугу—відвернення від Московської держави Кримської Орди та справлення її на Молдаву. Але того що сказав гетьман під чаркою Протасьєву в Браславі, він ту не повторив! Коли Унковський, як звичайно, став виправдувати царя, що він не міг за попередньої війни помогти козакам, маючи «вічне докончання» з Польщею (се був постійний пункт московських інструкцій, як треба виправдувати в тім царя!), а за те цар замкнув польську границю, а на Україну дозволив вивозити збіжжя, сіль і всякі товари, і т. п. гетьман potwierдив вдячність і прихильність Українців цареві, і покликався на те тільки загально, як то «минулих років» хан і царевичі і вся Орда накликала його на Московську державу, а він їх стримав, і козаків, що без його відома хотіли йти з кримським царем на Московську державу, він спшив і під карою смертю того їм заборонив. А на союз з Польщею він цареві ніяк не радить покладатись: Поляки згоди не додержать, і се властиво шкода, що з ними не розірвано згоди, коли се вже так було близько! Козаки—то що инше: коли своїм слово дадуть, то не збрешуть: коли що обіцяють цареві, то в тім неправди не буде!

Коли в сих розмовах на тему охорони від Татар гетьман, як висловлюється з відомлення, показав «многое подательство»—запевняв свою щирість для Москви, Унковський став розпитувати його про політичні відносини: на чім замирився він з королем польським, з Литвою і Польщею, і як Ляхи мають володіти в городах що під гетьманською владою, і на чім договір з Кримом—чи він писаний? Так само і з Волощиною. З чим приходили послы від Турків, від Мулянської, Угорської і Венцейської землі і з Криму? по що ходило військо на Дні? з чим післані гетьманові послы до Туреччини, і з чим піславо гетьманського хорунжого Василя до короля¹⁾, і кримських послів до нього ж? Чи брав участь хан в торішнім замирінню, і чи бачився тоді з королем, і хто дав тоді дозвіл Татарам брати полон на Україні, гетьман чи король?

На сю серію питань, дуже цікавих, як показчик інтересніших моментів тодішньої східно-європейської політики, гетьман відповів цінним експозе, котре я вважаю вартим того, щоб його навести в цілості—хоч воно, розуміється, передане було тільки з деякою приблизністю, а й самим гетьманом тримане в певнім дипломатичнім освітленню. Воно дає нам поняття, як освітлював сі факти гетьман на адресу Москви.

«З королем польським, з Поляками і Литвою у мене умова записана і записана на тім: коли вони в присязі своїй стоять, хоч і по вік, то й ми не зрадиммо. В городах що під моєю владою: в повітах²⁾ урядникам і Ляхам³⁾ володіти місцанами, а до козаків їм діла нема. Та володінне їх зо страхом.

«А сталась ся згода під Збаражем, як я над польським королем змилюстивився: дарував їм життя: бо за помічю божою всі вони були в моїх руках. А як я мирився з королем, тільки я з ним бачився. І король, просячи мене з слізки, говорив мені щоб помиритися. Його послухав, помирився, памятаючи, як королі жалували військо Запорізьке: і від попередніх королів і від нинішнього короля обиди не бувало, війна у нас сталась від панства, тому що пани всякими обидами і насильством і всякою неправдою напали, кривдили, землі віднімали, королівську грошеву платню від нас відібрали, і стала нам нести всякі кривди від панів терпиги. У мене давню мою матність такою неправдою Коняцпольський відібрав і віддав свому прибічникови Чаплинському; я королеві і Річипосполитій бив чолом, але мені не повернено. То я дітей своїх віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запоріжжє. Було нас всього разом військо півтораста чоловіка, як на нас Потоцький післав свого сина і комсара. Коли б я не договорився з царем кримським, та не перейшло б до мене від Потоцького наших лейстрових козаків шість тисяч, що б було нам робити? А потім уже Бог учинив і військо багато, і Ляхам заплату за їх кривди віддав,—і ще віддасть бачучи нашу правду і що ми терпимо.

«А кримський цар з королем не бачився: стояв в обози.

І сказав гетьман: «Ніяким чином не устоятися згоди між нами й Поляками, бо вони в своїм праві не устояться. Я й військо Запорізьке почекаємо тепер, як у них пройде вальний сойм. Мині стало відомо, що у них сойм вальний буде двоухтижневий. Я пошлю послів на сойм, і з того сойму все буде видно.

«А з царем кримським і з царевичами, і калґою і з музами і з усею ордою договір у мене міцний записаний, записаний, записаний, що ні їм від мене, ні мені від них не відставати, і коли буде ипший цар і царевичі, то на тім договорі бути вічний згоди (далі).

«А з князем Василем волоським помирилися; вони тому раді—хоч і на вік. З Туреччини послы були прислані з добрими намірами: хочуть вони зо мною і з військом Запорозьким бути в вічній згоді; і я післав до них своїх послів: київського полковника Антова, і сотника Павла Янченка⁴⁾ з товаришами, з тим що ми з ними хочемо бути

¹⁾ Пор. вище с. 106—7.

²⁾ Ориг.: уѣздахъ. ³⁾ Очев.: поміщикам.

⁴⁾ В друк.: Коланченка.

в добрій згоді. З Мунтянської й Угорської землі посли приходили на те, аби я і військо Запорозьке булн з ними в приязни. З Венецької землі посол приходив до мене на те, аби я дав їм поміч на турецького царя морем: у них з турецьким царем велика війна, але я венецьких послів відправив з тим, що коли кримський цар буде вам в поміч, і я буду вам помагати, а коли кримський цар вам в поміч не буде, то й мині вам помочи дати не можна: до мене кримський цар і Орда в приязни, а вони під рукою турецького царя!

«На Дін посилав я своє військо з сином Тимофієм і з полковниками на проханне кримського—(він прохав) царя, щоб я післав Запорозького війська на Темрюцьких і Курських Черкесів, що під його владою,—бо вони стали йому непослушні; а як Черкеси почули, що я післав на них Запорозьке військо, то погодилися з кримським царем по давньому, і Запорозьке військо з Дону вернулось на Запоріжжє.

«Хорунжого Василя післав я до короля в своїх потребах. Кримські посли пішли до короля від царя і Орди, аби король заплатив їм дань за 12 попередніх років: коли заплатити, буде у них згода; коли не заплатити, то кримський цар і Орда хочуть воювати Польшу і Литву.

«А що до городів, що їх Татари воювали, то ті городи дав їм король тоді як ми з ним мирилися,—бо не мав король що дати кримському цареві й Орді в заплату»¹⁾.

Московські посли провіряли потім се гетьманське експозе, розпитуючи знайомих людей з поміж старшини, і ті потверджували сказане гетьманом; серед усім се належить, очевидно, поставити на рахунок спільної політичної лінії козацької старшини, що окружала гетьмана.

Московське посольство на сій авдієнції порушило ще пограничні суперечки з приводу українських займанщин за тодішню московську границю. Справа ся не викликала ніяких суперечок: гетьман велів Виговському написати про се до миргородського полковника і до різних пограничних городів, але заразом нагадав, щоб і московські воеводи з свого боку давали управу в скаргах українських громадян.

Нарешті на сам кінець поставлено питання про Акундинова. Унковський нагадав, як гетьман не схотів видати його Протасєву, і настоював, щоб сього самозванця видали йому, Унковському. Гетьман відтяв, що ніяк не може зробити сього: «Тут козаки, вільність усяка: вільно чоловікові звідки небудь приїхати і жити безпечно, і віддати його без відомости війська не можна». Всяко вигорожував він потім в дальшій розмові Акундинова; пробував потягнути авальогію між своїм колишнім становищем і Акундиновим: невже як би йому доведось тікати від Поляків до Москви, нар його видав? Нарешті не можучи відпроситись,—щоб як небудь відчіпитись очевидно, став «за великою божбою» запевняти, що неодмінно приїде Акундинова пізніше, з своїми послами, а зараз сього ніяк не можна зробити без ради полковників.—

«Знаю я, що мині від війська се дурно не пройде! Сам знаеш: з черню хто зговорить як уставить? Тільки й річи мині від них буде: хто тобі велів віддавати з війська людей вільних в неволю? У нас тут як на Дону: хто звідки приїде—видачі нема. Тільки вноваючи на Бога і памятаючи до себе государеву ласку, я царському величеству послужу—того вора Тимошку пришлю до нього з своїми посланнями. Пішлю по всіх полковників і старшину і з ними ухваливши, пришлю напевно. А з вами післати не можна—боїться сей мужик з вами їхати до Москви, каже, мене не довезуть, велять убити на смерть».

Московські посли запевняли, що вони й не думають того, і на се гетьман, може без іронії, згодився, що не можна його ні вбити ні уморити ніяким чином, щоб з сього не вийшло замішання, і обіцяв, як буде до собні послати цареві відомости.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 349—50.

то пришло й Акундинова. Не захотів робити йому й конфронтації (очної ставки) з Унковським, щоб вони могли прилюдно довести його самозванство—мовляв він і без того се знає.

20 жовтня була відправа московському посольству—з котрої знову маємо подвійне справозданне: що діялося в офіційній і в секретній її частині. В частині офіційній, після прощального обіду, вставши з-за столу гетьман передав Унковському лист до царя—наперед поцілувавши, і потім сказав: «За ласку і увагу великого государя (далі титул) і за його дарунки я гетьман і все військо Запорозьке багато чолом бемо»,—і поклонився трохи не до землі. І всі люди що при тім були теж усі поклонили ся. І гетьман з старшиною і козаками, всі що при тім були, побожившись і дивлячись на ікони говорили: «Раді ми служити, все військо Запорозьке, його царському величеству без усякої хитрости і нічого злого не тільки робити, але й мислити не будемо. за його государську ласку до нас і всього війська Запорозького».

В секретній же розмові Унковський ще раз став добиватись, щоб гетьман йому видав Акундинова, так що той почав уже «сердитувати» і сказав: «Сказав я тобі й побожився, що пришлю з своїми післанцями; а що з вами післати неможна, сказав також уже. Що ж, ви слова мої за брехні вважаєте? ще я вам не вірен? Два роки мене кримський цар, калга і царевичі і вся Орда на Московську державу кличуть, щоб я з ними йшов війною, або військо послав з ними, і я ні сам не пішов, ні війська не пустив, і на будуче з військом Запорозьким служити рад, а от в такій справі не ймете віри! Про сього «мужика Тимошку» божусь і кажу напевно: пришлю його до Москви. А доки його не пришлю, буде він у нас за худого козака, і не буде приймати нічийого імени. Хіба думаєте, що я б тому «мужикові» дав людей для якої небудь справи, і щоб він командував над військом Запорозьким? самі бачите, чи такі люди військом провадять і владу мають як сей блазень?» Говорив се з приводу поголосок, що ходили по Україні і в Польщі, ніби Акундинов збирає людей: в Варшаві оден час такі поголоски доходили гіперболічних розмірів, що вже Акундинов зібрав велике військо, і очевидно—Поляки тішили себою надією нової «Смути» в Москві.

Тоді Унковський, не сміючи більше допоминатись видачі, почав просити, щоб гетьман заборонив місцевим московським емігрантам, такий як Борис Грязной, підтримувати Акундинова і ширити вісти про його царське походження. На се гетьман відповів характеристично: «Самі бачите, що за милостю божою не такі тут розказують. Той Борис приїздив до мене бити чолом, щоб я дозволив йому володіти його маєтністю, та і поїхав (з тим) до Ніжина (пазад)».

На тім розмова скінчила ся. Другого дня гетьман прислав з Виговським прощальні дарунки: Унковському, його синові й піддичому по коневі, на корм на дорогу 70 малих ефимків, та людям їх 20 ефимків. Посли «били чолом» за дарунки, і при сій оказії Унковський завів ще раз розмову про Акундинова з Виговським, кладучи йому на серце, щоб Акундинова до Москви доконче прислано. Виговський «великою божбою божачись» запевняв його, що так воно буде,—а тепер гетьман не віддав його дійсно боячися війська: «Тільки злучиться разом вся чернь—хто з нею зговорить? зараз нас обох забють на смерть! А так з полковниками й старшинами змовившись докладно, (гетьман) зробить як умовився з вами: пришле Тимошку з своїми післанцями до государя. А тепер і через вальний сойм Тимошку з вами він не послав¹⁾».

¹⁾ Справозданне Унковського з переговорів про Акундинова в Актах ЮЗР VIII с. 331 дд. Звідомлення про переговори в інших справах тамже с. 340 д.

Ще Унковський не вїхав з тим з України, а вже до Чигрина їхав инший «товкач» в справі Акундинова, «строитель Богоявленського монастиря у св. Трійці» Арсеній Суханов ¹⁾. Літом 1649 р. був він висланий з Москви разом з ерусалимським патріярхом Паїсієм, як той їхав з Москви до дому: доручено йому оглянути і списати церковні порядки в епархіях східніх патріярхів («для описанія святыхъ мѣстъ и греческихъ чиновъ»). Але доїхавши з патріярхом до Яс, Арсеній почув тут від одного московського чоловіка про Акундинова, що з'явився тоді «в Скиту під Венгерськими горами»— «котрі між границь Польської, Молдавської й Венгерської землі (мабуть в Манявськїм Скиту Йова Квягиницького). Московський уряд же перед тим мав про нього відомости, але Арсеній, розуміється, того не знав, і так був тим захоплений, що кинувши все, поїхав чим скорше з сею відомістю до Москви ²⁾. Звідти його в лютім 1650 р. вислали назад, доручивши «провідувати» далі, а заразом і патріярхові післано «заздравну милостиню, аби дбав про царські справи». Доїхавши до патріярха в Мунтянах, в Торговищі, Арсеній тут здивав ченців з Скиту, розпитував про Акундинова і дав їм інструкції: слідити за ним, затримати і дати знати до Москви. Але в серпні мешкаючи при патріярху, почув від переїзжого «колишнього протопопа» з Київя, що Акундинов тим часом з'явився був вже в Київї, а тепер живе у гетьмана—просив у гетьмана людей, щоб іти на Московське государство війною, а на тім між ними стався договір, того він не знає».

«А 23 септября були у мунтянського воеводи Матвія послали від гетьмана Б. Хмельницького: посол Іван та осавул Григорій ³⁾, і Григорій казав старцеві Арсенієві: при гетьмані Богдані живе князь Іван Василевич Шуйський, гетьман велів йому давати страву, а той почав був збирати військо щоб іти на Московське царство, але про те довідалася козацька старшина і то йому заборонила, щоб він такий замисел залиш. в і не чинив смути між православними християнами, і тепер він живе в Лубнях в монастири».

Почувши таке Арсеній кинувся до патріярха, щоб той дав йому листа до Хмельницького—аби він Акундинова арештував і відіслав цареві. Патріярх згодився, і доручив Арсенієві написати проєкт листу «по руски», з того перетолковано на грецьке—для зрозуміння патріярха, і на підставі того патріярх зложив листа до гетьмана, і його—для зрозуміння гетьманового, перекладено—каже Арсеній—на латинську мову. В актах його місії лист сей заховався в московськїм перекладі. Я наведу його початок:

Благочестивий пресвітлий вельможю, гетьмане, господине Зиновію! Тобі—синові улюбленому нашому смиренности в Святім Духу—благодать і милость і мир від Бога вседержителя, поміч і покрів. від святого гроба Ісуса Христа, а від нашої

¹⁾ Його звідомленне, разом з листуванням, видав С. Белокуров в Христіанском Читенні 1883, кн. XI.

²⁾ В московськїм приказі Арсеній подав такий небезітересний рахунок своїх видатків з Яс до московської границі: одного коня купив за 10 з половиною рублів, другого за 12; наняв чоловіка для охорони і за товмача, за 10 р., та коня купив йому за 8 руб., за два сідла 32 алтина, за 2 узди 2 гривни, за 2 повсти 9 алтинів, за воза 2 рублі. В Краснім воза кинув, купив санки за 23 алтина і 2 деньги, за 2 хомути 35 алтинів 2 деньги. В Погребіщу кинув сани, купив знову воза за півтора рублі. В Київї кинув воза, знову купив санки за 24 алт. В Басани кинув санки, купив воза за 40 алт. За постояле по стодолах 2 руб. з гривною. Тамже с. 735.

³⁾ Се були очевидно послали від гетьмана з молдавського походу, «з-над Прута» 16 вересня—вище с. 98.

смирнености молитва, благословенне і прощення тобі з усім твоїм благословенним домом, з вашими милими дітьми і військом! Прощення се наше нехай буде тобі відомо—для деяких справ, що твоя пресвітілість мусить вчинити з огляду на деяких фальшивих і лукавих людей, що ходять і називають себе царським потомством і государським іменем. Ти—як Господь вчинив тебе вельможою і правителем миру, новим Мойсеєм, можеш усе розсудити, і бувши розумен, добре розумієш (як поступити), щоб честь твоя множилася в християнстві...

Далі розповідається, словами Арсенія, хто такий Акундинов, і за царським дорученням висловлюється бажання, щоб гетьман «обдарував таким дарунком патріярха»: віддав того Тимошку на руки Арсенієві. Патріярх обіцяє йому за се всякі божі благодати, цареві обіцяє написати, щоб він того самозванця наказав не вбивати, а коли його гетьман не послухає—грозиться йому страшним судом божим¹⁾.

З с'м листом Арсеній поїхав до гетьмана, на Яси й Ямпіль, але «не прямою дорогою», «бо в польських і козацьких городах пошість—в богатых городах від волоської границі», і Арсеній вибирав ті міста і села, «котрі здорові». «А їдучи дорогою говорив з козацькою старшиною і з простими козаками, з панами і з черцями, і всі говорили: Дай то Боже, аби з Москвою з'єднатися і благочестивий государ щоб нас прилучив до свого православія! Скрізь чаші пють на здорове государеві, і за сполученнє, і сам гетьман то нераз говорив, і всі від малого до великого того бажать». Але в селі Новосельці недалеко Чигрина прийшлося почути і щось инше—що козаки з Татарами збираються на Москву, а піп пояснив і чому: «За те що посилав гетьман до царя чолом бити, аби він прийняв його з усею Руссю до своєї держави, як одновірців,—а на Москві в тім манять (дурять). Говорять козаки: коли нас государ не прийме, ми до нього самі прийдемо—хочуть вибрати і випалити як Волоську землю»²⁾.

4(14) листопада Арсеній доїхав до Чигрина—разом з митрополитом назаретським Гавриїлом, післанним від патр. Паїсія по милостиню; поставлено їх на однім дворі. Другого дня післали до гетьмана—просячи, щоб їх допустив і прийняв листи від патріярха, що вони привезали. На се другого дня прийшли від гетьмана два козаки і перепросили, що того дня гетьман їх прийняти не може, не має часу, а завтра як буде час, дадуть їм знати. Другого дня приїхав турецький посол разом з гетьманським послом, що був у Царгороді, і Гавриїлові та Арсенієві сказано, що гетьман доручив говорити з ними Виговському. Той прийшов до них на подвірє, і сказав, що гетьман поїхав «дя своїх забав»³⁾, а йому доручив вислухати, в чім справа. Сіли за стіл, і наперед митр. Гавриїл передав лист патріярха і прохав, щоб гетьман написав про нього до царя (на дальшу дорогу). Потім Арсеній передав два листи від патріярха—один малий, писаний «по руски вкратце», потім великий лист латинський, де описане було «Тимошкино воровское странство по тонку (в подробицах)». Прочитавши Виговський сказав: «Такий чоловік тут єсть, і були в тій справі послы від государя—просили його видати, і писав цар і король до гетьмана. Але гетьман відповів, що видати його не можна, нема у нього такого порядку—та і у вас, отче Арсеніє, такий же порядок на Дону: ніяких утікачів не видають. А ми зробимо

¹⁾ Тамже додаток XII, дата 29 вересня с. с.

²⁾ Христ. Чт. с. 683.

³⁾ Коли се оригінальний вираз Виговського, то значило б, що гетьман поїхав «за своїми справами»; коли Арсеній вжив його «від себе»—то гетьман поїхав «забавитись».

так: вибемо його з нашої землі: відки прийшов, туди й іди!» Відповів Арсеній: «Як ж се буде прихильність гетьмана до царя, що він такого вора не вишле до нього, а виправить геть з своєї землі!» На се Виговський: «Видать його нам—значить нанятиги собі біди в війську, бо у нас такого звичаю нема. А у нас тут ніхто до нього не приставлений: з ким прийшов, з тим живе; ми його в нічим не слухаємо і до ніякої ради не кличемо».

Арсеній почав розтолковувати самозванство Акундинова і вясняти, що гетьман тим виявить цареві свою прихильність і придбає собі велику любов царя, коли видасть йому Акундинова. А Виговський на се почав розновідати, як немилосердно поступив цар з козаками, не давши помочи против Поляків:

«Як ми просили помочи від государя, він нам обіцяв помагати, але в нічим не поміг, і ми побачивши, що помочи нам від государя нема, помирилися з королем, щоб кримський цар не заволодів Польською державою, коли б короля взято¹⁾. І король віддав Татарам в полон багато городів: за ті душі, кров і полон відповідатиме перед Богом государ²⁾. Во коли б була від нього поміч, ми покладаючись на нього з королем би не мирилися, і король тих городів ханові не дав би!»

»А митрополит назаретський—завважає Арсеній, нахилившись сказав на ухо писареві: «Се правда, і патріарх те ж каже: За ту кров і полон відповідатиме государ, за те що не поміг вам». І патріарх у себе не раз то Арсенієві говорив: «Чому государ не приймає козаків?»

На слова Виговського Арсеній відповів звичайною московською вимівкою: цар з королем мають заприяжену вічну згоду. Але Виговський не дав себе збити. «Се добре, сказав він, тільки ж пощо за тою присягою (хрестним цілуванням) послав государ до короля боярина Г. Г. Пушкіна просити Смоленська? Король почувши таке зараз прислав до нас, і ми готові були йти, а на Москві, почувши се, зараз «передернули» і відновили договір з королем, побоявшись тої війни».

Арсеній не знав що відповісти, і вимовився тим, що тоді був в Мунтянській землі, а Виговський підчеркнув, що от козаки тверді в своїм слові: як обіцяли цареві приязнь так і держать, а на доказ того розповів те, що я вже подав вище (с. 86), як гетьман охоронив Москву від татарського наступу і звернув його на Молдаву, а закінчив таким несподіваним фіналом: «А государ має нас усіх за невірних!» Арсеній не вважав потрібним розвивати сеї неприємної теми, і відповів тільки: «Говориш не знаєш що (не дбало): ми вас маємо за християн» (685).

»8 ноября митрополити коринтський,³⁾ і назаретський служили літургію в церкві коло гетьманського двору. Гетьман підчас літургії стояв з сином на правім крилосі. Після заамвонної молитви оба митрополити вийшли з олтаря царськими дверима, а перед дверима постелено ковер, і вони покликали гетьмана з сином, ведліи їм стати на коврї на коліна, а митрополити положили їм на голови омофори, і наперед митрополит коринтський прочитає молитву грецьку, потім митрополит назаретський дві молитви руські, з київського требника. В многолітїї і на ектенїях митрополити поминали гетьмана государем і гетьманом Великої Росїї⁴⁾.

Після літургії гетьман пішов з церкви до дому і закликав з собою митрополитів і всіх нас. Як прийшли до ганку, гетьман зустрів нас у сїнях при дверях.

¹⁾ естли бы короля взяли.

²⁾ взыщеть Богъ на государѣ.

³⁾ Йоасаф, що згинув потім під Берестечком.

⁴⁾ Се интересно! Мабуть в тім розумінню, що під владою гетьмана була Київська митрополія—що в грецькій традиції була «Великою Росією», хоч супроти московської митрополії в Москві її вважали «Малою Росією».

Вийшовши до світлиці, митрополит назаретський подав гетьманові свої ерусалимські дарунки, а стрітель Арсеній підніс образ Богородиці в шатах і коряка сріблом обложеного. Гетьман прийнявши просив сідати. В кінці стола сів митрополит коринтський, з лівої руки його сіла жінка гетьмана, на лавці митрополит назаретський, а против нього гетьман у кріслі. Коло митрополита сів на лавці стрітель Арсеній, а против нього посланець князя Домініка Григорія Заруцький.

Сидячи за столом гетьман сказав: «Ніхто мені так не докучив, як цар московський¹⁾. Послали ми до його милости своїх послів, і він їх добре прийняв і гарно відповів, а иншим разом уже сказав инакше: що у нього з королем вічна згода». Стрітель сказав: «Государ рад соединенію й любови!» Гетьман каже: «Дай Боже, аби православні християни поєдналися і ворогів хреста Христового викоринили!» Кілька разів повторив: «Коли государ нас не прийме і помочи не дасть, то я вже буду невинен! хіба неволя нас поєднає—так як Волохів!»²⁾. А за столом і він і всі піли за здоровле государя і за поєднанне (686).

Ноября 9 в 2 годині дня прийшов гетьман на подвірє до митрополита назаретського і до Арсенія, до їх келії, й дав про себе знати. Вони стріли гетьмана за ворітьми з хрестом, і як митрополит з гетьманом вийшов до келії, сів митрополит на головнім місці, а гетьман на лавці, Арсеній на лавці против гетьмана, а писар на лавці нижче гетьмана. А Греків і своїх всіх гетьман велів вислати з келії. І трохи піднісшися, гетьман сказав: «Отці святі, отче митрополиті і ти отче Арсеніє, послухайте! Раніш ми посилали до й. м. государя-царя своїх послів, просили у нього помочи, били чолом, щоб він нас прийняв під свою державу. Государ сказав: Добре! гарно прийняв, але так не зробив як нам казав. Після того ми післали знову, а государ відповів уже инакше: нібито з королем вічна згода і він не може помогти! Тепер я ще через вас, духовних людей, переказую до государя на словах, щоб з нами милостиво поступив, прийняв вас під свою державу і поміч нам дав, а я йому буду служити. Нехай нас не пускає до бісурмен³⁾! нехай дасть нам про се певну відомість через писанне або через якусь духовну людину, щоб нам було на що надіятись. А коли государ нас не пожалує: під свою державу не прийме і помочи не дасть, що йому буде, як я зложуся з Турками, з Татарами, з Волохами, Муштянами, Венграми та піду і землю його спустошу так як Волоську?»

Арсеній сказав: «Мости-нає гетьмане⁴⁾! Як ви були в Волохах, проти вас ніхто не ввійхав ані вистрілив, і сам воевода Василь в гори втік. А у нас би вас стріли на границі, не тільки що під Москвою, і пролилося б крови багато! Московська держава не така як Волоська земля, до лісу або в гори з городів би не втікали!» Гетьман на се відповів: «Я вже знаю як з тим бути⁵⁾. Але як государ мині поможе, то ні кримський (хан) на нього не піде ні Ногаї. Кримський мині казав: хто тобі друг, і мині друг, а хто тобі недруг, той і мині недруг; куди ти підеш, і я піду туди. Але перше треба лядські роги зломити, тоді й Турок наш буде!» А далі: «Я з кримським про те говорив: Що якби государ післав на Ляхів з свого боку?—він тому дуже рад!»⁶⁾

¹⁾ Ніхто мне так не досаден, что царь московской.

²⁾ «Разве неволя нас совокупит якоже и Волох». Розуміти мабуть треба так, що аж як гетьман погромить Москву з Татарами, тоді цар поневолі стане його союзником, як се було з Василем Молдавським.

³⁾ В значінню: нехай не примушує нас піддаватися бісурменам, відмовляючи своєї помочи.

⁴⁾ В звідомленню Арсенія заховалось багато оригінальних виразів, але чи копіст, чи видавець поробив у них багато помилок, так напр. «през» передано через «пред», і т. д. Взагалі його діяльогн дуже кольоритні.

⁵⁾ Як собі дати раду з московським військом.

⁶⁾ Далі Арсеній додає мабуть до сеї ж розмови. «Гетьман говорив, зчаста обертаючись і дивлячись на Арсенія, щоб йому було чути його слова: «Говорив кримський цар: доки ти живий, доти й я, а як тебе не буде, не буде й

Арсеній каже: «Мостишане-гетьмане! якже государ піде на Ляхів—перестунить хрестне цідування і нарушить вічну згоду?» А гетьман, сидючи за столом говорив: «Отче Арсеніє, посилав я до й. м. государя-царя своїх послів, і з того міні сором і ніякої користи, але я на його царську милость надіюсь і в своїй правді стою».— І нахилившись через стіл почав Арсенієві говорити на ухо, потім перестав, встав з-за столу і перейшовши до кімнати, зачинився, сів і посадивши Арсенія против себе, став говорити: «Отче Арсеніє, ти ото сказав, що государ не може перестунить хрестного цідування. А Ляхи легко переступають хрестне цідування—бо їх папа розгрішає від усяких порушень присяги. Й тобі скажу такий секрет про Ляхів— ти дай знати государеві. Був у короля кримський посол, їхав назад через Волоську землю; з ним їхав польський посол до хана і був у Василя воеводи. Василь воевода їх напоїв, і вони йому всі секрети свої відкрили. Іде польський посол до хана з тим, щоб той ішов на Москву, а він (король) ударить на Москву з своєї сторони, щоб узяти своє—чим заволодів московський цар. Сьому, отче Арсеніє, вір, се правда! а коли не віриш, я тобі скажу, хто мні писав, і листа його покажу!» І почав гетьман перебирати в кешені листи, та не знайшов того, сказав—«У писаря». І далі говорив: «З сього нехай зрозуміє государ лукавство людське—що вони вприсязи не неві, папа їм на все розгрішає! А писав се мні Василь, і я се слово переказую з тобою й. цар. вел., а писати і з ким небудь иншим посилати не смію, щоб не доведлось куюло небудь до Василя і до хана—щоб Василя і себе з ханом не посварити. А тобі я вірю, бо ти духовна особа ¹⁾, цар. вел. богомолец». І дуже просив, щоб я се государеві переказав, а більше нікому не говорив. Так казав: «Ти тому, отче Арсеніє, вір, правду—не вигадку тобі кажу; показав би тобі й листа, та нема близько, у писаря. Коли хочеш скажу пошукати». А Арсеній на те сказав: «Вір, мостишане, і твоім словам!»

А гетьман говорив далі: «Ти, отче Арсеніє, говориш, що благочестивий государ не хоче переступати договору задля хрестного цідування. Отже Ляхи переступають, а папа їх у тім розгрішає! Коли государ рахує собі таке діло за гріх,—його благословлять чотири вселенські патріархи з усім освященим собором, і молитиме за нього Бога вся Грецька земля і всі православні, розгрішає від тої клятви і прощать, і більше того—всі будуть за нього богомольцями! Мні се відомо, бо се нинше мелі вселенський патріарх Партеній царгородський, і Пайсій ерусалимський, і всі благочестиві того бажають: Греки, Сербя, Болгари, Волохи, Мунтяне, щоб нам бути з'єднанню! Отже коли папа—відступник благословляє і розгрішає Ляхів і від усіх заклинань розв'язує, і Ляхи на те надіються,—то наскільки більше від проклятого папи можуть розгрішати государя наші благочестиві патріархи, весь освящений собор і монахи? Особливо в такому добрім ділі, що ми благочестиві будемо об'єднані і визволятимемо з неволі церкву божу і християн!»

І далі говорив: «Отче Арсеніє, Ірод присяги додержав і Предтечу вбив, яка йому користь з такої правди? Чи не краще йому було збрехати? А Раав блудниця збрехала, і чи винна за ту брехню? ще й вічне благословенне дістала за ту брехню! А в однім місці написано: Хто бив пророка, той спасся, а котрий не бив, той пропав! Так міг би й государ обстати за нами, бо ми одні християни з вами!» І виходячи з кімнати сказав Арсенієві: «А з тим усім я государеві слуга (хлоп) і й. ц. вел. свій поклін посилаю»—і поклонився низько. А вийшовши з кімнати і сівши з митрополитом на старих місцях ще двічі й тричі нагадував Арсенієві, щоб того не забув, що говорився в коморі.

мене. Отже доки я живий, Татари на Москву не підуть: я не піду й вони без мене не підуть. Давніш цар турецький, на прохання польського короля післав був до хана, щоб він не помагав козакам: але хан відмовив нечемно, з погрозами, і цар турецький замовчав, бачучи, що й так йому не добро: стільки літ воює з Венетами, а якби кримський цар з козаками пішов (на нього), то ще гірше б було» (с. 692).

¹⁾ «святіцький духовной особы».

«А що патріарх писав з тобою, отче Арсеніє, про Шуйського,—щоб його відіслати государеві»,—говорив далі гетьман—«то се річ не велика, щоб і віддати його, тільки у нас нема такого звичаю! Коли б хто забив когось, навіть великого чоловіка, або й самого короля, то у нас не видадуть. А він каже, що забив якогось великого чоловіка, що забрав у нього якийсь масток»¹⁾. Арсеній сказав: «Не було у нього ніякого мастка, а був він молодий піддядчий—по вашому підписку, украв царських грошей 100 рублів і втік до Польщі». Гетьман сказав: «Се ми від тебе таке чуємо, а інші кажуть, що він когось убив, і нам убійника ніяк не можна видати, а коли так як ти кажеш, що він украв, то у нас єсть таке (правило): таких видають. Тільки я тобі кажу—скажи государеві-цареві: се мала справа!» І далі говорив: «Отче Арсеніє, скажи й. ц. в. одно: Він у мене його (Акундинова) просить, а я віддаю йому, государеві, і себе і всю землю Руську, ще й Польську землю йому очищу; і Татари на його землю не підуть, і Турок буде в згоді й Татари, і всі доохрестні будуть у страху перед ним, государем. Ми йому на те присягнемо! А коли не прийме мене, а поневолі зложуся з Турком, з Татарами, з Венграми, з Волохами і піду на його землю: заберемо все що має»²⁾.

Арсеній висловив побожне бажання, щоб до того не прийшло, і гетьман знову вернувся до справи Акундинова-Шуйського, доказуючи неможливість видачі:

«Отче Арсеніє, як би то було, коли б я переїхав до государя до Москви, а король став би мене у государя випрошувати, і государ мене королеві видав, а король би мене вбив?» Арсеній каже: «Мости-пане гетьмане, утікачів, злодіїв або забійців видавати—се діло мале, і ніхто того просити не стане, але назвати себе царським сином—се діло незвичайне, і в тім тобі гріха не буде, коли відшлеш його до государя. Про се тобі й патр. Паїсій писав, прошив для Божого Гробу, щоб ти того вора відіслав до государя. Писав тобі, що коли то собі вважаєш за гріх, то він тобі то розгрішив, пробачив і той гріх з твоєї душі на себе перейняв»³⁾.—«Та він у мене не називає себе царським сином, а кн. Шуйским,—сказав гетьман,—каже, що втік за вбійство, і прийшов до мене і просив дати йому грамоти до пограничних (українських) городів—щоб його пропускали, бо він хоче їхати до государя до Москви; він там почав «воровати» (робити замішання), і довідавшись йому заборонив; а тепер його тут нема. Але ти, отче Арсеніє, одно скажи (цареві): Як государ нам ту милость покаже, прийме нас в соединенне і поміч дасть, тоді все ніщо! хочби таких ворів десять було, не зможуть вони государеві нічого зробити, і не буде що государеві їх стергтися: Бог йому скрізь буде помічником, і наші голови за государем. Не тільки що таким ворами буде він страшний, але й найбільшим царям. А такий малий чоловік що може зробити? хто його послухає? Не велике діло й видати його—але військо на те буде відказувати»⁴⁾. І по тих словах гетьман устав і пішов до себе.

10-20 листопада прийшов на подвір'я до мікрополита і Арсенія писар, і війшовши до келії і сівши так заговорив: «Владико святий і пан-отче Арсеніє! прислав мене до вас гетьман, щоб вам потвердити те, що він учора говорив: щоб ви то государеві переказали, і щоб государ нам у тім учинив свій милостивий указ: нехай велить то написати нам ясно, або з якою небудь духовною особою приїде певно і безповоротно

¹⁾ Се мотив, як бачимо, психологічно дуже близький Хмельницькому. та й Козачинні взагалі!

²⁾ «Государеву землю поплещим, что ему, государю, будет. Незовсім ясним вираз.

³⁾ Цікава і характеристична для тодішньої морали, викривленої великими церковними прикладами, ся суперечка, де кожда сторона пропонувала другій кривоприсягу і церковне розгрішення (гетьман цареві—в відносинах до Польщі, цар гетьманові—в справі Акундинова), але сама не хотіла брати гріха на душу і ризикувати з церковним розгрішенням!

⁴⁾ Тут в друкованім ряд очевидних помилок: в малое то цело что и видеть, точно от воска приписано.

про се ¹⁾ що ми словесно через вас переказуємо, щоб ми мали надію, що государ нас прийме всоєдиненьє».

Арсеній сказав, що в сій справі вони могли б післати до царя свого чоловіка; але писар відповів: «Ми тепер своїх послів не пішлемо. Що государ тепер нам відповість—через вас (відповість) ²⁾. Ми раніш до нього прислали, та тільки на великий сором собі. А тепер остаточно посилаємо через вас. Що государ перекаже через вас, духовних осіб, або через когось иншого, кому він то доручить,—відповідно до того і ми будемо поступати».

Другого дня митрополит назаретський пішов на подвіре Виговського посвятити воду, і з ним Арсеній. Після відправи писар просив їх сісти і показав заготовлені для них листи: для митрополита назаретського про милостиню, для Арсенія про Акундинова-Шуйського. Маємо сю гетьманську грамоту в московських актах в перекладі. По титулі тут читаємо:

Повертав отець Арсеній, строїтель Троїцького Сергієва монастиря до государства твого з наказу свят. патріярха ерусалимського. Ми той лист як від святителя—з почетом прийняли-сьмо, і устні мови від отця Арсенія любезно вислухали, і супроти намов о. Арсенія і листу свят. патріярха про того Тимошку—що тут у нас пробував, без усякої чести, як чоловік плохий і негідний.—звєдїли ми того Тимошку ніде не приймати, і щоб із наших городів він пішов геть. Бо і свят. патріярх дав нам знати про його негідні вчинки. А що о. Арсеній про того негідника Тимошку і в справах потрібних і віри нашій православної важних устно твому цар. вел. росповість,—тому зволь віру дати. Ми ж послуги наші твому цар. вел. найнижче віддаємо ³⁾.

Виходячи від писаря, попросившись з ним Арсеній ще спитав: «Так мені государеві тільки сказати, що ми його вислали з своєї землі і жити в ній заборонили?» Писар: «Так і скажи». Арсеній: «Патр. Паїсій писав зо мною до гетьмана, щоб відслав його до государя, а до инших земель нікуди не пускав. А тепер ви вислали його з своєї землі, а у государя просите милости і помочи! Ану ж государ щось до вас про нього напише, де ви його тоді візьмете? Не добре зробили, що государську ласку до себе забули і за такого вора обстали!» Писар: «Скажу вам як на словіді! гетьман на нього гнівається, і на очі до себе не велів пускати. Велів йому відмовити, щоб ніде в козацьких границях його не було, в ніякім городі, і я дав йому проїзжий лист до полковників, щоб давали йому провідників, подводи і страву. Та й між козаками багатю стало на нього (Акундинова) невдоволених і між собою переговорюються. що через от таких і раніш багато крови проливалось».

Перед обідом Арсеній викликав до себе підписка, питав, де тепер той, що зветься Шуйським? І той сказав: «Поїхав, не знаю куди; говорив нам, що їде в Волохи—я писав проїзжий лист. А чоловік його до Венгрів: казав (Акундинов), що посилає свого чоловіка до Венгрів задля річей: що мовляв лишив у Венгрів одєжу, а сам нібито поїде до Волохів—так нам говорив».

У вечері писар привіз і віддав листи митрополитові й Арсенієві, і сказав: «Понад то посилає з вами гетьман і все військо повинний поклін й. н. величеству» (13) 23 Арсеній з митрополитом поїхав на Путивль. Розпитував перед виїздом багатьох про Акундинова, і всі казали, що поїхав на Угорщину ⁴⁾.

¹⁾ приславъ истинну безповоротно.

²⁾ что ныне намъ учинит государь—през вас.

³⁾ Додаток 13. дата: з Чигрица поября 11, титул: гетьман войска Запорожского..

⁴⁾ Христ. Чит. ст. 692.

Подробиці виїзду Акундинова з України не відомі; не знати чи виїхав тоді чи згодом ¹⁾. З Семигороду поїхав до Швеції, щоб бути ближче до Пскова, де йшло тоді повстання, в дуже гострих формах (літом прийшло до формальної облоги Пскова царськими військами, і замішання потім тягло ся весь рік). Був в Ревелі, відти приїхав до Стокгольму, і тут дізналися про нього московські люде, а царське посольство стало добивати ся його видачі. Дістало до рук одначе тільки його товариша Костя Коноховського, і той на муках в Москві розповів одісею Акундинова. Про побут його на Україні він оповів, що Виговський виявив до Акундинова велику приязнь—став його другом і названим братом, і через нього він має велику надію на Українців,—се властиво одиноке, на що він може рахувати. За порозумінням з Виговським Акундинов писав до хана, щоб той його прийняв до себе, але хан йому нічого не відповів. Тоді почувши про псковське замішання, почав просити гетьмана, щоб він написав про нього до шведської королеви, але гетьман відказав, що у нього нема зносин з шведською королевою, але може написати за нього до Ракоція.

Акундинов тим часом вернувся до Ревеля—щоб бути ближче до Пскова, і його там арештовано, але таки в Москві не видано, а вишучено, і він виїхав, здається до Прусії, а відти до Голштинії. Тут одначе вислідили його купці з Любека, що сподівалися за се царської ласки; за їх вказівками зараз кинулась туди московська дипломатія, і тутешній герцог Фрідріх (з ольденбурської династії, з котрої походять данські королі і різні ольденбурські принци російського царського дому) показався менше принципіальним, ніж козацьке військо. В заміну за неприємні для голштинського уряду документи, що були в руках московського уряду, він згодився видати Акундинова. При кінці 1653 р. його привезено до Москви; він пробував себе позбавити життя, але його пильовано, і до того не допущено. Допитували на муках і потім четвертували ²⁾.

Посольське звітлення Унковського з жовтня 1650 р. і вісти Арсенія з листопаду містять ще деякі інтересні відомости з сучасного українського життя, які треба тут згадати, в звязку з иншими звітками.

З поворотом з молдавського походу гетьман роспустив військо, але наказав щоб усі мали готовий запас і коней годували ³⁾. Ніде війська зібраного нема—тільки двом полковникам, від Камінця подільського велів гетьман бути на великій обережності ⁴⁾.

В сусідстві Чигрина («під Чорним лісом») Татар нема: гетьман велів їм кочувати дальше. На правім боці кочують Татари білгородського улуса на Жовтих Водах, верст 150 від Чигрина. На лівім березі Татари з Білгородських улусів кочують на Вовчих Водах. А ті улуси, що кочували від Перекопу над морем, до Калміуса і Керчи, тепер за порозумінням гетьмана з ханом перейшли з сіяями на кочовку на Орель, Ворскло і Псьол,—кочують за дві милі від Полтави і далі, трохи не до Дніпра, за 20—30 верста

¹⁾ Весною 1651 р. греки бачили його в якимсь «руським монастирі» (акты ЮЗР. III. 449), може в тім-же Скиті Мановським.

²⁾ Про се у Соловьева X с. 1648—9, і новіше у Форстена, Сношення Швеції и России во второй пол. XVII в., Журналь Мин. Нар. Просв. 1898, II с. 224 дд.

³⁾ Се ж оповідав служебник Протасьєва, приїхавши з Чигрина 18 (28) жовтня: «При нім у Чигрині витрублено, щоб козаки коней годували і пильнували на службу: скоро йти в похід, а куди—напевно невідомо, мабуть буде війна з Поляками». Звітлення посольства Протасьєва. ⁴⁾ Акты VIII с. 356

від козацьких городів. Одні кажуть, що перейшли вони сюди через саранчу, що у них траву з'їла, а інші—що бояться Калмиків і перейшли умисно ближче до козаків. Гетьман дозволив їм приїздити в городи й купувати всяку поживу. Кажуть, що їх 12 тис.¹⁾

Кисіль одержав був від свого конфідента з Чигрина відомість, яка його страшенно була затрівожила: про польське посольство, вислане до Криму з секретним дорученням розвести Татар з козаками, ще перше ніж посол доїхав до Криму, стало відомо Хмельницькому, і привело його в старшний гнів. Він вислав зараз свого посла дякуючи ханові, що він не послухав тих намов, і просив його бути готовим в похід з усею ордою, скоро тільки ріки стануть,—очевидно в похід на Польщу. Сю відомість, мовляв, потвердив гетьманові й київський полковник Антін, що повертаючи з Царгороду здибав в дорозі того польського посла, і від очаківського бєя довідався про зміст його посольства. Думаю, що тут мова про посольство Вечиньського, що вислав Потоцький до Криму коло 10 жовтня. Кисіль поспішився з сепенті, присягаючи Хмельницькому що се неправда, zarazом послав переляканого листа до короля, очевидно вивідуючи ся—чи дійсно не пущено за його спиною такої розривчатої бомби²⁾. Але тривога була, очевидно, фальшива—звідомлення Унковського і Арсенія свідчать про се цілком певно.

Що до польсько-українських пограничних відносин записує, що він бачив і чув, переїздячи через Браславщину в листопаді, Арсеній Суханов. Як були з митрополитом назаретським на обіді у полковника Нечая в Браславі, принесено йому листи від сотників з польської границі, і Нечай читав їх в голос: сотники просять прислати їм на границю в підмогу «кілька хоругв», бо Ляхи натискають «дукавством, ніби то через голод», військо лядське переходить лінію, і до Камінця прийшло не мало війська. Лянцкоронський вибирається з великою потугою на своє браславське воеводство. а староста винницький на своє старство, й інші пани їдуть до Винниці на сойчик. Супроти того Нечай при Арсенію ж велів своєму писареві повідомити про все гетьмана, а сотникам свого полку розписати, щоб ішли з свого боку на польську границю, «в підмогу місцевим пограничним сотникам».

Дорогою по всіх містах, від різних людей Арсеній чув, що козакам всім велено бути на поготові, мати всякий запас і коней ситих: бачили в переїзді як їх випасають, тільки не відомо куди буде похід. Про Татар говорили, що вони живуть «смирно» між козацькими городами, і до городів приїздять, а українські купці їздять з товарами «без боязни» навіть і до Очакова. Гетьман на обіді казав, що він післяв по Орду. а інші люди казали, що Татари підуть на Литву під Смоленськ, займуть і московські городи, але воювати не будуть, тільки «корм» вибратимуть³⁾.

З Волощиною, мовить Унковський, стало повне заміррення. П'ять татарських значних людей, що приїхали з гетьманом з молдавського походу, виправлено до Криму, «щоб на будуче Волоської землі нічим не кривдили»⁴⁾—очевидно з повідомленням, що Запорозьке військо прийшло з господарем до повного порозуміння.

¹⁾ С. 355. Сі вісти потверджували пізніші московські вістуні в падолисті Богато Татар стоїть в Полтаві, Опішні, Лютенці, Куземині, хочуть іти в литовськими людьми на московські україни, оглядають пограничні укріплення й вивідують їх силу. Сівськ. ст. № 129 л. 137—8.

²⁾ Лист в Осол. 225 л. 337 об., без дати, і в 2286 л. 101 з датою 14 жовтня, але я не дуже вірю сій даті: може бути пізніше.

³⁾ Христ. Чт. с. 693—4. ⁴⁾ Акты с. 351.

В сій справі 13 (23) жовтня приїхали до Чигрина послы господаря: митрополит сучавський і спатарь (мечник) Чеголя, щоб умовитися в справі шлюбу гетьманича Тимофія з Лунувівною. На обід, як приймав їх гетьман, були закликані польські шляхтичі, які поприїздили в ріжних справах, і Акундинов псевдо-Шуйський. В переговорах стало на тім, що весілля буде третьої неділі по Різдві, в котрімсь пограничним місті: або в Ямполі або в Могилеві. Про посаг не було умови: що дасть господар на весілля за донькою, так і буде. З тим 18 (28) послів відпущено ¹⁾.

Дещо додає до сього Арсеній. Він записує, що того дня як він поїхав з Яс—могло то бути 24 або 25 жовтня н. с., приїхав до воеводи Василя турецький посол. Докладно довідатися, з чим він приїхав, Арсенієві не вдалось, а так казали, що приїхав він потішити воеводу в його смутку (з приводу поруйнування країни), сказати, щоб довбки за Хмельниченка він не давав, і що візир без відома султана дав був ханові наказ воювати Молдаву—за се султан його і з візирства засадив. Воевода Василь повідомив про се Б. Хмельницького і побоюючися якого небудь лиха від Турків просив його прислати 300 козаків для охорони. Гетьман післав йому тих 300, а весілля призначено на Різдво; приїздив до гетьмана для сих і инних тайних актів митрополит сучавський Варлаам (693).

Від Ракоція— у відповідь на посольство гетьмана з-над Прута, висланий був 30 жовтня Ладислав Уйлак; він їхав разом з гетьманським послом і людьми Тугайбел. Заховалась дана йому інструкція ²⁾. Йому доручалось запевнити гетьмана в добрих відносинах і настроях Ракоція, його вдоволенне з закінчення молдавського інциденту, що до Семигороду. Ракоцій висловив надію, що Лупул, звязаний союзом з Хмельницьким, і Семигородові буде кращим сусідом ніж досі. На запитанне, руба поставлене послом Хмельницького: чи на випадок нової війни з Польщею він може рахувати на активний виступ Ракоція (що в попередній компанії не оправдає надій, покладених на нього козаками), посол мав дати зрозуміти, що Ракоцієві не так легко виступити активно, маючи наоколо себе стільки неприязних або неневних сусідів, і що гетьман мусів би наперед забезпечити йому добрі відносини з ханом і що-найменше—приятну неутральність Туреччини, як то він уже перед тим переказував через Маріясі. На висловлене гетьманом побажання, щоб його син міг жити на дворі Ракоція (може з огляду на бажання його нареченого тестя що до більшої огляди майбутнього зятя), посол мав висловити повну готовність Ракоція його прийняти, і назаєм нагадати уже раніше дану гетьманом обіцянку—прислати Ракоцієві сотню добрих козаків, з двома офіцерами—старшим і молодшим. Коли б спитали про платню, посол мав би сказати, що вони будуть діставати по 4, півпята, найбільше 5 угорських золотих—відповідно їх службі, старший офіцер у-двоє, молодший—в півтора рази проти сього. Було б добре, коли б посол міг привести їх з собою—порадившись з гетьманом, яку для того дорогу собі вибрати.

Хмельницький, як ми вище бачили, похвалявся Унковському, що він з господарем помирився «хоть и на вѣкъ» ³⁾. Але в дійсности Лупул був зовсім не миролюбно на-

¹⁾ VIII. 347 і 352. Про се посольство, очевидно, оповідав служебник Протасьева, що приїхав з Чигрина 18 (28) жовтня: при нім приїхали до гетьмана послы волоського господаря і з ними митрополит; прислані вони до гетьманового сина від доньки його (господаря) з обручальним перстнем.

²⁾ Transsylvania I с. 118—122.

³⁾ Акты VIII с. 350.

строений. В Варшаві оповідали, в жовтні й листопаді, що він горить бажанням відомстити ся козакам і Татарам, збирає військо, просить свого зятя Радивиля найняти йому як більше вояків, і домагається від короля, щоб Хмельницького укарано за його напад на Молдавію ¹⁾. Конкретніше про се інформує згаданий уже лист Потоцького до короля з 22 жовтня ²⁾. Він оповідає тут, що одержав був від Лупула листа, де той скаржився на інтриги, що ведуться против нього на царгородським дворі, і просив дозволити йому найняти в землях Польської корони за свої гроші три тисячі вояків ³⁾. Потоцький посилав свого конфідента Яскульського до нього, щоб довідатись докладніше, про що Лупул, видимо, не хотів дуже виразно писати в листі. Лупул дійсно доволі щиро з'ясував своє становище і свої настрої. З його слів, виходило, що він безвихідно вагався між старою політикою союзу з Польщею і страхом перед пимстою Хмельницького. З другого боку—не міг оцінити також, наскільки союз з Хмельницьким може йому допомогти або ні на султанським дворі, де йому приходилось відбудовувати своє становище, сильно захитане молдавською кампанією. Він уважав, що сю біду в значній мірі накликали на нього сусіди-товариші, турецькі васали: господар мунтянський і князь Ракоці. З Хмельницьким він замирився й пристає на всі його умови не маючи виходу: над шиєю його меч висів, від котрого неможна було ухоронитись. Дуже рад би визволитись від обіцяного шлюбу з гетьманичем—коли б король поміг йому в тім. Напр. якби він наказав Хмельницькому залишити сей плян, мотивуючи тим, що таке посвоячення поставило б його, Хмельницького в підозрілим світлі. Взагалі Лупул запевняв, що поскільки б він мав підтримку короля, постільки б вірно тримався лінії польської політики; коли ж такої підтримки не буде, прийдеться лявірувати супроти Хмельницького. В кождім разі, для скріплення своїх звязків з Польщею, просив надати йому польське горожанство («індігенат»), і Потоцький дуже за сям просив, як ми бачили (може й автором сього пляну був).

Сю офіційну реляцію Потоцького доповнює кількома штрихами не раз цитований уже вище камінецький ректор, в листі писанім в тих же днях (20 жовтня). Він пише, що Потоцький виславши Яскульського 9 жовтня, додав йому пішу роту, з 100 чоловіка, щоб приставити Лупулівну до Камінця, і тим способом запобігти її шлюбові з Тимошем ⁴⁾. Треба сказати, що син гетьмана Потоцького, Петро, староста камінецький, в польських кругах теж уважався претендентом на руку Лупулівни (так само і польний гетман Каліновський), і тим пояснювалося таке незвичайне заінтересованне коронного гетьмана її заручинами. Але Лупул, очевидно, не відважився на такий ризикний крок, що до решти зіпсував би його відносини з Хмельницьким.

На султанським дворі плян посвоячення нового васала Отоманської Порти з її старим піддавцем Лупулом був також предметом глибоких політичних міркувань. І керманічі турецької політики ніяк не могли знайти відповідного становища. Про се довідуємося з реляцій австрійських агентів: австрійські двірські крути дуже журили ся тоді тяжким становищем Польщі, і з огляду на балканську політику їх також дуже займало питання, які зміни в політичній ситуації може за собою привести перехід України в систему васальств Порти. З сього становища утворенне

¹⁾ Жерела XVI ч. 169, 171, 173.

²⁾ Жерела XII с. 140 = Міхалов. с. 576.

³⁾ Се посольство від Лупула записано в відомостях з обозу під днем 3 жовтня—вище с. 99.

⁴⁾ Міхалов. с. 575.

династичного звязку між новою українською династією і володарем волоським, можливість династичних претенсій України на Волощину і т. д. дійсно відкривало не маловажні перспективи, і тим пояснюється такий незвичайний інтерес до долі Лупулівни. В звязку з тим довідуємося і про різні зміни в настроях Порти до нашого українського двору та їх мотиви.

19 листопада пише цісарський посол в Царгороді, що Порта ніяк не хоче згодитися на шлюб Лупулівни з гетьманичем, але боїться, що коли буде робити в сім труднощі, се викличе невдоволення козаків. Лупул оправдується, що мусів обіцяти руку доньки в безвихіднім становищі. Порта радо б відставила б його, але очевидно, не знає, яке вражіння се зробить на васалів-союзників: гетьмана і хана—які там відносили усталилися після молдавської кампанії ¹⁾).

Три тижні пізніше доносить він, що досі Порта не згоджувала ся на шлюб Лупулівни з гетьманичем, але кінець кінцем, щоб не знеохотити тим козаків і хана дала на се згоду; се скріпило й становище Лупула, а то вже на його місце був готов инший воевода. Порта однак не вдоволена з сих перспектив: боїться, що козаки за поміччю Татар заберуть Волощину, і жалкує, що рік тому не розпорядилася долею Лупулівни инакше.

Кілька днів пізніше (13 грудня н. с.) він додає: свідомі люде вважають, що сей шлюб нічого доброго не принесе. Лупул чоловік лукавий, і хоч удає, що він се робить против волі, але можливо, що се його власна інтрига. Хто знає, чи за поміччю козаків і Татарів не веде він гри про польську корону: чи не хоче цілком придушити Річ-посполиту, і або самому нею заволодіти, або свого будучого зятя (Тимоша) посадити королем? Зараз по святах мусить бути се весілля, і воно може наробити великого пожару! Лупул захоче показати свою ненависть Ракоцію, і се може окопитися і на Угорським королівстві ²⁾).

З Молдави, з Вакова якийсь безіменний аг'ент доносить до Польщі в перших днях грудня: Господар волоський збирався прислати свого посла на сойм, але відстрашений погрозами Хмельницького, відложив сей намір, і не слухаючи порад своїх вірних приятелів і сусідів, цілком здався на приязнь Хмельницького. Запропонував йому, що видасть доньку за його сина і визначив весілля на останній день січня. Завтра посилає свого братанича до Хмельницького, щоб він зіставався у нього закладнем, поки син Хмельницького не повернеть ся ціло з весілля. Ми (себ то Молдавани, очевидно) сподіваємо ся, що з сим весіллям добилися до тихої пристані, і з могутністю Хмельницького не тільки що ціле Польське королівство, але й цілий світ завоюємо скоро ³⁾).

Але реалізація сього пляну не представлялась ні простою ні легкою, і можливість нової козацької виправи по молдавську Гелену далі висіла в повітрі. Потім на якийсь час заходить антракт: справа женячки Тимоша сходить з порядку дня: Були згоди, що турецький двір перебив її, виписавши господарівну до Царгороду, щоб зняти з черги сей плян, що здавався таким необчисленим в своїх наслідках, але сучасні документи не потверджують сього; весною 1651 р. побачимо її в Ясах.

¹⁾ Жерела XII с. 146.

²⁾ Тамже с. 149.

³⁾ Жерела XII с. 150.

⁴⁾ Тамже с. 147, лист був пересланий цісареві з Варшави, мабуть се він читався на засіданні сойму—тамже № 142.

Та весняна війна 1651 р. могла вплинути на се, що увагу було відвернено від неї, і плян посвоячення гетьмана з Лунулом знову став на чергу тільки через півроку після білоцерковського замирення.

Як постійний мотив в царгородських реляціях з зими 1650 р. проходить, що Порта дуже цікавиться своїм новим союзником і підданцем, козацьким гетьманом. і робить усе, щоб його до себе тісніше привязати, перед усім—з огляду на тодішню свою війну з Венецією. Се розумілося в Венеції, і через її незвичайно спружисту, безсумнівно найкращу в тодішнім світі дипломатію—робило великий шум в політичнім світі. На жаль, бракує нам безпосередньої українсько-турецької кореспонденції з сих місяців, і тому варто принотувати тут і ті принагідні звістки, що стрічаються в інших джерелах.

Бачили ми вже вище (с. 85) звістку австрійського резидента (з 10 жовтня н. с.) про дуже прихильну авдієнцію дану козацьким послам—не вважаючи на несподівану і незрозумілу для султанського дивану вість про напад козаків на отоманську провінцію—Молдаву. Козацьких послів обдаровано кафтанами і ріжними розкішними уборами. Резидент називає сю авдієнцію прощальною¹⁾, але козацькі послы не всі були відправлені, декотрі зістались в Царгороді, як постійні резиденти, для звязку; одержали від султана окремий двір і все потрібне. На Україну ж були вислані султанські послы з ріжними виявами ласки і поважання—десь в місяці жовтні, в другій половині.

Арсеній Суханов був свідком їх приходу до Чигрина і дає докладну дату їх приходу 16 н. с. листопаду²⁾. Він розпитував: кого міг про се посольство, і те що почув розповідає так. Раніш прислав до гетьмана дож («принцип») венецький, щоб йому гетьман дав людей на поміч против турецького царя: аби вони наступали Чорним морем тим часом як Венеціяни держать бльокаду на Середземнім. Прислав дарунки і обіцяв велику плату тому війську. Але гетьман відправив венецького посла з нічим: відмовив і війську, тому що мовляв—йому самому потрібне. Коли про се довідався візир, він не питаючи султана післав посла до гетьмана з подякою, що він не дав помочи Венеції, а гетьман, відправляючи сього турецького посла, післав до султана свого посла. Султан прийняв сього посла з великою честью, дарував його так, як ніякого иншого посла ще не гоноровано. А відправляючи гетьманового посла, султан післав до гетьмана свого—«від свого лица». В дарунку він привів два коні турецькі, оправну шаблю і «топор». Які справи були йому доручені, Арсеній розвідати не міг, але багато людей йому говорили, що се гетьман так присипляє султана своїми приязними заявами, тільки щоб напасти на нього несподівано при добрій нагоді³⁾.

Так се був поверот з царгородського посольства київського полковника Антона, що вернувся з султанськими дарунками, в супроводі турецьких післанців (як побачимо з дальшого—був то знову той сам Осман-ага з товаришами).

Грицько Канівець, котрого брат їздив в сім посольстві з полковником Антоном, бувши в Путивлі переповідав, що йому сказав брат:

Гетьмановим послам у турецького султана честь і жалуванне було велике, і дарунки гетьманові з тими ж послами султан післав не малі, і на словах переказував: коли у гетьмана з польським королем згоди не буде, нехай він з усім військом Запорозьким піддається йому, турецькому султанові: він його пожалує великим жалуваннем. І козакам се відомо, що Грекам від султана ніякої тісноти нема, а козакам

¹⁾ pro valedictione, Жерела XII с. 139.

²⁾ Христ. Чт. с. 683. ³⁾ Тамже с. 693.

від султана буде ласка ще більша. Патріярх же єрусалимський Паїсій з-часта гетьманові пише і дуже наказує, щоб він турецькому і кримському ніяк не піддавався, а коли йому прийшла тіснота від Поляків, аби просив государя (московського), щоб прийняв його під свою руку¹⁾.

В Варшаві в середині грудня н. с. оповідали, що Хмельницький збирався вислати спеціальних послів на сейм, але се перебив приїзд до нього двох турецьких послів, що мали порозумітися про обочільні відносини,—під впливом їх він почав говорити, що не має що робити ні з Річчю-посполитою ні з королем; чим володіє, здобув то своєю силою і своєю шаблею.²⁾ Очевидно про сих же висланців султана доносив інформатор з Вакова, що Отоманська Порта вислала до Хмельницького свого чауша, обіцяє йому на весну прислати корогву як своєму васалеві, і дала знати иншим своїм васаліям—ханові, господарям молдавському і мунтянському і князеві семигородському, аби не гаючися помагали Хмельницькому, в чім він буде потрібувати³⁾. В Варшаві ж уже в 20-х днях листопада н. с. оповідало ся, що Хмельницький одержав від султана корогву, зложив йому присягу на вірність і приобіцяв піднести зброю не тільки на Польщу, але й на інші сусідні держави і зробити їх данниками Отоманської імперії⁴⁾. Одержав за те від султана титул «сторожа Отоманської Порти»⁵⁾. Кисіль доносив королеві, як про-се росповідали в Києві і Чигрині, по свіжих слідах його повороту. Посольство мало подякувати султанові за дозвіл ханові помагати козакам, і просити, аби новим «еміром» (наказом) potwierджено, щоб Орда помагала козакам, а козаки навзаєм будуть готові на всякі послуги Орді, коли вона того буде потрібувати. Антонов прийнято «більш ніж ласкаво», зараз вислано емір, з тим додатком, що також і сили румелійські, мунтянські, волоські мають бути готові (в поміч козакам), коли сього буде потреба. В Константинополі визначено двір, аби (козаки) тримали своїх резидентів. До Чигирини прислано з чаушом, при тім же київським полковнику коней турецьких в уборах. Спустошення Волоської землі Татарями і козаками пробачено. Чауш турецький, що тепер приїхав, зістанеться в Чигрині якийсь час—чи то з наказу візира, щоб розвідатись, що тут між нами буде діятись,—чи з волі гетьмана запорозького⁶⁾.

Гетьман з старшиною відповіли на сі знаки султанської ласки новою серією грамот—їх постарали ся слідом виловити польські агенти, і в лютім 1651 р. польський уряд—що мав в повних копіях, а що в султанських витягах, переслав московському урядові, щоб відвести його від яких небудь звязків з козаками. Привезено їх з Царгороду до Польщі 20 січня 1651 р. Дата листу до яничарського аґи, одержаного в повнім тексті: 1 грудня 1650 в Чигрині. В сім листі гетьман дякує за ласку показану його послам султаном⁷⁾—він про се об'явив всьому війську, і тепер просить дальшого за-

¹⁾ Польські справи 1651 р. ст. 1 а.

²⁾ Жерела XVI с. 99.

³⁾ Жерела XII с. 147.

⁴⁾ Жерела XVI с. 96, реляція нунція з 27 листопаду.

⁵⁾ Лист Кисіля Ос. 225 л. 387—2286 л. 101, як вище. «Все се я видовбав з того-ж джерела звичайним молотом», кінчить Кисіль сю реляцію, розуміючи, очевидно, своїх платних агентів.

⁶⁾ Записки Альбрехта Радивиля, під місяцем листопадом—виривки у Huzmuzaki Dokumente, Sup. II т. III. с. 30.

⁷⁾ Гетьман згадує ніби то за листи султана, привезені Осман-аґою, але здається мині, що се недобрий переклад: коли б дійсно був лист від султана, а не тільки усно переказані ласкаві вислови, про се було б сказано виразніш.

ступництва перед султаном, щоб він далі тримав козаків у своїй ласці, і написав ханові, аби підтримував братство з ними, згідно з записаним союзом, против кожного неприятеля. Тепер таким неприятелем Ляхи, вічно зрадливі, котрим козаки ніколи не вірять, і тепер тільки чекають останніх відомостей з сойму, щоб просити у султана і хана помочи для війни з ними. Через те гетьман і військо не посилають в тій хвилі своїх послів: виплюють як тільки отримують цілком певні відомості про ухвали сойму, що тепер відбувається. На випадок же несподіваного нападу просять, щоб Ромадан-бей був готов на поміч. Просять також щоб султан написав господареві волоському, заохотив його непохитно тримати приязнь з козаками, а не сирив Ляхам, як раніш того. З свого боку гетьман і військо виправили своїх послів до Москви¹⁾, забезпечуючи, щоб на володіння султана не було нападів «ні морем ні полем»,—коли б хто найменшу шкоду їм зробив, козаки таких будуть громити як неприятелів. Порту вповні може поклати ся на них: їх слово вірне і незмінне, коли б хто що небудь на них говорив противне, нехай султан тому не вірить. Натомість переказаному устно через Османа нехай вірять як гетьманові самому²⁾.

¹⁾ Гетьман дійсно в тім же часі післяв посольство до Москви: слід його маємо в грамоті гетьмана до лугинського воєводи з 2 (12) січня з проханням виправити його послів до царя не гаючись: Дела Малорос. 1651 р., грамоти № 1.

²⁾ «Списокъ с листа, каковъ писан ис Читирина 1650 году декабря въ 1 день, а прислан до пристанища морского лѣта 1651-го генваря въ послѣдній день:

«Титла. Ясне вельможны милостивы господине янычѣйскі ага мой много-милостивы господине и брате! Добраго здоровья и счастливого в долги вѣкъ пребыванья В. М. ММГ от Господа Бога желаемъ и поклонъ нашъ обыклой отдаемъ. Выrozumевши из листа цесаря Е. М. и из иных листов от их милости до нас присланных, что в милости своей сохраняти изволяете, все то войску своему Запорожскому объявил есмь, о чемъ и послы наши нам об'являли, и о великом жалованье, которое В. М. М. М. Г. оным оказывал, об'являли, а ныне вельми просим В. М. М. М. Г., чтоб изволил принесть за нас заступлене и свое до цесаря Е. М., чтоб насъ-жалуя в непремѣнной милости своей, до хана крымского изволил писать, чтоб пребываючи на веки в братстве с нами, какъ есми преж сего присягою укрепились на неприятеля, если бы каковъ наступал на нас с войсками своими, нам помагал, чиня вопчѣ с нами на добрую славу цесаря Е. М. Занеже есми добръ свѣдоми измѣны лядицкой, оным не вѣримъ, не одинова убо и давных временъ присагали и хитростми своими нас обманывали. Для того и пословъ наших не посылаем с послами В. М. Н. М. г-диновъ, что ожидаем подлинныя вѣдомости с сейму, которой у Ляхов ныне совершается. Немедля, взявши вѣдомость подлинную, пословъ наших пошлемъ, и что таково будет, об'явимъ. А В. М. М. М. Г. прошу, чтоб еси указал, чтоб войска В. М. М. М. Г. наготове было. А о том прошу В. М. М. М. Г. чтоб есте не прогневались, чтоб послов наших не посылаем, лутче будет, когда с подлинною вѣдомостью до цесаря Е. М. невдолге пошлемъ. Ныне то В. М. М. М. Г. об'являю, что мы выправили пословъ до Москвы, чтоб моремъ ни полемъ не врывались в государство цесаря Е. М. А когда если бы наменьшую шкоту или обиду учинили, тогда ми таковых, какъ неприятелей, громити обещаемся; хто убо есть неприятелемъ цесаря Е. М., тогъ и нашъ. И уже то розумью, что есть вѣдомо В. М. М. М. Г. о укрепленьи приязни нашей з государемъ волоськимъ; вельми прошу, чтоб еси В. М. М. М. Г. до него писал, чтоб уже тогъ приязнь непоколебимо додержал, а Ляхом больши не приял, какъ преж сего, правдиво с нами живучи. А естли бы також какие неприятели

Таких листів «подібних і пространих», за відомостями польських агентів, гетьман вислав тоді ще чотири на різні адреси, але їх не вдалося дістати в повнім тексті, тільки зміст, що зводив ся до таких пунктів:

Подяка за ласкаве прийняття козацького посла, що був посланий ¹⁾ від гетьмана з заявою підданства—«що він піддався цісареві турецькому і вишого пана над собою не знає; держить закон Магометів, а не грецький—так казав йому при смерті батько, щоб він Магометів закон мав і держав».

Пильне прохання, щоб візир вислав на весну військо на Поляків, і щоб Татарам теж наказано допомогти козакам і їх не покидати, а молдавському воеводі—щоб він не тримався Поляків, а служив Туреччині і з Хмельницьким тримав приятель.

Гетьман буде воювати Поляків до повної перемоги; коли б прийшло до замирення, він однаково їм вірити не буде; як тільки довідається про їх рішення, зараз припле своїх послів—має скрізь своїх шпигів.

Розіслав свої грамоти «на Русь», щоб на землі піддані турецькому цареві не було ніяких нападів. Всім приятелям Туреччині він буде приятелем, і навзаєм.

Просить нагородити посла Османа-агу за його труди.

«І як сі грамоти були послані й прийняті, зараз послано десять чоловіка з грамотами до бейів і башів, аби готові були на війну» ²⁾.

Що до близьких відносин гетьмана до Порту подає інтересні відомости (розуміється не годиться брати їх без критики) цісарський посол до султана барон Шмідт, котрому цісар доручив, в інтересах Польщі, розвідатися про сі відносини, і коли можливо—вплинути на султана, щоб він стримав гетьмана від плянів війни з Польщею ³⁾. В результаті ґрунтовних розвідів доносив він такі ретроспективні відомости (на початку березня 1651 р.):

неправедно на нас наносили пред цесарем Е. М. и пред В. М. М. М. Г., прошу, чтоб таковым какъ цесар Е. М., а також и В. М. М. М. Г. не вѣрили. Когда мы что уж единова рекли, никогда не пременимъ, уже убо мы обими руками за полу цесаря Е. М. взялися, пусть нас не отдаляетъ от милости своей. И есть еси желательными слугами цесаря Е. М. А если бы наприятель в скоромъ времени ныне наступал на нас, изволь В. М. М. М. Г. в то вступиться, чтоб Ромадан-бѣй, какъ еси просили, с войскомъ своимъ намъ помочи додавал. А о иных делах послу цесаря Е. М. Асманъ Агѣ изустно наказали еси говорить, которому изволь В. М. М. М. Г. какъ мнѣ самому вѣрити. На то время жалованью В. М. М. М. Г. с повольностью братцкою прильжно вручаюся.

«А внизу написано: В. М. М. М. Г. желательный братъ и слуга Богданъ Хмельницкой гетманъ с войскомъ Запорожским. С Чигирина. Декабря въ 1 день лѣта 1650-го году (sic!) Ясновельможному а ко мнѣ многомилостивому господину и брату Е. М. господину янъчар агѣ навышшему полковнику яныченскому в земли и государстве Турскомъ до рукъ Е. М.»—Польські справи, р. 1651, кн. 80.

¹⁾ В перекладі стоїть: що приїхав до Царгороду в октябрі місяці, але він поїхав до Царгороду в серпні, а повернув в октябрі: тут мусить бути в перекладі прогалина.

²⁾ Польські справи 1651 р. книга 80: звіт про посольство Вітовського і Обуховича (про нього нижче) л. 362—5.

³⁾ Витяг з інструкції 2 січня 1651 року—Жерела XII, с. 158.

Козаки хотіли бути тільки вільними від данини, а в усім іншим обов'язувалися до послухності і службі Порті як її васалі. Турки з початку дивилися з страхом на ці нові вибухи козацької сили, а потім пішли на те щоб не тільки забезпечити свої границі з Польщею і Чорне море від нападів, але й при добрій нагоді за поміччю козаків навіть розширити свою державу¹⁾.

Тепер з козаками стало на тім, що цісар турецький проголосив гетьмана Хмельницького князем, з повною свободою від дани, з різними привілеями і наданнями, але з обов'язком посилати своє військо, куди султан схоче, і держати Чорне море безпечним і чистим від усяких нападів. Для заховання заключеного договору з боку козаків має бути присланий до Порти великий посол, і дано обіцянку, що його будуть тут шанувати і трактувати рівно з іншими християнськими—навіть королівськими послами. І для сього вислано 3 березня до Хмельницького Турка іменем «Отман-чія» з розкішним кафтаном, а иншого визначного агу з шаблею і кафтаном до татарського хана, з наказом помагати козакам проти Польщі.

Тут, видно, йде мова про те турецьке посольство що привезло гетьманові звісну грамоту—вона заховалася в иншій оригіналі в королівським архіві—захоплена з иншою гетьманською кореспонденцією мабуть під Верестечком²⁾. Вона має дату «перших днів місяця ревіу-ль-евель 1061 р. гіджри»—що відповідає останнім дням лютого і першим дням березня 1651 р., а посол, що її мав завезти, в її тексті зветься Осман-чауш як у реляції Шмідта. З грамоти довідуємо ся, що сей Осман товаришив послові Хмельницького і привіз від нього листа «що носить знак ширости». Султан, в виразах пишних і гіперболічних, повідомляв «славу князів народу християнського вибраного поміж великими в нації Месівій, гетьмана козацького Богдана Хмельницького, котрого кінець нехай буде щасливий»,—що він приймає його субмісію, готов трактувати його як инших королів християнських і нести йому поміч в усіх потребах. «Ваші слова повні покори і приязни і все написане вами про ваше військо і ваших неприятелів було обняте нашою мудрістю, що обіймає весь світ»,—читаємо тут. «Моя мудрість зрозуміла, що ви серцем і душею привязались до моєї великої імперії—що істнуватиме вічно—і що в своїй покорі і послухності тверді й постійні. Згаданий Осман чауш оповів усе що ви йому доручили. Отже від нашого славного боку вислано імператорський наказ до кримського Ислам-герая хана, аби він мав очі й уха завсіди відкриті від сторони Польщі—коли котрийсь з ваших безпечних країв, або їх принадлежностей, був би в небезпеці якоїсь шкоди, аби він міг її відвернути своїм татарським військом, що летить швидко як вітер і жене ворога перед себе: аби він ужив свою силу і свою охоту щоб його покарати». На знак своєї ласки і щедрости султан посилає при своїм листі парадну одіж і шубу соболіну, котру доручає гетьманові прийняти й носити. А про всі свої справи і потреби в відносинах до сусідів наказує переказати через певних і шановних людей що мають бути послами при дворі султана що рівняється з небом. «Докладніший трактат, в пунктах і умовах, такий як иншим християнським королям давався від моєї могутньої імперії, буде вам ви-

¹⁾ Тамже с. 164.

²⁾ Очевидно, про се посольство доносив волоський господар підканцлерові (листа сього отримано в Варшаві в першій половині квітня): «посол цісаря турецького пройшов через Волоську землю, несучи кафтан і шаблю, аби воював нарід польський, і обіцяв йому поміч поблизьких бабів своїх» - Теки Нарушевича 145 с. 119.

ствалений. Ви ж старайтеся бути гідними наших ласк господарських і шановно визначитися між рівними вам¹⁾.

Конкретний зміст, скільки можна його вилуштити з сей хмари орієнтальної красномовності, як бачимо, відповідає відомостям Шмідта, і разом вони кидають світло на українсько-турецькі відносини, як вони уклалися в другий половині 1650 року.

Разом з отсим султанським листом ребіу-ль-евеля писали гетьманові окремо різні достойники: великий візир Мелек-Ахмед і звісний уже нам Бекташ-ага; вони висловляли вітху в приводу тісного союзу з козаками султана; радили йому ніяк не спускатися на польські запевнення, і про всі свої потреби писати до Царгороду; воеводі молдавському за його неприязнь до гетьманів післано сувору нагану, і т. д.²⁾

¹⁾ Грамота ся в фак-сіміле, з старим перекладом польським, зробленим в королівській канцелярії в 1789 р. і з новим, спорядженим віденським орієнталістом Гаммером-Пурішталь, була надрукована в першій виданні Пам'ятників Київ. Комісії, в новім виданні (1897) повторені тільки переклади без фак-сіміле. Дату Гаммер лишив без переводу. В старім перекладі її переведено на грудень 1650 р. і ся дата поширилася в літературі. Але в грудні 1650 р. почався 1061 рік гіджри, а перші дні ребіу-ль-евеля, третього місяця року припадають на кінець лютого н. с

²⁾ Зміст сих листів переказує Костомаров, Монографія XIV с. 607 і в новім виданні Б. Хмельницького с. 385: очевидно, вони містилися в тих же паперах гетьмана, де був султанський лист; в сій хвилі ся збірка неприступна для досліду. Лист Бекташ-аги одначе знайшовся в кодексі 611 бібл. Чорториських, польський переклад дуже незугарний, але я вважаю не зайвим навести його в скороченні:

«Старшому володареві над військом Запорозьким і гетьманові Б. Хмельницькому, синові нашому, здоровля доброго і довголітнього панування від Бога вірно жичу!

«Листи ваші принесені Осман-агою, віддані цісареві і всім нам. Перетолкувавши їх і добре зрозумівши, дуже ми втішилися, так якби себе бачили. А все в них написане і переказане через Осман-агу вдячно прийнявши я всьому рицарству своєму об'явив, сишу мій милій. Бажаємо того всі, аби Бог ту приязнь заховав до віку, і дітей наших не розлучав. А в справі твоїй я і всі старші наші в день і вночі перед цісарем говоримо і на тім єсьмо, аби що-найкраще тобі справити—так як би сам тут був, сишу мій милій. Всею радою нашою писали до хана кримського і всього рицарства його, наказуючи їй просяти, аби як почав так і до кінця не загаявся бути помічником в кожній вашій потребі. І до Громадан-бея (sic) очаківського окремо писали сьмо, аби ні трохи не затримуючися з усею силою вам на послугу рупив. І білгородським багатар-беям з усіх їх силою наказали, аби також рушили, і кожному з них суворий емр послали-сьмо. То, сишу мій милій, аби сь певно знав. І що ви нам писали, аби ми неприятелям вашим і нашим не давали віри, як що вони будуть нам через своїх послів переказувати, як то буває,—то се неможливо щоб ми їм вірили, бо з вами у нас уставлено згуду навки, і ми того бажаємо, і вас згідно з вашим бажанням приймаємо за вірних приятелів своїх, і се неодмінно держимо, згідно з першими вашими листами, з післаними через Осман-чауша і з тим що він переказав.

«Що до причини, чому ви не післали послів своїх до нас, ми її добре зрозуміли—що ви не мали жадної певної відомости з сусідніх сторін; але тепер, сишу мій милій, ти нам негайно все подаш до відома. Бо не маючи ніякої відомости, ми навіть зимою поквапилися післати нашого посла. А все що писалось з царської сторони, також з угорської і від інших наших старших, ми то устно наказали Осман-ази, і просимо йому у всім віру дати. Бо тих всіх

В тій же реляції Шмідт згадує, що патріарх Партеній (Partemio, як він його називає) показував йому писанне Хмельницького, з якого виходить, що гетьман хоче покористуватися турецькою помічю тільки для скріплення свого становища проти Польщі (розуміти—не проти православних!). Відповідь Партенія на сей лист до нас дійшла між актами королівської канцелярії—мабуть теж попала до польських рук під Берестечком—разом з його ж листами до митрополита Косова, до писаря Виговського і до митрополита коринтського, що пробував при гетьмані. Листи мають ріжні дати з місяця лютого 1651 р.—були вислані, очевидно, з козацькими послами, що їхали до гетьмана разом з Осман-чаушем: віз їх якийсь патріярший післанець, котрому патріарх просив зложити на руки що можна—на потребу царгородської церкви. Патріарх посилав благословенство своє гетьманові, його синові Тимофіїві і всьому військові. Обсилав їх похвалами за боротьбу за православну віру, бажав успіху в довершенню визволення від тяжкої неволі і висловляв радість з приводу того, що завдяки козацькому посольству: «Антоня Ждановича, Павла Івановича і товмача Павла» він має змогу безпосередне звязати ся з гетьманом¹⁾.

Нам інтересне се, що об'являючи себе підданцем турецького султана, Хмельницький zarazом через те ж посольство завязував зносини з патріярхатом—зверхництвом української церкви, манифестував свої звязки з ним і немов під його протекторат віддавав свої відносини до Порти. Дарма що патріарх в своїм листі гірко нарікав на турецьку тиранію! Назверх можна було похвалитися певною координацією козацької політики з інтересами православної церкви.

Але не безінтересно послухати, що з сього приводу говорили в Києві. Оповідає про се старець Кирилівського монастиря Гурий, що прожив рік на богоміллі в Києві і приїхавши до Москви в травні 1651 р. на підставі того що чув «в ратуші від міщан і в Печерському монастирі від духовних старців, котрим ідуть вірні відомости з листів гетьмана В. Хмельницького» доповів між иншим так:

Турцький цар сеї весни дав гетьманові В. Хмельницькому своїх людей, Турків і яничарів, 120 тис., вони перейшли Дунай-ріку. І писав турецький цар так: «Вірному мойому слугі і підданому»—що іслав йому в поміч 120 тисяч, а коли йому, гетьманові, знадобиться більше, то він пришле йому й 200 й 300 тисяч. А через послів

річей що ми йому доручили, явно виписати неможна, і кому иншому не звіряючи, мусимо його знову післати. Ви ж, сину мій милий, в усіх справах його порядно відправивши, послів своїх і наших, прошу, виправте не гаючи дармо й дня. А все що б ти наказав, сину мій, так в Сараю царським, як і в візирським, кожної години мене готовим знайде. А коли б ваші послы були виправлені до нас скорше, ніж до вас прийде Осман-ага, абисьте його виправили за вашими послами слідом з кореспонденцією.

«Що до господаря волоського—йому згідно з вашим бажанням суворо і повно наказано. І в усіх справах ваших у нас єсть здорово, і ви ні трохи не тривожтесь. А що просили за Османа чауша, то поки я здоров, завсіди ним піклуюсь».

Дата: Dan w Konstantynopolu miesiąca marca a. 1651

¹⁾ Переклад і витяги з сього листу у Буцинського, Б. Хмельницький с. 88—90. Про листи патріярха царгородського до Хмельницького оповідали у Львові також Масрові—Архив Ю. З. Р. III. VI с. 31. Митр. халкидонський потім, в 1652 р. сповіщав царя, що Партеній за свої зносини з українським посольством скоро потім заплатив життем: воєводи молдавський і мунтянський, невдоволені з сих його зносин з козаками, обмовили Партенія перед диваном, і його вбито. Відомости у Никольського, Изъ истории сношеній Россіи съ востокомъ, у Буцинського, I. с

наказував, щоб він, гетьман, з усім військом своїм і з городами цілували йому хрест. З того була в Києві велика тривога, думали, ну ж турецький цар для того пришле до Києва свого башу з многими людьми. Але гетьман відписав турецькому цареві, що він його підданим досі не був, а надалі—як Бог дасть! Писав до нього, щоб йому поміг людьми на Поляків, і він йому також готов допомогти, коли йому люде знадобляться. А Туркам і яничарам іти від Дуная до нього, гетьмана, він тим часом не велить¹⁾).

Продовжу сі київські балачки—як їх пересказує старець Гурий: вони не безінтересні:

А з венгерським королем у гетьмана Б. Хмельницького зносини здавна: часто посилають послів, а присягли між собою на те: як польський король піде з Варшави, має тоді венгерський король з усім військом іти до Польщі і сісти на королівстві в Кракові. Має він зібраного війська тисяч до 80. А сівши в Польщі на королівстві має він охреститися в християнську віру і володіти Польщею до руської—литовської границі. А Київом і иншими «білоруськими» містами володіти тобі, цареві, в старих границях, як володів Володимир київський. І в руських церквах з того часу як у Поляків з козаками почалася війна, за короля Богу не моляться, а моляться за «православних християн».

---

¹⁾ Польські справи 1651 р. ст. 1 а.

ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ 1651 РОКУ; ПРИГОТОВАННЯ І ПОЧАТКИ КАМПАНІ

(осінь 1650—весна 1651).

Плани превентивної кампанії з козаками в польських кругах. Шукання закордонної допомоги. Неохота прихильників війни з Туреччиною до внутрішньої польсько-козацької війни. Посольства до Хмельницького і хана. Домагання козацького війська; апеляція до сойликів. Листопадова рада козацька і посольство на грудневий сойм. Меморіали Кисіля. Посольства і листи на Україну. Комплектування війська і королівський наказ гетьманам; освітлення кампанії в літературі. Наступ Каліновського і смерть Нечая; пісня про цеї. Листування з Хмельницьким. Карні експедиції на Подністров'я і наступ на Винницю. Боеун і його оборона Винниці (березень). Козацький наступ; Каліновський відступає до Бару і Камінця. Мобілізація і похід Хмельницького під Білу Церкву. Кримські проволоки. Дипломатичні зносини. Собор „в земський і литовський справі“ в Москві, посольства Лопухина і Степанова. Українсько-білоруські відносини і козацький фронт на Білорусі; сутички в припетських районі і облога Гомеля. Польські заходи за субсидіями; безуспішні переговори з московським урядом, посольство Вітовського й Обуховича. Війзд короля в похід. Наступ козацького війська. Евакуація Поділля Поляками і наступ козаків; облога Камінця і мари Каліновського під Сокаль. Хмельницький під Зборовим. Дипломатичні зносини. Родинна трагедія Хмельницького, його роздраження й тривога. Посольство до Москви в справі протекторату при кінці травня 1651 р.

Відмови Хмельницького від походів на Туреччину і Московщину—куди його хотіли справити польські політики, та несподіваний напад на молдавського господаря, що вважався найвірнішим сусідом і фактичним васалом Польщі, хоч формально був підданцем Порти,—привели польський двір вже в осіні 1650 р. до принципіального рішення підняти нову війну з козаками. 8 жовтня н. с.—коли Хмельницький під Каліником вів розмови з московським післанцем про безвиглядність своїх відносин з Польщею ¹⁾, король в секретній розмові відкрив нунцієві Торресові свою гадку—ще сей зими напасти на Хмельницького від трьох сторін: від Русь заатакує його коронне військо, від півночі литовське, а з полудня володський господар—відомстить йому свою кривду. Коли б удалось перемогти Хмельницького, зараз би відкликано і привилей даний схизматикам, бо—казав король—його сумління не має більшого докору як сей привилей. Схизматичський митрополит недавно прислав свого священника з дивними претенсіями ²⁾; король відіслав його назад, не схотівши вислухати ³⁾.

Ідея превентивної, по теперішньому кажучи, війни з Козаччиною в сім часі глибоко засіла в головах варшавських політиків, і розмови про неї—судячи хоч би з ре-

¹⁾ Вище с. 112. ²⁾ Мова про митрополіччі домагання прислані з Старушином—див. вище с. 31.

³⁾ Дешеша з 8 жовтня, додаткова до реляції з того ж дня (Жерела XVI с. 92)—мабуть того таки дня мав нунцій сю авдієнцію.

лиций пунція, не переривалися ні на час. В сім безсумнівно виявила себе смерть старого канцлера Осолінського, що був прихильником угодової політики супроти Руси, православної віри й Козаччини, і не вважючи на антипатію до нього короля, він до кінця тримав його під своїми впливами в сих питаннях. Коли Осолінського не стало, в місяці серпні, все голосніш стали дувати голоси прихильників безоглядного реваншу— від Потоцких і Вишневецьких почавши і до різних представників «чорного (клерикального) інтернаціоналу». Потоцкий був чи не найгарячішим його проповідником, і його слова—не вважючи на скептичні погляди на його воєнні і політичні здібности, тепер знаходили спочутливий відгомін. Розпускаючи своє військо на зимові квартири, запевнюючи Хмельницького в своїх миролюбивих замірах і роблячи ніби то все для заспокоєння, він одночасно, в 20-х днях жовтня ладив свій, не раз уже цитований лист-меморіал королеві, де зручно і переконуюче, як на двірські варшавські настрої, доказував неминучість і невідкладність рішучої розправи з козаками, з огляду на ту небезпечну коаліцію що її складає Хмельницький: Україна, Крим, Волощина, Валахія, Семигород, Туреччина (і в дальшій перспективі Московщина і Швеція)¹⁾. Козаків треба знищити або загасити домашню війну й звернути їх на заграничні операції. Тому що Хмельницький на Москву не пішов, і на Турків іти відмовляється ся, ясно, що треба його наперед зломити—щоб потім зробити покірним зрядом польської політики.

Супроти того скликаний на грудень надзвичайний «двохтижневий сойм» оцінювався все більше з погляду підготовання до сей війни: зібрання для неї засобів, військо і т. д.²⁾, хоча в офіційних оповіщеннях (виpusнених десь на початку жовтня) про око говорилося про способи залагодження суперечок з Козаччиною, і тільки натяками пригадувалось про можливість війни, про небезпечного неприятеля, про потребу мати проти нього готові гроші і військо, і ставилося значуще побажання, щоб послами на сойм вислано людей відповідних для та е м н и х нарад, що мусіли зістатися в секреті³⁾. Докладніше ситуація вияснялася в додатковій інструкції на соймники, виданій кілька тижнів пізніше⁴⁾. Тут Хмельницький уже виразно проголошувався за «заядлого неприятеля, що заприсягся на погибель Річнесполитогой», і ніякої мови про усталення компромісу з Козаччиною вже не було. Вказувались всякі яскраві вияви «неустанних підступних і злосливих замислів» її: напад замість Москви на приятного Польщі господаря волоського, зроблений з наміром скинути його з господарства, і потім рядом інших політичних маневрів оточити Річнесполиту до повного знищення. Тільки непередбачено скорий поворот Татар з здобичею до дому перешко-

¹⁾ «Коли сей неприятель (Хмельницький) при домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку і васалів (турецьких), він може наробити Річнесполитой великого клопоту—такого що й вийти в нього буде тяжко. Наміри того зрадника такі: самому обложити військо вашої кор. м., а на Краків пустити Ракоція з господарем мультанським (що має готового війська 30 т.), шляхту винищити і королівство від в. кор. милости відібрати, а на королівським престолі мабуть також Ракоція посадити»—лист з датою 22 жовтня, Міхалов. с. 578.

²⁾ Про се ще 30 вересня пише з Королевця (Кенігсберга) Адерсбах—Jorga, Acte s. 201.

³⁾ Michałowski s. 567, 570, 571.

⁴⁾ Видавець книги Міхаловського датує її «około 23 pazdziernika» (с. 580). Копія Осол. 2286 л. 111 має дату 21 жовтня.

див Хмельницькому здійснити сей плян: скінчилося на повстаннях черни на своїх панів, і не дійшло до конфлікту з коронним військом, що вже висів у повітрі і грозив новою катастрофою—з огляду на малі сили сього коронного війська. Але тісний союз Хмельницького з Кримом, його недавнє підданнє Порті—котрої послів він приймав в присутности королівського посла (розумій—на глум свого підданства Польщі), вислав до неї своїх послів і тримає їх там як постійних резидентів для координування плянів. Нарешті недавній переїзд через Польщу кримських послів до Швеції, з тайними інструкціями, котрих вони не сьотіли відкрити, а очевидно—вислані були знов таки з ініціативи Хмельницького, що таким чином здійснює свій плян оточення Польщі. Все се, на погляд уряду, ставить перед очима перспективу певної і неухильної війни з Козацтвом, сполученим з силами Отоманської Порти й Татар. Війна ся тим небезпечніша, що відносини до інших сусідів: Москви, Швеції і особливо Семигороду, котрим особливо лякав Потоцкий¹⁾, теж дають місце серйозним побоюванням. Треба запобігти останній руїні і завчасу приготувитися до відпору. Покладатись на загальний шляхетський похід (посполите рушення) не можна. Треба рішитись на величкі видатки—краще раз обтяжити себе ніж жити в постійнім страху²⁾.

З реляцій нунція знаємо, що за помічю соймового податку пляновано збільшити військо для сеї кампанії з 12 тис. до 35 для Корони, і з 8 до 12 тис. для в. кн. Литовського, разом на 48 тис.; рахуючи, що на кожного «товариша» буде три нахолки, се мало б дати до 200 тис.—се число вважалося достатним для розправи з сполученими силами противника³⁾.

Але чи вдасть ся зібрати потрібні на се гроші, се зіставало ся непевним, супроти того, що шляхта подекуди була сильно зруйнована, а в інших місцях вважалась і без того вже сильно вичерпаною попередніми податками—властиво її піддані⁴⁾. Тому оглядалися за помічю зовні.

Рахували на помічний корпус господаря молдавського що, мовляли, горів бажаннем відомститися козакам. Робили всякі зусилля притягти поміч людську і грошеву від католицької ліги. Венецький посол граф Каванца, висланий венецьким сенатом для переведення спільної акції против Порти, приїхавши в вересні до Варшави, досить енергійно приступив до діла. Саґредо викликав зі Львова до Варшави Віміну,

¹⁾ Потоцкий писав королеві, 22 жовтня, що Хмельницький хоче коронне військо обложити, а Ракоція з господарем мулянським тим часом напустити на Краків—викорінити шляхту, від короля відібрати королівство і посадити на престолі иншого—бодай чи не того ж Ракоція. Він, Ракоцій, має для сеї війни на поготові 30 тис. війська.—Міхалов с. 578.

²⁾ Міхалов. с. 580. Переповідає сю інструкцію з ріжними небезінтересними додатками й поясненнями Любенецький в своїй реляції Ракоцієві, 17 листопада; в виданню деякі слова зашифровані, але їх легко розшифрувати, маючи текст інструкції. З додатків Любенецького вазначимо: до листу Потоцкого з 22 жовтня (Mich. с. 578) він додає, що Потоцкий замість тих 2000 вояків, що їх просив господар молдавський, таки післав 400—а більше без королівського дозволу не посмів. Хмельницький обіцяв султанові платити данину в тих вєсодств, котрими заволодів на підставі зборівського трактату, і Порта післала йому шаблю і корогву як новому князю Руси—свому підданцеві (Transsylvania I с. 116).

³⁾ Жерела XVI с. 93, реляція з того ж часу, що додаткова інструкція короля на соймки.

⁴⁾ Та ж реляція Любенецького, с. 116.

що там чекав нової місії до Хмельницького: хотів дати йому закуплені в Відні дарунки для гетьмана і старшини, гроші на дорогу, та вислати з новими інструкціями для дальших переговорів. Але під впливами останніх вістей про молдавську кампанію і зносни Козаччини з Турком, що наспіли під кінець вересня, рішено сю місію відложити до кращих часів—щоб не ризикувати дарунками і особою самого посла, хоч він і не боявся ніяких небезпек ¹⁾).

Натомість стали договорюватися що до безпосередньої союзної акції Польщі з Венецією, Австрією і папою. Венеція мала виплачувати Польщі щорічну субсидію за весь час війни—за се Польща мала робити диверсії морем і сушею проти Туреччини. По довгих торгах зійшли ся на 250 тис. таларів річної субсидії. Але тут Кавачца виявив велику обережність. Він не хотів платити грошей наперед, на непевне, на саму організацію проти-турецької кампанії, а став на тім, що гроші будуть виплачені годі, коли жольське і к о з а ц ь к е військо дійсно рушиться на Турків: половина після врушення, друга половина—через чотири місяці після того. При тім припускалося, що за короткий час відносини до козаків все таки будуть поладжені, і можна буде рушити їх на Турка. Тимчасом польським політикам сих грошей хотілося зараз таки, власне на те—як я то давніше вказував (с. 36), щоб ними найняти військо на козаків: зломити їх пиху і непослух і тоді справити на Турка. Під умовами ж поставленими Кавачцою обіцяних Венецією грошей не можна було навіть сподіватись отримати. Сього не говорилося ясно, але се само собою розумілося по польській стороні. Тому виготовлений акт договору довго зіставався не підписаний, і я не знахожу звістки, щоб він таки кінець кінцем був підписаний—настільки мало він вдоволяв польську сторону ²⁾).

Так само тупо йшло і з австрійським двором.

Після ріжних красномовних писань і устних представлень, що робилися з польської сторони—безпосередне від короля і від ріжних посередників, на тему страшної небезпеки, що нею загрожує католицькому світові союз Козацтва з Татарами, Турками і кальвіном Ракоцієм ³⁾, король вислав перед соймовою сесією, при кінці листопаду н. с. спеціального посла до цісаря в сій справі, єзуїта-Італіянца Джовані Батісту Адріані, префекта варшавської колегії ⁴⁾. Він мав просити у цісаря перед усім пристання на підмогу 8 тисяч німецького війська, по можности 4 тис. райтарів і 4 тис. драгонів; коли б драгонів не було, то замість них другі 4 тис. райтарів, або 4 тис. пішаків. Король обов'язувався утримувати се військо весь час, від моменту коли воно вступить в межі Польщі; коли б на чолі його цісар поставив свого генерала, він не підлягатиме польським гетьманам, тільки самому королеві.

Цінність сеї підмоги мотивувалася не тільки простим рахунком людського мяса, а й моральною стороною—тим страхом, що його «натурально» мають до Німецького народу, і повагою, котру має цісар: коли довідаються, що його сили сполучилися

¹⁾ Жерела XVI с. 90 і 92. Стративши надію на сі кращі часи, Віміна в грудні виїхав до Риму, і з тим зійшов з нашого овиду.—Жерела XII с. 152.

²⁾ Реляції Торреса кардиналові Памфілі в сій справі з місяця січня і заготовлений текст договору—Theiner, Monumenta Poloniae III с. 464—470. Пор. жалі королівського секретаря Доні на скупство Кавачца—Жерела XII с. 160.

³⁾ Пор. вище лист польського посла в Відні до цісаря з 26 жовтня, Жерела XII с. 144.

⁴⁾ Вірительна грамота його з 22 листопаду, Жерела XII с. 146.

з силами польського короля, се наведе великий страх на козаків. З тих же мотивів король уважав дуже користним, коли б царь вислав до Хмельницького свого післанця з листом, і в нім оновістив його про свій нерозривний союз з королем і своє рішенне спільно з ним наступати, коли б козаки далі були непослушні королеві. На границю Семигороду і Молдави нехай би царь вислав своє військо, щоб стримати тих князів, аби вони не пішли в поміч Хмельницькому—бо зовсім певно, що вони йому обіцяли підмогу. До Ракоція крім того нехай би царь післав свого чоловіка і запротестував проти його спілкування з бунтівником польської корони: річ відома, що Хмельницький на випадок своєї перемоги ту частину Польщі що за Вислою обіцяв віддати Ракоцеві, а інші землі піддати під зверхність султана. За те король, коли йому вдасться привести до покори своїх бунтівників—він справить їх на землі Отоманської Порту. Тільки нехай царь пришле військо скоро—щоб воно цілий місяць січень пробуло в Польщі! ¹⁾

Але так скоро воно не йшло. Царь насамперед передав постуляти Адріяні на обміркуванне своїх міністрів, які більш ніж здержливо поставилися до польських побажань. Пригадували «невдячність Польщі», виявлену підчас Тридцятилітньої війни, і рішучо висловлювалися против мішання в її політичні клопоти: проти посилання посольства до Хмельницького, до Лупула, до Ракоція, против давання війська в поміч. Вважали можливим тільки дати дозвіл Польщі на вербування воєв в царських землях—і то під умовою виповнення ріжних старих з'обовязань, та ще вважали потрібним запитати гадки курфюрстів. Се й було зроблено, і курфюрсти так само що до інтервентів дали дуже здержливі відповіді (в лютім-березні) ²⁾.

Адріяні відправлено ще перед тим—на початку січня, з висловами щирого спочуття і з пробаченнями, що царь нічого не може зробити крім моральної підтримки. Він післав своєму царгородському послові Шмідтові звісну вже нам інструкцію що до впливання на диван, аби він не скріпляв позиції і впливів Хмельницького, і написав до угорського палатина Пальфі—щоб він в тім же напрямі постарався вплинути на Ракоція ³⁾. Позволив також вербувати воєв в його землях, і сей вербунок дійсно почали переводити—але він ішов доволі тупо, бо польський уряд не прислав досить грошей на сю справу ⁴⁾. За те союзники Хмельницького не залишили зараз почати агітацію против такої двозначної політики Австрії ⁵⁾.

Та се вже пішло під весну. Тим часом польські політичні і військові діячі нервувалися з нетерплячки, вважаючи за потрібне задуману війну з козаками звести й кінчити до весняного сезону. Спеціалісти від козацьких військ давно вже усталили на тверде принціп, що козаків треба бити зимою, коли земля і ріки замерзли і козак не може копати, будувати шапців, ані вживати ні води, ні боєста. «З ними він багато може, багато вміє, багато доказує,—без них він «глухий Німець», нічого не вміє і як муха гине» ⁶⁾. Такими інформаціями аргументувалася перед усіми прихильниками рішучої

¹⁾ Лист короля до царя з 4 грудня і пункти подані цареві 20 грудня. Жерела XII с. 148 і 151.

²⁾ Гадки міністрів і відповіді курфюрстів—Жерела XII с. 153—161.

³⁾ Інструкція Шмідтові і лист Пальфі—Жерела XII с. 158—9, пор. лист Яна-Казимира в подякою за сі кроки, там же с. 161—2.

⁴⁾ Торрес—Жерела XVI с. 106—7.

⁵⁾ Жерела XII с. 165—6.

⁶⁾ Слова Окольського з його історії війн 1637—8 р.—див. в. т. VIII. I. с. 289.

розправи з бутівниками необхідність зробити це ще за зими. «Незвичайно важко, щоб се діло було підняте зимою», писав нунцій з їх слів в листопаді,—«бо козак не звик ходити в походи в сій порі і не має нагоди показати свого способу воювання стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатом: він має сі обидва інструменти на однім держаку, завіси привязані до поясу: ними він сише землю і робить укріплення против кінноти серед безоквечних рівнин сього краю»¹⁾.

Маючи незвичайно високі поняття про хитроці й лестоці Хмельницького—«сього пекельного монстра, чоловіка проклятого, злого, фальшивого», як його гонорує нунцій в своїх реляціях²⁾, сі річознавці були перековані, що він власне сього найбільше боїться, аби його не заатакували зимою, і для того тепер всякими способами примулюється і леститься, закриваючи свої небезпечні заміри—окружаючи Польщу системою союзів і приготовляючи погибельну війну на знищення шляхти і святої унії. Се була, передусім, гадка Потоцького, оракула в воєнних справах, і загально повторялася варшавськими політиками, як се потверджує реляція Любенецького Ракоцієві³⁾. «Вже я знаю—писав Потоцький в своїм листі 22 жовтня—як то він тепер буде ластитися—на те саме аби минув зимовий час, догідний для війни з ним, а він на весну виконає те, що має в замислах своїх і в умовах з посторонніми; вірити йому не треба, а як найскорше обдумати такі сили, які б коли не рівні були сій силі, котру треба відвернути, то принаймні щоб можна було щось з ними зробити»⁴⁾.

На фронті сповідали, що повертаючися з Волощини на раді у Хмельницького рішено було все стерпіти—і розложенне польського війська при козацькій границі. і якось перетривати зиму—а на весну разом з Ляхами великими походом вибратся на Москву, і підвівши їх до московського війська, взяти з двох боків і витяти так щоб ані одного Ляха й ноги не упустити, а Татар пустити до Польщі, в саму глибину. «Так земля наша вичиститься і в спокою будемо панувати», мовляли козаки⁵⁾. Під сим аспектом розглядалося все, що виходило тепер від Хмельницького: «На кшталт Сенекової курки—співає гарно, але гребе лихо», дотенно висловлявся високопресвященний архієпископ адрианопольський, нунцій його святости папи римського⁶⁾.

У всім добачаючи лукавство козаків, польські політики силкувались побивати їх тою ж зброєю: задурювати заходами коло добрих відносин, коло полагодження суперечок і порозуміння, поки можна буде з достатними силами напасти і зломити козацьку силу, щоб по сім загнудати і вживати відповідно інтересам Річносполитої. «Одно з двох—або скасувати козаків, або приборкавши їх дома перенести війну на заграничну державу»—ставив ділему Потоцький, в нераз уже нами цитованим листі до короля з 22 жовтня. Для того треба було можливо непомітно приготуватись, напасти, приглушити ворожу силу, тоді коли вона найменше здібна і здатна до відправи, і змусити до капітуляції.

Ведеться гра хитроцями против хитроців—інтерпретував варшавську політику нунцій. З української сторони плянують війну на веслу, і щоб протягнути час, проек-

¹⁾ Жерела XVI с. 96—7.

²⁾ Тамже с. 95—6.

³⁾ Transsylvania с. 116.

⁴⁾ Михалов. с. 579.

⁵⁾ Тамже с. 590—1.

⁶⁾ Жерела XVI с. 95.

тують комісарські переговори тим часом. Тому і з польської організують ніби то комісію, складають інструкції—і ладять військо, щоб воно з тою комісією рушило з можливо швидкістю на Україну (грудень 1650).

Ширмою перед усім служив Кисіль, делегований ще з попереднього сойму для утримання спокою. Уряд далі лишав його при тій місії, не дуже втаємничуючи в свої плани, і він далі вів свою політику замирення, благаючи всіх і кожного—йому в ній не перешкоджати. Як ми знаємо з його власних реляцій, він старався дорогою ріжних мирних маневрів, опираючись, чи силкуючись опертись на ерархію і старшину—роздмухуючи їх олігархічні потаги, зводити на ніщо уступки признані урядом українській стороні—українському плебсові перед усім. Се була політика вповні згідна з бажанням польських можновладців. Але в польських кругах Кисілеві не вірили, вважали лукавим зрадником, що під фірмою представника Річипосполитої проводить православну, українську програму, і висуваючи козаччину як противо-польський, против-католицький таран, в дійности являється провідником всеї сеї українсько-православної акції. Так відзивається про нього нунцій, висловлюючи гадки не тільки чисто клерикального гуртка, але і всіх тих непримирених супроти українства кругів, против котрих Кисіль давніше мав підпору в канцлері Осолінським, а тепер властиво почув себе безпомічним і до решти дискредитованим. Тільки упертість старої людини, котрій записно вже починати на-ново, утримувала його в сій позиції—безсумнівно раціональній з становища польської державної ідеї—але не підтримуваній урядовими кругами. Се була фатальна помилка тодішньої польської дипломатії, що вона не зміла оцінити послуг отаких українських посередників як Кисіль, його колега Бржозовський і под.

Другою такою ж фатальною помилкою було се, що стараючись удавати проти козаччини можливо лагідний настрій, вона одночасно держала далі на козацьким фронті знепавидженого Потоцького, хоч уважала його тактику супроти козаччини занадто різкою, майже провокаційною. Роблячи ніби то миролюбні жести в бік козаків (посольства й дарунки, розпущення війська на зиму, накази про зимові квартири дальше від козацької лінії і под.)¹⁾, Потоцький не переставав дражнити козацьке військо ріжними неприємними розпорядженнями, що виявляли його непримирені ворожі настрої. Кисіль в своїй записці на грудневий сойм дуже здержливо, але досить ясно виложив се. Перераховуючи «пароксізми» в настроях української (козацької) сторони²⁾, викликані Потоцьким, він вказує і се, що не вважаючи на призначення на зимові квартири дальших воеводств, польські хоругви зближалися до лінії, викликаючи тривогу й протести з боку війська. Далі ми наведемо такі звісні нам факти протесту з боку пограничних подковників, що громадили матеріял для розриву.

Сими суперечностями пояснюють ся зіг'ягуваті стежки, котрими йшли польсько-українські відносини сих місяців.

При кінці вересня, укладаючи план кампанії з козаками, варшавський двір вислав одночасно своїх послів Воронича і Бечинського на звіді до Хмельницького і до хана³⁾.

¹⁾ Вище с. 106—8.

²⁾ Реєстр сих «пароксізмів» наведено нижче, с. 162.

³⁾ Про сі посольства говорить Радивил під місяцем вереснем—віймки у *Haruzaki Sup. I. III. с. 30*. Про Воронича реляція Торреса з 8 жовтня с. 92, і звіттомлене Унковського с. 352 (дата приїзду Воронича) і 355 (про зміст королівського листу). Про посольство до хана в цитованім листі Кисіля, і нижче в його *notum-i sojmovim*.

Кандлер литовський Альбрехт Радивил, згадуючи сі посольства в своїх мемуарах характеризує тодішні тривожні настрої варшавських кругів, що подиктували сю розвідку, а самі були викликані очевидно реляціями Кисіля молодшого з ірківського з'їзду і анонімного кореспондента кн. Заславського з чигиринських спостережень перед волоським походом. «Сей віроломний негідник, вічно п'яний, залишавши своїми успіхами дійшов такого божевілья, що напившись обіцяв турецькому послові піддати (Порті) не тільки Польщу, але й Рим; вічно непостійний, то злостився, то лагідничав, в залежності від п'яного настрою, але неустанно варив в собі пляни пімсти Річпосполитій і гетьманові та шукав приводу до нової війни, маючи всіх Русинів в такім послуху, що все готові були зробити на оден його рух».

Маскуючи ворожі настрої Воронич віз Хмельницькому королівські листи, де висловляли ся побажання тривкого і широго замирення, і в интересах його король покладав на серце гетьманові заходи против української своєволі: привести до послуху міщанські і селянську людність королівським старостам та їх урдяникам і поміщикам. В секретній інструкції послові доручалось розвідатися про дійсні настрої гетьмана і старшини. Але він їхав так довго, що перше ніж дійшов до гетьмана, той був поінформований про посольство до хана і його місію: розвести Орду з козаками. Ми бачили вже реляцію Кисіля, що наш царгородський посол, полковник Антін, перестрівши в дорозі посла до Криму вивідав у нього про місію, і Хмельницький при кінці жовтня н. с., приймаючи Воронича, уже знав, які заходи польський двір і польський гетьман робили против нього в Криму, і як приймав їх хан. Кисіль боявся, щоб гетьман не зробив з того casus belli—але той здається взяв се більше з іронічного становища. Його настрої ілюструє оповідання дворянина післаного до Хмельницького з ріжними дорученнями від польського гетьмана Калиновского, що був в Чигрині одночасно з Вороничом.

«Зразу не дуже мило мене прийняв, тому що я до нього з нічим приїхав, і здалека примовляв: «Тут до мене сила послів від польських королів і чужоземних монархів приїздяло, а ні оден з голими руками не приїздив». Я виправдував в милость, що ви тепер в дорозі. Він на те сказав: «Знайте! то тепер пан Калиновский худий пахолок!—ну, треба його якось допомогти!»

«Приточив і короля й. м.: «Упоминається король й. м. справедливости у мене¹⁾, а сам її мині не чинить. Нехай же знає король і Річпосполіта: коли й. корол. мил. не видасть на тім соймі Чапліцкого, я його і в Варшаві і в Ідаєську буду шукати. Вже не я його, а він мій!»

«А до мене обернувшись так сказав: «Кажі также від мене пану Калиновскому і князеві: коли хочуть покою, нехай мині його видають. Бо як вас тепер пічну, так вас скінчу! Маю Татар, Волохів, Мультия, Угрів. Як вас тепер пічну і наступлю, то вже вічна память!»

Рач. в. м. уважати,—додає від себе дворянин Калиновському, чи той чоловік хоче спокою? Реч певна, що на весні наступить він з усею силою, не чекаючи воєнної пори! І ще так каже: «якщо певно воювати»²⁾.

Се говорилося підчас побуту в Чигрині Воронича і післанця від Потоцкого—Загоровського, можливо в їх присутности, досить скоро по вїзді Унковского. Виговський на запитання Унковского, з чим відправлять Воронича, сказав йому, що про

¹⁾ Очевидна притока до листу привезеного Вороничом.

²⁾ Міхалов. с. 592; донесення в сім виданню датоване «з Чигрина 29 листопада», але ся дата не можлива: відомости не можуть бути старші як з кінця жовтня—початку листопада. Останні слова: Jeżeli pewnie wojowaty не зовсім ясні, може бути що й попсовані.

се будуть говорити на раді: гетьман велів скликати полковників і старшину зараз до Чигирина; там будуть радити, з чим відправити Воронича, кого післати послами на сойм і з чим, про пограничні спори українсько-московські, про видачу Акувдинова і про багато інших справ—про все буде з полковниками і старшиною нарада¹⁾. Се говорилося 20 (30) жовтня.

Про посольство до хана Войцѣха Бечинського, що припадає більше менше на той же час²⁾, маємо деякі відомости від Кисіля. Ми бачили вже вище тривогу підняту ним іще в жовтні, з того приводу, що царгородський наш посол полковник київський Антін, підчас свого повороту до Чигрина, довідався у очаківського бєя (а той мабуть від татарського посла, хавського аталіка що повертався разом з Бечинським) про секретну місію Бечинського: що йому доручено «підбивати Татар на козаків і розривати їх братерство». Полк. Антін, мовляв, приїхавши до Чигрина, оповістив про се гетьмана, і разом запевнив—мабуть зі слів того ж аталіка—що сі польські інтриги не зроблять ніякого впливу на хана, а навпаки—сі інтриги короля відкриваються козакам в доказ щирих відносин³⁾. Гетьман, каже Кисіль, впав з сього приводу в великий гнів і зараз вислав свого посла до хана, щоб подякувати за виявлену прихильність і просити підняти на поміч козакам Орду, як тільки замерзнуть ріки. Кисіль клявся й божився йому, що се невірні відомости, але нічого не помагало. Старшина і військо впали в велике роздражнення на таку польську невірність, рішили не посилати на сойм послів, що були вже визначені, а виготовлену для них супляку передати соймові через Кисіля⁴⁾. На ханським же дворі вишов знову диспут між послом королівським і послом козацьким, що прилетів по його слідам,—подібно як козацьке посольство зводило свої рахунки з Потоцким перед татарським послом під Камінцем. Корснівський посол доводив, що козаки не устояли в зборівських зобов'язаннях і хан, як сторож сього трактату, повинен допомогти королеві против віроломних підданих. А скінчилось се на тім, що хан, відправляючи Бечинського, в місяці грудні, рішив разом вислати на Україну і до Польщі свого посла, Мустафу-агу, щоб він розслідив, хто саме порушив Зборівські пакти, і кому хан має помогати в сім конфлікті⁵⁾. Загальне ж вражіння Бечинського було те, що Татари в данім моменті далеко більше интересуються підтриманням приятних відносин з козаками, і все готові зробити, щоб прихилити їх до своїх плянів.

Одночасно в Варшаві послы козацькі і татарські демонстрували нерозлучну татарсько-українську солідарність. Се були ті послы, що навідали Потоцкого в Камінці

¹⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 355.

²⁾ Про те що Бечинський поїхав до хана з секретною місією, пише між подільськими повинями середини жовтня Мисковський: «Бечинський тиждень перед тим (се б значило коло 10 жовтня), висланий до хана з аталіком (татарським послом), з чим? перед нами простаками се закрито».—Spominki II с. 68.

³⁾ Przyszła wiadomość hetmanowi zaporowskiemu z Krymu, iakoby od w. k. mci miał być wysłany—tego nie wiem kto—praktykując Tatarow na kozaki i ich braterstwo rozrywając, a przy tym zaraz declaratia taka, że te praktyki, nie padną na serce chana krymskiego, ale u owszem—z tego sezyrosci ku kozakom to im denunciatur. Oc. 225 л. 337.

⁴⁾ Все се оповідає Кисіль в своїм вотинні на сойм. Теки Нарушевича 144 с. 1100, див. вище.

⁵⁾ Про се в грамотах привезених Мустафю і в звідомленнях Бечинського нижче

12 жовтня, Васько хорунжий з Тохтамиш-агою,—з кінцем жовтня вони прибули до Варшави ¹⁾. Радивил підчеркує, що вони замешкали в одній господі і виявляли «найбільшу згоду». З татарської сторони розвивалися плани спільного походу на Москву, і пояснялося, чому сей похід не відбувся цього року: козаки не могли лишити у себе в тилу польське військо, котрому мають підстави не довіряти. Хан настоює на виконанні Зборівського трактату, береться покарати козаків, коли вони його не будуть виконувати, але так само домагається цього і з польської сторони і категорично ставить питання: чи король хоче заховувати згоду чи ні? задовольнить козацькі домагання чи ні? Після козацькі настоювали на гарантіях Зборівського договору—до них ми зараз перейдемо. Радивил каже, що обіцяно розглянути справу на соймі. Торрес підчеркує прикре вражінне, зроблене сею демонстрацією в польських кругах: розговори про те, що далі не можна допускати такого тону з боку Татар—їх мішань у внутрішні справи Польщі, не можна давати себе дурити хитроцям Хмельницького. Одинокий спосіб забезпечити спокій—се узброїтись, і очевидно—зломити козаків: про се буде мова на соймі ²⁾.

Останнього жовтня татарський гонець привіз ще листи: від хана до короля і від візира Сефер-казі до підканцлера. Вони з новою силою поновляли проект спільного походу на Москву—радили не слухати тих що відраджують від цього походу, не упустити доброї okazji, використати зиму для приготування і зараз на весну вчинити сей похід, що скрінить приязнь Польщі і Криму та принесе їм обом великі здобутки: хан хоче повернути собі «Казанську, Астраханську й інші орди магометанської унії», що колись до неї належали, а всі інші «замки, міста і волости» відступає королеві ³⁾.

Козацькі вимоги в справі виконання Зборівського договору викладає лист Кисіля, писаний до короля з Києва десь в другій половині жовтня ⁴⁾. Висловлюючи свої гадки з приводу сих домагань, він знайомить і з їх змістом, і з того можемо міркувати, що писав гетьман королеві, майже одночасно з тим як писалось і говорилося Кисілеві. Заразом воно підходить дуже близько і до того, що місяць пізніше ⁵⁾ писалось на соймі—одинокий документ гетьманського уряду в сій справі, який маємо в текстуральній формі.

Домагання були двох родів—формальні і що до річі самої. Для забезпечення згоди, для усунення всяких підозрінь і тривог що до можливости несподіваного нападу, козацьке військо за найкращий спосіб вказувало: аби найвищі сенатори і міністри

¹⁾ Ханський лист, привезений ними Потоцкому, підканцлер одержав 18 жовтня, але його міг привезти гонець Потоцького скорше, а посли мабуть приїхали при кінці жовтня, судячи з того, що Радивил і Торрес оповідають про них під місяцем листопадом.

²⁾ Радивил—Hurtmuzaki с. 30—1, Торрес—с. 95—6.

³⁾ Переклад ханського листу в ркп. Чарторийських 60 с. 731 має напись: Przetłumaczenie listu od chana tatarskiego do i. k. mści przez gonca Esienia ult. 8-bris 1650. Там же с. 729—лист Сефер-казі до і. м. podkanclerzego przez gonca do Warszawy przyniesionego die ultima octobris 1650. Ті ж копії в Оссол. 225 л. 333—5 з поміткою: copia listu przez gonca Esienia ultimis diebus do Warszawy przyniesionego.

⁴⁾ В збірці Міхаловського сей лист має дату 26 жовтня (с. 583), в копії Оссол. л. 103—16 жовтня, в Оссол. 3564 л. 248—29 жовтня. На мій погляд друга дата мабуть найближча до часу цього листу.

⁵⁾ В виданню збірки Міхаловського се датовано кінцем листопада або початком грудня, але треба рахувати не пізніш середини листопада.

Річипосполитої присягли на вічний спокій між Річипосполитою і військом Запорізьким і прислали кількох визначних панів, які б особисто пробували в своїх українських маєтностях, без війська і великого двору, і були б таким чином заставними (заложниками), що гарантували б той заприсяжений спокій. Се домаганне знали в Варшаві ще до приїзду козацько-татарського посольства. В реляції з 29 жовтня нунцій оповідає, що чув від короля: договорюючися з господарем, гетьман сказав такі слова, що він не може довіряти Польщі, поки король не дасть йому в заклад чотирьох або й шести перших сенаторів Корони ¹⁾. Кисіль обговорюючи сі козацькі домагання в своїм листі до короля ²⁾, дуже намовляв не зражуватися ними, а викопати, в інтересі забезпечення спокою і усталення можливих відносин (ся адвокатська роля, котру Кисіль узяв на себе в сім листі—потім читанім на соймі, викликала на нього дуже велике невдоволення, як побачимо ще). Він вказував, що сим заложникам можна дати титул і ролю комісарів Річипосполитої при козацькій війську, так що вони зовсім не були б невідьниками його, а представниками Річипосполитої, отже становище їх було б почесне, і вони б мешкали в своїх маєтностях з усякою владою, від сойму до сойму (котрий їх міг би замінити новими особами).

«Другий пункт» дотикав релігійного питання. Кисіль всякими способами застерігався, що він говорить тут зовсім не як співвизнавець—«прихильник народу і релігії» руської, а виключно як вірний слуга і підданий короля—тим більше що й не надає значіння різниці руського і латинського обряду, і держиться свого тільки з родинних традицій,—але таки рішучо радив сповнити се козацьке домаганне: скасувати унію. Нагадував, що се було давнє побажанне польських політиків—«аби Русь була одна в вітчині (Річипосполитій) і не колотила соймами, і нема ніякої раці за для невеличкої кунки уніятського духовенства, кількох спірних церков, 20—30 сіл, якими вселюдють уніятські владичтва. далі давати ятритись такій небезпечній ворожнечі, таким війнам, які грозять повною утратою цілих провінцій, винищенням цілого народу разом з його релігією й церквами! Тим більше, що дійсно такий поступат був поставлений, прийнятий і заприсяжений при Зборівських пактах—так що мова йде про виконанне дійсно прийнятих з'обовязань.

Пункт третій—розмежуванне козацької території.

Як ставились тут козацькі домагання, не зовсім ясно. З варшавських балачок на тему «удільного козацького панства», і з пізніших Кисілевих похвалок, що він намовив гетьмана відступити «від незносного пункта про виділення», можна здогадуватися, що з козацької сторони було дуже гостро поставлене домаганне про вилученне козацької території і замкненне її для військ і контингентів не-козацьких, про виключно-козацьку юрисдикцію і т. д. З огляду на велику вагу сього пункту для польських магнатів—дідичів і державців, Кисіль уважав найкращим способом зложитися шляхті на якусь велику суму і підкупити Хмельницького, щоб зробити його податнішим на сім пункті і фактично відкрити шляхті приступ до маєтків і держав, що досі фактично зіставались для неї замкненими. «Бо коли одному не дозволяють їхати до своїх маєтків, другому кажуть бути тільки гостем, а не господарем, третьому диктують, як він там має жити,—то в такій неводі ми далі жити не можемо; або нас від козаків треба вивести, або козаків від нас, инакше щодня звада, а з того неустанна війна». А поста-

¹⁾ Жерела XVI с. 94.

²⁾ Головно він говорить про закладнів, але нагадує також про можливість, що козаки жадатимуть і присяг— с. 585.

вивши такий цілком справедливий діагноз, Кисіль вчував старий проєкт: пожертвувати кількома староствами, призначивши їх виключно для козаків,—щоб туди перенеслися всі хто хотів бути козаком з маєтностей панських та з інших держав.

Тим часом не давати козацькому війську ніяких приводів до тривоги і незадоволення. Розложити коронне військо в певнім віддаленні від козацької лінії, аби їх ділила певна нейтральна «стіна», і не було сутичок і зачіпок. Сього dokonче вимагає безпеність шляхти що пробуває на Україні. Вона тепер як в лещетах: з одного боку козаки з Татарами і з у с е ю ч е р н ю на поготові, з другого боку—гетьман корунний може аблизитися до лінії й викликати війну. Треба знати, чи шляхті зіставитися на місцях, чи евакууватися—з огляду на можливість війни: король мусить повідомити про се Кисіля, бо він же ручить за безпеність і спокій. Кінець кінцем він не против і війни—але в такім разі треба мати таке військо, щоб з ним можна було протиставити і Туркам і Татарам і козакам і всьому Руському народові—бо то все на нещасте звязало ся в оден ланцюх». Весь зміст листу має переконати, очевидно, що воюватись нема чим і треба шукати порозуміння: треба йти на зустріч домоганням війська Запорозького.

З серії листів до Потоцького на сі паціфікаційні теми (мабуть досить частих) маю оден—в різних копіях датований ріжно, але судячи з змісту—не пізніший від середини жовтня¹⁾. Кисіль сповіщає гетьмана, що Хмельницький лишив при собі на зиму частину Орди; його тісний і перорзривний союз з Кримом загрожує Польщі великою небезпекою: взявши сим разом харач з Волощини, Татари погрожують ся на другий раз тим самим Мультянам і Семигородові, а за тим прийде черга і на Польщу. Треба dokonче заспокоїти підозрливість козацького гетьмана і його війська, хочби навіть обмінятися закладнями в забезпеченне згоди, і т д.

Тимчасом виїшла додаткова королівська інструкція соймникам. Вона мусіла дуже скоро стати відомою й Хмельницькому—а се було фактичне проголошення йому війни! Як же він відізвав ся на сей факт?

Заховався цікавий лист його—послання до шляхти зібраної на соймки. Його можна вважати відкликом до шляхетського суспільства, до «Річчесполитої», апеляцією на обвинувачення поставлені перед нею урядом, чи королем. Оден відпис має надпис: «копія листу Хмельницького, гетьмана запорозького з Чигрина, з дня 5 новембра, на галицький соймик, призначений на 7 новембра 1650 р.»²⁾—хоча в тексті гетьман звертається до шляхти браславської (може тих утікачів, що мали зібратись в Галичу); инша копія адресована на соймик волинський, має дату 1 новембра³⁾. Може бути що такі ж листи післано й на інші соймки. Я наведу весь текст—з де якими тільки покороченнями в титулятурі; він варт того.

Ясновельможні і милостиві п. дїгнітарі, княжата, земські урядники й ин. обивателі воеводства Браславського, наші великомилостиві панове! Хто б того не бажав, аби взяла свій кінець та кривава домова війна, котрою навістив Господь землю нашу

¹⁾ Копія Осол. 1453 л. 267 має дату 30 жовтня, копія 2286 л. 99—3 жовтня. Перша дата цілком неможлива, друга ближча до часу написання: Кисіль пише ще не маючи відомостей про те, що Хмельницький вернувся до Чигрина з молдавського походу. Він чув про поворот полковника Антона з Царгороду, але ще не знає, з чим він приїхав. Очевидно сей лист писаний раніш від листа до короля (вище), датованого 16 жовтнем.

²⁾ Ркп. Осол. 225 л. 346 об.

³⁾ Z dziejów Ukrainy s. 543.

за гріхи наші,—аби ми всі одностайно Бога великого хвалили, а неприятелів пограничних не тишили! Я з своєї сторони беру в свідки самого Господа, і ясновельм. воеводу киявського¹⁾, як вірно я заходився з ним коло спокою. Вже й поспільство, що примішалося до війни, було відлучене від війська. І всякі бунти були приборкані, піддані приходили до послушенства. Взагалі земля почала була заспокоюватися, і кожен пан міг ужити свого маєтку і своїх пожитків. Всі справи приходили до свого кінця по останнім з'їзді в Аркльві, в присутності королівського посла до нас, п. старости черкаського²⁾. Але коли дійшла до нас відомість про польський обоз³⁾, мусіли ми знову громадитися до кули, і з сим порушенням знову вся Україна встала, і подекуди, против наших суворих заборон, сталися убійства,—від поспільства, а не від козаків. Але ми зібравшись разом, як того наш союз з царем кримським вимагав⁴⁾, вийшли через своїх послів в зносини з яснов. п. краківським що до обозу і нашої безпечности, самі ж за листами й. кор. мил. і п. воеводи киявського спокійно відступили назад⁵⁾, і зараз взялися до того щоб привернути схвильване поспільство до підданства напам, і військо реестрове аби заховувало свій лад, і того пильнуємо. А тих що піднесли руку на урядників панів своїх, або на кого иншого, ми всюди без ніякого милосердя мечем покарали, і тепер караємо, як тільки одержуємо відомости від яснов. комісаря, п. воеводи киявського. Так за ласкою божою земля знову очищується. Треба б тільки, щоб уже більше не було пехвалок (odpowiedzi) і погроз: бо пси постійні похвалки не перестають, і ми мусимо триматися на сторожі, не зрикаючися тої помочи, яка нам може звідки небудь бути⁶⁾.

Друга і ще більша причина (напруження) та що не вважаючи на ухвалені під Зборовом і потвержені нам королем і всею Річпосполитою пункти, віра наша православна грецька не тільки не заспокоена вповні, але попала ще під більші утиски. Ся колотнеча не скінчиться доти, поки Русь не стане єдиною, як з віків бувала. Договорились ми вже були того під Зборовим, що унія мала бути скасована, і не хтіли ми до нічого приступити, поки нам під Зборовим всі владитва не будуть віддані, або ті пункти будуть записані, за ласкою королівською, самим королем і яснов. п. сенаторами. Яснов. п. воевода киявський підвів⁷⁾ нас, щоб ми покладались на королівський привилей і соймове потвердження, і ними задоволились, і ми покладаючись на те на тім заспокоїлись. Отже що то на соймі не сповнилося, хоч ті наші пункти потверджено, випен у тім перед нами п. воевода. Тому в обох сих справах: заспокоєння нашої віри і запевнення спокою прибігаємо до ваших милостей, найближчих до того огню! А вже було одно з двох: або нехай нам не грозять, і згоду—повагою королівською поставлену так нам забезпечать, щоб усі церкви з владитвами і їх маєтностями, як у Короні так і вел. кн. Литовським, в маєтностях королівських і шляхетських, були віддані назад згідно з їх фундушами⁸⁾, і ті церкви, що були обернені на костели, і маєтности від церков позабрані, були повернені, і унія в них була знесена, як то нам було обіцяно в зборівських пунктах. Або нехай нас, простих людей, довше на тих обіцянках і пострахах не тримають, а об'являть, що ми більше не потрібні й кор. мил. і Річпосполитій. Тоді ми освідчивши перед Богом нашу вірність і наші кривди, будемо в невинности нашої зіставати.

¹⁾ Ад. Кисіля. ²⁾ Мик. Кисіля.

³⁾ Себто що Потоцький збирає військо до обозу.

⁴⁾ Так евмефістично описано Молдавський похід, що вийшов з мобілізації зробленої на прохання хана.

⁵⁾ З Волощини.

⁶⁾ Ясніше сказати—військо козацьке не може розривати свого союзу з Кримом (а може і з Московією?) не маючи певности що до безпечности своєї з польської сторони.

⁷⁾ uwiedł.

⁸⁾ Згідно з тим, якій церкві ті маєтності були початково надані.

Мида нам земля—наша батьківщина¹⁾, але прирощена віра наша мусить бути милшою. Ми за неї завсіди радо вмирали. А тепер нам дома гвалт діється! Ми нікому—не дай того Боже—не хочемо чинити ніякого безправя, тільки власности нашої руської допевняємося. Аби з наших церков була знесена унія, котрої не було, і щоб усі маєтности церковні, які в неволі зістають, були віддані на церкви народові руському православному. А з їх мил. хто хоче і як хоче—нехай вірить. Нам до того нема нічого, ми свого, а не чужого домагаємось. А нп. уніяти що гвалтом чужого забрали, нехай повернуть! Во княжата і пани—славні руські предки ваш. милостів, і предки пані—добрі молодці, добивалися вільностей у королів і Річипосполитої, боронили св. грецьку віру і голови свою покладали. Польські та руські полки війська Запорозького ставились, а не уніятські: про тих і слиху не було. І тепер як ті два ²⁾ лишаться, то й ласка божа буде—і пострах усім неприятелям пограничним!

Тому пильно просимо в. милости: не приводить нас до останнього відчаю—до котрого зневолок нас жал і опресія! Не змушуйте нас, аби ми шукали помочи де инде! Те чого ви і яснов. комісар воевода київський від нас домагається, ми б то певно вчинили, коли б безпечно могли покластися на те, що вже маємо дома певний спокій, і знали, що віра наша буде вповні заспокоєна. Але поки тих двох річей не буде, ніхто на світі нас до того замирення не приведе! Тому прибігаємо до в. милостів, аби сьте перед й. кор. милостю вставилися, щоб віра наша була вповні заспокоєна і безпечність покою була відповідно загарантована. Во не маючи певности—ми мусимо дбати про приязнь кожного³⁾—а відти загибіль тих країв, де ви маєте свої маєтности і ми живемо. Отже свідчимо ся Господом Богом, що ми готові дотримати вірно підданство королеві—коли заховане буде право і вільности заприсяжені королями всьому народові Руському, а війську Запорозькому надані за його криваві заслуги. Тоді й жадібно бажаний спокій в вітчизні з обох сторін заховуватиметься непорушно, тишачи короля і всю Річипосполиту. І ми цілком не сумніваючися вповні покладемося, що в. милости на вишнішнім соймаку, в своїй любови до вітчизни, щиро й щасливо порадившись, послам вашим на недалекий уже сойм в інструкцію вложите і всею ващою повагою накажете домовлятися того, щоб наші послы з чимсь певним повернулися з того сойму. Ми ж дізнавши такої приязни і ласки вашої, будемо готові на всяку службу королеві й усій Річипосполитій, і тепер ласці вашій наші рицарські послуги вам поручаємо, ваші у всім жичливі слуги: Б. Хмельницький гетман з військом й к. мил. Запорозьким».

Приписка: «А відповісти просимо вас дуже через того ж післанця».

Таким чином гетьман і військо Запорозьке рішучо відсували накидуваний їм з польської сторони розрив. Вони маніфестували свою лояльність. Вони хотіли зіставитись на ґрунті Зборівської умови—жадали тільки гарантій її виконання—гарантій безпечности. Поки тих гарантій нема, вони мусять шукати помочи інших держав. Коли їх дадуть—козаки розірвуть союз з Татарами і віддадуть свою службу виключно Річипосполитій—себто шляхетській братії. До її інтересів гетьман апелює. Сойм має зробити кінець всім неясностям, які йдуть з боку магнатів, клерикалів, уніятів і т. д. і прийняти простягнену йому руку козацького війська: від рицарства козацького рицарству шляхетському.

Крім певних моральних вигід такої позиції супроти польського шляхетського загалу, ся позиція диктувалася і міркуваннями з сфери заграничної політики: в відносинах до Москви, Туреччини, а найбільше в відносинах до хана важно було заховати в непорушности ту тезу, що привидцями в зламання Зборівської умови й новій війні були не козаки, а Поляки—король і магнати. Хан, як ми вище бачили, вважався

¹⁾ ziemia nasza oyczysta.

²⁾ Поляки і Русь, віра латинська і православна.

³⁾ Шукати всяких союзників.

обом сторонами, і сам себе вважав—арбітром зборівських з'обовязань; *casus foederis* з Кримом, право на його підтримку припадало тій стороні, що буде покривджена в супереч Зборівським пактам. Тому не жалуючи нарікань і галасів з причин польських кривд, українській стороні треба було витримати лінію крайньої лояльності і лишити ініціативу розриву противникам.

На такій позиції, зазначеній гетьманом і його найближчими дорадниками, стала й ширша старшинська рада, що мала зібратися одночасно з соймиками. Ми чули про неї й програму її нарад від Виговського 30 жовтня н. с. В першій половині листопада ця нарада очевидно відбулася дійсно. Ми маємо з 17 листопада (н. с. очевидно) лист наказного brasлавського полковника Кривенка, писаний до brasлавського воеводи Лянцкоронського, в неприсутності полковника Нечая; легко здогадатись, що Нечай був тоді на сій відповідальній нараді—інакше він не кинув би своєї незвичайно відповідальної позиції. З сим сходиться звістка про поворот і деяких інших полковників від Хмельницького після 15 листопада н. с.¹⁾

Лист Кривенка сам по собі інтересний тим що він відкриває нам той ґрунт, на котрім незадовго розгорілася війна. Він сповіщає Лянцкоронського що мав нагайд над лінією з польського боку, що польські вояки переступають сю лінію, претендують на різні міста за лінією, як Мурахва, Красне й інші містечка коло Подністров'я: вибирають стацію і чинять незносні кривди козакам і не-козакам; Кривенко покликуюється на зборівські пакти і твердить, що ці міста лежать по козацькій стороні від лінії, та домагається від воеводи, щоб він гострими заборонами і карами припинив ці заїзди²⁾. Це безсумнівно було одною з головніших справ обговорюваних на раді—бо про неї головню говорив лист короля що привіз Воронич, і на нього треба було відповідати, а доторкнутись сеї болючої справи також і в інструкції на сойм. Кисіль в своїм *vothm*-і на сойм, писанім місяць пізніше, каже, що військо підносило великі жалі (експостуляції) з сього приводу, але йому, мовляв, вдалося заспокоїти його. Трудніше, каже він, було щось зробити, з приводу викритих перед гетьманом польських інтриг на ханськім дворі. Військо не хотіло після сього мати ніякого діла з королем, рішило триматися поган—татарського союзу і турецького протекторату, постановило було не посилати на сойм своїх послів—мовляв уже призначених, рішило було передати свої вимоги через Кисіля; але кінець кінцем передумали і послів послали. Кисіль, описуючи тодішні настрої, безсумнівно, мав тенденцію представити в можливо яскравім світлі всі ті провокаційні вчинки варшавського двору і гетьманського польського штабу, що псували його миротворчу ролю. Українська сторона тим більше підіймала галасу, що хотіла підчеркнути вину польської сторони в новім розриві: порушенне зборівських постанов, як я вже то зазначив вище. Можна вважати певним, що листопадова рада була повна різких відзивів і відгрожувань на польський уряд гетьманів, військо, маґнатів і т. д. Але на розрив не запослюсь. За те безсумнівно, підчеркувалася неминуча потреба всяко скріпити звязки з Туреччиною й її васалами, відносини завязані з Отоманською Портою мусіли бути ухвалені, і Кисіль не дуже перебільшує кажучи в своїм *vothm*-і, що невірність польських відносин довела український нарід (*plebs*) до того гніву, що він вже наполовину віддав ся поганству.

¹⁾ Білгор. вiстов. стол. 1650—1 р. с. 633—про миргородського полковника Гладкого, що вернувся коло 5 листопада н. с.

²⁾ Памятники II с. 581—2.

Мусіла при тім широко обговорюватися справа волоська. Миргородський полковник Гладкий, повернувшись від гетьмана, розповідав московському вістунові, що гетьман велів полковникам, числом чотирнадцяти, готовитися до весілля його сина з донькою волоського господаря ¹⁾. На жаль він не пояснив, яке се мало бути приготування: чи дарунки патронів на весілля його сина, чи вибрані військові контингенти на нову виправу по невістку. Хоча перед Унковским Хмельницький говорив про свої відносини з волоським господарем і женячку свого сина як річ цілком певну,—але в дійсності він мусів рахуватися з ріжними труднощами і ускладненнями в здійсненню сього пляну, і передбачати можливість експедиції на Молдаву в другій пол. січня. (Потоцький мав відомости від польського вислання до Царгороду—що могла походити з початків грудня, або кінця листопаду, що Хмельницький просив хана дати йому помічне військо для нового походу на Волощину—з огляду на небезпеку від Поляків, але хан радив йому не зачіпатися з Поляками до весни, забавляючи Ляхів посольствами й пригадками про зборівські пакти; в крайности ж обіцяв дати не більше 12 тисяч ²⁾).

Правдоподібно, на раді ж намічено зміст нового посольства до Москви, висланого після різдвяних свят: загальне прохання протекторату, що підіймалося при кожній нагоді, і конкретні постуляти в звязку з неминучою війною з Польщею—як напр. справа перепуску козацького війська через московську територію для диверсії литовських сил, що й була потім здійснена підчас кампанії 1651 р., хоч і без особливого результату

Справа Акундінова як що була порушена, з огляду на ту настирливість, з якою висував її московський уряд, мусіла бути перішена згідно з принципами висловленими гетьманом: з війська видачі нема. Але можливо, що він уже виїхав за межі України, і справа вважалася скінченою.

Найфактуальніше—лінію супроти Польщі—установила «петиція Запорозького війська до короля і Річпосполитої»; її принципи, коли не сам текст, очевидно були установлені на сій нараді. Я наведу з неї головніше.

Гетьман і військо заявляють, що рішили не посилати на сойм послів—«бо як простакі домовитись на можемо», тільки подають сі «петиція», просячи короля й сенат не образити ся ними.

«Найґрунтовніший для всеї Річпосполитої буде спокій, коли арцибіскуп Івезненський, арцибіскуп львівський, біскуп краківський ³⁾, каштелян краківський (Потоцький), кн. Радивил гетьман в. кн. Литовського, воевода браславський Ляцкоронський і підканцлер коронний (Радзейовский) потвердять присягою вічний спокій між Річпосполитою і Запорозьким військом. А в заклад просимо кн. Вишневецького—що не бажає замішанни і з давних часів ласкаво поводитись з військом Запорозьким і підданими ⁴⁾; п. хорунжого коронного, що прибув аби мешкати в своїх староствах, і старі привелеї в Чигрин нам привіз, п. старосту білоцерківського, п. обозного—що перебувають в своїх маєтностях і пильнуватимуть спокою, без війська і хоругов, також без великих дворів і асистенції—просимо аби будучи в закладі добре з нами поводитись».

¹⁾ Білгород. вiст. столб. 1651 р. с. 635.

²⁾ Дневник Освенцима с. 368.

³⁾ Три найстарші духовні сенатори (титули дещо скорочую).

⁴⁾ Ідовита Іронія—як справедливо завважив уже Коховский, с. 207 (аретиissima ironia erat)—пор. те, що говорилося про нього в 1648—9 рр.: т. VIII III с. 45, 62—3 й ин.

«Унія—початок всього лихого, що з давніх часів викликає суверенні, просимо в. кор. милости, аби була цілком знесена—як в Короні так і в в. кн. Литовським. Всі владництва, катедри і церкви, обернені чи на костели чи на унію, і всі маєтності за давніх часів надані владництвам, катедрам і церквам, аби були назад повернені. Село Перегінське аби з ласки в. кор. милости було повернуто львівській катедрі, а село Крило¹⁾ галицькій капітулі—просимо в. кор. мил. аби в своїй границях зоставалося згідно з привилеєм кн. Льва—першого фундатора. Аби панове уніяти штурчками і хитроцями своїми більше не проводікали сеї справи, і віра наша аби ніяких угисків не терпіла. Свобода віри руської щоб була, аби по старому її обряди виконувано по містах в. кор. мил. в Короні Польській і в в. кн. Литовським, і не заборонювано того. Духовенство і світські папи римської церкви в маєтностях в. к. м. (державках—королівщинах) та і в дідичних не повинні силувати духовних осіб нашої руської віри до свого послухенства, ані вибирати данини, ані десятин з церковних місць (грунтів). Уніяти по знесенню унії в Короні і в в. кн. Литовським аби зараз уступилися з владництв, катедр, церков, грунтів і маєтків і віддали не-уніятим, просимо. А котрий був би неслухний, на таких аби в конституцію вложено заруку (грошеву суму) і гостро карано: все се має бути забезпечене конституціями. Священники віри руської старої аби такі ж мали вільности, як ксьондзи римської церкви і не підлягали ніяким світським юрисдикціям, і жовніри аби не ставали у них на квартирі.

«Довосимо також до ух в. кор. м., що парід Руський терпить великі переслідування від панів, як духовних так і світських. Уніжево просимо, аби не чинили ніякої німсти!

«Коли б ми з ласки в. кор. милости отримали відділену лінію, просимо в. кор. милости, щоб і за тою лінією наше духовенство і (вся) Русь зоставалася при давніх вільностях і обрядах, і щоб не мали ніяких кривд від уніятів. Бо ніяким вірам і в чужих землях не діються такі кривди й утиски, як у нашій землі.

«Також і се до ух в. к. м. і Річисполитої приносимо, що ми з різних сусідніх земель від приятелів наших маємо відомости, що до тих земель чи то за відомістю в. кор. м., чи без неї, послано (посольства з намовами), аби вони зістаючися в згоді з Короною Польською, давали на когось поміч.

«Просимо при тім, щоб в. к. м. нам усе зволив пробачити—бо (що чинимо), чинимо з вірного підданства і для кращої послуги в. к. м. Зволь нас вірних своїх підданих боронити від усякої напасти—бо (якше) ми, хоронячи голови свої, (теж) мусямо шукати приятелів, запобігаючи нашій біді»²⁾.

Як бачимо кінець стилізований настільки ж неясно, наскільки виразно висловлені перші постулати; можливо що над ним пройшла рука нашого Макіявеля, воеводи Кисля, як то він хвалився в листах до короля, що гетьман його послухав, і найбільш прикрі домагання ослабив³⁾. З під сеї злизаної стилізації виступають домагання «віддільного козацького панства» і застереження права чи факту заграничних зносин—для забезпечення від ворожих замислів магнатства. Вони мабуть були умисно змазані в останній редакції.

Впрямні малюють настрої Хмельницького і його двору в тім часі звідомлення якихось «козаків», посланих до нього від нового підканцлера Радзейовського, що побували в Чигрині на початку грудня»⁴⁾.

¹⁾ Сей пункт стоїть в тексті нижче, переносу його сюди для зв'язку; назва села галицької капітули зписована: Krelow.

²⁾ Міхалов. с. 593, також Ос. 225 л. 345.

³⁾ Листи з 5 і 12 грудня, нижче.

⁴⁾ Осол. 3564 л. 262 об.: Relatia procederu Chmielnickiego przez kozakow imci pana podkanclerzego koronnego, ktorzy z Czehryna duodecima decembris wylachali millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo. Зміст показує що се грудень 1650 р. Німецької переклад. присланий з гданська швед-

Спочатку листу п. підканцлера не хотів одбірати—аж четвертого дня; удавав, що занятий і затруднений. Потім рад був козакам: казав їм сідати і з часта пив горілку за здорове п. підканцлера. Третього дня потім їх відправив, а сам поїхав до Суботова—там слободи заложив, а перше там Чаплінський мешкав. При відправі дав 14 таларів копових і універсал, аби всюди безпечно могли переїхати.

Має при собі синовця волоського господаря, як заставу, з трьома визначнішими Волохами. і при них 30 Волохів: господар прислав їх тому що відложив весілля своєї доньки до зелених свят¹⁾: аби був певний приязни і не приїздив і не наступив до нього з військом за ту проволоку.

Але і Хмельницький не міг післати сина на Волошину, бо наші заступили б йому дорогу, хоч він і визначив 6 тис. чоловіка в конвой, взявши з кожної сотні по 40, з тим щоб дві третини з них стояли на границі, а решта провела молодого до Яс,—все се пропало. А (про заставця) на піднітку кажуть, що то не синовець господаря, тільки так себе називає.

Татар під Чорним Лісом, 6 миль від Чигрина, має бути коло 30 тис. Вони волючаться наоколо по селах аж Дніпра, щоб добути провіанту. З Кримських Татар нема нікого, тільки Ногайські, голота обдерта. Татар—кажуть козаки—вони не сподіваються сеї зими, бо хан ладиться весною йти на Константинополь—воювати з султаном; Хмельницький обіцяв йому допомогти, коли хан йому pomoже дійти широго спокою з нами. Про се говорять усі козаки, і наша шляхта котра приятелює з козаками: всі прагнуть спокою. Хан удає, що хоче бути турецьким цісарем, і всі козаки також. Перед приїздом тих козаків був ага ханський, в тридцяти конях: присланий відібрати присягу Хмельницького, що в кожній війні буде на поміч; Хмельницький присяг з старшиною. Коли той посол від'їздив, дав йому (Хмельницький) коня турецького з сидженнем, і кожному з тих Татар дав коня, а було їх 20.

Вислав послів до Очакова²⁾. А до Москви трох козаків і Грека—хоче довідатися, чи не задумує Москва сполучитися з його ворогами проти козаків.

Антін, полковник київський, їздив до Турків, але що зробив, не знають; тільки що обдарував його цісар турецький: дав йому сім пар шат золотогодових і коня з турецьким сідлом.

На ки. Януша Радвила Хмельницький не ласкав дуже: ображається, що не прислав до нього, і дуже відгрожується, так що синовець господаря, не можучи стерпіти, встав від столу.

Від Литви вони найбільше бояться небезпеки, і коло Кієва через те великий страх.

Комісарів чекають під Білу Церкву; козаки стріли післанця київського, котрого Хмельницький не допустив до комісії³⁾.

На й. м. пана краківського дуже злої волі: нема жадного обіду щоб його зле не споминув. П. воеводу чернігівського (Каліновського) має за свого приятеля.

Виговський в канцелярії своїй має 12 писарів в шляхти польської. З них один—призвище Писецкий (оповідав), що Хмель знає все що в Варшаві діється: має таких, що йому найменшу річ описують.

Тиміш, син Хмельницького, великий дивак⁴⁾, великий тиран, не статочний. Щоб його поскромнити, батько його тимі часами велів до гармати привязати, суворо, аж йому присягнув, що буде добрий, статочний—тоді його велів одкувати. Часто Хмельницький на нього до шаблі поривався, так що той йому тікає з очей.

ській королеві від її резидента і виданий з актів швед. держ. архива, в Архиві Ю. З. Р. III. VI, має дату 13 січня 1651 р. Польський текст подекуди значно коротший, але подекуди дає більше против німецького. Я подаю відомости з обох, пропускаючи зайву титулятуру і міняючи подекуди чергу, в якій вони наступають по собі, бо вони записані без усякого порядку, мабуть так як ті козаки щось принагідно пригадували собі.

¹⁾ В пол.: az do swiątek.

²⁾ В нім.: Азова.

³⁾ Фраза неправильна, може бути хибно переложена.

⁴⁾ Srogі dziwak.

Ясько, котрому тут дано індігенат¹⁾, під той час, як сі козаки приїхали, вивіз свою жінку й дітей з Черкасів. Гонили за ним козаки, але не могли догонити, бо трьох коней запрягли в санки, утік до Білої Церкви—18 миль одним днем. Пан Нарецький, слуга кн. Вишневецького, вибирав на Україні чинш; козаки зломили його, певинускають, вартують що ночи.

Стацію Хмельницький вибрав по всій Україні аж до лінії: кожен дав півосьмачку збіга, козак чи хлоп, за універсалами Хмельницького, що має великий розхід і силу послів у себе.

Суконь коштовних, соболіх тридцять скринь погноїв Хмельницький: не пересушували їх до того часу.

Коло Дніпра і по всій Україні хлопці вже нічого не роблять, тільки пють та вють, кожного дня сваволя, *lelum-polelum*.

Живности за Кийвом сила, і все дешеве. Але тут—до самого Корця—дорого. Самі хлопці, аж дивно, нарікають на козаків: кажуть, що десять раз воліли б мати Ляхів ніж козаків, бо віддавали панові чинш, були б від усього вільні, а тепер хто приїде, той бере, нема справедливости.

Вийшли універсали Хмеля, аби кождий козак мав пять фунтів пороху і пять кіп куль. Але вони волять пропити і в карти програти, бо дуже розпилися. Трівого між козаками зимою велика, бо тепер голо, міста не оборонні.

З настрів козацьких мас дещо донесли нам ще московські вістунні. Після волозького походу, мабуть під вражіннями звісток про татарську замісли, багато говоридося про похід на Московські землі, як чергову військову акцію. При тім деякі потішали московських вістунів, що з особливою трівогою—річ зрозуміла—прислухалися до сих балачок,—мовляв Українці памятають московську прихильність в трудних часах і не підіймуть руку на Московське царство. «Але інші, напившиися п'яни по корчмах говорять: не зарікаються вони, козаки, царські городи воювать, і кафтани з московських людей носить»²⁾. Але де далі усвідомлялася перспектива чергової війни з Польщею. Білгородці, що їздили до українських городів в грудні, чули тут такі відповіді, що гетьман зовсім уже зладився до війни на Ляхів, і післяв уже до Татар гілця, щоб ішли йому в поміч усі, через городи Вишневецького; а що балакають. ніби гетьман піде на московські городи, то козаки клянуться, що у них того і в гадках не бувало і не буде³⁾. «Ляхи в зборі і просять з козаками поля (хочуть битись), а козаки між собою говорять, що мусить гетьман і вони, козаки. сеї зими останній обрахунок

¹⁾ На грудневім соймі побілітовано «вірних козаків»: Дмитра Маргевича, Войтіха Гурского й Івана Дорошенка—*Vol. legum* с. 155. може сеї останній той «Ясько»? Але берестецькі реляції називають Яська Ясноборським (*Ос.* 225. 360).

²⁾ Так говорив в Миргороді торговий чоловік Мисько, що приїхав з поляк Гладким від гетьмана після ради,—на запитанне московського вістуня, чи не сподиватись приходу війною на українські царські городи гетьмана Хмельницького з Запорозьцями.—«Хто у них и подумает на такое дѣло, и того не попустит твоя (царева) хлѣбъ и соль: как у них, Черкас, с Ляхи была война, и только б не велѣл русским людям хлѣба и соли продавать, и они б голодом померли». «А иные Черкасы»—додає вістун—«напився п'яни по корчмах говорит: «Не зарекаются де они, Черкасы, и твои украинские городы воевать и зинуют русских людей носить!»—*Білгор. вѣст. столбець 1651 р. л. 633* (скорочую).

³⁾ Одписка білгородського воєводи кн. Рєпнина з 30 грудня: післяні за границу Білгородці чули від Черкас, що «Богдан Хмельницкой совѣмъ наготове и хочет подыматца вкоре; да прогнал от гетмана к Татарам гонед, чтоб вѣл шли на помощь через Вишневецкого городы; а что гетману итти на твои украинские городы войною, и Черкасы сказывали с клятвою, что у них того отнюдь в мысле не бывало и не будет»—*Білгор. вѣст. ст. 1651 р. л. 517* (скорочую).

з Ляхами зробити»—такі вiсти привезли 11 (21) сiчня Бiлгородцi з Гадача, Рашiвки, Хоролу ¹⁾.

А от що чув про сю раду шведський вiсланець Йоган Майер, що проважав кримського посла Мустафу-бега, переїздячи 8 н. с. березня через Красностав—тiльки датує її «трьома тижнями перед постом»:

Оповiдає минi тут оден гiдний вiри чоловiк, як се у них знову почалося з козаками. Коли Хмельницький наробив уже Полякам багато рiвною шкоди против договору, так що Поляки були змушенi взятися за зброю, мав вiн воєнну нараду з найвищою старшиною, як Нечай, Гладкий й ин. Сей Гладкий мав Хмельницькому сказати в лицi: «Ей, Хмельницький! польський король наш король i пан i лишиться паном i королем, а ти королем николи не будеш, тiльки як тепер esi, так i зiстанешся нашим братом i товаришом!» Хмельницький тим так розсердився, що зараз велiв того Гладкого вивести i стати. Тоди иншi козаки бувши руською шляхтою дуже тия обурились i так до Хмельницького говорили: «Що? Коли ти нашу браттю шляхту так негiдно стинаеш, так ми тебе самого польському королеви в руки вiддамо!» Хмельницькому багато клопосту коштувало, поки вiн сей бунт заспокоїв. А серед сього стриманого роздраження викликаного смертю Гладкого, зiбралось на власну руку 300 козакiв, панали на польську шляхту в її маєтках i вирубали, i тим почалась вiйна ²⁾.

Кисiль в листi до короля, писаним в день вiдкриття сойму, 5 н. с. грудня подає до його вiдомости одержанi вiд чигринського конфiдента: той остерiг його, що Хмельницький рiшив, не чекаючи соймових рiшень рушити вiйськоча лiнiю для її оборони—«а хто зна чи й не для наступу». Кисiль з сього приводу, виiзжаючи з Киiва, вислав до Хмельницького листа, прохаючи й благаючи не починати нiяких ворожих крокiв до соймових рiшень, i не обстоювати занадто тяжких вимог що до вимежування козацької територiї. 12 грудня одержав вiн заспокоючу вiдповiдь—що Хмельницький вiд свого жадання в справi «вiдiлу» (exdivisionis) вiдступив, i нiчого ворожого не буде починати до вiдповiди на свою суплiку ³⁾. Але тi вiдомости, що вiн мусiв одержати з Варшави «на руських святах», не лишали мiсяця яким небудь iлюзiям: вiйна була рiшена, i пiсля сього була порiшена вiйна i у козакiв—на новорiчнiй радi, що вiдбулася, як звичайно, в Чигринi. Путивльцi що возили до Хмельницького листа вiд свого воеводи i привезли вiд нього вiдповiдь, росповiдали такi «вiсти». «Писали при них до Чигирини гетьмановi: з Умани полковник Богун, з Браслава полковник Нечай, а з Нижина полковник Шумейко, що польськi й литовськi люде наступають на козацькi го-

¹⁾ «Были в Гадече, Рашевке, в Рунках, в Хороле, а слышали что Богдан Хмельницкой с войском в Чигиринь, а мурзы нагайские с Татари кочуют в степи по Аръли и Самари, а казаки запорожские всё на Украинь по своим имъньем, и запасы всякие возят в степь к мурзам и Татаром и продают. А как де им отпишет гетман Богдан Хмельницкой, и имъ итти к нему, и будет у гетмана с Ляхами бой и в то время и мурзам с Татари итти на помощь на Ляховъ к гетману. А Ляхи де в зборе, и просят с казаками поля. А казаки де меж себя говорят, что де гетману и им, казаком, с Ляхами нынешней зими послѣднею роздѣлку учинить».—Оповiдання Бiлгородцiв Iв. Олуфрiєва з товаришом, що повернулися 11 сiчня (с. с.) з Литовської сторони—Бiлгород вiст. ст. 1651 л. 480.

²⁾ Архив Ю.З.Р III. VI с. 48—9. В дiйсности Гладкий загинув два роки пiзнiш: але цікаво, що вiн i перед тим мав репутацiю людини, котрої гетьман не зносить за її безогляднiсть супроти нього.

³⁾ Недрукований лист 5 грудня з Бiлгородки—Ос. 225 л. 342 i лист з Гошi 12 грудня в Памятниках II с. 583.

роди і козаків тісять. І у гетьмана була в Чигрині рада з полковниками й козаками і на раді постановили: йти на Поляків і на литовського гетьмана Радивида, і до кримського царя гетьман післав по Татар¹⁾.

5 грудня н. с. почався той екстраординарний, двохижневий сойм, з котрим зв'язувалися такі очікування політичних кругів—не тільки польських та українських, але й західно-європейських: католицьких і анти-католицьких, що рахувалися з можливістю грандіозного конфлікту між сими двома світами: католицьким і мусульманським. Коло мусульманського табору згрупувався цілий ланцюг християнських васальних не-католицьких держав, помножений і скріплений тепер ще й козацькою Україною. Чи вдасться підняти козаків на Турків, чи навпаки—першим актом буде війна Польщі з козаками, а козаки шукатимуть помочи хана, султана, царя против католицького світу—се питання дуже займало політичний світ. Не вважаючи на бажання обох ворожих таборів, польського й українського, можливо замаскувати свої воєнні пляни, та переговорами протягнути час до того моменту, коли можна буде розпочати боротьбу з можливо більшими шансами успіху.—їх воєнні наміри були секретом полішнелі. З варшавських реляцій нунція ми бачимо, як там уважно слідили за кожним рухом, за кожним словом Хмельницького—дійсним чи вифантазовалим; так само для козацької старшини не були секретом пляни і заходи польського уряду. Хмельницький не пусто покликувався на «приятелів», що повідомляють його про сі заходи в Польщі і за кордоном: старшина мала своїх «конфідентів» і кореспондентів, і в польських кругах трівожно слідили за ними, силкуючися з їх поведінки відгадати наміри противника.

В таких обставинах чим далі, тим напруженіш ставала увага. Всякий рух, всякий хоч би й випадковий вчинок люде приймали за знак кампанії, й спішилися спасатися куди видко. Єрлич в своїх записках оповідає цікаву подробицю, що коли воевода Кисіль, що сидів весь 1650 р. на київськім замку, як видимий знак влади Річипосполитої над Україною, став виїздити на грудневий сойм,—за ним уся шляхта як діти за матір'ю—все що живо покинувши все рушилися з домів, поїхали на Волинь або куди хто міг, боячись сваволі хлопської і бунтів козацьких. Так що се, мовляв, спонукало короля завернути Кисіля назад з Гощі, аби він на місці запобігав сваволі і бунтам.

Був такий королівський лист чи ні, не знати; здається Кисіль сам пустив наперел таку поголоску²⁾, і не поїхавши на сойм спинився в своїй Гощі, та відти видав універсал «напам-братії, обивателям воеводства Київського, які в домах і в дорозі пробу-

¹⁾ Польські справи 1651 р. ст. 10 (аркуші не нумеровані).

²⁾ В згаданім листі до короля, писанім в день відкриття сойму, в дорозі з Києва, з Білгородки, 5 грудня(про нього вище с. 158, і ще нижче с. 161), Кисіль радить королеві, як має написати гетьманові, що то він, король затримав Кисіля в його дорозі на сойм: *a ze tesz y to relatum est w k. m. p. m. m ze iechaniem moim z Kiiowa obywatele wszyscy ruszyli się, co czyni wątpliwosc pokoju, tedy isz w. k. m. y mnie z drogi warszawskiej, gdziekolwiek poczta potka, zliciec-ies raczył powrocic do Kiiowa y uniwersaly wyslac, aby obywa tele wszyscy nie ruszali się z domow swoich*—Ос. 225 л. 343 об. А в пізнішій листі, з 12 грудня, він повідомляє, що не маючи часу прибути на сойм послілає на руки підканцлера свій меморіял—нічим не натякаючи, піби то король йому велів зістатися на місці й не йхати на сойм.

вають», заспокоюючи їх і радячи не кидати своїх домів, бо й він на сойм не поїхав, з волі короля, а зівстав ся для зносин («конференції») Річпосполитої з військом Запорозьким, і вже має певну відомість від канцлера, що війни не буде: буде вислана комісія на переговори з військом Запорозьким, а коронне військо, по зложенню згоди з гетьманом, буде звернене в иншу сторону і т. д.

Передсоймові варшавські настрої переказує нунцій в реляціях з 3 і 4 грудня ¹⁾.

«Від Хмельницького чекають нових послів на сойм. Безсумнівно, він буде робити всі старання, щоб на нього не було нападу сеї зими, але дуже трудно, аби се йому вдалося, бо є приводи до великого роздору.

«Нині рано я мав аудієнцію у короля, поручаючи йому нетрикальність церкви й інтереси католицької релігії, на випадок коли сі питання трактуватимуться на соймі, що саме завтра починається. Говорив також про небезпеки звязані з певним вислідом війни, що задумується на козаків, бо ж король битиме своїх підданих і з ними трагитиме свою силу, котра одна робить його страшним ворогом Христа і його церкви. Під кінець він згодився написати до цісаря і ще раз попросити його звестися через свого висланця з Хмельницьким, аби відвернути його від ліги з Турками, Татарами й иншими ворогами і неприхильниками його пана. Через се (застеріг король) не має відкладатися висилка німецького війська—бо з сими людьми (козаками) найкраще трактувати маючи в руках силу і загрожуючи нею. Коли сей спосіб удасться, ми крім того що не будемо ризикувати втратити все,—не тільки що зможемо відвернути від себе, але й зломимо страшну отоманську силу. (Як венецький посол так і нунцій з неохотою дивились на перспективу війни з козаками, не дуже довіряючи видко тому, що вона збільшить шанси козацького наступу на Порту)».

Про соймові наради, що розпочалися 5 грудня н. с., нунцій пише:

«Прочитано королівську пропозицію, вона коротко описувала небезпеки, що з усіх сторін підіймаються на республіку: беззастанні ексцеси Хмельницького, його унія з Татарами, корогва прислана з Туреччини, присяга вірности ним зложена, союз з Трансильванією, і як можна побоюватися—також з Московією й Швецією.

«Хмельницький мав прислати на сойм окремих послів, але залишив се, тому що приїхали два Турки, прислани Портою щоб уставити з ним пакти обоюстороннього звязку. Каже, що не має нічого ні з Річпосполитою ні з королем: все що має, здобув своїм власними силами і своєю шаблею. Має вже при собі 15 тис. Татар і робить великі запаси сіна і м'яса для инших Татар. Хан, кажуть, послав йому в оригіналі лист короля, котрим він (король) намовляв його відступити від його непокірних підданих, і розіслав свої универсали до всіх сусідніх орд, аби були готові помагати Хмельницькому, а сей те саме зробив з усім реєстровим військом, з містами й селянами, і поставив на ноги артилерію. Думають, що такі ж накази дав султан сілістрійському баші і воеводам Молдавії та Валахії.

«Богато панів, відвідувані графом Кавациою, міністром венецької республіки, виразно питали його, які він має інструкції від своєї республіки, і в якій мірі міг би він допомогти в війні з козаками. Граф відповідав їм усім, що він на се не має ніяких доручень—він бажає війни з Туреччиною, а не горожанської війни в сім королівстві. Признає що перемога козаків була б перемогою Туреччини, при їх союзі між собою. Але такі заходи (коло помочи) вони (Поляки) в кожнім разі повинні робити у инших володарів, які мають менше клопотів і більше можливости помочи і грошей для сеї війни».

Соймові дивні під 19 грудня описують доповідь Кавациї в посольській палаті: заклик до союзу проти Туреччини, що останніми часами звязалася з повстанцями Польщі і підтримує против неї «те хлопство». Другого дня читано листи Хмельницького—так звану супліку, і потім лист воеводи Кисіля до короля, з порадою «нічого ворожого не починати против Хмельницького і на всі його бажання згоджуватися».

¹⁾ Жерела XVI с. 97—8.

«Того ж дня в сенаті з послами читано різні секретні листи з остерогами про хитрість і ворожі заміри Хмельницького: були листи в Мультан, від господаря волоського і від декотрих що в Криму пробувають при хані: як він (Хмельницький) інтригує і хоче протягнути спокій до весні¹⁾».

Коховський в своїй історії докладає, що козацькі послы приїхали завчасу, але їх довго не хотіли допускати до аудієнції—мовляв негідне стало того козацьке військо через свої вчинки. Однак король настояв на аудієнції. Послы вдавали незвичайну покору і смиренність, ледви наслідувалися говорити, і замість якої небудь усної заяви подали писану супліку. Поради Кисіля викликали загальне обурення на його, мовляв, дволичність, з якою він, виступаючи ніби то в інтересах Річипосполитої, в дійсності обстоює інтереси козаків і православних.

Ми тепер маємо в повнім тексті його листа до короля, і меморіал до сойму («до короля і станів коронних»), і можемо судити про їх зміст безпосередне, а не з соймових дневників і переказів істориків.

Лист до короля писаний був в сам день відкриття сойму, з Білгородки, на виїзді з Києва. Кисіль розсипався в жалюх, що приходить ся кинути на призволяще сю «стражницю Річипосполитої», котру він обстоював цілий рік, і загубити всі результати осягнені за сей рік²⁾. На його погляд, чи прийде до нових трактатів, то їх тяжше буде вести, покинувши Київ; і зброєю його здобувати буде нелегко, коли до зброї прийде: «люде тікають за лінію, і жовпіри, блукаючи по пасіках, уже не можуть знайти поклич коням»³⁾. Сі мусировані жалі наводять на здогад, що Кисілеві офіційно чи неофіційно дано було пригадку, що його уряд комісара Річипосполитої скінчився з новим соймом, і він через се мусів покинути свою резиденцію—хоч не раз заявляє, що се небезпека змусила його покинути Київ.

¹⁾ Збірка Краків. акад. № 367 л. 35.

²⁾ «Вийжаю з Києва і виїжаю з жалем, що так легко приходить ся кидати—відзискане з таким трудом і ризком. Вся шляхта кидася гнізда свої: приведена мною—зі мною виходить. Плебс—за Дніпром уже схильний до підданства, а до Дніпра приведений до повного послуху, стає знову непокірним (Plebs за Dnieprzem до poddanstwa disposita, a pod Dnieprzem doskonałe possessa—іак znosci recrudescit). Стражниця Річипосполитої, задля котрої я тут цілий рік зіставався, незважаючи на всякі інциденти, і підтримував спокій, і ваша кор. мил. мав еси звідси всякі відомости й остероги,—тепер покидається. Ві ми знову як душа з тілом розстаємося з нашими мастками. Вся Україна, повна жалю, покинена своїми власними обивателями, переходить до того паня і присних його, що в їх руках була раніш. Стільки недогоди і страти приносять мій виїзд з Києва!—хоч одні мене представляли непотрібним і бездіяльним резидентом, інші—безкорястним для Річипосполитої, треті—що я тут в своїх інтересах, а не для Річипосполитої коштами і здоровем своїм ризкую».

«Кінець вінчає діло! Як перед тим я писав до в. кор. мил., що то дуже важко було для Річипосполитої, щоб я затримував се місце, і при мійшій шляхти затримувала своє володіння привайні по беріг Дніпра,—а Річпосп. і ваша кор. мил. з станами коронними аби щасливо соймували, і на тім соймі нас забезпечали і цілу Річпосп. заспокоїли,—так тепер вислід річей показує, що Річпосп. чи не пожалує такого рішення. Бо замість забезпечення на всіх впаля така небезпека, що перше вороти, ніж громадяне довідалися про зміну в намірах що до згоди. Гетьман запорозький се мінї виткнув в своїх листах».

³⁾ Plebs y teraz wielkimi tłumami ruit za linią zewsząd, a chorągwie po pasiekach blukając się, iako od kilku wiadomosc miałem, nie mają czym żywic koni. В яким напрямі за лінію? очевидно на козацьку територію.

З очевидним також жалем заявляючи, що він не знає замірів короля і Річнесполитої, бо вони стануть скорше відомі неприятелям, ніж обивателям Річнесполитої,—він просить добре обдумати ділему мира чи війни. Чи може Річнесполита протиставити відповідні сили такій масі Татар і «огинстої черни»? Коли ні, то зараз і негайно треба вжити всіх способів до заспокоєння козаків: «розсадженою поштою» (на розсаджаних конях) повідомити їх гетьмана, що король з усею Річнесполитою про внутрішню війну ані не думав, і нинішній сойм скликав на забезпечення спокою; на переказані Кисілем козацькі бажання велів польському війську відійти від лінії, а самого Кисіля затримав на Україні і доручив йому стримати шляхту, аби не кидала своїх маєтків; для повного задоволення всіх пунктів козацької супілки визначаються комісарі, які після сойму за чотири тижні прибудуть без війська на Україну і т. д. Від себе аргументує необхідність згодитися на різкі гарантії, вимагані козацькою петицією, і з окремо широко боронить скасування унії ¹⁾.

Записка (votum) Кисіля—мабуть та сама що він згадує в своїм листі з Гоци 12 грудня ²⁾),—мусіла прийти пізніш, і не посіла мабуть на те соймове засідання 19 грудня, де читався його лист до короля. Але в самій річі вона не багато й додавала до того листу—містила головню історичний огляд минулого року: коротко зазначала успіхи миротворчої політики Кисіля і ширше спинялася на тих перешкодах і обгостреннях—«пароксізмах», як він їх називає, що викликали інші фактори в українсько-польських відносинах і перебували його заходи коло замирення і заспокоєння України. Дві основні причини непорозумінь він зазначає. перша—«котру я трохи не оплатив моім життем у Києві—свідків тому багато між горожанами нашої батьківщини»—се що минулий сойм не заспокоїв релігійної справи, не віддав усіх церков і владниць. Друга—її автор не важиться вказати ясно і просто: се очевидно провокаційне поведження гетьмана Потоцького, але не відважуючись назвати її по імені. Кисіль говорить, що тільки тепер він її вислідив певно, і пускає неясні фрази про потаємний союз Хмельницького з ханом, підозріння на Потоцького і т. д. З дальшого вичислення «пароксізмів» стає цілком ясно, де в дійсности була та «друга причина».

«Пароксізми» Кисіль вичисляє такі:

Перший—з причини релігійної справи (очевидно зараз по соймі, коли Кисіль у Києві трохи головою не наложив)

Друге—присування коронного війська до лінії: «коли військо ішло до лінії, настунав брязкот зброї; скоро тільки я повідомляв й кор. мил., рухи переставали».

Третє—коли коронне військо зібралося до обозу (з наказу Потоцького).

Четвертий—через лист Потоцького до Хмельницького, що з того взяв причину «до страху і руху» і з нагоди приходу Орди і походу на Волох захотів добитись якийсь гарантії: щоб йому або завладнів дано або присягу зложено (на заховання Зборівської згоди). Инакше грозив наступом на коронне військо—поки не заспокоїли його

¹⁾ Осол. 225 л. 341 об.

²⁾ Пам'ятники II с. 583: Кисіль пише королеві, що послас на руки канцлера оден «концепт» з звідомленням про свою цілорічну службу Річнесполитій і з своїми гадками про нинішнє становище. а другий—«концепт» способів як пункт супілки». В тім меморіялі, що містять Текн Нарушевича № 141 с. 1095 (з помітюю «з королівського архиву») обговорюються обидві теми: мабуть Кисіль передумавши виложив їх разом і післяв свою записку в дійсности не 12 грудня, а дещо пізніше.

королівські листи, переслані йому через Кисіля до Яс, і відомости з Царгороду, що його справа у Порти стоїть твердо (так!). Кисіль підчеркує, що тоді його відвага—що він ризикуючи життям зістався в Києві—стримала розрухи між народом: убиства панів і урядників, що були вже почались.

«П'ятий пароксизм напав, коли п. краківський звернув на лівію по гіберну: то було вже все втихомирилось, і над уйїиниками чишилися екезукції, і за Дніпром піддані почали послухенство віддавати, а тепер знову почались жалі. Але й то, здавалось, заспокоїлося, коли—

«Останній наступив пароксизм, котрого я вже не міг усунути: дано з Орди знати гетьманові запорозькому, мовляв від короля і Річипосполитої висланий п. Бечинський, щоб «спрактикувати» і підлатити Орду против них (козаків); також і з Муабтан і з Угорщини дано йому (Хмельницькому) знати, що на війну і знищення їх наймається військо».

Переходячи від цього історичного експозе до міркувань над ситуацією і способами виходу з неї, Кисіль так само як і в листі до короля просить соймові стани ґрунтовно обміркувати альтернативу: битись чи миритись? Зважити, чи Польща може вчас поставити відповідні військові сили, аби починаючи війну мати певність, що вона буде доведена до побідного кінця, рахуючися з тим, що український плебс стоїть на роздорожі—«або пристати до нас, коли ми його улащимо, або власти в поганські руки, коли ми його образимо».—Тоді ділема: або вдається вирвати з поганських рук «той плебс, ту свою силу,—або границя з-під Очакова пересунеться на Случ і вітчизна стане ареною війни з Турками, Татарами і всім Руським народом».

На погляд Кисіля, Польща не може пускатися в сю небезпечну дорогу. Українська сторона готова до війни, польська не готова, і не може утримати стільки війська, скільки потрібно для сеї боротьби. Значить треба йти на зустріч козацьким жаданням і заспокоїти їх. Відвести військо від лінії, де воно, дражнячи козацьку сторону, ніякої користі не несе. Дати козакам тих закладнів що вони жадають—в більш приємній і необразливій формі комісарів (так як сам Кисіль просидів таким комісаром у Києві, і готов знову прийняти таке доручення, коли б Річипосполита того жадала). І нарешті—заспокоїти релігійну справу скасувавши унію. Як в листі до короля так і в сім *voitsh-i*, він спиняється голововно на останнім пункті, знаючи непримиреність до сеї справи консервативних і клерикальних кругів, і доказує, що яка б не була неприємна така уступка, релігійні мотиви мусять відступити перед політичними, як се бувало завсіди в таких критичних моментах ¹⁾. Перудсім треба урятувати саме істно-

¹⁾ Наведу його аргументацію в сій дражливій справі:

«Греба вважати, що одно—ревнувати релігії, а инше—кождому його право віддавати. Руські права і привілегії належать Руси такій, як вона приступила до Річипосполитої, з своїми катедрами—такій якою вона під той час була (не-уніятська), а не такій, якою вона під той час не була: і (належать) всьому народові, а не якимсь одиницим.

«Коли можна було відступити три часті владитв (підчас безкоролівя), так можна поступити і з четвертою частиною, і тут не може бути скрупулу.

«Нарешті, бували такі часи в самій церковній республіці, що законні єпископи за ддя заховання спокою уступалися з катедр своїх перед псевдо-єпископами, а потім шасливо поверталася (до попереднього). Поготів в республіці політичній, коли стоїть питання про їх захованне, краще дожертвувати частиною, ніж цілістю. Особливо ж в республіці свободній, коли треба признати право тим, що їм воно належить, і затримати їх в послухенстві республіці—між

ванне республіки, що представляється йому загроженим в самій серйозній формі,— а тоді вже думати, як вийти з ситуації.

Сі аргументи за скасування унії не переконали соймовців, але Кисілева порада вдолжити козаків, давши їм ніби то закладнів в формі комісарів, була прийнята. Вона відповідала загальній тенденції—можливо заспокоювати козацьку сторону нічого не вартими уступками і маскувати приготування до війни. Рішено було вислати комісарів, і вжити, мовляв, усіх заходів, щоб домовитися з козаками. Головою комісії вибрано київського біскупа Станіслава Зарембу, членами від сенату—Ад. Кисіля, мстиславського воеводу Юрія Горського, браславського воеводу Станіслава Лянцкоронського і з посольської палати Юрія Немирича, Христофора Тишкевича, кн. Четвертинського і браславського підсудка Косаковського.

Як справедливо інтерпретує се нунцій в своїх реляціях, був се маневр—для заспокоєння (чи задурення) і козацької сторони і всіх прихильників порозуміння, таких як Кисіль (було їх чимало і в сенаті і між шляхтою,—тільки вони не рішались виступати, стративши свого провідника—канцлера Осолінського). Рудаевский, прихильник Осолінського, підносить, що се Потоцький та Каліновский, жадні реваншу, розагітували послів через своїх підручних, докажуючи, що козаків і Татар можна подолати. Тому вся енергія сойму була звернена на приготування до війни. Ніхто не думав про інструкції комісарам, за те ухвалено було довести польське військо до 36 т., литовське до 18 тис.—величезні цифри, що вимагали незвичайного напруження, фактично неможливого для Польщі¹⁾. Ухвалено величезний податок (28 міль., як каже нунцій)²⁾. Але коли прийшлося розділювати його між воеводствами і повітами, тут почалось замішання: одні перед другими виступали послі, допевняючись полекній для своїх повітів, знищених війною і постоем коронного війська, і мовляв цілком не спосібних підняти новий податок.—мовляв з одного барана двох шкір не дерти³⁾.

тратити цілі провінції, а за тим—і саму республіку, так як то поучують нас жалісні сусідні приклади (мб. Німеччини Тридцятилітньої війни). Се аксіома і догма теологічна: що від Бога, таки буде рости, а що не від Бога—пропаде. Завсіди божі пляни перемагають замисли людські. Сказав би виразніш—коли б не про сю саме релігію, і не було б несправедливих підозрінь (на автора). Бо все що я як горожанин своєї вітчизни і заприсяжений сенатор в добрій вірі в справах республіки говорю й пишу, все—здається упередженим людям—заносить рутенізмом (Ruthenismum), тому я стримую своє перо. Але мушу все таки згадати, яка то Русь приступила до Річипосполитої і які їй належать права. Прочитайте було про унію у Баронія, а ще статут про литовських неофітів—про відступлення від руської схизми, вистане сих двох свідоцтв»...

«Коли ми всі одностайно хочемо збільшити християнську любов, то всім відомо, що я її шукав і всею душею дбав про неї, і останню краплею моєї крові готов се посвідчити. Що до признання прав—кожний обов'язаний тою ж присягою (сенаторською) на правдиве голосування, погодиться зо мною, бо против прав і привілеїї голосувати не може. Мусимо просити Бога, щоб ми були одно—і з нас самих видобути любов. Але трудно її осягнути розливаючи кров! Скорше виростить їх рука божя, коли заспокоїться дух наш. Тоді й те чого ми подолати не можемо, вона все легко подолає і довершить». —Теки Нарушевича 144 с. 1104—5 (покорочую деякі зайві місця, не всюди досить ясні в сій копії).

¹⁾ Рудаевский с. 69.

²⁾ Жерела XVI с. 101.

³⁾ Коховский с. 211.

Дні й ночі проходили в безвихідних дискусіях над сим грошовим питанням; останнє засідання тривало без перерви двадцять сім годин, і закінчилося різдвяної ночі, як я вже сказав ¹⁾. Ухвалено було заставити, для швидшого спорядження війська, клейноти королівської скарбниці, що переховувалася в Кракові на Вавелю ²⁾. Як ми вже бачили—калагали до венецького посла; король слав листи за листами до цісаря—але безуспішно.

Королеві поручено скликати «посполите рушення» шляхти, коли він вважатиме відповідним.

Зроблено дещо також, щоб відкрити дорогу до повороту тій шляхті що пристала до козаків: знесено давніший едикт про конфіскованне маєтків шляхти, яка брала по стороні козаків участь в горожанській війні ³⁾. Разом з Лунулом і його секретарем Кутнарским nobілітовано, для доброго прикладу, трьох козацьких старшин: Дмитра Маргевича, Войтіха Горського й Івана Дорошенка—«котрого син Петро кілька літ лізніше віддав Русь в руки Турка», завважає Коховський ⁴⁾. Пок. Костомаров мотивував сей вибір тим, що сі козаки прибули в посольстві від війська, але імена послів не названі, і здогад сей взагалі здається мені мало правдоподібним.

Виринув ще раз і старий наш знайомий Семен Забузький. Кілька днів по соймі король видав йому «приповідний лист», з огляду на його вірність, виявлену особливо в тім, що він до повстання і бунтів козацьких не мішавсь, а навпаки—в війську королівським під Зберовим «дільно, мужно і відважно на очах короля виступав». Йому дозволено збирати в необмеженій кількості охотників—«плоду чільного, до бою здатного, з порядною стрільбою і належною зброєю, в тих воеводствах, які визначить коронний гетьман» ⁵⁾. Очевидно, се мало бути знов вірне козацьке військо, в протиставленню бунтівничому, і мабуть до нього так само, як і до тих nobілітованих палезаль чутки, записані в дуже обережній формі нунцієм в реляції з початків лютого, що ті три nobілітовані на соймі козаки уже перетягли на бік короля і Річпосполитої 25 тисяч повстанців!

Сі наради над підготованнем війни йшли ще цілий тиждень по скінченню сойму, від Різдва і до Нового Року, в тісних, майже безперервних секретних засіданьях короля з сенатом. Нунцієві завдячуємо деякі подробиці, що йому вдало ся довідатися про них. Терміном для повного збору нового війська постановлено 24 лютого: на сей день воно мало бути в повнім порядку в обозі під Львовом. «Віці на посполите рушення» видано під датою 5 січня ⁶⁾. Потоцького, як ми знаємо, багато учасників вважали непридатним для проводу—але, завважає нунцій, його неможна відвести ні офіційними проханнями, ні якими небудь приватними вигодами. Певним виходом мало служити доданне гетьманам двох воєнних комісарів: Вишневецького і Лянцкоронського. Ухвалено також післати послів до хана, до московського царя, до турецького султана і севягородського князя, щоб відводити їх від союзу з козаками.

Ракоцій прислав своїх послів на сойм, щоб розігнати поголоски про його союз з козаками; але їх листам і запевненням не вірили ні трохи і вважали тільки за

¹⁾ Тамже—Коховський 211.

²⁾ Жерела XVI с. 101.

³⁾ Volum. legum с. 152.

⁴⁾ Vol. legum IV с. 155, Коховський с. 212.

⁵⁾ Архив Ю. З. Р. III. IV с. 541.

⁶⁾ Міхалов. с. 604.

маскування дійсних намірів. Януш Радивил, з котрим вони мали порозумітися, з наказу Ракоція, в справах молдавських і козацьких, мабуть з тих причин всяко ухилився навіть від побачення з ними; тільки після сойму вдалося їм побалакати з ним—але балачка була інтересна. На запитання послів, що порадить він Ракоцієви в відносинах до Хмельницького, Радивил «довго подумавши», сказав, що він Хмельницькому не звіряється, бо той по п'яному випаляює всі секрети, але коли Ракоцій підтримує з ним зносини, він бажає йому успіху. Вважав би великим щастем, коли б Ракоцієві вдалося послужити інтересам-спокою, але він не має великих надій на згоду, не вважаючи що козакам тепер «обіцяють золоті гери і вислають з такою допомогою комісарів». А на випадок війни, очевидно—коли б щасте служило козакам, Ракоцій і Радивил повинні «послужити Богові», себто інтересам евангеліницької віри і «починити з паністами». Радивил найме велике військо, Ракоцій займе Краків і буде координувати свої операції з Радивилом, пересилаючи в потреби військові сили через Прусію і Курляндію¹⁾.

Говорилося й про інструкцію комісарам на трактати, і про способи порозуміння з козацькою старшиною—але в ґрунті річи сю справу ніскільки не вважали серйозною («більше симуляція, ніж комісія»). В реляції нунція з 21 січня знаходимо такий цікавий начерк нових відносин з козаками: Хмельницькому пропонувати гідність воеводи тої країни, де козаки перемешкують; його староство (Чигиринське) перейде до його сина. 12 тисяч козаків дістануть шляхетство, і між найбільш гідними з їх ватажків будуть розділені уряди і дїгнітарства, як се практикується по всіх інших воеводствах, з тими ж прерогативами. За се від них жадатиметься, щоб половина всього козацького війська—в як найбільшій числі човнів—вийшла в Чорне море проти Турків, а друга половина пішла під королівськими корогвами на Отоманську Порту суходоуть. Сам нунцій при тім найбільше клопотався, щоб комісари не зробили яких небудь уступок в релігійнім питанню, і було умовлено з канцлером (біскупом хелмінським), що коли б такі питання виникли, то козакам буде запропоновано вислати своїх єпископів і попів в слух справах до Варшави на переговори з латинським духовенством. Але нунцій мав великі сумніви, аби мало взагалі прийти до переговорів,—«бо сама ся комісія не поведе справи. і одинокий вихід—се перемогти не уступками, а зброєю!» (с. 103).

Для покріплення духу оповідалося, що серед козаків велика депресія—будучи великими забобонниками і ворожбитами, вони сього року чекають свого погрому. Вказують ріжкі віщування того. Бачили на дверях їх хат якісь написані кровю слова, котрі неможна було прочитати; в ріжних місця на цвинтарях відкривалися могили; над кївською латинською церквою св. Гіацинта довгий час виділилися якісь світла як огонь: такі знаки у них, мовляв, траплялись і за давніших нещасливих війн²⁾.

Тім часом, 13 січня приїхав з свого посольства до хана Войцех Бечинський. Привіз листи візира Сефер-казі адресовані королеві і канцлерові. Зміст їх ми вже знаємо: візир повідомляв, що польським жалам на козаків за порушення зборівських пактів козацькі послы противставили ще поважніші обвинувачення польської сторони. Тому хан рішив вислати свого посла Мустафу-агу, щоб розслідити справу на місці, і остерігав, що за ким виявиться вина порушення зборівської умови, той дуже того пожалує. Коли з польської сторони виявиться якась кривда козакам, то се буде причина до

¹⁾ Посольське звідомлення в Transsylvania I с. 129 дд.

²⁾ Жерела XVI с. 102.

розриву: «пакти мусіли б з вашої сторони рватися, і певно стадо б се причиною до розриву». «Тому просимо вас не слухати повісті таких що стають причиною до такого розриву»¹⁾.

Се ще було дуже здержливе. Устні пояснення Бечиньського домацьовували далеко яскравіше провал сеї дипломатичної проби розвести хана з козаками. Ми можемо про них судити з приватного листа Бечиньського, післаного одному приятелеві-ротмістрові²⁾. На жаль, лист заховався дуже лихо, і місцями тільки з контексту можна зрозуміти його зміст, але загальний вислід цілком ясний. Крим твердо стоїть по стороні козаків і буде їх союзником в війні з Поляками. Ханський посол їде за «упоминками», але їх виплата може забезпечити спокій тільки до весни. «Всі орди йдуть в поміч Хмельницькому». Хан очевидно³⁾ хоче зробити Хмеля, коли не мовархом польським, то приваємні (князем руським, або щось таке,—кілька слів бракує).

«Во він дуже певисокої гадки про нас і (дуже невдоволений) з порозуміння наших з Москвою. Тільки те що тепер дуже велика зима, і коні дуже худі, вони ще не рушаються, і не може їх тепер піти більше як три-чотири тисячі. Але на весну буде гостей сила: козаків, Татарів, Волохів і мабуть Турків... Хочуть Поляків зовсім знищити. А не найменша причина тому то, що Турок доконче хоче усунути хана, і єдина надія хана—в Хмелю, що він при нім стоятиме. І Хмель теж не від того, тільки щоб поміг йому кінчати Ляхів. І так що перед тим козаки клялися Татарам, то тепер Татари те саме козакам чинять, аби тільки від них не відступали.

«При міні прислав Хмельницький своїх послів до хана, у-двох, повідомляв його що Ляхи з усею своєю силою йдуть на нього, хочаби з весною почати війну; також що й. м. п. хорунжий коронний⁴⁾ повернув з чужоземним військом; тому просить, аби хан як найскорше прислав йому поміч. Друге—що він вивпросив синові своему доньку у господаря волоського, але господар волоський без дозволу хана віддати її не хоче, тому просить і в тім його дозволу, а нас на весілле.

«Яку ж хан дав на то відповідь? Насамперед обіцяв перевести так справу, щоб частими своїми послами затримати Ляхів до весни. А в необхідности, коли б була гвалтова потреба, обіцяв поставити 12 тис. війська, коли б Ляхи на нього наступали. Що до доньки господаря волоського, то син його дістане її, коли Хмель буде (твердо) мати братерство (з ханом).

«Господар волоський дуже тим журиться, що мусить за того хлопа дати свою доньку. Але не бачить иншого конкурента—хіба що Поляки визволять його з тої халепи. Господар волоський сказав передо мною: «Видить Бог, як я досі був певний Корони Польської, але нехай Поляки не мають мені за зле, коли я звязався з козаками, і помагатиму їм воювати! Нехай би Поляки занобігли тому, як можуть». Хмель прислав йому чотири тисячі комонника, і він поневоли їх прийнявши мусить їм платити.

«Отже зміркуй в. м., в яким ми лябірінті! Чи нас Бог з тої біди витягне, і ви те хлопство війною подолаєте? Бо не дай Боже на весну—треба нам добре приготувитись, щоб протистати козакам, Орді, Волохам, а не дай Боже—і Туркам! Во царові турецькому дуже хочеться Камінця Подільського.

Сі інформації, очевидно в такій же твердій і категоричній формі подані Бечиньським канцлерові одночасно з візюровими листами, 13 січня, мусіли ствердити короля

¹⁾ Копії в ркп. 611 бібл. Чортгорийських с. 741 і 753, також в московських «Польських справах» 1651 р. ст. № 1 б л. 262 (привезло мабуть посольство Вітовського). Дата одержання на двох копіях—одній московській, другій краківській 13 січня, на третій 3 січня, але очевидно вірна перша дата.

²⁾ Лист в кодексі 31 збірки Русецких, с. 121—2, дата: «в Микулинцах ян(варя)», дня не видно: картка зігніла і місцями обпала.

³⁾ Бракує тут кілька слів.

⁴⁾ Конєцпольський.

й його міністрів в необхідности негайної війни. Коли хан так твердо і непохитно рішив підтримувати козаків, і тільки протягатиме час своїми переговорами, треба його впередити, і той час, поки Татари прийдуть козакам в поміч, треба використати щоб можливо зломити козацьку силу. Рисковано було на се пускатися з тими силами, що мали в розпорядженню польські гетьмани,—але з другого боку час і обставини принаглювали рішучо. Так очевидно й стала справа на секретній нараді, що відбулася слідом в присутности короля. Про неї оповідає нунцій в своїй депеші з 21 січня ¹⁾. Майже всі присутні, каже він, висловились за те, що з козаками треба битись і силою привести їх до покори. Але король не хотів, каже нунцій, рішати сю справу дефінітивно, поки військо відповідно буде збільшене,—бо воно все таки своїм числом значно слабше від козацького. Треба, мовляв, мати якісь резерви, на випадок програної битви: не можна ризикувати цілою державою в одній баталії, не маючи кріпостої для оборони. Справу відложено—до скмплектовання війська. Але тим часом наєм вояків ішов далеко не так швидко, як би бажалось. Приповідні листи не дуже розхочлювались, і люде просто таки відрікалися від них. Велику сенсацію зробило, коли кн. Вишневецький—одець з призначених вождів в будучій війні, від которого сподівались, що він поставить яких сім соток кінноти до королівського війська, відмовився від вербування війська і повернув назад прислані йому приповідні листи. Його прихильники толкували се так, що князь хоче зістатись сам єдиним комендантом свого континенту, хоче сам його утримувати і не віддавати в розпорядження гетьманів. Але він давав привід і до всьох інших підозріль: говорили, що князь терплячи недостачу в грошах, ввійшов у зносин з Ракоцієм, позичає у нього гроші, даючи йому в застав свого сина (будучого короля Михайла), і тому, значить не хоче взяти участь у війні, в котрій Ракоцій має бути союзником Хмельницького ²⁾.

Тому поруч дебатування плянів рішучого наступу на козаків ішли міркування й про те, куди вислати королеву з дітьми для безпечнішого пробутку, як що польське військо не скмплектується на час. Чи безпечніш їм буде на заході, дальше від козаків і Татар—у Кракові, чи краще на півночі: в Торуню або Марієнбургі, рахуючися з можливістю нападу на Мальпольцу Ракоція. котрому султан, мовляли, вже дав наказ помагати Хмельницькому ³⁾.

¹⁾ Він каже, що се стало ся «в сих днях». Попередня депеша датована 14 січня; може бути що він не знав тоді про нараду, тому що вона відбулася саме того дня, або й попереднього вечора, 13 січня, коли привезено кримські вісті.

²⁾ Дневник Освенціма під днем 24 січня.

³⁾ Звістка Торреса про такі міркування під днями 24 грудня і 21 січня—Жерела XVI с. 104.

В середині січня немало, видно, пополоху на королівським дворі наробила фальшива, очевидно, вістка, що з-за кордону, з Німеччини, чи що. йде до Хмельницького наємне військо. В гродських актах лишились королівські універсали до пограничних повітів, котрими він оповіщає їх, 17 січня, про донесені йому відомости, «начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з нашим неприятелем против Річипосполитої»—аби їх не перепускали.—Краківська гродська книга 79 с. 156. І ще місяць пізніше одець з двірських пише до львівського підстарости, остерігаючи його з королівського наказу, що «Німці охотники» (Niemcy wolontariuszowie) йдуть до Хмельницького—розіслано універсали, аби їх всюди громити, думаю, що й у Львові їх задержать,—та на гвалт їх бити, коли б були»,—збірка Русецких кн. 31, «конія листу з Варшави від й м. п. кухмістра коронного з 27 лютого».

Тим не менше відкладати війну вважали неможливим і десь між 15 і 20 січня, коли велись оті наради, король післав з малої канцелярії накази обом гетьманам, великому й малому, щоб протягом шести тижнів, себто до початків весни, доколяче покінчили з козаками (*haber vuregato Pinorro de cozaschi*—подолали козацьку перепону)—«аби король міг віддатися питанням більш славним і благородним». В устах Торреса, що переказує се розпорядження, очевидно се мало б означати плян війни з Туреччиною.

«Тому тут переконані, що за короткий час вони (козакки) будуть приведені до послуху або зброєю, або переговорами», додає він ¹⁾.

Але пускаючи в рух воєнну машину, вважали потрібним підняти тим більше галасу про свої заходи коло утримання спокою. Коховський оповідає ²⁾, що десь коло того часу був висланий Маховський, «старий ротмістр», з листами до Хмельницького і до митрополита; правдоподібно, він же повіз і листи до Кисіля, що входять у сю серію заходів коло замаскування воєнних рішень. Митрополитові, каже Коховський, король ставив перед очі війну і руїну, що спадуть на край, коли Хмельницький не схаменться ³⁾. Очевидно король хотів, щоб митрополит ужив свого впливу на козацьку старшину, на військо і всю людність, щоб навернути їх до послуху королеві. Від Хмельницького король доневався, щоб він забезпечив свобідну путь комісарам, і очевидно те саме писав в сій справі Кисілеві. Хмельницький—каже Коховський—на те плакав, присягав і закликався в своїй невинности—хоч фактично мав при собі дев'ять тисяч Татар з Карач-мурзою, і ціла Україна постачала їм всю зиму поживу і пану; козацькі полки він доповнив і нові понабирав; міста укріпив за зиму—непридатну для воєнних операцій; кріпости обсадив залогами; селян поза лінією підняв до повстання, і взагалі були зовсім ясні його заходи коло війни. Присяги комісарам на свобідну путь він відмовив: годив ся пропустити їх тільки безоружними і з таким числом супроводу, яке він сам визначить. Досі оповідання Коховського.

Розуміється, вся ся кореспонденція про комісію була одним нуфом. Коли війна була рішена, і за шість тижнів мали початись операції, не можна було посиляти закладнів в неприятельський табор. А коли не вважаючи на се про сю посліжку говорили так багато, упевняли в ній так настирливо, то очевидно—на те тільки щоб відвести увагу противника від воєнних приготовань, по просту—його здурити. І я маю таке вражіння, що не вважаючи на всю обстріляність Хмельницького і старшини на такі штуки, польському дворові до певної міри вдалось таки їх задурити отсею піби то незвичайно енергійною підготовкою комісарських переговорів для мирного залагодження справ ⁴⁾.

¹⁾ Тамже, с. 104 (депеша з 21 січня).

²⁾ с. 221 і 223.

³⁾ *Pamiętn. do ranow.* розвивають слова Коховського: Король висловляв бажання, щоб митрополит як богобійний пастир промовив до сумління Хмельницькому і старшині; бо на чію ж душу впаде таке велике розлиття християнської крові і знищення краю? досить що король з цілою Польщею тримаючи в руках зброю, спускають її долі та віддаються на духовну персвазію—с. 152.

⁴⁾ Радивини записує в своїм дневнику під 20 січня: «Що до комісії ухвалені соймом висловляються сумніви—бо Татари знову завязали з козаками нерозривну приязнь». Се інтересна вказівка, між иншим, що вісти, привезені Бечинським, скріпили рішення негайної війни з козаками.

Богато з того до нас не дійшло. З того що маємо, в центрі стоять листи короля і канцлера до Кисіля, котрого очевидно вважали потрібним дурити разом з Хмельницьким,—чи тому що справді брали їх обох за одну скобку, чи боялись, що старий дипломат не потрапить з відповідною безпосередністю дурити козаків, коли буде знати дійсний стан річей. З одного чи з другого мотиву, йому вже, видно, від довшого часу не говорили всеї правди, і се його гнівило й ображало; сим разом теж що йому писалось, писалось так, щоб коли він схотів переслати ті писання Хмельницькому, то як раз було б добре.

Лист канцлера має дату 13 січня. Може се «антидата»—номіна заднім числом, перед остаточною рішешням про війну, може помилка копії. Певна нервовість, з якою тут говорить про военні приготування, робить вражіння, що се писалось по остаточноїм вирішенню про війну, себо може й дещо пізніш ніж 13 січня (треба пам'ятати, що ми не так тверді в датах, щоб докладно вираховувати дні). Про короля канцлер каже, що він одночасно пише теж листа (Хмельницькому, очевидно). Лист короля до Кисіля очевидно належить приблизно тому ж часові, хоча в нім цькім перекладі, виданім в *Theatrum Europaeum* він має дату 5 лютого¹⁾.

Безпосередній привід дали начебто листи Кисіля і Хмельницького. Хмельницький писав Потоцькому і королеві. Про лист до Потоцького згадує Торрес в денешні 14 січня²⁾ як про останню новину, з чого можемо міркувати, що писав то Хмельницький ще перед святами. Він похвалявся там своїми зв'язками з Туреччиною і Кримом і обіцянками приязни одержаними від них, але запевняв, що все се має служити тільки інтересам Річипосполитої. Самого листу не маємо; на доповнення можуть служити згадки в листі канцлера до Кисіля—що Хмельницький в тім листі згадував про свої заяви підданства, чи готовності служби, зложені Порті. Король згадує про лист Хмельницького до нього, де той хвалиться і наче на пострах оповідає про його приязни (з Кримом, чи з Кримом і Портою, се в тексті не ясно). Такий лист Хмельницького дійсно маємо, на жаль—в перекладах тільки: дуже лихому московському і трохи кращому німецькому з датою: «з Чигрина 4 січня»³⁾. З змісту видно, що Хмельницький його писав в відповідь на перше повідомлення короля про соймову ухвалу вислати комісарів⁴⁾ на переговори з козацьким військом⁵⁾.

¹⁾ *Irenico-polemographia sive Theatri Europaei continuati septennium 1651—7*, вид. 1663 ст. 173. Польський текст, дефектний і без дати, в збірці Міхаловського видавець позначив з огляду на дату листа канцлера: *Warszawa około 13 Stycznia (с. 601)*. В «Театрі»—*Rojaney 5 Febr. 1651*.

²⁾ Жерела т. XVI с. 103.

³⁾ До Москви привіз лист конотопський протопоп Дмитрій—вислаонець митрополита, що був у нього 18 (28) січня—Польські справи 1651 ст. 1. Німецький переклад в *Theatrum Europaeum* ст. 73, і знову (з актів швед. держ. архиву) в Архиві Ю. З. Р. III. VI, с. 43; переклад той самий, хоча в виданнях різні буквальні відміни.

⁴⁾ Московський перекладчик переклав слово «комісія» через «межеванье», комісарів через «межевые судьи»—се дає поняття про якість перекладу!

⁵⁾ Чи був се той королівський лист, післаний з Маховским, як оповідає Ковховский (вище с. 169). В такім разі Маховского післано зараз до соймовій ухвалі, ще перед латинським Різдом. Але можливо, що листи з Маховским, до Хмельницького й до митрополита, пішли иншою посилкою—в відповідь на лист Хмельницького, що тепер обговорюємо,—в середині січня, або й ще пізніш.

Гетьман висловлює свою вітху і подяку за таку королівську ласку й піклування про утримання спокою; запевняє, що військо козацьке ніякої війни не замишляє. і не думає збиратись—хіба на поклик короля проти якого небудь королівського неприятеля. Але заравом подає до відома, що з кримським ханом військо взяло нерозривну приязнь і рішучо поставиться против чийх небудь старань сей союз розвести. Ставить також жадання—в дуже покірній формі, що правда, щоб польське військо не зближалося до лінії, і не розквартировувалося на Україні; щоб віра православна була заспокоєна і т. д.

Не вважаючи на сю покірну форму, остоорога союзом з Кримом і погроза всім хто схотів би його розводити, була в повній мірі відчута королем, і його лист до Кисіля се ряд роздражнених докорів Хмельницькому, через голову Кисіля як посередника, на сей його лист і його жадання. Король противставляє їм свої: щоб Хмельницький дав своїх заставців за комісарів—наприклад своїх синів, коли не хоче щоб комісари приводили з собою оружною охорони; щоб він розірвав свої союзи з посто-ронніми державами, коли хоче договоритися трірко і певно з королем і т. д.

Канцлер в своїм листі до Кисіля ближче вясняв причини, чому не вважаючи на замір вислати комісарів на переговори, одночасно скріпляється військо; правдо-подібно таке трівожне запитання прислав Кисіль в відповідь на повідомлення про комісію і призначення його комісаром. Військо треба способити з огляду на всякі неприятельські «практики» (інтриги)—полєние канцлер. Адже й під сю хвилю у Хмельницького пробував посол Ракоція—канцлер не знає тільки його ймення. Відомо також про посла турецького. Сам Хмельницький хвалиться своїм союзом з Ордою й Портою. Коли вдається щасливо договоритися з козаками, зараз можна буде оба війська—і козацьке й польське обернути на заграничного неприятеля. Тим часом справа комісії трактується зовсім серйозно. Інструкція «більш явна» (така що її можна буде показати й самому Хмельницькому, очевидно) вже готова; секретніша ще не скінчена, «бо коло неї трохи більше скрупулів», але не дальше як за три дні і одна і друга буде вислана воеводі ²⁾.

Повторяю — мое вражіння, що сей галас, піднятий наоколо комісії, в деякій мірі осягнув свою мету. Хоча після визначення комісії новорічна козацька рада винесла звісну нам постанову про війну з Польщею, і її неминучість, певно, не зникала з свідомости гетьмана і старшини; проте могла явитися думка, що польська сторона також хоче зайняти час комісарськими переговорами, щоб зібрати більші сили, і перспектива війни не така близька. Бо не тільки Кисіль цілком серйозно взяв свою місію комісара і домагався за се ріжних благ від короля ³⁾—але й Хмельницький, здається, більш уваги їй надавав ніж було треба, хоч і не залишав всених плянів, як се підчеркував в своїм звідомленню товариш Кисіля в комісії, скептичніш ніж він настрєпий воевода браславський Лянцкоронський ⁴⁾. Маємо листа Хмельниць-

¹⁾ Міхалов. ч. 204, с. 601—2.

²⁾ Міхалов. с. 603.

³⁾ Міхалов. с. 603—скорочений зміст листу Кисіля допідканцлера з 22 січня.

⁴⁾ Вважаю корисним навести невидані «пункти» його реляції з місяця лютого (без дня), з ркп. Осол. 2286 л. 120.

«Хмель умісно бере на себе постать покори, згідно з ханською інструкцією: бажає спокою, просить швидко відправити комісію, а в тім же часі з Асін-агою, котрого хан кримський ще разом з Бєчннським вислав до нього,

кого до Кисіля з датою 10 лютого (в дійсності ранішого—коли се старий стиль). Хмельницький виправдується, що комісія не відбулася «по Громницях» (Стрітенню)—бо козацька сторона запізно одержала відомість про сей термін, полковники не могли поспіти з своїх далеких міст, а без них самому гетьманові трудно комісію відправити. «На масниці (22—29 лютого н. с.) всі дасть Бог рушимо до Паволочи, де визначив п. староста житомирський і там почнемо». Відкладати до весни комісії він і сам не хоче; просить тільки з'їздитися в «як найменшій конкурсі» (очевидно—з як найменшими військовими ротами). Дякує, що військо відведено від лінії—післав про се подяку і Каліновському. Тривожним поголоскам просить не вірити—бо й сам їм не вірить ¹⁾.

Що до королівського послання до митрополита Коховский застерігається, що се зосталось невідомо, який воно мало ефект. Дещо про листування короля з митрополитом знаходимо в пізніших відомостях московських виступів, що взагалі чималу увагу звертали на те, яку позицію займала в сих обставинах київська єпархія. Звісний уже нам Лукаш Климовський ²⁾ привіз в червні такі вісти: чув він від київських людей, що король Казимир писав до Києва митрополитові Сильвестрові, архимандритові печерському і всьому духовенству, і всьому війську Запорьзькому, що Хмельницький відступив від православної віри, «побусурманився в поганську віру», нехай вони всі то знають і Хмельницького вистерігаються, і ні в чім йому не вірять. Бо він, Хмельницький, хоче бути в підданстві у турецького султана і кримського хана, а з них усіх

присягають на шаблі вічну і доживотною приязнь: той ханським іменем, а сей своїм.

«Малий Ногай з жінками і дітьми він уже сировадив на Україну, визначив їм селища і місця, і так діється навпаки: що ми мали козакам ліцію робити, то вони Татарам роблять.

«Весілле сина Хмельницького відволіклося, не знати до якого часу, а то тому що від Порти прийшов господареві наказ, аби доньки своєї за джуру козацького не віддавав.

«П. воевода київський бажає приспінити комісію, хоче її відправити прибравши собі кого хотів. Про час і місце, як з Хмельницьким порозумівся, не подає до відома. Але не станеться по його волі, бо за краще вважають згодитися на і березня; бо ж і комісари на то визначені не можуть так скоро отримати грошей з скарбу.

«Межи Турками напевно заходять непорозуміння, і вони чекають як скорше королівського посла до Порти,—щоб ми з свого боку приборкали козаків, а вони Татар. І з деяких угорських листів виходить, що Турки приязніші нам ніж козаки, і готуються на Татар.

«Хмель післав до Криму по орду, і вони обіцяли ставитись до нього на масницю руську (22—9 лютого н. с.). З того видко, як він бажає спокою, коли орди до себе стягає: певне не посередничати прийдуть, і назад, проти натури своєї, дарма не вернуться.

«Татари мають виправити посла до короля: просити козаків в поміч на Турків. З того кожен може зміркувати, який то промисел божий над нами: так замішав замісли неприятельські і їх самих між собою посварив, що козаки й Татари не знають, чого триматись».

Що в Царгороді єсть така тенденція: розвести козаків з Татарами і звязатися з Поляками, се писав і Кисіль до підканцлера в цитованім листі, Міхал. с. 604.

¹⁾ Осол. 2286 л. 119—20.

²⁾ Про нього в т. VIII. III с. 222.

хоче брати побори та віддавати султанові та ханові; замість церков хоче поробити мечети, а самих Клян і «Відорусів» з сім'ями хоче віддати в неволю й роботу Татарам, і сам хоче жити у хана в Криму. Митрополит і духовенство і багато запорозьких козаків потайки тим журяться, але явно бояться відступити від нього ¹⁾).

Інший вістун коло того ж часу розповідав се так ²⁾. Були листи від київського митрополита в козацькі городи: писав йому король, що Б. Хмельницький передався до турецького царя з усім військом і побісурманився потайки—отже щоб митрополит з усім осященим собором сповнили королівське поведіння: свою віру держали по давньому, і всі козаки і міщани аби послухали митрополита й пішли на Хмельницького, а він, король, з Ляхами Хмельницькому спереду заступив би, щоб його до Турецької землі не пропустити, і щоб турецький цар з'єднався з Хмельницьким не заводив козацькими городами. Але козаки й міщани не няли віри митрополитові, а послали потайки розвідатися певно, де стоїть Хмельницький і чи не бісурманиться ³⁾.

Як бачимо, сі вісти про лист короля до митрополита сходяться з оповіданням Ковховського, і се можливо, що не вважаючи на свою пізнішу дату вони йдуть від послання післаного після сойму.

Та не мігши відмовити в таких виявах лъояльності королеві, митрополит вважав, видко, за обережніш зробити відповідний жест і в протинну сторону, переславши з своїм післанцем путивльському воеводі дещо з сучасної кореспонденції і в додаток заяву, що він орієнтується на московського царя і на випадок тісноти від Поляків просить дозволити йому виїхати за московську границю. Але що ся заява була тільки усна і нічим не задокументована, то воевода їй не дав ходу ⁴⁾.

Сеї сторони не забував і польський уряд, силкуючися всяко дискредитувати Козаччину в очах московського уряду й розбивати ті звязки, що між ними наростали. Ще в осени відряджено в посольстві Альбрехта Пражмовського з приятельською осторогою про безпеку, що загрожує московським пограничним містам від козаків. 9 (19) жовтня мав він на сю тему розмову з боярами. Пояснив їм, що сі бунтівники, розлакомившись на кров християнську і злодійську здобичу, з'єдналися з спільними ворогами християнства—бісурменами, звертають тепер свої очі на Московські землі, і останніми часами хан кримський кілька разів обмінювався посольствами з Хмельницьким, змовлячися йти спільними силами, з таким військом як було під Збарожом, на Московські землі. Супроти того добре було б щоб цар загородив міцно свої границі від козаків, і «коли б від тих злодів почало виявлятися якесь лихо, аби велів своєюм війську давати їм відправу й нищити—аби тих спільних ворогів знищити до решти». Але бояре поставилися до сих приятельських осторог і такого освітлення козацької справи більш ніж адержливо. З одного боку висловили сумнів, аби козакам прийшло в голову нападати на московські україни—вони ж православні християне. тої самої віри, і ще недавно просили царя в ім'я сеї одновірності прийняти їх під свою руку, і цар тільки тому відмовив їм того, що не хотів вірвати згоду з королем ⁵⁾. З другої—

¹⁾ Білгор. вістовий столбець 1651 р. с. № 323, 271 дд.

²⁾ В ориг.; юня 26 писал из Кієва митрополит, але що вістун се оповідав на місці, то очевидно 26 червня се дата його оповідання.

³⁾ Білгор. віст. ст. 1651 р. с. 206 і дд.

⁴⁾ Польські справи 1651 р. ст. 1 а: оповідання в Москві батуринського ігумена Ісихія, 30 квітня ст. ст.

⁵⁾ Здається, московські дяки при тім зашироко відкрили секретні зношення гетьмана з Москвою. В грудні скаржився писар Виговського паволоць-

звернули увагу, що доки козаки рахуються підданими польського короля, цар мусів би їх наступ на Московські землі поставити на рахунок Польщі. А кінець кінцем поставили під знак запитання всю історію про татарсько-козацьку змову. І як Празмівський ніяких документів на доказ сеї своєї інформації подати не міг, справа на тім скінчилась. Цар подякував королеві за зичливу острогу й обіцяв йому віддати тим же при оказії, і нічого більше Празмівський від московського уряду не добиєся ¹⁾.

Тепер розпоряджаючи більшим матеріалом, що привіз Вечинський з Криму і в інших місцях назбирали різні агенти і кореспонденти, польський уряд рішив документально дискредитувати Козаччину виявивши зносини гетьмана з Отоманською Портою, тісний союз з Кримом і кримські замисли спільного походу на Москву. Супроти таких ворожих замислів спільних ворогів польський уряд хотів добитись від московського ріжних приятельських послуг в своїй війні з козаками й Татарами: щоб московський уряд організував в відповідний момент диверсію на козаків від Путивля, а з Дону і Астрахани на Крим і Ногайську орду; дозволив переходити в потреби литовському війську через Московські землі; купувати провіант за московською границею і под. З сям вислано 14 лютого каштеляна Вітовського від Польщі і Обуховича від в. кв. Литовського ²⁾. Вони повезли з собою 15 оригінальних грамот, одержаних від хана й його візира за останній рік, з проектами походу на Москву; здається, й пізніш дослано їм різні документи, які встигли дістати—лист Хмельницького до яничарського аги в Царгороді, що був тоді привезений при кінці січня ³⁾. Одначе все се був доказовий матеріял слабкий: він доказував, що хан старався організувати спільний похід на Москву, але видимо—козаки не сприяли сьому плянові. А такі пояснення польського правительства, як те що воно не пропустило торік Кримців в похід на Москву, скунивши своє військо коло Камінця і Львова, і так уратувало сусідів, бо замість походу на Москву вийшов похід на Волощину,—могли викликати тільки іронічні міркування у московських дипломатів при всім неглибоким знанню географії в їх канцеляріях: про се все були свої відомости, зібрані на Україні московськими послами й вістунами.

Дивно, що польський уряд в числі інших ілюстрацій козацько-татарської небезпеки для Москви не вмів нічого ближчого розповісти про татарське посольство до шведської королеви—перепушче ним в жовтні через польські землі: на Торунь і Іданськ. Воно мало замір використати те саме московське повстання, що на нього покладав надії Акундінов, і пропонувало Швеції спільні операції з Кримцями і козаками, але шведський уряд не схотів ламати миру з Московією. Про се московські послани довідалися в Криму, і московський уряд порахував цілий сеї епізод за вияв польської нелояльності супроти Москви, але польський уряд, видимо, не мав докладніших відомостей про нього ⁴⁾.

кому війтові на меду, на капівському ярмарку, «що чиниться з московської сторони неправда: ті листи що до царя писав гетьман Хмельницький, аби він його прийняв в Московське государство, об'явилися у короля в Варшаві» (Пол. спр. 1650 р. ст. 1 л. 878).

¹⁾ Польські справи 1650 р. стовбець 9.

²⁾ Міхалов. с. 606.

³⁾ Польські справи 1651 р., кн. 80. посольство Вітовського-Обуховича.

⁴⁾ В варшавських записках про перепушчє татарського посла до Швеції, що поїхав туди на Торунь і Іданськ. *solicitatione Szwedow na wojnę ku Moskwie*—Осол. 225 л. 321.

Епізод сей не безінтересний також і з того становища, що він пробивав дорогу українсько-шведській коаліції, яка зложилася кілька років пізніше

Повертаюся до наведеної звістки нунція про наказ від короля гетьманам в середині січня. Не маємо підстави ні відкидати її ні підозрівати: вона йде з занадто доброго джерела, переказана досить виразно і конкретно. і супроти неясностей і баламуцтва інших джерел доста авторитетно і ясно пояснює, звідки і як почала ся кампанія: з чого то прийшло до голови п'ятому гетьманові Каліновському повести наступ

Французький посол дав знати своєму урядові про приїзд татарського посла 3 грудня і даву йому авдієнцію 7 грудня; хоча мова йшла про організацію кампанії против Москви, але французький посол старався вивідатися, чи нема тут в дійсности плянів проти Польщі. «Татарський посол підчас свого побуту в Стокгольмі говорив, що його пан, Поляки й козаки змовилися на похід на Москву, але тут думають, що Поляки зброяться против Москви».—Теки Люкаса в Осол. 2973 л. 13—14. Довідатися ближче про се послові не вдалось, але дуже правдоподібно, що такі балачки йшли.

В посольстві до Криму Елякова і Кузьмина (Кримські справи, кн. 30 т. II. 1631): «Да посланники ж в Крыму провѣдали у литовских полоняников, что посланы де от крымского царя послы в Литву к королю, да в пѣмцы в Свию. В Литву послан Мамель Чилибѣй для казны, что взятъ у литовского короля по договору шездесят тысячъ яфимков, чтоб крымской царь войною на них не ходил. И в Литвѣ де ныне тому крымскому послу в том отказали и казны не дают потому, что де крымской царь с Черкасы на них, на польских людей стоит за одно. И о том де прислан в Крым от короля гонец толмачь Ромашковичъ. А в Свию де посланъ в послах в прошлом году Аджи Мустафа для того: писал де х крымскому царю литовской король, ште Псковичи царскому величеству учинилсь непослушны и хотят изменить, а свейкая де королева с царским величеством хочет войну учинить, и чтоб де крымской царь шол войною на государевы украинные городы, а к свейской бы де королеве о том послал от себя про то вѣдомо учинить, и свейская де королева за то ему Ислам-Гирѣю царю даст большые подарки, а литовской де король хатѣл в тѣ ж поры итти с своей стороны войною на государевы и городы. А послан де из Крыма в Свию посол Аджи-Мустова через Литовскую землю. И нынешние де зимы писал х крымскому царю, что ему в Свие в том отказали, а сказали, что свейская королева с царским величеством в мирном постановленьи, и тот де посол будет, чають, вскоре (л. 180—182).

14 квітня «Жид Юсупко сказывал посланником: вчерашнего дня пришел в Крым крымской посол Аджи Мустова, которой посылан был в Свию к свейской королеве, да с тѣм же послом прислан в Крым ис Свиі от королевы гонец Маиор Суйги(?), а людей с ним семь человек, а прислан де тот гонец к царю с поминки; а какие поминки присланы, того, сказал, не вѣдает. А говорят де, что будет от свейской королевы в Крым и посол, а чают тому послу быть через Московское государство, потому что ныне литовской король крымского посла и свейского гонца через свою Литовскую землю не хотѣл и пустить. А прислала де свейская королева х крымскому царю того гонца с тѣм, чтоб крымской царь шол войною на литовского короля, а она де королева с своей стороны пойдет на того ж литовского короля, а с великим де государем, цар. и вел. кн. Ал. Мих. вс. Руси у ней королевы вѣчное мирное укрепленьи» (210).

Сей гонец був Йоган Майер, що переїздивши через Україну до Криму і в Криму описав свою подорож—його записки в Архиві Ю. Э. Р. III ч. IV. Але цікаво, що ніяких доручень в українських справах він, очевидно не одержав.

Портрети татарських послів до Шведції видані в Theatrum Europaeum с. 86—88

на козаків, не чекаючи скоплектування війська. Коли комісія ще сиділа у Варшаві, і навіть редакція інструкцій не була доведена до кінця (як писав 13 січня канцлер воеводи Кисілю), давати таке розпорядження гетьманам, котрі не були комісарами і мали одиникий спосіб кінчати з козаками—збройним наступом, посилати такий королівський наказ, як його переказує Торрес, значило одно—наступити так щоб справа була скінчена не далі початків березня. Мотив ясний: весна, на переконання польських кругів, мала принести наступ з'єднаних козацьких, татарських, турецьких і незнати ще яких сил, коли тому не запобігти. З другої сторони щоб дістати можливість трактувати про субсидії Польщі на війну з Турками, треба було приборкати козаків. Але цінно те, що коли Коховський висловлюється в формі обережного сумніву—чи Каліновський на козаків наступив не з наказу короля ¹⁾, а інші старі історики представляють справу так, що Каліновський був спровокований козацьким військом—його переходом за лінію і нападом на Бар, і тільки відповів походом на поход ²⁾.—ми те-

¹⁾ Incertum an iubente ita rege—с. 223.

²⁾ Я мушу тут трохи ближче освітити се питання, бо під впливом старих польських оповідань про початок кампанії, він і в новітній літературі представляється доволі баламутно.

Найбільше тут заважило оповідання Коховського, переважно теж бране не так з його латинського оригіналу, як з ріжних перекладів і перерібок. В латин. ориг. читаємо:

«Каліновський, польний гетман, з огляду на те що всяка надія на спокій зникла, а до того ще провокований неприятелем, пускається збройним походом на Україну, незнати—чи за наказом короля. Бо Нечай, полковник brasлавський, щоб підняти до війни чернь Волині і Поділля, напав на Бар—поза лінією, а коли йому сю несправедливість виткнуло,—гордо відповів польському гетьманові, зневажливо нагадуючи попереднє (погром і неволю—як се толкує автор *Pamiętn. do panow.*) і легкодушно викликаючи його до битви під сю хвилю. Се викликало чоловіка непризвичаєного до зневаги на те що він—як ведеться при виклику—протиставив зброю зброї. До того ж боліло йому, що його—пана величезних мастиностей, не пускають на Україну, і кожде ледацтво володіє його дідицтвом. Маховський за той час повертав нічого недобавшиши що до забезпечення безпечного в'їзду комісарам: Хмельницький відмовляв присяги в тім, що їм вільно буде їздити—хоч се їм всько належало і з огляду на авторитет короля і на поважання до того обовязку, що вони взяли на себе; він хотів, щоб вони їхали не озброєні і з таким числом супроводу, яке він визначить. Тому гетьман (Каліновський) розіслав скрізь листи, закликаючи чернь, щоб верталася до послуку королеві й була певна його милосердя; поясняв, що польське військо приходить тільки задля погамовання повстання—аби козаки, залишивши смуту, підлягали звичайній юрисдикції, згідно з зборівськими пактами, а піддані повернулися до звичайного підданства. Але коли побачив, що вони уперто зневажають собі сю кримачу милосердя, він на початку лютого рушив військо з Станислава. Захопив в Ворошилівці сотню Шпаценка сотника, не випустивши ніяких виступів свого погрому, і якийсь час затримався тут, аби добре зміркувати наміри ворогів і дати час припізненим корогвам поспіти до війська. Нечай уже (раніш) виїшов з Бару, укривавочи наближення більшого війська в поміч—коли гетьман (Каліновський), розгніваний сим відступом провокуючого, і довідавшися, що той собі безпечно справляє вакханалії в Красному, давши собі духу на запусті,—нокладаючись на те, що Шпаченко держить сторожу,—постановив скоренько пустити на Бахуса Марса» с. 224.

Як бачимо, оповідання дуже плутане, і на короткий час кількох тижнів, навіть днів тут згромаджено цілу масу подій, котрих вистало б на добрий місяць.

чер можемо з усякою певністю сказати, що гетьмани потьські—Потоцький і Каліновський були приневолені розпочати наступ на козаків передчасно—перед скомпантованем війська, наказом короля, що прагнув як найскоршого погрому козаків, для того щоб обернути їх против Турків і на тій підставі одержати постійні кредити Венеції

Коли міг вертатись від Хмельницького Маховський, післаний від короля після сойму? В середині лютого н. с., що найскорше! Тим часом на початку лютого Каліновський уже йде походом з Станіславава (Станіславчика над Мурахвою); видав перед тим універсали, що лишилися без послуху; Нечай пішов на Бар і вернувся, і т. д.

Ясно що се якась перспектива поза категорією часу, без усякого хронологічного підкладу, і її зовсім не можна брати за реальну повість про події, як узяв її свого часу Костомаров, і потім Гурський в своїй спеціальній історично-стратегічній студії: *O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z kozakami (okres od dnia 19 lutego do 10 lipca 1651 roku, Bitwa pod Beresteczkiem)*—Bibl. Warszawska 1887, maj. Каліновський в Станіславові, коли Нечай сидить в Барі у нього в тилу, і марш Нечая з Бару до Красного, повз Станіславів, се цілковитий абсурд, сплетений без усякого орієнтування в реальних обставинах простороши.

У Твардовського Нечай тільки на м і р я є т ь с я йти на Бар, «де наші недалеко мали свій збірний пункт», але польське військо спішно вдень і вночі побігло йому на зустріч. Се вже краще, хоча з другого боку весь малюнок до крайності загальний і не конкретний. Хмельницький, довідавшись через своїх шпигунів, що на соймі ухвалено війну, — «виновів поголовно всім Ляхам мешканне на Україні—бити і мучити їх зачав, післав по таварську поміч, наперед велів наступати Нечасві з полком під Браслав і за Божською лінією», а сам ладив всі ті сили, котрими воював в попередній війні, — не чекаючи трави. Король же, баучи се, щоб його зайняти і затримати, зараз же зимою велить гетьманам йти спішно з кварцянним військом на Поділля, сам же незадовго збирається йти з військом наємним. Отже «гетьмани не дармують»—насамперед розвиває свої корогви польний, почувши про Нечая з військом на межі Браславщини і Поділля. Він простував на Бар, де неподалеку мали збирне місце наші. Зараз против нього побігли наші день і ніч, і тихенько впавши до Красного захопили його».

Як бачимо, гетьмани тут дістають наказ наступати на Поділля, щоб зайняти Хмельницького; се була б цінна вказівка—підтримувала б відомість Торреса,—тільки що взагалі представлене таке загальне і мало конкретне, що не можна бути певним, чи автор має в пам'яті реальний факт королівського наказу, чи просто укладає оповідання так як йому здається правдоподібніше.

Рудавський представляє справу так, що Хмельницький заходивсь укріпляти пограничну зону, і се викликало відсіч Каліновського: «Хм. не вдоволяючися підозрілими зносинами з (заграничними) володарями і добачаючи небезпеку для себе в проволіканню, скріпляє залозами Ямпіль, Стіну, Шаргород, Вишницю (1), Мурахву—бо сі місця через свою близькість до Поляків завсіди були підозрілі для неприятеля. Тоді і до Красного прилітає з старшиною провідник бунтівників Нечай, найзавзятіший в повстанню, але М. Каліновський негайно наступів і в тім же місті погромив» (с. 72).

Подібно уявляє собі події Радивил: «під кінець (лютого) Нечай, козак висланий Хмельницьким з 30 тис., щоб не давати громадитися нашому війську, ввзяв і пограбив Шаргород, містечко Замойського, відти пішов до Красного, містечко того ж пана. Каліновський з кількома тисячами пришов туди в запустий понеділок, здобув містечко» і т. д. *Pamiętniki III* с. 433.

Процитую небезітересні з цього погляду вказівки у згаданім уже листі кухмістра коронного з 27 лютого: «Писав королеві й. м. сам воевода браславський (Ст. Лянцкоронський, оден з головніших учасників кампанії), що козаки Шаргород зайняли й уфортифікували. Король й. м. дуже дивується такій необережності п. польного гетьмана, що він не захопив його і не забезпечив. Мусять там конче дати по лобі, так розуміє король й. м., а сам хоче рушити за три тижні. Але сей замисл відмінить рада панів сенаторів—бо на погибіль би рушив посполите рушення. І то не до Львова, а до Володимира і до Олики має йти; одначе на се не треба покладатись, бо його голові з змінами не трудно». Як бачимо нілк не Каліновський був ініціатором наступу, се король підганяв його і сам рвався в похід.

Все се стверджують і реляції обох гетьманів—Каліновського і Потоцького, вислані зараз з початках кампанії. Ні оден пі другий не вважають потрібним чим небудь мо-

Освенцім—сам учасник кампанії, на підставі якихось чуток, першим пускає самого Хмельницького: «Покладаючись на обідняки і поміч вуреддінсултана Хмельницький 16 (лютого) рушив сам до Бару, а за тиждень до того ціла Україна, дорослі і малі, молоді і старі (рушилися) ні про що не думаючи, тільки про нашу погибіль: про комісію що мала бути—вже ні гадки, а тільки хотіли випередити наші війська, поки ще не зібрались (се можливо—реальна подробиця). Але дуже в тім помилилися, бо Каліновський, маючи на той час всю владу над цілим військом—бо великого гетьмана король хотів мати при собі для ради, а більше—як то секретно говорили, не довіряючи його розпорядкові,—зібравши військо під Баром, як тільки одержав відомість, що тамошне хлонство в Браславщині збирається в купи і бунтує, 19 рушив з-під Бару до лінії, щоб не дати неприятелеві її переступити. Під вечір того дня ставився в місточку Станиславів і там довідався, що Нечай, полковник браславський, найперший бунтівник між повстанцями, котрому вони самі признавали перше місце після Хмельницького, нітрохи не вважаючи на пакти, що обом сторонам забороняли переходити лінію, перейшов її до місточка Красного, що було вже за лінією на нашій стороні, і став у нім. Маючи слухи і претекст щоб на нього наступити, Каліновський рушив з Станиславова 20-го, себ то в запустий понеділок, виславши наперед з певною частиною війська Стан. Лянцкоронського воеводу браславського, і той забіг неприятеля несподівано, на підпитку, і ввавши до міста з трьома козацькими хоругвами: старости черкаського Кисіля, старости уланівського Каа. Пісочинського і Криштофа Корицького, наробив між возаками великого замішання» (с. 262).

Торрес з свого обовязку інформатора подає такі «вісти з Руси» під днем 4 березня: «Хмельницький з 30 тис. козаків пройшов граничну лінію на час і взяв місто Красне». «Козаки поставовили були напасти на наше військо останнього дня карнавалу, коли воно буде заняте святом і напеться. Нечай з 15 тис. вибраного війська наступив і прорвав лінію, занявши Красне». «Почувши се і воевода чернігівський (Каліновський) швидко пройшов 9 миль і в ночі карнавальної неділі зайняв найбільш догідні позиції міста і велів з трьох сторон дати огню» (с. 108—9). Цілком фантастичну історію записав Майер 26 лютого в Красноставі: Козаки розжалені смертю Гладкого (вище с. 158) починають громити шляхту, Каліновський жадає від Хмельницького суду і відшкодовання; Хмельницький посилає сих козаків Каліновському на його волю і Каліновський запросивши їх на бенкет, велів усіх побити, крім одного, полишеного для допиту на мучках. Він розповів, що сих козаків Хмельницький післав наперед на звідні, а за ними посилає 20 тис. з Нечаем, а 50 тис. з своїм сином на Радивила, і т. д.—Архив Ю. З. Р. III. VI с. 49

тивувати свій наступ, як то роблять пізніші оповідання: нема тут мови про якусь провокацію з козацького наступу, перехід за лінію, наступ на Бар, бунтованіє козаків і т. д. Оден і другий пишуть так, як писали б до людей, які твердо знають, що гетьмани не були ініціаторами сього наступу, а дістали наказ і його виконують. Потоцький, повідомляючи про перші успіхи кампанії, пускається в міркування, де йому тепер умістити базу дальших операцій: «вибравши осідок війни, спокійно виглядати місця для дальших безсмертних триумфів кор. маєстату». «Ближче від Винниці а його (такого місця) не бачу—там, при тім місці прийдеться міні стати за військом і чекати того русько-скитського звіря—він не дальше від нашого війська як 12 миль. А чей найвищий пан то дасть, що і він з прибораними собі до помочи монстрами за високим щастем й. кор. мил. упаде, а імя божого помазання зістанеться славне будучим вікам і страшне гордому потомству». Але висловлюючи таку свою готовість він нагадує, що з своїми силами він того всього не потрапить доказати, і йому треба прислати свіжі військові контингенти.

Так само і Калиновський, розповівши як він погромив Нечая, говорить як про річ самозрозумілу, що по сім погромі він збирався і збирається до дальшого походу на Україну, але нагадує, що в поміч Нечаявому полкові сунуть нові козацькі сили, і за них сам Хмельницький, тому коронне військо повинне дістати підмогу і в людях і в артилерії. Се знов, очевидно, треба розуміти так: наказ виконую, але ви ж нас не віддайте, не зіставте без обіцяної підмоги¹⁾.

Доволі ясно, що початком операцій послужило скупчення коронного війська коло Бару і марш туди Калиновського з під Камінця. Сі перші кроки наступу з поміж досі відомих джерел найбільш ясно представлені в «вістях з Варшави 4 березня», що переказують реляцію післяву від канцлера Лещинського примасові, на підставі листів одержаних з України, і в тім—екстренної реляції Калиновського; правдоподібно вона й лягла в основу інформації канцлера. З огляду що сі записки не видані, я наведу повну цитату, тільки з скороченнями титулатур:

Гетьман польний, для скоршої виправи армати з Камінця трошечки там затримався²⁾, і відти пройшов повз Бар, не вступаючи до Бару, і прислав до й. м. п. Ляцко-ронського, просячи побачитися з ним для порозуміння. І так сталося, що вони з'їхалися в Станиславі, в 4-х милях, і (Калиновський) діставши язика про Нечая, що він виїшов з Шаргороду з своїм полком, і єсть в Краснім,—поспішив до Красного компаником кінно, полишивши армату позаду, і там вбігли до міста в понеділок (10 лютого) вирубали козаків, що були в місті³⁾.

Вповні правдоподібно, що перші ж рухи польського війська викликали з боку Нечая противділання—чи то в формі його власного виїзду на фронт, чи то в заходах коло скріплення фронту. В листі до Хмельницького, виправдуючися з сього наступу, Калиновський закидає Нечаяві (тоді вже вбитому), що він уже йшов на польське військо, спокійно розлежене на зимових кватирах по своїй стороні граничної лінії,

¹⁾ Листи Калиновського до підканцлера Радзейовського: з Красного 21 лютого, пізніший—з 24, мабуть з Мурафи, і лист Потоцького до канцлера Лещинського з Мурахи 3 березня—Міхалов. с. 606, 609, 613.

²⁾ Се звучить як виправдання Калиновського, що він трохи забарився з наступом против королівського наказу.

³⁾ Ркн. Осол. 113 с. 841 і 189 ст. 446: Nowiny z Warszawy do p. Toroskiego, rycze kazimierskiego.

і спровадив для цього армату з Браслава, щоб його знищити ¹⁾. В реляції Радзейовському Каліновський каже, що добувши Красне (після того як Нечай поліг), до козаків, що замкнулися в замку тамошнім, він посилав домагання, аби вони вступилися за лівію, а мішане послушні «віддали звичайне підданство своєму дідичному панові (Замойському) ²⁾».

Мобілізаційні універсали Хмельницького, розіслані десь в перших днях лютого, і з другого боку оповіщення розіслані Потоцьким, щоб обивателі пограничних воєводств стереглися Татар, а військові з компуту польного гетьмана поспішали за ним к у У к р а ї н і (маємо одно таке сповіщення з дня 18 лютого) ³⁾, служать відгомонами руху на лінії.

В «варшавських вістях» з місяця лютого у Голінського єсть також звістка, на жаль без дня, про універсали вислані з королівської канцелярії, щоб корогви повиходили з своїх меж і пішли спільно, день і ніч до гетьмана польного, і з ним сполучились «під горлом і суворими артикулами і винами» ⁴⁾. Потвердження спільної мобілізації. Освенцім каже, як вище було зазначено, що король умисне викликав до себе на сей час Потоцького, вібито щоб порадитися з ним, а в дійсності—толкували—тому що не довіряли його справности, і через те перші операції переводив Каліновський ⁵⁾.

Але чи при тім Нечай наперед зайняв такі приграничні міста як Красне, Мурахва, Шаргород, Чернівці—де почалася війна, і його наступ випередив польській наступ на них, як се каже напр. Освенцім і оден з анонімних дневників; чи Нечай переводив тільки переїздування війська і поголоски про його наступ розголосувалися польською стороною для оправдання свого наступу, се зістається не ясним.

З вищезаведеного листу Нечаявого замістника Кривенка було видно, що за сі пограничні міста вже перед тим ішли суперечки: Поляки вважали, що вони лежать по їх стороні зборівської лінії та вибирали в них стацію, а козаки вважали їх своїми ⁶⁾. Се пішло з того—як я то вказав у попереднім томі, що зборівська лінія: Браслав—Ямпіль фактично не була прийнята козацькою стороною; гетьман говорив, що козакам признано територію по Бар і се в добрій чи уданій вірі могла повторяти місцева старшина. В таких обставинах скупченне польського війська під Баром, переведене з кінцем січня і на початку лютого н. с., мусіло послужити викликом для козацьких операцій. Коли попереднім літом скупченне польського війська під Камінцем в козацьких кругах вважалося провокацією—бо занадто близько до лінії діялося, то марш з Камінця до Бару, традиційної бази польських гетьманів—се була вже війна. Він мусів викликати певний рух на одсіч—і з цього виїшла звістка про рух козаків на Бар—може власне тому що козаки називали Бар крайнім пунктом своїх претенсій ⁷⁾, і в ріжних польських оповіданнях се виступає як по-

¹⁾ Michałowski с. 617.

²⁾ Тамже с. 606.

³⁾ Оригінал в збірці Русенких ркп. 31 с. 127. Згадує про універсали також Майер—Архив Ю. З. Р. III. VI с. 51.

⁴⁾ Ркп. Осол. 189 с. 444, записано разом з відомістю про те, що 14 лютого вислали послом до Москви кашт. Вітовського.

⁵⁾ с. 251. ⁶⁾ Вище с. 153.

⁷⁾ Пор. нижче звістку дневника, що Нечай збирався йти на Бар, теж саме і в «варшавських вістях» Голінського.

чаток кампанії. Але коли б ініціатива наступу була по козацькій стороні, то ясно, що перші стрічі сталися б не на тій лінії, де ми бачимо козаків ще з осені, як на своїх постійних позиціях, а під Баром, або в Барі. Просторинь, що діляла козацькі пости від Бару, була зовсім або майже безборонна, і при швидкості козацьких рухів, козацьке військо певно встигло б стати під Баром, поки Каліновський поспів під їх лінію з-під Камінця. Але нема ніякого сліду, щоб козаки були під Баром; говорить се Коховський, і се очевидно непорозуміння: у інших польських істориків з козацького руху на лінії вийшов наступ козаків на Бар, а Коховський пішов іще далі і розповів, що Нечай був зайняв Бар, але відступив назад перед наступом Каліновського. Подільські вісти з лютого, які у нас заховалися, не дають ніякого місця для такого наступу і відступу в першій половині лютого.

У нас єсть небезіntересний листок з Микулинець 19 лютого, з вістями з Язлівця. Туди прибули жінки військових з Бару, вислані для безпечности. Каліновський рушає з Камінця з другою частиною війська в поміч воеводи (Лянцкоронському, що став у Барі), викликає спільно свого сина, обозного коронного. Але похід має виразний характер наступний, а не оборонний: автор бідкається, що козаки «в містах добре уфортифікованих, за мурами і за готовими коблицями, острогами, валами, сильними парканами боротися будуть, а наші їх схочуть з поля ех aperto доставати і без шанців штурмувати, а ще важливіш—спочатку кіннотою обложити, а вже потім по піхоту посилати, і з такого наступу (z takowego posterku u z tej imprezy) нашого війська неможна сподіватися великої потіхи, і аж тоді відчують се ті що тепер так нерозважно викрикали»¹⁾. Ситуація, думаю, вповні ясна.

Про самі події говорять два анонімні дневники воєнних операцій, писані, очевидно, якимсь невисокими чинами з коронного війська—один виданий, другий ні²⁾; зводячи їх до купи одержуємо досить докладний образ подій. Вони фактично починаються суботою перед запустною неділею: ся субота того року на один день припала у православних і латинників, 18 лютого. Тоді Каліновський зійшовся під Баром з відділом воеводи браславського Лянцкоронського, потім сполучився з хоругвами, що стояли на лінії «над Дністром» (справедливіше—над Мураховою) і почав операції. Привід тому, мовляв, дав Нечай—«перейшовши за лінію і поставивши свої залоги в Мурахові, Шаргороді і Краснім, він викликав на те п. воеводу браславського, що той написав до нього, до Шаргороду, де він був під той час, переймаючи спадщину по козаках, що померли від повітря. Напоминав його, аби він вище над свій стан не вивосився і полковникам своїм за лінію заходити не дозволяв, щоб потім того поневчасі не жалував. Той одержавши се писання по п'яному в Шаргороді, почав шалити, і велів полкам громадитися в Красному, і сам туди поїхав в п'ятницю перед запустами³⁾, чекаючи більшої помоци, що обіцяв йому Хмельницький. І в саму неділю прийшли два полки до Винниці: Вогуна й Іляша уманського. Бо так був Нечай умовився з Хмельницьким, що на сам попелець (22 лютого) мав ударити на Бар і на воеводу браславського; але провидінне боже помішало їх шики. Бо в саму суботу перед вечером, 18 лютого прийшов п. гетьман польський з свої-

¹⁾ Збірка Русецьких ркп. 31 ст. 29.

²⁾ Друкований у Міхаловск. ч. 223, невиданий маю в двох копіях: в збірці Русецьких ркп. 41 с. 195 і в Теках Нарушевича 145 с. 403.

³⁾ В ориг. przed mięsopuszną niedzielą, але се сиропуст, видно з порівняння дат; дневник Міхалов. зве її niedziela zapustna—се 19 лютого, а п'ятниця перед нею—17 лютого н. с.

ми людьми повз¹⁾ Бар до Матийкова, покликав до себе п. воеводу браславського і там мавши цілу ніч нараду, роз'їхалися, а в неділю запусту п. гетьман пішов до Ягтуш—кова, а п. воевода до Бару і звідти з своїми людьми пішов до п. гетьмана і зійшовшися з ним стали на ніч в Станиславові.

До цього друкований дневник додає, що тої неділі Каліновський злучився під Станиславовим з хоругвами, що стояли на лінії на Дністрі, і тут діставши від «язика» відомість про козацьке військо,—що Нечай стоїть у Краснім, а в Воронківці, на крайнім виступі Богу, між Станиславовим і Краснім держить сторожу сотник Шпак, або Шпаченко, з своєю сотнею, Каліновський після невеликий відділ кінноти з Корицьким в головах на Шпака, а сам з головним військом пішов на Красне²⁾.

Дневник підчеркує, що сей наступ мав характер несподіваного нападу: і на Шпаченка і на Нечая напали крадькома. Для цього вивели військо вночі і поночі напали на них, та ще и умисно йшли можливо тихо, «по козацьки їхали, щоб навіть з послуху їх не помітили», і справді Нечаяві козаки подумали, що то до них їде Шпакова сотня. Дневник, Освенцім й ин. пояснюють сей успіх ще й тим, що козаки і сам Нечай позанималися на заустах, і не трималися на сторожі покладаючися на Шпака; сей мотив ми потім побачимо і в пісні про Нечая.

Тим часом Корицький погромив Шпака, так що мало хто з ним встиг утікти. А за той час передній полк Каліновського під проводом Пясочинського став перед Красним і з криком ударив до брам. На сей гвалт Нечай вискочив з господи, де піячив, але в сім замішанню його обнали і вбили: вийшла бійка за його полковничу булаву, і в тім замішанню його вбито, і багато козаків полягло та й всякого люду, чоловіків і жінок нарубано: запалили місто і стали рубати кого попало. Козацьке ж військо. під проводом звісного нам Кривенка, зачинилося разом з частиною міщан в неприступнім замку і тут боронилося три дні. Каліновський раз-у-раз посилав на приступ своє військо, піше і кінне, хочаби здобути. Поляки несли великі stratи, але не могли добитись до замку. В згаданих вище варшавських вістях Голіньського (що йдуть в головнім від Каліновського) читаємо, що Каліновський посилав до обложених парламентарів: обіцяв, що обложені зстануться цілі, коли піддадуться, бо він не на те прийшов, аби їх громити, але щоб привести до договору і спокою військо Запорозьке,—аби воно зісталось при своїх вільностях. Але козаки завзято стояли на тім, що краще їм згинуть, ніж піддатись³⁾. Аж на третій день, ві-второк, частина міщан, що були в замку, попробувала непомітно утікти через вилім і стягнула біду на себе і на всю залозу. Во ротмістр Янжуд—оден з ново-побілітованих козаків, завваживши сю утечу,

¹⁾ В ориг. przez, але з контексту міркуючи мабуть треба розуміти се як «повз».

²⁾ Міхалов. с. 621. Пор. реляцію з Бару 23 лютого в збірці Русецких: «В саму запусту неділю приїхав я з п. воеводою браславським до Станиславова, 5 миль за Баром—там стояли і хоругви аркебузієрів, і тут дістали ми першу відомість, що Нечай в Краснім, з кільканадцятьма тисячами люду, і 6 гармат прийшло до нього за день перед нашим виїздом, (разом) з тою новиною і тим шпигом. Вийшли ми против п. гетьмана, що йшов до нас від Матийкова, і там відбувши нараду за божим надхненням пішли ми вночі на них» (рпк. 31 с. 145).

Небезітересне також представлення анонімної хроніки в Памяти. І «Каліновський приїздить до Бару і збирає під Баром військо; зібравши військо рушає під Красне і з а с т а е там полковника козацького Нечая з козаками» (с. 183).

³⁾ Рпк. бібл. Осоліньських ч. 189 с. 446.

післав за нею погоню, що догонивши почала їх рубати, а тоді утікачі, злякавшись, завернулися назад до замку, і в замшанню, що з того вишло, погоня вдерлася до замку й розчинила замкову браму польському війську.

Тут доперва почалися різня і утеча куди видко—але як запевняють Поляки, мало хто втік: «Оден тільки сотник Степко, дуже поранений, утік від пана Янжула з своїми равами до Хмельницького,—бо скільки козаків вискочило з замку, хоругви Янжула й Стрийковського дочиста в погоні знищили». Так само вирубаво й тих, кого застали в замку. Взяли в полон тільки чотирьох: Гавратинського, шляхтича-інфаміса, що перейшовши до козаків був у них сотником тростяньським, попа що читав псалтир над Нечаєм, писара Нечаєвого Житкевича і Татарина що був при Нечаю: їх живих відставили до гетьмана.

Про похоронну церемонію над Нечаєм записує за оповіданнями очевидців Радевил (очевидно вони зробили вражіння між польською публікою). Війшовши до замку, польські вояки застали в тутешній церкві відправу над Нечаєм: тіло його лежало на килимі, і при нім сиділо четверо попів і брат, і всіх їх порубано. Ановімний дневник сповідає трошки инакше: уходячи до замку, козаки взяли з собою тіло Нечая і прибравши пристойно поклали в башті на оксаміті, засвітили свічі й поставили попа, «щоб псалтир над ним співав». Сього попа живцем відставлено до Калиновського, а тут його «Німці обложили огнем і так його—посередині ходячого—спекли припоминаючи йому, як то козаки взушались над християнськими священниками». Гавратинського як зрадника розстріляно. Рахували, що своїх стратили коло 200, а неприятеля внало трупом 15 тис. «окрім діток і жінок і поспільства краснянського». Значні свої страти толкували тим, що козаки дуже боронилися, стріляючи не тільки з огнистої стрільби, але й з луків ядом напущеними стрілами—«так п. Динюв, пострілений стрілою в горло, зараз опух, і хоч скоро вирвав (стрілу), але тіло на нім ціле по-синіло», і т. д.¹⁾

За те не могли нахвалитися здобичею: «Тішиться наше військо здобичею: худоба, коні, гроші, срібло, шати—богато по тім хлонстві дісталось, а між иншими возиними приборами і хоругвами—одна богата хоругов Нечая: едвабна, ширим золотом вигаштована черницями київськими—за гетьманом вістадася». «Загрідлося наше військо замерзле і покрінилося краснянським луном—кажугь, що самих копей взяли 11 тис., самопалів, мушкетів—вдруге мабуть стільки, та одезі, і того що було в кешнях, саквах і т. д. Не згадую вже рогагої худоби—що оден товариш вів по кількадесять пар волів з тяжкими саньми, возами, мажами українськими. Ведай здорові були—а сі нехай стидаються, що на иотребу не поспіли—а инші ще й досі за Вислою курей давлять»,—завважав з сього приводу підкоморій львівський Мясковський, додаючи кідька прикрих слів на адресу тих «товаришів», що не спішачися на фронт об'їдали галицький люд²⁾. «Нещасливе місто і земля та—і так уже обернена в чистий попів! Видерти від умираючого з голоду хліб з кори букової печений, вола останнього взяти, жінку з кошулі обдерти, а з самого шкіру здерти—така безбожність наша, чи ваших³⁾».

¹⁾ Дневник—як вище, Michałowski с. 621, Oswięcim с. 261—2, Pam. Radziwiłła II с. 433.

²⁾ Так в обох копіях.

³⁾ Осол. л. 2286 л. 134.

Сей погром і смерть Нечая зробили велике вражіння і в Польщі і на Україні. В варшавських костелах правили *Te Deum*—«дякуючи Богові за перемогу і щасливий початок війни з козаками»¹). Щоб підчеркнути вагу сього успіху оновідали різні фантастичні оповідання що до замірів Нечая й козаків. «Нечай вже був умовився з Хмельницьким і козаками у заступну середу йти з військом, 15 тис. реєстрових козаків, на Вар і здобувати його—щоб дістати п. Лянцкоронського, що стояв там з кількома хоругвами. Взявши його і забравши в неволю жовнірів мав їх відіслати Хмельові. а звідти, з Бару, мав йти з військом на Ліско, обернувшись Підгірем, аж під сам Краків—опанувати, злушити його й інші міста: тут на Підгіррю могла б сила хлопства до нього пристати, коли б не скарав був його сам Бог». На Литву Хмельницький виправив сича з 4000 Татар—міста пустошити, а людей Татарам віддавати, аби Литву зайняти війною і розлучити військо коронне і литовське. А сам з Татарами й козаками збірився йти серединою Польщі під Люблин. Бог помішав сі пляни, знищивши Нечая»²). Так і сам Каліновський, пізніш, по своїй ретіраді вже, доводив, що тільки погром Красного і смерть Нечая стримали Хмельницького від того наступу, що він замішляв одночасно з наступом Нечая³).

Але і без сих додатків смерть Нечая була великим тріумфом. Його рахували після Хмельницького найбільшою фігурою в козацькій війську, що противставлялася самому гетьманові, і насміялася йому противстати. В польських кругах Нечая вважали найбільш завзятим ворогом Польщі і магнатства. дійсним провідником повстання після Кривоноса,—більш завзятим ніж сам Хмельницький. Тому до тріумфального почуття першого реваншу козакам прилучилась іще надія, що тепер, коли не стало сього непримиреного ворога, може і з Хмельницьким і з козацьким військом буде легше домоворитися. Не тільки Кисіль, але й сам Каліновський по сім погромі вдаються до Хмельницького, як далі побачимо, з виразами жалю з причини такої пригоди, і вперед вилючають з сього конфлікту самого гетьмана, звалюючи всю вину на Нечая, і таким чином стелють йому дорогу до порозуміння, коли б він вибрав згоду замість війни по такій серйозній острозі. Каліновський, і з його слів потім інші, вважали, що ся пригода дійсно дуже сильно прохолодила у Хмельницького запал до війни, а Радивил в своїх мемуарах записує, що Хмельницький сам відказував, хоч і не щиро, що вважає ся пригоду з Нечаєм заслуженою карою йому, за те що він переступив границю і порушив спокій.

Характеристично се передомилося в народній пісенности.

В українській народній репертуарі пісні про Нечая незвичайно популярні: коли лишити на боці думи про Хмельницького популярні *к о л и с ь*, Нечая треба признати мабуть найбільш популярною історичною постаттю в усній репертуарі XIX в.³). Але пісні про нього часто збиваються на тему про Берестечко і погром Хмельницького; інші обмінюються подробицями з темами про Саву Чалого, про Довбуша. Коли

¹) Голінський с. 447. ²) Міхалов. с. 628.

³) Я не можу тут трактувати пісню про Нечая в усіх подробицях, входить в систематику і статистику її варіантів і под. Опираюся в головнім на збірці, даній Антоновичем і Драгомановим, доповнюючи подекуди тільки новішим матеріалом. Курсивними буквами зазначаю варіанти, так як вони позначені у Антоновича-Драгоманова; паралельні вирази міщу в круглих дужках, доповнення в ламах.

вилучити сі заозначення, чи спільні мотиви, можемо зазначити такі мотиви, що ріжним способом комбінуються і розроблюються в варіантах пісень про Нечая:

Польське військо наступає, Нечая остерігають, радять тікати, але Нечай не хоче марно втеряти своєї слави.

Він іде до куми Хмельницької в гостину, їсть і пє, і не слухає остерог.

Запевняє, що поставив добру сторожу, часом називає вірного сторожа—Шпака.

Йому радять принаймні тримати при собі зброю, і він, очевидно, сю пораду бере на розум.

Він не і гуляє, а сторожа тим часом зникає.

Запізно схаменувся: побачив ворогів уже в місті.

Кладе Ляхів як снопи, кривава річка тече за ним,—аж нарешті кінь не може вискочити з трупу що нагромадився наоколо нього.

Пробує відкупитись від Ляхів—але ті не годяться, і рубають його «на мак».

Інші варіанти смерті: ловлять його джуру, випитують його секрет і вбивають срібною кулею.

Найгостіший варіант: Нечай підчас битви оглядається назад—а йому зрубають голову.

Інший, можливо символічно-політичний: він пошпортався на хмелину—і взяли його Ляхи за чуприну (часом торг при тім—і відмова Ляхів).

Ведуть Ляхи Нечая на Савур-могилу—покотилася його голова у долину.

Качається його голова по ринку—і далі грозить Ляхам, що буде їх бити (дуже інтересний варіант, але на жаль—не безпосереднє записаний).

Козаки ховають Нечая у святої Варвари.

Популярний заспів (вар. Д):

Ой з-під лісу [лісу] з-під зеленого гаю

Ой крикнули пани козаченьки: утікаймо Нечая!

Тут опущений властивий факт, початок можна реставрувати приблизно так (вар. К):

Ой з-під лісу, лісу, з-під зеленого гаю

Вийшло Ляхів сорок тисяч—утікаймо Нечая!

—Не бійтеся, не бійтеся, пани отамани,

Поставив я стороженьку усіми шляхами!

Як я маю, козак Нечай, звідси утікати:

Славу свою козацьку марно втеряти? ¹⁾

— А я тебе, мій Нечая, не убезпечая:

Держи собі коня в сідлі для свого звичаю! (А)

— Ой єсть в мене козак Шпачок—той дасть тобі знати:

Ой той скаже, коли тобі треба утікати (О) ²⁾.

— А я тебе мій Нечая не убезпечая,

Держи лучок і стріл пучок для свого звичаю (а)

(Держи собі шабелечку да під опанчею) (А) ³⁾.

А Нечай того не думає, Нечай не гадає—

А з кумасею із Хмельницькою мед-вино кружас.

(Іей поставив козак Нечаснюк він стороженьку в місті,

А сам пішов до Хмельницької шуки-риби їсти—Е)

(То він засів коло стола, з-дрібна промовляє,

¹⁾ Сполученне сих двох паралельних мотивів в вар. А.

²⁾ —Ой є в мене хлопець Шпак—то мій вірний козак (АЮ)

є в мене Шпачок—маленький козачок а

Він дасть тобі знати, коли утікати! АЮа.

³⁾ Дальше непотрібна ампліфікація: Коли придуть тебе Ляхи, Нечая рубати, Щобись ся мав, мій Нечая, та обороняти.

А з кумою із любовою мед-вино кружляє—*Б)*
 Ой сів же пан Нечаєнко та шуки риби їсти,
 Ох і прилетіли та до Нечаєнко та не мудрі вісти:
 — Ох і же ти, та пан Нечаєнко, мед-горілку кружаєш,
 А вже твої стороженьки та на місці не має!
 (А сам пішов до кумасеньки та шуки-риби їсти,
 Озирається—аж нема та стороженька на місці!)
 (Ой не вспів же пан Нечаєнко на скамницю сісти—
 Ой одсуне всю облоночку, аж усі Ляхи в місті!).
 Подивився козак Нечай в квартиру очима—
 Ай вже Ляшків сорок тисяч стоїть за плечима—*Ж)*
 Ей, я козак молоденький Ляхів не боюся,
 Маю ж бо я козаченьків тай оборонюся! *(А)*
 — Та біжи хлопко, та біжи малий, від хати до хати,
 Та давай, хлопко, та давай, малий, козаченькам знати!
 — Ой як міні, пане Нечаєнко, а знати давати—
 Напилися наші козаченьки, полягали спати! *(К)*
 Ай як ударив та козак Нечай та об стіл булавою:
 Ой тут міні, козаку Нечая, наглядати головою! *(Л)*
 (Ударивши козак Нечай у стіл головою—
 Кумо ж моя Хмельницькая—пропав я з тобою—*Щ)*
 (Ой як тупне да пан Нечаєнко да об скамью ногою—
 Ой тепер міні за всіх одвічати а своєю головою!—*б)*
 Ой як крикне козак Нечай на хлопця малого:
 «Сідлай, хлопче, сідлай малий, коня вороного!
 (Сідлай міні вороного, собі буланого:
 Гей виріжем вражих Ляхів геть що до одного!—*А)*
 (Кульбач, хлопче, коня собі, міні вороного,
 Іде Ляхів хоть сто тисяч—іде то не много!—*Б)*
 (Та сідлай, хлопче, сідлай, малий, коня вороного,
 А під мене та малий хлопче, старого гнідого—*М)*
 «Ой підтягай, та малий джуро, пошруги із-туга:
 Буде на Ляхів, та на тих панів велика потуга!»
 Ох не вспів та Нечаєнко та на коня ізсісти
 Задрікали в коня вороного ніженьки на місці *(Д)*
 (Гей як вискочив козак Нечаєнко сам коничка сідлати,
 Гей під кониченьком, гей під вороненьким стали ніженьки дрікати—*Е)*
 «Ой ти коню, [коню] вороненький, не бійся зі мною,
 Іно не доторкай [коню вороненький] землі під собою!» *(В)*
 (Ей стій, ей стій, коню, не бійся нічого,
 Не доступай підковами землі під собою—*Ж)*
 Ой не встатнув козак Нечай на коничка спасти,
 Взяв Ляхами як снопами по два ряди класти! *(А)*
 Ой кинувся козак Нечай від башти до башти, *(Б)*
 Ой став же він Ляхів, лядських панів, як яшний сніг класти *(К)*
 (Переїхав Нечай козак від брами до брами,
 Сколотив Ляшечками як вовк вівцями.
 Переїхав Нечай козак від башти до башти,
 Ой взяв [Нечай] вражі Ляшки як сніг в поле класти—*Ж)*
 Ой кинувся козак Нечай від дому до дому—
 Та зложив же Ляхів тисяч з коней як солону *(А)*
 Ой кинувся козак Нечай від брами до брами—
 Оглянувся назад себе—тече кров ріками *(Б)*
 («Ого вам, вражі Ляшки, за твою провинку:
 Збавили-сьте мого брата—за яку причинку»—*В)*
 Повернувся козак Нечай на правую руку—
 Не вискочить Нечай кін з лядського трупу! *(Л)*
 Ой удався козак Нечай до коня словами:
 «Не доступай, кінь козацький, до землі ногами!»
 Ой як стисно козак Нечай коня острогами,
 За ним Ляхів сорок тисяч з велими шаблами *(А)*
 Оглянувся козак Нечай на праве плече—
 За ним за ним кров людська річенками тече!
 Оглянувся козак Нечай на ліву руку:
 Не вискочить кінь вороненький із лядського трупу *(Г)*
 (Ой оглянеться козак Нечай та на ліве плече—

1) Сі два мотиви в вар. Л.

Аж позад коня і поперед коня кривавая річка тече—3).
 Ой оглядеться козак Нечай та й на праву сторону—
 Та покотилася Нечаєва головонька до долу (Ж).
 Озирається та Нечасню та на ліве плече—
 Ой полетіла та Нечасню та головонька з плечей (Д).
 (Ой узяти вражі Ляхи джуро притомляти,
 Взяв джурі маленькому коник потикати.
 Взяли джуро маленького щоркою крутити:
 «Скажи, скажи, джуро малий, чим Нечай вбитий?»
 — Пани мої вельможний нічим го не вбеге.
 Тільки кулев срібненькою під ліве плече!
 Нустилися вражі Ляхи гудзика врзгати,
 На Нечай на козака куленьку зливати.
 Ой не постиг пан Подольський з конівки напнати,
 А взяв козак ба і Нечай головку хликти—Щ)
 (Не знаєте вражі Ляхи, чим його убити—
 Срібним гудзьком самопала треба зарядити—О).
 «Скажи хлопче, скажи малий, чим Нечай вбитий?»
 «Срібним гудзьом посвяченим рушницю набити ¹⁾.
 Ой спіткнувся козак Нечай на хміль на тичину (Б)
 (Споткнув ся козак Нечай на хміль на хмелину (В)
 Злапав його пан Борейко ²⁾ ззаду за чупринку—Б)
 (Пошлютався під Нечаєм коник на купинку
 Злапав Ляшок, скурвий синок, його за чупринку—А)
 «На добрий день козак Нечай, як ся тут маєш?»
 Що ж ти собі лиш погадав—вже в руках засташ!» (Б)
 «Годі ж тобі, вражній сину та й так воювати,
 Треба ж твою кров козацьку з лядською змішати! (Г)
 — Ой ви хлопці та молодці [котрий буде у місті].
 Поклоніть ся моїй жінці, нещасній невісті (АБ)
 (Поклоніть ся, перекажіть нещасній невісті)
 (Поклоніть ся мамі, жінці, нещасній невісті С)
 Нехай вона назбирає срібла злота досить,
 Нехай мене викупляє та й останку просить!
 Не хотіли вражі Ляхи срібла злота брати,
 А веліли Нечасню в дрібний мак сікати.
 «Має вона сукині, має і блавати
 Нехай приїзжає та Нечай із певолі викупляти!
 — Не хочем ми, козак Нечай, твоїх сукоц ні блаватін.
 Тільки хочемо ми тебе на мак порубати—Б).
 — Гей молоді козаченьки, котрий буде в місті,
 Поклоніть ся матусеньці, нещасній невісті:
 Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче—
 Ой пад сином над Нечаєм чорний ворон кричє! (А)
 Ой глянула його мати та нову квартиру—
 Качаєть ся Нечасна головонька по ринку (А)
 (Не за малу хвильку—за малу годину
 Покотилась Нечаєва голова в долину—В)
 (Не за довгий час не задовго, за малу хвилинку
 Качаєть ся Нечаєва голова по ринку—
 Качаєть ся і говорить: іще буду жити.
 Як ся біла із Ляшками, так і буду бити! ³⁾
 (Ой поїхав та пан Нечасню на Саву мотилу
 Покотилась його головонька у яр у долину— Д)
 Та поз'їзджались та пани та стали сумувати:
 Ой деж бо нам Нечаєву голівоньку сховати?
 Ой сховаймо його голівоньку а де церков Варвара
 Ой щоб розійшлась по усьому світу Нечасникова слава (Д)
 (Ой збиралися славні козаченьки в Нечасні палати,
 Та вони стали думать, де Нечай поховати.
 Ой поховали пана Нечасню та в Києві край Варвари
 Коли зажив та пан Нечасню козацької слави— 3)

¹⁾ Київск. Старина 1887, VIII с. 788, і вар. Ю.

²⁾ Вар.: Подоцький.

³⁾ Київ. Старина 1887, VIII с. 788: інтересний варіант, але записаний від пані, яка чула його від няньки в 1860-х рр.

(Ой нумо ж ми, премилее браття, думати гадати,
 Де нам сєє тіло Нечаяєє біло, де нам його поховати?
 Гей зйїдїмось, премилее браття, на високу могилу,
 Та викопасмо, премилее браття, глибокую яму,
 Та посадїм, премилее браття, червону калину,
 Гей щоб войшла лицарська слава на всю Україну—У).

З літературного погляду ця пісня, чи пісні дуже інтересні тим, що в рижних своїх варіантах притягають для теми XVII в. мотиви нашого старого героїчного епосу: гіперболізм богатирського розмаху Нечая, роля його коня, промови до нього звернені—все се зроблене в стилі старої богатирської епіки, очевидно ще живої на Україні в тім часі, так що з неї обіруч черпала нова героїчна поезія на козацькі теми¹⁾. По друге—інтересний паралелізм пісні про Нечая з піснями про Берестецький погром: хронологічне й ідеологічне вони були настільки близькі, що мабуть уже в процесі формування між ними була дифузія, обмін мотивами, хоча в основнім замислі мабуть була глибока різниця політичного характера.

Ця політична ідея пісні про Нечая нас тут головню й займає. Досі вона лишилась без уваги²⁾, тим часом як на мій погляд досить ясно, що пісня мала тенденцію протиставити Нечая Хмельницькому, поставити загибель Нечая на його рахунок, і навіть обвинуватити його в зраді проти Нечая. Що така тенденція можлива, на се вказують сучасні джерела, які протиставляють Нечая Хмельницькому як найбільшу фігуру між козацкою після гетьмана, вважають його головою опозиції проти Хмельницького, ще більш непримиреної супроти Польщі ніж сам гетьман, переказують чутки про розходження й конфлікти між ними; і високо оцінюють популярність Нечая. З сих чуток найбільш конкретні належать до весни 1650 р. і були вже в своїм місці переказані³⁾. Тоді Хмельницький, як каже Кисіль, закликав зробити кінець Нечасю—«дати йому шию утяти», але скінчилося мовляв на тім, що Нечай відкупився великими грошима. Одначе чутки про гострі конфлікти між ними не переставали ходити і потім, як ми то бачили. Коли ходили вони в польських кругах, то мабуть ходили і в українських, і мізерна смерть під польським натиском такого визначного проводиря мєгла толкуватись не тільки як недбалство Хмельницького, що його відповідно не підтримав,—але і як вияв його нещирости і зради—тим більше коли скоро по тім (не берестецьким погромом) наступали ще яскравіші факти, які давали привід говорити про гетьмана як про задрісного і підозріливого тирана, що не терпить поруч себе популярних полковників і безпardonно їх нищить (історія з Гладким й ин., котрі ми вже чули і ще далі почуємо). В світі таких настроїв звертають на себе увагу такі подробиці пісні:

Нечай гине тому що загулав у куми Х м е л ь н и ц ь к о ї. Данило Нечай полковник браславський і родина Хмельницьких були посвячені, через Давидового

¹⁾ Порівняти приготування коня, його туге сидланне, вибір коня старого для Нечая з епічними загальними місцями билин, особливо про Добриню і Михайла-малолітка: порада коню підсакувати не торкаючися землі се повторенне з Добриніного змієборства, мотиви загалом збіднілі, але аналогія ясна. Нечаяєва голова нагадує ту голову від котрої родився Палій. Заготування кулі на Нечая—секрет Довбуша, що його можна застрілити срібною кулею під праве плече—див. мою Іст. Укр. Літ. IV с. 76, 80.

²⁾ Антонович в своїм коментарі до сеї пісні зважав імя Хмельницької, але сказав тільки, що не розуміє, чому кума Нечая так зветься (с. 97).

³⁾ т. VIII. III с. 267—9, і в сім томі с. 13; див. ще Transsylvania I с. 99: «хлопський бунт під проводом Нечая прикрив самому Хмельницькому» (березень 1650).

брата Івана, що оженився з донькою гетьмана; чи дійсно було кумою Данила Нечая гетьманова жінка і котра—чи перша (бувши Чаплинська, що трагічно загинула кілька місяців по тім), чи нова жінка, котру гетьман узяв того-ж року,—се невідомо. Але нісня могла мати на гадці взагалі се п о с в о я ч е н н е.

Далі, хоч не сказано виразно, що Хмельницька звабила Нечая з злими замірами, але в різних варіантах підчеркується, що Нечай гине через неї. В одному варіанті той Лях, що від нього Нечай гине, каже йому: «Я ж тобі не винен ні моя р о д и л а, ино тобі завинила кума твоя мила» (с. 68). В іншій: «Ударивши козак Нечай у стіл головою: кумо ж моя Хмельницькая, пропав я з тобою» (с. 85).

Супроти того може бути символічною рисою, що Нечай в деяких варіантах попадає в руки Поляків тому що підчас битви «спотикнувся на хмелину», або (Б і В) «на хмель». А далі таке протиставлення, що «Хмель по тичин вється, а Нечай з Ляхами бється», і гине в сій битві. Він «одвічає за всіх своєю головою» (б), тим часом як Хмельницький сидить десь безпечно, ослонений військом.

Я думаю, що сі риси (може розгублені з часом і побліді, коли ся антитеза перестала бути зрозумілою і цікавою) разом з схарактеризованою вище ситуацією дають право говорити про певну політичну тенденцію пісні, а з тим—і про таку інтерпретацію факту в сучаснім українським громадянстві. Я ще повернуся до неї, говорячи про пісні про Б'рестечко.

Для повноти поетичної історії сеї кампанії мушу згадати 'фрагмент думи, мовляв записаної Кулішем від кобзаря Андрія Шута:

Як у Винниці, на границі під Бугом рікою
Там стояв Іване Богуне каленицький (кальницький)
Обителью комлицький ²⁾.
Із Ляхами із мостивими панамі чотири неділі в запорі,
Казав-би як у тяжкій великій неволі.
Од своїх рук листи писав.
До гетьмана Хмельницького посилав:
Пане-гетьмане Хмельницький,
Батьо Зинові Чигиринський,
Помоч порятунку дай ³⁾.

Признаюсь, текст сей не викликає в мнє абсолютного довіря що до його повної автентичности. Так як єсть, він служить, очевидно, вступом до історії героїчної оборони Богун в Винниці. Мотив послання не номіч до Хмельницького—котрої Богун на час не дістав, може вказувати, що й тут був той мотив заведбання гетьманом західнього пограниччя в критичний момент, що в яскравішій формі вступав в піснях про Нечая. Чи була така паралельна дума тоді, чи пробували її скомпоновувати з піснєю про Нечая новітніми часами,—голос за спеціалістами думо-творчости.

3 Красноґо, здобувши замок 22 ж. с. лютого, і спаливши на попіл і його і місто Каліновський, як сам пише, збирався «на дальшу Україну тягнути». Але діставши відомости, що на Подістровю купичється козацтво і збирається зайти польському війську в тил, він постановив наперед вичистити сі «кути», і давши переночити війську після штурмів, 25 лютого насамперед рушив на Мурахов

²⁾ Антонович—Драгоманов с. 98.

³⁾ Сей вираз задав особливого клопоту коментаторам, які шукали тут якогось монастиря (обитель), але очевидно се «обиватель», або «обитатель», може так само «кальницький»

Сотником тут був Шпак, той самий, що стояв на чатах в Ворошилівці. Коли Каліновський пішов сюди, сі козаки вийшли з міста і потягли в числі двох тисяч до Дністра; але й та людність що лишилася, не хотіла спочатку пускати до міста польського війська. Кілька днів пройшло в сих переговорах. Спочатку старшина просила, щоб гетьман не входив до міста, а став тільки на передмістю; той не відступав—грозив «огнем і мечем зносити», як Красне, і вимусив, що впустили його до одної частини міста, на однім боці ставу, а люде перевеслися з усім добром на другий бік. Потім добився, що польське військо було впушене і до сього другого міста, а люде перейшли до замку. Тоді став домагатися, щоб вони вийшли з замку, віддали армату, провідників, і зложили присягу на вірне підданство королеві. Люде не годилися, і ще півдня пройшло в сих переговорах. Каліновський вже велів вивести артилерію на позиції й готуватися до наступу; людам дано знати, що не жарти—може повторитися та історія що в Красному, і вони кінцеь кінцем вийшли з замку, зложили присягу, віддали одного як провідника, а інші, мовляли, повтікали за той час, і вони їх обіцяли приставити не пізніш двох тижнів, і так справа покінчилась¹⁾. Правдоподібно, про тутешню покору людности, що наступила по сій капітуляції, оповідали в Варшаві нунцієві, що тутешні селяне, хоч і «Греку», дуже тішилися з приходу польського війська і висловляли своє задоволення, що повертаються їх старі пани: давніше вони мали одного пана, а тепер мусіли зносити багатьох: кождий козак ставав самовласним паном, і вони вже не звали, як їм далі годити стільком²⁾. Як бачимо, на ділі вони дуже тяжко поверталися до сього щасливого status quo.

З Мурахви Каліновський рушив до Шаргороду. Тут сі переговори пішли гладше, після попередніх прикладів. Так само піддалися сусідні Чернівці. Як оповідає Освенцім, Каліновський хотів тут провести решту зимового часу, визначивши військові квартири, і можливо в звязку з тим написав до Хмельницького, на руки Кисіля, листа з Шаргороду, представляючи всю сю кампанію як випадковий епізод і стелячи дорогу до переговорів, комісарських трактатів і т. д. «Як я раз то декларував вм., і зараз на тім стою, і найбільшим моім бажаннем зістається, аби в вітчизні нашій зацвів бажаний спокій, і не приходило більше до такої жахливої руйни,—так вірно пильную того, щоб сі краї нарешті відіткнули і ухвалена Річносполитою комісія дійшла бажаного успіху. Теж думаю і про вм., що як людину християнську мусить ся біда настроювати і вм. до того перемир'я, аби воно дало нам нагоду з обох сторін протягнути собі руки»—писав він. «До відома вм. подаю, що я по сій стороні лінії застав бунти, яких ніколи не сподівався. Робилися річи недопустими, панувало крайне своєвільство, трапив я на великі купи—а всього того привидею був Нечай, що й вм. волі і наказів, як довідуюсь, теж не слухався. За проведом того чоловіка хляпство збиралося в куня, і він на чолі їх уже йшов з тим умислом, щоб знищити несподіваним нападом військо Річносполитої, розложене по сій стороні лінії на зимових квартирах, не сподіваючись ніякої небезпеки. Стягнув уже був на сі полки ріжну армату з Браслава, і зібравши всякий военний припас просто вже тягнув до нашого війська, що безпечно сиділо собі. Та взнав сам у яму, котру копав нашому війську сей зачинатель злого!» Отже Каліновський сподівається, що Хмельницький не буде мати за эле сього інциденту: бо Нечай перейшов лінію проти його, Хмельницького, волі, і ши-

¹⁾ Michałowski с. 609, пор. 622, Oswięcim с. 263.

²⁾ Жерела XVI с. 108.

рив бунти против його бажання вести діло до замирення і комісарських переговорів. Тому просить дати дозвіл сій комісії на приїзд і переговори 1).

Розуміється, се була тільки фразеологія, подиктована бажанням швидко і необережно почати кампанію. Кисіль хвалився, що то він дав привід до такого миролюбивого жесту; в деякій мірі се може бути правда—але був се тільки привід. Як я вище вказав, могла бути надія, що смерть Нечая—найбільшого загорільця, підійме в війську більш миролюбні настрої. З другого боку—недостача сил не дозволяла польському війську пускатися в дальшу авантюру. Всі листи Каліновського і Потонького до короля і уряду кінчаться розпучливим благанням обіцяних військових контингентів, а їх не було. Натомість з усіх боків ішли грізні вісті про союзників Хмельницького і їх помічні полки, що йшли чи ладилися до козаків. Треба було доконче вигадати час, і з початку війни зробити, бодай про око, карну експедицію против Нечая.

Кисіль, що його Каліновський вжив за посередника, був незвичайно утішений тим, що такий представник непримирених звернувся до нього. Він уже перед тим, на перші вісті про його наступ, не знав на яку ступити: чи обстоювати політику мирну, чи прийняти за факт сю війну—особливо коли б вона пішла щасливо (повні вагання між ріжкими можливостями його листи до канцлера Лещинського і підканцлера Радзійовського, з Гоші 23 лютого) 2). Тепер отримавши листа Каліновського з дорученням посередничати у Хмельницького, він розсилався в поздоровленнях, компліментах, заявах повної солідарності і обіцянках всіма силами служити його плянам. Вихваляв його стриманість—замір припинити дальший похід на Україну, і ex necessitate facere viribitem: з неможливости продовжувати похід при таких малих силах зробити великодушний жест—поклик до мирного розв'язання справи. Поставити перед Хмельницьким дилему.—Або він має признати, що Нечай постунав на власну руку без відома гетьмана, як то робив і торік 3), і дістав за се палежну заплату 4), і в такому разі не пускаючися в воєнні операції треба рішати справу комісією. Або приїме все за casus belli зсолідаризувавшись з учинками Нечая—тоді війні! Справедливо вішував, що така чи инакша постава Хмельницького буде залежати від того, чи він уже має досить татарської сили чи ні: відповідно до того візьме тон миролюбний або непримиренний. Для себе персонально старий воевода, хоч скалічений подагрою, пропонував сепаратний піввоєнний похід з своєї Гоші на Київ: зібравши розпорошену київську і чернігівську шляхту, прилучивши її до свого полку, він піде з нею поміж військо коронне і литовське як minister pacis, служитель миру «Коли в очах черни від лівої і від правої

1) Лист з неможливою датою 16 березня у Михаловського с. 616. з датою 21 лютого, теж неможливою—у Темберського, с. 164. Судячи з дневників міг він бути писаний не пізніше 27—28 лютого, але не раніше і 26, з огляду на дату: з Шаргороду. Лист Кисіля з Гоші, з котрим він пересилає сей лист Хмельницькому, в друкованій копії Освенцима (с. 265) і в рукописних: Ос 2286 л. 130, Нарушевича 145 с. 69, датований 3 березня (у Темберського теж неможлива дата—28 лютого, її треба відкинути). Се дає дату і для листу Каліновського.

2) Лист до канцлера—Ос. 2286 л. 124, до підканцлера Наруш. 145 с. 53 неділа до нього ж з 26 лютого—Михалов. ч. 213.

3) Co mu nie nowina była (Нечаяні) bo i w przeszłym roku... bez woli jego (Хмельницького) zwiódł był Tatarów kilka set i nazabiał szlachty

4) Szukał ten zdradca -nie szukano go!

руки блисне зброя, я буду торгуватися про згоду (*media pacis propinabo*): і в Хмель—коли вдасться—і з духовенством поведу переговори»¹).

В такім духу того ж дня написав він листи—не тільки до гетьмана, але одночасно і до митрополита, через котрого, для кращого успіху вважав за краще переслати свого листа гетьманові²).

Лист до гетьмана починався такими категоричними словами: «Ми, пане гетьмане, мій великомилостивий пане і брате! З початку світу при пшениці кукіль, а при костві, або по нашому—при церкві божій—має чорт каплицю!» Такою чортовою каплицею, поруч ширих заходів короля, Кисля і самого гетьмана коло замирення—«аби кров християнська не лялася і не загинула остання горсть народу Руського»—була робота Нечая, «когрову нехай уже Бог одушить той гріх, що він зник був без відомости в м. м. пана силу злих річей робити: Татар на своїх наводити, кров проливати, шляхту побивати. Так і тепер наробив: забравши з Браслава армату перейшов лінію, наступив на становища польського війська, словами і листами зневажав не тільки жовнірів, але й самих вождів. Та чого шукав, те й знайшов—яку нагороду заробляв, таку й дістав—за справедливим декретом божим». Але сей інцидент неповинен помішати миротворчої роботи. Король хоч дуже розжалений «сею звадою»³), але не ставить її на рахунок гетьманові, будиши певним, що все сталося без його відому. Комісія повинна відбутись неважаючи на віщо. На ній воевода Лянцаронський покаже Нечаяві «плюгаві листи і відповіді», котрими він накликав на себе наступ Каліновського. Він, Кисль, зараз же на першу вість про краснянську пригоду стримав Каліновського від дальшого наступу—щоб він не переходив лінії. Отже так як Хмельницький був визначив з'їзд у П а в о л о ч и, нехай тепер призначить день з'їзду, і комісари на той час прийдуть на лінію—«а Бог може за одну годину зробити те, що не вдалося за цілий рік»: привести до порозумінні обі сторони. Воевода буде чекати відповіді десять день, термін—до 12 березня: коли його післанець до того часу не привезе від гетьмана позитивної відповіді, то воевода буде вважати справу комісії і згоди за страчену.

В листі до митрополита—просячи його з свого боку своїм духовним авторитетом вплинути на гетьмана, щоб він не переривав переговорів, Кисль ще раз підкреснув вину Нечая і цілком по тарасконськи розписав свої заходи коло затримання спокою неважаючи на сей інцидент. «Сталось як я ворожив! Виграли застав країні—і перебили заходи коло згоди! Але не з сторони короля ані п. гетьмана війська Запорозького. Звичайна нависла інтермедія (*intermedia phraenesis*) небіжчика Нечая запалала огонь і сталося згідно з староруським прислів'ям: Зла искра сама згинула, а світ запалила» Але Кисль робив що міг Се він стримав польське військо від дальшого наступу—інакше б воно незнать куди забігло своїми чатами! Се він намовив Каліновського, що той написав сього листа до Хмельницького, заявляючи готовість ігнорувати вчинене Нечаем і далі зіставатися в згоді і рішати справу комісії. Нехай же митрополит своєю «настирською намовою» постарается стримати

¹) Осол. 2286 л. 128.

²) Лист до гетьмана виданий у Освенціма с. 265, і в латинським перекладі, але з неможливою датою 28 лютого у Темберского с. 165; про рукописні копії вище с. 191; лист до митрополита Міхалов с. 614

³) Про настрої короля Кисль нічого не міг знати, і «свобідно» видумував від себе, своїм звичаєм.

кровопролиття—«аби не пропасти нам самим і не загубити до кінця віру і нарід Руський». Бо коли упустити сей момент і війська зійдуться—вже всьому кінець!

Але в дійсності і так був уже кінець усяким переговорам. Саме того дня, 3 березня на фронті відновились операції.

«Не знати яким фатумом наступила інша рада, і військо клянувши розписані квартири, рушило (з Шаргороду) до Чернівців»,—писав Освенцім. Переночувавши там з 2 на 3 березня воно відновило чистку лінії, і нам також неясно, що дало причину до такої зміни. Може бути, що вплинув на се приїзд Потоцького, що в тім часі з'являється тут—повний рішучости продовжувати щасливо розпочату кампанію і рушити військо на Винницю (лист його до канцлера з Мурахови цитований вище)¹). Можливо, що прийшли в тих днях нові обіцянки підмоги з Варшави і заохотили до дальшого походу. Може бути, що й саме військо, аніж спокійно стояти, захотіло ще почистити Подністров'я, як висловлявся Каліновський—і трохи полатати свої діри.

Але перша експедиція вислана на містечко Стіну (над р. Русавою, яких 20 клм від Чернівців) винала дуже невтішно. Каліновський в своїх репортажах, що правда, постарався предствити її можливо дуже невинно, але зате Освенцім описує її дуже кольоритно і докладно. Коли військо зближалося до містечка, каже він, виїхало на зустріч двох міщан в посольстві від вїйта: просили «миру» іменем громади, і повели військо до міста. Але робили се «мабуть без відома посольства», завважає автор, бо коли військо надійшло до передмість, «немала кількість хлопства почала з самопалами, з луками й іншою зброєю випадати на хутори і за хутори—стріляли, відгрожувались дулі показували і за вибаченням—зади вишинали». Так доволі довго товклись, не пускаючи до міста, аж нарешті кілька хоругв кинулись на них і розігнали—стративши при тім двох товаришів, а з другої сторони вдарив на долишнє місто воевода Ляцко-ронський з пішим військом і частиною кінности. Так кінець кінцем опановано те долишнє місто, а бунтівники вступилися до горішнього. Але воно було дуже неприступне, і хоч Каліновський велів його штурмувати, нічого з того не виходило, тільки всякі утрати, а обстріл з гармат не робив ніяких значніших шкод облеженим, і вони не хотіли видати старшину ані послухати інших польських домагань. Нарешті, бачучи, що силою з ними нічого не зробиш, Каліновський мусів згодитись обмежитись чисто номінальними знаками покори: прийняти присягу й контрибуцію 4000 злотих. Та замість 4 тис. другого дня депутація прислала тільки тисячу, котру Каліновський їм віддав назад, і з сим тріумфом завернув назад на Чернівці, тільки на всякий випадок поставив в сусідній долині кілька своїх хоругв. Коли військо відійшло і люде з містечка вийшли на місце де стояв був польський обоз, сі польські рицарі вискочили з засідки і з криком «гала! гала!», почали рубати нічого невинних і безборонних людей—нісля капітуляції і присяги. «З півтора ста того викосили», завважає Освенцім.

¹) У Міхаловського сей лист з датою 3 березня, але він говорить про здобуття Ямполья в ніч під 7 березня, і в дійсності писаний мабуть 9 березня, коли військо стояло в Мурахові (тамже с. 623). Про сей приїзд Потоцького я поза тим не бачу відомостей, і очевидно його побут при війську був дуже короткий. Незгода між обома гетьманами обгострилася ще більше, так що коли прийшлося потім збирати військо до куди в місяці травні, підканцлер Радзівівський спеціально їздив до Потоцького до Галичини (мабуть до Єзуволя, де його побачимо в квітні) «для полагодження ворожнечі між двома гетьманами—великим і польним» (Освенцім с. 282).

В реляціях Каліновського підканцлерові Радзівейському, а 5 і 8 березня, не знаходимо сих барвистих подробиць. В реляції писаній «з обозу під Стіною», 5 березня він пише:

«Відобравши Шаргород, Чернівці, Мурахову, Садківці і привівши до послушенства, поступивши під Стіну—фортецю поблизу до Камінця, і завдяки відвазі, наступивши з трьох сторін, взято нове місто з фільварками, обсаджоне багатьма тисячами людей. Вищого міста, через його натуральну позицію, не вдалося взяти ні в ніч п'яткову ні в суботу¹⁾, і вважаючи що вони просили милосердя, а деякі хоругви не прийшли, я не відмовив їм—і посилав форму (присяги):

«Ми... присягаємо Богові всемогутчому... перед ясновельм. п. Мартином на Гусятині Каліновским, що ми і потомки наші будемо вірні й жичливі королеві Я. м. і його наступникам королям польським. Також панові своєму дідичному будемо віддавати всякі цвинности, як також і до скарбу короля і Річипосполитої. Жадних бунтів ні ми ні діти наші не будемо вчинати, ані сотників і козаків у місті не будемо вибирати ні перетримувати. Військові королівському за ординансами ім. п. гетьманів (і полковників не будемо боронити становичі і нічигів ані вільного переходу хоругвам. Але так як перед тими козацькими бунтами були послужні, так і тепер общіємомо бути ми і діти наші, і більше з ними (козаками) сходитися не будемо. Так нам Боже допоможи і мука його невинна».

«Так відправивши сю процедуру стінську, рушаю до Чернівців, і там не залишу мати око на неприятельські замисли, на потуги Хмеля з своїми й татарськими військами», пише далі Каліновський в сій реляції, і кінчить проханням присяжки пушкарів, фальверкерів, фурманів під мушкету і т. д. «Бога ради нехай війська наступають поки час і пора, бо потім occasio salva, і я боюсь, що з таким малим військом не зможу відповіс и завданням мого уряду, особливо з огляду на неприятельський наступ»²⁾.

Після сих стінських подвигів, під днем 6 березня Освенцім уміщує раду у гетьмана над тим, де провести решту зими, вичікуючи тих наємних контингентів, що ніби то мали прибути, а тим часом їх не було. «Стала рада згідна, щоб у Визьлиці, яко місті просторнім скінчити останок зими і трудів» (266).

Каліновський в черговій реляції з 8 березня, що правда, не згадує виразно про таку раду і ухвалу, але фактично дає зрозуміти, що замість попереднього наміру: стояти на Подністров'ї й «мати бачне око» на неприятельський наступ, зайшли інші рішення.

За ласкою божою і високим щастям його кор. мил. все вже Подністров'є заспокоєне. Стіна карк свій схилила—не абияка фортеця тих країв. І Ямпіль з своїми бунтівниками, на великість і силу надію покладавши, добре заплатив за свою непокірність. А що та паскудна бестія (belina) з Ордами де далі то ближче до війська нашого приступає, приходитьсь нам зайняти позицію в Винниці, яко місці відповіднішій³⁾, і там тих моштрів чекати; може Бог дасть, що ті наємні війська, котрих тут іще нема цілком, і ті помічні полки, хоч би й не такі як мали бути в компуті, підтримають наші сили⁴⁾.

Супроти таких замірів напад польського війська на Ямпіль—пограничний пункт зборівської лінії і границне місто з Волощиною, виглядає на цілком добичницький наїзд перед походом. Ніяких конкретних мотивів сього нападу жерела не дають, а Ковховський тільки до річи зазначає, що саме був там великий ярмарок, багато поз'їдилось купців з товарами, з ріжних кінців Поділля і Волощини. Се очевидно й дало

¹⁾ Субота 4 березня н. с., лист писаний другого дня.

²⁾ Осол. 2286 л. 130.

³⁾ Jako w miejscu wspanialszym siedem belli w Winnicy obrac nam przyszlo.

⁴⁾ Осол. 2286 л. 133 об.

привід до нападу. В ночі з 6 на 7 березня польські полки несподіваним нападом захопили місто, війшли на ринок, коли купці саме відчиняли свої крамниці. Задзвонено на ґвалт—але ніяка оборона була неможлива. Люде кинулися тікати за річку—міст поломився, маса народу потонула, і не було рахунку. Жовніри «в пень вирубали, спалили і страшну силу здобичи набрали—раховано, що вбито там було до 6000 воєнного люду, Козаків і Волохів», а скільки невоєнного погинуло, того віхто не рахував. Чимало значних бранців—козаків, Греків, Турків приставили до гетьмана, також армату, порохи, і обловилися великою здобичею. У одного грецького купця «знайшли» 60 тис. золотих ¹⁾. Потодкий з тріумфом сновіцав про сей новий подвиг канцлера: «Ямпіль твердоустий, позбавивши майна і життя бунтівників, що в ній замкнулися, дорого заплатив за свою падуту упертість: огнем і мечем зруйнований дощенту в понеділка на вісторок ²⁾».

По сих трудах військо відпочивало в Чернівцях три дні, і 9 березня н. с. рушило на Винницю: на Мурахову, Садківці, Красне, Сутіска. Ставши на ніч у сім селі, яких 20 клм. на полудне від Винниці над Богом, 10 березня, Калиновский виправив кінним під їздом наперед воеводу Ляндкороньского. Той в дорозі довідався, що в Винниці стоїть Богун, полковник кальницький, з 3000 козаків, і поспішив своїм їздом—не вважаючи на великий сніг, щоб захопити й Богуга неприготованим, як то вдалося в Чечасм. Виглядало, що козаки стоять безпечно, не держачи сторожі наоколо міста, і польська кіннота без перешкод війшла до передмість, захопила з розгону замок і стала наступати на місто. Козацьке військо стало повнад Богом, борюючи приступу. Кіннота польська відважно кинулася в наступ через ріку, ледом, і попала в полонки, повирубувані в леді,—вони трохи замерзали зверху і були притрушені свіжим снігом (Коховский каже, що козаки вирубали ті полонки в переддень і зверху притрусили снігом, щоб вони скорше замерзали—взагалі сі Богугунові хитрощі стали легендою, аяк потім поглиблювалася і розвивалася одним письменником перед другим). Польські лицарі з розгону полетіли в сі полонки, почавши від самого Ляндкороньского і двох ротмістрів що були з ним—Миколи Кисіля старости черкаського і Мелешка новгородського стольника. Ляндкороньского удалось витягти, а ті два ротмістри й багато вояків і коней погинуло; трупи їх довго потім лежали на леді непоховані; про Кисіля казали, що собаки його зїли цілого, лишивши тільки голову і одну ногу ³⁾).

¹⁾ Michałowski с. 623, Oswiecim с. 264—5, Kochowski с. 227, Pam. Radziwiłła с. 435, Spominki II с. 69.

²⁾ Міхалов. с. 613.

³⁾ З повного глибокого жалю листу воеводи Кисіля, писаного 23 березня, під вражінням привезених до нього останків його брата—«за очам цілого війська з їдженого шановного тіла», варто навести кілька фраз, досить характерних для ситуації: «Не менше завинили в тім безбожні й нависні люде в самій вітчизні, що так шарпали старинну цноту, віру і славу дому мого, що мій мнлий брат, щоб засоромити обмовців (означено) умисно шукав смерти на тім полі і запечатав її гоїною пролітою кровю. З тим наміром і рішенням він поїхав; коли б скалічене здорове не розлучило мене з ним, і я б у тім йому поміг і там би запечатав—бо хто не бачить, куди йде фатум нашої вітчизни». І далі: «Війну сю взагалі зачато на винищення останку шляхти польської!—Коли Бог не змилується і прийде хан з Ордою, то або певна страта наших

По таких сюрпризі відступили з великими втратами під замок і спішно післили вістунів до Каліновського, щоб ішов ратувати. Той на вечір наспів з головним військом, а за ним згодом надійшла й армата. Тоді козаки вночі під неділю (під 12 н. ст. березня) заналили місто, а самі відступили до монастирської частини, дуже добре укріпленої. Поляки рахували, що було там до 6000 тис. вибраних козаків з ріжних полків, крім того чимало винницьких міщан і селян з сусідніх сіл. Вони цілу неділю і понеділок відбивали наступи Поляків, відстрілювалися й билися вруч, стягаючися все більше до краще укріплених пунктів наоколо монастиря, і Поляки понесли великі страсти в людях, а так звана німецька піхота рішучо стратила охоту до бою (один з учасників іронізує, що то були тільки «німецькі плюдри (штани) і кабати», а в них ріжні реміснички, що найнялися до війська та зовсім не виявляли воєнного духу). Але Каліновський з Лянцкороньським завзялись добути Богуна і не переставали штурмувати козацьку цитаделю.

Тоді в понеділок під вечір козаки вислали парламентарів, прослячи замирення. З польської сторони виїздив ротмістр Гулевич, автор інтересної реляції про сю винницьку облогу, з другим шляхтичем, підстоїм brasлавським Ржевуским; з козацької кілька сотників. Вони вели переговори до пізна, продовжували потім другого дня (ві второк), і були вже домовилися. Поляки домагались видачі Богуна, армати, корогв. Козаки Богуна видати не годилися, але віддали захоплені в нещасливій пригоді на Богу польські корогви, коней, давали контрибуцію в худобі, меду і под.; армату обіцяли полишити на місці, виходячи з міста. Поляки мали вийти з міста і дати свободний вихід козакам. На тім зробили угоду, зложили присягу і обмінялися закладнями: з козацької сторони пішло в застав кілька сотників, з польської два шляхтичі. Але Каліновський з Лянцкороньським знов заминали «стратегему» в тім роді як у Стіні, тільки в більш грандіозних розмірах: польське військо мало схватися в замку і в ріжних частинах міста та оточити козаків, коли вони вийдуть з своєї цитаделі: змусити їх силою, щоб вони видали старшину і зброю, а коли б не згодилися—бити їх. Та козаки про се чи довідалися, чи щось помітили, і не хотіли виходити, а допевнялись, щоб польське відійшло в а м и л я ю від міста. Каліновський не згодився на се, і козаки перервали трактати¹⁾.

країв, і замість щось уторгувати, ми з ухами до дому (прислів'є), або й ціла Річпосполита попаде в небезпеку. Іде війна не почала ся, а вже військо знищене дорешти, і найкращі люде гинуть, і «подсуха» скорше наступить, ніж ми сподівалися». (У Освенціма с. 274).

¹⁾ Так оповідає Освенцім. Анонімний дневник в колекції Русецких ркп. 41 с. 236 каже, що се тільки хтось по-дурному пострадив козаків, а головне—що вони довідалися про зближення козацького війська:

«В понеділок 13 марта просили милосердя. Вимовлявся Богун, що «я не Нечай, за лінію не перехожу». Пристав на се й. м. п. гетьман—післав до них Гулевича старосту звенигородського і п. Ржевуского підстоїла brasлавського, дозволив їм одійти вільно, тільки аби армату віддали, корогви і вязнів. Сам Богун і Височан й інші вийшли з свого окопу, радо на то згодилися, віддали корогви і вязнів, і жінкам сказали до дому (йти), а самі другого дня мали рушати з військом своїм. Дня 14 марта почали наші упоминатися своїх коней, і п. старости житомирського компанія також тих річей, що у неї перед тим забрано. (Богун) обіцяв прислати з Кальника і дав в застав двох сотників п. гетьманові, а гетьман дав їм за провідників двох своїх: п. Миколая Залеского і п. Літкевича: вони до них вийшли, іли з Бо-

Поновлювано їх потім, але ніяк вони не доходили до кінця. В польських кругах одні підозрівали, що се черці винницького монастиря так відпорно настроюють козаків, інші—що се інтригує шляхта, котрої мовляв в тім війську Богун було чимало—чоловіка до 70, і вони бояться, що як прийде до капітуляції, то їх як зрадників порозстрілюють. Козаки уступилися до третьої лінії своїх укріплень; ковей частину вигнали—і побивали польських джурів, що пробували їх ловити. Поляки пробували відтяти їм воду, але се не вдалось. Обстрілювали їх з гармат, огнистими кулями; але козаки їх гасили, і особливої школи не терпіли ¹⁾.

Польське ж військо до крайнього нудилося тяжкою службою, вічною сторожею, не розбираючись і не розсідлаючи ковей. Дотого деморалізували їх ріжні суперечки й інтриги начальства між собою, що кінець кінцем відбивалися на загальній карності. Спинається на сім спеціально Освепцім, і його подробиці досить характеристичні. Між Лянцкороньським і Каліновським ішли вічні незгоди. Лянцкороньський як старший рангою сенатор претендував на певну незалежність від гетьмана, що претендував знов на повну військову субординацію з його боку. Він закидав Лянцкороньському, що той пише до двору, собі приписуючи всі заслуги кампанії; Лянцкороньський нарікав, що Каліновський не памятає тих послуг, які він йому робив. Коли на якійсь нараді в Шаргороді Лянцкороньський почав пригадувати Каліновському свої «інтерцесії» за ним перед військом, Каліновський відізався: «Вашеці інтерцесії були такої ваги як фіга», і показав йому дулю. З-за булави Нечая вийшли між ними грубі лайки, бо Лянцкороньський взяв її собі, а Каліновський добивався, щоб він йому віддав, і дозволяв собі грубі вирази. Вачучи се, й нижчі офіцери дозволяли собі. Коли Лянцкороньський став раз жалітися перед Каліновським на одного поручника за мародерство, а той став відказувати, і Лянцкороньський дозволив собі висловитись, що тому поручникові «подібніш було б биком бути ніж жовніром», поручник відтяз воеводи: «А тобі подібніш кози пасти, ніж бути сенатором», і Каліновський не зробив за се ніякої замітки поручникові.

Загалом він не користувався ні авторитетом, ні довірем у війська, і се виявилось при першій пригоді. Натомість Богун за сеї облоги здобув у Поляків незвичайно високу репутацію лицаря і стратега, як ві оден з козацьких ватажків. Коховський присячує Богуну ентузіастичну сторінку описуючи його виїзд на розвідку. Користуючи з переговорів завязаних з польською старшиною, Богун в почи виїздить з Виллині, щоб розвідатися, чи не підходять йому на виручку козаки. Навибує на польську розвідку і не вмівши відповісти на пароль, зраджує себе перед неї. Його пашир блиснув під проміннем місяця і з того Поляки пізнали його персонально. Рогальський, хорунжий Каліновського, догонивши його, вже йдарив був держакком; инший товариш вже хопив його рукою; але він пустивши коня вирвав ся від них. Пустився черза ріку, попав в ополонку, та кінь його вивіс і відти. Діставши ся до монастиря не виявив ні втоми пі якогось змучення від перебутих небезпек, і на світанку вже на-

гуном; він велів ударити в бубни, аби піхота виходила. Почали наші до них тиснутись, почали з ними зачіпатись (odpowiadać) і хтось з наших їх настрашив, що «вас в полю витнуть». Товариш якийсь приїхавши почав говорити, чи навмисно, чи по дурному: «Верніть нам товариша!» Почали розпитуватися, де його взято. «Під Коморовим, допіро вчора». Вони сказали: «То не наш полк, а Уманський», і доміркувалися, що йде поміч, і не схотіли йти з монастиря: не дбали про своїх чотирьох сотників, але і наших не пустили».

¹⁾ Редація Гулевича, Oyczyste Spominki с. 70, дещо повніша копія в Осол. 2286 л. 140.

лав на польські сторожі, в день уже бився на валах, все на тій же рябій коні, котрому завдячував свій ратунок попередньої ночі. Коли Поляки пізнали його і жартуючи спитали його, чи здоров, він відповідав, що Поляки віддячили йому йому сею ванною за ту що він їм урядив в тій же ріці¹⁾.

Тим часом як ото йшли такі приєри безвиглядні бійки під Винницьким манастирем, цілий тиждень, від 12 до 19 н. с. березня, раптом роз'їзди розіслані на розвіді і розправи з «бунтівниками» в різних напрямках периферії, принесли панічну звістку про наближення великого козацького війська. Сталось се так. Син Каліновського, обозний коронний Самуель Каліновський вибрався в під'їзд на Кальник, щоб довідатися про Хмельницького, де він і чи не йде в німіч Богуніві. Дійшов до Липовця (40 з чимсь кілометрів від Винниці, просто на схід). Погромив тутешніх козаків, що замкнулися були в «замку», й розташувався на спочинок, післявши наперед в сторожі роз'їзд. А той ледве вийшовши з Липовця наскочив на козацьке військо, що саме надходило—полк Глуха, полковника уманського, як казали. Ледви зтік до Липовця, а одночасно його слідами не тільки надтигнули Глухові козаки, а й козаки Полтавського полку, що йшли під проводом Пушкаренка на відсіч Полякам під Винницю²⁾. «Всі були б ми погинули на місці, коли б нас сам Бог не поратував! На одну нашу хоругву ударила вся сила неприятельська—против неї рубалася ми дві години темної ночі серед тісних плотів, і по дню вже властиво прийшовши до справи і 19 добрих язиків добувши, вернулися до війська»—нише оден з учасників, може дещо гочерозініше представляючи справу, ніж вона була в дійсності. Освещім наприклад досить сумними рисами характеризує відступ сеї передової сторожі до Винниці, але кінець кінцем се дрібна деталь, а в кождім разі факт був той, що на військо Каліновського раптом як грім з ясного неба вдарила вістка, що велике козацьке військо от-от уже надходить до Винниці.

«Яким фатуном нашим то сталося, що гетьман не знав про неприятеля, аж доки на око його не побачив, не можу знати—але вийшла з того страшна конфузія, гірша ніж челявська! З корогвами одні в браму, інші через вал, інші пішо, і коли б воевода браславський (Лянцкоронський) не оперся коло мосту, вся п хота полягла б

¹⁾ Коховський с. 229. У Гулевича, учасника сеї винницької облоги, Богун на початку облоги (з 12 на 13) з кількома сотнями товаришів пробує вирватися з Винниці: переправився через Бог, але польські хоругви, що стояли в полі, поміняли й заступили їм дорогу; дехто поліг, декого взяли в полон, а самого Богуна поранено в чоло і він повернувся до манастиря. Правдоподібно обидві версії оповідання належать до одного факту: різно його оповідали і представляли. Але Гулевич при тій поділяе високу характеристику Богуна, хоча й більш лаконічно висловлюється: в Винниці «застали ми Богуна полковника винницького, чоловіка, правда, лицарського, але при тій дуже зухвало» (с. 69).

²⁾ Анонімна хронічка Пам'ятників I² додає тут маленький епізод, як виласяв з Липовця на звіді Кондрацький, з 160 товариства, повернувши з під'їзду назад до Липовця, застав уже там не Поляків, а козаків, бо слідом після його виїзду прийшла до Каліновського (молодшого) відомість, що козаки вже наступають, і Каліновський вдосвіта, не чекаючи Кондрацького, спішно рушив назад до Винниці, а слідом за ним погнало козацьке військо під проводом Пушкаренка. Кондрацький, наскочивши на козаків в Липовцю, втратив усю компанію і тільки сам-четверт утік до Винниці.

цілком») завважує той же учасник липовецької експедиції, В. Мясковский¹⁾. Супроти того, що язики говорили про наступ від Білої Церкви Хмельницького з усіма силами, було ясно, що довше зіставатись під Винницею польському війську було неможливо. Але Каліновский доволі мудро розпорядився ще раз пустити наступ на Богуніву фортецю—властиво сімулювати наступ, і не вважаючи на паніку, що вже пішла по польському війську, і на масову неорганізовану утечу, що зараз почалася в нім, всетаки на світанку, 21 березня²⁾ частина польського війська звела звичайну бійку під козацькими укріпленнями, яка тривала кілька годин, і се мало той щасливий для Поляків наслідок, що Богун, не маючи відомостей про помічні полки, які йшли йому на рятунок, не з'орієнтувався і не вдарив на польське військо з тилу в найбільш критичний момент, коли воно шукало відступу, і було вже zagrożене з крила козацьким полком що посушав до Богуня.

Поки під маастирськими укріпленнями йшли герці та стрілянина, польський обоз переправився через Бог на дорогу до Браїлова, до Бару. Козацьке військо, під проводом уманського полковника—рахували його на десять тисяч, уже надтягло до Винниці, з великим гуком—від мосту на новім місті було його видно на вистрлі з луку, як кажє Освенцім. Але Бог почав уже розливатись, і небезпеки не було щоб козаки могли перейти. Частина польського війська була вислана против наступу під Ясунинці, а против передової сторони його виїхав воевода Лянцкоронський з невеличким відділом і відоміав, так що ситуація не була грізною,—але в обозі польським почалось велике замішанне. «Челядь, що була при возах, стрівожившиєся почала тікати від коней, від возів, а деякі товариші з ріжних хоругв серед того стиску, коли возя покинуто, стали своїх же грабувати, наробили великої шкоди самі між своїми, і подібна була справа до пильвецької, тільки що військо все таки пішло в порядку, забравши з міста піхоту і ті хоругви що вели битву. Козаки, вибігаючи на ваги на прощанне кричали, як звичайно на Ляхів, подаючи ріжні прізвіща: «Цигани, вигнаці, кми, пильвачики, не гайтеся³⁾, далі до Висли, не тут ваше діло!» «Пан геть-

¹⁾ Міхалов. с. 625.

²⁾ В записках Голінського єсть «цедула» Лянцкоронського до листу до канцлера, написана очевидно, після повороту роз'їзду з Липовця, 20 березня (у Голінського вона датована двічі, 6 і 26 березня—оба рази фальшиво), вона не видана і я її наведу:

«Вже сей лист був у конверті, коли від язиків приведених з Липовця і від віята Рожинського, котрого я маю за певного розвідчика, і він завсіді давав миңці вірні остороги,—довідались ми, що вчора тиждень як Хмельницький в трьома полками став у Білій Церкві, все задніпрянське військо переправляючи на сей бік, аби все коронне військо разом тут оточити. Три дні той віят мав з Хмельницьким «умови»—ніби то против універсалів. Татар Хмельницький не мав, тільки 500; але черни, хлопства страшна сила горнеться. А Орда обіцяється, скоро сніг в землі зійде. Про хана оповідають, що хорий, —се Орду ватримало; але Ногайської орди шодня сподіваються до себе—хіба б Дніпра не перебули, поки лід поломиється. Ми тут тим Гугоновим сусідством дуже замучені. Військо наше дуже спрацьоване і як тільки повинь забере міст, скоро зголодніє. Полк Гладкого (в ориг. Haskiego) звернув на Махнівку. Про литовські успіхи всі відомости змінились. Думаю, що ті новіни учинять між нами перемире і припиненне війни» (с. 452).

³⁾ Тут можливе ваганне на оден днь, і що до пори дня; я беру такі дати, грахуючися з усею сумою відомостей.

⁴⁾ В друк.: nie kajetie sie.

мав стояв дуже збентежений тим непорядком і таким наглим виходом. Військо відказувало на нього і на непорядок—бо й самі були страшенно стурдовані і коні потомлені, а ще більше—що потратили фурманів, челядь, живність і військовий припас¹⁾. До тисячі хорях і ранених полишено на місці. Винничане і всякий люд ішов за військом і за недостаткою відповідної охорони в тилу, «урвали» кількасот возів і стільки ж челядь з польського обозу²⁾.

Важно було все таки те—і воно було великим частем в тих обставинах, що польському війську удалось відійти від козацьких сил, і привівши себе до порядку відступити на безнечніші позиції. 22 воно стало на нічліг в Браїлові, 24 було в Барі, і з огляду на велике замучення людей і коней («пять тижнів сідла з них не сходять равни страшні—гірше ніж під Збаражем», записує учасник) Каліновский розпустив їх на спочинок по околиці. Напереді під Браїловим полишено полк Конецпольского, в Станиславові полк Вишневецького, інші в безпосереднім сусідстві Бару—з винком полку Лянцкоронського, котрому призначено Хмельницьке староство.

Але зараз же виявилось, що з огляду на козацький наступ, попасати тут не можна. Прийшовши на нічліг до Летичева, по дорозі до Хмельника, док Лянцкоронського застав тут утікачів з сусіднього Ново-Константинова, що повтікали від козаків і Татарів. Лянцкоронський зараз вислав роз'їзд під Константанів, і той дійсно застав там полковника Крису, з козаками і Татарами. Вони були цілком не приготовані до нападу: розташувались безпечно, понанивались і сторожі не поставили—так оповідали під'їзжаче. Наробивши галасу серед ночі вони розположили козаків, захопили коней і язиків, і в тим повернулись. Криса ж після сього пополоху виналив сю місцевість і відступивши до Хмельника, тут заложив ся на твердо; «язики» казали, що з ним було кілька тисяч козаків, а Татар тільки 300³⁾. Сей епізод, сам по собі маловажний, виявив, що сусідні Побожє, аж до Хмельника обсажене козаками (нижче ми побачимо козацькі відомості з того часу, що називають Синавю, Хмельник, Межибож,

¹⁾ Освенцім с. 271—2.

²⁾ Міхалов. с. 265. До виданих реляцій про сей винницький пополох додаю ще надруковані «новини з України» одержані в Варшаві, з збірки Голінського (с. 457):

«З Варшави, з 8 квітня. Після того як здобуто Винницю, вирубано Немирів і Липовець, а обозний короний (Каліновский молодший), погромив два козацькі полки, підчас коли полк воєводи браславського добував Богуня полковника, що був заложився в монастирі з 6000 козаків,—полковник уманський Глух з кільканадцятьма тисячами надійшов на одсіч. Військо наше думаючи, що то військо Хмельницького з Ордою наступає, стрівожилося і замішалось, так що як би гетьман Каліновский не наспів з військом, то було цілком приявеще: чимало повтікало, вози полишило, так що п. гетьман догонивши одного ротмістра—котрого імени ще не знаємо, так добре його зайхав, що йому голова злетіла. Прийшлося йому тоді сповняти волю короля і в с'єку та дивитися, як Й. м. пан краківський (Потоцький)—нехай Бог йому того не памятає—хоругви на волостях своїми універсалами затримує, аби до нього не йшли. Отже бачучи військо дуже мале і стрівожене, мусів з ними відступати на Бар, і там став обозом. А то певно, при ласці божій,—коли б п. гетьман дольний мав більше військо, неодмінно помірявся б із самим Хмельницьким, особливо що той Татар не мав. А тепер уже його гора наступає: пуреддін-султан прийшов з кримського і буджацького ордою, а хан з іншими ордами скоро прийде—аж тоді буде гірше ніж було».

³⁾ Освенцім с. 275, Міхалов. с. 631.

як місця обсажені Татарами). Польське військо під Баром таким чином було zagrożене з лівого крила. До сього ж Каліновський одержав від короля мудру по шкоді пораду «не вдаватися в глибину України, щоб не наражати війська на небезпеку»¹⁾. Тому 1 квітня дав наказ полкам зібратися до Бару, і на скликаній нараді рішено, з огляду на наближення козацьких сил і браку нових контингентів завчасу вернутися на свій вихідний пункт—до Камінця.

«Ріжні були ради, куди далі справити військо, аби спочило—поки неприятель поведить; бо без того військо скоро вісталось б без коней—невимовно всім збідовані й запрацьовані! Небогато з тим військом повоюють, коли не спічне десь! Надумав п. гетьман польний поставити їх коло Камінця полками в чотирьох мільях від себе, щоб за оден день зібралися, як би припала потреба»,—піше оден з полковників, Марек Собеский. «Не ми винні, що так зле, але ті підмоги, що до нас не надходять, а у нас що дня війська убуває, а не прибуває. На сойм був великий комнот (контингент) на папері, а тепер тих всіх нових хоругов нема—всього 16 до нас прийшло, а інші на раку їдуть і не знати чи прийдуть. Сама собі Річпосполита винна! Винулися ми завადто скоро і задалеко зайшли, а тепер собі місяця не можемо знайти—хіба під Камінцем!»²⁾.

«Великий був в війську крик на п. воеводу браславського, що запевняв короля листами—котрих копії читано в колі,—що вже на козаків не треба ніякого війська—за кілька тяжів обійз Україну заспокоїти»³⁾.

Збірним пунктом визначено Зіньків, відти полки розіслано в ріжні околиці Камінця на квартирі. В Барі полишено невелику залогу: триста німецької піхоти і три кінні корогви, та як тільки годовне військо відійшло, напали на замок повстанці, і польська кіннота, лишивши залогу, полетіла до Камінця, сповіщаючи прихід великого війська. Каліновський вислав більший відділ кінноти, той визволив залогу і повстанці розійшлися.

Каліновський просив дозволу у короля приїхати з рапортом і поясненням, чому воно так сталось, і обміркувати, якої тактики належить триматися, коли король сам схоче вирушити з військом. З винишньою «гореткою нашою» він не бачив нішої можливости, як тільки опираючись на Камінецьку твердиню слідити за рухами неприятеля і «непокоїти його ріжними вилазками»⁴⁾.

«Переконавшись з ріжних язиків,—писав він з-під Камінця, що неприятель з великою силою збирається наступати на королівське військо, рушили ми з-під Бару, за радою полковників і ротмістрів, обсадивши замок (барський) і в порядку відступили під Камінець—аби те місце (Камінець), так важливе для Річпосполитої, не стояло без охорони, і військо підійшло ближче до короля—аби ми колиє дочекались тої помочи, котрої я так давно на все святе благаю і в. м. мнї обіцяєте. Але коли так військо приводиться до порядку, немала частина—майже більша половина соромно пішла в розтіч, так що я тільки з півтори тисячею став, а як би не зручність

¹⁾ Так переказує зміст королівського листу Каліновський в приписці до листу з 29 березня (Міхалов. с. 628). Нунцій пише (8 квітня), що король слав часті накази Каліновському на запускатися необережно, аби не бути замкненим в такій позиції, що з неї ні вперед ні назад—але се було наслідком реляцій про відступ під Бар: «Пише (Каліновський), що він помітив, ніби Хмельницький умисне не поступає з своїх позицій, і з деякими своїми утратами розпалює в нашім війську охоту поступати все далі, щоб потім окружити (Поляків), в одній хвилі зібравши до купи свої війська, що він їх тим часом трамає розкидані, ніби то для охорони тих місць» (с. 113).

²⁾ Міхалов. с. 630. ³⁾ Тамже с. 631.

⁴⁾ Лист на відхіднім з Бару, 2 квітня—Ос. 2286 л. 115.

жоружного коронного (Конацпольського), що саме прабув до війська і заявив, що король вже напевно рушив з великою силою,—напевно й сі покажуть б нас!»¹⁾.

В такій невеселій обстанові стріло польсько військо свій Великдень—спід дощевим небом контентується сухарем та мичивом з лебоди»²⁾.

Але що ж Хмельницький і весь козацький штаб? як се він справді дозволив польському війську так безшкетувати на західній границі протягом цілого місяця: вярбувати і палити козацькі міста, тлумити людність, палити країну, що стояла під охороною козацької шаблі? Де був він тоді як «зачалася годовка Нечазва», а Богун даремно виглядав козацьких полків в рядах свої героїчної залози? Справді в такій обстанові могла в головах людности з'явитися гадка про лукавство Хмельницького, що видає Ляхам на поталу найкращих народних героїв... Правда, польський наступ був раптовий, блискавичний, обрахований на те, щоб захопити несприятеля несподівано, кривдсько—так як нежданій похід молдавський самого Хмельницького. Але при його чуйности й рухливости як се так злищю, що він дав змогу сим польським гетьманам—котрих уся козацьчина пильнувала тавмия підозрливими очима ще в літа минулого року,—так потеснедарати на козацькій території і безкарно відступити назад під Казінець, не зазнавши козацької відсічі?

На жаль, наші відомости про те що діялося в українським заплілі в сих місяцях, січні—березні, досі доводі бідні. Майже нема українського листування. Дуже мало звідомлень чужинців, що кившими разами інформували нас про те, що діялось на Україні.

Ми бачили вище, що польський уряд в сих місяцях безпосередне і через ріжних посередників, включно до київського митрополита, підтримував зносини з гетьманом, маскуючи свої воєнні пляни і заходи переговорами про комісію та усовідуваннями відстати від безбожної ліги з поганями, то що. Хмельницький з свого боку, переплітаючи се жаліями на некоректне і не щире поводження польської сторони, та похвалами про свої заграничні звязки і ресурси, теж не переставав запевняти в своїм бажанню устатити добрі відносини з Річчосполитою, вернути ся до вірного підданства королеві, приступити до комісарських переговорів, і т. д. Бачили ми такого змісту лист до Києля з початків лютого н. ст., і місяць пізніш. В листі митрополита до підкандлера Радзейовского з 12 березня н. с.³⁾ маємо переневідженне листу Хмельницького, що він міг написати в перших днях марта, в відповідь на лист, написаний митрополитом до нього на бажання підкандлера. Гетьман писав, в відповідь на митрополитичі намови не підіймати нової усобиці, що він не думає ні про яку війну, маючи запевнення,

¹⁾ Ojczyście wspom. I с. 82 (дата з квітня неможлива, повинна бути пізніша).

²⁾ Твардовский II с. 15.

³⁾ Сей лист митрополита в книзі Міхаловского уміщено під квітнем, с. 634, але в записках Голінського (с. 454) його копія позначена: data 12 marti 1651, і ся дата не викликає сумніву. З сього листу можна міркувати, що Радзейовский спочатку просив митрополита написати до Хмельницького, і митрополит на се одержав від Хмельницького відповідь, котру й подає Радзейовский. Потім Радзейовский прислав на руки митрополита свого листа до Хмельницького, і митрополит його відіслав, але на сей мент іще не дістав відповіді. Києль писав також до батька Виговського, Остафія, що проживав у Києві—відповідь його переслав Радзейовскому, але змісту не подав в листі—Голінського с. 454.

що дня 7 березня почеться комісія,—тільки ж потім як Поляки почали кровопролиття, вирубали Красне, вбили Нечая і далі наступали—мусів і він шукати помочи у заграничних союзників. Одначе знову відкладає всяку вероженчу (очевидно—з огляду на заневаженне підканцлера про бажання уряду довести до вікця комісію) і буде чекати комісії—тільки аби прибувала негайно і без великого супроводу. Тільки аж після поступу на Виницю гетьман перервав переговори і без листу відправив післанця з короткою відповіддю: «Нав воевода мене заспокоїв комісією і згодою, а свого брата післав воювати в Калізовским та Лянцкороньским. За сю неправду поліг його брат—котрого я жадаю, як великого лицаря і приятеля мого, але він сам того хотів! А коли Поляки зачали війну, то будуть всю ситі!». «А на знак того, що приятель його скінчилася, забрав мого жита 2000 мір і продав», додає воевода¹⁾.

Я вище висловив гадку, що сими переговорами увага гетьмана і старшини в деякій мірі була приспана, а принаймні вони не вповні здавали собі справу з актуальності польського наступу. Правда, мобілізація козацькому війську була визначена ще «на сирну неділю», а передовий козацький корпус з татарським відділом гетьман, за деякими відомостями, рушив ще на всеїдній неділі (5—12 лютого н. ст.). Се відповідає першому польському наступові від Камінця: розпорядження мусили бути зроблені слідом за королівськими розпорядженнями про офензиву, за першими позначками концентрації польських сил на Бар. На запуски виходили в поле задніпраські полки, і руськими помічни татарські орди, що кочували при українській границі²⁾.

¹⁾ Міхалов. с. 632.

²⁾ Московський вістун був 28 січня ст. ст. (7 лютого м.) в Лохвиці, при нім прийшов від Б. Хмельницького лист, щоб з повіту, з сіл Черкаси (козаки) з родинами і майном переїздили до міст: йтимуть мурзи і Татари з-за Полтави на Миргород, Лубні, Лохвицю й Пирятин; а запорозьким козакам велів йти за ними, як прийдуть; а йти з козаками долтавському полковникові Мартину Пушкаренкові та Матвієві Гладкому, на Смоленськ—буде бій з Радзивилом (се останне про Смоленськ—очевидно не potwierджена чутка). «А 29 січня прийшов до Веприка лист від полк. М. Пушкаренка до сотника Леська Данченна: велено складатися на вози і на коні сідати, і відписати до Гадача до сотника Матвія Бояринова(!), аби бути готовим і йти до нього. А мурзи когайські з Татарами пішли на Миргород, а з українних литовських городів (себто пограничних українських) велено взяти для мурз поживу, хліб і всяку птицю, пиво і мед до Лубень. А Б. Хмельницький в Чигирині, з ним запорозькі козаки і кримські мурзи з Татарами: піде Задніпрвом до Польщі й буде бій з Ляхами». Білогр. віст. стовб. 1651 р. с. 480 і д.

Білгородець Афонька Попов, що побував в поч. лютого в Зинькові, Решетилівці, Сорочинцях і Миргороді, оповів 13 лютого с. с. «При нім полк. Матвій Гладкий пішов з Миргорода, з запорозькими козаками до Б. Хмельницького, а мурзи й Татари, що були в Полтаві (так!), пішли були на Миргород литовськими (українськими) городами. І полк. М. Гладкий прислав від себе з Лубень осаула до полк. Кирила (наказного полковника): велів йому їхати мурзам на зустріч, і він поїхав, повів аргамака, за наказом М. Гладкого, і таларів повів—аби вони пішли не займаючи литовських городів, і мурзи пішли степом. А мурзи й Татари, що кочували в степу, пішли до гетьмана повз литовський город Кобеляки степом вниз, Ворсклом; полтавський полковник Мартин Пушкаренко уприсив їх, щоб не йшли городами, і зробив їм в Полтаві пир. А сам Пушкаренко з Полтави не пішов: лежить хорий, післав отаманів з городів». Тамже с. 489.

Приблизно в тій же порі рушив і гетьман з Чигрина на Білу Церкву. Освенцім звідкись узяв докладну дату виходу гетьмана з Чигрина: 16 лютого н. с. (с. 261), себто в четвер на сирнім тижні, і вона відповідає виходові військ—хоча я думаю би про трохи пізніший фактичний вихід самого гетьмана. Трохи він спізнився по всіх тих відомостях про воєнні плани Польщі від своїх кореспондентів,—адже в тім часі Каліновський уже наступив на лінію!

Не знати, чи гетьман з старшиною не припускав такої проворности з боку Поляків—дійсно легкодушної, як показалося? Чи вичікував помочи з Криму, котрої ніяк не міг дочекатися? Чи сподіювався наступу Ракоція? інтервенції Москви? Порту? Чи справді—так як ото підозрівали на Україні, хотів він дати Нечавві й иншим загорільцям почувти на собі наслідки пограничних зачіпок з Польщею?

Звісний уже нам козак Грицько Канівець, бувши в Путівлі на масниці, повідав: Гетьман Б. Хмельницький з запорозькими козаками пішов з Чигрина на Білу Церкву «на договори» на всеїдній неділі. Пішло Ногайських Татар 15 тис., Білгородських 6 тисяч., а Кримські Татари не пішли, сподіваючися Калмиків. «І в обох гетьмана йдуть безастанно з усіх польських і литовських городів люде руської віри: мішане (посадкне люди) і піддані (пашенне крестьяне); а урядники—польські і литовські люде, з усіх українських городів повтікали; але досі у Поляків з козаками боїв не було (задору нїт ни в чем)—Польські справж 1651 р. с. 1а.

Сівський пушкар Церкин, побувавши в Борзні, Мені й инших «польських городах» розповідав в Сівську 20 лютого: Заговівши мясопустну неділю, на сирній неділі пішов з Борзни козацький полковник Небаба з козаками против Поляків і Литви до Чернигова. і з усіх городів його полку козаки пішли за ним: ішли через Мелу і Сосницю всю сирну неділю безастанко. Під Стародуб, де стоїть против Литви полковник Окша, полковник Небаба післав з свого полку «на прибавку» з десятка козаків по 2 чоловіки. А гетьман Хмельницький з Чигрина, з усім військом, зібравши велику силу (більшим собраньем) пішов тою стороною Дніпра на Білу Церкву, і всім иншим козакам велів спішно йти за ним. А Татар велика сила пішла до гетьмана ж з полтавським полковником Пушкаренком: ішли сею стороною Дніпра повз Ніжин і Носівку.—Тамже с. 486.

Білгородець Петро Прохоров, що побував в Веприку, Зинькові, Лютенці, Гадячу й Миргороді, оповів 10 березня ст. ст.: «При нім полк. Матвій Гладкий пішов з Миргорода з запорозькими козаками на сирнім тижні (12—29 лютого н. с.), за наказом гетьмана Б. Хм. на Ляхів, на польський город Таборець (так). Там Ляхи вбили в місті черкаського (козацького) полковника Нечая—привища не памятає, а козаки в городі (замку) відсиділися; а приходило під той город Ляхів тільки 3 роти, і Черкаси їх побили. А полтавський полковник Мартин Пушкаренко пішов з ногайськими мурзами і Татарами і з запорозькими козаками на Лубні до гетьмана Хм. на Федоровім тижні. А кримський цар з мурзами й Татарами пішов Задніпровем (правим берегом) з-під Чорного лісу до гетьмана також. А гетьман піде на Ляхів трьома полками, бо й Ляхи стоять проти козаків трьома полками. Тамже с. 383.

Білгородський станичний голова Кузьма Чорний, був в Гадячі і Лохвиці, «і при нім 8 марта (с.с.) писав з Полтави отаман до гадяцького отамана Кузьми Гарбаря, що до Полтави з степу прикочували ногайські мурзи й Татари з жінками й дітьми—останні хочуть йти до гетьмана Хмельницького на Гадячу та инші литовські городи оселити місцями—аби в Гадячу тих Татар стереглися. І Кузьма Гарбар післав до Полтави запорозьких козаків 6 чоловіка й двох товмачів, і написав, щоб Татари йшли з Полтави до гетьмана перед тим. Тамже с. 387.

Докладніші відомости про зносини з Ракоцієм і господарями маємо з пізнішого часу, з весни, і я ширше поговорю про них тоді. Тут же перед усім спинюся на кримських відомостях, які маємо в сім часі завдяки головню московським вістунам і послам, що пробували під той час в Криму. 19 лютого н. с. московський товмач бачив у Вахчїсарай нуреддін-султана: приїздив до хана в справі свого походу. Визначено йому похід на 26 лютого з кримськими й ногайськими людьми в поміч козакам, В. Хмельницькому, але йдуть вони «з великим опасеньем», побоюючися з боку козаків зради. При тім якійсь полоняник з козаків оповідав тому товмачеві: коли польські й литовські люде стануть перемогати козаків і Татар, то Татари против них стояти не будуть, а за свій вихід заберуть у козаків жінок і дітей у полон і приведуть до Криму—так у Татар задумано.

25 лютого був у Вахчїсарай инший товмач і бачив там двох козаків, що приїхали гінцями від гетьмана: просить у хана війська, бо йдуть на козаків великі сили польські й литовські—Радивиля, Потоцкого, Василя (так!) і шведські німці (мають німецьке наемне військо), і козаки не знають, як їм быть—одна у них надія на кримського царя.

Під днем 27 послаи записують, що нуреддін пішов (значить терміну додержав), з ним пішло двох мурз: перекопський бей («князь») та Алкан-мурза черкаський, та нуреддінів двір (ближнє люди), а про військо казали полоняники, що піде їх в Криму невелике число, бо хан Іслам-герай велів нуреддінові так: коли козаки стануть перемогати Поляків, нехай нуреддін дасть йому знати, тоді Іслам-герай сам піде з військом до козаків; коли-ж будуть перемогати Поляки, то нуреддінові велено вертатися, бо козаки люде зрадливі (обманчивые). Підуть з нуреддіном ще охочі Ногаї, небогато. А тепер, кажуть, Ногаїв з козаками 4 тисячі. А йде нуреддін до козаків «з великим опасеньем».

6 н. с. березня пристав Дербин оповідав московському послові, що «третього дня», себто 4 березня, приїхали до хана козаки від гетьмана, щоб хан сам ішов з своїм військом, бо польське й литовське військо бере гору (силвні) над козаками; але хан чекає певної вісти від нуреддіна¹⁾.

Отсі відтягування, неохота і зневіра хана, і маленькі порції людеї, які він пускав весь сей час на Україну, не вважаючи на султанські накази, коли гетьмана й його штаб аж підносило з нетерпільчкки—очевидно були причиною повільного маршу гетьмана, що слав гонців за гонцями, і все вичікував більшої орди, щоб з нею задати Полякам рішучий удар.

З приводу сього ходила по Україні така легенда—переказана нам з київських уст, уже звісним нам старцем Гурієм:

Нинішньою весною король польський і пани-рада посилали послів до кримського царя, і в дарунку післали бочку червоних золотих, щоб він козакам не помагав. І кримський цар послів прийняв, і бочку золотих узяв, і до козаків їти в поміч не хотів. Тоді мурзи й всі кримські Татари стали приходити до царя «з шумом» і хотіли його вбити, за те що він не хотів їти в поміч козакам, а на його місце хотіли посадити иншого. Кримський цар мурз послухав, їде козакам в поміч, а королівських послів, що йому привезли бочку золотих червоних, відіслав до В. Хмельницького. Той тримав тих королівських послів у себе в кайданах тижнів зо два, а потім обдарувавши «для своєї чести», пустив до Польщі, а королеві і панам радам написав, аби вони й далі кримському цареві посилали золоті, бо він, гетьман, не

¹⁾ Кримські справи, посольство Елякова, 1651 р. кн. 30 л. 173, 179, 183.

має що посилати. А от коли королеві й панам-радам бракує людей, то нехай приляють по людей до нього, гетьмана: він їм половину Татарської Орди пошле, бомає Татар за-багато, а платити їм за службу нема чим: тільки й буде заплатити що з Татарами воювати (пустошити) польські городи ¹⁾).

З легенд, що ходили по Польщі одмічу таку:

«Пішуть нам з Волох—реферують з Камінця Мясковському 21 березня—що цар турецький велів сього хана длатати й шию йому втяти, а на його місце іншого хана післав. Тому одні запевно кажуть, що він покинувши всі свої скарби втік на Україну до Хмельницького, другі удають, що вже здох (так!) ²⁾».

Вступн Каліновського на підставі того, що зібрав на фронті від «азиків» і шпигів, доносив йому 23 квітня: Хан ще в Криму. Пішов би на війну, але брат його калга-саятан хорий, дуже слух. Тому хан зістається в своїй столиці, а виправив нуреддін-султана: вийшло з ним 5 тисяч війська, і Бужацька та Ногайська орда із ним іде. Вже перейшов Дніпро ³⁾ під Аслан городом, козь Інгульця кочув. Велено було Бужацькій Орді зараз рушити, й Алі-ага прїхав, виганяючи їх, але вимовлялися, що через худих коней не могли вийти, хїба зараз по св. Юрїю рушаться з нуреддін-сутаном: сполучаться з ним на Піщаним броді на Богу ⁴⁾.

Се дійсно, гетьман не спізнився походом. Одержавши відомости про наступ Каліновського, він кинув на західню границю частину сил. В вищенаведених звітках ми бачили згадки про дальних козаків під Винницею: не тільки уманських, але й полтавських; слідом під Хмельником бачимо й Татар. Але сам гетьман посувався поволі, немов розглядаючися в ситуації. З Корсуня вислав послів до Ракоція, гагадуючи йому його обідянки, і питаючи, чи підтримає він козаський наступ? «А присяг він був на тім, що він, угорський король, буде помагати своїми військами против Поляків, а гетьман постарается посадити в Польщі королем його меншого брата і договорено було, що той королівський брат охреститься в православну віру грецького закону, і Ляхів та Жидів виведе з Польщі й Литви, щоб була в Польщі й Литві одна православна віра грецького закону»,—так оповідали в Москві Греки, прислани в інформаціями від Гиговського пізніше, в місяці травні ⁵⁾.

Приймав також підчас сього походу посольства мунтянське, молдавське, московське. Про мунтянське посольство тіж Греки оповідали, що воевода мунтянський Матвій (Басараб) заявляв свою готовність прислати військо—хоч на Молдаву, хоч на Смигород; ся готовність гетьманові, видко, здавалась дуже сумнівною, і він відправляючи послів до Туреччини доручив своему посланцеві, звісному вже нам Грекові Івану Тафралі, розвідатися, чи можна спуститися на сі пропозиції—чи воевода мунтянський буде певніший від молдавського—«чи то такаж правда як воеводи Василя, що обіцяв віддати за його сина свою доньку, а потім не віддав?» ⁶⁾. Виправляючи 19 квітня свого посла на Україну, Ракоцій наказував повідомити гетьмана, що семигородські послї повернули від нього щасливо і принесли листи гетьмана і запевнення його привязи; інструкція написана дуже обережно і не виявляє секретного змісту сих переговорів ⁷⁾.

¹⁾ Польські справи 1651 ст. 1а, нenum.

²⁾ Збірка Русецкого рип. 31 ст. 137.

³⁾ В копії Dniestr помилково.

⁴⁾ Осол. 2286 л. 145.

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 450.

⁶⁾ Тамже с. 455.

⁷⁾ Monumenta Comititalia regni Transsylvaniae XI с. 136.

Про посольство молдавське побачимо згадку в реляції литовського післанця, що далі наведемо—нічого конкретного. Ширше спинюсь тепер на відносинах українсько-московських.

Минулого року, перед загрозою нового самозванства, козацького і татарського наступу, московський уряд зрікся своїх плянів інтервенції в інтересах козацьких і православних, і від ультимативних загроз поставлених через Пушкінних перейшов до прохань, щоб польський уряд поміг йому вирвати з козацьких рук самозванця і т. д. Відовлено договір з Польщею і відложено пляни нових анексії до сприятливішого часу; перед королівським посольством в осені 1650 р. московські дяки взяли нейтральну лінію, майже безінтересовну, як ми бачили вище ¹⁾.

Але відомости привезені з України при кінці року Протасьєвим, Унковским, Сухановим і митрополитом назаретським Гавриїлом, очевидно, окрилили московський уряд новими надіями. Може бути, що щось приємне привезло також козацьке посольство, вислане на Різдвяних святах ²⁾. Розуміється, неприємно було, що гетьман не видав самозванця (запевняв, що вислав його з України назад до Семигороду, але московські політики сьому не дуже вірили, і можливо, що мали рацію). Але поведінка козацького гетьмана перестала викликати тривогу. Коли він так рішучо відмовився йти на московські землі в серпні, як натисли на нього Татари, а всі ті біди, що загрожували від того Москві були переведені ним з Москви на Волощину, се показало, що Козаччини не треба було боятись—принаймні поки вона була під рукою Хмельницького і Виговського. Коли б Козаччина хотіла викликати нову Смуту на Москвіщині під гаслом Шуйського, вона мала минулої осені таку нагоду, що краще не треба. Але Хмельницький показав себе лицарем! Добрим сусідом і солідарним в орієнтації на московського православного царя. Очевидно, на нього можна було вповні спуститися в відносинах до Польщі—треба було його тут підтримати і таки зараз, щоб він не пішов на інші руки. Перед Арсенієм Сухановим і митрополитом Гавриїлом він руба поставив питання: в останнє він питає царя, чи він його прийме і підтримає против Поляків, чи ні? Як ні—то він піддається під зверхність Порти—складається з її васалами і буде везувати Москву! Очевидно, його гарячі, схвилювані мови, переказані через сих духовних осіб, як найбільше вірних і певних посередників, і принесені до Москви перед Різдвом (18 н. с. грудня), зробили сильне вражіння. На жаль, для нас пропали всі наради, які велися з сього приводу в Москві, але конкретний вислід—се поворот до пляну повзязтого після козацької кампанії 1649 р.: скликати собор для того щоб сконстатувати неправди польського уряду супроти Москви, і за його санкцією розірвати договір з Польщею, щоб сполучитися з козаками против неї для повернення втрачених провінцій. Скликанням такого собору загрозили польському урядові Пушкіни весною 1650 р., і тепер коли відомости принесені з України з кінцем 1650 року наслідили московських політиків

¹⁾ с. 173—4.

²⁾ 2 січня гетьман пише до воеводи путивльського (Малорос. справи 1651 р. № 1) Прозоровського просячи перепустити його послів до Царя, се дата посольства. Мабуть се було посольство «Михайла Суличича, Федора Дмитрієва і з ними трьох козаків»—воно згадується в Малорос. справах 1651 р. № 9 як посольство 1651 р., що безпосереднє випередило посольство «Лілі Мануйлова і Василя Данилова», висланих від гетьмана в травні (записано, що видавалося Суличичові й тов. як приклад того що давати Мануйлову і тов.). З чим саме приїздило посольство Суличича, досі не виявилось.

до повороту на позиції, з котрих вони вступилися літом, під загрозою козацько-татарського наступу, — вони вернулися знову до того пляну: скликати земський собор і санкціонувати розрив з Польщею.

За привід (як потім се було виложено в урядовім експозе соборові) вони собі взяли такі факти. Польський уряд не сповняв своєї обіцянки: на найближчій соймі укарати всіх винних в титулових прописках. Король веде переговори з ханом про похід на Московську державу. Він пропустив через польські й литовські землі ханського посла до шведської королеви, щоб умовитися против Московського царства. З другої сторони гетьман запорізький просить царя прийняти його під свою руку задля православної віри, инакше грозить піддатися турецькому султанові разом з кримським ханом. Відмовити йому — значить дістати сих бісурменів в безпосереднє сусідство — вічну загрозу нападів і спустошень; прийняти — значить накликати неминучу і негайну війну з Польщею. Цар бажає знати, «як бугъ» з огляду на таку ситуацію: йти на розрив і війну з Польщею, чи ні? Чи освящений собор освятить порушення присяги і договору і чи готові всякого стану люде московські прийняти на себе тягар війни, що тягне за собою сей розрив?

В 20-х днях січня розіслано царські грамоти по всіх городах, щоб від дворян, торгових і посадських людей були вислані виборні люде «для нашего царственного великаго и земского и литовскаго дѣла» до Москви «на соборное воскресенье» — першу неділю посту, себто на 19 лютого (1 березня н. ст.)¹. В призначений день собор і відкрито — а саме перший акт його: нараду духовенства над питанням, чи може цар розірвати договір з королем і порушити дану йому присягу. Царський дворецький Олександр Львов приніс 19 лютого ст. ст. «освященому соборові» царське «письмо», в котрім містились вищеазначений виклад польських неправд і звідомленне про прохання запорозького гетьмана, і собор відбувши в сій справі нараду, за тиждень, 27 лютого ст. ст. подав цареві свою гадку: «Коли король не сповнить договору (не справится) і не дасть, згідно з договором, управи на виноватих за те, що писалося в стількох листах (прописки в титулах) і в друкованих книгах (на неславу Москви), то свята, велика, соборна і апостольська церква з огляду на великі королівські неправди і порушення присяги може звільнити (подати разръшення) й тебе, благовірного і благочестивого государя. Коли король польський у всім управи не учинить, можна прийняти і запорозького гетьмана з Черкасами «со утверждєніем» (прийнявши присягу). Коли ж король у всім справиться і оборону учинить, тоді що до запорізького гетьмана і козаків «как вам великому государю Бог извьстит». Инакше сказавши: коли навіть король і виконає свій обовязок, освящений собор благословляє царя прийняти в підданство козаків і тим порушити союзний договір короля, очевидно «задля християнської віри», в интересах «православія»²).

Одержавши санкцію освященого собору, другого дня, 2 ст. ст. лютого (10 березня) цар об'явив своє експозе депутатам від дворян і городів³. «Государ, цар, в. кн. Олександр Михайлович всеї Русі велів учинити собор в литовській справі, а на соборі бути патріярхові, митрополитам і архієпископам, єпископам і чорним (чернецьким) властям,

¹ Грамоти розіслалися очевидно не відразу: напр. в Володимирі грамоту отримано вже 27 січня (Матеріали с. 97), в Коломні 28 січня (с. 102), тим часом як по інших містах одержано 8,11 і навіть 19 лютого ст. ст.

² Матеріали с. 88.

³ Воно заховалося в повнім тексті — Матер. с. 81—6.

боярам, окольничим і думним людям, стольникам, стряпчим і дворянам московським' дякам і дворянам з городів, гостям, торговим і всякого чину людям. Велів об'явити їм давніші й теперішні неправди литовського-короля і панів ради, що діються супротив вічного договору з їх боку, і від короля і панів-ради не виправлені,—аби ті неправди були відомі всім людям Московської держави. А також об'явити про присилки запорізького гетьмана Богдана Хмельницького, що вони просяться (б'ють чолом) в підданство під високу руку государеву».

Вголос мала бути прочитана випись про польські неправди, які сталися від договору й соймової конституції 1637 року про каранне за образу царської чести,—вона кінчалася згадкою про ультимативні жадання, поставлені королеві посольством Пункиних. Як пани-рада дали за підписами і печатками своїми «договір», що на першій же соймі всі винні против московського царя особи будуть суджені, і засуджених буде скарано в присутності царських послів,—«Ян Казимир король польський і в. кн. литовський в тій справі згідно з договором сойму не вчинив і робить в тім проволоку, і з королівської сторони (далі) діються різні неправди в нарушення вічного договору, а з государевої сторони договір у всім додержується міцно і не порушно. Тепер вел. государеві стало відомо, що Ян Казимир має часті зносини з кримським царем і вимисляють всякі вимисли, щоб їм сміливо воювати і зруйнувати Московське государство. Пропустив він через Польщу й Литву до Швеції, до королеви Христяни кримського посла «для ссору»—чого давніш не бувало. І з шведської сторони стало відомо, що той кримський посол у Швеції на переговорах з дорадниками королеви говорив, що кримський цар готов прислати їй війська тисяч з 50 або й більше, коли б їй була потрібна поміч на неприятелі; а коли б кримський цар пішов війною на государеву Україну (пограничні землі), аби шведська королева не помагала государеві ні військом ні чим небудь иншим.

«А запорізький гетьман Б. Хмельницький б'є чолом, щоб государ пожалував його для православної християнської віри—зволів би його з усім військом Запорізьким прийняти під свою високу руку і держати в своїй ласці; коли ж государ милости їм не покаже, то поневолі прийдеться їм учинитися в підданстві у турецького султана з кримським ханом разом.

«Так от коли Ян Казимир польський і в. кн. лит. і пани-рада не вчинять исправленья' і згідно з договором не покарають винуватих за государеву честь, а сю справу почнуть далі пускати в проволоку, з сойму на сойм, як давніше, як бути з польським королем і панами-радами в тій великій справі государевої чести, і що порозумівається він з кримським ханом на Московське царство?»

Відповіді бояр, дворян і всякого чину людей на се запитання не маємо, але ледви чи може бути сумнів у тім, що так само як і духовенство вони тільки притакнули на царське запитання. Правдоподібно, під їх відповідями на сі ж запитання на пізнішій соборі 1653 р. лежать аналогічні змістом відповіді з березня 1651 року (так як експозе 1653 року було тільки переріркою пропозиції 1651 року). В протоколі 1653 р. бояре приговорили, що за царську честь треба стояти і з польським королем війну вести. Гетьман і все військо Запорізьке з городами і землям цар нехай під свою руку прийме. Дворяне і всякого чину служебні люде прилучилися до сього рішення і заявили готовість за царську честь битись не жалуючи голів своїх, а торгові люде—давати «вспоможенья»¹⁾. Мабуть се ж було і в протоколі 1651 р.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 16—8.

Таким чином в березні 1651 р. московський уряд мав уже в кешені соборну постанову про війну з Польщею і приймлення козацького війська під царську руку—хоч і не зробив з цього важитку зараз, а приховав на пізніше, навіть не повідомивши про се й В. Хмельницького¹⁾.

При кінці січня,—саме як скаликався собор «в литовській справі»—вислано з Москви до гетьмана Ларіона Лопухина. Інструкція йому дана заховалась²⁾, з неї видно, що се посольство формально являлось відповіддю на осінні гетьманські мови перед послами, на польські остороги переказані через Празьковського, на гетьманські пояснення що до польських плянів походу на Москву і його заяви дльоблявности і бажання бути приятим під царську протекцію. Але за сим стояла все та ж справа Акундинова—хоч в офіційній інструкції про неї згадано ніби то тільки принагідно; в дійсности вона все ще зіставалась головним первом московсько-українських зносин, і коли може офіційно послові небогато доручалось говорити з гетьманом про неї, то неофіційно, «під рукою» йому, очевидно було доручено багато³⁾. Офіційно посол мав заповнити гетьмана в при-

¹⁾ Акти собору 1651 р. були використані Бантиш-Каменським, і в своїй «Історії Малороссии» він подав дуже докладні відомости про нього, точно зазначивши й джерело—Польські Справи Московського Архива Загр. справ (першого видання вид. т. 1. с. 2—3). Але в пізнійшій літературі сю справу так ґрунтовно позабуто, що ні Солов'єв в огляді московсько-польських відносин, ні Костомаров в історії Хмельниччини, ні ті дослідники, що займалися спеціально московськими соборами не зазначають зього собору 1651 р.—хоч іще в 1857 р. К. Аксаков згадував його в полеміці з Солов'євим. Аж зимою 1882—3 р. проф. Дятин знайшовши в актах московського розрядного столу листування воеводів в справах висилки депутатів на сей собор, в друге «відкрив» і соборні акти, цитовані у Бантиш-Каменського та дав про них цінну студію під заг.: Къ вопросу о земскихъ соборахъ ХСІІ ст. («Русская Мысль» 1883 кн. 12). Після того і Костомаров додав невеликий *postscriptum* про сей собор при кінці нового видання свого «В. Хмельницького», а проф. Латкин того ж 1884 року випустив соборні акти 1651 р. і все листування в книзі: «Матеріали для історії земськихъ соборомъ ХVІІ столѣтія (1619—20, 1648—49 і 1651 годовъ)» і потом в своїй книзі «Земские Соборы древней Руси» (1885) ст. 23—5 переписав коротко історію зього собору, не входячи в детальніший історичний аналіз матеріялу. Тому що одночасно Костомаров в тій своїй дописці, доволі незручно виправдуючися з того, що своєчасно не згадав про сей собор, заявляв, що він його знав, тільки не надавав значіння, тому що він «не мав безпосереднього впливу на події на Україні і ледви чи був відомий навіть і самому Хмельницькому» (с. 713 нового вид.),—якось повелось далі ігнорувати сей епізод як маловажний. Не старался вяснити зього факту, неввичайно важного в своїх наслідках для історії українсько-московських відносин, що Москва вже весною 1651 р. рішивши прийняти Козаччину під царський протекторат і помогти їй добити Польщу на Руси, відложила сю справу на два роки, і тільки весною 1653 р. вислала ультимативні пропозиції Польщі (посольство Репнина-Оболепського) і поновила соборне рішення 1651 року. Розуміється, коли б се сталося весною 1651 року, ефект міг би бути зовсім инший. Я вище (ст. 45—6) висловив деякі міркування на сю тему—тут міг би їх ще раз повторити на доказ того, що се соборне рішення могло б мати велике значіння, і тому вяснення причин його занедбання має чималий історичний інтерес.

²⁾ Малорос. приказу ст. 6041/230 л. 29.

³⁾ Пор. ті інформації про Акундинова, що повезли потім до Москви Греки в місяці травні—Акты Ю.З.Р III с. 449 і 450—1.

хильности до нього царя і заохотити до дальшої «служби»—нехай гетьман не вірить чуткам, які пускаються на те аби його посварити з Москвою (натяк на польську сторону). Коли гетьман нагадає, що він просив царя, аби його прийняв під свою руку, а цар не приймає, сказати, що тим часом іще цар не може порушувати вічної згоди з Польщею, але він посилав нове посольство в справі недержання царських титулів, і більше не буде терпіти польських порушень згоди (розумій—прийде до розриву, і тоді можна буде гетьмана прийняти під царську руку). Коли ж гетьман почне говорити, що йому тепер загрожує з боку Поляків небезпека, і йому нема до дітись окрім московської протекції, в первіснім начерку інструкції сказано було, що гетьман з старшиною в крайности можуть перейти московську границю: дістануть жалуванне й землі, як то давніш бувало¹⁾; але сю статтю вичеркнено—очевидно царські дипломати зрозуміли, що така перспектива для гетьмана і його двору не була б приемле!

Коли б гетьман став грозитись, що як цар не прийме козаків під свою руку, то вони підуть з Ордою на Москву, Лопухин мав йому докладно вирахувати всі царські чимости для Запорозького війська—як то робив Унковский в осени—щоб гетьман то пам'ятав і на ніщо лихе для Москви не підіймався, бо инакше його Бог покарає. Коли ж навпаки—гетьман згадає, як то він стримав козацький похід на Москву,—похвалити його і заохочувати до дальшої служби. Коли він докорить, що царські послы показали або віддали польським панам його листи, де згадувалося про пляни походу на Москву, або де він просився під московську протекцію, і тим на нього статтено «ненависть» польського короля,—пояснити, що листів його не віддавано—Лопухин їх і зараз може показати на доказ, тільки цар згадував про них з приводу утисків в Польщі на православну віру; а от нехай би гетьман дав ті грамоти, котрими король підіймав хана й козаків на Москву: Лопухин мав їх допевнитися від гетьмана.

Коли б гетьман став питати, яка буде позиція Москви супроти козаків, як що Поляки задовольять московські претензії, посол мав запевнити гетьмана, що цар і в таким разі не буде помагати Полякам на козаків; а як що козаки схочуть, цар виступить посередником, щоб помирити їх з Поляками. Далі інтересний казус: коли б гетьман висловив невдоволення, що Москва в своїх листах до гетьмана пише «королівське титло й імя», себ то називає гетьмана королівським підданим. Посол на се мав пояснити, що цар, шахуючи польський уряд справою неправильних титулів, саме тепер мусить пильнувати, щоб не порушити чим-небудь королівських титулів.

Нарешті про Акундинова: коли б гетьман заговорив про нього, збути його легковажною увагою, що се «вор, худой человек, и приказу об нем ничего нет,—а самому об нем не всчинать». Можливо що московські дипломати тим хотіли зазначити своє невдоволення, що гетьман не додержав своєї останньої обіцянки, і не полагодив сеї справи на раді. Натомість Лопухин мав поінформуватись у гетьмана про відносини його до сусідніх держав.

¹⁾ «Лариону велено говорити: Кто к государю приезжал, и тѣ пожалованы, а он, гетман также пожалован будет чстью и имѣнем большим. Да и тѣ кто с ним приѣдут, пожалованы будут государевым жалованьем и землями. Да и наперед сего то бывало: которые честные люди приезжали, и тѣ бывали пожалованы. И в Ларионове статейном списку о той статьѣ ничего не написано». Малорос. приказа столб. 5814/3 л. 5 (окреимй листок), і в Брульоні статей для Лопухина в столб. 6041/230 л. 29—38, під пунктом 5.

Таким чином в посольстві Лопухина не відбилися ці наміри царського уряду— прийняти гетьмана під царську протекцію і воювати з ним Польщу, не вважаючи на те, що вже тоді було рішено винести справу на соборне обговорення; йому тільки подавалась надія, що перед польським урядом буде поновлений ультиматум, переказаний торік через Пушкінних, і більше цар в проволочку справи не пустить. Ніщо не вказувало на терміновість сього пляну: він в сій передачі міг розтягтися на роки—так як в дійсності й розтягся. Московський уряд виявляв намір зайнятися збиранням матеріалу на доказ вельможности польської сторони: в її зносинах з Кримом, козаками і т. д. Се не вщувало особливої спіншости і не могло вдоволити гетьмана.

Та все се можна б іще толкувати тим, що місія Лопухина була вирішена й інструкція йому зложена перед собором. Але в березні (11 н. ст.)—уже після соборного рішення, надтоги за Лопухиним виславо на Україну з додатковими дорученнями підданого Степанова. Він мав їх передати Лопухину, а коли б його не застав—переказати гетьманові безпосередньо. Сі доручення нам звісні, вони служили доповненням до того, що було наказано Лопухину.

Йому було доручено добути від гетьмана листи, котрими король піднімав Татар і козаків на Москву. Після того як він поїхав, справа ся заінтересувала московських дипломатів ще більш. Вони довідалися мабуть від своїх кримських послів про місію Магмет-аталика до Варшави—для організації кампанії против Москви, і про посольство Бечинського до Криму. Хотіли зловити польських дипломатів на сліді. Тому доручали дістати від Хмельницького ті грамоти, що возив до Криму Бечинський, коли ж переговори велися устно—звідати їх зміст і договори, так же грамоти писані від короля і козаків в справі походу на Москву—«аби й. царському величеству королівська неправда і порушення вічного договору було відомо достоємно». Коли б Степанов ще застав Лопухина в посольстві, він мав передати йому сі додаткові доручення (що тільки розвивали інструкцію дану Лопухинові); коли б він його вже не застав, мав виконати їх самостійно. Ніякого повідомлення про соборне рішення, про близьку московську інтервенцію в интересах України. Можна припустити, що деяку інформацію про се могли привезти гетьманові Суличич з товаришами; але офіційного звідомлення гетьман, очевидно, не одержав ніякого, сулячи з того роздраження, яке висловляв він з приводу безсердечного московського індивідуалізму потім, висилаючи «Мануїлова і Данилова»¹⁾.

Се московське кунктаторство дійсно зарізало кампанію 1651 року та й українську справу взагалі; роздраження і гнів гетьмана на московське «знущання» вповні зрозуміли, але тим гостріше виникає питання, чому Москва вже ринивши питання інтервенції для себе, пустила її на таку довгу проволочку? Збентежив її нещасливий оборот весняної кампанії (смерть Нечая), і вона захотіла почекати, чим вона скінчиться, а після Берестечка вважала Козаччину розбитою, чекала її поголовної еміграції за московський кордон, і порахувала інтервенцію несвоечасною? Стривожив її звязок завязаний гетьманом з Портою і налякав можливими ускладненнями з Туреччиною та її васалами? Щось в тім роді мусіло статися. Можливо обидві ці серії обставин зробили свій вплив.

На жаль, звідомлень Лопухина і Степанова про їх розмови з гетьманом, і взагалі про те, що вони робили на Україні, не заховалось, чи не віднайшлось, і з листів

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 452.

псланих від гетьмана з ними до Москви теж маємо тільки коротке і нічим не замітне, чисто етикетальне писання до царського пістуну В. Морозова ¹⁾. Писаний сей лист в Білій Церкві, 11 (21) березня. Се документальна дата посольства і заразом—гетьманського пробутку в Білій Церкві.

У Білій Церкві гетьман простояв мабуть досить довго—судячи з того як часто Біла Церква як гетьманська квартира стрічається в сучасних вістях. Маємо звідси звідомлення литовського шляхтича Мисловського, що приїздив до Хмельницького від Януша Радзивіла ²⁾. При крайній бідності матеріялу з гетьманського табору, його звістки, хоч часто зачерпнені з мало авторитетних джерел і навіть анекдотичні, все таки настільки цікаві, що я вважаю потрібним навести його звітження в цілості, тим більше, що воно не видане досі і в літературі майже не використане ³⁾.

Став в Білій Церкві дня 21 ⁴⁾ марта, зараз попровадили його до військового писаря, котрий його прийняв не дуже привітно і казав йому лист віддати. Спочатку не хотів, але потім мусів. Той його відпечатав, прочитав і пішов з ним до гетьмана—а йому сказав іти до господи. За хвилию потім прийшов сотник і попровадив його до гетьмана.

Застав лист в руках гетьмана. Велів йому сісти і сказав: «Пане товаришу, з добрим животом приїхав еси сюди! вже два літа ваш п. гетьман литовський не чинив до мене ніякого посольства, а всі панове чинили!» ⁵⁾—«Я про се не знаю, і тепер би не приїхав, коли б мій старший мене не послав». Він рік: «Не бійся, і волос з твоєї голови не спадє!» і почав заклінатись, що не з нього причина, що і тепер він не думає про війну, і поклонитись королеві й. м. готов, і все зробити що король каже, і на комісію їхати готов—жогру негідник (ніеспота) Нечай розірвав, але добре йому сталося—хотілось йому бути другим гетьманом, отже дістав чого шукав. «Я вірний підданий короля й. м.—що скаже, то учиню! Хоч на вісім тисяч скаже зменшити козацький реєстр—і то учиню». На те йому той товариш сказав: «Мосці-пане гетьмане (він перервав: «Не мосцівий, я такий же худий похолок як і ти!»)—давно треба було б так учинити, поки не розлилося стільки християнської крови, що найгірше—руками поганськими, котрих в. м. впровадив в державу, і братерство вічне (вар.: вічне) з ними заключив».—Рік: «Правда, лихо сталося, але не моя вина! А тепер тоє братерство шию зламати може, як з королем як треба помиримось. За оден день я тих братів кажу видушати. А король на мене війська збірає, хочеть мене воювати! А я його королем учинив, і під Зборовим на волю пустиє; маючи його в руках. Бог йому за то не поможеть! Скажи пану гетьману: нехай на нас не наступає! Ми мир з Литвою маємо, нехай нас не зачепать, бо лихо будеть! Маю я на нього другого Кричевського, і мало не ⁶⁾ диншого!»

Товариш йому потім за столом, коли вже їди, і він знов почав дорікати ⁷⁾, так сказав: «І ми також про війну не думаємо, але мусимо боронитись,—а тепер можете се комісією заспокоїти». Рік: «Комісія як комісія, але без малого не будеть як під Плявлями. А на мене давно б була комісія, коли б не воевода київський (Кисль): що иншого тут пишеть, а що иншого з королем робить».

¹⁾ Акты ЮЗР III с. 446.

²⁾ Маю його в двох копіях. Вписав його до своїх записок з своїми замітками Голінський, на с. 463, серед звісток з місяця травня, під заголовком: «З України з обозу новини», і воно ж в ркп. 41 збірки Русецких с. 147 дд. Оповідаеться про Мисловського весь час в третій особі.

³⁾ Тільки дещо навів з неї Липинський, Z dziejów с. 430, 527.

⁴⁾ У Голін. 25.

⁵⁾ Слова Хмельницького посол старається віддати в автентичній українській формі, хоч се не дуже йому вдається і репліки гетьмана подаються мішаниною польських і українських слів; я дещо з того «кольору» заховаю.

⁶⁾ Гол. da bole і (не чітко). ⁷⁾ Potwarzac Рус., powtarzac Гол.

Тримав того товариша більше як тиждень без відправи, потім, коли вже вніздив (Хмельницький) з Вілої Церкви, він прощаючися з ним хотів довідатися, куди він думає звернутись, і спитав: «Коли-б князь-гетьман (Радивил) знов що щось послав до в. м., де має знайти?» Відповів потиху: «Нехай мене шукають або в Животіві або в Погребіщах»¹⁾. І дав йому зрозуміти, що був би дуже рад, коли б його (Радивила) помирив з королем.

Оповідас Мисловський, що Хмельницький все таки являвся боязливий, і не такий злий як перед тим. Але Виговський має бути гірший, і коли Хмельницький про короля згадав, той сказав: «Що то король наступає на нас против своєї присяги? Нехай знає, що нам не трудно й другого короля (знайти)». Той Виговський робить що хоче: кого хоче, то не питаючися гетьмана каже стратити. Якось при нім молоданові служебникові кн. Четвертинського, на імя Берковському, з кількома инними казав Татарам голови постинати—хоч гетьман велів був відіскати до Чигрина.

По всіх то бачив, що були б раді згоді, і на раді, котору він (Хм.) мав з старшиною, всі до нього кричали за згодою. А він відповів: «Добре, я вчиню покій, але вас що без мого наказу костели лупили, шляхту мордували—всіх королеві видам». І тим їх дуже страшисть і тримає²⁾; але знати, між собою поговорюють, що якби тільки король наступив, вони б його звязали й видали, і кажуть: «Перед тим було легше³⁾ (се зробити), коли вся орда над нами висла, а тепер самі його забємо або видамо»—і мають на нього око. Бо таке підозріння про нього, що хоче втікти до Орди з усім майном, що його випровадив на Запоріжжя Виговський дивуючи якийсь універсал додав, тад що той товариш чув: Аби човнів як найбільше готовано!⁴⁾—чи то вгору хоче йти з ними, чи за дн утікати.

Хорунжий оден білоцерківський, Іван,—що був при послах в Туреччині, казав тому товаришеві, що цар турецький прийняв їх дуже але. Питано їх, чи післані вони від давнього війська Запорозького, від усіх козаків своєвольників, і коли вони відповіли, що від усіх, він сказав: «То хочете аби я Польську корону воював за те що вам не позволяє своєволі—аби ви не шарпали моїх країв морем, і на те ви побраталися з моїми підданими Татарам, також своєвольниками? Нехай вас, усіх, король ваш велє, а я своїх каратиму! звоювавши Польщу, потім і мене звоювати захочете—вже мєні Волоську землю сплюндрували!» І казав був їх постинати, але посол короля й м., що там був, їх випросив.

Татари також, видно, хочуть відступити від Хмельницького: не хочуть йому помагати, а навпаки—допоминаються у нього нагороди за два реки.

Від господара волоського був посол там при тім товарищу. Але (Хмельницький) зараз як прочитав листи, роз'ївлени казав його взяти і звязати, і цілу ніч пролежав звязаний. Не памятає його імянина. Потім його пустив. Мав його раз при нім за столом—але дуже тихо сидів.

Московського посла застав там—(при нім) і дари віддавав. З чим був, не знає. Але по відправі другого дня прийхав другий годець з ясмачним посольством—розповів то оден шляхтич, Хмельницького хленедь: Цар йому радить, аби з своїм паном не воював, бо цар братові своему королеві мусів би дати поміч й військо рушити. Роз'ївся нес-і кинувся хочия йому в лице дати, але Шумейко⁴⁾ ухонив його. Москва теж кинувся й пішов, і зараз поїхав.

Людей (Мисловский) при собі не мав і не міг довідатися, куди (Хмельницький) стягає свої війська. Всюди страх між ними, а хлонам не було більшої неволі, як тепер: (гірш) ніж під панами: що хоче то з ними робить; податки такі як і в Короні збира (і шнакове велів вибирати, Гол.). А Татари куди підуть, біють, стинають, жінок, доньок насилують, беруть, що їм подобається—безкарно чинять.

¹⁾ Сі слова сильно покручені, і до них Голинський, очевидно від себе, додав таке міркуванне: «се немов провіщанне—аби його шукали або в Животіві або в гробі».

²⁾ trzyma—Рус., тгвозі—Гол.

³⁾ По тексту повинно бути навпаки: було перед тим тяжче, тепер легше.

⁴⁾ Помилково: Румейко.

Черниці дві приїхали з Винниці при тім товаришу; оповідали йому, як коронне військо здобуло Винницю: вирубало, спалило; а козаки як наших на ріці тиснули, з своїм людом, що їм ішов в поміч, билися кілька годин, не розпізнавшись, так що їх кілька тисяч полягло. Гарний припадок був! Аж їх потім Поляки розвели і знищили, і Татарів урвано.

Були при нім також кмітські міщане: приїздили до Хмельницького по увіверсал. Сказали йому (Мисловському), що аби тільки з'явилося військо (польське чи литовське), готові піддатися королеві.

Де що з того, що переказував сей «товариш», цілком розминеться з правдою, і трудно рішити, чи його містифікували, чи він «компопував». Напр. оповідання про неприяну поставу царгородського дивану до козаків, Так само цілком не вірите те, що він оповідає про московського гонця, що приїхав слідом за Лопухиним. Ми вже знаємо, про що йде мова: се посажка гінця Василя Степанова, виправленого з Москви 11 в. с. березня ¹⁾. Його місія не була ніяким актом неприхильності до козаків, навпаки—се був акт довіри, спроба спільної акції для демаскування зрадливої польської політики і оправдання московсько-українського союзу. Від Мисловського довідуємось, що Степанов Лопухина вже не застав—але на жаль, не маємо звідомлення про переговори з гетьманом, і що він від нього видобув. В руках московського посольського приказу бачимо доволі значну колекцію кримських грамот—але не завсіди можна відрізнити, що тут може походити від місії Лопухина, що від Степанова, а що—з колекції привезеної Вітовським і Обуховичом.

Що до оповідань, переказаних Мисловським—що дещо з того ходило між козаками, се потверджують признання сотника Половка, записаного під час коли Хмельницький стояв під Вілою Церквою, і очевидно в сій асоціації тут же записані Коліньським. Розуміється, завсіди треба в таких признаннях рахуватися з тим, в яких обставинах се говорилося і писалось; я вибрав дещо тільки:

Коли одержано відомости про загибель козацьких полковників (сеча. Неча), вся чернь з Лубень, з Прилуки, з Вишнівеччини, з Ромна, Гадача, Батуряна ²⁾ гуртом пішла до Хмельницького, кінці й піші—бо на голову всіх гнали. До Литви призначений полки Чернігівський і Ніжинський, над котрими кочовники Небаба і Подобайло (так), в поміч полк Переяславський—полковник Гарасько ³⁾, і полк кмітський—полковник Автін, що заступає місце Кричевського. Хочуть пробити на Чернوبіль до Мозира, хоч мають виразну заборону гетьмана, аби тільки Дніпра перелазили, а далі не вимикались.

Чернігівці думають сильно боронитись, коли наше (польське) військо наступить, але тільки замкнувшись в місті: «ставити поля» не хочуть. В місті позживсо і порохом досить забезпечені, обережність велика, але в місті козаки не сидять: найбільш їх над Дніпром, на перевозах і шляхах усяких. В Любечу списалася сотня з міщан любецьких: вони неустало стережуть міста, а козаки по селах. В тім Чернігівським полку низовські та кочовські (так)—козаки старинні, а седиївські і чернігівські—всячина. Каже, що в полку Чернігівським і Ніжинським 30 тис. всякого люду, в Переяславським старинного і дуже справного козака 40 тис. В Київським 30 тис. збіранини—бо кращі погинули з Кричевським.

Про Хмельницького сказав, що в Білій Церкві збирає полки, а Орда відмовила йому помочи, бо малоє що инше робити. Старшина козацька між черню в голос мовить, що Хмельницький уже себе не певний: хоче Україну кинути, замисляє на

¹⁾ Інструкція («пам'ять») Степанову надрукована в Архиві Ю. З. Р. III. IV с. 567 з великими прогалинами у вступі і без дати; але дата 1 березня с. с. єсть в Малорос. прик. 1651 справа 6.

²⁾ Кілька імен занадто зіпсованих або непевних пропускаю.

³⁾ Hagarzko.

Запоріжжя, на те й човни готув. Посол московський був у нього, переказав то від царя, що коли королеві, братові нашему, не поклоняться (козаки), то він (цар) сам з великою силою від тої сторони, а ми з сеї сторони наступивши тебе знесемо. Межи черню всюди такі голоси, що в Москві явиться другий король, з потомків Стефана Баторія, і йому вся Русь буде помагати на панство Лядське.

В тій же збірці записаний лист Василя Лупула до Потоцького з Яс, від 16 березня, він кидає деяке світло в справі проволоки з татарськими помочами, котрих Хмельницький вичікував і в своїм повільнім поході і в обозі під Білою Церквою:

Орди ще не рушили. Нуреддін-султан був висланий з інструкцією вивідуватися, чи велике військо мають Поляки, і далі не поступати—бо по Великодні (9 квітня н. с.) сам хан рушить з усіма ордами. Зять візира Бетег-ага приїздив до Добрудзьських і Буджацьких країв, заповідаючи, щоб були готові, бо на весну сам хан особю своєю рушиться. Від Хмельницького безнастанно приїздять послы до Буджацьких Татар, з слізьми просять, аби йшли. Але ті відповідають, що до Юра руського не можуть виступити. Супроти того Лупул радить Потоцькому всіми силами постаратися закінчити війну з козаками, поки поспіє татарська поміч.

В другім листі, з 2 квітня, повідомляючи про переїзд через Молдаву турецького посольства до Хмельницького (про нього зараз будемо говорити), Лупул переказував такі відомости, що хан спочатку мав намір післати Хмельницькому в поміч 15 тис. кінноти, але потім довідавшись, що Польща ладить великі сили для поборення Козаччини, він постановив йти сам з усіма силами і призначив день походу на 19 березня (н. с.)—тільки воевода міркував, що великі сніги, сивши в ті часі, мабуть затримали сей похід¹⁾.

В Польщі оповідали, що нуреддін-султан, висланий ханом наперед з 16 тисячами Татар, дійшовши до Молдави, тут розхорувався й далі не міг йти (потім скоро помер). Військо його вернулось назад. Хан сам був хорий і тому не скоро вибрався, а без нього Хмельницький не хотів починати війни²⁾.

З листів привезених гетьманові з турецьким посольством з Очакова, видно, що гетьман тримав там своїх резидентів: були се тоді Матвій Білошапка й Іван Нестеренко, що мали вильнувати скоршою експедицію татарських помічних полків. Були в тім якісь непорозуміння, якісь інтриги: Армадан-бей перекопський жалується, що Вели-ага каймакан, «нецнотливий чоловік», був стрячав Татар від походу, а тепер султан (нуреддін, очевидно) вже рушив з Криму (пишеться се в лютім). Резиденти, під диктат ханського Бек-мурза, пишуть гетьманові, щоб він прислав від себе листа про приспішення, бо Бек-мурза від хана має наказ не йти далі Ташлика, а такий лист гетьмана дав би йому прятку йти в поміч козакам як буде потреба³⁾. В сих невизких і проволоках могло бути не без руки воеводи Лупула, а через нього—самого гетьмана Потоцького, що всяко старався розвести Турок і Татар з Хмельницьким.

В московських актах, в перекладі, заховалися листи хана, його візира і скарбника; вони не мають близких дат, але заховалися серед актів 1651 р. і могли бути привезені піддячим Степановим, що мав доручення дістати польсько-татарську кореспонденцію в справі походу на Москву. Хан і його міністри просять гетьмана не турбуватися і зновні покладатись на поміч Криму—хан ні в яким разі не відступить

¹⁾ Лист сей переказує нунцій, Жерела XVI с. 114.

²⁾ У Голінського, с. 458, під днем 2 травня.

³⁾ Архив Ю. З. Р. III. IV. с. 559.

козаків, він посилав зараз відділ під проводом Канмамбет мурзи, а через місяць піде головне військо, 100 тисяч вояків¹⁾.

І гетьман вичікував, стоячи в Білій Церкві, поки його військо не виголодило околиці.

Гадяцькі старці оповідали в московських городах, що 26 березня прийшов до гадяцького отамана Кузьми Гарбаря гетьманський лист, щоб з городів «усєї України» посилали до Білої Церкви провіант, «бо там на хліб скудно»²⁾. Татари стоять на подільсько-волинським пограниччю (Константинів, Хмельник, Синява, Межибож, Бар). Інший козацький корпус (провідником названий Пушкар, але се не вірно) з Ногайськими Татарами під Чорнобилем (відти походив той сотник, зловлений під Чорнобилем, що його оповідання ми бачили вище).

Перед великоднем, в перних дня квітня н. с. коли польське військо, під наступом побожської козацько-татарської армії відступило з-під Бара до Каміня, Хмельницький з Білої Церкви пересунувся на полудневий захід, як заповідав Мисловському—до Животова, недалеко від полкового города Кальника, приблизно 100 км від Білої Церкви. Чи то щоб бути ближче до подільського театру війни³⁾, чи щоб наблизитись до тої дороги, якою мав прибути хан, котрого він виглядав,—а головне очевидно хотів перемістити свій провіантовий район, після того як білоцерковський був так ґрунтовно випорожнений, як то ми тільки що чули⁴⁾.

Суди, до Животова в велику п'ятницю, 7 квітня н. с. прибуло турецьке посольство. Воно привезло звісну нам султанську грамоту з кінця лютого, з обіцянкою ханської помочи, парадні убори і шаблю, даровані султаном новому васальові, і цілу купу ріжних листів—від царьгородського патріярха і від ріжних царгородських і очаківських, турецьких і татарських достойників, що обіцяли приспінити висилку військових контингентів. Звісні нам Греки—дипломати з табору Хмельницького—чонесли московському цареві, що «посол прийшов з тим: скільки гетьманові буде треба війська, він йому пришле: пришле від мунтянського князя Матвія десять тисяч, і від молдавського володаря, воеводи Василя десять тисяч, і з ними трьох башів». А гетьман відповів: «У нас і свого війська багато, султанові за його любов бю чолом і дякую, а край і так знищений» (від війська—нічим буде утримати тих отоманських васальних полків)⁵⁾.

В Варшаві також оповідалось, що султан «під карою смерті» наказав господарям Валахії й Молдавії, аби помагали Хмельницькому; але, мовляв, молдавський відповів, що буде триматися того, хто переможе. Так що за нього були певні; більше боялися Ракоців, з огляду на пляни молодшого Ракоція на польську корону⁶⁾. Рудавський наводить лист Хмельницького до Ракоція, пібито перехоплений Поляками: він закликає Ракоція до спільного походу на Краків, щоб зайняти все Підкарпатте користаючи з виїзду шляхти в посполите рущенне. Сіляді думає, що польські круги

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 458.

²⁾ Білгор. ст. 323 л. 333.

³⁾ Від Животова до Бару навпростець коло 125 км.

⁴⁾ До сього стояння під Животомим очевидно належить звістка, з значним опізненням записана нунцієм, що Хмельницький під Кальником (від Кальника до Животова коло 4 миль) зібрав і привів до порядку своє військо і чекає за тиждень, найдалі за два тижні Татар.—Рел. 13 травня, с. 116.

⁵⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 451. Theatrum Europ. 76.

⁶⁾ Жерела XVI с. 115.

дійсно ширяли такого листа, підібленого від імені Хмельницького ¹⁾. Але Рудавський взагалі занадто свобідний в своїй літературній манері автор, щоб дуже покладатись на таке свідання.

З приводу Радивилового посольства до Хмельницького я мушу ще спитатися на українсько-білоруських відносинах і на козацьким білоруським фронті.

Після того як Хмельницькому і козащині, не вражаючи на всі бажання, не вдалося в компанії 1649 р. затримати в. кн. Литовське в тій нейтральній позиції, яку воно до певної міри взяло було в 1648 р., і білоруські землі на короткий час стали ареною козацьких операцій, серед української і білоруської людности в. кн. Литовського видимо піднявся великий інтерес до української справи. Постанова Зборівського трактату про спасовання унії і реституцію православній церкві всіх бенефіцій, які їй коли небудь належали, схвилювали многострадалні православні круги в. кн. Литовського, і козацьке військо, козацький гетьман і його старшина відразу вирости в їх очах на богоданних протекторів православної віри і руського життя Вілоруси так само як і України. Політика гетьмана й війська—шукати протекції й інтервенції московського царя для розв'язки відноси до Польщі, в зв'язку з сям тем мусіла зробити спільне враження. На Вілорусі підіймається фермент, який вповні дає себе відчуття потім підчас українсько-московської окупації 1654—5 рр., а в козацьких кругах—серед українського уряду, краще сказавши, наростає переконання, що Вілорусь повинна перейти, і готова перейти під козацьку протекцію, і при першій можливості мусить бути включена в рамці Козацької Республіки, принаймні сумежні білоруські землі. Використовуються всі сприятливі обставини для поширення козацької організації і народнього повстання в сих сумежних землях, і хоч за недостатком матеріалу ми тільки епізодично можемо слідити за сею роботою, її загальний характер вирисовується перед нами зовсім ясно.

Підчас перебуту послів Пушкіних в Варшаві їх посольство між иншим заязало в місяці липні н. с. зносини з делегатом виленського брацтва, виленським кундем Гнатом Лискевичом, що приїхав до Варшави в справах віри. Він заявив членам посольства, що його «прислано з Вильни, постановою всього брацтва людей православної віри просити короля, аби він згідно з його договором з В. Хмельницьким звелів відібрати від уніятів церкви, які перед тим були благочестивої православної віри». Пояснив послові, що на те було вже «королівське повеліняне», «тільки пани-рада чинять в тім проволону і грамот тих не випускають». Виленські братчики, мовляв, збираються в тій справі посилати до гетьмана, і певні що гетьман і все військо Запорозьке того не потерплять і постоять за віру. При тім він показував послам реєстр козацьких полків—зложений очевидно на підставі офіційного реєстру 1649/50 р., і вірші зложені в похвалу Хмельницькому і Виговському—очевидно павіяні віршами на герб Хмельницького, котрим був прикрашений той офіційний реєстр. Вірші дуже нескладні (дуже, що правда потерпіли при переписуванні їх московськими писарями, що видно по правляли їх по своїому) ²⁾, і змістом вони досить бідні,—але дуже интересно бачити як козацький гетьман представляється тут в ролі великого протектора православної віри, голови Руського народу, відновителя діла Володимира Великого («виною си-

¹⁾ Рудавський с. 73. Transsylvania I с. 160.

²⁾ Привівши їх до можливого порядку, я подам їх в додатку до цього тому, коли місце позволить.

нів Володимирових Росія упала, з Хмельницьких при Богдані на ноги устала»). А поруч нього другий провіденціальний муж—Іоан Виговський його помічник і ученик (якщо не Богдана Дух святий умудряє, Іоана мудрости Богдан навчає) і вони вдвох визволяють військо, Руський нарід і православну віру.

Лискевич оповідав, що ці похвали Богданові друкуються в Вильні¹⁾, і можливо, що дійсно таке видання тоді приготувалось, як *cartatio benevolentiae* гетьмана і його всесильного писаря, в зв'язку з задуманим посольством до Запорозького війська в справах руської віри. Але як таке видання бібліографам не відоме, так і такого виленського посольства до гетьмана не знайшов я слідів—хоч се не значить, що не було ні одного ні другого.

Що орієнтація на Козаччину і Хмельницького стояла далі, посвідчують відомости принесені до Москви Афіногеном Крижановським, в його приїзд до Москви в квітні Правда се свідок не дуже авторитетний—безсумнівний авантюрист і пройдисвіт²⁾, але втім, що він оповідав, далеко не все було вигадкою. Він представлявся сим разом, як і гумен полоцького монастиря Воскресення, висланий кількома місцевими монастирями (брацьким полоцьким в тім числі), щоб заручитися дозволом перейти їм до московських монастирів на випадок, коли б Поляки перемогли козаків в тій кампанії, що почала розгратись. На допиті він розповідав, що їм, Білорусам³⁾, приходить ся тяжко. На всіх соймках «Римляне» галасують, що їх, православних Білорусинів, треба знищити й кінець їм учинити. Нинішньої зими, всеїдної неділі (5—12 лютого н. с.), він, Афіноген, був з другим полоцьким ігуменом у воеводи полоцького і гетьмана в. кн. Литовського Януша Кишка, і донитували ся «з многим прошеннем», що з ними буде—бо він хоч і римської віри, але чоловік добрий, старий і богобоязливий. Дійсно, він се їм відкрив: король і вся Річнополита так постановили: як тільки вони Хмельницького знищать, тоді вирубають і всіх Білорусців до одного, «с сущими младенцями»; церкви божі й монастирі спалять і полишать самих Римлян. Про се він знає, бо на всю Литву він перший чоловік, і племінник його, гетьман Януш Радивил, так йому писав,—тільки Кишка не дає на се своєї згоди.

Зносини з козаками їм всяко утрудняють: «до Київя їх, Білорусців, нікого не пускають, аби вони з Хмельницьким не побачились, і в чім небудь з ним не порозумілись (ни о чем с ним не мыслили)»; приходить ся вести зносини потайки, і вони таки «с Хмельницьким ссылают», і про все дають знати.

Коли великим постом прийшла до них вість, що Хмельницький хоче цареві присягти, і цар післяв йому великі гроші, тоді Білорусці християнської віри, всякого чину люде—духовні і світські, бурмістри й райці—котрі православної віри, дуже тому зраділи і постановили також триматися Москви, в надії, що Москва прийнявши Хмельницького, прийме й їх. Тепер король післяв своїх послів: Виговського й Обуховича, домагається від царя, щоб він присяг на тім, що не прийме Хмель-

¹⁾ «А сколько у гетмана у Богдана Хмельницкого полков и что в них людей, и какими ево похвалами, Богдана, славят и печатают в книгах, и то у него, Игнатія, списано»—звідомленне посольства Пушкяних, Польські справи 1650 р., ст. 3, під днем 30 червня (ст. ст.).

²⁾ Про нього спеціальна студія ак. Харламповича, в збірнику на честь проф. Корсакова: Аениогевъ Крыжановскій. Изъ исторіи культурного вліянія Зап. Россіи на Восточную, 1913.

³⁾ Тут сей термін вживається в московським розумінню: православної людности Білоруси й України, окремо від Черкасів—козаків.

ницького «й інших Білорусців»; а коли цар не присягне, тоді король половину війська пошле на Хмельницького, а половину на Москву. Так от його, Афіногена, післали просити царя, щоб він їх прийняв в свою оборону, а Ляхам не видавав, бо коли тепер Ляхи переможуть Хмельницького і козаків, то їм, православним, всім буде погибель. Нема у них в таким разі иншої надії крім царя. Краще нехай тепер же вишле своє військо. Афіноген знає певно, що в таким разі «Білорусці», скільки їх єсть, всі стануть на Ляхів, як оден; збереться їх зо сто тисяч чоловіка.

Сили Хмельницького, разом з Татарами, Афіноген рохує на 400 тисяч, литовське військо на 200 тис., польське на 250! Польське військо збирається не далеко Зборова на Поділля, в шести милях від війська Хмельницького. Друге в йсько Хмельницького збирається від Стародуба до Любеча, щоб не пустити Литовського в йська за Дніпро. «А Хмельницький став на тім: доки король не віддасть їм ус х православних церков і церковних маєтків, що вони забрали на свої костели, і з ними не розмежуються («с ними в землях рубежа не учинит») — не вилучить православних земель в «удільне князівство» як говорили в Польщі) і не признає за ними вільностей даних попередніми королями, — доти всі Білорусці і Черкаси, Волинці і Подоляни будуть з ними (Поляками) битись, доки їх стане — «бо вони в православній вірі всі тверді і неодмінні»¹⁾.

З свого боку московські вістуні теж не раз мали нагоду перекопатися, як білоруська людність ставилася до козацького наступу. Стрілець, що в червні відвозив за границю польських послів, чув у Дорогобужі, що всі Поляки, урядники і Євреї повтікали з повіту до Смоленська, щоб там відсижуватися, а міщанам дорогобужський бурмістр казав, що як козаки підійдуть, то їх треба стрінуги з іконами і з хлібом, бо битись нема чого і відсижуватися нема де²⁾. Гонець Старий, що того ж місяця переїздив через Білорусь до Варшави, запясує, що в Дорогобужькім, Вільськім та инших повітах селяне («пашенные мужики») між собою говорять, що до них переказують запорозькі козаки, аби вони жили на своїх місцях і не боялися козацького приходу. Бо козаки їм не будуть робити ніякої шкоди: вони тепер під царською рукою і всі городи й міста здобуватимуть під царську державу. Селяне покладаються на те, лишаються на місцях, і козаків ні трохи не бояться. Православні ж міщане і шляхта (посацкіє жильцы и уѣздные люди) трівожаться: коли Ляхи козаків переможуть, то їм або смерть прийняти або лядську віру; бо на них думають, що вони всі були в порозумінню з козаками. Коли козаки Ляхів подолюють, то всіх пограбують; але нехай уже подолюють козаки: хоч заберуть у них пожитки, але душам не будуть шкодити і не знущатимуться.³⁾ Дорогобужський поміщик Филон Засаєцький оповідаючи про ватагу Окші, що ходить по Литовській землі з козаками і великі шкоди чинить шляхті, поясняє, що шляхта загалом тікає до кришких міст, а селяне розбивають панські двори й тікають до козаків⁴⁾. Коли потім козаки з'явилися в Рославьскім повіті, місцеві

¹⁾ Польські справи 1651 р. столбець 6, приїзд до Москви Аф. Крижановського, під днем 10 (20) червня.

²⁾ Польські справи 1651 р. столб. 1 б., л. 43.

³⁾ Польські справи 1651 р. столб. 7.

⁴⁾ Тамже. Але бувало й инше. Піддячому Куликовому оповідали, що коли «панья Снявская» приїхала з України до своєї Шкловської маєтности, то «Жидов всех выбила вон из города, а сказала им, что за них все государство погубило; а подданным своим в городе Шклове приказала, как козаки придут под город под Шклов, и они б де их в город пустили и с ними не противились». — Столб. 1 б. л. 224.

сьляне поприставали до них в великій скількості і разом з ними побили польський під'їзд висланий з Смоленська, і т. д.

Хмельницький, поки було можна, старався не зачіпатися з панами в. кн. Литовського. Стараючись утримати їх в нейтральності, а тепер іще носячись з плянами зробити свого сина свояком їх шефа, Януша Радивиля, він і з іншими магнатами, видима річ, старався підтримувати добрі відносини, вигожуючи їм чим міг. Між документами, які я маю в своїм розпорядженню, єсть цікавий лист підкавцлера в. кн. Литовського Казимира-Льва Сапіги—магната дуже бучного і до козаків мало прихильного; він настільки характеристичний для тодішніх відносин, що я вважаю потрібним навести його в цілості (в перекладі):

Мій велико-милостивий пане гетьмане війська й кор. милости Запорозького! Щомні ваша милость був обидяв при торішнім договорі від Зборовом, скоро було сновено: Чорнобильська маєтність і волость моя скоро була звільнена від залогі полку війська й. к. м. Запорозького, і вже в ній давніший порядок господарства відновився, і убогі люде дякуючи Богові заробляють собі спокійно на хліб, як перед тим його заживали. А хоч від сусідніх міст, особливо від Горностайполя траплялися безправства і своєвільства підчас торгів в Чорнобилі, так що поспільство і люде почали були висерігатися тих чорнобильських торгів, але давши знати полковникові кнївському, отримав мій староста чорнобильський всяку сатисфакцію, і вже мої піддані мають спокій. Тому я за ласку і добру приязнь в. мсти будучи вдячен дуже дякую за її докази і навзаєм хочу за те віддати в. мсти мою прихильність. Але що згадана моя маєтність лежить на самім шляху, віддана на особливу ласку (дискрецію) військових людей, що тудою переходять, то я бажаючи забезпечити моім підданім ще ліпний спокій, дуже прошу у в. мсти відкритого листа до реєстрових полків, для котрих убогі люде будуть складатись, відріжляючи докладно своєвільних і непослушних ¹⁾. Надіємся на Бога, що він як Пап і Отець дозволить нам всім заживати трівого спокою в нашій спільній вітчизні, на пострах неприятелям й. кор. милости і Річпосполитої і на високу славу народів світу християнського. А зтим приятельській ласці і приязні в. мсти пана (мого) себе поручаю. Дано в Берестю 26 новембра 1650 р. Вашій милости, моймоу мил. панові всього доброго зичливий приятель і слуга Казимир-Лев Сапіга, підкавцлер в. кн. Литовського ²⁾.

Неправда ж, цікава і повна задоволеність з козаків сього литовського королика, і його більш ніж чемний тон в відносинах до запорозького гетьмана? Відносини істинно добросусідські, і безсумнівно магнати в. кн. Литовського були заінтересовані такі відносини заховати. Але щож! король і двірські круги конче напирали, щоб в. кн. Литовське в повній мірі прийняли на свої плечі тягар горожанської війни—хоч воно й уважало її, досить справедливо, за річ властиво до нього не належну. Як ми бачили вище, в плянах військових операцій против Козаччини в. кн. Литовському уділялась участь дуже поважна: варшавський сойм ухвалив довести литовське військо до 18 тис. (тим часом як Корона мала поставити 36 тис.) ³⁾.

Відповідно до того Хмельницький—хоч всяко старався дійти до порозуміння з магнатами в. кн. Литовського, і особливо з Янушом Радивилом, фактичним комендантом його військових сил,—вважав потрібним відповідно забезпечити Україну з тої сторони, і призначив на се північні полки: Чернігівський, Ніжинський і Київський, визначивши їм мобілізацію на заговини, разом з полками мобілізованими на західно

¹⁾ Місце не зовсім ясне: Ktorem sie składac ludzie ubodzy będą mogli u rozeznac bezpiecznie swawolnych z nieposluzenstwem.

²⁾ Дві копії: з королівського архиву і з Песвижського архиву Радивилів в Теках Нарушевича 144 с. 1012 і 1015.

³⁾ Див. вище с. 164.

границю³⁾, а разом всяко старався подвинути московське правительство до якої небудь диверсії з своєї сторони. Сі воєнні заходи Хмельницького були в Польщі звісні, оцінювались дуже серйозно; в Варшаві на весну говорили навіть, що Хмельницький сам з головними силами обернеться на Литву⁴⁾, а коли стало певно відомо, що він пішов на Волинь—що він послав на Литву свого сина Тимоша. Підчас коли «робилася опінія» про великі воєнні успіхи над козаками, в місяці березві й квітні, оповідалося, що литовське військо погромило се Тимошове військо, так що він тільки з горсткою козаків утік, або понав живцем в полон, і се змусило й старого Хмельницького припинити св. й наступ, і т. д.⁵⁾

Але в дійсности «Литва в тім часі нічого не зробила, і робити не хоче», як зазначив оден більш критичний дописувач, в відповідь на сю «силу вигадок про литовське військо»⁶⁾. Шляхта в. кн. Литовського ще слабше давала гроші на наєм вояків на війну з козаками, ніж польська, і в розпорядженню Радивиля—як оповідає його «Коментарій», було всього тільки 4000 старих вояків, та й тим іще треба було заплатити за попереднє, перше ніж би вони дали рушити себе в новий похід. Тому що виплата була визначена на 9 травня в Минську, вояки не хотіли віддалятися від сього джерела благодати, і Радивил до того часу не міг нічого почати. Хоч деякі загорільці добивались, щоб зараз же з кінцем зими, паралельно з наступом коронних військ, рушити й собі за Дніпро, Радивил справедливо відрікався такої авантюри. Так само на жаданне коронного гетьмана Потоцького—вивести литовське військо на українську границю, щоб скомбінувати свої операції з наступом коронного війська, він відповів, на початку березня, рішучою відмовою, посилаючися на те, що в сім знищеним краю він не зможе прогудувати ні вояків ні коней, і не може нічого почати, поки відповідно не приготує всього⁷⁾.

¹⁾ Реляція нунція з 18 березня—Жерела XVI с. 110.

²⁾ Шведський посол Маєр, ідучи до Криму, чув в останніх днях лютого ст. ст. в Замостю, що Тиміш, висланий в 50 тис. козацького війська на Литву, цілком погромлений Радивилом: Радивил гонив за ним під Мозир і тут узяв його самого в неволю, а козаків його вирубав (Архив Ю. З. Р. III. VI с. 51). Воевода Лянкороський пише 17 березня, в паралель польським успіхам на Побужу: «Військо литовське знищило сина Хмельницького, в и р у б а л о К и і в, а сам Хмельницький втік з кільканадцятьма коней».

Яксь пані Стальска в Мартінова 4 квітня: «Підчас коли Хмельницький готував війну против наших, дано йому знати, що сина його з козацьким військом, що він, Хмельницький, був послав на Литву, литовське військо на голову розбило, самого сина Хмельницького і кількатор старших козаків живцем спіймало. За такою відомістю Хмельницький, боячись литовського війська, замість на наших наступати, сам відступив між води недалеко Білої Церкви і там міцно заложився—збірка Русецьких 31 ст. 131 і 137. Сі звістки про Тимошів похід на Литву пішли до заграничної преси (кілька звісток з французьких газет у Смирнова с. 261, Theatrum Europ. 75), і Коховський в пізнішій перспективі уканонізував їх, написавши, що Хмельницький спочатку післав на Сіверщину свого сина, щоб стримати литовське військо від помочи польському, а потім на його місце вирядив Горкушу—с. 280, Pamiętniki II с. 200.

³⁾ «Про литовське військо сила вигадок (plotek), я більше вірю варшавському листові—мав я потім нові, і пишуть, що Литва нічого не зробила і робити не хоче нічого».—Русецьких ркп. 31 ст. 133.

⁴⁾ Commentarius вид. 1653 р. с. 96—8, Kotłubaј с. 166, Смирнов с. 258.

Але до того часу треба було якось протягнути, так щоб ані не входить в яке небудь порозумінне з Хмельницьким—чого власне хотів той, але сього не можна було зробити без рішучого розриву з двором і короною,—ані не стягати на в. кн. Литовське козацького наступу. Так дійсно і маневрує некоронований король Литви, доволі неперемірливо використовуючи бажання козацького гетьмана задержати приязні відносини з ним, і за помічю миролюбних жестів протягає ці приязні відносини до того моменту, поки він буде готов. Такий ото характер мало його посольство до Хмельницького, описане вище, в двадцятих числах березня н. ст. В переказаній вище реляції Радивилового післанця не говориться нічого, що він говорив від імени литовського гетьмана, переказується тільки вдоволення козацького гетьмана, що зносини відновлюються знов, і його доручення: «Скажи пану гетьману своєму, нехай на нас не наступає! ми мир з Литвою маємо—нехай нас не зачіпає, бо лихо будеть!»¹⁾ Очевидно, з свого боку сей Радивилів післанець, в виразах можливо незначущих (бо і без того, як ми бачили, на Радивиля були підозріння, що він накладає з Хмельницьким та Ракоцієм, і треба було встерігатися всього, що могло б його патрона компромітувати), постарався підтримати в козацькій гетьмані й старшиннісю ілюзію можливости затримати підчас нової війни з Коронаю сепаратні, добросусідські відносини з Литвою.

В результаті з'явилася поголоска (може й навмисно пущана), що між Литвою й Козаччиною сталося замирення, перемире—і термін його означувано: до Зелених свят (дня Св. Духа)²⁾. Але більш проникливі політики тоді ж цілком ясно уявляли собі, що підтримуючи добрі відносини з Хмельницьким і дипломатичною дорогою запобігаючи наступові козаків, Радивил «козаків своїм писаннем обманює»³⁾.

Хмельницький з старшиною, відома річ, теж не робили собі великих ілюзій що до щирости чи лояльности литовських магнатів, тільки поки можна було утримувати в спокою північну границю, вважали се користнішим, ніж викликати війну. Звісний нам бранець Половко оповідав (правдоподібно в первій половині квітня), що козацькі війська, розложені на литовській границі, мали «виразний наказ» пильнувати границю і не чинити наїздів («аби тільки Дніпра пильнуючи далі не витикались»).

Але сей наказ, який би він виразний не був, не дотримувався дуже ригористично, і козацькі ватаги часом переходили границю, й навпаки се траплялось, судячи з тих досить принакдових (і не дуже докладних) відомостей, що приносились вістунами.

¹⁾ Вище с. 213.

²⁾ Напр. торонецький торговець, побувавши за кордоном, оповідав 25 квітня: Радивил стоїть обозом в Борисові, інші частини в інших його місточках—бо з Хмельницьким взято перемире до св. Духа—у Смирнова с. 259—60. Місяць пізніш инший вістун, побувавши в Смоленськім повіті, дав такі звідомлення: «У Поляків був з козаками бій на Николин день (19 н. с. травня), а було умовлено, щоб до Духова дня не ходити в бій. Та Поляки хотючи несподівано побити Черкасів, пішли в бій, і Черкаси побити Поляків. Білгор. віст. столбець 1651 р. с. 389, реляція з 28 травня (н.с.).

³⁾ Так говорили торгові люде з Мени, що приїздили до Сівська 14 травня с. с.: литовський гетман Радивил стоїть з військом, але головну частину післав в поміч Полякам, а до Хмельницького пише, щоб козаки в литовську сторону не ходили, і не зачіпали,—він козаків тим писаннем обманює—у Смирнова с. 259.

або виринають в сучаснім листуванні¹⁾. Кожна сторона звичайно в такім випадку твердила, що вона була спровокована, і таким чином навіть сі інциденти нече бо підчеркували основний принцип охорони границь без переходів граничної лінії, що протримався до середини череня—коли Радивил проголосив кінець такого неписаного перемиря. Полки Чернігівський і Ніжинський тримали границю на Дніпрі і на Лівобережжі, полковники київський з подільським держали границю на Припєти; з ними був також відділ Татар, не великий²⁾. Згаданий Половко, що сам був ніби то сотником в Чернобилю, називає на Дніпрі граничним пунктом Любеч—там «списалася сотня міщан любецьких, що неустанно стереже міста, а козаки по селах»; на правім боці Чернобиля—тут якийсь бувший домініканеця являється організатором місцевого повстання; в тилу—козацька сотня в Горностайполі; провідники повстання при першій можливості збираються захонити Мозир³⁾. Се викликає превентивні заходи з боку пограничних литовських сил. Я спляюсь тут на сих операціях—аж до формального проголошення війни Козаччині з литовської сторони.

При кінці травня полковник Павша, що держав сторожу на Припєти—на перевозі в Бабичах, доносить про марш полковника Горкуші, що стояв в Норинську. в Овруцькім повіті—іде на схід для сполучення з київським полковником, що стояв у Лельові. Павша вважав очевидно сей марш загрозливим, і перейшовши Припєть почав громити козацькі й повстанські ватаги—в Павловичах, Мартиновичах і нарешті під містечком Зубанем, в трьох милях від Чернобиля мав більшу сутичку, але боячись щоб Горкуша його не зайшов з тилу і не відтяв від Припєти, відступив назад. Пісав того він вислав кілька роз'їздів—під татарський відділ, що став був під Овручом, але відійшов під Корєць, доставши наказ від Хмельницького; роз'їзд застав в Овруцькій околиці, під Норинськом, в Велебличах «городових отаманів», що збирали на Орду від кожного дому по 12 золтих—що хлопці дають з великою охотою». Другий роз'їзд ходив на Словечну, де був став київський полковник з Горкушою, оконавшисья против литовського війська, що стояло під Бабичами⁴⁾.

¹⁾ «В маю місяці, перед Николиним днем сто чоловіків козаків ходило загоном в литовську сторону, до Гомельського повіту, і тих козаків литовські люде побили на голову в селі Єриловичах. А за тиждень чи більше перед 14 мая перейшло було Сожу на сєй бік, бід Єриловичами литовських людеи тисяча чоловіка, і на той час прийшов на той перевіз полк. Небаба з козаками, щоб стояти для сторожі, і тих тисячу литовських людеи козаки побили на голову.—Вісті у Смирнова с. 260. Грек Павел писав 19 травня (с.с.): Радивилу сторожу козаки скирали і побили його людеи дві тисячі і привели до гетьмана (під Зборів!) двох язиків: вони казали, що Радивил утік в далекі місця—Акты Ю. З. Р. III с. 451, і т. ин.

²⁾ Акты ЮЗР. III с. 455 і вище с. 289; про поліського полковника Горкушу згадує пізніша реляція Гонсевского (у Голінського), див. нижче, але очевидно, що він стеріг границю і в попередніх місцях.

³⁾ Половко оновідав: В Чернобилю монах, що був домініканом, збирає охотника, вже має їх 500 і щодня більше прибуває; сам стоїть на фільварку в Лельові, миля від Чернобиля. Та не тільки в Чернобилю збирає те гульгяйство, але й сюди ближче виправив сотника, якогось Булавку Мозирянина, і він теж зібрав уже таку ж громаду, і коли наші (Поляни, очевидно) стали в Бабичах, він хотів на них напаси; але вислана чата перешикодила їх замислам—у Голінського с. 463.

⁴⁾ Дві реляції Павші з 29 і 30 травня в Осол. 225 л. 365; мало ймовірно, щоб між ними був тільки один день ріжниці: перша з них мабуть давніша.

Повстання тим часом поширювалося в поріччю Припети. Турівський староста повідомляв, що його волость збунтувалася ціла—вчисляє низку місць ¹⁾. Се мабуть було причиною, що з кінця місяця Радивил рішився знищити сю надприпетську козацьку заслону, але офіційний привід дав такий, що вона загрожувала його литовській заслоні. «Маючи відомість—доносив він королеві 9 червня—що Антін полковник окончався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабичів, щоб прогнати наших людей з сеї переправи—одипокої що її можемо мати на Припети—я рішив удати, ніби то ми хочемо йому заходити в тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки вібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойник, разом з деякими поблизькими хоругвами, сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і рушившися спребувати щастя ²⁾. Припускаю, що неприятель, покладаючися на свої сили і окопи, буде почувати себе безпечним з сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабч, певно поспішить за ним, і вони його зможуть за бокою поміцю шасливо атакувати на переправі. Коли се вдається, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля—де стоїть немала їх залага, і що раз збільшується. Тоді б лишилося, вібравши військо, йти на сполученне з військами в. кор. мил., і на очах в. кор. мил. сповнити свій обовязок» ³⁾.

Але в сім пляні зайшла проволока, тому що саме в сеї момент сіверська козацька заслона заатакувала великими силами пограничний Гомель, і Радивиліві прийшлося кинути всі свободні сили туди. Чернігівський полковник Небаба, що командував сим сіверським фронтом, пояснив потім сеї напад так, що його викликала гомельська залага своїм нападом на Яриловичі: погромили там козацьку залогоу, а саме містечко вирубали й спалили. Але розміри його виправи на Гомель виходять далеко за рами такої пограничної каравої експедиції, і можливо мали власне сю мету, яку й осягли—сею диверсією відтягнути сили Радивила і стримати його від походу на Україну і від координування своїх операцій з операціями коронного війська. На Гомель вислано 8 тисяч козаків вибраного війська, велено їм штурмувати до упаду, і в потребі спішно зажадати собі артилерії; захоплений «язик» оповідав, що здобувши Гомель, військо мало йти на Бихів і т. д. Та реляція настільки богата мальовничими історично-побутовими подробицями, що я вииму з неї все головніше.

Наступ почався 4 червня, в неділю. О восьмій годині рано, при зміні варті, побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто-«облочисті»; під ними 8 тисяч козаків, кінних і піших, вибраного війська. Насамперед з-під полковничої корогви полк. Забили вискочило з 40 коней, щоб захопити гомельських коней і людей що при них були; інші стали в порядку за огородем і садами і стояли 30 дві години. Один з них виїхав на герц, викрикуючи по татарській «гала-гала», але один з залогів влучив його коня в голову. Потім так в півгодини надійшло піше військо, під проводом полковників Литвинка і Поповича, і забралось зараз до сипання шанці з усіх сторін, кіннота ж розбіглася чатами по селах, а 400 стали сторожею на всіх дорогах, на кілька миль наоколо. Над вечір вибили на бубнах гасло:

¹⁾ Тамже л. 365.

²⁾ З попередньої реляції Павші 30 травня видно, що сеї наказ Радивил дав за кілька день перед сим: він його записує в постскриптіумі.

³⁾ Осол. 225 л. 375 об.

Базавлук ¹⁾. Піхота не схотіла вночі йти на штурм, бо втомилися на ноги, тільки сипали шанці, і весь понеділок копаючи зближалися під паркан. А старшина тимчасом відслала до Ярилович коней і волів і всяке добро, що набрали у доохрестної шляхти. В північ з понеділка на вівторок пішли на приступ «по четверо». Залога і міщане їх відбивали; подекуди вони прийшли так щільно під паркан, що обухами вибивали з рук мушкети, виставлені в стрільниці, а в одній «кватері» вскочили до середини і почали бити челядь, але військо збіглися їх відбило. Особливо сильний натиск був на укріплення «од Пречистої» що їх перебіжчик міщанин вказав їм як найслабші; але вся піхота збіглася туди і відбила приступ.

В вівторок козаки попробували виманити залогу на вилазку: підняли крик і галас, щоб її здурити, ніби то надходить їй поміч: відступивши під ліс то наступали з хоругвами то знов відступали, по кілька разів починали з лісу стріляти і марш німецької піхоти вигравали; але комендант залоги не понавел на сю «фінту», залози з міста не випустив, і так день обійшовся. З особливою деталістю реляція оновіде, як ловили козацького язика. Начальство веліло конче дістати, і оден «жолдак» ухонивши за ковпир козака, що ліз на паркан, став його тягнути; побачивши се козаки почали стріляти йому в голову, аби не дістався живий, але замість нього трапили в руку «жолдака». Одначе той козака не пустив, а тимчасом другий ухонив його, а десятник зробивши аркана, заарканив козака і став його тягнути до гори. Поки його тягли, козаки тричі трапили в нього, але все таки він був настільки притомний, що коли його витягли, він зараз все докладно оновів: «Полковник Небаба вибрав 8000 кінних козаків і роздав їх полковникам, щоб дішли до Гомеля, а по 4 курені лишили при арматі; полковник Пободайло також післяв своїх людей, але сам не пішов. Виправляючи козаків Небаба їх так «благословив»: «Пойдіте молодці, дородніві голови, і добувайте тих міщан Ляхів у Гомелю. Добувши їх в пень вистинайте, місто спаліть, а потім ідіть до Бихова, його добувайте, а Могилівцем кривди не чиніть! А коли б до трьох разів Гомеля не добули, тоді вскок до мене по армату присилайте» ²⁾. Сі зізнання, каже автор, були вповні справедливі. бо вівторок по штурмі Забіла зараз післяв по армату до Небаби.

В середу знову цілий день готувалися до штурму, зробили 14 гуляй-городин і обтикали їх зеленим галуззям. Коли наступила ніч, заточили 4 гуляй-городи до Чичерської брами, а 3 приточили близько самого мосту, а самі, посуваючи гуляй-городи, йшли мовчки, а коли стріляно, лігши на землю кричали: «Абе!» Та коли звелено густо вдарити до них з гармат і мушкетів, зараз їх викурили з усіх гуляй-городів. Литвинко й Половчяч з Оляшиним (!) полком в Гомельку разів з 15 штурмом приступали, і кожного разу як пушкар з старого замку вдарить з гармати або з гакїениці, зараз ішли в рясинку: кидали гуляй-городи; так то йшло до самого сходу сонця. І як уже кидали штурм (оповідав язик), віддано Забілі лист від Небаби: в нім

¹⁾ Nad wieczor na bębnach hasło wybiłali, ktore było Bozołuk, a czyszluczyn bo hasle iako u nas był do pułnoscy. Щось попсовано.

²⁾ Poydyte mocoocy, dorođnyie holowy, a dobywajte tych mieszczan Lachow w Homlu, dobywszy ich w pien westynayte, zadnoho nie zywiac, miasto spalete, a potym do Bychowa idete, oneho dobywajte, a lednak Mohilowcom krzywdy nie czynite. A iesli-byste do trzech razy Homla nie dobyli, tedy do mnie po armatu co wskok przysylajte.

був наказ в день і в ночі вертати назад¹⁾. Тоді як вони стояли на позиції, не повертаючись до околів, всі кинулись до переправи, вилав, кіннота і піхота; та підчас тої переправи піднялась сильна хвиля, що й паром вивернуло, і багато їх потонуло, особливо тих що на дошках і колодах переправлялись²⁾.

Небаба поясняв се потім Радивиліві так, що такий він дістав наказ від гетьмана: приїхав посол з листом до Радивиля, і він, Небаба, додавши листа від себе, виправив се посольство, що мало пробувати далі утримати Литву в нейтральності. Гетьман писав, що він зрозумів попереднє посольство Радивиля так, що він бажає згоди з військом Запорозьким, і хоч тепер доходить до нього чутки, які говорять протилежне, він все таки не трігати надії прихилити Радивиля до такої згоди, яку він бажає мати з в. кн. Литовським; нехай Радивилі не помагає «панам коронним» і своєму війську велить відступити від границі—тоді б і він, гетьман, відкликав до себе своє військо³⁾. Небаба в своїм листі поясняв причину наступу на Гомель так як то вище навіз; просив Радивиля стримати своїх людей від зачіпок і обційв, що в таким разі і з української сторони буде спокій. Був також лист від київського полковника: він скаржився на неустанні зачіпки і напади Паші і його полку в Бабичах; припускаючи, що се діялося без волі Радивиля, просив заборонити йому таких «ексцесів»; інакше він буде змушений з лихвою то віддати—має на то досить способів⁴⁾.

З тим усім поїхали до табору Радивиля сотник Пободайло⁵⁾, Передримирський, і Кланевський (?). Вони приїхали 13 червня, але Радивил, памятаючи, як Хмельницький приймав його посла, також не схотів приймати їх відразу: велів віддати листи одному з його офіцерів, і тільки другого дня дав їм аудієнцію. Автор реляції—дуже докладної—описує, як ті козацькі послі чули себе неспівливо (може удавали, козацьким зячаєм), так що Пободайло навіть не міг ні слова пробомкнути, і його заступив Передримирський. Його привітальну промову реляція переказує в таких словах:

«Його мил. пан Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького з полковниками, старшиною і всіми молодцями поклон віддають в княжій милости; а що за матерія посольства нашого, зволив еси вже зрозуміти, в. кн. м., з листів пану писареві вчора відданих». На се Радивил, мовляв, відповів: «Дивуюсь я тому дуже що пан гетьман ваш⁶⁾, підчас коли всі його сили звернені на війну, посилає до мене се посольство: запевняє в своїй привязни і хоче намовити, аби я відступив з своїм

¹⁾ Тут дата 9 червня, але вона неможлива, коли се було четвер рано, як виходить з оповідання—було то 6 червня.

²⁾ Осол. 225 с. 379—381. Коротка звістка про козацький наступ під Гомель також в наведеним листі Радивиля до короля з 9 червня: вона написана на підставі вістей принесених одним челядником з Гомеля, що приїхав до табору Радивиля в Бобруйську 7 червня; його вісти тамже ркп. 225 л. 365 об. Він потверджує, що козаки приступили в неділю (4 липня) і подас ту цифру козаків: 7000, що повторяє в своїй реляції Радивил.

³⁾ Так переказує зміст листу анонімна реляція з табору Радивиля з 17 червня—Осол. 225 л. 381 об. ⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Перед тим полковник чернигівський—пояснює автор реляції, але помиляється: Пободайло міг бути тільки замістником полковника, став ним по смерті Небаби.

⁶⁾ І в привітанню посольства, і в відповіді Радивиля Хмельницький не титулюється гетьманом «короля Й. м.», як то було в його офіційнім титулі.

військом. А того не думає, що справи Литви й Корони спільні, оден нарід, одна Річсноподита,—так як би того не було! Та й Литви дали ви не добрі задатки приязни, вторгнувшись в її границі, без великої причини; повіти декотрі доценту знищили, а інші забрали й досі тримаєте, не хочучи уступитись і вертати—як от Любеч і Стародуб, де стоять козацькі залоги, і мшні тепер прийдеться там упоминатись і доходити границь в. кн. Литовського». До того додав він загальні докори за бунт Запорозького війська проти короля, що робить неможливим які-небудь зносини, яку небудь людяність супроти нього; тільки після того як козаки покораються королеві, можуть рахувати і на давню прихильність його, Радивиля; але послам нема чого боятись за свою цілість. На се знов таки Передримирський відповів, мовляв, такою фразою: «Волен Бог да король його милость, пан наш, котрому не противимось ані скаржемось на нього. Бо король й. м. хотів обіцяну свою ласку нам дотримати, і то все що ми «дурно» зробили—пробачити, але панове декотрі коронні не дозволяють йому того, і на те всадилися, аби нас з усім пародом Руським викорніти. Через те поневолі нам прийшлося боронитись»¹⁾.

Се було проголошення і приймлення до відома війни: Литва вступала в загальний план воєнних операцій. Деклярація Радивиля мусіла б випасти ще більш різко і рішучо, якби йому була вже відома козацька диверсія на Смоленщину, що саме робилася тоді. Але вона не була ще відома: тільки другого дня козацьке військо перейшло границю, і се дійсно виглядає дивно, що мирне посольство зійшлося з таким агресивним кроком козащини.

По сій розмові послам велено відійти до своєї господи, поки їх одпустять. На нараді їх рішено було відправити, але затримати до того часу, коли литовське військо виступить в поле, щоб вони не могли попередити своє військо про литовський наступ. Так їх протримано більше двох тижнів, а для замилення—ще при відправі Радивиля на їх очах вирядив своє військо під проводом стражника литовського Мірського на Смоленщину: на той козацький корпус, що напав на Рослав під проводом Тарасенка—се тим часом стало вже відомо. В дійсности ж військо виправлялося на Сіверщину, против Небаби, а одночасно відновляв свої операції припєтський відділ. І так скінчилася литовська нейтральність.

В Варшаві тим часом, від перших уже вістей про наступ польського війська попробували були використати свої успіхи для знаних нами плянів на венецькі субсидії. В звязку з сим образ польського тріумфу над Козаччиною в польських урядових кругах розмальовувано як найліпнішими фарбами і щедро розмішувано правду з фантазією. Головно се робилося «для зовнішнього вжитку»—щоб зробити відповідне вражіння на всіх причетних до згаданих плянів, і тому напр. реляції нуція дають особливо яскравий образ сього «роблення опінії». Він лише напр. першого квітня, даючи немов підсумки того, що було зроблено в сім папрямі протггом місяця березня—від перших вісток про погром Нечая: «Успіхи польської армії з кождим днем приносять все більшші на-

¹⁾ Реляція 17 червня—Ос. 225 л. 382—3. Commentarius с. 104—106. Сівські вістуні оповідали, що Пободайло з товаришами вернувся до Чернигова 26 червня с. с. (6 липня н. с.), а послав їх Хмельницький до Радивиля, щоб він з козаками замирився й дав грошей на Татар; Радивил того всього відмовив і заповів свій похід: «Ждіть мене на Петра»—у Смирнова с. 263.

слідки. До послуху Короні привернено ціле Браславське воеводство: не тільки відібрано назад те, що козаки захопили після замирення, але й перейдено лінію і здобуто кілька міст—наслідок і Винницю, де козаки боронилися більше ніж де инде. Польське військо разом з відзисканням сеї країни дістало багату здобич, і так рахують, що в сьогорічних битвах порубано на куски більше як 40 тисяч козаків¹⁾.

«Очищення Подніпровля» описується в таких рисах: «За той час піднялося 30 тис. селян, хотіли зробити диверсію й битися (з Каліновским)—але воевода звернувся до них з рідкою гуманністю: представив їм кару що постигла Нечая та його товаришів—і що постигне таке ж їх, коли вони не покаються з заподіяних злочинів. Опам'ятані сими погрозами і видимою смертю, і одночасно зваблені обілянкою пробачення і надією на спокій, вони за краще вважали віддатися на волю і ласку воеводи. Вкдали до рук його 500 провідників що ними командували, зложили всю зброю і присягли на стару вірність і підданство тільки королеві і республіці. А згадані провідники були покарані смертю—як того заслужили²⁾.

Бачили ми вище оповідання про ту радість з якою селяне тутешні вертаються під власть своїх старих панів—волючи мати по давньому одного пана, ніж слухатися всіх козаків і т. д. і т. д.

Які при тім казкові розміри приймали варшавські оповідання, добре ілюструють тодішні новини Голінського. Він записує такі вісті з 19 березня:

«Гетьман Каліновський з військом захопив місто Чигрин—столицю Хмельницького, де він собі наскладав був запаси. Добре було укріплене зброєю й валами, гарматами, поживою—і туди Хмельницький позвопив свої скарби і достатки, що набрав і награвував. Було там 5 тис. козаків, Каліновський і їх дістав: одних побито, а інших живцем узято, а власне козацьку старшину—між котрою було багато польської шляхти рахмістрами (рахівниками). Їх взято на тортури, і вони на муках розповіли, що між козаками пішла тривога від не-фортуни: що програвали битви, а особливо що Нечая знешено. Хмельницький розіслав кількадесят рахмістрів по ріжних місяцях, щоб на нього (гвалтом) збирали наряд. Каліновський велів шнигувати за тими рахмістрами, ловити і на палю сажати, а козаків велів живими всадити до вязниці. Велику здобич взяли наші в тім Чигрині: скарбів і достатків веліких: самих гармат до 200, й иншої армати дуже багато, також живности—те гультайство що збиралося до Хмельницького по містах і селах стацію вибираю.

«Оногди захоплено ріжного гультайства сто кількадесят, що бунтували, а особливо їх ватажків, що замишляли, коли король виїде на посполите рушення, сплюндрувати Варшаву, також інші міста і поширити повстання. Між ними єсть значна шляхта. Найголовніший провідник утік. Король довідавшись про сю свавільну купу, що наставилася на розбій, вислав свою гвардію й велів їх половити; деякі вогтікали—бо їх було вже кількисот зібралося в купі, а тих що приведено до Варшави, король казав добре заховать.

«Мав Хмельницький з своїми козаками коло: чинив раду що далі робити, бо їм не щастить тепер та війна з Поляками і Литвою. Радив козакам піддати всю країну за Дніпром—ті маєности що там—з усім піддати цисареві турецькому і йому в підданство віддатись—«а будемо мати вільности». На то відізався оден полковник Самійло: «Зла рада—поганинові віддатись і йому голодувати, краще королеві польському як християнинові піддатись і просити ласки». Хмельницький казав його взяти до гармати й прикувати, щоб потім його розстріляти, але інші полковники озвалися, що нічого йому не буде—«старазд говорить!»

«Тим і Хмельницький трохи затрівожився, що озвалися полковники, і сказав: «Отже так учинити: послати до короля просити комісарів та пристати на ті артикули що нам подадуть—аби нас зіставлено при вільностях»³⁾.

¹⁾ Жерела XVI с. 111. ²⁾ Також с. 109. ³⁾ с. 419—150

Так приготувавши ґрунт, наново піднято переговори з венецьким послом гр. Каваццю, в справі проєктованого договору, що від січня спочивав в виготовленім тексті, котрого не хотіла Польща підписати. Пригадаємо, за що тоді зачепилося. Питання було—що вважати за *casus foederis*: з якого моменту рахувати участь Польщі в війні Венеції з Туреччиною і обов'язок Венеції виплачувати їй субсидію, і як довго ся субсидія мала тривати. Польські політики хотіли включити сюди війну Польщі з козаками й Татарами, як акцію на ослаблення чи зломанне сил Отоманської імперії, відтягнення Їх від операцій против Венеції й т. д. Я вище висловив здогад, що король для того й поспішив почати війну з козачиною, щоб похнути наперед ся справу субсидій від Венеції та інших держав інтересованих боротьбою з Отоманською Портою. Після перших вістей про польські триумфи над козаками і Татарами, варшавський двір і попробував вибити з сього монету для себе. В реляції своїй з 1 квітня нуцій співіцає свого патрона, що «нитку переговорів піднято наново». З польської сторони домагаються, щоб обидві держави, Польща і Венеція, рахувалися в союзі від моменту підписання договору¹⁾—хоч би гроші мали платитися від хвили, коли польське військо вйде до Турецької держави. «Бо перше ніж запустятися в отверту війну з Отоманом, вважається дуже важливим і необхідним перемогти або привести до послуху козаків, а також перемогти або нейтралізувати (змусити не мішатись до справ) Татар,—тому жадається (з польської сторони), аби доливших умов додано ще сю: що від хвили вступу до держави Турецької або Татарської обидві держави обов'язуються пильнувати сього союзу, вважаючи—як часто говорив бувало пок. Володислав—що Татарин права рука Турка».

Але Кавацца не приймав сього толковання, доводячи, що напад на Татар не має такої ваги як напад на Турка, і настоював на тім, що для Венеції *casus foederis* тільки напад на Турка, і тільки з того моменту вона вважається звязаною договором з Польщею. Супроти того польські політики висловлювали побоювання, аби не вийшло кінець кінцем так, що чутки про договір можуть злякати Туреччину, вона замириться з Венецією, і війна спаде на саму Польщу. Тому вони домогалися, щоб з моменту підписання договору одна держава без другої не могла входити в переговори з противником,—хоча б субсидії платилися тільки з моменту вступу до неприятельської держави. І на сім знову переговори застрягли.

Таким чином розпочата війна не принесла Польщі помочи католицького світу. Військова підмога скінчилася дозволом цісаря на вербувати собі кілька тисяч воїків в австрійських землях. Папа—котрому нуцій писав все можливе, що могло б його настроїти оптимістично що до користи від Польщі для против-турецької акції, теж не здобувся на щось конкретне. Прислав тільки на руки нуція посвячений меч і шолом для короля, а для королеви золоту рожу і частину св. хреста в золотій скринці. Сі дарунки були доручені королівській парі перед виїздом до війська; король велико дякуючи за сі дари, додав прохання, коли-б не дай Боже—ворожі сили схизматигів і бісурмен буди для нього, польського короля, непереможні—пехай папа закличе в поміч йому інших володарів християнських²⁾. Се звучало гірко!

¹⁾ Отже договір не був підписаний, помиляються ті історики, що маючи передчасно виготовлений текст з датою місяця січня, твердять, що договір тоді ж і підписано.

²⁾ Theiner, Monumenta Poloniae III с. 470.

Поклик до московського царя, щоб він підтримав Польщу в боротьбі з своєвольними підданими і Татарами, ворогами християнства, зістався зовсім безсприятливого відгому. Як ми бачили вище, московський уряд як раз навпаки—був свідомий польсько-кримської інтриги против Москви: подьських плянів спільного походу на Московські землі з козаками і Татарами, чи наслання їх, щоб самим лишитися на боці. Лопухин і Степанов-безсумнівно привезли делкі матеріали в сій справі: що польське правительство справляло козаків до спільного з Кримцями походу на Московські землі. Але, як ми знаємо, ся інтрига велась обережно, усною дорогою, через посередників, як Кисіль і Вжозовський, через кримських послів то що: королівських листів такого змісту московським агентам, видко, не вдалося дістати, бо їх таки мабуть не було. Московські дипломати, здається, умисно протягли маршрут до Москви польських послів (Вітовського й Обуховича) і вступну авдієнцію до того моменту, поки був розібраний привезений Лопухиним і Степановим матеріал, і коли вияснилось, що удокументувати такого обвинувачення против короля й його міністрів нема чим, вони сього моменту й не видвинули, а вернулись до тих аргументів, що були висунені підчас посольства Пражмовского: *casus religionis* в союзі козаків з Кримом не дозволяє цареві помагати королеві против Кримців, поки козаки ведуть війну спільно з ними за православну віру.

Посли се розвідали чи зміркували ще перше ніж їх допущено до переговорів. Вони ще в середині березня вступили на московську територію, але тільки місяць пізніше їх допущено до Москви і 19 н. с. квітня їм тут зроблено урочисту зустріч, з участю самого царя, як дорогим союзникам. Але вже перед тим вони повідомили варшавський двір, що з їх місії нічого не буде: Москва взяла сторону Хмеля¹⁾.

Дійсно, експозе—пропозиція спільної акції против Криму і козаків в вишній кампанії, кримські грамоти з закликами до спільного походу на Москву, і пояснення що вже торік Польща тільки своїм війском, зібраним під Львовом і Камінцем відвернула похід Кримців на московські України, не зробили на московських дипломатів ніякого вражіння. На пропозицію диверсії від Астрахани (на Ногайську Орду) вони влучно завважали, що Астрахань занадто далеке місто, аби могло служити базою операцій; про Донців промовчали, а на проект походу від Путивля на Крим завважали, що так на-спіх такої експедиції зр бити не можна: треба розробити плян, обміркувати потрібний військовий контингент—контингент великий, такий щоб можна було вигнати Татар з Криму: треба розложити його по половині на Москву і Польщу, щоб нікому не було кривди.

Коли ж послы поясняли, що се справа нязьва: війна з козаками вже почалась, король сам рушив в похід, з 50-тисячами війська, вже були щасливі для Поляків бої, і треба щоб пар зараз зробив диверсію від Путивля: тоді Кримці відстануть від козаків, король упорается з своїми зрадниками і можна буде свобідно обміркувати плян походу на Крим,—бояре пояснили, що якраз супротив козаків і В. Хмельницького у них нема *casus foederis*. Покликування на заприсяжаний союз і поклик до акції «не словом, а ділом» против «спільного християнського неприятеля» тут ні

¹⁾ В листі до арциєпискупа, очевидно з Варшави, 23 квітня: Moskwa nad spodziewanie nasze odsetpuie nas: deklarowali sie przy Chmieļu. Owo po prostu nadziejej w nikim nie mozemy pokladac, tylko w samym Bogu.—Осол. 2286 л. 144.

при чім: запорозькі козаки підняли повстання за православну віру, за святі божі церкви і за свої нестерпні обиди, і се дійсно річ недопустима, що по всім світі віра користується певною толерантністю, і в самій Польщі король і пани-рада не рухають всяких вір прогнаних християнській вірі: кальвінів, лютерів, новохрещенців, Вірмен і навіть «богоубийць Жидів, котрих всі християнські люде повинні непаவி-діти», а «християнських правовірних люде», православних—обижають. Цар з братської приязни і любови до короля сильно радить вдоволити козаків і замиритися з ними без кровопролиття, щоб вони вернулися з підданство королеві, відставши від Татар. Коли король замириться з козаками, тоді цар з королем зможуть порозумітися про спільну акцію против кримського хана, «щоб Орду знищити». Инакше—коли король воюватиметься з козаками, вони справді піддадуться ханові, або турецькому султанові, і тоді доперва утвориться тяжка і небезпечна ситуація, до котрої Москва ніяк не може встрявати: коли утвориться союз козаків, Татар і Турків,—зачіпитися з ними, значило б стягнути небезпеку на обидві держави. За козаків і Татар встане турецький султан, одні війська підуть на Москву, інші на Польщу, і прийде-ться одній і другій себе боронити, а не союзникові помагати. Козацьке повстання тоді нічим не можна буде загамувати; його треба гамувати наперед. Коли королеві се буде прямию, цар візьме на себе посередництво: він піде до гетьмана своїх люде і з порадою замкритися з королем і вернутися в підданство йому,—але з тим щоб і король та пани-рада з свого боку віри християнської не гвали і козакам непотрібної тісноти не чинили. Тоді можна буде посварити козаків з Кримцями, а посваривши спільно йти на Крим.

Посли на се відповідали, що ніяких утисків православній вірі нема і не було, се Хмельницький видумує цареві. Він розлакомився на здобичу, хоче вирватися з-під власти короля і бунтує: козаки не пускають шляхти і урядників до їх маєтностей, побивають невинно тих, що стали були повертатися до своїх маєтків, а пускають славу і причину задають, що се вони борються за віру; в дійсности ж Хмельницький звязався з ханом, піддався й присягнув йому. Коли цар хоче посередничити в замирненню козаків, се діло спасенне, але їм, послам, в тім не дано ніякої інструкції, тільки в справі спілки против Криму.

На сім пункті одначе виїшла різниця між самими послами. Посол в. кн. Литовського до московської пропозиції поставився прихильніш: подякував. Тоді Вітовський з гнівом перервав переговори, але потім видко дав себе переконати своему товаришові і на засіданні 20 н. с. травня вони оба однодушно привитали царський замір посередництва, заявляючи, що з польської сторони не буде козакам ніякого утиску ні в вірі ні в вільностях: «нехай буде шляхтич шляхтичом, козак козаком, а хлоп хлопном». Тільки щоб насамперед цар настоюв на розриві козаків з Кримцями. Коли Хмельницький розірве з Ордою, він тим покаже, що не має лихих намірів і що до Москви; тоді нехай цар знайде способи, на чім замирити козаків з королем. Але вони, послы, переконані, що трівого замирненя не може бути: вони знають певно, що гетьман Хмельницький чоловік лукавий, «а військо його—люде дурні, які своєї гадки не мають, і ні в чім не устоять. Та й то треба подумати, що гетьман Б. Хмельницький дослунився великого щастя, прославився по всіх доохрестних державах, він в звичайній мірі тримати себе не схоче, а коли тримати його в великій чести і з великим військом, то будуть часті бунти з-за дрібниць».

На тім і скінчилися майже двомісячні переговори—без якого будь конкретного результату ¹⁾).

Наді на заграничну поміч таким чином розвіялися, і Польща в війні з Козаччиною, що її на себе наклікала, мусіла сама собі помагати. На гроші, що збиралися з ухваленого податку, формувалися потроху нові хоругви і полки, але поволі і в не великій скількості. Тому де далі—головним ресурсом ставав загальний шліхетський похід. Першу повістку («перші віці на посполите рушення») видав король зараз же по сеймі, 5 січня, «одну за дві», так що за наступним покликком, виданим королем, шляхта мала ставитись ²⁾. Але з ним не співнили, і з тим як розвівався

¹⁾ Московське офіційальне звітлення, від 2 березня до 9 червня с. с. в Польських справах московського посольського приказу, кн. 80. Зводка головніших тез переговорів, в формі діяльогу «послів» і «бойар» у Соловйова т. X, стереотип. видання ст. 1615—7. В ркп. Осол. 225 л. 375 єсть небезітересне звітлення польських послів, воно досі не звертало на себе уваги і я його наведу ціле, в перекладі:

«Копія листу від пп. послів післаних до московського царя, з дня 27 мая, з московської столиці, 1651.

«Тільки чотири одвіти (otwiedy) мали ми. На трьох наша місія була трактована: заявивши братську любов його кор. милости, дали ми певні остерогні думана боярам з самих автентиків, щоб вони з нами поговорили про способи оружної спілки. Дали нам місце, аби ми виложили ті способи, і ми їм подали певні способи, а вони навазім освідчивши братерську любов царя до короля, заявили той спосіб, що цар бажає всяко знищити спільними силами поганство в його гнізді, але вимагає, щоб й. корол. м. чи силою чи ласкою козаків ґрунтовно заспоков і лігу Іх з поганами розтяв. Коли ж би до того не прийшло, і бунтівники зіставались при своїх претензіях, то цар хоче бути посередником, бажаючи перед усім, аби зрадники наші були заспоковені на пункті релігії. Ми трохи відійшовши потім відповіли, що ми вдячні за таку добру волю царя й м., унизжено дякуємо, але не маючи дозволу про се трактувати, донесемо й кор. мил. сю охоту царя й м., а хотіли б дістати позитивну відповідь про спілку на поган, так як про се вже зачали умовлятись. Як всі одвіти (otwiedy) так і той взяли вони на доповідь цареві. Цар же 23 мая від'їхав до монастиря Трійці, 12 миль від столиці, поверне за 10 день і має нас з усім відправити, дасть Бог, по Божім тілі (8 червня н. с.).

«Одвіт (odwied) 17 мая: Цар й. м. хоче мати оружну спілку і йти на Крим з рівносильним (з Поляками) військом; але бажає, щоб наперед заспоковлюся домашнє замішаннє з козаками, і обіцяє сам бути посередником між королем й. м. і козаками.

«Ми на се відповіли подякою на пропозицію посередництва, але що час іде, і до того часу настане спокій—або судом божим, або замиріннєм з Хмелем через визначену соймом комісію, то ми той афект царського величєства можемо тільки донести до відому й кор. мил. Бо до сього способу не маєм інструкції від й кор. мил., а просимо докінчєння зачатої справи—про змову на Татар, бо де сього ми приїхали з лповним уповажєннєм і про се хочемо як найскорше самі повідомити його кор. мил., і просимо скорої відправи».

В Theatrum, Europaeum р. 76 небезітересна кореспондентська качка: перед виїздом короля з Варшави (в квітні) цар пообіцяв йому, через своє посольство, рушити на казацьку границю з 80 тис. війська в інтересах Польщі. Але царгородський патріарх спеціальним писаннєм відмовив його від сього, вказуючи на релігійний характер війни.

²⁾ Міхалов. с. 604; про публікованнє повістки в Кракові 20 січня Голіньський с. 412; відти очевидно ся дата, що стоїть в збірці Міхаловського.

план превентивної, зимової кампанії, ці «треті віці» відсувалися все далі. Намірялись їх видати за два тижні перед Великоднем, себто на благовіщення, 26 березня н. ст. ¹⁾, з терміном збору на перше травня: проектувалося, що зараз по великодні король вийде до Люблина, і в зв'язку з тим буде визначене збірне місце. Потім сю повістку відложено, з невідомих причин, і визначено тільки збір війська під Володимиром на день 16 квітня. Маємо оден з таких обіжників адресований до королівського дворянина і полковника нового війська з дня 21 березня. Король повідомляючи його, що 13 квітня він вийде до Люблина, і відти поїде на збірний пункт до Володимира, наказує йому не чекати на комплектування своїх компаній, а прибувати пунктуально на згаданий день 16 квітня під Володимир з тим що у нього буде готове ²⁾.

13 квітня, в четвер по великодні, король разом з королевою дійсно виїхав до Люблина, з тим щоб там відбутися сесія королівського суду і звіди королева мала провести короля до Сокаля, щоб там благати у чудовної ікони успіху війську; на кінець місяця він хотів бути в таборі під Володимиром, аби там зібрати військо ³⁾. Перед виїздом були визначені по всій Польщі богослуження за успіх походу. Нунцій з великою парадю передав йому в церкві той посвячений нашою меч, підперезав ним короля як оборонця віри на страх безбожним і в славу божу ⁴⁾, і з снм благословенством король виладив другу і останню повістку—призначаючи на день 9 травня наради в справі походу, а на день 5 червня збір всьому війську під Константиним. Похід мотивувався тим, що надії на комісію розвіялись, перспектив на мирне поладження справи нема: «віроломця» покладає всі надії на Орду та на поміч Порту, що наказала князю семигородському, бані елістрійському, воеводам мунтянському і молдавському, аби вислали до нього сильні війська. Вишупено сю повістку ошначе вже в Люблині, з датою 20 квітня ⁵⁾.

Для чого таке протягання вийшло з збором посполитого рушення—коли вже від початків квітня з часу на час сподівалися наступу козаків і приходу Орди, зістається неясним. Крім того загального пояснення, що король взагалі явно затягав кампанію ⁶⁾.

¹⁾ Се записує Голінський, в варшавських новинах з 20 березня, с. 449.

²⁾ Теки Нарушевича 145 л. 83.

³⁾ В варшавських двірських новинах 13 квітня: Nieprzyjacieli tego jedynie żada... ażeby sie woysko to (Каліновського) nie mogło złączyć z i. królewską moscią, jako się tam z Litwy y daley grodząc. niebezpieczeństwo łączy się woysko z woyskiem pod Włodzimierzem, gdzie i. k. mosc 'ante 28 apryla chce przybyc. Теки Нарушевича 145 с. 123.

⁴⁾ Sermo ill-mi nunciis apostolici ad ser. Ioannem Casimirum regem d. 10 april. in ecclesia collegiata s. Ioannis Varsaviae habitum (sic) Oc. 2286 л. 142.

В збірці Піноччі лист до нього королівського секретаря Гіжицького 16 квітня: «Минулого понеділка в костелі св. Яна нунцій імерем св. отця благословив короля і передав йому меч і шолом, а королеві золоту пальму з золотим хрестиком, з моцями ріжних святих; посвятив також корогву». Кожовський очевидно через недогляд розповів сю церемонію, описуючи перебування короля в Люблині (I с. 240). ⁵⁾ Міхалов. с. 632.

⁶⁾ В теках Нарушевича 145 с. 117 і 121 два варіанти двірських новин, з 13 і 15 квітня здебільшого буквально подібні: «В четвер по Великодні, д. 13 квітня рушив. к. м. з королевою до Люблина; як довго там зістається, ніхто не знає. Хотів би як найкорше до обозу, що має стати під Володимиром, але поки не побачить наоколо себе сили, не рушиться, бо за-скорий порив дав себе знати попереднього разу. Вже підписав останні віці, будуть розіслані з Люблина, так розумів дехто, що в Люблині буде

Не бракувало навіть підозрінь, що він продовжує політику свого брата і за поміччю козаків і Татар хоче здобути абсолютну владу в Польщі, через те навіть видає Хмельницькому політичні секрет¹⁾. Се, розуміється, байки, але дунктаторство було явне, і ним мабуть треба пояснити, що знову відповлено переговори з Хмельницьким про комісію і мирне поладження справи. В цитованій уже реляції архієпископові з двірських кругів з 23 квітня знаходимо принагідно кишену гаку згадку: «До того зрадника Хмеля ніхто не хотів йхати, хоч дорого платилося; одначе оден—котрого вже засуджено було на горло (на смерть) помандрував, присягнувши, що віддасть листи від комісарів, котрими його кличуть на переговори; але що справить? дуже слабі надії²⁾. Пізніше, в травні побачимо в козацькім таборі стоянівського війта Герича післаного з королівськими листами в тій же справі³⁾.

До пояснення може служити оповідання шведського посла Майера, що до королівської квартири під Берестечко їздив Кавецца намовляти короля, щоб він вібране військо звернув на Турка, замість воювати з козаками: «замирився б з ними і сполучивши з своїм військом, післав разом на Турків», обіцяв в таким разі від Венеції гроші⁴⁾. Подібні надії, що Венеція впливатиме на короля, щоб він замирився з козаками, для спільної війни з Туреччиною, висловляли й Ракоцієві кореспонденти⁵⁾. Майєрові оповідали, що в Кракові вже лежать в депозиті 6 міль. червоних венецьких грошей на війну з Турками, і посилка від сілістрійського баші помочи Хмельницькому являється достатнім приводом для війни. Вповні можливо, що під таким венецьким натиском король робив проби—або принаймні удавав, що пробує замиритися з Хмельницьким і якийсь час вичікував результатів своїх листів і посольств.

Хмельницький теж не дуже шпарко настунав на Поляків; досить довго стояв в Животові, потім в другій половині квітня поступив на Погребище і далі на Гончариху⁶⁾—можливо зчаста міняючи місце своєї штаб-квартири, судячи з разноголосих відомостей.

й. кор. мил. чекати скорого збору, не так як попереднього разу: вискочив, а посполите рушення поспіло «по гарані». Вар.: «Треба б третіх віців, всі так думають, і чути так, що вже наказав був видати, призначивши, місце під Константиновим, а час визначивши на свята, потім для якихось причин кавав затримати виданне тих віців до Люблина».

¹⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 57. ²⁾ Осол. 2286 л. 144.

³⁾ Конфесати козаків в Теках Нарушевича 145 с. 177.

⁴⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 38 і 58.

⁵⁾ Transsylvania I с. 175 (квітень), Monumenta Hungariae XXIII с. 57 (травень).

⁶⁾ Про Погребище—назначене Хмельницьким наперед в розмові з Радзивиловим висланцем (вище с. 214)—тільки побіжна згадка. Про Гончариху Освенцім с. 280 («Янчарих») — що видавець пояснив як Гончариху, «гору під Каневом недалеко Дніпра» і відомости московських вступнів: 18 квітня (с. с.) Ів. Масалітінов сказав у Путивлі: «Чув він у Києві від буймистра і богатых Княн, що Б. Хмельницький послав свого полковника Михайла Крису против Поляків, і з ним Черкасів і Татарів 12 тис., і у Поляків був з Черкасами бій під Баром, і Поляки побили Черкасів і Татарів тисяч 6, і полк. Крису ранили. І гетьман Хмельницький пішов з-під Животова до Нового Константинова, а Поляки: М. Потоцкий і Каліновский і кн. Єремія Вишневецький стоять у зборі в Старім Константинові і в Бару (Бар тут очевидно мішається з Збровим), а між ними 20 верст. А литов. гетьман Радивил прийшов до гор. Могилева, й має йти на Черкас сею стороною Дніпра до Чернигова» (рел. з Путивля 5 травня, Білгор. віст. ст. 1651 р. с. 423).

Полк. Ясногурський висланий на звіді від Каліновського під козацький табір, подавав йому такі відомости, з 23 квітня:

В тих днях листав я языка з полку паволоцького вїята і від Кривоносенка, що на місці того вїята тепер у Чуднові, а приїхав з універсалом від Хмеля до того полку: обидва вони на тім сходилися з моїм шпитом, що Хмель напевно в Животові. Полки: Крива з Пушка(рем) в Прилуці, Джеджалій з Гладким у Біланівці; Филипця (Phi-lirca) з своїм полком у Котельні білоцерківській. Полк у Вільську, котрому велів іти на Корсунь. Ніженський полк з Переяславським у Ясногородці і в Вілогородці. Під Макаровим Черкаський з самим Хмелем. Київський полк буде стеретти Київ. Небаба буде стеретти переправ від Литви; гострий заказ—щоб ніякий Татарин не заїздив лінії з тої сторони. Полк вїята паволоцького. Тим всім полкам Хмель наказав, аби всі сили стягнули під Камінець Подільський, сподіваючися застати (там) наше військо, і обложивши щоб чекали дальшого наказу від нього—бо він що години, що хвили виглядає ще більшої сили від хана ¹⁾.

Судячи з відомостей, головні козацькі сили в другій половині квітня і початках мая пересувалися на їх улюбленім пляндармі на пограниччю Київщини, Волни і Поділля, окремі ж відділи, чати і повстанські купи заходили досить далеко на північний і полудневий захід. Ми бачили вже окремі козацькі відділи під Баром, Хмельником, Літичевим. В середині квітня чуємо бійку під Новокопачиним ²⁾. З кінця квітня чи з початків травня н. с. звістки про якусь потічку від Дубном ³⁾. Потім, перед

Путивлець Ос. Шамикін оповідав 8 травня, що від Києя і бурмистрів, «которые к государю радѣют, и письмо к ним от Б. Хм. о всем приходит» і від козаків приїзжих з обозу він чув: «Гетман Б. Хм. з кримськими царевичами і мурзами стоять в однім обозі в с. Гончарисі, від Константинова в 20 верстах, а загоном ходять в Польщу Татари і Черкаси, і скрізь Полянів добивають. А в дорозі до Києва під Прилукою стрілось йому двоє Татар і 4 товмачі, і вони казали, що післані вони були від гетьмана до кримського царя, і йдуть з відомістю, що кримський цар іде Черкасам у поміч»—Тамже с. 348.

¹⁾ Осол. 2286 л. 144 об. Тамже далі новини приблизно з того ж часу: «Хмель тепер у Чечельнику, чекає Орди. Всі хлопські війська збираються до нього, а він уже з усім військом цілком підвався Турчывові. Послав своїх послів, просячи помочи против нас, і дано наказ, щоб хан і оба господарі йому помогли. Хан за його проханням вислав тільки нуреддин-солтана, і буде чекати від нього відомости, чи йому пощастить, коли ні—то не рушиться. Господарі помагати козакам не думають, тільки дивлять ся на нас (на наше терміну); бажали б щоб ми наступили на неприятеля з усею силою—тоді певно Орда відступить (від козаків).

«Господар волоський (хотів був) затримати того чауша, що їхав з шаблею й булавою до Хмеля, але побоявся Турків—аби Хмель не поскаржився на нього Порті. Дав спокій, але написав баці силістрійському, радячи залишити (козаків). Вказав, що король наступає з великою силою, з усім військом. Коли йому Бог пощастить, як ви виправдастесь з того перед ним, коли наступить на вас з військом в такім великім замішанню?»

«Візира мають ледаького, не тільки що не ринарський чоловік, але й по турецьки не вміє». Тамже л. 145 об.

²⁾ «Вчора прийшла новина, що під Новим Константиновим—як Хмельницький прислав тудя 4 тис. козаків і 2 тис. Татар, забрати пашу конному війську, п. обозний коронний (Каліновський молодший) з 2 тис. чоловіка вдарив відважно вночі на неприятеля, і знищив їх до ренгів»—Лист з двору 13 (мб. 15) квітня—Теки Нарушевича 145 с. 118. Пор. вище с. 234.

³⁾ Греки—післанці Хмельницького без ближчого означення часу оповідають, що полк. Крива, на чолі козацького роз'їзду з 5000 чоловіка ходив

10 травня наступив козацький рейд під Камінець і його облога, що наробили досить розголосу в українських і поза-українських кругах. Пішли навіть чутки про новий козацький похід на Волощину, нове здобуття Яс, марш туренького війська в поміч козакам, будову мосту через Дунай, воєнний союз козаків з Волощиною і Валахією проти Польщі, і т. и.¹⁾ Майер записує в 20-х днях травня, в переїзді через Молдавію, оповідання Татар і Турків, що Хмельницький за помічю Татар погромив Поляків і загнав за Вислу, а польське королівство передає Ракоцієві; полишаючи собі край від Камінця до Львова; все инше нехай бере собі Ракоцій, або тільки поміг йому винищити Поляків²⁾.

Супроти тих перебільшених розмірів, які набрав сей камінецький епізод у тодішніх поголосках я вважаю потрібним на нім спийнитись докладніше; се кине нам деяке світло і на обстанову кампанії.

В двадцятих числах п. с. квітня Каліновський з своїм військом, розложеном в околицях Камінця, почув себе настільки небезпечно перед лицем козацького війська, яке де далі вривалося все глибше між його квартирами і збірним пунктом визначеним для нового війська—Володимиром, що далі вважав неможливим лишатися в Камінці з своїм переполовиненим, знищеним, здеморалізованим корпусом. У нього зіставалося, як він рахував, весновня п'ять тисяч вояків, після того як пахотили збутувавшися і набровіши при відступі з-під Винниці, повтікали в великому числі з війська. Правда, під Константиновом мало зібратися посполите рушення—се було недалеко, воно було б звязком між Камінцем і Володимиром, але коли? За півтора місяця! Чи можна було протриматися до того часу? Тим більше що ходили уперті чутки, що козаки власне мають ударити на Камінець, щоб забезпечити собі звязок з Туреччиною й її васалами (говорилося, що Хмельницький обіцяв Туркам Камінець, власне для такого звязку)³⁾.

під Дубно і побив Поляків, і після того дубенська залога виїшла до королівського обозу під Сокаль, і Дубно тепер стоїть нічис (Акты ЮЗР III с. 455).

Путивльський вістун Марко Антонів, повернувши з розвідки 9 п. с. червня, розповідав, що їздивши до Білої Церкви і Паволочи, він стрів в дорозі ранених козаків: сотника биківського Онопрія Величка з товаришами. Вони казали, що билися під Дубном: наступали козаки з Татарами, а в Дубні були Поляки з Німцями (Потоцький з Каліновским ніби то, але се очевидна помилка). Їх відгромили і по сім Потоцький обсадивши Дубно залогою відійшов в напрямі Чортова-городка (очевидно—Чорткова); за ним гонили Татари, але він заложивши в кріпкому місці тих Татар побив: убито одного мурзу а другого взято в полон. А козаки після того приступали під Камінець, але теж нещасливо. Польські справи 1651 р. ст. 1 б. л. 14—7.

¹⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 38. Архив Ю. З. Р. III. VI с. 21.

²⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 19.

³⁾ Ситуація з поч. квітня: «Військо тим відступом з-під Винниці до Бару замішалося, а пан краківський для гонору свого помочи польному гетьманові не посилає, і через те ми калікуємо. Єсть відомість, що неприятель вже звертається на Камінець і доконче його хоче опанувати. Не дай Боже—аж тоді б Турчин мав вигідні ворота до Польщі! А п. гетьман польний там з тою малою горсткою знаходиться—не має тепер повних п'яти тисяч, через тих пахотиків, що при виступі з Винниці до Бару в дорозі бунт сшили, вози панам пограбували і повтікали. П. гетьман вислав був за ними

В такій ситуації зібрав Каліновський на 22 квітня н. с. свої полки під Камінець, протримав тут їх в зборі тиждень раду радячи—чи чекати неприятеля тут, чи йти на сполучення до Потоцького під Володимир, і кінець кінцем рішили не так і не сяк а йти до короля під Сокаль. Не встиг рушити, як дійсно від короля настиг післанець з таким власне наказом—щоб військо йшло до нього ¹⁾. Вибралоя справді в сам час, бо слідком наспіло під Камінець значне козацьке військо, вислане Хмельницьким, справедливо толкували Поляки—власне для того, щоб затримати се старе польське військо під Камінцем і не дати йому сполучитися з новим військом, що збирався в північній Волині. Але козаки спізналися. В козацьким таборі оповідали, що се знов воевода Лунуа остеріг Поляків, і вони в останній хвилі утікли з Камінця ²⁾. Оповідання цікаве як причинок до легенди про Лунулові інтриги, але очевидно, Каліновський мав досить можливости і без нього з'орієнтуватися в ситуації.

З козацької сторони про сей похід найбільш ніби то докладно оповідають Греки з табору Хмельницького в своїх відомостях з Зборова з кінця травня н. ст. Були вочі при джерелі, але як люде чужі багато плутають в своїх оповіданнях. Відкидаючи очевидні помилки, і доповнюючи иншими відомостями—польськими і московськими, маємо, перед собою дуже поважну експедицію, вислану при кінці квітня н. ст., коли головна кватіра гетьмана могла бути ще «на Гончарисі», де перебув в районі Н. Константинова або Хмельника. Вислано що найменше три полки, під проводом осаула Демка Лисовця—«гетьман осавуду своему Демку дав корогву і булаву щоб быть йому другим гетьманом, і послав з ним 60 тис. козаків і 30 тис. Ногайських Татар», так пише митрополит Йоасаф. Йоасафові післанці крім Демка учасниками походу називають ще полковників Богуна і Ілляна Богача, полковника чигиринського, а їх армію підіймають до 100 тис. козаків (латомісьць старець Павел зменшує число Татар до 10 тис.) ³⁾.

З польських Освенцім даючи взагалі найбільш докладні і вірогідні відомости про армію Каліновського і її марші на північ, про операції козацького війська на Поділля говорять доволі скупо і очевидно—не надає їм великих розмірів. Каже, що Хмельницький з вище вказаною метою—затримати армію Каліновського—вислав «несподівано» сей наїзд: кілька полків вибраної кішноти й кілька тисяч Татар, і вони сповняючи волю Хмельницького, «так добре бігли, що за оден день допали Камінця з Межибожа, зробивши 12 миль», а не заставши Каліновського, на швидку руку по-

з війська три хоругви, і ті напавши на них при возах одних шаблею карали, а багато їх з Ієдовими кіньми повтікало, і так велика діра в війську сталася. —Лист з 13 (мб. 15) квітня, Т. Нарушевича 145 с. 118.

В пізнішій реляції, з 23 квітня (Ос. 2286 л. 144): «Неприятель вже наступив на Бар, з котрого гоїна залога соромно пурхнула, лишивши в замку триста німецької піхоти, що досі вже безсумнівно знищена. А під Камінцем військо дуже згододоване, знищене, і без коней—так що їх кожного дня по кільканадцять товаришів виїздить. Між регіментарями тамошніми тяжка незгола, бо оден так, а другий инакше».

¹⁾ Так каже Освенцім с. 277 і 280; можливо, що рішення йти до короля викристалізувалося вже по одержанню сього наказу: се ріжниця в кількох днях, а Освенцім пише на підставі відомостей зібраних від учасників дещо пізніше.

²⁾ Лист Грека Павла з козацького табору під Зборовим. Акты Ю. З. Р. III с. 451.

³⁾ Тамже с. 448, 451, 454.

громити, що застали в околиці й спішно пустилися наздогін за військом, котре й догнали під Пробіжною, приблизно 10 миль від Камінця, 9 травня н. с. вівторок ¹⁾). Все се очевидно зовсім не говорять про якусь велику, тяжку, богатотисячну армію, а тільки про більший кавалерійський роз'їзд. Правда, можна б се вважати за передовий полк, за котрим, мовляв, помарширувала тяжша армія, і сам Хмельницький: у Коховського він власне собі персонально полишав славу здобуття Камінця, і слідом за передовим полком Джеджалія сам рушає під Камінець. В оповіданнях московських вістунів з місяця квітня ст. ст. також зустрічаються фрази, які в зв'язку з оповіданнями Коховського можуть піддати гадку, що Хмельницький був під Камінцем, здобував його і т. д. ²⁾. У митр. Йоасафа є теж така фраза що гетьман пішов з усім військом на Потоцького і Каліновського, коли вони «побігли до Камінця», «и тот Каменец осадил за 4 мили»; але прийшла вість, що Потоцький з Каліновським з Камінця «побігли до короля», Демко пустився за ними на здогін, «а гетьман з царевичом і всім військом пішов під Львів» ³⁾. Але на перевірку виходить, що скільки небудь конкретної відомости про Хмельницького під Камінцем, про облогу Камінця н и м таки нема—крім Коховського, а його оповідання—на перший погляд ніби то дуже конкретне—при ближчій розгледі, коли взяти під увагу всю ситуацію, стає дуже мало, або й зовсім таки неправдоподібним.

Коховський оповідає, що з огляду на веснянє бездоріжжє і в інтересах безпечности свого війська і Камінця на випадок ворожого нападу, Каліновський рішив завчасу звести своє втомлене військом, і з Винниці відійшов на Бар, а з Бару на Камінець, а далі король почав йому посилати накази, щоб скоро уступивсь і звідти, з огляду на нерівні сили неприятеля і вичерпані запаси поживи. Коли військом відійшло з Камінця, Хмельницький задумав скористатися з цього і захопити Камінець, щоб віддати Туркам сей полудневий бар'єр Корони, і тим забезпечити собі їх протекцію. Наперед вислав Джеджалія. Не встигаючи через бездоріжжє догонити військом Каліновського той з 40 тис. козаків, що їх назбирав під Баром, приступив під Камінець і обложив його 6 н. с. травня. Хотів використати, що річка Смотрич підмулила міські мури в однім місці, коло «Польської Брами»; і попробував розбити їх з гармат; але через віддаль гарматні кулі не робили ніякої шкоди, а проби приступу були

¹⁾ Митр. Йоасаф каже, що Каліновський вийшов з Камінця в неділю а Демко наспів ві-второк—се пілком згоджується з нижче поданим дневником камінецьких єзуїтів.

²⁾ Сівський вістун побувавши в Батурині, оповідав в маю, що там чув: «Був у Поляків з Татарами і козаками бій три дні й три ночі, і спочатку Поляки побили Татар дуже багато, бо прийшли несподівано, і Хмельницького стали перемагати; та до Хмельницького наспів полковник з козаками, і побили багато Поляків, і Поляки з бою пішли в розтіч за Вислу, а Хмельницький став в польськім таборі в Камянці Подільськім; а полковники з козаками і Татарами пішли за Поляками теж за Вислу». Білгор. віст. столб. 1651 р. л. 368.

Мая 26 оповідали білогородські посадські люде: при них до Лубень з Миргороду багато прибігло людей від Б. Хмельницького; а у Б. Хм. був бій з Ляхами і Вишневецьким та Потоцьким, та з свейськими Німцями, і Ляхи побили козацького полковника з усім полком, і Татар Ляхи побили тисяч 10. А Б. Хмельницький стоїть від Камінцем, і міщане козаків і Ляхів до міста не пускають». Тамже с. 333 й ин.

³⁾ Акты ЮЗР. III. с. 448.

вдбиті облогою—на чолі котрої стояв син коронного гетьмана П. Потоцький, а крім звичайної залоги і місцевої шляхти замкнулося в місті, на її запросини, кілька хоругв під проводом випробованого вояка Зацьвіховського. Тоді приступив сам Хмельницький з головними силами—виправивши за Калиновским на здохін 10 тис. козаків і 14 тис. Татар. З звичайним своїм запаном повів величезні наступ, але се стало бойнею для сеї маси народу: Потоцький з иншими ротмістрами відповіли сміливою вилазкою (автор величає незвичайну відвагу Потоцького); камінецькі пушкарі стріляли незвичайно влучно, і так козацький наступ не повіяв, і Камінець уратувався від тої турецької неволі, що йому готовив Хмельницький ¹⁾.

Ця пізніша повість має против себе далеко докладніше сучасне оповідання камінецького дневника, списаного очевидно одним з місцевих єзуїтів і захованого в кількох копіях ²⁾. З сим дневником згоджується й другий, короткий в формі листу з Камінця з описом облоги ³⁾, дуже близьким, так що місцями він виглядає як скорочення першого, але подекуди має і такі подробиці, яких не знаходимо в ширшій дневнику. Хоч безперечно, і сей дневник не свобідний від перебільшень: в рахунку козацького війська, числі полковників, скількості побитях і под., але він без сумніву далеко ближчий правді ніж історія Коховського. З нього ясно видно, що Хмельницького не було під Камінцем—хоч він і надписаний в збірці Голінського так: «Дневник як Хмельницький штурмував до Камінця». Як доволі живу й яскраву сторінку життя, я наведу його з деккими невеликими скороченнями:

Дня 7 травня, після генерального кола, почати на жаданне військових, почасті з огляду на інформації язиків і допитів, що Хмель рушає з своїми силами на короля, а друге військо посилає на Камінець, щоб обложити наш обоз, аби не міг зійтися з королівським військом, гетьман Калиновский рушив з-під Камінця кіннотою, облекшивши військо з возів: велів кожній гусарській хоругви взяти тільки 12 возів, а козацьким по 10, а инші тут зістались.

Дня 8 травня провели ми в усякій безпеці, але в ночи Татари з козаками витяли Дунай-город, а 9 травня перед сходом сонця просто звідти, пустошачи околицю, за людьми що з своїми добитками й мізерією спішилися утікати до Камінця, під'їхали (під сам. місто). Наперед пустили непомітно кількесот козаків в суміш з Татарами, і ті гарцюючи на старім обозовищі, з голими шаблями на гемляках і ясними бандолетами, буяли собі за возами утікачів—заганяли їм навіть худобу, аби від возів не тікали, і такою штуркою під саму замкову браму підгонили, одначе приглядалися чи не засяло де наше військо. Ціле місто дивувалося тій несподіваній трізові утікачів, і не сподіваючись нічого важного, думали, дивлячись на той люд, що бігав і увивався по полях, що то були наші: шляхта та різні уряднички тікають при возах. Аж за ніг години—ноги вони під мурами крутились туди й сюди, почала спатися татарська орда, згорі обозу, положеного від наших Ормян, і тут одні від Винковець инші новз Кишеню ⁴⁾ розпустили загони в обі сторони міста і висипавшия як мурашки, одні зараз побігли на Панівці і Жванеш, инші на Чернокозинці й Кудринці—де були полишені три хоругви, крім инших чотирьох, даних на залогу Камінцеві. Тут тільки дано їм салву з замкової гармати, а одночасно дві дуже лихі хоругви наші.

¹⁾ Коховский с. 235—7. В Theatrum Europaeum в обережнішій формі—мовляв ка за ли, що Хмельницький приступав під Камінець, стратив чотири штурми і покинув (с. 76).

²⁾ Збірка Голінського ст. 496—501, Осол. 225 л. 370 і 2286 л. 146.

³⁾ Осол. 225 л., 350 з датою 18 травня, теж в Оусз. Spom. II с. 75, в иншої копії, з помилками і хибною датою 28 червня.

⁴⁾ Гора Кишеня, тепер незвісна, дійсно значитья на старих плянах Камінця, як інформує мене шановний С. О. Сіциньський.

і децю охотника—всіх могло бути на 200—виїхали на гору перед хрест, до старого обозу. Неприятель на них став відважно нападати герцями, тому з міста вислано 200 німецьких драгонів, і вони раз і другий відперли неприятеля до гори.

Під той час надтягнув весь козацький обоз і велике військо показалося на горі. Вдарили в бубни до штурму, висипалося хлопства з самопалами тисячі до три або й більше, і Вогун на білим коні повів їх через обозовище під місто. Отже тут почали з замкових гармат добре огня додавати, а те хлопство ховаючися в шанцях і западаючи в викопані ями сильно наступало під місто і тих 400 наших людей. Раз і другий скочила наша кіннота, раз і другий піхота, з 7 до 8 години кілька разів їх відгавяла, але не могли витримати наші й уступилися до міста, запаливши фільварки, з котрих (неприятель) міг би шкодити людям і місту. Тоді і хлопство вже свобідно зібралось коло табору—котрого було кілька тисяч в долині під замком, та вдарило на товар, котрого набрали несчисленну силу й погнали на гору до свого обозу. Стрільяю їх безнастанно, аж до самої десятої з замкових гармат, з міста і з нашого колегіума¹⁾, але вони, хоч гинули як свині, ні трохи про те не дбали. За той час одначе вози і худобу потроху пропускано до міста замковою брамою. Завзяте хлопство загнялося за ними аж під самі шанці й окопи замкові—хоч звідти ні оден з них не вернувся.

О 10 год., коли вже набрали досить худоби й овець, штурм під містом затих, а все військо—котрого з ордами разом було на 100 тисяч, і обоз їх розтягся був від самого Зинькова до Медобору і Мукші—вступилося за гору і того дня через усю вечірню годину було зовсім спокійне. Але по козацькому хлопству (!) що з горілих домів фільваркових послали плетінь та колоди, з міста і замку стрільяно далі. Інші 6 полків пішло під Панівці три і три під Чернокозинці, сподіваючися застати там шляхту, котра не могла так скоро втікти до Камінця, і там в-второк, середу четвер (9—11 н. с.) сильно штурмували. Наші тимчасом взяли козацьких язиків і ті сходилися на тим, що ім Хмель велів затримати на собі кварцяне військо, поки Хмель не надтягне до короля й. м.

У нас та ніч зі вторка на середу (з 9 на 10) була дуже тривожна, а саме зогляду на небезпеку зради Русі в місті, або пожеж—бо до того дійшли, що дзвонами давали знати козакам, коли мали приступати до брам. Тому п. Неверський й наш п. писар—котрому тутешня шляхта надела губернаторський уряд, наказали, аби ніде не дзвонено в дзвони, ані зегари не били. Наоколо міста на ту ніч місто і шанці обсаджено людом шляхетським і міським, заведено сторожу, також сторожа шляцова стояла завсіди у зброї—окрім звичайних чат наоколо міста і Німців, що ловили і віддавали до міста хлопів козацьких, що спускалися під місто з скали. Але і хитрий неприятель не спав тої ночі, а над самою скалою над Смотричом, від сторони камяної башти—з котрої попереднього дня не бачили стрілів, поробили собі понад яром шанці наоколо міста, в однім поставили дві гармати, і потім ціле полудне з них і з ручної стрільби стріляли й багато людей в місті постріляли—аж нарешті їм одна гармата розірвалася.

10 травня по тих ранішніх присялках, що нам вони давали, пустяли по обозі чутку, що йдуть на Гусятин, і дійсно щось їх туди було пішло, щоб дістати язиків з нашого війська; інші знову пішли на Панівці і Чернокозинці. А тим часом їх піше хлопство безвечно і відважно почало приступати під замок повз Кишеню і о годині 11 по полудні, гурмою впавши з гори повз Карвасар та інші домки під скалою, з завзятим штурмом скочили до Руської Брами, дерлися на мури і до брами руками хапаючись. Але люд німецький раз і другий дав по них доброго огня і відбив. Тимчасом з міста виїхав п. староста з 300 коней комонника, і 200 піхоти п. Неверського виїхав з ним. Вони наперед запалили Карвасар, млин та інші домки, що могли нашим бути на перешкоді, і тим способом вивабивши їх на гору, добре били—піші й кінні, і гармати замкові, так що на поміч їм мусіло приїхати кілька сот кінноти козацької й татарської з Богуном. Але і тоді не мала шкода сталася козакам, а саме від гармат, з котрих їх добре парили майже дві години. Хоч і п. староста дістав два рази булавою, і мало не взяв його Татарин, наїхавши на нього,—коли б Миколай, поручик його волоської

¹⁾ Вказівка авторів-судитів.

хоругви, не встиг його шаблею по ший (вдарити); доброго також язика козацького він тоді привів. Кінець кінцем наші так тоді потиснули козаків, що мусіли вступитися аж під Кишеню і до обозу. Відбили наші тоді у них до 50 возів живности, що вони з Палівців і Жванцю везли до своїх. Язика на тортурах казали, що козаків було 80 тисяч, а Татар 12 тис. ¹⁾; над ними був бей перекопський Савказі-ага, а над козаками Демко польний гетман з головнішими полковниками: Богунем, Крисою, Пуцкаренком, Джеджалим, Гладким.

Тої ночі, з середи на четвер, були ми спокійні, бо до Татар прийшла відомість, що їх загон напав десь на наше військо і був погромлений. Се дуже стрівожило бая і все військо, так що він хотів уже в ночі коні сідлати і тікати, якби їх не затримали козаки: так розповіла одна шляхтянка, котру вони випустили від себе на волю, відходячи в-під Камінця. До Демка теж прийшов той ночі лист, аби йшов з військом до нього (Хмельницького), коли не застав під Камінцем війська (польського). Але хлопська заість ще більше тої ночі наробила шанців наоколо міста, і з них раннім ранком почали давати огонь на місто. Але й наші, досить стрільби вивізили на всі банги, добре паряли їх шанці, так що мусіли з них тікати, кинувши корогви.

Рано в четвер прислав бей під місто з таким листом: «Калиновский і Потоцкий, мої приятелі! Бажаю вам від Бога доброго здоров'я, а будучи вашим приятелем вас сповіщаю, що я сюди прийшов з людом перекопським, добруцьким і буджацьким з наказу хана й. м., і він сам сюди скоро поспинить, з иншими ордами, з господарями волоським і мультанським і башою слаїстрійським. Коли хочете, щоб я від Камінця відступив і маїностей вам не пустошив, договорюйтеся зо мною і викуп присилайте», і т. д. Відписав йому п. Потоцкий, староста камінецький, дякуючи за приязнь, з котрою до нього відзивається, але він його не боїться, тим більше й инших: має свого короля і військо польське, що йому pomoже.

Тим часом як тут ідуть ті переговори, козаки наближаються до Палівців. Там якийсь Тржилятковский, слуга старости, добровільно піддався козакам і віддав їм наперед замок: шати, срібло, обиття, чотири турецькі коні, з котрих оден коштував 4 тис. золот., а далі й сам передався, разом з другим слугою—Гловацким, зведений їх обцянками, що буде полковником. Гловацкого вони лишили живого, а того милого полковника з усього одерши стяли з такими словами: «Який ти будеш нам вірний, коли зрадив свого пана?» В Жванцю теж немало пограбували п. підсудкові. але даремно стративши 7 штурмів відступили, бо там було чимало шляхти замкнулось. Спалили дзвіницю в костелі і забрали чимало костельних апаратів, котрих кс. пробощ не зміг вивести так швидко.

Того дня о 12 годині по полудні вискочили з міста наші охотники від тої сторони замку що до Кишені: п. староста з кіннотою, і з обох сторін добре натискали на хлопів в їх шанцах: немало побило їх пішого війська ружниць і з замкових гармат, а наших під ту пору навіть і десяткох не згнуло. Сам Богун, ідучи по обозовиску, нагнав хлопів до штурму, але його так привитано з гармати, що куля впала під нього і коня з ним до гори підкинула, так що він з соромом велів зарз ударити своїм до повороту і вернувся до обозу. Дістали тоді на під'їздах і в бійках немало язиків козацьких; признались, що Хмельницький прислав отсе виборне і краще військо против нашого кварцяного. [Так багато того хлопства з гармат і ружниць настрияно: цілого полку між собою дорахуватися не могли, і до Демка з шаблями поривались, що він так багато людей потратив против волі і наказу Хмельницького—той йому не казав їти сюди (на Камінець), коли тут не було кварцяного війська] ²⁾. І самі густі могли свідчать, що їх багато згнуло. Убогі люде й тепер їх відкопують, і знаходять там добрі сукні, шаблі, ружниці, а навіть—не знаю, з яких уже поганських забобнів—ті хлопів при трупах ховали шинки, солонину, сухарі, барильця з медом, пляшки з горілками. Дехто так те собі толкує, що вони сподівалися назад вернутися під Камінець і говорили: Одітхніть собі тепер Ляхи! знову вас навістимо!

¹⁾ Ся цифра в дивеннику опущена, беру її з листу.

²⁾ Ся фраза в дивеннику дефектна, я доповнюю її з листу.

Тої ночі з четверга на п'ятницю прийшов до них другий універсал від Хмеля: аби кинувши всяку добичу як найскорше до нього поспішали. [Лист: аби одні кінно йшли за військом нашим, а інші йшли йому на зустріч].

Дехто признавався—і наші котрих вони відходячи випустили з неволі—що в'ночі взнав на них якийсь страх: почувся їм гук наших толумбасів і подумали, що то наше військо йде на них. [Лист, з оповідань тих вязнів: Вей перекопський й інші Татари одержали якусь сумну новину про своїх і про козаків Хмелевих, рвали себе за голови і о землю товкли]. Тому коло світанку почали бити (сигнали) на вози і коні, трубили весело в обозі, грали на шишні, і приводячи на окуп під місто багато (бранців) убогих вільно пустили; багато возів, худоби, баранів, навіть печені на різнях наткненої покидали. Покористувалися потім з того убогі, цілі три дні збираючи. Та мало того, що під Камінцем лишили—але й по дорогах позоставляли вози наладовані сіллю, збіжжям, легумінами, як під Гумінцями. [Лист: Пішли (козаки) за в. м. тим (самім) трактом, і Скалу, як чуо, сходили; але Татари не хотіли за ними йти—щось мусіло їх спіткати: видно, що не хочуть наступати, і кажуть, що їм Бог тої війни против наших не велить].

Доволі ясно, що облога Камінця була епізодом доволі випадковим, і експедиція Лисовця мала властивою метою—захопити і затримати Каліновського; але можливо що він трохи загазардував і більше ніж треба занявся облогою. Що бої вийшли з того доволі серйозні, свідчать ноголоски і потверджують їх згадані Греки-післанці, висловлюючися так, що «великих боїв у Поляків з козаками не було—о крім того що було під Камінцем Подільським»—бо кримський хан писав Хмельницькому, щоб він його чекав, а сам на короля не йшов, і Хмельницький слухав і чекав його. Не мігши Камінця здобути, козаки лишили під Камінцем «сторожу», з полковником Чуйком: «стоять для того щоб з Камінця не випустити ніяких людей». В Чернокозницях на Смотричу,—казали тіж Греки—зачинився з невеликою залогою Ляцкоронський. Інші подільські міста і замки, очевидно, здобуто, здебільшого приваймні. «Як йшов гетьман В. Хмельницький з козаками і Татарами під Зборів, то котрі польські городи були по дорозі і з боків поблизу, як Бар, Сатанів, Константинів Старий і Новий, Межибіж, Тернополь, Скала, Зиньків¹⁾—котрі то городи післанці тепер ідучи дорогою бачили—й інших городів багато козаки й Татари поналили, йдучи походом. А люде руські, міщане всі з тих городів повтікали за Дніпро та до інших козацьких городів, а Ляхів і Жидів Татари побивали, або брали в полон. А про руських людей у гетьмана з ханом уложено договір, що йому до Львова руських людей не брати, а за Львовом Татарам вільно брати в полон всяких людей»²⁾.

Про погоню козацького війська за корпусом Каліновського оповідає дуже докладно Освенцім³⁾. Козацьке військо, не заставши Каліновського в Камінці, каже він, на швидку порубало і пограбувало шляхту, яка сиділа неприготована, і погвало за коронним військом, виконуючи «пильний і гарячий наказ Хмельницького, щоб де небудь на переправах або знищити його або затримати—тим часом як сам він спішно наступав з усею силою».

Польське військо рушивши від Камінця, простувало в північно-західнім напрямі на Сокаль, перетинаючи тутешні річки: Жвалчик, Збруч, Ничлаву, Серет, Стрипу

¹⁾ В друку—Динково, і-ше Дринополье.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 454—5.

³⁾ с. 280—1; коментарій в цитованій статті—Гурского. Коротша, але в головнім згідна реляція з сокальського табору в Ос. 2286 л. 150.

в найбільш догідних для переходу місцях. Через весняні повіні, через брак припасів і загальне знесилення людей і коней після тяжкої кампанії, йшло воно досить повільно. Під Пробіжною над Ничлавою, в кільканадцяти милях дороги від Камінця козацький передовий полк догонив задню сторожу польського походу; польське військо стало в бойовім порядку, але стріча обмежилася дрібними герцями.

Серйозна битва сталась три дні пізніш, на переправі через Серет під Купчинцями¹⁾. Коли все військо вже перейшло, і на лівім боці зівстався оден полк Каліновського-молодшого, Татари з козаками вдарили на сей полк так несподівано, що він ледво встиг стати в порядку. Кілька разів давши відсіч, він все таки встиг перейти, хоч і з деякими стратами, і тут Каліновський велів не запускатися в битву заманювати неприятеля, і звабивши до себе, ударив на нього над Купчинецьким ставом і загнав багато людей до ставу. Взято при тім в неволю кількох значних козаків і Татар: польські історики описують особливо одного мурзу, велетенських розмірів і страшного вигляду, що потрапив до польських рук і був потім приставлений королеві. Але з козацької сторони навпаки сю битву представлявано щасливішою для козацької сторони ніж для польської: побито Поляків тисяч до двох, і обоз у них відгромасно. Щось в тім роді воно мусло бути, і по сій битві, в дорозі до Поморян довідавшись, що головне військо Хмельницького стоїть вже від Зборовим і заходить їм дорогу, щоб відтяти сполучення з королівським табором, Каліновський велів поналити решту транспортів, і забравши все на коней—обійти неприятельські передові позиції, що на них чигали, та йти вищою дорогою на Сокаль. Се їм справді удалось: обминули зборівські позиції і слідом уже вийшли в звязок з розвідкою висланою з сокальського табору під проводом Конешпольського. Останки армії Каліновського таким чином були враговані.

Сам Хмельницький з головними силами повільно тим часом посувався на захід прилетсько-божським вододілом, від Гончарихи де він стояв в другій пол. квітня н. ст., і дійсно в середині травня н. е. став табором недалеко Зборова, де його локалізують різкі висті. Чи в дорозі запускався він на полудне, на Поділле, в напрямі Камінця, і се дало привід до поголоски і оповідаць, що він був під самим Камінцем, чи сі поголоски були простим непорозумінням, і він тільки злегка міняв напрямі свого маршу, хоч би просто з мотивів провіянтування—як то ми бачили вже перед тим, се зівстається неясним. Міні вважається правдоподібнішим, що він ішов в західнім напрямі без великих збочень, роблячи тільки зігзаги та розсплаючи на полудень і північ відділи свого війська для лекшого провіянтування та поширення повстанської бази.

Стан головного війська при кінці травня н. е. Греки описують так. Козацьке військо займає лінію на 10 миль²⁾. Всіх полковників в нім 17—окрім тих трьох, що післані против Радивила. Війська дуже багато: з кождим полковником тисяч по 30, по 40 і більше, а з браславським полковником буде тисяч 50 або 60³⁾. Зброї в війську досить: у одних огниста, у інших лучна стрільба, з кіями—як то перше бувало, тепер у війську нема нікого. Пороху і слова багато; кунці привозять до війська се-

¹⁾ Про неї Освенцім с. 281, Коховский с. 237—8, оповідання Греків в Актах Ю. З. Р. III с. 451. Видавець Освенціма мішає при тім Купчинці з Копичинцями—так називає се місце згаданий лист з сокальського табору, але се очевидна помилка.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 451.

³⁾ Тамже с. 458 (розуміється, цифри побільшені).

літру, а козаки самі роблять з селітри порох. Набрали також пороху і олива в городах де були Ляхи. Гармат у війську багато: забрано їх в Варі, Винниці та інших городах, так що у кожного полковника гармат по 5, по 6, та ще у гетьмана самого єсть з тридцять гармат. Запасів готових буде в війську по дві—три бочки сухарів на десяток; довозять їм припас і питте з Києва. Але запаси гетьман велить берегти, а держати на той час, як не можна буде ніяк добути, а тим часом каже війську добувати собі запас на стороні. Тим очевидно пояснюється така велика розтягність позицій та розгалуження військових відділів в різних напрямках.

Татар з гетьманом, після приходу царевичів, польські відомости рахують 14 тисяч—царевичі привели 6 тисяч, правдоподібно під час маршу гетьмана на Зборів ¹⁾. Канівський полковник Савич, оповідаючи в Москві історію кампанії, в осени того року, каже, що нуреддін прибув до Хмельницького, коли він уже прийшов під Зборів, і з ним було коло 8 тисяч Татар ²⁾; але Савич прийшов до війська пізніше, і оповідання його не визначається великою прецизією. Про хана в таборі гетьмана оповідали, що він з головним військом рушив з дому 6 травня н. с. ³⁾, війська веде більше ще ніж попереднього разу, і наказує гетьманові, щоб він без нього на короля не йшов, і гетьман чекає—так оповідали Греки, як я вже згадував ⁴⁾. Московські послы, що були в Криму, записують вихід хана під 13 травня н. с.: «Пішов Іслам-ґерай з Криму до Запорозьких Черкасів з кримським військом; зістався в Криму калга-царевич та Кмечети, а татарських вояків людей до ста. Вахчисарай цар доручив своему ближньому чоловікові Койтас-азі, з ним 200 чоловік стрільців, а з царем пішло, кажуть, тисяч 30 або й більше» ⁵⁾.

«Про згоду між королем і гетьманом переговорів не було, і згоди не буде, бо козаки Ляхам ні в чім не вірять, і так у них положено: Ляхів або знищити всіх, або самим загинути» розповідали Греки ⁶⁾. Інші відомости говорять, не дуже згідно, про боротьбу воєвничих і миролюбних настроїв, про дебати на раді, але вислід той що гетьман і його штаб стоять супроти Польщі на становищу непримиренім і в тім настрою підтримують і розагітують масу. Але Орди нема, і се затримує активність і викликає депресію.

Грицько Реснівський, козак старинний з Білоцерківського полку, захоплений польським роз'їздом 6 червня ⁷⁾, оповідав, ніби то козацьке військо під Збаражем скуцхе і нарікає, що гетьман і полковники зводять їх обіцянками скорого приходу хана, вже чотири тижні, і Хмельницький, щоб підняти його настрої і не дати розлізтися від бездіяльності й голоду, що теж докучає,—визначив ради по полках, а потім генеральну раду. Тут оповідав—аби роздразнити козаків,—що король входить в порозуміння з султаном, відступає йому край українські: Київ, Білу Церкву, Черкаси, Чигирин та інші на грабування і вибирання ясиру. І козацтво піддавшись на сі оповідання, кричало на раді, що коли король на нашу погибель з султаном еднається, то хочемо битися з Ляхами! Інший кореспондент переповідає се трох

¹⁾ Жерела XVI с. 117. ²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 477. ³⁾ Тамже с. 451. ⁴⁾ Тамже с. 454. ⁵⁾ Кримські справи як вище л. 211. ⁶⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 456. ⁷⁾ Місце козацького табору він означив «на Колодінським полі, півтори милі від Вишнівця, а миля від Збаража» (с. Колодина між Вишневцем і Збаражем): очевидно, се може означати тільки одну з кватир козацької армії, що мінялися доволі часто.

інакше і докладніше: гетьман, мовляв, оповів на раді, що як він міг зміркувати,—король шукає у хана замиріння, так чи й козаки «не дозволяли б» на згоду? А козаки крикнули: «Пане гетьмане! ні! Бог і військо так хочуть, щоб ми жадним чином з королем не едалися, бо на те ми одважились і на те ми прийшли, то хоч би й Орда нас відступила, ми при гідности твоїй всі гинути будемо: або всі загинемо, або всіх Ляхів вигубимо!» На се гетьман і полковники говорили: «Коли прийде до битви, не спускайтеся на ваші лопати та ями, вже там добре прийдеться огинатись (осупас), аби слави і душ наших не загубити!»

Одним словом настрій в козацтві воевничий, хоча недостаток докучає. «У старшини борошна може бути ще на дві неділі, але черня вже не стає, а на базарі жадної живности не купити—хиба табаки та горілки».

Військо козацьке сього року менше ніж под Збаражем (в 1649 р.), але «квітніше і оружнійше», піше військо може битись добре, але на комонника слаба надія: «один добрий юнак може погнати десять кінних козаків» (!). Козацтво поділене на 12 полків, в кождім 12 тисяч (так!). Гармат всього 15 штук. Татар не буде і 10 тисяч, тому їх не пускають на чати, щоб Поляки не дістали язика. Сподіваються, що прийде їх більше, але що до хана нема певности: не хоче перейти за Дніпро, поки не побачить, як впаде Хмельницькому перша гра. Нуреддін-солтан налягає на Хмельницького, аби як найскорше зійшовся з королівським військом, бо такий має від хана наказ, що коли запорозьке військо з лядським не зійдеться, то хан з усіма ордами поверне до Криму ¹⁾.

Ясно виступають таким чином дві версії, котрими пояснювано кувктаторство гетьмана і хана: хан чекає висліді перших боїв—і хан не велить битися до його приходу. Поголоки випереджували його прихід. Путивльський торговець 12 травня н. с. стрів під Прилукою двох Татар, вони оповіли йому, що гетьман посилав їх до хана, але вони вернулися з дороги з вістю, що хан уже пішов до козаків: перевозиться на старім татарським перевозі, і піде до гетьмана тою стороною Дніпра (Под. спр. 1а).

¹⁾ Освенцім с. 297—8, лист Бечинського з табору під Сокалем 8 червня в Ojczyście Spominki II с. 72 (дещо одмінна копія в Осол. 225 л. 357)—се ріжні варіянти тих самих оповідань козацького бранця, що очевидно звернули на себе велику увагу.

Чимало інтересних, але розбіжних, неодностайних подробиць з кінця травня містять також отсі конфесати Тек Наруш. 145 с. 177—182, з котрих я виймаю що цікавіше (дещо подав уже вище, а дещо подам далі, куди воно ближче належить):

«Вийшли з свого табору останньої неділі, себто 28 мая, а взято їх під Почаєвим в середу 31 мая в пяти милях від їх табору—що стояв тоді по тій стороні Тарнополя—ік Збаражеві, спільно з Татарами, але мав посунутися на мило від Тарнополя—так як Сокаль, а то для наші. Всі хлопці здатні до війни поголів (на głowę) йшли на ту війну в Західнорвля і з України, і військо тепер таке велике як було під Збаражем і Зборовим.

Стефан Гирич, стоянівський війт дня 6 червня (помилка) до Щегрина (так) до Хмельницького приїхав і там був як королівський посол, тому що мав при собі королівський лист. Але те ж мало його спиткати що й Сендомирського, коли б не ратовала стара знайомість і побратимство—бо й перед тим мав у Стоянові залогу від Хмельницького: Чекав комісії—з тим щоб туди влючено привилей на Богуслав. Потім, як стало на війну збиратись, не хотіли його пустити, і хоч вільний і від Хмельницького шанований ходив

Зносини з иншими державами, що їх гетьман хотів використати в своїй боротьбі з Річчосполитою, продовжувались з тим більшим завязттем. В перших днях травня гетьман відправляв назад посла турецького: виходило б, що пробув він в гетьманським таборі 4 тижні, чому так довго, не маємо пояснення: можливо що гетьман

як під вартою. В суботу перед св. Трійцею (27 травня), видівши, що козацький табор мав рушитися, наготувався і він, а хоч табор не рушив, то він в вечера виправивши челядь і брата, в полудне і сам за ними удався—коли Хмельницький пересиплявся, і чотирнадцять миль, не зсідаючи з коня, гнів аж до Стоянова.

«Хмельницький під Тарнополем стояв півтори неділі і в день св. Трійці мав напевно рушити під Збараж, до замку: там окопатись і таборувати. Отримавши відомість, що й. кор. м. має йти далі, рече: «Що ми мали короля шукати, то він нас буде шукати». Але його замисел такий: окопавши табор, з комонником йти на зустріч й. кор. м. Дуже його стрвожив язик під Дубном взятий, що й. кор. м. минає Берестечко: і руки по тім опутив. Опінія про силу нашого війська у них велика: кажуть, що всі народи йдуть на них, аби їх затоптати.

«Піхоти (у коваків) може бути кілька тисяч, все инше на конях. Шабля рідка і зброї мало; самопал у кожного... Межи черню великий голод, соли нема, живність кінець кінцем самі собі дістають—крадуть. Гарматок чотири по парі коней, 4 на чотирьох конях, дві гаківниці. Прияду военного досить. Возів 16 по парі коней—так з Корсуня вийшли. (Очевидно, відомости про котрийсь полковий відділ, а не ціле військо).

«Табор не замкнений без сторожі. Де котрий полк собі хоче, так стоїть, полками стоять. Горілка і табака йде з Києва і з Переяслава, з Шасова(!), по десять і більше возів.

«Коли з нашого боку приїхав Татарин до солтана, сталося там не мале роздвоєнне: почав солтан щось говорити про замирення, і він (Хмельницький, очевидно) сказав йому: «Вільно тобі, пане солтане, з королем і миритись і битись, а я щастя спробую й ударюся з Ляхами». Дуже правдоподібно, що Татари стануть остроїнь, коли до чогось приїде. Але чернь на останній раді, що була в п'ятницю, заявила Хмельницькому, що хоче побитись і бачити кінець тій війні,—хоч Хмельницький через осавулів переказав, що хан або буде або не буде, а солтан цілком з Ляхами мириться. Причину чому хан іде, таку кладе, що вийшов гнів суворий від Порти, аби табор не рушав (поки хан не приїде?).

«Джеджалий при нім невідлучно. На Литву ціслав Небабу, чигринського полковника (і) київського і Филона Горкупу (і) Филиппа ¹⁾—сі два охотники, хочуть йти з нами, більше як 30 тис. Небабу певно сильно погромлено, як говорять між козаками.

«Виговський абсолютно всім радить; не докладаючи (Хмельницькому) відправляє послів. Скарби має мало менші від Хмельницького. При кім рада, рішене і похон²⁾ до війни. Поляків при нім не багато: що їх було, від «куреня» назад на господарство відіслав. Під Животовим був у Хмельницького екзарх—так його назвав—патріярха московського, особа задна; переночувавши і переговоривши з ним поїхав в нову дорогу—до Царгороду. Патріярх—утікач царгородський—той завжди при нім пробуває, і тепер службу править.

«Значно змінився на виду (очев. Хмельницький); як прийшов під Тарнопіль і тут його приймали, дуже невесело поводився ³⁾.

«13 марта ⁴⁾ був у нього московський посол з великими дарунками: тиждень забавився; яка грамота була, не знає, але так каже (Хмельницький, очевидно), що цар йому обіцяє людей, як би йому були потрібні.

¹⁾ В оригіналі зовсім не ясно: Niebabe у czechrznakiego pułkownika kijowskiego у Filona Orkusze Filpro, ці два охотники мусіли з нами лепей niż 30000. ²⁾ похон. ³⁾ Cera się znaczenie на них одменили, іако przyszedł pod Ter nopol przyjęty nie wieselo barzo postępowal. ⁴⁾ Се наче старий стиль—пор. вище

старав ся використати його присутність, щоб вплинути на турецьких васалів—аби його підтримували енергичніш: «Бив чолом за присяжку султанову, і за дарн, але війська турецького йому не потрібно, зо своїм військом, що він зібрав, він може постояти против Поляків». Так оповідали Греки ¹⁾. На жаль більше відомостей про се не маємо ²⁾.

«З Білгороду сподівался 40 тис., але прийшло тільки 500 Ногайських Татар що кочували за Дніпром; було всього кількасот, і пішли на Литву. З султанами Татар до бою нема більше як 2000, але коней мають велику силу: оден веде 10 і 15 коней, найубожші 4 і 5. Бо всю Україну сплюндрували, з виїмком великих міст—куди їх не пустили.

«Тишко райця з Глинин, Русин, взятий Татарами першого нічлігу, був з Татарами під Збаражем, потім під Тарнополем пізнав його Виговський, а минулого вторка утік з козацького табору і оповідає, що того дня Хмельницький пішов переносячись під Збараж. Разом з ним зловлено орендара заміцького, питав його Хмельницький про й. корол. м., про військо кварцяне і посполите рушення, і почувши, що під Сокалем до 30.000 війська, посполитого рушення 100.000, Шведів 20.000, і ще має бути, а війська королевського 12.000,—зараз почав думати про перехід до Збаражу. Вибрався ¹⁾ під Львів і Жовкву, але по тих язиках затрівожився і замір свій одмінив. З сими ж язиками договорювався ²⁾ Хмельницький і Виговський ³⁾ й инша старшина, як до солтана на раду з'їздилися. Але той тільки вислухав пропозиції Хмельницького про свої переговори про замирення, і зараз же мала йому старшина відповісти, що з сього замирення нічого не буде—треба наперед ударити і побачити, чи буде кінець. Солтан мав бути на обидві сторони готов. А Хмельницький мабуть такий спосіб до згоди подавав, щоб Ляхи Татарам заплатили і вони пішли додому не пустошачи землі.

«Хведір козак з-за Дніпра, з полку Джеджалія взятий, пішов з табору в середу ⁴⁾ і так оповідає:

«Військо стоїть табором під Збаражем, і вся старшина. Став там Хмельницький табором з усім військом і ордами. Козаків нема більше над тих, що прийшли з весни. Минулого пятка (26-го) мав Хмельницький раду, питаючися по всіх полках, чого б собі бажало військо. Старшина одностайно на згоду натякала кажучи: «Доки вже тої крові земля буде пити? люде християнські пронадають! чи не ліпше жити брат з братом?» Чернь закричала на війну: «Ото ми все покинули, сукині потратили, убозство своє попалити!» Потішив їх на тій раді Хмельницький: «Не зарікаюсь я вас так построїти (убрати) як я сам хожу!» ⁵⁾

«До Литви чотири полка пішло, але ще не було відті ніякої відомости Хмельницькому, як там їм ведеться. Боршна в війську вже нема. Для випочинку вчаснішого—так всі кажуть—подався під Поліссе. Була також в війську чутка, що король мав рушитися під Дубно, і з тої причини—для затамування переправ—пускається Хмельницький до Дубна й Поліссе. Тут при Хмельницьким єсть полковник білоцерківський—у всіх полках що до рангі найвищий і найповажніший».

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 455. В Польщі оповідали навпаки, що Хмельницький просив Турка коняч прислати поміч: «бо коли не пішло, а він здобуде побіду над Поляками, тоді й Турків навістить». Новини з місяця травня у Голінського с. 469.

²⁾ Дату приїзду і від'їзду дають Греки—Акты III с. 447 і 451: відправлено послів за 20 день до 16 травня с. с.

¹⁾ В ориг. якесь слово помилено, але зміст ясний. ²⁾ uchodził się. ³⁾ В ориг. зіпсоване. ⁴⁾ Мабуть 21 травня, бо в неділю 28-го табор мав рушити. ⁵⁾ Nie zarzekam się ja was postróic iako ja chodzę.

Тоді ж, чи може кілька днів пізніше вислав гетьман свого свояка Павла Яненка, що їздив торік до Царгороду, в посольстві до Лупула, і відти до Ракоція, до мунґянського господаря; з ним поїхав якийсь ближче нам не звісний Kulta чи Kutta. В Ясах вони з'їхалися (чи разом їхали) з «Іваном Гречинном», очевидно—Тафларієм, і відси 14 н. с. травня вислали до табору Хмельницького свого козака в супровід з послами господаря і з листами від господаря до гетьмана і митрополита коринтського Йосафа вислали свої звідмлення гетьманові і гетьманичіві. Маємо сі листи в польських конях в сучаснім збірнику, що походить правдоподібно з королівської канцелярії, бо в дорозі козак з листами попав в якісь польські руки. З листів бачимо, що господар підтримуєчи можливо приязні відносини з польською стороною, вважав потрібним відогріти свої умови і договори і з Хмельницьким та заманіфестувати свою приязнь. Бажав зробити кінець всяким поголосам про його певірне становище супроти гетьмана, довести до кінця умовлений шлюб і т. д. Дійсно, тепер коли Поділля фактично було опановане козаками, а з Криму можна було кожного дня сподіватися жадної здобичи Татарської Орди, дуже легко могла повторитися екскурсія на Молодаву, так як торік вона її дізнала. Тому господареві було дуже до річи відновити торішні умови про посвєченне, союз і т. д.; господарівна, як бачимо з листу Яненка до Тимоша, була на місці, була показала послам, і заявила своє бажання як найскорше стати невісткою гетьмана. Значить здогади, що її забрано було да Царгороду, були несправедливі. З огляду, що таке листування не часто нам трапляється, я вважаю не від річи навести його в цілости під текстом, в перекладі, але без усяких скорочень (ті скорочення які єсть, містяться вже в сучасній польській збірці, куди їх вписано). Хоч змістом листиане багаті, більш етикетальні—але й се має свій інтерес¹⁾.

¹⁾ «Копія листу від Павла Яне(п)ка і Култи (чи Кутти) послів гетьмана війська Запорозького, післаних до господаря землі Молдавської і звідти до Ракоція» (лист до Богдана):

«М. пане господарю (!), пане і добродію наш великий! За благословеннем божим і щастем в. мил., добродія нашого приїхавши до гдра (ту і далі скорочення: hgr, hgra) землі Молдавської віддали сьмо писанне вашої милости, з котрого гдр. в. м. велико втішився, і нам велику добродчинність як послам в. милости показав—більше ніж иншим, попереднім послам в. милости. А хоч удають, що він (не щиро) з в. милостю, добродієм нашим їде, але він щиро, правдиво й істинно їде, і яка була воля і наказ в. м. добр. нашого, все то ми очима нашими бачили—що не тільки сам гдр. охотний нам був, але й сама господар вна її мил. жичливим приятелем зїстає ім. п. Тимофєві й в. милости. А що гдр. й. м. хотів від нас, аби ми для певної віри післали їз післанцем гдра й. м. нашого козака до в. м. добродія нашого, то ми виправили з наших (сього) чоловіка—хоч і не почесний, але жичливий слуга наш і вірний. А самі поспішаємо в дорогу, стараючись аби як найліпше, щиро й жичливо справити нам посольство, з чим ми післані, і з відповідю повернути—поклон в. м. віддати і широко про все устно повідомити. За тим покїрні услуги наші як найпильніше поручасмо ласці в. м. добродія. В Ясах 4 мая руського калєндаря. В. м. добродія нашого найнижчі слуги Павло Яненко і Култа, послі вашої милости».

«Від того ж (Яненка) лист до Тимоша, сина Хмельницького:—Мій великоміловистий пане Тимофію, мій м. пане і брате! Бувши післанім від й. м. п. гетьмана добродія нашого, а вашої м. пан-отця в пильних потребах до й. м. князя угорського, і до й. м. господаря землі Молдавської—нареченого й. м. пан отця в. милости, я у його будучи передав поклон в. милости. Дуже вони тішилися з доброго здоров'я як пан-отця (рапа оїса) в. милости, так і

Тимчасом 18 травня н. с. гетьман приймав в своїй штаб-квартирі послів семигородських—очевидно того Павла Геча, про котрого зараз почуємо. Греки оповідають, що Ракоцій пообіцяв прислати 60 тис. війська під Краків і підтримувати козаків—з тим щоб вони посадили на польським престолі молодшого Ракоція, і гетьман з кримським царевичом щоб видали їм на те відповідну декларацію. Писав, мовляли, що воевода Лупул відводить Ракоція від союзу з козаками, але Ракоцій відписав

вашої милости, і так охотний гдр. й. м. був, що прийнявши над інших послів він на остатку дозволив привитати панну. Вона з того дуже утішилась і приязнь свою в милости декларувала—що виглядає річи як найскорше самим skutком, аби то все щасливий термін свій взяло, і нас подарунками сама з ласки своєї обіслала до господи. За тим жичимо собі як найскорше як й. м. п. гетьмана так і в милость з поворотом побачити в добрім здоровлю, і ласці вашій віддаємось. (Тиж підписи і дата). (Приписка:) Й. м. господар землі Молдавської просить в. м., коли що в. м. хоче, аби писав йому, і він зараз прислати готов, і за щасте вважати обіцяє, коли упоминку якогось попросиш.

«Копія листу від Івана Гречина до Хмеля 4 мая старого календаря: Кланяюсь тобі і повідомляю, як мав від тебе наказ, що гдр великий землі Молдавської, отець наш Іо¹⁾ Василь воевода, твій добрий приятель, дорогой і вірний, як я йому оповів усе, так міні відповів: «Я прийняв послів твоїх з радістю і тепер послаю послів моїх до в. м., котрих прошу аби в. м. пожалував, як Бог святий». Бо і він твоїх пошанував і обдарував. Турків іще нема, бо Кизилташі наступали на Богдана, з чого Турки дуже затішилися й просять Бога, аби біда від них відвернулась, бо війська нема—розірване. Добрудчане прийдуть. Затим ласці і т. д.»

«Лист від господаря й. м. до Хмельницького:

Хоч усі листи, які в попередніх okazіях од в. м. мого мил. пана і брата до мене дійшли, я з великим приймав уконтентуванням, особливим способом одначе теперішні листи, що міні віддали послі в. м., мого мил. пана і брата, вислані до Угорщини і до Мультан, звеселили серце мое, а особливо коли я був поінформований про добре здоровля і щасливе поводження в. м., мого м. пана брата. Нічого иншого міні не зістається, як покірними бажаннями трудити Небо, щоб усі задумані справи прийшли на оздобу, потіху і славу в. м., мого мил. пана і брата. Сі ж послі що мали дорученне від в. м., мого мил. пана і брата, а власне п. Павло, близький кривний в. м., мого мил. пана і брата, щоб бачив і в якім стані річи-застав, певен я що в. м., мойому мил. панові і братові, пише через свого козака. Я теж до в. м., мого мил. пана і брата, уродженого Сербула Статраша умисно посилаю, аби братерська любов наша не яловіла через довге мовчання, і велико прошу в. м., мого мил. пана і брата, в усім що він буде реферувати в. м. мойому м. панові і братові, дати повну і безсумнівну віру. Затим покірно і т. д. В Ясах 20 травня 1651 р. В. м., мого м. пана слуга і брат Василь воевода земель Молдавських».

«Від того ж до Виговського, писаря Хмельницького:

Мій велико мил. пане писарю, м. м. пане і приятелю! Як у попередніх okazіях я всіх моїх послів і післанців поручав дбайливости й опіці в. м. м. пана, так і сього особливо в. м. м. п. рекомундую і дуже прошу, аби він через в. м. м. п. мав щасливий приступ до і. м. пана гетьмана і брата і скору відправу. Не сумніваюся ні трохи, що він при тім повну віру матиме у в. м. м. п. у всім, що моїм іменем подасть в. м. м. п. Думаю, що й Павло, близький кривний й. м. гетьмана, подасть до відому те що у мене бачив—ачей голоси калюмніаторів тепер замовкнуть, коли і. м. п. гетьман з листу п. Павла довідається всеї правди. За тим служби мої як найшильніше в ласку в. м. м. п. віддаю. В Ясах дня 20 дня».

¹⁾ Помилкою сі букви транскрибовані: Іван, тимчасом Іо—се вступне слово титулу воеводи.

тому «гетьмановому сватові», що він його поради не приймає і буде спільно з козаками воювати короля. Гетьман одного з послів відправив назад з залвою, що не замирилося з Польщею, доки не посадить Ракоція королем—нехай приїздить до козаків і приймає хрещення (руської віри?), а козаки йому королівство добудуть. А другого посла лишив у собі резидентом—як гарантію того, що він з Поляками не замирилося¹⁾.

«До того ж від п. Кутнарського (секретаря господаря):

Коли гдар. й. м. до й. м. п. гетьмана умисльного («нарочного») свого посилає з оспідчинами своєї братерської любови, то і я з okazjiєю сею засвідчую свою покірність в. м. м. панові і братові, сердечно бажаючи, аби Біг в. м. м. п. на довгий вік здорове скріпив і щасливими успіхами помножив. Не залиши я в нинішній оказії виявити мої почуття в. м. м. панові, особливо тим що гдаря й. м. до того настроїв, аби малим упоминочком виявив свою вдячність до в. м. м. пана. Не сумніваюся ні трохи, що в. м. ласкаво приймеш сю мою зичливість, і посланця сього, котрого я в. м. м. панові рекомендую, без затримки відправиш. За тим провольні і т. д. В Ясах д. 21 мая 1651».

«Копія грецького листу від гдаря до митрополита коринтського: «Ю а божої ласки гдр. молдавський—митрополитові коринтському Йосифові (так) Доброго здоровля побажавши, дивуюся тому, що святість твоя так довго там будучи, не пишеш до мене в жадній річі і мене не повідомляєш про мого свата гетьмана. Тому тепер, кланяючись святости твоєї, як милому приятелю, повідомляю, що Тафралі до мене приїхав і оповів про приязнь твоєї святости, і я її забути ніколи не зможу,—одначе таки прошу, аби ти схотів мене повідомити про приязнь гетьмана, і що з ним діється. Бо я знаючи святість твою таки прошу, аби мою справу підтримував і приязни своєї не валишав. Отже і сього посла—мого конюшого аби підтримав, рекомендувавши його і помігши йому отримати листи, і повідомляв мене, що там діється а також і о своїм здоровлю—котрого бажаючи на довгі літа, зістаюся зичливим приятелем».

По листах приписка: «Як звичайно три турецьких листи в атласі—від Коголі великого спатарія, в проханнями до Хмельницького, аби посла гдарського ласкаво прийняв, і в тій же справі до Виговського»—Осол. 225 л. 372. Сю примітку треба мабуть так розуміти, що при листах були три супроводні листи писані по турецьки, для тих турецьких правителів, з котрими могло б мати діло в дорозі се посольство.

Далі (л. 373) йдуть «конфесати» козака «Яскового сина з Чигрина»—«З-під Острожка виправлений на Угорщину з послами, себто з Павлом, з Культою і з Татариним мурзою, через Волоську землю і назад посланий з листами до Хмеля». Але про посольство його в тих «конфесатах» нема нічого.

1) Акты Ю. З. Р. III с. 449 і 451. Сюди ж належать очевидно сі оповідання бранців, що вийшли з козацького табору 28 н. с. травня: «Посли Ракоція були тут під Тарнополем 4 дні і там ласкаво їх відправлено. І се річ не таємна, але повно того між старшиною і черию, що Ракоцій з їх королем (!) має йти до Кракова. Все роблять на його бажання, умовившись так, що він піде, як король рушить з військом на Хмельницького. Хто той Ракоцій, не знає,—оповідає як казаки хваляться з незвичайного трактamentу і гонорів, що там (у Хмельницького чи Ракоція?) уряджують послам».—Теки Наруш. 145 с. 180.

В Monum Hung. XXIII с. 64 подана реґеста листу Тетері до Ракоція з табору під Зборовим 22 травня: він дякує Ракоцієві за чемну відповідь (мабуть за листа адресованого старшині). 22 травня мабуть ч. ст.

Се говорилося в козацькім таборі для доброго настрою, бо в дійсности Ракоцій був дуже здержливий в обіцянках, як то ми вже бачили і далі побачимо,—і дуже обережно ставився до покликів узяти участь в сій війні. Він вислав до гетьмана свого посла Павла Геча 19 квітня ¹⁾; інструкція—без дати, держана в незвичайно здержливих тонах—більш обережних навіть ніж торішні. Ракоцій доручає своєму послові розповісти гетьманові те, що помітили його послы під час зимового сойму, звернути його увагу на дуже небезпечну ситуацію, радити не доводити до конфлікту з Радивилом; повторити торішні уваги про неможливість для Ракоців виступити по стороні козаків, поки гетьман не добуде гарантій сприятливого становища Криму і Порти ²⁾. Наскільки сміливіш говорилося усно, трудно судити ³⁾. Приятелі династії, польські й литовські дісіденти нервувалися і настоювали на негайнім виступі. В угорськім державнім архіві заховався інтересний лист до Ракоція, на жаль анонімний—від якогось прихильника, мабуть протестанта з Польщі. Він цікавиться лати, з чим приходило до Ракоція козацьке посольство. Висловляє побажання, щоб Хмельницького заохотили (очевидно Ракоцій) до більш енергійних операцій против польського короля: щоб він вислав наперед Татар і не дав зібратись шляхетському нсполитому рушенню. Відкається з приводу необхідности для кожного шляхтича брати участь в війні з козаками, навіть против свого переконання—з страху перед карою інфамії і конфіскації майна на тих хто ухилився від сього рушення. Просить дозволу під небезпеку сховатися з своїми приятелями і їх родинами в пограничних замках Ракоція і т. д. ⁴⁾.

Ракоцій—Юрій і його молодший брат Сігізмунд, претендент на польську корону, їх мати-дорадниця і відповідальні дорадники видимо гостро відчували відповідальність моменту. З одної сторони, на випадок успіху—можливости великих здобутків—анексії сусідніх провінцій Польщі, багатой здобичи, польської корони (сі плани підтримував сам Кромвель, тодішній голова євангелицького світу). Але і небезпека стягнути на свою вину татарські спустошення, небезпечну війну з боку Польщі, Австрії, Туреччини—коли козакам не пощастить, а Порта і Орда відвернуться від них і їх союзників. Страшно було пропустити можливі шанси—і передчасно виступити по стороні «збунтованих хлопів» проти католицької ліги. Можливість серйозного провалу (що й спіткав династію 6 років пізніше в аналогічній ситуації, коли брати не витримали спокуси)—відчувається в повній мірі. «Справді не знаю, що робити. і весь я затрівожений», пише Юрій братові 2 червня, переказуючи йому новини з сєї сфери, і се характеризує його тодішній настрій ⁵⁾. «Прибули сьогодні козацькі послы, з покликком (виступити з претендентом на польське королівство) і з декларацією, що вони готові признати нас своїм королём, віддавати нам послух до смерти, замиритися з Річпосполитою навіть на найтяжчих умовах—які ми положемо, а в противнім разі боротимуться

¹⁾ «Як раз вислаємо Павла Геча; як зачуваємо, козаци досі воюють щасливо. Радивилкові написали ми, що козацький гетьман перешле йому листа, коли не допише пошта»—Юр. Ракоцій до брата 19 квітня, Monum. Hungariae XXIV с. 428.

²⁾ Monumenta Comititalia XI с. 133.

³⁾ Сілады думав, що Ракоцій дійсно обіцяв гетьманові через Геча зробити диверсію на Краків, так як се говорилося в козацькім таборі, але він при тім не міг вказати на ніякі документи из угорської сторони (Trans. I с. 160).

⁴⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 53, лист з 21 квітня.

⁵⁾ Monum. XXIV с. 432.

до загину, щоб не лишити Казимира на королівстві. Ми не можемо зневажливо поминути таку важну справу—не так з становища нашої власної промоції, *per fas et nefas*, але і для того щоб виратувати Річсполиту з такої великої небезпеки, запобігти проливанню християнської крові» і т. д.—пише він до нього ж в листі без дати, просячи поради для скоршого рішення, з огляду на відповідальність, яку кожен несе перед Богом і вітчизною, коли б з яких небудь міркувань бажав собі продовження сєї страшної руїни, а не скоршого замирення ¹⁾.

Ракоцїй звертався за порадою у сім питанню до різних дорадників: заховалася записка його дворянина І. Вістерфельда, писана на запитання Ракоцїя, з додатком спеціального трактату, виробленого спільно з єпископом Г. Чулаєм на тему: чи годиться мішатися до козацько-польської війни і виступати в обороні козаків? Сей Вістерфельд схиляється до інтервенції, хоч признає, що князь мусить в сій справі бути дуже обережним, маючи на оці інтереси Угорщини і церкви. Він жалує, що причини козацької війни йому не зовсім ясні. «Як би я хотів мати вірну і щирі історію всеї козацької війни», завважає він ²⁾. Його вражіння таке, що правда по стороні козаків і не годиться пускати повз себе їх прохання помочи (очевидно привезені козацьким посольством); єпископ держиться з більшою резервою вважаючи справу не досить ясною для себе. Але видимо оба однаково побоюються, що коли козаків лишити їх власними силами, і Поляки їх зломлять, то обернуть їх сили на сусідів, можливо що й на Семигород. Кінець кінцем радять затримати ріжними вимівками козацьке посольство, почекати відомостей, що привезе від козаків Ракоцїв післанець Павло Геч, а тим часом вислати яку-небудь підхожу, досвідчену і певну людину, «реформатської релігії» до короля і непробувати вплинути на нього, щоб він замирився з козаками, заручитися згодою Порти і т. д.

Становище Порти було прихильне інтервенції Ракоцїя на користь козаків, так писав йому з Царгороду його висланець Борош: «Краще аби твоя пан поміг козакам, аніж би мав мішатися якийсь ворог надішаха (султана)», мудро казав йому великий візир, і радив не упускати щастя, котре йому Віг посилав. Обіцяв дати наказ мунтянському господареві, аби взяв на себе оборону Семигороду на випадок, коли б Ракоцїй сам пішов на Україну ³⁾. Але всього сього Ракоцїєві було недосить, і він вичікує далі, всупереч своїм пишним фразам про потребу негайного припинення війни і т. д.

Коли Геч повернув, рішучи вислати його знову: маємо вірчі листи—до гетьмана, писаря і старшини, й інструкцію писану рукою Кемєня. Вона повторяє більше-менше те саме, що писалось ще в осені: Ракоцїй шире сиріля козакам, не помагає Полякам, не дозволяє їм вербувати війська в своїх землях, але активно не може виступити, поки гетьман не договориться про се з султаном і ханом і не забезпечить безпечної комунікації—для сього мусів би прислати з 16 тис. козаків і з 5 тис. Татар на мармарешські проходи, і т. д. ⁴⁾.

¹⁾ Monum. XXIII с. 73. Геч стрів се посольстві коло Дністра 9 травня.

²⁾ *Ab quam vellem haberemus totius belli Cosacici veram ac sinceram historiam.*—*Monumenta Hungariae* XXIII с. 65.

³⁾ Реляція Бороша з 9 травня—*Monumenta* XXIII ч. 36, *Transsylvania* I с. 162.

⁴⁾ Вірчі листи в *Monum. Hung.* XXIII с. 669—70, без дати, видавець позначив їх місяцем липнем, без ближчих мотивів. Інструкція в *Transsylvania* I с. 162, теж без дати: видавець позначив її місяцем вереснем, мабуть з огляду на «вотум» Кемєні з 7 вересня, де той висловлюється против посоль-

Але поки з тим усім Геча виправили, прийшла берестенька катастрофа, і Ракоц й скромно присів фалди.

В сих днях вичікування під Зборовим гетьманові довелося пережити тяжку особисту трагедію: 10 (20) травня, як дає се оден з Греків, принесено йому недобру вість про його жінку. Що з нею сталося, не оповідає—каже тільки, що гетьман був дуже зажурений («кручинен»—в московськiм перекладі). Найбільш детально оповідає сю «смішну історію», як він висловлюється—Освенцім, чувши її так як розповідав її король при вечері. Жінка Хмельницького залюбилася в якімсь «дегармістрі», котрий був у нього наглядачем його двору («гофмістром»), і завела з ним інтригу. Довго се тривало між ними в секреті, а виявилосся, коли Хмельницький беручи гроші на заплату Татарам з своєї скарбниці не дорахувався одного барилка з червоними золотими. Спочатку подумав на сина,—що може той ідучи в похід на Литву, взяв з собою ті гроші, і запитав його своїм листом. Коли син відповів, що тих грошей не брав ані не знав,—звелів узяти на муки того свого управителя, і той не тільки признався в сій крадіжці, але й розповів про свою інтригу з Хмельницькою та її участь в затягненню тих грошей. Розгніваний гетьман велів їх обох, розібравши голо, звязати разом, так як бували, і повісити ¹⁾.

Король з утіхою оповідав се, додає Освенцім і тим дає розуміти, що свою історію розповів він так як чув постилізовану «для смішности». Альбр. Радивил, що можливо теж чув сю історію в королівській компанії, оповідає її більш здержливо і просто, і з тою відміною—що се Тиміш доніс батькові про украдене золото й інтригу мачухи, і гетьман після переведення слідства велів повісити жінку й її любовника «на одній шибениці» ²⁾. Вище цитовані козаки-бранці, що виїхали з табору при кінці травня оповідали: «Тиміш напевно в Чигрині мешкає ³⁾ і пасіки направляє—повісивши мачуху з батьківського наказу і ключника, що з нею знався і видав, де що закопано,—бо обікрали були Хмельницького» ⁴⁾.

Польський шпиг, що прийшов до польського табору 4 червня (а в війську козацькому був ніби то сотником!)—«оповідав за певне, що Хмельницький на своїх очах (!) велів повісити свою жінку з ключником, мавши його в підозрінню, що він мав з нею порозуміння; не міг дорахуватися значної суми золота і таларів, і се спричинило смерть їх обох—дай Боже, аби й сам у Юдин відчай вправ» ⁵⁾.

ства до гетьмана під сю хвилю. Але при тім позначив, що інформація Гечові писана рукою Кеменя. Не знаю, наскільки важні аргументи мав він супроти того звязати хронологічно се votum з інструкцією і з вірчими грамотами, як се зробив в Transsylvania с. 182—8. Нижче ми побачимо оповідання козацьких послів, що повернулися від Ракоція в липні; нема згадки, щоб з ними приїхав угорський посол, і може бути що Геч тоді не поїхав. Але се не виключає можливости, що інструкцію для нього Кемень вложив літом. В кожному разі здержлива, нерішуча політика семигородського уряду ілюструється наведеними документами для літа 1651 року досить виразно.

¹⁾ Ст. 298; під 9 червня.

²⁾ Pamiętniki II с. 437.

³⁾ Стилізація, очевидно, відповідає на чутки, мовляв Тиміш післанкий в похід «на Литву».

⁴⁾ Теки Наруш. 145 с. 179.

⁵⁾ Осол. 225 л. 335.

Черкаський козак Мартин, що вийшов з козацького табору 10 червня й понав у полов, розповідав більш легендарно: «Казав її (гетьман) на гаку розбити, і така поголоска в таборі в тій справі, що перехоплено лист до неї від Чаплінського: аби скарби поховала, а самого Хмеля отруїла. Тимошко велів її спочатку огнем мурдувати—доки не добув закопаних барил з грошима»¹⁾.

Невідомий на ім'я Поляк-учасник походу згадує коротко сю родинну трагедію з приводу родинного з'їзду сім'ї Хмельницького в Корсуні, в жовтні того року, пояснюючи до характеристики Тимоша Хмельниченка, що се він стяв свою мачуху, а мати її повісив²⁾. Нарешті Єрлич в своїх записках коротко записує, що підчас походу під Берестечко гетьман велів своїм листом, писаним до сина Тимоша, повізати свою жінку разом з вищими шістьма особами³⁾.

Порівнюючи ці відомості, за найбільш правдоподібне ядро їх можемо прийняти, що гетьман підчас походу⁴⁾ одержав якісь підозрілі вісті про свою жінку—можливо від самого Тимоша, і дав йому певні умовні накази, як поступити, коли б ці підозріння і обвинувачення справдилися, і дня 20 травня н. с. під Зборовим одержав відомість, що обвинувачення потверджено і дружину його скарано смертю.

Відомість ся очевидно глибоко схвилювала гетьмана і привела його до крайнього нервового роздражання, яке не обмежалося тільки рефлексіями про сю родинну подію, а виявилось в трактуванні різних справ в тім моменті. Старець Павел записав в своїй реляції московському цареві, що коли він пішов «розговорювати гетьмана з тої журби», в яку він впав з причини відомостей про смерть своєї дружини, він застав гетьмана в великій роздраженню, що знайшло свій вислів в розмові про політику Москви. При гетьмані був тоді його осавул Демко—можливо що з ним завів гетьман сю розмову, а може се було в звязку з пляном вислати до Москви декого з компанії сих Греків з політичною місією—і гетьман при сій розмові дійшов до такого гніву, що став присягатись перед іконою, що він піде походом на Москву і «зруйнує її гірш як Литву». «Я посилаю від всього серця, а вони з мене насміхаються!»

Сі слова сказані в великім знервованню, обгостренім трагічними вістями з дому, розкривають тяжкі і тривожні настрої гетьмана, викликані ситуацією. Ніхто з тих союзників, що він їх хотів втягти в свою кампанію, ніяк не хотів прийти з реальною поміччю. Хапа не можна було дотекатись. Москва віддячувалась «милоливими словами» та соболями. Ракоцій все обіцяв, а на границю не йшов. А тим часом час минав, військо нудилось, тільки об'їдало непотрібно край, і ситуація все гіршала з з кожним днем.

В кілька день після згаданої розмови вислано своєрідну дипломатичну місію до Москви. Поїхав брат у перших митрополита Йоасафа Ілля Мануйлович і з ним Василь Данилович, родом Сербин, але очевидно компаньон тої ж грецької компанії (московські супровідні документи звуть їх обох Греками). Повезли секретні листи

¹⁾ Тамже л. 363.

²⁾ *Starożytnosci* I с. 353.

³⁾ с. 146 (I с. 122 першого вид.).

⁴⁾ Пок. Ролле в своїх статтях про двір Хмельницького зробив досить правдоподібну поправку до оповідання Освенціма, що гетьман підчас походу післав по гроші для Татар, і при тім викрилася недостача їх, і з того пішла історія.

Виговського, писав рукою митр. Йоасафа і старця Павла, теж Грека; робилось се на підставі умови з Лопулиним, як з ним умовилися підчас його посольства. В листах подавалися відомости про Акудинова—що старець Павла їздив до нього, бачив його «в одним руським монастирі», і Акудинів готов прийхати до Москви, коли йому буде гарантована безпечність. Оповідалось про перемогу Хмельницького над Ляхами. Але дійсним первом сих нібито страшно секретних звідомлень, посланих з такою таємністю, нібито потайки від самого Хмельницького,—були побажання мабуть прегарно звісні гетьманові, можливо—ним і подиктовані: щоб цар прийняв українських козаків під свою руку так як держить донських, і обстав за них перед Польщею.

«Вогато разів я казав пану моему гетьманові—писав митр. Йоасаф,—аби він писав (вам), і гетьман митрі сказав: «Коли (цар) зволить нас пожалувати, щоб ми йому поклонилися і україну його оберігали без платні, і коли він любить віру християнську—так як він єсть правдивий християнський цар,—то нехай прише поміч і ми будемо мати його царем і станемо його рабами: так як служать йому донські козаки, і ми також служитимемо йому задля єдиної віри християнської. Коли схоче взяти назад свої городи—то ми поможемо йому взяти¹⁾. Коли лишить, щоб тими городами володіли Ляхи,—то Татари й козаки будуть Ляхів руйнувати і не дадуть ними володіти. А писати митрі тепер нема що: я все переказав з Іваном Пстровичом (Тэфларі), він їм (Москві) все оповів і тепер вони як собі хочуть!»

З огляду на се м. Йоасаф питав царя, чи не привести б йому гетьмана таки зараз до присяги на вірність і службу цареві, аби українські козаки служили йому як донські?²⁾

В листі до царського тестя він давав йому звати, що перемога гетьмана над Ляхами цілком певна, і він не замряться з ними, бома не знинить їх до решти і на королівство посадить короля християнського³⁾. Тим не менше—се підносилось в иншим листі до царя, від старця Павла,—годилося б післати від царя «невелику поміч воєнних людей». Хоч у гетьмана і свого війська богато, але се потрібне «для слави великого вашого царства—що він має поміч від великого вашого царства». Инакше—натякав обережно лист—«будете мати розвратъ!» «Татари давно б були його підняли» (розумій: на Московське царство)—«тільки перебила нинішня війна»⁴⁾.

¹⁾ Коментарій до сих слів дають поголоски записані Голінським: Хмельницький посилає посольства до різних монархів, аби звідусіль ударили на Польщу. Москві обіцяє вернути князівство Сіверське і Чернігівське, Смоленське «та инші панства»... с. 469.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 448 і 449. ³⁾ Тамже с. 450. ⁴⁾ Тамже с. 452.

III.

БЕРЕСТЕЧКО І БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ 28-ІХ 1651.

Наближення катастрофи. Скупчення польського війська і його марш під Берестечко. Тривожені вісти про емісарів Хмельницького, бунт Костки-Наперського і козацький похід на Смоленщину. Вісти про Хмельницького і хана. Іх наступ, трояденна битва під Берестечком і утеча хана. Чутки про ув'язнення Хмельницького. Блокада козацького табору і утеча козаків, катастрофа на переправі. Вражіння сеї катастрофи: вірша і пісні про Берестечко. Вісти про Хмельницького. Рада в Паволочи і Білоцерківський універсал. Організація оборони; нова мобілізація. Одруження гетьмана. Московське посольство Богданова й інші дипломатичні зносини цього часу. Депресія і нове піднесення в народі і війську. Литовський похід на Україну: погром Небаби під Ловем, паніка в Чернігові, погром козаків під Димером і капітуляція Києя. Радивил у Києві, його знищення. Польський наступ і розвій повстань. Смерть Вишневецького і початок польсько-українських переговорів. Депутація дужоуєнства у короля і свідчення ласки. Об'єднання польського й литовського війська. Козацький наступ на Київ. Комісари в Білій Церкві. Козацький бунт і розрив переговорів. Польський наступ на Білу Церкву і битва 23-4 вересня. Відновлення переговорів. Хмельницький в польських таборі. Білоцерківський трактат і його мотиви.

Ситуація ставала грізною. Поки Хмельницький маршував сили і гаяв час, вичікуючи хана та упускаючи моменти, коли він міг розгромити частями польські сили, протягом цілого місяця травня, польський уряд, а властиво король, що скільки можна бачити—взявив з-поміж усього урядового осередку найбільш енергій, запобігливості і зрозуміння ситуації,—хоч повільно і теж не дуже пляново, але кінцем не безуспішно переводив концентрацію польської військової сили.

В першій половині травня н. с., коли козацькі сили були скупчені приблизно на лінії Гончариха-Збарж, польське військо було розкидане в трьох пунктах: останки старого коронного контингенту під проводом Каліновського повільно посувалося з Камінця на збірне місце до Сокаля. Новозатягнене військо, котрим розпоряджався великий гетьман Микола Потоцький, збиралося під Володимиром. Поки організовані безпосередньо королем та ближчими до двору магнатами збиралися коло королівської квартири, визначеної в Сокалі. Посполитому поході призначений був Константинів, але в сім часі ся територія, як ми знаємо, була вже в руках козаків, і її треба було наперед видерти від них.

Обов'язком козацького гетьмана було не дати місця концентрації, не допустити до об'єднання сих елементів польської армії—але гетьман не використав ні трохи всіх дефектів цього процесу їх збирання.

Рушивши з Люблина, король видав шляхті наказ замість Константиновоа сходити ся до обозу «там де він буде призначений»—се самому королеві здавалось іще неясним з огляду на неполаднані відносини між різними впливовими провідниками магнатства¹⁾. Ціломісячний пробуток короля в Любліні власне й був головно присвячений

¹⁾ Друкований універсал у Міхаловського, с. 636, з датою «20 мая в Красноставі»; але 20 травня король був уже під Сокалем, се мабуть дата отримання універсалу. Віршіна дата у Голіньського, с. 475—«четвертий

полагодженню ріжних магнатських жалів і суперечок. (Між ними особливо голосна була справа Юр. Любомірського, що накликав був гнів короля, образивши його референдарів, і тепер був привернений до його ласки, зогляду на інтереси оборони). Підканцлера Радзейовського виславо до великого гетьмана Потоцького, до його маєтности, де він засів не хотячи співпрацювати з польним гетьманом Каліновским своїм помічником. Сварка сих офіційних провідників війська деморалізувала військо й шляхту; унеможливлювала кампанію, тому доконче треба було привести їх до якогось співробітництва. Потоцького вдалось ублагати, і він перевів своє військо, в кількості 7 тисяч, до Сокаля, куди попрямував і король в своїми силами. Для приспінення шляхетського війська, що збиралося дуже тяжко і мляво, публіковано оден за одним ріжні надчислові й додаткові обіжники, котрими шляхту алярмовано до як найскоршого збору зогляду на неприятельський наступ. Воеводи і ріжні магнатські персони з свого боку помагали її розрухати, і так нарешті удалось під кінець травня рушити. Трохи запізно—але хан своїми проволоками покривав сі шляхетські опізнення.

16 чи 17 травня король підійшов під Сокаль, маючи з собою зібраного війська коло 7 тисяч, і відси, як уже згадано було—виславо на зустріч Каліновскому, котрому

універсал до краківського воеводства, в Уханях 12 травня: (Ухані між Красноставом і Грубешовим)—зміст тойже що у Міхаловського. У того ж Голіньського с. 47, вісти зі Львова: 20 травня в суботу публіковано четверті віці на посполите рушення «від короля й. м., котрий під Сокалем велів валожити обоз, а другий під Володимиром, аби там збиралося айсько до ш. гетьманів і посполите рушення. Бо Хмель сам опанував Пилявці і там уфортифікувався, а инші козацькі війська під Старим Константиновим положилися грізно з Татарями, і до них хлонства—Руси громадитися незмірила сила; де був король призначив місце коронному обозові, під Ст. Константиновим, туди Хмель з козаками забіг і розложився, і по Україні велика тривога: що живо тікає, куди хто може. У Львові оголошувано, аби запасали поживи на два роки, а хто не має чим житись, аби завчасну виїхав; тому багато людей виїхало, і ріжного посольства повиходило, бо у Львові велика дорожня на хліб і живність. Король має замешкати у Львові чекаючи, поки збереться посполите рушення, і нише до шляхти, до воеводи, аби збиралася як найскорше не чекаючи 5 червня, бо нагла і велика потреба того супроти неприятельського наступу, що й загони порозпускав займаючи худобу і людей».

Далі під датою 5 червня (орієнтуватись в ситуації треба дальше поданою датою: вівторок перед св. Трійцею, 23 травня) Голіньський записує: «Опубліковано посполите рушення знову, вже пятій раз—універсал від короля, аби як найскорше ставилися до обозу всі їх мил. шляхта воеводства Краківського: аби ніхто не вимовлявся ані заслонявся ані хоробою, ані старістю, ні труднощами... Шляхта вибиралася, але нескоро і ліниво: доперва собі коней шукає, починають купувати сідла, стрільби, вози і зброю й инші военні потреби—бо того дома не мали і не кохалися в тім, тільки в господарстві і маєностях, ріллі, застінках та торгах, сподіваючися, що король відправить посполите рушення без Краківського воеводства, як два роки тому під Зборовим. А так після публіки взялися поспішати й виїждати: кн. Загорське, Освенцімське і шляхта воеводства Краківського, під Ряшів—там визначила собі місце збору і попис 5 червня.»

В Осол. 200 с. 222 є обіжник воеводи краківського кн. Заславського з докорями краківській шляхті, за те що вона так ліниво збирається в похід, не вважаючи на всі заклики; останній термін збору визначається їй на 2 і 3 червня між Пшеворском і Ланцутом.

заходило дорогу козацьке військо, кілька тисяч кінного війська під проводом Конєцпольського. Обережність була цілком оправдана, бо передові козацькі полки стояли в околиці Зборова і Тернополя; але Каліновський обійшов їх і розвідчики Конєцпольського одержали відомість, що сей полудневий корпус вже поза небезпекою. 22 травня він прилучився до королівського війська, а військом страшенно знищеним і переполювиненим, але все таки виряттованим з небезпеки ¹⁾.

Таким чином в 20-х днях травня н. с. польські сили завдяки неуважности чи неповоротности козацького війська, що не подбало їх розлучити і розгромити кожде з-окрема, збилися в оден, доволі значний кулак—коло 20 тис. війська. Розуміється, і тепер козацьке військо, з додатком кільканадцятисячного татарського відділу, мало повну перевагу над ним—тим більше що військо Каліновського напр. прибуло цілком нездатне до бою. Але Хмельницький, може бути—не без впливу тяжкої душевної драми, пережитої саме в сім часі, далі лишається в стані вичікування і виглядання—жде хана, веде зносини з Ракоцієм і московським двором, як ми бачили, і дає Полякам змогу далі громадитися і консолідуватися. Король, прибувши під Оскаль, велів заложити тут фортифікований табор—обгородити валами і редутами, що й було доволі старанно виконано. Війську він робив часті муштри й вправи. Щоб запобігти деморалізації і мародерству заведено військові суди і для прикладу виконано кілька засудів смерті над винними в розбоях і своєвольстві офіцерами ²⁾. Для піднесення релігійного настрою—як засобу на всі чесноти—сироваджено православну ікону Богородиці з Холма, що славилася як чудовна, мовляв писана самим евангелистом Лукою і разом з ченстоховською іконою принесена з Царгорода Володимиріві Вел., а тепер відібрана від схизматиків для піднесення католицького ентузіязму. Її уміщено в таборі, в спеціальнім дерев'янім бараку, відправлювано коло неї неустанні богослуження, і вони збирали справді багато війська, та й поза богослуженнями приходило туди на молитву багато вояків ³⁾. Ширилися чутки про різні побожні видіння: мовляв під час ночної варти вояки бачили на небі короля на престолі, над ним ангел тримав корону, а другий—меч над його головою, і видний був в блакитнім облаку «дуже гарний зелений город» (очевидно рай), з латинським написом: «Спаситель миру»: Угри що були на варті, мовляв, прочитали сю напись, свідки присягли, і король відправив з нагоди такої божої ласки парадне богослуження. Інші бачили в хмарах Богородицю, як вона своїм плащем окривала польський табор, і впавши на коліна тут-же відспівали львотську літанію. Все се толкувалося як явний доказ божої ласки і запоруки перемоги, і король з своїм штабом підтримував сей релігійний настрій ріжними церковними церемоніями ⁴⁾.

Для настроїв самої верхівки характеристичні ті «смійні історії», котрими ділився король з своїм ближчим оточенням. Ми бачили вже, як «смійно» розповідав він при столі страшну родинну трагедію козацького гетьмана (с. 254). Можемо додати другу, з подорожніх записок Маєра. Він омовідає таку веселу історію, що чув від Пішем-

¹⁾ Освенцім с. 282—4. Альбр. Радзівіла Pamiętniki s. 135—7. Жерела XVI с. 114—7.

²⁾ Реляція з обозу 11 червня у Голіньського (с. 504): «Постинано Павловских ротмістрів добровольців, що дива виробляли над хлопами, вимагаючи неможливого»; також Коховський с. 243.

³⁾ Рел. нунція—с. 119, Освенцім с. 289.

⁴⁾ Голіньський с. 481.

ского, брата начальника польської артилерії, бувши в берестецькім таборі. «Жиди складаючи королеві поголовне, просили його, щоб він як дістане до рук Хмельницького живого, зволив їм його віддати. На питання, що ж вони хочуть з ним зробити, відповіли, що вони обдеруть на-свіжо подільського вола і зашиють Хмельницького голого, як мати родила, до тої волової шкіри, так щоб тільки голова виставала. Будуть його тримати в теплім місті, годуватимуть його смачними стравами і напитками, а в свіжій воловій шкірі будуть рости хробаки і годуватимуться тим, що з нього виходитиме. Почнуть гризти живо його тіло, а щоб він від смороду і від болю не вмер швидко, вони підтримуватимуть його життя як найдовше найкращими ліками, стравами і напоями, аж доки хробаки з'їдять його цілого, аж до серця. Тоді вони сплять його перед козаками на стосі, а попіл його дадуть вишити иншим полоненим козакам в горівці. Король дуже з того сміявся і дивувався такій мстивості ¹⁾».

Тимчасом приходили нові полки. В дні 27 травня, 3 і 5 червня король зробив докладний перегляд війську, поділивши його на кілька частин: спочатку пописано кінноту польську (хоругви гусарські й козацькі)—нараховано її 18 тисяч, потім військо чужоземне—нараховано кінноти (райтарів і драгонів) 2.800 і піших 4.700; нарешті оглянено нове військо угорське і польське, нараховано того 54 хоругви, що можна приблизно рахувати на півшесті тисячі, а всього пописано тоді війська на 30 тисяч. Але ріжні магнати крибували далі, приводячи більші й менші почти війська, а від 7 червня почало приходити посполите рушення ріжних воеводств, з припасами, обозами, службою, і т. д. Збиралося військо таке велике, що й старі жовніри польські такого не пам'ятали. Але його організація, утримання, дисципліна лишали дуже багато до бажання. Особливо старе коронне військо, приведене Каліновским, стомлене довгою і тяжкою кампанією, стративши багаж, коней і зброю і не одержавши не то що спеціальної нагороди, а навіть і належної за прослужене платні, було до крайнього розжалене і схвильоване, і в початках червня, коли дебатувалися питання про наступ на козаків, воно застрайкувало, заявивши, що не піде на неприятеля, поки не одержить якоїсь значнішої субсидії, щоб полатати свої недостатки. Був се дуже неприємний інцидент, з огляду що як раз була се найбільш досвідчена і випробована частина армії—її ветерани, і їх приклад міг зробити шкідливий вплив на инші частини. Тимчасом державна каса була цілком порожня. По довгих міркуваннях король і його рада рішили піти слідами Бремї Вишневецького, що в 1648 р. так безцеремонно обійшовся з львівськими скарбами: тоді його за се дуже лалла «окричавши се як розбій», завважає Освенцім—але тепер, не бачучи иншого способу, рішили зробити те саме: в сокальськім кляшторі, покладаючись на міські укріплення, тутешня шляхта поскладала свої скарби—все що мала ціннішого, і королівська рада порішила чи за згодою шляхти, чи хоч би й без неї зревнувати сі депозити, та забрати з них гроші в н о з и к у, з тим щоб їх потім вернути. Страшне се викликало обурення серед шляхти, але тим не менше комісія зложена в сенаторів занялась «огидною справою розбивання чужих скринь». Тільки ся огида не оплатилася навіть і матеріально: грошей знайшлося дуже мало, і прийшлося авернутись до иншого способу, з котрого властиво годилось і почати: збирати гроші між присутніми майнетами і шляхтою, хто скільки міг позичити на заплату війську. Але й ся складка дала дуже мізерні результати: стільки що на хоругов припало по тисячі

¹⁾ Архив Ю. З. Р. III. VI с. 33—4.

золотих, цілком незначна сума; але кінець кінцем вояки задоволились доброю волею короля, виявленою такими розпучливими, хоч і безрезультатними зусиллями, і згодились служити на кредит ¹⁾.

Другим джерелом незадоволень була непевність ситуації, неясність тактики, вічна змінність в рішеннях, що почасти толкували лихою організацією розвідки, а головово валили на хаос в команднім апараті, що виникав з бажань короля всім самому керувати і на свою руку рінати.

Воєнні польські історики-спеціалісти виправдують його тим, що маючи на чолі армії таких двох офіційльних шефів як гетьмани Потоцький і Каліновський, з котрих кожний по своєму дуже яскраво виявляв нездатність до керування кампанією, король, сам маючи деякий військовий досвід і тримаючи при собі фахових дорадників з заграничних офіцерів, випробованих на досвідах Тридцятилітньої війни, мав підставу сам усім керувати і у все мішатися, бо його мішання гетьмани хоч не радо, щезносили, але передачі вищих воєнних функцій кому небудь ніяк не потерпіли б ²⁾. Та незадоволення з його розпоряджень все таки було велике, хоч би вже з того одного, що вони розминалися з прийнятими в польському війську звичками й заводили ріжні нові вимоги й обовязки. Освенцім, що служив добрим інформатором про сю війну, дуже проречисто оповідає про сі нарікання:

«Чи було більше—між багатьма іншими—незадоволення в війську нашим, як з частот і великої непостійности в постановках, раз уже прийятих на радах, инше він. Бо що вже було ґрунтовно постановлено в одній раді, за яким небудь повівом вітру, або за пустим оповіданням (розвідки) зараз мішалось, відкликалися попередні розпорядження, ухвалені загальним рішенням, і слідували інші, з приватного впливу поодиноких людей, викликаючи загальне замішання. Причиною того було перед усім захитанне військових юрисдикцій, перед тим не бувало. Бо за давніших королів, хоч вони й бували в обози, при них був королівський маєстат, а при вождах і урядниках військових повна влада і юрисдикція їх урядів без замішання, і тому кожний належно пильнував свого обовязку і все зіставалося в своїм порядку. А тепер, мабуть за порадами чужоземців, що хотіли вдиратися в чужі права і присвоювати собі повагу урядників, здавна настановлених у війську,—а може й за власною небудкою йдучи король став легковажити урядників давнього війська і те що належало до їх обовязків став доручати новим особам. Так гетьмани вже не були гетьмани, обозний не обозний, стражник не стражник, і в усіх інших справах наступило помішання урядів, через те що король хотів бути сам і гетьманом і обозним і всім,—або доручав людям, котрим се з права не належало зовсім, а ті (офіційні урядники), бачучи, що їх зневажають і відсувають, зовсім не дбали про те що належало до їх урядів, не хотіли виконувати своїх обовязків, і через те настав великий нелад у війську, трохи не що-годинні нові зміни в постановках, велике невдоволення серед усіх свідомих воєнного порядку, і нарешті—недбалість в розвідці про неприятельські замисли: одні на других дивились, не було ні шпигів ні певних авізів про неприятельські діла і проґреси, і спускались на самі тільки язики—непотрібно трудячи задля них військо, бо з них ніколи не могли видобути істинної правди. І се теж було не малою причиною частої відміни прийнятих рад: то ми деревіли, носи вішали й задумували боротися тут проти наступу неприятеля. Коли-ж день-другий не видко його було, і язик оповідав щось протилежне першому—то зараз приступала радість і охота наступати» (с. 303).

Після останнього перегляду війська (5 червня), під впливом відомостей бравня Респівського про войовничий настрій козацького війська і про готовість його іти на Поляків і без хана³⁾—що потверджували й інші звістки, король рішив, що під Сокалем

¹⁾ Освенцім с. 299—300.

²⁾ Górski, O działaniach wojska koronnego с. 231.

³⁾ Вище с. 245—6

чекати козаків не добре—місце за тісне для битви, треба пересунутися на інше, а власне з Богу на Схід, де наглянуто догідне місце під самим Берестечком, в віддаленню приблизно 10 миль від Сокаля. Там мовляв було б вигідніше битву прийняти з козаками, коли будуть наступати, і самим відти наступати на них—коли б хан не прийшов. А щоб козакі якось не перебіди цього пересунення і не зайняли переправи, вислано наперед частину кінного війська під проводом Конацпольського, щоб зайняти ті берестейські позиції і місця на переправах ¹⁾. Конацпольський щасливо виконав це доручення, і головне військо мало вже рушитися 11 червня, коли рано отримав вісті, що хан з ордою бачили перед кількома днями ²⁾ під Винницею—з чого можна було міркувати, що хан або зійшовся в Хмельницьким, або дуже близько від нього ³⁾. Під впливом сеї новини король рішив зістатися під Сокалем—рахуючися з перспективою скорого наступу неприятеля і можливої облоги; рахував, що в таким разі краще триматися готового, добре укріпленого табору, в добрій позиції, над сплавною рікою. Однінв вихід, покликав назад Конацпольського з його відділом і дав наказ своєму війську замасати поживу (на можливу облогу очевидно) та брати для того свобідно все потрібне. «Се за порядних вождів в військах річ нечувана», завважає Освенцім, і додає, що сеї дозвіл дав притоку до зруйнування всієї сусідньої Волини—«бо челядь і чужоземці за сям дозволом пішли на чати і не контентувалися худобою, поживою та іншими припасами, що заставали по хатах у убогих підданих (се очевидно—півбідні), а нападали по неприятельські і штурмом добували двори і укріплення, в котрих позакладалася шляхта з своїми підданими для оборони від не-

¹⁾ Освенцім с. 298—300, Радивил с. 400.

²⁾ У Освенціма—«ві-второк 7 числа», але второк припадав 6-го.

³⁾ У Голінського (с. 503) записана реляція з сокальського табору, з 11 червня, де переказуються відомости здобуті від козаків бранців захоплених 9 червня під Камінцем; вони в дечім згоджуються з оповіданням Освенціма (с. 300), і можливо що се власне та відомість, яка вплинула на зміну королівських розпоряджень. З огляду що ся реляція не видана, я наведу з неї отсі уривки, що сплітають, очевидно, вісти сих бранців з іншими відомостями: «Сказали, що Хмельницький виїхав з-під Вишнівця, самі не знають куди, а міркують, що до Орди Татарської, а всьому війську своєму велів сходитися під Дубно. Не іщастить йому все, бо і язика нашого (польського) ніяк не може дістати, і се його дуже турбує, і він собі нічого доброго не обіцяє, через те далекий від свого давнішого завязтя (animuszu).

«Війско має числом таке як під Збаражем—як виходить з оповідань тих козаків,—але все хлопство! Вислав був на Литву своїх полковників: Небабу і Дзеджалю з 40 тис. доброго комонника і 6 тис. татарської орди, але кн. Радивил знищив їх дощенту і сам до нас підійшов, переправившись за Лів з той стороны до нас. Між козаками такий великий голод, що самі признають се. Хан з Ордою прийшов до Хмельницького, з великою силою і єсть під Летичівим.

«Цісар турецький вислав був до нього (очевидно Хмельницького, а не хана) послів з листами і презентами, але ті послі не могли йому ні тих листів віддати, ні презентів піднести, бо п. Кондрацкий, що був полишений з залогою в Камінці, винавши з 150. чоловіка, піймав тих турецьких послів, коли вони минали Камінець Под., і відіслав королеві листи. Що там в них було, велено не відкривати, але потиху чути, ніби писав він (султан) так, що помочи дати не може, бо має перед собою війну дуже некучу; отже се великий натяк дав Турок королеві, і Бог зна—чи король за його (божого) помічу знищивши козаків, не оберне отсех сил своїх на нього (султана)»—с. 503—4.

приятеля: наче в неприятельській землі нищили мечем і огнем своїх же, п і д п р е т е к с т о м в і р и р у с ь к о ї—(себ то проголосивши релігійну війну против православних. Ще характеристична риска настроїв—уже з загалу війська!

Але й се королівське рішення теж стояло не довго. Коли перше вражінне від козацьких оповідань пройшло, король знову став розважати всі невідгоди сокальської позиції—її тісноту, завечиченне від місячного стояння («повно смородів в обозі, повітре через те зіпсоване, а з того причина великих хороб, що під той час панували в війську, найбільше в пішому»). Тут почали радити наново—коли переходити, то куди переходити і як переходити? Одні стояли за Берестечко, бо мовляв, коли Хмельницький стоїть під Вишневцем, то ясно, що хоче наступати на польське в йсько, а наступаючи мусів би переходити через Берестечко: тому добре завчасу зайняти сю переправу, тим більше що се добре місце для битви, і ріка Стир могла б служити доброю охороною для польського війська. А коли б Хмельницький задумав відступити на Україну («бо й такі потішні вісти літали», завважає Освенцім), то з Берестечка легше рушити на Київ. Інші доводили, що навпаки—треба пересунутися на полудне під Глиняни—звісне збірне місце військове. Бо там і паша для коней і запрянтванне для війська було б легше, а коли у Хмельницького є замір разом з Татарами вислати козацький кінний рейд на Краків, для спільних операцій з Ракоцієм, як то далі домірковувалися з оповідань бранців, що козаки дуже «фундуються в коні»¹⁾, то з Глинян можна б їм заступити дорогу. Коли ж у Хмельницького такого заміру нема, то з Глинян так само можна наступити на нього як і з Берестечка. А були й такі, що вважаючи на небезпеку пересування такого великого і важкого обозу, під загрозою неприятеля, при несправности війська і недосвідчености короля, що брався всім керувати і порядкувати, за безпечніш уважали таки вікуди не рухатися й чекати посполитих рушень далі під Сокалем.

Але череважила таки гадка, щоб йти під Берестечко. Тоді й виникло питання, як його йти? Одні радили перевести наперед кінне військо, а обоз з челяддю полишити під Сокалем, під охороною деякої частини кінноти; інші доводили, що при таких розділі може статись велике замішанне, і сама челядь зіставшия при обозі, може збунтуватись і пограбувати його. Нарешті рішено йти разом кінноті й обозові паралельно трьома дорогами для скоршого руху. Але коли було начеркнено плян такого поділу, се викликало страшенний вибух обурення в війську на такі «новини», і гетьман коронний став перший кричати, що він зрікається гетьманства при таких непорядку і замішанню, а коли його пробували заспокоїти, він гукнув: «Дайте мні спокій, бо можем себе проколю!» Та се не стримало короля, і 15 червня військо рушило під Берестечко. Як справедливо передбачали, сей п'ятиденний перехід вийшов кошмар-

¹⁾ Таку відомість дали 2 червня козаки-бранці Полтавського полку: що військо козацьке дуже велике, «але все в коні фундується: пішого мало і хто приходить пішо, відсилають назад». «Сей пункт дав нашим матерію для розмов і висловів ріжних»—завважає з сього приводу Освенцім,—«одні говорили, що се фундування в коні не для чого иншого, тільки для скоршого уступлення, коли б був на них натиск; інші—знаючи великі і часті змови і посольства (Хмельницького) з Сігізмундом Ракоцієм, що прагне нашого панства і громадить війська, здогадувалися, що витягнувши наше військо за ліси, ріки та всякі лихі болотняні переправи, коли Ракоцій наступить з своїм військом на Краків, (Хм.) на татарський спосіб посадивши на коней піхоту, хижо скочить до Іракова йму в поміч.

ним: весь порядок винисаний на папері цішов в нівець, військо помішалоса, на переправах приходило до правдивих бійок; король гнівався, доходив до непристойних і образливих виступів: з приводу фальшивої тривоги ним же викликаной, дійшов до матірних лайок, і се підривало не тільки його авторитет і популярність серед війська, але взагалі віру в якийсь лад і, шлях.-

Коли б Хмельницький напав був серед сього переходу, легко зробив би амінь цілій кампанії. Але він пропустив і сей момент, так що весь марш за виключенням кількох фальшивих трівог пройшов без перешкоди з його боку,—хоч козак як раз перед виступом билися з польським роз'їздами під Бродами, а підчас переходу здобували Олику (на півн. схід. від Берестечка), і сей трудний хаотичний марш польського війська відбувався у них, можна сказати, на очах ¹⁾.

19 червня королівське військо було вже на місці. «Наше військо як колись Ксерксове, покриває поля і гори, ріки висушує», пише пів-вдоволено, пів-іронічно галицький стольник Мясковський в день приходу. «Страшний і за людської пам'яті невиданий чатови людей, але се множество полягає найбільше в возах; полеве військо в шик виглядає мале супроти сього множества—хіба що нас скріпить посилюте рушення, що тягне за нами в милі або в пів-милі. Неприятель під Вишневецом щось страшне замисляє—щось страшне хоче на нас учинити: дизертир з його війська каже, що хоче напасти на нас або підчас сну, або в переході. Я Бога прошу, аби нас в поході не заскочив, бо не обійшлося б без великої конфузії» ²⁾. Але козацький гетьман не спромігсь і на се.

Тільки що польське військо розташувалось на сих нових, далі на схід посувених позиціях, як прийшли грізні вісті з заходу: про селянське повстання, підняте в Кравівським воеводстві універсалами Хмельницького, та про його емісарів, розісланих з такими же бутівничими завданнями, в різних інших областях Польщі ³⁾.

Чутки про таких висланців літали вже давніше. Шляхта розуміла, який небезпечний приклад дає українське повстання підданам інших провінцій, без ріжнни національності й віри, і з страхом оглядалася на всі боки. «Найгорше що се хлопська війна! Хто може бути безпечним, коли підданство дамі завізьметься? Тут уже йде про свободу панів і шляхти! треба в тім великої бачности—бо звідусіль підданство готове вдаватись (ubiegać) до тих зрадників, аби тільки—не дай Боже—могли собі знайти провідника!»—пише варшавський кореспондент в цитованім листі 15 квітня ⁴⁾. Якийсь п. Щуцький одержавши відомість про повстання підняте Леоном Косткою між «гуралами» (гір'яками), писав зноймому ротмістрові в сусідньому вое-

¹⁾ Освенцім с. 315, 6—про марш особливо докладно; Ojez. Spominki II с. 73—битва під Бродами; Радивил с. 440—1—про облогу Олики.

²⁾ Осол. 225 л. 373.

³⁾ З сучасного листа: Niesiaki Alexanderko Kostka, subordynowany od Chmiela w Podgorzu lud zbierał ukazując uniwersały k. i. m.—chłoptwo jakoby imieniem królewskim pobuntował, aby teraz takich krzyw d swoich od panow dochodzili. Осол. 2286 л. 157.

Подібне сповідає Маєр, те що чув в переїзді під Варшавою. Костка показував універсала Хмельницького, де той його заохочував зробити те саме що він на Україні зробив: зібрати селян і заволодіти підгірем, таким чином вони стануть вільні, як тепер на Україні (с. 40—1).

⁴⁾ Теки Нарушевича 145 с. 124.

водстві: «Прошу, зволь мати око на тих що маєте по рудах, ломах, гутах, гуральнях¹⁾—мало що певніших від тих гуралів,—аби не побачили між собою теж якого небудь дракона замість Леона. Прошу вас, пильно вистерігайтесь, аби не давати найменшого повода до бунтів ексторзіями (реквізиціями)... Хмель відтягає битву, аби його шпиги тут тим часом чогось наробили²⁾. Місяць перед тим, в реляції з 27 травня н. с. нунцій, пише що він наслухавсь про тих шпигів в Варшаві: «Не честиве лукавство сього проклятого Хмельницького до того дійшло, що він не дозволяється повстанням проти свого приржеженого володаря, тісним союзом з ворогом хреста Христового і обіцянками та присягами відступити від своєї християнської, хоч і схизматичької віри, та потурчитися. Він вислав, недавно тому, з свого табору 150 пропацих людей, ніби то для випрошування собі на прожиток: дає їм наперед по 5 таларів і обіцяє по 50, коли вони повернуться, виконавши доручення. Третина сих пропацих людей була вислана до сього міста (Варшави), щоб спалити його, а інших сто по різних інших місцях, аби зробити те саме. Тут їх зловлено ність, і всі вони признались—хоч їх захоплено і допитувано з-окрема. Тепер пильно розшукують і тут і скрізь ще інших, щоб їх відповідно укарати; але схопленню сих дає підставу думати, що інші повтікали³⁾».

Раз пущена в сім напрямі фантазія знаходила все нових і нових учасників сеї інтриги Хмельницького. Біскуп познанський дістав таке звідомлення з Каліша, з 4 червня. Якісь арештований заволока, ніби то хорий волк, що відстав від своєї хоругви, на допиті розповів між иншим, що в тих днях инший такий же заволока, що звав себе Іржібовским—і ходив та випрошував собі гроші, ніби то на окуп з татарської неволі,—намовляв його в Познані до спілки і обіцяв велику заплату. «А робота мала бути така: просячи милостиню, шпигувати двори і доми шляхецькі, розшукуватися про достатки, бунтувати хлопів против панів, особливо там, де зверхність над підданими тяжка, а саме за Познанем в напрямі Мелжирича». Ошовів йому той Іржібовский, що він тут у Великопольщі має під собою таких агентів 80, а по всій Польщі 200. «А над ним полковником пнякий Стасенко—як йому Іржібовский казав». З сеї компанії Іржібовского як його допитували, пізнав мовляв кількох, і описав їх вигляд—числом п'ять. «Всі вони дали собі гасло: коли тепер повіти будуть рушати (в похід) зійтися в селах між Цюнжевом, маєтком біскупа познанського, і Лондем опата лондського, і там умовившись, де кому Іржібовский спаже, йти й палити гумна, села, міста, рабувати доми й двори шляхетські, бунтувати хлопів—одним словом все зле робити». Арендар, що арештував і представив сього заволоку, доносив за кілька день потім, що в місцевих лісах сі злодії зібралися вже в числі двох тисяч, під проводом Іржібовского, закладають собі укріплення, ставлять окопи; ходять по околиці перебравшись за прочан, жінок і ксьондзів—«вже кілька млинів спалили⁴⁾».

¹⁾ В копії gorach—я думаю, що се помилка зам. góralniach.

²⁾ Тамже с. 186.

³⁾ Жерела XVI. 118—9.

⁴⁾ Освенцім подає сі виписки в копії, так як вони були одержані в королівський таборі, с. 324—5. Королівський секретар Бечинський, розповідаючи сі новини в своїм листі з сокальського обозу 8 червня (лист сей друкований в Ojcz. Sprm. II с. 71, але без сього закінчення) розпочинає їх так: Завзявшись в своїй безчесности, жорстокости і злости викорінити імя людське із самою памятю, Хмель не має за досить, що алучившись з поганством підняв такі великі війська против короля, пана свого, але ще в глибину Ко-

Козак Андрушко Ворожбилович з-під Любачова, зловлений недалеко Бродів, в перших днях червня, на муках розповів, що бувши родом з тих околиць, він побував у Києві перед мобілізацією і попавши до війська, там познайомився з іншими козаками з свого краю, і чув від одного з них, Яцка Мутянки з Тішанова, що до Польщі пішло 150 шпитів перебраних за старців до різних місць. Андрушко ніби також пристав до сеї кампанії, і з сям Яцком у них бувала розмова про те, як би спалити Тішанів, і Яцко похвалявся спалити і замок і місто. Якись Андрушко і Хведько з Жабча оповідали Андрушкові Ворожбиловичу, що вони вже двічі палили Белз, і ще будуть. Назвав він ще Івана Вичинського, челядника п. Домарапкого з Жовкви, післаного до Ярослава, Якуба Поляка з Олики—до Люблина, двох з Перемішля—що пішли до Кракова, а він сам з тими двома кумпанями з Жабча був післаний на Мости, коло Белза, і всі потім мали зійтися під Замостем. Всі вони мали бунтувати людей і палити міста. Керував ними піп Андрій з Тішанова: казав хто куди мав іти, а обійшовши міста і приглянувшись, що скрізь діється, мали вони вертатись до війська Хмельницького¹⁾.

Історики з серйозною міною переказують сі балаканини нещасних, замучених тортурами бранців²⁾, але розуміється всі сі ймення, числа, прикмети не можна брати серйозно. Січів повстання було багато—та малоймовірно щоб вони творили якусь спеціальну організацію, як се говорилося, і «полковник Стасенко» мабуть просто апокрифічна фігура. Але сі оповідання будили тривогу, неспокій в краю і в королівським таборі—особливо коли з-поміж сих балачок вихопилася раптово цілком реальна історія селянського повстання, розпочатого з околицях Нового Торгу (Nowy Targ), на польсько-угорським кордоні, недалеко від польсько-української етнографічної границі³⁾.

Ініціатором був молодий авантюрист, що називав себе Александром-Львом з Штемберга Косткою-Наперским, нешлюбним сином пок. короля Володислава, вихованцем двору його дружини і королеви Цецільї Ренати. Хто б він не був, видно було в кождім разі по нім, що він одержав добре виховання, володів мовами, і завдяки тому знаходив послух і довіре серед панів-шляхти і духовенства, а в сім часі вжитте авантюриста-паразита, мандруючи від двору до двору і від монастиря до ма-

рони і по всій Короні дві тисячі розбійників поставив на сю злу, ганебну роботу, велівши перебиратися за прочан, за ксьондзів, за жінок,—щоб вони—як люде шляхетські рущається з домів своїх—палили міста, села, двори; бунтували підданих против панів і під'юджували на їх знищення. Отже за ласкою божкою зловлено кількох і вони все на муках розповіли і майже кожного описали, який він». І розповівши коротко сі зізнання, завважає: «Треба їх як найскорше громити і запобігати алому—аби нам не прийти до останнього упадку. Бо як тут їх настрашимо, то й інші воеводства будуть обережні». І просячи свого адресата зайнятися сею справою, додає: «Вже у нас кілька млинів спалили, де знали, що можна щось узяти». Осол. 2286 л. 156.

¹⁾ Освенцім с. 323—4.

²⁾ Особливо Кубаля в своїй студії про Костку Наперского, передр. в Szkice т. I.

³⁾ Нинішні крайні українські осади на заході—за р. Попрадом лежать тільки в двох-трьох милях від Чорштина над Дунайцем, що служив базою Наперского.

настиря¹⁾. Підчас вербовання волків до коронного війська він став удавати з себе королівського полковника, уповаженого до вербування охотників, роздавав охоронні листи дідичам і монастирям, щоб їх не рушали завербовані, і под. А користаючи з загального обеззброєння сеї країни після того як всі військові сили і здатна до війська шляхта виїшла на Україну, мабуть багато наслухавшись оповідань про плани скомбінованого походу Хмельницького і Ракоція на Краків; що дітали між шляхтою як то ми вже бачили вище, він задумав проробити малу Хмельничину на ґрунті місцевих шляхетсько-селянських відносин, доста загострених і напружених²⁾.

Захопив для цього прегарний пограничний замок Чорштина на Дунайці, що стояв порожнем: Старопольським звичаєм його державець Плятенберг виарендував Чорштин, як просте джерело доходу, одному краківському Євреєві «Самуелеві Старому», що посадив там знов якогось иншого фактора-Єврея, свого свояка, для вибирання доходів. Таким чином чудово укріплений, неприступний пограничний замок стояв без усякої охорони (за се потім видано сьому Плятенбергові політичний процес, коли прийшлося розбиратися в сій історії). Наперський з невеличкою бандою, зібраною з різних авантюристів, в середині червня, без перешкоди ввійшов до Чорштина, заволодів ріжним припасом тут зібраним і замкнувся, приготовившись до можливих штурмів. А маючи широкі знайомости серед місцевого авантюричного люду (Голінський каже, що він здобув між ними прихильників, випрошуючи помилування ріжним засудженим на смерть за розбій—«просто виривав їх у ката, доводячи, що королеві пильно потрібні люде, і не треба їх убивати»), він почав через них підіймати доохрестне селянство, називаючи себе спільником Хмельницького і пускаючи в оборот якісь нібито його універсали. Обіцяв винищення шляхти, економічне визволення селянства, а при тім, за прикладом Хмельницького, удавав з себе не тільки приятеля робочого

¹⁾ Голінський заховав нам його портрет, так як бачив, коли його потім везли до Кракова: зросту невеликого, тонкий, молодий, чорний вус висипався, борода мала, гостро-кінчаста, волоса велике кучеряве, в кабаті чорній, з рукавами розгнаними—сорочку було видко, чорні плюдри підперезані хусткою.

²⁾ Так оцінював його замисли краківський підстароста Єронім Сметанка, що в неприсутности старших дїгїтарів скликав 21 червня місцеву шляхту в похід на Наперського і його дружину: «Невідомий а розсмілений на розбій і स्वाволю чоловік, прибравши імя заслуженого дому панів Костків, силкується розвести в нашім воеводстві ребелію подібну до української (usiłnie podobną, rebellią ukraińskieі w tym wojewodztwie uszync). Тижнів з вісім тому, що найменше, з'явившись пішо, без слуги, в чужоземнім одягу до Нового Таргу і там милосердно прийнятий у н. Здановського, економа тамошнього, він, бунтує і приводить до ребелії тамошне хлопство своїми листами і через намовлені особи, (обіцюючи) наданне вільности, визволення з підданства, здобич і безкарність за злочини, а нарешті—знищення шляхетського стану»—Краків. грод. кн. 79 с. 1635.

Найцінніші відомости про Костку й його повстання завдячуємо Голінському що був найближчим свідком сих подій, і Освенцімові що брав участь в поході на погамованне сього повстання. Кілька більших і менших сучасних реляцій і листів в ркп. Осел. Л. 377—9. На сих дже релах годовно заснував свою студійку—на жаль сильно запрошену белеґристичною, пок. Кубаля (Kostka Napierski, передр. в I т. Szkice). Завдяки д-ру Герасимчуку, я мав змогу доповнити їх кількома новими документами, що він вибрав з краківських збіроч.

люду, але і приятеля церкви і духовенства і—вірного слугу короля, в котрого волі і уповаження все се робить. Семянівський солтис так переповідав його агітаційні балачки: «Пристань до мене, бо я тут з волі короля й. м. Зібравшись в кільканидцять тисяч підемо на шляхетські двори, на б'огатих п'лебанів. Адже знаєте як то на Україні добре повелєся: убогі хлопки були, а як ся збогатили! Так і вам поведеться за божею поміччю!»¹⁾

Маємо його зазвний лист з Чорштина, з 18 червня, до солтиса Старого-Дунайця, в Новотаргській околиці Станислава Ченца-Лентовського—найпершого бунтівника і розбійника в тім краю», як його атестує Освенцім («хлон грубий, борода округла, сива, в магерці і брудній сорочці», описує його Голінський, бачивши як потім його везли до арешту). Очевидно за свою популярність і енергію одержав він своє характерне призвище «Маршалка». «Чувши про великі ридарські прикмети в. м. пана»,—писав йому Наперський—«міг я тільки їх похваляти та Богові дякувати, а при тім унижено просити іменем й. кор. милости, аби в. м. з своїм полком як найскорше і з як найбільшим людом прибував—заохочуючи їх, аби пригадали собі всі кривди, які мають від панів своїх—який то убогий люд замучений і обтяжений, а тепер мають ту гарну нагоду! Нехай же зміють її використати—бо як тепер її упустиють, а не вибюються з тигару, то вістануться вічним невільниками у панів своїх. Зволь же в. м. п. як найскорше прибути і иншим, кого в. м. будеш уважати,—давай знати. Нехай тільки п. Здановському²⁾ дають спокій, всю иншу шляхту нехай беруть і роблять з нею що хочуть. А знак нехай той буде: як в. м. прийдеш з своїм полком, нехай підіймуть вінок з хвої на тичці, по тім пізнаємо. А накажи в. м., щоб брали з собою одні сокіри, а другі лопати. Підем усі на Краків, і далі—через усю Польщу, коли буде охота. Маємо добру змову з Хмельницьким і Татарами, і німецьке військо приїде нам в поміч»³⁾.

Таких закликів Наперський, очевидно, вислав в тім часі чимало, і дехто не залишив зараз же відгукнутись. «Маршалок», напр., очевидно відізвався зараз же, прийшов до Чорштина і став одним з товаришів Наперського. Маємо відповідь иншого «полковника»—щіського «ректора», властиво сільського учителя, Мартина Радоцького на ймя, котрого Наперський визначає полковником для району над Рабою, на північ від Нового Таргу. Відповідаючи на писанне Наперського листом 20 червня Радоцький заявляє свою готовість «інформувати» сусіднє «поспільство», аби тільки Наперський як найскорше оповістив про волю або дозвіл королівський на повстання против панів,—«бо й перед тим багато їх говорило: коли б почули голос або дозвіл його корол. милости, то самі б наступили на двори шляхетські й нищили їх, аби їх гордість і нижа з злістю тирапською на землі більш не панувала»⁴⁾.

Сповняючи се бажання Наперський видав такий універсал:

Спокій Христов! Всім взагалі і кождому окрема, вірним підданам короля, пана нашого милостивого, жичу при здоровлю добрим від Господа Бога всемогучого—святої вільности і свободи! Даю знати всім волю божу і короля й. м.: хоче шляхта підняти рокош (бувт) против короля й. м., пана нашого мил., тому хто зичливий й. кор. мил., нехай як скорше горнеться під крила мої під Чорштин, з паном ректором

¹⁾ Осол. 225 л. 377 об.

²⁾ Здановський—підстароста новотаргський, оден з тих шляхтичів, що гостинно приймали Наперського.

³⁾ Освенцім с. 326—7. ⁴⁾ Тамже с. 327—8.

пцімським, яко полковником королівським: він яко вірний королеві приведе вас до мене, буде вами порядкувати даючи вам всяку інформацію. При тім його королівська милость обіцяє всім, хто буде стояти при нім, всякі вільности: двори шляхетські будуть ваші і все що в них зостанеться. Вибивайтеся з тої тяжкої неволі, коли маєте нагоду! Як вони мають вам обернути в-нивець до останку, то краще самі їх оберніть!

Тому вже другий раз віднісуючи п. ректорові, видаю сей універсал, остерігаючи в нім, що міні се доручено королем й. м., а ніяким (іншим) універсалам віри не давайте, хочби вони були з печатю і підписом короля й. м.: бо він їх мусить видавати боячися шляхти. Робім як найскорше, що мусимо робити, а на св. Яна підемо на Краків. Я вже всюди порозсилав універсали до хлопів, і вони радо ставляться—і в Новотаргьським панстві всі, п. Станислав Маршалок буде там їх полковником. Прону тільки аби йдучи повз Новий Тарг не чіпали п. Здановського і тих усіх сіл, де побачите вінки на тиках. Прошу також, аби всюди буда охорона костелам—бо за Бога і кривду людську і непослушність королеві будемо воювати. Дано в Чоршині 20 червня 1651 р. 1).

Пущено також універсал Хмельницького умисно тут сфабрикований, чи може справді розношуваний тіми «підпалачами», котрі мандрували по різних краях:

Богдан Хмельницький—відомо чиню всім підданам Короні Польської, що я за щастем і благословеннем від Господа Бога вам даним підбивши під міць і владу нашу панства тої ж Корони Польської, обіцюю увільнити вас усіх від тягарів і роботизни. Будете на самих тільки чиншах і в усіх вільностях, так як шляхта була. Тільки абиєте віру нам дотримали, як руські піддані наші! Панів своїх абиєте покидали, против них повставали і до нас в кунах як найбільших збиралися» 2).

Все се викликало чималу рухавку між місцевим селянством—«немало хлопів порушив по селах в старостві Новотаргьським і Чоршинським, в Мисленичах і старостві Лянцкорунським: почали хлопів бунтуватись, відмовлялись підданства, а його (Наперского) за пана брати», як каже Голіньский (с. 491). Так що як би Наперскому удалось протриматися трохи довше, і не зайшла Берестецька катастрофа, а Хмельницький з Ракоцієм післали хоч маленьку поміч сюди—як того боялися в польським таборі, Хмельниччина могла б вийти в цілком нову фазу селянської війни української, польської, а може й словацької й угорської! «Міг бути з Наперского Хмельницький, коли б не запобігли швидко його успіхам», справедливо заважає панегірист краківського біскупа Гембіцкого, що в ролі старшого сенатора взяв на себе зверхній провід в операціях против повстання. Але дійсно «запобіглося швидко», і через 2 дні після видання наведеного вище універсалу Наперского, його товариство обложено військом зібраним Гембіцким, видало йому своїх провідників—Наперского і Маршалка, купуючи тим собі пробачення, і афера скінчилася. Частина повсталого селянства перейшла угорську границю, і звідти повела розбійничі наїзди на панські двори, але небезпека минула. Але поки се стало відомим, справа виглядала дуже грізно і для польської кампанії небезпечно.

Перші відомости про сей хлопський рух насліді до королівської квартирі від краківського біскупа Гембіцкого вечером 23 червня, одночасно з тривожною відомістю про емісарів Хмельницького, що прийшла від біскупа познанського кн. Чорторийського і з інших місць. Шляхта була сильно розтривожена ними, і королівська квартира не менше. Привид хлопських розрухів, нищення шляхетських дворів, побивання шляхетської рідні не міг не тривожити їх в високій мірі—і ся тривога могла повести

1) Ojczyście Spominki I с. 86—7.

2) Осол. 225 л. 387 л. об.

за собою розтіч шляхетських полків і повний розвал воєнної сили Польщі. Як я вище зазначив, саме в сім часі закінчувалося розташування під Берестечком; польське військо відірвалося від своєї бази, заглибилося в українські землі, і почуло таку небезпеку в своїм заплілю! Ситуація була незвичайно грізна.—особливо коли за першою вістю біскупа Гембіцкого прийшли від нього другого дня ще тривожніші вісті про повстання селянства, що вже почалося і загрожує всій країні і самому Кракову, полишеному без відповідної охорони.

Для задавлення повстання стільки ж як і для заспокоєння всієї шляхетської братії рішено зараз же післати на місце краківських дігнітарів, Зебжидовського і Лянцоровського з тамашніми шляхтичами і з королівськими листами до місцевої людности. Король оповіщав відомости одержані від краківського біскупа про сей «інструмент Хмельницького»—«якогось Олександра Костку-Наперского, що побутував против короля і вітчизни не малу частину хлопства в староставах Чортинським і Новотаргівським, розпускає універсали Хмельницького, писані руською мовою, і через підставні особи підбиває до недослугу і повстання против своїх панів, прикладом козацької реbelie, а для заохоти тамашнього хлопства до сеї сваволі обіцяє всякі вільности, свободи і багату здобич в домах шляхетських». Закликав краківську шляхту—так само як зробив се місцевий підстароста кілька день перед тим, вібратися під проводом Зебжидовського для охорони Кракова і погамування повстання, і т. д. ¹⁾

Одчасно дуже трівожні вісті прийшли також з Вілоруси, від смоленського підвоєводи: козаки зробили диверсію на Смоленщину, перейшовши через Брянський повіт Московщини, і раптовим нападом захопили Рославль, викликавши паніку серед шляхти і всіх звязаних з польським пануванням елементів, з другого боку—масовий рух серед тутешнього селянства. Се був зручний і сміливий хід, який міг би мати дуже серйозні наслідки для всього дальшого розвитку кампанії, коли б був відповідно підтриманий козацькими силами, а в польсько-литовських кругах мусів зробити особливо сильне вражіння тому що стався за московською згодою і поміччю, і міг виглядати як початок московської інтервенції.

Ми знаємо, що в йсько козацьке просило у Москви диверсії на границях в. кн. Литовського. Москва не могла на се зважитися, натомість згодилося перепустити козацьке військо через свою територію. Такої добросусідської чемности просила для себе Польща через своїх послів Вітовського і Обуховича, але Москва їм сього не дозволила, а дозволила козакам. 11 травня післано про се наказ з московського розрядного приказу брянському воєводи кн. Долгорукову: коли козаки з пограничних городів будуть просити, щоб їх пропустити через Брянський уїзд на Рославль, то вчинити їх волю, обовязавши їх, щоб Брянським уїздом ішли спокійно, людей не грабували, збіжа і фуражу дурно не забирали, а місцевій брянській людности гостро наказати, щоб вони до козаків не приставали, з ними за границю не виходили і ніяких заціпок з ними не робили ²⁾. Про се Долгоруков повідомив козацьке військо, що стояло в Стародубським повіті, під проводом полковника Шохова (!) і його приготовилось до сеї диверсії через Брянський повіт, але потім його затримано, з огляду що в Москві саме готовилися відправляти польське посольство: очевидно вважали в сім часі таку операцію незручною, і фактично козаків пропустили вже після тзге як посольство

¹⁾ Краків. городу liber relationum № 79 ст. 1635, 1737, 1804

²⁾ Польські справи 1651 р. ст. 1.

відправлено, в середині н. с. червня ¹⁾). В супроводі московських людей козаки перейшли 15 червня границю, в скількості 4000 тис. бойового в їська, а разом з ріжним обозовим людом до 7000, з сьомя гарматами. «Всі на добрих конях в білих свитках (zierstiegesch)», під провдом Тарасенка, при тїм 6000 Татар. В Брявську зробили їм перегляд, по московському «смотр», і вони того ж дня рушили під Рославль, що зараз же їм поддався, 16 червня; Жидів і Поляків порубали, а руських людей не рубали.

Се викликало страшенну сенсацію і рух на Смоленщині. Козацькі чати розійшлися в ріжних напрямх, і селянство почало підійматись і приставати до козаків. Шляхта втікала до Смоленська, і звідти посиляла на всі боки свої ївалти і лементи, бо не почувала можливости боронитись ²⁾). Країна була зовсім не приготована до оборони, і коли б козацький штаб енергійно підтримав сей рейд, ся операція могла б дати великі наслідки. Але для того треба було не 4000, а 40000; те що пішло наперед—се була тільки розвідка, більше сил в сїм напрямі козацький уряд не ринився післати, коли Радивал рушив на Україну, і все скінчилося тільки на страху і трівогах в королівськїм таборі й на місцях.

Про в їсько Хмельницького до Берестецького обозу приходили в сїм часі вісти, які змушували до перегляду стратегічного плану. Ввечері 24 червня полки посполитого рушення, що ще не перейшли Стиру, почули наближення Татар, наробили трівіги і виступили против неприятеля. Згодом виявилось, що трівіга була фальшива, але в ночи, немов потверджуючи сї спостереження, прийшла відомість від підстарости з Бродів, що шинги вислідили прихід Орди до Хмельницького. Другого дня навнаки—оголошено оповідання язиків, що Хмельницький відступає назад, і се ніби потверджували відомости з роз'їзду Стефана Чарнецького—що Хмельницького бачили під Ямполем—що він там направляє переправи для відворотного походу. Се викликало в королю й його військових дорадниках охоту йти далі на Україну, слїдами козацького війська ³⁾).

Серед сих суперечних вістей радили, що його робити, і рішили вислати під Краків кїнну експедицію—стїльки ж для придавлення тамошнього повстання, скїльки, або й більше, для заспокоєння шляхетського табору. А з головним військом постановили спїшно йти слїдами Хмельницького, щоб не дати йому втікти і загубитися в глибинах України—жуди шляхетське військо певно не схотїло б йти (так як то пізвїш і сталосл). 26 червня кїнна експедиція під проводом мечника коронного Зєбжидовского скорим маршем рушила на Краків—цїлком непотрїбно, як слїдом виявилось. А головному війську велено готовитись на другий день рушити в похід за козаками. Хмельницький—як потїм оповідано, вже приготовився розгромити польське військо підчас сього маршу і притаїв свої сили в догідних місцях, там же під Зборовим ⁴⁾). Деякі відомості знов кажуть, що експедицію на

¹⁾ Освенцім с. 319, реляція смоленського підвоеводи з дня 20 н. с. червня.

²⁾ Польські справи 1651 р. 1 б., л. 42—3, 169—70. Освенцім тамже.

³⁾ Освенцім с. 330 об.

⁴⁾ Дуже докладно розвиває сей мотив Твардовский (с. 24): «Видко Хмельницький тоді знаючи про похід королівський під Дубно був в тїм розумінню, що як то під Зборовим—десь його заскочить, на якісь переправі, та а обох оточить. От на те то посилає хана манівцями під Почаїв, а собі з всіми таборами проминає Кремїнець—змовивши з собою, в півдорозі зїйтия тїм військами обоїм»

Іраків, не знаючи в чім справа, він прийняв за перший сімнтом, що польське військо почало розходитись, і се захоптило його до наступу ¹⁾.

Вдосвіта 27 червня польське військо вже рушилося в напрямі на полудне, і Хмельницький приготував уже против нього наступ—коли до короля прилетів вістун з роз'їзду звісного нам Забузького з відомістю, що хан таки справді прийшов до Хмельницького, і Хмельницький з татарським військом рушає против Поляків. Він уже вислав в передовім полку Богуна, очевидно—як виходило з польських оповідань—щоб зайняти переходи на Ікві і розкопати свої засідки. Супроти того гетьманові Потоцькому вдалося намовити короля, що він згодився затримати похід до вишневня справи, і звелів завернути назад авангард.

Справді, по сій першій вісти одно за другим наспівали потвердження, що козацьке військо дійсно наступає спільно на зустріч, і вже недалеко Берестечка помітивши, що польського наступу нема, Хмельницький спинивсь і собі та став ладитися до наступу. Здивавши на переправі роз'їзд кн. Вишневецького козацьке військо погромило його, і втікачі принесли до польського табору вночі під 28 вже цілком певну відомість про козацький наступ ²⁾.

Наскільки новні і докладні наші відомости про життя польського табору, настільки ж загальні і недокладні наші вісти з козацької сторони з сих днів і тижнів, що попередили берестецьку катастрофу. Маємо кілька оповідань людей дальших і ближчих до подій, включно до такої визначної особи як Іван Виговський,—але всі вони (а може не так і вони, як ті московські записувачі, що заховали нам сі оповідання в московських актах) мало спинялись на обставинах, які попередили трагічну подію, що стала вузлом ситуації, а всю увагу присвячують тільки їй—зраді хана, його відступленню в рішучий момент, його утечі й полоненню гетьмана та генерального писаря. Але як прожила сей місяць величезна українська маса згромаджена в таборі; які гадки і настрої хвилювали її, старшину, гетьмана й його найближчих повірників і дорадників? Про се даремно старались би ми вибрати щось певне, конкретніше, детальніше з сих оповідань, і з тих донесень, чуток і вигадок шпигів і дезертирів та виривалих тортурами «конфесат» язиків, що приставлялися до обову і по витягненню всяких можливих інформацій за неютрібністю ліквідувались ³⁾,—а ми темер вилловлюємо їх з різних старих збірок ⁴⁾.

¹⁾ «Видко дійшла відомість до Хмеля, що наше військо відходить: дав тому привід виїзд п. мечника (Збжидовського), п. конюшого коронного і старости сандецького та служебного війська 1000, а що з тими людьми немало було возів, що назад вертали, то й дали йому знати шпиги—котрих йому не бракує—що Ляхи уступають. Отже ми до нього (Хмеля) підходили—а він з ханом до нас поспішив» (реляція Мясковского—Міхалов. с. 640).

²⁾ Освенцім с. 334.

³⁾ «Козаків по 10 по 20 що дня рано стинають: самі собі копають яму, стятого кат скидає до ями, а наступний (призначений) на смерть закупе: останнього—кат» (лист Бжостовського з обову з 12 червня—Осол. 225 л. 360). Техніка, як бачимо, була наладжена!

⁴⁾ Вибраю, що цікавіше з недрукованих листів:

29 травня, з обову сокальського:

«Язики розповіли, що вчора Хмель був коло Золочова, а наперед вислав 2 тис. Татар і тисячу козаків, щоб відогнати у нас коней; казав їм іти на Глиняни і Жовкву і заходити нам в тил, аби погромити тих, що надходять»

Ми бачили, що протягом яких двох місяців Хмельницький бездіяльно пересувався туди-сюди на волинсько-подільській границі, виглядаючи хана, чекаючи диверсії московської, угорської (семигородської), може—й турецької. Через простий недогад, чи може через якісь нам невідомі перешкоди—давши змогу Полякам збити свої воєнні сили в доволі серйозний кудак, він не рішався власними силами їх атакувати, і чекав. Чи інтервенції? чи того щоб ся польська сила (добре відома йому в своїй невітрівалості!) сама розпалася від самого часу? Се ж дійсно було неминуче через те що посполите рушення не було обов'язане стояти в полі довше певного,

до обозу. Перед черню затаює, що король тут, а що задумує, сам тільки знає та Виговський. Мурза взятий під Копичинцями (!) твердить рішучо, що й Татари не знають про короля; писав до нуреддіна, повідомляючи його про короля, і радячи йому або замиритись, або вернути до Криму.

«Війська має з мотлохом 20 тисяч і Орди 15 тис.; каже: або вони (Поляки) втечуть, або я їх візьму в облогу. Але ми ні одного ні другого не думаємо: ані втікати, бо нема куди, ані в облогу себе не дамо, бо піше військо не має поживи, тому надія в польній битві.

«Сьогодні рано знову приведено 4 чигиринських козаків і шляхтича одного, якогось Суского, дезертира. Оповідають, що Хмель в Золочова не пішов далі, спинився в Зборові, і скільки місця між Овірною, Тернополем і Залізцями, то все зайняв сильними полками аж до Зборова. Тут хоче чекати хана, що поспішає йому на поміч. Против нас вислав вибраних козаків і Татар: черкаський полковник іде з тими людьми, і так заховались, що наші нічого не можуть про них довідатись: вночі йдуть, а вдень сидять по лісах та болотах. Сьогоднішніх язвиків дістав Янкул, козак запорозький, а тепер ротмістр п. воеводи браславського, що нас виратував в Борщові, а в компанії з ним був Ганжа. Звідти можна мати поняття про зручність запорозьких козаків: коли наші підуть, нічого не можуть дістати, а як Забузький, Ясько, Янкул, Ганжа—ті ніколи дармо не ходять.

«Канівського сотника і одного Татарина післано з певними листами до неприятельського війська. Особливо намовляють Татар, аби відступили від хлопів. Мають (післанці) мабуть і інші поручення, але від нас се закрите, загально тільки знаємо, що тому божевільному чоловікові пропонуються способи замирення, відповідно бажанням Річпосполитої, що конче хоче завязати переговори про згоду; се більше бажане ніж надійне!» Ос. 2286 л. 151—2.

31 травня, Мясковский стольник галицький пише:

«Ми досі стоїмо під Сокалем, почасти тому, що не маємо чим відживити каміньського війська, почасти через те, що Хмельницький рад би нас фортелем витягнути на ліси, лози, болота, переправи—хотів би нас по зборівському трактувати. Се певно, що хан уже переправився через Дніпро: господар волоський дав знати королеві Я. м. Його й чекає Хмельницький, бо досі орду мав невелику і стояв за дуже трудними переправами, хочачи аби ми його по корсунському або пиливецькому шукали—а ми теж раді б його вивабити сюди.

«П. Маховський вернувся з під'їзду, був аж під Полонним, в тилу неприятеля, і там розгромив козацький таборик, що йшов до Хмельницького: триста їх було, сто загинуло, двох привів, але вони нічого не знають про замисел Хмельницького. бо донерва йшли до нього, бунтуючи чернь аби до табору громадилась». Осол. 225 л. 353.

31 травня, з обозу, анонімно:

«Хмель мабуть довідався про обережність Я. кор. м. й його сили, і вибравши собі місце (добре) для наші й поживи, за лісами й багнистими переправами, став, се певно, між Тернополем, Залізцями і Зборовим, а то

недового часу, а наемне військо теж не могло довго лишати ся незаплатеним— а платитися не мало звідки.

Ті мотиви, якими польські вістуні і бранци пояснюють ті пересування, мало нас переконують—крім одного, вказаного нами вище, і виразно підкрешеного одним з бранцив (с. 276)—потреби міняти місце для відживлення свого в йська і його великої кінноти. Можемо вірити вістунам, що відживлення такої маси було дуже тяжке, і реквізиції запасів у селян і міщан викликали роздраження (с. 275—6). Але мусимо вірити також і сим донесенням про настрої війська виявлені радою в червні: бажання

з двох причин: одна—бо чекає хана, який уже певно переходить Дніпро—господар волоський дав про се знати й. кор. м., а друга—бо хотівби виманити нас на ліхї переправи і пропасти, де б йому уйшла корсунська і пиливецька штука, бо як старий лис зачув, що потрапив на певне і добре фривтанне.

«Вернувся з під'їзду п. Маховский, поручик старости люблинс кого, був аж під Полонним, і таборець козацький розгромив, миль за 30 відси; 300 козаків знищив. Се не абияке діло для неприятеля—що він чує Поляків в тилу. Тому й. кор. м. зробивши спробу, хоче по тім малім під'їзді післати п. воеводу браславського, з 2 або 4 тисячами, аби мечем і огнем полякав ті краї—аби чернь задля жінок і дітей рвалася від Хмеля».

4 червня, в обозу:

«Молодіж п. краківського, й інших ротмістрів багато напали на козаків; прилучився там з своєю хоругвою п. Каліньский, і на тісній греблі під Підгірцями, на переправі добре перетрїнали козаків—кажуть, що було їх 2 тисячі. Досить набрали возів, коней, живности.

«А кн. Домініка люд необережний: Татари на них під Дубном напали, коней шаринули і страху нагнали, не без шкоди.

«Козак оден утік від Хмеля, оповідає про страх у них і голод—що їх тепер треба бити, не иншим часом, і мабуть (Хмельницького) чернь видасть. Але коли хан випередить наших, буде забавка—зможеться неприятель. То певно, що як би ми знищили, або обложили Хмеля, а Татари ще не поспіли, то Волохи щиро б помогли з-тилу на Татарів. Таке писанне і заєви з Волющини». Оссол. 2286 л. 153—4.

4 червня з обозу:

«Мурза зловлений під Копичинцями (I) з дозволу короля й. м. післав другого Татарина до султана нуреддіна, що при Хмельницькім, а п. краківський додав йому за толмача одного Албанця (Albanese) свого давнього слугу. Він розмовляв з Хмелем і з солтаном, і як розповів, говорячи з Хмелем, про велику королівську силу, зрадник сказав: «Чому же не прийде сюди до мене? Я ж не хочу воювати з королем—не маю до нього жадної причини! Але з Каліновским битись буду—чому міні зніс Нечая? Зимою була пора Ляхів, а тепер моя». А султана нуреддіна Хмель з плачем просив, аби від нього не відступав—запезняв його, що тепер уже Ляхів тільки зіпхнути (sa на зерхнієніу). Військо його об'їздив той Албанець, каже—повздовж його єсть на півтори милі, а вишир на милью; найбільше хлопства, велика частина на конях. Питав його (Албанець Хмельницького): «Чому не пишеш до короля?» Рече: «А король чому не пише до мене?» Казав той Албанець солтанові, аби написав й. кор. м., той відказав: «Нехай король напише до мене». Велів тому Албанцеві вертатись, аби був у нього з листами від п. краківського скоро, перше ніж прийде хан. Показує якесь бажанне відступити від козаків. Прине той же (Албанець) звістку, що хан уже переходить Дніпро і вже був в кільканадцяти милях.

«Сьогодні вернувся з під'їзду п. Каліньский в 700 коней; погромили наші 2 тисячі козаків недалеко Підгірців. Але в лісах Топорівських сховалося

«черни» раз довести боротьбу до кінця, не застрягати знову в сітях пів-замирень, і не без впливу сих настроїв може гетьман і старшина більше не відкликались на королівські пропозиції: відновити переговори з комісією. Однак, не довівши Польщу до останньої крайности, не можна було добути від неї реальних уступок; які могли б дати змогу уставити якісь можливі відносини па Україні: се ясно показали попередні три роки. Але поки що не було можливости так її притиснути. На Татар була мала надія, судячи з поведення нуреддіна—обережного й ухильчивого. Ріпати все силами самого свого війська—Хмельницький не відважавсь, і тягнув—

з 10 тисяч козаків і 2 тис. Орди, аби підстерігти покрасти наших коней. Послано стерігти їх—тоді б пішло військо їх знести.

«Під Дубном тисяча козак в і 60 Татар побили хоругов п. воеводи краківського (кн. Домініка Заславського) і зловили 30 товариства. Потім вдерши ся до передмістя забрали 200 волів і сорок коней.

«Військо козацьке ще під Тернополем, там мусів з ним зійтиса хан».— Осол. 2286 л. 154.

5 червня Кржицкий, секретар королівський, з обозу:

«Язика кбзацькі розповіли, що Хмельницький між Тернополем і Збаражем стоїть дуже пильно тримаючи своїх, аби їх і Татар не спостережено; Татари теж пильнують такої ж обережности—близькі тільки чинять екскурсії. Хана чекають що-години».

Інші язика розповіли, що «Хмель виправив під наше військо полковника Богуна з 10 тис. вибраних людей і 2 тис. Татар,—спробувати щастя—проломити перший лід. Тому король і п. краківський думають перейняти його в дорозі—тільки він десь в Топорівських лісах заховався, хоче на нас несподівано на переправі напасти, як що ми звідси рушимо,—або громити людей, що до нас ідуть. Чи рушитися звідси, ще не рішею: більша частина схиляється до того, щоб послати князя воеводу руського (Ярему Вишневецького), або браславського (Лянцкоронського) з кількома тисячами війська під неприятеля, але пан краківський рішучо тому противиться, і кн. воевода руський його підтримує, кажучи, що було б дуже небезпечно роздвоювати військо, як на Жовтис Водах. Бо не дай Боже нещастя на тих кілька тисяч, що наперед піде, то й решта війська стратила б серце, бо звичайно дивиться на перші початки як на авспіції».

«Вчора прийшов певний шпиг до старости сокальського (Денгофа), міщанин богуславський—приніс відомість, що Хмель пішов назад до Збаража і там в наших окопах стоїть; орди має не більше над 5—6 тис.; стурбований, що хан до нього не спішає—сподівається ледве за чотири тижні. Бо хан дивиться, як підуть справи Хмельницькому: каже йому хан донеде перед приходом попробувати з нами военного щастя». Осол. 225 л. 354—5.

8 червня з сокальського обозу:

«2 червня наш козак, ротмістр Янкул з п. полковником Мислішевским привезли 20 козаків, самих реєстрових, погромивши під Почаєвом, недалеко Вишнівця. Було їх 30 з Черкаського полку, йшли в передній сторожі, а за ними йшло 700 козаків під'їзду—але оподаль... Хмель після реляції тих козаків що втікли (з потички) відступив 2 милі назад за Тернопіль і фортифікується коло Збаража, чекаючи хана, що писав йому, аби він без нього на наших не наступав».

«Потім 4 червня п. Каліньський вернувся з під'їзду, теж щасливо відправленого: від Підгірцями побив 2 тис. козаків і сотника привіз, але посіченого, бо наші так розохотилися (ochothli byli), що нікого не хотіли лишати живим. І ту теж ласку божу треба згадати, що хлопис Русь, що замкнулися були в замочку в Підгірцях, вискочили й помагали нашим бити козаків. А тих хлопів козаки хотіли добути тому, що мали багато поживи (legumin).

поки прихід хана не змусив його нарешті кинути банк, і програти його—через нову зраду того ж хана.

Як я вже сказав, коло цього моменту—зради хана—обертуються ті оповідання, що ми маємо з старшинських кругів, і для характеристики ситуації перед катастрофою дають дуже мало.

Полковник канівський Семен Савич, що не був сам під Берестечком, а вів туди нові континенти з України, і перестрів козацьке військо вже в його утечі, так оповідав сю історію, будучи в посольстві в Москві в місяці вересні:

Друге се—що вже інші не хочуть приставати до Хмельницького, і хлопці мешкають по лісах поробивши засіки. Тому у Хмеля велике збентеження.

«Про хана сьогодні чулка, що тільки 20 миль від Хмеля, і вже бито з гармати на тріумф у Хмеля».—Осол. 2286 л. 155.

9 червня, Мясковский, з обову:

«Языкн щодня, а особливо останній взятий під Вишневецем, рішучо твердять, що Хмельницький помилився в ріжних своїх замислах і намірах і довідавшись про силу й обережності й. кор. м., вже думає про відступ і поворот на Україну, до Дніпра, і для того відступив під Вишневець, поцсувавши і далі псуючи всі переправи, себто перекопуючи греблі там де могла б випасти дорога нам за ним або до нього, Чути, що Полісем хоче йти, аби нищити всяку живність, забирати худобу і т. д. Татарів на чверть милі від себе не выпускає, з двох причин: по перше аби чернь не розбігалася, а друга—аби не дати від них язика про їх мале число. Але ми вже се знаємо, що їх нема понад 5000. Таке ж се тепер чулка принесла, що теперішнього хана Турки силкуються перемінити і тому він боїться вийти з Криму, аби тим часом когось иншого не наставлено на його панство; коли так, то се була б велика ласка божя: мали б сьмо пів побіди!»—Осол. 225 л. 358 об.

«Зізнанне Мартина козака черкаського—з табору в неділю, і того ж дня взятий, 10 червня»:

«Хмель стоїть на Колодниці, між Збаражем і Вишневецем—нової орди при нім не каже, і про похід хана сумнівається. Хмель стоїть табором не окопаний, через малість орди не думає наступати на військо й. кор. милости. Голод великий в таборі, коней вздохлих їдять. З табору чати висилає для борошна, себто для живности—одні до Дубна, інші до Острога. Чули в таборі, що з нашого війська пішов під'їзд під Дубно, з тих полків що пішли на Литву. Були послани до Хмеля, просили помочи, бо не сподіваються витримати. Піших в таборі сила, а як ще зо два тижні постоять, то певно половина буде без коней, бо иншого борошна не мають—мусять коней різати. Сила їх до дому йде; тікали б та каже (Хмельницький) Татарам забирати (втікачів). Нуреддін-солтан зо дві милі від табору стоїть в тилу, к Чолганському Каміню. Оповідає, що чув—мовив нуреддін: «Марушка (татарська назва для жінок, українських і московських) в тім краю худя, сиття на Україні, будемо самі її брати, а битись не будемо, хоч і військо ляцьке наступить, бо від паря не маємо наказу. Коли хан до (з?) Криму не прибуде, вернемо до Криму». Ніякої стрільби в таборі не було».—Осол. 225 л. 362—3.

12 червня инше Бжостовский: «Хмельницький зайняв переправи коло Тернополя і коло Вишнівця, під Кремінець посуває свої залоги і розсылає загони по Волини до місточок, відживляючи своє зголодніле військо: забиракть худобу, овець, декотрі місточка грабують, як се сталося з Гошею п. воеводи київського; інші палають, і двори також. Орди 10 тис., але хан уже надходить: остерігають, що він тому тиждень був в 35 милях, з ордами. Козаки мали рушити під Дубно, щоб його здобути, і коло Олики крутяться. Явно з язиків, що на Стир також вислав Хмельницький сильні під'їзди».—Осол. 225 л. 359 об.

Гетьман запорозький, побачивши, що король зломив присягу і зборівська згода й трактат за ніщо пішли, розіслав свої універсали по всіх городах до всіх полковників, аби були зовсім готові битися з Поляками. А потім післав грамоту і до кримського хана, щоб згідно з попередню умовою прийшов козакам у поміч. Скоро після того стало гетьманові Хмельницькому відомо, що король з усею Річчосполитою вийшов против них, козаків, воювати і прийшов під Сокаль. Гетьман Хмельницький зібравшись прийшов під Зборів, і після того прийшов до гетьмана з Криму нуреддін-султан з мурзами, і було з ними війська приблизно тисяч вісім, а решта Запорізького війська збиралася до гетьманського обозу.

12 червня Кржицький: «Хан, котрого (прихід) ми не вважали певним, вже сполучився з Хмельницьким під Ладизимин; минулого вторка (4 червня) ночував відси миль тридцять і кілька, а в сих днях уже став на місці, де його чекало військо, себто в Вишнівці, як ми думаємо». Осол. 225 л. 360.

14 червня Мясковський: «Минулого понеділка, себто 10 червня, не дуже втішна відомість прийшла, що Татари з'єднавши ся з козаками під Бродами в неділю вечером несподіваним нападом розгромили дві наші хоругви, багато вбито, інших до неволі забрали... Але що неприятель по погромі тих хоругов поводився безпечно і дуже необережно, то Яско инакше Ясноборський, вірний козак й. кор. м., в сам час прийшов на постріли і гук стрільби і в нападі живий звичайної своєї відваги, ударив вночі на неприятеля, що вже тріумфуючи повертав до табору Хмельницького. Розгромив щасливо весь кіш—а там було до 700 чоловіка. Положив багато трупом, вивіз наших пять товаришів відбив, а 5 неприятельських ваяв і одного Татарина, Черкеса, дуже раненого, так що й говорити не міг. Здобич велику одібрав: коней, худобу і сребро ламане—видко десь або костели, або замочки шляхетські пограбували. А що найважніше—Татар що там були в розсінку пустив і не дав їм потішитися погромом двох наших хоругов... Тільки того боїмось, що може двох або трьох язиків наших неприятель забрав до татарського коша—бо сьогодні в обід певна відомість прийшла, що хан в суботу на ніч прийшов певно, тому великий тріумф—вистріли з гармат було чути в неприятельсьім таборі». Осол. 225 л. 360.

Звізання козака, приведеного 19 червня—Василя з Каніва. «Оповідає, що Хмель хоч знав про похід короля й. м. з-під Сокаля, пильнував того, щоб військо не знало. На війну не дуже охочий, рад би замиритися. Пристає на добрий дарунок ханові (Не зовсім ясно: *rozwała duredyn sojtana chanowi sprogu uprominek*), щоб він відстав від війни, але хан і Татари не хочуть, кажуть: «Коли ти хочеш залишитися, ми тоді сплюндруємо всю Україну, жони, діти і добро козацьке заберемо! Коли хотів згоди, не треба було рушати Орди і хана». Причина, чому Хмель схилиється до покою—що чернь дуже вмирає. Тиждень тому, себто 12 червня, вислав він на Україну 200 возів з хорими. Про хана відомости, що йде поволі, по півтретя милі, а більше по півтори на день, і дуже багато веде з собою Татар піших. Орда козаками верховодить—бере у них що хоче і бе кого хоче. Межи черню нема охоти до війни, бо і від Орди багато терплять, і господарство закинули». —Осол. 2286 л. 158 об.

19 червня Мясковський з-під Берестечка: «Ганджа привів сьогодні двох язиків, оповідають дива про силу (неприятеля), прихід хана, смілість і завзяте черни. Про замирення ані згадки, тільки: «На оступ ідемо на короля і на Ляхів!» П. хорунжий коронний пішов з 3 тисячами під Дубно переймати тих, що йдуть до Хмельницького з Полісся від Корця, з величезною адобичею й полоном. Богун не міг здобути Олики і відступив, утративши три свої хоругви. Орда погромила Волохів пана краківського, 40 коней; десяток живцем узяла». Осол. 225 л. 373.

З-під Сокала король розпустив загопи в ріжкі місяці, і під Зборовом коло обозу невеликі відділи зводили битви (з козаками). Потім король перейшов з усім військом під Берестечко, і гетьман В. Хмельницький теж з усім військом пішов з-під Зборовим під Берестечко. Після цього наспів до В. Хмельницького і кримський хан і з пуреддіном—самого доброго кінного воєнка з 80 тис., не рахуючи хлопців і джур, що їздили на здобич—а таких добичників було до 100 тисяч.

Король прийшовши з військом під Берестечко зараз поробив собі окопи, і гетьман В. Хмельницький також і собі став табором і зробив собі окопи. Був сей табір Хмельницького на сім верст широкий і довгий, і польський табір також не

19 червня Бжостовський, з-під Берестечка: «Вчора мали ми обоз під Щуровцями (в переході під Берестечко), прийшов шляхтич оден, Белжанин, католик, пійманець з Плявецької, був між козаками, силу корисних річей оповідає. Вийшов з Хмелевого обозу минулого п'ятка (значить 13 червня) на під'їзд з іншими: вислав Хмельницький для язика під Берестечко. 2000 Орди і 3000 козаків, перебравши на вибір. Каже той шляхтич, що вони в козацькім війську мають рішене—нас звоювати. Хан мав передвчера ставитися у Хмельницького з 28 тис. татарського війська. Хоче аби час Хмельницький витягнув в поле (на біій), а Хмельницький в своїх плянах обіцяє в сім разі опанувати Русь і Польщу по Вислу, Бар обіцяє дати галзі, а Камінець ханові в заллату. В осени хоче йти дальше за Вислу. Такі його наміри. А до п'ятниці не знав про сили королівського війська.

«Під Оликою спаливши два передмістя хлопці піддані кн. канцлера литовського (Альбрехта Радивиля, автора мемуарів) замкнулися в самім місточку; єсть їх кілька тисяч, тиждень вже борються і стримали три сильні штурми. Козацтво і чернь, розкопавши став олицький, відібрали їм воду, і тоді почалися переговори. Зажадано 7000 зол., обіцяно гроші, тим часом всі вискочили з місточка, і з замку служебні, напали на неприготовлених, набили хлопства і козаків. Хмельницький грозився пімститися за се Олицю». Осол. 225 л. 363—4.

19 червня з-під Берестечка: «Облога Олики козаками викликала крайнє занепокоєнне у короля і всього війська. Але що козаки, стративши кілька штурмів, і три свої хорутви, відступили від замку, спаливши тільки місто,—се нас потішило. Про замисли Хмельницького оповідають, що він хоче відділити кількадесят тисяч і післати на Підгірє, щоб з'єднати ся з Ракоцієм. Про варту Хмельницького відомо, що його вартують 6 тисяч». Осол. 2286 л. 158.

20 червня Бечинський з Вигнанки: «Козак, що вчора до нас передавсь, оповів, що Хмельницький в кілька тисяч коней виїхав з свого обозу, що поставив на болотах між Збаржом і Вишневцем. Одні догадуються, що на зустріч ханові, інші—вибрати місце для обозу. Так чи сяк, досить того, що його кілька день не було. Хана з-під Павлолочи сподівалися вчора напевно. Король післав на виручку Олиці п. Сокола з тисячею коней, але сьогодні до нас прийшла відомість, що козаки стративши 3 хорутви, спалили місто і з соромом відійшли». Осол. 225 л. 374.

21 червня з-під Берестечка. «Козак, що передавсь до нас, сьогодні—третьій день, каже про велику силу Хмельницького; Татар має не багато, ледви 4 тис., але се дуже добрий комонник. Хана сподіваються з години на годину: нібито минулої неділі мав зійтися з Хмельницьким.

«Того ж дня Ганжа привів двох козаків, взятих під Поповцем: сі также кажуть, що до Хмельницького вже прийшло 30 коней Татар, що лишили хана під Павлочею.

«П. хорунжий коронний, висланий на виручку Оличанам, дає знати, що (його люде), взявши козацького язика і довідавшись, що вони з великою здобичею повертаються з Олики, вдарили на них на Дубенських селах так несподівано, що не дали їм і до самопалів узятися: розгромили, немало тру-

малий, і обидва стояли по однім боці річки, між грузьких болот, неприступні: Хмельницького обоз за горою, а польський обоз на рівнині.

І як прийшло до боїв, то в середу ¹⁾ гарцівники билися і на сих гарцях побито багато Поляків, а козаків Бог милував, трохи поранили, а побити небогато—на бою без упадку не буває. Другого дня, в четвер почався бій рано, перед обідом—а у них, козаків, було по сніданню. Польські полки—жовніри, копійники, райтари, піхота і всякий збройний люд вийшов на бій, і частину ввели й поставили в засаді з боку, кінне і піше військо, а інші пішли в бій против фронту, на козацький табор. І козаки пішли теж їм на зустріч у бій, велика сила війська, а иншу велику частину—козаків і Татар—поставили за горою, а знов иншу велику частину козацького війська завели в засаду на бік, трохи вище польського обозу. І як на них, козаків, скочило польське військо, 38 хоругв, під той час козацьке військо, що було заведено під польський обоз, збоку підскочило і те польське військо відтяло, і сих людей вони, козаки, пустивши наперед, порубали ²⁾. А те польське військо, що було поставлене в засаді на козацьке військо, тих Поляків задне козацьке військо так само вибило і ні одної душі не пустило—27 корогов взяло і припесло до гетьмана. На рахунок побито польського війська в тім бою 6 або 7 тис., а козацьке військо Господь Бог своєю ласкою хоронив: мало що побито—побитих і ранених не було й чотирьохсот.

А кримський хан за той час стояв з своїм військом на горі: тільки дивився, а в бій не ходив. А инше кримське військо, що стояло за горою, петроху пішло в утечу, і так між собою почало говорити: зайшли вони під обоз польського короля між такі неприступні місця, ану ж король з козаками помириться та стануть на спілку, король з козаками, їх бити? Тепер козаки з України своєї вийшли—ходім во без них, та там в домах козацьких збогатимось! До того ж у них, мовляв, тепер байрам, і битися їм з Поляками не можна.

І так під вечір бій перестав; Поляки і козаки роз'їхалися з бою по таборах, тільки вислали з таборів вартові роз'їзди. Гетьман В. Хмельницький після бою по-

пом положили, живцем чимало взяли і вертають з великою здобичею—з стадами худоби». Осол. 225 л. 376.

26 червня анонім з-під Берестечка: «Не помилився еси, в. м., що Хмельницький хоче взяти на витримку, і скільки можемо бачити, хоче нас витягнути в голодніші краї, що їх тепер валізом і огнем зносить, положившись під Колодном, при болотах і дуже аликх переправах, де до його дуже тяжко приступити». Осол. 225 л. 383.

26 червня з-під Берестечка: «П. хорунжий коронний (Конецпольский) щасливо повернув з побідою над козаками, що були під Оликою; доста набрав возів з легумінами, худоби й иншої добичи. Се так вразило Хмеля, що ослабши в своїх надіях на успіх він відійшов 6 миль за Збараж. А найбільше рушив його язик—якийсь Димитрашок, що козаки взяли з під'їзду п. хорунжого. Бо він (Хмельницький) не знав, що військо таке велике, аж від нього довідався, і зараз же пішов з своїм військом, полсувавши переправи, кудюю наші мали бігти, попідрубавши мости, ями й рови за собою покопавши. Хлопів від нього відлучилося кількадесять тисяч: не схотіли з ним іти й далі вистають під Збаражом, рішивши: «Коли нас наші пани мають мучити і вбивати, якби ми до своїх хат повернули,—то краще вже нам тут погинути».

«Король й. м. й. м. пана хорунжого, коли він щасливо повернувся з-під Олики, післав до Дубна—бо в Дубні замкнулось було чимало козаків: хотіли бунти вчинати і в купи громадитись—але їх п. хорунжий всіх розігнав, чимало трупом положив, і 15 визначніших до обозу привів». Осол. 2286 л. 159.

¹⁾ Середя була 28 червня н. с.

²⁾ Се слово викрощане в друкованім,—я доповняю його міркуючи в контексту.

їхав до хана, і почав ханові говорити: «Найясніший хане, де ж твоя присяга? стоїш з людьми, а помочи ніякої не даєш—чи така наша умова?» І хан почав говорити гетьманові В. Хмельницькому: «Що ти, пане гетьмане, став табором коло табору польського війська? У нас сьогодні байрам, битись не можна, і багато Татар розійшлося в загонах, а інші по дорогах пареймають литовських людей і купців, добичу собі збирають». І гетьман В. Хмельницький ханові так казав: «Найясніший хане, ти тільки стій та військо держи в лавах, а на бій хоч і не ходи—я вже, маючи на Господа надію, стану сеї ночі промишляти своїм військом над польським табором». Хан його запевнив, і руки собі давши, з Хмельницьким роз'їхалися. А з вечера против п'ятниці напав на кримського хана якийсь незрозумілий страх, так що він утік з усіма своїми людьми, покинувши в таборі вози і шатра...¹⁾

Полковники, котрих розагитував про сю війну московський післанець Гр. Богданов в місяці липні па Україні, розповіли так (Богданов зводить, очевидно, разом їх оповідання, і виходить воно ще більш сумарне ніж попереднє):

«Стояли вони з гетьманом довгий час під Зборовим, а польський король стояв у Сокалі. Потім гетьман з військом став обозом під Берестечком, близько польського обозу, і 8 червня²⁾ прийшов під Берестечко в поміч до гетьмана і війська Запорозького кримський цар з царевичами, калга і нуреддін, і багато мурз, і було з кримським царем кримських людей тисяч 150 або й більше. І прийшовши кримський цар став близько козацького обозу, і гетьман того ж дня запросив кримського царя, царевичів і мурз до себе до обозу на бенкет, і кримський цар був у гетьмана на бенкеті (того дня), і другого дня й третього також³⁾. І бувши у гетьмана кримський цар

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 477—8.

²⁾ Се 8 червня с. с. для приходу хана і 12 червня для головної битви (18 і 22 червня н. с.) вийшли з якоїсь помилки в переводі днів тижня на числа місяця. Битва датується тут 12 червня (с. с.), і так само датує її оповідання Виговського, переказане тим же вістунном, але се відповідає битвам 28 і 29 червня н. с. польських дневників. Виходить тиждень ріжниць, мабуть помилчилися тижнем переводячи на дні місяця, не так оповідачі, як той вістун, що то записував. Хан прийшов кілька день перед тим. Анонімний дневник виданий Грабовским (Starożytności I с. 280—1) датує його прихід п'ятницею 23 червня, рівно тиждем перед головною битвою. Другого дня вночі, як ми бачили (с. 271) принесено до польського табору сю вість з-під Бродів. Приблизно се мабуть вірно. 28 червня н. с., як побачимо, передовий татарський полк приступив під польський табор.

³⁾ Характеристичне для історіографії Хмельниччини оповідання пок. Кубалі про похід хана, його гостину в козацьким таборі:

«По привітанню Татар Хмельницький вернувся на Колодинські поля, зібрав усі табори і чекав приходу хана, що тбіцяз приїхати до козацького обозу, де мала відбутися остаточна нарада.

«В великій кавалькаді агів і мурз, всі однаково вбрані, в легких фрїрійських шалках на голові, в довгих полотняних опанчах, але на пишних конях, що полискували від золота і дорогого каміння, хан з своїм супроводом в'їхав між розставлені козацькі поля. Бито з 60 гармат, вдарено в дзвони, відізналися бубни і труби—але гетьман не вїхав на зустріч гостей.

«Старий кропивенський полковник Джеджала, провідник стрільців і найбільший ворог Татар, вїхав на чолі кільканадцяти старшин, привитав хана і мовчки в'їхав з ним до обозу. Перед великою шопою церковною з трьома хрестами стояв цілий гурт владиків і попів, в золотих шатах, з с'ч'ками, дзвонами і цілим апаратом церковним. Тутже побіч стояли намети гетьманські; перед завісами намету стояла ціла лава козацької генеральної старшини, полковники Носач, Маркевич, Держаловський, Грунька, Губяло, Дзік, Хват'юк, Богуи, Стасенко, Петрашенко, Гладкий, Криса, Виговський—всі німі, з спущеними головами, немов на сторожі нещастя. Гетьман лежав п'яний.

говорив, щоб він, гетьман, учинив бій з польським королем, а він, кримський цар з усім кримським військом буде йому в поміч: перед тим кримський цар послав до гетьмана своїх посланців, щоб він з польським королем без нього боїв не чинив, і гетьман виявив братську приязнь і любов свою до нього, кримського царя, і то йому дуже любо, що гетьман вчинив його волю (підождав з боєм до його приходу). І гетьман Б. Хмельницький говорив кримському царю про свою вдячність¹⁾, що кримський цар показав таку ласку: назвав його братом! І перед тим вони на Поляків разом стояли, і тепер кримський цар з усіма людьми своїми прийшов в поміч йому і війську Запорізькому на Поляків,—він, гетьман і все військо Запорізьке кримському цареві за таку його ласку чолом бе!

12 червня гетьман Б. Хмельницький велів війську Запорізькому вчинити бій з Поляками. Запорізьке військо зараз пішло і вдарило на польський табор. Поляки, вишповни з табору, вчинили з ними бій. А кримський цар козакам помощи не вчинив: став з своїми людьми версти за три від того місця, де козаки били ся з Поляками. І як пішов у козаків з Поляками великий бій, поїхав гетьман до кримського царя, щоб він звелів своїм людям іти на Поляків—помагати Запорізькому війську. Але кримський цар затримав гетьмана у себе, а людей своїх у поміч не послав. Потім двічі їздив до кримського царя військовий писар Іван Виговський,—щоб він гетьмана пустив до війська, до обозу, і людей своїх пустив в поміч на Ляхів. І бувши у кримського царя Ів. Виговський приїхав до обозу і сказав полковникам і Запорізькому війську, щоб тримались обережно, бо кримський цар помагати їм не хоче, гетьмана тримає у себе і до обозу—до війська не пустив, не знати чому—але видно, що кримський цар їм зрадив. І козаки тої ж ночі оконалися валом, і як вони оконались, писар поїхав до кримського царя і гетьмана.

А на бою козаки над Ляхами скрізь перемогали і побили Поляків багато, тисяч шість або більше. А прийшовши до обозу поляки, що були в бою зараз, вчинили донит: скільки в тім бою побито козаків. І було вбито на смерть 2 чоловіки, а равених чоловіка з 8—так Господь Бог показав свою ласку над ними, від тих поганців Ляхів охоронив! Поляки, що їх вони побили, річ ясна, що були в бою перші люди: трохи не всі в кольчугах та панцирях.

Червня 13 кримський цар з усіма своїми людьми, невідомо пощо взявши з собою гетьмана і писаря, утік від козацького табору і козакам зрадив: у всім кримський хан збрехав і ні в чім помочи не вчинив. Того ж дня у козаків з Поляками був великий бій: близьч цілий день і козаки побили Поляків в бою. Всього у козаків з Поляками бої були три дні і у всіх боях козаки Поляків перемогали: побили у Поляків багато людей. Від язиків узятих в боях було їм відомо, що в тих трьох боях побито було чотири тисячі значних людей: королівського двору, шляхти і панят, і три старости—як тих старост звуть вони не запам'ятали²⁾.

«Се було образою, а передусім—злим віщуванням для хана: забобонний як кожний мусульманин, він хотів зараз з усією ордою повертати до дому. Хмельницький потрапив все се залагодити, але правдоподібно від того часу «сторож Отоманської Порти» став гидким свому приятелю, що став непевним його правдивості і щастю» (Szkice I с. 176—7).

Автор не дає в сій праці джерел (тільки сумарично вчисляє їх при кінці) і дуже трудно виловити те конкретне, що він положив в основу свого оповідання. Белетристика в нім в кожнім разі сильно переважає над історією. Але його докладність так зацікавила, що й пок. Костомаров при останній ревізії свого «Б. Хмельницького» включив коротке переповідження цього образка в вступну фразу «Есть польское извѣстіе», так що надав йому незаслужений вигляд документальності (с. 404).

¹⁾ Ориг.: говорив с похвалою.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 465—6. З двох наведених оповідань се друге, хоч раніше часом і оперте на оповіданнях людей, що самі були учасниками битв, я ставлю на другім місці тому що воно, очевидно, доволі свобідно ском-

Як бачимо, ці оповідання не тільки дуже сумарно представляють події, але й доволі свobodно поводяться з фактичним матеріалом—бо ж 2 убиті козаки проти тисяч Поляків явно належать до фантастики. Але за браком чогось докладнішого я вважав потрібним навести ці оповідання—на ілюстрацію того як представляювано ці події в козацьких кругах. А тепер за помічю польських дневників начеркну схему подій—не заглублюючися в батальні деталі, а слідячи головню за політичною динамікою¹⁾.

Театр Берестецької катастрофи стільки разів описувався і аналізувався—і сучасниками її, і новішими дослідниками, що вже з самої чемности до їх труду годиться нам його начеркнути. І піchnу я від опису шляхецького Гомера XVII віку Сам. Твардовського, що оспівав його в своїй «Войні Домовій»:

Єсть над ним²⁾ містечко

В половині Волиня—зовуть Берестечко.

Лещинських фамілії—не так давниш славе,

Як тепер стало воно—й Канни стародавні

И Хотин геть перевища—бо ж голов тут стільки,

Очі наші виділи—як їх Термопілі

Або Маратон лічив,—хоч там уся сила

Європи і Азії—була ся скупила.

Від приїзду нашого—дороги гористі

Та стромисті убочі—поки прозорчисті

Не відкриються луги—Стирових окол

Низьких берегів. З півдня—глянути весело

біноване московським доповідачем з різних оповідань і має ще більш сумарний і односторонній характер ніж перше.

¹⁾ Найдокладніший дневник стольника галицького Андрія Мяшковського, що був постійним кореспондентом з обозу для своїх патронів і приятелів і вислав зараз же на кілька адрес сю історію подій 28—30 червня. Одна з копій в Осол. 225 л. 390 об. має заголовок: Drugi list albo diariusz p. M. S. H. z obozu pod Beresteczkiem d. iulii 1651 r. (перед тим вписана коротша реляція королевичеві з 1 липня). Інший варіант в ркп. 2286 л. 164, по нім наступає лист Андрія Мяшковського, що починається тими словами: Iuzem prima iulii krolawiczowi i. mci i wm. dał wiadomosc, iaka we srode, czwartek, piątek potrzeba była): ясно, що мова про сей дневник 28—30 червня. Ще інший варіант включений до збірки Голінського (л. 517—525—копія списана іншою рукою і тільки вставлена до збірки). Правдоподібно сам автор зміняв редакцію своїх реляцій розсилаючи її на різні адреси. Видана їх перерібка в дневниках Освенціма, с. 334—9.

Коротша реляція Мишковського у Михаловського с. 640. Анонімний дневник виданий Грабовским—Staroż pol. с. 27 дд. Реляція нунція—Жерела XVI с. 125. Записки і листи Майера в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 32 дд., 53 дд. Pamiętniki Albr. Radziwiłła с. 443 дд. Theatrum Europaeum с. 77—80, й ин.

З невиданих реляцій дуже цінна офіційна, подана московському цареві через гонця Галінського в Польських справах 1651 р. столб. 9. Приватна в ркп. Осол. 225 л. 389 (р. Woyszy). Анонімна латинська реляція—мабуть призначена для заграниці в Осол. 2286 л. 160—163—й сучасний московський переклад виданий в збірці Бантин-Каменського, Источники малор. історії I с. 21—6. Реляція прислана краківському біскупові в збірці Голінського л. 506—8. Анонімний лист в Теках Нарушевича 145 с. 455, й ин.

Аналіз відомостей з воєнного становища у Гурського, як вище. Ситуаційні карти і плани при його праці і у Костомарова, в його листі 1845 р. Україна 1925, III ст. 64.

²⁾ Рікою Стирем.

На Пронських пираміду¹⁾—і гаї елені
В зимі завжди. А на схід—наче прирощенне
Поле задля табору—сюди таки й дали
Його потім, а вперед—довго розважали²⁾.

Містечко Берестечко лежить на лівім, північнім боці горішнього Стиру. Річка Пляшова чи Пляшівка, що трохи нижче (несловна миля) паде до Стиру від полудня, разом з Стиром і другим його допливом—Ситенкою, творять майже замкнений неправильний чотирикутник, з виходом на полудневий вихід—горбкувату, місцями вкриту лісом площину, що становила театр сих битв. Польський табор розложився над Стиром, на другім боці ріки, спиною до містечка. Число війська під сей момент в нім зібраного Богуслав Радивил подає кругло на 80 тис., і сю цифру приймають і воєнні спеціалісти—приблизно 40 тис. регулярного і 40 тис. шляхетського рущення³⁾, та приблизно стільки ж різної челяди, пахоликів і под. Офіціальна реляція переказана цареві через Галінського рахує польського війська 155 тисяч, з того 20 тис. «німців найнятих».

Против польського табору, притикаючи правою стороною до багнистого ложища р. Пляшової, стояло козацьке військо. На захід від нього, на рівнині, спиною до виходу з неї—військо татарське. Як ми бачили, його рахують 80—100 тисяч власного бойового війська, коло півсотні тисяч молоді й челяди, та ще певеликий корпус турецький, разом до 150 тис.; але се, очевидно, цифри перебільшені, і офіціальна реляція кладе їх всього 50 тис. Козацьке військо рахують теж на 100 тисяч і більше: в джерелах цифри дуже вагаються відповідно до того, наскільки дораховуються до нього маси повстанців; польська офіціальна реляція кладе на 200 тис., і так, мовляв, рахували себе самі козаки під Берестечком⁴⁾.

Позиція була добре вибрана Поляками і для них сприятлива. Вона давала натуральну охорону їх тилові і лівому крилу, а сорозмірно певедичка рівнина, обмежена згаданими ріками, відповідно велика для польського війська, була затісна для союзників. Вона не давала їм змоги розгортати своїх переважних сил, обходити, оточити польське в йсько—що як раз було звичайним, улюбленим маневром Татар, і можливо се була одна з причин, які знеохотили хана і мурз до участі в кампанії.

Як козацькі так і польські оновідання говорять про трьохденну битву під Берестечком; польські дневники і листи з обозу, дуже докладні, дають змогу означити ці дні цілком певно: 28, 29 і 30 червня (середа, четвер і п'ятниця). Але першого дня були тільки гарці передового полку татарського і козацького, без особливого значіння. Поляки вважали вислід сих гарців сприятливим для себе, головнo тому, що їх військо витримало сей перший наступ бадьоро і набрало доброго настрою.

Другого дня повелось Полякам гірше. Наступала головна татарська орда, також передові полки козацькі, тим часом як головний табор козацький тільки що пере-

¹⁾ Гробовець кн. Ол. Пронського, попереднього власника Берестечка, в формі пираміди,—вигляд його описує Костомаров в своїй екскурсії під Берестечко (лист з Рівного 1845 р.—Україна 1925, III с. 64—5).

²⁾ Я позволив собі навести се місце в можливо близькім перекладі, з захованнем розміру (цезура після сьомого складу, наголос на останнім складі)—аби дати поняття про форму сього шляхетського епосу, що мав такий вплив на нашу історіографію.

³⁾ Гурский, Bibl. Warsz. 1887 VII с. 28—9.

⁴⁾ Kozacy liczą sie na dwakroć sto tysięcy do boju, konnych moc—лист Бжостовського з табору 9 липня—Осол. 225 л. 405. Також Staroż. с. 329

ходив через болота Пляшової й розташовувався на нових позиціях. Натиск Татар збив був польську кінноту з поля, і вона насилу відбила сей татарський наступ, понісни болючі втрати не так в числі як у якості вбитих (між ин. позіг каштелян галицький Казановський, стрічний брат маршалка, староста люблинський Осолінський братанич канцлера, і цілий ряд визначних шляхтичів). Болючою шкодою була також утрата прибічної хоругви гетьмана Потоцького, що ціла впала в руки неприятеля. Але й Татари—як переказували бранці—були неприємно здивовані завзяттям і витривалістю польського війська в обох битвах, і понісни теж доволі болючі втрати стратили настрої. Хан—як оповідали в польськiм таборі—ніби то робив закиди Хмельницькому, що він підвів його всіми легковажними відзивами про польське військо: воно в дійсності далеко більше і солідніше ¹⁾).

Не вважаючи на «надтрусилі» настрої свого війська король настояв, на пiчній нараді, щоб другого дня (в п'ятницю 30 червня н.с.) дати неприятелеві рішучу битву. Оба гетьмани виступали против сього плану, але король боявся, щоб неприятель, стягнувши всі сили, не взяв польський табор в облогу—що могло б привести в йсько до повної прострації, і наказав зрана виступити в поле. Се був щасливий для Поляків помисл; козаки ще тільки переправляли й розташовували свій табор і не були готові розгорнути свої сили.

Коли з ранішніх туманів ²⁾ виступило польське військо в повнім складі, готове до бою, військо козацьке взяло тактику вичікування, а Татари пустилися знову на гарні. Але польське військо гарців не приймало, і тільки польська артилерія обстрілювала неприятельські ряди. Коли так пройшло з півдня, з польської сторони вже почались ради звести військо і відложити битву до завтра. Але Ярема Вишневецький, що стояв з кіннотою на лівім крилі, випросив у короля дозвіл наступати, і з великим розмахом повів атаку на козацьке в йсько. Гаряча кавалерійська атака віначалась успіхом: розбито лави козацького пішого війська і лінію таборових возів.

Татари мало брали участі. Офіційна польська реляція каже навіть, що хан в тім часі прислав свого парламентаря, закликаючи до переговорів: хан мовляв прийшов не для того щоб битись, але щоб помирити козаків з Поляками; але сей пропозиції не прийнято ³⁾).

¹⁾ Starożyty. I с. 273, звідомлення Старого—1651 р. ст. 7; Коховський с. 249—40 се розмальовує своїм звичаєм, а Костомаров з ріжним додатком перероблює в горячий діяльог (с. 408).

²⁾ «А на завтра того в п'ятницю Татаровя напустили волшебством туман на королевское войско, і під його покровом вийшли в поле—се в польській офіційній реляції цареві. А се з шляхетської кореспонденції: «Вечері посполите рушення зловило чарівницю, що ходила, в таборі, маючи ріжні чари в горщиках: живі й сухі ящірки, жаби, ужів і иншу гадину: її на тім же місце немилосердно забито».—реляція королевичеві з 1 липня, Осол. 225 л. 390, те саме ркп. 2286 л. 168 об. Тутже: «Вчора віддавали королеві відібрані бунчуки і корогви, між иншим полковник воеводства Руського віддав корогву китайчану блакитну з двома хвостами, прибіту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки, на списі замість вінка вінок зроблений з аячої шкіри—мусить бути то на якість чари». Ос. 2286 л. 168, лист з табору 5 липня.

³⁾ «И тому де мурзѣ польское войско отказали: «Естьли бы вы пришли мирить, и вы бы де наперед, в среду, битва не начинали, а коли уже начали битва, и вы де с нами бейтеся. И тотже мурза с тѣм потѣхал»—звідомлення про приїзд гонця Галінського, Пол. спр. 1651 ст. 9.

Але праве крило польське, що мало наступати на Татар, теж не виявляло охоти до бою і отягалося, аж нарешті польський центр, що ним кмандував сам король, збив Татар з поля і вони почали тікати, кивуши на місці ханський табор. Конець польський кинувся тнати за ними, але король, боячися, щоб ся нічва погоня не розперошила війська і не підвела під погром, стримав від нагінки, тим більше, що козацьке військо підчас наступу Поляків на Татар привело свій табор до ладу і боєздатности і могло вдарити на Поляків. День таким чином скінчився без особливої шкоди для козаків, але непрямне вражінне викликала у них поведінка Татар—що вони не виявляли енергії в рішучий мент. Погодження хана і його мурз вважалося у козаків зрадливим, і ще більше скріпилося се переконання, коли Хмельницький з Виговським були затримані ханом, як пустилися його спивяти від утечі і відвороту до Криму¹⁾.

Може бути, що вони самі занадто довго затрималися в татарськiм таборі, силкуючися переломити рішення хана і мурз та заолотити їх до повороту до козацького війська, і потім не мали як вернутись. Але ся відсутність гетьмана викликала депресю в козацькiм війську, дуже сильно вплинула на катастрофу, що його спіткала, сама набула катастрофічного характеру, і річ очевидна, що для виправдання гетьмана зраду хана і паслябне затримання ним гетьмана в козацьких кругах підчер-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 464.

Про сю татарську зраду ще таке оповідали на Україні:

«З-під Берестечка ходили Татари загонами в Польську сторону, і Поляки зловили в тих загонах ногайського Карач-мурзу, хотіли його стяти, і він у короля випросився: обіцяв привести до того, що кримський хан від козаків відступиться. Сказав Полякам написати листи від імени князя венгерського (Ракоція), такого змісту, що зараз він з козаками і ханом буде наступати на Поляків, щоб стати йому королем над Польшею і Литвою, а потім він з Хмельницьким буде воювати хана,—і такі листи щоб післанці нібито від Ракоція повеали (і очевидно так, щоб попасти з тими листами до рук хана). А сам Карач-мурза поїхав з тим, щоб сказати, нібито він від Поляків утік, і відкрити зраду Хмельницького: що він з козаками хоче помиритися з королем і разом бити хана. Поляки ж виступивши великим військом пішли на кримський табор, а на козаків не нападали—наче з ними в порозумінні й не хочуть битись. Коли Татари привели тих уданих Ракоцієвих послів з листами, хан запідозрів козацьку зраду й пішов геть. Хмельницький з трьома товаришами полетів намовляти хана, але хан з гнівом сказав: «Ви з венгерським князем замишляете на мене!» Велів Хмельницького закувати і чотири дні тримав в кайданах, а козаки на його місце вибрали гетьманом полковника Джеджелого».—Вісти привезені з Київта і польських городів 26 липня, Білгор. віст. стовбець 1651 р. с. 138. Аналогічне, тільки коротше оповідав Путивлець Литвинів посланий за вістями в червні-липні на Київщину. Він довідався, що «кримський цар гетьманові помочи не дав тому, що гетьман хоче посадити на королівство венгерського князя («владѣтеля»), а кримського царя і Татар хоче побити—тамже с. 190.

«Самовидець» (Ракушка) в своїй літовися висловляє підозрінне, що хан, навпаки, війшов в порозумінне з королем: «хан кримський почали з королем е. м. шось згодного», с. 25.

Таки поголозки дійсно кружляли тоді в таборі і по Україні. Турецький полоняник Забаурин, що пройшовши через Волоську землю, понав до козацького табору під Берестечком, і був у нім до катастрофи, оповідав, що кримський хан тому козакам не помагав, що король польський кримського царя закупив і велів воювати українські городи по сім (лівім) боці Дніпра²⁾.

жувано—може й більш ніж вони того в дійсності заслуговували. Я навів уже вище початок оповідання про сє полк. Савича, як він се представляв, далі подам його докінчення, а тепер наведу насамперед оповідання самого гетьмана і його товариша в сій пригоді Ів. Виговського—на жаль заховані теж тільки в московським перекладі.

Гетьман так, мовляв, оповідав московському посланцеві Богданову, місяць пізніш, про ханову зраду й утечу (перевозу його запись з третьої особи в першу):

Тепер кримський цар велику неправду зробив наді мною самим. Прийшовши в поміч, помочи не дав, і що присягнув, все то зрадив: мене, вхопивши від козацького обозу вивіз в далекі місця і до війська не пустив назад, невідомо нащо—тримав у себе з тиждень. Явно, що у нього був якийсь злий замисел на мене. А військо, побачивши, що кримський цар зрадив і забрав мене з собою, подумало, що кримський хан, умовившись з королем, пішов руйнувати українські городи, жінок та дітей в полон забрають, і впаде великий страх на Запорозьке військо: покинуло воно обоз і побігло на Україну, щоб не дати кримському цареві руйнувати українні городи та забирати в неволю жінок і дітей ¹⁾.

Виговський оповідав тому ж Богданову:

12 червня ²⁾ велів гетьман Запорозькому війську вчинити з Поляками бій, а кримський хан мав помагати гетьманові і військові своїми людьми. Та як козаки почали битися з Поляками, то кримський цар з усіми своїми людьми відступив від козацького табору версти за три, і гетьман поїхав з табору ще з двома до кримського царя і домагався щоб він велів своїм людям іти в бій з Поляками, в поміч Запорозькому війську. Кримський цар відповів гетьманові, що на нього і на його військо від Поляків та їх стрільби напав якийсь дивний страх і вони не хочуть іти битися з Поляками, тому що на них напав великий страх; а він, кримський цар, порадиться з гетьманом і завтра піде своїх людей в поміч Запорозькому війську против Поляків. І потім він, писар, двічі приїздив з обозу до кримського царя, просив у нього людей і то йому оповідав тільки, що Запорозьке військо богато побиле Поляків і в бою над Поляками має перемогу. Кримський цар і йому, писареві, відповів так само як гетьманові.

Тоді писар, побачивши, що кримський цар помагати їм не хоче, вернувшись до табору звелів Запорозькому війську для кращої охорони виконати вал наоколо, а сам поїхав до кримського царя, щоб він пустив гетьмана до обозу. Та як він приїхав, кримський цар почав гетьманові і писареві говорити, щоб вони їхали з ним до його царського намету на раду. Кримський цар поїхав з усіми своїми людьми і взяв з собою гетьмана і писаря, та як вони доїхали до намету, приїхали Татари й сказали йому, що наступає велике польське військо. Кримський цар не зібравши свого намету, взяв з собою гетьмана й писаря й побіг з усіми людьми, і бігши всю ніч завів гетьмана й писаря від козацького обозу більше як за 30 верст.

Коли розсвіло і кримський цар і його військо почали годувати коней, писар почав кримському цареві говорити, що він не добре поступає: в чім гетьманові і війську Запорозькому присягав, все те для своєї користи переступив: явна річ, що хоче гетьмана і писаря віддати королеві. Та в гетьмані і писарі крови не багато, і та користь, що він у польського короля за них візьме, не піде в добро, коли він на те гетьманові присягав, що буде йому і війську Запорозькому сприяти, против Поляків разом стояти і всяко помагати, а не то щоб королеві продати: за се його

¹⁾ Вістовий ст. 1651 р. с. 182, те саме Польське справи 1651 ст. 18 л. 159.

Козак Мартин Яковенко з Плешівця, що приїздив 23 с.с. червня, оповідав, що від гетьмана прийшов 22 черв. лист—мовляв ще з Зборона—що Поляки козацьке військо перемагають, «а Татари всі збираються від гетьмана йти до Ляхів—помагати їм на козаків, і Ляхи обіцюють їм велику плату»—Білг. вист. ст. с. 132. Але скільки небудь серйозних вказівок на се немає. ²⁾ Як було вказано вище, мова йде про третій день, 30 червня н. с.

Біг покарає і військо Запорозьке за гетьмана буде метитися. На се кримський цар писареві говорив, що се не так! На що він гетьманові присягав, в тім присягу держить. Коли б він присяги не пам'ятав і переступити хотів, то не ходив би з Криму з усіма людьми в поміч гетьманові і військові; а що він прийшовши не поміг їм, того він сам не знає як сталося: з чого на нього і його військо напав від Поляків великий страх. Самі ж вони бачили, що то вони зробили ненавмисно, а покидавши шатри і всяке добро, забувши себе тікали не знати від кого. А він, кримський цар, на чім гетьманові присяг, того тримається і далі йому помагатиме, а нічого лихого на гетьмана і військо не замишляє.

Тоді писар став його просити, аби післяв з ним, писарем, війська свого тисяч десять в поміч війську Запорозькому, і кримський цар зараз велів іти чотирьом мурзам і з ними тисяч 20. Ті мурзи і Татари йшли з ним верств 20 з лишком, і невідомо, чого ті Татари злякалися і побігли назад, покинувши його. З ним, писарем, лишилося тільки двоє Татар і три козаки, і він, побачивши, що йому до обозу не проїхати, спіхом поїхав на Україну до війська, що там було полишене для охорони пограничних городів ¹⁾.

Полк. Савич оповідав про сю утечу инакше:

Як Хмельницький побачив, що хан побіг, він поїхав на-здогін за ханом, разом 18 чоловіка, щоб догонити хана і умовити. Гонив за ним усю ніч, аж до Ямпольа—а Ямпіль до Берестечка верст 20 або й більше. Насилу гетьман Богдан Хмельницький знайшов хана, їздячи за ним в полі, і почав йому говорити з серцем: «Найясніший хане, чи то твоя присяга, шерть ²⁾ і умова з нами, коли ти прийшовши на бій наче на спокусу і приману Полякам то зробив? Адже знаєш, ваша ханська милость, що військо Запорозьке на послугу вам не раз ставало, а ніколи вам не зрадило! Коли в. ханська милость так поступаєш: видаєш військо Запорозьке, не памятаючи своєї шерти та укріплення, то знай же то певно, що я відду в спілку з усіма християнами і буду твою землю воювати і тобі метитися!» І хан на се став всяко божитися, що то він не тікав, а гонив за своїми Татарами, щоб їх перейняти і намовити, аби вони назад вернулись до козацького обозу: тут він своє військо догнав, тут став, і кримське військо зупинив. І тоді хан і нуреддін і мурзи присягли Хмельницькому, що вони зараз вернуться всім військом назад під Берестечко, до запорозьких козаків, до обозу.

А тоді з гетьманом у тій погоні був полковник Іван Лукіянів—що тепер приїхав післанцем до царя (московського). То Хмельницький написав універсал і післяв до обозу і післяв з тим Іваном—було се в неділю вечером ³⁾. Писав у тім універсалі, щоб військо було готове на бій з Поляками ві-второк в 10—12 годин, й Іван з товаришом з тим універсалом приїхав в понеділок до обозу, і як війську його універсал прочитано, набрало військо духу на ново («стадо весело»). Ві второк військо приготувалося, згідно з універсалом, та 12 година дня прийшла і гетьмана з ханом в військо не було. Бо як хан з своїм військом і гетьманом пішли назад до запорозького обозу, йшов дощ, і військо татарське все перемокло; стало між собою і до хана говорити: Чи бачиш, що Бог нам не велить іти—дощ чустив? Куди нам тепер мокрим у болоті йти на бій з Поляками—самі мокрі й коні перетомлені й гододні. І так наговорили ханові, що він знову повернув назад з військом,—а то був уже підійшов близько під козацький обоз. А як повернули—утікали не чекаючи один одного, і все добро своє по дорозі покидали: такий на них нанав страх. І гетьман В. Хмельницький з ханом поїхав: бігли аж під Константинів, миль за 12, і тут хан став та почав з Хмельницьким говорити: «Сам собі не придумую, що такий на нас страх напав,—чи не наслали Поляки чарів на нас?» ⁴⁾.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 468—9.

²⁾ Магометанська присяга.

³⁾ Значить 2 липня н. с.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 277—8.

Пок. Костомаров шукав реальніших мотивів поведінки хана і вказував на такі можливості: хан не забув, що Хмельницький розбив його плян походу на Москву і призвів до порушення Зборівського трактату, догідного для хана; він був невдоволений, що гетьман через султана старався розпорядитися ханом; між татарськими баями були вороги гетьмана, які вели свою політику против помочи козакам (с. 404).

Я б додав ще одно, більш правдоподібне: що ханові й Татарам, коли вони стали на віч перед перспективою великої, рішучої розправи козаків з Поляками, здалось зовсім неінтересним своєю участю—кровю своїх вояків—послужити на знищення котрого небудь з сих противників, коли в їх інтересах була невна рівновага і вороженча між собою Польщі й України.

Як сам хан об'ясняв сей інцидент, показує його реляція Османському диванові— вона була, очевидно, переслана господареві молдавському, а від нього пільському дворові і заховалася в сучасній збірці, спорядженій відомим нам королівським секретарем Піноччі. Вона не викликає в мині сумнівів що до автентичности ¹⁾, хоча видимо й перероблена для польських читачів (може котримсь з секретарів господаря—Поляків), і кольорит оригінала через се затратився.

Прийшовши до війська Запорозького мали ми три дні битви з Поляками: виходили на бій наперед хоругви волоські, потім польські кн. Вишневецького і п. хорунжого кордунго (Консципольського), й інших багато, і ми на їх сильно натіскали. Між тим до хана й. м. прийшла така відомість, що Ногайська Орда вийшовши на бік для здобичи, повертаючи забрала в тилу коней Добрудзьких Татар і погнала просто на Україну, а сі піші зстались. Добрудзька Орда скочила до хана. Й. м. зі скаргою, що Ногайські Татари, забравши їх коней, погнали назад. Хан розгніваний сам пішов у вогоню за тими Татарамі і догонивши під Животовим (!) велів одних повішати, иншим носи й уха пообтяти, за те що без його відома пішли назад зі здобичею, не докінчивши діла. А Хмельницький побачивши, що хан таким способом пішов назад—гонячи за Татарамі, виїхав з свого обозу і поїхав за ханом й. м., і упадаючи до ніг його просив, аби він вернувся на поміч козакам, або Сефер-каві агу післяв їх виручати, бо инакше згинуть від Поляків. Хан й. м. охоче прихилився до його прохання і післяв Орду в поміч козакам. Орда йдучи вислала перед собою роз'їзд для язика—аби довідатись, що роблять Поляки. (Поляки) також мали сторожу, і трапилося так, що вона стерегла на високих місці, на горбі, і помітивши наших, зараз скочила до свого обозу, даючи знати, що Татари йдуть знову. Тоді Поляки, що були вийшли на хлонів, ретировалися назад, а Орда, звільнивши козаків, спокійно пішла за ханом. Забрала при тім повороті не мало польських коней, але бувши зморені в обозі вони як доналися трави, всі поздихали. А що сам хан й. м. не вернув в поміч козакам, тому така причина, що прибувши в військом своїм до козацького обозу, побачив, що Поляки стали в місці таким що його здобути неможна, і добре укріпилися, і сказав козакам: «Поляків нам достати трудно, і їм шкодити не можемо, доки вони не вийдуть в поле. Даймо їм спокій, а пустім загови під Львів

¹⁾ Список затитуловано: Kopia listu hanskiego do wezyra wielkiego, (z) ktorym kapedzilarhikaia swego (z) Ziwtotowa wyprawil; stanal 5 augusti w Konstantinopolu. Далі йде сей ніби супровідний лист: Chodzili smy do woiska polskiego, ktore bylo w oblezeniu od kozakow. Z ktorym stanowszy na miejscu we srode, we czwartek i w piatek szcieszliwie potykaliśmy sie. Teraz nazad powracamy z czym i iako—posłowi temu do referowania zlecitem. По тім: Relatum przed wezyrem posłanca hanskiego—що я тут наведу, і після того відомости про відправу сього татарського посла, також козацьких послів—що я далі подам. Вони адресуються до господаря, і з того видно, що ціле звідомлення було вислане до нього. Архив міста Кракова ркп. 310 (венемерована).

і під Замостє—будемо п'юндирувати аж до Галича: вони побачать, що ми п'юндируємо і вийдуть у поле, тоді дамо їм битву». Але козаки не хотіли пристати на таку думку і радили, аби хан Й. м. поти там сидів, поки не розгромлять польського табору. Потім як прийшлося ханові Й. м. гонити за Татарами, він розгніваний бувши на козаків, що його ради не послухали, не хотів йти назад.

Що до мотивів, які так протягли побут Хмельницького і Виговського у хана, варте уваги пояснення записане Освенцімом: «Хмель побачивши на що заноситься (по утечі хана)—що табор з військом його вже взято в облогу, і сіном не викрутиться, хіба видачею його. (Хмельницького), як що він зіставатиметься в таборі, послішив за ханом з Виговським, своїм дерадником, завчасу ратуючи своє життя і свободу Претекстом було, що він гонив (за ханом), щоб упросити, аби назад до табору вернувся і так марно їх не відступав і на погибель не віддавав; але то був тільки претекст, щоб викрутитися від козаків і хлопства взятого в бльокаду. Инакше вони б його не випустили і охоче купили б собі життя його головою, коли б він не здурив їх тим зручним претекстом» (с. 343).

Подібне пояснення сього інциденту подає Гоцsevський в своїх новинах з України, очевидно на підставі того, що йому довелося почути на Кмівщині, в липні того року, отже зовсім иншого театру війни: Хмельницький з Виговським і кількома повірниками втікли з ханом тому, що боялись, аби поспільство їх не видало королеві ¹⁾.

Я думаю, що тут до певної міри відгадано ситуацію, але тільки до певної. Не треба забувати що раз вискочивши з ханом з табору з кількома товаришами, випустивши з рук провід військом в такий критичний момент і стративши з ним зв'язок, Хмельницький через се саме вже мусів себе почувати досить невірно, не кажучи, що йому й фізично не так то легко було проїхати до козацького табору без більшого татарського полку. Вийздив він з табору мабуть не для того щоб рятуватися з нього. Але вернувшись до війська він не міг з голими руками. Що йому дійсно вдалось було завернути Татар назад, тільки вони не дійшли табору, про се доносили Полякам язика, і потвердила їх розвідка ²⁾, так що се можна вважати за певне.

Тому неправдивими, можливо—навіть умисно пусканими й симульованими Хмельницьким й його товариством вважаю чутки про його в'язнення в кайданах і т. д., хоч вони розсівались, можливо, навіть найближчим його окруженням. Анонімний писар, що писав лист хана до короля з-під Константинопа, з пропозицією битви під Константиновим (спокривляючи такий великий стид своєї утечі), і користаючи з нагоди положив нібито конфіденціальну приписку про ситуацію, а в ній такі звістки: «Козакам велено тікати, а помочи не сподіватись; Хмеля в кайданах відіслав до Чигрина по скарби ³⁾»,—міг се зробити з доручення Виговського, або когось з його людей.

І так чутки пішли широко. В дневнику Мясовского, писанім на гарячих слідах, читаємо, що Хмельницького нема, бо хан його зараз же в п'ятницю велів «взяти за шию—«Йди, каже, зо мною, зраднику, і віддай мені всі твої скарби на Україні, за те що мене дурно, на стид і срамоту вивів» ⁴⁾.

В записках Іолінського, серед повинок з табору, під днем 7 липня: «хан велів Хмельницького затримати при собі під вартою, кажучи, що через нього так багато війська стратив і сам мало не згинув» (с. 509).

¹⁾ Див. нижче сю реляцію, с. 308. ²⁾ Освенцім с. 347.

³⁾ Освенцім с. 346. ⁴⁾ Осол. 189 ст. 525.

Так і в офіційній реляції цареві: «Хмельницький побіг за ханом, щоб його вернути, але як він приїхав, хан звелів його затримати й звязати, і його везли за ханом звязаного—підвизавши руки й ноги під коня».

Королівський гонець оповів при тім, що коля Татари, розбігшися з-під Берестечка, стали збиратись коло Контангіннова, під Чолганським Камінем, надійшов павлоцький вїйт з козацьким полком, 6000 чоловіка і 15 гармат, що йшли до табору Хмельницького; отже хан з Татарами тих козаків вибив до ноги, і гармати порозривав, насипавши порохом. А до короля післав гінця просячи обмінати йому на Хмельницького взятих в полон мурз. Він знайшов короля вже у Львові, і той відказав ханові: «Я за свого холопа підданого не дам і простого Татарина, а знайду його і в Криму!»

А Виговський так оповідав Богданову, як він добився визволення гетьмана: Коли він приїхав до першого пограничного міста—Павлочи, поез Павлоч ішли Ногайські Татари, тисяч з десять або й більше, набравши в полон руських людей і всяку здобич. Він, Виговський, велів козакам тих Татар бити і відбирати полонеників і всяку здобич, а при тім Татарам говорити, що коли хан гетьмана не відпустить зараз, то він, Виговський, зібравши козаків, вступить Татарам дорогу, і буде їх побивати на перевозах, і доти не перепускатиме, доки хан гетьмана не пустить до війська. І козаки погромили тих Татар в трьох місцях: під Павлоччю, під Чудновим і на Уманським шляху. Татарські розбитки стали приходити до хана, скаржитись на Виговського, що він їх побив тисяч вісім або й більше, і відгрожується на самого хана: хоче його підстерігати на перевозах, за те що він затримав у себе гетьмана. Тоді мурзи стали докоряти ханові, що він гетьмана затримує і накликає ворожнечу Запорозького війська. Хан оправдувався, що він тримає гетьмана при собі з любови—бо йому до війська, до обозу тепер проїхати не можна, а він велить гетьмана відпустити і провести до українських городів козацьких. Справді зараз велів гетьмана відпустити з честю, і прошаючись просив гетьмана нічого злого не думати на нього, що він його держав при собі: робив то з любови, тому що йому до військового обозу не можна проїхати, а тепер пускає до його українських городів і велить його провести. І присяг йому, для певної певности, що він, хан, його не відступить і помагатиме своїми людьми на Ляхів, а з королем польським ніякого порозуміння не матиме. І так присягнувши з честю відправив, і Татари провели гетьмана ціло до Павлочи ¹⁾.

Все се належить брати з великим скептицизмом. Але цікаво, що і в оповіданню Виговського пролітає ся подробиця, що до берестецького обозу гетьманові в е р н у т и с ь не можна було, а не то що хан його не пускав.

Під Берестечком відігравався тим часом другий акт козацької трагедії. Як вище було зазначено, під основою тих боїв, що татарська й козацька кіннота зводила з Поляками на берестецьким полі, козацьке військо переправляло свій обоз та закладало свій табор в безпосереднім сусідстві табору польського—в віддалі яких двох-трьох кілометрів, очевидно з тим щоб звідти повести наступ на польський табор і взяти його в облогу. Непевне поведінне татарського війська, а далі його утеча—пере-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 469—470; нижче, с. 306 і далі, інші оповідання, як хан достав у себе Хмельницького і відправив.

вернули шкереберть сі пляни: замість плянів наступу треба було відразу подумати про оборону. Можемо приймати на віру або ні оповідання Виговського, як то він приїздив від хана до обозу, щоб остерігти і наказати добре укріпитися,—але се й Поляки говорять, і само собою зрозуміло, що козацьке військо приїшло всі старання, щоб в такій непевній позиції укріпитися як найкраще. І Поляки дійсно відзиваються з великими похвалами про сі наші видрубані фортифікації¹⁾. Але позиція вибрана для козацького табору з метою наступу не була відповідна для оборони, і зміна стратегічного пляну все таки давала себе відчувати на кождім кроці, а заразом сильну депресію в війську викликала відсутність гетьмана і брак яких небудь інструкцій від нього. Коли прийняти за правду наведене вище оповідання Савича, що в неділю, 2 н. с. липня, до табору приїздив від Хмельницького післанець з наказом чекати його приїзду і готовитися до наступу на второк, 4 липня,—то се з одного боку—могло справді на хвилю підбадьорити військо, але з другого боку вязало по руках старшину і відбирало у неї всяку свободу плянування. «Полковники і козаки—оповідали потім полковники—почали радитися, що вони опинили ся без гетьмана і без проводу (учинились безглавы), нема кому правити військом, і не знати що їм робити: чи стояти проти короля, чи замиритися, чи оборонною рукою одходити на Україну»²⁾.

Поляки дали їм кілька днів на сі міркування, на укріплювання табору і на мощенне переправ через болотисті річки, що прикривали від правого крила їх позиції. Після трьохденної тяжкої битви польське військо хотіло спочинку і дуже не радо виконувало які небудь воєнні доручення; до того ж іше йшли дщї, значно утруднюючи операції. Освенім в своїх записках—зайбільш докладній історії тих десяти днів, що становлять сей другий акт берестецької трагедії (1—10 липня н. ст.)³⁾, гірко нарікає на отяжілість, ліпність, самолюбство польської шляхти і панів, що не взялися до знищення козацького війська зараз же, в перших днях, коли воно було в найбільшій депресії. Польське військо всяко ухилялося від яких небудь енергійних операцій, дало козакам вийти з свого пригнічення і приготовитися до зброй-

¹⁾ «Дуже добру диспозицію дав своему таборові той зрадник (Хмельницький)—як у вилах сидить, голодом його треба виморювати, і не можна инакше як тільки окопавши його»—лист Войні з 1 липня, Ос. 225 л. 390 об.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 466—7.

³⁾ Очевидно, і тут ми масмо компіляцію таборових реляцій з тих днів, і можливо, що основу знов таки становлять листи А. Мясковського; напр. історія останнього дня, 10 липня, буквально відповідає «копіі листу» «р. М. s. t. (остання буква мабуть помилена) до кіа і. мсі з обозу д. 11 iulii» в збірці Осол. 225 л. 407—410 (кінчаючи серединою 355 сторінки друкованого тексту), а місцями сходиться в реляцією виданою в Олж. Spominki II с. 78.

Другу таку збірку обозових реляцій з днів 5 до 10 липня—не знати наскільки перероблену збирачем чи видавцем, бо джерело не показано—видано в Starożytnosci Polskie А. Грабовського т. I с. 315. Гарна колекція таких листів міститься в збірках бібл. Осолінських 225 (старий оригінал офіційного походження, як я думаю) і 2286 (нова копія, списана—за відомостями бібліотеки—з оригіналу віляновської бібліотеки); деякі з них дають ширший текст супроти поданого в Staroż., напр. лист з 9 липня Staroż. 324—7 се оден з листів Бжостовського—в рпк. 225 він має інгересний кінець, котрого нема в Staroż.—можливо коротший він вийшов від самого кореспондента, а не скорочений збирачем. Так само лист 17 липня, с. 329—30, се теж реляція Бжостовського, ширша в Осол. 225 л. 411, ніж в Staroż.

ного відступу, так що знову тільки щасливий для Поляків випадок: замішанне і паніка, що несподівано виникла серед козацького війська при переправі 10 липня н. с., дав їм сатисфакцію побіди—хоч і не привів до того знищення козащини, про котре вони могли мріяти.

Сі дні пройшли з польської сторони в обстрілюванні козацького табору з своїх пільних гармат, на котре козацька армата відповідала з свого боку. Післано тим часом по тяжку артилерію до Бродів—до фамільного арсеналу Конецпольских, бо ся легка канонада ні одній, ні другій стороні не робила особливої шкоди. Робилися за той час деякі фортифікаційні роботи для бльокади козацького табору; але з польської сторони вони велися що доволі слабо, з козацької ж сторони робилися вилазки для знищення сих неприятельських укріплень, часом досить бравурні і вадатні¹⁾, однак теж без особливої енергії і пляновости. З обох сторін ішли паради над ситуацією, які довго не приходили до остаточного вислідку.

По довгих і бурхливих радах козацьке військо змусило старого полковника Джалалія взяти провід над військом. Він дуже відмовлявся, тим більше що се справді могло виглядати як вибір гетьмана н а м і с ц е Хмельницького, а не в тимчасові комеданти табору (так се й представляють деякі джерела, правда—глибше не входячи в оцінку сього факту, так ще се може бути й простою неуважністю в вислові).

Нарешті Джалалій команду прийняв—але теж не виявив особливої енергії, може бути—вичікуючи повороту Хмельницького, або нових інструкцій від нього. Тому кінець кінцем його скинули—що йому й треба було. Його наступником польські обозові реляції називають Хмельовського—польського шляхтича, цікаву і визначну в козацькім війську фігуру, на жаль мало відому—Його брат одночасно служив ротмістром у польськім війську, і два брати бились в двох протилежних лавах²⁾. Другим заступником Богдана польські реляції називають героя Богуна³⁾. Українські оповідання

¹⁾ «В понеділок (козацький табір) вчинив сильну вилазку, комонником і піхотою, і добре побився з нашими, не без шкоди наших... Потім в ночи, на світанку, тихенечко напавши на потомлених людей що лишилися в шанях, вибили кільканадцять, а інші зі сну; не знаючи против кого боротися, пустилися через річку вплав, і якби полк п. Губальда не поспів на ратунок, неприятель забрав би і шанці і гармати»—лист Свежовського з обозу, 5 липня, Ос. 225 л. 395 об.

«Здобути їх ледве чи можливо за такою їх обороюністю, такою чуйністю і відвагою—така вона що всі кінні й піші, чернь і старшина—голову на голові положать. Оден другого стереже: ані старшина ані чернь утікати не може, бо навзаєм стережуть себе». Тамже, лист з 36 липня, л. 396.

²⁾ «Гетьманом вибрали Джяджялія, потім його скинули, тому що щастя не має, а вняли Хмелецкогo шляхтича—котрого рідний брат у війську короннім, старий жовнір»—лист Бжостовського з 9 липня, Осол. 225 л. 405. С-ого Хмелецкогo потім бачимо вістуном берестецького нещастя у Хмельницького нижче с. 309. В 1652 р. він був полковником звягельським (Сівськ. ст. 145 л. 259); його називано одним з контр-гетьманів.

³⁾ Лист з 10 липня (мб. Войші): «Сьогодні рано дано знати, що Джедже-лія з гетьманства скинули, а Богуна на його місце вибрали—найбільшого бунтівника, також і Гладкого» (225 л. 506 об.). «Чернь прагнула миру, і сам Джяджялій, субститут Хмельницького, від до трактатів, а старшина, помітивши се, в ночи в неділю на понеділок, себто 10 липня, скинула Джяджялія з гетьманства, і вибрала на його місце Богуна»—рел. Мясковського 225 л. 407-Освенцім с. 352.

не згадують ні одного ні другого, знають тільки як паслідника Джалалія Матвія Гладкого—нігче я ще до сих оповідань повернусь. Тепер ще відзначу звістку про визначну ролю, яку відігравав в козацькій таборі в сих критичних часах митрополит коринтський підтримуючи своїм духовим авторитетом настрої війська. «Мабуть в тім таборі патріарх константинопольський або ерусалимський. Що він там робить? Шатра пишні при шатрах гетьманових. Потрійний хрест перед шатрами, множество духовенства, пошів і ченців сила»¹⁾.

Поодинокі старшини старались завязати зносини з польським табором, з поодинокими магнатами, пробуючи простелити собі стежку до переходу і амністії. Освенцім оповідаючи про се каже, що 2 липня був уже й загальний лист від козацького війська до короля, котрим воно просило помилування; але звістка дуже загальна, і коли таке писання було, то воно могло бути стільки ж виявом депресії, скільки звичайним у козаків тактичним маневром: переговорами протягнути і використати час. Богато козацтва й просто перебігало, принаймні пробувало: король спочатку велів не приймати й стріляти до них. Але старшину очевидно пропускали: було між ними багато шляхти, що вимовлялася тим, мовляв її силоміць брали до походу і затримували в війську; тепер сі оправдання приймались, розуміється, дуже скептично.

В королівській раді тим часом ішли міркування над тим, що робити з тим «хлопством». Одні висловлювалися за те, щоб «дати під меч старшину і визначніших бунтівників, а чернь помилувати». Інші тримались поради так блискучо заманіфестованої кампанією Каліновского: обіцяти помилування «тільки словом», а потім відібравши гармату і зброю «в пень викосити, привилеї відібрати, вживання зброї на віки заборонити, віру знищити й саме імя козацьке скасувати». «Тому від сеї наради воевода клівський Ад. Кисіль був зручно виключений», завважає Освенцім. Один з кореспондентів згадує, що Кисіль попробував був виступити в своїми звичайними порадами толеранції: не відстрашувати козаків від покорності і т. под.,—але король, мовляв, різко відказав йому²⁾.

Наради сі не привели до ніякого висліді. «Хлопство» не пововляло своїх протень. Від Хмельницького не було вістей. Тим часом привезено великі гармати, і 6 липня розпочато з них канонаду, далеко докучливішу для козацького табору, а одночасно потроху розгортувалась бльокада, не вважаючи на загальний майже саботаж королівських розпоряджень. Шанці й апроші польські обхоплювали все тісніш козацький табор; на лівий берег Пляшової переправилась нарешті частина польської

Інший лист з того ж дня (Осол. ркн. 2286 л. 170 об.): «Сьогодні дано знати, що Дзядзлялі malzulem проголосили і скинули з гетьманства, тому що схилився до згоди, а на його місце вибрали Богуна, що з свого боку того добався; вже нема між ними більшого бунтівника, як той зрадник Богун і Гладкий». Подібне в листі з 11 липня тамже л. 171 об.

Потім виникає чутка, що Джалалія ще раз вибрано гетьманом на місце Богуна. В листі Войші до королевича з-під Қозина 15 липня: «Богуна козаки стяли, а на його місце знову взяли Дзядзюля, побивши кистенями—але трудно щось певне сказати, бо нарід зрадницький»—225 с. 411. В реляції а Бродів 18 липня, в оповідань ченців, мабуть почайвських, котрих обмовлено, що вони переховують у себе старшину: «оправдувалися, що не переховували нікого, що правда—вступали до нас на набожество, як утікали; Дзядзлялі гетьманом вибрано, оповідали»—2286 л. 176.

¹⁾ Лист Бжостовского з 9 липня, див. вище с. 291 прим. 3.

²⁾ Осол. 225 л. 405.

кінноти, щоб відтяти козакам сей вихід—чого король даремно добивався весь час від початків блокади. Далі почали і з того боку робитися шанці для оточення козацького табору. Хоча козаки робили енергійні, часто небезуспішні вилазки, але все се затиснення блокади не могло не тривожити їх.

6 липня в польськiм таборі ставились послы від війська: полковники Криса, Гладкий і Перелясавець. Їх допущено насамперед до Потоцького, що вичитав їм «добру латину»: називав їх зрадниками, яких світ іще не бачив,—не варті вони носити імя християнське після їх братання з Татарами і Турками, ні бачити лица королівського і т. д. Послы, звичаєм козацьким, відповідали на се різною покаєнною словесністю. По сім, ухвалою сенаторів, рішено їх таки допустити перед короля і сенаторів. Повторилась ще більш унизжена церемонія: послы впали ниць перед королем, потім обходючи сенаторів цілували їм руки і поли їх кунтушів, і потім канцлер заявив, що король «ідуци за прикладом небесного пана» і т. д. приймає їх в ласку—під умовою щирої покути. Доказом сеї щирости мало бути се, що оден з послів полишався в польськiм таборі, а другого дня козаки одержать умови капітуляції. Затримано з них Крису. Освенцім каже, що він сам потайки просив сього, бо вже від початків блокади вів кореспонденцію з Вишневецьким, просячи прийняти його в ласку і довіра; він дійсно зістався при Поляках—не вважаючи що козаки кілька разів допевнялись, щоб його їм повернено. Служив Полякам своїми корисними інформаціями і за сі докази «ціноти і віря» був потім nobilitований на наступнім соймі¹⁾.

Другого дня (7 липня н. с.) козакам оголошено умови капітуляції. Вони мають прислати 16 (інший вар.: 17) полковників, що будуть закладнями, поки козацьке військо приставить Хмельницького, яко причину всього зла, з його сином Тимошком. Мають видати шляхту, що пристала до козаків. Видадуть військовій клейноті (в тім і корогву післану від короля Хмельницькому)—вони будуть передані тому гетьманові, котрого подасть війську король: надавання гетьманів вертається знову до короля. Число козацького війська і його організація будуть ухвалені найближчим соймом, а поки що привертається куруківська ординація 1626 р.²⁾

На се козаки відповіли такою декларацією:³⁾

Благаючи милосердя, сподівались ми милостивої ласки в. кор. м., а подано нам від в.к.м. пункти цілком неможливі. Насамперед що до старшини: видати її не можемо і не видамо, бо так ухвалила рада військова і чернецька. Армати також видати не можемо. Що до шляхти—тримаючися зборівських пактів, що то їй даровано і пробачено з ласки в.к.м., також не можемо того вчинити, і не видамо її. Хмельницького, його сина і Виговського ми видали б, бо він зрадник в.к.м. і наш⁴⁾, тільки

¹⁾ Volum. legum III с. 177.

²⁾ Освенцім с. 350, Starożytnosci I с. 323: сі два тексти, в сій частині дуже подібні між собою, дуже цінно оден другого доповняють.

³⁾ Освенцім чи його джерело переказує писану відповідь—котру нібито бачив, або чув сам—бо завважає, що підписано під нею «військо в. к. м. Запорозьке і чернь уся», а підписи Джалалия не було, хоч він справував за гетьмана. Але завважає при тім, що відповідь була приблизно така одсловно як він переказує, так що видно—записував її зміст з пам'яті. Поданий ним зміст вповні відповідає тому, що про сю декларацію оповідали козацькі полковники—Акты Ю. З. Р. III с. 467. Коротке переповідження в Осол. 2286 л. 169.

⁴⁾ Сі слова належать до Хмельницького, як то ясно видно з дальшого, хоч через незручну стилізацію Освенціма на перший погляд виглядає так, мов би се мова про Виговського; через маленьку зміну конструкції я зро-

Його не маємо; але обіцяємо, що його будемо шукати скрізь: не тільки в нашій землі, але і в Криму, і віддамо в.к.м., бо він нас звів, і ми за ним і за Виговським як блудні віви ходили. З поганством обіцяємо ніколи не спілкувати. Про козаків і чернь просимо, аби вони зіставалися при таких вільностях і свободах, як у зборівських пактах написано. Пани до своїх маєтків на Україні нехай здорові їдуть, тільки без хоругов (без дворового війська)—бо був би великий голод. Про все се просимо в.к.м., аби нам при тім бути, а нас самих аби в.к.м. зволив держати в милостивій ласці своїй як дітей своїх і вірних підданих.

Король був дуже розгніваний такою декларацією—що своїм гідним тоном і змістом дійсно різко контрастувала з униженими благаннями козацьких послів. Велів скінчити перемирє і розпочати наново тяжку канонаду, а в додаток до привезених з Бродів гармат післав по інші до Львова; козаки відстрілювались, але слабо: Поляки здогадувались, що їм не стає пороху. За порадою Криси загатано р. Пляшову понизче козацького табору, так що вона залила прибережну частину табору й позабирала гати й переправи що козаки поробили. По сім Поляки почали енергійні заходи коло бльокади. Серед сих заходів (9 липня н. с.) приїхало нове козацьке посольство, просячи милосердї і заявляючи, що вони вже готові видати в застав тих 16 полковників, що від них жадано; попривозили листи до різних сенаторів того ж змісту: просячи пожалувати їх і полишити при зборівських пактах. Але Потоцький не хотів навіть входити в розмову з ними: подер на їх очах листа не читаючи і як переповідає се Освенцім—суворо крикнув на них: «Літь, хлони, скоро будете знати зборівські пакти!»

Віддано приказ готовитись до приступу на другий день, а частині війська—перейти завчасу на другий бік Пляшової, щоб відтяти козакам відступ. Як тільки сей наказ про штурм був проголошений, зараз два вістуні, на очах у всіх, ризкуючи життям, побігли з сею вістю до козацького табору. Чути потім було, як з півночи почалась у козаків військова музика: маса труб і величезні котли гучали так, що в польськїм таборі їх було чути, наче у них на майдані то було. Козацький дезертир перебігши до Поляків оповідав, що козаки ладяться до переправи через багнисту річку й стави, що закривали їм відступ: рубаючи вози стелять ними дорогу, кидають на те всячину: хмиз, шатра, одєжу,—полишили тільки по два вози на сотню, а все инше беруть в сакви на коней. Такі переправи були зроблені в трьох міснях ¹⁾.

Мясковський і Освенцім на підставі тих відомостей і чуток, що ходили тоді в польськїм таборі, за оповіданнями дезертирів і бранців, так характеризують ситуацію в козацькїм таборі. Військо весь час, ніби то благаючи милости, в дійсности тільки протягало час, легковажачи всі польськї заходи до наступу та вчікуючи повороту Хмельницького з ханом, обіцйованого черни старшиною, та помочи від Тимошка. Правда, чернь бажала згоди, себто спокою для своїх приватних інтересів—щоб видертися звідти та поспішити до домів, на оборону своїх жінок та дітей, що їм забирали Татари, повертаючи до своїх кочовищ. І сам Джаджалій ²⁾, заступник Хмельницького, вів справу до трактату. Але инша старшина, помітивши се і знаючи, що тут про їх голови й ині йде, як би мало прийти до згоди, занобігла тому завчасу,

бив се яснїшим, ніж дає се текст Освенціма. Сей текст показує, що військо, принаймні в зносинах з Поляками, під сю хвилю трактовало Хмельницького не як відсутнього, а скиненого з уряду гетьмана.

¹⁾ Staroż. I с. 326, Освенцім с. 351.

²⁾ Так пише він його ім'я.

і ратуючи себе, вчинила вночі в неділю на понеділок ¹⁾ бунт, скинула Джаджалія з гетьманства і на його місце зараз же вибрала Богуна. Той виконуючи гетьманські функції, пішов до переправи з двома тисячами комонних і кількома гарматами, щоб забезпечити переправу. Але чернь уже перелякана, почала підозрівати що старшина тікає, і як крикнув хтось з черни: «От уже старшина тікає!», тоді що живе почало за голову ханатись і тікати, куди хто міг, гірш як по-пилявельському ²⁾.

В українських оповіданнях, як я зазначив, про гетьмана Хмельовського і Богуна нічого не відомо, і наступником Джаджалія виступає Гладкий. Сівські розвідники побувавши в липні в Києві й «польських городах» оповідали, що після утечі хана, наслідком інтриги Карач-мурзи ³⁾ і виїзду Хмельницького, «козаки на його місце вибрали гетьманом полковника Джемжелога і хотіли йти на королівський табор,— але Джемжелога не дозволив; тоді козаки вибрали на його місце Матвія Гладкого— але й він не велів їм йти без відома гетьмана Хмельницького», і після того козаки, наслідком великої тісноти від Поляків і Німців покинули табор ⁴⁾. Подібне, тільки коротше, оповідав звісний уже нам Забабурин, що був сам в козацькій таборі і виїшов з нього разом з козаками: «Як гетьман Хмельницький був у кримського царя, козаки («Черкаси») вибрали без нього двох гетьманів: Желзелу та Матвія Гладкого, але вони гетьманства не схотіли, і з того у козаків вийшла незгода («рознь»). А Поляки під той час козаків і обоз обложили, і полковники та сотники з обозу побігли, а потім і всі козаки кинули обоз, гармати, рушниці й қорогви, й побігли через річку Козинку болотом, і там потонуло та Поляки побили більш як 20 тис., і з того погрому прийшло до Паволочи козаків тис. 10⁵⁾. Гладкого, як єдиного замітника Хмельницького знає також Єрлич.

Супроти того гетьманування Богуна стає доволі сумнівним; може бути звістка про його гетьманування вийшла просто з того, що він фактично командував козацьким виходом з табору, як то оповідає Освенцім; в інших польських реляціях я того не знахожу, тільки у Коховського, що тут, очевидно, черпає з того ж джерела, а Твардовський згадує про «браславського полковника», що він боровив табору, прикриваючи відступ, зовсім не в ролі «гетьмана» (с. 42).

Про саму катастрофу, що трапилася в понеділок 10 н. с. липня ⁶⁾, козацькі полковники розповідали так. Коли козацький посол, посланий до короля з відповіддю на подані ним умови капітуляції, вернувся до козацького табору й оповів, що до короля його навіть не допущено, а Потоцкий збув козацьку петицію простою лай-

¹⁾ З 9 на 10 н. с. липня, коли то з козацького табору чули ті сурми і кітли.

²⁾ Реляція Мясковского в Оссол. 225 л. 407—8; II перерібка—чи другий варіант, чи комбінація з якоюсь іншою реляцією у Освенціма с. 352. Відміни сих двох текстів власне можуть бути почасти роботою самого Освенціма, почасти можуть походити і з якоюсь іншої редакції самого Мясковского, що писав на кілька адрес, спільно з іншими подібними кореспонденцями обзовими.

³⁾ Дяв. више с. 285.

⁴⁾ Білгород в.ст. стовб. 1651 р. с. 138. ⁵⁾ Тамже с. 182.

⁶⁾ Вона датується тут 23 с. с. червня, то значить теж неділю, тільки попередньою—се потверджує вище висловлений мною здогад, що в рахунок зайшла помилка на оден тиждень.

кою,—«полковники і військо Запорозьке вчинили раду і ухвалено було против Поляків стояти і другого дня всім військом на них наступати. Та потім, другого дня вчинили другу раду, і ухвалили відступати на Україну оборонною рукою,—тому що гетьмана нема і військом нікому правити, і тому також, що кримський цар їм зрадив, гетьмана у себе затримав, і вони боялись, що кримський цар прийде на козацькі українні городи і без них забере в полон жінок та дітей. Поробили й мости через річку—але в неділю, о 4 год. дня все військо, невідомо чого настрашившись, покидало в обозі гармати й корогви, й побігло на Україну. Поляки, почувши, що в козацькім таборі счинився гук і великий крик, думали, що то козаки йдуть на них наступом, і почали кріпити вал. А як побачили, що то козаки кинувши обоз тікають на Україну, вони вийшли з окопів в невеликих силах і почали рубати козаків, що лишилися позаду. Тоді козаки стали спинятись і починати з ними бій, і польські начальники стримали своїх людей—не дозволили за козаками гнатись і їх рубати, так що Поляки козаків підчас утечі не рубали; тільки думаємо, що як козаки побігли з обозу, то подушили хорих в натовпі, а дещо в річці потонуло. В боях з Ляхами, скільки їх було, і що Ляхи в погоні порубали, всього побито козацтва тисяч чотири, або трохи більше, а решта війська прийшла на Україну до домів своїх ціла. А військо козацьке було зібране велике, тисяч 300 або й більше, а Поляків не було й 50 тисяч,—тільки без гетьмана військо Запорозьке не схотіло против Поляків стояти і битись, а також боялись приходу кримського царя на їх козацькі українні городи. А коли б гетьман був у війську, і кримський цар з Татарами навіть і в поміч їм не приходив, то воли б і без Татар Поляків побили. Бо польське військо було невелике, і до тої війни людей досвідчених в военному ділі вийшло мало, а в посполите рушення набираю багато різних людей, що на війні не бували і в военному ділі не звичайні¹⁾.

Се, очевидно, занадто оптимістичне, такби сказати—офіційне представлення справ, як се показує навіть порівнянне з коротеньким оповіданням наочного свідка Забабурина,—так як з другої сторони польські дневники і реляції ясно надають козацькій катастрофі занадто вже трагічний вигляд і грандіозні розміри. Але в оповіданнях польських кореспондентів все таки є чимало подробиць, які можуть корисно доповнити і справити сумаричні й недокладні українські повісті.

Поляки оповідать, що після того як у польським обозі був даний приказ ладитися до штурму на другий день, і сей наказ, зараз перенесений до козацького табору, там дав привід, очевидно, до зміни старшини і постанови відступити з табору оборонною рукою,—в польським обозі тим часом поширилися вісти, що хан з Хмельницьким спинилися під Вишневцем (або краще мабуть толкувати—повернули назад і прийшли під Вишневець), і Хмельницький іде з трьома полками в поміч берестецькому таборові. Ся чутка страшенно збентежила їх—«аж церу змінили». Вислано зараз кілька під'їздів на розвідки, а хоч тим часом прибув оден роз'їзд з відомостями, що будши недалеко від Вишнівця нічого про Татар не чув, проте з огляду на сю відомість відкликано завтрашній штурм, і війська, що мали заходити в тил козакам, не пішли туди. Тільки воевода Лянцкоронський з невеликим відділом кінноти по довгих відтяганнях пішов замкнути козакам виїзд за фуражом. Від хана потім принесено було листа, писаного нібито 30 червня—він пояснив свою утечу тим, що в берестецьких болотах не міг битись, а викликає короля на бій на широ-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III, с. 468.

ких полях під Константиновим—там він чекає коли не самого короля, то принаймні панят руських.—Але приписка анонімного писаря поясняла, що все се пусті балачки, Татари ані думають битись, і Хмельницький своїм козакам дав знати, щоб помочи не сподівались і утікали; тільки сього листа отримано вже після утечі козаків¹⁾).

Та козаки не знали, що польський наступ відклякано, і тримаючись попереднього далі веди гарячкові приготування до відступу. Богун, довідавшись від дезертирів про марш Лянцкоронського їм в тил за переправу, за порозумінням з старшиною вийшов на світанку з кількома тисячами комонника і гарматами за річку, щоб дати йому відсіч і забезпечити переправу. Лянцкоронський був так збентежений сею відсічю і великим рухом козаків на переправі, що спішно відступив, і дорога для козацького відступу була відкрита і забезпечена. Але чернь, не знаючи плянів старшини, і дуже підозріливо й тривожно настроєна попередніми поголосками, що старшина хоче кидати табір, зле порозуміла сей марш Богуна, і коли хтось крикнув: «От старшина тікає!»,—раптом почалася нестримна паніка²⁾).

Було се перед обідом. Вся величезна маса народу зібрана в таборі: козаки, селяни, жінки, діти, почали рватися в нестямі і кинулись на всі три переправи. Помітивши се Богун повернув назад до табору, щоб заспокоїти сю масу і стримати її палічний порив, але вже було неможливо стримати несамовиту юрбу. Польська обозова сторожа, запримітивши сей палічний рух, кинулася до козацького табору, і хоч її зовсім було небогато, сього вже було досить, щоб довести до краю безпам'ятну утечу. Козацька кіннота пробувала охоронити від польського наступу сю безоружну масу; але й вона піддалась сьому психозові. Полк Лянцкоронського, розібравши нарізні в чім діло, з відступлення перейшов в наступ, і пішов в погоню за утікачами, побиваючи їх майже без опору—хвалилися потім—так що аж руки заболіли (на що король мав іронічно завважити, що мабуть ноги—натякаючи на попередню їх швидку ретіраду перед Богунівим полком).

Цілий день потім, аж до вечірнього смерку, польське військо займалось полюванням на сих утікачів—стріляли, рубали тих що позагрузали в болото, спинилися на переправах то що. «Цілком як качок довлено по болотех, витягано і бито, нікому не попускаючи, але все під шаблю пускаючи—навіть жінок і дітей їх»³⁾).

Головно ж кинулись грабувати козацький табір, що стояв отвором як був, з усіми припасами і запасами, з готовою їжею, приладженою до обіду! Воляки і пахольята перед усім заходилися шукати грошей, дорогих річей, коней, харчів. Не було того багатства як у польським таборі пиливецьким, але дещо знаходилося, особливо з запасів. Захоплено в цілості шатро Хмельницького з його річачами: соболіну шубу, і дорогі соболі, привезені з Москви, гроші приготовлені для Татар, секретну шкапулу з усіми дипломатичними актами—між иншим з останньою султанською грамотою привезеною до Животова—«буде що читати!» завважає оден з кореспондентів.

Одного з грецьких духовних, що нібито привозив Хмельницькому шаблю від патріярха, посвячену на війну, «з благословенням на війну від усеї грецької релігії», схон-

¹⁾ Освенцім с. 346.

²⁾ Оден в дневників—Staroż. I с. 329, каже, що за годину перед утечею в польським обозі було якась посольство з заявою, що козаки годяться на всі умови і просять тільки милосердя. Коли се не помішанне з попереднім посольством, то могла бути якась секретна депутація—вияв тої незгоди (розня), про яку говорять деякі реляції з козацької сторони.

³⁾ Освенцім с. 353.

лено і живим приведено та мабуть потім убито. Другого вбито в замшанню, але його ризи і богослужебні річи принесено королеві ¹⁾).

Особливу приємність справило Полякам, що між клейнотами була й короґва, післана Хмельницькому з комісарами 1649 р., і друга—дарована Володиславом (мовляв та що була післана ним 1646 р. для походу на Турок). Грошей сорозмірно було небогато; розповідали, що оден щасливець знайшов в покинунім кафтані півтори тисячі червоних, інші знаходили менші суми ²⁾).

Розуміється, далеко приємніш було займатися такими пошукуваннями в козацькім таборі, ніж гонити за козаками, і міркуванне козацьких полковників, що козаків властиво більше погинуло в стиску і потонуло на переправах, чим було вбито в погоні, заслуговує повної уваги. Тим більше, що козаки далеко не всюди покірно підставляли голови під польську шаблю, а місцями давали відсіч і громили Поляків.

Особливо звернув на себе увагу оден епізод, записаний Мясковским і Освенцимом, спопуляризований Пасторієм, а новішими часами, з його слів, Костомаровим. «Одна ватага козацька, зложена з двох або трьох сот козаків,—оповідає Освенцим—зробивши засіку на однім острівці, ставила мужний опір так відважно і самовідречено, що Потоцький велів їм обіцяти житте (коли піддадуться). Але вони не хотіли того прийняти. На знак повної резіснаци викинули з чересів своїх гроші в воду, і так сильно почали відбиватися від наших, що кінець кінцем піхота мусіла на них гурмом наступити. А хоч розірвала (їх укріплення) і розігнала з острова (з великими власними стратами, як видно з дальше поданої замтки)—але вони уступилися на болота, не хотючи піддатись, так що там їх кожного приходилося добивати. А оден

¹⁾ Сього убитого Поляки називають то патріярхом царгородським, то ерусалимським, мішаючи з Паісієм: «обманець, що найбільше Русь бунтував» —2236 л. 171—2. Річи по нім забрані описуються так: митра, ризи, хрести, свічки, ампулки (ковчежці), яписовий хрестик—взяв то підросток пана Сарбевского старости грабовецького—казав перед королем, що він в болоті тому біскупові голову став; з надписи на тій інфулі або митрі доходять, що то був єпископ з Греції, що дав Хмельницькому благословенне на ту війну» —Ос. ркп. 3564 л. 259.

Що до патріяршого післанця з благословенною шаблею, мовляв взятого в неволю чи під Берестечком, то мабуть тут помішано шаблю привезену турецьким послом Хмельницькому, коли він стояв під Животовим, з котрим небуд грешьким духовним, що мовляв привів благословенне від патріярха. Очевидно, вплинула ту асоціяція благословенного папоку меча, котрим оперезав короля нунцій, виправляючи його на війну. Так очевидно з'явилася намальована Костомаровим в паралелю сій історичній сцені сцена легендарна—як то митроп. коринтський підперезав Хмельницького мечем, що патріярх по-святв «на самім гробі Господнім» і т. д.—с. 394 останнього видання.

²⁾ Реєстр знайдених в таборі річей має свій інтерес, і я тому наведу з нього дещо: Печать війська Запорозького і патріярха (мб. митрополита коринтського). Великий срібний каламар Хмельницького. Аксамитна фerezія Хмельницького на соболях і сорок дорогих соболів. Два вози перських коврів. Три дзвонки—два великі, оден маленький. 18 гармат, добре осаджених. Кільканадцять хоругов, між ним післана королем Яном-Казимиром після елекції, червона з білим орлом і двома руськими хрестами, і короґва короля Володислава: блакїтна, орел на половину білий, на половину червоний. Ціла обозова каса Хмельницького: дві скрині грошей—було їх, як полк. Криса каже—30 тис. твердих талярів; котрі перші донались, розшарпали

з них, добившись до човна, на очах короля і всього війська дав докази мужності не хлопської! Кілька годин відбивався він з того човна косою, зовсім не вважаючи на стрільбу—котра чи то припадком його не трапляла—чи такий твердий був, що кулі його не брали. Аж оден Мазур з Ціхановецького повіту, розібравшись на голо і по шию бредучи, насамперед косою вдарив, а потім оден салдат пробив посередині пікою або списом і добив його таким чином—на велику пот ху і вдоволенне короля, що довго дивився на сю трагедію¹⁾.

Одним з актів вдячності короля за ласку божу, показану йому, мало бути відновлення уніятського владцтва в Холмі (звідки взято ту чудовну православну ікону, що патрунувала польський похід) і загальне скасування соромної, на погляд клерикалів, постанови про повернення православних церков забраних уніятами. Рахували їх на 600²⁾.

«Берестецька трагедія» зробила дуже сильне й глибоке вражіння в кругах польських і українських. В польських її оцінювали як високо приємний реванш по всіх пониженнях понесених Поляками від козаків. Гірко жалували, що не вдалось, через різні недогляди польської старшини (як ми далі побачимо), знищити козаччину як таку, тільки погромлено козацьку берестецьку армію—і ту навіть в певній частині викинуто. Але все таки надзвичайно приємно було, що довелось дати добру научку козакам—ще ж і з такими видимими знаками божої ласки і помочи Полякам (бо ніхто—як ласка божа наслала ту паніку на козацьке військо, вирвавши її провідника!)

В козацьких кругах глибоко відчули сю пригоду як компромітацію козаччини, козацької старшини, і її голови—самого гетьмана персонально. Декому се було дуже гірко, декому середне, а деяким кругам навіть і приємно. Сі настрої відбилися почасти і в письменній і в усній творчості, в тих намятках, що від неї заховались.

Що такий тяжкий ворог козаччини як Яким Єрлич оповідаючи про берестецьку катастрофу, ролю і гетьмана і старшини подає в можливо несприятливім освітленню, в тім нема нічого дивного. Коли утікли Татари, «за ними і гетьман розбійницький Хмель разом із Виговським, зіставивши і покинувши військо, втікли за ханом»—повідає він. «А потім старшина, боячись аби чернь не видала королеві, вчинила раду і урадивши посідали на коней і потайки кинули все військо: наготовивши і уробивши кілька гатей через річку Пляшову—сукнями, кодами, кожухами, полотнами і хто чим

¹⁾ Освенцім с. 359, Пасторія Bellum Scythico-cosacicum с. 191—3, Костомаров с. 428—9. Наведу невиданий текст Мясковського, що лежить в основі сих оповідань: Iedna wataha kozacka, która ze trzechset kozakow constabat, zasiększy sie na iedney kępie, srogą resistencją naszym uczyniła. Tak desperacko, ze lubo im i. m. pan krakowski zywot ofiarowac obiecal, acseptowac tego nie chcieli, y wszem wytrząsnąwszy z trzosow swoich pieniądze w wodę, potężnie sie bronic y gromic naszych poczeli. Az nawałem na nich piechota poysc musiała, y lubo iedna rozerwała, drudzy na błota uszli, y tam pojedynkiem kazdego konac musiano. A ieden z nich, czołna dopadłszy, godzin 6 bronil się naszym kossą, y strzelbą go chybiano, az go brodząc po szyie ieden Mazar kossą, a zoldak ieden piką w-poł przebiwszy dokonął. Осол. 225 л. 407 об. Одна в «літературних» перерібок в Theatrum Europaeum с. 79—80.

²⁾ Осол. 225 л. 417—невидане закінчення листу зі Львова, з 31 липня, виданого в Staroż. I с. 335—6.

мав гатили і зробили їх вісім і почали втікати. А чернь побачивши се на старшині й собі кинулася тікати: як котрий став, без усього наго і без сорочок, без суконь і без сідел почали тікати».

Дуже інтересна вірша—оден з найбільш інтересних віршових утворів, які нам лишилися з цього століття (на жаль не повна)—описує катастрофу ніби то з українського становища, але льояльного для короля і Річипосполитої. Більш здержливо ніж Єрлич, але теж виразно симпатизує з побідним польським рипарством, а не з погромленим козацтвом. Вона не дуже докладна в представленню подій (як і вище наведені українські оповідання), але писана очевидно по горячих слідах подій, може навіть людиною, що сама брала участь в сій війні. Маємо її в двох копіях XVII в., одна з них надписана: «Дума козацька о війні з козаками над рікою Стирем», має примітку, що стих сей співався на голос пісні: «Ой постил-бим я сім поведілків, осьмью неділеньку»¹⁾. Розмір: 17 або 18 складовий вірш з двома цезурами, після п'ятого і девятого складу. Подаю текст скомбінований з обох копій, справляючи сильно польонізовану транскрипцію ближче до сучасної і зазначаючи тільки значніші поправки:

О ріко Стиру! що Хміль за віра²⁾, скажи ти всему миру.
Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш радість з воїни чи з миру!
Хан наступаєть, сам допомагаєть козакам Ляхов бити:
Под Берестечком малим містечком між оних кров пролити.—
На перевозі чи пак в дорозі короля погромити,
Ляцкими пани да і гетьмани Татаром заплатити.
Хан згоду радить, да не перадаєть: козаки войну любять!
Ой Казимиру, куж тобі миру із козаками не будець!
Досоль³⁾ не знаєш, хоч посилаєш, одкуль хан наступаєть.
З ним згоднусебько Хміль ранесенько ку королю приближаєть.
Була погода⁴⁾. Да восвода руський знаць войску даєть,
Тоєсть о хані і о гетьмані королю ознаймляєть.
А Лях не дбаєть, не утікаєть, к войні ся прибираєть.
Середа пришла, вся орда вишла: хан і Хміль з козаками⁵⁾
Зрвана штурмуєть і наступаєть. Тихо меже Ляхами.
Аж Конєцпольский, хорунжий польский, найперший вибігаєть,
З ним Любомірский, знаць муж риперский, меже войско впадаєть.
Ой Любомире! тобі приміре⁶⁾ перед королем ти!
А з⁷⁾ козаками і Татарами не новина ся бити!

¹⁾ Одна копія, довша і новіша, хоча місцями гірша, знайшлася написана на порожніх листах латинської книжки першої половини XVII в., бібліотеки кляштору бенедиктинів в Пултуску; її видано в Archiv für Sl. Phil. II (1877), п. з. Die Niederlage Bogdan Chmelnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr, in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung; се нахідка Петрова, транскрипція Житецького, а в III т. Архива додав ще потім деякі замітки до цього тексту Потебня.

Другу копію знайшов в рукоп. збірнику XVII в. ак. Перетц і опублікував майже одночасно в своїх «Истор.-литератур. изслѣдованіях и матеріялах», т. I, 1900 (ст. 94) і в «Малороссійскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. (Извѣстія отд. рус. як. 1899, III).

²⁾ В ориг.: «що Хміль віру» і «що Хміль за віру», Потебня поправляв на: «що хвильою віру» (Стир—хвиля—вір). Але я думаю, що та мала поправка яку даю я, робить непотрібною які небудь інші зміни.

³⁾ В ориг.: досаль.

⁴⁾ В розумінню: догідна хвиля (захонити Ляхів несподівано).

⁵⁾ По сім в петерб. збірнику бракує 12 рядків.

⁶⁾ Так в ориг., поправити трудно (в другій копії сих стихів бракує).

⁷⁾ В ориг.: «не с козаками».

Скочили хутко, а вже нас ¹⁾ тутки козаки утікають.
 За ними Ляхи (були ж там страхи!) до табору впадають.
 Орда не радить, хоть хан провадить—хоть їх напминаєть:
 Перед Ляхами, ой юнаками, що живо утікають.
 Да то нічого, пало немного—більш войська єсть Хмельові,
 Четверг поправить, як поле ставить хан і Хміль королеві.
 Четверг надходить, войско виходить, хан і Хміль з козаками.
 Ой не Зборова, война се нова, не як под Пилявцями:
 Не утікають ²⁾, кров проливають, і на Татар не дбають,
 В крові татарській і бісурманській гострий міч свій купають.
 Тут Казановський богатир польський серца всім додаваєть,
 Для оборони Польської корони голову покладаєть ³⁾
 Бьются що живо,—да вельми диво мні на Осолінського!
 Що нас ⁴⁾ воюєть, не наслідуеть кандіра дядька свого:
 Тот був спокійний, не шукав війни, он ⁵⁾ на нас напіраєть—
 Яко Лях давний і юнак славний для Польски умираєть.
 Бачив рицера хан подканцлера—Салігу ⁶⁾ що зближаєть,
 А Вишневецький і Любомірський його не видавають.
 —Що небож-хане ⁷⁾, як знаєш? стане не по пилявецькому ⁸⁾:
 Не утікають, от наступають ік бунчукові ханському!
 —Ой не глядіте, треба ся бити—хан муря напминаєть.
 А Лях не дбаєть, муря забиваєть, в їх крові міч свій купаєть ⁹⁾.
 Пав страх на хана, слав до гетьмана: «Яка нуж уступила! ¹⁰⁾
 Щоб твоя рада, істинна зрада, нікому ся не снила!
 Я проч одхожу да хан вихожу—за зраду маю ¹¹⁾ тобі,
 Що ми ся стало—жілька пропало муря моїх! Ти рад, же собі!» ¹²⁾.
 В ноги падаєть, тисячі даєть Хмельницький ту ханові:
 —Я сенатори Польської корони і короля дам тобі,
 Всі бо нестатки і всі достатки завтра їх візьмеш собі!
 В п'ятницю рано ушиковане войско до бою було.
 Ляхом вигода, а нам негода: небо сонце закрило,—
 Бо ся прибрали, всі в шик у стали, сонце їм засвітило.
 Ляхів ¹³⁾ козакам славним юнакам і глядіть страшно 'було!
 І довго стали—почать бояли, з Ляхами ся не били;
 Аж бачать Ляхи, що на нас страхи, і до нас скочили.
 Стали ся гуки. Хан всіма духи з Краковським ся стираєть.
 А Вишневецький обіч звитязкий і Хмеля одпіраєть.
 По десять шика пам'ятний віка ¹⁴⁾ сам король наступаєть,
 На крик, на гуки, на з діл на пуки ¹⁵⁾ вікогенько не дбаєть.
 Крик тут повстанєть, гук затим встанєть. Дими день ясний тьмили.
 Стрільці-янчаре. А в діл пожари непространно світили.
 Тут до гетьмана Ляхи з діл; хана заразом одлучили.
 Затим ся стало гды муря немало і Татаров побіли:
 Хан утікаєть і кош лишаєть, наметів одбігаєть;
 Ляхи гонили, Татарів били,—хан ся не оглядаєть.
 Тут зьєсь козаки, хотяй юнаки, ой різко утікали!
 Ляхи гонили, і їх стинали, аж табор розірвали;
 І гдиби ночи тьма на помочи козакові не була,
 Не одна б мати, гди б хто дав знати, козацькая завила!
 І так Бог знаєть, що бульш быть маєть: Татаре одступили,
 Затим бульш Ляхов, а у нас страхов—бо нас тут обточили.

¹⁾ В розумінню «від нас». ²⁾ Поляки себ то.

³⁾ Він був убитий в сій битві, так само як і староста Осолінський-молодший (див. вище с. 284).

⁴⁾ Прошу завважити, що «нас» у вірші значить козаків.

⁵⁾ В розумінню «сея»—Осолінський молодший.

⁶⁾ Сопіга підканцлер литовський, учасник битви.

⁷⁾ Копія додає (пова метром): мовить Хмель, і нижче: мовить хан.

⁸⁾ В копіях: «Лях по пилявецькому», «як по пилявецькому».

⁹⁾ Дальше в петерб. копії знову бракує 30 стихів.

¹⁰⁾ В копії: «яко нуж», розумію: яка нужда наступила.

¹¹⁾ В копії: мою. ¹²⁾ В копії: «тираже собі».

¹³⁾ В розумінню: на Ляхів. ¹⁴⁾ Вікопомний.

¹⁵⁾ На вистріли з гармат.

Трійці кланяли і упадали—короля смо просили:
 По зборовському щоб по старому—щоб есмо тулько жили!
 Мовить не дасть, з очу зганяєть—«Видайте ми гетьмана!
 Панів слухайте, старшину дайте, а ідіть бийте хана!»
 —Хмеля не маєм, панів слухаєм, Татарів будем бити;
 Але старшину—нашу дружину ніт вісти як одступити!»¹⁾
 Голод не тучить. Страх з діл нам кучить. Став треба перебивати—
 То пак у мосту ніт і хворосту—нічого збудувати!
 В неділю в ночи—Бог на помочи—будем ся перебивати:
 Вози постелем, кожухи стелем, воді того не знати!
 Ляхи познали, всі в шики стали, і на нас пильнували—
 Всі в поле вишли, ми теж не пришли, і понеділка ждали.
 А в понеділок—одбігли ділок, і борошна усього;
 Перебиваєм та погибаєм! Щаслив хто вийшов з того!
 Тії пливають; до тих стріляють; ставища заливають.
 А других в ветрі в лісі як вепрів диких забивають...²⁾

Народні пісні про Берестецьку катастрофу заховалися в кількох більш або менш деформованих останках, які вимагають уважної реконструкції. Особливо сильно вилинуло на сю деформацію помішанне Берестецького погрому з погромом Нечая в Краснім, зазначене вже вище.

З одного боку, очевидно, через спільний мотив погрому різні подробиці переносилися з Нечая на Хмельницького і навзаєм. З другого боку мотив підозрілого і непевного поводження, або грубо висловлюючися: зради Хмельницького, паралельно розвиваючися в обох темах, викликав різні зміни і заміни (субституції).

Оповідання записане Костомаровим в 1845 р. на самім Берестецькім полі, в с. Пляшовій і недавно опубліковане в його листі з того часу, дає інтересну ілюстрацію сього процесу: мотиви «сварки Нечая з Хмельницьким і зради Хмельницького, що підвела Нечая під катастрофу під Берестечком:

У козаків були два головні ватажки, Хмельницький і Нечай; під Берестечком вони посварилися, і Хмельницький, щоб докучити, умисно кинув війсьцо. Ляхи підманили Нечая: покликали його з переднішими козаками на цир³⁾, а тим часом зайшли за Пляшову, переконали річку й почали з обох боків стріляти. Вода розлилася і козаки не знали, як собі порадити. Вони зрубали березу і стали нею переходити, та так потопилися, що всю Пляшову загатили. (Два стави на ній носять назву: Великий Козак і Малий Козак—там мовляв потонули козаки, і дійсно там знаходиться в великій масі зброя і людські кости)⁴⁾.

Пісні я піchnу двома волинськими записами Костомарова з того ж часу, можливо в тій же околиці (місце ближче не вказане, а варіант Стецкого, дуже близький до другої пісні Костомарова, хоч позначений як записаний в самім Берестечку, але мніні виглядає, як повторенне Костомарівського тексту).

Кину пером, лину орлом, конем поверну,
 А до свого отамана таки прибуду.
 —Чолом пане, наш гетьмане, чолом батьку наш!
 Вже нашого товариства багачко не маш!
 —Ой як же, ви панове молодці, як ви ставали,
 Що ви своє товариство навик втерали?

¹⁾ Дальшого аж до кінця в петерб. копії нема.

²⁾ Тут знову повторено: Мовить не дасть, з очу зганяєть—Видайте ми хана! Старшину знайте (так!), панів слухайте, а ідіть бийте хана», але се мабуть помилково.

³⁾ Се паралельний мотив до пирування Нечая у куми—Хмельницької (очевидно теж зрадниці).

⁴⁾ Україна, 1925, III с. 64.

—Становились, наш гетьмане; плечем об плече—
 Ой як крикнуть вражі Ляхи: У пень посічем!
 —Ой що ж же ви, панове молодці, за добич мали?
 —Мали коня у варяді—Ляхи одняли.
 Зима прийшла, хліба нема—то ж нам не хвала!
 Весна прийшла, ліс розвила—всіх нас покрила¹⁾.

(Останні два рядки—еліптичний, мало органічний додаток, може бути перенесений і з іншої пісні, ідея та, що тільки з новою весною козачина прийшла до себе).

Друга пісня більш різнородного складу:

- А. Висинались козаченьки з високої гори,
 Попереду козак²⁾ Хмельницький на воронім коні.
 —Ступай, коню, дорогою—широко ногами:
 Недалеко Берестечко і Орда за нами.
 Стережися пане Яне, як Жовтої води:
 Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди!
 Б. Як став джура, малий хлопець, коника сідлати,
 Стали в того кониченька ніженьки дріжати.
 Як заговорить козак Хмельницький до коня словами:
 Не доторкайся, вражий коню, до землі ногами.
 В. Чи не той то хміль зелений, що на тичку веться?
 Чи не той то козак Хмельницький, що з Ляхами беться?
 —Ой не той я хміль зелений—на тички не вюся,
 Ой не той я козак Хмельницький—з Ляшками не бюся!
 Г. А де ж твої, Хмельниченьку, вороні коні?
 —У гетьмана Потоцького стоять на припоні³⁾.
 А де ж твої, Хмельниченьку, ковані вози?
 —У містечку Берестечку заточені в лози.
 Д. Що я з вами, вражі Ляхи, не по правді бився:
 Як припустив коня вороного, міст мені вломився.

Перша частина (А) являється заспівом до пісні про війну «пана Хмельницького» з «паном Яном» (правдоподібно—королем Яном-Казимиром). Частина друга (Б) се загальний рухомий, епічний мотив, який міг входити в склад пісень і про Нечая і про Хмельницького; вище, в піснях про Нечая ми знаходили сей мотив про коня більш розвиненим. Частина В становить, очевидно, заспів пісні про Берестечко: її можна навіть уявити собі як початок той пісні, що представляється далі частиною А, але за правдоподібніше вважаю, що се інша пісня; в варіантах про Нечая знаходимо строфи, що можуть належати сюди («козак Нечай» заступає «пана Хмельницького» і навпаки):

Чи не той то хмель хмілевий (вар. хмілезний), що в меду купався,
 Чи не той то козак Нечай, що з Ляхами грався?
 Чи не той то хміль хмілевий, що по тикам веться,
 Чи не той то козак Нечай, що з Ляхами беться (с. 60)⁴⁾.
 Чи не той то хміль, чи не той то хміль, що високо веться?
 Чи не той то козак Нечай, що з Ляхами беться?
 Чи не той то хміль, чи не той то хміль, що у пиві (вар: по меду) грає?
 Чи не той то козак Нечай, що Ляхів рубав?
 Чи не той то хміль, чи не той то хміль, що у пиві кисне?
 Чи не той то козак Нечай, що Ляшеньків тисне? (с. 76—7)
 Гей ізнісся Нечасню аж в бор на тичину.
 Щоби його пан Зборовський (треба Потоцький) не взяв за чуприну;

1) Малорус. Лит. Сборникъ 1859 р.—передр. в Истор. пѣсни Малор. нар. II с. 108—9; розмір зіпсований місцями, я його зреставрував, викидаючи неорганічні слова і відбудовуючи симетрію виразів; «панове-молодці» явно не влязть в розмір, треба: «козаченьки» або щось таке.

2) Розмір показує, що скрізь має бути: пан.

3) Так у Стецного.

4) Цитую за «Истор. пѣснями».

Гей ізнісся Нечасенко під млин на тичину,
Щоби його пан Потоцький не взяв за чуприну (с. 70).
Годі тобі Хмелю та на тичку виться,
Годі тобі Нечай козак із Ляшками битися (с. 82).
Годі тобі вражий сину та й так воювати,
Треба ж твою кров козацьку з лядською змішати (с. 64).

Частини *Г* і *Д* можна собі мислити як продовження *А*, але так само і як продовження *В*. Середина треба шукати в варіантах пісень про Нечая: там єсть фрагменти тихже мотивів, мліуть живцем узяті з пісні про Берестечко, треба тільки поставити «пана Хмельницького» замість «козака Нечая», або «Нечасенка», напр.:

Ой пустився ж (пан Хмельницький) до гаю втікати,
А за ним за ним пан Потоцький—пана догоняти.
Ой як скочив (пан Хмельницький) з гори та в долину,
А за ним за ним пан Потоцький—козака за чуприну (с. 63).

Частина *Г* також має багато варіантів в піснях про Нечая, хоча належить безсумнівно до пісні про Берестечко, і навіть часто затримує се ім'я, підставивши тільки Нечасенка замість Хмельниченка:

А деж твої, Нечасенку, воронні коні?
—У гетьмана у польського (треба: Потоцького) стоять на припоні.
А де ж твої, Нечасенку, кованиї вози?
—Пуд містечком Берестечком заточені в лози.
А де ж твої, Нечасенку, дітоньки та жона?
—Ой в містечку Берестечку сидять собі дома (с. 57).
А де ж твоя, козак Нечай, хороша жінка?
—Ой у пана у гетьмана сидить як Жидівка.
А де ж твої, козак Нечай, хороші діти?
—Ой у пана, у гетьмана як ружові квіти.
А де ж твої, козак Нечай, воронні коні?
—Ой за гаєм, за Дунаєм стоять на припоні (вар: скарбовні).
А де ж твої, козак Нечай, мальовані скрині?
—Ой забрали тоті Ляшки, що пасали свині (с. 60).

Влапав його пан Потоцький, став ревідувати:
—Годі, годі, Нечай козак, Ляшки воювати!
А де ж твоя, козак Нечай, молоденька жінка?
—Ой Бог знає, Бог відає, може ще де дівка.
А де ж твої, Нечай козак, дрібненькі діти?
—Ой Бог знає, Бог відає, десь пішли по світі.
А де ж твої, козак Нечай, воронні коні?
—Ой зайняли вражі Ляшки в великім загоні.
Ой де ж твої, Нечай козак, кованиї (вар. скарбовні) вози?
—Ой зайняли вражі Ляшки у густі лози (с. 68).
(Ой в містечку Берестечку стоять у залозі—с. 76).
Ой де ж твої, Нечасенку, сукні блаватаси?
—Гей посікли, порубали Ляхи в шабельтаси (с. 79).

Фіналом берестецької пісні може також бути:

Уже ж тепер вражі Ляшки доказали
Що вже мене, Нечасенка, у руки піймали (с. 88).

На жаль зістається не розвинена іншими варіантами кінцева фраза *Д* костомарівського варіанта.

Тема, як бачимо, була дуже популярна і сильно розгалужена. Пісня про Нечая значну частину своєї популярності завдячує тому, що вона притягла і поглинула пісню про Берестечко.

¹⁾ Небезіцітересно, що се війна двох «панів», тим часом як Нечай завсіди тільки «козак».

Я сказав, що оповідання про досить довге затримання Хмельницького у хана—що його там вязнено, не пускано, що він мусів тяжкою ціною окупатись, випрошувати у хана дозвіл на нові розпорядження на Україні і т. д. ¹⁾ здаються міні фантастичними і тенденціозними вигадками, пусканими тільки почасті з незнання, а по часті і з розмислу—з самого оточення Хмельницького. В дійсності він зістававсь у хана мабуть недовго, і стільки, скільки сам хотів. Вище я згадував про лист хана

¹⁾ До поданого вище наведу отсе оповідання Освенціма, що перечисляє ті різні версії: «Про самого Хмельницького від різних різних приходили відомости. Одні доводили, що він з тридцятьма кіньми козаків пішов до Криму з ханом, з тим щоб там побусурманитись і віру поганську прийняти—бо стратив надію на відновлення козацького імені; се потверджували й післанці господаря волоського, що були у хана під той час як він переправлявся через Дніпро вище Сан-Кермену на той бік: запевняли, що його там тоді бачили на власні очі. Інші твердили, що хан велів його оковати і взяв з собою щоб помститися над ним за таку ганьбу і страту війська, через те що він (Хмельницький) запевняв його, що військо наше слабе і мале. Було багато й таких, що потверджуючи сю новину, додавали як певне, що він у хана викупився, давши йому півтораста тисяч золотих чи таларів, і той пустив його вільно» (с. 362).

Лист волоського воеводи, принесений Потоцькому його післанцями, з датою 14 липня, нам відомий, хоч у тексті видимо скороченім; він дає поняття про те що ті післанці могли оповідати, і варт того, щоб його навести: «Я вислав був свого післанця з дарунками до хана, охороняючи сю нещасну землю, і він з'їхався з ханом під Ожоговцями, коли той іще йшов до Хмеля. Взявши у нього відправу, він (післанець) лишив одного Волошина при Азеркаві азі, аби той приглядався дальши подіям. Весь похід він був при нім, тільки тепер, як хан тікав програвши битву, він під Пилявцями відстав від Татарського війська і сьогодні приїхав до мене, оповідаючи таке: Хмель, побачивши програму, відірвався від свого табору з 200 кіньми козаків, і прибігши до хана, з плачем просив його, аби йшов назад—запевняючи його, що неприятель подасться, побачивши, що хан вертається. Хан жадним чином вертатись не хотів зараз, обіцяв, що зробить то завтра. Два дні дороги їхав з ним Хмельницький, і знов гаряче просив, аби хан вернувся, представляючи йому, що військо козацьке, зіставшись в облозі, напевно згине, коли не буде мати скорої помочи від Татар. Хан прихилився до Хмелевого прохання і завернув мур з вибраними Татарами, але не знати, з якими інструкціями, бо з вечера (мабуть перед від'їздом волоського післанця з-під Пилявця) вони знову догнали хана, кажучи, що нічого не могли зробити. Се хан і сказав Хмелеві—котрого тепер не хоче пустити від себе: правда, в день він ходив свобідно, але в ночі ханські еймани його стережуть. Я так розумію, що хан веде його з собою, аби взяти його скарби, що на думку хана мусять бути великі. І то також запевняє мій післанець, що Татари були дуже абентежені, і коли б була за ними якась погоня—котрої вони найбільше й боялись, не багато б їм дійшло до Криму; скрізь на переправах топилися (б) і гинули. Ранених дуже багато везуть з собою. Отже я одержавши таку нехлибну відомість про того зрадника, тої ж години в. м. м. панові подаю до відома».—Осол. 2286 л. 174.

Кореспондент королевица Кароля-Фердинанда переказує так сю реляцію волоського післанця: Хмельницький ходить на волі, але під сторожею; неустаяно благає хана, аби вернувся, запевняючи, що осягне всі свої замисли, тим більше, що король і посполите рушення пішли з поля. Staroż. I с. 334.

В листі Бжостовського з обозу над Іквою 17 липня: «От певна реляція одної шляхтянки, пущеної від хана з-за Константинова—вчора прилюдно опо-

з-під Константинова, писаний з дня 30 червня; ряд оповідань сходиться на тім, що Хмельницькому вдалось тоді намовити хана до повороту, і Орда вже підійшла була до Вишнівця, але тут рішучо забастувала. Очевидно тут Хмельницький, побачивши, що завернути хана не вдається, рішив кинути його й спішити на Україну, щоб збити нові сили; попросив у хана, щоб лишив йому частину Татар (означають сей помічний татарський корпус в 20 тисяч, але се мабуть забагато), і з ними подався на Київщину.

віла перед королем: Бувши кілька день при хані бачила в'язнем Хмельницького і кількох значних козаків. Хмельницький в червонім оксамитнім жупані. Хан велить його в'язати за ноги під коня, коли всяде на коня, а коли зсяде—руки назад, і одну ногу до рук. Чула як він (хан) йому казав: «Пошли тебе до короля і викуплю своїх: єсть їх кілька мурз в неволі і царевич». Чула та шляхтянка також, що Татари прозили плондрувати Україну—ваше побратимство (a wasz pobratymstwo)—Осол. 225 л. 411 об. (початок листу в Staroż. с. 329—330).

Інший, анонімний в нашій копії лист до королевича з Бродів називає сю шляхтянку й по імені: «Повернула сила в'язнів, котрих хан покинув, коли довідався про утечу козаків і знищення їх табору; між ними шляхтянка Пьотровска, яка згідно з ними каже, що Хмель сам-п'ят під тяжким наглядом, бо на день і на ніч його зв'язують—так кажуть (хан очевидно): «Ти своїх звів, і мене позбавив моїх добрих войовників—мурз». Хоче дотримати того зрадника, аби увільнити з неволі своїх мурз. Потім вони (Татари) почали дуже швидко тікати—тому минув тиждень в середу».—Осол. 2286 л. 176.

Обозові чутки з дня 27 липня: «Кажуть, що татарський хан пустив Хмельницького в самій сорочці й кожуху, вибивши нагайками, а до того ще мусів запластити добрий викуп. Мав іти на Запоріжжє, але не хтів, аби хлопство йшло з ним за Дніпро, казав: «Я вже більше з паном воювати не буду, а ви як давніш відправляли свої повинности, так і тепер своїм панам чиніть». Staroż. I с. 335.

Львівські чутки, лист Бжкостовского з 26 липня: «Тільки що оповідав мині товариш (з полку) п. краківського, що 2000 люду, викликані з Камінця, вийшовши а королівським ординансом, стріли за Константиновим Джеддалю, що гетьманів в таборі замість Хмельницького. Билися з козаками, бо Джеджала зібрав до 4000 кінних, побили козаків, і Джеджалу між іншими взяли—кажуть, пішов в'язнем до п. гетьмана (Потоцкого). Бо силу в'язнів набрано. Того вже Джеджалу раз проголосили мертвим: челядник п. воеводи київського казав, що пізнав в таборі убитого, і князь конюшний литовський закладався з п. підканцлером литовським на 100 угорських (золотих), що Джеджалу вбито, але видко, що інший полковник, а Джеджала бранцем. Хан в полях відпасує коні. Хміль в кайданах. Запевняє хана, що нашим сприкриться, і вони (козаки) можуть вернутись і з більшим щастем доказувати свого. Отже хан дозволив йому писати універсали, аби збиралися до хана і сухарі готовили. Чи будуть того козаки слухати, не знаєм; але всюди наші їх бють».—Осол. 225 л. 415.

Анонімні львівські новини з 20-х днів липня: «Про Хмеля така відомість була: був у хана в'язнем, але випустив його, потім як усі шкоди йому нагородив, і сказав відрухувати йому за них в Чигирині певну суму». Осол. 2286 л. 178.

З листу Лупула до Потоцкого з перших днів серпня, на його запитання про хана і Хмельницького: «Хан пішов простою дорогою до Криму, а Хмельницький в сто коней повернувся; що той бунтівник схоче робити, повернувши на Україну, не можу знати, тільки знаю напевно, що відпущений—бо посол Ракоція, що сюлою повертав бувши у хана, там уже його не застав, а мав

Досить дивним дивом Ракушка-Самовидець, взагалі мало інформативний в сих подіях, дає тут цілком важну і докладну звістку, що Хмельницький «не доходячи Старого Константинова» відлучився від хана, і поїхав на Гриців до Любара, «в малій купі»—маючи з собою і козаків і Татар разом чоловіка 70. Се оповідання потверджує Андрій Мясковский, бувши в Любарі (Любартові) місяць пізніше, в польським поході: місцеві міщани розповідали йому, що після програної битви під Берестечком, спішно ідучи з сотнею козаків і п'ятьма Татарами, Хмельницький пристав в Любарі, щоб нагодувати коней, і говорив, що їде на Україну «рушити обоз на звільненне полків, що зісталися під Берестечком». Коли Орда (очевидно той відділ, що післав з ним хан) хотіла палити Любар, він післав до Татар, наказуючи, щоб того не робили, бо буде їх хан карати, і Орда послухала його, і минаючи Любар, пішла за Случ, переправившись під Острополем. А виїзжаючи з Любара—вже сідаючи на коня, крикнув до людей: «Котрі з вас, дітки, не козачили, сидіть і чекайте панів своїх, а котрі козачили, сідайте зараз зо мною на Україну—бо Ляхи потоптом підуть за нами».—«І аж тоді зачали люди йому злорічити», оповідав любарський міщанин Мясковскому—на жаль ближче не пераказавши, що сі люди вичитували тоді гетьманові ¹⁾.

Освенцім теж коротко згадує сі любарські оповідання про Хмельницького і додає деякі подробиці, в дечім відмінні, але в головнім цілком згідні з сим оповіданням. Хмельницький приїхав з кількадесятьма козаками, а під містом «лежали» троє мурз з Татарами—було їх коло двох тисяч, але «так скромно і спокійно, що ніде не рушився, поки Хмельницький пообідавши і забравши два вози з поживою, не виїхав з міста» ²⁾.

З Любара гетьман поїхав до Паволочи, про котру ми вже стільки чули, як його першу станцію на козацькій території. Дуже барвисте оповідання про сей його про-

до нього лист, і мій післанець, що тамже у хана був, потверджує, що хан його пустив на волю».—Осол. 225 л. 420.

З листу Мясковского 4 серпня: «Хмель відкупився від Татар: уконтентував хана немалою грошевою сумою, і при тім дістав запевнення скорої помочи. Для того став під Корсунем». Осол. 2286 л. 180.

Се виглядає, як відгомін реляцій Іонсєвського, висланих з-під Києва коло 25 липня; в варіанті їх, адресованім до референдаря в. кн. Литовського, ми поруч тихже фраз, що читаються в листі Мясковского, маємо такі відомости: «підчас коли орди, погромлені й. к. милостю, відходили,—він з Виговським і кількома конфідентами, боячись, аби поспільство його не видало так сильно (гасзо) скочив, що з полудня до смерку 20 миль зробив, а другого дня взяли його Татари й віддали ханові; а Виговський утік. Хан уже велів був узяти його (вираз неясний, який значить кару на тілі, езекуцію і подібне), але він тим викрутився, що пообіцяв заплатити зараз усі шкоди, які собі хан рахував. Тому кинувся до сина до Чигиряна, аби зараз виплатити умовлену суму післанім від хана мурзам, і богато дав дарунків в военних уборах і конях, щоб придбати ласку надалі» (у Голінського с. 512).

¹⁾ Памятники изд. Киев. Ком. II с. 594—5.

²⁾ С. 363. Освенцім подає при тім і дату побуту Хмельницького в Любарі—9 липня. З огляду на дальшу звістку про трьохденний побут його в Паволочи і дату білоцерковського універсалу, 2 (12) липня, для Любара можна б було сподіватися трохи ранішої дати; але можливо що дата Освенціма й вірна, а дату білоцерковського універсалу треба посунути на кілька день наперед (див. нижче).

буток у Паволочи записав нам анонімний автор польського дневника від міського писаря паволоцького, що їхав з польським військом в перших днях серпня. При певній, розуміється неприхильній закрасці цього оповідача, воно все таки настільки інтересне, що я його мушу тут навести:

Той паволоцький писар сиду оповідав про Хмельницького, як він тікаючи три дні стояв у Паволочи, і три тисячі золотих від них вимусив, та зараз же виплатив їх трьом татарським мурзам, котрих було з ним п'ять. Коли міщани питали його, чому сам іде, і чому назад, так казав: «Я 20 полків добрих молодців зіставив против короля, вони й чверть року будуть боронитись—мають живність і порох, а ви ж знаєте, як ми в таборах боронимось і голод зносимо». Коли потім питали його про литовське військо—чи не прийде на Україну, відповів: «Не буде, бо маю слово від кн. Радивиля, що тільки на пограничу стане».

За той час пив два дні й ночі. Третього дня Хмелецький зрадник біжить з табору (берестецького, козацького), розпитуючи про гетьмана—але з страхом: просив паволоцьких міщан, щоб упросили йому Хмеля. Тільки прийшов (перед Хмельницького), спитав Хмельницький: «А табор де?» Він стиснув плечі і сказав: «Уже у дябла табор! утікли ми з табору». «Чому-ж?» Бо молодці битися не хотіли.—«А як же корогви?»—«І корогви пропали.—«А гармати? А шкатула з червоними золотими?»—«Про неї не знаю». Тоді почав Хмельницький рвати собі голову і злорічити. На ту його меланхолію прийхав Джеджалий—з плачем виталися. Потім Гладкий. Але всі полковники без ладу—по сто, по півтора ста коней. Тільки оден Пушкаренко прийшов з десятьма корогвами—під котрими могло бути коней 600. Іншого війська не було, бо всі йшли розпорошкою.

Тамже в Паволочи прийшла відомість, що литовське військо погромило Небабу. Коли Хмелеві міщани витикали, що от і литовське військо наступає, рік на те: «От не дотримує мні слово кн. Радивил!» Тамже отримано універсали ханські до полковників і всієї черни—в котрих виправдується, що хоч уступився з-під Берестечка, але зробив то не з страху, а з огляду на болота і ліси, і не відрікся Запорозького війська, так щоб не вертатись: за кождою відомістю про небезпеку від Ляхів готов прибути сам і з своїми Ордами. Хмельницький для потінення черни велів читати прилюдно ті універсали. Але так доля судила, що зараз другого дня прийшли від хана листи протилежні—як він довідався, що Глух полковник уманський побив Татар на Синіх Водах і на Царськім Броді (тут мабуть іде мова про те, що згадує Виговський: що Татар як зрадників козаки почали на різних місцях громити). Дуже тим хан образився, і в тих новіших листах виповів Хмельницькому приятель. Дуже він тим збентежений поїхав до Паволочи ¹⁾.

Ротмістр Стрижевський, висланий від Потоцького під'їздом на Київщину, ставши 19 люня в Любарі і зібравши пашвидку відомости про Хмельницького, старшину козацьке військо і Татар, подав такі вiсті—почасти листом почасті через найбільш освідожлених людей, яких він зараз же відставив Потоцькому для устної інформації. Хмельницький за ті три дні, що пробув у Паволочи, відбув раду і по ній видав універсали, наказуючи всім краще спорядженим козакам ставитися зараз до війська на Маслів Став, звісний збірний козацький пункт, а убожчим—що не мають коней—вертатися до дому і ладити ся до походу ²⁾. Звістка цілком правдоподібна. Коли

¹⁾ Staroż. polskie I с. 276—7.

²⁾ Я подам все цікавіше з цього невиданого листу з супроводом листу Потоцького до короля, де він додав і від себе дещо з того, що чув від присланих людей і з інших джерел.—Ротмістр пише: «Сьогодні, година на день, я став в Любартові, і вже передня сторожа догнали в полі кількох козаків, і вони наложили головами. Про Хмеля й Орду докладно поінформує в. м. сей міщанин, або краще сказати—підстароста любартівський, що знає всі подробиці. Посилаю ще терношільських міщан, що називають себе приходнями—мовляв запустилися були з Тернополя до Любартова, і на шляху їх сторожа за-

в Павлочці як в козацькій передовій пості збиралися недобитки, що приходили з-під Берестечка, з'їздилися полковники й інша старшина (як се бачимо з попереднього оповідання)—мусіли бути й наради й розпорядження що до дальшого маршруту, збірних пунктів і способів дальшої оборони. Але можливо, що де що про ті універсали й розпорядження належить уже до дальших нарад і розпоряджень, що безпосередньо по павлоцьких нарадах наступили в Білій Церкві. Народи і розпорядження, розпочаті в Павлочці, продовжувалися в поході на Білу Церкву, куди пішов штаб і старшина, тим часом як рядове військо, стомлене тяжкими переходами з-під Берестечка, розсходилося за маршрутами до дому і на збірні пункти. Одинокий універсал, який досі маємо, походить з-під Вілої Церкви:

Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорозьким п. п. полковникам: білоцерківському, винницькому, браславському, уманському, павлоцькому доброго здоров'я од Господа Бога мило бажаємо! Ознаймуємо вам, що прирадили ми з товариством, щоб не відкладаючи ні до тижня ні до двох неділь, таки зараз були готові й збиралися до купи. Тому наказуємо, аби ті вишезгадані полки, будучи близькими до Білоцерківського, збиралися під Вілу Церкву, а я буду зараз збирати під Корсунем тамошні полки, бо треба нам бути чуйними—аби нас неприятели наші в домах наших не застали. Коли (про них) відомости одержите, в день і вночі давайте знати, і ми теж, що почуємо, помітимо і врадимо, будемо вас словицати. Тільки ще раз вас напам'яємо, аби сьте

брала. Оповідують, що вийшли універсали з Хмелевої ради, що він мав під Павлоччю з тої сторони (Павлоч була пограничним містом, і тут мова про П східню, козацьку сторону)—аби збиралися до Маслового Ставу, а ті убожші що пішо (йдуть) аби йшли до дому й готовили сухарі—про се ширше поінформують в. м. ті в Павлочці, що були в самій раді. Одначе посилаю до Павлочки для певнішої відомости пана Забуського на добрих конях, наказавши йому аби яко мога вистерігався ворожого поступовання. Бо і тут в Любартові вони чого іншого сподівалися, але вони побачили всяку скромність (з боку польського війська)—що не стинають, то думаю, що й інші міста з наступом війська схочуть покоритись. Посилаю виростка, що втік від Орди з Животова; твердить, що (Татари) ніде нічого не брали, тим менше—не стинали, тільки стацію накладати на них по всіх містах. Не обтяжали себе, мабуть для того щоб дати відітхнути коням і скорше повернутися в степу.

Потоцький, пересилаючи королеві сього листа з-під Ямполья 22 липня, повторяє: «Хмель в Павлочці був три дні, і звідти мав вислати універсал аби заможніці (зазурні) козаки збиралися під Маслів Став, а убожші готовили собі живність і сухарі.

«З Животова дають мені знати, що повз те місто йшов хан, і се міні також подано, ніби то на двох місяцях хлопці мали громити Татар: під Охматовим і на Кінських Броді. Чи правда се чи ні, але се треба мати на увазі, що той зрадник видав ті універсали: видко, що сподівається помочи від Татар; таки се й неправдовідбно, аби їх спілка так легко могла розірватись».

З огляду на се його лякає лихий стан польського війська, що швидко росте в поході: «одні утікають, інші вмирають голодом зморені, бо такою йдеться пустинею, що й за гроші купити нічого не дістане». Треба продовжити плату повітовому війську на нову чверть—«бо в другій чверти найбільше буде роботи з тим хлопством». «Найбільша з усіх робота тепер—шукати способів як найскорше заспокоїти сю колотнечу. Панове українці вже повислали до своїх підданих, запевнюючи їм свою ласку і закликаючи до послухенства; що справлять виправлені (до них) післанці, дам знати з найближчою оказією. Таборові остатки (з-під Берестечка) щодня зменшує шабля в. кор. милости; думаю, що не багато буде таких, що дістануться до дому *limina patriae salutabunt*)»—Осол. 2286 л. 174—5.

зараз збиралися і були готові. Орда теж на поготові. Маємо надію, що потіхи наші неприятелі мати не будуть! А вас при тім Богові поручаємо. Дано під Білою Церквою 7 липня 1651.

Освенцім наводячи сей універсал (с. 363), згадує, що сі листи Хмельницького тоді багатьма вважали ся за фальшовані: мовляв Хмельницький в Криму, а ті листи пускають ся на здурення Поляків. Аж те, що Поляки довідалися про побут Хмельницького в Любарі, каже він, потвердило, що Хмельницький був тоді на волі, і міг такого універсала видати ¹⁾. На копії Освенціма стоїть дата 2 липня (очевидно старого стилю), але правдоподібніша дата в збірці Голінського, котру я й поставив тому під текстом—7 липня.

Приймаючи на увагу всі обставини, нарада з старшиною в Білій Церкві могла відбутись не раніш 15—6 липня н. с., і дата Голінського (с. ст.) сьому вповні відповідає. Зміст універсалу теж не має в собі нічого непевного. Протів королівського війська, що наступало з Волини (в даний момент, 26 липня воно тільки що рушилось, і стало над Іквою, але наслідком катастрофи розвідча служба козака, видко, теж прийшла до розстрою, і відомостей певних про наступ не було) ²⁾—треба було утворити заслон, і се було положено на вичислені в універсалі п'ять західне-південних полків, і базою для них визначено Білу Церкву (як в першій кампанії, 1648 р.).

Одночасно треба було думати про скріплення північного фронту.

Відомий нам московський бранець Забабурин каже навіть, що Хмельницький з Павлочи проїхав у Київ, і тут у нього 13 липня (3 ст. ст.) була рада з козаками, і на тій раді гетьман і козаки ухвалили піддатися цареві з лівобічними городами в підданство; а після сеї ради гетьман розпустив козаків до дому «для запасів», і зібравши запаси, знову велів збиратися у Київ, щоб тут стояти проти П'ячків ³⁾. Але не вважаючи на видатну детальність сеї звістки, сеї побут Хмельницького в Києві здається мені мало правдоподібним: хронологічно він не вміщається в тодішній ітнерарій Хмельницького, а про побут його в Києві в тодішнім гострім моменті ми безсумнівно знали б більше. А так звістка Забабурина стоїть одинцем, не знаходячи собі потвердження, і здається мені, що він тут помішав Київ з Білою Церквою, оповідаючи не як наочний свідок, а з ріжних чуток. Інші звістки говорять тільки про письменні розпорядження гетьмана що до київського фронту.

Довідавшись, що київський полковник відслонив з півночі Київ, гетьман написав йому грізного листа, що він кинув Київ без його волі, і загрозив військовим судом; велів йому вертати назад і не допускати до Києва литовського війська, а він, гетьман, пішле йому в поміч ще двох полковників. Митрополитові висловив догану за його малодушність перед литовським наступом (про неї зараз далі): радив йому жити в Києві спокійно та молитись Богові за православну віру, щоб вона від рук ере-

¹⁾ Сі чутки, що універсали Хмельницького сфальшовані, для заохоти козаків і людности, переказує також нунцій в реляції з 5 серпня, с. 131.

²⁾ Польські обозовці одначе перебільшують собі сей брак відомостей у Хмельницького, уявляючи собі, що він мовляв дуже довго не знав, чи наступає на нього посполите рушення, чи ні: докладні відомости про те, що сталося під Берестечком—що посполите рушення в похід не пішло, і король на Україну теж не піде, гетьман мав уже в 20 числах липня—див. Акты Ю. З. Р. III с. 471.

³⁾ Польські справи 1651 р. ст. 1 б. л. 161—2, те саме, але трохи коротше в білгород. столбці 323 л. 185—6.

⁴⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 472—3.

тицьких була свободна. А хоч би й прийшлося йому з Київом попасти до рук еретиків (кальвіна Радивиля та його війська), то не гелиться йому страхатись, тільки мужно стояти за віру, хочби й довелось прийняти від Бога вінець мученика. А полковників та козаків своїми листами від оборони Києва нехай він не відвертає¹⁾. До подніпрянського і задніпрянського козацтва розіслано універсали з наказом всім, хто лишався на місця для охорони, або вернувся з походу, аби спішно йшли на збір: козаки задніпрянські до Переяслава, а правобічні на р. Русаву, на Маслів Став²⁾. Сам гетьман вийшов до Корсуня, і тут була його штаб-квартира від двадцятих чисел липня н. с.

До свого Чигрина, здається, він не поїхав. Чи з політичних причин се було не час—відриватись від операцій звязаних з організацією оборони, чи пережита родинна трагедія зробила йому прикрим се місце, трудно вгадати. Родина його з'їхалася до Корсуня і тут, в останніх днях липня, або перших дня серпня н. с.³⁾ відбулося нове весілля гетьмана з удовою, Анною на імя. Одна польська реляція зве її жінкою одного з полковників, що перейшов до Поляків під Берестечком⁴⁾, в другій польській звістці зветься вона «козачкою Филипіною». Можливо, що був се полковник Филип, чи «Филипець», як його звать вісти 1651 р.: після берестецької кампанії про нього не чути. Польський обозовець, що під днем 6 серпня н. с. записав сю звістку, каже, що в польськїм таборі «всім се дуже смішно»⁵⁾—так як тоді, коли король розповідав про родинну трагедію гетьмана, і трагічну смерть його попередньої жінки. Але в сім кроку гетьмана не було мабуть ніяких елементів легководушного настрою: крім психологічних мотивів—бажання визволитися від споминів про сю сумну пригоду, мабуть в високій мірі впливали тут і політичні міркування: бажанне скрінити свої

¹⁾ Тамже, с. 472—3. ²⁾ Тамже 461 і 473—4.

³⁾ Міркую в того, що московський посол про сей шлюб не згадує, а він поїхав від гетьмана 28 липня, 5 серпня ж про сей шлюб знали в обох таборах—литовськїм і польськїм.

⁴⁾ «А о Хмельницьком вісти такие есть, что радость (весілля!) была в Корсуне, а понял у Рѣи (!) полковника казатцного, которой переѣхал к королю под Берестечком—жену его взял. И безпрестанно к себе збирает людей, и немного собираетца. А Татар у себя имѣет 2000, а давал им деньги и заслуженье, и всегда их к себѣ ожидает. А на Дон послал по донских козаков». Се приписка реляції про операції Радивиля, що кончається його в'їздом до Києва (4 серпня)—звідомлення Старого, Польські справи 1651 р. столб. 7 (див. нижче с. 321). Тому сі відомости належать до 4 або 5 серпня н. с.

⁵⁾ Дневник з польського обозу, під 6 серпня: «Перед вечером конфронтуються різні відомости. Кн. воевода руський мав таку, що Хмельницький оженився і взяв козачку Филипху (poiał kozaczkę Fylippicę)—що' всім дуже смішно», Staroż. I с. 277—8.

Між різними новинами, що подає в Варшави литовському підканцлерові королівський секретар Млоцкій 27 серпня: «Хмельницький, заохочуючи до себе чернь (przyczęcając ieszczе szern do siebie) оженився в Корсуні з козачкою удовою: там почав збирати військо, сподіваючись обіцяної на осінь помочи з Орди»—Автогр. коресп. Сопігів 6. петерб. бібл. 221 л. 294.

В невіданім дневнику двірського походження—Ос. 225 л. 419 об., разом з відомостями від Радивиля про його вступ до Києва: «Хмельницький в Переяслові оженив ся з багатою козачкою».

Згадки про його ожененне також в Transsylvania I с. 189, у Рудавського с. 80.

зв'язки і свій авторитет сям кроком. На місце романтичної авантюри з якоюсь Полькою наступив солідний, свій зв'язок з поважною козацькою родиною. В момент захитання поваги гетьмана і довіря до нього, наслідком так сумно програної кампанії, підозрілого виїзду з табору і т. д., се було дуже своєчасно.

Разом з тим переведено ревізію дипломатичних відносин. Важно було відповідно прийняти і відправити московське посольство, що прибуло в сім часі: митрополита назаретського Гавриїла (що їдучи до Москви через Україну по милостинув новіз був листа цареві від гетьмана, і тепер повертав назад) і з ним післаного московського піддячого Григорія Богданова. 13 (23) липня вони були прийняті гетьманом: з початку сам митрополит, потім з піддячим разом. Митрополит з-початку устно переказав царську відповідь, а потім подав на письмі, в записи «білоруського письма» (не знати, чи се на Москві виготовили таку запись, для точности, чи вже тут у Корсуні українські писарі зафіксували митрополитові те що він мав сказати). На жаль сеї записи ми не маємо, але єсть в актах Малоросійського приказу інструкція: «митрополиту назарецькому Гавриїлу сказать В. Хмельницькому, гетьману—войска Запорожского», з датою 5 (15) червня¹⁾. Митрополит мав сказати гетьманові, що при нім приїздили з Польщі послы: Вітовский, Обухович і Обринский, просити помочи у царя на козаків і Татар, але цар не згодився їм помагати, тому що Хмельницький воює за віру і за свої незносні кривди, а цар одної з ним віри; нехай краще королю з козаками замириться і православія не кривдить. А гетьман і військо нехай покладаються на царя і не ймуть віри ніяким «сорным р'бчам»: цар радий, щоб вони жили в своїй вірі і повольности, буде їх жалувати далі, а вони нехай йому служать і добра хотять і хана стримують від походу на Московське государство.

Як відповідь на ті госячі слова, які гетьман переказував цареві через сього самого Гавриїла і Арсенія Суханова, в листопаді минулого року, сі кисло-солодкі фрази звучали як іронія. Та ще при тім, як бачимо з звідомлення Богданова, митрополит ніби то від себе, але очевидно—з московської ж інспірації додав, що він дивується, якже се гетьман, відкликуючися до інтересів православної віри, сам держить «бранство і спілку» з бісурменом, кримським ханом, що в сім бранстві руйнує православну людність, побиває і забирає в неволю? Митрополит, живучи в бісурменській неволі, може посвідчити, що союз з бісурманами не може бути користним: закон їх обов'язує шкідити «гаурам», і найкращий тому доказ—поведінка кримського хана в останній кампанії: як він зрадив Запорозькому війську, і самого гетьмана взяв в неволю, очевидно на те щоб видати його кородеві. Гетьманові треба залишити сей союз і всяко вистерігатися хана, щоб він йому не наробив великої шкоди.

Гетьман здержливо відповів, що се він і сам розуміє: через хана програвся кампанію, бо як той його захопив з собою, військо боячися, що Орда почне грабувати їх країну, покинуло обоз і побігло й собі для охорони своїх родин²⁾. Але неволя змушує до сього союзу: воюючи з Польщею сам на сам, гетьман мусить бути в приязни з ханом. От коли б цар прийняв козаків в підданство, тоді вони б ханом не дожили: гетьман тоді самого хана привів би в підданство цареві, а як би хан тримався б і з Польщею, се теж зовсім не було б страшним!³⁾

¹⁾ Малорос. приказу ст. 5814/3 л. 1—4.

²⁾ Вище с. 286. ³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 461—5.

На сю ж тему мав секретну розмову з Богдановим Виговський. Вияснював мотиви, з яких цареві треба тепер же прийняти в підданство «Малюю Русь»: се принесе цареві велику територію, великі доходи з промислів і з торгівлі, забезпечить від Польщі, так що та ані думати не посміє про війну з Москвою; навпаки, Польщу і Литву можна буде так само привести в підданство. Коли ж цар не зволить прийняти їх, козаків, в скорості, і їм прийдеться піддати ся польському королеві, то польський король напевно почне зараз війну з царем, і козаків зараз почне намовляти і грошима задобрювати, щоб йому в тій війні допомогли—щоб православних Малої Руси в царем посварити і до кровопролиття привести. Він, писар, сильно побоюється, що король в таких разі дійсно привів би таки до того, що козаки разом з Поляками рушили б на Московське царство, а кримський хан поготів! Відомо цареві, як король в хапю на Московське царство замишляв, і козаків на поміч закликали: їх злий умисел тільки тому й не здійснився тоді, що гетьман і військо Запорозьке рішучо відмовилося йти на православну Москву: за те й хан довго на гетьмана гнівався. А тепер цареві сам час («большое время») прийняти православну Малу Русь під свою руку—тому що з боку польського короля виявилися явні неправди, які дають цареві на те повне право ¹⁾).

Правдоподібно не без зв'язку з сим той же писар поінформував про те, що розвідали товариші з Литовського війська, захоплені і прислані роз'їздом полк. Мозирі. Мовляв, чули вони від Радивиля, що король і сенатори доконче хочуть з козаками замиритись, чекають їх послів. А коли козаки не прийшуть, то король і сенатори задумують розіслати тайні універсали до митрополита, київського духовенства і всіх людей світського й духовного чину по всіх городах, аби вони намовляли і всяко приводили Запорозьке військо, щоб воно з королем замирилось і знову було у нього в підданстві. А для того їм сього хочеться, що з Москвою неминучий розрив: цар домагається неможливих річей—кари смерті на таких великий людей за дрібні проступки (прописки в царських титулах). Се дає привід уважати згоду за зірвану; тому замирившись з козаками король і сенатори задумують почати війну з Москвою, щоб загамувати усобицю з козаками (звернувши їх сили й інтереси на сю війну ²⁾).

Сі представлення не знаходили в Москві сприятливого відклику. Там очевидно досить песимістично задивлялися на козацьку справу і вже не мали охоти до інтервенції. Саме коли Богданов приглядався українським справам на місці, московській уряд, одержавши відомости про берестецьку катастрофу, вислав обіжника до пограничних воевод з інструкціями, як їм бути з козаками, що приходитимуть на московську границю, потім як вони «пошли ревно» з табору: невеликі ватаги, 20—200, які посилаються на те що прийшли від гоненія польського, оселяти на пограниччю, а великі партії, такі що приходитимуть з своїми полковниками навіть,—справляти на Волгу, дальше від границі ³⁾). Очевидно, московські політики передбачали повний розвал і ісход козацького війська і менше всього мали охоту тепер вязатися з ним.

Про зносини з Кримом Богданов зібрав такі відомости. Хап і його міністри прислали листи, обіцяють прислати з Крима нові сили, до 100 тисяч, в поміч тим

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 474—6. ²⁾ Тамже с. 470—1.

³⁾ Акти помістного столу—вказав В. Д. Юркевич в своїй доповіді про заселення Слобідщини за Хмельницького.

мурзам, що зісталися з Хмельницьким «без наказу кримського царя своєю охотою». Копії цих листів Виговський дав Богданову ¹⁾.

Московські піеланці, що сиділи в Криму, записавши під днем 18 (28) липня спішний поворот хана з нещасливого походу ²⁾, три дні пізніше потують приїзд козацьких послів: «Липня 21 (31) прислав гетьман Хмельницький до Іслама-гірея царя трьох чоловіка козаків, щоб цар прислав йому в поміч Татарів воєнних людей, і цар з тими козаками переказав Хмельницькому, що він пішле до них своїх воєнних людей з ближнім чоловіком калги—Караш-аґою. Тих козаків відправлено з Криму 1 серпня, а Караш-аґа пішов до Запорозьких козаків 5 (15) серпня; кажуть, що Татар пішло з ним тисячі три або чотири. Та по 20 (30) серпня Караш-аґа стоїть у Перекопі і невідомо чи піде до козаків» ³⁾.

На свою реляцію диванові на свій останній похід хан дістав прихильну відповідь і заохоту до дальшого підтримування козаків—царгородська реляція Лупулові. цитована вище так оповідає:

«Порта відправила того капеджідар-кіаю 13 серпня, і посилає Мустафу аґу до хана з шаблею і кафтаном і з таким писаннем, щоб коні годував і військо готовив і обережно в річах поступав. При тім щасливим його називає: «де прийдеши, всюду здобуваш славу перемогу», а брата ханського заохочує такими словами: «вехай готується на війну, коли Хмельницький буде його кликати в поміч»,—наказує йому, аби як тоді так і тепер ішов на військо короля й. м.

Так от хан представив свою справу перед Портою—що вона ще йому поблажає. Посли Хмельницького, що були затримані, дістали відправу і мають з Константинополя рушити до свого пана 28 серпня. Порта посилає з ними свого посла Османа чауша з листом і кафтаном. Коли козаки прощалися з Портою, їм сказано: «Добре чи-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III. с. 470. переклади листів хана, його візира (?) і скарбника тамже с. 458—9.

В збірці Міхаловского (с. 644) є ще ніби пізніший лист: хан повідомляє про висилку нуреддіна-султана, Сефер-казі аґи, Субан-газі аґи й інших аґів і бев і всього війська, скільки його знайшлося, сам тільки оден зістався в Криму, і радить давати тверду відсіч неприятелеві, «взявши в поміч Бога без жадної пихи»,—не бавитися п'янством, як перед тим, а молитися Богові про побіду». Копії в ркп. 1056 краківської академії, в Теках Нарушевича 145 с. 352—з ріжкими відмінами; копія Академії має пояснення: oddany 3 octobra w Bohusławiu. Але міні сей лист здається сильно підозрілим: докір в п'ястиві в такім листі не на місці, скорше він міні здається польським фабрикатом—див. далі, с. 377.

²⁾ Небезінтересно, як про сей похід оповідали в Криму:

«Іслам-гірей цар і нуреддін царевич прийшли до Криму з війни, з Польської й Литовської землі, а полону польського й литовського ніхто з Татар з собою до Криму не привів, бо польських людей зібралося багато, і в бою під Сокалем (!) вони перемогли царя і нуреддіна: побили у них багато Татар, забрали шатри цареві і коней забрали багато з саквами і з усім, а цар і нуреддін з останком людей ледво втікли, і після того більше у козаків не стояли: тікали до Криму в день і в ночі. А декрті мурзи і Татари прийшли до Криму після приходу царя піші. А гетьман Хмельницький з козаками тепер у своїх козацьких городах, а в Сокалі сидить козаків небагато, обложив їх польський король, і тим козакам ледви чи можно сподіватися помочи від Хмельницького. А чи сподіватися згоди чи війни у Хмельницького в польським королем—того ніхто з Татар добре не знає».—Крим. справи кн. 30, 1650—1 р. л. 218—9.

³⁾ Тамже л. 219—20.

ните, що горнетесь під оборону нашу. Бог учинив нас стовпом всього світу, до нас удавайтеся як до свого приближця—і ніколи того не пожалуйте.

До Хмельницького написано від Порти так: Пишемо до хана, аби він рушався кожного разу як потрібуватимеш ханської помочи. Отже й тепер збирай як найскорше своє військо, а як тільки збереш, дай знати ханові: він—знай то—підє сам з своєю силою, аби сьте тої осени на Поляків наступили, аби неприятелі не тішилися.

Таку то заохоту дають Турки Татарам і козакам до нападу на коронні землі. А про вашу господарську милость козацькі послї так в Константинополю представляють, що в. м. не козакам, але Полякам сприяє. З того приводу Порти пише до Хмельницького: чули ми, що вам трохи не пощастило, але се не важно: збирайте велику силу й старайтеся дати неприятелям відсіч.

Від Ракоція прийшов до Порти лист 11 серпня: дає знати, що козаки дали битву Полякам, з обох боків не мало розлилося крови, але козаки зістались при своїй давній силі, і маємо надію, що візьмуть над Поляками гору ¹⁾.

Козак Семен Сірий з товаришами, що їздили в посольстві від гетьмана до Ракоція і саме вернулись, оповідали Богданову, що Ракоцій обіцяв одночасно з гетьманом наступити на Польщу; але вони тепер не думають, щоб Ракоцій справді післав своє військо на Польщу, як довідався, що козаки не додержали поля королеві, бо самому йому против Польщі стати не під силу ²⁾. Про мунтянського воеводу казали Богданову, що він має порозумінне з гетьманом, а волоський у всім йому ворог, і доньки за гетьманового сина дати не хоче. Турецький султан обіцяв прислати поміч на Польщу, але не відомо з яких причин війська не прислав, і обіцянки не додержав ³⁾.

Лупул—примилювавшись до гетьмана так недавно, поки він стояв в зеніті можливостей—тепер дійсно робив все можливе, щоб його утопити. Як найсміливіш передав до Царгороду і ширив в урядових кругах поголоски про козацьку трагедію, щоб відвести Порту від підтримування козаків против Польщі. «В день і в віч» летіли його кур'єри до Царгороду з сими вістями, і таку саму мабуть роботу він вів у хана і у сусідніх башів, щоб причинити їх звязки і поміч Хмельницькому. «З Велодцини прийшла новина, що послї йшли від Порти до Хмеля з корогвою і дарунками на війну з Короною—але в листах додається, що сі послї будуть відкакані, бо з Яс дано знати в день і в ночи до Царгороду про те що стало ся»—пипуть з королівського табору 19 липня, очевидно—за відомостями від господаря, що хвалився такою широкою роботою ⁴⁾. «Післанці мої 1 с. м. (серпня) таку мині відомість принесли—пише він Потопкому два тижні пізніш,—що Отоманська Порти дуже здивувалася і разом—затрівжилася довідавшись з моїх листів про щасливу побіду в. к. милости над домашніми і сторонніми неприятелями. Великий візир спочатку не хотів вірити сим відомостям: казав, що се річ неможлива, аби таке величезне військо козацьке й та-

¹⁾ Збірка Піноччі, рк. 310 нenum.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 473.

³⁾ Тамже с. 474.

⁴⁾ Збірка Піноччі ркп. 310, теж саме Осол. 225 л. 412, дата 17 липня. В иншій листі з Бродів 18 липня: «Прийшли листи від господаря волоського, дає знати, що 4000 Турків, що були переправилися з другою ордою за ханом, дуже спішно і шпотно завернулися, довідавшись про ханову утечу. Додав і се в своїх листах, що до Порти дав знати про сю побіду короля й. м., для того аби затримав хоругов, кафтан і шаблю, що мали післати Хмелеві, і козацьких послів аби там затримано; сподівається, що в малім пошанованню буде там се хлонство, коли з його писання довідаються про його погром» Staroż. 332, Осол. 2286 л. 171 об.

тарське могли Поляки погромити: зараз післяв до моїх агентів і кілька разів питався їх, чи та відомість певна. Коли ж вони петвердили, що то певно, зараз їм наказав, аби сих вістей не розголошували, а ховали в глибокім мовчанню. Інші ж Турки повірили, що сили козацькі й татарські розбиті: казали, що Віг карає кожного бунтівника—того ми і в нашій державі дізнали. Збентежені сею відомістю, вони затримали послів Хмельницького, котрих були ласкаво прийняли і з великими говорами трактували і обдарували, а при них і одного чауша в посольство до Хмельницького були визначили. Також були післяли до сілістрійського баші шаблю і три кафтани: оден соболінний, а два літні,—аби військо турецьке збирав, господаря волоського і мушкетарського з собою взяв—Хмельницькому на поміч проти короля. Але тепер з тою відомістю всі їх пляни повідпадали. Що далі будуть з тими послами робити, я в. м. повідомити не занехаю»¹⁾.

Але сі заходи і похвалки господаря і його агентів лишилися без ужитку. Не тільки вісти про козацьку трагедію, а навіть і двірський переворот що стався в Царгороді в серніні й змів саме найближчих протекторів Хмельницького і козащини, не вплинув на відкликанне визначеного, а далі таки й висланого до нього посольства. той Осман-чауш, що вже двічі їздив до козаків і згадується агентами Лупула як визначений до нового посольства, на 28 серпня, дійсно виїхав в тім часі на Україну Московський вістун Іван Юденков, що побував у козацькім таборі під Білою Церквою в другій половині вересня н. с. в своїй реляції записує, що при нім, як він був в обозі, «приходив до гетьмана турецький посол «Асман-чеуш»—щоб гетьман пристав в підданство у турецького (султана) і дав йому поміч на Венеціян. І писар Іван Виговський сказав йому, Іванові, що гетьман того турецького посланника хоче відправити з тим, що він у нього (себто султана) в підданстві бути не хоче і людей йому на поміч не дасть; він сподівається царської ласки—що цар його пожалує і прийме з усім Запорозькім військом під свою руку; коли ж його царської ласки не буде, то вже прийдеться йому робити як краще»²⁾.

Докажу звідомлення Богданова—цінні нам як одинокий образ того, що діялося в таборі Хмельницького в липні. З гетьманом під Корсунем він застав лише коло 4 тисяч козаків Корсунського полку, инше військо розпущено до дому. Але їдучи назад, за Дніпром стрічав він багато козаків, що йшли на збір під Переяслав «з великою охотою і в порядку» («не торонко»).

Татар при Хмельницькім кочувало коло 30 тисяч, як оповідали Богданову, в 5—6 верст від Корсуня, з 24 чи 25 мураами, на чолі їх новий бей перекопський Канмамбет, наступник Тугай-бея. Судячи з того що в листах хана і його міністрів обіцялася присилка власне сього бея, виходить, що тут під Корсунем стояли вже не тільки ті мураи, що пішли з гетьманом з Волини, але й ново прислані від хана³⁾.

З Богдановим гетьман вислав листи до цари, його найвпливовішого дорадника боярина Бориса Морозова і царського тестя Милославского; зміст їх невідомий Мі-

¹⁾ Осол. 225 л. 420. В польських кругах багато ходило відомостей про посольства до Хмельницького, що не дійшли до нього через Берестецьку катастрофу. «Князь воевода руський аловив якогось посла, що йшов до Хмельницького—чи від Греків чи від Турків, і шаблю дуже добру зараз відбив, а самого (посла) не ні—при людях зіставив по тій стороні», реляція з-під Берестечка Осол. 2286 л. 171.

²⁾ Польські справи 1651 р. столб. 1 б. с. 370—1.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 459 і 470.

сяць пізніш поїхали послы від війська—полковники Семен Савич і Лукіян Мозира з товаришами; Виговський сподівався, що то він поїде, але вийшло инакше. Декларації сього посольства незвісні—але до певної міри їх ілюструють розмови гетьмана з путивльським післанцем Бурим, що приїхав до нього два дні по виїзді його послів. Гетьман заявив перед ним своє бажання бути під рукою московського царя, а з Ляхами миритись він не буде: на тім, мовляв, присягли всі вони—гетьман і полковники і все військо, щоб їм стояти всім за одно, против Ляхів, і з сим він послав своїх послів—Савича з товаришами¹⁾.

Загальне вражіння від перегляду української ситуації, даного сими двома посольствами, таке що гетьман і старшина протягом місяця, що пройшов з фатального дня 30 н. с. червня, коли вони покинули козацьке військо під Берестечком, вже опанували сю ситуацію. Опанували швидко, енергійно, талановито. Вона була дуже невесела, ся ситуація, але поправлялась, з українського становища, швидко і успішно. Тяжкі удари, їй задані, не пройшли; можна сказати—вони не пройшли ніколи, але національний організм давав собі раду з заданими ранами. Депресія, зневіра, ворожнеча, що під впливом берестецької трагедії, під вражінням глибоких пережитих страждань, пркинулися в українських масах против козацької верстви й її проводирів, коли не пройшли—то принаймні стратили свою гострість. Під впливом енергії, виявленої керуючим осередком, нарід почув свою суцільність, і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, звернувши всі сили на самооборону. Перелом стався так скоро—на протязі кількох тижнів—що польські політики і коменданти, які власне будували свої плани повного приборкання України власне на сих моментах депресії, зневіри і знеохочення до козацького проводу, майже нічого не встигли досягнути. Поки вони добилися до того українського осередку, де проходив сей процес відбудови, він уже закінчився, і Україна стріла їх знову озброєна до зубів і готова до боротьби на життя і на смерть.

¹⁾ Справозданне Василя Бурого в Путивлі 28 серпня с. с.: «Були вони в обозі у гетьмана черкаського Б. Хмельницького на річці на Русаві коло Маслового Ставу; гетьман зараз же закликав їх до свого шатра і взявши листа і прочитавши, говорив йому, Василеві, що він, гетьман, і все черкаське військо хочуть бути під государевою високою рукою в вічнім холопстві, а з Ляхами у них миру не буде: на тім він, гетьман, і полковники і все військо Черкаське цілували хрест між собою, щоб їм против Ляхів стояти всім за одно. А до тебе він, гетьман, послав своїх послів: Семена Савича, Лукіяна Мазура, Івана Нечипоренка з товаришами перед його, Василевим, приїздом за два дні. І був він, Василь, у гетьмана 2 дні, і гетьман дав йому, Василю з товаришами грошима 50 ефимків, і відправив їх з честю. А гетьманом Хмельницьким черкаського війська зібрано багато, в чотирьох обозах: сам гетьман в Черкасах і обозом стоїть на Ресаві, і з ним Татар тисяч з шість; а другий черкаський обоз коло Білої-Церкви; а третій обоз в Ставищі; четвертий обоз стоїть під Києвом, і гетьмана Радивиля в Києві обложили; а инший ще черкаський обоз стоїть під Черниговом. Та ще гетьман Хмельницький їде до себе мурз і Татар: Бей-мурзу з товаришами й хоче незадовго йти на Потюккого з товаришами. А Потюккий з Поляками стоїть табором в Хвастові, від обозу Хмельницького 60 верст. А як він, Василь, їхав до Путивля, в дорозі з Лубень писав до нього гетьманський післанець Семен Савич з товаришами, щоб він, Василь, підождав їх в Ромні, аби їхати до Путивля разом».—Білгор. вісті ч. 349 ст. 12—15.

Се вражіння підтримують і спостереження, що правда випадковій, частинній й по верховні, які могли зробити польські круги—ті розвідчики і всякого роду кореспонденти, що на підставі різних відомостей—язиків, під'їздчиків, перебіжчиків і т. д., старались виробити собі суд про ситуацію. Освенцім, на підставі вістей, які приходили з різних кінців Української землі, так характеризував стан річей при кінці липня н. с.: «Хлопство українне, вислизнувши з небезпеки, в котрій було після розпорощення, повернувши додому було так збентежене, що цілком забувши бунт і своєволю, з охотою приймало підстаростів і урядників і почало їм віддавати своє підданство. Але почувши, що шляхта (посполите рушене) пішла до дому, а король повернув до Варшави, і його при війську немає—бо його імя було для них страшне, а військо йде так лїново як на раку,—стало знову вертати до своїх злих прикмет і бунтів: реґіментарів і військо без короля легковажити, наступати на панів і підстаростів, дерти їх універсали, змушувати до утечі, наново вирікнися підданства, та почало громадитися до куп, заохочене універсалами Хмельницького»¹⁾.

В середині липня в польськїм штабі з приємністю оповідалося різні анекдоти на тему крайньої депресії козацтва, зачерпнені з тих облав і наґінок, що робилися над берестецькими недобитками, які безрадно блукали по лісах, не знаючи куди звернутись. «Вчора п. гетьман казав постинати кількох, а шляхтича Залеского, разом з ними зловленого—розстріляти; кажуть так: «Волиємо аби нас пани наші стинали, аніж хлопи, побратими наші, що від нас відступають». Бо се правда, що хлопи козаків самі бють, бачучи свою біду»²⁾.

В иншій реляції з театру війни: «Паволочане прислали до н. старости кальницького—просять милосердя і хочуть видати бунтівників і війта, що був фактором Хмельницького, та і всі инші піддаються й самі бють козаків, де тільки покажуться»³⁾.

Ведучи нетрудні облави на сих недобитків, вважали, що з селянством і міщанством справа буде полагоджена самою амністією. «Черни розіслано універсали, що король пробає всякі вини, аби лише по містах живність для війська готовили та посовані переправи поправляли»⁴⁾. Припускали, що з боку сеї черни більш ніяких жадань і не буде, як тільки даровання їм життя⁵⁾. Політична роля Хмельницького вважалася скінченою. «Шість тисяч козаків замкнулося в Чигрині, і як прийшов до них Хмельницький з 5 тис. Орди—заплативши викун ханові, і хотів, щоб вони його прийняли, ті не схотіли його пустити. Так сказали йому: «Нього пива наварив, сам його і виный», і не пустили—далі вартують його Татари. Взагалі сподіваємося в скорім часі, що хлопи повидають усіх бунтівників і принципалів»⁶⁾. Серед козацьких дезертирів, що неперемігали до королівського війська, висувалася знову кандидатура на булаву Забуського: «Козаки домагаються мати гетьманом Забуського, і він ним буде. Бунтівників сама чернь видає і бе». На переді коронного війська проектувалося вислати Забуського з другим таким перекінчиком—Ньском, на чолі трьохтисячного полку, і се мало бути—так думали—атракційним моментом для тамашнього козацтва⁷⁾.

¹⁾ С. 364—5.

²⁾ Реляція королевичеві з Бродів 18 липня—Ос. 2286 л. 176 об. (в скороченні сей лист в Staroż. I с. 330, але тут зього нема).

³⁾ «Новини з-під Ямполя» 27 (липня)—бібл. ординації Красінських 4032.

⁴⁾ Рел. з Бродів 18 липня.

⁵⁾ Више с. 310. ⁶⁾ Новини з Ямполя.

⁷⁾ Львівські новини з 23 липня—тамже л. 177

Але не пройшов іще кінець місяця, як иншим вітром повіяло по Україні, разом з вістями про нові універсали Хмельницького.

«Ціоншковский і Ятшембский приїхали до Прилуки», пише служебник Вишневецького з Шаргороду 30 липня—«з пошаною прийняті: (люде) раді були універсалам королівським, і реєстрові козаки показували їм ((Ціоншк. й Ятш.) свою охоту, а потім вночі на замок напали, так що вони ледво втікли; ранену челядь і коней (ловстанці) забрали і відпровадили до липовецького сотника, якогось Виторина, що стоїть в кількисот коней в Липовцю ¹⁾, а Богун в Жп(во)тові ґрунтується. Козаки почали були на голову тикати за Дніпро, але тепер вертають з-за Дніпра на сю сторону. Кажуть, що найняли сорок тисяч Орди, обіцявши їм по 10 талярів, і вже казали хлопам ті гроші складати; здається та Орда стоїть над Синєю Водою, 6 миль від Умані» ²⁾.

«На Подніпровю хлопи дуже бунтуються», пише камішепкий староста, Потоцкий молодший. «Кажуть: «Волимо на голову погинути ніж панам звикле послушенство віддавати» ³⁾. Хоч Хміль програв, ми можемо виграти, і иншого гетьмана мати зараз (можемо)». Піддані як тільки збіже зберуть і змолотять, зараз на Україну уходять. Причина непослушенства того хлопства—вони так говорять: «І ви не раз від нас тикали, а одначе збирались (знову), то і нам за перше нещасте має з дихвою нагородитись» ⁴⁾.

«Недостежа (?) й Іванчул полковник браславський універсали розіслали по Подніпровю (очев. Подністровю) і коло Богун—аби посліпство збиралося на Дербчин. І не думають бути панам своїм послухні. Післали до баші сілістрійського, аби їх прийняв, якби їм тісно було, і видав пропускні листи; всі готові на возах» ⁵⁾.

«Прийшов хлоп з України і розповів, що Хмель в 400 коней стоїть під Корсунем, і туди велів збиратися всім; але козаки по домах своїх хліб готують. Почавши від Хвастова всі хлопи табором стоять з козаками з усіми своїми достатками» ⁶⁾.

«Дають знати, що двох Тигів, братів рідних, хлопи з козаками, набігши в 200 коней, живими взяли; челядь побили, а котрі боронилися, з домом спалили. Було се в Ходоркові. По тім хлопи пішли табором. По инших місцях теж хлопк таборами тягаються, чекаючи більшої громади хлопів, і повно того хлопства всюди» ⁷⁾.

«Виговський з Хмельницьким, зрадники, бігають, бунтуючи Україну, аби до нього збирались; тому дурна і завзята чернь таборами йде під Корсунь. Богун під Прилукою збирає військо, а від хлопів по таляру витягає на Татар: каже, що йому 40 тис. обіцялось, і кожному по 10 талярів платні мається дати на місці, і живність. Два полковники подністриянські збираються під Дербчином (коло Шаргороду) на старосту камішепкого—що стоїть у Барі, несповна 4 милі. Взагалі війна війною, і як бачу, тяжко нам буде—аж до зими: хіба зимою їх за ласкою божою (можна буде) поконати: бо вони або на Запоріжже уступляться, або до дому мусять рушити і розійтись. А хлопи не вірять, що військо йде на Україну, кажуть: «Вони мусять вернутись під Краків, боронитись від Ракоція і він тих, що їх наш гетьман на бунтованні людей розіслав» ⁸⁾.

Знову вставала Україна!

¹⁾ Liponi. ²⁾ Осол. 2286 л. 178. ³⁾ Zwykle posłuszenstwo oddawać.

⁴⁾ Ос. 2286 л. 178 об. ⁵⁾ Тамже л. 178: відомости з 25 і 27 липня.

⁶⁾ Тамже, вісти з 29 липня. ⁷⁾ Тамже, вісти з 30 липня.

⁸⁾ Лист Мясковского в 4 серпня.—Ос. 2286 л. 180 об.

Тим не менше ситуація була більш ніж серйозна. Не було заслонів ні від Польщі ні від Литви. Польське військо, правда, «слізло на раку», але литовське загаялось уже в саму середину козацької території, сміливо і дуже енергійно, і почуття безпомічності і безборонності деморалізувало людиність. Малодушне поведження київського духовенства і магістрату супроти литовського наступу—було дуже небезпечним симптомом. Поки гетьманові й старшині вдалось наново піднести настрій—що було для них завданням моменту, сей період депресії в середніх тижнях місяця липня був дуже грізний і небезпечний, і особливо нервував наступ Радивиля: коли б він був вище скорше на два тижні, він міг би дійсно підрізати всю енергію сопро- тивлення¹⁾.

Проголосивши війну козащині ще 14 червня, Радивил витратив ще майже три тижні, щоб рушити своє військо фактично. Передовий полк під проводом Мірського, що демонстрував перед козацьким посольством свій похід під Смоленськ, він вислав 1 липня н. с. за Дніпро—щоб він переправившись під Гомелем заслонив йому перехід під Лоевим, а сам три дні пізніше рушив в долину Дніпром,—посадивши тяжку артилерію і частину пішого війська на байдаки, а тяжкий обоз лишивши під Речицею²⁾.

Мірський без труду розгремив козацьку чату, що стояла на переправі і та, прибігши, дала знати Небабі, що польський відділ, не дуже великий перейшов Дніпро. Небаба, не підозрюючи, що Радивил сам буде там—бо ж іще не вернули послани від нього, і можна було думати, що він далі займає становище нейтральне: веде пере-

1) Операції на північному фронті, кінчаючи білоцерківською угодою оповідає Regum in m. d. Lithuaniae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius—згаданий в літературі Жмельниччини (VIII. II с. 202). Як зазначив Смирнов в своїй монографії (с. 228), «коментарій» сей стоїть дуже близько до Реляції Януша Радивиля про його операції 1651 р., що на неї покликається Пасторій, і очевидно—він вийшов від самого Радивиля чи від котрогось з його двірських літератів. Інша реляція, такогож очевидно походження заховалася серед матеріялів, що привіз того року до Москви гонець Старий: Польські справи 1651 р., столб. 7: «Роспись из обозу в. кн. Литовского испод Киева, августа месяца 1651»; на жаль вона тут подана в такому лихому перекладі, що місцями цілком затрачує зміст. Документальний матеріял не зібраний разом, найбільше листів в збірці Starożytnosci Historyczne I с. 314 дд. Доповняю її невиданими документами Осол. 225 і 2286. З старої літератури найважніше Kotłubaj, Żywot Janusza Radziwiłła, Вильно, 1859. Новіша студія: Я. И. Смирновъ, Рисунки Киева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVIII в., в Трудах XIII археол. съѣзда въ Екатеринославѣ, 1905, т. (1908), тут м. ин. ґрунтовна розвідка, що приносить і деякий невиданий матеріял: Князь Янушъ Радзивиль в его кievскій походъ 1651 г. (ст. 213—374, кварто). Між ин. пок. автор дошукнувся згаданої реляції, привезеної Старим, за вказівкою Бантиш-Камєвского на портфелі Мілера Cosacica, але не міг знайти тих портфелів (с. 283); правдоподібно, ці портфелі містили копію з актів Старого.

2) Сей план подав він 30 червня до відома королеві,—Сапіга повідомляє королеви: «Князь гетьман польний литовський повідомляє з-під Речиці, що 6 день має мати забаву з козаками під Лоевим: хоче пустити частину війська в тил Іх табору, а з частиною наступити в чоло і замішати неприятеля, що стоїть там в великій силі»—Збірка Півночі і теж саме Осол. 225 л. 411—2.

гсвори,—без ніякої обережності рушив з Чернигова і напав на полк Мірського. Непомічений ним Радивил тим часом переправлявся через Дніпро і обійшовши його підчас битви відарив з боку з своєю кіннотою. Небаба «неуважний полковник», як його зве Самовидець, попав в таку сутичку, що з неї не вийшов. Оправдав своє прізвище: бився в-руч, затятий в праву руку боронився лівою і не піддавшись живим зарубаний був на місці ¹⁾. «Мужно з нами стрівся, але подібно як Кричевський, сам поліг убитий і людей всіх стратив» — писав Радивил з поля битви своїй жінці, 6 липня, — в день коли в берестецькім обозі приймано козацьке посольство. Богато лягло на місці, кільканадцять попало в неволю — між ними братанич Небаби, писарі військові, хтось з сотників, і козаки Чернигівського і Ніжинського полку, бубни і корогов 14», — як вичисляє реляція. Сих бранців, вислухавши їх зізнання, зараз же постріляно і порубано тут же. Чимало «черни» пішло в розсіпку, але чоловіка чотирьох заложилося в таборах окопавшись, і поки стомаде литовське військо забралося другого дня до наступу, виявилось, що комонник з старшиною в порядку відступив до Чернигова ²⁾.

Натомість прийшло посольство від міщанської Чернигівської громади з заявами покірности і благаннями не нищити міста і людей. Міщане обіщали видати всіх причетних до війська, що знаходилися в місті, і Радивиліві видко скортіло взяти в руки се огнище бунту: не вдоволившись міщанською капітуляцією, він 9 липня всім військом наступив на Чернігів.

Але тут його чекало повге розчарованне:

«В неділю, себто 9 сього місяця, рапесенько став під містом і педививши за собою військо, сам з кількома хоругвами вчинив під'їзд. Зараз вийшла конна сторожа — але ніякими фортелями не дала себе заманити. Князь поміркував положенне місця, оборонність і сили; взявши все під увагу: сильні вали, в котрих вони стали оброзом, за ними новий міський паркан (за весь час війни вони неустанно сипали й будували) — одно і друге густо обсажене людьми, а сам він приступив тільки з комонником.

«Отже не маючи ніякого фортелю прийшлося б не без великих утрат вести людей до штурму цілком відкрито через просторі ободони. Порадившись з старшиною

¹⁾ «Небаба бачучи такий тягар на собі, почав відступати пішо, але тут його товариш з-під хоругви п. старости мозирського добре заїхав: довго він від того товариша боронивсь і в-руч з собою ширмували, бо й той товариш зіскочив з коня, не можучи його взяти з коня; другий товариш поспів йому в поміч, і тут його приборкали вдвох, бо ніяким чином не хотів себе дати живцем узяти, і коли йому затяли праву руку, став лівою боронитись, так що його вбили на місці». Освенцім с. 349.

Його костюм: «На Небабі жуван отласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком; шабля в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в котрім було 7000 злотих золотом — то йому князь й. м. дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу». — Теки Наруш. 145 с. 400.

²⁾ Докладна реляція в двох варіантах, з 13 і 16 липня з несвижського архиву в теках Нарушевича 145 с. 213 і 241; коротша, але з деякими подробицями про Небабу, наведеними вище, з того ж архиву, тамже с. 399. Друга писана зараз по битві 7 липня, в двох копіях — у Освенціма с. 348 і в Staroż. с. 317 (також Краків. академії ркп. 342 с. 115). Лист Радивиля до жінки у Освенціма с. 348.

і не хотівши ризикувати цвітом війська—хоч у кінноти була така охота, що з коней готові були зсідати,—він тільки ,запрезентував шик' (казав поставитися лавою) і вислав трубача з напоминанням. А сам враз відступив і в милі став на становище, маючи надію, що може неприятель або за ним піде, або принаймні вилазку вчинить. Але ні одного ні другого: так замкнулися, що ані живого духу не випустили з окопів»¹⁾.

Так виправляв новий чернігівський полковник Пободайло—«строго здається против його волі поставили собі головою—помилки свого «неуважного» попередника. Але рада нанесена була глибока, погром такого сильного козацького війська й утрата одного з визначніших полковників зробила сильне вражіння по Україні. Ми бачили, як сею сумною вістю привитали Хмельницького по приїзді його з-під Берестечка. Подніпрове було збентежене. Козаки що досі трималися, не вважаючи на обходні операції Пашві²⁾, на вість про погром Небаби кинули свої позиції над Приплетю

¹⁾ Реляція 13 липня—Теки Нарушевича с. 216—7. В «Коментарію» про невідалу екскурсію під Чернігів замовчано. Натомість до польського штабу, видно, були післані реляції дуже оптимістичні—їх переказує Мясковский в листах з Любару з 4 серпня (лист до короля виданий в Памятн. II ч. 12, липний до стольника велюньського, невиданий, в Осод. 2286). «Литві ведеться добре: ки. Радивил Чернігів вирубав, пішов під Остер і Ніжин; п. Гонсевський, стольник литовський, ставши під (Ди)мером, двох полковників погромив». Сі відомости привіз до коронного табору післанець Гонсевського і відтісі передчасні триумфи пішли до Польщі. Кореспондент Союзи Млоцкий пише йому з Варшави 19 серпня, разом з вістями про побіду Гонсевського над козаками під Димером і підданне Київ: «Чернігів (Радивил) взяв штурмом, (з Київ козаки) повтікали, скоро тільки довідалися, що Чернігів взято». Автор. 221 л. 294.

«Самовідець» пише, що решта чернігівського війська, стративши свого полковника, вернулась до Чернігова і дала тут Радивилу—«за котрими притягнул под Чернігов», таку відправу, що він «там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч» (с. 27).

²⁾ Маємо реляцію Пашві Радивилу про сі його операції; в Staroż. I 314 вона датована «д. 24 червня з обозу литовського під Речицею», означення місця хибне, часу не можу перевірити, бо копія в ркп. Краків. Академії 342 с. 113 не має дати. Пашва доносить, що він заглибившись в Овруччину (се могло бути виконанням інструкцій даних Радивилом при кінці червня), мав щасливу потячку на ріці Норини під Народичами з тамошніми козаками (їх начальником сі копії називають Натульчича чи може Натальчича, Зозуленка і Сагайдачного). Він погромив їх в битві, приступом здобув містечко, випаливши і вирубавши людей, що поховалися в церквах; навіть узяті в полон старшину жовніри не хотіли лишати живими: всіх в'язнів порубано, і тільки з самою здобичею уходили назад на Приплеть. На переправі через Словечну приготувались їх погромити козаки Ждановича і Горкуші, але головному полкові вдалося відступити, обійшовши сю заставу, і мало що вона урвала.

За відомостями, одержаними від бранців, Жданович стояв тоді під самим Чорнобилем, а Горкуша в чверть милі від нього; між ними виїшла, мовляли, суперечка за худобу забрану в сім краю: приведено було більше як 8 тисяч штук до табору, більшу частину відправлено до Київ, а меншу полишено в таборі; походила вона мабуть з маєтків литовських панів, котрих до останнього розриву Хмельницький держав у своїй опіці. Так знищено Чорнобильську волость Сапиги, за котру він півроку тому так унижено дякував гетьманові, що тримає її в своїм протектораті (више с. 221).

під Бабичами і відступили на Овруч. Чорнобильська залога вступилась так само як і любецька¹⁾.

Смолевський рейд козацький, полишений без підтримки, теж був ліквідований висланим туди відділом драгонів кн. Саліги, разом з місцевим нсполитим рушенням. В кривавій битві під Кричевим, обложеном козацьким військом, погинуло немало литовської шляхти, але козацьке військо було розгромлено, Кричів визволений, і після сього литовське військо пішло виганяти козаків з Рославля: що з ними сталось, я не знайшов безпосередньої вказівки; можна думати, що вони відступили назад тою ж дорогою, якою прийшли, через московську територію.

Стольник литовський Гонсевський, висланий з більшими силами для того щоб збити припетське крило козацьке, не мав після того багато роботи: Антін полковник київський, полишивши свої припетські позиції, сам відступив до Києва. А коли Гонсевський вислав свої під'їзди під Овруч, против розложених там сил Горкуші, той також став спішно відступати під Київ. Гонсевський тоді спішно рушив і собі за ними. Козацьку залогоу поставлено над Ірпенем під Димером (15 км. від Києва) і тут в середині липня сталася битва, що рішила долю Києва. Коли Гонсевський, ставши в Димері 16 липня н. ст., вислав свої під'їзди під козацькі позиції, козацьке військо жваво кинулось на них; але коли на те наспів з головними силами Гонсевський, їм прийшлося спішно тікати на позиції, і «полковники», як їх глухо згадує Гонсевський (Жданович з Горкушею) не важились їх боронити, і спішно звели своє військо до Києва. Гонсевський взагалі представляє сю битву як блискучу перемогу—криваву для козаків, майже безкровну для литовського війська²⁾. Навпаки, козаки казали, що

¹⁾ «З обозу литовського, з-під Любеча 18 липня: від п. стольника литовського, що тепер старшує над полком Бабичьським, сьогодні прийшла відомість, що Оркуша на вість про перемогу над Небабою рушив з місця і пішов до Києва, і по сім Чорнобильці ворота нашим відкрили і видали решту козаків Смолевському, що туди був посланий. Він полишив там задню сторожу, а сам знищив сторожу козацьку (заслоу полишену військом що відступило на Київ), кількості побив і значних в'язнів узяв».—Теки Нарушевича 145 с. 218.

²⁾ Сю небезітересну реляцію Гонсевського записав Голінський, с. 512 під таким заголовком: «Копія листу до й. м. кс. референдара в. кн. Литовського від й. м. Гонсевського, стольника в. кн. Литовського з обозу з-під Овруча 18 серпня 1651 р.» Сей заголовок невірний: лист писаний не з-під Овруча, а з-під Києва, і не в серпні, а при кінці липня, мабуть зараз по одержанню «субмісії» київського духовенства і магістрату з 24 липня, долученої до сей реляції. Я наведу з неї дещо.

«Висланий від князя на те щоб стоячи над Припетю боронити границь в. кн. Литовського від неприятельських наступів, мав я в однаковій дистанції двох козацьких полковників, кожного з кільканадцятьма тисячами війська: Антона Ждановича, київського полковника, під Чорнобилем, а Горкушу (Orkusa), польського (polskiego) полковника під Овручем. Бажав я наперед спробувати київської сили, але коли я вже був на виході, під'їзди дали мені знати, що на вість про шасливу перемогу кн. Радивиля, що він погромив задніпрське військо і самого його регіментаря Небабу на місці положив, Антін злякавшись втік з-під Чорнобиля під Київ. Прийшлося мені рушитися з лекшим військом на Овруч—полишивши всі вези в обозі, аби того другого полковника заскочити. Але й той не додержав плячу—поспішив до Києва на вість про ту ж перемогу.

«Пішовши за ним в погоню, не вдалося мені його догонити, бо кидаючи тятари утік до Антонового табору. Дійшов я його вже сполученого, під Х...м

литовське військо в сій битві було побите і від Київа відбите, тільки київське міщанство і духовенство піднявши паніку, змусило козаків щоб вони очистили місто. До сєї київської паніки ми вернемося, поки що зістаємося при факті, що післ. сєї битви на Ірпеню козацьке військо вступилося під Київ, і дорога литовському війську була відкрита.

(щось зіпсоване), в пяти милях від Київа, і 16 дня с. м. під Димером, в милі від них став. Другого дня кинув частину охотника на під'їзд, і як тільки їх побачила козацька сторожа й дала знати до табору, так густо висьпали за міст через Ірпень ріку до шанцу, споруженого з тої сторони від нас Повідомлений про се, вискочив я на поміч, щасливо вдарив на шанці—так що і шанці, і міст тої, дуже довгий, і болота просторі вкрилися трупом, а полковники, уратувавши себе і недобитків спаленням мосту, втікли тої ночі до Київа. (Відомости про сей погром, і про князя—тут дещо вирізано при оправі) так їх настрашили, що і з Київа обидва полки почали тікати, забираючи хто що міг. А митрополит київський з духовенством своїм і все місто прислали субмісію такого змісту, що віддають в руки (наші) місто й армату і благають з плачем життя собі й черни київській, а містові оборони—посилаю копію їх супліки, привесеної мині їх послами, а скоро будуть і самі у ніг маєстату королівського з належним підданством...

«На закінченне листу подаю до відому, що Виговський, писар Хмельницького, біг через Київ за Дніпро, бунтуючи поспільство і потішаючи його, що хан, обдарований Хмельницьким, вернеться з Ордою в поміч йому, а полковникам (очевидно Ждановичеві й Горкуші) велів збиратися на раду до Корсуня». (Далі відомости про Хмельницького, подані вище с. 308).

Зміст реляції Гонсевського Радивиліві переказує отся невидана реляція з литовського обозу 25 липня:

«На саме рушення звідси під Чернігів прийшла від й. м. п. стольника в. кн. Л., поставленого над Бабчеським полком, така відомість, що він пустився в погоню за київським полковником Антоном і його намісником Оркушею, коли вони уступалися з-під Чорнобиля, і догонив їх над рікою Ірпенем, під Димером, тільки в 6 милях від Київа. Неприятель, переправившись в табором, виставив на тім березі сильні шанці, щоб зборонити нашим переправи, але не витривав відважного наступу спішеної кінноти і пішого війська: викурений з шанців, мусів тікати: одні мостом побігли до табору, інші на болота. Наші сильно на них ударили: рубали і з мосту скидали, тонивши до половини мосту, що йде майже на півмилі; і ті що втікли на болото, не відсиділися, бо наші жваво кинувшись на них, частину вистріляли, а частину випекли (!). Остаточну перемогу то тільки стримало, що половину мосту запалили за собою, і тим дальшу погоню за собою утруднили. Густо ліг труп: наповнилися ним окопи, болото, міст, і сама ріка. Між иншим поліг Воропай (Wopray), великий осавул, которого головою оба сі полковники вели справи. У наших, з ласки божої, шкоди не було (вчислено втрати). Міцна надія на Бога, що військо при своїй охоті ледви в Київі опреться. Відти—як оповідають язика, і шпиги що повертають,—козаки йдуть в глибину України. Коли б тільки Бог пощастив тому замислові під Черниговом: там замкнулося немало недобитків Чернігівського полку, также з Ніжина, Борзни, Багурина, Мени, просто—з усеї Сіверщини, більше як 40 тисяч козаків».

Приписка: «По написанню сього листу—з багатьох поважних міркувань стала ординція князя й. м.: полишивши валогі в Любечу і в Лойові самому рушитися з усім військом просто до Київа».—Осол. 225 л. 417—8.

Треба завважити, що наслідком тісного звязку операцій Гонсевського з походом Радивиля в сучасних звідомленнях і в північних оповіданнях про сей похід битва під Димером представляється також безпосереднім ділом Радивиля. Так і в цитованих вістях Млоцкого напр. мішається те що робив Гонсевський і що робив Радивил, так що нераз трудно й розрізнити.

Відомість про се, 20 липня принесена до годовного литовського табору що стояв під Любечем, змусила штабову верхівку переглянути й змінити свої пляни. Досі, вважаючи київську заслону досить сильною, Радивил не вважав можливим добувати собі дорогу до Києва, маючи зліва сильний козацький корпус, що опирався о Чернигів. Він був вислав до Києва (можливо що зараз же після погрому Небаби) заклик до підданця—маємо таку звістку перед ірпенською битвою¹⁾, Радивил міг тоді пробувати добути добровільну капітуляцію—під вражіннями погрому Небаби. Але вести наступ на київську заслону, маючи по лівій руді непоконалий Чернигів, він не рішався. Не здобувши Чернигова своїм наїздом 9 липня, він рішив повести з ним боротьбу більш витривалу. Розіслав кінні роз'їзди в тил Чернигова, щоб розірвати його звязки з периферією і занобігти громадженню нових сил, а сам очікував артилерій, щоб з нею рушити на Пободайла²⁾. Допіро потім мав наступити марш на Київ, або ще далі—марш за Дніпро, в напрямі Вишнівеччини (на Лубні й Прилуки): глибокий обхід Києва, плян менш ефектовний, ніж негайне опанованне, але з стратегічного становища—зламання українського повстання, безсумнівно далеко серйозніший і в наслідках важніший³⁾.

¹⁾ Про висланий до Києва лист від Радивила оповідав путівльський купець, що виїхав з Києва 5(15) липня: при нім прийшов до полковника лист від германа Радивила, щоб Києве добили чолом королеві і Річпосполитій, а коли не дібють, то він, Радивил, на них прийде скоро, і в Києві від того великий страх. У Смирнова с. 273.

²⁾ Вище наведепа реляція 13 липня про невдалу екскурсію на Чернигів кінчиться такими відомостями: «Князь й. м. повернувся (з-під Чернигова) до Любеча, і туди визначили йти возам і тягарам обозовим. Але боком пустив від Десни на Слабунь (Slabun) кілька татарських хоругв і 18 значків люзної челяди, додавши (до кожного) одного товариша. Аби лівим крилом загорнути все що трапиться і не допустити клопом скуплятися і переправляти підмоги за Десну. Застали ми там в домах пустки, але в полях багато збіжа і худоби, і військо значно підживилося. Тепер, відпочувши трохи, мало що не навідуємо вже, порядно, з арматою, пана Пободайла, теперішнього чернигівського полковника, котрого здається против його власної волі вибрали собі за голову на місце Небаби. Чекаємо тільки доброго язика і висланих шпигів».—Теки Нарушевича 145 с. 217—8.

В цитованій вище реляції 18 липня з-під Любеча (перед одержаннем відомости про битву під Димером): «Сьогодні князь й. м. виправляє добру чату за Чернигів ік Седньові, відтинаючи сукурє місту: пана підстоля, п. оберштерляйтнанта Ганскофа, п. майора Нольда, п. старосту радунського і кілька інших хоругв».—тамже с.218.

Цитований кореспондент Сопігів Млоцкий, пустивши 19 серпня передчасну вість про здобутте Чернигова, тиждень пізніш дає кращі відомости від самого Радивила: «Князь (Радивил) чекає (в Києві) королівської резолюції, що йому скаже робити далі, бо Чернигів лишився позаду нездобутий, і в нім козацького гультайства замкнулося сила. Додає в своїм листі, що хоче знову вернути до Чернигова, бо хоч лишив там чимало війська, але не хоче мати неприятеля в тилу».—Автогр. 221. л. 294.

³⁾ Сей плян, досі незвісний, відкриває невидана реляція Бжостовского зі Львова 26 липня: «Писав я, що й військо литовське не стоїть дурно. Коли знищили табор під Любечем, будуть братися просто до Києва, або поза Дніпром, волостями князя воєводи руського» (до Kiiowa prosto albo po Zadnieprzu, na włosci x. p. wdy ruskiego)—Осол. л. 228 л. 414 об. Можна думати, що се був не стільки плян Радивила—якого більше вабив київський

День походу на Чернігів був визначений на 20 липня ¹⁾—коли саме наспіла від Гонсевського відомість про битву під Димером і уступлення київського війська. Сю повину взято під серйозну розвагу, і в результаті кількадесятих міркувань і обговорювань сеї справи, 25 липня ²⁾ рішено до дальших розпоряджень короля лишити під Черніговом обсерваційний відділ ³⁾, а самим як можна спішно йти під Київ. Армату і угорську піхоту виправлено водою, байдаками; решта пішого війська пішла з кіннотою берегом; зійтися мали під Сорокошищами (Сорокоціями). Йшлося тяжко. «Литовське військо з-під Чернігова до Київа комонником ішло, тяжких переправ мали без кінця (gwaft): одного дня пять мостів самі собі побудували, другого дня сім разів пливали», переказує реляцію Радивиля Млоцкий. Байдаки також слізнилися, так що се викликало деяку затримку. Під Межигорським монастирем коло Вишгорода по сім визначено схід головного походу з відділом Гонсевського. Радивил спішив використати київську паніку і бепомічність, щоб опанувати Київ і його околицю, поки Хмельницький зможе прийти їм в поміч.

Ця київська паніка являється справді дуже характеристичним показником настроїв і відносин того моменту, коли Хмельницький з старшиною старався опанувати ситуацію на Подніпров'ю. Досить яскраво описує її сторонній свідок, московський піддядний, що переїздив Київ коло 20 л. с. липня, себто кілька день після Димерської битви. «Польські люди пішли були на Київ, і київський полковник Антін не допускаючи їх до Київа стрів за 15 верст; билися весь день і козаки польських людей побили і до Київа їх не допустили. А коли був бій, київські міщани свої пожитки з Київа вивозили, і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнем. Утікаючи і пожитки вивозячи з великого страху одні одних топтали, і між ними в Київі на улицах і на перевозах був великий стиск.

«Полковник київський Антін писав гетьманові до Корсуня, що він за Київом стояв заставою і кілька разів бився з Яххами, і до Київа не допустив. А київський митрополит і печерський архимандрит писали до нього (Антон) сильно його прохаючи: їм стало напевно відомо, що гетьман Радивил посилає на них велику військову силу, наказавши їм побити на заставі київського полковника і козаків, а потім йти до Київа і там церкви й доми до решти знищити, а Киян, яких застануть—усіх вирубати. Против такої великої сили він, київський полковник, стати не може, тому нехай би він в Київі против Поляків більше не стояв, а виїшов би геть, а митрополит вишле до Радивиля своїх посланців, щоб він не велів руйнувати церков і побивати православних християн. Бо вони—всякого стану люде, духовні й світські, хочуть бути в підданстві і всій волі ко-

тріумф а Іа Болеслави, як побажання Вишневецького і приятелів. Може бути, що з сього становища треба оцінювати і згадку двірських записок Осол. 225 л. 419 об.: «дня 22 (серпня) листи від п. краківського, в котрих сповідає, що лишивши п. Пшіемского під Любаром з арматою і піхотою, він сам з комонником пішов за Дніпро (мабуть—до Дніпра), тим більше що польний гетьман литовський виїшов до Київа і пише королеві й. м., що йому далі вели ь чинити? чи йти за військом за Дніпро, чи вертати під Чернігів де замкнулося козаків до 40 тис.» І далі: «Декотрі наші чати пішли за Дніпро».

¹⁾ Сю дату походу на Чернігів подає згадана реляція про похід Радивиля на Київ, привезена з Литви Старим.

²⁾ Пор. вищенаведену реляцію 25 липня, її закінчення на с. 325

³⁾ Див. вище, на с. 326, що переказує Млоцкий з реляції Радивиля

ролівській, а що козаки против короля стоять, і війну ведуть і Київом володіють,—се чиниться не з їх волі. Тоді полковник з застави зійшов з козаками, і став у двох милях вище Києва, і йому стало відомо, що митрополит послав до Радивиля свого посланця дуже прохаючи його, щоб він прислав своє військо для охорони Києва—а вони хочуть бути у всій волі королівській¹⁾).

До нас справді заховалась ся «київська супілка», вислана київським духовенством і міщанством після димерської битви—тільки розуміється не до Радивиля, що стояв тоді під Любечом і ще роздумував, чи йому йти на Чернігів чи на Київ,—а до старшини й усього лицарства передового відділу, що йшов під проводом Гонсевського. Документ інтересний і вартий того, щоб його навести в цілости (в перекладі):

Світлійшим і вельможним ї. м. панам регіментарям й. кор. м. війська в. кн. Литовського і всьому рыцарському колу найнижчий посадаючи поклін, слізю просим аби ваші милости, наше милостиве панство, зволили показати милосерде як над нами самими, так і над домами божими і над усім містом Київом і не дозволили хоругвам його спустошити. Бо ж ми ніколи не підносили руки нашої против помазанника божого, а за щасливе панованне його маестат божий благали. Навнаки богато шляхти і шляхтянок ми заховали живими під час тих завірюх, і вони самі про се розкажуть перед вашими милостями, нашими мил. панами. І ми давно б уже в. мл. нашому милостивому панству заявили нашу відданість—коли б нам був дозволений вільний переїзд. Отже ще раз просимо охорони від імпетів воєних. Дано в Києві у св. Софії 24 іюля р.б. 1651. В. м. всього добра зичливий богомолець і унижений слуга з усіми підписаними Сильвестр Косів митрополит київський і галицький. Йосиф Тризна архимандрит київський печерський з усею в Христі братією. Бурмістри й райці міста й. кор. м. Києва²⁾.

Як я вже зазначив, військо козацьке було сильно обурене такою малодупнєю поведінкою Києва. Гетьман вислав докірливого листа на руки митрополита, ще суровішу догану полковникові, що він послухав митрополичого прохання і без гетьманського наказу покинув Київ; велів йому вернутись назад і боронити Київ. Полковник виконав сей наказ і вернувся. Але що гетьман не зміг фактично виконати своєї обіцянки—підслати сильної підмоги, та полковникові прийшлося вдруге опорожнити місто, коли литовське військо приступило під місто.

Наступ почався в перших днях серпня. Першого або другого головне литовське військо ввійшло в контакт, в околицях Вишгорода, з передовим відділом Гонсевського. 2 серпня стали на Оболоні, під подільським укріпленням і почали зводити гарці з козаками³⁾. Другого дня прийшла під місто на байдаках Радивилюва піхота. Для сильнішого вражіння князь велів підняти на байдаках як найбільше значків, не тільки литовських, а й польських, щоб здурити київську залогу, мов би то з ним прийшло й польське військо. Одночасно став приготувляти сухопутний наступ, дуже старанно й обережно, рахуючися з тим що оповідали «язики»: що козаки знову в Києві й сподіваються помочи від Хмельницького (Сопн.).

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 472—3 (перекладаю з деякими скороченнями).

²⁾ Копія в збірці Русецких ркп. 31 с. 149 і у Голінського с. 154; Осол 225 л. 419 і Staroż. I с. 337—8 стилістично де що відмінні і з датою 21 липня. Може виникнути питання, якого стилю ся дата: коли старого, то супілка могла бути післана справді Радивиліві; але мало правдоподібно, щоб на такій архидьяльщині стояла старо-календарна дата. Що се Гонсевський одержав від духовенства супілку і переслав її королеві, маємо виразні звістки в сучаснім листуванню.

³⁾ Се оповідає Єрлич під днем 2 серпня.

З сим кількадечним постоем литовського війська в Вишгороді, коли воно готовилося наступати на Київ, звязується популярна київська легенда про подільську святиню—чудовну ікону Божої матери, що досі переховується в головній церкві Київського Брацтва і вважалася його головною святощю. Мовляв коли Радивилове військо стало в Вишгороді, оден з вояків, бушуючи в тутешній церкві, ударив зброєю по лиці Божої матери; від того зробився знак, кров потекла і под. Тоді вночі Вожа мати з'явилася Радивиліві і загрозила, що коли він не пометиться за її обиду, то не вийде відти. Радивил другого дня велів повісити того безбожника і спішно вийшов не зробивши Вишгородові ніякої шкоди. А ікона потім чудесно приплекла Дніпром під Брацький монастир і була монахами поставлена в нім¹⁾. Одначе аналіз ріжких подробиць сеї легенди не знаходить у Радивилівім поході 1651 р. відповідних фактів, так що сей мотив: обезчещення ікони і чудесні знаки на ній, чи—чудесна піста її, видима річ, не звязалася міцно з конкретною обстановкою Радивилового походу по гарячим слідам подій, хоч вона й давала для сього опорні пункти. Вишгородський священник Василь, в числі інших емігрантів вийшовши з ріднею до Путивля, в чолобитній цареві жалівся, що лядське військо, несподівано прийшовши в 1651 р. на Вишгород, церкву спалило, батька і брата сього Василя розстріляли при тім Німці, майно їх розорили, і рідня їх тепер стоїть з іншими Черкасами емігрантами під Путивлем—про ікону нічого²⁾.

Наступ на Київ призначався на 4 січня. Одна частина кінного війська мала наступати просто від Вишгороду, старою і колись утертою дорогою—що нею ходили на Київ чернігівські князі: під Дорогожичі і св. Кирила. Друга мала обійти і зайти від Старий Город, на св. Софію, від т. зв. Пробитого Ваду—що польські антиквари звязували з легендарним наступом на Київ двох Болеславів. Одвочасно інше військо мало приступити від Дніпра на байдаках. Вистріл гармати на світанку мав дати знак початку наступу всім частинам (Сомм).

Але гетьманська залога не чекала сього знаку. Не дочекавшись помочи від гетьмана, вона вважала свої сили занадто слабкими супроти неприятеля, при неприянім настрою міщанства в додатку. Урядова реляція каже, що се демонстрація литовських і польських хоругв на байдаках осягнула свою мету: полковник Антін набрав відповідного респекту і рішив уступитись. Про се митрополит чи хтось з його людей зараз же словістив Радивила: якийсь митрополичий чоловік викрався «стороною ходячи» й припис князеві листа з повідомленням: «Антін злякавшись байдаків, що загородили всю ріку, і переконавшись, що прийшов сам гетьман (Радивил), виїхав наче щоб доглянути глибини рік і смерком на човні утік, а за ним виїхав і Аркуша з кіннотою в поле під Печерський монастир». Так оповідає литовська реляція³⁾; але Брлич говорить про вихід за даним гарматним гаслом ввечері з 3 на 4 серпня—очевидно зовсім не тайний. З тим виїшли і всі хто вважав себе чим небудь скомпромітованим перед Поляками: небагато хто зістався з міщанських домов. Наздогін за

¹⁾ Акты Ю. З. Р III с. 481. Пор. в львівських вістях 31 липня: «Про литовське військо чутки з Паволочи, що вирубали Вишгород в 3 милях від Києва—Осол. 225 л 417 (вісти надруковані в Staroż, але без сього закінчення).

²⁾ Новіше оброблення сеї легенди в книзі проф. Мухина, Києво-Братської училищній монастирь, 1893 с. 280. Інша література й аналіз легенди у Смирнова с. 278 лд.

³⁾ В звідомленню Старого.

козаками вислано литовські під'їзди, які приїхали аж під Трипілля, розсліджуючи, чи козацьке військо не заложилося десь під Київом, і після сього Радивил почав займати покинений і безборонний Київ. Полковник Корф, висланий ним до міста з відділом драгонів, застав лиш кількадесят людей, що не вийшли своєчасно, здебільшого тому що загуляли.

Тим часом князеві дали знати, що митрополит їде до нього з св. Софії в кареті, щоб стріннути його на дорозі і просити пожалувати місто і церкви. Радивил вислав на зустріч митрополитеві своїх людей, з жаданням вияснення, чого до нього їде митрополит, і як він оправдує нельояльне поведіння духовенства і всієї громади м. Києва. Тут одначе з'явилися ті свідки, до котрих відкликувався митрополит в своїм листі до Іонсевського: та шляхта, що переховувалася в Києві під протекторатом митрополита і архимандрита. Вони свідчили перед князем, що митрополит, архимандрит й інші монастирі переховували їх самих, їх жінок і дітей, і навіть того ранку їм грозило бути порубаними і потопленими, коли б їх не зберігло духовенство: вони замкнулися було по монастирях, і до тих монастирів уже почали приступати, напевно вирубали б і їх і їх духовних протекторів, коли б не приступило княже військо. Супроти таких представлень Радивил мусив переложити гнів на милость. Пислав стольника литовського до маїстрату з жаданням, щоб міщанство відновило свою присягу на вірність королеві, видало б корогви, армату і ключі городові—і обіцяв за те повну безпечність. Від духовенства взято в застав ректора академії, а справу його відіслано на рішенне короля ¹⁾.

Місто розділено на дільниці між хоругвами, для порядку і безпечности, а сам Радивил з своїм штабом зробив парадний в'їзд до Старого Городу, через Золоті Ворота, вступаючи в сліди Болеславів ²⁾. Цитована реляція описує се так: «Сам (Радивил) ввійшов у город з військом через Золоті Ворота—названі так тому, що король Болеслав, добуваючи Києва, напереді в'їхав через ворота і вдарив їх шаблею що була позолочена—і з того часу прозваний був Сміливим. Стрїчав його (Радивила) митрополит і архимандрит печерський з усім духовним чином, але купців і міщан було мало, тому що багато їх зійшлося з козаками і повтікало до українських міст; інші вийшли з козаками або по монастирях поховались. Війт з писарем клали князеві під ноги корогви і ключі городові віддали, і зложили наново присягу. Князь зайхав до св. Софії, і митрополит з усім собором служив молебень і співали стих: «Тебе Бога хвалим». А військо все стояло під земляним валом».

Прибичний маляр князя Абрагам фон Вестерфельд, що товаришив князеві в сим поході, komponуючи рисунки—очевидно для проєктованого (але не здійсненого) ілюстрованого опису його київських тріумфів) представив між иншим і сі сцени: входу

¹⁾ «Розпис із обозу», Commentarii, Єрлич. Млоцкий пише Copizi 19 серпня: «Супліку митрополита і всіх Киян, вислану до литовського війська, послаю в. м.; в застав узяв (з контексту виходить, що Радивил) черця старшого київської академії (czernca starszego akademiey kijowskiej) на заруку того, що не зрадять; кривди їм ніякої велів не чинити і зараз далі рушив з військом». В листі 25 серпня: «Питається князь й. м., що велить король робити з старшиною духовенства (z starszyną duchowienstwa)».

²⁾ Се підчеркують особливо Commentarii: «4 серпня кн. Януш ввійшов до міста через Золоті Ворота—славні тим, що ними доти входили тільки два королі-побідники (два Болеслави польські), і став табором під містом, між св. Софією й Печерським монастирем»—с. 119—120.

Радивилового війська через зруйновані Золоті Ворота та стрічі Радиви́ла під брамою св. Софії, в доволі реальній обстанові ¹⁾). Навпаки, велика пам'яткова медаль, зроблена на звеличення цього факту, представляє капітуляцію Киї́ва в стилізованих античних формах, і тільки краєвид Киї́ва на горизонті дає цьому образіві дещо реальне ²⁾). Пишна напис: «От полама́ні киї́вські лу́ки і бунті́вничі ту́ли (ко́лчани) пере́дає Ра́дивил то́бі, коро́лю Ка́зимире!» ³⁾ вказує на призначення, з яким робилась ця пам'ятка.

Але ні сервілізм київського духовенства, ні свідчення шляхти, ні щедрі запевнення Радиви́ла що до безпечности і незайма́ности не забезпечили її Киї́ву. Правда, місто не було віддане «на поток і розграбленне» офіційно, і на сій підставі різні польські джерела категорично говорять, що ніякого грабування ні насильства не було дозволено. Але в дійсности і сам Радивил в ролі любителя старини і мистецтва досить дав себе в знаки київським пам'яткам ⁴⁾). І його військо під претекстом розшукування бунті́вників, захопле́ної у Поля́ків здоби́чи і т. д. досить господарило в в київських комо́рах—як оповідали київські післанці в польських таборі, коли обидва війська—коро́нне і литовське—наре́шті з'єдна́лися ⁵⁾). В оповіданнях же різних вісту-

¹⁾ Сей дорогоці́нний, єдиний в тім роді альбом Вестерфельда—не в цілости, а тільки в деякій частині очевидно, знайшовся в ко́піях споряджених в 1780—1790 р.р. для польського коро́ля Станіслава-Авгу́ста, в колекціях петербурського Ермітажа, і був виданий з цінним коментарем І. Я. Смирновим в Трудах XIII (катеринославського) археоло́га. з'їзду (т. II, 1908). Де що захова́лось і в оригіналі, але не взято досі на певний облік. Аналіз переведений київськими археоло́гами, виявив, що деякі з рисунків Вестерфельда маю́ть знові документарний, можна сказати—фотографічний характер, інші допускаю́ть грубі зміни, які можна пояснити тільки тим, що тут комбінувався матеріал перших безпосередніх начерків при пі́знішій перерисовці і компановці; деякі маю́ть виразні фантастичні додатки, для надання обстанові улюблених виглядів руї́н (зруйновані верхи, дерева що повіростали на мурах і под.). Підписи пороблені на сих ко́піях часто зовсім помилково і їх треба брати з усяма́ скептицизмом. Див. напр. аналіз переведений І. В. Моргілевським над видами св. Софії в його праці: Киї́вська Софі́я в світлі нових спостережень, в збірнику «Киї́в та його околиця», 1926.

²⁾ Видана Смирновим тамже, табл. II № 1.

³⁾ *Kiovios arcus fractos pharetrasque rebelles Radzivil en tradit, rex Casimire, tibi!* «Лу́ки» натякаю́ть на герб міста Киї́ва—лу́к або арбалет.

⁴⁾ Найбільш звісна історія частини мо́щей св. Варвари, що Радивил ка́зав собі дати старшині Михайлі́вського монасти́ря (де ті мо́щі лежали), і ті забрані Радивилом частини потім мандрували як святиня по різних правосла́вних монасти́рях (запис про се і́гумена Михайлі́вського монасти́ря Софо́новича, 1670 р. видана в Трудах київ. дух. акад. 1894, III, інші оповідання у Смирнова с. 289—90). Але на мо́щах, розуміється, діло не кінчи́лось; різні вістуни оповідали досить конкретно про пам'яткові церковні речі: дорогі евангелі́ї, ліхтари́, ризи, і навіть дзвони, забрані Радивилом з київських монасти́рів (Польські справи моск. архива загр. справ, вісти 1651—2 pp.)

⁵⁾ Служебник біскупа київського, при́їхавши до польського обо́зу в 20-х днях серпня, до́нссив йому з Фастова 28 серпня: «Половину Киї́ва литовське військо обернуло в попіл: згорів костел з кляштором оо. бернарді́нів; костел оо. доміні́канів і костел катедральний за ласкою бо́жою цілі зістали. Монасти́р й церкви майже всі пограбовані».—Теки Наруше́вича 145 с. 264.

Польський обо́зовий дивні́к, записуючи, під днем 3 вересня присилку з Киї́ва, від митрополита, «добрих напоїв» гетьманові Пото́цкому, оповідає що ті лю́де, які ті напої привезли, «богато оповідали про спалення і опус-

нів та втікачів з Києва, що розбіглися на всі боки, за Дніпро і за московську границю, сі подробиці виростали в жалючий образ київського знищення¹⁾. А доправила його величезна пожежа, що вибухла в місті 16 серпня н. с., бушувала потім ще гірше 17 серпня і страшенно знищила Подол.

тошенне Києва, і яка велика здобич литовському військові дісталась, як у грошах так і в інших річах рухомих—на мільйони треба рахувати, бо у трьох тільки купців знайшлося 160 тис., а що ж у інших!—в сребрі, в клейнотах, котрих велика частина лишилась від пилявецької (здобичі)—Sta-гоf. I с. 292. Про суд визначений Радивилом над винними в бунтах, засуди і екзакуції тут же зараз згадує Коховський с. 282.

¹⁾ «Самовидець» Ракушка в таких рисах представляє київську окупацію: Радивил «Подолное мѣсто немал пустое застал, бо с козаками и мешчане кievские уступили суднами вниз Днѣпра ку Переяславию, Черкасам и к иным мѣстам коло Днѣпра, где могли пройти байдаками и иними суднами... И поплюдровавши в Киевѣ войско литовское потягнуло под Бѣлую Церковь» (с. 27).

Кияне, що їх стрів недалеко московської границі путивльський вістун коло 12 серпня н. с., розповіли йому, що вони біжать з Києва вже десятий день, і при них прийшов до Києва литовський гетьман Радивил і з ним литовські люди кінні, а піші на човнах—рікою Дніпром. А полковники Матвій Гладкий, Горкуша, Антін з Черкасами розбіглися з Києва геть по різних городах. Міщане втікли до Печерського монастиря, а декотрі до інших городів, а решту в Києві побито, і тепер в Києві стоять литовські люди. А ті Кияне, що замкнулися в Печерським монастирі, ті хочуть бити чолом Радивилу» (Пол. дела 1651 р. № 1 ч. 2—у Смирнова с. 285).

Міщанин київський Федор Боришпольченко, сполучаючи військово грабування з результатами пожежі, так описував київську руїну в листі до білгородського воеводи, в місяця вересня: Безбожні еретики церкви божі попалили, а насамперед кам'яну соборну церкву Богородиці в місті (на Подолі)—пограбувавши весь скарб, ікони попалили і сама вона вигоріла—тільки стіни лишилися. А стояли вони три тяжкі, і Жиди й Ляхи («жиди» очевидно кальвини) ставили своїх коней в церкві Пресвятої Богородиці, і по інших церквах теж було. Дерев'яних церков згоріло п'ять: Николи Доброго, Николи Набережського, Святого Василя, св. Пророка Ліії, св. Богоявлення в Братстві—тепла. А котрих не спалили, ті всі спустошили: ікони дорогої окладні позабирали, а інші на тріски порубали. Дзвони з усіх церков забрано і на байдаки навантажено, але пістє байдаків за божою ласкою козаки відбили. В монастирі Печерським весь скарб теж забрали, і те паникаділо, що православний цар прислав з Москви Пречистій Богородиці, нечестивий еретик велів увяти. І у св. Софії—де сам митрополит був, також увесь скарб забрали, і всякі церковні річи: ризи, сосуди, і всю церковну покрасу і образ св. Софії. І по всіх монастирях: в Межигорьським, у Николи Пустинського, Михайла Златоверхого, св. Кирила, Михайла Видубецького—до решти поруйнували, спустошили і скарб забрали». (Друк. у Соловйова, в першій вид., X с. 255, в пізніших опущено).

Київський магістрат після замирення, в листопаді 1651 р., подав таку заяву про «спустошення Києва за приходу Радивила з військом»:

«Під той час вигорів весь город з невеликими виїмками, поперше—кам'яна соборна церква пресв. Богородиці, ринок, крамниці, ратуш, бровари, комора з порохом, пекарні, важня, торгові ради, двори ратушні, двори шляхецькі, в церкві всі книги старосвіцькі, надання земель, автентичні привилеї, від котрих тільки потвердження зістались, і багато інших (документів); армата ратушна, порох, оливо, корогви, бубни, нантки всякі, віск, сало, меди, со-

«Згоріло домів більше як дві тисячі і кілька церков, а саме Пречистої на ринку, в котрій персховувалися книги ґродські і земські, і всі пропали, монастир жіночий св. Фрола, церква Доброго Миколи, кляштор Бернардинський—і дзвони погинули», записує Єрлич. А польський обозовий дневник додає такі подробиці: «16 серпня показався огонь над Дніпром і до 60 домів зрівняв з землею; але костел св. Яцка піхота оборонила. 17 серпня в полудні знов показався огонь—такий страшний, що я такого ніколи не бачив. Насамперед згорів костел оо.бернардинів з кляштором, школи, вірменська церква, дві старинні церкви дізунітів (православних): одна св. Трійці, друга заложена ще Володимиром князем кївським. Самих шляхетських домів згоріло коло 300. Над вечір прийшов до того ще такий страшний вихор, що нам, як з гори дивилися, привиджувалося пекло, або Содома й Гомора. Напевно пропав би й наш обоз, коли б не був заложений на високій горі, також і річи й товари, бо всі крамниці погоріли, і з того незчислима шкода. Костел оо. домініканів зівстався цілий, бо оден воляк загасив полемінь в бані, що вже тїла з годину або більше. Костел катедральний также зацілів від огню»¹⁾.

Хто був причиною цього огню, се лишилось незвісним, і давало привід до ріжних, досить характеристичних здогадів. Єрлич глухо складає біду на «своєвільників» (себ то козаків) що вчинили се «для грабунку». Коховський згадує про поголоски, що обвинувачували в сім литовське військо—воно мовляв умисно спалило місто, аби з нього не покористувалося коронне; але се були безпідставні чутки, поясняє автор,—бо магістрат вислідив, що причиною був якийсь божєвільний крамар: він запалив свою крамницю, і сам кинувся в огонь²⁾.

Твардовський навпаки вважає се «штуками» Хмельницького: що він хотів викурити Радивиля з Кїва огнем, і взагалі знищити його разом з містом,—на те кілька разів починав пожежу. Зв'язує з пожежею і козацький напад, що стався того ж дня. Під Кїв прийшов тоді значний відділ козаків з Татарами (понад три тисячі, як рахують) і пробував обложити обоз Радивиля, користуючи з неладу і замішання, викликаного пожежею; але не мав серйозного успіху: його відігнане по перших невеликих успіхах.

Та чи була ся кївська пожежа козацькою штукою, чи ні, в кожному разі пробування по ній в Кїві для литовського війська стало менш догідним—тим більше що лод, вага: що забрано, а що погоріло». «Всякі справи вікопомні і окраси міські разом з церковними річами погоріли». (Бантиш-Каменського Історичники I с. 37).

Тут, як бачимо, хоч глухо але досить виразно, крім шкід від огню говоряться і про «забрание». Наведу ще пізніше оповідання одної німецької книжки, виданої в Ніренберзі 1672 р., під ініціалами невідомого автора: I. H. S., Summarisch—doch gründliche Beschreibung des Königreiches Polen, in Sonderheit Podolien oder sog. Ukraine, для ілюстрації того що говорилося про польсько-українські відносини: «Поляки здобувши Кїв цілком його спустошили, визволили багато шляхти, а грецькі церкви козаків поруйнували, вивезли всі ікони срібні й золоті, церковні річи й окраси, також і патріярха, що там мешкав». Хмельницький же з сином і невісткою—господарівною волоською утікли за Дніпро (с. 52 дд.).

¹⁾ Staroż. I с. 339—40.

²⁾ Annał. I с. 282—3. Костомаров переказав сю звістку з деякою артистичною інвенцією: «Оден безстрашний міщанин на Подолі перший запалив свій дім і все забудованне та кинувся в огонь—він хотів спастися від ганебної екзекуції» (с. 154).

козацька небезпека тим часом наростає все далі. Запілле Радивиліві забрано: сильне козацьке військо обступило в Любечу литовську залогою під проводом мозирського старости: Пободайло потроху перекинув сюди свої головні сили, кількадесять тисяч, як писав воевода Кисіль, і вони тримали Литовців в облозі аж до загального замирення, перерізавши дніпрову артерію Радивиліві. В доріжю Пришети—в Брагиню, в Загалі й ин. знов появились великі ватаги повстанців¹⁾. А в сусідстві Києва не переставали появлятися козацькі під'їзди, і вісти про зріст козацьких сил приходили все трівожніші.

Про козацьке військо ходили всякі побільшені відомости: сам тільки табор Хмельницького рахували вже на півтораєста тисяч²⁾. «Которого якобы не убыло ничего под Берестечком: так их зараз многоплодная зродила против Ляхов козацкая matka»—висловлюється пізніший козацький літописець³⁾. Сполученне обох військ—литовського й коронного в таких обставинах ставали для них потребою все більш пекучою, просто питанням життя й смерті⁴⁾.

Маємо лист Радивиля до Потоцького писаний безпосередне по згаданім козацькім наступі («зсвіщи з коня»—як він починає). Радивил сповіщає про відомости, одержані від бранців: вони оповідали, що Хмельницький не хоче ніяк допустити сполучення литовського війська з коронним, і покладаючися на пасивність коронного—не сподіваючися з його сторони яких небудь ворожих кроків (се був досить ідовитий натяг), він хоче всі сили свої звернути на литовське. Тому Радивил пильно просить Потоцького як найсильніш наступати на козаків і розривати їх сили—бо йому одному на собі їх витримувати приходиться тяжко. Одночасно просить післати кінний рейд під Васильків, завчасу повідомивши Радивиля, щоб він міг з тим скомбінувати свої власні операції⁵⁾.

Рудавський згадує також «патетичний» лист його до Вишневецького, котрим він закликав його до безоглядної боротьби з Хмельницьким⁶⁾. Коронні реґіментарі мусіли ратувати литовських триумфаторів, що так необачно загналися слизькою стежкою Болеславів.

Коронне військо за той час, хоч як марудно лізло, все таки дісталось уже на київську територію. Те що діялося в нім після несподіваного—цілком незаслуженого і тільки збігом обставин даного погрому казаків під Берестечком, справедливо відчувалось провідниками і навіть самою військовою масою, як яскравий прояв, чи власне ряд проявів глибокого морального і горожанського розвалу, що провіщав той

¹⁾ Staroż. I с. 349, Самовидець с. 28: «Того ж часу и Любеч зоставал з жолібрами в облеженю от козаковъ, аж росказання зайшло от гетьмана Хмельницького, жебы отступили от Любеча». Кисіль в пізнішій реляції, 8 жовтня, говорить про задніпрянське військо, «котрого було кількадесять тисяч під Любечем» перед замиренням, і гетьманів над ним Пободайло.—Теки Нарушевича 145 с. 303. Про легендарні перебільшення сеї ब्लюкади литовського війська нижче.

²⁾ Освенцім с. 369. ³⁾ Граблянка с. 106.

⁴⁾ Staroż. с. 349, лист з Києва з 2 вересня: «Коли трактати не дійдуть до кінця, дамо собі дуже сильно по голові».

⁵⁾ Лист в Staroż. I с. 347 без близчої дати, але по всякій очевидности писаний 17 або 18 серпня н. с., по битві з козаками.

⁶⁾ с. 80.

тяжкий упадок, який насувався на Польщу. «Що по тій утечі і розпорошенню козаків в нашій обозі діялось, то жаль і сором переказувати потомству», завважає Освенцім, і дійсно розгортає незвичайно характеристичний образ недолугости, в котрій не знати, хто більше завинив—чи провідники чи маса. Дійсно вдоволилися тим, що пограбили полишений неприятелем обоз, побили, що аж руки зболіли, розпороше них, погрузили на різких переправах людей,—але нічого не робили, щоб викори стати сю побіду стратегічно і політично. Ні постаралися знищити розворошених козаків у відступі (кінноту стримано від погоні, щоб де небудь не наноролася на несподіваний опір, на ханські сили, які небудь резерви, то що). Ні постаралися використати депресії неприятеля, щоб вимогти у нього серйозні політичні уступки. Не подбали привести до тривкого замирення—хоча б приблизно на тих умовах, які ставила козацькому війську під час безпосередніх переговорів.

Кілька днів по погромі змарновано так якразово, що між шляхтою кінець кінцем повстали поголоски, що король був куплений козаками за великі гроші. Інші більш поблажливо толкували, що двірські астрологи вмовили в короля, мовляв 11 і 12 числа того місяця будуть для нього фатальні, тому він по погромі нічого не починав. З другого боку, перешпоною служило небажанне шляхетського «спосполитого рушення» йти далі на Україну. Шляхта уперлася на тім, що вона не обов'язана воювати довше як два тижні. Кінець кінцем обіцяла зложити гроші на військо (чого теж не сповнила), але не хотіла йти сама, а король не хотів йти без неї. Марив пройти з нею до самого Києва, тепер не виходило з того нічого. Важав, щоб вона хоч троха його провела—щоб дати вигляд, що він пішов на чолі шляхти, але вона й кроком порушитись не хотіла. Правда, що дощова погода, брак поживи і паші, пошесть і хероби, що прокидалися в війську, взагалі підтинали всяку воєнну енергію!

Три дні пройшли в безплідних переговорах, які тільки роздражнили обі сторони. Король був ображений на шляхту, шляхта на короля. Всі його докази відваги, пожертвування, навіть коли хочете—певного воєнно-адміністративного хисту пішли на ніщо: шляхта і король розсталися навіть не попрощавшись, і се обопільне відчуженне мало неабиякий вплив на дальший фатальний для Польщі розвій політичних подій.

14 липня шляхта рушила до дому, король з наємним військом—страшенно втомленим, незаплатеним і невдоволеним, рушив щоб йти на Україну. Але серед-нечуваної негоди, що до решти зіпсувала дорога і переправи, він за три дні дійшов тільки до Ікви, і на сій недовгій дорозі розгубив все своє завзяте. Нарешті хотів пройти принаймні до Кременця, щоб тут зробити останній перегляд війську, але кінець кінцем негода відібрала йому і сю решту енергії. Коли Вишневецький настав на нього, щоб він далі йшов на Україну, король різко нагадав, як то він за Пляшову не хотів йти менш як з 15 тис., а тепер з половиною того війська висилає на Україну його, короля. Здав усе військо на Потоцького—не вважаючи на різкі нарікання що підносилися на нього, і наказавши йти на Україну, сам лишив військо 17 липня й поїхав на Броди до Львова, а відти до Варшави—святкувати свої триумфи над козаками¹⁾. За ним і з ним пороз'їздилися й різні магнати. Військо, що мало вносити коло 30 тис., фактично зменшилося до яких 12 тис. наємного, з додатком невеликого числа «волюнтаріїв». Було в тім кілька магнатів—особливо важну роль з своїм корпусом відіграв Вишневецький, завзявшись довести до кінця знищенне

¹⁾ Освенцім с. 360, Staroż. с. 329. 331—2.

козаків, тому що се було для нього не тільки питанням чести, а й «фортуни»—бо вся лежала за Дніпром, в козацьких руках ¹⁾).

Поволі посунулася ся згодувіла, стомлена до краю і невдоволена всім пережитим і перебаченим решта польської армії спустошеним і непрохідним волинсько-подільським пограниччєм, даремно шукаючи менше спустошених місць. «Ані міст, ані сіл, тільки поле і поліз; ві людей ні живих звірят—хіба птаство в повітрі», пише учасник 1 серпня ²⁾).

«Страшна пустиня всюди»—пише він три дні пізніше. «В страшнім і невимовнім голоді, під неустанними дощами, що неустанно ллють по 5, по 6 день, зазедве по чверть милі (на день) комонником поступаємо—змізеровані, хорі, голодні. Піхоти вже з половину і більше відшало, останок іде—наче які сухі мумії; а стерво кінське їдять не тільки печене, а й сирове—чого я як жив іще не бачив».

За 18 день пройшли від Києва до Любара не стрічаючи ніякої перешкоди і несучи з собою останню руїну сій нещасній країні, і без того знищеній піврічними майже постоями і пересуваннями війська. Особливо бушував передовий полк, зложений головню з охотника, «що претендував собі на всякі вільності і нагорожав собі платню, котрої не діставав від Річпосполитої, великим пустошенням краю, кстрам ішли» ³⁾ Утримати дисципліну в сих обставинах було неможливо; роз'їзди заривали що могли не дбаючи про накази і заборони. «Краще голови тратити ніж марно в обозі помирати з голоду», казали вони на всі пригадки про кару. А за ними властивому війську, що для легшого провіятування йшло трьома паралельними кольовами, мало що лишалося—хіба збирати в полі полудостигле збіже. Його пражили на огні й їли, і се була майже одинока пожива, коли не рахувати тої кінської падлини—котру навіть цілком гнилу з болота витягали. Сила народу мерло, особливо між пішим військом. «Кладуться по дорозах і пухнуть». «З голоду, холоду і дощу на очах наших впали з коней і померли; «не тільки піхоти або нахолків, але й самого товариства с ла померла—через тяжку непогоду і нужду». На півтори тисячі німецької піхоти померло і повтікало, доносив Потоцький королеві, і просив нових контингентів для предовження походу. Бо дрібні відділи, споряджені на гроші воеводств, потроху таки прибували, і війсьکو сподівалося добившися до Київщини, там дійти кращих умов ⁴⁾).

4 серпня—коли Радивил вступав до Києва, передові полки Корони сляк так дісталися до Любара—границі Київського воеводства, першого неспаленого міста, котре їм довелося побачити. В днях 5—10 ціле військо розташувалося в поріччю Раствавиці, на київським пограниччю, облішеном Козаччиною. Орієнтувались на полудневу Київщину і обминали північну, виголоджену литовськими роз'їздами—«щоб не умерти з голоду», і в поріччю Раствавиці провіятованне покращало справді грунтовно. «За-

¹⁾ Про похід головні друковані джерела такі: реляції для королевича Кароля-Фердинанда з додатком особливо цінного обозового дневника від 4 серпня почавши—в Staroż. pol. I. Реляції королеві від Анд. Мясковского—Памятники. Киев. ком. II (лист з 26 серп. той сам, що в Staroż с. 343). Дневник Освенціма. В рукоп. Осол. 225 і 2286 і в Теках Нарушевича т. 145 кільканадцять реляцій невиданих в цілости, або в часті: вище подані вибірки з них чуток про Хмельницького на с. 306-8, і звісток про народні повстання на с. 320. В деталі самого походу нам тут входить річ зайва.

²⁾ Памятники с. 591.

³⁾ Освенцім с. 364.

⁴⁾ Staroż. с. 333—6.

стали ми тут як обітовану землю, повну збіжа і пасік», записує обозовий дневник 1). Але з того доброго вийшла інша біда: військо кинулося в нестримане грабування, мародерство і хуліганське нищення тутешнього добра,—не тільки вся та «люзьва челядь», обозова служба, але й шановне «товариство». «Сама Паволоч могла чотири такі війська виживити, а вони її самі вирабували: дісталося і коморам, а найбільше жаль напитуку: в одній пивниці 24 бочок вина розрубали, не мігши випити, а по інших стільки медів, горілок попсовано, що й кінця й лічби нема,—а ми тепер в тій спеці жждемо без напитуку», нарікає автор дневника. На обтяжений такою здобичею під'їзд напали козаки й порядно погромили, чимало й «спорядних кавалерів» наложило головою. Коли подійшли до Ружина, пахолики кинулися наперед до міста, «нового старого збіжжа і всякої іншої живности, пива й меду», і почали розбивати комори—поки військо під сильним дощем і громами переходило лихий і довгий міст. «Воевода браславський кинувся як найскорше вперед з знаком гетьманським: застав збіжже розсіпане, пивниці відбиті, улї порозбивані, а до замку, де була найбільша й найцінніша частина майна хлопів, пахолики під проводом одного монаха штурмують, а було й товариство між ними. Скочив (воевода) до першого—дісталося буздиганом одному й другому, а одному говарившеві так що вже хліб не їстиме. Двох пахоликів—найбільше винних зараз же повішено, інших бито кіями на ринку на очах народу, і так розігнав сю саранчу п. воевода» 2).

Роз'їзд висланий Потоцьким під Білу Церкву—сім дуже добрих хоругв, вибраних з усього війська, вибрався туди також як по безпечну здобичу, з усім придбаним в Паволочи добром, на тяжких возах, і до них поприставало чимало добровольців в таких же приємних намірах. Але в Таборівці над Растваницею несподівано застукав сих здобичників козацький роз'їзд, з 500 Татарами, і поява їх навела такого страху на се вибране польське лицарство, що воно покинувши весь свій обоз і все награне в околиці добро, без пам'яті пустилося тікати назад під Паволоч. А козаки з Татарами, гонячи за ними трохи не наїхали на безборонний тутешній польський обоз—коли б не перейняв сю погоню роз'їзд з корпусу Вишневецького. Він розігнав Татар і козаків, але в сім пополоху пропала маса люд'я, і більш тисячі возів з усіким багатством—«будуть ті фанти скоро в Криму, щоб похвалитися здобичею і побідою, завважає дневник 3).

Отся деморалізація війська, підготована попередньою пасивністю козаків, під час довгого переходу через Волинь, і довершена семи новими спокусами «обітованої землі», змусила польську вищу команду кінець кінцем стриматися з дальшим наступом та зайнятися приведенням до ладу свого війська. Тим більше що й тил і ліве крило його попадало де-далі під загрозу від повстання, що розвивалося на Побожу і Подністровю,—головно заходами Богупа, як доносили відомості, що приходили з різних сторін.

Браславська шляхта прислала свого уповаженого, чашника браславського, з колективною супілкою до коронного гетьмана, щоб її ратував, бо їх хлопів не пускають до маєтностей, а часом і вбивають, села палять, всі маєтки Каліновського коло Виниці і Браслава попалили, і Богун збирає козацтво «їзд Правковими лісами» коло Прилуки 4). Староста камінецький Потоцький дописав, що подністрянські

1) Тамже с. 280.

2) Staroż. II с. 278—9, 280—I (під 9 і 11 серпня).

3) Тамже с. 282, 285 і 342, подія з 13 серпня.

4) Staroż. с. 278, під 6 серпня, пор. 276, під 5 серпня, і с. 337.

хлопів ані думають про покору, бунтують—«не хочуть Ляхів ніколи мати панам!» і не маючи відомости про Хмельницького збираються вибрати нового гетьмана¹⁾. В Деревчині (недалеко Шаргорода) зібралось уже кілька тисяч повстанців. В околицях Бару два ватажки Олександренко і Чугай (інакше Чуйко), з ватагою козаків винищили панські двори і шляхту, що сюди була спровадилась, спалили Барський замок і фільварки—виключно до збіжа, що стояло в полі. Чуйко згинув в сій дрібній війні, але Олександренко вів її далі, заложив свій табор під Браїловим і відси розсилав козаків по околиці, в старостві Летичівським і Літинським, нищачи шляхту і обсаджуючи старостинські і панські села своїми людьми; рахували тутешнього козацтва на десять тисяч.

«За таким згромадженням того гультайства в сій подільській і в інших сторонах і за приходом немалого числа Татар наше військо, вийшовши в сі далекі від своїх краї, опинилось просто як в облозі від неприятеля. Бо він обігнувши і залігши всі гостинці, переправи й дороги, не перепускав ніяких відомостей ні до війська ні з війська, непокоїв частими зачіпками, а ще більше-морив його незносним голодом, не пускаючи ні звідки ніякої живности до війська так що хлопи по селах і містечках глумлячися з наших раз-у-раз кричали: «Ляхи наших облягли від Дніпра, а наш Ляхів від Висли!»

Гетьман Потоцкий сам думав один час пуститися в малу експедицію на Поділля для приборкання тамошнього руху. Потім на військовій раді порішено було вислати в поміч Потоцкому-молодшому частину війська та доручити йому пройти до Винищці, приборкуючи сей рух. Проробивши сю експедицію він з 2000 війська ставився в обозі гетьмана 17 серпня²⁾.

Отже в сім моменті і в сій ситуації почав настирливо накликаєти коронних регіментарів до скоршого сполучення і спільних операцій кн. Радивил, що опанувавши в початках серпня Київ, опинився тут теж в подібній бльокаді як військо коронне³⁾. Ще підчас походу коронного війська через Волянь, він обсилав обох гетьманів гарячими листами, щоб вони поспішали на сполученне під Київ—мовляв спільними силами можна було б осягнути значних результатів. Тепер його поклики ставали все більш «патетичними», як ми бачили, але його настирливість викликала тільки незадоволення в короннім таборі. Добиваючись сполучення, Радивил і його штаб не хотів відходити від Дніпра, доводячи всі небезпечности, які можуть виникнути, як тільки пустити з рук Дніпрову артерію—і дійсно виникли, як істім вони доводили⁴⁾. Але ж

¹⁾ Мясковский з 4 серпня, Пам. с. 594, Staroż. с. 337.

²⁾ Staroż. с. 277 і 285.

³⁾ Млоцкий описує, як з приводу донесення Радивила, що він боїться лишати у себе в тилу нездобутий Чернігів, король скликав раду 24 серпня, і в результаті нарад вислав Радивилу наказ, щоб він не наступав наперед, не забезпечивши тилу—«не бажаючи щоб він мав в тилу неприятеля»—автсїр. 221 л. 294.

⁴⁾ «Кн. його м. вказував, що той плян війни, який взяли панове коронні і взивали до нього кн. й. м.,—недобрий. Бо хоч трохи відійти від Дніпра, тоді неприятель поновить всі свої фортеці—як то і сталося! Бо поки Дніпро був в руках, поти неприятель мусів розривати свої сили, пильнуючи литовського війська, щоб воно не пішло за Дніпро, в його осередок: мусів тримати обсадженими всі бережні укріплення, і татарські підмоги, що надходили, мусів держати в непевности—де вони будуть потрібніші, з котрої сторони Дніпра»—*Continuacio dyariusza z kozakami*, в ркп. Краків. Академаї № 1017 с. 67.

і коронному війську приходилося б'іти до Дніпра, лишаючи в тилу Білоу Церкву, пова козацькі позиції під Білою Церквою і головний табір Хмельницького, розложений на південне від Василькова. Се теж було доволі небезпечно, і весь ризик операції був на польській стороні, тим часом як Радивил не ризикував нічим.

Тому його ради і наставання в таборі Потоцького викликали міркування мало прихильні. Припускаючи в жаданнях литовського гетьмана деякі реальні і оправдані мотиви, польські начальники в плані Радивиля добачали побіч того і де що з «приватних міркувань». Відгомони вічного польсько-литовського тертя домішувались, як звичайно, до сих розважувань, і час сходив на военных нарадах, пересилках і т. д. «Кн. гетьман литовський відтягається від сполучення з нами з певних причин. То правда, що йому не годиться відступати від Дніпра і своїх байдаків, але єсть в тім і привата—*zarienté sat*», завважає кореспондент з обозу 31 серпня, коли стояв уже під Фастовим. Тим більше важливі такі міркування, коли пільський обоз був ще під Паволочюю.

Вважаючи за бажане зійтися з литовським військом, коронний штаб вважав можливим зробити се тільки десь посередині обох позицій. Найближча і найдогідніша дорога з-під Паволочи до Києва провадила вододілом Ірпеня з Росею і Стугною—старим утертим шляхом, котрим тепер проходить залізнична колія. Але тут стояла козацька застава, коло теперішнього Фастівського вузла, на вододілі Камінки (допливу Роси) й Унави (допливу Ірпеня)—в Трилісах (на Камінці) і в Фастові (на Унаві). Розміри її ні нам ані мабуть польському штабові не були докладно звісні, і через те приходилось рахуватися з можливістю серйозної стрічі. Вона була досить небезпечна тому що праве крило було zagrożене сильними козацькими силами, скупченими під Білою Церквою, і головним табором Хмельницького, розложеним десь на схід відті, над Узцем та Росавою.

Тому виникали плани розправитися наперед з Білою Церквою. Але тут можна було застрягти і стягти на себе наступ головного козацького війська, і розправлятися з ним прийшлося би самими польськими силами, бо сюди Радивил певно не відважився б запускатися так далеко від Києва. Розправитися з Хмельницьким скорше ніж пізніше була теж рація—бо кожний день збільшав його сили повими козацькими копінгентами. Але навчений досвідом Потоцький, очевидно, боявся поставити на карту долю війська, щоб не повторити нового Корсуня¹⁾.

Серед сих міркувань і вагань немало парализувала активність штабу несподівана-хвороба кн. Вишневецького, що весь час обстоював можливо енергійну і безоглядну тактику супроти Козаччини. Після веселої бесіди з иншою старшиною, що зіглася на военну раду в його наметі в неділю 13 серпня н. с., він з смаком поїв огірків, запив медом, з того дістав дісентерію, і прохорувавши тиждень помер тут же в Паволочи 20 серпня н. с. Військо було страшно вражене і збепежене таким мізерним кінцем найбільш популярного з своїх провідників. Виступ з табору, призначений на понеділок 21 серпня, ще раз відложено, щоб урочисто відправити похорон всім військом. 22 серпня з найбільшою парадною тіло Яреми випроваджено в дорогу, до його резиденції, і другого дня військо виступило в похід²⁾.

¹⁾ Сі міркування доволі ясно виступають з листу 23 серпня—Staroż. I с. 349, що подає перегляд ситуації від приходу польського війська під Паволоч і до виходу під Триліси, 13—23 серпня.

²⁾ Staroż. с. 286 і 343.

Пішли на Трилісі—Фастів, то значить—взяв перевагу проект сполучення з литовським військом. Дневники не наводять міркувань, які дали перевагу сьому плянові, бо лист писаний з обозу як раз 23 серпня говорить навпаки про рішення йти головними силами на Білу Церкву, а під Фастів післати роз'їзд. До Білої Церкви післано тільки гетьманського універсала, з закликом до підданя і замирення—чи з серйозним заміром спробувати настрою тамошньої залози, чи для покриття пляну наступу ¹⁾).

Можє бути, плян наступу на Білу Церкву в останній хвилі відкинуто під впливом цитованого вище листу Радивиля, 17 чи 18 серпня, з повідомленням про побіду над козаками і з закликом до спільних операцій. Він був принесений Потоцькому 22 серпня і з нових міркувань над пляном Радивиля і пляном наступу на Білу Церкву могло вийти рішення йти на Фастів.

23 серпня військо рушило під Трилісі і ставши в милі під містечком, вислало наперед вибраний з усіх полків відділ під проводом польного писаря Пішемського, котрий може й був автором сього стратегічного пляну. В містечку, як потім виявилось, була невелика козацька залоза під проводом сотника Богдана, прислана білоцерківським полковником, в кількості 600 козаків, до котрих прилучилася певна скількість повстанців з околиці. Твердо покладаючись на обіцяну поміч від гетьмана, ся горстка українського війська, і з нею вся місцева людність, яка замкнулася разом з нею перед наближенням польського війська, виявила незвичайне завзяте і високий героїзм. Коли воевода Кисіль, державець сєї маєтности, вислав до тутешнього міщанства своїх післанців, закликаючи до послуху і покори, людність прийняла їх зневажливо і глузуливо. Коли передові роз'їзди польські, підскачавши під містечко, почали грабувати передміські хутори і пасіки,—люде клячали їм глузуючи: «Ляхи, передавайтесь до нас! Не моріть копей, аби мали чим до Кракова тікати!» Показували їм заді і ріжними иншими способами з них глузували, а зарозом обстрілювано їх з малих гармат та гаківниць, що були на замку. Не знаючи сил залози і з огляду на вечірній час військо спинено, а рано Пішемський поєїв наступ з своїм відділом драґонів і кількома пішими ротами та пільною артилерією. Покладаючись на свою чисельну перевагу, польське військо жваво кинулося па приступ: гарматами розбито палісади, що ними було обведено містечко; пішим штурмом перебуто рів—«схоч сухий, але прикрий і глибокий», і не вважаючи на завзяту оборону, що потривала з годину, вибито козаків з містечка. Їх змусили відступити до замку, а потім пішли приступом і на сей замок, не жалуючи ні своїх, ні тим менше неприятеля.

«Вачучи, що ми не можємо ніяким чином поступити в дальшу Україну, не відкривши собі сього переходу через річку Камінку (!),—бо обгнути її вікудою не могли, і не чуючи при тім ніякого прошення про милосерде», пішли пробоем: стратили до сотки своїх людей, в тім числі двох капітанів пішого війська,—але за те добилися до замку і дали собі духу над безпомічною людністю. «Не розбираю ні стати ні віку, і хіба який проворніший утік з-під меча жовніра, та й справді трудно було стримати завзяте в сій пімсті». Одного з капітанів зарубала якась жінка косарем,—і се дало привід дати собі духу над жінками. Коховський перегазує сю подробицю, що якийсь молодик-барабанник, «судячи з мови німець», зарубав сокирею до тридцяти жінок—повторяючи, що се за жінок поперебралися чоловіки; зручний був би той різник, що за день тридцять кіз зарізав», дотепно завважає з сього при-

¹⁾ Про севй «універсал» довідуємося з листу Хмельницького, нижче с. 343-4.

воду автор, і пускається в меланхолійні міркування про нелюдськість війни і жорстокість людського роду, що ні від чого не гине так, як від себе самого:

Сам оден чоловік може тисячу вибити,
А вродити одного ледво двоє чи зможуть.

Частина кинулася пилити через став, що був під замком, але й їх постріляно і поховлено. «Не втікло і 20 козаків». «Повно трупа скрізь—по ямах, пивницях, коморах, наскело містечка і на полях повно скрізь, як чоловіків, так і жінок з дітьми; кажуть, що більше двох тисяч (вар. 1000), і се правдоподібно, бо до остатку все містечко з ґрунту пішло, так само як і замок з фільварками на порох спалено. Згоріли і церкви ¹⁾; навіть дуби, що оточали замок і містечко—мало що тонші від пивних бочок варецьких—і ті випалило, одним словом все огнем і мечем знищено».

Сотника Богдана взято живцем, вбито другого дня на палю (в ночі потім вкрадено його тіло разом з палею, і се дуже збентежило Поляків). Він то пояснив таке завзяте обложених, що того дня мав їм Хмельницький прислати поміч з Хвастова, не сподівавшись, що так швидко буде містечко здобуте.

Про Потоцького говорили, що він радо був би схоронив сю королівщину від руїни, «але інші були тої гадки, що хлопська непокорність скорше поскромиться шаблею та огнем, зніж тільки погрозами та поблажками».

«Худоби сила страшенна дісталася кожному в війську. З божої ласки має тепер піхота чим віджитися. Тільки з хлібом найтяжше, бо треба молотити і пекти собі (небіжчики не догадалися напекти про запас для польських вояків!). А про трупки, без котрих нам недобре—дуже трудно; що й покажеться, то дуже дороге: горілка 3 зл. за квартиру, пиво по золотому, мід півтрета зл. за гарнец—і то найгірше! Вино по 8 зл., а «четверцімент» по 10 зл. за гарнець».

Стратегічне завдання було осягнене. «Стали ми за рікою Камінною в старостві Білоцерківським, на самім шляху, і се треба признати біглости п. писаря польного, що за півтори години відкрито нам сей перехід, дуже потрібний, що міг би довго затримувати все військо. Правда, з стратою кількох кавалерів—але така вже та марсова іграшка» ²⁾. Після триліського погрому козаки самі залишили Фастівський вузел. Коли по двох днях, перестоявши під Трилісами, польське військо з усею обережністю підійшло під Фастів, застало се містечко і замок—маєтність київської католицької катедри, цілком порожні: не тільки чотирьохтисячна залога, що стояла тут, була зведена відси ³⁾, але й мешканці поголовно виїшли геть. Козаки, як оповідає службник київського біскупа, висланий для охорони маєтності.—«сю шляхту хва-

¹⁾ «З оздобною церквою»—завважає инший лист, с. 345.

²⁾ Реляція Андрія Мяковського в кількох варіантах: Staroż. I с. 287—8 і 344—5, Памятники I с. 595, Осол. 2286 л. 184, Теки Нарушевича 145 с. 267. Недрукована реляція Потоцького королеві в 30 серпня: «Підступивши під Триліси 23 с. м., кілька разів я до них посилав, аби піддалися, і навіть чекав швідня і цілу ніч на опам'ятанне упертого неприятеля, але не мігши дочекатись, бо таке у нього стало завзяте: дати себе вирубати, а не піддаватись, післав я й. м. п. писаря польного вибрати місце, де припустити штурм. Вибравши в ночі з середі на четвер (на 24) на самім світанку вчинив штурм, в котрім так Господь пощастив, що з двома полками і кількома козацькими хоругвами, з люською челяддю, він здобув місто і замок і вирубав бунтівників, а місто потім челядь запалила».—Теки Нарушевича, копія з несвиж. архиву, т. 145 с. 277. Коховського I с. 289.

³⁾ У Твардовського се Богун з своїм полком і міщанами тікає з Фастова до лісів від луни Трилісів (с. 51). Але Богун тут ніяк не могло бути.

стівську з Ляхами й війтом немилосердно в пень вирізали, перед виїздом до Білої Церкви—віддячуючись за трипільську орґію, і після того, очевидно, не можна було лишитися тут жадній українській душі. «Не зісталось жадного хлопа, всі як з міста так і з сіл пішли разом з козаками, а наперед вивезли з собою всі достатки і худобу не думаючи про ніяку згоду». Що лишилося—обчистило, знищило і пограбувало польське військо; запалили навіть місто, і тільки гетьман Каліновський, особисто полетівши на огонь, дещо уратував від остаточного знищення. «Одним словом—що діється в інших містечках, то і в маєностях вашої милости», характеризує ситуацію служебник ¹⁾).

За те військо розкошувало. «І кінні і піші понаїдалися до ситости і по давніших трудах відпочили», як пише оден кореспондент,—і то важко було, що серйозна стратегічна задача була розвязана майже без втрати. Коронне військо добуло можливість сполучення з військом литовським і спільних з ним операцій против козащини. Кампанія вступила в нову стадію—і заразом почалися переговори, перервані швидко тому різнею в Краснім ²⁾. За яку годину після кривавої розправи в Трилісах наспів до Потоцького лист від Хмельницького, котрим він відкривав дорогу для переговорів.

¹⁾ Невиданий лист до біскупа кнївського з Хвастова, 28 серпня—в Теках Нарушевича с. 263. Барвіста реляція починається з того: «З наказу в. м. я старавсь як найскорше бути в Хвастові, але старанне мое пройшло з великою трудністю, бо тільки за день або за два, поки обоз не став під Хвастовим, прибув я до Хвастова з залогою від й. м. пана краківського. А то тому що в місті були козаки реєстрові й хотіли боронитись. Потім, коли обоз підійшов з Паволочи до Триліс—міля від Хвастова—і здобувши штурмом всіх в пень вирубано і все місто (Триліси) спалено, і трохи німецької піхоти згнуло,—відправивши Триліси, став весь обоз під самим Хвастовом 25 серпня. Три дні відпочиває, і ще тут він, з великою шкодою вашої мил. Бо насамперед—спалено всі хутори навколо міста, декотрі з збіжєм уже звезеним з поля. Не досить того—в місті також спалено з 50 домів. І того не досить—бо й ще більше шкоди мало статися, і бо-зна що далі буде: чи не спалять і останку. Всі комори, дома, склепи пограбовано, і що було в них річей і рухомости—гвалтом забрано. Трудно було оборонити: пан гетьман польний побачивши залалене місто, ледво присутністю своєю погамував своєволю, прискакавши до міста: заховав від спалення костели і решту міста. О таток збіжка в поле, возять його до обозу, нема коли збирати... Курки, гуски і худоби і на лікарство не знайти у всіх маєностях Хвастівських». Подібно про Бабичі, теж маєтність катедрі: «Обоз литовський мав становище ціле літо; хлопів і міщан нема». Про Київ відомости авів я вище. Звістка про вирізання всієї хвастівської «шляхти і Ляхів» може й перебільшена, бо тут же додано, мабуть про тутешнього урядника: «Ягодзінський з жінкою живі обоз, пограбовані з усього, ледви з душею прийшли з Хвастова до обозу під Триліси».

²⁾ Листування одначе мабуть таки йшло. В ркп. Осол. 2286, л. 178 під днями 25 і 27 липня: «З двох листів ребелізанта Хмельницького, посланих до пана Яніцького, слуги й. м. старости калуського—їх сумма така: «Має відомість, що король й. м. іде з військом на Україну, а причиною того панове українці. Вони приводять короля й. м. до того, щоб він ішов на Україну. А того Боже борони—бо ми волимо своему панові голдувати, ніж поганинові. А на се заносиється».

У Поляків сучасників був той здогад, що се вість про смерть Вишневецького викликала у Хмельницького й старшини гадку про можливість замирення з Річно-сполитою. Покійник Ярема здавна мав репутацію (досить оправдану) найбільш завзятого і непримиреного ворога казаччини, і при тій майже домінуючій ролі, яку він відіграв у сім поході на Україну, за його життя не було що думати про замирення. Смерть же його справді робила якесь порозумінне можливим. Рудавський, щз з особливою увагою й докладністю, але дуже «літературно» описав білоцерківські переговори, розпочаті згаданим листом Хмельницького, так стилізує сі поголоски про вражіння, викликані серед козаків смертю Яреми:

«Почувши про смерть Вишневецького, швидкою поголоскою рознесена по цілому королівству, Хмельницький зараз так розписує до козаків: «Сновнив Бог наші бажання! Показала себе міцна правиця Господня! Знати, що по нашій стороні ласка божа! Сей князь Вишневецький, що ще недавно хотів над цілою Руссю панувати, тепер держить тільки чотири лікта місяця. Так ту безбожну голову, що її наша зброя не взяла, забрав Господь-вститель за нашу кров. Тепер або твердої згоди сподіватись—або кривавої війни з Поляками! І справді з причини смерти князя між козаками скрізь була радість, а у польському війську—крім двораків—велика туга. Не бракувало й того, що говорячи про згадану отруту обвинувачували двір і самого короля, як то буває коли вмирає хтось великий»¹⁾.

Але в листах своїх, майже одночасно висланих з табору над Узенем²⁾ 22 або 22 і 23 серпня³⁾ Хмельницький не згадував про Вишневецького, а взяв за притоку універсал Потоцького, з закликом до покори, писаний до Білоцерківської залоги перед походом на Триліси. Про сей універсал ми знаємо тільки з сей згадки—з слів Хмельницького, що Потоцький заявляв Білоцерківцям, мовляв він не хоче дати.

¹⁾ Кн. III с. 80. Коротше, але подібно висловлюється Голінський: «Хмельницький з козаками, довідавшись про смерть його (Вишневецького), веселилися, тріумфуючи, що вже Бог відобрав Полякам оборонця, щасливого переможця, котрого завсіди найбільш боялися як козаки так і Татари і Москва» (дальше відтято—с. 527).

²⁾ Так я розумію сі поновані назви копій: Iawzienia, Urzenicy—р. Узень на полудне від Василькова.

³⁾ Що було два листи, виразно к же Потоцький в своїй реляції королеві—що я цитую далі. Одержав він їх, видко, не одного дня («з тих днів»); першим мабуть був одержаний коротший лист, захований в збірці Піноччі, ркп. 310, з титулом: *Copia listu od Chmelinickiego na Vrzenicy z taboru jego mil 6 za Białą Cerkwią do i. m. p. krakowskiego de data 22 augusti 1651*, і в інших збірках (Теки Нарушевича 145, с. 255, з датою 22 серпня, але без місця, Осол. 2286 л. 181 з дописаною датою 27 серпня). Зміст листу по-аній в обзовім дневнику під днем 24 серпня (Staroż. I с. 345), в реляції нунція в 9 вересня (с. 34), у Пасторія (*Historiae Plenioris* с. 259) ближче підходять до сього варіанту (Піноччі). Але ширший лист, виданий в збірці Михаловського с. 642 з помітою з табору Iawzienia, без дати,—писаний мабуть був раніш, бо вказує конкретну притоку: вищезгаданий лист Потоцького до Білоцерківців. Що він обертається в сфері загальних миролюбних міркувань, не даючи нічого конкретного—се теж підходить до такого першого *ballon d'essai*. Поміркувавши, що годилось би вказати якусь реальну базу переговорів—зборівські пакти, гетьман чи його писар міг вислати пізніш другий лист на сю тему. Але до польського обзову був першим принесений чи першим став звисний сей другий лист: обзовий дневник говорить про нього як про перший, і власне він наробив розголосу, як показник перелому в відносинах.

шого кроворозлиття. Хмельницький відповідав на се таким же запевненем—а разом в делікатній формі закидав Потоцькому, що його діло не відповідає сим миролюбивим запевненням:

Бачить до Бог, що ми не бажали дальшого кроворозлиття і вдоволялися ласкою й. кор. милости¹⁾. Тільки сталась зачіпка—з обох сторін. Котра сторона винніша, нехай сам Бог то судить. Нам під меч шию нахилати трудно було—мусіли сьмо боронитись. А на короля рук не підносили-сьмо! Бо й під Берестецком, коли військо не зазнало милосердя короля й. м., мусіло перед паном своїм уступитись і йти до домів своїх, в бажанню дальшого спокою. Але коли в. м. зводил-з своїм військом наступати, то знаємо, що се заноситься не на спокій, а на ще більше кроворозлитте. Ми ж свого боку цілком не даємо до того причини, в тім свідчимось всемогучим Богом. В. милость не раз чинив на нас експедиції, і з того мусіли бути утрати ненагородими з обох сторін. І сим разом, коли в. м. не покажеш милосердя, то кождий буде готов умерти в своїм убожестві і голову свою положить. Во навіть і який небудь пташок гніздо свое охороняє як може! Але ніхто не може, крім одного Бога, знати, кому випаде добрий декрет, бо то в руках божих²⁾.

Одлаче ми такі сподіваємось від в. м., нашого мил. пана, що пожалуєш християнства і захочеш святого спокою, аби не розливалася невинна кров з обох сторін. Ми його теж бажаето дуже, і просимо в. м., як прімаса королівства (найстаршого сенатора), своєю мудрою радою так повести, щоб той кривавий потік припинився, а за нами перед й. кор. мил. заступитись, щоб він нас при вільностях нам наданих заховав і батьківське милосерде своїм підданім показав. Нехай би вже ців в королівстві спокій, котрого всі бажать, і з обох сторін сили йшли на службу королеві. А чого в. милость від нас хочеш—просимо об'явити, не наступаючи військом. З універсалу писаного в. м. до Білої Церкви бачимо, що в. м. не бажает дальшого кроворозлиття—як то висловив там. Отже й ми з своїм військом не будемо наступати, а чекатимемо на ласкаву декларацію в. м. Сподіваємось її в понеділок³⁾ отримати (слідують чемні закінчення).

Другий лист був такий:

Неодмінними завсіди зстаючи в нашій покорі і повнім послушенстві маестатові й. кор. м., нашого мил. пана, і всеї Річшпосполитої, ми трималися пунктів ласкаво ним наданих під Зборовом від його кор. мил. І тепер їх тримаємося—але нас не задоволяють у всіх справах згідно з ними. Найвищий Творець нехай в то вгляне! Але ми все що було і сталося його святому маестатові передавши, просимо аби в. милость, н. мил. пан, змовив своїм високим панським розсудком так повести, аби більше кровопролиття в павстві й. кор. мил. не діялося, і сторонній (заграничний) неприятель з того не тішнися. Зволь в. мил. своєю сенаторською повагою в то вглянути і вложитись, і перед й. кор. мил. вставитись, аби він нас з усім військом Запорозьким з своєї ласки не випускав і при вільностях наших нас заховав. І сам в. м., н. м. п., як найвищий регіментар коронних військ зволь до того привести, щоб до дальшого розлиття крови і спустошення не приходило, і військо своє зволь стримувати. Цілком сподіваючись, що в. м., н. м. п., з ласки своєї то вчинив, чекатимемо резолюції на своїм місці (слідують чемні закінчення).

З сього приводу Потоцький писав королеві, в цитованій уже раз своїй реляції 30 серпня⁴⁾: «Від Хмельницького в тих днях віддано мені два писання—відсилаю їх в. кор. м. Відписувати йому я не вважав потрібним, аби своїм писаннем не дати

¹⁾ Так в копії Staroż., се буквально той сам початок, що в капітуляційнім (першім) листі Хмельницького під Зборовим (див. т. VIII с. 207). Не знати чи Хмельницький (чи його писар) свідомо повторяв сю вступну фразу. В копії Піночі її нема.

²⁾ Характеристична ідея божого суду, що так нагадує наше староруське лицарство.

³⁾ 28 серпня н. с

⁴⁾ Теки Нарушевича с. 277—8, див. вище с. 341 прим. 2.

Йому довіря у черни, а у хана і Турків—поваги, і тим (не дати приводу) до скріплення їх ліг». За нього відписав Кисіль, що в тім часі з'явився в таборі, мабуть не без певного зв'язку з смертю Вишневецького: може бути що приїхав саме на похорон, але зістався в таборі в ролі миротворця і посередника в переговорах, з огляду на смерть непримиреного противника сеї мирової політики. Його поява для козаків була теж симптомом, і Хмельницький відновив з ним кореспонденцію: одночасно з листом до Потоцького написав також до нього—так як би нічого не сталося, запитував про місце переговорів—саме те на чім обірвалася кореспонденція в місяці лютий ¹⁾.

Але одночасно—зазначають обозовці, привіз листи від вірного Лупула його секретар Кутнарський—довнім острогом про ворожі замисли Хмельницького, про висилку нової Орди йому в поміч, під проводом Караш-мурзи, що обіцяє прибути до козаків що найдалше при кінці вересня ²⁾. Сі відомости про нову кримську хмару, що підіймалась над віськом, зробили дуже серйозне і пригнічуюче вражіння: очевидно, що з таким стомленим, знищеним хворобами і недостатками військом, в такій далекій Україні, серед незвичайно завзято і безоглядно настроєної людности (як показали Трилісі і ріжні дрібніші епізоди) ³⁾, ані думати було про нову кампанію з величезним козацьким військом, коли до нього б посунули свіжі сили з Криму.

Під сими міркуваннями, до того сам фізично зломаний, Потоцький міняє свою мстиву тактику і стає рішучим прихильником замирення, і Кисіль, ширій пацифікатор,—знаходить тепер у нього не лицемірну підтримку. Лист Кисіля до Хмельницького—текстуально нам не звісний, мусів між стрічками, повними докорів і нотаній. Містити добру дозу заохоти до переговорів і замирення.

¹⁾ Листа цього досі не знайшлося, оповідає про нього обозова реляція—Staroż. с. 346.

²⁾ Staroż. с. 290 і 346.

³⁾ Польський дневник оповідає, під днем 3 вересня: «Приведені язики розповіли, як білоцерківські козаки сильно мучили двох товаришів з нашого війська, хочачи довідатися про наші сили. Ті товариші так музко на тортурах тримались, що однозгідно говорили про наше військо: Се те-ж військо що під Берестечком, тільки короля немає, а посполите рушення замість себе виправило з військом своїх людей. Потім їх горілкою і медом кропили й добрими словами хотіли витягнути число війська, але ті говорили те ж саме що на муках. Впочи післали їх признання Хмельницькому і просили, аби п зволів ім (білоцерківській валозі, очевидно) піддатися польському війську, або добру поміч подав. Кільканадцять Німців вбито там на палю, а інших на рожнах пекли, за те що їх сотника під Трилісами також палею покарано». Staroż. с. 292.

Під 12 вересня: «Ввечері прийшла відомість, що кількадесять козаків заскочило в одній пасіці 20 нашої челяди. Челядь наша почала тікати, а козак догонивши одного челядника, вірвав з нього кунтуш і закричав: «говорить з нами, Ляхи!» І почали козаки говорити. «Пощо землю псуєте? Пощо пасіки грабуєте? Ми се знаємо, що у вас отрублено (подано до загальної відомости при трубнім сигналі), аби ви не псували, не палили, пасіки лишили!» Почала челядь виправдуватися: «Ми того не знали. Відказали козаки: «Скавали старші, що вже мир буде,—а ви землі не псуйте!» А тоді побачили між челяддю одного чужоземця, взяли його й почали бити самопалами і волосся на нім рвати, кричали: «А ти пощо землю псуєш? Инша Ляхам, инша вам—бо ти пожичаний чоловік» (так). І так обірвавши йому волосся на голові, пустили його» (с. 297).

Одночасно був зроблений відповідний жест також у бік православного Києва, що унижено стелився протягом всього літа до ніг побідників. Одночасно з тим як посли київського митрополита складали перед Потоцким «суб'єкцію іменем всього грецького духовенства» і поздоровлення з нагоди перемоги над бунтівниками, та вислови побажання, аби король як скорше міг «побачити своє королівство», себто побувати в Києві ¹⁾),—король у Варшаві, приймаючи подібні ж заявлення київського митрополита, видавав охоронний універсал для православного духовенства, церков і монастирів. Висловляв свій жаль з приводу «кривавого замішання з народом Руським», «великих інконвенієнцій і жалісних погромів з обох сторін, в людях і добрах», що чинилися в зв'язку з «козацькою реbelieю». «На умилне прошенне велебного митрополита київського» забороняв які будь «жовнірські інкурсії і несправедливі наїзди» на монастирі, церкви, духовенство і їх маєтки, все—«дбаючи всякими способами справляти до покою і давньої одности поріжнені душі» ²⁾). Про Потоцького Коховський оповідає, що він в присутності козацьких послів велів повісити кількох мародерів, що пограбували церкву в Василькові ³⁾).

Під такими авспіціями, серед фактичного перемиря, викликаного з одного боку недугою Потоцького, а з другого—все ще не розв'язаними суперечками про місце сполучення з литовським військом ⁴⁾), дня 2 вересня ставилися в польським таборі перші козацькі посли: Роман Каторжний і Самара ⁵⁾). Вони мали зав'язати переговори на

¹⁾ Staroż. I с. 290, під 30 серпня.

²⁾ Універсал з 31 серпня в Архиві Ю. З. Р. III. IV с. 603. В луцьких книгах він був записаний 9 вересня, кілька днів пізніше мусіли його знати в Києві і в козацькім таборі. ³⁾ Коховський с. 288.

⁴⁾ Невидана реляція (мабуть Мясковського), з дня 31 серпня:

«Яка то хитрість була Хмельницького, що як хитрий лис хотів би під претекстом переговорів вискочити з наших операцій і взяти собі їх ініціативу, ясно побачили ваша кор. м. з його листів і листів господаря... Наступ під Хвастовом затримують, уже кілька днів, дві причини. Одна—се недуга й. м. пана краківського. Але се не було б так важко, коли б не затримувала нас кунктація князя старости жмудського (Радвила), що з поважних причин, як обережний гетьман, вказує на різні труднощі, і тому не дуже поспішає з сполученням. Вже ⁶⁾ дві тисячі нашого війська пішло на зустріч війську литовському, і наші посли: пан підсудок brasлавський і пан Мінор; з години на годину чекаємо згоди: буде чи не буде. Вже й пан краківський, до певної міри прийшовши до сил, хотів би рано рушити—тільки ще, як бачу, не рішив: чи здобувати Білу Церкву—обсаджено залогом в 40 тис. козків що найменше,—чи минути Білу Церкву і спільно з литовським військом іти на Хмельницького, де б він не був. Бо то певно, що з одного місця він дату пише, а де инде ховається! Орді чекають—що найдалше в останніх днях вересня має прийти вся, кажуть козацькі язики; в самій Білій Церкві нема більш як 60 коней Татар, як сьогодні казав реостровий козак, зловлений вчора п. Чаплицьким. Александренко з Подністрянським (рпк. хибно: Poddnierskim) полком мав вийти до Білої Церкви. І то певно, що наоколо міста почали сипати сильні вали». Текн Нарушевича 145 с. 279—280.

Про свої пляни Потоцький писав королеві попереднього дня: «З-під Триліс, сполучившись з князем старостою жмудським братимусь до Хмельницького як до голови». Але плян видимо не був ще прийнятий литовською стороною.

⁵⁾ Так називаємо їх на підставі дневника (с. 291); Роман підчас сих переговорів зветься Kateszny, Latoszy, Katerszch. Коховський каже, що він

підставі Киселевого листу. Принесли нового листа Хмельницького до Потоцького «досить покірно писаний», як характеризує його обозовий дневник. Ми маємо його текст, очевидно скорочений, в одному з збірників Краківської академії. Я його подаю весь пропускаючи тільки безконечні повторення «н. м. п.» (нашого милостивого нана)-

З огляду, що п. воевода київський веде нас до ласки вашої милости, ми покладаючись на неї відзиваємось до в. м. з нашими послугами. Покажи себе, в. м., ласкавим до нас, слуг твоїх—аби ми були заховані при давній ласці в. м-ти. Богом свідчимося, що розливання крови християнської не бажемо, і всі наші замисли в тім тільки, аби дістати потіху чимсь добрим від п. комісарів, висланих від в. милости, та дочекати згоди під щасливим регіментом в. милости—котрого милостивий ласці з унижевими своїми послугами видаємось¹⁾.

Але й з усіма сими реверансами послів не зразу допущено до самого Потоцького. З початку приймав їх Кисіль, «за позволеннем і дорученням» гетьмана, і в тім стилі наївної пів-орієнтальної дипломатії, що характеризує однаково і польську і українську сторону, по своїм миролюбним листі взяв тепер—коли вдалось переговори завязати, тон дуже гострий. Виясняв, що Потоцький не може їх прийняти (як король під Берестечком), козаки мусять доказати наперед свою добру волю: або віддати живим Хмельницького і цілком здатися на ласку королівську, або побити Татар, що з ними, а всіх мурз віддати Полякам. По таких вступі—на котрий козацькі послы мусяли, очевидно, відповідати звичайними смиренними фразами, як у таких обставинах водилося,—другого дня допущено їх перед Потоцького, в ефектній військовій обстанові. «саме під той час коли військо сідало на коней і вся весна музика веселе і голосне ехо видавала». Послы упали до ніг гетьмана і подали йому лист Хмельницького. Потоцький прочитавши почав їм вичисляти всі козацькі злочини—«особливо ту нещирість, що Хмельницький по Орду післав, а вони тут по милосерде приїзять» «Через те я Хмельницькому відписати не можу, бо не узнаю його за гетьмана вашого, коли він підніс руку на його кор. мил., тільки до вас напишу, що маю в одній руці доручений королем меч, а в другій милосерде, вибирайте собі що хочете. Бо я не можу приступити з вами до трактатів инакше, тільки по тім як ви одно з тих двох учините, що вам п. воевода київський моїм іменем напише. Маєте часу на опам'ятанне три дні—до середи: (коли не зробите) зараз я з литовським військом наступлю і кров християнська мусять пролитися. Бога сил небесних беремо в поміч, щоб він нам допоміг. Не покладаємось на сили і міць війська королівського, тільки на саму справу нашу, що вона знайде у Бога поміч». Так переказує сю пишну промову дневник, і додає, що по тім зараз оден з послів (Каторжний) спішно поїхав «на Русаву» з шл. Нагорецьким, післаним з польської сторони, а другого посла затримано в польським обозі як закладника, замість сього Нагорецького²⁾.

Поки се посольство їздило, переведено нарешті заходи коло сполучення з литовською армією. Радивил і його штаб, мовляли вони, вичерпавши всі аргументи за своїм операційним пляном і не можучи переконати «панів коронних» в недорічності їх пляну, кінець кінцем махнули рукою і згодилися зійтися з польським військом

був козацьким послом в Царгороді (Kotarzny с. 279). Очевидно, се був до-свідчений бувалець, побував на каторзі, там навчився турецької мови й дістав своє прізвище Каторжного або Каторжана.

¹⁾ Фкп. Краків. акад. № 1056 с. 35.

²⁾ Staroż. I с. 291—2, пор. 294.

під Васильковом кидаючи Дніпро на будь що будь ¹⁾). Після безкожечної ксфференції 3 вересня, Радивил оповістив, що вже рушив своїх людей на сполученне з польським військом. Другого дня під Васильковом його штаб з'їхався з польським—сба ість-мани Потоцкій і Каліновский, стрічали його «з великим блеском військовем», а за сим вирушили сюди і литовські частини з Київa.

Але в сім моменті, в ночи з 4 на 5 вересня, використовуючи сей вихід, козацьке військо повело комбінований наступ на литовські частини під Київом: від Десви човнами, і від суходолу, від київського корпусу, що стояв під проводом полковника Антона під Трипіллям, пішли значні козацькі сили, щоб несподіваним нападом захопити литовські байдаки і погромити Радивилове військо в момент, коли воно мало вирушити з Київa. Досить се було несвочасне—в хвили коли польський парламентар сидів в козацькім таборі, а козацький в польськім. Можливо, що такий плян атаківання литовського війська в момент коли воно виходитиме з Київa, і його звязок з дніпровою фльотилією ослабне, був вироблений давніш, і тепер був виконаний автоматично, без звязку з переговорами. В кожнім разі така розбіжність сталася, серед переговорів вийшов серйозний оружний конфлікт.

Але козацька операція не повелася: полудневий козацький корпус в самих початках, недалеко Трипілля під Підгірцями, наскочив на польську чату, що стояла під проводом Каліновського в трьох милях від Василькова, і Каліновский сильно погромив його. Польський дневник, можливо що перебільшуючи, пише, що з 7 тис. козаків полягло три тисячі, і в польські руки впало чимало. З допитів бранців вяснився плян комбінованого наступу на Київ, і Радивил поспішив остерегти своє військо щоб стереглося в Київі нападу з Дніпра. Козаки під той час дійсно підступили від Микольського монастиря Дніпром і захопили вже частину литовських байдаків, але Коморовский, що заступав Радивила по його влізді, ще встиг поспігти вчас, щоб її відбити. Поки наспіло польське військо, послане в поміч від Потоцкого, Литовці вже упоралися з сим наступом. Але їх Дніпрову фльотилію козаки таки добре урвали Тут і пішла певно в воду найбільша частина київської добычи: мабуть мало що зіста лось Литовцям, і так само небогато дісталось козакам ²⁾).

¹⁾ Так се власне представляє, з литовського становища, вище цитована *Continuatio dyariusza* ркп. Краків. академії 1017 л. 67.

²⁾ *Commentarius* с. 149—150, *Staroż.* с. 294, 349—350, *Єрлич* с. 153. Сей бій під Київом на Дніпрі представлений на однім з рисунків Вестерфельда, —у Смирнова табл. V. 2; дослідник вважає його мало реальним, мабуть пізніш скомбінованим з реальних краєвидів. Про відібраніє від Поляків награбленої раніш добычи див. оповідання вище на с. 322 і нижче в реляціях Виговського ст. 351. Смирнов, ставлячи собі питання, що сталося з київською фльо-тою Радивила після того, як він з усім військом рушив з Київa під Васильків і Білу Церкву і відти пішов на Литву, висловлює згоду, що Радивил скористав з перемиря проголошеного Хмельницьким коло 10 вересня і відправив свої байдаки додому (с. 304, 312). Але се досить мало ймовірно, особливо коли припустити, що на тих Радивилових байдаках була ріжна заграблена в Київі добыч. Та досить і того, що таке перекованне було в людях, що на тих байдаках лежить київське добро: ледве щоб випустили їх! Дуже можливо, що литовські байдаки так і не рушили з Київa, розшарпані козацькими нападами («козаки вже почали були локучати з Дні-прових островів литовському війську і урвали три литовські байдаки»—*Staroż.* 296), а що було цінніше і портативніше з добычи—Радивилове військо мабуть перед тим вивезло з Київa під Васильків і Білу-Церкву.

Ся невчасна конфузія одначе не перервала переговорів. Правда, під першим вражінням козацького наступу на воєнній раді, що відбулася 6 вересня під проводом всіх трьох гетьманів (Потоцького, Каліновського і Радивиля) перемогли прихильники війни—Радивил і Каліновський в тім числі. Війську з парадом проголошено похід на другий день просто на головний козацький табор, на Русаву, так як Потоцький грозив козакам. Але що zarazом прийшли відомости про наступ на Київ з Десяни, то очевидно, похід прийшлося відложити до його ліквідації. А вечером 8 вересня з'явився знов Каторжний з Нагорецьким, і з другим старшим послом Андрієм Кулькою; вони привезли нового листа Хмельницького з переносинами, і так як би нічого не сталося, переговори відновилися з того місця, на яким стали 4 вересня.

Послів затримано на якийсь час у Києві—поки можна буде урядити парадну авдієнцію. Гетьмани і комісари засіли в наметі Потоцького, і тоді введено перед них послів. Вони «впали до ніг» гетьманів, і Кулька як старший оголосив мету посольства—просити ласки і милосердя; визначнішим особам—Радивилі, Маркові Себеському й ин. вони доручили окремі листи «з особливим засвідченням своєї покорі». Їх запевняли в щирім бажанню довести до кінця переговори, і Хмельницький просив вислати до них якогось «розумного чоловіка», щоб він разом з Виговським обговорив умови замиренья. На параді, що відбулася другого дня, польська старшина постановила прийняти пропозицію і повести переговори, ставлячи головним завданням розвести козаків з Татарами: привести до того, щоб козаки їх побили або що.

От як поясняв се Потоцький в своїй реляції канцлерові:

Після того як п. воевода чернігівський (Каліновський) погромив козацький табор, що йшов під Київ з таким умислом аби перешкодити сподученно литовських військ з коронними, Хмель прислав до мене і до всіх й. м. п. комісарів писанне з проханням милосердя і з заявою, що він хоче зістатися вірним підданим й.к.м. З огляду на таке його писанне вчинив я раду, що робити? Чи йти против Хмеля і укріпити його в союзі з поганами, чи показати йому милосердя і згодою загасити шкідливу внутрішню війну? Однодушне рішення всіх й. м. стало на тім, щоб пробувати з ним згоди. Тому насамперед вчинено з ним перемирє на кілька день ¹⁾.

На переговори з польської сторони вибрано Маховського (того самого, що потім розстріляв того самого Виговського, з котрим тепер вів переговори). Посли присягою забезпечили йому незайманість, і він виїхав з ними до козацького обозу, того ж 9 вересня, з тим щоб третього дня повернутися назад з конкретними пунктами умови ²⁾.

¹⁾ Реляція про замирєнне з 1 жовтня з обозу над Рутком (pod Rudkiem) — Осол. 2286 л. 202.

²⁾ Staroż. I. с. 295, пор. 296, Рудавский с. 83—4 в такій формі переказує умови поставлені Хмельницькому через Маховського: Козаки мусять облишити союз з ханом і вигнати Татар з Руси. Реєстрове військо обмежується 15 тисячами, козацька територія—Київським воєводством. В в. кн. Литовським їх не має бути. Козацьке військо має бути розпущене і протягом чотирьох місяців має бути споряджений реєстр і поданий до київських книг. За гетьманською булавою зістаються надані їй маєтності. Польське військо має бути розложене окремо від козацьких становищ. Релігія з обох боків має бути незаймана. Єзуїтська колегія київська має бути відновлена. Євреям знову буде вільно мешкати на Руси. Ті що пристали до козацького війська, дістануть амнестію. На найближчий сойм козацьке військо вишле своїх послів.

Польське військо за сей час пересунулося з-під Василькова під Копачів, потім під Германівку, під Красне, шукаючи кращої води, здорового повітря, а головню нових запасів поживи для війська, що знову почало дуже терпіти від недостатків і хробі.

Становище його ставало все більше критичним і небезпечним, з тим як шукаючи вигідніших і багатіших поживою становищ воно все далі й далі заглиблювалося в козацьку територію. Паволоч, ся операційна база, була захоплена наново козаками, що вирубали розложених там Поляків, а відділ Собеского, що тримав залогу, мусів уступитися до Котельні, ближче до Житомира. Хвастів теж був захоплений якимсь козацьким відділом, що вирубав тут багато польської челяди.

Під Києвом литовському війську також все більше давалася в знаки козацькі напади. Хмельницький, що правда, проголосив замирення і розіслав від себе козаків, наказуючи припинити облогу литовського війська під Любечом і Лоевим; литовське військо після того рушило з Києва до коронного табору, і 13 вересня стало разом з ним під Германівкою. Але козацька ब्लюкада далі відчувалася в повній мірі; «з усіх сторін, ми оточені неприятелем», записує дневник¹⁾. А в перспективі прихід великої Орди загрожував повною безрадістю. Тим пояснюється велика податливість польської сторони на козацькі жадання, що стояла в різкій суперечности з гнівними і зневажливими жєстами в поводженню: як то часто бувало в тих польсько-українських відносинах, як раз сі жєсти покривали дійсну слабість і безрадість.

«Ш. гетьмани бачучи, як сильно підірване військо Річипосполитої безнастанними бійками з неприятелем і недостатком живности,—а неприятелєві підходять все нові підмоги від козаків і Орди, так що всі дороги нашим загорожено, і помочи ні звідки було сподіватись,—вживали всіх способів, щоб з тим неприятелем дійти замирення хоч шаблею, хоч почесною умовою. І він ніби показував до того охоту—але не упускав ніякої okazji, яка йому траплялася на нищення нашого війська»,—характеризує сю ситуацію Освенцім (369).

Пізно ввечері 13 вересня повернувся від Хмельницького Маховський з двома козацькими послами: крім попереднього Кульки приїхав ще вищий достойник—дневник називає його: «Одинець, суддя війська Запорозького» (в дійсности був він суддею черкаським). Дневник доволі широко записує звітмєленє Маховського про розмови, які велися з ним в козацькїм таборі, і за недостатчєю звітмєлень з козацької сторони²⁾ я виберу з нього все інтересніше:

Трудно рішити, чи Рудавський дійсно мав перед очима такий начерк, чи скомбїнував його з оповідання про переговори Маховського з козаками, що його використав, і з пізнішого тексту трактату? Дєчого з того в трактаті нема!

¹⁾ Staroż. с. 295.

²⁾ В «Польських справах» московського посольського приказу (1651 стовб. 16 л. 279, 330 і 331) єсть три «вістові письма» Виговського з місяця вересня н. с., але вони мало що дають. Перше звітмєленє привіа до Путивля Василь Бурий 28 с. с. серпня, другє і третє Марко Антонов 14 вересня; згадка про відібранне київської здобичи треба мабуть прикласти до битви 5 вересня; се дає приблизні дати написання. Перше і другє звітмєленє адресовані путивльському воеводі, третє думному дякові Волошинову:

І. Добродію, приятелю мой! Тепер умер Вишневецкий, недель двѣ тому; до Застыля повезено тѣло. И тутѣ єсть з войскомъ людскимъ Потоцкий, Калиновский, Ланцкоронский, Кисель, войска козацкого єсть много на трох мѣсцах, Татарє єсть и солтан калга з войскомъ зараз будет. При томъ якѣ бы

«Оповідав п. Маховський, як його трактовано там—досить поважно і пристойно, і які розмови й жарти були з обох сторін: про невірність Орди і про берестецьку битву—яким страшним зробила вона імя королівське, і про багато інших річей, котрі довго було-б переказувати. Між иншим сама чернь признавала, що під Берестечком сильніша була одна куля королівська, як сто козацьких, так що як у п'ятницю почали з гармат бити, «так ми ледво в землю не запалися». Як хан соромно утік—хоч Магометом присягався назад вернутись. Хмельницький жартуючи радив, аби пан краківський оженився—так як я зробив: скорше буде тоді спокій, бо і він і я будемо скуцати за жінками, а поки будемо вдівцями, більше будемо воювати ніж у спокою сидіти».

Коли віддавав він (Маховський) лист від комісарів, Хмельницький був дуже збентежений, що п. комісари не дали йому титулу гетьманського і зблід і дуже збентежився, а Джеджалий полковник зараз почав сваритися і кричати: «То не годиться—уймати титулу гетьманського добродієві нашому!» Але п. Маховський відповів на те раціями і прикладами так, що всі замовкли й з піднесеними ухами слухали того листу.

По перечитанню Маховський сам на сам, без свідків став намовляти Хмельницького, щоб з Ордою розійтись, але той відзивався ухильчиво і непевно, обіцяючи разом з Ордою йти на Турків. Три години спорилися про Орду, і Маховський, бачучи, що не переконати йому Хмельницького, вже кілька разів поривався їхати не кінчаючи справи. Але Виговський затримав його і знов він зо три години спорився про се. Маховський запевняв йому ласку королівську і реституцію його чести на соймї, коли б він привів Хмельницького до війни з Татарами,—бо Виговський панує над серцем і розумом Хмельницького, і керує ним як батько сином. Отже Виговський замкнувся з Хмельницьким і так довго сидкувався привести його до кращої гадки, аж до сварки між ними прийшло, і вже Виговський розгнівавшись пустився йти, але Хмельницький упросив його вернутись,—одначе ся умова, щоб Татар побито, не могла бути сповнена.

Маховського наново запросили до намету Хмельницького і перейшли до другого жадання: щоб сам Хмельницький з Виговським ставилися до польського обозу для переговорів, положившись на польське слово. Вони мабуть і згодилися б на се, але

там що мого прислано, кажи спрят дать, жебы без шкоды. До нас посланца незабавне шли. Остаток з посланцем говорил—во вьсем вѣрѣ. (Оригінал на малім клантику, вісімка паперу).

II. Добродію мой! Объявляю вашей милости, что Ляхи присылали на мир Маховского, Нагоретцкого, однако совѣту нѣтъ; а то слышет, что у короля польского есть посол хана крымского, не знает для какова дѣла; а Вишневецкой подлинно умер; а тут Потоцкий, Калиновский, Ланцкороносский, воевода брянславский, воевода подольский, воевода киевский Кисель с войскомъ польскимъ; а с войском литовским князь Радивил. Ис Киева поимали были из церковей образы и колокола и Днепром в Литву послали, и казаки суды погромили. Орда есть, а над ними начальной Карашъ-ага, а с ним 12 аговъ. А что подлинно будет—обвещу («список»).

III. Добродію мой и приятелю! Присылали Ляхи на згоду, сирѣчь на миръ Маховского, Нагоретцкого и знову поѣхали, но они сказывали, что от царского величества гонецъ есть у королевского величества, не знаемъ с чѣмъ. А войска лятцкого сказывают 50 тысячъ польского, а литовского войска 15 тысячъ, стоят теперь Ляхи под Васильковомъ. Хана крымского посолъ есть тайно у короля польского, теперь пришло до нас старший над Татарами Карашъ-ага. А какъ хто тамъ из сродичей моихъ приѣдетъ или рухельъ привезет, прими пожалуй. Я царскому величеству готов і впрעדъ служить, только через кого вѣдомого дамъ знать.

По сім додано, очевидно приписка на тімже листку:

«Добродію брате! Ныне казаки погромили 6 стругов на Днепрѣ, и отняли образы и колокола и иной церковной наряд, что в Кieve поимала Литва. («Список», оригіналу нема).

чернь ніяк на се не призволяла ані полковники, вимовляючися тим, що мовляв—«боїмось аби не зісталися в лядським війську, як Криса під Верестечком». Коли ж Маховський ніяк не хотів відступати від тієї вимоги, Виговський просто навколішках просив його, щоб з'їзд комісарів з козацькими депутатами відбувся в Білій Церкві—бо і в полю не могли обіцяти безпечного з'їзду, вважаючи на своєвольну Орду. А для забезпечення комісарів Хмельницький з усіма полковниками, на коліна внавши, піднісши пальці, присяг, що вірність і право міжнародне будуть заховані.

Були там ще великі дискусії—про забезпечення перемир'я, про число Запорозького війська, але того нема що виписувати, бо ніякого рішення в тім не було: Маховський з усім відкликався до комісарів, і в присутності їх усіх зложив тепер оту реляцію¹⁾.

Вислухавши сю реляцію комісари довго радили, що робити. По довгих суперечках ухвалили вводити волю козаків: вислати до Білої Церкви чотирьох комісарів—воєводу Киселя і підсудка браславського з польської сторони і воєводу Глібовича та стольника Іонсевського з литовської. Вироблено для них 24 пункти для будучого трактату, і рішено 16 вересня виправити їх в супроводі 500 драгонів і двох полків, що мали їх провести до Білої Церкви, а драгони—зістатися при них в Білій Церкві. Підчас сих нарад прийшов лист від Хмельницького, з подякою комісарам, що вони згодилися прийти до Білої Церкви, і з обіцявкою прислати туди Виговського і полковників на переговори.

Весь обоє слідом за комісарським полком рушив також під Білу Церкву. Але в тім напав на них татарський загін, з тих Татар що ново прийшли до Хмельницького, з Караш-мурзюю. А на станівці над річкою Ольшанкою прийшов лист від комісарів з Білої Церкви, з тривожними вістями. Мовляв, переговори перебіло повстанне черни, що піднялось на комісарів, і zarazом на свою старшину, з гетьманом включно: закидає їм чернь що вони хочуть торгувати їх козацькими головами. От як оповідає се Потоцький в реляції канцлерові:

«Комісарів проводила драгонія, під проводом Сипіги, а з півдороги стріло їх кілька тисяч козаків і провело до Білої-Церкви. По таким чемнім прийняттю приступили до трактування доручених їм актів, і з ласки Божої спочатку все трактувалося щасливо. Другого дня сам Хмель—що мав чекати під Ольшанкою, з усім своїм військом сполученим з Татарами прийшов під Білу-Церкву і прийхав просто до замку, складаючи візиту пп. комісарам. А військо положив табором і окружив Білу-Церкву від ріки Роси, аж до другого краю тої ж Роси; орду ж розложив над самою Росею: трьох Караш-мурзів, десять тисяч.

«По сій церемонії Хмелевій пп. комісари обговорювали з ним самим і його старшиною три пункти: 1) розірвання братерства з Ордою; 2) зменшення числа (реестру) до 6, 8, а найбільше—12 тисяч козаків; 3) уступити з шляхетських маєтностей; нарешті (4) аби жовніри мали свої становища на Україні. Коло тих пунктів було сила розмов, з обох сторін давались доводи за і против. Коли вже приходило до рішення, піднялися на старшину і Хмеля великі бушти: почали голосно і явно кричати на нього: «Хочеш нас зрадити і Татар віддати в руки Ляхам». Так замість скінчення переговорів пп. комісари опинилися в крайній небезпеці.

«Чернь з Ордою окружила замок, хочаби побити і комісарів і старшину; справді, Татарин ледви не вбив з лука п. воєводу кийського. Старшина боронила свого життя і комісарів: рубала чернь, стинала—але не могла заспокоїти бунту. В такій небезпеці

¹⁾ Staroż. c. 297—9.

самого Хмеля і старшини прийшли до рішення, щоб комісари вернулися з Білої-Церкви до нас. Коли вони се виконували, пустивши наперед перед козацьким полком вози з достатками,—тільки що вийшли за місто, аж Орда і чернь ударила на них, і все пограбувала, забрала, челядь що була при них—позабивана, а самих проводила—нагнала такого страху, як легко можеш собі уявити, в. м. На той розрух вилетіла була старшина, щоб оборонити вози—але дарма. Жадним чином не могла тому запобігти, хоч у тім замішанню згинув оден сотник чигринський і Татар кількадесять від козаків полягло. Загинули всі вози з достатками їх м., понесли великі шкоди: стратили більше як на 130 тисяч, а що найважніше—ледь самі вирятувалися з небезпеки. Полковники з великими труднощами провели їх назад до Білоцерківського замку, але й там би не відсиділися б, коли б їх тіж полковники не вартували цілу ніч, відбиваючи чернь, що конче хотіла вдарити на замок та їх побити.

«По такій роботі їде Хмель до табору (козацького) і разом з Караш-мурзою запевідає кару за вчинений злочин. Вишукує між своїми провідців і злочинців та вишуквши велить їм ший повтинати. Виконавши се вислає другого дня своїх послів до пн. комісарів перепрошуючи за те що сталось і обіцяючи довести до кінця обговорювані річи. Відправивши сю церемонію вибрав кілька тисяч козаків і (з ними) сам випровадив комісарів, в плачем жалуючи зневаги і шкоди»¹⁾.

Освенцім на підставі відомостей в обозу, додає кілька характеристичних подробиць до сього глибоко симптоматичного епізоду:

«Два дні пактували і кілька пунктів порішили згідно, а саме: щоб нашому війську Хмельницький заплатив за кілька кварталів; козаків у війську аби тільки 12 тис. було; гетьманом аби Хмельницький був по давньому. Було між ними багато галасу. Чернь повстала на Хмельницького: «Ти нашими головами слави й багатів здобув, а тепер еднаєшся, з реєстру вичеркуєш, подаєш нас Ляхам, що нас за ший будуть брати» й т. д. Нарешті ніби то затихло між ними, і наші комісари в середу в вілію св. Матея²⁾ хотіли їхати до свого обозу для затвердження зазначених пунктів, і з ними мало їхати кілька визначних осіб з козаків. Та тільки що комісарські вози вийшли за місто, аж козаки з Татарами за возами: випорожнили їх і пограбували все що було достатків їх (комісарів). Вбили до 30 товаришів, забили п. Нагорецького що був теж з комісарами за посередника між ними і козаками³⁾; забрали багато челяди. Комісари були вже рушили за возами, коли їм дали знати що діється напереді. Тоді Виговський і два полковники вискочили на погамованне того розруху, а комісарів назад відпровадили до замку. Але хлонство за тим розрухом ледь що не вдерлося до замку: палі хотіли виймати, добиваючися до замку, так що кілька сотень реєстрових козаків стали при палях (палісаді) і відбивали се хлонство що добивалось—руки їм рубали при палях»⁴⁾.

Дневник не дає такого суцільного оповідання, займаючися переживаннями обозової старшини підчас неприсутности комісарів—коли одержано від них першу за-

¹⁾ Оссол. 2286 л. 202 об.

²⁾ 20 вересня, але в дневнику ріжниця на два дні рахунку, так що се мало статися 18 вересня.

³⁾ Через котрого найбільше зносилися з Хмельницьким—Continuatio л. 68.

⁴⁾ Освенцім с. 370, дальше його оповідання цілком згідне з дневником друкованим в Stagoz., але в сій частині є дещо таке, чого в тім дневнику нема.

писку—для секретности написану «язиком литовським» до Радивила, про повстання черки, з проханням «скорого конвою», котрий би їх відти вивів. Військо, і особливо старшина страшенно була збентежена своєю помилкою, що вислала без відповідного забезпечення «людей такої високої гідности в отчизні—повірила розгнущаному поспільству»¹⁾. Вирядили Каліновського з значною частиною війська під Білу Церкву, зараз на ніч, на ратунок комісарів, а він підступивши ближче під місто, сховався з військом в балці, а на розвід—під саме місто після з полком Салігу. Той підступивши під Білу Церкву чекав візду комісарів—але їх не було, аж випадком оден «шахолик» знайшов картку завішену при дорозі: се була друга записка від Кисіля, котрою він просив визволити їх—захвуючи можливу обережність супроти Татар. Але що тим часом надтяг під Білу Церкву козацький табор, Каліновський вважав небезпечним далі стояти під Білою Церквою і вернувся до головного війська—де почали дуже горювати з такого невдалого закінчення. Почалися різні здогади, що то з комісарами сталося: одні здогадувалися, що їх мабуть віддадуть Орді, або до Царгорода відшлють, інші—що їх уже «заїле поспільство позабавало», треті—що їх триматимуть в заставі, щоб выторгувати такий договір, як їм хочеться. Підвімались голоси, щоб усім військом спішно йти під Білу Церкву і там або комісарів визволити, «або головою на голову при них загинути». Але Потоцький рішив наперед послати зручного післанця з листом до Кисіля, щоб довідатися, чи він ще живий. Коли по полудні прибігає гонець з вістю, що комісари йдуть—але їх обпала Орда, і вони просять ратунку. Зараз вдарили «в кітли гетьманські на всідання» і військо вислано в поле. На дорозі стріли комісарів—вертали ціло, але цілком пограбовані Татарами і «своєвільним козацтвом», так що зісталися тільки з тим, в чім були. Особливо потеріли Глібович і Іонсевський, що вибралися особливо пишно: їх дорожності, гроші і всякі річі, з котрими вони приїхали на переговори, рахували що найменше на 100 тисяч злотих; Кисілеві «серебро, коні, намет забрано на 18 тис. ал.» і т. д.

Жалували, що Каліновський відійшов з-під Білої Церкви, не дочекавшись їх—але з усяким признанням відзивалися про зболяльність старшини, особливо Хмельницького і Виговського. «Якби Хмельницький сам не приїхав (на вість про бунт очевидно) та не обстав з усею енергією за комісарами, були б вони пропали»²⁾. Так само з усею похвалою говорили про Виговського і полковників, їх ширість і самовідречення. «Що до ширости Хмельницького говорили, що як би не він сам, не Виговський, Хмельецький, Гладкий, Вогун, Громіка»³⁾—комісари були б загинули, «Виговський аж за голову вхопився, як побачив воеводу смоленського і стольника

¹⁾ Staroż. I с. 300.

²⁾ «Було б і гірше, коли б Хмельницький не прилетів сам в суботу о полудні і не гамовав розпущених хлопів», записує дневник (с. 300). Субота була 16 вересня—себто того дня, коли по його словам комісари тільки що поїхали з польського обозу на переговори до Білої Церкви (с. 299). Маю те вражіння, що дневник мабуть помиляється на день чи на два в тих числах під якими записує сі події. Бо цілком неймовірно, щоб 17 вересня в польському обозі вже була та литовська записка з звісткою, що «вчорашнього дня нічого не зробилося через своєвільну чернь» (с. 300). Можливо що датованне Освенціма правильніше. Під 23 вереснем різниця між сими двома рахунками вирівнюється.

³⁾ В друкованім Bromeski.

литовського» (Глебовича і Гонсевського, очевидно—скоро тільки вони приїхали). «Боронячи вас і ми погинемо!»—так їм сказав ¹⁾. І так вірно їх (комісарів) трактували, що й спали при них²⁾, розганяючи бунт і зради». «І так їх підбадьорювали, мовляли: «Хіба по трунах наша чернь до вас дійде, й Татари»—а тим дуже хотілося, і оден Татарин вистрілюв в око стрілою і на волос тільки що не вбив воеводу кнївського: і другого—стольника литовського».

Рудавський додає ще оден прояв ридарської льюальности старшини: Громика, як комедант фортеці, віддав в розпорядженне комісарів місцевий арсенал, запаси пороху і куль. «Рідка в неприятелі чеснота, яку неможна ніякими похвалами досить прославити», завважає він з сього приводу (с. 86).

Литовське звідомлення (*Continuatio dyariusza*) підчеркує виразніш напад Т а т а р і в на комісарський обоз, при виході з міста, і приступ голоти в ночи на замок, щоб захопити саміх комісарів. «В тім галасі (нападі на обоз) козаки старинні, полковники добре поставились: кількадесять Татар на пляцу положили, а наших їхмосців назад до замку від бунту провели—тільки з усього пограбованих, в одних сукнях. В ночи наступила ще гірша справа, і сам Виговський остеріг їх, аби були обережні: десять тисяч «нещасної голоти» сприсяглося вдарити на замок, так що від гетьмана було прислано кілька сотень для охорони і для приборкання бунту. Так їх Бог урятував, завдяки жичливости старшини, що бажала спокою. Другого для сам гетьман випровадив їх, оповістивши в таборах (козацьким і татарським) аби нічого не важилися—бо він і сам з ними (комісарами) готов умерти. І так щасливо вийшли з того—але річи пропали, хоч декотрі попали до самого гетьмана³⁾».

«Хмельницький щиро хотів згоди, так само Виговський і вся старшина—тільки зухвала чернь кількадесять разів приступала штурмом, щоб захопити наших в замочку (білоцерківським). Але сі полковники явно громили, рубали своєвільників, бити обухами на очах наших, а одного козака Богун стяв за те, що сказав, коли везено поживу (для комісарів): «А будемо то складати Ляхам стацію?»

Але то треба відзначити, що й чернь литовських панів жалувала й кричала: «Куди б самі Ляхи були комісарами, вже б звідси не вийшли, але сі панове не винні: ніколи зачіпка нашому війську не давали». І тільки се їх (комісарів) уратувало від розгнузданої наволочи⁴⁾».

Комісари казали, що у всіх питаннях старшина дала згоду, тільки в трьох пунктах не погодилися, і комісари взяли їх на рішення гетьманів, і з ними приїхало два полковники—Сава Москаленко⁵⁾ і Гладкий, щоб договоритися в сих питаннях. По черпе—старшина годилася кінець кінцем на 20 тисяч реєстрового війська, але ніяк не менше. По друге—щоб польське військо не ставало кватирами в полкових містах. По третє—щоб вони не можуть самі бити Орди, ані віддати мурз до рук Полякам, «як обіцяли». Дневник навпаки писав, що як раз старшина не годилася розірвати з Тата-

¹⁾ Одначе перед тим дневник писав (з оповідань Маховського)—що саме Виговський на колінах благав, щоб комісари приїхали на переговори до Білої Церкви—див. вище с. 352 (Staroż. с. 299).

²⁾ В друк. przy nas.

³⁾ Рук. Краків. Академії 1017 л. 69.

⁴⁾ Staroż. с. 303 і 305.

⁵⁾ Дневник раз зве його Москаленком, другий раз Litwienko (с. 303 і 304).

рами¹⁾. Чи треба так розуміти буквально, що тільки самі бити не годились, а підвести музр під неволю не відмовлялись? Ледве чи й се могло тоді бути виразною обіцянкою.

Дневник оповідає далі, як сі два полковники, що приїхали з комісарами: Гладкий і Москаленко, боялися, щоб Полякп не віддали їм за зневагу, що потерпіли комісари від козацької черни в Білій Церкві:

«Боялися дуже війшовши до обозу і сказали до п. хорунжого сендомирського: «Пане Чарненкий, чи не постынають нас за те, що пп. комісарів порабовано?» Коли ж п. Чарненкий сказав їм, що ми не переступаємо права народів²⁾, тоді сміло пішли, і там привитавшися по кількох годинах таку одержали декларацію: «Коли и не хочете Орди бити, тоді відприсяжіться її, а ми вже собі будемо доходити з неї справедливости—ви тільки до того не мішайтесь». Що до числа війська згодилися, хоч і по довгих намовах, а за те пан краківський³⁾ обіцяв увільнити від становиц (королівського війська) полкові міста: Канів, Чигрин, Корсунь, Переяслав, Черкаси. Кривду пп. комісарів тому, що вона не через старшину сталася, пп. комісари самі пробачають, з для доброго спокою, для Бога і вітчизни». А що в очах наших п'ятнадцятьох стято за ту кривду нашу, то й інші, які знайдуться винні, нехай будуть також смертю покарані⁴⁾. Бо то дійсно було так, що Хмельницький зараз велів 15 стяти за те розбиванне річей.

«Нарешті (так декларовано полковникам): «Коли хочете (себ-то—коли годитесь на сі умови)—приїздить до нашого обозу зложити присягу».

З тим відправлено одного з послів, Саву Москаленка, з додатком від гетьмана Потоцького, що він іде сам з військом, щоб відібрати присягу від війська Запорозького, як підданих королівських.

Так оповідає, в дуже лагідних тонах, як бачимо, анонімний обозовий дневник. Освенцім, що розпоряджав, видно, й иншим матеріалом, представляє сю конференцію в менш іділічних подробицях:

«Коли прийшлося трактувати в наметі п. краківського, від пп. гетьманів, сенаторів і полковників, а також від ріжного товариства був великий натиск: великий крик піднесли на ті пункти, а особливо на таку зневагу наших комісарів: гетьман литовський і наш польний і все військо не хотіли дозволити. А коли пан краківський сказав тим козацьким послам сидати, відозвався гетьман польний: «Я вже наготовив палі, і на них вони сядуть, бо не гідні вони тут сидіти». І так з тої угоди нічого. Прийшлося війську рушитися під Білу-Церкву. І коли вже стали коло міста, так що його видно було, прислав Хмельницький до пана краківського, запитуючи його, пощо він так близько приступив з військом, і разом (заявив), що Запорозьке військо не хоче тих умов, а у всім хоче бути при пактах зборівських⁵⁾.

В подібних рисах представляє се і литовське оповідання:

21 і 22 вересня підступивши під саму Білу-Церкву, за мило, визначено другого дня з'їзд і декларативно подано пункти. Але він (Хмельницький) своїм звичаєм протягнув час, не тих вислав на тратати, кого обіцяв, й инші дав пункти—з Зборівського договору. Тоді дано рішучо відмову, і роз'їхалися з нічим. Пан краківський за той час чекав в таборі князя й. м.—перед тим табором з'їздилися, і коли вернулися комісари, що з'їздилися самі, без гетьманів,—він там же зібрав нараду: що робити, чи підійти під неприятельський табор і спробувати шастя, чи не трагачи людей кинутися на його волости та господарити в них огнем і шаблею? Рішили се друге—але поспробувавши (наперед) першого» (л. 68—9).

¹⁾ Staroż. с. 303. ²⁾ Міжнароднього права. ³⁾ Гетьман Потоцький.

⁴⁾ Добре пробаченне для Бога й вітчизни! ⁵⁾ Staroż. с. 371.

Наступ коронного війська на Білу Церкву, безсумнівно, мало гармоніює з тими лагідними тонами, в котрих представляє переговори обозовий дневник, і мотивованне, дане сьому походу («відібрати присягу від війська»), розуміється нічого не варте. Чи Потоцькому стала підозрілою щира воля до згоди у Хмельницького і старшини, віхвалювана комісарами, і він зміркувавши їх кунктаторство, хотів погрозою рішучої розправи змусити до капітуляції? Чи хотів зробити вражіння на «чернь» і придушити її опозицію замирению? Чи робив уступку партії непримирених: Каліновського і Радивиля, і давав їм скоштувати можливість оружної розправи, поки не прийшли головні татарські сили?

На жаль в своїй реляції Потоцький не пояснив сього; записав тільки, що після того як комісари з козацькими послами приїхали до польського обозу під Германівку, він рушив з військом під Білу Церкву з таким наміром: «або заспокоїти вітчину трактатами, коли се буде можливе—або далі вести зачату (і перервану перемирем) війну». Литовське звідомлення стилізацією своєю натякає на нові рішення повзяті з огляду на білоцерківський інцидент, але на жаль ми нічого не знаємо про подробиці сього рішення і тих аргументів, котрими воно було подиктоване.

З польської сторони, в кождім разі, се був крок в високій мірі ризикований, можна сказати—розпучливий. Хмельницький накликав його, я думаю, тим що привів свій табір під Білу Церкву і таким чином, сконцентрувавши козацькі сили, дав Полякам можливість і спокусу спробувати рішити конфлікт рішучим боєм. Коли його тактика в сій другій білоцерківській компанії була кунктаторська—як се з усього виглядає—то се можна вважати помешкою з його сторони. Він мав вірного союзника—час, що повільно, але бездоганно розкладав і нищив польське військо і гарантував його знищення без усякого ризику з козацької сторони—як що тільки вона могла чекати. Але може бути, що по козацькій стороні були також небезпечні симптоми депресії, загальної зневіри—і непевности що до гетьмана і старшини, так що сі симптоми підтинали тактичну лінію і козацької сторони?

Відправивши Москаленка, гетьмани рушили (мабуть 22 вересня) оборонною рукою з-під Германівки старим Перенетовим полем під Білу Церкву. Коронне військо в центрі і на правім кризі, а з лівого боку при нім литовське. «Страшна й величезна виглядала лава нашого війська—бо обоз був оточений військом. В 74 ряди йшли вози коронні, а в 40 литовські—тою великою рівниною. Чоло війська займало таку лінію як від Варшави що найменш до Волі, а в довжину вози йшли на довгу подільську милю, в великім порядку. На переді чотири полки; потім піхота і райтарія з арматю йшли в чолі; гусарські й козацькі хоругви оточували табір з боків; копейник литовський ішов на чолі, а чотири полки замкнули тильну сторону табору: бо звичайно звідти бувають найсильніші напади Орди. Подивившись на то—таке гарне, кінне, збройне, панцирне, величаве, остріяне й добре вправлене військо,—так як ми його оглядали з високих могил—треба б було заплакати з Ксерксом. Не того що за кількадесять літ з тих людей ні одного не зістанеться,—але того що такі сили і таке велике військо мусить власне нутро дерти, а не обертається на Отоманську силу—котрій би при щастю королівським скоро міг би прийти кінець», записує свої міркування дневникар.

Сей несподваний наступ старшина використала як привід, щоб уневажнити всі попередні переговори. Коли польське військо зближалося під Білу Церкву, Хмель-

ницький, як ми бачили вже, прислав листовне запитання до Потоцького, що значить його прихід. Потоцький відповів, що прийшов не з якими-небудь ворожими замірами, а щоб прийняти присягу козацького війська. Хмельницький не завважає нічого против цього, просить відслати Гладкого і визначити місце для присяги. Потоцький відправляє Гладкого гоїно обдарувавши і визначає на присягу «Гострий Камінь»—місце славної битви козаків з Жолкевським 1596 р.: щоб туди прибула старшина з обох сторін, взявши супроводу не більше 300 коней.

Але коли тут з польської сторони все було приготоване для парадної присяги, почалися різні труднощі. Козацька сторона зажадала, щоб польська асистенція вступилася і з польської сторони щоб дано заставців. Далі приїхала депутація з 12 простих козаків, під проводом звісного вже нам з попередніх переговорів судді Одиця, і без усяких передмов заявила Потоцькому: «Наш пан гетьман і військо Запорозьке жадають трьох річей: перше—аби у всім були заховані зборівські пакти, потім—щоб жовпір звідси вступився і не ставав становищами; нарешті—аби вам (козакам) не розривати нашої приязни з Татарами, бо вони—сторожі нашої вільності». Польська старшина була, мовляв, збентежена таким несподіваним оборотом. Почала нагадувати договорене в Білій Церкві: «Спам'ятайтеся, пригадайте собі—сє річи вже порішені». Вони відповіли: «Ми роз'їхалися з паном гетьманом, ми не знаємо, не відаємо, що було між вами! З тим нас військо послало».

«Патетично промовляв до них п. воевода кїївський, докоряючи їм за їх завзятте—що їх то турецький чауш обіцянками скорої помочи хоче навернути на поганство—але то все говорилося до глухих. Зрозуміли ми зараз їх зраду, з того що вони нікого гідного на ту розмову не прислали. Обіцяли (делеґати) поговорити з Виговським, але тільки що від нас від'їхали, зараз нам відіслали назад наших закладнів, правда що здорових і цілих, але з тою піснею, що мусять бути зборівські постанови, инакше вони не можуть приступити до присяги». Кінець кінцем польській старшині прийшлося «з немалим жалем» і конфузом вернутися до обозу, і роздумати, що ж тепер його робити далі?

Дневник оповідає, як на найвищій військовій раді, що відбулася того вечера, рішено було «рушити на неприятеля». Додає, що Потоцький при тім не мав заміру зводити битву з козаками, тільки оборонною рукою зблизитися до козацького табору, не припускаючи, щоб козаки хотіли виступити против нього. Та з дальшого оповідання видно, що переважна більшість польської старшини не поділяла такого нацифізму, і ухвалиючи наступ, сподівалася, що при тім таки прийде до рішучої битви.

Після наступу зложив Пшіемський, головний стратег польської армії. Він повторяв собою план берестедького наступу, тільки в зменшених розмірах—бо польське військо було тепер значно менше.

Ранок був млистий, і тільки в полудне розпочато наступ. Правим крилом проводив Радивил, лівим Каміновський, центром Потоцький і Пшіемський, що керував артилерією. Коли зблизилися до козацького табору, відти над сподіванне вилетіли на гарці козаки з Татарами; язики оповідали, що Хмельницький, хоч удавав потім, ніби то все сталося без його волі і відома, сам заохотив сих гарцівників, велівши поставити їм сім кувф горален.

Тоді Радивил, не питаючись Потоцького, собі наступив на них. Кілька легких польських хоругв теж «замішалися» з гарцівниками. Чарнецький став просити Потоцького вступити в битву; той довго не згоджувався—«сloch всі були противної думки».

до всього иншого він чув себе цілком нездорово і не мав енергії починати битву. Всі аргументи пускав Чарненкий: що «казія золота», і вітер просто на козаків віє, і день суботній—присвячений Богородиці, патронці польській. Нарешті вирвав дозвіл у Потоцкого, і повів наступ підтримуючи Радивиля, тим часом як Шпіемський з своїх позицій—полошив козаків і Татар гарматним огнем.

Козаки й Татари, не приготовані до серйозної битви, розуміється, тікали при наближенню неприятеля. Поляки були дуже роз'охочені такими уганяннями, і дуже жалували, що здержливість обох гетьманів, Потоцкого і Каліновського, не дала їм можливости одержати значнішої побіди, до котрої поривався Радивил. Вираз сьому невдоволенню дав Брлич в своїх записках. «П. Потоцкий, гетьман коронний ніяк не хотів дати битви хлопам, хоч і товаришів убивано, і пахоликів, і коней на наші забирано: то все пускав повз себе і забороняв мститися». Сам Потоцкий так описує сі операції в реляції канцлерові, нічого не згадуючи про переговори, що відбулися підчас наступу:

«Так от 23 септембра зближаюсь я до Білої Церкви. В добрій милі виступає на зустріч козацький і татарський комонник, і я пішов против нього шиком подібним до берестецького—тримаючись інформацій й. кор. мил., та валом наступив на того неприятеля. Праве крило доручив князеві гетьманові литовському, ліве воеводі чернигівському з воеводою подільським, і як тільки пів милі вже було від їх табору—велів звести бій передовою полковою, що мав сторожу під проводом стражника військового. В сім бою за ласкою бою так йому пощастило, що оден полк з 14 хоругв з 7 хоругвами литовськими, що билися з правого крила, загнав неприятеля під табор, немало положивши козацького й татарського трупа. Но скінченій битві останок війська загнано до табору (обстрілом) з гармат, і я поблизу поставив свій табор.

В неділю 24 сент. дано мині знати, що козаки й Татари вийшли в поле, пустившись гарцями в переді і позаду нашого табору, і козаки сміють собі шанець при одній греблі, аби нам боронити приступу до води і переправи на другий бік, до їх війська. Я велів війську вийти в поле, гарцівники билися з Татарами, а на козаків наказав наступити двом хоругвам райтарським. Козаки перед їх наступом уступилися на бодота, а тих що поставили були шанець, кілька десятків пінаків королівських вистріляло.

25, в понеділок ударив великий дощ: утихло аж перед вечером, годин на дві. Тоді козаки з Татарами вийшли в поле, і наше військо теж. Коли вже почало смерком западати, велів я драгоній п. хоружого севдомирського прогнати гарцівника, а за ними вислав сина мого, старосту камінецького з одним полком, а п. воеводу чернигівського з другим. Вони йшли за драгонією, а наше військо стояло на поготові. Бувши вже недалеко від табору вони вдарили на кінце і на піше неприятельське військо, і за ласкою бою не малу шкоду їм задавши, загнали до табору.

Дня 26 септ., в-второк, дощ лив незмірний, і ще голод великий на коней наступив: не буде ні наші ні збіжа, все потравило Хмелеве військо. Козацький табор був розложений в великих ярах, в оборонних місцях, сильно окопаний і добре обсаджений арматою; війська в нім було більше ніж сто тисяч, і Орди що дня їм прибувало: язика на тім сходилися, що вже її було 30 тисяч. При тім Хмельницький—хоч мав таку силу, щодня присилав зебрати милосердя. Взавши під увагу, що він просить, і часом переможеним не вадить і попустити (pofoldwas), а табору їх здобути неможливо,—закликав я їхмосців на раду: що в тім разі чинити? Тут одні такої гадки були, щоб давши спокій таборові йти обходом—шиком і табором—до Ольшани, а звідти в глибину України наступати шаблею і огнем. Інші того обходу не радили, маючи за собою ту рацію, що се річ небезпечна—лишати неприятеля в тилу за собою. А підчас коли йшла ся нарада і вирівнювалися суперечні гадки їх м., знову присилає Хмель, благаючи милосердя і просячи більше не доводити до кровопролиття. З того пішли нові гадки їх м., і така вийшла постанова, щоб мирнитися а мирнитися

в тих мотивів: По перше—помічні хоругви, котрим кінчалася чверть, виповіли службу і заявили, що вийдуть з обозу. По друге—між піхотою прокинулася якась заразлива пошність: почасти з голоду—бо там, коли ми вийшли в Україну, піхто нам не постачав, і щоб за гроші купувати, не можна було у нікого нічого дістати—нам і самим не доводилося хліба їсти,—почасти з негоди, і так почали масово помирати, і військо зменшилося. По третє—князь староста жмудський (Радивил), відійшовши так далеко від свого обозу під Любечем і не знаючи що з ним діялось, хоч і не відмовлявся йти далі, показуючи у всіх okazях благородні приклади своєї чесноти, діяльності, мужності й любови до вітчизни, але довго помагати не міг, бо оглядався на свої границі, і се давав під увагу. Четверте—язики щодня обціали самого хана з військом. П'яте—на нас самих і на коней наступив голод. Тому доручено вести переговори—й. м. п. воеводі київському, що так вірно, щиро і мудро сповняв доручену йому від нас послугу королеві й Річи-сполитій і привів її до доброго кінця¹⁾.

Литовське звідомлення підносить, що битву першого дня (23 вер.) вивіз на собі Радивил, виправляючи дефекти Каліновського, і тільки не давши йому помочи, котрої він жадав, не дали йому здобути повну перемогу.

«Гострий холод, і дощ лив як з цебра»—завважає звідомлення—«він перебив военні плани, зате поміг замиренню, бо люде почали вмирати, коні здихати, і в таких голоді і холоді далі не можна було стояти. Військо нарікало. Татари що раз прибували, і неустанно висли, не допускаючи до живности, челядь і коней забираючи; всі переходили замкнені. До давніх Татар прибув Карап-мурза, потім Камамбет-мурза і Орди Ногайські; самого нуреддіна сподівались.

«Але може бути, що й неприятели не все мав що треба, і тим скорше вирівняно умови згоди. Прийшло було до того, що військо прилюдно говорило, що хоче вибрати собі князя й. м. (Радивила), аби ним рядив — і вивідувано у нього,—навіть і п. краківський не від того був, щоб князь узяв на себе його працю—так схорованого. Але князь і слова не дав сказати на то: заявив, що прийшов помагати кожному з їх мил., а не псувати, і не хотів взяти на себе ані такої великої зависти, ані такого татару».

Ініціативу відновлення переговорів, або «зібрання милосердя» з боку Хмельницького, побіжно тільки згадане в реляції Потоцького, докладніш описує дневник:

24 вересня Хмельницький прислав Райтаровського, товариша з польського війська, що якимсь чином опинивсь у нього (мабуть був захоплений як бранець). Висловляв знов здивованне, що польське військо так підійшло під козацький табір, і запевняв, що він своїх не вислав напротив: се тільки деякі своєвольники вихопилися разом з Татарами, і він вдоволений, що з того не вишло серйовної битви. Він далі бажає замирення, готов прислати своїх послів²⁾.

Відписати знов доручено Кисілеві—що польське і литовське військо також готові до закінчення договору, нехай тільки скоро, за дві години приїдуть його послі. Але послів не було, а натомість з полудня околиця знову стала покриватися різним татарським і козацьким охотником: «одні з хуторів вийшли в поле—кількадесят тисяч, інші підкрадалися хащами по-над бологом, також вже дуже близько були—на оден стріл, а Татари з тилу вдарили на обоз. Час пройшов в бійках з сею нартизанкою, а вечером приїхав Райтаровський з листом від Хмельницького, де той відкладав переговори до другого дня, тому що забув перед тим поставити деякі потрібні пункти

¹⁾ Осол. 2286 л. 203.

²⁾ Литовське звідомлення: «В неділю рано прийшли листи від Хмельницького, з проханням милосердя і з виправданнями, що вчора без його волі вискочили. Одначе знову кільканадцять тисяч в поле вийшло...»

в справі релігії. Другий день 25 вер., пройшов також на нічім—в дрібній війні польського війська з охотником, як то ми вже бачили з гетьманського звідомлення. Дперва третього дня, 26 вересня, приїхали посли—і поставили додаткові жадання против того на чім ніби то стало в попередніх переговорах.

По перше,—козаків аби було 20 тисяч. По друге—аби вони могли бути в Винниці, Браสลаві і в Чернигові (в Браславськiм і Чернигiвськiм воеводствi, а не тільки в Київськiм); може бути що було щось в релігійній справі, як заповідалось—але дневники сим разом не згадують. Комісари, з огляду на крайне прикре, просто таки розпучливе становище свого війська, рішили піти на уступки (дневник записує, що наслідком негоди, що настала, люде і коні почали гинути масами—одної ночі 300 душ з німецької піхоти померло). Згодились побільшити реєстр до 20 тисяч, але обстали при Київськiм воеводствi. З тою відповіддю вислали до Хмельницького одного з послів і свого ротмістра Зацвіліховського—старого приятеля козаків (колишнього їх комісара), двох других послів прийmano обідом. Дневник записує цікаву розмову, що при тім сталася. Один з послів, звисний уже нам Роман Каторжний спитав: «Милостивий пане краківський! чому ви нас не пускали на море, на Турка? того б лиха в нашій землі не було!» Відповів Потоцкий: «Що ми терпимо то все задля цисаря турецького,—його панства охороняючи свої самі в ніщо оберпули!». Сказав на то козак: «Вже тепер нехай нам королівська милость і Річсполита моря не боронить! бо козак не обійдеться без війни». «Всі ми висловили їм згоду, додає днівникар, і так додали: «Хочби й зараз хотіли йти, то йдіть»¹⁾. Без сумніву, з боку послів се була дипломатична розмова, що мала підчеркнути ті перспективи спільного походу на Туреччину, котру для заспокоєння польської старшини малював їй Хмельницький, але ні в голові ні у кого з козаків не було дійсно того, щоб зачинати з Портою, з котрою зносини не перервались ні на час.

Другого дня, 27 вересня, Хмельницький прислав ще додаткові вимоги: щоб до Різдва польське військо не входило, себто не ставало на квартирі в Браславськiм і Чернигiвськiм воеводствi—локи не буде скінчений козацький реєстр. Друге—щоб йому віддано—«Черкаси і Боровиці», себто—очевидно—Черкаське староство з Боровицею, на тих же правах, як він володів досі Чигринським староством (щоб туди не посилались ніякі старостинські урядники, і всі доходи йшли «на булаву»). Дуже сі вимоги здались комісарам прикрими, але рахуючися з обставинами дано згоду на проволочку «до св. Миколая руського». Мотивом послужило сказане Хмельницьким довірочно Зацвіліховському (він видно й приніс сі нові вимоги): «Потаху сказав Зацвіліховському, що се він тільки для посіпльства робить—бо згинув би, коли б при браславських хлопах на се згодився. Але як їх розпучу, так зараз можете у них стати» (квартирами). Шо до Черкас і Боровиці Потоцкий заявив, що не має на се повновласти: мусіла б на се бути особна постанова соймова²⁾.

На сім і стало. Хмельницький прислав сказати, що готов на тих умовах зложити присягу: приїде до польського обозу, коли прийнуть в застав двох осіб. Поїхали два достойники, один з польського, другий з литовського війська (брат гетьмана Потоцкого—підстолій литовський) і Хмельницький став вибиратися в гостину. «Вже на коні сидів, а полковники його відмовляли і стримували, але в. Зацвіліховський.

¹⁾ Staroż. с. 311.

²⁾ В своїй реляції Потоцкий все се номинув, записавши під днем 27 вересня: «В середу пункти згоди були цілком погоджені».

як давній приятель, дораджував і таки намовив, що він рішив їхати, сказав своїм: Адже то з королем і Річпосполитою справа, нам треба перед ними схилитись, не їм перед нами. (Cont. dyar.: Коли він їхав Татари за узду хапали, просячи, аби не їхав—але він відфукнувшись таки поїхав, а декотрим полковникам, що його затримували, відповів, що тож з королем і Річпосполитою справа, нам треба мати до них довіра, і зробити перший крок)¹⁾.

Коли впровадили його до обозу, і він ввійшов до намету, «упав до ніг панові краківському і з плачем вдарив чолом у землю; піднявшись з плачем просив пробачення того що сталося». Потоцький сказав, що давно вже свою кривду здав на Бога і отчину, бо все то з допущу божого сталося (розумілась особиста кривда Потоцького—що Хмельницький його віддав був в неволю Татарам—се ж була перша особиста стріча по корсунській катастрофі). Він сподівається, мовляв Потоцький, що Хмельницький чесністю і вірністю тепер то нагородить. Після того Хмельницький привитався з Радивилом й иншою старшиною—«досить покірною», і після того прочитано пункти договору²⁾.

Хмельницький—оповідає далі обозовий дневник—заявив згоду на прочитаний проект, повторив тільки своє прошення про Черкаси і Вороніж, але Потоцький збув то ріжними «церемоніями» (формальностями), що він не має на те права, і под. Після того трактат підписано і зараз виконано присягу: комісарів з одної сторони, Хмельницького з полковниками з другої. Після того був парадний обід, з котрого дневник також записує кілька подробиць. Джура Хмельницького стояв за ним з булавою. Поки був тверезий, нічого невідповідного не говорив—тільки деякими натяками: «Стягли сьте на мене ваше військо і литовське, а того не було в ні під Хетином ні в инних окаянях». Потім Радивилові сказав: «Предки в княжій милості ціколи з військом Запорозьким не воювали». «Але потім по пьяному, як пєс ядовитий велив свій гнів: став відказувати на господаря волоського, що обманув його сина Тимофія—назвав його змінником і такі слова сказав: «Хоч він тесть в княжій милості, але я готов в Волоській (землі) битися: має він много грішей, а я много людей!» Та хоч се зачепило князя—що він в таких сиравах так різко і безоглядно висловлявся, проте він стримав своє невдоволення і відповів зручно, що господар того не боїться і має свої способи себе обстояти. Полковники стримували і докоряли йому за таку нечемність. але він таки не стримався і поспував настрій сеї учти: стріляли гармати на вірат королеві, і трубачі відзивались відповідними тушами, але він розсерджений встав і вийшов з-за столу. Все таки йому тут приведено турецького коня від Потоцького—в почеснім дарунку, і він подякував і всім на нього—але їхати не міг, знято його і відвезено на возі.

В литовськїм звідомленню—інакше: «Затримав його (Хмельницького) пан краківський на обід, він на нім тому і другому ріжні зачіпки робив, а нарешті князеві й. м. рік: «Жаль мінї, що ми не помірялись»³⁾. Князь сказав, що мав досить часу попробувати, коли князь стояв в Київї 4 тижні, поки коронні війська приїшли, але хоч

¹⁾ dufac i poprzedzic nam potrzeba—л. 70.

²⁾ Так обозовий дневник, Staroż. с. 312. Cont. dyar. «Ввійшовши до намету, впав на землю у ніг пана краківського, з плачем просячи пробачення й. м.; тоді прочитачо пакти, і з обох боків заприсяжено, що вони мають додержуватись». Реляція Потоцького канцлерові: «Приїхав до нашого обозу з полковниками і упавши до ніг моїх і панів комісарів, зложив присягу на договір і ми теж присягли навзаєм».

³⁾ zesmy z sobą nie sprobowali.

до того не прийшло, то міг мати реляції від своїх, як їм та проба удалась. Він обернув то в жарт, і взявши руку князя, поділював. Але потім, напившись ¹⁾, фірцію своєю вилив на господаря Й. м., що хоч усіх Й. м. рівно вражала—бо не чого вшного торкалося, тільки його жичливости до короля і Річпосполитої,—але найбільше князя як сина. Тільки його п. кравківський з п. воеводою київським на мильйбіг упросили, щоб він п'яному не перечив, і задля публичної згоди присягою закріпленої то пробачив. Та й самі полковники трохи не за лоб (Хмельницького) витягли і на коня всадили—але доїхати ним не міг, і його влоскили на просту підводу й довели».

Другого дня (29 вересня н. с.) приїхав Виговський—попроцятись і перепросити за те що сталося. Особливо, каже дзєвник, перепрошував іменем Хмельницького Радиви́ла—але той різко відповів, що коли Хмельницький говорив по п'яному, то він йому відповідав по тверезому: «Ні я, ні господар волосський його не боялись і я хоч би й зараз готов битися чи з військом, чи сам на сам»²⁾. Дитовське звідомлення оповідає се трохи инакше: «Князь прийняв то з великодушним легковаженнем, велів переказати (Хмельницькому), що коли не перестане дуріти, то за порушення гонору господаря трафить на пробу, якої собі бажає»³⁾.

Як оповідалось се в українських кругах, деяке поняття дають московські вістуні, з слів тих, що приїхали з табору Хмельницького; так наприклад се оповідалось в Вильні:

«Сам Хмельницький обложив Радиви́ла з його військом коло Білої Церкви, а друге військо кн. Радиви́ла обложили запорозькі Черкаси в Любечу. Кн. Радиви́л в тій облозі сидів довгий час, і прийшла йому і всім його людям велика тіснота, голод і пошестні хороби, і на коні великий упадок; гетьман (Радиви́л і його військо) коні з-під себе різав та їв, а далі й кіньску падлину стали викопувати з землі та їсти. І гетьман кн. Радиви́л почав переговори, просив у Хмельницького і Черкасів перемиря. І Хмельницький пожалувавши його військо зробив замирення, і покликав кн. Радиви́ла і більших сенаторів, поручників і значнішу шляхту до себе на обід. Кн. Радиви́л був з багатьма панамі на обіді і просив миру, а Хмельницький їм казав: «Нема, мовляв, в вас правди, трактатів не держите: на чім ви були замирилися зі мною і присягали, того не дотримали—не можна вам вірити». І кн. Радиви́л Хмельницькому сказав: «Дам тобі з свого війська значніших людей, полковників, в застав—20 чоловіка, яких ти собі зачочеш». І Хмельницький у кн. Радиви́ла вибрав 20 значніших людей в застав і зробив перемире до сойму всієї Річпосполитої; будуть вони в заставі до сойму.—«А на соймі, що будеш просити у короля, ми того перед королем на соймі будемо боронити». І велів Хмельницький пустити Радиви́лове військо з облоги, але на зневагу кн. Радиви́лові і всієї шляхті велів позаймати з панів усю кращу одєжу: верхню й спідню, та вбрати їх в лиху одєжу, знявши з Черкасів»⁴⁾.

Звісний уже нам боярський син Іван Юденков, післаний від путивльського воеводи до Хмельницького з листом і за вістями в середині вересня, пробувши в козаць-

¹⁾ kiedy sie uzart.

²⁾ Staroż. 312—3, Rudawski с. 91—2 Коховский (с. 297) і ще більше Пасторій (с. 263) тушують сей епізод. Ще цікавіше, що Commentarius, опублікований Радивилом, цілком не згадуєчи про цей неприємний інцидент, дуже коротко і в дуже оптимістичних виразах висловлюється про довершенне згоди: «З тим як його з обох сторін підписано і заприсяжено, заблисла привернена згода яснішим світом і всюди розігнала хмари ворожнечі!».

³⁾ Tedy co ma przy honorze hospodara i. m., wazyc hotow, a i tam trafi na probe, iakiej sobie zyczy.

⁴⁾ Пол. справи, у Смирнова с. 313.

кому таборі під Білою-Церквою від 21 вересня до 2 жовтня н. с., так оповідав білоцерківські події: Гетьман прийшов під Білу Церкву септєбря 8 (18); з ним в обози Запорозьких козаків коло 50 тис., кримських Татар з Караш-мурзою і товаришами коло 12 тис., Ногайців коло 3 тис. А сент. 7 приїхали до Білої Церкви від гетьманів: Мик. Потоцького, Каліновського і Радивіллє, і від інших панів, послами до Богдана Хмельницького—за день до його приходу—Адам Кисіль воевода кїївський, Юрій Глебович воевода смоленський, Тихкович та Нагорецький; прийшли з обозом, і в нїм було Поляків до 3 тис. чоловіка. Козацькі полковники їх пустили в город, і тримали за сторожею. Коли приїхав гетьман Хмельницький, ті литовські (!) послї були у нього на посольствї про замирення, але те замирення у них не дійшло, і в недїлю 9 (19) сент. ¹⁾ гетьман Хмельницький тих литовських послів з Білої Церкви відпустив. А як ті послї пішли з обозом з Білої Церкви, на них зі сторони і з самого міста вдарили Татари й козаки, і задали бїй. Вбито посла Нагорецького і Поляків зо 300, а обоз пограбовано. Ад. Кисіль з товаришами, побачивши се, вернувся до Білої Церкви, і другого дня гетьман їх відправив і велїв відпровадити до польського обозу. Після того в пятницю 12 (22) ²⁾ гетьмановї В. Хмельницькому прийшла вість, що польські гетьмани з усіма людьми їдуть на нього, на бїй. Він став на них готувати полки на бїй, і обоз укрїпив, а другого дня прийшли Поляки й Литва і стали обозом за верству від гетьманського обозу. Почали між собою зводити герці (стравливатца), далї вчинили бїй до вечера. А другого дня, на Чесного Хреста, з раннього ранку почали Поляки обстрілювати козацький обоз з гармат, і герцівники бились, і вчинили бїй, і вийшов бїй великий на весь день, на обидві сторони рівний, побито з обох сторїн багато людей. В понедїлок 15 (25) мав бути бїй великий, але в понедїлок і второк був дуже сильний дощ, через те бою не було. А між тим Поляки неуставно присилали до гетьмана Хмельницького про згоду, і в середу 17 договорилися, а другого дня хрест цілували. А в пятницю й розійшлися: Поляки пішли до Польщі, Литва до Литви, а Татари до Криму в суботу. А козаки пішли всім обозом по своїх городах у недїлю 21—тоді ж гетман і його, Івана, від себе відправив.

А сталась у Хмельницького з Поляками згода на тїм, щоб запорозьких козаків реєстрових («письменных») було 20 тис., і щоб вони жили по королївських городах, а в панських городах не жили; а котрі схочуть жити в панських городах—тїм бути підданими панськими. І се також він чув у розмовах від козаків, що мир стався тому, що Поляки й Литва прийшли в їх українні козацькі міста і доми їх руйнують; також і від Татар чиниться їм велика руїна (разоренє). А гетьман велїв сказати в Путивлю воеводам: «Хоч вони з Поляками тепер і помирилися, але Полякам не вірять, а коли цар зводить їх прийняти в підданство під свою високу руку, вони йому зараз хрест поцілують і служити будуть». Настуає наведена вже звістка про приїзд царгородського посла Османа, і потїм: «Та ще бувши у гетьмана чув в розмовах у багатьох козаків, що король угорський Ракоц Польщу воює, і тому Поляки так скоро пішли з обозом до Польщі» ³⁾.

Гетьман передав з сям Юденковим листа де путивльського воеводи (дата 20 сент., з Білої Церкви): дякував «за показанє жалованьє» і сповїщав про замирення, що

¹⁾ 9 (19) вересня було не в недїлю, а в четверг. дати до свого приїзду вістун, видко, вираховує нелевно.

²⁾ Пятниця дійсно була 22/н. с.

³⁾ Польські справи 1651 р. столб. 1 б л. 365.

сталосся в присутності його посланця—але «хоч ми перемире з гетьманом корунним і з Річпосполитою прийняли, одначе знаємо, що нам і вірі нашій православній вони не бажають нічого доброго, і покладаємо надії на Господа і царське величство, що коли він над держками східними і над вірою нашою православною змилюється, то вони потіхи не будуть мати. А ми як не раз обіщали бути жичливими його царському величеству, так і тепер обіцяємо бути йому вірні («истинными») ¹⁾.

Трактат, підписаний днем присяги, 28 вересня ²⁾, виглядав так:

Пункти упорядкування і заспокоєння війська й. кор. мил. Запорозького (прийняті) на комісії, відбутій під Білою Церквою нами нижчевичисленими і підписаними комісарами р. 1651 місяця вересня 28 дня.

Віддавши Господу Богу належну подяку за заспокоєння і усунення домашнього кровопролиття, що тривало досі, ми, комісари, з огляду що військо й. кор. мил. Запорозьке принесло своє вірне підданство королеві і Річпосполитій

1. Позволяємо спорядити військо Запорізьке і визначаємо йому число в 20 тисяч; військо се з гетьманом і старшиною має бути зареєстроване і пробуток свій мати в самих тільки королівських маєностях воеводства Київського,—не займаючи зовсім Браславського і Чернігівського. Маєности ж шляхетські мають бути вільні, і в них реєстрові не мають ніде зіставатись ³⁾, але хто хоче бути реєстровим козаком в числі 20 тисяч, той з маєностей шляхетських в Київщині, а в Браславщині та Чернігівщині і з маєностей королівських має перенестися до маєностей королівських Київського воеводства—де буде міститися військо Запорозьке. А тим хто виселяється, будучи реєстровим козаком, кожному має бути вільно продати свій маєток без перешкоди нанів, також старостів і підстаростів.

2. Те спорядження 20 тисяч реєстрового війська й. кор. мил. має зачатися за два тижні від вишньої дати, а скінчиться до Різдва. Реєстр за підписом гетьмана має бути відсланий королеві і поданий до книг київського гроду. В нім мають бути виразно вписані в кождім місті козаки з іменами і прізвиськами своїми, і весь компут не має переходити числа 20 тисяч. І котрі будуть міститися в тих реєстрах, ті вічними часами мають зіставатися при давніх звичайних вільностях козацьких; а котрих той реєстр покривати не буде, ті мають зіставатися при звичайнім підданстві замкам королівським і при роботах.

3. Коронне військо й. кор. мил. не має пробувати ані деж своїх мати в тих містах, де реєстрові козаки. (Може пробувати) тільки в воеводстві Браславським і Чернігівським, в котрих козаків не буде; але тепер, до спорядження реєстру, до визначеного терміну Різдяних свят (війська) мають стриматися і даліше Животова на Браславщині не входити—до скінчення реєстру і виписки. Аби не приходило до яких небудь замшань, поки ті що будуть зіставатися в реєстрі двадцяти тисяч вийдуть на свої місця, до королівщин Київського воеводства.

4. Обивателі (поміщики) воеводства Київського, Браславського і Чернігівського, також старости—самі й через своїх урядників можуть повертатися до своїх маєностей і зараз же переймати всякі доходи: з корчом, млинів, юрисдикцій. Але з вибраннем податків від підданих мають стриматися до того ж терміну спорядження реєстрів, аби ті що будуть реєстровими козаками, до того часу випровадилися, і зісталися тільки самі ті що належать до підданства. Так само і в маєностях королівських—аж

¹⁾ Тамже л. 372—4.

²⁾ Автентичного тексту трактату досі не маємо; повніші тексти в записках Єрлича і в Памятниках Київ. Комісії, II² с. 598, подібні в головнім вони дають все такі чималі відмін в подробицях. Коротший текст в мемуарах Освенціма. Німецький переклад в Theatrum Europaeum с. 83, латинський у Коховского с. 294. Я спираюся на двох вищезгаданих ширших текстах.

³⁾ Вар.: до реєстру в них не мають прийматися.

буде відомо котрі зістануться при козацьких вільностях, а котрі при послушности й підданстві замковім.

5. Місто Чигрин має зістатися при гетьмані, згідно з привилеєм й кор. милости, і як теперішній гетьман урожденний (себто шляхетний) Богдан Хмельницький був королем затверджений і привилей од його має, так і надалі (гетьмани) мають бути під зверхністю і справованнем гетьманів коронних і мають одержувати привилей; кожен, стаючи гетьманом, має виконати присягу на підданство і вірність королеві і Річипосполитой. Полковники ж і вся старшина мають затверджуватися гетьманами запорозькими й кор. мил. й бути під їх владою¹⁾.

6. Релігія грецька, котрої тримається військо Запорозьке, має рахуватися при давніх вільностях, згідно з старими правами: катедри, церкви й монастирі і колегія київська. Коли хто небудь підчас нинішнього замшання щось випросив з маєностей церковних, або під ким небудь з духовенства, — то не може мати ніякої ваги.

7. Шляхтичі римської й грецької віри що підчас нинішнього замшання були при війську Запорозьким, так само міщани київські всі мають бути покриті амністією і захищені при своїм життю, гонорі, становищах і маєтках; і коли що небудь було випрошено під ними, конституція має те скасувати, і вони всі мають зіставатися в ласці короля і Річипосполитой. Навзаєм і козаки, котрі були при війську й кор. мил., мають зіставатися при своїх маєтках, жінках і дітях²⁾.

8. Жиди в маєностях королівських і шляхетських, як (давнійш) мешкали й оренди держали, так і тепер мають.

9. Орда, яка тепер єсть в краю, має бути зараз відіслана і з краю вступитися, не роблячи ніякої шкоди в державі королівській, і на грунтах Річипосполитой не кочувати. Коли гетьманові Запорозькому не вдалося б, як він обіцяє, привести її до услуг королеві до будучого союму, то надалі військо Запорозьке з нею не буде мати ніякого союзу і приязни, але вважатиме за неприятелиа королівського і Річипосполитой, боронитиме від неї границь³⁾ і разом з військом Річипосполитой против неї ставитись. І на будучі часи з нею і з сторонніми володарями ані нинішній гетьман з усею старшиною і всім військом Запорозьким, ані всі його наступники не будуть утримувати ніяких зносин і змов, але в вірнім підданстві королеві і Річипосполитій зіставатимуться ціло і непорушно, вірно і жичливо служачи у всім Річипосполитій.

10. По-за границі в кв. Литовського як досі військо Запорозьке своїм реєстром не сягало, так і тепер сягати не має, але має обмежитися Київським воеводством, як вище сказано.

11. В Києві, як місті столицнім і судовім, козаків до реєстру як найменше має бути прийнято.

На ті всі пункти для кращої вірности і певности, що вони мають бути ненарушені і виконані, ми комісари й кор. мил. і від війська Запорозького гетьман і старшина собі навзаєм, а в тім і за Річипосполиту зложили присягу того змісту, що всі ті пункти мають бути ціло дотримані. А за таким заспокоєннем і приведенням до спокою і згоди коронне військо зараз рушається на назначені місця і буде чекати спорядження реєстру. Орда теж з краю вступається, а військо Запорозьке має бути розпущене до домів своїх. На сойм же найближчий від гетьмана і війська Запорозького мають бути вислані носії з покірною подякою за милосерде й ласку короля і всеї Річипосполитой.

Підписали з польської сторони: Потоцкий, Каліновский, Кисіль, Ст. Лянцкоронський воевода браславський, Збігнев Горайский каштелян київський, Косаковский підсудок браславський. Від литовського війська: Радивил. воевода Глблович і Іонсевский. Від Запорозького війська Хмельницький «іменем всього війська», Матвій Гладкий полковник миргородський, Іван Куцевич Мінківський полковник наволоцький, Яків Пархоменко полковник чигиринський, Мих. Громика полковник білоцерків

¹⁾ Останніх слів у Брліча нема.

²⁾ Себто: вони самі й їх сім'ї не мають за се постраждати.

³⁾ У Брл.: громитиме її, як неприятеля кор. і Річп.

ський, Яків Одинець суддя черкаський, Баран Худий полковник черкаський, Іван Виговський писар війська й. кор. мил. Запорозького¹⁾.

Головний провідник кампанії і переговорів Потоцкий пересилаючи канцлерові копію договору (оригінал «пактів» він збирався піднести королеві особисто) так поясняв причини, що привели до замирення:

Не знаю, чи припадуть вони до смаку й. кор. мил.—але що я вчинив, вчинив для Річпосполитої, не хотючи ввести її в більші коншти. Почасти вважаючи на те, що сталася велика руїна через неприятеля²⁾—на кількадесять миль пустки, і що далі мусіло б бути, коли б та згода шаблею скінчилася? З дня на день сі краї мусіли б приходити до загибелі, від обох військ, таких великих, а за знищенням їх мусіла б потім потерпіти і Річпосполита.

Почасти тому що й так вона вже вичерпана через податки і нашого жовніра.—Маючи се на увазі, (мусів я) вибрати певний спокій ніж побіду в надіях. Досить, я думаю, за щастем й. кор. мил., одержала вітчизна, коли зломилася собі шию лінія, що так широко і гордо вимірював неприятель. Коли вигнанці повернені до своїх маєтків. Коли й жовнір матеме зимові лежкі на Україні³⁾.

В листі до короля, писаним тогож дня, Потоцкий вказував на такі причини, що не дали йому змоги обстояти твердіше умови замирення: операції затяглися, тому що вийшла затримка в об'єднанні обох армій, польської й литовської. Далі протягати неможна було через недостачі в провіантанню («через саму трудність з млинами в війську не малий голод») і через прикру погоду. Повітовому війську кінчився термін служби і довше воно не хотіло лишатися в поході. Рискувати ж лютурмом було небезпечно, тому що «хлонтства» було багато, і позиції його були міцно уфортифіковані. Тому прийшлося кінчати на чім можна було, «лишаючи при владі того чоловіка, за котрого головню йшла мова». Потоцкий висловляє надію, що тепер він, Хмельницький себто, поправиться і оберне свою діяльність на добро Річпосполитої—«бо свідчив всяку охоту до служби в. кор. м. і бажанне прийти до ласки в. к. м.»⁴⁾

Місяць пізніше⁵⁾, маючи очевидно на увазі відомости про невдоволення короля і двору з умов трактату, розвивав він свої мотиви ширше в новім листі до канцлера:

По правді, не мав би в тім замиренню король щось закинути мині—хіба тільки не подобалось би йому, що Хмельницького полишено на гетьманським становищі і при давній ласці королівській. Сильно думав над тим і я, щоб до ґрунту знищити ту заразу отчини, та кинути під ноги й. кор. мил. голову сього повстання. Та небо не хотіло сповнити моїх молитов і бажань, і прийшлося здатись на таку згоду, яка сталася. Бо вся та збиранина черні на тім була завзялася: дати всіх до останку вигубити, а не піддаватись і Хмельницького не видавати. Отже вважаючи на скіль-

¹⁾ В тексті Theatrum кілька інших підписів; черкаський полковник зветься Барановський (але ймення досить покручені взагалі).

²⁾ Wielka przez nieprzyjaciela staneła ruina—от впливає вже сей термін, що за Костомаровим став назвою пізнішої доби, 1663—1687 pp.

³⁾ Лист має дату 1 жовтня, w obozie pod Rudkiem, себто над Рутком під Білою Церквою, Осол. 2286 л. 204.

⁴⁾ Автографи кол. петерб. бібл., тепер варшав. універ. № 299, вязка № 21, дата в obozie pod Prusakami d. 1 octobris 1651.

⁵⁾ Лист видано в Архиві Ю. З. Р. III. IV с. 623—4 з датою видавця—2 листопада; в тексті не показано ані дати ані місяця. В Осол. 2286 л. 210 копія має надпись: Copia imp. krakowskiego do i. m. x. kanclerza koronnego de data 2 nowembr. w Pustowiskach.

кість неприятельського війська сполученого з Ордою, і те що наше військо далеко нерівне неприятельській силі. Вважаючи на голод, що мусів наступити при такій великій кількості військ, і багато людей уже забрав з обох сторін. Вважаючи на пошестні хвороби, що з голоду та негоди так ширилися, що рідкий був день, аби кількадесят чоловіка не вмерло. Бачучи при тім неохоту панів з повітових полків, які заявляли, що й для зайвого по скінченню не будуть в можливості помагати кампанії, і так дійсно показали. До того беручи собі на розум, що краще зробити: чи знищити їх і лишити пусту землю, чи пробачивши їм злочини, заховати Річпосполиту в якимсь добрі.—За краще вважав я прихилитися до сього, щоб пожалувати тих що благами милосердя, і Хмельницького при давній ласці королівській зоставати та мати певну згоду, ніж шукати побіду в невпевній війні. Так і прийшло до згоди—з незлічима на мій погляд умовами—так що за ласку божу те вважаю¹⁾. Бо коли приглядаюся обичаєві Хмельницького з Виговським, то дуже вони відмінні від давніших, а таки й зовсім до себе неподібні! Зникло в них ще недавнє заваятте, та вся їх злість. Тепер їх бажанне, щоб та заключена угода була стала і ґрунтовна,—що побачиш, мил. пане, з листів їх ширше і ясніше»...

Освенцім, що так уважно й серйозно слідив за перипетіями і обставинами кампанії, так оцінює плюси і мінуси осягненого:

«Такий договір ставсь не в відповідности до гонору і гідности Річпосполитої, але в залежности від нашого стану і недостатку, і таки боғатом дуже до смаку принав,—особливо тим що знеохочені війською та великими податками на військо бажали собі й вігчини як найскоршого покою. Бо вважали, що при таким великим неладі, малій кількості війська та недостатках наших все таки боғато добра на користь Річпосполитої осягнулося, а саме: (по перше) що з шляхти, з обивателів тих трьох воеводств: Браславського, Київського та Чернігівського через те замиренне знято ярмо неволі (се найважніше), котре на них вложили зборівські пакти своїм дозволом записувати козаків до реестру в дідичних маєтностях. По друге—одночасно розірване страшну лігу козаків з Татарами, так що від Різдва має бути кінець. 3) Становища жовнірів, відтіяті й знесені зборівськими пактами для тих трьох воеводств, тепер наново привернені і дозволені. 4) Ганебна й соромотна лінія, тими (зборівськими) пактами записана наче на якесь розграниченне і признанне козацького володіння вище означеними воеводствами, тепер була цілком скасована і імення її пропало.

«Але иншим—чи не більшої частині Республіки і навіть самому королеві таке замиренне не дуже подобалося, вважаючи що й булава гетьманська по давньому про Хмельницькому зісталась; і число козаків дозволене таке велике—треба було його зменшити; і виплата війську, що був узяв на себе Хмельницький, потім знову відпала. Взагалі після таких шасливих початків війни сподівались заключення угоди на кращих і корисніших умовах. Але було на те багато поважних причин, що не так воно вийшло, як хотілось».

Вичисляючи сі причини на пернім місці—се характеристичне—Освенцім кладе недугу Потоцького, котроку він був цілком зламаний під кінець кампанії, і вмер не доживши кінця року: через неї не тільки ні одна битва не доводилася до кінця, а часом військо попадало в цілком небезпечні ситуації. Далі—незгоди між головними комендантами, що доходили до грубих скандалів, особливо з боку Каліновського, що матерно лаяв офіцерів, і доходило до шабель, на зламанне всякої дисципліни. Нарешті нечуваний голод, що нищив військо, і негода, особливо триднівка перед останнім підписанням трактатів, від котрої за одну ніч померло 300 вояків з німецької піхоти, а живі почали від голоду і неможливої негоди тікати на неприятельську сторону.

Всякий порядок в війську пропав, і воно жило й рухалося цілком стихійно. Освенцім наводять відзвів Радивиля на воевній нараді, по битві 23 вересня, коли стало

¹⁾ Я тут покорочую широкую фразу:

питанні, чи продовжувати битву, чи вернутись до переговорів: він сказав, що при всім бажанню битись, бачучи такий нелад і неохоту в війську, він не бачить иншого виходу, як тільки замирення. Військо мало і розпалося, не маючи ніякої надії на поміч. Литовська армія весь час поривалась покинути своїх коронних товаришів. і тільки всякою дипломатією Радзивілові вдавалось її затримувати. Тим часом до козаків приходили все нові континенти, і нова велика орда під проводом муреддіна як говорили—вже була недалеко Курсуня. Польська ж остання позиція під Білою Церквою показала на практиці такою безвихідною, що з неї без замирення—або без повного знищення неприятеля не можна було вийти¹⁾. Коли останнім кардинальним гріхом обох гетьманів, Потоцького і Каліновського вважали, що вони не використали згаданої битви 23 вересня—її щасливих початків, і не знищили козацького війська,—то спускалося з очей, що козацький табір тримавсь оборонно, і битву звели з козацької сторони тільки гарцівники, так що й перемога над ними не означала ніякого серйозного стратегічного успіху. Але військова маса, шукаючи виноватого, уперлася в сей пункт, оповідаючи, як то вже хлонство почало тоді на голову тікати від страху, і полковники хотіли йти за Рось, «сам Хмельницький був в великім страху і Виговський признавався устно, що ми збирались тікати як під Берестечком—але вам Бог розум відібрав»²⁾.

Автор обозового дневника, котрим ми стільки користувались вище, цілком ясно показує, в якім безвихіднім становищі була польська армія, і яким щастем було для неї замирення. «Коли ми прийшли під Білу Церкву на Хмельницького, обкопаного подвійним валом і табором оточеного, і він не хотів з нами битися, і вступився з поля з соромом в суботу (23 вересня), все військо признало неможливим здобути сей табір, де було 100 тис. людей здатних до бою, окрім 10 тис. Татар з Караї-беєм і Камамет-мурзою; поготів було нам помирать: вони повні були всякої поживи. а ми оголоджені наоколо, так що по сто чоловіка за ніч помирало, а инші з нужди передавались до козаків».

Останні два тижні польське військо було в такій бльокаді, що ні носу виткнути неможна було, і всяке сполучення з заплідям розірване—«хто виїхав, той або неволею поганською, або життем мусів заллатити за свою відвагу». «Челядь вислану по живність Орда побивала, а доц і негода кілька днів тягнучися, страшенно нам докучала. Відступити було нам жаль, йти в глибину—явна небезпека при провадженню табору на переправах; бо не даремна поголоска і всі язики—обіщували скорий прихід хана або калги-султана. Тому прийшлося вибирати середину—уложити гонорову згоду, котра може бути наші батьківщині користна, коли козаки щиро дотримують присяги»³⁾.

Литовський дневник висловлюючи вдоволення з закінчення війни, до котрої замотано литовське військо, так мотивує свій погляд на сей вислід кампанії:

«Не було справи, всі хапались тікати, і ми як закаламучені (w odnesiu) ходили задумані, згадуючи Пилдві та варікаючи на день того сполучення, що о волос (аєдвє що) не зіпсувало всеї нашої слави. Пан краківський—пан зацний, велико-досвідчений в ділі, але що ж коли не має здоровля і ще його Бог (на ті часи) особливою хоробою обложив так що нічого не міг робити, а з колеги не мав ніякої помочи, навпаки—оден другому

¹⁾ «Необережність в провадженню війська (так була), що зайшовши між Рось і Рудку (Руток) і ставши в вилах між ними, ані назад рушатися, ані в землю (далі в глибину) піти неможна було без небезпеки погрому»—с. 375.

²⁾ Освенцім с. 375—6. ³⁾ Staroż. I с. 352.

просто на злість все робили, так що (Потоцький) нераз з плачем говорив, що як би не князь, то й він сам би на ніщо зійшов. Та й що мали гетьмани робити? Річпосполита про них зовсім не дбала, випхала їх на погибель. Найкращі люди вернулися з-під Берестечка, при хоругвах тільки поручники. Голод, нужда що дня сотнями забирала людей. Останнього септембра кінчалася служба війську, а повітових, що жодним чином не хотіли дослуговувати, сам час і непогода розводила. Умови ж такі були кращі ніж під Зборовим! Унії дещо понуцено. Число козаків наполовину менше. Шляхетські добра вирвано від того гультайства, також Браславське й Чернігівське воеводства відірвані, так що тільки в самім Київським воеводстві вони можуть знаходитись. А головніше—відмова від приязни з поганями, що стягала останню загідбель на вітчизну¹⁾.

Отсі відзиви й характеристики людей, які стояли близько до справи, дають доволі яскравий образ тяжкого становища польсько-литовського війська і не лишають сумніву в тім, що для нього замирення з козаками було річчю пеминучою і невідкладно-пекучою. Потоцький з Каліновским змушені були йти для сього на всякі уступки, і що Хмельницький з старшиною з свого боку пішли на замирення на умовах досить гонорових для польської сторони, се для неї було справді велике щасте. На жаль тільки не маємо з козацької сторони таких же відомостей, які б пояснили нам відповідно, що змушувало козацьку сторону з свого боку бажати замирення, гамувати вайовничий занал і непримиренські настрої рядового козацтва і повстанських мас, згромаджених під Вілою Церквою, та йти на такі значні уступки против зборівських пактів, в супереч волі і настроєві сих мас, тільки на те щоб якось дійти згоди з Поляками.

Здається ясным, що коли б козацька сторона могла протягнути кампанію довше, вона б могла вимігти від польської сторони або замирення на Зборівських пактах, або ще більші полекші собі. Хмельницький і показав з початку кунктаторські тенденції,—потім щось зрізало його тактику. Що саме? Тут от брак відомостей з козацької сторони дає себе відчувати незвичайно болюче, а відомости польські й московські неясні, мало конкретні й суперечні.

«Язика» допитувані Поляками говорять про непримиренний настрій козацтва, але одночасно і про невдоволення війною, невдоволення Хмельницьким і старшиною²⁾.

¹⁾ Ркп. Краків. академії 1017 л. 71.

²⁾ От найбільш яскрава відомість,—що мотилівські торгові люди між иншим розповідали в Сівську: «5 серпня (15 н. с.) чули вони в Глухові в козаків, що гетьман Хмельницький і козаки в Києві гетьмана Радвила з Литвою обложили. А в листах Хмельницького по городах писано, щоб усі козаки йшли зараз під Київ, а котрі не підуть, тих велено стинати, а пожити й статки забирати. І багато бідних козаків йти в військо не хочуть кажуть, щоб їм давали лядську одежу, коней і гроші, ва що їм з Поляками битись,—бо старшина (начальные люди) всім тим—лядським добром заволоділа, тому чотири роки, а як козаки в королем і Поляками мирилися, то їх віддано панству в підданство по давньому, а запорозьких реєстрових (письменних) козаків мало бути тільки 40 тисяч, а їх, бідних людей і козаками не називали, а мужиками. Тому їм з Поляками битися нема за що». Білгородські вісти 1651—2 рр., № 349 с. 84—5.

Менш виразисті відомості—напр. станичного голови Чернова, що побував при кінці серпня н. с. в Гадячу і Веприку: «Пише гетьман по своїх черкаських городах безнастанно, щоб Черкаси йшли до нього всі на поміч до війська, і Черкаси до війська йдуть, а декотрі відмовляються, через великі недостатки («скудость большая») — там же с. 23.

Серед відомостей московських вістунів також маємо звістки (на жаль—переважно дуже побіжні), що козацька маса неохоче ставалась до нової мобілізації, або й зовсім таки відмовлялася від участі в новій війні, кажучи, що се інтерес старшини, а не їх, бідних козаків ¹⁾. Вісти про різних претендентів на гетьманство знов виривають то там то сям,—але здебільшого такі, що з них зовсім неможна оцінити, наскільки справді серйозно загроженим міг чути себе Хмельницький, і наскільки ми тут можемо припускати реальні мотиви його волі до згоди і замирення.

Не зовсім ясним вістається, не вважаючи на масу суперечних звісток, і се також, наскільки реальна була та татарська поміч в Криму, котрою потішала і підтримувала масу козацька старшина в хвилях депресії. Вона ніби то наспівала саме серед останніх переговорів про замирення; але була вона дійсно так значна, що могла рішучо перехилити перевагу на козацький бік, чи може була така малозначна, що краще було її ні козакам, ні Полякам не показувати і замиритись до її приходу?

Тут десь мусіла лежати причина, чому кунктаторство Хмельницького зломилось перше, ніж дало дозрілі овочі. Але здається міні, що найбільше мусіло його лякати загальне знеохочення людности безоглядною і безконечною війною, що проявилось особливо грізно в масових мандрівках людности за московську границю і ставило перед очима гетьмана і старшини страшну перспективу повного запусіння козацької території Річипосполитої, що й наступило таки, як знаємо. Мара «Руйни» мусіла вставати перед очима керманівців України, уже в сім часі, в результаті чотирьохлітньої тяжкої, безконечної руйнної війни.

---

¹⁾ Язика приведені до польського табору в середніх числах вересня, ма-
буть в-під Білої Церкви, так ніби то оповідали: «Чернь бентежилася, і хо-
тіла б згоди, але старшина її стримує надіями приходу Хмельницького з Та-
тарами: попередньої неділі (10 вересня) він прискакав в сто коней і велів
їм боронитися, запевняючи, що коли ми (Поляки) на них наступимо, він
сильно вдарить нам у тил. Худоба сильно у них здихає, і самих (козаків)
сила хорих, і на хліб їм трудно, а за нашою мусять їздити за кілька миль».
Staroz. I с. 351.

IV.

ВІД БІЛОЇ ЦЕРКВИ ДО БАТОГА,

зима 1651—літо 1652.

Реалізація Білоцерківських постанов. Хмельницький в Корсуні. Трівога від Татар. Плани Хмельницького на Волощину і польські плани морського походу. Заспокоєння з козацької сторони і докази лояльності гетьмана. Оптимістичній представлений української ситуації в листопаді з боку гетьм. Потоцького і короля. Улегла тактика Хмельницького; поворот старостинських і панських офіціалістів на Україну. Трівога в народі. Звістки про повстання, репресії Хмельницького і нових гетьманів. Смерть Потоцького і напруження в відносинах. Посольство Іскри до царя. Закінчення реєстру і посольство на сейм, зриваєть сойму, королівські привилеї. Задніпрянські конфлікти. Масова народня еміграція за московський кардон. Корсунська комісія на свевільних; скарання Іладкого й інших. Відрух против Хмельницького і розв'язання напруження проголошенням походу; дума про очищення України від жовнірів. Відновлення волоцького пляну; похід на Дністер і погром польського війська під Батогом, 2 н. с. червня; доля бранців. Пам'ятка в Польщі. Експедиція на Волощину і відновлення умови про шлюб Гимлоша. Козацьке військо під Камінцем. Пошисть. Листи Хмельницького до короля і канцлера. Посольство Пенцлавського до Москви і Унковського до Хмельницького. Сейм; перехоплені листи Радзівіловського до Хмельницького і Виговського. Козацьке посольство і посольство Зацівілівського і Черного до Хмельницького. Посередництво Лупула у козаків, інтєрвенція Радивила. Дальші перспективи: осінні настрої і козацька дипломатія; листопадова рада і посольство Богдановича і тов. до царя. Постанови січмєвої ради про війну з Польщею. Спустошення від чуми і самопочуттє війська.

Старі польські історики, сучасні подіям, кількома загальними фразами збувають українську ситуацію тих дев'яти місяців, що відділили Білоцерківське замирення від Батогського погрому і відновлення польсько-української війни. Їх увагу, зовсім натурально, захопили свої, домашні події: грізні виступи тої страшної внутрішньої анархії, що слідом поставила на краю загибелі польську Річчосполиту. Перед сими домашніми чварами на далекий плян відійшли, поблідли й померкли події на далекій Україні. З пізнаної перспективи сі дев'ять довгих місяців, повних дуже серйозного, високо-симптоматичного змісту, зійшли на сірий, мало-цікавий і малозначний автракт між кампаніями 1651 і 1652 р. Білоцерківське замирення стало несерйозним фарсем, що не міг обіцювати ніякого трівого поліпшення відносин; війна, мовляв, мусіла відновитися, і питаєть тільки в тім, який саме безпосередній привід мав привести до розриву. Досить згідно висувуютьсє як такий привід—насиальства розквартированого на Україні польського війська. Виказуютьсє й інші причини. Але кінець кінцем воєна не грають особливой ролі. Так мусіло бути! війна мусіла поновитися, скоро тільки пройшла зима і можна було провести нову мобілізацію козацького війська. Між українською і польською стороною не могло бути трівого замирення!

Але звідки ж запаливсь пожар так страшливий,
і по третій раз прийшло на сю рецидиву?—

запитував в своїй епопеї Твардовский. І муза його, «инших причин не шукаючи», вказувала на причину і основу—«нечувану злість хлопів на панів і їх одвіку схильну до все нових змін натуру». Почуваючи за собою вини, які перевищали всі можливі кари, і не будиши варті ніякого милосердя, «вони на віки не вірили ніяким обіцянкам, постановам комісії і Білоцерківському трактатові—тим більше що він, мовляли, зістався без соймового потвердження, через розірвання сойму. І Хмельницький, відчувавши своє непевне становище—вічно підозрюючи зраду у своїх і для того оточуючи себе виключно Татарами, теж не бачив иншого «спасення своїй голові» як тільки в безнастанній війні. Чекав тільки весни для нової війни, і тільки щоб приспати увагу Поляків, маркував свої заходи коло заспокоєння України—«карав непослушних, трапив своєвільників і за шию водив непослушних до їх панів» (с. 67—8).

Величко з обуренням відкидає таке представлення. На його погляд Хмельницький щиро бажав тишини і покою собі і всьому «надверезженому минулим війнами народові Малоросійському». Тому виконував не тільки все те, що було білоцерківськими пактами ухвалено, але навіть такі польські жадання, які виходили поза їх букву. Але що ж? «Козацькі літописці согласно приписують Полякам, що то вони з власної високоумної гордості, злості і ку православним Русом і Козакам гнівної зажертости і натуральної до пановання хтивости та неситої до приобритення багатств склонности і добру людському задрости,—всьому злому і кровопролиттю кожного року суть початком і виною» (с. 58).

Але так чи сяк, війна, мовляли, мусіла бути, і то що діялося в антракті не мало особливого значіння. Тому, кажу, сучасники—мемуаристи й історики або зовсім минають ці місяці як пр. Грондский або Брлич,—або спиваються дуже поверховно на деяких подіях, зовсім не заглиблюючися в їх значіння для розвитку дальших відносин, як Коховский, Рудавский, або наш «Самовидець».

Се таки правда, що на білоцерківських пактах трудно було збудувати щось трівке. Коли зборівські пакти, безмірно користніші для козацтва й української людности, Хмельницький з товариством вважали потрібним затаїти і зашифрувати для людности, щоб не викликати обурення і повстання, і вони дійсно зісталися для неї секретом, то пакти білоцерківські затаїти неможна було ніяк: вони відразу стали перед усім військом і людністю в новій реальности, як яскраве свідoctво погрому—фіяско всіх надлюдських зусиль пророблених протягом чотирьох років революції. До різдвяних свят мав бути списаний новий, двадцяти-тисячний реєстр козацького війська. Записані до реєстру козак з території Браславського й Чернігівського воеводства мали перейти до королівщини Київського воеводства. Все инше мало вернутися в підданство панам і державцям, і польське військо зіставалось на Україні, аби донильнувати, щоб ці постанови не зістались порожньою буквою як було по Зборівським трактаті. Дідичі, старости, їх офіціалісти мали зараз же повертатись до своїх маєтностей і резиденцій, і тільки до спорядження реєстру, себто до нового року мали вичекати з вибиралнем чиншів і данин. З тих що звизали свою долю з великим повстанням, брали у нім участь і користали з його досягнень, ніхто, розуміється, не міг помиритися з таким оборотом справ. Могло бути тільки питання, чи таке закінчення сеї боротьби викличе новий пароксизм енергії, вплине як доза донпінгу, чи навпаки—виявить себе втомою, розчаруванням, протрацією? І тут чи покаже себе в потягах до компромісу, чи в простім уступленню з арени боротьби—в утечі з Української землі?

Се одно з тих питань, яке й нас тут найбільше займає. Розглянувши в попередніх розділах зовнішню історію кампанії 1651 року—четвертої з ряду кампаній Хмельниччини, і властиво останньої піднятої всенароднім напруженням сил,—ми хотіли б зробити підсумок вражень, зроблених сею революцією в настроях громадянства, і для того перед усім оцінити, які безпосередні рефлекси викликав в війську і в масах такий фіна́л кампанії. Деякі вказівки в сім напрямі джерела дають—хочби й розрізнені і влучені в оповідання про різні політичні й дипломатичні історії, далеко менше для нас інтересні. Щоб їх відти видушити, нам треба перейти сі самі історії, а перед усім спинитися на реалізації білоцерківської умови.

Нагадую, що за білоцерківською угодою польське військо мало вступитися з Київського воеводства й зайняти квартири на Браสลівщині—поки що, до спорядження реєстру, на схід не далі Животова над Роською. Хмельницький з'обов'язався зараз відправити Татар, які пробувають на території Річипосполитої і до будучого сойму—до нового року інакше сказавши, або привести Орду «до услуг й. кор. мил.», або розірвати всяку приязнь з нею. Литовське військо, зараз по підписанню, не чекаючи всяких після-трактаових ут і церемоній, поспішило чим скорше в напрямі Поліся до в. кн. Литовського. Польське—відправивши загальний попис (на котрім нарахувалося всього 18 тисяч, «як польського так і чужоземного») рушило на захід в напрямі Волини—де хотів розложити частину його на зимові квартири гетьман Потоцький («в воеводстві Браславськім, заявивши частину Поліся і Волини»¹). Начальство над ним він передав своєму помічникові польному гетьманові Каліновському. А щоб домовитися з Хмельницьким про різні подробиці розквартирування і вимовити собі право розложити військо по цілій Браславщині тепер же, виправив до нього свого посланця, посланця Маховського: він мав провести Хмельницького, в дорозі про се поговорити і очевидно—при тім розвідатися наскільки козацький гетьман і військо беруть собі серйозно білоцерківські зобов'язання.

Анонімний польський військовець, що з Маховським проводив Хмельницького до Корсуня, дав нам цікаву картинку того що там йому довелося побачити: «З'їхалася вся родина Хмельницького: жінка з дітьми, чотири доньки вже достояючі і два малі сина, а третій Тиміш, старший, котрого гетьман хоче женити з господарівною». При собі в Корсуню Хмельницький лишив цілі полки Канівський і Черкаський, при них ще багато иншого військового люду—але не вважаючи на тільки що покінчену тяжку кампанію, що виголодила всю околицю, в гетьманській квартирі було достатно і дешево, так що в контрасті до того голоду, що тис польське військо, Поляки не могли тому досить надивуватись. «Хліба досить, пива гарнець 3 гроші, меду 6 гр., віска осьмачка, що буде з люблинський корець—10 гр., корець крупн 2 злоті, яець сім за 1 гріш, курка за полторак, а найдорожче—3 гр., пара куропатв (бо вони їх не люблять) 4 гр., кварта горілки 6 гр. Взагалі дуже дешево, і вони пічого

¹ Про се довідуємося з листу Потоцького до короля, з 14 жовтня (у Міхаловського, с. 645, з датою 4 жовтня, правильнішу дату дає копія в теках Нарушевича—№ 145 с. 329), з відповіді Хмельницького Потоцькому 9 жовтня (у Міхал. 646 і копії в ркп. Осс. 2286 с. 206, инша в Теках Нарушевича № 145 с. 349 з помиленою датою 9 листопада, доповняє текст Міхаловського деякими цінними варіантами), і з оповідання Освенціма під місяцем жовтнем с. 376—7.

не роблять, тільки пють почавши від рана і до ночі, а все на здорове свого пана гетьмана, і Хмельницький з старшиною приладжуються теж до такого настрою, справляють часті бенкетів¹⁾. Гетьман і старшина раді з замирення—себто виявляли такий настрій,—і ті козаки що пють зістаються в реєстрі в старих оселях (Київського воєводства); «а виписані з 40 тисяч, і ті що мусять виходити з шляхетських маєтностей—не дуже: треба побоюватися, щоб вони не вибрали собі за провідника когось иншого та не почали якихось бунтів—бо на таке заносяться». Взагалі козаки не дуже вірять згоді і не хочуть спродавати коней: автор сеї цікавої реляції з тим і їздив, щоб купити собі у козаків доброго коня-бахмата, але трудно було добитися, щоб продали²⁾.

Поки Маховський їздив, здається, прийшов лист від приятеля Потоцького, господаря Лупула, з ріжними тривожними відомостями³⁾. Мабуть відті пішли чутки про намір Хмельницького вибратися з Татарами в новий похід на Волицьну: господар алярмував і кликав в поміч Потоцького, і тот вважає потрібним обороняти вірного союзника Польщі, давав йому в тім напрямі обіцянки і в такім тоні писав до короля. Були також вісти про турецьке посольство у Хмельницького, про прихід нової татарської орди під проводом нуреддин-султана. З другої сторони—відомости про своєвольні купи, що загрозували спокоеві⁴⁾.

В звязку з сими та иншими тривожними вістями в польським таборі видно відбулась нарада, і рішено було, що для нагляду за козацьким військом і за Хмельницьким, для підтримування з ними звязку буде краще, щоб головний королівський комісар і випробований посередник в козацько-польських відносинах Адам Кисіль з Київса переїхав до Богуслава, в ближче сусідство гетьманської резиденції. В звязку з сім Кисіль мав дістати Богуславське старство—між ним і Потоцьким в сім часі усталилася велика згода і солідарність, як посвідчує лист Потоцького до канцлера, в початках листопада,—з проханнями якоїсь нагороди для Кисіля: чи того Богуславського старства чи чогось иншого⁵⁾.

¹⁾ Равіта-Гавронський мило парафразує се оповідання: «Ціла та громада (родина Хмельницького) впала як на жир до Корсуня на славу... Всього було—хоч брести... Так виглядала українська біда, так бідував під час найлютішої війни руський хлоп, що про утиск і біду його розписувано так широко... Весело святкували, щасливо викрутившись з берестецької засідки і набирали сил до нової війни—до котрої завсідні був охочий Хмельницький—привиддя й розбійник найстарший, як його називає Єрлич, православний Русин. Вигулявшись в Корсуні, на Різдво поїхав до Чигрина» (с. 190).

Останнє теж невірно: в Чигрині Хмельницький був уже в 20-х днях жовтня, як видно з наведених вище листів Кисіля.

²⁾ Лист писаний з польського табору після повороту—Staroż. Polskie с. 353.

³⁾ Здається, се не той лист господаря без дати, що у Міхал. ч. 243: судячи з того що пише Потоцький 14 листопада, в тім листі господаря, що він посилає королеві, мусіли бути инші вісти.

⁴⁾ В листі Хмельницького присланого з Маховским (дата: Корсунь 9 жовтня) читаємо: «Тепер посилаємо лист до тої своєвольної купи, аби розійшлась, а якби не розійшлась—казав я її громити як своєвольників». Се виглядає як безпосередня відповідь на тільки що отриману звістку, мабуть в листі Потоцького, що він післав наздогін за Маховским.

⁵⁾ «Пан воевода київський і зручно і пильно ходить коло затримання покою. Листи його, котрі посилаю, покажуть в милости також і то, чого він

Щоб розвести небезпечний українсько-турецький союз та відвернути апетити Хмельницького від Волощини, рішили вернутись до старого пляну: напустити козаків на Туреччину, звернути увагу Хмельницького на морські наїзди та захопити до морського походу.

Про се все написано до Хмельницького зараз-же, так що він відсилаючи назад Маховського з Корсуня, 9 листопада, мав змогу відписати Потоцькому на обидва його листи разом. Відповідь його дуже характеристична для ситуації, тому я наведу з неї дещо ¹⁾.

Гетьман висловляв своє вдовolenня з перспективи мати воеводу Кисіля в ближчій сусідстві; заявляв свою готовість разом з ним зайнятись суворими репресіями на своєвільників: списавшись з воеводою, він визначить кількох своїх уповноважених, аби вони творили при нім карну комісію і не відсилаючи справ до гетьмана зараз же на місці чинили суд і розправу і еказекуцію над своєвільниками. Натомість що до польських кватир, що мали зістатись під началом Каліновського, просив наказу їм, щоб вони «не наприкралися людям відразу ²⁾»,—бо краще спочатку приласкавши помалу привести все до давнього звичайного ефекту».

До сеї писаної остороги інші голоси з польського табору дають ще інші обмеження, мовляв тоді ж поставлені з боку Хмельницького: щоб до Різдва військо на Браสลівщині все таки не розквартирувалось і не збирали стації ³⁾. З свого боку—запевняє Хмельницький—він дав наказ всім полковникам, аби бувші реєстровці, з 40-тисячного реєстру не чинили ніяких перешкод своїми претензіями поза Київським воеводством, а хто хотів зістатися в реєстрі, аби переходив до королівщини Київського воеводства ⁴⁾.

Що до своїх відносин до Татар, Хмельницький в розмовах ніби-то признавався, що до нього дійсно прийшов нуреддін-султан з усею кримською силою, але в своїм листі він заправняв Потоцького, що так сю силу обернув, аби вона нічим не була щкідна Річчипосполитої. Так пише Потоцький королеві ⁵⁾. Турецький чауш приїздив раліш,

просить за сі, такі значні й коштовні праці свої. Поручаю його ласці в м. і гаряче прошу, аби його чесність (virtus) і заслуги були відзначені—чи тим пустим Богуславом, чи чим небудь иншим»—в Архиві ЮЗР. III. IV с. 626 се місце подекуди попсоване, справляю з копії в Осол. № 2286 л. 210 (iako dextre tak i pracowicie й т. и.).

¹⁾ Як я вже згадав вище, ми маємо його лист з 9 листопада в двох варіантах: один надрукований у Міхал. с. 646, і подібна копія з невеликими відмінками в Осол. 2286; другий, ширший в теках Нарушевича. Але, як побачимо нижче, мусів бути ще инший лист Хмельницького, судячи з листу Потоцького 14 листопада.

²⁾ Се слівце згазу пропущене в тексті Міхаловського, а єсть в копії Осолін.

³⁾ Лист Андрія Потоцького у Міхал. с. 647 і оповідання Освенціма с. 376.

⁴⁾ В тексті Міхаловського помилка: *dobrodzieja* ІКМ, замість: *dobr* ІКМ як у Нарушевича.

⁵⁾ В звіснім нам листі Хмельницького з 9 жовтня сього нема, значить Маховський привіз ще инший, писаний перед приходом другого листу Потоцького. Потоцький пише: «Він устно подав до моєї відомости, і се певно, що до нього прийшов в поміч нуреддін-султан з усею кримською силою; правда, в листі він заявляє, що так тут орду розправив, що вона землі в. к. милости шкідити не буде; але той неприятель не звик даремно робити походів і вертатись до дому». З контексту виходили, що се Хмельницький, а не Маховський

і Хмельницький його відправив, мовляв, ще перед закінченням білоцерківських переговорів, без яких небудь небезпечних для Польщі доручень: «Зволь ваша милость знати, що я щиро заходячись коло святого спокою, ніколи нічого такого не написав, що чимсь хоч найменшим може образити маєстат королівський і Річпосполиту, і коли навіть посол цісаря отоманського приїхав до нас з ріжними погрозами, аби шукаючи його помочи ми (в усім) з ним порозумівалися і тільки против Річпосполитої справу вели, ми тільки політикою його збували, і так я його з нічим відправив»¹⁾. На поклик до морського походу відзивався радо: «Що пригадуєш ваша милость про страшні наїзди і зачіпки морські,—скоро тільки Бог милосердний все щасливо заспокоїть, подумаємо про се і порозуміємося з вами, наш милостивий пане і добродію,—бо єсть ще й старі недороблені човни, що можуть на сю потребу здатися»²⁾.

«І взагалі—писав гетьман,—бачить Бог моє сумління: ми будемо свідчити наші щирі заслуги королеві й Річпосполитій против иншого неприятеля. Рач в. м. на нас покладатись, а ми будемо одностайно старатись—як тільки буде наказ королівський,—заробити добру славу Короні польській».

Се була, як бачимо, обіцянка звернути козацьку зброю, куди звелить король: на Турка, на Крим, на Москву, на Швецію. Але ні вона, ні запевнена гетьманом повна готовність громити непослушних і приводити в послух панам і старостам не задовлила і не заспокоїла польський штаб. Вражіння з того, що привіз Маховський, найкраще віддає Освенцім. Загальний вислід: непевність заключеного замирення: «як легко часом списати згоду, так тяжко потім її витримати і утрівалити». Застереження зроблені Хмельницьким в справі розквартирування прийняті були як образа. «Тяжко було вождям і воюкам приймати від підданого умови й закони—але вважачи на несприятливі обставини, прийшлося своє невдоволення затаїти—щоб з малої причини не розривати уставленої згоди». Але найбільш задоволили вісти про Татарську Орду і пляни спільного походу на Волощину. Маховський привіз як певне, що велика орда під проводом нуреддін-султана стоїть недалеко під рукою Хмельницького і за два тижні збирається йти походом на Волощину з козаками: весті Тимоша по наречену. Маховському ніби то вдалося навіть добути листа від хана до Хмельницького дорученого йому в дорозі до Корсуня в Богуславі, 3 жовтня³⁾. Я вже говорив вище про нього. В нім ніби-то стояло:

Приятелю мій, запорозький гетьмане! Доброго здоров'я бажаю (вам) і писареві, полковникам, отаманам і всьому війську Запорозькому на довгі літа. Посилаю вам в поміч брата свого нуреддін-султана, Субангазі-агу й інших агів, бейв, все військо, що знайшлося, сам тільки з мадою частиною⁴⁾ в Криму зістаюся. Військо се як найскорше за помічю божою до вас приїде, а ви, як воно дійде, Бога в поміч без жадної

сказав про орду, і се стоїть в явній суперечности з пізнішими запевненнями Хмельницького, що орди не було на Україні. Але коли навіть се «устне» оповідання прикласти до Маховського, то таки у Потоцького виходить, що Хмельницький писав йому щось про орду на Україні. Чи Потоцький щось помішав, чи Хмельницький дійсно говорив инакше в Корсуні, а пізніше ввіркався в листах своїх?

¹⁾ В друкованім тексті се місце скорочене, в копії Нарушевича повніш.

²⁾ Теки Наруш.—у Міхалов. коротше.

³⁾ Сю поміту має копія в збірнику Краківської Академії № 1056 л. 35.

⁴⁾ В копії Міхаловського, с. 644, сих слів бракує зовсім, у Коховського (с. 298) quoquam, «мало з чим», в копії Академії—з половиною, що неправдоподібно.

пихи взявши, неприятеливі відпір давайте. А прошу щоб пянством так як перед тим не бавились, твердо ставились, Бога про побіду просили, і про все що буде діятись негаючись через швидкого гінця знати давали. Вам жичливий Іслам-герай хан великої Орди Кримської власною рукою.

Але вже Рудавський скептично поставився до цього листу ¹⁾,—і я думаю, що він мав рацію: лист мабуть апокрифічний. Одначе в польськїм таборі прийняли се все за факт.

Родина Потоцких особливо взяла собі до серця вістку, що Хмельницький збирається новим походом на Лунула. Андрій Потоцкий, староста галицький, в листі писаним з обозу, під першим вражіннем ²⁾ сих вістей Маховського і товаришів, затрубив на гвалт—не давати «в жертву сеї несамовитої й пильної бестії невинного чоловіка за те одно, що він був вірним і жичливим королевів». Король повинен зараз же післати військо в поміч господареві, «бо коли б написав тільки листа «тому пнякові», «то буде тільки піщ (figka) у нього». «Так то гарно справив згоду пан Кисіль—на свою користь». Султан турецький певно не зістанеться неутральним, бо після перевороту, що стався в Царгороді в місяці серпні, до керми прийшли люде неприхильні Хмельницькому, які не стерплять його нападу на отоманського васала, і т. д.

Гетьман Потоцкий в листі до короля ³⁾, здаючи справу з одержаних вістей і пересилаючи лист Хмельницького, теж висловлялися за інтервенцію в волоській справі—тільки в виразах більш здержливих. Стримувавсь і від таких несиміетичних поглядів на ситуацію, як його молодший свояк, бо се ж і не в його інтересах було—представляти згоду, тільки що ним самим заключену, за помилкову і шкідливу, навпаки,—він далі боронить її перед урядом як своє діло.

Він переказував новини одержані в Царгороду: хан писав до Порти просячи, щоб йому прислано в поміч трьох башів—обідав з ними здобути Камінець й інші міста й замки опанувати. На те одержав від Порти таку відповідь: «Те чого ти домагаєшся, здійснити неможливо, бо час не відповідний—інші справи заходять; одначе з козаками приязнь тримай, і коли будуть домагатись помочи, то давай».

Новий візир, що настав після погрому прихильників Хмельницького, взагалі прихильніший Польщі; ніж попередній: висловляв бажанне побачити в Царгороді польського посла, і Потоцкий просить подумати, чи не добре було б се бажанне здійснити. На запевнення Хмельницького, що з боку Орди Польщі нічого не грозить, він не вважає можливим спуститись: коли Татари прийшли, з пустими руками не підуть: або владуть до Польщі, або загостять до Волщини—на котру Хмельницький відгрожується через свої пляни женячки Тимоша. В таким випадку треба б було ратувати господаря волоського як сусіда і вірного королівського слугу, недавно наділеного польським горожанством. Він, Потоцкий, в сій справі вже з ним порозумівається і далі порозуміватим ться: ставить короля до певної миру перд фактом.

Одночасно Потоцкий написав Хмельницькому. Хмельницький відповідаючи каже, що одержав від нього два листи оден по однім; оден з них був писаний 14 жовтня—

¹⁾ «Пшла чутка по устах польських, що Іслам-герай брата свого з серо кома тисяч. людей в жовтні до Польщі Хмельницькому післав, але скоро виявилось, що се вигадка, хоч не бракувало й копії ханського листу, котру я й маю у себе»—с. 92.

²⁾ Лист писаний 13 жовтня, в день повороту Маховського—Міхал. с. 647.

³⁾ Міхал. с. 644, для контролі вживаю згаданої копії Наруш. 145 с. 329 (з несвижського архиву).

значить одночасно з реляцією королеві про місію Маховського. Але ми нідного з сих листів не маємо—і про зміст їх можемо судити тільки з згаданої відповіді Хмельницького писаної 22 жовтня ¹⁾.

Потоцький писав йому в справах загальних політичних і в своїх власних, більш персонального характеру. Він просив позувати його служебникові Славковському війти в урядованне в Черкасах—його старостві, як його представникові (підстарості). Просив знову за свого дворянина Яскульського (що виконував його ріжні дипломатичні доручення в Криму і в Туреччині), щоб він міг війти в володіння своїми маєтностями-державами в старостві Черкаським. З сфери загальної політики порушував знову ті ж справи: про Орду, що прийшла в поміч Хмельницькому, про воєнну послугу, котрої Річсполита сподівається від війська козацького. В особій щидулі Потоцький давав гетьманові якісь (ближче не пояснені в відповіді Хмельницького) приятельські довірочні остороги—просячи в разі чого негайно йому донести. Можливо, що тут говорилось про можливість козацьких повстань против самого Хмельницького, за поміччю Татар: Потоцький обіцяв козацькому гетьманові всяку поміч і підтримку в разі потреби, аби він тільки його завчасу повідомив ²⁾.

Все се писалось, очевидно, в дружжелюбних тонах, з усякою чемністю,—особливо згадана «щидула», котру Хмельницький в своїй відповіді і цинив як надзвичайний знак довіри ³⁾. Проте в польським штабі рішено було далі триматися з усею обереж-

¹⁾ Памятники изд. Киев. Комиссією, I—II с. 605.

²⁾ Я так думаю з огляду на чутки, що ходили в тім часі по Польщі й заховались для нас у Голіньского. Він пише, що Татари прийшли до Хмельницького після замирення, і Хмельницький «показував їм дорогу до Воложа», аби помститися над господарем: сплюндрувати його землю за те що не хотів дати доньки за його сина Тимошка. «Але Татари, не можучи витерпіти без добичи, з'єднались з гультайством козацьким, не прийнятим до реєстру, змовилися вдарити на наших і окружити. Хмельницький довідавшись дав знати пп. гетьманам, що Татари з гультьями хочуть ударити на військо, се напевно,—нехай будуть обережні, бо сам він не може тут нічого зробити ані їх стримати. І так татарське військо вдарило на коронне військо, але застало його готовим, завдяки пп. гетьманам. Вийшла битва, і як оповідали згідно—наших загинула тисяча, а Татар з гультайством, що замішалось між Татар,—згинуло сила, так що мало їх уйшло. Хмельницький виправдувався, що в тім не винен, бо то було без його дозволу і наказу. Потім Татари з України усунулись» (с. 537). В Theatrum Europaeum зареєстровані такі звістки, зачерпнені очевидно з ріжних джерел:

Після підписання Білоцерківського трактату прийшли до козацького табору в великім числі Татари; Хмельницький відправив їх з нагородою до дому, Татари були тим незадоволені, погустошили козацькі оселі і взявши велику добичу пішли. Але Хмельницький післяв за ними сина з 10 тис козаків і той їх погромив і відобрав добичу (с. 84).

Стало відомо напевно, що багато тисяч нереєстрованих козаків (очев. вишичників) і збунтованих селян вийшло на татарську границю, тому що вони були незадоволені з угоди і хотіли з чужою поміччю далі вести війну з Поляками, поки не добються того що козаки стануть реєстровими а селяне будуть проголошені свободними (с. 85).

³⁾ Про сю щидулу Потоцького говорить очевидно Виговський (Памятники II с. 604): він показував її Хмельницькому і намовляв його згодитись на ухвалену польським штабом лінію Паволоч—Саврань: доводив йому, що се для безпечности самої старшини буде добре (очевидно супроти небезпеки козацького

ністю: держати військо в цілості, не розпускаючи, на тих становищах де се діялося—під Бердичовом, на Білопілью і в Махнівці¹⁾, поки не вясниться історія з Татарами. За причину—перед Хмельницьким очевидно, виставлено се, що на Браสลавщині людність ще не заспокоїлась—ідуть бунти. Так оповідає Освенцім. На той час коли можна буде військо розпустити, рішено було розложити його, згідно з бажаннями Хмельницького, тільки в західній частині Браสลавщини, не далі лінії Погребища—Саврань на сході, не займаючи навіть усієї Уманщини, і дати наказ щоб воєки виберали стацію в дуже невеликих розмірах («давши уставу дуже слабу згідно з бажанням Хмельницького», як висловлюється тойже Освенцім).

Поробивши розпорядження і передавши команду Каліновському Потоцький ввійшов в табору до себе на Поділля, 22 жовтня, не чекаючи відповіді Хмельницького. Він був до речі зломаний хворобою: ревматизм не давав йому навіть підписати своє ім'я.

Хмельницький відписав того дня, як Потоцький кидав свою армію, листом повним чемности²⁾. Обіцяв дати урядованне підстарості Потоцького в Черкасах—самім серцю й осередку козаччини, і наказати послухенство підданим старостинським і того пана Яскульського, що за ним вставлявся Потоцький. Висловляв тільки надію, що Потоцький дав з свого боку інструкцію, аби його підстароста поступав з підданими лагідно—«приласкав їх». Заявляв своє горяче бажання—скоро тільки скінчиться ревізія реестру, «вже розпочата в українних містах»,—послужити Річипосполитій всім військом Запорозьким, щоб «компенсувати грудьми своїми руйни Корони польської, що сталися за допущенням божим». Найбільш рішучим способом заперечував чутки про орду нуреддін-султана що, мовляли, стоїть під Чорним Лісом: нуреддін і не був на Україні—вернувся від Перекопу з усім військом, почувши про білоцерківське замирення, а Буджацьку й інші орди, що кочували поблизу, він давно вже відправив, через своїх післанців, на їх давні кочовища, і вони відійшли «в глибину країв своїх». Обіцяв щільно слідити за якою небудь небезпечкою на границях Річипосполитої, повідомляти про се коронного гетьмана і своїми силами також їх обороняти—хоча в данім моменті такої небезпеки не передбачав. Навпаки, коли б йому, Хмельницькому, була потрібна польська поміч, він по неї звернеться до коронного гетьмана (а не до якоїсь сторонньої держави, треба розуміти). Аби тільки Бог дав як найскорше скінчити ревізію реестру: до її переведення нехай хоругви не поширюють своїх становищ в Браสลавщині—«доки ми той плебс заспокоїмо, а там де вони стоять уже—нехай занадто не наприкряться простим людям»,—про се Хмельницький «унижено просить» Потоцького, а по закінченню ревізії козацьке військо буде готове «против кожного неприятеля».

Взагалі лист, держаний в дуже загальних тонах, був повний напруженої льоальности і в самих рішучих виразах запевняв Потоцького в бажанню козацького гетьмана виконати Білоцерківську умову й віддячитися Річипосполитій за замирення. Я думаю, що він мусів зробити користне вражіння на Потоцького, тим більше що

або народнього повстання), і Хмельницький, мовляв, на се погодився. Одначе в своїм листі тільки подякував за щирість виявлену тою щидулою, але про лінію Павлоч—Саврань не згадав, і очевидно—в дійсности її не прийняв.

¹⁾ Білопільлем датовані листи гетьмана Миколая Потоцького і старости Андрія Потоцького 13 і 14 жовтня. Про Махнівку як місце польського табору каже Освенцім.

²⁾ Він носить в Памятниках I—II с. 604 дату 22 жовтня в Чигрині,—але про Чигрин в самім тексті ніякої згадки не має.

факти йшли в парі з словами козацького гетьмана. Він дійсно енергійно працював над заспокоєнням «плебса» (се далі побачимо досить яскраво). Татар на українській землі дійсно не було, і походу на Волощину не було видно: чутки про се були фальшиві, як виявилось. Се з усею рішучістю potwierджував окремим листом Витовський, що взяв тут на себе ролю польського щирого повірника, і ще якийсь анонімний польський конфідент, що з свого боку давав категоричні свідчення в сій справі. Орда пішла до своїх кочовищ; з Тавана писали її провідники до Хмельницького закликаючи до спільного походу на Черкесів або на Дунай—просили десять тисяч козаків, але не добилися нічого. Татарське військо сильно потерпіло від мору, і певно вже по козацькій стороні не піде. Бей очаківський, що прислав свого післанця до Хмельницького з заявами приязни, дістав від нього не дуже чемну відіграву: «Бать у нас свій пан і король». «На Волощину були замисли, але побоялись їти: гетьман не велів».

В справі захоців козацького гетьмана коло «заспокоєння» цілий неан просивав йому в тих днях, на адресу Потоцького, воевода Кисіль, поставлений сторожем ладу і спокою на Україні. Приводом послужило убийство його служебника п. Луги Кисіль послав його за Дніпро, в свої сіверські староства, і там у нього вишов конфлікт з людністю; його там вбито, в м. Кобижчі, а коли місцевий полковник ніжинський поарештував бунтівників, то військо козацьке, що стояло на сіверськім фронті і ще не розійшлося, опротестувало такі репресії й упросило свого старшого—чернігівського полковника Пободайла, що прийняв командування після Небаби, аби він виступив перед гетьманом в обороні їх заслуг і не дав їх викидати з їх осель. Пободайло, як шеф Сіверщини, мусів стояти в різкій опозиції до білоцерківських постанов, що ліквідували козацьчину на Сіверщині¹⁾. Він прийняв сю місію і поїхав з відповідним

¹⁾ До нас заховався, в тім же несвижськім архіві, прецікавий його лист що характеризує його позицію в сій справі: він теж не виданий і я подам тут його переклад (копія доволі несправна, але й сам лист, писаний по польськи не визначається гладким стилем):

«Степан Пободайло полковник чернігівський війська й кор. м. Запорожського і всього Сівера, на той час—на залозі краю Сіверського.

«Мій ласкавий пане хорунжичу в. кн. Литовського!

«Прийшов лист від вашої милости до міста Седнева, до міщан і всієї волости, і про сей лист і мні, полковникові, до Чернигова знати дано. Читаючи того листа не хотів я того занехати, аби не побажати тим моім писаннем доброго адоровля в. милости. А що трапилася мні слухна окаязія до тих країв ваших, то я тим писаннем насамперед жалюю пригоди твоєї, Богом призначеної милій дружині твоїй. А при тім не мало дивуюсь твому замислові такому дуже передчасному, що ти не чекаючи трактатів соймових важнися так скоро висилати своїх слуг на уряд і сам в короткому часі бути обіцяеш. Отже я з жичливої приязни моєї (тебе остерегаю): не будь в тім широко-сквалливим (поспішним). Бо й. м. пан гетьман наш має в тім від короля пана нашого милостивого, щоб хоч в. милости панове (могли) до маєтности і підданих своїх приїдати, але при тім щоб козакам—товариству моему, від вас жадної шкоди і найменшого пренагабання не було. Тому я хоч і обезпечую в. милость для обзору маєтности й підданих своїх, на час і день, але скромно—з самим двором своїм, а не інстигуючи на нас: не з хоругвами ані з дубинами, не в сто конь людей або в двісті. Бо тоді й я не ручу, аби в перемішканню, при такім витанню, не сталася скоро розправа—котрої будеш в. м. каятись, а я в. м. і дітей, котрих маеш, жалувати вже не поспію.

представленям до гетьмана—одночасно з Богунюм, що з подібними ж представленнями поїхав до гетьмана від своєї Браสลавщини, так само позбавленої козацьких прав. Кисіль поспішив з своєї сторони звернутися до гетьмана і до Виговського з відповідними острогодами і накликами до лояльності і до можливого суворого відношу сій козацькій опозиції. Листи його до Потоцького в сій справі—досі не видані, збережані в копіях несвижського архіву, настільки цінні для освітлення ситуації, що я наведу з них все цінніше:

«Хотівши знати, що там далі діється за Дніпром в тих розрухах, я вибрав певних суб'єктів і послав одного до Чернигова, другого до Вишневецьчини, третього до Переяслава і всім їм призначив поворот на вчорашній день. З чим повернули і що принесли, як найскорше даю знати в милости, моему милостивому панові.

Всі порозходилися до дому, і коли полковник ніжинський зараз по убиттю слуги всіх забіяців захопив і забрав до вязниці, рухи почали утихомирюватися. Але все те військо, котрого було кількадесят тисяч під Любечом—все то з тих міст і волостей, що комісією нашою¹⁾ від козацтва відтято, мало раду свою, і вислало до гетьмана запорозького чернигівського полковника Пободайла, що гетьманив над військом, а перед тим був у мене драганом, і він мій підданий—з Носівки. Ставили йому²⁾ перед очі свої заслуги і просили, щоб він їх не видавав (або не понижав). Як ту леґацію прийнято в Чигрині, і яка їм буде відправа, на тим вся річ зависла, і дай Боже, аби той Пободайло, сіверський гетьман, на таку диспозицію трафив, яку я в писанню моім до пана гетьмана і до пана Виговського їм інтимував, і як я рахую час від виїзду того Пободайла,—як раз тоді мав впасти в Чигрині мій лист, котрим я представив його махінації й заповів його приїзд. Покажуть то відповіді, котрих я завтра сподіваюся з Чигрина, а зараз пошлю в. м.: який наступив skutok—чи моєї ради чи того франта зради.

На дальше той задніпрський плєбс таке рішення повзяв, яке його геній несе: коли їм той фурор не вдається, вони хочуть фурор обернути в утечу, і всі що тільки були козаками—а були то всі заможні хлони³⁾, більша їх частина,—хочуть кинути міста і волости, піти за Полтаву на Мери і до московської (границі). Вже гумна молотять, всюди готуються як у дорогу і свого Пободайла чекають, з чим приїде. Коли б йому там—за моєю радою—голову знято, певно б помішалася (впала) й їх рицарства справа, і в дорогу виправа. Але коли вибирати з злого, то хоч і се шкода нам всім, лише аби вони геть пішли, ніж би (мали) тут шаліти й колотити. Але й тому можна б було запобігти, коли б тільки гетьман запорозький хотів щиро забезпечити безпечність приїзду панів до дїбр своїх: кожен би міг приласкати ті дикі бестії—підданих своїх.

Отже тепер висилаю до вашої милости ті певні відомости, а скоро тільки придуть відповіді з Чигрина—в котрих мусить бути рішення сього, я тої ж години відошлю вашій милости.

«А в. м. як пан і славний монарх (!) з огляду на мене—служу з рамени й. м. пана гетьмана і всього товариства війська Запорозького—що я був муром і заслоною держав і волости твоєї Седневської, другим разом не присилай до мене своїх післанців без подарунку¹⁾ міні, приятелеві й слугі твому, разом з товариством моім—хоч не великого: на сотню золотих, або на другу, або хоч би й на десяток. Я так розумію, що то завсіди не було б за тобою, а хіба перед тобою.

Затим з повольним услугою моїми пильно віддаюся і спільно з товаришами моїми пильно чолом бю. Стефан Пободайло полковник чернигівський війська й. кор. мил. Запорозького».

Теки Нарушевича № 145 с. 409—11.

¹⁾ Білоцерківською. ²⁾ Хмельницькому.

³⁾ а були со моzieisi chłopi i maior pars ich.

¹⁾ В копії без податку.

Що до мого власного жалю, то ніжинський полковник прислав мені лист по руськи писаний і цедулу Кобижської громади писану до нього: обидві посилаю в милости. Полковник виправдується, що то без його відома сталося: забитте пана Луги, і так воно єсть, і він зараз учинив, що повинністю його було: одних забійців узав, а інших, що повтікали, він розшукує. Піддані ж кохавки мої і перед полковником виправдувалися, і до мене з тим тепер приїхали, що в тій крові повинні не вони, а напад зробила голода, люді люди, за приводом одного привидиї, що був кілька літ вїйтом у Кобижчі: той здрайця утік, але його синів забрано до вязниці. Писар ніжинського полку з тим приїхав до мене від полковника і оповів, що з тим післано також і до гетьмана. Отже маю надю, що коли там збіглися й мої листи і та відомість від них, вони порушать гетьмана до гарячого жалю—аби тільки Богунів приїзд не перебив їх запалу, а з тим і моїх плянів.

Тут тепер також і ніжинські міщане, що приїхали до мене, щоб поклонитися в милости в особі моїй, як заступника, але вони ще тільки з поверховим афектом дивляться на річи. З Козельця арендар—той уже ширішу суцліку прислав до мене: посилаю її в м. Взагалі за божою помічю поправилися справи в тім моменті, а все залежить, як поставиться гетьман запорозький супроти експедиції того Пободайла.

Мої Кіянє теж приїшли—аж по двох тижнях—вітаючи мене привезли мені бочку пива і тушу мяса; а я стратив більше ніж тисячу злотих. Та ще мало годину терпеливості—а вони таки поправляться, бо у всіх одна країна (klima). Мене сюди Господь Бог повликав на те, аби я все се зносив. Які дальші його в тім вироки, сей тиждень все відкрив, і я його ще мушу в Кїївї перехорувати, (чекаючи) чи з Чигрина прийдуть добрі й skutечні резолюції. Отже коли б і в м. міг іще до неділі затримати вїйсько в обові, то всі річи буди б уже ясні: і втихомирєнє Задніпровя. і як гетьман запорозький прийме пропозицію гіберни¹⁾ для вїйська, і як покінчаться Богуніві скарги²⁾.

Другого дня Кисіль дійсно, як сподівався, отримав з Чигрина відповідь, згідну з його радами і бажаннями, і в триумфальних тонах повідомив про се Потоцького.

Коротко, за те скоро, все найкраще, за ласкою божою, в м., моему милости-вому панові подаю до відома. Переважили мої заходи скриті махінації Пободайла, котрі я доніс п. гетьманові запорозькому. Сьогодні повернув мій післанець з Чигрина. Пободайла за шию взято. За Дніпро суворі універсали розіслано—копію одного з них переписавши посилаю, і зараз визначено чотири цю головніні полки, аби буди готові рушити з гетьманом на погамованне буттів, коли б вони не припинилися на Задніпровю. І тут з Кїйва тих забійців мого слуги зараз на езекуцію призначено. Отже я Пану-Богові дякую, що хоч і кровю мого доброго слуги, а пєтєн скорим заходом моїм ті рухи вже заспокоєні, і не буде їх, і спокій отчині потрібний і пожаданий в своїм порядку буде затриманий. З другого боку—варт похвал і гетьман вїйська й. кор. м. Запорозького—за той запал і честь! Тому я зараз від себе посилаю подяку іменем й. кор. м. і вашої милости, м. м. п., а вашу милость, м. м. п., прошу те саме зробити і прислати мені лист до нього написаний з заохотою до дальшого шильшованнє спокую і послуху й. кор. м.

Отже той перший пароксизм покаже кождому мудрість в милости: що б уже діялось, колиб в. милость не постаравсь, щоб тут, в середині козацтва, було призначено око і ухо³⁾ на обережність і спостеріганє всіх моментів, і не призначив мене тут на знаряд собі й отчині. Я не сумніваюсь, що в. мил. ласкаво приймєш сю мою першу послугу, представши панові й отчині, і будеш просити, щоб мене надалі заохотити, аби я пїт, труд і кошти свої далі тут ронив—аби й кор. мил. видав мандати

¹⁾ зимового постачання, стації інакше кажучи.

²⁾ Далі пише Кисіль про свої приватні справи: про очікування, чи король сповнить його прохання, і обережні погрози, коли його побажання не будуть вдоволені, то він кине всю роботу й поїде до дому. Теки Нарушевича № 145 с. 303—8, дата: 27 жовтня, на замку Київськїм.

³⁾ Собто Кисіль!

на potwierdженне того, чого ще не достає до повноти права на Богуслав,—і на тім лист кінчаю ¹⁾.

Сі відомости оптимістично настроїли Потоцького і подиктували його передсмертну апольотію Білоцерківського замирення і уставленого ним спокою на Україні ²⁾. Я згадував уже про неї. Потоцький писав її на адресу кор. канцлера—з огляду що від короля все ще не було ніяких листів у відповідь на його донесення про Білоцерківську угоду, і він бачив у тім доказ, що вона не добре прийнята на дворі. Отже вияснював мотиви, які спонукали його до замирення на сих умовах (наведені вже вище с. 367), і далі представляв корисні наслідки сього замирення:

Коли я тепер придивляюсь обичаям Хмельницького і Виговського,—дуже вони різняються від давніших, а властиво такі й зовсім до них не подібні. Зникло в них те давнє упевдженне, злість, вся їх зайлість. Вся теперішня їх інтенція—аби та згода була стала і ґрунтовна—в. м. побачиш то ширше й ясніше з листів, що їх я посилаю ³⁾.

В Браславщині за ласкою божою хлопці вже осідають, освоюються з панамі і з жовнірами. На Подністровю вийшли були з послууху, але син мій, староста камінецький звівши з ними кілька битв, почасті вже приборкав, і далі буде приборкувати, коли б схотіли шаліти. На Задніпровю насмілилися вбити слугу п. воеводи кївського, але і ті розрухи вже втихлилися і злочинці того вбийства за наказом Хмельницького одні під меч, інші на шибеницю призначені. А головного привидно того задніпрянського бунту Пободайла, що під Любечем був і тепер вислав посольство, котрого зміст в. м. побачиш з листу воеводи кївського, взято до в'язниці, і нема надії, аби звідти живий мав вийти. Бо таку йому ⁴⁾ дано інструкцію, щоб ті голови які замишляють і замишлятимуть повстання, він спрятав—і того він тримається. А що так він пописується своєю цнотю і жичливістю до в. к. мил., можна сподіватись, що згода ся буде трівка й ґрунтовна,—коли тільки з нашого боку не забракне потрібного, і до якогось часу військо своє триматимемо в пропорці. Приведемо їх до найкращого повождження з Ордою: легкі до того способи, аби тільки вони знали, що вина їм щиро відпущена і життє їх безпечне; се їх найбільше займає, як в. мил. побачиш з листу Виговського ⁵⁾.

Посварити їх з Ордою не буде трудною річю, аби вони тільки вивні осіли і набрали до нас повного довіря. Маю відомости, що після довершення моєї з ними згоди багато козаків пішло до лиси ⁶⁾ і в ріки по рибу,—а коли вони на ті місця подалися, то неможлива річ, щоб їх не захопив апетит до здобичи і лісів татарських. І човни на море готують, і на весну їх не занедбають—коли їх особлива заборона й. кор. мил. не спіткає й не спинить. Але я поскільки бачити можу, се для уґрунтування згоди пренеобхідно—моря їм не боронити, а (навпаки) наказати їм до того діла завчасу приготуватись. А пренеобхідно з тих причин. Перше—тим замислом і актом кинемо незгоду між ними й поганством, і так захитаємо їх тісну пріянь. По-друге—покажемо поганству, що потенція королівська в силах кождому неприятеливі відомстити свою кривду. Завжди за неї віддячитись.

¹⁾ Теки Нарушевича 145 с. 337—8 (а того ж несвижського архіву).

²⁾ Надр. в Архиві III. IV з копії Петерб. публ. бібл. с. 623, я крім того мав копію Оссол. 2286 з датою 2 листопада з Пустовиск (л. 210) — з копії списаного рукою Пшиленецкого з збірки Вілянвської бібл. (тепер Потоцьких у Краківі); вона дає змогу виправити деякі помилки і прогалини виданого тексту.

³⁾ Мова про листи Хмельницького і Виговського 22 жовтня, вище с. 380—1.

⁴⁾ Хмельницькому.

⁵⁾ Мова про «цидулу» Бяговського, подану до листу з 22 жовтня (Пам. I—II с. 604), що кінчиться словами: «Одного прошу, аби я був певен своєї безпечности».

⁶⁾ На лови до степових угодів.

Але і се вважаю потрібним для укріплення згоди—мати потрібну кількість війська, аби те хлюпство мало на що оглядатися, і ми завжди мали чим відбивати напади Орди, що сходе і у нас тут гостити навзаєм—як козаки у Татарів. А інакше коли того не буде, певно хлюпи знову повстануть (вігызна) і поновлять давнішу небезпеку—котрої вже нас Боже борони.

Сі представлення призначалися для короля і всього двору, і вони не зістались без уваги, а навпаки—лягли в основу королівської інструкції на сойм, виготовленої 16 листопада, себто зараз по одержанню сього листу Потоцького. Пояснивши причини білоцерківського замирення, більше менше так як пояснив його Потоцький у сім листизаписці, інструкція говорила далі:

Признаючи, що згода ся дуже потрібна і для Річпосполитої корисна, бажав би король, щоб вона була ґрунтовна і могла зіставатися без одміни. Він і не має сумнівів що до гетьмана запорьзького і всеї старшини і реєстрових козаків, що вони будуть вірні присязі й виконуватимуть свій обовязок. Одначе передбачає, що й після сеї згоди чернь українська і своєільство не так легко втихомиряться, і піддани неохоче повернуться до послухуєства панам своїм. Та й самі реєстрові козаки не будуть триматися в послуку інакше як тільки військом, і то військом слухним, на Україні присутним. Того всього ясный маємо доказ по Зборівським договорі—як ми тоді собі певний спокій обіщували, і як потім завелася на тім Річпосполита.

Єсть при тім і такі остороги, що Отоманська Порта, як тоді сприяла козакові й війну підтримувала, так і тепер веліла татарському ханові не залишати їх (козаків)¹⁾ і далі не перестав їх підбурювати против Річпосполитої беззастанними посольствами й дарунками, обіщючи свою опіку. І Татари засмакувавши собі скілька разів таку здобич, що нею вони обловлювалися, не зараз залишають свої напади. Свіжий приклад тому—що не вважаючи на таку велику і соромотно невдачу, нуреддін-султан, брат ханський, прийшов з усіма ордами кримськими, і хоч згода вже була заключена,—таки даремно вертатися він не хоче.

З огляду на се король проектував полишити й на наступний рік військо в тій великості, як його ухвалено було попереднього року²⁾.

В напрямі утримання добрих відносин з козаками, щоб справити їх на Туреччину, так як проектував Потоцький, виливали на польський двір також і західні сусіди. Ще в липні-серпні, як тільки почала світити надія скорого замирення з козаками, венецьке правительство поновило свої пляни козацького морського походу. Венецький посол мав аудієнцію у цісаря в польсько-турецьких справах, подав до його відома, що з огляду на недалеке закінчення польсько-турецької війни венецька сіньорія доручила своему послові в Польщі поновити заходи коло організації козацького походу на Чорне море, і очевидно тоді ж—як то робив пізніше—просив цісаря, щоб він через свого варшавського посла виливав в тім же напрямі³⁾. Польський двір виявляв готовність допомогти в тій же справі, й кінець кінцем Кисілеві доручено і з сього боку—мабуть від канцлера Лещиньского, щоб він занявся сею справою. Кисіль словищав потім (десь в грудні), що на се треба грошей, і він менше як з 100 тисяч фльоренів не почне переговорів у сій справі. Венецький посол гр. Каванца довго не годився на таку велику витрату, аж нарешті рішився дати згоду⁴⁾. Бажання розсварити козаків з Турками знову таким чином спліталися з надіями витягнути гроші у Венеціян на сю ціль,—як рік тому⁵⁾.

¹⁾ Пор. вище інформації Потоцького, с. 378.

²⁾ Інструкція в Теках Нарушевича 145 с. 353, Осол. 2286 л. 218 й ин.

³⁾ Жерела т. XII, с. 170—1. ⁴⁾ Жерела т. XVI с. 138—9.

⁵⁾ Так кінець кінцем уяснили собі сю справу і в Венеції: «Правда була така, що в Польщі трактували сю справу насупроти: хотіли витягнути гроші,

З свого боку Хмельницький видимо відложив свої волоські пляни. З одного боку, очевидно, не мав охоти тим дражнити Польщу, і з-окрема Потоцких—коли як раз у нього уставлялися добрі відносини з сим недавнім запеклим ворогом козацтва. З другого—на нього мабуть вплинули зміни в турецькій уряді, згадувані вже нами вище: в 20-х днях серпня того року одне за другим пройшла низка повстань (викликаних монетними спекуляціями уряду), гаремних і військових конспірацій, і закінчилися провалом яничарських старшин, що стояли за союз з Хмельницьким і вважалися його протекторами (в тім числі й звісний нам Бекташ-ага, «що прийняв був Хмельницького за сина»¹⁾). Вважалось се провалом взагалі всяких звязків з Козаччиною; новий візир вів приємні для Поляків мови, і пройшло якийсь час, поки виявилось, що в політиці Порти се не зробило змін і вона далі тримається ворожо супроти Польщі й цінить союз з козаками не менше, коли не більше ніж перед тим. Поки се вияснилось, в листопаді-грудні Хмельницький міг вважати ризикованим зачіпати васальні землі Порти²⁾.

Таким чином надоліст і перша половина грудня пройшли під знаками скріплення добрих відносин Польщі й України (козацької старшини, я розумію). Керолівський уряд заявляв довіре гетьманові. Хмельницький не жалував зусиль засвідчити свою лояльність. Складав новий реєстр, понуджував козаків до переселення на дозволені їм осаді, наказував старшині, посилав старостам, державцям і дідичам в їх повороті до своїх маєтків, і міцно держав в руках та громив всяке своєвільство. От кілька замисок переказаних нам московськими вістунами.

щоб повести велику війну через козаків, а наміру атакувати Турків не мали». Валієро у Цінкайзена IV с. 831.

¹⁾ Лист молдавського господаря без дати у Міхалов., с. 469.

²⁾ Обертася в Польщі й за кордоном лист Хмельницького до султана такого змісту:

Великий царю анатольський, всеї Греції й інших нечисленних земель, міст і замків володарю, султано Ахметі! Покірню кланяюся вашій цісарській милости як вірні піддані й голови наші під ноги ваші цісарські піддаємо. Прийшлося нам згоду зложити з Ляхами, одначе ми в статочній і непорушеній приязні вістаємося з ханом татарським, і сю приязнь хочемо дотримати аж до останньої границі життя нашого. Також і вашій цісарській мил. хочемо бути вірними підданими, і хоч ми з Ляхами згоду зложили, одначе тримаємо Ляхів в руках і за догідною оказією всіх підібемо під ноги і під владу в. ціс. милости. Тому покірню просимо в. ціс. мил. знову листи писати до хана, аби нам дотримав приязні, що II був з нами вчинив, і в усіх наших потребах і пригодах на оден рух зараз в поміч прибував. Бо Ляхи запевнившись учиненою згодою за Дніпро для випочинку переправились, а нам їх побивши легко їх решту привести під владу в. ціс. мил. А тим часом поклін як вірні піддані віддаємо—просячи Бога аби в. ціс. мил. при довгім життю кожного неприятели поборав. В обозі під Білою Церквою 4 листопада р. 1651. Вашої ціс. мил. унижений підданий Б. Хм. військом Запор.—Осолін. 3564 л. 265.

Лист сей вважаю непевним, бо хоч би поправити новембр на октябр а султана Ахмета на Магомета, лишається недорічність Білоцерківського обозу—і переходу польського війська за Дніпро. Та й зміст мало правдоподібний—хоча якийсь подібний лист по Білоцерківській угоді дійсно мусив бути до дивану післаний.

Брянський пушкар Кирило, повернувши з заграниці оповідав в Брянську 20 с. с. листопаду:

Був я в городі Сосниці, і при мені приїхав до Сосниці слуга пані Пісочинської; зовуть його Харевським ¹⁾, а з ним приїхало двору його чоловіка з 20, за наказом пані Пісочинської—приїмати город Сосницю. І той город Сосницю козацький ²⁾ сотник Іван Красовський з наказу полковника Степана Пободайла тому слугі пані Пісочинської Харжевському віддав і в усім з ним розквитався. А тому сотникові козацькому Іванові Красовському велено побути в городі Сосниці до наказу гетьмана В. Хмельницького.

Та ще чув я—оповідав той же Кирило,—що до города Мени, маєности пана Кисіля приїхав його урядник, а з ним Німців чоловіка з 50, і город Мену від сотника козацького прийняли. Та ще з чутки чув, що пана Паца урядник город Седнев прийняв ³⁾.

Того ж дня оповідав брянський торговий чоловік Кузьма Микулин, повернувшись з Почепу:

Приїхав до Почепу від Керла слуга його—зветься Сідлович, а з ним Поляків чоловіка з 30, листопада 14 дня, і з наказу пана свого Керла від козацького сотника Курила Яковлева город Почеп прийняв; а Кирило Яковлев віддав той город Почеп з наказу гетьмана В. Хмельницького, за письмом полковника Степана Пободайла ⁴⁾.

Два тижні пізніш вернувшись з Почепу торгові люде оповідали в Брянську:

Тепер у Почені урядник пан Єсимонт, а з ним товариш пан Сідлович, а людей з ними в Почені, Поляків і Німців, з 50 чоловіка; від Поляків, що тепер у Почені чули ми, що на Миколині день приїде до Почепу Поляків чоловіка 200, а на Різдво 300.

А що був в Погарі полковник Опанас, то він спішно виїхав до гетьмана В. Хмельницького 13 листопада, а то (щоб довідатись), чи за його відомом чи за королівським Поляки почали володіти пограничними городами.

Поляки міщанам і повітовим людям обиди і утиску не чинять, а челядники їх кажуть їм потайки, щоб вони в Поченському повіті не жили, а йшли б куди хто хоче, бо їх Поляки мають усіх побити й порубати. І поченські міщане й повітові люде потайки послали від себе до Трубчевська до воеводи козака Петра Рославченка з товаришами, аби він їх прийняв на царську сторону.

А від самого поченського урядника Єсимонта чули ми, що кийський підвоєвода живе тепер в Мглині, а людей з ним до 200 чоловіка, а житиме від 2 грудня з тиждень, а куди поїде, ми не чули ⁵⁾.

На правім боці, в Кієвщині, наскільки шляхта роззухвалилась і почала тиснути людність—не тільки підданську, але й козацьку, маємо кілька свідочств цінних тим, що вони не ретроспективні—не з пізнішої перспективи писані, а дані сучасно, ілюструють стан річей з місяця листопада й грудня.

Потоцкий в згаданім листі до канцлера (2 листопада) просить його узброїти воеводу Кисіля, «як комісара і руку королівську» (технічний вираз про старостинську владу, що належала Кисілеви як воеводі), найбільшими повноваженнями супроти своєвільних кийських шляхтичів, що «при війську замість служби Річпосполитій навчилися шарпанню займатись і від сих потягів своїх не хочуть відстати та дають всяку оказію до нарушення пактів». Маєтних (що володіли власними маєтками) він радить покликати на соймовий суд, а на немаєтних дати право воеводі без дальшої процедури хапати й сажати до в'язниці—«на пострах тої шляхти, бо дуже їм колеса розбіглись» (занадто розгулялись) ⁶⁾.

¹⁾ Пор. нижче с. 402.

²⁾ В оригіналі скрізь—черкаський.

³⁾ Польські справи москов. фонду загран. справ 1651 р. ст. 6, л. 457

⁴⁾ Тамже л. 455. ⁵⁾ Тамже с. 515—6.

⁶⁾ Архив ЮЗР. III. IV, с. 627.

Ближчі вказівки про насильства, що чинилися дідичами й державцями київського воеводства, знаходимо в універсалі наступника Потоцького в командуванні військом, польного гетьмана Каліновського, з 6 грудня н. с. Він звертається до «дігнітарів, урядників (старостинських) та всього рицerstва Київського воеводства» з приводу частих скарг що приходять до нього «від пана гетьмана і війська й. к. м. Запорозького», «Обивателі (шляхта) Київського воеводства—скаржаться Запорозьке військо—в противність пунктам угоди не дозволяють товариству війська Запорозького виходити з маєтностей шляхетських до маєтностей королівських, продаючи свої доми, збіжжя й достатки. Вони зараз, не чекаючи уставленого часу, виганяють сих товаришів війська Запорозького (козаків)—очевидно забираючи на себе їх господарства. «Приходять також і інші скарги: що інші пн. обивателі не дозволяють виходити з дібр своїх, і карають за се вязницею і смертю»¹⁾.

Доповненням може послужити оповідання московського агента, купця Зеркальникова, що був у Чигирині в перших днях січня с.с., і Виговський з доручення гетьмана дав йому деякі відомості, між иншим про посольство Каліновського, що саме тоді приїхало до Чигрина, 7 (17) січня:

Прислав до гетьмана польський кор. гетьман Каліновський своїх післанців з листом, щоб він, гетьман, і все військо Запорозьке жили нічого не боячися від них (з польського боку): на чім Поляки з козаками договорились, на тім стоять твердо і ніякої від них зради не буде: І нехай козаки переходять до королівських маєтків без сумніву. А хто з них буде своєвільний, нехай гетьман їх гамує; а коли йому загамувати їх не можна—нехай тих самовільників прислав до Поляків, а ті їх каратимуть. А коли польські державці (королівщин) почнуть чинити якесь насильство над козаками, або за свої давні обиди мститися—вони (Поляки) таких самовільників відсилатимуть на кару до козаків²⁾.

Як бачимо, сама польська сторона признала, що зараз же після Білоцерківського замирення, навіть на території Київського воеводства, що зіставалося під протекторатом і охороною козацького війська, українська маса, навіть козаки стали предметом насильств, утисків і помсти з боку своїх поміщиків, старостинських урядників і всякого военного люду. Представники польської влади, вимагаючи від козацької влади приборкування всякого непослуху серед підданих і козаків, назваєм обіцували карати польських утискачів і своєвільників на принципах обопільності. Віда була тільки в тім, що тим часом як гетьман, і полковники за його наказом, щедрою рукою послали під польський меч і на шибеницю українських своєвільників, де їх з заласем карано на пострах юрби,—про польських своєвільців ішли тільки балачки, листування і т. д., і їх кара ніхто не бачив і не чув. Тим часом від насильств, здиств і убийств, чинених безпереривно над учасниками повстань, стогін стояв на Київщині, а ще гірше було за козацькою лінією, куди не сягав козацький протекторат, і гетьман не мішався до тутешніх подій, щоб не псувати відносин з польською владою. Він, як ми бачили, просив польських гетьманів, щоб з українським людом, бодай на перших початках, поводилися не дуже суворо, але сі обережні прохання зіставалися в польських архивах, не переходячи в діло. А що діялось в дійсности, так характеризує сама польська сторона устами свого Гомера, Самійла Твардовського, забувши тільки-що вказану ним причину причин—хлопську злість на панів:

¹⁾ Памятники кiev. ком. I—II с. 607.

²⁾ Сказка Зеркальникова—Польські справи б. архива загр. справ, 1652 р. ст. 1а, вязка 90; про иншу мову Виговського ще далі.

Зима була, для війни неспосібна доба! Військо наше на лежах спочивало собі, нагороджуючи собі біду попередню—хлібом новим... Во і справді вже у всім дожились до краю, і того ані з платні ні з яких дарунків нагородити собі ані сподівались. Тому скільки простору з Києва по Браслав, позаймали все собі по сій стороні, та й за Дніпро чимала частина їх перебралась. Там не знаю, як вони собі заховались супроти місцевої людности. Зимуючи в краю мало забезпечені, серед безко-нечних ворогувань повинні були їх собі придобрювати й гамувати їх завзяту сваволю. Вони ж наче з своїми хлопами, так немилосердно відразу почали поводитися з нею. Силомиць забираючи поживу, рахували її так, щоб збагатитися зараз! Притиснені тяжкими стацями, (піддані) легко могли бути захочені до бунтів і давнішої злости, і тільки чекали спосібнішої для себе пори (68—9).

Становище хлопа в руках пана—сс край безправности і утиску, що міг загрожувати всім причетним до пережитого руху.

Супроти того українська маса: селянство, міщанство, козацтво не знали як їм розуміти таку пасивність, більш того—податність і услужність на панські побажання у Хмельницького і старшини. Припустивши, що в Білоцерківській умові прийшлося їм зробити в тім напрямі чкісь уступки,—як можна було їх сповняти? Для козацтва кінець кінцем не зісталось тайною, що й під Зборовим були дані подібні обіцянки,—але ж гетьман і старшина їх не сповняли! Яка ж потреба була виконувати такі тяжкі й незносні жадання тепер? Ми бачили, що чернігівська козацчина, призначена на ліквідацію, ніяк не годилась на передачу в панські руки Чернігівщини. Вислала до гетьмана свого головного коменданта, наказного гетьмана Пободайла, щоб протестувати против свого смасування і передачі Чернігівщини в руки королівських старост. З тим же післала старшина, що держала міста. Польська сторона підущала гетьмана, щоб він се трактував як бунти і непослух—взявши, стинав таких своєвольників, давив всякий непослух опираючись на польське військо. Гетьман, як бачимо, давав обіцянки, але не розправлявся суворо з тими, в кім не бачив непослуху йому, гетьманові, а тільки опозицію тяжким умовам замиріння. Всупереч сподіванк: ч Кисіля й Потоцкого, що Пободайло наложить годовою за свій непослух, він був віднушений з Чигрина назад—з відповідними інструкціями: не обгостряти відносин. Він по тім уже не боронив старостинським урядникам переймати міста й управу в них, але як побачимо нижче—не розпускав козаків, не переводив реєстру і не виводив козаків до Київських королівщин.

Подібне діялось і на Браславщині. Як бачимо з листу Кисіля, шефа Браславщини Богупа сподівалися в Чигрині одночасно з Пободайлом; вповні можливо, що він справді приїздив з своїми представленнями і дістав подібні інструкції, що й Пободайло. Слідом побачимо польську звістку з початків грудня про універсала Хмельницького до браславської людности, де він, мовляв, наказував терпеливо зносити польську окупацію протягом зими, а з весною обіцяв звільнити їх з тої кормиги ¹⁾. На жаль не маємо автентичного тексту, і не можемо судити, чи се універсал апокрифічний, чи були дійсно накази Хмельницького з такою нотою тимчасовости,—чи може місцева, браславська старшина від себе додавала те, чого не говорив виразно сам Хмельницький. Все се можливо—але такі обережні півслівка заспокоєння й надії, коли й пускались, не могли задовольати людей, поставлених перед грізну небезпеку привернення польського панського панування. Київський чернець Арсеній, що вибираючись до Москви при кінці 1651 р. і на початку 1652 об'їздив ріжні українські міста. був у гетьмана, митрополита й ин., так оновідав про настрої й відносини на Україні:

¹⁾ Королівський додаток до інструкції соймакам нижче, с. 395.

Козаки всі розпущені по домах, і в зборі їх ніде нема, і Поляків теж в зборі против них нема, бо у них після останнього замирення ніякої сварки не було, і гетьман Хмельницький сильно наказує козакам, аби вони з Поляками ніде не сварились. А війну вести против Поляків і за козаків—ніяк не хоче. Реєстровим козакам велів він усім перевозитися до Київського воеводства. А гетьманові великому корунному Каліновському королівським наказом велено йти за Дніпро на лежу—і гетьман Хмельницький Каліновському йти за Дніпро також не заборонив, і знак йому свій дав, щоб його козаки у всім слухали. І Каліновський пішов за Дніпро до Ніжина, а за ним Поляків 7000. А задніпрянські козаки дуже бояться Поляків—щоб їх не зруйнували, і на гетьмана Хмельницького скаржаться, що їх Полякам видав. А Хмельницький їм наказує, щоб вони панів своїх слухались і були в їх послушенстві по давньому; коли ж вони своїх панів слухати не будуть і буде їм за те щось від панів—будуть самі винні, і він за них стояти не буде.

Та й через те він за них стояти не буде, бо як у нього була з Поляками війна, то він, гетьман, стояв против Поляків з справжніми реєстровими запорозькими козаками та з кримськими Татарами, а тих задніпрянських козаків на поміч не кликав, бо вони панські піддані; а вони своїх панів побили і самовільно пристали до Запорозького війська. Тому тепер вони з своїми панамі як хочуть, а йому до того нема діла. А задніпрянські козаки бачучи свою безнадійність, сподіваються собі від Поляків великого руйнування, і тому багато їх тікає на царську сторону, до Путивля.

А згода у казаків з Поляками, він думає, буде міцна,—тому що гетьман Хмельницький війни з ними починати ніяк не хоче ¹⁾.

Як бачимо, перехід польського війська за Дніпро, що стався на початку нового року, зробив особляво гнітюче вражіння, і довершив зневіру козацтва і народніх мас до гетьмансько-старшинської політики і до свого положення. Але се почалося уже після перших досвідів від білоцерківського замирення. А виявилося поруч всяких петицій і убігань до гетьманської протекції, з одної сторони—в масовій утечі за московську границю, з другої—в пробах активної опозиції, в тих бунтах і своєвільствах, про які стільки чуємо з польської сторони, але на жаль—все в дуже загальних фразах, майже без усяких конкретних подробиць. Бо ті подробиці, які маємо, належать більше до часів перед розривом з Поляками, коли Хмельницький немов спішив сповнити польські поради: використовуючи присутність польського війська вирвати і знищити опозицію в війську й народі проти себе, під приводом нищення непослуху панам і урядникам. Коли розглядати його поведіння з сього місяця в аспекті пізнішого польського розриву, можна прийти до висновків на взір Твардовського—що все се було одно тонке лукавство, одна інтрига: з одної сторони дати народнім масам, з-окрема козацтву, добру порцію допінгу—підняти його енергію страхом повороту панського пекла. З другого—притиснути до муру необхідности і старшину і військо, винищити в останній мент перед відновленням боротьби всякі супротивні, небезпечні елементи і перетворити українську масу в свою послушну армію: розріджену, ослаблену, але одноцільну. Нехай слабодушний, непевний елемент відліпає за кордон, досить буде й того, що лишиться—аби він був суцільний і послушний своему гетьманові. Такі підозріння були у чужих (Твардовський) і у своїх (Самовидець)—як ми ще побачимо, і може бути, що в тім була й доля правди. Хмельницький проходив подвійну школу тонкої інтриги: єзуїтську і орієнтальну! А в тім—не можучи говорити напевно про мотиви його поведінки, досить буде констатувати й те, що так розуміли його тактику сучасники, свої й чужі. Коли ж такий рахунок у нього був справді, то

¹⁾ Польські справи архиву закорд. справ, 1652 р., ст. 1.

одне що його перечеркнуло: се що українські маси такого експерименту не витримали і полинули за московську границю в занадто великій скількості, зіставивши свого занадто мудрого гетьмана на мілині.

Відомости про «бунти» против Хмельницького і його сувору боротьбу з опозицією Білоцерківській угоді серед Козаччини починаються слідом по сій угоді і потім ідуть до самого відновлення війни.

Ми бачили вже поголоску записану Голінським про те, що мовляв зараз після Білоцерківського замирення «козацьке гультяйство», що мусіло зіставитися поза реєстром, з'єдналося з Татарами, що спізилися під Білу Церкву, і з ними попробувало далі воювати з Поляками, против волі Хмельницького. А він попередив про сі плани гетьманів польських, і зіставився нейтральним, підвів під страшну різницю непослушників раз-ом з Татарами. Паралельні історії знаходимо між варшавськими звістками нунція, в його реляціях з листонаду і грудня. 8 листонаду він писав, що «тидра козацького повстання, стративши одну голову, силкується випустити кілька нових»: ті що їм замиренне загрожує виключенням з реєстру, незадоволені з партії Хмельницького вибрали собі иншого старшого. Але Хмельницький з кількома полками їх погромив, і взяв до вязниці «кількох послів, що прийшли просити у нього помочи від імени литовських козаків» (мова тут мабуть про посольство Пободайла від імени того сіверського війська, що стояло на литовським фронті). «Багато їх ужито на стару їх рибальську роботу ¹⁾, а Татар, що прийшли йому в поміч, Хмельницький відіслав назад до Криму, і такою своєю поведінкою заставляє думати, що він краще хоче спокою, ніж нових небезпек і ризиків війни».

Два тижні пізніш, 30 грудня, нунцій сповіщає про бунт, вчинений козацьким послом, висланим перед замиренням до Москви, щоб добитися її помочи против Польщі: псеввернувшись на Україну і заставши тут замиренне, він був тим дуже невдоволений і став організувати партію за дальнє продовженне війни з Польщею. До нього пристали вишищики, вийшло повстання, в нім убито двох полкозників—прихильників Хмельницького, і йому самому сі непримирені грозили смертю, коли він не піде з ними, розірвавши з королем і Річпосполитою. Але Хмельницький тримається льояльної політики, коли не з прихильности до Польщі, то з побоювання, що новий розрив цілком знищить всі його плани ²⁾.

Голінський розповівши вищенаведену історію про пробу «гультяйства» звязатися з Татарами, розповідає далі такі чутки про «гетьмана Вугая»—записані мабуть при кінці листонада (судячи з того що вони перериваються звісткою про смерть Потоцького):

«Видав Хмельницький (по білоцерківським замиренню) універсали по Руси і межі хлопам, аби з куп розходилися до своїх сіл і містечок—були підданими своїми панам і віддавали всякі повинности. Покладаючись на то багато шляхти поїхало до своїх маєтностей, сподіваючись вірности і підданства. Але хлопи зрадливо заявляючи їм свою вірність, багато порізали шляхти—панів своїх. Коли Хмельницький про се довідався, велів п'ятдесят найбільше винних стяти, а одного старшого, їх принціпала—вбити на пазю, чинячи справедливість для спокою. Не стало то за наше: кілька хлопів за стільки побитої шляхти. Але хлопів, не слухаючи Хмельницького, таки не хочуть розійтися з купи до роботи на своїх панів: засмакувала їм сваволя. А до

¹⁾ Се очевидно відгомони реляції Потоцького, що козаки пішли до степових уходів на рибу і звіря—вище с. 384.

²⁾ Жерела XVI, с. 137—8.

нього переказали: «Коли ти від нас відступивсь, а з Ляхами збратався, то ми собі виберемо иншого гетьмана й будемо воювати, а до панів своїх роботи не підемо!» Так сподіватися знову непокоїв на веспу». На боці приписка: «Бугая вибрали за гетьмана», і по звістці про смерть Потопного дальші «новини про Хмельницького»: «Ніби то якийсь полковник Бугай на бенкеті, посварившись, мав нелюдсько забити Хмельницького, таке йому сказавши: «Ти зрадник, бо ти від Руси і козаків відступивсь, а за Ляхами поєдзавсь і побратавсь». І той Бугай учинився старшим регіментарем, бунтуючи хлопів, аби не були послухні панам своїм, і обіцяв їм...» (зрізано кінець, ст. 537).

Сього Бугая заніс потім до своєї історії Коховский. Описуючи задніпрпські бунти—тим часом, як на Правобережжю Хмельницький підтримував спокій, він заважає: «аби Хмельницький відіткнув, инший провідник робив за нього заколот—тут Бугай прийняв начальство над своєвільною юрбою, що не могла вміститися в реєстрі, а в підданство панам повернутися не хотіла. А поруч нього в Ніжинським окрузі повстав Мозира, недавно позбавлений корсунського полковництва» (с. 318).

Про Мозиру згадують варшавські новини з останнього грудня 1651 р.—що зараз наведу, а тепер хочу зацитувати відомости Освенціма, записані в його дневнику під середніми днями грудня:

Тим часом в Україні летіли ріжні вісти про бунти і галаси між хлопством і козаками, що не тільки не переставали, але й наново починалися, одначе зверталися не стільки против нас, як проти своїх же. Так убили між собою білоцерківського полковника Громику ¹⁾, що хотів утихомирити ті їх галаси, й инних багатьох, що їх хотіли відвести від тих бунтів. Такі ж своєвільники за Дніпром вибрали собі иншого гетьмана—якогось Вдовиченка, і так поставили оltар против оltаря. Але Хмельницький завзятю обстоюючи себе і свій уряд, з усею силою тому запобіг, звелівши постинати голови кількадесяти бунтівникам (397).

Вдовиченка, можливо, додано пізніш—ми про нього почуємо далі; про трагічний же кінець Громики дещо докладніш говорять тільки що згадані варшавські новини з останнього грудня—я наведу їх в цілости, бо дещо з них придається нам ще далі:

З України то певне, що там тепер знову почалися від невдоволених козаків бунти з приводу новопостановленої старшиною згоди. Забито в них полковника білоцерківського, посланого до Корсуна на виписку козаків. Також і другого, корсунського полковника вбито—про се що години чекаємо потвердження; як тоді нашим пішло, і чи прийде до переправи за Дніпро, ще не відомо. Інструкцію про се має й. м. пан писар польний (брат Каліновского)—посилає його з нею й. корол. мил. до п. воеводи чернігівського (Каліновского-гетьмана): вказує йому спроби і остерігає, як мають поступити, коли будуть переправлятися за Дніпро; про се писано до гетьманів коронного і литовського, й копії тої інструкції післано тиждень тому.

Віслано також лист до Хмеля, аби як найбільше пильнував того, щоб козаки не давали поводу нашим до заціпки і поріжнення, коли наші війська переходитимуть за Дніпро. А що новий полковник козацький, якийсь Мозира відпрожувався, що незадоволені (male contenti) хочуть вибрати собі нового гетьмана, щоб знести йому Хмельницького) і старшину, то й. кор. м. наказав йому (Хмельницькому) завчасу порозумітися з п.п. гетьманами, щоб в потребі він міг одержати від них поміч против тих нових бунтівників, щоб їх знищити. Та щоб обережно поступати, аби не повторилося таке замішанне як було, або ще більше—коли б з тих слів (погроз) вийшло що небудь ²⁾.

Дисненський ігумен Арон в своїм донсенню московському цареві переказує такі погослови, що ходили на Білоруси в січні-лютім 1652 р.:

Хмельницький не порозумівшись («не договоряся») з військом своїм, вложив присягу (на білоцерківські пакти). Побачивши те, все військо козацьке відступило від Хмель-

¹⁾ В оригіналі: Hromiejkę. ²⁾ Теки Нарушевича № 145, с. 448.

ницького: зісталось у нього тільки 20 тис., що то в київські книги записано. А написали з війська до Хмельницького так: «Так ти, пане гетьмане, помирився з Ляхами й присягнув без нас,—за ту обіцянку, що тобі Ляхи Чигирин дачи, ти нас усіх хлонами починив! Побачимо, кому той Чигирин достанеться—мабуть нам мужикам...¹⁾ Вже, Богові хвала, маємо у себе гетьмана—шляхетно уроженого Дедюлю, і готові за кривду свою не тільки що з Ляхами, але і з тобою битись. Коли хочеш давай нам хоч і сьогодні поле».

В січні 1652 р. московським послам оповідав їх пристав в переїзді їх через Білорусь, що після Білоцерківського замирення, «коли козаки довідалися, що згода стала на тім аби реєстрових було тільки 20 тисяч, піднявся у козаків бунт, тому що стали записувати козаків до реєстру «вибором» (не всіх), і пристав до їх бунту браславський полковник Богун, і хотіли вони почати війну. Хмельницький ледве їх намовив, щоб почекали сойму, і обіцяв їм, що послі на соймі будуть допевнятися нактів у всім згідних з Зборівським договор м.

Другим разом той же пристав додав, що бунт сей звернений против Хмельницького, «а провідниками в тім бунті шляхтич Хмелецький та Богун»²⁾.

Якийсь шляхтич, Терновський на ймя, оповідав їх товмачеві: Чув він, що прийшла королеві вість від гетьмана запорозького, В. Хмельницького, що він понад реєстрове військо зібрав 100 тисяч чоловіка і побив бунтівників—запорозьких гультяїв, що почали були новий бунт—тисяч шість; а на що таке військо зібрано, того йому докладно чути не доводилось, єсть тільки чутка в людях, що чи не буде війни з Турецьким³⁾.

Грек Андрій Афанасів, переїздячи через Литовську землю коло того ж часу, теж чув таке:

В Браславській землі збирає військо козацький полковник Богун, а другий полковник Полторакожух збирає військо за Дніпром, і хочуть битися з Хмельницьким за те, що він замирився під Білою Церквою не на підставі давньої, Зборівської угоди, а на тім щоб реєстрових козаків було тільки 20 тисяч, і Хмельницький записав у реєстр «вибором»—кого хотів. За реєстром козаків вістанеться тисяч зо сто, і ті козаки не хочуть бути коло рілі по давньому, а кажуть, що вони всі разом за віру християнську стояли і кров проливали. І ті полковники писали до кримського хана, щоб їм прислав у поміч людей, але кримський хан їм відмовив, що він присягав Хмельницькому на тім, щоб йому з ним бути в приятні, і куди піде Хмельницький, туди піде з ним війною і хан, а від Хмельницького не відстане. Хмельницький же теж збирає тепер військо в Чигрині (на бунтівників), і писав до гетьмана польного Март. Каліновського, в «сочельник», аби він йому прислав своїх воєків на тих полковників, і бунт їх знищив, а він, Хмельницький, їм помагати не буде. Післано гетьманові (Каліновському) королівський наказ—велено йому воювати тих полковників, що підняли бунт на Хмельницького⁴⁾.

Ся маса ймень людей що ніби то виступали противниками Хмельницького і претендентами на булаву, дає зрозуміти, що ніякого конкретного явного повстання не було відомо, а були тільки відомости про фермент у війську, незадоволення на гетьмана, і його провідниками навмання називано різних визначних у війську людей що вважалися конкурентами Хмельницького, провідниками опозиції, і т. д.

¹⁾ Тут місце незрозуміле: «тѣ бо к тебѣ, пану, но не мы». Московський переклад листа, одержаного 20 лютого с. с. в Москві, в 90 зв'язці польських справ фонду загран. справ. Початок сього листу подаю нижче—ігумеш пише його на підставі відомостей зібраних «у розныхъ великих пановъ».

²⁾ Польські справи кн. 81, р. 1651—2, посольство Прончищева, л. 126—30.

³⁾ Тамже, л. 195. ⁴⁾ Тамже.

Ряд фактів порушив ту хитку рівновагу українсько-польських відносин, усталених Білоцерківським трактатом, що її констатувався в листуванні жовтня-листопада. 20 листопада помер в своїх подільських маєтках зломаний хороброю великий гетьман коронний Микола Потоцький ¹⁾. З проповідника пімсти і рішучого приборкання козаків, яким він уважавсь і був весь час Хмельниччини, в останніх хвилих зійшов він на речника трівогого замирення і обоюдлих уступок. Берестецька катастрофа в його очах (і в очах багатьох) була повною відплатою козакам за Жовті Води й Корсунь. З тим мала відновитися—козацькими руками—спільна боротьба против мусульманського світу, і вернути польській шляхті золотий спокій Володислава. Каліновський навпаки—в останніх подіях виявив більшу непримиренність в відносинах до козаків, і з тим як головний провід фактично переходив до нього, небезпека колізій збільшалася. Правда, найвище командуванне король хотів затримати в своїх руках: він не дав нікому гетьманської булави по смерті Потоцького, полишивши її за собою. Та се загрозувало тільки ріжкими ускладненнями і непорозуміннями: військові операції диктовані з варшавського двору не могли визначати потрібної пляновістю і приноровленістю до ситуації; се дуже скоро дало себе відчутти.

Таким чином, з одної сторони, зі смертю Потоцького зменшалася певність в солідності замирення, яке Потоцький вважав за діло рук своїх і беріг його з сеї причини. З другого боку—зменшився престиж польської армії, що мала керуватися розпорядженнями короля, дискредитованого останньою кампанією, а фактично лишалася в руках Каліновського, людини позбавленої всякого авторитету, незмірно нижчої здібностями вожда від Потоцького, в очах козацьких і польських вояків.

Нова ситуація зараз же дала себе відчутти—в розпорядженню короля про поділ польської армії на три часті: одна частина мала вийти за Дніпро, друга—розташуватись на лінії, яко мога ближче до Хмельницького, третя в тилу. Рудавський каже, що се було зроблено з огляду на ріжкі претензії війська, фінансові і політичні ²⁾. Відчуваючи в сих претензіях звязок з завзятою опозицією, що підіймалася в шляхетських кругах в звязку з аферою Радзевйовського, король хотів запобігти можливості військового «рокошу», конфедерації. Але тим способом провокував Україну, а з другої сторони через сеї події зменшував силу своєї армії і те значинна, яке вона мала для забезпечення спокою і білоцерківського замирення, поки була вібрана в купі.

За сям пішла додаткова інструкція («суплемент») соймакам, підписана 4 грудня, а зложена мабуть під впливом вістей отриманих від Каліновського, що у ролі головного команданта армії мусів з кінцем листопада зложити своє перше безпосереднє звідомлення з ситуації на Україні ³⁾. В протилежність до звідомлення Потоцького, що лягло підставою перших інструкцій соймакам, се нові вісти мусіли бути песімістичні і трівожні. На жаль ми можемо судити про них тільки з того королівського «суплементу». В противність заспокоючому представленню результатів білоцерківського замирення і усталених нею відносин в перших іструкціях, «суплемент» бив трівогу і закликав бути

¹⁾ Сю дату дає Освенцім, с. 378. У Грондского помилка: замість 20 листопада—20 жовтня (с. 215), її повторив Костомаров.

²⁾ Рудавський с. 99; в автентичній формі сеї ухвали, чи розпорядження, на жаль, не маємо.

³⁾ На се доволі ясно вказує напр. постанова сендомирського соймаку наведеного у Освенціма, с. 384; вона ставить поруч королівський суплемент і «осторогу імн. гетьмана польного» про певність згоди з козаками.

готовими до розірвання замирення¹⁾). Тому що він при тім згадує цілий ряд актів і фактів поза тим нам невідомих, я наведу головнішу його частину, бо вона нам послужить до зрозуміння дальшого.

«Тому що король по розісланню (перших інструкцій) з різних місць одержав про непевність постановленої з козаками згоди нові й певні остороги, які ніколи не були даремними,—він уважає за річ слушну довести їх до відомости в. м.

«Поперше Хмельницький по затвердженню згоди вислав свого посла до татарського хана, сповіщаючи його, що з Поляками зайшла згода, але він зістається при давній приязни, братерстві й союзі з Ордою, і куди його хан оберне, він готовий виконати його розпорядження. Не дурно ж і велика частина Орди, кількадесят тисяч, назад за Дніпро не пішла, а тут коло Інгульця кочує, чекаючи часу й okazji. Турки також не вірять, щоб та згода була трівка, і через різних осіб піддують козаків. А от неменший доказ непевности тої згоди: послы від неприязних нам сусідів і тепер до нього (Хмельницького) переїздять і з ним ведуть переговори—як ось тепер угорський посол до нього через Умань ішов і досить там нечемно тримавсь, і другий, мультанський, поїхав.

«А що найважніш, видав (Хмельницький) свої універсали до Браславського воеводства, аби піддані зносили терпеливо через зиму те підданство, і обіцяє їм, що те ярмо до весни зничить. Збільшають підозрінне й ті обставини, що при укладанню згоди визначено було йому час на вліс і реестрування війська Запорозького, а тепер він просить продовження часу до весни. З тих всіх обставин легко в. м. можете зміркувати, чого треба сподіватися на весну. Се все скоро виявиться, коли військо, згідно з постановою, буде по Різді переходити за Дніпро».

Король обіцяє на сеймі подати автентичні документи, що потверджують ці остороги, а тим часом просить подумати над способами забезпечення Річпосполитої й організації відновітного війська—себто широких директив в сій справі послам, вибраним на сейм.

«Суплемент» сей прийшов так пізно, що на ухвали сеймиків впливу не мав (подекуди одержано його вже після закінчення сеймиків) — але для Хмельницького секретом він лишитися не міг і давав йому серйозну осторогу. Слідом за тим король звернувся до нього і з безпосередньою доганою. Се мабуть той сам лист, що згадують наведені вище варшавські вісти—висланий до Хмельницького десь перед латинським різдвом. Він наказував йому всяко запобігти, щоб при переході польського війська на задніпрянські лежі козаки не зачіпалися з ними; як видко з викликаного ним листу Хмельницького до Києля, король до сього додав якись погрози. Взагалі написав в тоні «падутім», а спеціально подражнив Хмельницького якимсь дорученням: покликати чи вжити Татар—може для приборкання своєвільних козаків (чи може—погрозою вжити Татар на сю ціль з свого боку). Хмельницький в дуже роздражненім тоні поділявся з Києлем своїми вражіннями від сього листу:

Гірких і нестравних потрав прислав мені король й. м., так що у мене від самої пари голова закрутилась. Тому завчасу прошу реценцу здорової ради в. м., аби мені не розболітись у всіх членах. Бо вже справді й життя мені не обіцяють, пригадуючи заслуги моїх попередників, і за них нагороди—як добре вирозумієш з того перепису.

Справді, чого иншого я собі й Полякам бажав і обіцяв. Але коли бачу таку надутість і часті погрози, мушу шукати таких способів, які б могли мене спасти.

Татар я не буду шукати в Диких полях ні в лісах: вони самі прийдуть до мене, аби тільки я дав знати,—але на все зле Ляхам! Маю все готове, чекаю тільки, що буде далі, і що покажеться з того сойму²⁾.

¹⁾ Надрукований у Освенціма, с. 379.

²⁾ Oczyste Spominki II, с. 129, з датою 8 січня в Чигрині. Буквально подібна копія Оссол. 3564, л. 266 має дату: z Połojowskiej 21 січня. Судячи

Кисіль також був сильно схвильований таким нерозважним кроком короля і в своїм листі до нього, написаним під вражінням отсього листу гетьмана¹⁾, він так різко як тільки міг осудив отсе провокування козацького ватажка, що затиснувши зуби, жертвуючи своєю репутацією і кровю своїх товаришів витягав льояльну політику супроти Річпосполитої. Як на такого старого дипломата і карєриста, як наш старий воевода, він виявив рідку одвертість і смілість супроти свого коронованого хлібодавця: «Хоч я й лихий сенатор і підданий в. кор. мил., але не можу замовчати того, що само-сумлінне і покривджена природа велить поправити. Зволив еси в. кор. мил. дати свого напоминального листа Хмельницькому, але се нічого доброго, а як раз—більше злого в нім зворушило і зробило». Каже, що по довгих роздумуваннях написав гетьманові свою пораду, аби таки не йшов на розрив, не стягав на Україну нової війни і присяги своєї не ламав; але боїться, що сей нещасливий королівський лист зробив у нім небезпечний перелом («нові пориви, гарячі замисли і прудку одміну»). І між иншим підчеркує одну подробицю, не без значіння для ситуації. «Дивуюсь я,—пише він,—що війська в. кор. мил. тут спокійні і нічого не кажуть. Чи то з огляду на козацькі бунти—чи не хочуть ні сій ні тій стороні помагати?» Отже коронні війська не спішили з поміччю Хмельницькому против його противників—бунтівників. Невдоволений був з того тільки Кисіль чи й сам Хмельницький давав відчуті своє незадоволення? Се лишається невідомим.

Хмельницький послушав ради Кисіля, або принаймні—поступив так як той радив. Він не витягнув ніби то якіх консеквенцій з необережного королівського напоминання і далі продовжував свою льояльну лінію. Він—як ми вже то чули—обставив всякою протекцією перехід коронного війська за Дніпро під проводом писаря польного Каліновського, гетьманового брата: «дав йому свій знак, щоб козаки його у всім слухали», і перехід дійсно стався, судячи з повного мовчання про які небудь інциденти—в повнім спокою.

Закінчив спорядження нового переполовиненого реєстру, облитого кровю своєвільників і тих що ту реєстрацію переводили. 27 січня подав його Кисілеві, як комісарові Річпосполитої²⁾, і слідом вислав сей реєстр з козацьким посольством на сойм. Все виглядало назверх, як не можна краще, і заспокоєний Кисіль зробив підсумок усім успіхам миротворчої політики, вважаючи їх, очевидно, в першій черзі своєю заслугою³⁾. Вони здавались йому блискучими.—

«Так як я дав звідомлення в попередніх моїх працях в таборі і з услуг в комісії під Вілою-Церквою—закінченої з усею гідністю в. кор. милости і з добром Річпосполитої,—тепер щасливо скінчивши другу функцію вложену на мене в. кор. милостю: утримання згоди і приведення до виконання пунктів, постановлених з військом в. кор. милости Запорозьким,—я даю коротку реляцію з неї.

Захедили зчаста суперечки, і все нові бурі—що я подавав до відому й. м. ксьондзові канцлерові,—але завчасу, за поміччю божою запобігаючи всім їм, привів я до кінця,

з того що лист Кисіля до короля з сього приводу, писаний по довгих роздумуваннях, має дату 23 січня, правдоподібніша дата листу Хмельницького 8 січня.

¹⁾ Друковані у Міхаловського с. 653. Копія єсть у Осол. 2286 л. 222, а такою ж датою.

²⁾ Дату сю подає в своїх реляціях нувцій, с. 139.

³⁾ Лист з датою: На Київськім замку дня 24 лютого, в Памятниках Київ. Комісії, III с. 155.

що і виписку переведено, і посли вислані на сойм, і військо (польське) за Дніпро вже випроваджене.

Вся шляхта впроваджена назад до своїх маєтностей¹⁾. Тепер зістається всі сі здобутки пильнувати і консервувати».

Гадки про способи сього консервування спокою він подає під розвагу сойму, не маючи змоги прибути особисто. На першій пляні утримання великого війська—як тільки можуть витримати фінанси Річпосполитої. Його треба сконцентрувати в Браславщині, і вислане за Дніпро повернути туди ж якомога скорше, «випереджаючи траву, під претекстом заплати і розпущення війська—аби якоїсь шкоди не трапилось» (се очевидно з можливою делікатністю висловлена гадка, що королівський плян переправлення частини війська за Дніпро був небезпечною помилкою, яка може кожній хвилі стягнути біду). Доставу провіанту треба організувати з усієї Корони, «бо вже тутешні краї виписені й жадним способом не можуть прогодувати жоввіра», а військо мусить стояти постійно (на Браславщині). На Задніпров'ю ж добре було б щоб і в наступнім році розложено було литовське військо, при своїх границях (Стародубських).

В відносинах до козаків: «Хмельницького трактувати як найкраще і заохотити тим наданням, котрого просить,—як для скоршого посварення його з Татарами, так і для відновлення поля і моря» (сухонутних і морських походів козацьких на Татар і Турків). «Якоби плебе побачить, що ми і згоду заховуємо і силу на приборкання маємо готову, в Богу надія, що він справи приверне до існого стану. А що найважливіше—як козаки не матимуть okazji до повстань, а навпаки—зіставатимуться при своїх вільностях,—вони закохаються в спокою». Татари ж не можучи вижити без здобичи і бачучи, що Польща обсаджена війська, нападуть на Україну, або на Москву; козаки ж не витримають, аби їм не відбирати здобичи на переправах; так розірветься між ними приязнь. «Не витримають і без поля наші козаки, а коли підуть і на море, то ще краще й скорше посваряться», а коронне військо, стоячи наготові, буде спроможне, відповідно до обставин—«або приборкувати, або продовжувати» (зачати й собі війну з Кримцями й Турками). Тільки треба відновити з Московою стару згоду против Татар (що зложив свого часу Кисіль), а у султана доходити справедливости на Татар і теж повонити згоду.

Се були підсумки політики замирення—що вели Потоцький і Кисіль, і в сім моменті—як здавалось—осягли свого вершка. Але в дійсности їх здобутки були в тім часі уже до решти підміновані—невдалими розпорядженнями польської сторони, з одного боку, а з другого—рішучою опозицією мас.

Нетактовні виступи й невірні обраховані розпорядження польського уряду уже на самих початках року викликали помітний змін у тактиці українського уряду—йочасти задокументовані актами, які до нас переховалися, почасти можливий до спостереження на деяких симптоматичних висловах, відгомонах і подробицях.

На різдвяних православних святах мусів відбутися звичайний з'їзд старшини у гетьмана, що перетворюється звичайно в ряд нарад, тісніших і ширших над біжучими питаннями політики й управління, які часом затягалися геть по святах, коли збиралися важні справи. А сим разом їх не бракувало. На гетьманській столі лежали королівські інструкції про переправу коронного війська за Дніпро, звісний нам образливий і погрозовий лист короля, листи Каліновського і всякий різкий, инший досить

¹⁾ Звертаю увагу на сі, підчеркнені мною слова.

пекучий матеріал. Актів сих нарад не маємо, але деякі вісти кидають трохи світла на те, що там мусіло діятися. Дещо з того я вже подав, і воно тепер нам придається на зрозуміння ситуації; дещо я додаю тепер до того.

Путивльський вістун Марко Антонов оповідав 15 січня ст. ст.

Був він в Чигрині й казав йому гетьман, що писав йому приятельськи Поляк Хмелецький з Браслава, де стоять Поляки обозом. Була, мовляв, у Поляків під Браславом двічі рада, і Поляки умовилися, що як стане Дніпро, Полякам іти всім обозом війною на козаків: на Білу Церкву, на Терехтемирів і Ржищів, за Дніпро: на Переяслав, Прилуку, Лохвицю й інші городи ¹⁾—стати під Лохвицею обозом і козаків по всіх городах воювати. І він, гетьман Хмельницький, за тими вістями велів полковникам і всім козакам бути в зборі по давньому, і проти Поляків вони хочуть стояти. А черкаському і курському полковникам велів він іти з своїми полками против Поляків, щоб Поляки на них не прийшли несподівано, і сам гетьман з усіми козаками теж на поготові ²⁾.

Згаданий вище Порфирій Зеркальників, що привозив царську грамоту в справі кривд зазодіяних путивльським торговим людям, описує так свою місію:

«Приїхав він до гетьмана січня 4, а був у нього з царською грамотою другого дня ³⁾, а в середу, січня 7, прийшли післанці польського корунного гетьмана Каліновського: були на приїзді того ж дня, а відправлені січня 9. Відправивши тих польських післанців гетьман того ж дня поїхав з Чигрина до села Суботова, аби польським післанцям незначно було, що він, Порфирій, приїздив до нього з царською грамотою. А писареві свому Ів. Вигоському наказав відправити його до Москви і післати з ним свій лист до царя, та виправити з ним і свого післанця до царя. Отже того дня кликав до себе його, Порфирія, та остерегаючися польських післанців виїхав на село, а замість себе казав його відправити йому, писареві».

Вигоський дав йому листа до царя і пояснив причину приїзду післанців Каліновського (се було подане вище с. 388), а далі сказав:

«Одначе до гетьмана і до нього, писаря, пишуть приятелі з Польщі безнастанно, що гетьман Каліновський й інші люди пишуть се до них, козаків, аби жили не боячися від них нічого,—оманкою на искус (лукаво і провокаційно), аби вони, Поляки, могли захопити козаків несприготованими («оплошно») і несподівано напавши, всіх їх вигубити. Тому козаки в вічім Полякам не вірять».

І ще писар говорив йому: як він буде на Москві й побачить царські очі—нехай він цар. величеству перекаже, що посилав гетьман післанця—наказного полковника Полтавського полку Івана Іскру з самою тайною справою, котрої крім гетьмана, писаря і того післанця—та його, Порфирія, ніхто не знає, навіть полковники, для того щоб ніхто в війську про те не довідався, і до Поляків не дійшло. А саме: коли й. цар. величество гетьмана і все військо Запорозьке під свою власну руку прийняти не схоче, то між ними Бог розсудить. Козаки вже ніякому государеві в підданство не піддаються, угорському й кримському більше не вірять—бо вони більше сприяли польському королеві, а з ними, козаками, зносили вели все не щиро. Тепер скільки сили у них буде, вони стоятимуть претив неприятелів своїх, а отчизни своєї і церков божих не лишать».

В додатку до сього Зеркальників сказав, що поки він у гетьмана був, у Поляків з Черкасами було ще тихо; козаки, хоч дуже побоюються Поляків, але в зборі козаків ще віде нема. А чув він бувши в Чигрині, що «в Курсь-

¹⁾ Зміст оригіналу цілком ясний, і тому я справляю деякі стилістичні подробиці, які можуть вносити неясність: так в ориг. стоїть: на Ржищев і за Дніпр.

²⁾ Польські справи 1652 р., ст. 1/а, в'язка 90.

³⁾ Тут якась текстуальна недорічність, в ориг.: «на завтрея того дни генваря в 6 день».

ських та інших місцях Поляки понаїздили тисячі козаків і за обиди свої починають мститися»¹⁾.

З семи оповіданнями згоджується лист Виговського до путивльського воеводи, одержаний в Путивлі 27 січня²⁾. Він писав, що гетьман Калиновский з військом став недалеко Богуслава: «хочуть зрадливо вдарити на козаків». З козацької сторони змобілізовано три полки, велено стати їм вкупі, що буде—незнати.

Про зміст посольства Іскри, крім сказаного Зеркальникову в Чигрині, довідуємося ще тільки з протоколу розмови з ним в посольській приказі при відповіді від царя 23 березня с. с. Дяки виложили зміст грамоти гетьмана привезеної Іскрою в таких словах (скорочую фразеологію): «Писав до й. цар. величества гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке, щоб й. цар. вел. їх пожалував, тримав у своїй милостивій ласці». Все інше мабуть переказано було через Іскру устно, і він на запитання дяків, чи гетьман з військом на випадок «великої тісноти» від Поляків не збирається перейти на кримську територію і піддатися ханові, так відповів:

Коли гетьманові Б. Хмельницькому і всьому війську Запорозькому буде якийсь великий утиск від Поляків, їм нема де дітися крім ласки й. цар. вел. В такому разі й. цар. вел. нехай їх пожалує: велить прийняти їх на свою сторону з їх пограничними порубежними городами, котрі близькі до путивльської границі. А що у гетьмана був союз (дружба) з кримським ханом, то сей союз був по-неволі. Во як наступили на них Поляки, тоді їм, козакам, ніхто помочи не вчинив, і вони з біди покликкали собі в поміч кримського хана з ордою. Та кримський хан і Татари хоч їм, козакам, на Поляків помагали, але й самих козаків зруйнували, доми їх попустошили і в неволю багато людей забрали. Тому він не думає, щоб військо Запорозьке в такому разі пішло до Кримського: вірити їм ні в чім не можна, і до Кримського вони не підуть. А нехай в такому разі й. цар. вел. їх пожалує. З велить їм в царські приграничні (порубежні) міста йти. А крім царської ласки їм подітися нема де³⁾.

¹⁾ Польські справи 1652 р., ст. 1а, зв'язка 90. Тамже московська копія подорожнього листу від гетьмана до путивльського воеводи, з датою 9 січня: Іван Іскра посилається в пильних справах (о скорых дѣлах) до царя в Порф. Зеркальниковим, гетьман просить не жалувати корму і не затримувати в дорозі.

²⁾ Польські справи 1652 р., ст. 1а, зв'язка 90. Оригінальний лист був вшитий так, що не можна було прочитати в цілості. Тепер його на наше прохання розшито, і я можу подати його оригінал: «Приятелю мой велце ласкавыи и друже! Нѣяких вестей немаш, только сеймъ двадцятъ шостою генваря ведлугъ лядского календара в Варшаве зачинает ся. А тепер тыми днями Калиновский гетман польный недалеко от Богуслава з войском лядским стал, хотят зрадою ударить, и казано полкомъ тром в одно мѣсце скупить ся нашим; Богъ знает, счо далей будет. С Крыму нѣяких вѣдомостей немаш, только посол крымский, в той давно пришол. Ляхи на одном мѣспу хвалили ся*, же счо одно посылают где, то хоч переплачуют, то вѣдают. Прошу господина моего, не звѣрай ся людем розным. Як будет што певного, пришлю к тебѣ» (Оригінал на картці без підпису і адреси, тільки останки малої печатки на темно-червонім воску).

Фраза одзначена зізвездкою доволі неясна, її не могли зрозуміти й тодішні московські товмачи; я думаю, її треба розуміти так: Ляхи десь похвалялися, що куди тільки вони посылають (своїх людей), то дістають потрібні відомости, хоч і переплачують за се. З огляду на се Виговський радить воеводи не звірятися ріжним людям, які можуть вивідуватися про його знєсени з козаками і з самим Виговським; тому й така обережність: нема підпису.

³⁾ Протокол виданий в Собранні госуд. грамот III, с. 472—4.

Я підчеркнув ті слова, в яких лежить вага посольства. Тут два варіанти: військо просить прийняти його під царську руку з його пограничними містами, або—дозволити перейти на московські пограничні землі. Коли доповнити се тим, на що тут тільки натякається, а не говориться виразно, та зв'язати з тим, що говорилося в Чигрині, ми дістанемо таку скалю бажаного козакам:

Цар повинен допомогти козакам в війні з Польяками, що на них насувається—тоді вони не будуть триматися Орди.

Коли се неможливо—нехай він прийме козацьке військо тільки з приграничною територією, що притикає до московської границі.

Коли й се неможливо—нехай дозволить перейти і оселитися на московських землях сумежних з теперішньою козацькою територією.

Московський уряд признав неможливим навіть і се, так далеко зайшов він у своїм опортунізмі супроти Польщі. Вимоглявся тим, що се може привести його до конфлікту з Польщею-Литвою. Вважав можливим прийняти козаків для заселення дальших від границі земель. Але ми до цього повернемо потім, а поки що констатуємо козацькі настрої на переломі 1651—1652 рр. Повірити Виговському, що зміст посольства Іскри невідомий був нікому крім його і гетьмана, ніяк не можна: найбільш близькі гетьманові люде в кожнім разі були втаємничені в сю місію, в котрій вилзлоь передчуття близької, неминучої рішучої розправи з Польщею. Очевидно, гетьман і його найближчі повірники вповні здавали собі справу, які наслідки матиме переправа польського війська на задніпрянські лежі. Після «надутих» погроз короля в перед-різдвянім листі для них було зовсім ясно, що сі наслідки—сі неминучі конфлікти між козацтвом і людністю, з одної сторони, і польським в'язством з другої—фатально ведуть за собою війну. Війну завзяту, ризиковну, небезпечну, яка дійсно могла закінчитися ісходом козацтва за Дніпро, на московську границю, або й за границю—аби тільки цар дав на се свою згоду і свій протекторат.

Прощу тут пригадати собі ту маленьку фразу в листі Кисіля про дивну пасивність, яку виявляло коронне військо супроти бунтів козащини против гетьмана, против Білоцерківських шактів, против нового реєстру¹⁾. Коли воля впала в око Кисілеві, тим більше мусів її відчувти гетьман з своїми однодумцями. Ледве чи міг він змакне собі її толкувати як тільки так, що у Калиновського і компанії є макіявелівський плян: вложивши на гетьмана не здійснимі обовязки зменшення козащини і охорони панського володіння, лишити його на загибіль в боротьбі з повстанцями—дати йому згоріти в сім огні. І супроти того у нього міг дійсно повстати плян—противставити макіявелізм макіявелізму: польськими руками знищити опозицію, і до останньої міри роздражену лавськими і жовнірськими претеввіями, здирствами, екзакуціями українську масу вивести знову на знищення панської Польщі.

В такій до крайности напруженій атмосфері закінчувався реєстр і приготавлялось посольство на сойм, що мало похвалитись сим актом льобязности й просити при затвердженню Білоцерківської угоди ріжних полекш. 9(19) висилахось те проханне до царя—підтримки в останній крайности; 17 (27) закінчений реєстр подано до киявського Гроду, для втягнення в книги. Два дні пізніше підписувалася грамота від гетьмана і війська, яку мало повезти посольство на сойм.

¹⁾ Вище, с. 396.

Реєстр не заховався для нас, і не можемо судити, як він був споряджений. Чуємо тільки нарікання людности, що до нього вписували «на вибір», і занадто багато козаків лишалось поза ним—засуджені на кріпацтво. Судячи з того, що при складанню реєстру доходилося аж до кривавих конфліктів, убийств і т. д., очевидно списували його не просто в гетьманській канцелярії, «з стелі», Ні, очевидно робили реально вибірку козаків до реєстру—або принаймні пробували робити. Недурно вбито Громику, скинено з полковництва Мозиру і т. под. Але за певне можна говорити і те також, що були й такі території, де сей реєстр переводився цілком номінально, або й зовсім не переводився: слідом побачимо характеристичний з цього погляду лист Хмельницького до Пободайла.

В листі адресованім до сенаторів гетьман з військом й. к. м. Запорозьким підчеркували, що вони згідно з постановами Білоцерківської угоди перевели реєстрацію війська, і тепер, посылаючи свої покірні сулєки, просять сенаторів вставитися перед королем. Аби їм «з милостивої батьківської ласки привилеї й вільности потвердив, свату старинну віру східню грецьку в покою заховав, і при вільностях військових цілком забезпечив, а те все що за допущом божим, за гріхи наші сталося—милостиво й батьківськи пробачив». Обіццали вірну службу королеві й Річипосполитій на будуче, а собі просили тільки повного й щирого довіря до їх вірности, щирости й горлячого бажання покою «під милостивими крилами» короля й його сенату¹⁾.

Кисіль в вище цитованім листі, з 23 січня, переказував королєві поголоски, що серед козацтва таке переконання, мовляв з сойму нічого не буде і він принесе тільки одну компромітацію Короні і Річипосполитій, через опозицію ворожих королеві елементів, і сам Хмельницький такого переконання. Далі ми побачимо, які чудернацькі, але в ґрунті річи дуже симптоматичні поголоски на сю тему ходили по людях. Хмельницький, безперечно свідомий того напруження, що наростало між королівською партією та її противниками, безперечно мусів передбачати, яка то каша завариться на соймі. Але належало tempo regiando (приноровляючись до часу)—як говорили шляхетські політики, тим часом виконувати всякі апаранси.

Імена послів заховалися в їх луцькій протестації і в справозданню московського посольства Прончищева: Герасько Яцкевич, бувший полковник зягетьський, учасник берестецької кампанії, Семен Непартович (в луцькій протестації Несартович) сотник чигиринський, Михайло Табуренко з Курсуня, Василь Хоменко з Каміва, Федір Ковельський писар посольський і Андрій Лисовець (в московській реляції Лисчанський), «з Волиня Українець—а тепер живе в Богуславі»²⁾. Інструкції дані їм вони так переказували московському посольству:

«Післані вони до Варшави на сойм від гетьмана В. Хмельницького з Чигрина, а наказано їм від гетьмана, щоб король і сенатори потвердили на соймі останній до-

¹⁾ Ojczyście spominki, II, с. 130, дата: з Чигрина 29 січня.

²⁾ «Новини з сойму, видрукувані у Кубалі (дод. с. 305), говорять про чотирьох козацьких послів—можна думати, що властивими послами й були перші чотири, а писар і той Лисичанський були тільки функціонерами при посольстві. Інші «новини» (тамже, с. 306) називають їх: ex infima et rusticissima plebe delecti (вибрані з найнижчої й найгрубшої черни), а за ними Кубала вжив іще грубошого виразу: «вибрані наче на глум з останніх шумовин хлопства» (с. 287). Се не зовсім справедливо, як бачимо, а варшавську характеристику треба мабуть розуміти тільки так, що між ними послами не було шляхтичів або людей в польсько-шляхетською оглядою.

говір гетьманів коронних з Б. Хмельницьким і всім військом Запорозьким під Білою Церквою: щоб той договір вложено в соймову конституцію і ту друковану конституцію дано послам.

«А особливо наказано їм від гетьмана і всього війська Запорозького говорити королеві й панам-раді про благочестиву християнську віру грецького закону. Аби в Києві і по всіх краях, де тепер благочестива християнська віра була, і церкви грецького закону заведені,—в них християнська віра лишилася по давньому без усякого гонення і перешкоди. Говорили також про люблинську благочестиву церкву: що недавнього часу, після війни, що була під Берестечком, король велів у люблинських християн благочестиву церкву відібрати й віддати уніятим—аби ту благочестиву церкву взяли від уніятів і віддали по давньому християнам, щоб у благочестивих християн у Люблині церква була по давньому.

«Говорили також про вільність війська Запорозького: щоб війську Запорозькому вільно було жити по давньому на своїх місцях, де хто жив, а життє всяке на себе держати безпечно» (не стягаючи податку). А Жидів-рандарів—а по руски митників і одкупників—щоб у них на Запорожжю не було.

«Говорили королеві також про маєтність гетьмана—Чигрин: щоб Чигрин по старому, з іншими містами, що близько Чигрина в повіті, й інші козацькі міста по давньому були за військом Запорозьким. А ті королівські й сенаторські городи і міста, що гетьман і війська Запорозьке були-зайняли, вони (тепер) відступили тим сенаторам і шляхті, хто де був воеводою, каштеляном або старостою чи якимсь іншим урядником—по давньому, і Жидам у них бути не заборонено»¹⁾.

З послами гетьман і війська послали дарунки королеві: дванадцять що найкращих коней в богатих уборах, і приставка такого дорогоцінного інвентаря, очевидно, затримала посольство в дорозі. 23 лютого посольство доїхало тільки до Луцька, де їм трапилася неприємна пригода: на госпуду, де вони пристали, напали якись авантюристи і порубали декого з них—посла Михайла Таборенка, і ще другого Таборенка Тишка, мабуть його свояка. Лишається невідомо, чи був се просто бандитський вчинок, чи мав якийсь політичний підклад; але з скарги занесеної послами з цього приводу довідуємося, що з доручення воеводи Кисіля через територію яка стояла під королівською адміністрацією проводив їх «для лепшого и варовейшого безпечества» підсудок новгородсіверський Петро Харевський, що і виступив перед судом як свідок і охоронець²⁾. До Варшави посли поспіли на сам кінець сойму, на початку березня³⁾.

Королеві, дворові, урядові, соймові було тоді не до козацьких жадань. Всі питання зовнішньої політики відступили на другий план перед тою внутрішньою траге-

¹⁾ Польські справи кн. 81, 1651-2, л. 468 дд. Відомости сі, потайки вивідані від козацького посольства 6(16) березня в Варшаві, уложені так, що з початку козацькі посли оповідають, про що вони говорили на аудієнції 7 березня н. с., а потім при кожнім пункті додають, яке на те дістали рішення короля. Сі пункти очевидно відповідають пунктам інструкції, але під кінець переходять у власні пояснення послів і королівські директиви—до котрих повернемо далі, говорячи про результати сеї місії.

²⁾ Архивъ Ю.З.Р. III. IV с. 709.

³⁾ В московській реляції сказано, зі слів послів, що вони приїхали 26 лютого, себто 7 березня н. ст. Але се день їх аудієнції—так кажуть варшавські новини з 8 березня (Кубала с. 306), й інші новини з останніх днів сойму (тамже с. 305) потверджують се, кажучи, що козакі мали в четвер аудієнцію у короля; четвер перед зірваннем сойму—се дійсно 7 березня н. с. Але ті ж новини кажуть, що приїхали козакі ві второк, себто 5 березня. І так воно певно й було.

дією: фарсом на зверх, з глибоко трагічним змістом в середині, що був вістуном нових тяжких нещастя, які насувалися на Польщу й поставили її були на краю погибелі. Се була звісна афера Радзейовського, що до споду схвилювала всю шляхетську Польщу і на хвилию заставила забути все инше.

До українських справ вона не належить, але не можна сказати, щоб вона не відбилася на українсько-польських відносинах, і не вважаючи відповідним відсилати наших читачів для ознайомлення з нею до інших праць, я маю за потрібне коротко оповісти її—не стільки одначе її, скільки ті впливи й настрої, які вона витворила в правлящих кругах і в шляхетськiм суспільстві, і заважила на польсько-українських відносинах. Ми побачимо далі як вигнаний з Польщі Радзейовський став промотором шведсько-українського союзу, почав заробляти на заграничній українській політиці, то що. Небезіntересно приглянутися попереднім моментам сеї історії.

Сронім Радзейовський, син не дуже родовитого мазовецького шляхтича, якому вдалося зробити блискучу карєру, одіичив по батьку шляхетську мудрість життя, безпринципність, цїнізм, при зверхній огладі і чарівних манерах. Вихований на дворі улюбленцем короля Володислава ¹⁾, він став близьким повірником його другої жінки Марії Гонзати, що її потім узяв за себе новий король Ян-Казимир. Вийшов в його ласку, а заразом умів дуже добре жити і з людьми, які стояли в опозиції до двору і короля, і тишився широкою популярністю у шляхетському загалу, як щира душа, який за сю пирість пробачувались і розпуста і нечисті грошові справи і всякі инші гріхи приватного й публичного характеру. За помічу короля і особливо королеви він оженився з найбогатшою жінкою Польщі—вдовою маршалка Казлловського, дістав уряд підканцлера, що робило його одною з найбільш впливових фігур двору й уряду, одержав цілий ряд богатих старост, і став одною з найбільш блискучих осіб сучасної Польщі. Але ся блискуча, незвичайно щаслива карєра раптом заломдрється—підчас Берестецької кампанії. Підчас походу він і його жінка провозжали короля і королеву, і тут виникли різкі ускладнення. Виринули підозріння, поголки, глузування про близькість короля до жінки Радзейовського; з другої сторони король переловлює листування Радзейовського з королевою, після того як вона вернула до дому: листи повні зневажливих відзивів про короля, і неприємні завадто великою інтимністю в відносинах до королеви. Відносини між Радзейовськими, уже й перед тим не найкращі, переходять в повний розрив, король забороняє Радзейовському являтися в його присутності. Тоді Радзейовський пускається на пайтяжші інтриги. Влагає пробачення у короля, а одночасно через своїх приятелів організує в таборі військовий рокош против нього, закидаючи всякі брудні й зрадливі вчинки. Включно до обвинувачення, що король узяв від козаків великі гроші за те, щоб не гонити за ними після берестецького погрому—хоч сам Радзейовський в очі радив королеві політику замирення з козаками, і т. д. Вийшло се все наверх, сильно скомпромітувало Радзейовського—але він не складав зброї. Завязалась війна на всіх полях і всякою зброєю. Радзейовський пробував силоміць вернути до дому жінку, що втікла до монастиря і відібрала йому приступ до її богатства, а король і королева взяли її під свою охорону. Радзейовський повів на соймаках, через своїх приятелів

¹⁾ З доручення короля він їздив з секретним листом короля до козацьких старшин весною 1646 р. і привіз до Варшави на переговори з королем Барабаша, Іляша Караїмовича, Нестеренка і Хмельницького, див. в т. VIII, ч. II, с. 142—146.

безцеремонну агітацію против короля, користуючи з свого знання всяких королівських секретів, а заразом не хотів уступитися з двору, і різав короля своєю присутністю. Король, щоб його позбутися, пропонував йому якийсь уряд на вибір, до самих найвищих, аби тільки зложив з себе підканцлерство й уступився йому з двору. Радзевський не годився, не уступався, й використовуючи свої широкі звязки, готовився дати на соймі шах і мат королеві.

Ціла Польща кипіла й тряслася від сеї шляхетської інтриги. В ролі послів на сойм від соймиків поїхало багато противників короля,—найбільш обстріляні інтригани і політики шляхетської Річипосполитої. Люде помірковані, або не вмшані в боротьбу партій, не хотіли їхати на сойм, побоюючися, що він закінчиться кривавою усобицею, або приваймні таким гострим конфліктом між королем і шляхтою, що в нім краще не бути присутнім. Против короля висунено найтяжчі обвинувачення, до державної зради включно. Його прихильники рахувалися з можливістю одвертого бунту. До Варшави стягнуто військо на випадок якого небудь збройного конфлікту. Він висів в повітрі, в свідомости громадянства, і все було повне чутками про нього.

Дисненський ігумен Арон доносив цареві в актімі:

«Був я у різних великих панів і чув я від них багато вістей. Справді хоче коронна шляхта підіймати рокош на короля; а підканцлер литовський Сапіга має доводити на короля кілька річей. Знову ж чув я, що Ляхи хочуть знова битися з козаками, а того їм не хочуть поступити, що Хмельницький просить: перед усім щоб не було в Литві унії, ні єзуїтів, ні Жидів—мовляв: «Я у вас не прошу України ні Поділля, бо ми то мечем зайшли, тільки у вас прошу одної Литви—дати нам, щоб у Литві була одна православна віра». (Далі наводяться постулати Хмельницького, як їх переказує передсоймовий окружник Яп. Радивила). «Ляхи все то були дозволили, відложили до сойму, щоб конче їм козаків обманути,—і тепер те велике обманство виявилось, і розрух (разрушенє) у війську козацьким». Вийшли універсали від імені Яп. Радивила, прибиті на всіх городах, і в них подані такі постулати (козацькі): Щоб у Литві святої унії не було, а щоб була віра схизматницька; костели зруйнувати і на їх місце зробити церкви, а маєтности й скарби церковні віддати на церкви, так само з кляшторами римськими. Єзуїтів і Жидів щоб у Литві не було, і всі збори (подажки) аби збиралися православними. Майдебурське право аби судили православні, а унітів і католиків аби не було в суді. Супроти таких і інших тому подібних домагань козацьких Радивил скликає шляхту на з'їзд¹⁾.

А ось що записують московські послы, переїздячи через Білорусь, на сойм до Варшави: В Слонімі плебанів урядник перед московським гонцем Дохтуровим лаяв короля і називав зрадником і братом Хмельницького. В Вильні гонцеві доводилося чути, що Поляки короля не люблять, називають його нещасливим: ставши королем всю державу погубив; хочуть його скинути з королевства, а мати королем Ракоцу. Литва ж і Русь і Запорозькі козаки стоять за короля, тому сподіваються між Поляками і Литвою усобиці й війни, і думають, що на тім і сойм розірветься²⁾.

В Повгородку шляхта, міщани й Євреї сподіваються теж, що сойм буде зірваний, бо вся коруна піднялася против короля, за те що він з козаками замирився

¹⁾ Польські справи 1652 р. вязка 90,—московський переклад донесення, згаданого вище, с. 392-3.

²⁾ Архивъ Ю.З.Р. III. IV, с. 685 і 693—4.

і «за Білорусців стоїть»¹⁾. Хочуть вибрати королем Ракоу: він їм присягає, що всіх «обляшнить». А за короля встала вся Литва і не хочуть його уступити; з Виленьського повіту й інших повітів сенатори і шляхта—всі підіймаються в Варшаві, й чекають, що між иншим вийде велика біда. Ян-Казимір післав до Французів і до цесаря, щоб підняти Німців на коронних (на польську шляхту). І у всіх велике побоювання в сей бік (московський): кажуть, що Хмельницький відступив Смоленськ з городами (Москви), і безнастанно питають, чи з добрим ми ідемо (московські посли себто)²⁾.

Послові Прончищеву оповідали при кінці січня в Дорогобужі, що з Смоленська й інших повітів крім послів поїхало до Варшави на сойм багато иншої шляхти, щоб на соймі доконче вчинити рокош на короля—аби йому більше королем не бути, а київського воєводу Ад. Кисіля без усякого милосердя скарати на смерть, тому що за тайними зносинами короля і Ад. Кисіля з Хмельницьким мало що не зруйнувалась уся держава. Думають, що рокошане вчинять у Варшаві велике повстання, і сойм розірветься без діла. «Король їздив до Ідапська збирати податки, незаплатені за останні роки, і за ті гроші король потайки найняв чимале військо, болячися рокошу на соймі против себе. А рокош на соймі хочуть підняти на короля самі Поляки, Литва ж, козаки і Німці (пруські посли) всі стоятимуть за короля, бо й на королівство Яна-Казимира вибрала Литва та Запорозьке військо, а Полякам його й тоді на королівство не хотілось»³⁾.

Писар королівської канцелярії оповідав Дохтурову в лютім: «В січні сього року 1652, писав Хмельницький до гетьмана литовського Януша Радивила, мовляв—відомо йому, що Ляхи, замирившись з ним, починають бунт на його милостивого пана Яна-Казимира; так він, Хмельницький, дав знати Ляхам, що він, Богдан Хмельницький, гетьман запорозький—страх ляховський, бич жидовський, і за пана свого милостивого вчинить гірше ніж перед тим. Про сей лист довідалися, і через се до короля до решти знеохотилися»⁴⁾.

Як бачимо між всяким иншим добром відроджувався і старий козацький монархизм: союз козацької старшини з королем против шляхти. Чи тільки в уяві шляхти? Може й ні. Є ознаки, що старшина справді ще раз загравала в дуду лояльності до короля, злязляла бажання послужити йому опорою против шляхетських претензій і використати в своїх интересах його сварку з шляхтою й магнатами. Тим більше що одним з шляхетських обвинувачень против короля було се, що він тримав з козаками в останній кампанії і не допустив до повного їх знищення. Відзначу, що уродини королевича, 10 січня, прийняті взагалі з великою радістю в королівських кругах, дали привід також до маніфестацій лояльності з боку козаків. Про се писав Кисіля в не раз уже цитованім своїм листі до короля 23 січня: «Козаки з приводу щасливого народження потомка в. кор. мил. роблять ріжні прогностики і віщування: що він буде другим Олександром на світі, і не тільки імя козацьке буде служити йому (власивно: «кормигу служальства носити», але се мабуть уже Кисілева стилізація), але й багато інших народів». Правдоподібно й послам козацьким було доручено зложити козацькі

¹⁾ Нагадую, що «Білоруси» в московській термінології того часу се Українці й Білоруси разом.

²⁾ Архивъ Ю.З.Р. тамже, с. 692—3.

³⁾ Польські справи 1651—2 р. кн. 81, л. 126—130.

⁴⁾ Архивъ Ю.З.Р. III. IV, с. 686—7.

поздоровлення і вирази льобляности в такім духу—тільки ж поки козацькі послани до Варшави доїхали, малий королевич помер, і поздоровленням уже не було місця.

Так само видохлася ще перед їх пізнім приїздом і справа Радзейовського. Роздражений його інтригами король завзявся знищити його ще перед соймом, щоб не дати йому роздмухати свої справи в польській палаті і зробити з сойму судище над королем. Рідня і прихильники Казановської-Радзейовської провокували підканцлера ріжними способами. Прийшло до збройної битви під палацом Казановських, в сусідстві королівської палати; учасників її покликвав на свій суд маршалок двору за образу королівської резиденції, і сей суд, взагалі майже не практикований і що до компетенції своєї дуже сумнівний, збувши сторону Казановської легкими карами засудив Радзейовського, за тиждень перед соймовим терміном, на кару смерті, інфамію (позбавлення чести) і конфіскацію маєтку за образу маєстату (стурбованне королівської резиденції). Засуджений переніс справу на суд львівського трибуналу—найвищого суду, зложеного з виборних шляхетських делегатів, і сі дуже енергійно взявся до справи шляхетського демагога. Трибунал уневажив рішенняць маршалка, оправдав Радзейовського, а на інфамію засудив його противників, що перші напали на його мешкання. Але король не чекаючи сього рішення—винесеного в середині лютого, уже в перших днях місяця розпублікував інфамію на Радзейовського, що позбавляла його горожанських прав і надавала право кожному, денебудь здібавши, безкарно його вбити. Зарядив конфіскацію маєтків і роздав уряди і держави Радзейовського новим кандидатам. Сойм розпочатий в розгарі сеї справи, 26 січня, став ареною завзятої боротьби партій: королівської і Радзейовського. Королівська партія обстоювала правосильність маршалківського рішення і боронила головного противника Радзейовського, підскарбія Служку, брата його жінки; партія Радзейовського добивалась відставлення Служки, уже давніш засудженого на інфамію, але оправданого королем. Серед сеї боротьби сам Радзейовський в середніх днях лютого потиху виїхав з Польщі за кордон, мовляв побоюючись убийників, що на його як на баніта пасилав король. Він хотів пошукати протекції за кордоном, його ж приятелі тим часом порушили всі пружини, щоб підняти сойм і сенаторів в оборону неprisутного. Вони стали на чолі соймової опозиції; справа Радзейовського стала осередком, збираючи наоколо всякі інші неприємні для уряду і двору справи. Авторитет короля впавав цілком. Сесія сойму проходила зовсім безплідно серед нападів на короля і уряд і відгризавь його прихильників.

18 лютого посольська палата ухвалила такі резолюції (перші ухвали сього сойму): зажадати відчитання сенаторського рішення в справі зміни курсу монети (одна з справ яка мала велике агітаційне значіння против короля і уряду); друге—домагатися справоздань з посольств до Москви і Швеції, справлених без порозуміння з шляхтою; третє: «чому пп. комісари визначені до укладання згоди з козаками, зложили сю згоду під Білою Церквою не згідно з інструкцією: мали вони дати згоду на 6 тис. козаків, а не на 20 тис., отже переступили зміст інструкції»¹⁾.

З резолюцій сих нічого не вишло, бо король з свого боку супроти всіх домагань опозиції став на непримиренім становищі і в нічім не хотів понускати. Йому властиво не грозило нічого реального. Опозиція не виявила стільки енергії, як можна було думати. Під кінець виїшли на чергу ще справи двох Радивилів, гетьмана і канцлера, які зовсім поміняли всякі рахунки й перетворили сойм в повний хаос. Цілком ясно було, що він дійсно скінчиться нічим, не дасть нічого крім конфузу, як пророковано ще з по-

¹⁾ Друковані у Кубалі II, с. 306 нов. вид.

чатку. Ряд послів поставили ультимативно ріжні свої справи й грозили своїм чето, коли вони не будуть сповнені. Прославлений сям соймом унітський посол Сігінський, що вважався привидцею розірвання сього сойму і був проклятий сучасниками й потомками як провинник усіх бід Польщі, в дійсности не був сам оден. Король не був заінтересований в резолюціях сойму і не робив нічого для його уратованя. Терпіла Річнесполита, а не він. Він, навпаки, міг бути вдоволеним, що такі знищив ворога і скріпив ради своїх прихильників, роздавши між ними ваканси Радзеївського, а ще перед тим Потоцького. В своїх руках він лишив головний провід війська—не давши нікому гетьманській булави не вважаючи на домагання шляхти. З зірванням сойму відпадали її вимоги зменшення війська до 20 тис. і зіставалися в силі ухвали попереднього сойму про збільшені контінгенти.

Супроти сього, очевидно, менше важними здавалися інші політичні ускладнення. Московське посольство, що привезло нові претензії за неправильні царські титули і домагалося суду над провинниками, лишилось невдоволене з суду над сими провинниками: одні померли, живі зложили присягу, що помилки їх були не з злої волі; нікого не скарано смертю, як того домогалися послі. Вони поставили питання руба: коли король не хоче карати смертю, нехай сконфіскує їх маєтності, а московському цареві за те віддасть землі забрані від Москви останнім річним трактатом, себто Смоленськ і Сіверщину. Се звучало як ультиматум, і в політичних кругах вважали, що се серйозна погроза війни; але заморожені своїми внутрішніми суперечками, вони пустили її повз вуха.

Так само пустили без уваги таку серйозну річ як незатвердження Вілоцерківського трактату. Козацьке посольство збуто легковажно. Я відзначив вище зневажливі варшавські балачки, що в посольстві приїхали люде «з найнижчої й найгрубшої черни», хоча се були особи досить заслужені в війську. З приводу їх богатих убрать, в яких вони ставились на авдієнції у короля, в сенаті й посольській палаті іронізовано, що се на них «шляхетські фрезії». Послі презентували королеві дорогих коней від гетьмана, з котрими перемандрували через цілу Україну, і доручили йому новий козацький реєстр—для ствердження. Але се діялось на самім передодні замкнення сойму, і звісного нам листа Хмельницького, адресованого сенатові, зараз не читаво. а відложено на після сойму¹⁾.

Про дальше довідуємось від московських послів (Прончишева і тов.), що не вважали на гостру заборону польського уряду знайти спосіб звязатися з козацькими (а саме бачився з ними піддлий Василь Старий, або Старово, в тиждень по соймі. 6 (16) березня).

Козацькі «післанні», як він їх називає, висловлялись, що вони з прийяття задоволені: «були у короля і після того багато разів бували у сенаторів на банкетах і ласку їх бачили»,—але не вважали се за певний знак тривких відносин, «бо вже Поляки не оден раз мирні договори порушували і війною на них наступали». Настрій шляхти їх зовсім не настроював оптимістично: «Супроти того, що вони чують від шляхти, як шляхта говорить між собою, то вони не сподіваються, щоб той договір був на довгий час, бо шляхта між собою говорить, щоб військо Запорозьке копче все знести, бо як не знести—то їм від війська добра не буде. А люд в Польщі вільний: коли хто за свою шкоду схоче ту згоду розірвати, то без відома короля і всієї Річнесполитої ту згоду й розірве: в пограничних містах звезуть зробити зачіпку або

¹⁾ Новини з Варшави у Кубалі. с. 303, 305, 306.

яку небудь обиду, з того біда й почеться,—так як тепер в Варшаві сталося: оден шляхтич повітовий посол на соймі в якійсь справі не дозволив, через те і сойм розірвався, і все діло, що на соймі робилося, пішло на ніщо, як конституції не надруковані».

Резолюції одержані на свої петиції вони так переказували:

В справах віри король і пани-рада благочестивій вірі в тих місцях (де вона досі була) бути дозволили, і король велів дати їм на то привилей; в справі ж люблинської церкви, король обіцяв дати наказ комісарам, що будуть вислані «для межового діла» (розслідувати чи поладодити справу—не ясно, перше мабуть правдоподібніше).

Війську Запорозькому жити на своїх місцях, «і житте держати». Бути у них (найвищим начальником) гетьману В. Хмельницькому, а під ніяким иншим начальством не бути у нікого; і Жидам у них бути не велено, і на то король теж казав дати їм привилей.

На Чигрин з повітом і иншими місцями велено видати королівський привилей Хмельницькому, також щоб давніші козацькі місця були за військом Запорозьким; сі місця велено відграничити від королівських, сенаторських і шляхетських маєностей, і на се будуть вислані від короля комісари.

«За королівським наказом велено військові Запорозькому готувати човни. Але куди в тих човнах буде Запорозькому війську похід за королівським наказом, нічого їм не сказано.

«Як були вони на відправі у короля, коронний канцлер ксьондз Андрій Лещинський казав їм, щоб гетьман В. Хмельницький і все військо Запорозьке були під королівською рукою як давніш, а з неприятелями королівського величества зносин і приязни ніякої не мали. А з ким саме гетьманові зносин не мати, поіменно не сказав».

«Конституції їм при королі відмовлено, бо сойм з деяких причин розірвано, і конституції нинішнього сойму не буде, а канцлер Лещинський їм сказав, що гетьман В. Хмельницький і все військо Запорозьке одержать конституцію з другого сойму, що буде в тім же 1652 році. А чи на тім другім соймі будуть гетьманські посланці, і їм дадуть конституцію, чи пришлють з комісарами, того їм не сказано».

Просили також посланці, щоб король звільнив козаків взятих до неволі під Берестечком, що тепер сидять у вежі в Варшаві, і король велів кількох звільнити зараз, а решту обіцяв звільнити пізніше¹⁾.

Ситуацію витворену білоцерківськими умовами вони готові були представляти оптимістично:

«Козакам, що лишилися поза 20-тисячним реєстром, і на них грошей не буде ухвалено,—тим в війську Запорозькому жити на своїх місцях як досі. Їм тепер іще краще, бо хто в реєстрі не буде, тим вільно ходити по всяку добычу куди хто хоче, а реєстровим козакам нікуди ходити не вільно: коли б їх не покликкали, вони забіди мусять бути готові. А чи буде королівське жалування й на ті 20 тис. чи не буде, того напевне не знати, та ледве чи будуть гроші й реєстровим козакам».

З виданих тоді козацьким послам королівських привилей знаю два: се «Генеральна конфірмація прав, привилей, свобод і вільностей реєстрового Запорозького війська й. кор. мил». з латюю: в Варшаві, на вальнім соймі 10 марта 1652 р. Король оповіщає, що він уже раніш, за пильним і гарячим проханням комісарів визначених на переговори з військом Запорозьким, на покірну просьбу його, прийняв був його до

¹⁾ Польські справи 1651-2, кн. 81 с. 468—478.

ласки своєї і в непам'ять пустив все, в чім воно провинилося против маєстату його і Річп. Тепер же милостиво прийнявши супліку, принесену послами козацькими і маючи надію, що тепер вони вже своєї вірності більше не порушать, він рішив потвердити їм права, привилеї, свободи і вільности, ладані його попередниками. Просили його про се сенатори зібрані на нинішній сойм. Він потверджує всі привилеї в усіх пунктах і обіцяє за себе і за своїх наступників, що вони будуть непорушно заховуватись супроти реєстрового Запорізького війська, «в скількості 20 тисяч, уставленій останнім договором під Вілою Церквою»¹).

Друге—потвердження Терехтепрівської фундації для калік і інвалідів Запорізького війська, видане на покірне прохання війська 15 березня 1652 р.²). Документ нічого інтересного не дає, але дата інтересна тим що зновні потверджує оповідання козацьких послів, записане московським посольством під днем 6 (16) березня.

Своє оповідання козацькі послы закінчили словами, що «хоч король трохи не у всіх справах велів їм дати привилеї, одначе в війську все таки Поляків остерегаються, бо вже Поляки не оден раз договір порушали і війною на них наступали».

В двадцятих числах березня, перед латинською вербною неділею посольство виїхало з Варшави. 29 березня, в латинський великий п'яток бачимо його в Луцьку, де козацькі послы приятельською угодою закінчують процес про вчинений на них напад³). Коло 10 квітня н. с. вони мусіли скласти гетьманові звітomedzenie з своєї місії.

Таким чином Білоцерківський трактат не був затверджений соймом; більшія того—резолуцією 18 лютого посольська палата досить рішучо його опротестувала і признала неправосильним (через нереступленне інструкції даної соймовим комісарам). Король, що правда, видав привилеї на потвердження козацьких вільностей; але супроти такої сильної й рішучої опозиції, що зазначилася в отсій соймовій сесії, його привилеї значили менше ніж коли небудь. Козацьке військо не тільки мало розв'язані руки,— воно мусіло подбати про те, щоб забезпечити себе супроти можливих несподіванок; воно не мало ніяких гарантій свого нинішнього становища.

Одночасно перехід польських військ на Задніпрові і розложення його на території Чернігівського воеводства—правосильне за буквою Білоцерківського трактату, але дуже сумнівне що до своєї правосильности, коли трактат був опротестований,—викликало страшне обурення серед української людности, гострі варікання на гетьмана і правлящу старшину, і масову утечу людности за кордон. Поневдні більші спорадичні переселення почали прибирати характер масовий, захоплювати людність як психологічна епідемія, так що супроти неї ніяк не можна було далі зіставитися в пасивности.

¹) Confirmacya generalna praw, przywilejow, swobod i wolnosci wojsku Zaporozkiemu i. k. mci.—Рукоп. разноязычн. б. Петерб. публ. библ., тепер варшав. унів. F. IV № 143 л. 12.

²) Копія з Коронної Метрики в теках Голембіовського. в бібліотечці Дидашицьких у Львові.

³) Архив ЮЗР III. IV с. 720, підписано тими словами: «Имерем вомх их милостей сознаваючих и при том персоналитер будучих яко писати неумеючих подниует се Федор Конельский писар при них будучий». Се потверджує, що послы були люди не едуковані, хоч і заслужені в козацькім війську.

«Самовидець» дає такий ретроспективний образ сього що діялось тоді:

Тоеж зими з тим дозволенням гетьмана Хмельницького войска коронніе росположил гетьман коронний Калиновский, который зостав по Потоцкому Миколаю. Бо Потоцкий тоє ж осени померл. И так брат Калиновского, Калиновский же, на Задніпрі притягнул з войсками коронними, за універсалом гетьмана Хмельницького. Которому (Калиновському) Задніпря не спротивляючись в городаы пустило. И сам стал Калиновский в Ніжніи і там зимовал. А войска которіє млі при собі немаліє, росправили по розних городах по Задніпрю і по Задесеню. А литовское войско стало в Стародубовщині, як идет граница в. кв. Литовского.

Козацтво зась зостаює в городах, волно сходили з тих городов, кидаячи набитки свої, у городи ку Полтаві, и там слободи поосаживали. А инніє на кгрунтах московских слободи поосаживали, не хотячи з жолнірами зоставати и стацеї оним давати,—бо везносную стацію брали. А на тоє мліє козаки позволення, жеби сходили з домов, от гетьмана Хмельницького. Которим не могли жолнірове заборонити, бо і з гарматами виходили з городов. Але напотом хто зостал ся, юже оного не пущено, и давати мусіє стацію жолнірам.

Що не могучи ся згодити у Вишневецчині в Липовом учинили задор жолніре і там на самое воскресеніє людей вирубали. У Миргородском полку ¹⁾ і там з собою не згодили ся. На що любо учинил инквізицію Хмельницький,—але видячи попудли вость (задиркуватість або мстивість) жолнірскую, инним промислом промишлял—бо на жаданне жолнірское полковника миргородского Гладкого казал стратити. Только ж тая причина большая, же (кгде) он ишол од Берестечка, Гладкий (у войску) гетманом отзивал ся ²⁾; и так на сного причини Хмельницький шукал—аж тая причина стала о завод з жолнірами,—казал его стратити ³⁾.

Се сумаричіє і не дуже докладне оповіданне можна доповнити за поміччю ріжних сучасних документів і вістей. Насамперед отся цікава острота Хмельницького до звісного нам Пободайла—оригінал його заховався в актах московського посольського приказу:

Богдан Хмельницький гетман з войском его кор. милости Запорозькимь—тобѣ Стефану Пободайлу бывшему полковникови черниговскому ознаймуємо, иж ресстри войска его кор. мил. Запорозького уже споряжконые и до книг киевских отданые, также послы на сеймь до его кор. мил. з утверженем покою поприсяжного пошли. А ты до тых час в Борзни у воеводствѣ Черниговском и в инших мѣстах мѣшкаєши и подобно—не хочєш козаковать: гычаш бытѣ з другим своим товариством панскими подданными, же ся не выпроважаєши у Киевское воеводство. Росказуємо теде, жебы-сь зараз ты того уступил с товариством, которые волностей наших заживать хотят, которые ... еднакже ознаймуємо, же войско коронное там идет на становиско: в Черниговщину и в Новгородщину—где абысь жадной не давал до звады причини. А еслибы якие бунтовники всщивали бунты, нехай о тым вѣдають, же без похибы горлом караны будут. Бо уже войско за тых свавольныхъ не будет вадитись. Подданые зась абы панам своим вшелякую отдавали повинность, иначе не чинячи. Дан с Чигирина дая 28 генваря року 1652. Богдан Хмельницький—рука власная ⁴⁾.

Дата, очевидно, старого стилю; вона вказує, що перехід польського війська відбувався в лютім н. с. Сам лист дає поняття про ті універсали, згадувані в сучасних

¹⁾ В друк. сі слова звязані з попереднім. Але Липове було не в Миргородськім, а в Прилуцькім полку, і якось дивно подумати, щоб такий знавель як Ракушка міг таку помилку допустити. Але Величко з сеї текстуальної неясности дійсно зробив з Липового і Рябухи миргородські осади (с. 77).

²⁾ Тут текст явно поновлений, в друк. стоїть: же он ишол од Берестечка з войском, Гладкий гетманом отзивал ся; я поставив значніші поправки в дужках, дрібні поправки без зазначення.

³⁾ Вид. Левицького с. 29—30.

⁴⁾ Польські справи 1652 р., стовб. 1а.

вістиях, що ними Хмельницький забезпечував спокій і послух польському війську за Дніпром. Ми бачили таку вістку кийського вістуня (вище с. 390), що Хмельницький дав свій знак Каліновському-молодшому, щоб його всі слухали. В новинах з Варшави, записаних в збірці Іоліньского, мабуть зі слів козацьких послів, оповідається, що Хмельницький дав згоду на становища і лежі польського війська за Дніпром, розіслав універсали і післанців своїх, аби їм хліб давали охоче і в спокою ¹⁾. Відомий нам путивальський агент Марк Антонов, переїзжаючи з Чигрина через Лівобережжя в перших днях березня н. с., бачив багато Поляків—аж під московську границю («около українних городів в 50 верстах»); він рахує їх тут 16 хоругв, і в них людей до 16 тис. (кийський чернець Арсеній рахував 7 тисяч, і се ближче до правди, коли говорити про властивих воликів, не рахуючи челяди). «Тих Поляків козаки до Ніжяна пустили, і сидять від Поляків в осаді, з ковацьких полків післано відомість гетьману, чи звелить їм пускати Поляків до міст ²⁾».

Не задовольняючися територією Чернигівського воєводства, Поляки стали просити у Хмельницького вступу до багатой Вишнівеччини, і той піби то дав їм і на се дозвіл. Але коли польські хоругви стали збирати стацію й тут, прийшло до непорозумінь, далі до бійок, і нарешті до формальних боїв, а скінчилося тим, що польські хоругви, роздражнені сею партизанською війною почали до ноги вирубувати і виналювати непослушні села. Маємо про се реляцію гетьмана Каліновского королеві, писану в Браславі 23 березня—з чого можна міркувати, що сі різні сталися не на великдень, як инше Самовидець ³⁾, а далеко раніш, між 5 і 10 березня н. ст. приблизно. Лист настільки характеристичний, що я наведу з нього дещо в перекладі:

«Звичайна сваволя хлопської зради і щоденна нестатечність запорозького гетьмана виростила на Задніпровю немало мішанини. П. мечник браславський, брат мій, спокійно осів в Ніжнині і в поблизкій Чернигівщині. Але в дальній Чернигівщині і за Удаєм полки п. Маховского і п. Войниловича—що були від мене післані до гетьмана запорозького в справах Річнесполитої, вимовили (собі) ті становища і пішли туди з його універсалами і приставами—попали в колотнечу і заживають її. Бо п. Войниловича, що спокійно осів своє становище за Удаєм за тими універсалами і приставами, за наглою зміною збунтованого поспільства і скушленого гудьтійства з його становища виперто. Полкові хоругви витиснено. Полковий знак п. старости житомирського під час відбивання натиску своєвільників стратив чотирьох товаришів і до кількадесять челяди—побитих, ралених і погромлених. А полк п. Маховского ще заживає тих суперечок і мішанин—через те що його не пускають до Ромна. Коли сталась та колотнеча з полком п. Войниловича і з знаками,—збіглись у мене параз обидві скарги: з Задніпровя реляція про сю колотнечу, як я її вище вложив, і на Войниловича (скарга) від гетьмана запорозького—що він (Войнилович) мовляв війшовши між міста Прилуцького полку, козаків в пень стинає і хоругвам (своїм) каже (те ж робити). Посидає (Хмельницький) реєстр побитих козаків й жадає слідства: обіцле своїх загамувати і того ж від мене жадає. Се проба статечности гетьмана Запорозького: дав на займанне становищ універсали та пристави, а приватним листом підбурює своєвільство. Против присяги, против всякого безпеченства ⁴⁾, подавши реєстровий комунт, боронить винників від підданства і стаці. До наших дає писавня з офертими дотримання згоди.

¹⁾ Вісти сі видруковані у Кубалі с. 304.

²⁾ Польські справи 1652 р., вязка 90; вістун приїхав до Путивля 2 березня с. ст.

³⁾ Православний великдень того року був на 4 тижні пізніший від латинського: 18(28) квітня.

⁴⁾ Тут поповований вираз: nefarius aus... що давав очевидно різкий відзив про Хмельницького.

а до своїх—з підущаннями до злого, і під такою покривкою діється всяке лихо. Ваша кор. мил. легко се зміркує з тих задніпрянських адльтерацій теперішніх і з тих ріжких листів, що я посилаю¹⁾».

Ся офіціална реляція замовчувала розправу вчинену сими польськими хоругвами над місцевою людністю. Офіціалні пояснення дані в Варшаві і записані пунцієм в Його черговій реляції також не згадували про се.

Пунцій сповіщає про слідство призначене з приводу інциденту що стався між Поляками з козаками. З двох польських компаній вбито двох шляхтичів і до 30 служби—інші мали змогу втікти. Вони приходили по провіант до Київського воеводства, вважаючи своїм правом вибирати Його у папських маєтках—бо королівські маєтності зістаються в розпорядженню козаків, для їх утримання. Але козаки заявляють, що хоч поміщики мають приступ і свободну юрисдикцію в своїх маєтностях, як давніше, і вони їм то гарантують, але ніяким пактом вони не обов'язувалися давати туди приступ салдатам республіки для будь якої мети²⁾.

Лист якогось двірського аноніма з початків квітня подає такі відомості: в Україні прийшли листи і сповіщають, що козаки, особливо з Прилуцького полку, за Дніпром хоругов нана Семашка³⁾ знищили до центру, ледви тільки 20 нахоликів утікло. Під хоругвою п. (старости) житомирського 4 товаришів і 60 нахоликів витято, решта втікла. Се з тих хоругов, що в числі 40⁴⁾ пішли за Дніпро за-для хліба. Від кого оказія⁵⁾, ще невідомо, але гетьман козацький Хмельницький просить слідчих («інквізиторів»), обіцля вчинити всяку справедливість, поскільки були б винні козаки, але при тім скаржаться на наше військо, що дає причину до порушення пактів. Але се вже так звичайно буває, що козаки на зиму коряться, а на весну скаржаться і бють⁶⁾.

В збірці Голінського читаємо такі «новини з України», приєсені до Кракова 26 квітня: за Дніпром на становищу посварилися жовніри польського війська з козаками, чи то за становище, чи з иншої причини, і кинулися з обох сторін одні на одних. Хоругов п. Семашка знищено, і полкові п. Даниловича дісталось. А полк п. Маховського мав вирубати Липове і три тисячі людности в нім, та кілька сіл (с. 574).

Подробиці різні заданої Поляками подає лист стражника Уейського, з 28 березня, на підставі варшавських вістей: «За Дніпром піднялися бунти й чималі замішання так що до значної битви прийшло. Полк п. Войничовича постраждав (przerleciony), хоругов п. Семашка знищена, але п. Маховський добре віддячив за ту нещасливу для нас битву: тих що вийшли були против нього по тій битві з Липового, коло 40 тисяч (!) вирубав: вивавши до міста всіх трупом положив і спалив⁷⁾».

Хмельницький, оповідаючи причини нової мобілізації московському післанцеві Вукову, як casus belli називав се, що Поляки нарушили згоду «вирубавши козацькі города Липовець і Р.буху»,—а тепер збираються воювати з козаками⁸⁾.

¹⁾ Голінського с. 575.

²⁾ Жерела XVI с. 140, реляція зложена очевидно на підставі наведеного донесення Каліновського.

³⁾ В ориг. Szymazka.

⁴⁾ Се число: 40 хоругов, що пішли з Каліновським молодшим за Дніпро більш правдоподібно. В московських вістях бачимо 160 хоругов—16 тис. війська (Польські справи 1652, стовб. 1а), але се очевидно перебільшена цифра.

⁵⁾ хто дав привід.

⁶⁾ Теки Нарушевича 146 с. 327, лист без дати, час видко в змісту.

⁷⁾ Теки Нарушевича с. 170.

⁸⁾ Польські справи—див. нижче.

Сей інцидент потім включив до свого апокрифічного універсалу Хмельницького Величко—нарушення Білоцерківського трактату «вирубанням до щенту двох сел. Рябухи и Липового, такожде и на иших многих мѣстцах»¹⁾.

Свої розпорядження пороблені з огляду на сей інцидент Каліновский в такім вигляді подає до відома короля в згаданім листі 23 березня:

З огляду на збіг таких альтерацій і відомостей я разом з сим посилаю до гетьмана запорозького, висловлюючи свій жаль, і охоче згоджуюсь на розслідування, обіцяю покарати винних, на кого буде доведене, і того ж вимагаю від нього. Заневажно, що я стримаю рицарство своїм наказом і жадаю, щоб і він теж учинив.

Заразом посилаю листа до п. воеводи київського, щоб він з свого уряду вислав відповідного суб'єкта на розслідування до рицарства, на місце події, аби той огонь був загашений кровю винних в тій колотвечі.

До п. мечника (Каліновського, що стояв у Ніжині) раз-у-раз пишу, аби поки вистануть спокійніи способи гамування тих замішань, старався він утихомирити сю колотвечу²⁾, зносився з гетьманом запорозьким і пильнував всякої обережності і здержливости, вважючи на ситуацію: тримав полки поблизу і негайно всякі відомости посилав п. старості житомирському, щоб він без розголосу тримав на поготові перевози і вороми (на Дніпрі)³⁾.

Війська в. кн. Литовського післало писарів до Новгородка і Сосниці, а само чекає на розпорядженне гетьмана литовського і не переходить (гуди). Я написав до них, але не знаю, який то матиме наслідок, тому дав п. мечникові таку інструкцію, аби він з ним у всім порозумівався, але якби воно відмовилося перейти до Новгородчини—тому що в глибокій Україні Задніпрській добування хліба трудне, і він уже кровю облитий,—то аби він постарався зібрати хліба для того (литовського) війська.

В закінчення того всього він підчеркує недостатність свого війська, котрому «треба й задніпранському війську секундувати, і тут держати фронт неприятелеві, і від стєну бути твердою заслоною». Вважає потрібним рахуватися з тим, що та неспокійна голова—гетьман запорозький—в виданню хліба як на Задніпранській так і на тутешній Україні тільки час протягає що хвиля відмінними варіаціями, тому треба забезпечити військо провіантом з інших провінцій Корони. З гетьманом же і всім військом Запорозьким на його погляд треба дотримувати «груптовну конфіденцію», виявляти їм всяку ласку і тим способом затримувати спокій—невважаючи на все переконанне про «хитрість і конспірацію» козацької сторони⁴⁾.

Результатом сих представлень і переговорів було визначенне мішаної польсько-української слідчої комісії, що з'їхалася в Корсуні в квітні (мабуть під кінець його). Перед тим Хмельницький заповів був свій приїзд до Полтави—щоб там чекати повороту Іскри з московського посольства. Хотів мабуть при тім спільно з лівобічними полковниками виробити плян, як належить поступити в справі польського розквартирування, кар на замішаних в тих конфліктах й інших питаннях⁵⁾. Але потім відмінив сей приїзд і натомість з'їхав на сесію комісії до Корсуня, щоб тут вчиняти розправу над ріжними неприємними йому людьми в звязку з тими задніпранськими замішаннями.

¹⁾ Сказаніє с. 77. У Коховского: «Чернь того краю кинулася зараз до зброї (з приводу жовнірських реквізіцій)—в Остерській волости несподівано напали на хоругов Войнилловича, а в Дорогичинцах в роті Семашка ночним нападом вбивши більш 20 Поляків, прогнали з становища» (про репресії нема).

²⁾ Тут в оригіналі прогалини, через те я викладаю те що не можна добре зрозуміти.

³⁾ Дещо покорочую. ⁴⁾ Голіньский с. 576.

⁵⁾ Оповіданне полтавського еромонаха Гавриїла—див. нижче.

В народній пам'яті різня в Липовому і Рябухах очевидно зісталася як крайній вершок жовнірського знущання над людьми. Недурно записав сей епізод «Самовидець» багато діт пізніше, як привід для нової війни з Поляками—так як назвав його Хмельницький під безпосередніми вражіннями. З другого боку він, очевидно, послужив психологічним імпульсом, що дав гасло масового руху за московську границю. Маю таке вражіння, що власне тепер люди рушилися масово. Ще з осені, як тільки рознеслася вість про козацьку виписку, жовнірські дежі—і «зраду гетьмана» народнім інтересам, вони насторожено чекали і на найгірший оборот готовилися кидати своє господарство й мандрувати на схід. Московський уряд лараз на першу вість про берестецьку катастрофу відкрив свою границю українській еміграції, як ми бачили вище (с. 314). Але тільки тепер—під весну 1652 р., під вражіннями жовнірських наступів і перед перспективою панської неволі, що розгорталася в їх уяві в зв'язку з новим господарським сезоном, рушили українські переселенці масово.

Наша стара історіографія трохи прискоряла сей процес, слідом за Костомаровим, що в своїм «Богдані Хмельницьким» безпосередне по Берестецьким погромі положив вихід за московську границю «тисячі козаків Острозького полку під проводом якогось Дзівковського», що «втїкли за кордон від наступу Поляків, які гонили за розбитими (під Берестечком) силами» коз.цькими, і положили початок Острогоському полкові, батьківщині історика.

Ся утеча послужила, мовляв, прикладом для інших: «Подвітряни і Бужали складали на волові вози або сані своє майно, палили свої хати й каупі, щоб останки їх худоби не лишилися ворогам, і мандрували цілими селами шукати иншої України». «Меньше ніж за півроку на просторах від Путивля до Острогоська з'явилася багато осад, з яких випросили міста і багаті містечка: Суми, Лебединь, Ахтирка, Білопільє, Короча й ин. Инші йшли в глїб стїв, рікою Донцем, Удами, Харковом, Коломаком». «Між сими слободами був инішній Харків», і т. д.¹⁾

Не кажучи, що тут для більшої яскравости покійний історик сгустив на кілька місяців після Берестецького погрому хронологічну мережу подій, що в дійсности тяглися довгі роки,—вихідний факт: виселення козаків Дзівковського в дійсности сталося під весну, після Липівської різні. От звідомлення путивцььського воєводи про сей дійсно симптоматичний факт:

Нинішнього 160 року марта в 21 день прийшли до Путивля з Литви: чернигівський козацький²⁾ полковник Іван Михайлів син Дзівковський з сотниками, і на допиті сказали, що прийшло з ними козаків на твоє царське імя, на вічне життя тисячі зо дві, і стоять при заставі (пограничній) на ріці Семі коло перевозу, коло Білих Берегів. І били чолом тобі, гусудареві, полковник і сотники, аби ти їх пожадував—велів пустити до себе з тих сотників двох чоловіка. Ми того полковника Івана Дзівковського і сотників Івана Остафїєва, Олександра Григорїєва та Филипа Іванова веліли записати і записягши пустили до тебе до Москви сотників Івана Остафїєва та Олександра Григорїєва. А полковник Іван Дзівковський сказав нам, що козаків

¹⁾ Вид. 1894 р. с. 483; се взято з Грабянки або «Краткого описанія Малороссіи», зацитованого тут Костомаровим (вид. Левицького с. 234: «Тогдажь Хмельницькій ожидаля угоднаго къ отмщенію времени, позволиль утїсняемому отъ Ляховъ народу волно сходить изъ городовъ къ Полтавщинѣ и за границу (парафраза тексту Самовидця, наведеного вище, с. 410), и изъ того времени начали сѣдять Сумы, Лебединь, Харьковъ, Ахтирка и иные слободскіе мѣста аяко до Дону козацкимъ народомъ». Пор. Д. І. Багалія Очерки изъ исторіи колонизаціи Степной Окраны Моск. гос. с. 418.

²⁾ В ориг. як звичайно: черкаской.

до нього в полк приїде багато, і ми послали за Семь Путивльця Федора Аладіна й веліли тих козаків переписати і почекати тим козакам твого царського наказу за заставою коло р. Семі на твоїй царській землі¹⁾.

Се дійсно був найбільш яскравий факт того роду, але судячи з тих принактових звісток, що для нас зацілили, рух взагалі був великий. Я наведу кілька таких звісток в їх сировім вигляді:

Звісний нам путивльський агент Марко Антонів, повертаючи від Хмельницького саме підчас отсих польських подвигів в Роменщині (до Путивля він приїхав 2 (12) березня), оповідав: з города Константина козакки всі виїшли, стоять близько Недригайлова, щоб від настану Поляків тікати на царську сторону. Богато козаків прибігло до Путивля і Сівська²⁾.

Путивлець Чаплин, приїхавши з-за кордону 22 березня с.с. оповідав: був він в Конотоні, і при нім прийшов до Конотону пан Моховской (Маховский), з ним Поляків і Німців тисяч зо дві; Конотонці—козакки й міщане з Конотону і з повіту виїшли, і з інших городів багато козаків і міщан виїшло. А Поляки до тих городів прийшли ротама і козацькі городи засідають³⁾.

Герой Липового й Рябук полковник Себастьян Маховський 10 квітня н. с. пише з Конотона до путивльського воеводи про тих «ворів», що вивтікали з землі королівської: «Одні стоять на землі Путивльській, а інші живуть за Путивлем, за рікою Клевенню, переходячи на той бік», і відти чинять великі шкоди на королівській стороні: на шляхту військову і не військову нападають і на дорогах побивають, переїзжих купців грабують і розбивають, і тепер недавно двох шляхтичів військових замучили і вбили⁴⁾.

Подібне пише 10 день пізніш Войцех Серафимович «староста глухівський» (так титулує його московський переклад) до сівського воеводи. «Зрадники короля і Річпосполитої, піддані її милости (воеводиної?) київської: Сахно сотник глухівський і Черне Лихо з товаришами, наробивши злого діла, повбивавши шляхту і простих людей і спустошивши маєтности глухівські, позабравши майна у людей неповинних, шляхти і «кресьяна», перейшли на царську сторону і живуть в Сівському уїзді». Серафимович посилає від себе двох своїх служебників з виказом грешей городових, шляхетських і міщанських і всякого майна, що позабирали ті втікачі, аби на них правити⁵⁾.

В Варшаві в маю н. с. переповідали відомість, отриману, мовляв від воеводи Кисілі, що до 20 тис. своєвольних хлопів перейшло на царську сторону, цілували цареві хрест, і їх обіцяно прийняти. Хмельницький «чи то з цюти, чи як уже його розуміти» з цього приводу написав такого листа (цареві б то): «Хоч я тої ж віри що й ти, але як підданий королівський, що йому присяг (пишу тобі), аби ти тих своєвольних хлопів з України і з-під Смоленська під свою протекцію не приймав, бо то правдиві піддані королівські. А коли ти моєї ради не послухавеш і схочеш їх приймати, будь певен, що я з усім військом підійму війну проти панства твого, Татар візьму на поміч і на тебе наступлю, а й король пан (мій) свого жовніра мені додасть»⁶⁾.

¹⁾ Польські справи 1652 р., стовб. 1а; звістку сю навів ще Соловйов, але без ближчої дати—т. X с. 1621 стереотип. видання

²⁾ Польські справи 1652 р.

³⁾ Польські справи 1652 р. тамже.

⁴⁾ Польські справи 1652 р., в'язка 91, московський переклад з польської.

⁵⁾ Тамже. ⁶⁾ Теки Нарушевича 146 с. 183-4.

Літаючи на боці сю белетристику, безсумнівний інтерес мають сі поголоски про масовий рух української людности на московський бік і невдоволення Хмельницького з сього приводу.

Серед таких ото обставин, що нам не стільки представляють скільки на них втякають сі фрагментарні, випадкові звістки, відбувалися переговори гетьманського висланця Іскри з виделегованими на розмову з ним московськими дяками. Серед масового руху української людности за московську границю, на безпаявські землі, козацький уряд занитував царський уряд: на випадок коли козацщина не устоїть в боротьбі з Польщею, чи не прийме цар її в протекцію з пограничними містами, або чи не пустить осістися в московських приграничних містах. Инакшими словами—чи може вона, в крайній потребі, перенестися в Східню Україну, на московське пограниччя і тут, під царським протекторатом, відбитися від Польщі і організувати свою козацьку васальну державу, а як ні—чи може перейти, разом з тою хвилею пересельців, на царські землі й тут основатися в сусідстві польської України?

Я вище пояснив, як належить розуміти се зондованне—умисно невиразне в стійзациї, так що відразу висувається кілька варіантів—щоб довідатися, який з них признає можливим московський уряд. Чи схоче він допомгти козакам в новій війні з Польщею, що необхідно передбачалась? Чи прийме під протекторат східні козацькі міста (як Гаухів, Ромен, Гадяч то що)? чи треба мандрувати за московську границю—і в таким разі чи можна сподіватися, що московський уряд дозволить осідатися компактним масам в приграниччїм поясі, заховуючи свій козацький устрій, як се було дозволено Остришчові? Чи Москва буде розпорощувати козацькі полки по своїх городах або виправляти далі на схід, на Волгу і за Волгу, як у вище згаданих об'явниках з літа 1651 року?

Авдієнцію у царя визначено Іскри 22 ст. ст. березня. По авдієнції він мав прийняти благословенне патріарха, а перед авдієнцією мали з ним розмову в посольськїм приказі дяки «по любви»—тому що вони одної християнської віри». Іменем царя вони об'явили Іскри, що цар задля православної віри до гетьмана Хмельницького і всього війська Запорозького «жалованье держит большое», а королеві й Річншполитій не довіряє (вони «на правдѣ мало стоятъ»). Але Москву цікавить, чи козаки не звязані завадто з Кримом, так що коли Поляки почнуть їм чинити велику тісноту, чи Хмельницький з військом не підуть до хана в Крим, з огляду на свою велику приязнь з ним? Бо се, треба розуміти, загрожувало б Москві новим небезпечним сусідом замість союзника! Іскра запевняв, як ми знаємо, що козаки покладаються тільки на царську ласку—«поза царською ласкою їм нема де дітися», на Кримців вони не покладаються і до них не підуть—аби тільки цар дозволив їм в крайнім випадку перейти до царських порубежних городів, або прийняв їх «у свою царську сторону з їх порубежними (козацькими) городами, що близько пугивальської границі».

На се дяки відповіли, що такі їх памри—шукати ласки царя християнського, а бісурманам не піддаватися—дуже цохвальні: «то вони роблять добре». Цар до них «жалованье держит велике», і на випадок потреби їх прийме у свої краї. «Коли їм від Поляків почеться тіснота, нехай гетьман і козаки (черкаси) йдуть на царську сторону: у царського величества в Московському государстві землі великі, просторні й богаті, а де їм оселитися—очевидно не в розпорощенім вигляді окремих козацьких служебників, а в компактній масі, з захованнем козацької організації. Але Москва

не хоче, ще не хоче накликати на себе конфлікт з Польщею через них. Козакам «подаємо оселитись на ріках Дону і Медведиці та інших догідних і просторних місцях»—східній Московської України, в сусідстві Донського війська. А коло польської границі їм лишатись небезпечно: «коли вони будуть в пограничних городах царського величства, то завсіди у них буде сварка з литовськими людьми, а далі від них буде краще—не буде ніяких заціпок». Бо на підставі останнього вічного договору Москва має права приймати тих що приходять до неї з Польщі-Литви і не обов'язана видавати. Вона може прийняти козаків, не порушуючи договору. Цар обіцяє їм в таких разі «немале жалуванне», «місця пространні й угожі». А під кримського хана козаки нехай ніяк не йдуть, бо він бісурмен, вірити йому в нічім не можна, і крім руїни нічого доброго від них неможна сподіватись¹⁾.

Таку відповідь привіз Іскра гетьманові, десь на вербній неділі. На найгірший кінець гетьман мав вихід: він міг вийти з вірними йому козаками за границю, як се зробив Острянин. Почали виходити сотники й полковники, тікаючи від польського жовніра і польського пана, від Маховських і Чарнецких,—міг в найгіршим разі се зробити й сам гетьман, тікаючи одночасно і від польського режиму й від своєї української опозиції. Міг стати вірним московським служальцем замість лаявувати між польськими претенсіями й українськими прокльонами. Але до цього ще було далеко; гетьман ще не вичерпав всіх можливих ходів, не викинув іще на стіл усіх своїх карт. Він іще чув силу звести війну з Польщею. В запасі у нього був ще недоведений до кінця волоський плян: турецько-татарські відносини ставали знову сприятливими для нього. Треба було тільки остаточно розв'язатися з різними певними особами в самім війську, що встигли себе проявити небезпечно для гетьмана в останніх трудних часах.

Отой «города Полтави воздвиженський чорний поп Гаврило», що виїхав з Полтави на вербній неділі (17 н. ст. квітня), розповідав у Москві, що Хмельницький збирався приїхати до Полтави і тут почекаати приїзду з Москви Іскри—«вислухати з чим його від государя відпущено, почекаати приходу Кримських Татар і про всякі справи порадитися в Полтаві». Але потім передумав, з огляду на відомости з Польщі, і визначив велику раду старшин у себе в Чигрині на великоднім тижні²⁾. Відомости отримав гетьманом, як їх оповідає сей еромонах Гавріл, мають яскраво легендарний характер і в сім аспекті ми до них повернемося нижче. Отсі ж звістки про старшинську раду в Полтаві, плявану перед великоднем, на вербній неділі, і поширену раду визначену натомість на великодній тиждень в Чигрині нема ніяких підстав відкидати, і навіть вказівка Гавріла, що в Полтаві гетьман мав чекати Татар, теж варта уваги. Як ми вже почасти бачили, гетьман весь час робив добросусідські послуги Татарам, і вони товклися при його границі, викликаючи в польських кругах цілком справдане побоювання, що одного не дуже гарного дня випурихне відти яка небудь спільна козацько-татарська екскурсія против Польщі.

На жаль, в калейдоскопі сих відомостей не завсіди можна відрізнити цілком реальне від скопленого з недовірих чуток. В однім польським листі з Люблина читаємо, з нагоди звісток про своєвольні хлопські банди: Хмельницький під Полтавою, а тут з кільканадцятьма тисячами війська не зараз можна заспокоїти ту хлопську сваволю й привести до послухності,—хоч тепер уже Хмельницькому цілком вірять.

¹⁾ Протокол розмови 22 с.с. березня надрукований в Собраніи государ. грамотъ и договоровъ III с. 472-4. ²⁾ Пол. справи 1652 р. стовб. 1-а.

Пішов на Дон, до козаків довських, чого—сього не можуть знати. Післав по нього п. воевода київський трьох посланців, аби вертав та краще хлеспської своєволі щільнував; не знати, що з того вийшло; нап воевода мав до Києва їхати, але не поїхав: лишається тут на Волини до дальних відомостей. І далі: «Донські козаки на морю великої шкоди наробили; що далі буде, Біг зна. Татари кочують під Чорним Лісом, 40 тис., і вони чекають, що буде далі—аби тільки трава показалася»¹⁾.

Б цитованім вище листі з Варшавського двору, з початків квітня, між иншим: «Орда допоминається кожухів, і тому треба вважати²⁾ на згоду, особливо коли Хмельницький післав 2000 козаків в поміч Орді на Черкесів—що протривитья пактам³⁾».

Але певніша відомість—того ж полтавського еромонаха:

Була при тім чутка, що йде до Полтави Кримських Татар 40 тис., мають бути під Полтавою на вербну неділю (21 н. с.), а передові люде вже прийшли, і козаки в Полтаві для них готовили стацію. А послав по них гетьман Б. Хмельницький тому, що як на сей бік Дніпра перейшло множество Поляків і хотіли беспередвно вдарити на козацькі городи: Миргород, Лубні, Полтаву, а поляквяки миргородські (таж), лубенські й полтавські: Матвій Гладкий з товаришами, довідавшись, що Поляки хочуть їх потайки побити, післали про те до гетьмана Хмельницького, — Хмельницький почувши від них про замисли польських людей, послав до кримського хана, щоб приглад йому в поміч Кримських Татар. І хан за гетьмановим листом післав до нього в поміч Татар 40 тис. А Поляки, почувши, що хан післав Хмельницькому в поміч велику силу Татар, перейшли назад до Києва, і Київ вирубади.

Сю звістку доповнюють посланці, що привезли листи Хмельницького і Витовського 22 квітня (2 травня н. с.): вони сказали, що Татари стояли на Коломаку, але від них побігла була ватага, чоловіка 40, на козацькі городи, і гетьман послав за ними Татарами на кочовище, і велів їх відіслати від Коломаку геть,—щоб «Черкасам віякої шкоди не чинили»; Татари після того пішли з Коломака до Криму, чи прийдуть в поміч козакам на Поляків, невідомо⁴⁾. Се говорилося коли війна з Поляками на гетьманським дворі вважалася справою безсумнівою. Але Татари в дійсности не були відіслані, хіба хвилево відсувені на якийсь час від козацьких осель, а далі стояли недалеко, під рукою, як свідчать московські вістуні з травня (див. нижче).

Мні здається можливим, і навіть правдоподібним, що під першими вражіннями прилуцької різні, в другій половині березня н. с., у гетьмана й його оточення була з'явилася гадка—зараз братися до війни, і з тим була призначена рада в Полтаві на вербну неділю, і викликано Татар (мабуть на кінець квітня). Але потім гетьман передумав і рішив продовжувати це політику «конфіденції» з Поляками: відбути з ним комісію для розслідування і погамовання свосвілля та обговорення ріжних вплих справ, що виникли з варшавського посольства і його переговорів з сенаторами в місяці березні. Так наприклад королівські комісари мали докладно означити межі козацької території⁵⁾, і под. Але фактично головною справою стало розслідуванне прилуцького інциденту. У Хмельницького, видима річ, з'явилася гадка—вжити його за притоку на своїх противників і злищити їх перше ніж починати нову війну з Поляками.

¹⁾ Теки Нарушевича 146 с. 320, копія має дату 6 березня, але я не дуже їй вірю; наведені вісти походять видимо від Києля.

²⁾ Слово зіповане, я поправляю його на згодам.

³⁾ Теки Нарушевича 146 с. 328. ⁴⁾ Польські справи 1652 р., ст. 1-а.

⁵⁾ Дял. у вище, с. 412, цитованім листі з варшавського двору (поч. квітня): Do Kozaków na uznanie roznic gruntów w granic komisarze naznaczeni—Наруш. 146 с. 327.

З польської сторони найдокладніше оповідання про Корсунську комісію знаходимо у Рудавського. Він каже, що після козацького посольства канцлер порадив на лукавство Хмельницького відповісти лукавством польським: написати Хмельницькому, висловлюючи жаль з приводу тих тумультів, що сталися з обох сторін, і заповісти мішану комісію, що розслідує і винукає винних, і воевода київський покарає тих хто завинив з польської сторони, а Хмельницький нехай покарає винних з козацької сторони і надалі стримує своєвільних. В такому духу, мовляв, зараз же канцлер написав Хмельницькому. В комісію крім Кисіля визначено Михайла Аксака, Єроніма Завішу і Яна Маховського, а Хмельницький післав туди полковника Антона (Ждановича): Але разом рішено написати до польського війська, аби воно ні в чім не уступало козакам, не упускало нагоди, коли можна буде повести з ними переможну війну, і не кидало задніпрянських стаювищ: їм туди скоро прийде поміч.

Листів сих не маємо, і наскільки вірна звістка, перевірити не можемо; що до підкріплення задніпрянському корпусу, то се й Коховський каже, що зараз післано туди Андрія Потоцького з трьома тисячами, але мовляв повстання так розгорілось, що ся поміч на ніщо не придалась. Але се не дуже відповідає ситуації, як побачимо далі¹⁾.

Про саму комісію маємо інтересне оповідання путивльських вістунів, що приїхали з України 12 (22) травні: в місяці квітні був з'їзд Поляків з козаками в Корсуні і гетьман Хмельницький приїздив до Корсуня сам. А з'їзд був про те, що багато козацьких полковників і сотників зачінають Поляків, і гетьман В. Хмельницький рознукавши винуватих, що наказу його не слухають і зачінають Поляків, велів скарати на смерть шість чоловіка полковників і сотників: велів розстріляти миргородського полковника Матвія Гладкого, і прилуцького полковника Семена, сотника краснянського та інших. А з Поляками він учинив згоду²⁾.

Де сі вістуні збирали свої відомости, не сказано, але оден з них згадує, що він був у Миргороді, коли там ховали Гладкого, 7 (17) травня, а другий оповідає, як наступник Гладкого на миргородським полковництві не згодився їхати до гетьмана на раду сам оден без козаків. Виходить, що сі відомости про розправу Корсунської комісії, бодай в части, зібрано в Миргороді, в козацьких кругах не дуже далеких від полкової управи, і вони через те варті довіря.

Далеко менш цінні оповідання польських істориків. З них Коховський каже, що комісія засудила на смерть Мозиру, як провідника збунтованої черни, з іншими злочинцями, а з польської сторони пішло під меч кілька нахоликів обвинувачених в своєвільствах і грабунках. На далі для підтримання ладу визначено з обох сторін кількох сторожів спокую (між іншими Каліновський війський браславський як презеє військового суду), і до кожного польського полку приділено козацьких квартирмістрів. Рудавський навпаки каже, що засідання комісії скінчилося нічим. Мовляв Хмельницький закидав Полякам порушення згоди, перехід війська за Дніпро, насильства над людістю, пустошення краю, а задніпрянські конфлікти пояснює як простий випадок (козаки припадком надбали польських жовнірів но волочилися по краю, й вишля бійка). Поляки ж обвинувачували його в тім що він посилав поміч Татарам, кличе до оружної інтервенції сусідніх володарів, висилає послів до Царгорода, робить заходи

¹⁾ Rudawski s. 100, Kochowski s. 320. Костомаров, посилаючись на Коховського, каже, що з польської сторони від війська був до комісії призначений Лянцкоронський, але у Коховського цього нема.

²⁾ Польські справи 1652 р., стовб. 1-а.

коло оженьня свого сина за кордоном, прилюдно лас короля і Поляків. Так на обо-пільних обвинуваченнях і скінчилося. Полковник Семен, для прикладу признаний винним, відкликався від суду полковника Антона на остаточне рішення самого Хмельницького, і кінець кінцем не тільки був оправданий з усіх обвинувачень, але ще й дістав якісь відзнаки за свої воєнні заслуги. Здурені ж Поляки тим часом зложили шумні подяки Антонові й ні з чим вернулись до Варшави.

Як бачимо, було навпаки. З польської сторони коли й покарано кого, то тільки яких небудь незначних пахоликів, з козацької ж сторони наклали головою визначні старшини¹⁾. Се впало в око. Ми бачили вище відзив Самовидця, що Хмельницький причіплявся до якоїсь причетности до задніпрянських розрухів Гладкого, щоб звести з ним свої персональні рахунки. Самовидець говорить тут як свідок і сучасник, віддаючи те що говорилося тут з цього приводу між старшиною, і я думаю, що говорилося не безпідставно. Хмельницький мав безліч способів, навіть супроти явних винуватців, коли не мав спеціальної охоти зробити їм конець, протягти їх езекуцію і тим їх уратувати—з огляду що війна стояла при порозі, і її проголошення, розуміється, само собою ліквідувало справи всіх замішаних в яких небудь повстаннях проти Поляків. Гладкий же ледви чи й завинив чим небудь особливим, бо ж полк його не був територією жовнірських леж, і тому скарання на смерть такого поважного і визначного учасника визвольної війни зробило глибоке вражіння. Я маю дійсно таке вражіння, що Хмельницький перед проголошенням нової війни, перед великодньою радою, що мала сю справу рішення, свівши позбутися неваручних йому людей з поміж старшини. Після великодньої ради се було вже неможливим, а перед проголошенням мобілізації для нової війни можна було, хоч би з натяганнями, представити се як сумну необхідність—спосіб віддалити передчасний розрив з Поляками²⁾. І корсунські засушення ніяк не під розстріл під сим претекстом—викликаючи загальний страх і обурення претив Хмельницького, як деспота і зрадника, людського прислужника.

Поспішність виконання засуду дійсно була незвичайна!

Згадані путивльські вістуні, що принесли відомости про Корсунську комісію і страчення Гладкого 12 (22) травня, оповідали в звязку з сим таке: «Оповідав в Ромні новохрещений Жид Федька, що як Богдан Хмельницький жигородського полковника

¹⁾ Костомаров, комбінуючи звістки Самовидця і Коховського з різними пізнішими компіляціями і доповнюючи їх своїми власними додатками, зложив досить детальну історію сих засудів й езекуцій, крім Гладкого й Мозирі назвавши поіменно ще Гуляницького, Хмельцького, Гурського, і закінчивши сі детальні вказівки загальною фразою про те, що крім названих, «в різних місцях України, почасти засудом сеї комісії, почасти волею гетьмана рубали голови, вшали, сажали на палю» (с. 388). Я не маю змоги зайнятися докладним розбором, що тут проходить з різних пізніших жерел, а що додано автором. Не яким зостається також, що то був за невиданий «власноручний універсал Хмельницького» з цього часу, де він «забороняв народові навіть думати, що козацький гетьман коли небудь дозволить їм спротивлятися жовнірським лежам і не видавати послушенства дідичам».

²⁾ На сій підставі я й кладу Корсунську комісію—ближче не датовану нашими джерелами, перед великодньою радою, бо засуди й езекуції козацьких старшин психологічно допустими тільки перед сею радою, а не після неї, чи поруч неї. Я думаю, що Корсунська комісія припадає приблизно на той час, коли Хмельницький мав приїхати на раду до Полтави, і не приїхав, діставши вість про приїзд польських комісарів—коло 15 квітня н. ст.

скарав на смерть, скоро після того прислав він, Б. Хмельницький, до наказного миргородського полковника, що був на місці Матвія Гладкого, аби приїхав до нього, до Чигрина. Але той полковник до Богдана не поїхав, а переказав до нього, що він їхати до Чигрина сам оден не пасміляється.—«Ти нас по одному і всіх побеш! Коли покличеш на раду всіх козаків, тоді й я разом з козаками приїду, а сам оден не поїду!»¹⁾

Інший з тих вістунів, що був у Миргороді при похороні Гладкого, розповів: «Котрих полковників і сотників гетьман скарав, тих полків козаки держать раду (совѣтуют) з новим гетьманом. А новий гетьман у них з'явився Вдовиченко (Вдовиченко)—як йому на імя і чий він не знає. А стоить той Вдовиченко з своїм військом за Чигрином, з ним козаків у зборі багато, хочуть воюватися з Хмельницьким. І полтавський полковник Пушкаренко теж у того нового гетьмана. А що було армати до городях, де були козацькі полковники, звозять її з усіх місць до Б. Хмельницького до Чигрина. А для охорони від козаків Б. Хмельницький тримає Німців, а скільки їх, він не знає»²⁾.

Нуниці в одній з своїх денещ переказує такі відомости, що ходили по Варшаві перед тим як прийшли вісти про погром під Батогом: Хмельницький має при собі два козацькі полки, дещо Татар і трохи руської черни, та 16 штук гармат. Про инний люд кажуть, що він знеохочений (до Хмельницького), тому що він не одного велів убити—тих що хотіли стати на чолі війська. Він ширить чутку, що хоче кинути своє правління і свою чигринську резиденцію та переселитися до Корсуня(!), до пустих степів, наданих йому недавно з ласки короля, та заложити там нову колонію³⁾.

Слути Вишневецьких з Голенки, утікли за московську границю від повстання, 25 травня (4 червня н. с.) оповідали: Гетьман Хмельницький вийшов з Чигрина на ріку Росаву, на Маслів став, а з ним полковники: білоцерківський, корсунський, канівський і з козаками; бояться задніпрянських козаків, що на сім бої, бо між ними сталась ворожнеча (рознь)—хочуть його вбити (розумій: задніпрянці Хмельницького) і на його місце иншого гетьмана вибрати, тому що Хмельницький з Поляками згоду тримає (мирен). А гетьман Хмельницький писав до гетьмана Каліновського, щоб він з своїм військом стояв близько коло нього. А що у козаків далі буде: чи збираються на гетьмана, чи з Поляками воювать, того напевно не знати.

Але тогож дня люди Кіндрата Юрїєва Грека, приїхавши оповістили, що 23 травня (2 червня н. с.) їх хазяїн утік з Красного до Путивля: тримали його козаки під вартою, але він утік від варті,—бо у козаків знову повстанне (смутое время), ідуть на збір до нового гетьмана Вдовиченка, збираються йти до Камінця Подольського. А де той Вдовиченко стоить, і куди козаки від Камінця підуть, того вістун не знає. А чув від козаків і міщан, що гетьман Хмельницький доконче хоче з Поляками воювати, а згода у нього з Поляками була тільки удана (парочно на обмань)⁴⁾.

В сих припизнених вістях, як бачимо, виступає те саме, що дають розуміти раніші. В останнім часі перед мобілізацією, особливо після прилущкої різні, і ще більше—після корсунських езекуцій, настрої до Хмельницького був дуже невірний і ворожий;

¹⁾ Тут оповідач переходить на третю особу: «будет де велит он, Богданъ Хмельницкой бытъ имъ всѣм Черкасом на раду, и он де наказной полковникъ с казакками вмѣстѣ будет, а один де к нему не ѣдет».

²⁾ Польські справи 1652 р. стовб. 1-а.

³⁾ Жерела XVI с. 143. ⁴⁾ Польські справи 1652 р., стовб. 1 а.

дивились на нього як на явного зрадника народніх і козацьких інтересів, прислужника. Поляків. З подвоєною силою виступає шукання нового провідника, мужа довіря— впливає знову те загадкове, легендарне імя Вдовиченка. Настрої сі були настільки сильні, що коли була рішена війна з Поляками і проголошена мобілізація, досить довго зіставалася неясність, чи се буде війна з Польдеями і гетьманом, чи з гетьманом против Поляків. І тільки поволі починає ширитися чутка, далі перекснанне— що вся приязнь гетьмана з Поляками була тільки лукавством, політичним трюком, і він скидає нарешті з себе личину, прибирає дійсну постать козацького батька і кличманово всіх чистити Україну від панів-поворотців і польських жовнірів та воювати Польщу.

Везсумнівно, се було офіційальне ретроспективне пояснення тактики гетьмана і старшини за весь час від Білоцерківської угоди: вони мовляв тільки з біди терпіли Ляхів і манили їх своїм послухом, щоб приспати їх увагу до часу, коли можна буде проти них повстати, вигнати з України і помститися за кривди.

В таким аспекті зложена й звісна дума про очищення України від жовнірських леж, або про Білоцерківську угоду. Захована в двох варіантах, досить відмінних, записаних в 1840-х і 1850-х рр.—раз нібито на Херсонщині, другий раз на Чернігівщині¹⁾, вона дає досить ясно відчуті абриси свого архетипа. А сей архетип, очевидно, доволі вірно віддавав те офіційальне роз'яснення, так як воно могло бути дане—навіть таки через кобзарів, уже тоді, після того як рішено було, на великій великодній раді—почати наново війну з Поляками. Роз'яснюлося, що польському війську за Білоцерківською згодою було дозволено стати на Україні, але під умовою, щоб воно не витягало великої стації. Воно ж не то що виманило велику стацію, але стало знущатися над козаками та їх родинами. «Тоді стали козаки як малі діти і почали заносити скарги до Хмельницького, та жалітися, що він на них такий ясир наслав. Вони просили його дозволу на Ляхів уставати—або до Москаля тікати. Але Хмельницький не дозволив ні одного ні другого, а велів сидіти тихо «од святої Покрови до Світлого Воскресення». І справді як пришло «триденне Воскресення» (тут в оповіданню відчувається прогалина—що се на Великодній Хмельницький міняє свою тактику: воно розуміється в теперішнім тексті, але не говорить так виразно, як повинно було бути в архетипі), то Хмельницький сам покликав козаків до повстання—так як і першим разом. Взагалі дума про се друге очищення йде за думою за перше очищення України (від орендарів) і дає постичний pendant до неї, включно до різних буквальних подробиць, що переносилися з одної до другої в кобзарським репертуарі.

В херсонським варіанті початок явно підправлений: Ой чи добре пан Хмельницький починав, Як із Берестецького року всіх Ляхів-панів на Україну на чотирі місяці вислав, І велів панам Ляхам на Україні чотири місяці стояти, А ні козаку ні мужику жадної кривди починати. Да вже-ж пани-Ляхи на Україні три місяці стояли, Стало на четвертий місяць повертати, Стали пани-Ляхи спосіб прибирати... «Берестецький рік»—особливо, а також і рахунки місяців мині здаються підробками. В чернігівським варіанті початок простіший і натуральніший: «Ей чи гаразд чи добре наш гетьман Хмельницький учинив, Що з Ляхами із мостилями у Білій Церкві замивив?»—Але я вважав би й його пізнішою кобзарською зміною,

¹⁾ Максимовича Сборникъ украинскихъ пѣсенъ, 1849 року, с. 74; Куліша Записки о Южной Руси I с. 51; Антоновича і Драгоманова Истор. Півни Малорус. народа II с. 110.

коли вже не відчувалася початкова тенденція: можливого оправдання гетьмана. Я припустив би в прототипі щось подібне до дальшого: «Як наш гетьман Хмельницький, батько Зиновий чигиринський, із Ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив—він п о з в о л и в ¹⁾ Ляхам, мостивим панам по м у ж и к а х ²⁾ стацією стояти—та не велів великої стації вимишляти,

Та що ж ³⁾ то Ляхи, мостиві пани?—

По козаках і по мужиках поставали,

Да великую стацію ⁴⁾ вимишляли:

Од їх ключі поодбїрали

Да стали над їх домами господарями.

Хазяїна на конюшню одсилає,

А сам з його жоною на подушках почиває ⁵⁾.

То козак альбо мужик із конюшні прихождає,

У квартиру поглядає:

Як Лях, мостивий пан іще з його жоною на подушках почиває.

То він оден осьмак у кармані має,

Піде з тоски та з печалі в кабак та й той прогуляє ⁶⁾.

То Лях, мостивий пан од сна уставає,

Юлицею йде—

Казав би: як свиня нескребена попереду ухом веде

(як свиня ухо до корчми прикладає)

І ще слухає—прослухає,

Чи не судить його де козак альбо мужик.

(А слухає Лях, що козак про Ляхів розмовляє,

То Лях у корчму убігає,

Й козака за чуб хватає,—

То козак козацький авичай знає:

То будь то до Ляха медом і оковитою горілкою припиває,

А тут Ляха за чуб хватає

І скляницею межі очі морскає

І келепом по ребрах торкає ⁷⁾).

Іще стиха словами промовляє:

Ей Ляхи ж ви Ляхи, мостиві пани!

Хотя ж ви од нас ключі поодбїрали,

І стали над нашими домами господарями,—

Хотя б ви на нашу кумпанію не находжали.

(Не лучче б тобі, Ляше, превражій сину

На Україні ⁸⁾ з козацькою жінкою спати,

Аніж в корчму вхожати?

Да вже ж на Україні не одна жінка курку зготовала,

Тебе, Ляха, кручого сина, на піч чекала ⁹⁾).

Тоді ж стали козаки у раді ¹⁰⁾ як малі діти,

Од своїх рук листи писали,

До гетьмана Хмельницького посилали,

¹⁾ І теперішнє «велів» має таке значіннє: дозволив.

²⁾ Тепер «по козаках, по мужиках», але правдоподібніше, що в прототипі були тільки мужики—а Ляхи своєвільно переступили сей дозвіл, і поставали і по козацьких хатах.

³⁾ В тексті: То ще. ⁴⁾ Тепер: станцію.

⁵⁾ В херсонському варіанті сей образ стягнений до короткої фрази: Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати, Над козацьким над мужицьким добром господарям находжались.

⁶⁾ Тут херсонський варіант навпаки дає ширшу картину: «То вже де бідний козак розгадає пятак, то нельзя по улиці пійти погуляти, щоб у корчмі (мабуть—тільки в корчмі) пятак прогуляти. То вже ж один козак доброго клича і луччої руки один шостак розгадає—да й той к катовій матері в корчмі прогуляв».

⁷⁾ З херсон. варіанта.

⁸⁾ Се «на Україні» тут не до річи, могло бути «на перині», або що. Дальше «на Україні» можливе, і се, може бути, воно дало се повтореннє і витисло первісні слова. ⁹⁾ «У раді» зайве, як показує структура віршу.

А в листах приписували:

«Пане гетьмане Хмельницький,
Батько Зинов наш чигиринський,
За що ти на нас такий гнів положив?
На що ти на нас такий асир наслав?
Уже ж тепер ми ні в чому воді не мієм:
Ляхи, мостиві пані, од нас ключі поодібрали
І стали над нашими домами господарями.
(Звели нам под Москаля тікати,
Або веля нам з Ляхами великий бунт зривати!
То Хмельницький листи читає,
До козаків словами промовляє:
«Гей, сгійте, діти, ладу ждіте!
Не благословляю вас ні під Москаля тікати,
Ні з Ляхами великого бунту зривати»¹⁾.

Погодіте ви трохи, мало, не багато:
Як од святої Покрови до світлого трехдньовного Воскресення,—
Як дасть Бог, що вийде весна красна,

(Проголосив: як прийшов Великдень, і сам Хмельницький проголосив мобілізацію).

Тоді ж то п. Хмельницький добре дбає,
Козаків на схід сонця в похід виправляє
І стиха словами промовляє:
Ей, козаки, діти, друзі,
Прошу я вас: добре дбайте,
На славу Україну прибувайте,
Ляхів, мастивих панів, у пень рубайте,
Кров їх людську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у наругу не давайте.

(У Херсон. не воєнна мобілізація, а поклик до селянського повстання: потайного побивання жовнірів—тому «козаки» тут не підходять:

То вже ж Хмельницький до козаків приїжджає
Словами промовляє:
«Гей, нуте, діти, по три, по чотири з куренів вставайте
І до дрючків, до оглобелі хватайте
І ляхів-панів у нічку у четвертеньку так як кабанів заганяйте!»
То вже ж із куренів по три по чотири вставали,
До дрючків і до оглобелі хватали,
І ляхів-панів, так як кабанів, у нічку у четвертеньку заганяли²⁾.
Тоді Ляхи, мостиві пані догадливі бували,
Усі по кущах, по лісах утікали.

То козак і лісом біжить,
А Лях за кущем і лежачи дріжить.
То козак Ляха за кущем знаходить,
Келепом межі очі наганяє
І стиха словами промовляє:
Ой Ляхи ж ви, Ляхи, мостиві пані.
Годі вам по кущах валяться:
Пора до наших жінок на спочинок іти.
Уже наші жінки і подушки поперебивали
І вас, Ляхів, мостивих панів ожидали.
Тоці то Ляхи козаків рідними братами узивали:
«Ей козаки, рідні брати, коли б ви добре дбали
Да нас за річку Вислу хоть в одних сорочках пускали».

Отгоді Ляхам Бог погодив:
На річці Вислі лід обломив.
Тоді козаки Ляхів ратували, за пачли хватали,
Да ще далі під лід підпихали:
«Ей, Ляхи ж ви, Ляхи, мостиві пані!
Колісь наші діди над сією річкою козакували
Да в сієї річці скарби поховали,—
Як будете скарб находити,
То будемо в вами по-полам ділити,
Тоді будемо з вами за рідного брата жити.
Ступайте—тут вам дорога одна:

¹⁾ З херсон. варіанта. ²⁾ Далі образ повстання спільний в обох, але ширший в Черн., стиснений в Херсон.

До самого дна.
 (То вже один козак лугом біжить,
 Коли дивиться на куц, аж куц дріжить.
 Коли дивиться у куц, аж у куці Лях, як жлукто лежить.
 То козак козацький звичай знає,
 З коня встає,
 І Ляха за чуб хватає,
 І келепом по ребрах торкає.
 То Лях до козака словами промовляє:
 «Луче б, козурю, могли мої очі на потилиці стати,
 Так би я міг з-за річки Висли на Україні поглядати»¹⁾).

На Україні в момент нового розриву з Поляками, розуміється, ходили різні толкування того розриву. Поруч більш реальних, які поясняли сей розрив панськими та жовнірськими утисками (як в думі) або задніпрянською різнею, як у наведеном вище оповіданню еромонаха Гавриїла (с. 418), оберталися й більш фантастичні. Взірцем може служити отсе оповідання переказане отимже Гавриїлом разом з попереднім:

«Після сойму послав гетьман сина свого послом до короля, і король прислав гетьманові з його сином булаву й корогву—щоб він був повним гетьманом козацьким. А се тому, що піби то на короля йде з військом турецький султан, так щоб гетьман з козаками був готов. І вів король йому самому прибути до нього на Оршине поле, близько Львова. Він був і поїхав до короля. Відїхав від Чигрина верст за 40, а їхати мав на Київ: в Києві зібратися з Поляками та з козаками та й їхати до короля. Але в дорозі стало йому відомо від козаків, що в Києві приготовлена залізна кобила, і Поляки б його вхонили і посадивши на ту залізну кобилу спалили. Він почувши такий злий замисел на себе, до Києва не поїхав, а вернувся назад до Чигрина. І післяв листи до всіх полковників, осавулів, сотників і всіх козацьких «урядників», аби вони зараз зїздилися до нього «на думу» на світлім тижні, аби до них уже вдруге про се не посилати. Тому гетьман у Полтаві не був. А що у нього тепер з полковниками і з иншими урядниками ухвалено, і як довго тим Татарам бути, що до Полтави прийшли, і куди вони мають іти, він про се не чув»²⁾.

Еромонах поїхав з Полтави 7 (17) квітня, при границі пробув два тижні, до 2 травня с.с.; не можна вгадати, чи він чув наведену легенду ще в Полтаві, коли рознеслася чутка, що гетьман змінив свій намір і до Полтави не приїде, — чи оповідали йому се потім. Вона интересна з історично-фолькльорного погляду як приложення до Хмельницького звісної легенди про Наливайка, що в старшій, більш автентичній своїй формі говорила теж про спалення на «залізному коні», чи «мідяній кобилі», себто розпечений штабі. З історичного становища дуже цікавого, що при всій фантастичности се оповідання сходиться з цілком реальним фактом—польськими плянами обернути Хмельницького на Туреччину. Мабуть випадком—але дуже влучно—легенда транила в нерв тодішньої польської політики супроти козацчини.

Про велику великодную раду в Чигрині, що ухвалила новий курс української політики, крім тільки що наведеної звістки полтавського еромонаха, що Хмельницький відкликавши раду в Полтаві, призначену на вербній неділі, визначив натомість велику раду в Чигрині на світлім тижні, і закликав «всіх полковників, осавулів, сотників і всіх козацьких урядників», маємо ще оповідання московських вістунів. Вони потверджують, що ся рада відбулась, і доповнюють звістку еромонаха Гавриїла ще деякими цінними подробицями. По перше—кажуть, що участь в раді взяли також татарські мурзи, з того татарського війська, що не було відправлене, а далі стояло недалеко Полтави. По друге—що предмет наради був опевитий глибокою таємницею,

¹⁾ З херсон варіянта. ²⁾ Польські справи 1652, стовб. 1-а.

і на розрив з Поляками не було дано ніякого натяку, так що ширші козацькі маси по корсунським предеденті склонні були думати, як то ми вже бачили вище, що Чигринська рада принесла ще більше зближення гетьмана і старшини до Ляхів і спільний з Татарами похід на Москву—як то й писали деякі оптимісти варшавські.

Маємо такий голос моменту. «Калмицький Татарин Артюшка» служив у якогось купця в Москві, а з літа 1651 р., приїхавши до Путивля, за намовою глухівського сотенного писаря Данила подався за козацьку границю. Ставши на службу у полковника Пободайла їздив з ним під весну 1652 р. до Конотопу і до Смілого, і тут відстав від нього коли Пободайло в початках квітня н. с. з Смілого поїхав до Миргорода (сі роз'їзди Пободайла не без значіння в його ролі наказного гетьмана і особливо довіреного чоловіка гетьмана, в котрій його далі побачимо). Подякувавши Пободайлові «Артюшка» їздив протягом кількох тижнів по прикордонних містах, збираючи вісти для московського вжитку: був у Веприку, Зінькові, Полтаві. На святім (страстнім) тижні при нім прийшов до Полтави лист від гетьмана полтавському полковникові, щоб він і з інших міст полковники їхали до Чигрина на «сейм», і полтавський полковник поїхав. «І від кримських людей, мурзи і бігородські (ногайські?) князі, чоловіка з 20 або й більше на раді у Хмельницького». Кримські й ногайські люди, що стоять у великім числі в полтавських сторонах, за рікою Ворсклою, «чекають від Хмельницького вісти, що там урядять, і з чим Хмельницький тих полковників і мурз відправить—туди кримські й ногайські люди зараз підуть війною, а до того часу стоятимуть у полтавських містах». А гетьман з Чигрина «безнастанно пише листи до всіх полковників з погрозами, щоб полковники розсудили листи до всіх городів, до сотників і козаків, аби вони мали на готові зброю, коней і всякий запас (були запасні, конни и оружьи), і щоб ніхто не був без коня і без зброї,—а щоб ішли в пограничні з Московщиною городи. «І сотники, отамани й козаки всі в зброї, стоять в пограничних городах: Полтаві, Зінькові, Гадячу і на Веприку». «А на Веприку сотник Михайло Жураковський говорив йому, Артюшці, не потайки, а в голос, і приїзжі сотники, що бували на Веприку в своїх справах, і багато козаків веприцьких (в Веприку головню проживав Артюшка, кинувши Пободайла) говорили, що по всіх городах так козаки поміж собою постановили: коли Б. Хмельницький з Ляхами замириться вічним миром, то всі козаки з кримськими й ногайськими людьми підуть певно війною на царські країни.—«Тільки нам і чекання буде, поки Хмельницький з Ляхами договориться та помириться: зараз підемо війною на царські сторони». При тім наказували Артюшці, щоб він сього московським людям не говорив, а тримав у секреті. Таке ж доводилося йому чути в Зінькові й Полтаві¹⁾.

Теж саме оповідала в Каміннім 4 (14) травня станиця (роз'їзкі вістуні) що їздила за вістями до Полтави. «З Полтави і з інших міст поїхали полковники до Б. Хмельницького на раду, щоб учинити договір з Ляхами і замиритись. Кримські люди стоять в Полтавських містах, за р. Ворсклою, а мурзи тих кримських людей в Чигрині у Хмельницького. Стоятимуть кримські люди в полтавських місцях, доки Хмельницький відправить полковників, а куди підуть кримські люди війною, козаки не сказали. Козаки стоять збором по всіх граничних містах: в Полтаві, Зінькові, Гадячах, і ве-

¹⁾ Розрядного приказа приказний стіл, столб. 186 л. 728-9, 738—6: свідчення Артюшки Тимофеева 4 (14) травня в м. Каміннім і в Москві в Розряді 12 (22) травня.

лено їм бути конним і оружним». На кого вони готовляться, козаки не сказали і великі станиці зараз вертати з Полтави за границю¹⁾.

Як бачимо, плани розриву були старанно замасковані гетьманом. Лівобережні полки були змобілізовані при московській границі, і пускались чутки, що готовиться спільний з Татарами похід на Москву. Поки польські полки ще стояли за Дніпром, гетьман не вважав можливим відкривати свої наміри: сполучившись з литовським військом на випадок тривоги, сей задніпряньський польський відділ міг стати дуже серйозною загрозою для Козацтва. Тому чигринські наради були ослонені підльною таємницею, і видимо були умисно протягнені, так що потривали мабуть до середини мая н. с. (православна провідна неділя була 4 н. с. травня, а 14 травня н. с. задніпряньські полковники ще не повернулися з ради).

Рада, зложена, як тепер знаємо, з козацької старшини і татарських делегатів, мусіла констатувати, що Річчосполита не потвердила Білоцерківського трактату і таким чином звільнила гетьманське військо від присяги зложеної на білоцерківські пакт. Далі мусіла ствердити, що свевільства, насильства, акта вірономства й німсти з боку впровадженого до маєтностей і урядів поміщиків і старшинських урядників та допущеного до леж жовнірства вивили повну неможливість якого небуть співжиття з польськими елементами. Мусіла винести резолюцію, що військо повинно встати в обороні своїх вільностей і всього українського люду, що стоєв під його протекцією, і радикально очистити Україну від Поляків, а супроти такої перспективи нової війни—забезпечити себе поміччю. Мусіло наступити рішення—наслати знову до Татар по поміч і звернутися з таким же прошенням до царя. Можна думати, що поруч офіційної відповіді, записаної в наведеним вище протоколі, Іскра привіз вражіння певного наближення московського уряду до козаків, більшого ніж досі (паралельно з наростанням незадоволення Москви з польського уряду, що записав і московський протокол 22 березня). Побачимо, що український уряд, не звертаючися з формальним проханням до Москви за поміччю, далі потрохи кледе в сю ногу (лист Хмельницького до Хилкова трохи нижче).

Все се військо мусіло ухвалити—санкціонуючи своїм авторитетом новий розрив з Польщею і приймаючи на себе відповідальність за нього. Се само собою розуміється; для того й була призначена не звичайна, гіснша рада вищої старшини, а ширша, загально-військова. На жаль, зістається неясним, чи на санкцію її було подане також і відновлення волоської справи, що мало послужити притокою, чи формою того розриву з Польщею.

Ся справа може нам здаватися не стільки справою війська, скільки династичною справою самого Хмельницького—але вона близько зачіпала козацько-українську політику. Для війська мало важне значіння, з огляду на новий розрив з Польщею, чи молдавський володар буде далі стояти по стороні Польщі і псуватиме всякі інтереси козащини, чи навпаки буде змушений звязатися з гетьманом. Тому правдоподібно, що в якійсь формі і ся справа була ухвалена військом в загальнім комплексі козацької політики: відносин до Польщі, Туреччини й Дунайських князівств. Молдавський господар був посередником для Польщі в відносинах до Криму і Туреччини, і в сій ролі його було трудно поминути, коли вставало питання про війну з Польщею в союзі з Кримом і Туреччиною.

¹⁾ Тамже л. 730-1.

Нас, розуміється, вражає, що тим часом, як українські маси тікали з під козацького реґіменту за московську границю, лишаючи гетьмана і старшину на міліні,— гетьман і старшина замість заходитися коло спіннення сеї небезпечної утечі утворенням кращих і певніших умов життя для сих мас, заходилися коло волоської авантюри. Але, з одної сторони, утеча селян і козаків на схід могла їм тоді не здаватися ще таким серйозним і небезпечним стихійним явищем, як ми його бачимо тепер з історичної перспективи; старшинські верхи могли думати, що се явище зникне, як тільки польські пани жовніри будуть видалені з України, в останнє, певно і твердо. А з другого боку—ся волоська авантюра, як я тільки що сказав—могла здаватися їм дуже важною і серйозною ланкою в системі тих моментів, які повинні були остаточно розв'язати українсько-польські відносини і забезпечити Україну від польських аспірацій.

На превеликий жаль, ми ні разу не знаходимо якоїсь декларації гетьманського уряду в інтерпретацією його волоських плянів. Але признаючи в повній мірі всю короткозорість, виявлену гетьманом і старшиною на сім пункті, ми не повинні не доцінювати тих мотивів, які надавали серйозне значіння волоській справі. Безсумнівно, велику роль тут грали династичні амбіції гетьмана—що йшов тут за старими прикладами давніших козацьких ватажків і пограничних українсько-польських магнатів, як Дм. Вишневецький-Вайда, Самійло Корецький й инш., і новішим взірцем посвоячення з волоським господарем Януша Радиви́ла, що взагалі не давав спокою гетьманові своїм двозначним становищем (опозиційним супроти короля і коронних магнатів, сприятливим супроти православної Русі—і таким незхопним для козацької політики). Певно, що старшина і не поділяючи гетьманських фамілійних мотивів, могла часто коритися плянам гетьмана або притакувати їм з простого сервілізму. Але було багато такого, що оправдувало з становища української політики бажання гетьмана прив'язати до себе волоського господаря як не волею то неволею, і змусити його запрягтися в українського воза навіть проти своєї волі.

У таких людей імперативної, деспотичної і нестримної вдачі як наш гетьман, така психологія накидання своєї приязни оружною рукою вповні правдоподібна.

Протягом всеї українсько-польської війни Лупул, як ми бачили, грав ролю вірного союзника-секунданта Польщі. Він шпіонував за гетьманом, доносив Потонькому і королеві про його закордонні зносини. Старався шкودити йому в Криму і в Царгороді, паралізуючи його заходи і впливи, його старання забезпечити собі татарську й турецьку поміч і союз. Очолював і дискредитував гетьмана і старшину перед ханом і отоманським диваном і паралізував по змозі поміч українському повстанню. Його ворогування болючо ослабляло позицію Хмельницького як оборонця православної віри против католиків—що також значило досить багато в українській політиці. В воєнних операціях Волощина під проводом Лупула віддавала польській стороні важну стратегічну послугу, служачи певним прикриттям правого польського фронту. Нарешті—те що я вже казав: замість того щоб впливати на свого зятя, шефа литовських сил, в напрямі солідарности і підтримки Хмельниччини, Лупул своєю ворожечю настроював против неї і литовське магнатство і всякі дісидентські елементи, що в переконаннях старшини повинні були приязно і солідарно підтримувати Козаччину.

Я вже кілька разів підчеркував сей психологічно-політичний мотив і ще раз отсе нагадую про нього. Хмельницького й його однопумців незвичайно хвилювала неприємна позиція Януша Радиви́ла. Як євангелік, наслідник традиційного союзу

Радивнів з православними і козачиною, як ворог короля і польських магнатів, покритий і поминений королем у своїх амбіціях¹⁾, він повинен був бути їх союзником, так здавалось їм, і їм страшенно хотілось мати його союзником, бо вони думали—перебільшуючи до певної міри реальні можливості—що перейшовши на сторону Козаччини, Януш зробив би її союзником все в кн. Литовське. Але Януш ухилився. Замість підтримувати—безжалісно громив козаків в останній війні. Се незвичайно хвилювало українських політиків. На останнім соймі його відносини до королів і польської шляхти незвичайно обгострилися; здавалось, що більше ніж коли небудь він стояв на повороті до Українців. Здавалось, що як би тепер його тесть, волоський господар, перейшов на сторону Хмельницького, ставши швагром, се б остаточно перетягло і Януша, і з ним Литву. Козаччина в боротьбі з Польщею одержала б замість погроз союзне прикриття на обох своїх крилах—полудневим і північним, волоським і литовським.

Тоді справді союз православних і дисидентів Польщі й Литви можна б було укоронувати посадженням на польським престолі спільного союзника, кальвина Ракоція і перетворити Річсполиту в федерацію трьох автономних держав, зв'язаних через Семигород і Україну з системою турецьких васальств, з одної сторони, з протестантською лігою (через Ракоція і бранденбурзького курфюрста)—з другої—і включно до свого «шорда-протектора» Англії, великого Кромвеля, протектора всіх противників папистів. Для того варто було дати доброго штурманця Лупулові, коли він не хотів добровільно вийти в широку розчинені для нього українські двері.

Обставини для того виглядали сприятливо. Польське військо—що певно взяло б в оборону вірного союзника і сторожа Польщі, було деморалізоване, незаплачене, змарніле, і у нього—як і в цілій тодішній Польщі, не було здібного і авторитетного провідника. Татари, жадні реваншу за берестецьку нечесть, дійсно готові були на кожний поклик Хмельницького рушити з ним у похід. До того ж у них саме виїшла зачіпка з Волохами й Поляками, котра, при охоті, могла послужити й за casus belli²⁾.

¹⁾ На останнім соймі король не дав йому великої булави в кн. Литовського, хоч вона йому всяким правом належала.

²⁾ В збірці Голінського заховалися листи хана і його візира Сефер-казі до воєводи Лупула, без ближчої дати, але очевидно—з сього часу, в справі пограбування Волохами й Поляками кримських ліслянців, що йшли з Білгорода. Вони майже однакові в змісті, крім вступної фрази, і се помагав відреставрувати їх зміст, очевидно покорочений або понований копійстами (значніші додатки в листу Сефер-казі я означав дужками):

«Вельможний між монархами покоління Месієвого, преславний між вибраними слугами Ісусовими, приятелю наш воєводо волоський! Дається вам до відома, що дійшло ух наших: що подорожних, а саме тих, що пускаються до країв наших з Білгороду, по дорогах забирають і розбивають. Ми тому довго цілком вірити не хотіли, аж доки Жабі-ага наш білгородський виправив до нас кількох людей з листами (в нільних справах) і їх на Кочубею (Кочай-бею) кілька поганців напавши розбили, двох живцем узяли, а решта ледво втікла, два чи три, і прийшовши до нас, таку дали відомість, що між тими розбійниками спільно з Поляками мішалися й Волохи. Про них (Волохів) ми не сумніваємось: не думаємо, щоб то було за вашою відомістю, а скорше так припускаємо, що то справила якась купа свавільних Поляків, виїхавши в поле. Але чи то вони робили з якогось позволення, чи як опришки виїхали для здобичі і крадіжки,—посилаємо до вас Шахдеміра (Шайдеміра), слугу нашого і жадаємо, аби ви нас повідомили, чи вони за дозволом, чи своєвільно

Турецький уряд був далі настроєний для Хмельницького сприятливо, і до того настільки зайнятий власними справами, що певно не взяв би в оборону Лунула і не став б за нього мститися. З своїми ближчими сусідами—воєводою мунтянським і володарем семигородським Лунула стояв в відносинах напружених і міг від них сподіватись тільки чогось ликого, а не помочи. Хмельницький міг зробити з ним що хотів, і крім здійснення його династично-політичних комбінацій се ще мало ту добру сторону, що давало змогу перейти на воєнну ногу з Поляками, коли вони візьмуть Лунула в оборону (що можна було передбачити напевно!) — не виповідаючи їм війни і не порушуючи Відоцерківських пактів з свого боку.

Правдоподібно, тоді ж зараз, після ради, що мусіла закінчитися в середині травня в. с., післано було до хана прохання прислати поміч «з травою», а полковникам і сотникам наказано готуватися до мобілізації так само, як трава підросте настільки щоб можна було пуститися в похід.

Тимчасови польська сторона—оскільки мала час думати про козацьку справу, губилася серед суперечних вістей про поводження її пляни Хмельницького і старшини. Кашпер скарижився нунцієві в травні, за тиждень перед батозьким погромом: «Доводять мене до того, що я вже нічого не розумію, бо одно мінї пише гетьман (Каліновський), а друге воєвода київський, і одно просто протилежне другому»¹⁾.

Кисіль весь час заневняв в лояльності козацького гетьмана; Хмельницький дійсно дав їх аж надто—коли рахувати сюди, як то робив очевидно Кисіль—вісі його

на здобич в поле виїшли. Пильно просимо, аби ви пильно довідалися про се, правдиво й найдосконало нас сповістили (і коли то на якихось своєвольних Волосхів покаже, нехайну справедливість над ними учинили). І що тикається Поляків правдиво і досконало нас повідомить, чи то за чимсь дозволом і причиною? (Ми з ласки божої ні трохи тим не турбуємось, що нам король польський пактів не дотримує. А коли він тим хвалиться і в ниху вдається, що військо наше раз дало себе відбити, і при тим 30 або 40 Татарів там лишилось, тоді нехай знає, що натомість тих поганців Поляків чотири або п'ять тисяч у нас у неволі дише. А крім того, коли ми потім під Білу Церкву до козаків прийшли, того поганства 300 або 400 пропало—вони тепер у Татар в тяжкім в'язненню). Хвала Богові, ми не вловні покладаючися на пакти уложені з королем польським, маємо літом і зимою і на кожен час завсідї готові військо Татарські, Ногайські і всі Кримські, що неустанно преслать війни з Поляками; до Бога зітхають—про що ви можете ще краще знати. А коли вони, розірвавши пакти, вишлють військо против козаків Запорозьких, нехай знають, що наші Татари змилюються над душами (козаків), і не залишать їх ратувати хоч зимою хоч літом. (Тепер вони відпочивають і коней годують, готові будучи літом і зимою і на всяк час). Нехай же знають про таку приязнь і любов татарську до козаків. (Не прагнемо нічого більше, як тільки щоб Бог поблагословив наше військо як правдиво мусульманське, коли вони нам винного харачу не віддадуть). На кінець молитви до того, хто єсть дорога правди... (с. 572).

Лист Сефер-казі аги починається такими словами: «Пункте приязни, прикладе любови широї і милїи приятелю мїї», а в додатку має карточку, з проханням післати «до Поляків» свого чоловіка і переказати, щоб вони повернули назад тих узятих в неволі Татар, коли хочуть згоди,—«а коли вони в тім відмовлять і забраних в'язнів нам не пришлють, ми тим турбуватись ні трохи не будемо» (с. 574).

¹⁾ Жерела XVI с. 142 (депеша 28 травня).

розправи з своєю козацькою опозицією, і всі його заяви готовності воювати кого-будь: кого скаже король. Кисіль взявся намовляти його до морського походу на Турка, як ми знаємо, і на початку квітня в Варшаві одержано одночасно з відомостями про задніпрянську різню лист Хмельницького до Кисіля, де він висловляв згоду на такий похід. Кисіль з тріумфом переслав його королеві, як доказ свого високого дипломатичного успіху (на жаль не маємо сих листів в повнім тексті¹⁾). Цілини морського козацького походу, що ним Польща хотіла вицідити трохи монети з венецької сінборії й інших інтересованих сторін, були в тім часі такою загально-відомою річчю, що того самого дня коли польський нунцій сповіщав Рим про сей успіх— з Угорщини австрійські агенти вже доносили—очевидно з джерел найближчих Туреччині, що на Чорнім морі з'явилося кілька козацьких чайок, вони спалили кілька надморських міст, і се викликало в турецьких кругах великий переполох²⁾.

А кілька тижнів пізніше Каліновський повідомляв Варшаву, що Хмельницький про сі польські інструкції сповістив хана з ріжними додатками: що він отримав наказ—йти в похід на хана чайками, тим часом як король пошле польське військо суходолом. Повідомляючи про се хана, Хмельницький мовляв запевняв його в своїй приязни—що він ніколи не виконає такого королівського наказу, навпаки він готов з усіма козацькими силами підтримати хана і радить йому покарати Польщу за таку лукаву політику. Се, мовляв Каліновський, причина чому в Криму готуються до походу³⁾.

Король ставився до сих алармів Каліновського не дуже довірливо; при побаченню сказав нунцієві, з приводу сих вістей, що вони походять від молдавського господаря, а той умисно піддає королеві й Річчосполитій ріжні підозріння против її неприятелів⁴⁾.

Дійсно, перед тим ціла серія таких сенсаційних повідомлень провалилася самим скандальним способом. Короля сповіщувано, що Москва збирається і присуває військо на границю. Турецьке військо суне на Молдавію і Валахію. Перехоплено листи козацьких послів висланих до хана, і обіжник Хмельницького, котрим він наказував козакам і селянам бути на поготові для нової війни з Польщею⁵⁾. Кінець кінцем

¹⁾ Жерела XII с. 139.   ²⁾ Жерела XII с. 173, депеша з 11 квітня.

³⁾ Жерела XVI с. 142, депеша 25 травня.   ⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Мабуть се той «універсала», надрукований в польських перекладі у Трабовського *Ojczyście-Spominki II* с. 131, і в повнім довірем повторений Костомаровим с. 489: «Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького, староста чигринський (!). Відомо чиню всім, а особіна полковникам, осаулам, сотникам і всім молодцям війська Запорозького, по містах, місточках і селах будучим, і Ляхам побратимство з нами тримаючим (!). Уважаючи на певні й великі прикrostи й кривди, що нам перед тим Ляхи чинили і тепер чинять—силу молодців військових фальшиво і безвинно катують, мордують і гублять; працювати кажуть не тільки в дні звичайні, але й божі, чоґо наша віра терпіти не може і не допускає. А до того за так великий час справді кожен чоловік по всій Україні заживав вільности і трудно йому забути, що він паном був над своїм паном, і на війні з собою рівнятися панові казав,—працювати знову всім нам не хочеться. Тому щоб нарід наш міг видертися з тої неволі, при такій добрій оказії, якої ще ніколи не було, і коли гірших не упускаймо, то тепер поготів найкращої опускати не годиться, бо Ляхи самі не знають, що роблять і своїм безмірним зухвальством самі себе хочуть погубити, а нам житте дарувати,—я наказую, аби не тільки кожний (козак) поготів, але й поспо-

викрито автора сих усіх сенсацій і всаджено до вязниці; він виправдувався, що дістав сі «документи» з других рук—але на жаль нунцій, що записав у своїй депеші з 4 травня все се, не назвав імен, що при тім мусіли бути названі ¹⁾. Було б цікаво їх знати.

З другого боку против тих заспокоюючих вістей, що приходили про Хмельницького, підносилися різні сумніви й побоювання. «Хмельницький громить своєвільників, вивів против них кілька полків, щоб їх приборкати,—але побоюються, що під сєю маскою вони без великої сварки об'єднають свої сили, а до сих схизматиків можуть пристати й схизматики московські» ²⁾.

«Пішла чутка, що Хмельницький радо виступить (разом з Татарами) против Москви з козаками виключеними з реєстру, аби дати їм якесь заняття й забезпечити себе з сеї сторони (від вишичників), коли дістане відси (від короля) відповідні інструкції. Але при тім можна побоюватися, щоб під сим претекстом він не схотів об'єднати навколо себе тих що тепер не з ним, і потім звернутися против Річчиполитой разом з згаданими двома потентатами (царем і ханом)» ³⁾.

«Про Хмельницького нема вказівок цілком противних згоді, але се певно, що він має зносини з неприятелями Корони і підтримує в ними приязнь. Тому мають підозріння, що воєнні приготування Московитів і Татар се його інтрига—як то виразно пише воевода чернігівський (Каліновский)» ⁴⁾.

Кінець кінцем, король хоч і не довіряв алярмам Каліновського, але з огляду на повторювані звістки про підозрілі зброєння Москви і Орди і зносини з ними козаків, дав себе переконати в небезпечности того розпорошення польських сил, що він зарядив при кінці попереднього року. Каліновский раз-у-раз вказував на се, добиваючися концентрації, і в квітні задніпрянському війську дано наказ іти до польного гетьмана, до його браславського обозу ⁵⁾. Через невиплату платні за довгий час, його

литий чоловік мав всяку готовість потрібну для війни. Особливо аби добре поживою зацася, ще перед Великоднем. А по Великодні коли мої листи оголошені будуть і кождому відомі, котрі я як побачу (догідний час?), так ро-зішлю,—аби на завтра по одержанню відомости про листи мої не загаялися рушитися до обозу і йти на призначене місце. Але без моєї волі рушитися нехай ніхто не важиться, аби не далося причини Ляхам до війни—хоч вони її гвалтом шукають і покою дати не хотять, хоч і обіцяли. Для кращої віри і певности той лист при печаті війська Запорозького і рукою своєю підписую(!) Писано (!) в Чигрині 24 марта 1652 р. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького.

Не тільки дата сього «документу» не можлива, але й зміст дуже надуманий, інформативний, мотивований, а підчеркнені мною стилістичні недорічності ясно показують, що маємо тут діло з фальсифікатом.

¹⁾ Жерела XVI с. 140—1. ²⁾ Депеша нунція з 20 квітня.

³⁾ Депеша з 4 травня. ⁴⁾ Депеша з 11 травня—Жерела XVI с. 141.

⁵⁾ В латинській тексті дневника Альбр. Радивила: «Шпирилася чутка про відмовленю змову між Татарами й козаками, і гетьман коронний Каліновский постановив, аби військо як найскорше вібралося до кути. Отже дано наказ, щоб частина яка була за Дніпром перейшла (Дніпро) і прилучилася до нього і до обозу в місці ним визначенім. Але наші як завсіди так і тепер ішли занадто довільно і не прийшли на час»—копій Осол. 117 л. 183 об. В друкованім польській тексті (II с. 469) се місце трохи змінене і попсоване.

Супроти сеї звістки цілком безпідставною являється увага док. Кубалі (II с. 315), мовляв Каліновский «настільки був певен, що обійдеться без війни, що не подумав навіть викликати 4000 які стояли за Дніпром». Ми бачили, що навпаки Каліновский неустанно пророчив війну і нарікав на недостачу війська.

сили дуже змаїли: замість 25 тис., що значилося в комютах, фактично було всього коронного війська тільки 15 тис. З ним, як оповідали в Варшаві, Каліновський намірявся запобігти сполученню козацького війська з Ордою. Хотів з-початку заступити дорогу Орді, про котру йшли вісті, що вона йде на Молдаву, громити господаря (так очевидно алярмував господар Каліновського), а коли вдасться її прогнати,—звернувся на козаків і погромивши їх привести до послуху, та зашепити на місце тої фактивної згоди дійсний спокій¹⁾. Але задніпрянське військо сунуло поволи, роздумуючи більше над способами, як змусити уряд до розплати, ніж про те як приборкати Козаччину. Як довідуємося від Єрліча, воно тільки в травні покинуло свої задніпрянські становища, тільки 14 червня н. ст. переправилося до Києва—і тут довідалося вже про погром браславського корпусу.

Каліновський не дочекавши їх приходу необережно вийшов на шлях Орді, яка вже за той час встигла сполучитися з частиною козацького війська, що мав під рукою Хмельницький.—Наштан собі смерть, а коронному війську страшений погром.

Загальна мобілізація козацького війська була переведена тільки при кінці травня н. с. Маємо сим разом цікавий і вповні автентичний мобілізаційний об'язник полковника прилуцького Яска Воронченка:

Яско Воронченко, пулковникъ прилуцкій. Веємъ вобец и кождому з товаришовъ полку нашего Прилуцкого. Вѣдомо чиню вамъ сим писаниемъ моимъ от старшого и до меншого и розказую вамъ именем и владзею пулковництва моего: Скоро писане мое дойдет вас, того ж часу абысте бы всея як нарыхлеи до полку стягали зо веємъ. Кдыж я тепер с полкомъ стою под Миргородком на Осницѣ, а вам писаніе мое посылаю через товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Кущенка, Конона Саченка, абысте бы якъ нарыхлеи поспешали, не только реестровые, але и не реестровые; абы добрыи молодце из добрымъ оружіемъ—рад прииму за товаришовъ. При тымъ вас Господу Богу поручаю. Писанъ на Осницѣ року 1652 мая 18 дня. Вам всего добра жичливый выше писаный пулковникъ рукою власною. (Писано одною рукою на невеликім листку, 25 на 15 ц. м., вздовж, без печатки. На долі приписка: До Дептавки до Самбора до Стричовки и от города до города абы-сте слади)²⁾.

Збірним пунктом призначено Переяслав: оповідає сівським вістунам в Прилуці сотник Семко, що збираються в Переяславі козаки чотирьох полковників: полк Переяславський, Прилуцький, Миргородський і Полтавський, а стояти їм до указу В. Хмельницького³⁾.

Пободайло, що зумів щасливо перебути всю сю задніпрянську халепу (відно, що Хмельницький вірив його лояльності супроти себе, тому покрити покровом ігнорування уся його обструкцію реестрові, білоцерківським пактам і т. д.), був знову призначений наказним гетьманом, не Сівєрциани тільки, а всього Задніпряв'я⁴⁾.

¹⁾ Жерела XVI с. 142—3, депеші з 25 травня і 1 червня.

²⁾ Польські справи 1652 р. ст. 1 а. ³⁾ Тамже.

⁴⁾ «А по сю де сторону гетьман Хмельницькой велель бытъ гетманом в свое мѣсто с козаки: с полками с Миргородцким, да с Переяславским да с Прилуцким, да с Полтавским, полковнику—ему, Степану Пободайле. Да с ним же будут Татаровя многие люди. И онъ де, Пободайло, ждет за собою в Нѣжини козаков и татар вскорѣ, а собрався ему в Нѣжине, итить к Чернигову битца с паном Радивиломъ. Се вѣсти привезени до Сѣвска 14 (24) червня, вѣстуні були в Нѣжині, коли туди—«июня в 9 день пришла вѣсть подлинная, что какъ Радивиль с Ляхами и з гусары и з жолнѣры и с Нѣмцы со многими людьми возятца на судахъ черезъ Днепръ подъ Любичемъ во многихъ мѣстахъ, а в го-

З виходом польського війська за Дніпро, в останніх днях травня н. с., Пободайло прийняв командування і почав наново організувати оборону північного фронту: против сподіваного наступу литовського війська Януша Радивиля, а людність—міщани, селяни, козаки взялися до нового очищування краю від Поляків та Берейв, та відновлювання козацького ладу. Слуги Вишневецьких-шляхтичі, що в числі 27 прибігли на путивльську заставу 25 травня (4 червня н. с.), оповіли тут, що з Миргорода приїздили до Красного реєстрові козаки по збіже, яке у них вібралось, і привезли листа невнати від кого, і їх піддані почали збиратися на раду (круги заводить) та по давньому писатися в козаки. І сказали їм їх піддані потайки, аби Поляки з городів виходили, і вони побоявшись втікли до Путивля ¹⁾. Як бачимо, повстанці поведилися тут зовсім милостиво і не виявляли ніякого бажання помститися. Звісний епізод, розповсюджений Самовидцем про чудо, що сталося в Конотопськім замку з сімєю тушешного урядника Сосновського, що жила тут з ним весь час від першого року повстання, і тільки після батозького погрому, як «тут на Задніпровю багато старост побивано», сих Сосновських якись своєвільники побили і покидали до замкової криниці ²⁾,—очевидно не був і тепер явищем загальним ³⁾.

Але радість народу з приводу визволення буда захмарена вістю, що на місце польських хоругв ідуть Татари, вислали Хмельницьким на північний фронт, для оборони Лівобережжя від литовського наступу. Вище цитовані путивльські вістуні, або були в середині червня ст.ст. в Ніжині, оповідали, що з Сосниці та Борзани всіякі люде тікають за Десну на сей бік (московський очевидно)—тому що бояться Татар, що ідуть в поміч Пободайлові ⁴⁾. Безсумнівно, що ся перспектива нової війни,

родь Любиче и в Чернигове застыли жолнере Радивилюва полку. А идет де пан Радивил для того чтоб де ему своими людьми засесть все украинные городы. И их де, Павлика с товарищами в Нъжине полковник и жилиецкия люди из города не хотъли выпустить, а хотъли де их засадить с собою в осаде. И тово ж де числа, часа за 3 до вечера, в город Нъжин приѣхал черниговский полковник Степан Пободайло, а с ним де козаков сот с пять, и ево де, Павлика, с товарищем из Нъжина выпустил». Польські справи 1652 р. ¹⁾ Тамже.

²⁾ Наведу се характеристичне оповідання для тих читачів що не мають під рукою літописи, сучасним правонисом: «Як Калиновского знесено на Батозі, зараз і тут на Задніпру старост, урядников много позабivano. Где і того старосту в томже замку Конотопском тая своеволя убила, а женою і дітьми, особ четверо, і тамже в том замку Конотопском в колодяз всіх вкинено. Которое то забойство сталося о святой Тройці. А той колодяз был глубокий сажней коло десяти, ежели не больше. І так тые тіла побитых вставали в том колодязі в воді аж до Воздвиженія честного хреста. І в той час незнатъ откуля узляла ся вода, і тот колодязь исполнила, і усі тіла тые наверх вынесла. І як оныє з тосй води побрано, знову вода уступила на свое місце вниз в колодязь, при очах многих людей, а тіє тіла в цілости оставили. Которіє-то тіла жители конотопскіє тамже неподалеку того ж колодязя викопавши яму поховали» (с. 33). Бувало і навпаки: де були значніші польські залоги, вони розправлялися з козаками, щоб залобігти повстанню; так оповідав в Сівську 30 н. с. травня вістун, побувавши в Новгороді Сіверськім: відстароста Бальцер Меланчинський більше як 60 козаків «в воду насаязав», ні одного не лишилося (Пол. спр. 1652 ст. 1 а).

³⁾ Можна ще навести звістку еромон. Гавриїла: «Що був приїхав до Полтави польський урядник Соколовский, то його козаки держать під доглядом, а назад не пустять». Польські справи 1652 р. ст. 1 а. ⁴⁾ Тамже.

наступу литовського війська і под., мусіла тут викликати новий ісход людности за московську границу.

Одночасно рухавка на панів, біляш кривава місцями, місцями безкровна, пішла й по Правобережжю. Єрлич оповідає в своїх записках: «Мая 29 тривога велика повстала по всім воеводстві Київським і Браславським, від безбожних зрадників козаків, що забули страх божий і зверхність королівську і присягу свою, недавно зложеноу під Вілою Церквою». Те саме записує і Самовидець, в таких же загальних виразах: «И в том року знову по городах много панов пропало, которіе на свои маестности понаездили били: бо знову оных посолство позабивало, и козаки, що уступили били з своих дворов, знову ся понаворочали». Як показує текст, слова сі належать до Правобережжя, але конкретніших відомостей про побивання панів тут не маємо, і треба думати, що по попередніх досвідах пани були настільки обережні, що не багато з них вложило головою сим разом.

Сам гетьман після чигринської ради виїшов на схід з Татарами, що з своїх підполтавських становниц вислали частину на Чернигівщину, як ми бачили, а з головними силами пішли на правий бік Дніпра, в напрямі Волощини. Самовидець доволі вірно віддає сей момент: Хмельницький «видячи, же жолніре що далей срозиними на зюдей ставовят ся, витягши хана з ордами и усему козацкому войску не озлаймуючи, але тилко тіе полки зостаючие поблизу Чигрина з собою узавши, поїшоу в поля противко орды». Тут тільки та помилка, що самого хана з ордою не було, а поза тим маємо те саме що шпрше оповідає сучасний свідок цього походу, післанець путивльського воеводи кн. Хилкова, що саме привіз листа гетьманові і від нього відповідь Хулкову:

«Приїхали вони до Чигрина мая в 12 день (ст. ст.) і в Чигрині гетьмана Хмельницького не застали: сказав їм городовий отамап, що гетьман з своїм полком пішов з Чигрина в степ на урочище Борок, не доїздячи Чорного Лісу, а чого—того в Чигрині не знають. І давши їм підводи і харчі, того ж дня виправили до гетьмана, і мая 13 вони приїхали до гетьманського табору в урочищі Борок. Писар Вигоревський взявши у них листа, велів почекати в шатрі для приїзжих (сїезжем шатр), а перебувавши у гетьмана, сказав обозному Федорові Коробіці, щоб узав до себе поїть і годувать. А гетьман того дня пішов з Борка далі річкою Тясмином, і з обозу Уздив до Татар, а вернувся до обозу під городом Тарасівкою, і з ними приїхали мурзи, чоловіка з вісім, а найстарші між мурзами рідні брати Тугай-бея. І там в городі Тарасівці велів гетьман Хмельницький бути у нього ввечері мая 15, і в розмові казав, що Поляки трічі складали з ним згоду і хрест цілували, але згоди не дотримують, і винишкої весни вирубали їхні козацькі городи Липовець і Ребухи, а тепер збираються на козаків війлою, і він, гетьман, видівши сю неправду пішов на Поляків. Приїшло до нього в поміч Кримських і Ногайських Татар 30 тисяч, а над ними начальником солтан—чи сам хан чи царевич, то невідомо. Привели також при вих до гетьмана Німця з города Ольшани, що побор вибрав, і гетьман віддав його в полон Татарам. А до всіх задіврянських городів писав він, щоб Поляків і урядників по городах ковали. А самі козаки реестрові і нерестрові щоб ішли до нього, гетьмана, на схід. І при них приїшли до гетьмана полковники: корсунський, каміньський і черкаський з своїми полками. Гетьман відправив (післанців) з Тарасівки 17 мая і пішов на Умань. А сына свого Тимошка виправив з Татарами поперед себе—на Браслав до Плеского. А як зберуться (з усім війском) підуть на Поляків» (Поль. справи).

З сими післанцями гетьман вислав такого листа воеводи—захованого в оригіналі: Писать ваша милость рачаял ко намъ и Путивлица Максима Пленивого с товаришешъ прислать для проведываия задержаныхъ в Варшаве пословъ его царского величества до сейму ираншого. Который сеймъ отложили на дальший часъ, ажъ до августа мѣсяца Ляхи, и пословъ его царского величества ради дѣлъ каковыхъ держать и поки задержать, не вѣдаемъ. Однакъ Ляхи, неприятели наши, хрестияномъ вѣру великую чинятъ и на два обозы

войска збирають, за чимь и мы рушили-сьмо ся з войскомъ, а просимъ: рачь ваша милость причинити ся до его царского величества, жебы его царское величество насъ отъ милостивое ласки своен не откидалъ и руку помощи намъ давалъ противко неприятелемъ нашимъ; а мы служить готовы-сьмо его царскому величеству прямо и вѣрне. При семъ буди здоровъ и Богомъ хранимъ, а ко намъ друголюбивъ. Вашей милости всего доброго зычливый приятель и слуга Богданъ Хмельницкий, гетьманъ войска Запорозкого. Данъ съ табору отъ Тарасовьки, 17 дня мѣсяца мая, року 1652¹⁾.

Устно, відправляючи посланців, гетьман ще раз переказував своє прохання до царя, щоб він його «від своєї ласки не віддаляв». Витовський переслав окремого листа, виснаючи причини війни з Поляками—їх лукавство, яке він просив воеводу представити також цареві. Поляки сойм відкладають і зло на царя замишляють, військо литовське шлють під Стародуб, укріщення по городах обзирають і шпигів своїх скрізь тримають, а на наших християн біду чинять і військо на нас збирають²⁾.

Польські джерела дуже одводушно розповідають, що Хмельницький, виснаючи наперед себе сина з козацьким військом і Татарами, остеріг Каліновського, щоб він не боронив проходу сьому—мовляв своєвольному і від нього незалежному війську, за яке він не бере відповідальности, і не радить з ним зачатись, аби не вийшло якоїсь біди. В листі з 12 червня н. с. до звісного нам Міхаловського невідомий на ім'я кореспондент так оповідає на підставі того що він чув від недобитків з обозу Каліновського: «Останнього дня мая писав Хмельницький до п. гетьмана нашого, оновішаючи, що його синок Тимошко з своєвольними козаками-вишищниками і з Татарською ордою йде до тебе—будь обережний, бо певно завтра матимеш гостей! Не довіряючи тому вислано під їзд; але реєстрові козаки позастунали всі дороги і нашим під їздам було трудно пройти за ними, і так вернулися з нічим»³⁾. Австрійський агент пише з Варшави 17 червня н. с. «Всі одвостайно одовідають, а особливо двоє Татар—вірних підданих сеї корони, які недавно приїшли з сеї битви, що Хмельницький вислав до гетьмана сього коронного війська листа, повідомляючи, що він виснає сина свого разом з Татарами до Молдави, щоб збройно помститися над володарем сеї країни, за те що він обіцяв віддати доньку за його сина, а потім відмовив: він приятельськи просить у згаданого гетьмана пропустити його (сина) з військом, і радить йому з своїм невеликим військом не противставати великим силам (його сина), щоб не накликаєти вірної погібелі. Але (Каліновский) не повіривши сій звістці, заступив перехід, кудюю мав іти той син»⁴⁾. Твардовский розвиваючи сей мотив представляє осторогу Хмельницького в такій формі: він запитав Каліновського, нащо той заступає йому дорогу? син його йде на Волощину, Каліновському і королеві до сього нема діла, чи він дійде справи з володарем волоським чи ні; але він боїться, що коли Каліновский затримає його військо і Татар, то через молодість його сина може вийти яка небудь пригода. Тому радить йому відступити і дати перехід—тим більше що й позиція, ним занята, досить недогідна для його війська⁵⁾.

¹⁾ Памятники III с. 159; викропковані слова доповнюються з старої московської копії, що переховується в польських справах, в тім же стовбці.

²⁾ Польські справи 1652 р., ст. 1 а.

³⁾ У Голінського с. 581. ⁴⁾ Жерела XII с. 175.

⁵⁾ Частина II с. 71. Коховский теж підчеркує, як австрійська реляція, той момент в осторозі Хмельницького, що похід свого сина він представляв учинком своєвольним, зробленим против волі гетьмана (с. 320). Рудавский (с. 102) своїм звичаєм надає сій острові форму листу і пок. Костомаров

Досить се несподівано—в тодішніх польсько-українських відносинах, що як раз з польської сторони Хмельницький представляється таким лицарем: попереджає Каліновського про похід його сина і навіть робить йому приятельські остороги що до негодної позиції його табору, сорозмірно малих сил та можливо прикрих наслідків зачінки з Тимошевим військом. Пояснюється се тим, що Каліновський взагалі був непопулярний в війську і поза військом, як ми то вже знаємо, а крім того на нього як на мертвого валили потім всі нещастя, що сталися через сю нещасливу зачінку з козаками. Оден мемуарист таку його невчасну ітервенцію в волоську експедицію Хмельницького поясняє тим, що бувши вдовцем, Каліновський не вважавчи на свій старий вік сам був претендентом на руку господарівни ¹⁾. Очевидно, так іронізували сучасники з необережного пориву старого гетьмана.

Інші підносили нерозважну упертість, виявлену ним в виборі позиції—мовляв скритикованої самим Хмельницьким. Він вибрав гладку рівнину недалеко Бугу і Собу—таку велику, що мале польське військо не могло її опанувати: «і сто тисяч ледво б могло її оборонити», каже учасник. Каліновському, мовляв, вказували на се і радили зайняти позицію під Браславом або Райгородом, опираючись на їх укріплення; але він настоював, що мусить бути місце для тих військ, що наспівали до нього: для задніпрських поляків, відділу воеводи браславського й інших, що так і не встигли поспіти до нього. Позиція лежала на лінії Чптрин—Умань—Могилів і справді загрожувала дорогу на Волощину. Але сили Каліновського були замамі, щоб заступити сю дорогу Татарам, так як він хотів. Хмельницький сям разом малочі під рукою досить велику орду, поспішив заатакувати його, перше ніж надійшли польські задніпрські й інші контингенти—не повторив торішньої помилки. А заразом досить зручно, як бачимо, прибрав свій наступ так, що вина конфлікту спала не на нього, а на польську сторону.

Коли показався передовий татарський полк, сорозмірно невеликий, польська кіннота, не зібравши відомостей про неприятельські сили, відважно кинулась на сих передовців і завязала з ними битву, яка зайняла перший день, 1 червня н. с. Спочатку Поляки жвавим патиском збили Татар з поля, і трохи їх порубали. Потім, коли насіли більші татарські сили, вони збили з поля Поляків і змусили їх відступити до своїх позицій. Але поки йшла ся кавалерійська битва, насіли головні сили Хмельницького і через ніч обійшли польський табор так, що Поляки не помітили! Коли на другий день татарська й козацька кіннота відновили кавалерійську атаку, польська кіннота знову віддалася сій кавалерійській битві. Даремно, мовляли, досвідчений в Тридцятилітній війні комендант німецької піхоти Пшіемський загоди радив не відновляти битви, тільки окопатися з нішим військом, а Каліновському з кіннотою як найскорше відступити до Камінця і там зібрати сили для розправи з козаками й Татарами. Каліновський сеї наради не послухав, і за кілька годин побачив себе окруженим в коло козацькими й татарськими силами.

Деякі польські джерела представляють сю диспропорцію сил в гіперболічних розмірах: 12—20 тис. польського війська і кілька сот тисяч Татар, козаків і доохрестної української черни. В дійсности того не могло бути. Хмельницький роз-

---

ще більш літературно його обробивши (додавши дещо з Твардовського) навів його наче документ. Взагалі Батовську пригоду описав він цілком белетристично, розвиваючи натяки ріжних польських писань.

¹⁾ Pamiętnik Jemielowskiego с. 33.

порядка всього чотирма козацькими полками, де могло бути кільканадцять тисяч, і приблизно ксло 30 тисяч Татар, судячи з тих московських вістей, що були вище наведені (так далі, як побачимо, оцінює сю армію каміньдкий очевидець, що мав нагоду її добре приглядатись). Але Хмельницький видимо оперував своїми силами дуже зручно, а Каліновский по дурному.

Поки точилася кавалерійська битва, козаки приступили до табору, і не вважючи на звязту оборону «Німців», після кількогодинної стрілянини розірвали безколючу лінію табору,—довшу як на милю, і ввійшли до середини. Коли стало ясно, в яку халепу вскочилася, в польському війську почалась паніка, непослух, бунт: відзивались мовляв такі голоси, щоб Каліновского, як усьому винного, звязати й видати Татарам та тим купити собі вільний вихід. Каліновский з частиною війська відступив до укріпленя, заложених Пшемским; инша частина, побачивши, що козаки вже рубають піхоту в таборі, пустилися в розсипку, і з яких півтори тисячі їх втікло. Ті ж що зісталися в таборі—заложеним дійсно невдало, на безводному місці, почасті згнули, почасті попадали в руки козаків і Татар. Сам Каліновский поліг; оповідали, що йому одрубано голову, прибито на жердку і так повнесено на показ. Його обвинувачувано в сім нещастю з обох сторія: і з козацької і з польської; він, мовляли, піячив, по дурному розпоряжався, спровокував козаків і т. д., і був виною загибелі стількох славних лицарів. Поліг також його син, обозний коронний, згаданий Пшемский, староста красноставський Марек Собеский—довголітній учасник війни з козаками, староста теребовельський Юрій Балабан, староста винницький Одживольский і цілий ряд инших визначних шляхтичів¹⁾. Здобит Хмельницький майже всю віддав Татарам, але забрав собі певну скількість бранців, мовляв ратуючи від смерті—се оден варіант, але поруч нього другий—більш розновсюджений: що Хмельницький викунав у Татар їх бранців умисно щоб їх убивати.

Ми зараз повернемося до сих оповідань, а тут іще спинимось на звідомленнях Хмельницького і Виговського. Маємо їх сим разом; вони короткі, однакового змісту, написані зараз другого дня з табору під Батогом до того ж путивльського воеводи Хилкова.

(По царським титулі) «Окольнічому і воеводі Федору Ондрїевичу Хилкову Стародубському Богдан Хмельницький гетман з войском Запорозкимъ поклонъ свой низкий отдает и доброго здоровья вычит. Ижъ Господь Богъ даровалъ намъ обоезъ людский розьгромить 23 дня мѣсяца мая, где и Калиновского гетмана коронного и сына его и товариство

¹⁾ Сучасні реляції, писані по горячих слідах, учасниками, або з слів учасників, короткі й небогаті змістом, і не дають повного образу. Насамперед лист учасника, що в одній копії аветься Длужевским, в другій Гечиньским—пересланий з королівським курером, котрого він перестрів в Новім Константиніві 3 червня—Michałowskiego Księga s. 654 і Srominki II s. 82; на підставі його написана реляція нуція з 11 червня—Жерела XVI с. 144. З иншого джерела зачерпнена реляція австрійського агента в Варшаві Джілардіні того ж 11 червня—Жерела XII с. 175. Згаданий лист до Міхаловського—у Голінського с. 582. Коротке й річове оповідання Брліча. Сильно закрашене легендою—Theatrum Europaeum s. 225—6. Оповідання старих істориків: Твардовского, Кеховского, Рудаевского ще більше перевантажені белетристикою. Вона в значній мірі перейшла і в писання новіших істориків: Костомарова, Кубалі, Равити-Гаароньского.

Ігноруючи сі белетристичні прикраси, я старався віддати схему подій. З подробиць варта завваження, згадка про участь в сій битві я н и ч а р і в—в листі до Міхаловського.

все побито, теды Ляхи отпустят тепер послов его царьского величества, ишную раду взявши; однакъ им не вѣрять треба. А ваша милость радъ причинить ся до его царьского величества, абы нас ратовалъ. Во вѣдаем, же на нас знову наступовать схочуть. При том буди здоровъ и Богом храним. С табору [с] под Ватогова 24 дня мѣсяца мая 1652 г. Вашей милости всего доброго зычливый приятель и служити рад Богдан Хмельницький гетман войска Запоров.

Той же титул. «Юанъ Выговський писаръ войска Запорозкого поклонъ свой низкий отдасть и доброго здоровья от Господа Бога змчить. По прямой службѣ моей его царьскому величеству ознаймую, же панъ гетманъ з войсками Ляховъ погромивъ и Калиновського забито и сына его, и все товариство войска кварцяного погинуло. Що дѣлать ся будет дальшй, ознаймовать буду его царьскому величеству. А тепер войско под Каменецъ тягнет, слышачи там о другом войску лядскомъ. Мае тьязъ панъ гетманъ писать и до его царьского величества о всьомъ и посланцовъ слать. При сем буди здоровъ и Богом хранимъ. С табору 24 д. мая 1652. Вашей милости во всем зычливый приятель зычливый (!) Юанъ Выговский писаръ¹⁾.

В польських кругах обертався такий універсал, ніби то вишуканий Хмельницьким після Ватовького погрому—неймовірність його біла в очі самим Полякам, але тим не менше його переписували як курйоз—ль сатиру на козацьке повстання, на політичні аспірації Руси, а заразом—і на свої польські порядки. Мова—лихо під українське підроблена польщина (я дещо з неї затримую в перекладі):

Богдан Хмельницький милостивого Бога король галицький, великий князь руський, сіверський, кийвський, подільський, браславський, волинський, белзький, великий стражник Отоманської Порти, праводавець Ляхів, гетьман запорозький, заступник свободі миру християнського. Всім взагалі і кождому зокрема з Ляхів, кому то відрати належало, а меновите землякам, аби съте ведлуг оног справовалися і від ляхих поступків своїх відвернулися, аби милостивий Бог наш перестав вас карати за такі збитки і нижи війвою, голодом, повітрем і ріжною неміччю. Аби жаден Лях не важився до Німців збіжжа посилати і мужиків повозами аби не мучив, але щоб дома сам жив. З перцем, шафраном і калганом Істи не важився тільки з часником і хрінном. Вина, меду аби не пили, тільки простую горілку. В сукманах, кафтанах красних аби не ходили, тільки в каравіювих. Також жінки ваші аби голів собі не вязали богато, тільки в сор(оч)ках конопляних. Жиди аби тільки до сьомого року до школи ходили—бо васе дуже перемудрили, і щоб тільки лоєм та шкірами купчили. Лядські владики й священники або нехай женяться, або нехай чужим (жінкам) дадуть спокій. Старші Ляхи аби в скринках з шкляними окнами не їздили, а тільки одним конем, хомутом. Ті артикули винні будуть старші Ляхове тримати під кнутованнем, а молодці під горлом. А ті артикули аби сказали обволати по городах і містах, в містах короля й. м., пана нашого милостивого і добродія²⁾.

Заднім числом стади пригадувати різкі зловіщі знаки, пророцтва і нікам перед тим не завважені небезпечні гороскопи, що вичували велике нещасте; їх позбирав в своїй історії Коховський і повторив в своїм «В. Хмельницькім» наш покійник Костомаров, страшний аматор всяких таких страшних історій. З-поміж них особляво

¹⁾ Польські справи 1652 р. стовб. 1 а; оригінали сі були вишиті так що їх неможна було прочитати, але сього року їх розшити на наше прохання і стало можливим їх скопіювати. Обидва листи писані рукою одного канцеляриста, кожен на двох піваркушах; підписи власноручні.

²⁾ У Голінського с. 624, заголовок: Frant ktorys zmysleł Hmielnickiego w obozie pod Bathowem, po rozgromieniu obozu i hetmana i. m. p. Kalinowskiego zabiciu. По тексті примітка: A to zmyslone rzeczy mcgą byc nieprawdziwe, od i. m. p. Białobockiego czeladnika przepisane, z copiey iego (między pospolstwem albo żołnierstwem zmyslono). Тепер його текст видрукував др. Крипякевич в Записках львів. т. 147 с. 75.

ефектна історія про таємничий голос, що відзивався в скалі під Ладичиним і велів перед битвою остерігти Каліновського, бо йде сюди той навіжений п'яниця, що стритиме йому бороду—небезпечно, аби не обстриг з бородою й голову. Покійний історик наводить се як оповідання «українського літописця», але воно походить від польського лівреата, що запевняє, мовляв бувши в Ладичині три роки потім, він сам на власні уха чув сей таємничий голос¹⁾. Пок. Кубала з свого боку постарався теж нагнати можливої містики в оповідання про се страшне побойовище, цитуючи старого мемуариста, що мовляв «поки Польща Польщею не було для неї страшнішого удару». «Ніколи не проливалася стільки крові на однім місці, злочин кричав про цімсту до Бога, і коли де злий учинок зрушив народню уяву—коли його сумління творить примари на місцях злочину, то найвідповіднішим місцем для того був Ватіг». І він цитує нібито оповідання Єрлича про страшні громи, що вдарили в труну Золотаренка й Тимоша, як доказ того, що головні учасники батогської різні вважалися засудженими Богом. Єрлич до того не договорився в своїм оповіданню XVII в., за нього договорив небіжчик в XIX в.

Ще раз повторюється стільки добре нам звісна ситуація з-після Корсуня і Пилявця. Польські сили розбиті, Польща безборонна, обхоншена панікою. Литва тішиться своїм неписаним пів-неутралітетом і не виявляє ніякої охоти «хитати нальці між двері»—вдоволена тим, що торік їй удалося досить щасливо вискочити з своєї інтервенції. Король пересварений з шляхтою не рішається навіть скликати сойму. За кордоном енергійний й неперемірливий підканцлер, озброєний своїми секретами слабих місць Річпосполитої, громадить против неї її ворогів. А з другої сторони—ненарушені, свіжі козацькі сили, в супроводі великої Татарської орди. Відновлене довіре до старшинського штабу після такого рішучого погрому. І знов—ніякого використання такої блискучої перемоги, такої блискучої ситуації з боку переможців! Маленька екскурсія на Волощину, анемічна нічим не закінчена облога Камінця, листи до короля з перепросинами,—і марш назад до дому. чекати наслідків.

Головне польське військо було знищене дощенту. «Панів жовнірів мало що уйшло або утікло: всі попали до рук поганських, декого позабивали і так на пляжу лишили», записує Єрлич. «Дванадцять тисяч нашого війська було, а не вийшло і півтори тисячі; з німецької компанії не вийшов ні один, всіх вирубано», пише невідомий кореспондент Міхаловського, слідом по катастрофі (12 червня)²⁾. А якийсь львівський донесувач рахує, що «з товариства і ста не врятувалося»³⁾. Натомість козацький бранець, взятий до в'язниці після битви був того переконання, що загинуло тільки піше військо, а кіннота вся розбіглася⁴⁾. Воевода браславський Лянцкоронський, не посівши на час до Каліновського, спішно відійшов з своїм відділом під Глиняни і туди до нього збігались недобитки головної армії⁵⁾; було того дуже небагато—і видимо цілком деморалізоване катастрофою. «Про тих милих ридарів, що повтікали, не знаю де вони збираються, чи може просто кожний в свою сторону пішов—нічого нема певного» пишуть з Варшави в 20-х днях червня⁶⁾. Задніпрянське військо, довідавшись в Київі

¹⁾ Коховський I с. 320. ²⁾ У Голінського ст. 582. ³⁾ Міхалов. с. 656.

⁴⁾ «Під Батогом військо, що було на конях, все втікло; німецька піхота згнула, так що до везолі нічого з неї не дісталось».—Теки Нарушевича 146 с. 265. ⁵⁾ У Голінського, тамже.

⁶⁾ Теки Нарушевича 147 с. 227—8, реляція з дня 23 червня (хибно попала під рік 1653).

на переправі про Батовський погром, пустилося під проводом старости житомирського Тишкевича на Фастов і Гончариху під Константинів, в надії зійтися з останками головного війська, але не стрічаючи нікого впало в таких страх, що рішило зипити весь обоз, всі тягарі: «напав на них в полі страх, оден на другого глядячи, почали кидати й палити вози і хто що мав: навіть поживу, сукні і зброю—потім сердечно жалували, що при нічмі зістали»¹⁾. Як найскорше втікли під Стоянів, і там чекали дальшого наказу. З кінцем червня кінчилися їх чверть служби, розуміється незаплатена, і перед усім се їх займало²⁾. Не діставши плати, жовпіри стали розходитись, хто куди, і за кілька тижнів з них лишилася всього яка небудь тисяча³⁾.

«Великі страхи впади в тих краях по погромі—так що сила тікає до Висли», пише староста жидачівський Держжек зі Львова безпосередне по катастрофі.

«Була тривога велика в Польщі—так що багато збиралося тікати з Польщі за границю—тільки нан-Біг того буретеля загамував, а Татар з великою здобичею назад завернув», вторує йому під Краковом Іолінський (с. 587). Поміг також і звичайний шляхетський скептицизм, що завсіди підозривав двірські круги, мовляв побільшують небезпеку навмисно, аби натягнути шляхту на більші асігування на будучім соймі. «Скоро по Польщі ті вісті розійшлися, зараз вернулає та краска тварі що з-під Корсуля (побіждали себто); скрізь великі втечі: нічого в гадках крім Висли, а у иніих морські береги. Та дехто не дуже довіряв, згадуючи старий двірський звичай: що то задля наступаючого сойму рушено ті пострахи»—іронізував шляхетський Гомер⁴⁾.

Особливого постраху наробила вістка про те, що польських бранців, забраних під Батогом, Татари порубали на домаганне козаків. Мотив сей потім піднав ріжним літературним обробленням і прикрасам, на тему козацької жадности на польську кров, особливо самого Хмельницького. Очевидно, роздувано їх умисно для розжарення шляхетського і жовнірського завзяття на неприятеля. Мабуть не без психологічного звязку з сими оповіданнями про сю злобно розлиту польську кров обізався тоді клясичний местник над козацщиною, так улюблений пізніщими поколіннями Стефан Чарнецький з польських ставовиц під Немировим з своєю характеристичною фразою: «Ані на лікарство не віставити Русина!»⁵⁾. Оповідали про т и с я ч і побитих бранців,

¹⁾ Се оповідає Ерлич, а подібне пишуть і в Варшави в 20-х днях червня: «Військо, що було за Дніпром, пошавивши вози і всі багажі, стало під самим Берестечком, але й їм служба кінчатся в останніми днями сього місяца (червня) і починають уже поголовно бунтуватись»—Теки Нарушевича 147 с. 227.

²⁾ Див. нижче, с. 453, реляцію поручника Вільчковського, в полку воеводи сендомірського Мишковського—Міхал. с. 661.

З огляду на сказане самі собою упадають міркування Рудавського (с. 105—6), повторені Равітою-Гавронським, що Хмельницький вступився назад по Батовським погромі з огляду на польсько-литовські сили: «коронне військо мало сполучитися з литовським, що стояло під провод Ян. Радивиля, і таким чином на дорозі Хмельницького стала б нова армія з 25 тис.» (с. 212). Про се сполучення не було й мови, литовське військо не виявило до того ніякої охоти, і коронні війська, як бачимо, відступили зовсім не під литовську границю, а «ближче до Висли». Тому трудно припускати і переляк в козацькому війську від сих польських задніпрянців.

³⁾ Міхаловського с. 659. ⁴⁾ Твардовский с. 74.

⁵⁾ By tylko były podobne siły a obediencia in castris laudata, Bogiem świadczę, że na lekarstwo Rusina możemy nie zostawić—Міхалов. с. 660—1.

з найкращих польських фамілій, за котрих козаки умисно платили викуп, аби їх убити на місці; про різні глузування, які чинилися над ними перед смертю, і цинічні відзивки козацьких провідників, що оправдували свій злочин. Постарався того всього як найбільше зібрати і можливо розписати Коховський, виставляючи головним автором сього кровопролиття Золотаренка—за котрим одначе стояв, мовляв, як властивий дорадник, старий Хмельницький¹⁾. Новіша література залюбки повторяє ці оповідання—хоча вже Величко в своїм «Сказанію» висловив сумнів що до їх правдоподібности—мовляв неймовірно, щоб козаки, платачи Татарам за голови бранців, скільки від них жадали, стали б їх побивати замість того щоб відправити до своїх міст і там тримати до викупу. Таку історію він зараз і імпровізує—що Хмельницький вakuив від Татар найзначніших бранців, числом 256, відправив їх при добрих приставах до Чигрипа—«бо і прошен был о то благодіяніє од пойманців опих польских, з обіщанієм сугубих за себе денег».

Се вигадка,—але що питання про те як бути з такою масою невільників після Батовського погрому справді повстало, се вповні правдоподібно. Козацька старшина була заінтересована, щоб Татари не покинули її зараз після першої битви і не пішли з здобичею до Криму. Над сим довго штудеровано і дебатовано, якби так відправити полон і здобич до Криму в найменшою частиною орди, а головна сила щоб далі зісталася в кампанії. При сим справді міг робитися «розбір» полону: покалічених і малочінних пускали або побивали, а цінніших лишали,—практика настільки звичайна в «воєнній моралі» всіх часів, що історикові годиться говорити про неї без зайвого лицемірства. Було се діло «холоднокрової стратегії», а ніякої кровожерности. Потяглось се кілька днів, а може й тиждень, поки кінець кінцем вияснилася неможливість затримати орду обвантаженою здобичею. Цитований уже вище поручик Вільчковський оповідає як він чув: «Після погрому війська (що ставсь у неділю) в понеділок і втерок всіх невільників стинано, в середу доперва вийшов емір (наказ), що котрий пережив два дні, нехай живе; але зістались уже самі малі хлопці та білі-голови (жінки)—всі інші погинули. Бо на кожній переправі Хмельницький ставав з султаном—відбирали в'язнів, і зараз казали стинати»²⁾. Альбрехт Радзивил в своєму дневнику записує таке пояснення: «Дві тисячі Татар відводили здобич, тоді й інші захотіли відвести своїх, і багата їх пішло за ними. Тоді Хмельницький звертає увагу султана, що наші наново збираються під Камінцем, і буде біда, коли військо розійдеться. Отже султан післяв їм наказ, аби вертались, а коли вони не слухали, він велів побивати всіх бранців, і так сталося. Інші ж оповідають, що Хмельницький заплатив султанові

¹⁾ Коховський вкладає в уста Золотаренкові приповідку: «мертві пси не кусають», і поясняє, що його замисл вимордувати всіх Поляків-бранців був подиктований страхом: пустили раз Каліновського (після Корсуня), а він повернувшись в Криму завзятіш узявся до України, ніж йому король велів (с. 326). Рудауский наводить приказку нібито самого Хмельницького, що найкраще пахне польська шляхта побита—і тому мовляв він викупивши всіх польських бранців від Татар велів замучити їх найбільш вишуканими способами—с. 205. Вся ся белетристика досі ходить на історичній літературі немов документальні факти.

Варта увага легенда Teatrum Eucoraеum в стилі козацького монархізму: Хмельницький велів роздягти на голо взятих в полон шляхтичів і бити їх різками до смерті приказуючи: «Се щоб ви більше не противились королеві, не зривали соймів, не перешкождали затверженню згоди!»

²⁾ Міхалов. с. 661.

за се море польської крові—аби побито добрих громадян. І так даремно згинула невинна кров багатьох тисяч, і кричить по німсту до Бога¹⁾.

Король, вислаючи при кінці серпня своїх послів, доручив їм вичитати Хмельницькому і се, що він звущався над бранцями, віддав стількох значних панят і шляхту під потавську шаблю, а навіть не пожадував самих трунів: дав їх на жир звірям, заборовивши їх ховати²⁾. Се сходиться в основі з пізнішими оповіданнями, але в сих докорях не чується ніякого нагосу обурення, і коли кінець кінцем так дуже підчеркується риза, що не дозволено було ховати побитих, се свідчить про те, що саме побивання або не вважалося дуже певним фактом, або признавалось досить зрозумілим в воєнних обставинах розпорядженням.

Що до самого факту, інтересне оповідання одного з Татар-учасників—«савула Мамета», записане московськими послами в грудні т. р.; воно настільки інтересне в цілому, що я вважало потрібним його тут навести:

Як В. Хмельницький і козаки посварилися з Поляками, В. Хмельницький писав до кримського царя, щоб він йому дав поміч—прислав війська против Ляхів, а він цареві в будучности також помагатиме, а для певности дасть йому заставців. І цар вдав заставців у гетьмана і зложив таку угоду, що він ходитиме сам в поміч йому і козакам против Ляхів, і царевичів носилатиме, а гетьманові й козакам він і царевичі кримські люде ніякої шкоди не чинитимуть. За тим договором цар з кримськими людьми ходив в поміч гетьманові й козакам на Ляхів, і вони багато Ляхів побили і в полон забрали, а гетьман і козаки цареві й царевичам і кримським людям шкоди не робили, і цар побачивши гетьманову правду укритився з ним шертю (присягою) на вічну згоду, на тим що як буде на царя ворог наступати, то гетьман з козаками так само йому помагатиме, а цар і кримські люде їм шкоди так само не робитимуть. І так присягши цар віддав гетьманові заставців.

І минулого 1652 р. післав цар В. Хмельницькому і козакам в поміч на Ляхів нуреддіна-царевича з кримськими і татарськими людьми. Нуреддін перейшовши ріку Дніпро, став в долині версти за 4 від козацького війська, а козаків обложили лядські гетьмани і Ляхи з польськими людьми³⁾. Мамет тоді був також «савудом» і нуреддін післав його з козаками до табору Хмельницького—сказати про його прихід, і він побачив о третій годиві дел, як гетьмани і Ляхи з усіма польськими людьми, покинувши табір побігли в різні сторони. Нуреддін з своїми людьми і гетьман з козаками пішли за ними наздогін, побили гетьманів і Ляхів багато, і в полон позабирали. А се з ними сталося гнівом божим, а не промислом нуреддіна й гетьмана. В бою кримські та польські люде взяли в полон гетьманів і Ляхів, і тоді гетьман (Хм.) і козаки договорилися з нуреддіном, щоб він велів Татарам побити гетьманів і Ляхів, а в полон не брати, а а вони за се відступлять ханові (країну) над р. Бовлюю з городами по Звенигород⁴⁾. І нуреддін свого слова дотримав: велів Татарам побити всіх гетьманів і Ляхів, а гетьман з козаками слова не додержали: городів (не віддали). (І тоді Татари⁵⁾ цареві, калзі, нуреддіну і ближнім людям говорили, що їм нема користи ходити до гетьмана і козаків в поміч на Ляхів, тому що гетьман і козаки городів цареві згідно з договором не дали, а на бранцях їх, Татар, даремно скривдили: вони б за них взяли були великі викупи⁶⁾.

Про якесь поголовне побивання в кожнім разі не може бути мови. З Камінця пішуть пісяга облоги, в 20 днях червня, про силу бранців, що повтікали з козацько-

¹⁾ Memoriale під місяцем червнем (Осол. 117 л. 184 об.).

²⁾ Ojez. Spominki II с. 85—6, див. нижче.

³⁾ В ориг.: гетманы и Ляхи с полскими людьми.

⁴⁾ Ориг.: Вингород.

⁵⁾ Тут очевидно пропуск, і слів узятих в скобки в оригіналі нема.

⁶⁾ Кримські справи кн. 34 л. 43—4, звідом. Хомякова під 8 грудня 1652.

татарського табору підчас облоги, або були під той час викуплені; поіменно називають цілий ряд значніших офіцерів ¹⁾). Згадавий уже козацький бранець, ваятий підчас облоги Камінця каже, що не чув про великих панів між бранцями—стільки про челядь, фурманів, що при таборі були ²⁾). Можливо, привід до тих всіх оповідань про масове побивання дали чутки, що говорили про можливість такого побивання, на те аби затримати Татар від повороту—але кінець кінцем побито далеко не всіх, і се не мало ніяких бажаних для козаків наслідків, бо Татари таки не лишилися, а пішли відставляти здобич і бранців до Криму.

Щоб заінтересувати Татар і затримати їх від повороту, Хмельницький запроєктував екскурсію на Волощину і облогу Камінця. Мав в тім, розуміється, свої інтереси. Екскурсія на Волощину мала бути приятельською осторогою Лупулові не хитатися далі між Україною і Польщею і нарешті реалізувати свою обіцянку посвоячення. Здобутте ж Камінця було б незвичайне цінним закріпленням впливів на Західню Україну, Волощину, Семигород; в Польщі говорили, що Хмельницький обіцяв султанові здобути Камінець для нього, або що султан просив його здобути йому Камінець ³⁾), і я вважаю се за дуже правдоподібне, що така тема дійсно була в українсько-турецьких переговорах тих років: здобутте Камінця в аспекті вступу України в систему васальств Отоманської Порти було дійсно незвичайно цінне і потрібне, і цілком природно, що воно таки й здійснилося, коли Туреччина стала активнішою. Але воно було також потрібне і українській політиці в планах поширення на Західню Україну і утримання звязків в Отаманською системою.

Екскурсія на Волощину була не значна і пройшла мало помітно; в сучасній кореспонденції про неї ледви кілька згадок. «Орда з козаками за Дністер до Волох переправилася: одні під Ямполем, другі під Могилевим, а інші знову—зісталися», пише 13 червня з Львова староста Дзержек. А инший львівський кореспондент з другого дня вже знає й вислід: «Татари й козаки пішли були до Волох, але Волохи вислали против Орди не малі дарунки, з проханням, аби до Волощини не входили і землі їх не пустошили; взявши дарунки намір свій відложили і до Волощини не вступили ⁴⁾». На пригадку Хмельницького про старі переговори і обіцянки, післану одночасно з тим, Лупул відізвався з повним спочуттєм. Батовський погром прекрасно відсвіжив його память, затемнену козацькими неуспіхами 1651 р., і він тепер вважав потрібним закінчити справу негайно. В польських справах московського посольського

¹⁾ Реляція Яскульського в Огсз. Spominki II с. 84 (про неї нижче, с. 446).

²⁾ Конфесати Олексі з Саврани, Теки Наруш. 146 с. 265—6, нижче с. 446.

³⁾ «Його замисли такі, що він хоче піддати Камінець Турчинові, і вже сілістрійський баша їде під Камінець»—львівські новини 14 червня, Міхалов. с. 656.

Розмова татарських бранців, присланих до Варшави 9 червня: «Поробив (Хмельницький) змови з Турками з ханом і з Москвою, щоб знищити кварцяне військо; на Камінець-Подільський мають великі замисли, обіцяв його Хмельницький віддати цісареві турецькому, аби зараз своїм людом обсадив». Збірка Піночі ркп. 310.

⁴⁾ Міхалов. с. 656 і 660; див. ще відомости Греків нижче с. 445.

В Th. Eug. оповідається, як то Лупул промовив Татарам до розуму, що він своє військо має готове, але пропонує їм бочку золота, коли вони його лишать у спокою: Татари взяли гроші й покинули Тимоша (с. 225).

приказу заховалось оповідання Грека Іллі Мануїлова, що їздив від Хмельницького в сих справах до Лупула:

Гетьман послав Татар воювати Волоську землю, а до господаря (владг'ятеля) волоського Василя послав з тим, щоб він, Василь згідно з попереднім своїм договором віддав свою доньку за Богданового сина Тимошка; а коли Василь своєї доньки за Богданового сина не віддасть, то він, Богдан піде з усім військом воювати Волоську землю. І волоський господар доньку свою за гетьманського сина Тимошка віддає, весілля має бути липня 21 (ст. ст. очевидно). Гетьман приїде до Ямпольа, а волоський господар приїде з донькою до волоського города Сороки; а до весілля дав він гетьманові заставами (в аманатах) своїх луччих людей: племянника свого Івана Гаврилова, Івана Лупашку Проженського та Григорія ворника (дворського, маршала)¹⁾.

Інший Грек, з гетьманського двору—Кондратій Юрїв в московській транскрипції—оповідав се в реляції своїй цареві так: «Писав до мене скоро (по Батозській битві) оден мій приятель з Шаргорода, що Василь воевода післав свого післанця до гетьмана під Камінець, з тим що він, Василь, має приязнь до гетьмана. Нехай гетьман його ворогів не слухає, а буде з ним у приязни і не дає Татарам воювати його городів, а що до доньки, то коли він собі того бажає—нехай її сватає. І гетьман тому з-під Камінця вернувся з усім військом—щоб те весілля вже відправити певно»²⁾.

Таким способом ця справа була залагоджена скоро, успішно, і з загальним задоволенням. З Камінцем же пішло гірше. Грек Ілля в тім своїм оповіданню подавав про се такі відомости—сам бувши у гетьмана в обозі під Камінцем три дні, і мабуть разом з ним з-під Камінця виїхавши:

Гетьман Хмельницький з козаками й Татарами стояв під Камінцем-Подільським 9 днів, а були з ним під Камінцем кримські і ногайські люди—нуреддін і Карашмурза, а з ними Татар тисяч 60 або й більше. Гетьман з козаками й Татарами багато разів приступали під Камінець і з гармат місто обстрілювали, але Камінця не взяли. Кримські й Ногайські Татари з-під Камінця ходили загонами на литовські (!) городи, були під Львовом, і забрали в полон багато литовських людей. В Камінці сиділо в облозі польське й німецьке військо: ротмістри Кондраккий та Кристофський, з ними гайдуків і Німців 500 чоловіка та всяких місцевих (камінських) людей з тисячу чоловіка. І 15 червня (ст.ст.), а королівським листом Хмельницький пішов з-під Камінця до Чигрина, а Татар відпустив до Криму, а його, Іллю, пустив до Путивля з Корсуня; з Корсуня в Чигрині гетьман буде скоро. Полковникам своїм: переяславському, кропивенському та прилуцькому з їх полками, та трьома тисячам Татар з ними велів стояти на ріці Росаві для охорони від Поляків, а иншим своїм полковникам велів бути готовими на вість від нього (тажже).

(Ці відомости в децим доповнюються і спростовуються иншими: Ілля видно не був воєнною людиною, і його слова не дають вірного поняття про операції під Камінцем. Інші звістки—людей військових виразно кажуть, що козацьке військо Камінця не штурмувало ні разу, була артилерійська стрільба, підступи і вилазки—дрібна війна, серйозних зусиль взяти Камінець не було. По друге—облогою ледви чи кермував сам гетьман безпосередне; більш того що він маркував і далі, як під Батогом, свою неприсутність: що операції веде його син, на власну руку, а гетьманський штаб стояв десь оддалік.

¹⁾ Пол. справи 1652 р. столб. 16. вязка 91: оповідання Іллі Греченина в Путивлі липня 8 (18).

²⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 482, лист без кінця, одержаний у Москві з Путивля 27 липня.

Козак бранець Олекса (з) Саврани, взятий під Ягольницею, напр. оповідав таке (на жаль запис зроблено дуже несправно і я вибираю тільки що ясніше): Тимошко погнівавшись з батьком «умисно» (з власної ініціативи) пішов на військо (під Ватогом), а по розгромі війська третього дня рушив на Камінець Подільський. Жадного штурму Тимош не чинив, а тільки післав до Камінця, щоб той відкупився. Відповіли йому так: що від короля не прислано скарбів, а на таких людей [як ви] маємо людей, олово, порох, кулі—дамо вам. Обоз козацький стоїть під Камінцем, в нім три полки: Чигринський, Жаботинський, Уманський. Татар багато зісталось по місточках раних, хлопці їх годують. Під Ягольницю пішло три тисячі козаків охотників, і Карачбей з кільканадцятьма тисячами такого ж вибраного війська, бо сказано було, що там Ляхи—ліслано їх діставати. Тимош під Камінцем: як вернуться з-під Ягольниці, має вертати до дому, бо дуже поріжнися з батьком, чого йому військо не хвалить. На Волощині жадної Орди ні козаків не було. Від господара прислано Тимошкві вина ²⁾.

Звісний нам Яскульський шле воеводі браславському такого рапорта з Камінця по скінченню облоги:

Саме вчора (23 червня) по двохижневій облозі неприятель відступив від Камінця зі стыдом і шкодою в своїх, понесеною від нашої армат: не було такого дня, щоб їх не побили як псів. Штурму не чинив жадного—хоч того йому хотілось. Війська того, що стояло під Камінцем раховано на 200 тисяч, але на мій погляд (а я також війська бачив) не було його більше як 100 тисяч... Прийшов був (Хмельницький) з тим наміром, аби (Камінець) взяти і Туркові піддати; що не дояв чого хотів, великий був на нього від Татар крик. Заспокоїв їх обцяною дати їм вирубати міста п. Каліновського і п. хорунжого кор. (Конешпольского) пішли на Україну на ту обцянку, а не знати що осягнуть. Бо хоч Хмельницький дав їм слово, але універсалами остеріг Україну і наказав боронитися від орди як від неприятеля, і щоб усі міста фортифіковано ³⁾.

Досить близькі до цього і докладні відомості в Theatrein Europaesim:

8 червня козаки, в числі 40 тис., з 80 тис. Татар обложили Камінець, через ніч поробили шанці, і розпочали гарячу канонаду, але невеликим калібром, не більше 3 фунтів. Пробували також запалити місто гранатами, але спричинити пожежі не вдалось. Так само не вдалось прсби загатити ріку наповненими землею мішками, і не припустивши штурму, 23 червня козаки відступили (226).

Листя до Камінчан, згаданого бранцем Олексою, маємо в повнім тексті ⁴⁾. Він висаний іменем гетьмана і всього війська, з датою 7 (17) червня:

«Іх м. панам регіментарям, вйтові, бурмістрам і всім міщанам міста Камінця кичливе поздровленне від нас—війська Запорозького. Приходиться і мепархам і могутнім кавалерам корнитися часові і волі божий. Так і тепер по розгромленню війська, шляхом за тими що повтікали прийшли ми під Камінець. Але бачимо вашу упорчивість—що покладаєте надії свої не на Бога, а на фортецю. Але спамятайте, прошу вас, в великій вашій пишности, що Бог і мури руйнує! Коли ви будете дали при своїм упорі зіставатись, ми за помічю божою будемо шукати способів, і від вас не одійдемо, доки воля божа сповниться. Коли ж захочете взяти святої покори і схочете нам піддатися без пролиття крові, запевняємо вас, що то буде з меншою шкодою для вас: побачивши вашу схильність і покору, ми не будемо бажати розлиття вашої крові і знищення вас доценту, а зараз звелимо декотрим військам на-

²⁾ Теки Нарушевича 146 с. 265—6; згадується з Ляхами якийсь Wo-beczenko, Woloczenko, котрого козаки хотіли дістати до рук.

³⁾ Ojczyste Spominki II с. 84, повніша копія в Теках Нарушевича 146 с. 267.

⁴⁾ Теки Нарушевича 146 с. 207, в датою 7 червня; коротша копія з датою 17 червня видана в книзі Міхаловского с. 657—8.

шим відійти. Не майте надії на ваші війська, що вони прийдуть вам на одсіч: ми маємо лишню сторожку, стоячи в полі, ніж ви сидячи в облозі, і т. д.

Гетьман вимагав негайної відповіді, і Камінчане відповіли короткою і здержливою відмовою, радячи бригадати невірність воєнного щастя і т. д.¹⁾ Додержати своєї обіцянки стояти під Камінцем, поки він піддасться, у козацтва не було ніякої можливості, а брати його штурмом було занадто тяжке і небезпечне завдання²⁾. За ті півтори чи два тижні, що козацьке військо простояло тут, Орда розпустивши свої загони під сам Львів, обловлювалася здобичею настільки важко, що довше ніяк не могла витримати. У Хмельницького мусіли бути прикрі розмови з нуреддіном: пізніші відомості, зібрані королівським висланцем до Туреччини, говорять, що Хмельницький кінєць кінцем посварився під Камінцем з Татарами³⁾,—але затримати їх неможна було. Настояючн, можна було довести до якраз протилежного: що Татари вийшли б у переговори з Поляками, щоб виторгувати від них ще й контрибуцію за свій відступ: єсть навіть така звістка, побіжна, що правда, що від них була така пропозиція королеві. Хмельницькому супроти того треба було сінхити з відступом. Ілля Грек згадує про якийсь королівський лист, котрим Хмельницький поясняв свій відступ з Поділля. Такого листа в дійсности мабуть не було—судячи з того, що Хмельницький нічого не згадує про нього в своїм прощальнім писанню, до котрого зараз перейду; але вважаю се вповні можливим і навіть правдоподібним, що він дійсно посилався на такий фіктивний лист короля, котрий його змушує повернутись на Україну, щоб привернути зльальні відносини між військом й королем. Се вповні відповідає роялістській політиці гетьмана і війська. А лист кінєць кінцем міг бути від якогось польського достойника, що подавав надію на королівське пробаченне, відновленне відносин і т. д.

В дійсности причиною такого раптового закінчення походу була перед усім отся неможливість затримати орду і продовжувати кампанію разом з нею. Поруч того мабуть грала ролю пошість. Коховский в своїм оповіданню кладе на сю обставину великий патиск, і я думаю, що в сім він не помиляється. Він каже, що «прискорений» вихід Татар з Польщі толковано їх страхом перед пошістю, і вона ж вплинула на те, що козаки покинули Камінець і пішли назад⁴⁾. Якраз сі західне-українські краї тоді найбільше були захоплені сею пошістю. Вона прокинулася торік в війську під Берестечком і після Берестечка: скупленне великої маси людей, лихо відживляваних, утомлених тяжким і затяжним походом і нездоровою неогодою сприяло поширенню хвороби, і ми рже чули сумні відомості про грізні її розміри в польському війську. Але вона захопила також і козацьке, і через зиму стала ширитися між людністю яку Малопольщі так і в Західній Україні та Україні Правобічій. Особливо страшні розміри

¹⁾ Міхалов. с. 659.

²⁾ Коховский доволі широко описує пробу нічного приступу під Камінець (I с. 352), але се оповіданне мабуть такогож белетристичного походження, як і його історія першої облоги. Ми бачили вище компетентне запевненне Яскульського, що штурму не було ні одного. Варшавські відомості, правда, згадують звістку про два невдалі приступи Тимошка до Камінця (Наруш. 147 с. 228); але сі невідомо звідки одержані вісти тратять свою вагу перед реляцією Яскульського.

³⁾ Реляція з Яс кс. Щитніцкого 18 жовтня 1652 р.: «Татар тепер у Хмельницького нема; але по тім розрізненню, що було у них під Камінцем, він посилав послів до хана, і новою присягою скріпив приятель, так що завсіди має їх на кожний поклик».—Теки Нарушевича 147 с. 243.

⁴⁾ Т. I с. 331 і 352.

вона стала прибирати тут під осінь, і була причиною, що обидві сторони: і польська і українська не хотіли скупляти війська в більших масах. Се могло дати себе відчувти вповні вже і в червні—хоча з козацької сторони я не стрів таких вказівок.

Повертаючи до дому, Хмельницький зробив певні жести в бік короля і уряду для відновлення відносин. Про се так оповідали в Москві в кінці року послі козацького війська Самійло Богданович з товаришами. Коли минулого літа був бій у Каліновського з козаками, взяли козаки в тім бою в полон шляхтичів, пана Корицького і пана Войну. Ті обіцяли Хмельницькому, що коли він їх пустить до короля, вони всяко намовлятимуть короля і панів-рад, аби король з козаками замирився і уложив вічну згоду. Гетьман тому повірив і виправив того Корицького і Войну до короля з листом, щоб король всю ту ворожнечу замирив і зложив згоду згідно з Зборівським договором. А потім стало відомо, що той самий Корицький поїхав від короля послом до Криму: намовляти і «накупати» кримського хана, щоб він ішов з польським королем війною на козаків і їх усіх знищив¹⁾. Се оповідалось як ілюстрація того, чому козаки ні в чім не можуть Полякам вірити; але воно уставляє сей інтересний факт, що вповні потверджується листом Хмельницького що знайшовся в «Теках Нарушевича»²⁾—тільки він адресований не до короля, а до канцлера:

Сам Віг свідком, що нинішнє внутрішнє замішання і з-обопільне кровопролитте сталося з справедливої причини, бо ми мусіли боронитися в останній нужді—через великий утиск так від їх мил. п. жовнірів як і від панів урядників. Думаємо, що то мусить бути добре відомо в мил., яка сила товариства нашого зашатила за се горлом. Пактів постановлених незнать було, бо все вони робили по своїй волі. Тепер не сміючи післати своїх послів до й. кор. милости, пана нашого мил., ми визволили від Орди й. м. п. Войну і посилаємо його до й. кор. мил., аби його кор. мил. зволив нас не віддавати від своєї панської ласки, а те що вже сталося—зволив пробачити. Бо се може бути відоме цілому світові, що не наша то була причина; ми мусіли в тім утиску халатися (всяких) способів на ратovanje життя і маєтків наших. Унижено просимо, аби ваша мил., пан наш милостивий, причинився (до того) своєю високою інстанцією. Бо коли б у тім не було ласки його кор. мил., пана нашого милостивого, і всеї Річипосполитої,—неодмінно мусіло б бути з обох сторін крові християнської розлитте, а землі королівської знищенне. А ми стративши всяку надію на ласку й. кор. мил., пана нашого мил., мусіли б шукати собі пана иншого, по-стороннього, і вжити чужої сили на свою оборону. Та ми не сумніваємось, що й. кор. мил. п. н. м., своєю добрістю і милосердем особливим, а вашамость, пан н. м., повагою і розсудком своїм погамуєте себе самих і признавши слушність і справедливі причини, зволите прихилитися до того, що нам і Річипосполитій може дати спокій. При тім видаємо собі з униженнями службами ласці в. м. Дано під Могилевим дня 24 місяця червня р. 1652. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорізького³⁾ з усім військом.

Чи був ще крім того безпосередній лист від гетьмана до короля—як то говорили козацькі послі, чи він обмежився таким посереднім завязанням зносин через канцлера? Останнє вповні можливо. Старі польські історики згадують ще інші листи, вислані від Хмельницького різним достойникам, # універсал Хмельницького до сусідніх міст для їх заспокоєння; писав їм, що козацьке військо нічого злого не замишляє, а Каліновський згинув тому, що не послухавши його остерог загородив його сипові дорогу

¹⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 485. ²⁾ Т. 146 с. 211, німецький переклад в Theatrum Europaeum с. 227.

³⁾ Може не без значіння, що й тут військо козацьке не зветься королівським.

на Волощину. Пишуть, що на тілі Каліновського знайдено сей самий лист Хмельницького з острогодами, і він його показував як доказ того; що він все робив, аби сю катастрофу відвернути і т. д. ¹⁾ І хоч нам невідома відповідь ні канцлера ні інших магнатів, але треба так думати, що в якійсь формі спочуття відновленню відносин було виявлено ²⁾—бо після цього козацьке військо вислало своїх послів на лівнєвий сойм.

Психологічними впливами пошести, що навістила Польщу і Україну, треба в певній мірі толкувати і той спокійний, чи анемічний темп, в яким розвивалися події в другій половині цього року: перед перспективою зарази й смерті упадала всяка енергія, а розвивалася полохливість. Через те може й страшний погром, заданий козацтвом Річчосполитій в моменті, коли вона була певна, що спільними заходами її війська і козацької старшини своєвільність української «черни» придавлено нарешті ґрунтовно,—не викресав з шляхетської суспільності різкої реакції й яких небудь енергійних заходів на погамованне козацької самоволі. Правда, сприяли тому і зазначені вище обставини: розеднанне двору з шляхетським громадянством, утома і вичерпанне від попередньої війни, і ті моменти, що робили винним в сім інциденті самого покійного гетьмана: його пиха, нерозважність, пияцтво, і т. д.

Першою гадкою короля і двору було розписати посполите рушення—за неможливістю зібрати нові сили против козащини якимсь иншим способом. «Віці» видано 11 червня, термін збору визначено на 10 червня, а 2 липня король мав замір вирушити до війська ³⁾.

Але се було досить непевним і ризикованим заходом, в момент коли шляхта без пам'яті кидалася в паніці, пакуючи річі і тримаючи на поготові під Варшавою байдаки, щоб при першій небезпеці тікати до Іданська ⁴⁾, а страх перед пошістю розганяв уже збиті хоругви і тим більше міг служити оправданою вимівкою від зборів під повітові корогви.

З другої сторони, справа не кінчалася самою козацькою небезпекою. Одно за другим вставали різні політичні ускладнення. З полудня йшли чутки, що Хмельницький збирається здобувати Камінець для турецького султана, і той уже вислав туди турецьке військо. Шлюб Тимоша грозив втягнути в сферу козацької політики Волощину. Йшли остороги, що на місце нуреддіна рушає з Криму сам хан, ще з більшою ордою ⁵⁾. Семигород викликав великі побоювання ⁶⁾. Становище Москви супроти Козащини ставало все більше двозначним. Масове виселення з сусідніх українських земель за московський кордон прибирало грізні розміри. Слідом лучилось сенсаційне

¹⁾ Коховский с. 348—9, Рудавский с. 105. Реляція нунція з 22. VI: «Хмельницький вислав універсали по Русю», с. 146.

²⁾ Історія про те як переловлено листа Радзейовского до козаків, так як її розповідає Рудавский (слідом я до неї поверну) натякає, що Зацвіліховский вже тоді гадив з якимсь дорученням до Хмельницького: Коли припустити, що се не белетристична подробиця, то се могло б дати вказівку на те, як були завязані перші зносини з Хмельницьким після Батозького погрому. Але підстава досить непевна!

³⁾ Варшавські вісті з 23 червня—Теки Нарушевича 147 с. 225, реляція нунція—Жерела XVI с. 144.

⁴⁾ Досить мальовничо описує сю паніку Рудавский с. 104—5.

⁵⁾ Реляція нунція з 26 червня—с. 147.

⁶⁾ Жерела XII с. 177 дд.

переловлене листів Радзейовського до козаків з пропозиціями завязання постійних звязків з Швецією і євангелізьким світом взагалі, і т. д.

Король розіслав до визначніших сенаторів листи, запитуючи їх гадку, що належить чинити в такій небезпечній ситуації, і чи не треба би без союзу зробити розпорядження, яких вимагають обставини, інакше сказавши—чи сенатори готові прийняти одвічальність перед шляхетським загалом за скликання посполитого рушення, наєм нового війська і т. д.¹⁾ Сенатори очевидно не хотіли брати на себе такої одвічальності, і в результаті обміни гадок між сенаторами і двором король обіжником 23 червня потвердив на всяк випадок посполите рушення, пересунувши його термін на 15 серпня, а на день 8 липня розписав соймйки. Наказав перевирати на них послів на сойм—на випадок коли обставини позволят його відбутися, з правом скоротити його за недостатньою часу, а перед усім радив подумати над способами скоплектування війська і його оплати, та позбирати не заплачені податки, то що, з огляду, що задніпрізьське військо грозило кинути службу з останніми днями червня, коли їм не буде виплачена платня²⁾. Сойм проктовано відбутися в 20-х днях липня³⁾.

Тимчасом починаю різні дипломатичні заходи, щоб відвернути від Польщі небезпеку і пошукати помочи проти неприятелів. На царському дворі пороблено енергійні заходи, щоб дістати поміч в людях; вказувано, яка небезпека грезить католицькому світові, коли навколо Польщі замкнеться сей грізний перстень ворогів католицької віри: України, Москви, Волощини, Туреччини, Семигороду. Але мудрі совітники апостольського величества рішучо відрадили йому встрявати в сю небезпечну історію, щоб не накликати походу Татар на Угорщину, і Польщі рішучо відмовлено в якій небудь помочи—навіть в вербованню рекрутів, хіба щось потайки на сусіднім Шлезку⁴⁾.

Московському урядові королівські послани А. Пенцлавський і Каз. Уніховський, передаючи соймову ухвалу про кару на винних в прописках царського титулу (сатисфакцію для царя, мовляв згідно з його попередніми жаданнями) мали звернути увагу на недопустимість таких фактів, що підчас повстання козацького війська против короля, цар, його союзник, висилає до них послів з милостивим словом, дає їм моральну підтримку, а також приймає на московські землі утікачів в Україні—даючи їм утримання і землі для оселення. На се болярє на конфереціях з послами, в місяці липні відповіли, що царське правительство в відносінах до козаків не допустило ніякої нельояльності супроти Польщі. Згідно з тим, що було намовлено з польським посольством ще при кінці 1650 р., цар послав до гетьмана своїх послів і наоминав його, щоб він не входив в союз з «неприятелями християнськими», і своїх козаків стримував від всякого лиха. А що були з гетьманом зносини—так се робила пограничні воеводи: посиляли до нього в різних пограничних справах, що виникали від козаків—про захоплення насік, убийства і кривди царським підданям. Обійтись без того неможна було, «бо підчас важких усобиць урядників в королівських городах не було нікого, всі повтікали від козаків, і царським воеводам не було з ким зноситися в тих обидях окрім Хмельницького»,—а тим більше потім, коли король з козаками зампрився. А от в справі московських претензій за прописки царського титулу болярє призвали

¹⁾ Лист короля до великого маршалка в. кн. Литовського 11 червня—Теки Нарушевича 146 с. 209, в Несвизького архіву.

²⁾ Універсал адресований до волинської шляхти в Архиві III, IV с. 746.

³⁾ Деша нунція з 22 червня, с. 146.

⁴⁾ Дипломатичний матеріал в XII т. Жерела с. 176 дд.

дану цареві сатисфакцію за недостаточну: соймовий декрет привезений послами їх не вдовольн, і вони шкримінували польській стороні новий ряд проступків против царського величества ¹⁾.

Московське правительство в тім часі справді інтересувалось зв'язками України з мусульманським світом і всею політичною системою Оттоманської Порту—розуміється не за-для королівського уряду, а з своїх власних мотивів, бажаючи знати які наслідки ці зв'язки можуть принести самій Москві. Московські послы—звісний уже нам Василь Унковський, піславий анову з піддлччм Ардаб'євим до Хмельницького, мав спеціально дорученне добути копії гетьманської кореспонденції з Кримом, Молдавією і Портою. Він звернувся у сій справі не до гетьмана, а до Виговського, що грав роль спеціального конфідента і прихильника московського уряду: давав йому за спиною гетьмана всякі інформації й документи, котрих бажав собі московський двір. На жаль, заховався тільки уривок звідомлення про їх посольство—саме з їх розмов з Виговським ²⁾.

Послы поставили йому питання, що може бути, коли Польща-Литва цілком переможуть козаків? Виговський признався, що коли цар не згодиться прийняти військо під свій протекторат, то багато людей намовлятимуть гетьмана, щоб піддатись турецькому султанові або кримському ханові. Сам Виговський не з таких: він не хоче бути у нікого в підданстві окрім московського царя, і просить прислати йому нотаф від гетьмана царську грамоту, а котрою він міг би в крайній потребі виїхати на Московщину. В таким разі—на випадок повного упокорення козаського війська—він забрав би з собою на Московщину батька, братів, найближчих приятелів; луччі люди з Запорозького війська також поїхали б із ним. Він показав грамоту семигородьського князя, що кличе його до себе й обіцяє річну пенсію в півтори тисячі червоних,—але він, Виговський, нікого не хоче мати паном окрім московського царя. Про гетьмана він теж не думає, щоб він схотів піддатися яким небудь «безвірним», а не московському цареві.

Послы просили його дістати власноручний лист короля, писаний до Калиновського; лист хана, котрим він просив запорозького війська в поміч; листи Лупула до гетьмана і до Тимоша, також листи від інших володарів які єсть (мабуть про ті зносни інша мова в тій частині посольства, котрої не маємо). Виговський велів своїм канцеляристам принести, і дав послам копії з листу королівського і ханського, а лист Лупула в оригіналі; з інших держав, сказав, листів нема, і дати їх оригіналів він не може.

Обіцяв своїми впливами то забезпечити, що ні козаки ні Татари не підуть на московські землі: «відомо вам, що я за боєю помічю в війську Запорозькому в усіх справах хазяїн (владбтель), гетьман і полковники і все військо Запорозьке мене слухають і шанують: самі ви бачите, що гетьман і луччі люде і військо Запорозьке мені у всім вірять». Знявши з стіни ікону він поцілував її перед послами на присягу в тім, що поки він у війську—доти він стримає і гетьмана і військо і Орду від походу на Москву. «Хіба б Татари щось зробили без нашої ради і відомости—бо

¹⁾ Польські справи, 1652 р., книга 81 л. 300—305.

²⁾ Фрагмент сей виданий, але з ріжними псмилками, в Источниках Бантша-Каменського I с. 32; я користувався копією з Малоросійських справ 1652 р. № 6. Дати розмови і взагалі посольства на тім нема. Соловйов датує його місяцем червнем ст.ст. (стереотип. вид. с. 1622), може бути, що мав на те якусь вказівку.

не разом живемо; але хіба якась невеличка купа набіжить! Як тільки ми довідаємось про який небудь воєнний замісел, він не здійсниться—ніякої великої війни без зносин з гетьманом і з нами, з усім військом Запорозьким, я думаю, в Криму не піднуть, бо їм відома царська ласка і жалування до нас, і що ми цареві вірно служимо».

Але пожалувався при тім Виговський, що його з вірною службою цареві підводять: недавно якийсь путивльський післанець, напившись, почав перед козаками оповідати ті секретні річі, що він, Виговський через нього переказав до путивльського воеводи, і трохи не підвів його тим під велику біду і навіть смерть. Посли допитувалися, хто саме такого наробив, але Виговський не назвав: казав, що він його сам на-сварив і обідяв на нього не скаражитись, а просить тільки на будуче посилати до нього з Путивля таких людей, на яких він міг би спуститись і переказати усно те, чого не можна подати на письмі.

Безсумнівно, Москва все більше починала брати собі на розум все значінне союзу України з Кримом і Туреччиною, і кожний симптом скріплення сих звязків і глибокого входу України в політичну систему Отоманського протекторату турбував її все більше. Момент коли Україна стала б інтегральною частиною Отоманської імперії—дійсною підданицею Порти і товаришкою Криму і Волощини в отоманським васальстві, пересунувши кримсько-турецьку границю на границю Московщини і позбавивши її того спасеного буфера, що досі творила для неї Україна,—поставив би перед Москвою незвичайно серйозну і необчислену в своїх наслідках небезпеку. Останній похід відбутий Запорозьким військом спільно з Ордою, погром польського війська і капітуляція Лунула—все се були поважні симптоми, з якими доводилось рахуватися самим серйозним способом, і московські політики починали справді рахуватися.

В Варшаві навпаки, після пароксизму тривоги, викликаного Батозькими вістями з кінцем місяця, наступила раптова реакція в бік заспокоєння і оптимізму, коли стали приходити відомости, що Хмельницький з Ордою пішли назад, облогу з Камінця знято, і походу далі на захід нема. Оповідалося, що Хмельницький хотів спільно йти на Люблин і Варшаву, і підбивав нуреддіна, запевняючи, що на дорозі вони не стрінуть ніякої перешкоди, а король уже втік з Польщі до Литви. Але нуреддін, мовлячи, не повірив Хмельницькому—аби знов його не обманув як торік під Берестечком, коли запевняв, що короля при війську нема, і війська не більше як 15 тисяч. Татари згодились були тільки на облогу Камінця, бо думали, що туди зведено великі скарби з околиці, але коли три приступи скінчилися нещасливо, з значними втратами, покинули й пішли назад¹⁾. Відомости, що Хмельницький шле послів до короля, а потім коли прийшов його лист, привезений Войною,—все се було прийняте як симптом слабости. Оповідалося, що Хмельницький тратить впливи в народі і війську, що його перестають слухатися: три тисячі козаків, висланих ним на Карпатське Підгіррє в поході збунтувалися, вибрали собі начальником якогось польського шляхтича і заявили, що хочуть бути послухними королеві²⁾.

¹⁾ Дешеші нунція з 6 і 13 липня, с. 147—8.

²⁾ «Все більше потверджується, що Хмельницький вже не має такого послуху як перше: він вислав універсали до трьох тисяч селян-козаків (не реєстрових себо) під Трансільванські гори, але вони не тільки відмовили послуху, але вибрали собі начальником польського шляхтича і заявили себе нашої партії»—дешеша нунція з 27 липня, с. 150, перед тим з 20 липня тамже с. 149. Сю звістку потім повторив венецький резидент при австрійським дворі в своїх донесеннях сіньорії—Жерела XII с. 183, дешеша з Праги 20

Вже не думали серйозно про небезпеку. Податки стягалися слабо, війську платилось ще слабше, і воно з дня на день топилось як сніг на сонці. Станіслав Потоцький, воевода подільський, призначений королем польним гетьманом на місце Каліновського, визначив обозовище під Сокалем, і туди наказав стягатися всім хоругвам, але більше їх там убувало, ніж прибувало. Поручик з полку воеводи сендомірського Мишковського піше 10 липня, що задніпрянське військо, не доставши на час заплати, майже ціле роз'їхалося: під Сокалем зісталося з них ледве тисяча¹⁾. Накази, прохання, погрози гетьмана, полковників, ротмістрів лишалися без наслідків. Король видав 12 липня універсал, «з огляду, що все збільшується своєвільство, і сила товаришів з гусарських і козацьких хоругв, забувши любов до вітчизни, суворість військових артикулів і своє шляхетське походження, кидає військо і службу Річипосполитій, їздить з-під хоругв і жодним чином не слухаючи велм. гетьмана нашого, полковників і ротмістрів, своєвільно виїждить з обозу». Він «суворо наказував всьому товариству як з тих полків, що були за Дніпром, так і з тих, що по сій стороні Дніпра стояли під командою уродж. Криштофа Тишкевича, житомирського старости, і всім иншим, що не були в битві (під Батогом)», аби з-під хоругв не виїздили, а хто виїхав — аби під них вертав, інакше вони втрачали право на заслужені гроші і підпадали карам описаним військовими артикулами. Ротмістрам, що дістали приповідні листи на формування нових відділів — повітових і всяких инних, заборонялося приймати таких дезертирів, під карою за спільництво, і т. д.²⁾ Але все се не могло допомогти, поки не платилося справно. «Король прислав в дарунку 60 тисяч, але не хотіли тим задоволитись»³⁾. А більше не було.

23 липня зібрався сойм, що мав своїм головним завданням поухвалювати асігнування на заплату старого війська і наєм нового. Він мав бути шестинедільний, але з огляду на мало сприятливі обставини його рішено скоротити до трьох тижнів. В дійсності протягся майже на чотири (до 18 серпня). Король захорював, і се загальмувало справи. Хорював довго і тяжко, і сойм проходив без інтересу. Ухвалено кредити на нову п'ятдесяттисячну армію — але хто міг сподіватись сі асігнування зібрати по всім попереднім? Камінчанам за їх подвиги надано ріжні підльги і асігновано 20 тис. злотих на заложенне провіантових магазинів, на випадок нової облоги (коронний гетьман окремо загадував королеві про потреби забезпечення Камінця). При тім поухвалювано дещо і на випадок козацького наступу на Галич і Львів — що дуже перетрівожився і перенервував суспільність ріжними алярмами після Батозької катастрофи⁴⁾. Але найбільше займала присутніх роздача вакансій опорожнених Батогом і всякими смертями. Руське воеводство дістав після Вишневецького браславський воевода Лянцкоронський; по нім браславське воеводство син покійного гетьмана Петро Потоцький, староста камінецький; чернігівське по Каліновському житомирський староста Криштоф Тишкевич. Були й інші зміни. Канцлер Лещиньський став примасом, а його місце заняв дотеперішній підканцлер Кориціньський.

20 серпня. Чи був якийсь такий факт дійсно, чи се тільки «кореспондентська качка», лишається незвісним.

¹⁾ Міхалов. с. 661.

²⁾ «Копія друкованого універсалу» в збірці Голіньського ст. 386.

³⁾ Міхалов. 661.

⁴⁾ Volumina legum IV с. 172. Досить докладно оповідає про сей сойм Theatrum с. 227.

Велику увагу викликали також, і ще раз дали привід поміритися силами ворогам і прихильникам попереднього підканцлера Радзейовського оті перехоплені його писання до війська Запорозького, що згадав я вище. Вони наспіли вже в середині серпня—мабуть і вплинули на те, що сойм прстятнувся довше ніж думалось. Ще при кінці травня, чи в перших днях червня, вислав Радзейовский з Стокгольма в семи листах одного з своїх дворян, Ясеньского на імя. Головний лист був адресований на імя Хмельницького; другий—короткий на імя Виговського. Радзейовский сподівався, що обидва перейдуть через руки Виговського, і в тім що був до нього адресований головню просив заховати сю його посилку в секреті і знищити листи по перечитанню, аби вони не попали як небудь до польських рук, як то було з гетьманським архивом під Берестечком, де впав до королівських рук і оден лист Радзейовського, що правда—досить невинного змісту. Сім разом він писав доволі відверто, і мав всякі причини не бажати розголошення сього писання в польських кругах—коли не з огляду на самого себе, то з огляду на своїх приятелів, яких мав іще в Польщі чимало.

В своїм листі до гетьмана він рекомендував себе як старий приятель Запорозького війська, що мовляв і потерпів за те, що був прихильником порозуміння з ним. Король—каже Радзейовский—зненавидів його вважаючи, що то він був ініціатором шляхетської опозиції під Берестечком, що відмовилася від походу на Київ, і поступив з ним до крайньої міри несправедливо. Але таку ж несправедливість терпить і військо Запорізьке від короля, що завзято всякими способами силкується його знищити, не вважаючи на всі його заслуги Річипосполитій, котра завдячує йому, Запорізькому війську, всі свої бувалі перемоги й славу колишню. Король не захове його прав і вільностей і не додержує раз даного слова. Тому першою гадкою Радзейовського, після того як на нього впала королівська неласка, було—вдатися до Запорізького війська, знаючи його прихильність. Але боячись, що тим тільки збільшить королівське завзяття на козаків, він за краще вважав удатися на шведський двір (до прирощених ворогів польської галузи Вазів), і тут він дійсно знайшов для себе добре утримання, і вмів, мовляв, заінтересувати королеву Христину кривдами і жалями Запорізького війська: вона заявила йому, що готова вийти в зносини і в союз—коли козаки того хочуть. Тому Радзейовский, виснаючи свого дворянина до них, радить зараз же вислати на шведський двір одного або двох послів, з повновастю від гетьмана і всього війська, аби вони могли зараз же уложити з королевою правосильний трактат. Було б добре, щоб між ними була людина, яка говорить по грецьки: се улекшило б зносини, бо королева дуже добре говорить і пише по грацьки. Могла б то бути духовна особа: королева була б рада мати постійним резидентом при собі якогось православного духовного, щоб через нього порозуміватися з Запорізьким військом в усіх справах. Він, Радзейовский, певен, що у війська з королевою уставляться добрі відносини, «бо то пані военна (з інтересами до воєнної справи), і дотримує всім слова—як свідчить її договір з царем, що у всім додержується нею». З власного досвіду він може посвідчити її благородну вдачу—черезжити нещастя обернулися йому в потіху, з того часу як він потрапив до сеї королеви, «котрій чудується весь світ, а все королівство і всі піддані—як йому доводиться чути, з неї вдоволені». «Що до гойноги нема на світі такого косяка що міг би з нею в тім рівнятися—козаки в тім, дасть Біг, самі переконануться. З Польщею у неї свої порахунки, які дозволяють їй кожної хвили розпочати війну з польським королем. Правда, король шукає з нею порозуміння, і в вересні мають в Любеку з'їхатися комісари польські з комісарами шведськими, але знаючи неста-

точність короля, королева не сподівається, щоб та комісія до чого небудь привела. Нехай тільки козаки поспішать з висилкою своїх послів, та держуть справу в секреті, аби вона не вийшла на яв перше ніж дійде до кінця. У королеви готове «огинете військо», сусідство близьке: як тільки прибудуть послі і буде завязаний нерозривний союз, військо може зараз рушити; королева сама піде в похід, і Радзейовский з нею. Одна шведська армія пішла б через Інфлянти просто на Білу Русь до Могилева і могла б легко зійтися з Запорізьким військом. Друга б пішла через Прусію просто на короля, і так в короткім часі була б Україна звільнена. Військо козацьке тим часом нехай не ризикує і з військом польським не зачіпається, підтримує союз з Татарами, шукає порозуміння з Ракоцієм, а господареві волоському не звіряється.

В листі до Виговського Радзейовский ще раз підчеркував прихильність королеви до православної віри—«чого дізнають ті що сюди прийдуть», і давав різкі технічні вказівки що до переїзду послів—ще більше мав їм пояснити і покермувати його післянець Ясеньский ¹⁾.

Але сей Ясеньский провалився з своєю місією, і листи його опинилися в руках не гетьмана Хмельницького, а гетьмана Потоцького, що й переслав їх і самого посла на сойм в середині серпня ²⁾. Тут з сього приводу розгорілася завзята дебата між противниками Радзейовского, що скористали з сього інциденту, щоб його до решти утонити, і його прихильниками, що старались його можливо вигородити. Протизники ваяли гору, і до конституцій соймових було внесено постанову, що висловляючи подяку Богові за таке щасливе переловлення таких страшних писань, проголошувала Радзейовского за зрадника державі, на віки позбавленого чести, і т. д. ³⁾. Плани, які він хотів заховати в найглибшій тайні аж до здійснення, набрали найширшого розголосу. Листи широко пішли по руках, і я невен, що слідом з сойму дісталися і до своїх адресатів: запорозького гетьмана і писаря, і були прийняті ними в повній мірі під увагу. Заходи гетьмана—добитися пропуску козацьким послам до Швеції через московські землі, підняті ним в осени того року, були спричинені як раз листами Радзейовского. Але справа не пішла так скоро, як він собі бажав, і його протекторці і аматорці грецької мови і православя королеві Христині вже не вдалося патрунувати козацької справи.

Далі протягати соймову сесію вже не можна було. Але козацьке посольство тільки над'їздило—нунцій записує в своїй депеші з 17 серпня, що козаків чекають сьогодні, найдалі завтра. «Кажуть, що вони везуть виправдання з останніх подій: мовляв, вони були спровоковані до того польською стороною—що признавали й самі Поляки, і готові піддатися судові комісарів, щоб вони провадили справу і покарали винних. На будуче обіцяють абсолютний, вірний послух, а за те що сталося просять пробачення і милосердя. (Поляки) вважають се за чергову стратегему Хмельницького, щоб приспати увагу уряду і затримати военні приготування, тому що наближається зима, для них не зручна, і нема послуху-серед Руського народу, як давніш—бо люде вражені і розгнівані на нього (гетьмана) за те що він утік з Татарами і покинув їх, видавши на різню під Берестечком. Інші до сього додають, що (Хмельницький) стратив надію

¹⁾ Листи Радзейовского видані в Памятниках III с. 161—5.

²⁾ Історію сього провалу досить широко оповідають Коховский (с. 336 дд.) і Рудавский (с. 116), але дуже розходяться в подробицях; нам входити в ці подробиці нема потреби. Лист С. Потоцького, з повідомленням про ув'язнення Ясеньского—Памятники III с. 168.

на прихід хапа, бо хан не може поспіти так скоро і з такими силами, як їм треба¹⁾).

Посподите рушення супроти такої нової ситуації відкликано, натомість далі робилися заходи коло організації сильного війська для зимової кампанії. Вербували й наймали його за кордоном, по різних краях—тим часом поки посли і комісари мали випробувати ситуацію дипломатичною дорогою—і протягти час.

Тому що далі сойму відкладати не хотілось, посольська палата вибрала з поміж себе комісарів: по шість від Малої Польщі, Велико-Польщі і в. кн. Литовського, щоб вислухати разом з сенаторами і дати відправу козацькому посольству²⁾).

В денешні 24 серпня нунцій формулює козацькі пропозиції вже не на підставі чуток, а власних заяв послів. Козаки домагаються відновлення Зборівського трактату, за те готові розірвати з Татарами, дати заставників на забезпечення своєї послужности, посередником ставлять молдавського господаря. За те що сталося просять вибачити, бо вони були примушені погрозами Каліновського, що завзявся добути Хмельницького живого чи мертвого. Нунцій додає знов, що сю козацьку покору вважають не щирою—вимушеною тим що козаки не знаходять ні довіря ні послуху у Руського народу і стражили надію на поміч Татар. Одні кажуть, що Татар покликав султан на поміч против Персії, інші—що вони пустилися в поміч Кадмикам, коли ті збунтувалися против Москви; досить, що нема на них надії. Тому сподіваються, що козаки не будуть обстоювати Зборівських пактів і згодяться на скільки небудь гонорові умови³⁾).

В секретних нарадах (короля з сенаторами і посольськими комісарами, очевидно) було постановлено не пускати в які небудь переговори з козацькими послами, а вислати з ними своїх послів. Вибрано на них старих благоприятелів Хмельницького, а перед повстанням: бувшого комісара Миколая Зацівіліховського і білоцерківського підстаросту Жиймонта Черного. 30 серпня вироблено їм таку інструкцію:

«Насамперед посли й. кор. мил. постараються висянити всю великість проступків війська Запорізького, а особливо їх гетьмана уродж. В. Хмельницького, що забувши своє християнське походження, стільки разів зломив свою присягу Богові, королеві і вітчизні. Стільки душ християнських в неволю поганську дав забрати—якихорих муки, домагаючися помсти від Бога, в день і вночі небеса пробивають. Стільки крові християнської виточив. Костелів і церков Богові і святим посвячених спустошив. Св. сакраменти потоптані і віддані на наругу поганству, свідчать на нього стоячи перед очима божими.

«А поминувши давніші провини, нехай нагадують йому, як лукаво поводився він з королем і Річею посполитою тепер, по недавній, присягою потвердженій угоді Білоцерківській. Як союзи складав з Татарами, як своїми посольствами підбивав на неприязнь против своєї вітчизни Отоманську Порту. Як приймав посольства від чужих держав без відомости і запитання короля й. мил. Як видавав неприятелям ласті, навіть інтимні, писані до нього від короля і від різних сенаторів і урядників Річипосполитої, та укладав ворожі пляни. Все се не було тайною для й. кор. мил.

«А на останок—як він нестунив під Ватогом з королівським військом. Сили поганські на них спровадив, з ними їх цілком знищив і згадав, і против звичаю всіх войовників знущався над спійманими і завоюванними. Стільки голів значних панят і шляхти віддав під шаблю поганську і не пожагував навіть їх трупів—лишивши їх на жир звірям, заборонивши їх ховати».

¹⁾ Жерела XVI с. 151—2. ²⁾ Volumina legum IV с. 171.

³⁾ Жерела XVI с. 152.

Але король готов забути всі ці злочини, щоб не ятрити далі уособиці і не відпихати від себе гетьмана, коли він з військом горнеться до нього з покірою.

«Іменем короля Я. м. нехай се скажуть йому послы,—запевнять і забезпечать його, що коли король переконається в статечній вірності гетьмана і війська супроти його маєстату і всієї Річипосполитої,—він не тільки пустить в непам'ять всі ці великі провини, але і до ласки своєї королівської, до відзнак і добродійств допустить його самого і потомство. Нехай запевнять у всякій безпечности не тільки його персонально і потомство його, але що ся безпечність покрие також і всіх тих, що приставали і пристають з ним до сього часу—як шляхетського так всякого иншого стану, і се їх говоріві в будучности не буде шкодити. А що ґрунтовне і статечне замирення вимагає більшого часу і уваги, послы порозуміються що до місця і часу, коли б могла зложитися комісія. Король не залишить її обіслати, взявши за посередника самого господаря. А на доказ щирости гетьмана і війська Запорозького буде від них вимагати, аби перше ніж та комісія збереться, Хмельницький і військо дали в заставу отсих осіб: від гетьмана його молодшого сина, а від війська тих козаків, які будуть їм вказані. Сі заставці будуть пробувати при королі, поки не будуть сповнені всі умови постановлені комісією.

«Нарешті нехай нагадають їм обіцянки, дані їм послами, і домагаються аби вони їх сповнили, і дали докази своєї вірности і жичливости до короля і всієї Річипосполитої. А король, очікуючи тих доказів, велить своїм військам не поступати далі як до Чуднова»¹⁾.

В таким духу дано офіційальну відпевідь і козацьким послам другого дня, на парадній авдієнції, даній їм в Уяздовській палаті. Введені перед короля козацькі послы, числом три, простерлися перед королем. Підканцлер виголосив до них промову від королівського імени, де заявлялося, що хоч страшні злочини вчинені козаками против Бога, короля і вітчизни, варті найсуворіших кар, але король з вродженої своєї добрости приймає їх покіру і покіту і готов чекати доказів їх вірности і служби. Пробачає їм провини за прикладом Христа і допускає до уцілування своєї руки. Послы дістають безпечний поворот і з ними надсилаються королівські, які докладно вияснять Хмельницькому і війську королівські побажання.

По сій промові козацькі послы були підведені до ніг короля, що сидів під балдахином, і внавши перед ним вони поцілували підлогу, потім його ноги—і нарешті руку, «котру він їм милостиво простяг». Після того як козаків віддушено, король з сенаторами відбув секретне засідання, і там були прочитані наведені вище інструкції послам, що виїздили разом з козаками. Так описує сю ласкаву авдієнцію нунцій і додає, що чув: уряд постарасться умисно протягнути сі переговори про замирення доти, поки збереться таке військо, що могло б приборкати козаків²⁾.

¹⁾ Ojcz. Spominki II с. 85—7.

²⁾ В друкованим тексті в сім місці щось несправне, але в головнім зміст ясний—Жерела XVI с. 153. Коротка згадка про се у Рудавського с. 119, в Theatrum с. 227.

Белетристично розмальоване оповідання у Коховського с. 397 дд. Між ин. у нього козацькі послы на доказ неповинности в багоській катастрофі показують лист-пересторогу Хмельницького Каліновському, що мовляв був знайдений в його кешені після смерти. Невидана записка Голінського, двічі з деякими змінами повторена в його дневнику, с. 583 і 588 (варіанти подаю в скобках):

«Післав і Хмельницький пять послів своїх на сойм, до короля Я. м. і Річипосполитої, перепрошуючи їх, аби вибачили йому і синові його погроменне війська і забранне обозу. Виправдувались, що він в тім нічого не винен, бо

Треба сказати, що так розуміли сю королівську ласку і в козацькім війську і в широких кругах Річчипосполитої. Козацькі послы так поясняли московському урядові історію королівського посольства. «Сього року, в середині вересня прислани були від короля до гетьмана В. Хмельницького на комісію пан Зацвілховський та Черний,—а робилось се на те аби обманути ¹⁾: ніби то для згоди, щоб тим присплати їх увагу, а за той час зібрати військо і напасті на них несподіване та знищити. А се їм, козакам, від шпитів стало відомо, що Поляки хотять їх обманути: коли Поляки вишлють комісарів на комісію, в тім же самім часі виправлять і військо на козаків; тому вони, козаки, відклали ту комісію до 1 січня, а для забезпечення веділи готовити против них військо ²⁾».

Якійсь «Білорусець», прийшовши до Вязьми, так оновідав про сойм: «Постановили були сенатори на соймі всіх козаків побити, і йти на них посолитим рушенням, та видати свою безсилність: що козаків більше ніж польського і литовського війська, рішили на соймі перше відправити козацьких послів, говорити з ними про замирнене, щоб бути з ними в згоді, і війни між ними щоб не було. А замирившись хотіли зібрати військо й йти на козаків та несподівано напавши побити ³⁾».

Поруч того далі ходили чутки, що се властиво магнати польські завзялись на козаків і на Русь, а король держиться більш номіркованої тактики. Через то польські пани на нього невдоволені, хочуть отруїти, чи скинути, і він утік з Польщі до Литви—що ставиться до нього більш прихильно—так само як козаки. Литва супроти того не хоче брати участі в війні з козаками, що задумують козаки, і навіть хотіла б уїдти з ними в порозумінне, і т. д. ⁴⁾.

часто остерігав п. гетьмана своїми листами, аби був в обозі обережний, бо Татари близько і своєвольні козацькі купи, що хотять його навідати в обозі (Поляки то собі азлегковажили, і самі причину дали й okazію, заціпивши хлопів за Дністром, розумій—Дніпром). При тім обидя' бути вірним підданам, як присяг, і пактів дотримувати, і воювати неприятеля коронного на будуче, в 40 тисячах. А коли б йому того не пробачили, а хотіли мститися і з ним воювати, то мусів би пошукати собі иншого пана—і боронитись (вар.: який би його боронив). А тим часом сі послы козацькі Ілучи до Варшави писали з дороги до Хмельницького, даючи йому знати, що війська готового в Польщі нема зовсім, тепер час Ляхів бити. (Також татарський посол приїхав від хана на сойм до короля й. м.—виправдатися, що він про тих своєвольників не знає і знати не хоче, й вони то без його волі й наказу вчинили, а він тримає згоду і братерство з королем і готов іти куди йому король скаже, хоч би на козаків—аби тільки король зволив прислати звичайну данину за козаків—невиплачену і теперішню). Тимчасом й. м. п. гетьман (Потоцький) вислав під'яд, і той піймав кількох козаків і одного Татарина: сього Татарина вислали сі послы (козацькі) з дороги до Хмельницького. В Варшаві козацькі послы чолом перед королем били, просячи милосердя, згоди і відправи. Їх задержано на-після сойму, а король й. м. з п. сенаторами мав зчаста таємні наради.

¹⁾ «А чинячи то на обмань, будто о згодь, а тьмь ихъ оплошнть».

²⁾ Акты ЮЗР. III с. 484. ³⁾ Польські справи 1653 р. столб. I л. 61.

⁴⁾ 5 линия звісний нам протопоп конотопський Дмитро Мирновицький, що служив митрополитові для зносин з московськими воеводами, приїхавши до Пучкеля розповідав: «Був він у Києві червня 11 (12), і казав йому митрополит: в Польщі у Варшаві був у короля в великий піст сойм (треба розуміти: з'їзд сенаторів), і на тім соймі пани-рада і сенатори задумували сього літа воювати козаків, а король з козаками воювати не схотів, бо він з ними замирився

Одночасно з варшавськими переговорами з нагоди весілля Тимоша Хмельницького трактував в Ясах з представником війська господар Лупул, котрого—як бачимо—обидві сторони визначили на посередника. Можливо, що не без звязку з сям виїхав з Тимошем сам Виговський—і він очевидно вів сі переговори. Відкладаючи надалі де які подробиці, ближче звязані з Тимошевим весіллям, я спинюсь тут тільки на тім, що безпосереднє належить до посередництва господаря в польсько-українській справі аби докінути характеру, истяку ситуації, утвореної Ватозькою кампанією.

Найдокладніші відомости про посередництво Лупула маємо в реляціях яських. Єзуїт Щитницький висланий від польського уряду писав із Яс в жовтні канцларові:

«Коли я подав господареві кондиції до його посередництва і заведення згоди з козаками, він відложив свою відповідь до повороту своїх послав від Хмеля. Коли вони прийшли з тим, що Хмель від його посередництва не відмовляється і посилає інструкцію, на чім має ґрунтуватися згода, господар й. м. посилає П. й. кор. милости через руки в. милости. Міркує так, що король на подані в тій інструкції кондиції не пристане, і Хмель навзаєм не зробить того, щоб розірвати союз з Татарами перед закінченням трактату. Тому просить і хоче одержати через того посланця останню і категоричну декларацію волі й. кор. мил.: на яких умовах хоче король зложити згоду з козаками. Навзаєм післав і до Хмеля, аби йому дав такуж декларацію без уся-

вичним миром. Сенатори Корони Польської на короля кричали і так говорили, що ти нам не король, видав ти нашу землю козакам; називали його здрайцею й хотіли вбити. І він побоявшись панів утік з Варшави до Вильна, і при нім з панів канцлер польський та пан Пісочинський» (Пол. спр. 1652 р. ст. 1а, вязка 90).

Вяземець Угрим Шумилов, побувавши за кордоном, оповідав 6 (16) серпня такі рчі: Оповідав йому Юрка Берсененок, що Поляки посадили на королівство нового короля—ксенжу Рекуча (Ракоція), а старий король, Казимир у Литві, виїшов з Варшави до Вильна. А Литва Полякам в нічім не помагає за те що вони вибрали нового короля на королівство. А Поляки посадили на королівство Рекуча тому, що він хоче своїми грошима три роки наймати людей—битися з козаками (тамже, нумеровано).

Торжчанин Гундоров, посланий за кордон «для вістей», повернувшись розповів дня 14 (24) серпня таке: З усіх литовських городів пішли гетьмани і сенатори і всі литовські люде посполитим рушенням к городу Берестю, а венгерський гетьман Рокош з польськими гетьманами і сенаторами з усіма польськими і наємними людьми (військом) против короля Казимира: хочуть Рокоша посадити на королівство польське і литовське, а короля Казимира з королівства зкинути. Боів у Рокоша з Казимиром і всім посполитим рушенням треба сподіватися після Успення, 27 або 30 серпня, або в початку 161 року (після 1 вересня). А Хмельницький з полковниками і запорозькими козаками стоїть за короля Казимира, але з Рокошем і з польським військом не б'ються, і з королем у них на 5 день серпня замирення нема. А по всіх Литовських городах бояться приходу государевого (царського) війська і війни (тамже).

Міщанин Давидка з Орші оповідав 12 (22) жовтня: «Був він в Могилеві, і говорив йому бурмистр і райці, що прийшло до Польщі з ріжних країв військо в поміч польському королеві—битися з козаками. І так казали, що Руся не бути: котрі руські люде не приймуть люторської віри, тих рубать—православних християн, щоб православної віри не було». Той же бурмистр переказував йому, що говорять між собою смоленські урядники: «Нашого Казимира короля бодай чи не отруїли, ледви чи він живий». «І той же Давидко казав, що Поляки вибрали на королівство ксенжу Ракуча, і Польща йому присягла, і у Поляків з Литвою сваря: Литва хоче через те відстати до козаків—хотіла післати послом до козаків пана Кременевського (одного з тих смоленських урядників)—щоб козаки з Литвою не бились».

ких обиняків. Я сьогодні на своїй авдієнції (у господаря, очевидно) переконався, що господар рад був би чесно відріктись цього посередництва, побачивши, що Хмель жадає річей негідних і недопустимих і ґрунтовної згоди зложити не думає. Се і пан Кутнарський (секретар господаря) зрозумів з розмови на весілля з найзначнішими козаками, особливо з Виговським, і про се докладно поінформував вашу мил. І я такі ж відомости дістав про їх замисли. Намір Хмельницького—панувати абсолютно і незалежно, не маючи над собою ніякого монарха, і мати в своїм володінню весь той край, що починається від Дністра і йде до Дніпра і далі до московської границі. А коли б Корона його притисла, хоче віддатися під протекцію Москвитина, віддавши йому, як одновірцеві, все те що покійний король й. м. Володислав кривавим потом прилучив був, і ще більше. Між ними має вже бути порозумінне що до удільности свого краю і граничної лінії¹⁾.

«Коли король його не приборкає, (Хм.) замисляє чинити те саме, що робив досі,—то значить про око вимоловувати спокій, коли йому буде треба, а наші слабі війська нищити і землю з Татарами воювати і пустошити. Се річи певні, се король наче прочитав в серці Хмельницького, й иншим удаваням давати віри не треба»²⁾.

Від Кутнарського маємо ще докладніші відомости про жадання Хмельницького:

«На весілля сина Хмельницького господар й. м. серйозно переговорював в справі забезпечення згоди між Річпосполитою і військом Запорозьким і чекав докладної й останньої його (Хмельницького) декларації на пропонувані йому пункти. Посилаю на окремі картиці його пункти. З них ясно видно, куди йдуть його замисли. Взагалі не тільки ті що противляться сій неспокійній голові, але й самі його прихильники однодушно твердять, що нема чого від нього сподіватись, тільки того, що в попередніх роках робив; хто инакше думає, нехай сам побачить.—

Пункти подані господареві й. м. від п. гетьмана війська Запорозького:

Військо Запорозьке ні скільки не цурається пожаданой обсторонньої згоди, навпаки вповні схиляється до уґрунтування її на таких умовах:

1. Насамперед аби повернено всі православні церкви, забрані уніятами як в Короні так і в в. кн. Литовським.

2. Війську Запорозькому аби король надав права і вільности згідно з зборівськими пактами, нічого не уймаючи з того, що в тих пактах виражено.

3. Ш. сенатори і Річпосполита аби не мстилася над підданими своїми, бо причини розірвання згоди не від них, але з тої сторони була дана—тим що не дозволяли козакам виходити з своїх маєтностей, та ще їх били («тручали») і забивали.

В володінню війська Запорозького стільки волостей Запорозьких має зіставатись, як означено в Зборівських пактах: почавши від Дністра аж до Дніпра і від Дніпра аж до границь московських»³⁾.

З сих редацій виходять, що при нагоді Тимошевого весілля, при кінці серпня або в перших днях вересня—коли в Варшаві виряжалось посольство для переговорів з Хмельницьким в Чигрині, в Ясах ішли переговори про перспективи українсько-

¹⁾ Zamysł jest Chmielnickiego absolute et independenter pod żadnym monarchą panować i wszystkie tę ziemię in possessione mieć, która sie poczyna od Dniestru, a idzie do Dniepru y dalej aż do granicy moskowskiej; a iezeliby go Korona scisnęła, chce się udać pod protekcję Moskwičina, iako eiusdem religionis, oddawszy mu co swietey pamięci krol imc Władysław do Korony krwawym potem przyłączył był, et ultra; która udzielnosc ziemi i linia iuż ma bydz między niemi namowiona. Сю интересну концепцію суутського дипломата треба розуміти так: Хмельницький порозумівся з Москвою на тім, що вона за свій протекторат дістане Сіверщину і Смоленщину з деякими сусідніми білоруськими землями, а инша козацька територія становитиме окрему державу, під управою Хмельницького.

²⁾ Теки Нарушевича 146 с. 240—2, копія з Несвижського архиву.

³⁾ Лист Кутнарського з 1 листопада в збірці Русецких ркп. 41 с. 215.

польського порозуміння за посередництва господаря. Як ми бачили, в Варшаві на сім посередництві домовилися козацькі послы з польським урядом. Він правдоподібно й поставив кандидатуру господаря, покладаючись на його велику і незмінну відданість, заманіфестовану ним перед тим посольством згаданого Щитницького, що приїхав до Варшави в початках серпня з листами господаря. В них Лупул заявляв, що мусів згодитися на подружжя своєї доньки з гетьманом тільки під непереможним натиском обставин і при першій можливості буде старатись його розірвати, але в даним моменті не може зачинатися з козаками—хоча з приємністю підтримає війну Польщі з Татарами, коли Ксрона потрапить перемогти козацьку опозицію. Від посередництва не відмовлявся, питавсь у гетьмана і короля докладно сформулованих умов. Сі умови й були йому подані одночасно з переговорами в Чигрині між гетьманом і королівськими послами, Зацвіліховським і Черним, і тут виявилось рішуче розходження обх сторін, що зазначалося уже в Чигрині.

Про сі чигиринські переговори маємо доволі докладне посольське звідомлення переказане в реляції гетьмана Потоцького канцлерові, літературно оброблену і розмальовану перерібку його у Твардовського, і коротку, але самостійну звістку в дневнику Альберт. Радивила¹⁾. У Потоцького читаємо:

Довідавшися про наближення до Чигрина послів, Хмельницький вислав против них 150 коней, і з сею асистенцією впроваджено їх до господи. Прислано туди всяку поживу, а коли послы обтруслилися з подорожнього пороху, прислав Хмельницький до них Виговського, щоб їх одвідати і довідатися, з чим приїхали. Він виразно заштитав їх про зміст посольства, так що вони не можучи його позбутись показали

¹⁾ Оригінальний польський текст звідомлення Потоцького поданий тільки в витязі у Голінського с. 604-6, під таким заголовком: *Taka jest relacja legationis powroconych od Hmielnickiego pp. posłów Zaczilichowskiego i p. Czernego, który był podstarościm Białej Cerkwi*. Починається просто приїздом послів до Чигрина, без вступу і закінчення. Німечкий текст в німецьким перекладі *Theatrum Europaeum* с. 230-2. Він починається поясненням, що королівський двір тоді, в осени, був заклопотаний вістями про марш козаків і Татар, що стали «над ріками» провокуючи польське військо, і від польського гетьмана прийшло таке писанне до канцлера: «П. Зацвіліховський і п. Черний повернулися від Хмельницького здорові і йдуть до й. к. м.; але я не думаю, аби вони так скоро поспіли як пошта, то я хочу в. м. подати що я вирозумів з їх реляції». Спочатку гетьман тримається оповідання послів, далі додає дещо від себе (про неймовірність козацького походу зимою) і після звістки про Татар на Жовтих Водах видимо переходить до власних міркувань про неминучість війни. Тому я на вістях про Татар уриваю свою цитату і далі повертаю до міркувань Потоцького. В своїм перекладі притримуюсь польського тексту доповнюючи і справляючи його там де для сього дає підстави німецький переклад (сам теж не свобідний від помилок—не кажучи про страшенно перекручені ймення); найбільш значне—що польський текст секретною відомістю Виговського називає вісти про шведське посольство до султана, тимчасом як у німецьким перекладі вони стоять вкінці й належать очевидно самому Потоцькому, а секретним комунікатом Виговського тут виступають секретні поради Лупула переказані Тимошем його батькові. Я в своїм тексті пішов тут за німецьким текстом.

Оповідання Твардовського, ніби то богате деталями і ще раз, так само літературно й барвисто перероблене у Костомарова (с. 507—8), при ближчій порівнянню з оповіданням Потоцького не дає нічого конкретного, понад літературні ампліфікації сказаного там. Одно й друге потім зараз переходить до розпоряджень С. Потоцького, і се показує, що Твардовський йде за реляцією Потоцького, додаючи дещо від себе.

Йому інструкцію, і він прочитавши її пішов, визначивши їм авдієнцію другого дня. Але коли прийшов до Хмельницького і дав йому реляцію, яке мають до нього доручення, той прислав до них знову, відкладаючи на ивший час їх візиту і просячи, щоб вони собі відпочили по трудах дорожніх. Тим часом сам поїхав до Суботова і там з своїми конфідентами радися, що відповісти послам й. кор. мил. на їх пункти. Добре порадившись доперва третього дня велів їм прийти до нього. Там після привітання, коли вони переказали йому ласку і милосердя його королів. милости—кстрої він жадав через своїх послів у його кор. м., від ніби то влячно прийнявши й подякувавши, так рече: «Коли ви з тим тільки до мене приїхали, то не малисьте з чим!» Вони йому на те відповіли: «Мусимо починати справу відти, відки в. м. Йі зачав перед й. кор. м. через своїх послів, а що сі послі жєбрали у нього милосердя, то він його заявляє в. м. і військовій Запорізькому». На те Хмельницький рече: «То мусило бути,—бо чимже було короля й. мил. потішити? Чи був би я лишне вчинив, як би був до нього післав сто тисяч Татар і других сто тисяч козаків!? Справді лишне сталося, що я то послами відбув, ані ж би мав вас до Риму або до Криму загнати».

Далі йдучи в своїй легатції воєні пропонували йому згодитися на комісію. Він довго не хотів на то погодитися, доводячи, що комісія не потрібна, і домагався пактів зборівських. Нарешті згодився, щоб її відправлено на Василя руського ¹⁾, там де буде воля й. кор. мил., але без присутности війська, і з тою заявою, що він від зборівських пактів ніяким чином відступити не може, з тої причини—що вони найліпші, бо він їх одержав від самого й. кор. м., і соймовою повагою їх затверджено. А від тих що постановлені під Вілою Церквою—відступити ²⁾, бо не були до вгодоби й. кор. милости і Річпосполитій, і сойм їх не апробував. А коли б тепер (король) їх схотів апробувати, він (Хмельницький) на се не може згодитися—бо боїться замислу козаків на життя своє, коли б пристав на 20 тисяч козаків. І по Вілоперківським договорі був від них в небезпечі, як війська почало против нього бунтуватися—за що і Мєаиру він дав стати. Відрентися Татарської Орди він не може і не мислить, доки не прийде до згоди з й. кор. мил. і Річпосполитою. Сина свого заставником не може дати—вмовляється тим, що він замолодий, але як підросте, обіцяє його дати на службу й. кор. мил. На пункт про те щоб не було зносин з заграничними державами відрик, що то річ не нова, і гетьмани козацькі мали зносини з сторонніми (державами): бувало то перед тим, і багато їх з ріжними державами вели свої зносини, а найбільше з московським царем, що давав «казну» козакам.

Від своїх конфідентів ш. послі уневнілися, що той зрадник не думає про жадну згоду, а хоче все кінчити війною; до того його веде давній апетит ³⁾, і то в серцю його вкорінилося, що такими союзами які хоче завести з ріжними (державами), він свого досягне. Війська посувати далі за Чуднов не позволив; одначе й. м. п. Потоцкий, вєсвода подільський, польний гетьман коронний, вислав немало хоругов на Поліссє ⁴⁾, тримаючися зборівської лінії.

Війну з нами так замишляє вести: Тимошка, сина свого, з Подністрєва з черню ⁵⁾, з Волохами і з Мульганами хоче пустити в глибину, а сам з Ордою і своїми козаками ⁶⁾ хоче йти на нас Поліссєм ⁷⁾; але сеї зими не можна сподіватись від нього нічого ворожєго, з огляду на пещість і запустінне краю при нашій лінії.

Вигєвський в розмовах, ніби то в секреті сказав ш. послам, що в Ясах на весілля ⁸⁾ доньки пропонував господар Тимошкови, затєві своєму устно поговорити з Хмель-

¹⁾ Себто першого січня ст.ст., як поясняють козацькі послі.

²⁾ В зб. Голінського стрічку обтєто при оправі рукописи, зміст доповнює нїм. переклад.

³⁾ В нїм.: Regiersucht, бажанне влади.

⁴⁾ В нїм. се в першій особі: «Але я чимало компаній розміщу на Поліссєю і тримаюся зборівської лінії».

⁵⁾ В нїм.: з частиною Запор. війська.

⁶⁾ Нїм.: nebenst seinem Geschmeiss.

⁷⁾ Пол.: Podlasiem, нїм. Bollusche. ⁸⁾ Гол.: haec die.

ницьким, його батьком, щоб або він прийшов до згоди з й. кор. милостю і Річсполитою, або—коли се неможливо—аби так ґрунтовно повів війну, щоб осягнути те чого хоче.

Орди Татарські кочують поблизу Хмельницького, цілком безпечно, з усім: з жінками, дітьми, стадами перейшли по сій стороні Дніпра і стали коло Жовтих Вод, Саксагани, Цибульника¹⁾.

Се звідомлення близько сходиться з тим, що довідався про результати посольства після повороту послів нунцій Відоні²⁾ в 20-х днях листопаду. Посли не були допущені до розслідування батозького інциденту, так як се обіцяло козацьке посольство. На королівські вимоги гетьман дав неґативні відповіді, так як се сказано в вищепаведенім звідомленню. Для провадження перемовин він пропонував вислати нових комісарів—але з розмов з гетьманом і з його зносин послі набрали переконання, що він в дійсности готується до новї війни, покладаючись на обіцянки хана і Порти, і тільки протягає час, аби відповідно протистати тим военним приготуванням, що ведуться з польської сторони³⁾.

Альбр. Радивил в своїх записках, згадавши про висилку Зацвіліховського і Черного, коротко додає, мовляв «вони потім дали звідомлення, що даремно трудилися, і навіть в смертельній небезпеці були у тої бестії, що дозволяє собі до волі своєї ламати міжнародне право. Відправив він їх в таку відповіддю, що не може відрідкатися союзу з Татарами, бо не може вірити Полякам, і по пяному додав, що з ранньою весною рушить свої сили на Поляків. Коли се донесено королеві, рішено відложити заходи коло згоди і взятися до воєнних операцій; вояки з усіх усюд почали напливати до обозу, але хвороба перебила сей збір⁴⁾».

В інших відомостях нема сеї подробиці про грубе поводження з послами, що нарушало прийнятий в міжнародних зносинах декорум: вона розвивається і розмальовується у Твардовського, а за його прикладом у нашого Костомарова. Навпаки, у одного волозького конфідента, в його реляції з 2 листопаду, читаємо, що Хмельницький «з великою радістю й триумфом як прийняв так і відправив послів, запевняючи в вічній згоді і признаючи для комісії місце під Чудновим⁵⁾». Але головне було, що він не згодився винувити королівські вимоги—се було рівнозначно з розривом.

Гетьман Потоцький, переказуючи канцлерові звідомлення послів, висловлює переконання, що без війни з козаками не обійдеться: різкі відповіді Хмельницького і його великі вимоги ясно показують се. Був би відповідний час на нього тепер наступити, але польське військо до походу не здатне, потрібує сичинку; а щоб повести війну з козаками напевно, треба мати такі сили, як були під Берестечком. Тому добре поки що вести з Хмельницьким переговори, використовуючи посередництво Лунула, а тим часом готуватися до війни⁶⁾. Потоцький збирається послати свого чоловіка до Лунула і

¹⁾ В поль. тільки Жовті Води, в нім.: Gelle Wasser, Saka, Hamey und Kibolnik.

²⁾ Нунцій Торрес виїхав до Риму 22 вересня, реляції його наступника Петра Відоні, біскупа Льоді, починаються з 21 вересня.

³⁾ Жерела XVI с. 161—2. ⁴⁾ Збірка Русецьких ркп. 41 с. 216.

⁵⁾ Theatrum Eur. наводячи цього листа Потоцького на иншій місці (с. 230, 1) записує, що «королівські комісари» зложили в Хмельницьким перемирє на шість місяців, і за сей час спільно вербувалися вояки до спустошеного пошистою війська. «Комісарами» мабуть тут названі тіж Зацвіліховський і Черний. Се «шестимісячне перемирє» вишло мабуть з того що термін комісії визначено на початок квітня, як довідуємося з листу Хмельницького до царя і слів його послів (див. нижче) і в тім саме часі стався наступ польського війська на козацьку територію.

користаючи з своїх добрих відносин з ним виласити його відносини до Польщі. Звертає увагу на посольство післане з Швеції до Царгороду, щоб заохочувати Турків до війни з Польщею, з огляду що у неї вийшов час польсько-шведських договорів.

Але війна з козаками була не з руки ні Лупулові, ні його затеві Ян. Радивиліві, що тепер, по ожєненню Тимоша з господарівною став, з охотою чи без охоти, своєюком козацького гетьмана, і так само як і його тєсть все більше входив в фарватер українсько-польських відносин. Від козацького посольства Самійла Богдановича і тов., довідуємось, що після чигринських переговорів, що за їх словами відбувалися в середині ст.ст. вересня, але в дійсности хіба при кінці ¹⁾, «скоро потім писав до гетьмана Хмельницького гетьман в. кн. Литовського Януш Радивил, щоб гетьман і все військє Запорозькє королєві піддалися («добили чолом» в московській передачі). Аби були б у підданстві на тих умовах, як учинено договір під Вілою Церквою, і щоб уні і костелів тримати не забороняли. Коли ж гетьман і військє Запорозькє на те не позволять, то у нього, Радивиля, військє готові і він піде на козаків війною. І гетьман В. Хмельницький на той лист Радивиля відповів, що коли король учинить з ним у всім згідно з Зборівським договором, то вони тому раді. А коли король на се не пристає і церков божих не очистить, то хочби їм усім і померти, але за віру християнську і святі божі церкви вони стоятимуть і на унію їх не віддадуть» ²⁾.

Інакше сказавши, Радивил радив Хмельницькому згодитися на Білоцерківські пакти, бо інакше він, Радивил, при всім бажанні не зможе утриматися в нейтральности. Не зразившись відмовою козацького гетьмана, він далі вів сю свою лінію, як довідуємось з його пізнішої відповіді післанцеві Лупула, Лупул переслав її Богданові, а Богдан московському урядові, весною 1653 р. Писалась вона мабуть в січні або в лютім 1653 р., але настільки інтересна для ситуації осєни-зими 1652 р., що я мушу навести з неї дещо—з московського перекладу спорядженого в посольськєм приказі, але настільки лихо, що тут місцями тільки приближно можна вгадати зміст.

Радивил перепрошує, що так довго затримав у себе Лупулового післанця—з котрим той, видно, прислав свої гадки про способи оминути українсько-польський конфлікт. Радивил потішає Лупула надією, що конфлікт можна оминути, і його треба оминути, бо нова війна грозить дуже тяжкими наслідками:

«Було б велике кровопролиттє, бій останній: або Полякам погибїль, або Руси. Коли переможуть Поляки, тоді до кінця загине рід і віра руська; вся Україна, на великий жалє серцю людськєму, буде спустошена, а потїху і користь одержуть тільки погани. Коли ж би перемогли козаки, то ніж би Поляки мали піддатися козакам, вони краще приймуть погибїль і утиск від нїмецького цїсаря або Шведів; монархія і Корона польська, що здавна була славна по всьому світі, опинилася б у підданстві. А хочби козаки й перемогли, то Татари і після їх побїди спустошили б усю землю. Бо розсуди ваша господарська милость: поки ще Корона була цїла, вона своїм і козацьким військом ледви могла відборонитись від неприятелів; коли ж побїдять тільки козаки, як зможуть вони противитися силам шведським, нїмецьким, татарським й иншим, що наступили б на козаків? Тому з прихильности до обох сторїн: і польської і руської, зволь в. господ. мил. подбати щоб їх замирити.

«Зволь в. госп.-м. прийняти до вїдома і повїдомити й. м. н. гетьмана Хмельницького, що сеї зими Поляки напевно побили б були козаків, бо коронне військє було готово і добре, литовськє так само, і король й. м., вважаючи на такі добре споряджені і в усім готові військє, хотїв зимою звести війну, і всі сенатори його

¹⁾ В наведєнім нижче листі. ²⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 484.

до того намовляли. Тільки князь Я. м. (Радив.) загалвся і не був на початку ради, а як приїхав, зараз відсунув ту війну і порадив скликати сойм в Берестю, і комісарів визначено, тому що король і інші доручили в госп. мил. привести справу до корисного кінця.

«Ваша господ. мил. можеш розсудити, що союз з Татарами шкодити буде не тільки козакам, а й усім християнам. Тому хоч до закріплення згоди п. гетьманові не можна розірвати союзу з Татарами, але він мусить бути дуже обережний з ними. Тому нагадуй йому в. госп. мил., щоб мирився (з королем) і не ставив умов багатьох і великих, але помірковані, і годився на все, що вимагатимуть Поляки, аби як найскорше прийшло до замирення. Бо Поляки мають війська свої в усім добре споряджені і готові. А по замиренню, коли війська польські розійдуться, Я. м. п. Хмельницький зможе випросити у Поляків що схоче: се буде тоді зручніше, і він матиме тоді більше впливу ніж король.

«Але чи буде перемире, чи війна, нехай п. гетьман Хмельницький буде ласкав до шляхти, що не має такої сили аби комусь шкодити—хочби й хотіла¹⁾. Нехай би тій шляхті дозволив їхати до своїх маєтностей на Україні, і не чинив ніякої шкоди як досі бувало, ні їй, ні всій иншій шляхті. Бо тим способом Я. м. п. гетьман Хмельницький за короткий час доступить великої чести рівно з иншими²⁾, а його давніше старшинство і властє заховається у всім; а попри нього також і інші козаки за свої заслуги зможуть доступити чести й шляхетства.

«Що до дітей Я. м. п. гетьмана Хмельницького—чому не мало б бути, щоб він свого меншого сива віддав немов в застав, так що він завсіди був при боці Я. кор. мил.? Потім він міг би стати великою людиною при дворі. Також доньки, як що має (не видані), можуть бути за великими людьми. Тою дорогою фортуна його дому була б краще забезпечена в своїй постійности, ніж тими способами, яких він уживає тепер для своєї фортуни, а вони часто стають йому на заваді. Його старшому синові теж могло б бути дане якесь пограничне старство, аби він завсіди був поблизу під наказом і наукою вашої господ. милости. Так усі справи могли б уложитися мирно і чесно, і що сталось—було б таким чином забуто.

«Дуже журився князь Я. м., що твоя милость не дала ніяких інструкцій в справі замирення в Я. м. п. гетьманом Хмельницьким—що говорити в сій справі королеві. Бо король як тільки довідався про приїзд князя, зараз питав його в сій справі, і князь не знав що говорити, міркуючи, що ваша господарська мил. може й не радиш миритися, коли не доручаеш князеві нічого, щоб він знав як інформувати короля. Князь дуже дбає про замирення, і короля прихилив до того, щоб ті справи могли прийти до згоди, але так що король не знає і не може догадатися, хто властивий посередник і привидця того замирення. Бо якби знав, то дуже б за то гнівався (на князя). І так всі мають ненависть і ворожнечу на князя Я. м., що в. милость має одноступці між вельможним панством³⁾.

На далі князь бажає мати докладні інструкції, як поводитись в сій справі, і він просить господаря детально порозумітися з гетьманом, які його-пляни і претензії: якого становища і чести він собі бажає: рівно з якими достойниками Річипосполитої? Ціаком природно бажає, щоб гетьман став на рівні з найвищими особами, по тім як він поріднився з господарем і через нього з різним вельможним панством, і се конче потрібно знати, коли король доручив господареві посередничати в справах замирення. Особливо з огляду на федакский сойм, що збереться 24 березня н. ст., на два тижні, і з сойму будуть післані комісари. Князь порадив, щоб королівські комісари

¹⁾ Тут мова очевидно про середню й дрібну шляхту: Радивил очевидно мовчки приймає козацькі аргументи против шкідливої ролі магнатів на Україні.

²⁾ Очевидно—з першими достойниками Річипосполитої.

³⁾ Щось пропущене, і зміст можна вгадати тільки приблизно, що партія замирення з козаками викликає невдоволення серед польського панства.

з'їхалися до Камінця, а козацькі стажи в котрімсь городі своєї границі; а господар би прийхав до Хотина, і звідти міг слїдити за переговорами, впливати на них і запобігти непорозумінням і новій війні.

З свого боку князь додає ще вретезїї до Хмельницького, що він не пускає його жовнїрів до Стародубської волости, і в старостах Лоївським і Любецьким, наданих князеві від короля, всім володіють козаки і не допускають Радивилових урядників до урядування. Він просить написати до гетьмана і попросити його, щоб він не чинив перешкод князеві і ті староста дали щоб були під його владою¹⁾.

Я навів тут, кажу, сю відкогїд, тому що вона кидає ретроспективне світло на раніші переговори на сю тему і помагає нам зрозуміти ситуацію осені 1652 р., що нас тут займає. З одної сторони руба стало питання: білоцерківські пакти чи зборівські? Польська сторона ніяк не хотїла вертатися до зборівських; українська сторона—переживши стадїю пренебезпечного і озруху на тї білоцерківського договору, боялась приймати його вдруге. З одного і з другого боку прихильники рїшучого розрахунку, користаючи з сього розходження, трубили в воєнну сурму і відкладаючи всякі компроміси накликали до воєної розирави, зараз і безпроволочно. Але після того як Орда так невїрно повела себе в останній кампанїї, українська сторона могла пускатися на нову війну з Польщею тїльки забезпечивши собі нового союзника. Турція, Семигород—се були не активні союзники, як виявилось. Швеція—про неї все частїш говорилось, нею все більш інтересувались, але вона ще стояла на далекім пляні. Лишалась Москва—котра все ще трималась осторонь. Треба було пробувати з нею, перше ніж їти на повний розрив з Польщею.

З другої сторони прихильники компромісу старались використати новий момент—шлюб гетьманича з господарівною: новий династичний звязок козацького гетьмана з аристократією Польщі-Литви, і можливости нових політичних комбїнацій—як поява Хмельниченка на котрім небудь з васальних князівств Отоманської Порти. Як ми бачили, Радивил, приймаючи все діяльнїшу участь в сих відносинах, висуває, чи властиво поновляє концепцію так би сказати—лобітації козацької України введення гетьманської родини між магнатурію Польщі-Литви, а козацької старшини— між шляхту. Замість розриву України з Польщею перенести розрив на український ґрунт: відірвати козацьку верхівку від мас, притагнувши її до правлячої польської верстви. Гетьман, видима річ, серйозно задумувався над сими проєктами.

Помість лила воду на млин сих поміркованців. Смерть і без того буяла по Польщі й Україні, аби ще збільшати її жертви війною. З другої сторони, гетьман і його одиодумці старанно підчеркували релїгїйний мотив боротьби з польським клерикальним магнатством. Інтереси козацької верстви маскувались інтересами всіх православних верств України і Білоруси, Московщини і Балканських країв.

На превеликий жаль, не можу нічого сказати про посольство ємитрополита Гавриїла, що в жовтні т. р. за поміччю гетьмана проїхав до Москви «в справах господаря волоського». Свое посольство до Москви, в рїшучим запитаннем як поставилась би Москва до нової війни України з Польщею, гетьман ладив на листонад, після наради з старшиною. Ось що писав він в сих справах путивльському воеводі:

¹⁾ Ся інструкція надрукована в Актах Ю.З.Р. III с. 490—3 і VIII с. 364—6, але московські ориґінали її майже не рїзняються між собою: переклад той сам, місцями дуже мало зрозумїлий.

Божею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси і самодержца и многих государств государя и обладателя его царского величества окольничему и воеводѣ князю Федору Оньдрѣвичу Хилкову Стародубьскому Богдан Хмельницький гетманъ войска Запорозкого здравствовать и благодушествовати многолѣтне!

Грамоту вашу прочет утѣшихся, велце дякуем што ваша милость незабавве отпустил рачиль до его царского величества его милость отца Гавриила митрополита в дѣлах господара волоского, приятеля нашего. Заслужим те в. мил.! Договор с послами лянкими, же оны хотят ведде пунктовъ Белогорьковских мир с нами имѣти, а мы пункта Зборовские держимъ, инак не хоцем; и о томъ комѣсія мает быти. Потом о всем в. мил. возвѣстим. От крымского царя еще послдовъ не маем и вѣдомости не даем. Што к намъ великая милость его царского величества, радуем ся и наиначе служити прямо и вѣрне его царскому величеству будем. Скоро и наших пословъ с прямою и вѣрною службою нашою вышлем и его царскому величеству до лица земли чолом бити будем, большое ищущи царское милости. К сотвиком козаком, которые обыли чинят от Литвы жыльцом его царского величества, напишем и пошлем, дабы того не чинили, и сурово винных скараемъ. Какова вѣдомость будет от его царского величества, просим—рачь нам в. мил. ознаймовать. При сем здрав буди долголѣтне и к нам любовен другъ и приятель. Вашей милости во всем жычливый приятель и служить рад Богданъ Хмельницький гетманъ войска Запорозкого. З Чигирина 18 мѣсяца октября 1652 г.¹⁾

Відправивши ні в чям королівських послів, гетьман видав о Покрові універсали «до всіх козацьких городів», що польське і литовське військo збирається наступати на Україну «з першою зимовою дорогою»,—аби всі козаки запас готовили і коней годували й були готові против неприятеля, і за новим обісланнем ішли до нього на збір²⁾ Постарався відновити приязні відносини з Ордою, і як пише якийсь волоський конфідент в початках листопада—«що третій день від хана послаи у Хмельницького»³⁾.

¹⁾ Оригінал на великій аркуші в актах московського посольського приказу—Польські справи 1652 р. ст. 16. Тут же лист Виговського тому ж воеводі, інтересний своїм постскриптумом: «Божею милостию і т. д. (тойже титул) Іоан Виговський писар войска Запорозкого здорovia доброго жычить. Же ваша милость рачиль ко мнѣ писать и в дружбе приятельской жить и зсылки мѣть во мною о дѣлах его царского величества, велце дякую, а вѣрность и службъ моих прямих ко его царскому величеству и большей освѣчати буду. Тепер нѣт с Крыму вѣдомости немашь жадное нѣт. С Ляхами мир совершен, о договоре писал его милость пан гетман и о комисарах; што будет нам вѣдомо отколь, я о всем вашей милости знать дам; и ваша милость рачь ознаймовать, што будеть от его царского величества. При семъ здоровъ буди и Богомъ хранимъ. Вашей милости всего доброго жычливый приятель и служить рад Іоан Виговский писар. З Чигирина 18 октября 1652 г.

«Ознаймую вашей милости, же дано знать з Литвы, якобы послы лядские были у царского величества, и казано намъ, же чесно принято в столицы. Тыє ж послы шо были у столицы давали царскому величеству Смоленско во всѣм, только просили о помочи на козаков, такъ нам дано знать. А послы лядские шо у насъ были з миромъ, все о тоє договоровали ся, абы з войною на ияшу землю койти, только не сказовали где. Тое увѣдомляю, же Татарє гдєсь готуют се, одно не вѣдать где, але сподєваю се кождого дня. З Стамбулу прислано ханови крымскому булаву, короговъ, шаблю и кафтан; далєй дам знать, шо одкуль будет».

²⁾ Оповідання в Сівську ігумена Єфрема нижче, с. 469.

³⁾ Се пише якийсь волоський пан 2 листопада—Збірка Русецких ркн. 41 с. 216: «Пише (Хмельницький), шо двох салдатів вишло з Орди на Ор (Пере-

Частина Орди, як ми бачили, прикочувала до чигринського погранича, і стояла поготів на кождий нагаз гетьмана ¹⁾. Хан просив прислати йому два козацькі полки для задуманого походу на Донців, з Демком осавулом і з «гетьманом Костирським», що ходили в поміч Кримцям попередніх разів; перше посольство про се було мабуть в жовтні друге застав в Чигрині московський цісланець Юденков в першій половині листопаду. Гетьман відмовляв, тому що потрібує людей против Ляхів і тримає їх на поготові ²⁾.

Відносини з Портою віставалися дуже добрими, навіть сердечними. Грек «Хома Іванів» про се так писав пізніш, літом 1653 р.: «З часта приїздять сюди козацькі послы від гетьмана Хмельницького, і тут Турки тих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязни. Також і Турки посилають до гетьмана послів, і тепер знову післали посла з тим, щоб (к заки) взяли Камінець і віддали султанові. Також добиваються від нього, щоб він давав постійну данину, а гетьман їм відповів: Я города дати не могу, ані якої данини, бо не маю багатой держави як инші: угорський або мунтянський,—тільки военний люд, і коли султанові знадобиться, вони будуть готеві йому в службу, а на Чорнім Морі ніякої шкоди рєбити не будуть» ³⁾. І ми справді далі побачимо звістки з Криму від московських послів, що царгородській даян в усім підтримував козацькі побажання перед ханом, і давав йому відповідні директиви.

Про козацькі настрої з місяця жовтня дістаємо таку відомість з Яс, від неназваного па імя певного конфідента, через подільського кореспондента:

П'ятого новембра потайки в ночи прийшли до мене в Ясах послы від козаків, або краще сказати—цісланці Виговського з листами до господаря молдавського, два польські шляхтичі: пан Гойський, і другий, котрого імя винало у мене з памяти. Сказали мені в секреті таке. Козаки з черни (de pl be) домагаються війни, і Татари теж радять, вони—Ногайці себто, що стоять в яких 4 милях від Чигрина, раз-у-раз шлють своїх цісланців до Хмеля, бо зачувають, що йде до миру. Полковники Хмельницького хочуть миру, на тих умовах, що були уложені під Зборовям. Сам Хмельницький одначе вдоволівся б і меншим, аби тільки був безпечний що до долі своєї і своїх синів. Кажуть, що в тім напрямі дуж працює й Виговський, бачучи, що син Хмельницького не дуже йому прихильний: коли б іще сам Хмельницький був проти нього, то буде йому кінець. Во самі козаки завидують його фортуні, тому в своїм інтересі він (Виговський) радить завести згоду з Поляками, аби розірвати з Татарами ⁴⁾.

В середині листопада гетьман скликав старшину на раду. Ніяких близших відомостей про неї не маємо ⁵⁾, а дуже жаль, бо вона мала рішати про посольство до

коп), не знати які у них замисли, бо що третій день послы хана бувають у Хмельницького, і така там у них мова, що підуть з козаками під Камінець. А пан Мацола буркалаб хотинський приїхав від Хмельницького і так вийшли на Мультан».

¹⁾ Про се писав Кутнарский: «Принесено мені і таку відомість, що солтанкаліа переправився через Дніпро на сей бік, і за ним мав прибути, і тепер кочують між Дніпром і Богом, а куди заміряють, напевно знати не можемо». Тамже л. 216.

²⁾ Реляція Юденкова—нижче с. 469.

³⁾ Турецькі справи московського посольського приказу, 1653 рік, фрагмент.

⁴⁾ Збірка Русецких ркп. 41 с. 227.

⁵⁾ Виміркову сю раду з відомости про подорож до Чигрина ніжинського полковника Золотаренка, одного з найближчих людей до гетьмана, в авязку

московського царя, яке властиво розв'язало сю многоважну для всієї дальшої історії справу сполучення України з Московським царством. Дещо можемо про неї зміркувати з сього посольства, де що дають відомости про козацькі настрої й новини, що зібрав в Чигрині в середині листопада московський післанець Юдеєков, відозвивши гетьманові в дарунку соболі, щоб розвідатись щось певне з приводу поголосок, ніби Татари з козаками вибираються на царські українні городи.

Гетьман і Виговський заспокоювали його, що козаки без гетьманського наказу нікуди не підуть; їм розіслали листи по всіх городях, аби були готові на Ляхів. Хав просив помочи на донських козаків, але гетьман їм того відмовив, і ледви щоб Кримці вибралися сеї зими на царські городи, хоча й прислав турецький цар до кримського царя, нарікаючи, що він на Русь не ходить і ясирю руського йому не присилає.

Інтересна розмова була у Юденкова з козаками, що приходили до нього на подвіря «гуляти»: Семен Вут, що приходив від гетьмана в послах до царя, Павло племінник гетьманський і товмач військовий Якуб—люде, що знали зносини з Туреччиною і Кримом і були мабуть Юденковим запорохані, щоб під чаркою розповіли щось про сі зносини. «Говорили в розмові: Послав наш гетьман до царя багато разів—бити чолом, щоб пожалував—прийняв нас до себе; та цар нас не жалує, до себе не приймає, невідомо чого. Але і тепер гетьман послав до царя просити (бити чолом) того ж; але як тепер нас цар не пожалує—не прийме, то ми заплакавши поклонимось кримському цареві: Тоді вже нехай цар нам не подивує! ¹⁾. А з Ляхами у нас миру не буде, бо ми вже розсварилися з ними навкі (имъ сдѣлали вѣчну недружбу).

Якійсь міщанин Тимошка таке казав: Приїхали Москалі послами, коли ми на них вибираємось. А в Єремійвці козак Андрій, батько сотника єремійського так відозвався: «У нас тепер люде розпотворились(!), не хочуть козакувати, хочуть бути війнової ситі. Тепер з Ляхами війни нема, з Татарами згода, то всі говорять, щоб іти на Московське государство». Юденков питає: А чи старшина на те дозволяє? А той: «Не дозволяє, тільки... (вирвано кілька слів) ²⁾.

Се говорилося десь в днях 10—15 листопада н. с. ³⁾. Крім Юденкова, мабуть

з висилкою посольства до Москви. Про се оповідав у Сівську 28 с. с. листопада макопшинський ігумен Єфрем, я наведу в скороченню сю досить інтересну реляцію: «161 р. о святі Покрови прислані були листи до пограничних і до всіх козацьких городів, що литовський гетьман Радивил з польським королем і з Поляками хочуть напасти на них, козаків, першою теперішньою змовою дорогою; нехай усі козаки готують записи і коней годують та будуть готові против Поляків і Литви; а як він, гетьман Б. Хмельницький, пришле листи до них знову, аби зараз ішли до нього в збір против Поляків і Литви. І ноября 6 поїхав з Ніжина полковник ніжинський Іван Золотаренко до гетьмана Б. Хмельницького, довідатися, що він скаже їм, полковникам і козакам, і досі до Ніжина від гетьмана не вернувся. А по козацьких городках всі козаки на поготові—чекають від гетьмана наказу. Молять Бога, щоб великий государ велів їх прийняти під свою високу руку в вічне підданство («колопство»); раді йому служити до кінця життя, а польському королеві і Полякам у підданстві бути не хочуть—хочуть проти Поляків і Литви за православну віру стояти, скільки їм Бог поможе.—Польські справи 1653 р. столб. 1 л. 38—9; про сього ігумена й його вихід до Москви у Харламповича, Малорос. впливнє с. 67.

¹⁾ «Да уже де тогда на насъ государь не подиви».

²⁾ Польські справи 1652 р. стовб. 1 а, в'язка 90 л. 66.

³⁾ Юденков приїхав з своєї подорожі до Путивля 10 листопада с.с.

слідом за ним, приїздив ще з Москви з якоюсь царською «милостію», на жаль ближче незвісною піддчий Ардабєв¹⁾. В двадцятих днях листопада відбулась нарада старшини²⁾.

На ній обговорено посольство до Москви, доручене військовому судді Самійлу Богдановичу з товаришами. Гетьманський лист датований 12 листопада. Зміст його мало інтересний—можливо, що навмисно так загально-постиглізований, з огляду на попередні некоректності московських дипломатів, що показували козацькі листи польській стороні. Гетьман дякував за показану йому царську ласку—між иншим через останнього царського посла Ардабєва, що від'їздив разом з козацькими послами. Просив поставитися з певним довірем і увагою до того що вони будуть просити—«задля церков наших православних і віри нашої православної християнської». З сеї стилізації можемо міркувати, що головним завданням посольства було—добитися, щоб цар прийняв Україну під свій протекторат і дав поміч против Поляків. Неприятелям, що наміряються викоринити православних, гетьман просив ні віри ні помочи не давати, а всякими способами спомагати православляньм людям. Послів вислухавши, просив як найскорше, без затримки назад відправити³⁾. З посольством від гетьмана поїхав разом посланець «й. м. пана Тимофея Хмельницького гетьманча войска Запорожского», Григорій Мануїлів—мабуть Грек, «для куплі розних шуб»—мабуть для господаря й його двору, і ігумен Медведівського монастиря св. Миколая Саватій з служками, невідомо в яких справах⁴⁾.

Перед московськими дипломатами Богданович з товаришами запевнили, що «іх ділу початок і кінець»—аби цар прийняв військо Запорозьке: з тим їх прислано, і коли цар згодиться прийняти його, і їм се буде обявлено, тоді вони обявлять ті (писані) справи, які їм доручені. Під королівською рукою військо далі бути не хоче і Полякам в ніч не вірять, бо вони все про те думають, яки їм помститися козакам за свої обиди. Король прислав своїх послів Зацівіховского і Чершого ніби то для переговорів про згоду, про комісію, але козацькі шпиги довідалися, що одночасно готуваться військо і разом з комісією воно піде на козаків. Тому вони відсунули комісію до 1 січня, щоб з свого боку теж приготувати військо до того часу, і гетьман з тим послав своє посольство до Москви, щоб до засідань комісії довідатися про рішення і відповідь царя. Коли цар дасть свою згоду—прийме військо під свою руку, то військо зараз відстане від Орди. Бо союз з Ордою непевний. Хоч Татари приходять їм в поміч, але козакам від них грабїж і руїна: забирають в полон багато людей; а відстати від них неможна було, бо вони чимала поміч на Поляків. Але Поляки силкуються їх перекупити: того Корицького, що Хмельницький послав до короля з листом, повіривши його запевненням, що він буде намовляти короля і сенаторів на згоду з козаками, король послав до Криму, щоб «накупити» хана на козаків. Хан, що правда, сим разом не піддався і прислав той лист Хмельницькому, але козаки все побоюються, що король таки перекупить Татар. Їм приходиться завсіди тримати частину війська на місці, для охорони від Татар. Всього козацького війська набереться до 300 тисяч, але не всі йдуть на війну, а багато лишається на Україні «для береження от Татар»⁵⁾.

¹⁾ Про се згадує гетьман в листі цареві з 12 (22) листопада.

²⁾ Судячи з того, що Золотаренко виїхав з Ніжина 16 н. с., і до кінця місяця не вернувся. ³⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 483. ⁴⁾ Тамже с. 488.

⁵⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 484—5.

Так військо віддавало в руки цареві рішення дальної своєї політики: з Москвою чи з «бісурменами»? Сим разом таке постановлення справи нарешті змусило Москву вийти з своєї тактики вичікування. Союз козаччини з Ордою і Отоманською Портою ставав явищем все більш конкретним і в наслідках своїх небезпечним. Перспектива козацько-татарського походу на московські землі поверталась від часу до часу, висячи Дамокловим мечем над Москвою. Ожєньне гетьманича з волоською господарівною—ще недавно малоймовірне, але кінець кінцем таки осягне упертою, витривалею тактикою гетьмана, давало багато до думання. Воно мало також, я певен, дуже великий вплив на рішення Москви прийняти Україну під свій протекторат і розірвати з Польщею. Се була ціна, за яку козацьке військо годилося розірвати свій союз з Ордою. Инакше союз повний і абсолютний—хоч би й против Москви.

Ми не знаємо, яку відповідь одержав Богданович з товаришами, коли саме і в якій формі її дано. «Розговорі» їх з московськими дипломатами відбувся 17 (27) грудня, маємо його протокол, але в нім козацьких послів тільки розчитувано, а московську відповідь вони мали дістати «иншим часом», і ми її не маємо. Знаємо, що рішення в українській справі було винесено після від'їзду Богдановича і товаришів, в місяці лютім. До того часу обережні московські дяки не могли брати на себе відповідальности. Беручи під увагу те що говорилось перед тим і те що говорилось потім, ми мусимо собі уявити відповідь Богдановичу і товаришам обережною і здержливою, але в тім дусі, що царське правительство попробує попосередничати між українською і польською стороною, як то вже їм раніш пропонувало,—але коли польський уряд не вдовольняє православних і сим яз.ж (все ж ішло під знаком охорони інтересів православної віри і святих божих церков), то цар візьме їх під свою руку і буде про них промишляти як йому Бог поможе.

Все се мала обсудити велика рада старшини, скликана на Йордан. Про неї розповідав путявльському вістуну Яков Воройченко, полковник придубський. Він сказав, що на 6 січня з'їздилися до гетьмана з усіх городів полковники і сотники «на думу», і договорилися з королем і Поляками не миряться, а просити милости у царя щоб прийняв їх під свою свавну державу¹⁾. На сей час сподівалися приїзду польських комісарів, згідно з попередніми переговорами²⁾, але вони не приїхали. Не вважаючи, що оба обози—і польський і литовський під зиму розпушено, з огляду на велику пошість, уперто говорилось про близький наступ Поляків, на знищення православної Русі³⁾, і старшина рішила прийняти сю війну, не вважаючи на страшні втрати, понесені Україною (правобічною) від пошести, і слабе довіре до татарської підтримки.

Козацьке військо було без сумніву дуже ослаблене пошістю. Ракушка-Самовидець, згадуючи тодішні «приморки барзо великіє», згадує особливо район Корсуя

¹⁾ Вісти Алешки Мискова—Польські справи 1653 ст. I л. 126.

²⁾ Путявльць Івашко Денисов чув у Переяславі від Киянина Абрама Скорини в середині січня н. с.: «Полковники і сотники всі в Чигрині у гетьмана Б. Хмельницького, а він чекає королівських посланців». Тамже л. 101.

³⁾ Козак Климко з Єсмани оповідав у Сівську 10 (20) січня, що гетьман уже вийшов з Чигрина—«гетусться на бій з Поляками і Литвою, бо Поляки йдуть на них великою силою, хочуть православну віру знищити. А ніжинський полковник Іван Золотаренко розівслав спішно сотників свого полку і велів зараз зібрати козаків—йти до Стародубу, бо під Стародубом прийшли Поляки». Тамже л. 72.

(«я по иних городах в тих повѣтах»), «также по Задніпрю: в Переяславлю и в пригородках його, в Носівці, Прилуці—опріч Ніжина—багато вмерло людей, що пусті зістали двори» (с. 32). В Варшаві прѣ кінці жовтня рахували, що від пошести згинуло вже більше 10 тисяч козаків, потім прийшла відомість, що й сам Хмельницький помер від пошести—поки він не нагадав знову про себе¹⁾. Московські вістуні говорять про карантин, котрим заходились ізолювати заражені місцевости. Трубчевський посадський чоловік Ларко Перець, побувавши в Сосницькім повіті в першій половині жовтня оповідав, що в Сосницькім повіті всі пароми на Десні затоплено, бо в Київі велика пошість. Київський митрополит поїхав був з Київѣ до Ніжина, але там його не прийняли, і він пристав у Макошинському монастирі. «В литовському городі, звється Чербухи, а стоїть побіч Київѣ і Переяслава—всі люди вимерли моровим повітрем»²⁾. Браславський воевода почувши таке, велів замкнути «литовську границю». Замкнуено переїзди через Дніпро.

Наскільки се поправило справу зістається невідомим. Але страти були великі. Згадані вже післанці, що приїхали 5 листопаду від Виговського до Яс, Гойський з товаришом, оповідали, що пошість страшно лютує на Україні і забрала багато козаків. «В Київі поховано шість тисяч з самими цѣхами і звиклими обрядами», не рахуючи тих що обійшлися без таких церемоній; померло 50 ченців. В Переяславі поховано вісім тисяч, і так по инших. «Через те козаки, бачучи на себе кару божу, стали схильніші до згоди»³⁾.

Безсумнівно ся смертність відбилася сильно і на еміграції Українців за московську границю—в тій степовій частині де границя ніколи фактично не охоронялась. Але документи і вісти не виявляють ні паніки, ні розстрою козацької машини, вона функціонувала правильно, і настрої був самопевний і бадьорий. Спеціально в вищій козацькій верстві осягнений гетьманом династичний успіх—посвоєченне його з волозьким господарем і литовським князем-гетьманом, що тепер уважався певним союзником козацтва, безсумнівно підняло настрої. Мині хочеться навести, як ілюстрацію сих настроїв реляцію пограничного з Московщиною сотника Пилипа Уманця, писану в відповідь на закид сівського воеводи, що в ріжних пограничних справах сотник звертається до нього безпосередне, такий «простий чоловік» до такої високої особи—царського воеводи.

«А що ваша милость писал до нас недавними часы у своєї грамотѣ, же нам не годят ся простым людям до воевод грамот писать,—мы за ласкою божою тепер не естесмо просты, але естесмо рыцери войска Запорозкого. Правда, же поселъ великий корунный небожчик Адам Кисел(ь) постановил былъ з осударем праведным и з бояры великими, же толькы было писать грамоты-воиню до воевод воеводам, старостам, судьямъ, нисарям земским и городским. А тепер у нас за ласкою божою, поки его воля святая, тут (у) всем краю Северском ни воеведы ни старосты ани судьи ани писаря неть. Боже дай, здоровъ былъ пан Богдан Хмельницкий, гетманъ усього войска Запорозкого. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а панъ сотник за старосту, а отаманъ городовый за судью»⁴⁾.

В переддень сполучення України з Московщиною під твердою рукою московської бюрократії, визволена Україна устами сього пограничного сотника гордовито підчеркує свій тріумф над старим передреволюційним режимом, свою свободу і самостійність.

¹⁾ Жерела XVI с. 160 і 165. ²⁾ Столбці Приказного стола № 203 л. 88.

³⁾ Збірка Русецких ркп. 41 с. 227. ⁴⁾ Польські справи 1653 р. I ст. с. 134.

ВІНЕЦЬ І КІНЕЦЬ ТИМОША ХМЕЛЬНИЧЕНКА.

Політичне значіння Тимошевого одруження з Лупуліною. Останні переговори і весілля; поголовки про політичні заяви Тимоша. Молдавсько-валаські відносини і план Лупула на Валахія. Звістки про зимову подорож Тимоша до тестя. Ситуація на Україні; ерданська рада. Листи Хмельницького до короля. Сенаторська нарада в Городні і плани превентивної війни. Польський наступ на Україну в березні-квітні 1651 р. Мобілізація козацьких сил. Дипломатичні зносини; посольство Бурлія і Мужилівського. Берестейський сойм, роля Радивилів прихильників замирення; смерть Кисіля. Молдавська усобиця; утеча Лупула і похід Тимоша, вражіння зроблене ним—апогей козацького престижу. Оповідання про Тимоша. Становище Порти і зносини з нею Хмельницького. Похід Лупула і Тимоша на Мунтенію і погром їх під Торговищем 27 травня. Невдоволення гетьмана і війська. Дрібна війна на Поділлі і похід гетьмана під Камінець. Сварка з Татарями і бунт у війську в 20-х днях червня. Поворот гетьмана, посольство Матвеева і Фомина. Утеча Лупула і другий похід Тимоша на Волощину. Польська інтервенція і похід на Поділлі. Облога Сучави, смерть Тимоша і капітуляція козацької залози. Доля Лупула і Розанди.

Протягом цілого року, навіть трохи більше, Тиміш Хмельниченко і його шлюб з господарівною, а потім нещаслива смерть від неприятельської кулі, займали увагу—не тільки самої України, але всього комплексу земель, що її оточували. Новіших письменників захоплювала коротка як блискавиця кар'єра сих двох молодоженів—чигринського козака і волоської господарівни, що блиснули на політичній овіді і згасли як метеор. Притягала романтична сторона сей історії¹⁾, а менше зверталось уваги на політичну сторону сього епізоду—власне нам інтересну. Я вище зазначив, який політичний зміст мусів вкладати старий Хмельницький і його ближче оточення в сей шлюб; які перспективи відкрив він, коли нарешті здійснився; яку заплутанину в відносинах він спровадив; які нові соціальні і політичні комбінації він викликав—в стилі порад Радивиля²⁾. Се нібито прийшло тільки на хвилю і пропало з смертю моло-

¹⁾ Найбільше посприяв поширенню сього романтичного освітлення польський історик-романтик Кароль Шайноха, своєю студією (Domna Rozanda). Вона оперта на слідній літературній і документальній підставі (використано й не виданий матеріал—головно з рукописів львівської бібліотеки Оссолинського). Але автор даючи подіям одностороннє-романтичне освітлення, додав і різні досить довільні риси для збільшення того вражіння, яке йому хотілось. За ним пішов і Кубала в двох своїх студіях, присвячених подіям 1652 і 1653 р.: *Krwawe Swaty i Wyprawa Żwaniecka*, і Костомаров в своїм Б. Хмельницьким; під його редакцією, в його доповненнями вишов також переклад студії Шайнохи, зроблений Ф. Неслуховским в Рус. Мысли 1881 кн. VI, і нарешті під сильним впливом Шайнохи-Костомарова (мабуть сього власне перекладу студії Шайнохи) написана стаття Семена Венгрженювського: «Свадьба Тимоша Хмельницького. Епізодъ изъ исторіи малорусско-молдавскихъ отношеній» (Кіевская Старина 1887 кн. 3 і 5).

²⁾ Вище с. 465.

дого гетьманяча; але воно в дійсності не пропало безслідно. Я смітив вище те значіння, яке ся комбінація мала в політичних плянах московського уряду—що се вона мабуть змусила Москву закинути свою тактику повільного вичікування й кинути ся в нову рішучу боротьбу за спадщину Святого Володимира, спираючись на Україну і Козаччину—поки ще вони не відійшли від неї, пірнувши з головою в нові звязки і перспективи, відкриті жевачкою гетьманяча.

Одного з сього, коли ми згодимось уважати його за факт, буде досить, щоб поставитися з серйозною увагою до сього «роману» гетьманяча. Романтична сторона здається мнї як раз дуже мало фактичною, а політична дуже серйозною! Але не тільки тут, а і в інших сторонах українського життя се реальне скомбінованна козацької гетьманщини з династичними звязками господарів (а з ними вважала себе повязаною так чи инакше ціла купа аристократичних домів Польщі й Османської Порти), з відносинами отаманських васалів і т. д.—не могло минути безслідно. Ми повинні шукати далі відгомонів сього яскравого факту, що так струсопув уявою всіх сусідів. Перспективи застугити дотеперішню Річнополиту федерацією Польщі, Литви й України, що висувалась в пропозиціях Радивича, знайшли кілька літ потім свою конкретизацію в українсько-семигородсько-шведських переговорах, потім в Гадяцькій унії Пєради Радивича Хмельницькому стати приятелем шляхти й спертись на неї, знаходять втілення в політиці гетьмана супроти Волинської і Пинської шляхти, в звісній хартії виданій старим Хмельницьким перед смертю і т. д. По смерті Януша він бере в свій протекторат Редивилів. Так, сей рік, що пройшов між шлюбом Тимоша і його смертю відкрив сучасним діячам багато можливостей, яких вони доти не підозрівали.

Не ставлячи своїм завданням вичерпати сю тему ви-внї в рамках сеї книги—що було б неможливо—я тим не менше вважаю потрібним спинитись досить докладно не тільки на фактичних перипетіях сеї історії, але також і на ріжних відбиттях її в свідомості і уяві сучасників.

Від Грека Іллі, що їздив від гетьмана до господаря підчас Батозько-Камінецької експедиції чули м. я, що прѣя відновленню старої угоди про оженєнє гетьманяча з господарівною, визначено річенець весілля на день 21 (31) липня 1652 р., а місцем з'їзду—Ямпіль і Сороки, і на забезпечення сеї умови господар дав заставлями свого племянника і кількох визначніших достойників (с. 445). Поруч сього авторитетного свідчення ми, правда, маємо такі звістки, що подають раніший річенець весілля—але свідство Іллі безсумнівно певніше, і воно нагвєрджується иншими відомостями. Так підсудок камінецький Конажевский 2 серпня н. с. доносить своему патронові (не названому по імені в сій копії): «Весілле Тимошкове, що припадало минулої неділі (28 липня н. с.) відложено до сеї будучої, і господар й. м. готується до нього. Але я певний, що коли щось перешкодить, так що і в ту другу неділю воно не прийде (до кінця), то воно вже ніколи не здійсниться¹⁾, дай Боже аби той звязок не здійснився ніколи—бо коли б не розійшовся, то в скорім часі наробив би нам клопоту». Очевидно, пан підсудок виходив з переконання, що Лупул далі шукає всяких способів відкрутитись від сього шлюбу; але його винуванє не справилось. Якби там не були настрої Лупула в сій справі, але він побачив, що далі сю справу тягти і

¹⁾ В сій копії властиво так: *iesli co przeszkodzi ze nie doidzie w te przyszla niedziele, to pewnie juz або nie przyszlo albo nigdy do skutku nie przyjdzie—* аб. Русецких ркп. 31 с. 183.

викручуватися з неї неможливо—бо се принесе нове спустошення Волощини, гірше від попереднього, і безна що далі.

Австрійський посол в Варшаві Джілардіні, доносив при кінці липня між тутешніми відомостями, що «молдавський нарід настає на свого господаря, аби він забезпечив згоду з козаками і Татарами, відав доньку за сина Хмельницького і вляюнив свої обіцянки і домагання Хмельницького,—а той можливо протатає сю справу, певний того, що фортуна скоро відвернется від козаків»¹⁾. До розлязки причинився маленький інцидент, зробивши ще більш реальною перспективу козацько-татарської пімсти за недодержанне умови. Польський шляхт Р машкевич бувши в Криму взявся відправити польських бранців, значних польських шляхтичів, очевидно гарантуючи ханові, що він за них дістане умовлений викуп; але в дорозі вони втікли і то в таких обставинах, що кримський хан побачив в сім руку Лунула як їх приятеля: мабуть сіли на молдавським березі на якийсь корабель і на пім утікли до Царгороду. Він страшенно розгнівався на Лунула, грозив його знищити; домагався щоб господар або вернув йому сих бранців або виплатив за них весь умовлений окуп і пол.²⁾ Лунула перед тим міг іще сподіватись, що після непорозумінь козаків з Татарами під Камінцем у них не так легко прийде до порозуміння для спільної експедиції на Волощину, тепер навпаки—мусів рахуватися з правдоподібністю, що Татари візьмуть ініціативу нового нападу на Молдаву і постараються притягти Хмельницького, коли він не буде задоволений в своїх матримовіальних плянах.

Так власне се й пояснює одна царгородська реляція до угорського палатина Пальфі про шлюб господарівни: «Інтенція Лунула ясна—скришити своє становище через сей шлюб і за посередництвом козаків помиритися з татарським ханом: бо той з приводу значних польських бранців, що їх (Лунула) через свідомих людей ніби то випрактикував з вязниці і вирядив сюди через Чорне море, відгрожується йому походом на його край, щоб вибити всіх до сьомого року»³⁾.

Так от збувши може навмисно визначений для весілля річевець 31 липня, Лунула далі вже не протягав справи. Весілля, правда, спізнилось не на тиждень, а на цілий місяць, але все таки відбулося, всупереч камінецьким пророкуванням. А коли вовегада далі старанно підчеркує на польську адресу своє крайнє небажанне своячення з Хмельницьким, то очевидно робить се вже для того щоб оправдати свою поведінку в польських очах і заховати в повній мірі приязнь польських двірських і магіатських кругів. Для сього запевняє з одної сторони, що він відає доньку за гетьманича тільки з примусу, а другого боку—що він се своє посвоячення сподівається використати в інтересах польської політики. Ми бачили, як підчас козацького посольства в Варшаві в 20-х днях серпня вже було прийнято урядовими кругами до відома, що молдавський господар виступає посередником між Польщею й козаками⁴⁾.

Два тижні перед тим езуїт Щатницький привіз секретні пояснення Лунула про причини, які його змушують погодитися на шлюб доньки з гетьманичом, і вони на-

¹⁾ Жерела XII с. 178—9.

²⁾ Реляції Конажевского і Щитницького, цитовані вище, дальше Ренігера в Жерелах XII с. 182 й ин. Подія сталась очевидно в липні—Ренігер знає про неї 3 серпня вже в Царгороді, Конажевский 2 серпня в Камінці.

³⁾ Жерела XII с. 187.

⁴⁾ Пише се нунцій, в денеші з 24 серпня, але в формі дещо неясній: чи се козаки заявили, що волоський господар буде посередником, чи польський уряд одержав самостійне запевнення—від самого господаря очевидно.

лежать якраз до того часу, коли минав визначений річенець: «Він свято запевняє, що віддає доньку за сина Хмельницького, тому що не може поступити інакше. Сей шлюб не має сили, бо він відбувається не з свободної волі, а під примусом, иншим часом він забере свою доньку назад. Весілля відбудеться в Ямполі, містечку Замойського. Лунул заявляє і обіцяє, що коли Корона упорється з козаками і захоче пімститись і воювати Татарів, він поможе грошима і людьми, але з козаками зачіпатися не хоче¹⁾».

Ракоцій, хоча з великими побоюваннями дивився на посвоячінне козацького гетьмана з своїм непевним сусідом, скористав з сеї нагоди для відновлення приятних зв'язків. «Не мавши вже довший час певних відомостей про стан і здоров'я вашої вельможности, тепер коли загальна поголоска йде, що ваша вельможність або особою своєю або через свого посла має бути присутня в Молдавії з нагоди шлюбу вашого сина з дочкою вельможного господаря молдавського,—вважаємо своїм обов'язком, при тій особливій приятності, яка між нами існує, побажати синові вашому щасливого подружжя, а вашу вельможність привитати і запевнити, що наші приятельські почуття до в. вельможности і нині лишаються незмінними, хоч ми такій довгий час не мали змоги засвідчити їх ні листами ні через послів наших»—писав він гетьманові 25 серпня. А одночасно в листах до Виговського і Тетері, висланих з Тимошем до Яс, висловляв здивування, що так довго не мав від них ні листів ні посланців, і так само запевняв у своїй незмінній приятності²⁾.

Господар Матвій, як побачимо далі, також прислав свого посла до Яс—був він на Тимошевім весіллі, і мабуть для того був і присланий.

Поки що ніщо не віщувало тих страшних наслідків, які за собою сей шлюб потягнув.

Гетьман вирядив сина десь коло 10 серпня н. с.; сам не поїхав: замість себе вислав з ним свою праву руку—Виговського. Того саме дня Виговський писав до пугачівського воеводи, попереджуючи його на випадок, якби до нього була яка відомість або грамота від царя, щоб воевода її затримав у себе, до повороту і відомости від Виговського—«бо тепер до Волох отъїхалисмо и не скоро вернемся; але я дам знати, коли мнѣ тоє ваша милость прислать маєшь, бо забавляюся в Волошех час немалый, и безъ мене нѣкому нехай не будетъ явлено, што е. цар. вел. мнѣ повилѣваетъ творити» (переправлено на «служити»³⁾). Про дальші подробиці сеї шлюбної експедиції не маємо нічого з української сторони, і тому мусимо звернутися до тих реляцій, які маємо з польської. При всім наприхильнім настрою до сього інциденту, до молодого гетьманича і його весільної дружини, що змушує вважати польське освітлене подробиць епізоду за тенденційне, багато в них вістається такого, що дає деяке поняття про дійсні відносини і факти.

Пічну з польського анонімного оповідання (рукописної збірки 231 бібл. Осолінських), наведеного з деякими скороченнями і поправками ще Шайнохою; воно нераз повторялось потім за ним, але досі ближче не було аналізоване. Порівняння з иншими жерелами показує, що воно було дуже свого часу поширене і широко використовувалось, з огляду на масу подробиць, як джерело достовірне, і для панських почувань приємне. Во представляло ненависну Козачину в світлі некорисним, як грубу і некультурну масу, а небезпечне з становища польських і ріжних заграничних полі-

¹⁾ Реляція Торреса 10 серпня, значить відомости Шитніцького належать до останніх днів липня. ²⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 673-4.

³⁾ Оригінал в Польських справах 1652 р., стовб. 1-б. л. 169.

тивів спорідненне гетьмана з волоським воеводою малювало в вигляді абсурднім, навіть мюстуральнім. З депеші пруського резидента на польському дворі Адерсбах, писаної з королівської квартири 19 жовтня, видно, що се оповідання переслав королеві-сам господар з своїм листом остерігаючи перед ворожими замірами Хмельницького і очевидно представляючи шлюб своєї доньки актом вимушеним, з котрим господар не мириться і миритись не хоче ¹⁾. Сім мотивом перейняте й оповідання—яке з огляду на сю депешу мусимо вважати не тільки автентичним²⁾, але й офіційним так би сказати. Адерсбах зараз же вислав курф'єрстові його перепад ³⁾. Альбр. Радивил використав се оповідання в своїм дневнику. Маємо явні його сліди у Твардовського і т. д.

Я наведу його тут в повнім перекладі користаючи з польського тексту Осол. і перекладу Адерсбах (місцями його варіанти безвартісні, бо походять з непорозуміння ⁴⁾, але деякі мають значіння, і можуть походити від відмінного оригінала, так що спростовують польський текст):

Вже сталося те, що Бог від віку для милої дитини господареві Я. м. призначив, або що від неминучого фатуму цього дому минути не могло. Він того ніякою мірою не міг обминути по тім як погромлено польське військо під Батогом і обложено Камінець—бо Хмельницький звісти післяв зараз послів до господаря Я. м. з докорами, аби віддав Тимошеві ⁵⁾ доньку свою згідно з давньою обіцянкою в товаришку життя і ложа, і господар се мусів учинити—не так з охоти як з страху ⁶⁾, і зараз післяв свого братанича в застав до Чигрина. Потім, по довгих посольствах з обох сторін що до весільного акту, д. 16 серпня надішов пан Тиміш до Ямполья, а господар Я. м., як пан мудрий, виправив на привітання його до Сороки пана Тому, великого дворника, з 6 тис. війська; вислав карету і шість коней, також всяких вікуталів, вин, медів велів наготувати, аби його в Сороці як сина трактовано, а відти до Яс спроваджено.

Тиміш же так учинив. Післяв до пана дворника до Сороки, запрошуючи його до себе до Ямполья, а коли п. дворник, не хотючи противитись його волі, переправився на ту сторону Дністра, затримав його при собі, боячися зради. І ще не досить: написав зараз до господаря Я. м., аби прислав йому в застав Я. м. п. гетьмана, свого брата рідного. Мусів господар Я. м. і то учинити і післяв хоч і з замареним чоловіком ⁷⁾ свого брата до Ямполья. Скоро той приїхав до Ямполья, п. Тиміш теж почав переправлятися з військом на сей бік—ві-второк 26 серпня ⁸⁾. В середу ночував у Вільцях, в четвер за Прутом в Коїчанах ⁹⁾, а в п'ятницю перед полуднем виїхав до Яс. Господар Я. м. виїхав на привітання нежданого сина з їх м. панями боярами і з 8 тис. війська. Мав при собі господар Я. м. 6 хлопців гарно вбраних по турецьки, і кавалькаду в богатих уборах; їхав як монарх—всєї величи я не можу й описати гідно. Зближивсь і Тиміш з 3 тис. Запорозького війська, та хоч і кажуть, що на вибір вибране, але велике було ледащо ¹⁰⁾. А коли наблизилсь до себе на чверть мил в одній долині, військо господаря Я. м. стало гарно двома шпалерами, а п. Тиміш гетьманич, весь час побоюючися (зради), велів своєму війську йти наче на

¹⁾ Jorga, Acte si fragmente (Actes et fragments relatifs à l'histoire de Roumains, 1895), с. 214—5.

²⁾ Признаюсь, що раніш я мав сумніви на сім пункті—чи не з пізнішим памфлетом маємо діло.

³⁾ Надрукований в тійже збірці Йорги с. 214 дд.

⁴⁾ Напр вираз «свацки» перекладчик помішав з «швачки», і відти виийшли різні непорозуміння, і под.

⁵⁾ В поль. тексті Tymosz, в нім. Timoszek.

⁶⁾ Non tam libenter quam reverenter.

⁷⁾ Cum fronte non sine nube. ⁸⁾ 26 було в понеділок.

⁹⁾ W Prutach w Koyszczanach—über Pruty in Skzycani.

¹⁰⁾ Ledaco srodze było, sehr kahl anzusehen waren.

неприятеля, лавою з гори, і військовій музиці всів грати, а з'їхавшись посідали з копей і привитались. П. Тиміш сів батька тільки на половину, але господар й. м. поїдував його по батьківськи. Учинив господар й. м. промову до нього: про утіху з його приїзду, а він на те й півслова не випустив. тільки губи собі гриз сточая як вкопаний ¹⁾, а Виговський за нього відповідав. Кавалькади мав п. Тиміш 9 копей, абики й худі; два сідла були коштовані: одно шите перлами, друге багато гаптоване золотом. Сам був в кармазиповім отласовім жупані і в оксамитній фезезі на соболях—але не на його крій. Парубок молодий, осповатий, зросту немалого, досить тяжкий і незграбний ²⁾. Мав два ридвани по шість копей ³⁾. скарбівий віз один, візків простих 400—набрано на них соли, мабуть для зиску. Полковники були на добрих конях, всі в польських шатах, убори срібні; але таких небагато, а більше абиак ⁴⁾. По сім п. Тиміш обік господаря й. м. виїхав до міста. На вїзд його бито з гармат. Музика військова і всяка инша галасувала, особливо Турки й Цигани. Господар й. м. запровадив (Тимоша) до своїх покоїв, розкішно прибраних. Презентував йому свого господарчика Стефана і багато з ним розмовляв, висловлюючи радість і утіху з його приїзду. А пан Тиміш як попередку мовчить, тільки Виговський за нього відповідає. В покою у панни-маларої почали танцювати мушети, Цигани грали на своїх сербах ⁵⁾. А господар кінчив до інших покоїв, вилучив назові-молодому аби відпочив по таких трудах і від дорочих обмиска вживав декотрих з своїх покойових, щоб йому услужувати. Приступила його застатки: Виговський, Тетеря й різні покойові його—єсть їм особливий реєстр; приїздив й декотрі волоські бояре, а він поглинувши на них як гольк-чюд-доба ⁶⁾, дістав вода і обсернувшись задом, за позволенням ⁷⁾, почав собі нігті обгризати при боярах.

Полковникам, осаулам і сотникам визначено господи в місті, вчелому чого представити і все потрібне. Табор же став під Вишградом, і великі виходи були на мшиканцям аським. Жиди ані показувались, бо потріх заковати, добрий струн мусли давати.

Потім надїхали козацькі сванки, котрим дано господи і великий реєстр. Потім приготовано до столу; господар й. м. пророз свого зляга обід, той же скарбівий, і господар й. м. мусів його довго чекати. Нарешті прийшов перебранський в інші шати польські, і господар посадив його коло себе. Почали їсти за дорожє вати з гармат бити, а Тиміш по давньому акі бо-акі-ре ⁸⁾—до дуже обржалого господаря й. м. Грала музика волоська й турецька, всіні танки Турки представляли ⁹⁾, до самої ночі.

Другого дня в субботу п. Тиміш готовился до вїзбу ¹⁰⁾, не був при столі. Пані боярки всі й панни волоські, багато прибрані, танцювали в замку, а пан Тиміш на виду у всіх курячи в вікні ¹¹⁾ пригадався волоському таврові. Також в неділю рано боярки і молодіж волоська танцювала, а потім господар й. м. і господарка й милость додну ¹²⁾ Розанду, дорогі скарб свій, незграбному, глупому, нікому

¹⁾ Wie Gotze und als entrucket stand, як ідол або зачарований.

²⁾ Nicht gar klein, sondern zimlich starck, unnd grob, в польським wzrostu małego, ale wielki duren.

³⁾ Так в поль., в нім. zwey Rittwägen von Fichten-Holz.

⁴⁾ Нім.: die meisten allerhand Gattung, пол.: wiecey holoty.

⁵⁾ Так звався струмент, зживаний мандрівними сербськими співцями-музикантами.

⁶⁾ Так в поль., нім.: wie ein Wolf in Gestrauch.

⁷⁾ salva venia. ⁸⁾ Так поль., в нім.: Johannes in eodem.

⁹⁾ Норта думає, що се мова про Карагез, маріонеткову комедію.

¹⁰⁾ Нім. zur Copulation.

¹¹⁾ Piłacz dimna tabakę: одні се поправляли на «курячи», інші толкували, що мова йде про черну каву, справу ринає нім.: soff Rauchtback.

¹²⁾ В нім. титул dimna прикладається тут і далі до дружини Василя, в пол. до Розанди.

хлопові ⁴⁾ з позносним жалем віддали. До церкви їхав своїм конем турецьким з цесрем, в дорогих шатах, від господаря й. м. дарованих; при нім двоє хлопців. Провожали його бояре як щось добре; привели їх до ковра, і вони ставши на колінах згідно з звичаєм собі присягли. Повертав пан Тиміш з церкви до замку франтом, весело, обвинивши панну ⁵⁾. Збіг народу був великий; стріляно з гармат, співано. Донька господаря слізами обливалася зза того кого перед тим жадібно виглядала і пісні козацькі співати собі казала ⁶⁾. Сіли потім до столу, по свашок карету післано—але їх дома не застали, бо в каррасарі були на горіаці. Привезено їх до замку—виглядали як якісь страховища, а то все були родички Хмельницького—дуже негарні ⁷⁾, в (чорних) жидівських канотах ⁸⁾—одначе підшитих соболями, з великими ковнірами—мабуть хотіли під волоський стрій прилюдобитись. Богато про них можна б було писати—але стид не дає. Всіх їх трактувала в інших кокоях господарєва й. м. Господар же й. м. раз-но-раз припрошував свого зятя, п. Тимоша, аби їв і пив і веселій був; нарешті той нахиливши голову до п. Кутварського потиху вимовив сі слова: «Дякую дуже господареві й. м., що всього подостатком; чого ж більше треба?» Дав Віг добре слово почувти! Тут зараз турецька музика почала грати за здорове Хмельницького і сподученне домів, з гармат на радість бити ⁹⁾. П. Тиміш післав свою музику: по органіста, 3 скрипників, віоліста і позавніста ¹⁰⁾. Заграли йому по польськи ¹¹⁾, аж тоді розвеселився і велів іти в тавень козакам—ті як худоба тислися до покоїв ¹²⁾. Піли аж до першої години в ночи. Але свашок завчасу відпроваджено до господи—бо боярині їм щось були примовили, а козачка одна, Ганка Каспровська ¹³⁾ дуже розгнівавшись і при господареві й. м. бояряням сказала: «Чи на кепство ¹⁴⁾ ми тут до вас приїхали? коли ви приємніші ¹⁵⁾ від нас, то чому дочку вашу за козака ¹⁶⁾ даєте?» Сі слова сказала поперед, потім ідучи сходами звалилася—бо була товста і п'яна, ледви її заурвадили до карети. Інші трималися на ногах, і кожного разу як візники і денгоші тих свашок відвозили, вони давали їм горіхів «в конявтацію».

Потім п. молодий—зірвавшись від столу, пішов до свого покою, а звідти до ліжничці, де й скінчилася фортуна й дівочтво панни молоді ¹⁷⁾. Другого і третього дня п. Тиміш з покоїв не виходив. В середу виїхав в поле на переїздку. В четвер господар й. м. і господарєва й. м., донна Розанда і п. Тиміш, тажже бояре і боярині обідали в покою; мало кого туди пускали—бо двірські панни служили при столі господареві й. м. ¹⁸⁾. П. Тиміш з своєю женою пішов у танець, Виговський

¹⁾ Так в поль., в нім.: dem ungeschickten und unbehöbelten groben lumpen Kerdel.

²⁾ В нім.: «і поцілував свою молоду».

³⁾ У Твардовского: «не був він неприємний господарівні, що в вільній хвилі вчорашніх своїх розплетин казала собі співати руських пісеньок про нього» (с. 77). В кількох місяцях коротше і бідніше оповідання Твардовского збігається дуже близько з наведеною ширшою анонімною повістю.

⁴⁾ szpetne, в нім.: hessliche, grawliche weiber. ⁵⁾ giermakach.

⁶⁾ Німецький перекладчик дві останні фрази зрозумів як слова Тимоша.

⁷⁾ Posaun—велика труба, бас.

⁸⁾ Очевидно «польське» тут в противстваленю до «волоського», означає просто «своє», що могло бути так само польським як і українським.

⁹⁾ Так поль., в нім.: die denn wie das Vieh in Morast sich herum warffen, вовтузилися як худоба в болоті. ¹⁰⁾ Нім.: Karpicza.

¹¹⁾ kiepstwo, пізнішою рукою зачеркнено і виправлено: blazenstwo.

¹²⁾ Пол.: przyjemnejsze, нім.: pyszniejsze.

¹³⁾ Поль.: kozaczka.

¹⁴⁾ Gdzie actum est de fortuna et integritate mlodej panny.

¹⁵⁾ Се місце вказує, що автором був котрийсь з дворян господаря нижчої категорії; тим пояснюється, що він спинається виключно на чисто зовнішніх подробицях (відмінно від другої реляції, що зараз наведу).

і Тетеря йому служили; господар за той труд подарував йому штуку золотоголаву, але він прийнявши і уклонитись за неї не потрапив. Того ж дня п. Тиміш обдарував значніших бояр. Господареві й. м. дарував сорок соболів, жоні своїй адамашкову шубку на соболях, боярам по сотні талярів левкових—ті про них мало дбали. На то господар й. м. дарував свому зятеві 4 коней в сідлах і двох волоських румаків. Посол від господаря й. м. мультавського, бувши при тім, офірував йому (Луцулові) коня турецького з сідлом, а п. гетьманичові килим¹⁾ і штуку золотоголаву; інших послів не було²⁾. Посагу за донькою дав господар й. м. 2 тисячі талярів, окрім іншої виправи; особно золотих червоних дві тисячі, карету, скарбові вози й інших річей багато—підключися про свою доньку. Виговському дарував господар й. м. 10 ліктів оксамиту, 20 ліктів атласу, блам (міх) на футро з рисів і триста левкових талярів; Тетері 10 ліктів атласу оксамиту, 10 атласу, і півтораєста левкових талярів; іншим полковникам сукна і блавату на пару суконь і по 150 левкових, осавулам і сотникам грошима давано—ті їх без сорому як довгу якогось домагались.

В п'ятницю 6 вересня³⁾ (Тиміш) виїхав з Яс; господар й. м. проважав його до того місця, де його витав; господарева й. м. їхала з боярнями. Зсівши з коней прощались, і як довго ще господар й. м. розмовляв з зятем, весь час Розанда господарівна обіймаючи господареву й. м. ревно плакала. Потім підійшла до господаря й. м., щоб попрощатись; він її поцілував показуючи веселе лице, але серце мав обтяжене жалем; ледви вона випустила його ноги. Потім боярині і бояре прощалися з нею. А п. Тиміш, підчас коли господар стояв з відкритою головою, всів на коня і насунувши шапку поїхав. Господар збувши такого гостя поїхав до міста⁴⁾.

Се, як бачимо, оповідання з становища панського льокаля, і л: недалеко відбігає від нього і коротке оповідання, писане з перспективи пізніших подій представника молдавського боярства Мирона Костина: Того року Василь воевода мусів справити весілля своєї доньки Руксанди з Тимушем сином козацького гетьмана Хміля. Була се дуже не дбрана пара як з походження так і виховання. З нашої сторони 18-літнє пановання, рівне монархії, велике багатство і слава роду, а та сторона—ледви два роки як виїшла з хлопів. Руські жінки підчас весілля літали по всіх кутах з своїм ладканнем. Зять мав тільки вигляд людини, а характером був чистий звір. Але що повинно було бути на княжій весіллі—нічого не бракувало. За весь час закладом з нашого боку були в Чигрині племінники воеводи—сини начальника війська Гавриїла і Юрій, боярські сини Бугуш і Прежескул. Пробувши в Ясах кілька тижнів Тимуш з осавулами, полковниками й отаманами поїхав до Чигрина з молодією жінкою. А Василь воевода, завдяки сьому шлюбові, викликав підозріння у Турків і у сусідів, особливо Матвія воеводи, давнього свого ворога, і з сього часу дім Василя воеводи, що зайняв був перед тим таку тверду позицію, швидко почав хилитися до упаду⁵⁾.

Сучасне згадженне венеціанського посла в Відні Джустиніані до сіньорії—

¹⁾ kobierzec.

²⁾ В нім. коня дарують мультавському послові, потім наступає прогалина, і в звязку з тим різні непорозуміння в перекладі.

³⁾ День сходиться з календарем.

⁴⁾ Радивил, переказавши за сею повістю різні вияви козацької некультурности заважає: «Так довершився сей акт крайнього варварства; відраховано 50 тис. талярів, карету на 6 коней і різні футра, і сей політичний свояк (political affinis) поїхав до дому, лишивши великий жаль господареві, що програв волі дістав такого недолугого зятя». Кілька подробиць має бути в книзі Bisaccioni, Historia d. guerres civili, Venetia 1655, котрої я досі не міг добути.

⁵⁾ Вид. Когаляничану с. 321—2, останньою фразою переказую слова Костина скорочено.

властиво варшавська реляція, долучена ним до свого звідомлення, займається виключно політичними моментами події:

І вересня відбулося весілля Тимошка з господарівною. «Він прибув з 4 тисячами людей, а господар стрів його під Цецорою, в трьох милях від Яс. При появі такого множення козак збентежився, підозрюючи в тім якесь лукавство, але потім заспокоєний засміявся і вийшов з господарем до Яс тільки з тисячею своїх людей. Між іншими розмовами, що мав господар з новим зятем, доносять, була одна про біжучі справи, і господар ріжними доводами намовляв покоритися королеві, як свому панові, і притримуватися мирного договору. Але той на сі слова витяг до половини свою шаблю і сказав: «Поки ся шабля при моім боці, не перестану старатися коло знищення польського імени, і доки буде хоч дайменша кістка польська і козацька, не буде згоди». Господар завважив, що його батько, Хмельницький, післав же просити у короля замирення, і вивляв йому належну покору. Але на се молодик відповів, що так треба поступати з Поляками, аби їх заспокоїти і підпустити до себе ближче, а тоді вийняти з-за пазухи камінь і вибити їм зуби. Своїм звичаєм—відповідно своїй брутальній натурі—додав він ще ріжні погрози королеві і Річпосполитій. А потім перейшовши до інших розмов, закінчили постановою напасти на Валахію і вигнати її господаря, щоб передати його володіння молодому Хмельницькому. Сповідують, що ніби то Татари вже й вийшли з Криму, мовляв у поміч на Валахію¹⁾.

Додам, що наш постійний інформатор Голіньский свочатку зловив був малу польську качку на тему, як то польські жовніри відомстилися Хмельницькому за смерть Каліновского; потім одержавши новішу відбмість, зачеркнув сю байку і вписав певніші вісти:

«В октобрі(!) прийшла відомість, ніби то син Хмельницького Тимошок (Timoszek) їхав на весілля, женитися, до господаря волоського, з великим достатком. Та йому на певнім місці заступило дорогу литовське військо з Волохами і вдаривши з-заду і спереду, ніби то вбило кілька тисяч козаків що були з ним: вози, карети забрало, немалу здобич військо взяло, а самому синові голову стято, і Хмельницький був тим розжалений, та роздумував, як за те відомстити». Се зачеркнено, і трохи нижче дописано: «Таке видумували ті, що хотіли б таке побачити, тільки самі битись не хочуть. Тимошок, син Хмельницького жив і оженився з господарівною з великим достатком, в згоді, великі дари віддавано від ріжних осіб. Приїхав Тимошок Хмельницький з 3 тис. козаків, а батько, старий Хмель, став на поготові з козацьким військом, чекаючи, як то його сина на Волощині приймуть і частувати будуть. Господар виїхав напротив нього у 8 тисячах, і Тимошок з козаками побоюляся, що те може якась зрада; тоді господар, помітивши, виїхав до Тимошка в 50 коней, і той до нього також: привитались і господар віншував Тимошкови щастя й здоровля, за сипа со(бі взяв); Тимошок до господаря нічого не казав. В неділю (очевидно—було весілля, кінець фрази відірано с. 594).

Як їхали молоді до Чигрина і як їх там стрічали, наш українські свідки не записали. У Ракушки-Самовидця заховавсь тільки відгомін нарікань статочних людей, що се весілля «відправлялося з великим коштом так господаря волоського, яко теж і людей зостаючих—куди тоє військо з весіллем ішло, бо не в малій купі йшли, а люде своєвільні» (с. 32). А з Чигрина маємо тільки лист старого Хмельницького до московського сусіди—путивдського воеводи, зі сповіщенням про приїзд молодих, і щасливо есягну мету—посвяченне з господарем молдавським.

Б. м... кн. Феодору Оядрівевичу Хилкову Стародубському Богданъ Хмельницький гетманъ войска Запорозкого здравия зычит, приятельский поклон отдает. По два разы

¹⁾ Hurmuzaki Documente IX. I. ч. 26—Жерела XII с. 186. Валахія тут названа Moldavia, Волощина-Молдава часто зветься Valachia, а Мунтяни-Валахія зветься Moldavia в латинських, німецьких та італійських писаннях.

Се оповідання вийшло потім до Theatrum Europaeum с. 229.

пришло писмо до нас, же мы тебе господинови не озямаем ни о чем. Тенер маємо відомость, же короля польского идуть послы к нам, одножк знче не пришли, не знаєм с чим идуть. А мы уже за ласкою божєю звиноватили-смо ся з Васильем воеводою земль Молдавских, и уже сын мой з дочкою Василя воеводи его милости к нам зо вьсею утѣхою повернууть. Притом просимъ тебе господина, абысь в приязни з нами впрעדь был; а мы готови его царскому величеству во всемъ служить. Притом буди здравъ и Богомъ хранимъ. З Чигирна дня 24 септебря року 1652. Вышей милости всего добра змчливый приятель, служить рад, Богданъ Хмельницкий гетманъ войска Запорозкого ¹⁾.

Мабуть більше впливом неприязних настроїв, ніж реальних відомостей треба вважати поговори в польських столичних кругах, що молоді не добре живуть між собою, Тиміш але поводить ся з жінкою і хоче відіслати її до батька. Венецький посол у Відні мав таку репліку з Варшави з 15 листопаду: «Кажуть, що сие Хмельницького, знеохочений до жінки, хоче відіслати її до батька господаря; а що той не віддавав її, і згодився тільки під страхом грізних сил козацько-татарського війська. що нездовго перед тим знищило польське військо Каміновского, то думають, що там з повороту до дому сеї дами будуть лише тишитись, і батько був би рідей, щоб Польки при першій нагоді пометилися за нього (над козаками)». Сподіваясь, що Радзивил, як дівер господарівни, певно з свого боку приложить то того всі сили ²⁾.

До французьких газет ся відомість пішла ще з більшими прикрасами: Син гетьмана Хмельницького Тимонко уже двічі бив свою жінку, недавно видану за нього доньку молдавського господаря, закидаючи їй відносини до великого візиря, коли вона була закладницею в Сераї, і за протекцією візиря хотіла звідти видітатися; але Хмельницький-батько, дуже заінтересований в приязни (господаря), всякими способами старається прихилити сина, аби краще поведив ся з жінкою ³⁾. Але більше таких вісток піде потім не виникає ⁴⁾ і тому треба вважати оповіджене вище за слухню, або чиюсь вигадку.

Натохість на всі боки добатовано межани наслідки події, укріпі під вєю плани т. д. Воевода Кисіль снував такі гадки на сю тему в своїх Суходолах, і викладав їх п. стражникові коронному:

«Що досі нема ніякої вісти від п. Зацвіліховского, причина тому та: приноровлюються до себе і перетягаються новосприжені воли. Не може бути инакше, тільки або так, що Хмельницький буде господарів (шдіпаде впливові господаря), або господар Хмельницького. Тому я давно хотів з ним (господарем очевидно) поконферувати, завчасу забрати його в наші руки і через нього і Хмельницького привести до розуму (raffaire) і хочби потиху привязати до нас якоюсь бенефіцією. Коли вже тепер так сталось, треба вжити способів, щоб не дати їм перехилитися на цоганську сторону—бо то вже була б крайня небезпека для нашої вітчизни. Я мав відомість від ксьондза княдзера, що й. кор. м. призначив когось до господаря волоського; але ми тут (на Україні очевидно) скорше могли б домагатись, чого нам сподіватись, а чого боятись—бо там не домаласьмо. А нам перед усім то треба знати, чи не з наказу Турецької Порти

¹⁾ Польські справи 1652 р. ст. 1-6 л. 61, оригінал.

²⁾ Жерела XII с. 188.

³⁾ Gazette de France у Шайнохи с. 319: звістка з того ж 15 листопада.

⁴⁾ Навпаки нунцій в січневій депеші, передаючи чутки, що Хмельницький хоче заводити Волощиною, завважає, що Хмельницько стоить осторонь від батька через деякі приватні непорозуміння—мабуть з огляду на жінку не хоче підіймати зброї проти свого тестя, молдавського господаря—Жерела XVI с. 164. = Hurmuzaki Dokum. IX. 1 ч. 31.

та приязнь сталась. Бо коли наказано, то легко зміркувати, який спокій собі можна обіцяти, і чий Хмельницький. Минує здається, що тепер в Ясах і в Чигрині не про инше мова тільки про те, як зробити молодого варгом сього подружжя¹⁾, і коли навіть будуть удавати замирення, то мусить тут щось нове народитись. Бо цілком річ неправдоподібна, щоб узевши господарівну, він (молодий очевидно) вдоволився козакуванням та питтем горілки в Суботіві²⁾. Тому тепер не про козацькі претензії думати, а сподіватися нових концертів в чімсь иншим, і готуватися нам або на домову війну, або на заграничну. І коли б Бог дав оказію і скотів післати нашій вітчизні добрий фрукт,—я хотів би випроводити війну з вітчизни і через сей звязок вернути хочби Волоську землю—хочби нібито ми робили (сю інтервенцію) в интересах господаря і його зятя. Бо коли, не дай Боже, і за Дністром і над Дніпром (запанували б козаки), вже трудно було б щось порадити,—хіба йти нам на останній ризик (на рішучу війну: пан або пропав)³⁾.

Ік бачимо, дуже обережно (ізо страшно було старому політикові, що доживав свої останні дні, аби його пропозицію знов не зрозуміли як якесь спеціальне «руське лукавство»), Кисіль висловив бажання, щоб Польща приймала під свою протекцію сей новий династичний звязок, коли не зміла йому запобігти. Трактуючи Лупула як свого вірного і випробованого союзника, аби робила цю війну міну і виявляла охоту сприяти династичним плянам його—що стали разом дипломатичними плянами Хмельницького. Тим способом, мовляв, вона могла б утримати під своїм впливом ті задністрянські володіння, що Лупул з зятем уже мали, або наново придбали б. Се краще ніж би вони стали фронтом проти Польщі й шукали опертя в Туреччині против неї.

Аналогічні ідеї, очевидно, ходили в голові Явуша Радивида, коли він, можливо в формі обміну привітаннями між новими шваграми, прислав своє посольство до Чигрина, виявляв заінтересованне до фамільних інтересів своїх нових козацьких сваяків, готовість їм служити, і в перну голову—помогти замиренню їх з Річпосполитою королем і шляхтою. Ми не знаємо тексту чи докладнішого звітлення з сього першого його посольства в місяці жовтні: те що читається в московськiм протоколі посольства Сам. Богдановича і тов., дає тільки далеке погляте про нього. Його треба скомбінувати з пізнішим матеріалом, особливо з пунктами переказаними від Радивида Лупулові перед Берестейським соймом 1653 р., де яснiш виступають політично-династичні пляни: піклування про те щоб фамільні пляни Хмельницького й княсові інтереси старшини, так само як новий династичний звязок українсько-молдавський, опинилися під протекторатом Річпосполитої, а не в опозиції їй⁴⁾.

Сей новий династичний звязок викликав серйозні зміни в дотеперішніх взаємодносинах. Досі з трьох румунських васальних держав Отоманської Порти Волощина в особі Лупула спиралася на магіатську Польщу, спеціально на дві могутні династії: Радивилів і Потоцьких. Натомість Валахія (Мунтенія, або Муялтани в польській передачі)—де від р. 1632 правив Матвій Басараб, і Семигород (Трансильванія), що після старшого Ракоція, Юрія I, перейшла в 1648 р. до його сина Юрія II,—побоюючися амбітних плянів і інтриг Лупула, шукали опертя у противників Польщі: у Хмельницького і через нього у хана, з одної сторони, у протестантської ліги з

¹⁾ *Novum sponsum reddere hincno parent.*

²⁾ В копії попсовано: Kubalowie.

³⁾ Теки Нарушевича 146 с. 247: копія попсована і самий лист писаний як часто у Кисіля—більше натяками і недоговореними фразами; перекладаючи я старався можливо спросити стиль, щоб зробити його більш зрозумілим.

⁴⁾ Вище с. 464.

другої. Ракоції, самі кальвіністи, являлись природними противниками польського короля й німецького цісаря, що в інтересах католицизму підтримував Польщу. Таким чином творилася така система: Польща, Волощина, Німецький цісар, і розуміється — папа, по одній стороні; Україна, Крим, Валахія, Семигород, протестантська ліга (Швеція, Бранденбург і т. д.) — з другої. Гострість сеї антитези в деякій мірі ослаблялася тим, що Януш Радивил, як голова протестантської партії Польщі-Литви з цього свого становища являвся союзником Ракоції, і Ракоції мусив на нього до певної міри оглядатись; Радивил же був zarazом зятем Лупула, і тому Ракоцієві не годилось без потреби обгострювати до кінця відносини до Лупула. З другої сторони турецьким васалом (а ними були Семигород, Валахія, Молдавія, Крим і Україна), не завсіди було безпечно дускатися в рішучу боротьбу між собою з огляду на спільного свого шефа, турецького султана і його диван. Та обставина, що Венеція, борюкаючися в тім часі з Портою, знаходила моральне спочуття у католицькій лізі — папи, цісаря, Польщі, і силкувалася добитися від них більш реальної воєнної підтримки, натурально перехиляла почуття дивана в бік антикатолицький, себто антипольський. Але Лупул, з другого боку, був давнім, вірним і дуже рентовним (доходним) васалом Порти, якого без причини ображати теж не було рації; він умів підтримувати добросусідські відносини з башами — намісниками сусідніх турецьких провінцій. Так досі дунайська румунська система утримувалася в стані певної рівноваги.

З ожененням Хмельниченка з Лупулівною повстало питання, так яскраво сформуловане старим Кисілем: хто кого потягне в свій бік — Лупул Хмельницького перекинуть в бік Польщі, чи навпаки: Хмельницький наблизить Лупула до Криму, до протестантської ліги, від Польщі відтягне і поставить в позицію нейтральну, а навіть неприхильну, замість теперішньої союзної?

В першій моменті і Лупул і навіть Хмельницький з старшиною підчеркнули першу можливість. Як ми бачили, Лупул через свого посла Щитніцкого перед самим шлюбом своєї доньки запевняв короля, що він вважає сей шлюб вимушеним, неважним, і при найпершій нагоді його розірве. Значить шлюб нічого не змінить в його приязних відносинах до Річипосполитої, котрої членом він себе вважав дівачи індігенат. Навпаки: Лупул і Радивил постараяться використати накинений їм фамільний звязок, щоб привести своїх нових свояків до покори Річипосполитій. І Хмельницький з свого боку вважав для даного момента корисним підтримувати з усею силою сю гадку чи ілюзію, що посередництво Лупула може послужити для замирення України з Польщею: військо радо приймає се посередництво й покладає на нього великі надії. Але тут прилучаються пляни Лупула й Хмельницького на Валахію, які відразу вносять ускладнення до сеї і без того не простої ситуації.

Лупул віддавна робив всякі заходи, щоб сполучити під своєю рукою обидва дунайські князівства: Молдавію і Валахію; він підкупався в Царгороді під Басарабою, не раз діставав султанські грамоти на валахське господарство, прбував оружню рукою реалізувати се надання — тільки невдатно¹⁾. Тепер, коли йому прийшлося взяти Хмельниченка за сина, цілком натурально мусіла йому прийти гадка ви-

¹⁾ Історію сих Лупулових заходів, головню на підставі записки 1643 року про румунські відносини цісарського резидента в Царгороді бар. Шмідта, оповідав Кубала II с. 340 дд., потім Сірбу в цитованій монографії про Матвія Басарабу, с. 113 дд.

користати козацькі сили для здійснення цього старого пляну. Ми бачили, в якій формі се оповідали в Варшаві, разом з вістями про шлюб: Лупул з Хмельниченком умовилися вигнати Басарабу, з тим що його господарство мав би зайняти Хмельниченко. Розуміється, поскільки велись якісь політичні переговори, вів їх не стільки Тиміш, котрого мовчазність стала притчею в язиках, а Виговський—на то й висланий від гетьмана, щоб вести всякі політичні розмови. Деякі історики допускають тут розходження в намірах: мовляв старий Хмельницький хотів дістати для сина Молдавію, тим часом як Лупул з Тимошем змовлялися добути Валахію¹⁾, але я не бачу підстав для такого припущення: попросту ми завжди мало знаємо інтимну сторону сих плянів, аби запускатися в такі здогади, а говорилось всяке—це перед одруженням і по нім. Ініціативу Хмельницького мішали в ініціативою Лупула, Молдавію з Валахією—не раз через те просто, що в ужитку безнастаню мішались самі назви: Молдавія і Мунтенія, Волощина і Валахія. Басараба і Ракоцій ще перед весіллем підіймають тривогу про пляни Лупула на Валахію²⁾. Лупул поновив свої заходи, аби дістати згоду дивану, щоб йому забрати Валахію, і готовиться до воєнної окупації П. Цісарський резидент в Царгороді так доносить про се своєму урядові в початках грудня н.с.—згадавши наперед про давню ворожнечу Лупула і Басараби між собою:

«Сими днями агенти Валахії звернули увагу великого візиря на поголоски, що Лупул має пляни на Валахію і приготує там переворот; тим часом край сей весь час правильно платив данину—чому ж він (візир) хоче його знищити? На се великий візир відповів, що Матвій володіє ним вже яких 20 літ, а ніколи не ушанував султана екстраординарним дарунком, отже показує себе невдячним; тому про нього роблять пропозиції—але ще нічого не рішено. Він, великий візир, від давніх літ був добрим приятелем Матвієві і затримує сю справу,—нехай вони (агенти) спільно напишуть господареві, щоб він прислав грошей і дорогий дарунок. З такою резолюцією агенти й пішли. Лупул хоч удає, ніби то він боїться Татар в приводу тих польських бранців³⁾, але покликав до себе на границю молодого Хмельницького в поміч, і під рукою мабуть порозумівається в тих своїх плянах з Турками, Татарами і козаками⁴⁾.

Краківські відомости переслані венецькому послові в початках січня додавали такі більш і менш фантастичні подробиці, в звязку з приготуваннями до нової польсько-української війни:

«Неприятель не дримає, стоїть на поготові з своїми людьми і звичайними союзниками (Татарами очевидно), а кажуть, що й баша сідїстрійський має наказ його підтримати, і господар молдавський, здається, сполучиться з ним—бо вже видав ханові Ромашкевича, що поміг утікти кільком польським панам в Константинополя до Італії (себо помирился з ханом видавши того Ромашкевича). Молдавський (господар) мав нову персональну конференцію з Хмельницьким, щоб знайти способи замирення з Короною—але той твердо стоїть в своїх домаганнях Зборівських пактів

¹⁾ Вище я наводив варшавську поголоску (в депеші нунція), що Тиміш поріжнився з Батьком, тому що не поділяв його плянів нового походу на Молдаву, щоб її відібрати від Лупула. Див. ще далі, с. 486, 508, 510.

²⁾ Лист Ракоція до матери 18 липня, Mon. Hung. XXIV с. 467. Невідомий до палятина угорського (Documente V. I с. 8): Лупул пообіцяв передати Молдавію Тимошу, потім як заволодіє за помічю Хмельницьких Валахією. Теж Transsylvania I с. 229 і 141. Уривок варшавської реляції в берлінським архиві Jorga Acte si fragmente с. 207.

³⁾ Котрим він поміг утікти—вище с. 475. ⁴⁾ Жерела XII с. 189.

і незалежної України¹⁾, так що справа мусить рішитися мечем. Син Хмельницького пробуває з жінкою в Хотині, на утриманню свого тестя. Його батько, Хмельницький, добивається від царгородського патріарха дозволу й розриває на те щоб відібрати у нього (Тимоша) і самому ошчатитися з нею (господарівною)—тому що той син велів повісити свою мачуху, приловлену в адультері: вона була жінкою одного шляхтича, що живе й досі, а він забрав її йому в наругу, за те що той захопив його маєтки, бувши його приятелем—і се власне було причиною всієї пізнішої руйни».

Я навмисно навів сю реляцію, щоб дати понятиє про сю мішанину фантастики й реалістики. Дві звістки в ній можна вважати реальними: сей приїзд молодого Хмельницького до тестя зимою²⁾. Друге—конференцію господаря про способи замирення—коли особисту, то з Тимошем же очевидно, в ніякім разі не з старим Хмельницьким, що зовсім не з'їздився з швабром і власне, як побачимо зараз далі, саме в тім часі варівав перед королем, що з Лупулового посередництва нічого не виходить.

Theatrum Euroraemum наводить такі вісті від одного з бранців з татарської неволі: козаки і Татари силою зброїлися для походу на Молдаву (себ то Мунтевію), і з тим треба було побоюватись, що як ріки замерануть, то вони і на Польщу поспробують напасті. Особливо що молодий Хмельницький просив свого тестя, волоського господаря, аби з огляду на пошість, що буяла на Україні, відпустив йому Хотинську фортецю: щоб він міг там знайти в потрібі приміщення з своїм двором і 4 тис. війська. Господар мусів на се згодитись, а король мусить мати пильне око на се все, бути наготові, скріпляти сили на границі і трактувати справу дуже серйозно (232).

Дійсно, ся подорож Тимоша на Волоцину звернула загальну увагу в атмосфері всяких підсирів і поголосок про його плани на Валахію і т. под. Ми бачили, що царський резидент ще місяць тому чув про сей похід Хмельниченка на молдавську границю, на поклик господаря. З сям вповні сходиться краківська звістка про Хмельниченкове пробування в Хотині, і можливо, що з сям його походом можна звязати й досить глухі, невиразні відомости про марш козаків і Татар, що ходять по польських реляціях з листопаду й грудня³⁾,—а може й поголоски про козацькі пляни на Молдавію, в тих же реляціях. Нунцій записує в своїй реляції з 14 січня, що Хмельницький знову прислав листа до короля з виразами покори і готовності служити королеві і Річипосполитій і з переписаними за те, що він не дав королівським комісаріям перевести слідство (в справі Ватозького інциденту), як то обіцяв у своїм посольстві на соймі: мовляв се могло б викликати ще більше повстання серед козаків і нові шкоди Річипосполитій. Але сі заяви, каже нунцій, не викликали довіри, і на листа не дано відповіді, тим більше, що сподіваються від нього ще й такої вимоги, аби йому помгли заволодіти Молдавією.

¹⁾ *Sta fermo in voler i patti di Zborow et Ukraina assoluta*—Жерела XII с 191, *avvisi di Polonia* з 5 січня 1653, з ориг. віденського державного архіву.

²⁾ Дата його приїзду до тестя—1 грудня, має бути у Бізачіоні (*Sirbu, Mateiu voda Basarabas auswärtige Beziehungen*, с. 321). Сучасні вісті про побачення Лупула з Хмельницьким—батьком чи сином при кінці 1652 або в початку 1653—*Hurtmuzaki-Dokum. V. I ч. 18, IX. I ч. 30.*

³⁾ «Хмельницький перейшов Борістен з немалою кількістю Татар і йде наперед, хоч поволі, через пошість, що далі триває між його козаками»—переказує поголоски нунцій в депеші 3 грудня.

«Хмельницький стояв кватирою в Білій Церкві, збираючи людей, розділюючи військо і розсилаючи раз-у-раз посольства до Порти, кримського хана і московського царя»—депеша 14 січня, с. 164. Також *Theatrum Euroraemum* (230).

В результаті цих погослок про плани Хмельницького і Лунула в такій же мірі як і реальних його заходів і приготувань до окупації Валахії, прийшло до перевороту в Волощині, скляення Лунула і посадження на його місце Лунулового міністра Георгія Стефана, заходом Басараби і Ракоція. А з того прийшло до розриву їх з козаками і тісного союзу з Польщею проти Козаччини, одним словом—враху всієї дунайсько-балканської політики козацької старшини, що будувалося так хитро протагом всіх літ війни з Польщею. Але перше ніж перейти до цих подій, мусимо в хронологічній порядку спитатися ще на подія зими 1652—3 року.

Лист Хмельницького—згаданий нунцієм в депеші 14 січня, мусів бути писаний в листопаді, скоро після того як відправлено Зацізіхівського і Черного: Хмельницький писав власне з приводу цього посольства, що мало розсвідити подробиці батозького епізоду, а Хмельницький до того його не допустив. Се досить підходить до обставин того часу ¹⁾, але інших звісток про такий лист гетьмана з того часу ми не маємо, натомість заховався записаний на яких півтора місяці лист без дати, писаний, очевидно, після повероту козацьких послів з Москви, підчас великої радя старшини на Брдаві, згаданої вище:

Найясніший милостивий королю, пане і пане наш великомилостивий! За велике своє щастє вважали ми, коли така значна наступила була ласка до нас—слуг і підданих в. кор. мил., наша нашого мил. ²⁾, що в. кор. мил., не бажачучи дальшого кровопролиття між християнством—вірними підданими своїми, взяв то під уягу, що скільки було okazji до того домового замишання, виходили вони не від нас, і за посередника в такій важній справі зводив був еси взяти й. м. господаря волоцького, п. м. п. Ми того посередництва з усім військом Запорозьким в. кор. мил. чекали час не малий, при милостивій ласці в. кор. м., та досі не можемо побачити його щасливого skutku. Але не маючи сумніву що до мил. ласки в. кор. мил., ми покориючися з звичайним підданством, просимо (дали) милостивого змишування. Бо сам Бог тому свідком, що як перед тим так і тепер з усього серця бажавмо бути вірними підданими в. кор. мил., не думаємо про ніяку зраду маєстатні в. кор. мил. і чекаємо не кровопролиття—що могло б ще страшище виласити з обох сторін, а плодonoсного спокою при милостивій ласці в. кор. милости! Ми шире його бажавмо, і хочемо його ґрунтовного забезпечення. Для того упросили з вашої сторони московського царя й. м., п. м. п., аби приложив до того й свою увагу та ласкало й милосердно зводив підтримати (перед королем) наші петиції що до віри, перекв і вольностей належних війську в. кор. мил. Запорозькому. А ми (тим часом) зні з військом не рушавсь ані на маєстат в. кор. мил. ні на коронні війська в. кор. м. пориватися не будемо, ані якої небудь зачки не даватимемо, а чекатимемо милостивой ласки в. кор. мил., і унизжено просимо в. кор. мил., аби не велів військом своїм коронним і в. ки. Литовського наступати на нас, яко підданих своїх. Бо вповні спускаємось на ласку в. кор. мил., згідно з попередньою ласкавою декларациєю, і будемо чекати щасливого вислідку комісії. При тим себе з службами своїми і вірністю підданства нашого видаємо милосердію в. кор. м. З Чигрина р. 1653. Вашої кор. м. унижені слуги і вірні піддані Богдан Хмельнянцькай гетьман з військом в. кор. м. Запорозьким ³⁾.

¹⁾ В інформаціях післаних венецькому послові Джустініані з королівської квартири 23 листопаду, говориться, що в тім часі були у короля козацькі послы з оправданнями з батозької пригоди (Жерела XII с. 188); але се очевидно непорозумінне: реляція ся стоїть в явнім звязку з реляцією нунція з того ж дня з тоїж квартири, а та говорить про козацьке посольство, що приходило на сойм в с е р п н я—див. Жерела XVI с. 161.

²⁾ Далі я сі етикетальні повторення пропускаю. ³⁾ Пам'ятки III с. 169.

Лист сей з одного боку був, як бачимо, вислідом останніх московських переговорів, з другого—відповідю на мобілізацію польського війська, наново розпочатою королем. Після розпуску сокальського табору, мотивуючи се небезнекою від Татар, що прибували під саму границю, король універсалом з 6 грудня визначив всьому війську негайну мобілізацію і новий збір під Ковелем на день 8 січня¹⁾. Ця мобілізація скріпила поголоски про те, що Поляки хочуть сеї зими розправитися з козаками²⁾, і лист Хмельницького був пробою відвернення сеї зимової кампанії. Але він її не відвернув, а навпаки може якраз прискорив—своїм відкликом по посередництво в козацькій справі до московського царя замість волозького господаря.

Я сказав, що се був вислід останніх переговорів в Москві. В московських протоколах посольства Богдановича і тов. на жаль заховалась тільки конференція 17 (27) грудня, на котрій московські дипломати ставили питання козацьким послам; відповіді московського уряду на козацькі пропозиції й прохання не маємо. Але ми можемо приблизно судити про зміст сеї відповіді з пізніших урядових актів, безсумнівно викликаних посольством Богдановича: принципіального рішення московського собору 3 н. с. березня прийняти козаків під царську руку, і висилки великих послів до короля—щоб пропонувати посередництво царя для замирення короля з козаками на підставі Зборівського договору. Нема ніякого сумніву, що московський уряд заповів Богдановичу і тов. те що він дійсно зробив потім: або добитись козакам від короля зборівських умов (сим разом під контролею царя—так як під Зборовим контроль і поруку брав на себе хан)—або прийняти козаків під царську руку і воювати за них з королем. Так ставили потім справу царські послы на переговорах у Львові. Такий царський рішенець козацькі послы мусіли об'явити старшині на Єрданській раді—умисно скляканій так, щоб послы на неї поспіли,—і рада постановила стояти при своїх вимогах і йти на розрив з королем, як ми вже знаємо (вище с. 471), а гетьман написав королеві отсього свого листа, післявши його одначе не просто, а через руки коронного гетьмана С. Потоцького.

В відповідь Хмельницький дістав лист Потоцького—писаний дуже сухо і холодно, навіть без гетьманського титулу для нього³⁾. Коронний гетьман повідомляв козацького, що він прочитав його листа перед королем і сенатом, і король висловив своє переконання, що як попередня його ласка Хмельницькому не привела до нічого, так на будуче аби вона могла до чогось доброго привести, він сумнівається. Тому на попередні свої супліки Хмельницький не одержав відповіді⁴⁾.

¹⁾ Універсал у Голінського, ркн. Осол. 189 л. 608. У Величка за браком докладнішої дати в його джерелі, сей ковельський збір перенесено на осінь, зараз після сойму, і військо стоячи під Ковелем до Пилипівки, нарікає на голод і брак плати, с. 69.

²⁾ Вістун Теропчанин оповідав на допиті 18 січня, що чув за кордоном: Військо польське і литовське стоїть против Б. Хмельницького і козаків в обозах в Бобруйську і Речиці, сам гетьман Радивил в Петрокові; Хмельницький з козаками в обозі в полі коло Білої Церкви, а син Б. Хмельницького стоїть обозом з другої сторони (де саме, вістун забув). А як ріки стануть, так польські й литовські люди зараз підуть на обов Б. Хм., хочуть дати йому й козакам бій, щоб нинішньої зими з козаками покінчити (розвестися).—Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 104.

³⁾ *Mosci panie starszy i ze wszystkim woyskiem Zaporożskim*, звертається він на початку до Хмельницького—Памятники III с. 171.

⁴⁾ Отже Хмельницький посилав якісь супліки королеві після свого посольства на сойм; се потверджує звістку нунція про лист від Хмельницького—вище с. 486.

Во яка ж була його поведінка після останнього замирення?—питає Потоцький. Без причини наступив він на кор. військо, стількох великих людей побив, в руки поганські віддав і нечуванім в світі способом нікому життя не дав. Своїм бунтом знищив попередні трактати, Зборівський і Білоцерківський, а тепер шукає помочи і протекції сусідніх вотоदारів—що прислали навіть його власні листи. Не так поступало козацьке військо давніше: домашніми засобами полагоджувало свої справи—і тепер хіба не могло знайти управи і задоволення своїх кривд у богопоставленої зверхности своєї, у короля і Річпосполитої? Коли б козаки роздумали над тим: «вернутися до давніх звичаїв—щоб козак був козаком, а хлоп хлопом, послухним панові своєму»—король і Річпосполита знайшли б багато способів, щоб кожний одержав справедливість згідно з правами і вільностями своїми. І тепер колч Хмельницький просить гетьмана, щоб з ним вставився перед королем—нехай послухає його ради і покаже щирю покору.

«Нехай то не буде вашмосці ні дивним ні підозрілим, що король іде з військами своїми на Україну, як пан—аби своє панство видіти і заспокоїти, і панів позбавлених своїх достатків і маєностей назад до них впровадити. Покірні голови меч не січе, і куди король приїде, нехай піддані безпечно його чекають по маєтках і селах, і при переході короля нехай громадами (w gromadach) голови свої схилять. Запевняю, що такий милостивий пан на нікого зброї не добуде, а до того приведе, що й пани одусять своїм підданім їх попередні проступки і лядки. Тим способом в. м. і вони покажете свою покору і дізнаете милосердя. Розішли від себе і запевни, що схиливши голови свої, дізнають ласки й. к. м. І то буде перший довід покори вашмосців. Сам же в. м. з військом лишайся в зборі, а до короля й. м. висилай визначніших з-поміж вас, аби теж висловили покору й іменем війська Запорозького з в. м. разом цілком спустилися на волю і ласку й кор. м. А я в. м. запевняю словом своїм, що вони живі і здорові вернуться назад до в. м. з ласкою й кор. милости».

Ся заповідь королівського походу на Україну відповідала тодішнім плявам короля. Розгніваний на Хмельницького за те що він злегковажив його «ласку», показав на серпневім соймі: його посольство вислав до Чигрина (Зацьвінховського і Черного) і готовість забути Базозький інцидент—що здавалась королеві найвищим проявом його монаршої великодушности,—король справді носився з гадкою йти на чолі війська на Україну, щоб покарати невдячних і добитись повної покори і підданства від тих що мали ще якусь вартість для Річпосполитої.

Се питання дебатувалося на нараді сенаторів, що король скликав до Гродна, виїзжаючи туди з Ловича в грудню; але сенатори з'їздилися мляво, і нарада відбулася тільки при кінці січня. Ми маємо відомости про неї в депеші пунція. Обговорювалося, каже він, чи сам король має йти на чолі війська, чи виїхати до якого небудь міста в сусідстві обозу; чи скликати посполите, рушення; чи взяти під увагу деякі прохання (esibitioni) Хмельницького, і як запевнити собі виконання його обіцянок? ¹⁾

Справа мабуть лишилася непорішеною—судячи з вищенаведеного посольства Януша Радивиля до Луцула. Радивил виступав рішучим прихильником мирного порозуміння з козаками, і його родич, старий канцлер в. кн. Литовського Ольбрахт Радивич—також; правдоподібно се була позиція сенаторів в. кн. Литовського взагалі, а вони мабуть становили більшість на сій нараді скликаній на їх території. Се було взагалі ставовище литовських махаатів—і в сім напрямі тепер рішучо впливав всесильний Януш. Ольбрахт Радивил потім з незадоволенням записує в своїм дневнику, що хтось

¹⁾ Жерела XVI с. 165.

намовив короля післати військо на козаків: очевидно се противилося тому, на чім стала нарада. Рішено було відложити справу до сойму, а з сойму післати комісарів—так переказував Лупулові Януш Радивил. Але король мав перед тим намір задати козакам зимову кампанію, завважає Ольбрахт,—тільки перебили се розходження в гадаках і неспійна зима, і так проєкт походу розвіявся—одначе незнати чім замислом було післано 10 тисяч щоб докучити козакам¹⁾. Коховський свідчить, що се сталося з виразного наказу короля гетьманові Потоцькому, і називає навіть імя післанця—Жяґмонта Скаршевського. Очевидно, вислухавши суперечні гадки сенаторів король потім вернувся до свого заміру—використати зимову пору щоб знищити козаків.

На се вплинули правдоподібно вісти про великі утрати, понесені козацьким військом від чуми. Нунцій розповівши про секретні паради короля з сенаторами, додає вісти про страшні наслідки чуми на Україні, що здесяткувала козацьке військо, про самого Хмельницького буди вісти що згинув, інші—що він втік у ліси, а свою сімю розстав по селах. Далі, коли наведений вище лист Хмельницького з пропозицією царського посередництва насів підчас сих нарад (а я думаю, що він міг поснити)—він також міг тільки підтримати плян превентивної кампанії против козаків. Адже се була погроза* московської інтервенції, котру найкраще було відвернути, негайно погромивши козаків і змусивши їх до капітуляції, так щоб московському урядові не чинилось до чоґо мішатись.

Можливо, що до сього прилучилися також бажання маґнатів позбутися зимових квартир свого війська, що страшно обдирало не тільки королівські й церковні, але й шляхетські маєтки, бунтувало й грозило конфедерацією. Нарешті пояснюючи королівський наказ про наступ, Коховський додає ще такі міркування—в котрих можливо є теж якесь фактичне зеренце. До походу в козків понуджували вісти розвідників, що козаки поріжнилися між собою, і впливовіші полковники ворогують на гетьмана, що він завдато захопився своєю абсолютною владою і хоче віддати край під турецький протекторат, а з тим—в безвихідну неволю. Незадоволене і духовенство, готове зносити все, тільки не пониження релігії,—але більше нарікає потайки, а відверто виступати не відважається або й зовсім ховає (своє невдоволення). Во вже була поголобка, що Максим (!) Гладкий заплатив головою за те що відважився докоряти гетьманові за негідні річи. Але не всі злякались тої карі, і не перестали виступати проти погубельних вчинків (гетьмана). Між иншим Гуляницький і Хмелецький, наші земляки-шляхтичі, прославлені між повстанцями своїми відважними вчинками, стягнули на себе неавасть гетьмана тим, що більше ніж інші йому суперечили—завдато намагаючи своє походження і давніший свій стан. Та Гуляницького на якийсь час покрило від гетьманського гніву монастирське життє; але Хмелецький—завдато певний своєї сили, так що безбезпечно було против нього виступати одверто,—згинув від вїйти наведольного, як говорили: людини готової на всякий злочин і намовленої на се убийство; гідна кара для зрадника вітчизни і негідного братанича славного воївоєвника (Стефана Хмелецького, героя боїв з Татарами)²⁾.

Але як завважив Ольб. Радивил, стихії не сприяли польським бажанням використати ослаблення козацького війська і його внутрішні непорозуміння. Зима була мокра, тепла, відяга приводила дороги до непрохідного стану³⁾. А з другого боку—наза-

¹⁾ Memoriale під місяцем лютим. ²⁾ І с. 360—1.

³⁾ Описує се Твардовський с. 83.

плачене військо не хотіло йти в похід і грозило конфедерацією. Однак король наперся, вистарався тимчасову «доплативу» в 200 тис. зол. для війська і прислав гетьманові Потоцькому наказ виступати в похід. Могло се бути при кінці лютого, за яких два тижні перед соймиками ¹⁾. Чи королеві хотілось зробити шляхту охотнішою на всякі грошеві жертви сим фактом розпочатої війни, чи хотів позбутися незаплаченого, незадоволеного, бунтливих війська в сусідстві будучого сойму? Одно і друге можливе, а особливо друге.

Королівську пропозицію соймикам зложено в сентиментальнім тоні: «Боліє батьківське серце добротливого пана, Й. кор. м., коли безчесний віроломець, задавши незносні рани зболілій Матері нашій, що раз відновляє її шрами і забезпечивши собі спокій присягою, її милих сивів—одних тирансько губить, інших в погавську забирає неволю. Але ще тяжчого причиняє то жалю Й. кор. милости, що досі за такі нечувані злочини той зрадник не дістає пімстя, і його зухвала гордість, безкарно ухилиючись від заплати, тим більшої набирає злости, все до більшої приходить сили, і підбиває до подібного ж віроломства неприязних нам сусідів—котрих досі вірність союзам і заприсяженим договорам ще стримувала і стримує. Той жаль привів до того Й. кор. мил., що вже не раз, забувши свій маєстат, він ставав як рядовий жовнір у війську і ризкуючи життем виставляв на небезпеки свої королівські груди. До того привів його той жаль, що наповнений смутком за стількома визначними сивами сеї Корони, страченими під Ватогом безприкладним варварством суворого тиранства, він прикований до ліжка тяжкою хворобою, осінніми почамі нічого не випускав з свого батьківського піклування і тільки про те й думав, якби по стількох змінах невірної фортуни дати бідній вітчизні знову великий день і до давніших щасливих побід додати найвищий тріумф».

Гірко нарікав, що його бажання—йти на чолі війська на Україну, і спочатку в осени, коли військо стояло під Сокалем, і потім зимою (коли війську визначено збір в Ковлю)—кожного разу розбивались о брак війська («паперовий компут»—«котрого на папері рахуємо в полі 30 тисяч, а кінець кінцем—дай Боже аби було його 20 тисяч»), о непослушність сього війська і всякі ухилиння від походу, і нарешті о стихійні перешкоди—«нестаточну зиму», і т. д. Висловляв надії, що принаймні нинішній сойм дасть йому сю змогу—йти на чолі відповідного війська на розправу з неприятелем. Ухвалить відповідні кошти на заплачення старих довгів війську, на наєм відповідних для такого завдання контингентів, і т. д. ²⁾

В депеші з 26 лютого нунцій дає деякі ілюстрації до ситуації. Він пише, що в тих днях приїхав до короля звісний нам патер Шитвінський з дорученням від Лупула. Він сказав нунцієві, що Лупул прислав його намовляти короля до найскоршого походу на козаків—бо він ще може їх знищити, поки з ними зійдуться Татари. Король же пояснив йому, нунцієві, що головною метою посольства було просити за господарівну, «силою видану за Хмельниченка», на випадок походу на козаків; але король додав, що при Лупулі він має вірного чоловіка, і той його остерігав не довірати господареві вновні, бо той іде за тим, від кого сподівається більшої користі ³⁾.

Правдоподібно, посольство господаря стояло в звязку з порадою Януша Радивила: не занедбувати посередництва й старатися скільки можна кочо польсько-українського

¹⁾ Альбр. Радивил записує сеї похід під місяцем лютим, хоч він відбувся в березні-квітні, очевидно з огляду на дату наказу про наступ.

²⁾ Теки Нарушевича 147 ст. 87—98. ³⁾ Жерела XVI с. 165.

замирення. В зв'язку з тим посольством могла сполсти поголобка, в релчцях австрійського посла в Польщі, що Лунул всіми силами заходиться коло козаків, аби замирити їх з Річпосполитою¹⁾. Але рахуючися з тими настроями, які він застав у короля, єзуїтський дипломат мабуть не став говорити на сю тему—а навпаки, як бачимо, став вилняти користні шанси негайної кампанії.

В зв'язку з сими розмовами нунцій записує, якими силами розпоряджає одна і друга сторона. Сили козаків дуже ослаблені чумою, що зробила серед них великі спустошення: Хмельницький тепер не збере і ста тисяч, рахуючи й обозову службу. Королівське військо—як йому сказав король—матиме до 30 тис., в тім кілька німецьких полків, дуже досвідчених у війні; до того треба додати 15 тисяч. в. кн. Литовського, а вербуєнки йдуть далі; і в момент коли король приїде до табору, що буде після сього, військо може мати коло 50 тисяч. і се вважається досить аби osiąгнути добрі наслідки, коли сили козаків не збільшаться понад ті, якими вони розпоряджають в сім моменті (с. 166).

Двотижневий сойм мав закінчитися перед католицьким великоднем (що припадав 10 квітня), і очевидно зараз після великодня король сподівався вийти в поле і стати на чолі кампанії проти козаків. На сойм—як пише нунцій тиждень пізніш, сподівалися приходу козацьких послів; але що Хмельницький—припускалось—стоятиме далі при зборівських пактах, то хоч би навіть сенат вважав можливим повірити його обіцянкам, він не міг би задоволити його вимг.

Тим часом коронне військо, згідно з королівським наказом присланим гетьманові С. Потоцькому з Жигмонтом Скаршевским, в другій половині березня рушилося з своїх становищ і почало розгортувати свої операції. Маємо про них кілька відокремлених звісток, які в сумі дають доволі виразний загальний образ.

Хронологічно починає сю серію звісток оповідання Єрлича про польський рейд на ківсько-волинським пограниччю. 13 березня роз'їзд польського полку п. Турського, що зимував в Корці і волости Корецькій, триста чоловіка, вночі напали на Коростишів, де стояли залогою три сотні козаків—там і зимували. Роз'їзд вхпив сотника в Відой Церкви Гребінку і з ним три корогви, двох убито, «шубравство» (наволоч) вирубали—«кількасот чоловіка». За тими наїздниками того ж часу кварцяне військо—легкі хоругви козацькі рушили з Волини на Україну і пішли під Паволоч.

«З Паволочи військо пішло під Кальник. Довідавшись, що зрадник Богун, полковник браславський з уманським полковником зібрали військо в Манастирищах і мають з собою, як говорилося—коло шести тисяч, гетьман вислав на них польське військо, котрого було до 8 тисяч, під начальством Чарнецкого і Маховського. Заставши козаків в Кальнику, вони дали їм битву, а ті не витримавши вночі утікли до Балабанівки, а звідти з людьми з інших містечок пішли до Манастирищ. Не давши їм тут битви в полію Полякам, замкнулися в місті. Зібралося там «поспільства» до 70 тисяч і стали боронитись. Наше кварцяне військо побачило, що за валами і палями не можуть нічого їм зробити, а тільки повносять утрати: забито татарського ротмістра Челебія і чимало товариства. Тому позсідавши з коней з кількох сторін кинулися на штурм і опанували місто. Тоді зрадники кинулись до замку, а інші хто куди міг. Вирубавши місто (жовіри) запалили його. Казали, що Богун підстрелено, і він з кількома втік, а уманського полковника забито; але був близький смерті і пан Чарнецкий, бо йому рота прострілено з самоналу».

¹⁾ Жерела XII с. 191.

Сю на гарячій сліду зроблену записку (в сім паїзді між польським войками поліг брат мемуариста) доповняють пізніші історичні оповідання про різню в Погребищах і облогу Манастирища—до них я зараз перейду, а тут наведу випадкову звістку про сей коростишівський рейд, з донесення конотопського протопопа Мировицького путивльському воеводі Хилкову:

В неділю четвертую поста ¹⁾ є. м. господин отец митрополит киевський прислал мнѣ вѣсть попом тым что укусує к нему возил, так пишет ко мнѣ, що Ляхи ис козаками задор чинят, и пан Маховський в ночи впавши в мѣсто Коростиев там козаков и людей (и священников встинал, и в Войташевцѣ и в Вилии и по розных мѣстех залози козацкии побили ²⁾).

Мабуть про перші стадії сього рейду згадує Хмельницький в листі до царя, 2 н. є. квітня, висланим з Бурлаєм і Музилівським, говорячи про віроломство Ляхів, що замість обіцяної комісії зрадливо перейшли границю в 15 тисячах війська і кільканадцять городів спалили, людей вирубали, церкви понижили і духовник замутили ³⁾.

Виговський з сього приводу дав потім такі пояснення: «За два тижні до великодня ⁴⁾ напали кралькома ⁵⁾ п. Чарнецький та полк. Маховський з 15 тис. війська; вирубали і випалили гетьманські ⁶⁾ городи: Погребища, Борщагівку, Манастирища, Немирів, Кальник, Балабанівку, та ріжні містечка, котрих імен не памятаю ⁷⁾, під тими городами п. Чарнецького ранено, одного ротмистра вбито і багато людей побито ⁸⁾».

Досить докладна реляція в Theatrum Europ. Передова частина королівської армії в числі 14 тис. кінного війська здобула приступом Погребище, Борщаговку, Кальник і Липиці, вирубала все що було і спалила міста, забрали багату здобич і господарювала як хотіли, бо побунтовані селяне, захоплені таким несподіваним нападом тікали як могли, лишаючи королівському війську всю пограбовану здобич. Але в Монастирщу козаки боролись неймовірно, і хоч за третім приступом корол. військо його здобуло, але стратило 600 найкращих своїх войків, побитими і пораненими. Неприятеля побито на 8 тис., між ними полковники: уманський Трошчанський (!), а черкаський (!) Богун хоч і пострілений в плече, заложився в замок з найкращими козаками, і так як Полякам то так дорого коштувало, вони відступили до Липовця; а Богун скориставши з сей okazji з усіма козаками вийшов. Поляки ж розіслали скрізь сильні роз'їзди, щоб нагнати більшого страху на неприятеля (413).

Про операції на Поділля доволі глуха звістка у Їрлича—як то полк Петра Потоцького, під проводом Кондгацького—як зараз побачим—пустившись з Камінця понад Дністрем, «громив розбійників»: «кажуть, що згинуло їх до 4 тисяч, а з жовнірської сторони погромлено хоругов волоську; але потім кварцiane військо, поправившись гошило за опришками аж до Дністра: розбійники втікли за Дністер, а наші за ними, і тепер тримають їх в облозі в окнах».

Фіналом може служити отсей лист камінецького урядника Конажевського до гетьмана Потоцького з 19 квітня (подаю з нього дещо в скороченню):

¹⁾ Четверта неділя була 26 н. є. березня.

²⁾ Польської справи 1653 р. ст. I л. 175, оригінал з країв потлів і дещо трудно прочитати.

³⁾ Акты Ю. З.Р. VIII с. 362. ⁴⁾ Себ то коло 6 н. є. квітня. ⁵⁾ іскратчи.

⁶⁾ Звертаю увагу на сей цікавий вираз: городы гетманские.

⁷⁾ В оригіналі в третій особі: того он, Иван не упомянит.

⁸⁾ Звідомлення Матвеева, безгл. столбцы 74 ч. I.

Несправедливо обмовив хтось перед в. м. пана Кондрацького, ніби то він не викопав того, з чим був посланий від в. м. на Подністрове, і відступив з призначеного йому місця. Навпаки, маючи таку малу горстку людей, він тримався як годиться чесному кавалерові. Мавши стільки неприязельських нападів щодня ставився він мужно й одважно, так що впрямель, хоч і з великою силою, мусів уступитися в замішанню і немалою шкодою! Тепер ото пробуючи трохи не останніх сил, некривлять Подністриський вдарив на ту горстку людей, що лишилася з ним, щоб їх знищити; але Бог дав, що й ту куну він побив на голову й самого її ватажка, якогось Вонденка—що був найбільшим бунтівником всього Подністрова, рів зловив і мав відіслати в. м. Та хоч і тепер досить він доказує, але при такій відвазі міг би й більше зробити, коли б були прийшли хоругви, призначені до його везку; але ні одна не прийшла йому в підмогу, крім тих, що давно були. Люде князя Дмитра (Великого) не дійшовши п. Кондрацького, пішли назад, не з'явши з якої рації. Навіть і Волохи, що були з ними, утікали до Волощини, довідавшись про таке замішання; але він їх догонила добре скував (надправил) в Дністрі¹⁾.

Такі сучасні відомості. В пізніших історіях сеї доби кілька епізодів цих карних експедицій оброблено літературно.

Твардовський так оповідає про сеї операції—здивуючи на боці рішкі вестичні ампліфікації:

Перше пішов під розвідку під'їзд під проводом Челебія. Наїхав на козаків Браславського полку з Уманцями; вдарив під Носеловим(!), так що поля вкрилися калюжами їх крові. Вдень вирубав Самгородок і Придугу. Але що доброго зника добути так не удалося! післав Чарнецького, чоловіка в тім ділі справного здавна, з 12 тис. самого вибраного комонника. Ніколи до того часу не було пролите залізом стільки крові в тім краю, ані не спалено стільки міст і сіл, як тоді. Бо майже всю Браславщину вирито попілом: по Бершадь і Умань і дальні дикі степи—почавши від Погребища. Там велика сила гуляйства була замкнулась під ярмарок, і перше ніж могли зробити у себе якийсь лад, наші через усі застави і засіки добилися до міста. Тут на ніяку стать не вважав роз'ярений жовнір: ні на дівчину ні на вагітну жінку, ні на великих дітей на грудях матери—аби не даремний страх мали вийти міста. Відати величезною лавою пішли полки в глибину. І був би в їх руках сам Богун—коли б останній день марцовий не номінав усього. Бо Хмельницький вислав був (Богуна) з комонником, введений у помилку невірною відомістю втікачів, ніби в тій часті наших небогато, і то своєвольних людей. Коли ж (Богун) помітив сильне військо, відступив до Манастириць, і заразом остеріг через сліпих пісавців Хмельницького, а сам замкнувся в тій твердині і відбив кілька разів наших, з немалою їх шкодою. Самого вождя пострілено стрілою в лице, і він перший окровавив ту облогу, а одначе доказав того, що замок спалахнув в огні, і Богун, стративши надію на оборону, серед замішання й огню непомічений втік. Але коли хтось в такому квалі крикнув: «Орда, орда йде», наші як понарені кинулися тікати, покинувши не тільки місто з усею здобичею, але навіть свої вози і тягарі, раненях і херях, так що за ту ніч сім миль пробігли. Очевидно, була поголоска, що Хмельницький з Татарями надходить на одесь, і він справді був у тій дорозі—але прийшов за кілька днів по везому²⁾.

Але найбільше причинилось до популяризації цього епізоду оповідання Коловського, кетрого центром він зробив ту славу рану Чарнецького:

Гетьман довідавшись про незгоду між козацькою старшиною, співше вярчили 10 тис. панацерового товариства і 20 тис. райтарів, під проводом Чарнецького, досвідченого воляка, прославленого особливо своєю невтомною проворністю, кетрою він

¹⁾ Теки Нарушевича с. 115—6; кінець листу, про приїзд Лукчула до Камінця, подає далі.

²⁾ Ч. III с. 84—5, Величко повторює се оповідання з деякими своїми, неважними додатками.

використовував всяку оказію. Була середина зими(!) і ріки були сковані льодом. Спінним маршем хоругви прийшли в Україну, наче простеленими на болотах мостами, і перед усім війшлися під Уманем. Захопивши несподівано країну, вожд рішив приступити до всього що стрічалось на дорозі: оточуючи військом, без усяких насильств, з початку обережно розвідувався про людиність, коли ж переконувався про непокірність—здобував і витинав, як Ягубець, Липовець, Погребище й інші міста, і військо ставало все охотніше і від успіхів нестримне. Чутка про сей наступ кінець кітцем збентежила повстанців. Не слухаючи наказів Хмельницького, що заохочував їх до боротьби, вони замикалися в містах, нищили припаси й фураж. Вважаючи швидкість єдиним способом знищення неприятеля, Чарнецький розслав на всі сторони під'їзди, використовуючи ситуацію—поки не довідався, що Богун їде на нього з вибраним військом. Рішив стати з ним до бою—але у Богуна була лися вдача: як лис показує собакам то зуби то хвіст, так сей то силу то хитрість. Виваблюючи на бій півнів Чарнецкого під укриттями Монастирищ—щоб тут використати против нього вали й рови й усі звичайні свої штуки. Той так само жваво кинувся на приступ, як на полевий бій. З криком і лоскотом пішли хоругви, стараючись для більшого страху удати як найбільші сили. Вали були вже в їх руках і зарубавши сотника Дрозденка почали вони розбивати налісади, сподіваючись здобути місто—коли несподіваний випадок розбив се заняття. Чарнецький лігавши серед стріл з своїми розпорядженнями без шолома і наличників, дістав з гвизтовки рану в обидві щокви, майже смертельну. Все віддабінне вирвала йому куля й кров позбавила його не тільки голосу, але й віддиху. Півживого звали його з коня товариші й підтримували, поки він підвішнись ваялював кров і спитав присутніх—чи вже місто здобуто? Довідавшись, що місто не піддається, а наші збентежені його пригодою, він схвилювався, і кров нішла ще сильніше. Тим часом Богун з його звичайною проворністю в забіганню і витривуванню небезпек, вирвавшись з вибраною кіннотою, підняв крик на татарській спосіб, аби навести страху, що наближається підмога. Отже недостача потрібної для облоги артилерії і всякого иншого зваряддя, гостра зима, труднощі в фуражуванні, гололідь, на котрій коні падали, і взагалі занадто були змучені, щоб могти витримати свіжі сили неприятеля, випадок з Чарнецким й ріжкі міркування захитали настрої війська, так що воно кинуло не тільки Монастирище, але й Україну взагалі, як найспінінішим маршем, так як би від рани одного всі стратили дух. Але се не було нерозважно; бо як би ще хоч маленька проволочка. затомила б їх Україна своїм військом. А Чарнецкому ся невдача більше завдала жаду, ніж ся рана, що не загоїлася до кінця його життя, і він мусів носити бляшку на піднебінню, аби воно йому не перешкождало говорити ¹⁾.

Таким чином сей похід, очевидно надхнений Чарнецким з його гаслом: «смі на лікарство не лишити Русь», виходя й згубився в серії дрібних карних експедицій, кривавих, огидних, але кінець кінцем безрезультатних—як що не рахувати того, що вони мабуть дали нові імпульси переселенням з Правобічної України на схід, що почали масово розвиватися з минулого року. Навзаєм ретірада польського війська викликала нову утечу шляхти з козацького потрапища. «Місяця мая 7 дня по великолній в півнятій неділі волинська шляхта від Корця, скоро тільки довідалася, що військо від Чуднова уступилось назід під Острог, знову почала з домів своїх виїзжати за Стир» (Єрлич).

Альбр. Радивил не без рації заввакає з приводу сього паїзду: «Богатом се не подобалось, і в числі їх був і я; бо результат був тільки той, що навбивали с'ляян, позабирали провіянт, що міг би нам придатись, коней зробили нездатними до війни, і вер-

¹⁾ Коховський I с. 361—3, перекладаю свобідно, не йдучи за всіми плетіннями його схоластичної риторики. В скороченню, з деякими прикрасами, повторене се оповіданне у Грабянки с. 118. В літературу пішли головню всякі польські й українські перерібки Коховського і Твардовського—див. Костомаров с. 511—2, Рагіта-Гавронський II с. 228—230.

вулися без слави, але обвантажені здобичею. А навіть чув я від самого короля, що хоч могли зловити визначного бунтівника ¹⁾,—але взявши 10 тис., чи золотих чи угорських червоних і зрушені милосердем, вони пішли назад, з невеликими втратами. Сам привидця Чарнецький, ранений в лице з самопалу, пішов скривавлений і прикрашений шрамами ²⁾.

Новіший польський історик іронізує над таким «особистим і утілітарним становищем» старого капцлера, що жадував того даремного спустошення—не передчуваючи для кого щадить той «наш край» Чарнецький ³⁾. Такий підхід в оцінці звірств XVII ст. лишається характеристичним документом польських настроїв початку XX століття.

Але польські найздатники помилялись, щиро чи не щиро, пояснюючи чи виправдуючи свою спішну ретіраду з України наступом головних сил Хмельницького. Військо козацьке трималося на поготові, але не наступало. Людність трівожно оглядалась на всі боки, сподіваючись заповідженого королівського наступу польських і литовських військ на знищення руської віри і вароду. При кождім руху польського або литовського війська починалася тривога, людність починала тікати до безпечніших сторін.

Климент Старушич розповідав напр. одному путивльському вістунові; 5 (15) січня були в Чернигові звігонщики від маршалка в городі Чорнобилі і побили козаків, що були тут на заставі, і в Києві 5 січня була велика тривога, і гетьман Хмельницький велів київському полковникові Антонові йти з усім своїм полком в похід за Поляками; але Поляки з Чорнобиля пішли назад до маршалка, до Степани, й козаки з ними не пішли ⁴⁾.

Межигорські монахи, що пішли з свого монастиря після Брдану, оповідали в Яблонові в місяці лютім: Писав до Межигорського монастиря «чав з Чорнобиля», щоб ігумен з братією не лишалися в монастирі, аби їх Ляхи не побили; бо як прийдуть Ляхи, то всіх ченців побють. Києане в Києва пересовзяться на сей бік Дніпра до Переяслава, во всім. У чернігівського полковника Пободайла за Стародубом був бій з Ляхами; козаки зловили двох Ляхів, і ті козакам розповіли, що Ляхи збираються обманути гетьмана В. Хмельницького і козаків мирним договором, а як козацьке військо після

¹⁾ Мова мабуть про Богуня.

²⁾ *Memoriale* в ркп. Осол. 117 л. 191. Наведу ще невеличку записку Іо-ліньського: «На Україні військо наше розбило козацький полк і гетьман Іх Болуг(!) утік до Церкви (се «Монастирище»), там замкнувся й боронився. Наші побоялися, щоб не прийшли більші сили татарські й козацькі йому в поміч, і відступили від Церкви; вирубили кілька міст з козаками і ріжкою Русько» (с. 621). В реляційх нунція 29 березня: «Пішла чутка про побіду нашу над великою партією козаків; останок Іх сховався до одного українського міста (citta dell'Ukraina), і написав до иншого міста, просячи помочи в людях і муніції, але сей лист наші перехопили, написали відповідь з обіцянкою помочи наступної ночи. Справді прийшли туди, проведені вояками, що добре вміли руської мови (lingua ruthena) і не обійшлось без різні мешканців, що рішилися боротися до упаду. Чекають потвердження сеї звістки». В депеші 16 квітня: Минулої суботи (9 квітня) курієр з обозу привіз звістку, що наші порубали 500 козаків, що були під проводом славного ватажка Boham, а більша частина пішла в розгіч, троє старшин взято в полон, а самого Богама смертельно ранено; після сього війшли до Chonasterowicz (Монастирища) і там знайшли чималі запаси поживи, ввiali багато коней і всякого добра.

³⁾ Rawita-Gawroński II с. 228.

⁴⁾ Польські справи 1653 р. ст. I л. 125.

договору розійдеться до дому і не буде стеретись, тоді Ляхи й придуть на козаків війною ¹⁾).

Далі (с. 508) ми побачимо, як поясняв король припинення польського наступу молдавськими подіями.

Гетьман тим часом мобілізував сили і на всі боки вів зносини, забезпечуючи собі поміч для війни, що йому загрожувала. Особливо жваві зносини були з Кримом—післанці снували туди й сюди, і різні відділи Орди, більші й менші, не вважаючи на зимовий час, то мандрували на Україну, то вертали до Криму, поки не було в них великої потреби.

На різдвяних святах полтавський полковник сповіщав сусіднього воеводу, на його запитання:

Божією милістю великого государя Яна Казиміра короля польского і великого князя литовского і иных его королевского величества, тоєю жь божією милістю от Богдана Хмельницкого гетьмана войска Запорозкого города Подлявы от Мартина Пушкаря полковника войска Запорозкого і наяснїйшого вел. государя і в. князя Алексїя Михайловича всея Русии самодержца і многих государств государя і обладателя его царского величества ув украинный город Вульный его царского величества воеводѣ, Владыміру Михайловичу Новосынцову о Господѣ радоватися! Писалъ ты ко миѣ доводючи ся про крымских і ногайских і про всяких военных людей, що бы мѣли под украинные городы войною подходить его царского величества. А тепер тых Татар у нас у Пултавѣ немашь, і не слыхати; мирно живутъ со всѣми; і не чайте їх к себѣ, бо у пана гетмана козакъ муѣ тепер былъ, і вѣстей жадных вѣмашъ про тѣх людей. А затым тебе Господу Богу поручаю. Писанъ в Пултавѣ. 30 декавря 1652. Т. милости всего добра зычливый приятель Мартин Пушкар, полковник войска Запорозкого полтавский ²⁾.

А вже два тижні пізніше путивльський пушкар бувши в Переяславі на ярмарку, чув як там викликали від гетьмана оповіщення, щоб у Переяславі, в селах і хуторах (деревнях) люди хліб стоячий молотили, до міста везли і в ямах ховали, і худобу тримали в місті або в лісах, тому що будуть в Переяславі і в околиці його Татари—йдуть на поміч козакам на Поляків ³⁾.

Остороги були зовсім не зайві, бо з сих татарських маршів і постоїв виникали суперечки і бійки. Ханський товмач оповідав в Криму московському послові: кримські й ногайські Татари, що ходили гетьманові й козакам в поміч против королівських людей, бувши в довгій стоянню витратились і почали забирати у козаків фураж. Козаки за те побили багато Татар, і хан послав до гетьмана «копичея» з листом, що гетьман недобре з ним поступає: покликавши Татар, велить їх убивати,—нехай надалі так не робить і козакам заборонить ⁴⁾.

7 (17) лютого товмач оповідав, що він чув від ханського скарбника: Б. Хмельницький прислав послів з листом, що на нього йде польський король з Ляхами і Німцями ріжних крайв. Він просить хана не порушити своєї присяги і не видати його ворогам, а прийти в поміч з Ордою, або прислати царевича. Турецький султан велів також

¹⁾ Столбці Приказного столу, № 203.

²⁾ На звороті адреса: «Вольновскому воеводѣ Владыміру Михайловичу Новосынцову сие писане пишно отдати належит», печатка вибита на звороті на зеленому воску, невелика восьмикутня,—Московского столу ст. 246 л. 221. Переклад цього листу в Актах Моск. Гос. II ч. 503.

³⁾ В тім же столбці л. 246 і 252.

⁴⁾ Кримські справи кн. 34 л. 146.

своїм пограничним банам помагати козакам. Хан радився над сим з башею, з гуреддіпом і з ближніми людьми, і рішили козаських послав відправити негайно, а з ними осарбпикового дворянина Імельдеша за вістями: аби гетьман післав козаків під непризтельський табір по язика і прислав його зараз ханові з Імельдешом. А якиби піня язика не вдалось дістати, то має Імельдеш напевно довідатись, чи сам король іде на гетьмана і козаків? скільки з ним війська? яких країв Німці йдуть і скільки? Хто гетьманом і інші старші? Коли напевно йде сам король, то сам хан піде в поміч Хмельницькому з царевичами і Ордою; коли йде тільки гетьман (польський), то хан піде тільки царевича. А тепер в усяким разі хан послав «перед собою» до гетьмана ширинського бей Мельдейгрея, аринських бей (вояків), та Кураш-мурзу, з 30 тисячами, і вони скоро підуть виходом ¹⁾.

Чотири тижні пізніше (5 в. с. березня) говорив московському послові Мамет-бей, що на Хмельницького дійсно йде король з великим військом, і гетьман з козаками й Кримцями підуть против Ляхів. Крім того гетьман писав до турецького султана, щоб той йому також прислав своє військо. До Мамет-бея писав також польський король, щоб він прислав своєю орду на козаків, але він на се не пристає, бо він слухає турецького султана. Сам хан з царевичами й Ордою піде в поміч гетьманові на короля веспого діждавшись кіпського корму, і таку вість післав султанові ²⁾.

4 (14) квітня Татарія Муса оповідав послові, що того дня приїхало від гетьмана четверо козаків і привезли двох Ляхів-язиків. Оповідали сі козаські послав, що 20 тис. литовських людей несподівано нанавши здобули три козаські городи—Жуковів і невеликі (мова як бачимо про березневий рейд). Козаків в тих городах вони порубали з жінками і дітьми, і темер козакам від навів утиск великий. Нехай хан іде в поміч, а перед собою спільно вишле «муйпацького царевича та переконського бей, аби Польки на виробили більшої шкоди ³⁾.

Про гетьманське посольство до султана писав австрійський резидент з Царгороду 21 лютого: «Сіауш-баша з Сілістрії повідомляє, що до нього приїхав козаський послав, в дорозі до Царгороду; Хмельницький просить помочи у Татарів і Турків, бо Польки зібрали великі сили і особливо з Німеччини дістали багато війська. За се обіщое служити султанові. В Царгороді певні, що буде даний наказ вислати 5—6 тисяч Турків йому в поміч ⁴⁾.

Такі ж відомости мали і в Варшаві перед відкриттем союму. Просячи помочи у царя, король звергав його увагу, що Хмельницький крім Орди прихилив на свій бік Молдавію й Валахію, лякаючи їх Татарами. Просив помочи від Турків, і з Царгороду такі вісти, що дістане в підмогу сілістрійське військо.

Але кінець кінцем австрійський резидент в Царгороді доносив своєму урядові, що Порта дала дозвіл іти в поміч козакам з Сілістрії та її пашалика хто хоче, але самого сілістрійського башу з формальною підмогою не хоче посилати ⁵⁾. Так що з сєї великої турецької хмари пішов лише малий дощ.

Зносини з Молдавією і Валахією з сих часів на жаль мало відомі. Від Ракоція приходило посольство в березні—Юрій Рац і Стефан Луч, вислани з Семигороду в середній лютого ⁶⁾. Відправляючи їх Хмельницький переслав з ними листа, що до нас заховався—з Суботова 29 березня ⁷⁾, але в кім він мало що написав. Новстатував приязнь, дякував за посольство, просив і на будуче держати в своїй ласці—«аби навні

¹⁾ Кримські справи кн. 34 л. 129—131. ²⁾ Тамже л. 137—8.

³⁾ Тамже л. 142. ⁴⁾ Жерела XII с. 192. ⁵⁾ Жерела XII с. 192, 194—5.

⁶⁾ Transsilvania et bellum boreo-orientale I с. 247. ⁷⁾ Тамже с. 257.

вороги потіхи не однесли», і з свого боку обіцяв бути готовим против кожного Ракоцієвого ворога. Все ж конкретне переказував усно через сих Ракоцієвих послів, так що се зістається від нас закрите. Тільки найбільшчі події показали, як багато тут зісталось невиясненого і не скоординованого, коли між гетьманом і Ракоцієм виявилася така яскрава розбіжність в молдавській справі. Чи гетьман і Ракоцій не виявили оден перед другим своїх дійсних замірів, чи збив їх з павтелику своєю двоєдушною тактикою старий Лунул, зістається перед нами закритим.

Від Лунула маємо лист до короля з Яс 25 березня, післаний з його секретарем Кутнарським, що знов таки все головніше мав переказати усно ¹⁾. З листу довідуємось що король дав Лунулові доручення до Хмельницького—очевидно як посередникові в замичренню (може бути в наслідок листу Хмельницького до короля, що він не баучучи ніяких наслідків від посередництва господаря вдався по посередництво до московського царя). Лунул послав до Хмельницького свого посла, і той привіз йому писану декларацію: господар сю декларацію Хмельницького негайно отсе висилає з Кутнарським. Судячи з виразів листу: «З сеї декларації, а також і з реляції сього мого секретаря цілком ясно буде в кор. мил., куди той чоловік цілить»,—можливо здогадуватися, що господар вважав висловлені в декларації побажання чи домагання неможливими, і поведінку Хмельницького осуджував—так само як у попереднім своїм посольстві, з патром Щитницьким.

Пrawdopodobно ся декларація Хмельницького була відповіддю на вишенаведені (с. 464) «статті» передані від Януша Радивиля під увагу його тестя після паради в Городні, в місяці лютім, «з паном Медельнечером», і від Лунула переслані до Хмельницького, «за його рукою»—як значиться на московським перекладі сих «статей», (привезених від Хмельницького з посольством Бурія-Мужилівського). Правдоподобно, Лунул додав якийсь коментарій, устний чи письмений, до сих Янушевих пропозицій, і се незвичайно жаль, що ми не знаємо тексту сеї декларації, котрою гетьман відповів на проєкти свого нового союзка і посередника, Януша, бо ж його позиції й поглядам він надавав велику вагу. З короткого відзива Лунула в його листі до короля мусимо доміркуватися, що гетьман нані в своїй декларації високо знісся над плянами полагдження козацької справи і своїх особистих плянів в тій магнатсько-шляхетській площині Річипосполитої, що йому показував Радивил. І тим більша шкода, що ми сього не маємо текстально.

Крім декларації післаної Лунулові гетьман мусив щось написати безпосередне й Радивилу, тим більше, що в «статтях» були й деякі безпосередні побажання і претенсії його до Хмельницького—аби він не забороняв жовнірам входити до Стародубського повіту (що рахувався за в. кн. Литовським) і не перешкоджав Радивилу господарити в його старостах: Лойським і Любецьким. На жаль, про се правдоподобне посольство я тепер ще нічого не можу сказати. Маємо звістку про посольство від Хмельницького до Радивиля з літа 1653 р., коли їздив у посольстві від війська Запорозького «Васько Томиленко, і привіз вісти про пляни Польщі й Лятви, приборкавши к заків, іти потім спільними силами на Москву ²⁾. Очевидно, се посольство Томиленка було одним в ряді посольств, якими обмінявся гетьман козацький з гетьманом литовським, від часу їх посвощення, коли Радивилу хотілося посередничити між гетьманом і королем, і взагалі грати ролю в українсько-польських відносинах.

¹⁾ Жерела XII с. 194.

²⁾ Акты ЮЗР. III с. 495.

Але щб головню займало гетьмана і старшину в сім часі, то се без сумніву переговори з Москвою. Посольство Богдановича і тов. принесло в січні серйозні обіцянки московського уряду в козацькій справі: московський уряд поставить перед польським урядом козацьку справу, як свою, і коли Польща не сповнить сих козацько-московських домагань, він витягне з того відповідні консеквенції, піде і на розрив з Польщею. В перших днях березня до гетьмана виславо стольника Якова Лихарева і піддячого Івана Фомина, з повідомленням, що московське правительство рішило вислати до короля великих послів для замирення козаків з королем. На жаль ми знов таки не маємо ні інструкції даної Лихареву, ні звідомлення його з того, що вони говорили з гетьманом: ми знаємо тільки, що говорили Бурлій і Мужилівський, вислані до Москви від гетьмана і війська, щб подякувати за се посольство і оновіщений ним намір царського уряду: взяти козацьку справу за свою:

«Гетьман В. Хмельницький і все військо Запорозьке прислали своїх послів з подякою. Й. цар. величество прислав до гетьмана і всього війська стольника Я. Лихарева і піддячого, щб об'явити свою ласку: хоче він, цар, задля православної християнської віри і святих церков замирити усобицю їх з Поляками через великих послів. Гетьман і все військо утішились тою царською ласкою і набрали твердої надії. Вони написали лист до короля і навів сенаторів, щб вони відложили війну на якийсь час, тому щ цар посилає до короля своїх великих послів, аби церкви божі не руйнувались і усобиця з Поляками замиралась, і послали того листа з одним бранцем¹⁾.

Листи гетьмана і Виговського вислані з Бурлієм і Мужилівським датовані 23 с. березня,—се дає нам опорну хронологічну дату для сих подій. Очевидно, московське посольство приїхало до гетьмана коло 25 в. с. березня—в момент коли відкривався польський сойм в Берестю і одночасно з ним розвивався волинський, а за ним, чи одночасно з ним—подільський рейд. Я мав нагоду зачитувати з листу гетьмана його згадку про польський наступ, тут наведу цілий сей лист, в перекладі з московського перекладу (з покороченням неінтересних стилістичних ампліфікацій)—як цінну характеристику ситуації:

Божою милостю вел. государеві і т. д. В. Хмельницький гетьман і все військо Запорозьке до лица землі низько чого бемо. Чекаючи милостивої ласки твого цар. величества як царя православного, ми за весь сей час неприятелям всього православия Ляхам не давали ніякої причини до війни, ані давати мислили—доки не наступить високе і милостиве рішення твого цар. величества, як царя православного. Але вищесказані неприятелі під теперішній час замість комісії зрадою війшовши в нашу границі з 15 тис. війська, кільканадцять городів спалили, невинних людей—християн, мужеської і жіночої статі, дорослих і малих витяли, церкви східні до ґрунту знищили, нарешті й духовних мукою нестерпною на смерть замучили. Тому бачучи таке гоненіє на нашу православну руську віру, і такі насильства над східними церквами, що вже й до нас наближатися почали, умислили ми, взявши в поміч всемогущого Бога, піти против тих иновірців, аби принаймні на Україні, в самій столиці—Київі, а також у сій частині Малої Росії могли доми божі оборонити, і на будуче в наругу не давати.

А тепер до вашого цар. вел. послів наших Кіндрата Бурлія²⁾ і Силуяна Мужилівського посилаємо, низько до лица землі чолом бючи, аби в. цар. вел. як цар православний, нераз обіцявши нам свою милостиву ласку, подав поміч і порадү нам, слугам своїм, і не давав в наругу нашої православної віри і східних церков. Також в. цар. вел. відомо чинимо, що недавніми часами йшли до нас послї від королеви

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 489—перекладаючи я старався очистити сю реляцію від різних московських прикрас, що вони дістали в московським перекладі.

²⁾ В московських перекладах найчастійше: Бурлій, або Бырлій.

її м. шведської Христини, в яких справах—не можемо знати, бо Ляхи тих послів зловивши до короля відіслали, а до нас не пустили. Тому ми хочачи того певно довідатися, доручили сим же послам нашим, в. цар. вел. наш пизький чолобитний поклін віддавши, коли в. цар. вел. дозволити зволить,—одному з нашими листами до королеви її м. шведської поїхати ¹⁾. А другого свого товариша до нас сюди з грамотою в. цар. вел-ва відправити. Коли ж воля її наказ твого цар. вел. була така, щоб нам послів до Швеції не посилати, то зволь усіх їх ласкаво назад до нас відправити—бо ми як щирі слуги на раду твого цар. вел. у всім покладаємсь готові.

Ширше ж про се словесно згадаї посланики твому цар. вел. вірно розповідать—т. цар. вел. зволь їх ласкаво вислухати і негайно відправити і т. д. Дано в Чигрина березня 23 дня р. 1653 ²⁾.

Разом з сим листом до царя послали повезли ціду купу інших. Від гетьмана до царського «сдядьки», найближчого до нього боярина Бориса Морозова, до царського тестя Іллі Милославского, до Гр. Пушкіна, бувшого посла до короля, що з того часу видко уважався спеціалістом в польсько-козацьких справах. Було також прохання до патріярха. Виговський писав до Лихарева, що тільки що був у посольстві ³⁾. Всі ці листи одначе мали тільки етикетальний характер: гетьман просив всіх сих великих осіб помогти успіхові його послів.

Головним пунктом посольства було прохання до царя, щоб прийняв військо в свою протекцію і поміг на Поляків в розпочатій війні. В «розговорі» з боярами 2 н. с. травня Бурлій й Мужилівський, висловивши вище наведену подяку цареві за його посередництво, підняте на себе в відносинах до Польщі (с. 488), розповіли про нову неправду польську—що король обіцяв на день 24 березня прислати до козаків своїх комісарів: Маховского і Чарнецкого, а натомість післав своє військо, що поруйнувало міста і людей невинно замучило. Гетьман вислав против них полковника миргородського і полтавського—їх Бурлій і Мужилівський уже стрили в дорозі; сам збирався вийти до війська виславши послів; має під рукою коло 50 тис. Татар і післав до хана щоб ішов в поміч. Миритися з Поляками козаки більше не хочуть, тому що вони ніколи не заховують договору. Просять царя прийняти під свою руку гетьмана з усім військом і прислати їм поміч. Турецький султан і хан кримський нераз запрошували їх до себе в підданство, але козаки не хочуть іти в підданство до бісурмена, тільки до царя. Не противляться і замірові царя помирити їх з Поляками своїм посередництвом—тільки просять в такім разі скоро післати до Поляків свого гінця, щоб вони на військо Запорізьке не наступали і ніяких задорів не чинили.

Другим пунктом було прохання до царя, щоб він пропустив послів до шведської королеви—довідатися, з чим вона посицала своїх послів до гетьмана, тих що перейняли в дорозі Поляки; для контролю цар може післати з ними свого чоловіка, щоб йому було відомо, про що вони переговарюватимуться з шведським урядом ⁴⁾.

Пізніше, повертаючи на Україну Мужилівський представляв, що сей пункт—про перепущення послів до Швеції вони мусіли піднести для замаскування своїх переговорів з царем про перехід їх в царське підданство, бо Татари останніми часами стали дуже

¹⁾ Тут в копії прогалина, але зміст легко доповнити.

²⁾ Акты ЮЗР. VIII с. 362—3.

³⁾ Вони містяться в столб. 5822 Малорос. приказу; крім вичислених листів до Морозова, Милославского, Пушкіна, Лихарева маємо тут брудьон відповіди царя і Милославского Хмельницькому, опис авдеїнцій і короткі довідки про дарунки роздані давнішим козацьким посольствам: Савича-Мозири і Богдановича.

⁴⁾ Акты ЮЗР. III с. 489—90.

підозріливо ставитися до частих козацьких посольств до Москви, і в Москві їх татарський посол розпитував, чому се вони так часто їздять: чи не змовляються з Москвою на Татар, і Мужилівський перед ними закрився сею шведською справою¹⁾. Але сьому пунктові і він, і гетьман очевидно надавав велике значіння.

Привезли послы також Радивиліві статті, незадовго перед тим прислані гетьманові від Лупула. Заховались вони в актах посольства на жаль без коментарія,—і не знати, що хотів доказати ними гетьман: чи заімпонувати Москві тим інтересом, що впливає до його справ некоронований король Литви, чи хотів ними натягнути, що на литовським пляцдармі, як що він стане театром московських і козацьких операцій, вони можуть знайти коли не поміч, то нейтральність Радивиля.

Треба сказати, що сей факт деякої сугелосности козацтва з Радивилом і його партією підчеркувався, перебільшувався і швидко обростав легендою. Вона трактувала Хмельницького й Радивиля як свояків і союзників. Брянські вістуні, бувши в першій половині березня с. с. в Стародубі чули там, що на четвертій тижні посту (23—30 березня н. с.) буде сойм у гетьмана, і у князя Радивиля також сойм, з обох сторін думатимуть про замирення, а коли не договоряться про згоду—буде бій²⁾. Мова про Берестейський сойм—але характеристично, що він представляється як сойм Радивиля.

Після сойму, в травні, московські вістуні таке чули в Витебську і в Вильні: Б. Хмельницький хоче їхати сам до турецького царя—просити його щоб прийшов йому помагати на польських і литовських людей; а князеві Янові Радивиліві його свояк син Хмельницького Тимофій писав: коли ти хочеш жити з нами в приязні (в совете)—ти на нас не ходи³⁾.

Могилівець Гаврилко оповідав в Дорогобужі московському вістуніві, що Радивил розпустив своє військо, лишивши трохи вояків, і з Хмельницьким бігнись не хоче, тому що син Хмельницького Тимофій став Радивилом свояком. Радивил з Хмельницьким порозумілися так, що Хмельницький з козаками на Литовську землю на ходитиме, а Януш Радивил на козаків не ходитиме і Полякам не помагатиме, і на тім заприсяглися⁴⁾. Київський міщанин «Федір Лукіянів» оповідав у Сосниці: Волозький господар Василь писав своїму зятеві гетьманові литовському Ян. Радивиліві: щоб він з гетьманом Б. Хмельницьким і козаками не бився, а замирився, аби він не стратив маєтків своїх, як сенатори польські, і Ян. Радивил писав до господаря і до Б. Хмельницького, що він з ними битись не хоче⁵⁾. Печерський уставник, приїхавши до Путивля в перших днях липня розповідав: Радивил посилав до обозу Хмельницького своїх післанців з тим, що він з Б. Хмельницьким битись і королеві помагати не хоче; гетьман Хмельницький тих післанців обдарував і відіравив до Радивиля, а полковником переяславському, ніжинському і чернігівському написав, щоб козаки з Радивилівими людьми бою не зачинали, але їх стеріглись, бо він Радивиліві не вірить⁶⁾ і т. д.

Правда, поруч того далі ціркулювали—не вважаючи на крайнє українофобські настрої короля, легенди про те, що король також шукає згоди з козаками, або навіть—стоїть в порозумінню з ними, і всі военні пляни належать тільки тим бісовим папаярадам, чи сенаторам польським. Ті вістуні, що чули в Витебську і Вильні про кореспонденцію Тимоша з Радивилом, чули також, що сенатори королеві не вірять і на козаків іти не пускають: кажуть, що він усе робить в порозумінню (по совету) з Хмельницьким⁷⁾.

¹⁾ Безгласні стовбці № 74 ч. 1 л. 45. ²⁾ Акты Москов. госуд. II с. 316.

³⁾ Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 290. ⁴⁾ Тамже л. 360. ⁵⁾ Тамже л. 381.

⁶⁾ Тамже л. 368. ⁷⁾ Польські справи 1653 ст. 1 л. 290.

Службеник путивльського Грека, виславий за вістями в квітні, побувавши на Поділях, в Галичині і влючно до Яс, довідався більше. Коли король був в Варшаві, між королем і «панством» була суперечка за козаків; король не захотів битися з козаками, і «панство» за те поветало на короля і хотіло його вбити; тепер же король «подався на їх ванську волю»: післяв паймати воляків до Швеції, і король шведський прислав 20 тис. півних і 12 тис. кінноти в зброї, а сподіваються і його самого. А польський король посилав до гетьмана Хмельницького простого мужика з таємним листом зашивши йому в одягу— напксав Хмельницькому, щоб він польські заміри знав і остерігавсь, а він, король, іде на нього против волі, «для панства». Хмельницький, одержавши листа, віддав післявцеві свою одягу в чім сидів, а сам зараз післяв до кримського царя, просити в поміч; і до турецького царя також. А «панство» постановило з московським царем не сварити¹⁾, щоб не стягнути на себе московської війни з козацкою, і в крайности готові віддати Смоленськ, аби цар не приймав до себе козаків²⁾. А козаки-емігранти, що прийшли з Кремінчука «на вічне життя» до Вольного в транні, знали не менше не більше, що «Ляхи короля Казимира вбили, за те що він стояв за православну християнську віру, і вибрали сооі королем польської віри нана Ракоція»²⁾. Зовсім так як свого часу розповідали за Володислава.

Стародубські політики не без рації назвали берестейський сойм соймом Януша Радивиша: як і городенська нарада він був властиво нарадою короля з литовськими магнатами, а се було рівнозначно нараді в Радивилі і його людьми. Коронних сенаторів прибуло до Берестя незвичайно мало. Шляхетські депутати також всяко ухилилися від цього сойму. Старий Твардовский гірко нарікає в своїй поемі на се покоління, которому «так уже сирикрилася послуга—що не тільки в бою, але і дома, в деякім спокою, спускали ми руки, коли приходилось подумати пре поміч і оборону». Але сей абсентеїзм мав багато причин!

Не тільки незвичайність місця, за границям Корони, куди неохоче їхали «коронаря». Коховский поясняє, що місце було добре з огляду на свою близькість до московської границі і до козацької території—тих огнищ небезпеки, що треба було мати перед очима, але очевидно, не сі мотиви вплинули на вибір цього місця! Їхали ж туди коронарям з тих самих мотивів—не хотілось. Впливав і страх пошести і страх перед перспективою величезних претензій короля до шляхетської кешені, зазначений вище в його виструкції соймникам—котру так само трудно було приймати як і відхилати, а тому найкраще—при тім не бути!

Литовські ж магнати й шляхта вважали потрібним ушанувати яко мога сойм зібраний на литовській території. А сі магнати й шляхта в величезній більшости стояли під впливами Радивилів, безпосередніми і посередніми. Радивили ж—поділені звичайно на різкі, доволі незгідні між собою фракції (досить згадати, що Януш Радивил, голова лінії «на Біржах» був провідником дисидентів, а Альберт Радивил, канцлер в. кн. Литовського і голова несвязської лінії—був стовпним клерикалів!), сим разом були в згоді між собою і виступали досить одноставно, диктуючи свою волю сенатові й посольській палаті, і змушуючи рахуватися з своїми погалдами короля. Наданше Янушові Радивиліві, кальвінові, голові дисидентів, виденського босводства—найвищої гідности в. кн. Литовського, що сталося на сім соймі не вважали на розпучливу опозицію духовних сенаторів і всіх клерикалів, було ясказвою іпо-

¹⁾ Акты Моск. госуд. II с. 318. ²⁾ Тамже с. 321.

страцією тої уважливості, яку король мусів виявити до хазяїв країни—і хазяїв сойму! Коли Януш прийшов на сойм, в супроводі 3 тисяч війська, йому зроблено стрічу якої мабуть не удостоївся й сам король ¹⁾. Се був дійсний хазяїн, а не титулярний тільки!

Сі хазяї сойму в козацькій справі стояли на становищі мирного залагодження, і тому не могли бути великими прихильниками ні воєнних альянів короля, ні надмірних дійсно—в таких тяжких матеріальних умовах—його вимог воєнних кредитів. Януш Радивил стояв за замирення з козаками, за уступки Хмельницькому й старшині, як ми знаємо. Його тесть Лупула, приславши з своїм секретарем Кутнарским листи і устні реляції королеві, канцлерові—і своєму зятєві, в унісон з ним підносив потребу замирення і висував свою посередницьку роль ²⁾. Король доручив обом канцлерам, коронному і литовському поговорити в сій справі з Ян. Радивилом і висловити свої гадки. Ясно, що оба Радивили так само мусили висловитись, більш або менш рішучо—за компроміс і переговори. З пізніших листів Лупула і Кутнарского до короля бачимо, що Кутнарский одержав від короля «пункти», правда в устній, а не писаній формі. Господар мав їх передати Хмельницькому, очевидно в відповідь на його декларацію ³⁾. Через ті нещастя, що впали на Лупула, він не міг їх зараз же переслати Хмельницькому, говорив тільки з його сином на сю тему; але при першій можливості обіцяв післати в тій справі до самого гетьмана. Кутнарский при тім вважав своїм обов'язком остерігти короля, щоб він не покладав дуже великих надій на вислід сих переговорів з огляду на такий неспокійний і лукавий характер старого Хмельницького ⁴⁾. З того можемо міркувати, що рішення короля і сенату в Берестю були винесені в цілком серйозних і позитивних тонах: старатися привести до замирення з козаками через Лупула і доручити йому далі вести переговори з Хмельницьким.

Формального посольства від козацького війська сим разом не було, але як ми вже бачили (с. 500)—козацькі послі оповідали в Москві, що як стольник Лихарев об'явив гетьманові рішення царя про посередництво, то гетьман і військо післали з якимсь бранцем листа до короля, просячи відложити війну і чекати сього посередництва. Вони кажуть далі, що король і сенатори мали замір вислати з сойму на 24 день березня (мабуть ст.ст.—3 квітня н. с.) своїх комісарів: Маховского і Чарнецкого.

¹⁾ Memoriale Альбр. Радивила під 29 березня (в друкованім сєй частини нема вже).

²⁾ Про се довідуємось з того ж дневника Альбр. Радивила: він записує під 5 квітня що до нього приходив Януш Радивил а канцлером і підскарбієм, щоб поговорити про посольство Кутнарского, читали і обміркували лист господаря до Януша Радивила, і сі гадки потім були подані королеві. Потім під 8 квіт.—анову прихід тихже, але вже «з доручення короля», щоб обговорити ще раз сєй лист; Альбр. Радивил поясняє, що господар виправдував (або: вихваляв) свої заходи коло замирення короля з бунтівником і переконував (очевидно—в необхідності продовжувати таку мирну акцію). Сього листу не маємо. В старім «суммаріі» варшавського коронного архиву крім змісту листа Лупула до короля, процитованого вище (с. 499), є ще зміст листу до канцлера, а тою ж датою 25 березня, але се простий супровідний лист.

³⁾ «Пункти, передані мині від в. кор. мил., через ур. Юрія Кутнарского, я добре вирозумів а його устної реляції, і тепер за найважлишу справу вважаю звестися з Хмельницьким в сій справі, згідно з бажанням в. кор. м.»—Жерела XII с. 202.

⁴⁾ «Одначе на сю медіацію зволь в. кор. мил. не спускатись бо се непевна річ, коли трактується з такою неспокійною і лукавою (przewrotna) головою»—тамже с. 204.

«І в тім вони збрехали: на час комісію не прислали, а замість комісії зібрали війська свої—хоч знали, що царське величество хоче помирити їх без крові; багато городів і міст зруйнували і людей невинно замучили. Гетьман, побачивши їх неправду, а не хочачи бачити знищення церков божих і православної віри, збирається против тих неприятелів, і відправивши послів хотів іти на збір війська. Посли в дорозі уже здібали миргородського й полтавського полковника, що йшли до обозу; Татар таких що кочують близько козаків, буде з 50 тис., і до хана на поміч гетьман теж послав, і він обіцяє поміч¹⁾».

Ся звістка, нібито як раз Чарнецький і Маховський, що наступали в березневім рейді, мали приїхати в початках березня комісарами, а натомість виступили на чолі війська, робить трохи дивне вражіння—чи не помилилися тут в чім небудь московські дяки? Але що на сей час припадав терін комісії се пише і гетьман, і підтверджує наведене вище звітка Theatrum Europ.

Про посольство ж і Твардовський оповідає, що від Хмельницького приїздив, як він каже: вже третій гонець з перепросинами і благаннями від нього і цілого війська. В довезених віршах Тв. описує відповідь короля, що вичитував гетьманові всі попередні даремні обіцянки, відкиненне останніх умов післаних з Зацвіліховским і Черним. Король мовляв годився на замирення тільки в таким разі, коли б Хмельницький забезпечив його певною порукою спокою (с. 81). Та наскільки се відповідає дійсности, а не являється постичною інвенцією, трудно сказати.

Про мобілізацію задніпрянських полків против польського наступу маємо ще й інші звістки. Так білгородський дячок, бувши за вістями в Зінькові, привів таку саму вість, що в останніх днях березня с.е. пішли козаки з усіх городів на збір до гетьмана; полтавський полковник й інші полковники мали йти 9 н. с. квітня, бо король іде на гетьмана з великим військом, Поляки вирубали сім городів козацьких: Погрбища, Могилівчик на Дністрі й ин. Говорили й про похід самого гетьмана, але чи він дійсно тоді виїхав з Чагірина, се дуже непевно: волинсько-подільський рейд скоро спинився, і грізні вісти про похід Хмельницького з усіми силами против нього теж не справдилися. Коли король і його прихильники сими вістями паганяли холоду на посольську палату, щоб зробити її охотнішою до асігнувань, то сей страх мабуть розвіявся до кінця сойму, і Радивили, будучи більш ніж хто в курсі дійсного стану річей, мабуть не залишили відповідно поінформувати послів в сій справі.

З сих усіх причин з ухвалами про кредити на оборону йшли дуже тяжко. Посли опиналися не рішаючись обтяжати свою братію. Наступ на козаків урвався; Хмельницький просив згоди, Лупул пропонував посередництво, Радивили також подавали надії на мирне залагодженне. Кінець кінцем чим більше король старався розворушити палату, тим холодніша вона ставала. Одні годилися на посполите рушення, щоб тільки менше платити; інші заявляли охоту дати на наєм ланового війська, щоб не витягати «братію» знову в поле, як під Берестечком; найбільш тверді відмовлялись браком директив і брали «до братію»—на остаточне рішення свого соймику. Сойм кінць кінцем відкладає ще на два тижні, король рішив взяти палату постом і бдінням—«треба виголодувати послів, аби вибивши з сил пристали на справедливий способ», записує його слова Альбр. Радивил. Останне засідання трівало 28 годин без перерви, але результати були не блискучі. «Річпосполита ливилася з лихою обороною, зложивши надію на Бога і Матір Божу», записує той же побожний мемуарист.

¹⁾ Акты ЮЗР III с. 489—80. ²⁾ Акты Моск. госуд. 307.

Рахуючися з такими перспективами, король ще перед соймом застугав в заграничній двері, прослячи католицьких володарів в спільних інтересах підтримати Польщу. Польський посол 19 березня подав німецькому імператорові характеристичну з сього погляду записку, прочитовану нами вже вище. Звертав у ній увагу, що катастрофа Польщі тяжко відбилася б і на німецьких, особливо австрійських землях. Хмельницький після битви під Батою завязав нові зв'язки: маючи за собою Татар і страшачи ними, він змусив стати по його стороні також і Молдавію з Валахією; просить помочи також у Турків, і з Царгороду пишуть, що він дістане в підмогу сілістрійське військо. Поміч татарську має забезпечену і веде переговори з Москвою. Не вважаючи на попередні прикрі досвіди з договорами, що приносили тільки все пові шкоди Річнесполитій, король мав налії на замирення, коли в місяці серпні молдавський господар взяв на себе посередництво. Але він повідомив сими часами короля, що козаків можна приборкати тільки зброєю. Як показує дотенерішній досвід, з п о ч а т к о м ч е р в н я треба сподіватись ворожого наступу, з величезними силами. Польща їм не може противстати. Видатків можна зібрати тільки половину. Особливо втрата Руси—найбільшої, багатой провінції, де була головна сила Річнесполитої, підтяла її сили ¹⁾).

Після закінчення сойму виписав листа подібного ж змісту до старшого з курфюрстів, архієпископа майнцького, новий підканцлер коронний Тшебіцький,—додавши до всього лишного ще й останню біду—погром Лупула, вірного союзника Польщі, і появу на його місці лукавого і ворожого Польщі, а прихильного козакам нового господаря ²⁾. Слідом Тш. вийхав і сам до Німеччини, щоб на соймі імперії особисто підтримати польські прохання. Маємо його записку, подану 13 червня регенбурзькому соймові—про неї скажемо далі. Тепер ще одмітимо оден з дипломатичних маневрів повзятих на берестейським соймі против козацько-татарської коаліції. Се послілка спеціального післанця Ст. Шиманського не більше не менше як «до народу, Калмицького, до найстаршого мурзі, мурзі і беїв», з закликом до походу на Крим, щоб відтягнути татарські сили від війни з Польщею! Послові доручено обіцяти іменем короля найвищому правителю калмицькому 50 тисяч твердих таларів за сю послугу—і зівставити за ним Крим, коли війна з Кримом буде виграна! Був вистилізований лист від короля до сього «найвищого правителя, беїв і мурз», і окремий супровідний лист від канцлера ³⁾. Але невідомо кудю поустився і як далеко зайхав з сими листами пан Шиманський.

Повертаю до берестейського нарад. Кінець їх очевидно був захоплений молдавською справою. Після того, як Кутнарський поїхав собі спокійно з королівськими дорученнями в справі замирення з Хмельницьким, наслід посол Ракоціч з листом 25 березня н. с., де той в дуже дипломатичних виразах оновіщав короля про свій розрив з Лупулом. Мовляв його інтриги від початків панування в Молдавії, зверн ні против Ракоцічів (спочатку покойного батька, потім нинішнього Юрія II), і против їх союзника господаря Валахії, на котрого Лупул пробував іти й одвертою війною, змушують його, Ракоціч, запобігти новим ворожим зусиллям певірного сусіда й пуститися в одверту війну против нього. Ракоціч повідомляє короля про се наперед, щоб той не дав себе звести яким небудь кривоточкам і підозрінням, ніби то задуманий наступ має під собою

¹⁾ Жерела XII с. 192—3.

²⁾ Жерела XII с. 197—8.

³⁾ Тамже с. 200., про анст. канцлера—п. атадаім. «Суммарію» коронного архива.

якісь ворожі для Польщі плани—щоб король прийняв до відома ті справедливі мотиви, які привели його, Ракоція, до сей розправи з молдавським господарем, і не схотів боронити свого невійрного і брехливого сусіда ¹⁾.

Дивним дивом, цього посольства і цього листу не згадав Альбр. Радивил в своїм до с'ять докладнім дневнику берестейських дебат, і ми не знаємо, як поставився до цього Януш Радивил та інші своики, хоч вони безсумніву добре знали про все ²⁾, і не могли не інтересуватись. Ракоцій писав свого листа вже по тім як його військо рушило на Молдаву і тоді як його послі ставилися перед королем, се військо вже опанувало Волоцину, і Лупул уже втік на польську територію. Хоч зв'язок з Берестем мусів бути значно тяжчий ніж з Варшавою і докладні вісти про молдавський переворот прийшли вже після проїзду Ракоцієвого посольства, серйозність положення мусіла бути ясна вже в той мент. Але дискусії в сій справі для нас пропали. Знаємо тільки, що збули Ракоцієвого посла ухильчивою заявою: король дуже жалує, що між християнськими князями знову приходить до кровопролиття; про які небудь кривди Ракоцієві і його союзникові з боку Лупула королеві досі не було нічого відомо, і він може тільки сумувати над нещастями, які спадають тепер на обидві сторони з причини цього конфлікту; конкретніше ж свої гадки він висловить пізніше ³⁾. Кубаля, обговорюючи сю відповідь, висловив здогад, що король відкладав справу, не хотячи рішати її під натиском Радивилів, що схильні були взяти сторону Лупула, тим часом як король схилявся в бік союзу з Ракоцієм, з огляду на те що Лупул зв'язався з остальними часами з Хмельницьким. Відкладаючи відповідь до Варшави, король хотів poradитися з коронними сенаторами і мати їх голоси за собою—бо тут у Берестю їх майже не було ⁴⁾. Се вповні можливо, і стало ще ясніш, коли зараз по відправі Ракоцієвого послання прибігли вістники нещастя від Лупула, з повідомленням, що Ракоцієве військо, разом з Басарабовим, несподіваним нападом захопило його край, сам Лупул утік до Хотина, просить дати йому схоронище в Камінци і благає помочи короля. Альбр. Радивил, записавши се в своїм дневнику—ввечері 21 квітня, додає тільки, що король посилав його того дня на розмову до Януша Радивила—щоб той згодився сполучити литовське військо з польським

Януш збув його відповіддю, що він про се говоритиме з королем, і другого дня Альбрехт виїхав до Прусії, а король на полювання ⁵⁾.

¹⁾ Лист сей був виданий спочатку у Рудавского с. 123, і в Monum. Hungaricae Historica XXIII дод. 674, новіше, з оригіналу коронного архиву, але в уривку тільки—в Жерелах XII с. 193.

²⁾ Рудавський, наводячи лист Ракоція, навіть виразно каже, що читано його в повнім сенаті, що складався головню з сенаторів литовських, с. 123, але се може бути апіорна подробиця, під котрою не лежить ніяка фактична відомість.

³⁾ Відповідь з датою 20 квітня у Рудавского ж, с. 124.

⁴⁾ Обговорюючи справу докладніш ніж хто небудь з істориків, Кубаля одначе допускає деякі недокладности. Він каже, що після того як прийшли ті вісти, «посол угорський (Ракоція) і Кутнарський робили в Берестю заходи, щоб перетягти на бік свого пана Річпосполиту». Але угорського посла відправлено мабуть 20-го ж, Кутнарський же ледви чи приїздив вдруге. Такої ліцтації між ними мабуть в Берестю не було. В пізніших листах Лупула з Хотина нема на се натяку, і так само в реляціях венецькому послові.

⁵⁾ Memoriale під 21 квітня: «Під вечері приїхав гонець і повідомив, що Трансильванець і Молдаванин змовилися против Волоха і його генерала логофета настановили господарем, вигнавши попереднього, і в такім секреті і скорости се зроблено, що тільки post factum стало відомо». Дальше додане

Вражінне таке, що король хотів і Лупулового післанця збути чим небудь (теж може обидянкою пізніш пошукати на се способу), не бажаючи взяти на себе військ обов'язків, Януш тим був ображений, й інші Радивили зайняли холодну позицію. Януш не годився прилучати литовські війська до коронних, посылаючись на небезпеку від Москви, Шведів, козаків і т. д.¹⁾, і не вважаючи на надання виленського воеводства, зівстав в опозиції, ображений такою королівською невдячністю для вірного союзника—Янушевого тестя.

З реляції нунція і венеціанського агента, що інформував посла Джустіаніні, виходить, що кілька сенаторських нарад відбулося в сій справі без усякого позитивного висліді. Не вирікалися рішучо Лупула, вважали можливим помощи, готові були трактувати його далі як приятеля і союзника—як то ми бачили з листу Тшебицького. Але висловлялися проти підтримування Лупула польськими силами, налягали на потребу докладніших відомостей, як і з цієї ініціативи вибухнув сей інцидент: яку роллю тут грають Хмельницькі і яке становище займає Порта. Вважали потрібним післати на місце своїх певних людей, щоб попасти на сковзьке за відомостями інтересованих сторін, не наклакати на себе війну з Портою і т. д. З другого боку—хотіли знати, яке становище займе в сій пригоді Хмельницький: чи він займеться сею саравою, пішає в поміч Лупулові свої війська і таким чином відтагне свої сили від війни з Польщею, а може навіть—схоче замиритися з Польщею, щоб мати розв'язані руки з Дністром, в війні з Валахією і Трансильванією?

«З приводу сих звістей—піше нунцій 25 квітня—з великою цікавістю чекають, що буде робити Хмельницький і чи не схоче дати помочи тестеві свого сина, тим більше що й причиною окупації (Молдави Ракоцієм) було бажання (Лупула) здобути Валахію для сина Хмельницького. З другої сторони, міркуючи, що (окупація Молдавії) мусіла статися з участю Турції, він (Хмельницький) мусів се знати, при тих зносинах, що він має з Портою, і вона не могла статися без його згоди—бо з огляду на значні сили, які він має, (Турки) його респектують як свого союзника. Інші знову доводять, що Турція цінить його постільки лише, поскільки він займає Поляків і змушує до витрат, так що (Поляки) не можуть докучити (Турції). Вичікуючи, які рішення візьме Хмельницький, вони бажали б (в інтересах Польщі), щоб він поміг швагрові, бо з сього можна б сподіватися добрих наслідків (для Польщі)—бо він повинен був би подумати в таким разі про замирення з Польщею»²⁾.

Король пішов так далеко в сих міркуваннях, що на авдієнції давній нунцієві, відкрив йому такий секрет припинення волинсько-подільського рейду: напад на Молдаву стався тому, що Хмельницький в тім часі був зайнятий польським наступом. «Т о м у його величєство велів військові відступити на богато м и л ь с ю д и, аби дати Хмельницькому свободу рухів і помогти швагрові—бо він певно захоче се зробити, коли не буде боїтися нападу з нашої сторони». Але—додає чесний нунцій—сеї відступ польського війська не всі хвалять, бо Хмельницький міг подумати (не догадуючися такої запобігливості короля його молдавським плянам!). що відступ Поляків стався зі страху, і ще може попробувати атакувати їх, щоб у сім переконатися.

очевидно пізніше: «Волох з частиною майна і дружиною втік до Камінця і блага у нас помочи, але в такій нашій скруті не одержав, тому написав до Тимошка-козака, сина Хмельницького, котрому віддав свою доньку, просячи помочи, і одержав її» і т. д. Се виглядає на оправданне Лупула—що він тоді тільки і тому тільки звернуся до зятя, що не виручили його Поляки.

¹⁾ Про се нунцій с 171   ²⁾ Жерела XVI с. 169. пер. т XII с. 198.

З другого боку, в побоюванні яких-небудь небажаних ускладнень ішли так далеко, що не похочували дати Лупулові пристановища в Камінці (пригадаймо поговірки про те, що Хмельницький обіцяв Туркам здобути Камінець); за краще вважали умістити його у Львові. Заразом з приємністю думали про ті величезні скарби, що він, як казали, привіз з собою на польську територію,—скільки б то на них можна було найняти війська¹⁾. А одночасно збиралися використати сю нову комплікацію як аргумент для західних сусідів, щоб вони підтримали Польщу против можливих наслідків сей авантюри.

Як бачимо, мали про що балакати політики, і серед цього шуму майже непомітно пройшла смерть нашого старого знайомого, одного з стовпів мирної політики—воводи Кисля, що постигла його в Берестю 3 травня, після того як він відбув сей сойм і брав участь в нарадах сенату. Останніми часами стратив він у політиці і ті невеликі впливи які мав, і через недуги і старечу слабкість дуже мало міг взагалі себе проявляти. Але як ми бачили—до кінця він зівстався речником компромісу, і як голос вимираючої шляхетської верстви *gente Rutheni natione Poloni*—його слово мало все таки деяке значіння. Сходив зі сцени останній учасник великої парламентарної боротьби, котрою українсько-білоруська шляхта силкувалася розв'язати національну проблему, доки сама не розплилася в новому «шлебейському морі». Кисля пережив сю парламентарну боротьбу—і не знаходив собі місця в нових умовах революції. Але трагічна сторона сеї його ролі не уявлялася сучасникам. Для них він був великим хитруном, у котрого ніколи не можна було знати до чого він веде, і тому навіть найпрактичніші і найщиріші його поради приймалися з недовірем і з підозріннями—в чім там законана собака? Те що говорилося про нього на сю тему з приводу його смерті, найбільш детально записав нунцій в одній з своїх реляцій—писаний уже з Варшави, два тижні пізній:

«За весь час сих революцій він був в підозрінню у Поляків, хоча й листовно багато разів повідомляв про замисли бунтівників, і сам беручи участь в Зборівській і Берестейській кампанії на ділі показував себе вірним сином батьківщини. Тому смерть його в нинішніх обставинах вважається досить своєчасною—бо при тих підозріннях він не міг би здійснити своїх замірів, хоч би й спасених; а як би він сьогодні повзав инакші заміри, він знайшов би способи їх здійснити, і при своїм авторитеті та знаннях міг би наробити більшої шкоди, ніж які ся Корона зазнала за 5 літ війни. Він жив так, що не можна було довести його вини—тільки завжди був в підозрінню, і всіми своїми оправданнями не міг примусити вірити його щирости. Він був греко-руської віри, схизматик; хвалив римсько-католицьку віру—і спротивлявся святій уніі. Приготовлений до смерті руками схизматиків, не відрікся й отців езуїтів: бувши в аїонії заявляв бажанне умерти в нашій святій вірі і виявив такі знаки каяття, що оден з патрів дав йому розршення. Таким чином похоронну службу по нім правили в одних церквах і в других, і його кінець відповідав його життю. Так як не можна було сказати, чи він був вірним своїй вітчизні чи зрадником, так він і умер що не можна сказати—чи католиком чи схизматиком»²⁾.

Подібне, тільки в коротких словах записав у своїм дзевнику Радивил. Цікаво відбилися суперечні оцінки в коротких записах Голінського: він спочатку відзначив, що про Кисля думали, ніби то він держав сторону козаків «і з ними мав свої секрети», потім дописав: «але то зле думали, бо він на комісіях просто з козаками трактував і служив» (с. 622). Коховський, згадавши про таку його репутацію, відізвався більш позитивно і прихильно (с. 634). Пізніший Грабянка вважав своїм обов'язком віддати честь—що

¹⁾ Тамже с. 170.   ²⁾ Жерела XVI с. 172—3.

то був «муж благочестив і вѣри греко-рускія великій бѣ побожникъ, во словесѣхъ бѣ сладок, Украинѣ пріятель» (с. 118). В новішій історіографіі ся цікава постать все ще не має заслуженого нею обслідування.

Переходимо тепер до того молдавського епізоду, що так сильно затяжів на розвиток політичних відносин України. Свого часу він паробив великого шуму, розбудив фантазію, приодягся барвистими квітками легенди, перетворився в живий «роман аранжюр», а хоч швидко й забувся, але нам—з огляду на зазначену вже його вагу в житті України треба з ним познайомитися, бодай в загальних рисах, особливо там де він сплітається з життям України, її двору і правлящої верхівки. Почну від найбільш популярного, детального і барвистого оповідання сучасного семигородського хроніста, шесбурського нотарія Георга Кравса, що від свого опублікування в 1860-х роках ¹⁾ лежить звичайно в основі історій сеї історії ²⁾: коли не з інших причин—то задля свого варто з нею познайомитись.

Свого часу—оповідає Кравс—засватав був ту саму Лунулівну Розанду молодий син старого Ракоція Сігізмунд, але потім наречений від цього шлюбу відступив, на стид і сором родині господаря. Коли тепер Розанда стала жінкою Тимоша, став господар і його молодий зять роздумувати, якби їм відомстити Ракоціям за сей сором. Лунула зачав кореспонденцію з цісарем Фердинандом, з Францом Веселим, палатином угорським (намісником цісаря в Західній Угорщині, що належала до Австрії) і з будимським баною (що правив східною Угорщиною, яка стояла в безпосереднім розпорядженні Туреччини). Почав підіймати їх против Ракоцій, подаючи такий план, що він, Лунула, візьме собі Семигород у Ракоція, у Ракоцієвого союзника Матія Басараби відбере Валахію для свого молодшого брата, а Молдавію віддасть своему зятеві Тимошеві. Задарив їх багатими дарунками і прихилив їх на користь свого пляну, а здійснити його мав таким чином, що Тиміш повинен був привести йому козацьке військо, і з ним Лунула мав вигнати Ракоція і Басарабу. Але будимський бана, бувши скупарем жадним на гроші, задумав витягнути грошей і у противної сторони, і видав їм кореспонденцію Лунула, що той з ним провадив у сій справі. Дійсно він дістав від них багаті дарунки, разом з проханням—можливо затягти сю справу, поки вони йому знову не дадуть про се знати. Бана пообіцяв, але бажаючи далі гнати монету з сеї справи, переслав се листування Лунулові, щоб дістати від нього ще грошенят за таку прислугу. Лунула тим часом встиг багатими дарунками прихилити до своїх плянів цісаря, і той в порозумінню з палатином вислав до Лунула Біскупа-Грека, щоб умовитись про час і спосіб спільних операцій против Ракоція. Заохочений тим Лунула вислав одержане від бані листування Ракоцієві, закидаючи йому віроломство, і очевидно—тим самим заповідаючи йому війну. Ракоцій відповів на се тим, що прислав Лунулові його листи, писані до банів. Тут Лунула злякався і вислав свого логофета (капілера) Стефана Георгіу до Ракоція, щоб залагодити сю справу.

Але той мабши вже давнішні зв'язки з Ракоціями скористав з того на те, щоб змовитися против Лунула, порозумівся ще з двома визначними боярами: Чоголем і снатарем (мечником) і завів постійну кореспонденцію з Ракоцієм від покривкою квітів і овочів, які ніби то посилала Ракоцієва дружина, Соф'я Баторієвна, жінці Георгіці, що уділяла з тої родини частину також і жінці Лунула, щоб ніхто нічого не помітив. Кінцем кінцем Ракоцій вирядив свого головного командора Яноша Кемєня

¹⁾ Fontes rerum austriacarum, Scriptores, III, I Theil, Wien, 1862.

²⁾ Положив його в основу свого оповідання про сі події Кубала в начерку Kgwawe swaty, за ним Костомаров в останній редакції свого Богдана Хмельницького; на нім спирається Сіляді в своїх оглядах подій Ракоцієвої доби (Transsilvania), Сірбу в своїй історії Матія Басараби (с. 486) й інші.

в глибокім секреті, без відома сойму, з кількома тисячами війська, щоб він Лупула прогнав, а по змозі й зловив. А щоб Лупул того не завважив, післяв Ракоцій до нього проворного чоловічка свого Яноша Бороша, добре знайомого з Лупулом, з двома бочками вина в дарунку, і з дорученням: постаратися вишити се винце з Лупулом в приємнім товаристві, і затримати його до того часу коли настане Кемень—щоб Лупул, бувало, не виїхав на лови, як то мав звичай робити, виїздячи з цілим двором і кількома тисячами війська. Логофет мав в тім широкую брати участь, спатар з 6-тисячним відділом мав стерігти переправи на Дністрі, щоб Лупул не втік. а впав в його руки, коли б схотів тікати. Чогол же й инший боярин, меншкаючи на дорозі до Дністра, мали щодня давати спатареві відомости про все що діялось (196—9).

«Але говорить прислів'є, що в секретах трьох людей за багато, одного замало, а двох як раз десять». Логофет пробуваючи при Лупулі не рішився чекати, аж прийде Кемень, і коли Борош, знаючи час його приходу, попрощався з Лупулом, логофет також вимовився тяжкою хоробою жінки і в той же день ушквуд до табору Кемєня. По виїзді його збентежився Чоголь і викрив усі секрети Лупулові: виписав то все зміненним письмом і відіслав з якимсь чужинцем до монастиря (Лупулової фундації, очевидно), а відги монахи відіслали то Лупулові. Лупул діставши довго не міг пізнати руки, але нарешті з деяких букв угадав Чоголя і покликав його до себе. То й приїшовши з сином упав на коліна і просив милосердя, але дістав таку нагороду, що Лупула його зарубав на місці разом з сином. Післяв по двох инших, але логофет зник, спатар же нічого не підозриваючи—бо все діялось дуже секретно—приходить, і господар його теж рубає в шутки власною рукою та велить викинути псам. Але міркує зараз, в чім справа: забирає все найдорожше, що може взяти і тікає за Дністер, на польську границу. Кемень приходить і застає пустку.

Він був змовився з Матієм воеводою чекати оден одного на певнім місці, щоб воювати сильними силами, але перейшовши гори не став його чекати, а схотів використати ситуацію сам: гонити за Лупулом, вирубати втікачів і захопити весь обоз. Погонив з легкою кіннотою і став над Дністром саме коли Лупул з жінкою і сином перевозився човном через ріку. Стріляли на нього, трафляли в ліву руку його молодшого брата, але човен утік, і Лупула дісталися до Камінця. 300 наємних німецьких воївків, присланих Лупулові від Тимоша три чи чотири тижні перед тим, Кемень застав при березі, коли хотіли переправлятися; вони не піддалися, і їх побито. І Лупул би не втік, якби не вжив фортелю: він всі вози і юки пустив дорогою, аби неприятель догонивши, занявся рабованнем; сам же забрав свою родину і скарби на копей і пустився побіч дороги, півмилі від неї, і тільки тому врятувався. Недалеко від Дністра він від'їхав з двома служниками на-бік і частину свого скарбу закопав там, а потім і тих служників сам забив, щоб вони не могли нікому вказати того місця.

По сій утечі Лупула Кемень вернувся до Ясів і зійшовшися тут з воеводою Матієм, стали радити, що його робити далі, і по довгих нарадах, в порозумінню з боярами і людністю, за згодою Ракоція і воеводи Матія, проголосили господарем логофета Стефана Георгіцу, з великою нарадою, і всякими забавами, що справлялися цілий тиждень, «так наче побили вони самого Ганнібаля». Тим часом Лупул, зовсім не вирікаючися свого господарства, виїздить з Камінця до свого зятя Тимоша в козацькі краї, і той за помічу свого батька збирає 16 тис. запорізьких козаків¹⁾, вибраного війська, спішно прибувають під замок Хотин, потихеньку переходить через Дністер і Прут і страшним переполохом впадають до краю. Вільність бояр і людність відпадають від нового господаря і переходять на бік Лупула, часть молдавського війська також. Кемень з своїм військом ретірується до Семигороду з великими страатами—за котрі відшлячує грабівничим нападом на Молдаву, а Стефан Георгіца з частиною молдавського війська, що зісталась при нім, і з помічним семигородським військом, що мав від Кемєня під началом капітана Імри, відступає до Валахії (с. 200—2).

¹⁾ Інтересна ся транскрипція Szaporizki Kossaken (sz=c в мадярській абетці).

Лупул з Тимошем, з козацьким військом і 4000 тисячами молдавського війська, що пристало до старого господаря, погонилися за Георгідею на Валахію, але стріли міцне військо воеводи Матія, і не рішившись його атакувати, відступили трохи і зайняли неприступну позицію на острові, в межиріччі двох великих річок, добре окопались тут і протягом кільких днів вели «шмеріцерію», задаючи порядні утрати неприятелеві. Стефан воевода з капітаном Імрою, не можучи приступити до їх позицій, всяк старались вибити їх на одверте місце, але вони не піддавались. Тоді Стефан післав до воеводи Матія, що стояв в малі відті, і просив прислати йому поміч, і Матій вислав свого комонника і спатаря з двома тисячами війська. Тим часом голод вигнав козаків і Лунулових Волохів з їх укритшої позиції: їм приходилось вибрати між битвою і голодною смертю. Стефан і Імре пішли їм на зустріч, лишивши в тилу, в засідці прислане від Матія військо—не підозрівачи, що його провідники змовилися в рішучий момент взяти між себе полк Імре, і вирубавши його, лишити на призволяще воеводу Стефана. Але Стефан помітивши, що вони усугубляються від битви, зрозумів їх зраду, і побоявшись стратити своє військо в битві, кинув полк Імре і втік з поля. Семигородський полк згинув на місці, а Лупул з козацьким військом виграв битву, з тріумфом вернувся на свої позиції, і зайнявся спустошенням сусідніх містечок і сіл, для здобичі і провіантування очевидно (203—4).

Але Матій воевода, суворо укаравши зрадників, вирушив за три дні сам з усім військом, що разом з полком воеводи Стефана доходило до 30 тисяч, і взяв всякі способи обережності після недавньої зради. Поставивши найменш певні частини свого війська в середину і наказав певнішим частинам пильно на них уважати, а коли б вони показали якусь невірність—взяти під гарматний огонь, і по сім сміливо заатакував козацьке і молдавське військо. Тимш і Лупул прийняли битву і програли її. Військо їх розбито. Богато тисяч упало, Матіеве військо гонило за ними у Молдаву, багато побито в тій погоні і відібрано всю здобич. Сім тисяч, умкнувши, зачинилися були в тих окопах, але Матій їх окружив, голодом здобув і винищив до одного, так що нікому було вісти занести до дому. Сам в сих боях здобув небезпечну рану в коліно, котра йому вкоротила віку—але з великою славою своєї відваги і багатого здобичею вернув до дому (с. 206).

Наступають ріжні менши романтичні оповідання звязані з тим його лікуванням, нам тут непотрібні, і потім оповідається історія другої кампанії Тимоша—котру я подам далі.

Молдавський хроніст Мирон Костин—оден з Лунулових дворян, що сам був учасником подій (був з Лупулом в його утечі до Камінця, відвозив туди ріжне добро своїх знайомих то що), і старався заховати супроти нього об'єктивність і після його упадку ¹⁾, описує сю історію простіше і реальніше, хоч теж не без прикрас.

Початок її я дав уже вище: шлюб Лупулувіни з Хмельниченком викликав страх і підозріння у сусідів Лупула, а він сам, покладаючись на новий союз—на козацьку й татарську поміч, почав собі багато позволяти: післав логофета Стефана до Ракоція з гордовитою осторогою—радив йому сидіти тихо, инакше прийдеться йому поділитися золотом з Татарами, а що далі буде—то ще побачить! Стефан, пишний своїм походженням, використав се посольство для своїх плянів: постарався ще більше нагострити Ракоція на Лупула, змовився з Басарабою і з впливовими боярами Чоголями, сердарем (начальник м війська) та іншими.

¹⁾ Він завважає далі (с. 338): «Ся війна описується мною без усякої сторонничости, бо ніщо так не шкодить літописателям (leatopisetele), як те що вони пристрасно хвалять одну сторону, а другу гудять. Хоч нам випадало б хвалити воеводу Стефана, зазнавши від нього багато ласк, більше ніж воеводу Василя, що дався в знаки моім батькам, але не можемо инакше говарити, як тримаючися правди».

Лупула нераз попереджали про сю змову, та він не звертав уваги. Але коли Стефан, підготовивши наступ, крідькома виїхав на семигородську границю, шби то до хорої жінки, учасники змови впали в страх, і Чоголь рішив попередити Лупула через його духовника. Лупул післав по логофета, але післанці вже стріли при границі семигородське військо, що наступало під проводом Кемєня. Однoчасно з мунтявської границі дано знати про наступ волооського війська під проводом спатаря Дікула. Лупул велів убити Чоголів і сердаря і кинувся тікати. Костин небезіntересно передає його вагання: тікати до Турків (до сілістрійського баші)—повстане нарід, тікати до козаків—можуть розсердитися Турки; отже вибрав Поляків, і пустився на польську границю до Хотина, а до Хмельницького післав постельника євнуха Стаматія—просити помочи. Сам він війська не мав і не міг боротися власними силами.

Але перший посол до Хмельницького завернувся з дороги, чи тому, що затримав його у Сороках паркалаб Стефан, чи просто через свою недолугість. Він наговорив, що паркалаб зрадив (і не пустив його), і Лупул вислав нових послів: коміса Юрія, плеїмника свого Стефаницю та житничера Миколу Вугуша (що був в закладі в Чигрині попереднього року); вони мали арештувати паркалаба і відіслати до Лупула, а самі їхати до Хмельницького. Так воїни ї зробили ¹⁾.

Тим часом логофет з Кемєнем і Дікулом вступив до Яс, був проголошений за господаря, і зараз післав відділ війська на згодін за Лупулом. Той стояв тоді табором під Хотинським замком. Довідавшись про все що діялося в Ясах, він вислав нове посольство до старого Хмельницького і до свого зятя,благаючи як найскоршої помочи, а сам рішився перейти до Камінця, і післав М. Костина до Петра Потоцького, камінецького старости—просити дати йому там схоронище, памятаючи, як йому Лупул помагав визволитися з татарської неволі. Потоцький зараз поїхав з свого маєтку до Камінця, щоб дати потрібні розпорядження; Костин з великою похвалою відзивався про «великодушність сього Ляха», що маючи Лупула з його скарбами в руках, в нічім не в'язав його і не робив ніякого насильства, він і його камінецький комендант, «полковник Кондрацький, що стояв у Камінці з тисячею війська для охорони границі»,—хоч Лупул уже зійшовся з Тимошем і козаками, а козаки були в відносинах до Польщі мало приязних.

Довідавшись, що Стефан наступає під Хотин, Лупула завагався, чи не дати йому відсіч—бо мав з собою ще значних бояр з їх дружинами, грохи сейменів і ржкого наємного війська, але охоти до бою не було видно в нікім. Під той час привезено Лупулові скарби, що були в Нямецькім монастирі, і Лупул велів перевозитися за Дністер. Передові полки Стефана тоді вже підходили під Хотин. Костин вважає великою помилкою Лупула, що він не постарався забезпечити собі Хотин: замок був настільки міцний і добре забезпечений всяким припасом, що Лупул посадивши там тільки частину війська, яке мав при собі, міг би триматися цілими роками—і домінувати над північною Волищиною. Але Лупул нічого не зробив для сього, і коли Стефанове військо підійшло, хотинська залога почала стріляти на Лупулове військо. Настало замішання, частину Лупулових возів захоплено на очах Лупула, що з лівого боку Дністра придивлявся переправі. Одна хотинська гарматна куля впадала зовсім поблизу його (с. 328—9).

¹⁾ Вид. Когальничану с. 326 д.д.

«Не минуло й місяця по тім як Василь воевода переїхав до Камінця ¹⁾, аж прийшла відомість, що Тимуш ²⁾ син гетьмана Хміля з 8 тисячами вибраних козаків перейшов Дністер коло Сорочків». Не чекаючи тестя, він пішов просто на Яси й перейшов Прут коло Каїчен. Почувши, що Тимуш наступає на Поляків (!) Дікул забрався до дому, Кемень також—чи тому що боявся повстання, чи з огляду на конвенцію між Ракоцієм і Хмельницьким в справі польської корони,—відіслав своїх Німців на Ойтуз, і тільки з кіннотою лишився в Ясах, на проханнє Стефана. Стефан же зібравши до 12 тис. війська пішов на зустріч козакам, над р. Жіжню, вище Поприкан. Тимуш з табором рушив також на Жіжню, під Поприкави. Частина Стефанового війська перейшла за Жіжню щоб звести з ними герць, а Стефан з драбантами підійшов до бродів через Жіжню. Але герць тривав не довго, Тимошева кіннота зараз збила кінноту Стефана, і козакі рушили через ріку з усім табором: одні на міст, інші повз міст, бо Жіжля там не широка. Побачивши се драбанти кинулись тікати на гору, під Редіу. Але військо що стояло на горі, не підтримало їх. Тиміш з своєю кіннотою догонив драбантів під Поприканами, і тут їх багато погинуло, тільки ті що добігли до Редіу поховалися в лісі.

Після сього погрому драбантів Стефан і Кемень постягали військо під Яси і по обох боках дороги поставили кінноту—всього війська було у них до 24 тис. «Коли б була єдностійність, що могло б їм статись?—завважає Костян. Не завязуючи навіть битви з козаками, досить було їм загородити дорогу і припинити довіз провіянту з усіх сторін, і що міг би зробити тоді Тимуш з своїм табором?». Але Стефанове військо не хотіло воювати. Правда, частина молдавського війська напала на кінноту Тимоша, коли вона йшла під гору і змусила її вступитися до табору. Підвечір, вийшовши на гору табір став на нічліг. Але за сю ніч багато Стефанового війська повтікало до дому. Тоді другого дня Тимуш рушив на Яси майже без перепони; тільки часами з беків чіпались його молдавські вояки. Стефан і Кемень, побачивши, що майже половина їх війська розбіглася, відступили під виногради підміські, і далі горі р. Бахлуєм, а Тиміш того ж дня вступив до Яс і замешкав у палаті, поставивши свій табір перед палатою і наоколо неї. Так він стояв аж до приходу Дулула з Камінця, козакі ж тим часом грабували в Канотештських лісах аж до самого Гуша. У мешканців забрали страшенну силу худоби; коли потім вернувся Василь воевода, він відкупив її у них по золотому за голову і оповістив людей щоб приходили і забирали кожен своє. Богато й людей тоді загинуло від козацької руки: з тих що тоді були в місті і приходили за справами до пахарника Стефаніці, що був з Тимушем.

Василь воевода відомість про перемогу Тимуша дістав у Жванці, привіз її коміс Григорій і за се одержав багату сукню з соболями. В Жванці ж Василь переїхав Дністер, тому що Хотиччане з паркалабом Гиджею, настановленим від Стефана, ніяк не хотіли пустити його до замку. Кілька разів Василь посилав до них, запевняючи великими клятвами, що не буде метитися за пограбоване майно, але вони не слухали; він поставив німецьке військо, щоб здобувало замок, але той потримався через ціле літо, аж поки не прийшов з Мунтеві воевода Стефан. «Так тяжко повернути страчене», завважає Костян.

Приїхавши до Яс, воевода Василь відбув нараду з Тимошем, і той переніс свій табір на Галагське передмісте. Воевода ж Василь став ладитися в похід на воеводу Матвія: оголосив амністію за все і наказав щоб усі вступали до війська (с. 330—1).

¹⁾ Вірніше було сказати—не пройшло й двох тижнів; Костян, пишучи з пам'яті, видно не дуже ясно пригадує собі.

²⁾ Так він називається в молдавських джерелах.

Дуже докладно уточнює се оповідання архидиякон Павло з Алепа, що був саме тоді в Ясах з своїм батьком, патріархом, і записує події безпосередньо по їх слідам: залисує двічі, в двох варіантах, доповнюючи своє оповідання новими відомостями; я перекажу те що міститься в обох варіантах ¹⁾.

П'ятої неділі посту (тиждень перед вербною) Василь господар був в лихій настрою і не виходив, бо від свого священника отримав писане попередження про зраду логофета і змову на життя його, господаря. Логофет уже 3 роки підготовляв переворот. Він задалегідь купив собі згоду дивана, настроїв против Василя Ракоція і Басарабу. Діставши від господаря на сховак 10 тисяч золотих, позалачував і порозпускав військо, мовляв непотрібне в спокійнім часі. А тепер виправив наперед з Яс жінку, а потім виїхав до неї,—нібито вона захорувала, а тимчасом його прихильники мали вбити Василя, на вербну неділю, коли він виїздив звичайно до свого мовастиря. Молдавани ненавиділи Василя і його родину як Греків, а крім того велике обурення викликав його племінник, находячи на мешканія і гвалтуючи дівчат; тому Стефанові не тяжко було вербувати собі прихильників.

Коли ж тепер Василь дістав попередження про змову, він скликав своє військо, але переконався, що воно йому зрадило. Тоді він скарав на смерть трьох учасників змови, між ними скардаря, свого хрещеника, вислав своєю родиною і всі скарби до Хотина, післав до Царгороду оповіщення про все що сталося, а до Хмельницького і його сина—прохання помочи, також до хава. А в четвер вербної неділі (10 н. с. квітня) виїшов сам з своїм двором з Яс до Хотина. На дорозі до Яс, котрою мав наступати неприятель, він велів знищити великий міст і тим затримав його наступ на два дні, так що коли логофет прийшов з своїм військом, під вечір вербної суботи (12 н. с.), він не то що не застав Василя, але й не міг його догонити. В місті настала тим часом страшна паніка, «всі мешканці стали розбіжниками і доносчиками; купці й міщани позносили своє майно до мовастирів і там позакладалися поробивши з возів укріплені табори; служби по црквах врипилились, бо церковні олтарі були до стелі наповнені всяким майном і товарами».

В чистий понеділок (14 н. с.) логофет відбув свою інтронізацію, під гук дзвонів виїшов з парадною до воеводської палати і засів на троні, проголосивши себе господарем під іменем Георгіици Стефана. Тиждень пройшов в великим страху, всі Греки духовні й світські чекали смерті. На Великдень відслужили літургію, але потім цілий тиждень не правили, до провідної неділі, і того дня (27 н. с.) прийшла до Яс вість, що Тимофій син Хиєля перейшов Дністер з козацьким військом, розбивши заслону, поставлену від нового господаря. Почувши се Стефан почав збратити Волохів, післав завертати угорське і валаське військо, що був відправив до дому. Тим часом козацька сторюжа ²⁾, в числі 300, наступаючи на Яси розбила висланих против неї вояків. Наступила паніка. В середу провідної неділі виступив новий господар з усіма, що зібрав,—рахувалося в комшутах 30 тис. Молдаван, Угрів, Німців, Кара-Валахів й інших народів, але силоміць погнали на війну і кунців і Греків. Битва з козаками тривала цілу добу від полудня середи до полудня четверга (30 квітня—1 травня н. с.). Козаки стояли табором, обставивши возами і викопавши насколо рів і зробивши вал, а коні були в середині, обставлені возами. Вони сиділи спокійно «в ровах», так що не видно було

¹⁾ Переклад Муркоса: «Путешествіе антиохійскаго патріарха Макарія» кн. I с. 86 і далі.

²⁾ «Передовий відділ, їх мовсю званий с а т р а ж а».

й душі, коли ж молдавське військо приступило і вистрілило з своїх гармат, козаки спочатку стріляли з своїх 11 армат, потім дали огонь з рушниць, а нарешті добувши шабель кинулися рубати неприятеля, «від котрого нічого не лишилося крім скорої втікачки»¹⁾. Автор каже що він та інші мешканці Яс дивилися на се з дзвіниць яських, і раптом почули гук барабанів і сурем козацьких—се наближалося Тимошеве військо, а Стефанове тікало дрібними купами, по 10, 20, 50 чоловіка, покинувши свої корогви і ратуючися в гори. Тепер показалися і Лупулові прихильники: стали прилучатися до козаків. Новий же господар, покинувши палату і все реквізоване за сі дні майно кинувся тікати до Угорщини з своїми прихильниками. Все ним награбоване впало в руки Хмельниченка. Козаки гонили за втікачами, били і відбирали всяке добро. Шукали по церквах і монастирях тих що зрадили Лупулові, виходили з того погроми самих церков і монастирів. Особливо ж терпіли Турки і Євреї. Євреїв забивали в колодки і мучили цілими ночами, щоб вони видали свої скарби і хрестилися; плач їх дітей рвав серце Павлові і його товаришам. Турки вдалися під протекцію патріярха—він забрав їх до свого приміщення, з їх майном, його ченці вартували їх і так урятували. При тій нагоді Павло оповідає історію одного яничара, що мав українського невільника-хлопця: той показав козакам, де переховується майно й гроші його хазяїна, і козаки се все повишукували і забрали: епізод, що нераз певно повторювався при козацьких походах в турецькі й татарські краї.

Павло докладно описує вступ Тимоша до Яс. По дорозі до палати господаря він переїздив понри монастир св. Сави, де мешкав антіохійський патріярх (батько архимандрита Павла). Патріярх стрів його при брамі в ризах з хрестом. Кілька тисяч козаків, що були з Тимошем, приймали благословенне від патріярха, падали перед ним і цілували хрест. У вечері по всіх монастирях зазвонили дзвони на святочну службу—за гетьмана Хмеля і сина його. Диякон виголошував на ектенії: «Ще помолимось за воеводу Василя, гетьмана Зиновія, господаря²⁾ Тимофія і дружину його домну Роксанду»³⁾, і т. д.

В понеділок з вечера (5 н. с. травня) «гетьман Тимофій» прислав до монастиря запросити патріярха відправити літургію в монастирі Лупуда. Рано патріярх поїхав туди з своїм духовенством і буди при утрелі; приїхав «гетьман» і став на місці господаря; Павло зазначає, що мав на собі в церкві шаблю, без котрої ніде не з'являвся. Патріярх поблагословив його і відправив літургію. При виході з церкви «гетьман» підтримував патріярха під руку і поміг сісти на коня, притримуючи йому стремя. Потім попросився і пішов до себе.

В четвер 8 н. с. травня приїхав до Яс воевода Василь. Як тільки погромлено нового господаря, зараз післано про се відомість Василеві до Камінця, і він негайно виїхав до Яс. Люде виявляли радість; патріярх з духовенством стрічав його, і він вступив до монастиря. Павло знову одмічає теж поминання на ектенії, що ми вже зазначили. По скінченню Лупуд і Тимофій зійшли з своїх місць, поклонилися іконам, господар з слізми обняв патріярха, примовляючи: «Що мене спіткало було за мої гріхи!» Коли він ступив до палати і засів на троні, його вояки і козаки дали салву

¹⁾ Павло додає кілька загальних уваг про козацький спосіб війни (с. 92), я наведу їх далі, переказуючи його спостереження над українським життям.

²⁾ «Государя» в переклад Муркоса.

³⁾ Павло додає пояснення: «Ся донька Василя була в заставі у Царгороді, і батькові коштувало величезних грошей викупити її звідти і видати заміж».

з рушниць, з 11 гармат, що воли привезли з собою, і з тих 6 що забрали у нового господаря.

Потім Павло згадує, як вони бачили Тимоша, коли він приходив прощатися з Лунулом, виїзжаючи перед ним в похід на Валахію. Се було в неділю 11 н. с. травня. Господар обдарував його соболіною шубою. Попрощавшись Тиміш сів на коня, перехрестивсь і поїхав. За ним довбиші й сурмачі. Господар вийшов в похід два дні пізніш. Далі Павло дає таку загальну характеристику Тимоша (з нагоди Сузавської облоги): «Дійсно, се був герой, якого ми не начитували в історії: нема в ній прикладу такої відваги і сили» (с. 106).

Оповідання Павла про нещасний похід на Валахію перекажу далі, а тепер іще подам те що оловідав Грек Іван Юр'їв з товаришами, що були в Сороці в квітні, підчас молдавського перевороту, і так розповідали про нього в Путивлі 27 квітня н. с.:

Ідучи через Молдавську землю, стояли в городі Сороці, і 27 березня (мабуть старого стилю, себто 6 квітня н. с.) писав з Яс до Сороки молдавський господар Василь до свого логофета Стефана, і в тім листі було написано, що думний логофет Юрій (Георгіца), Стефан сердар, Константин спатар і стольник Дмитрій змовились і написали угорському королеві, щоб він прислав своє військо логофетові, аби йому з тим військом господаря вбити і стати господарем на його місце.

Але з Угорської землі написав молдавському господареві угорський капітоль (!), бувши з ним в зносинах, що от логофет Юрій просить у угорського короля війська і з ним хоче вбити його, молдавського господаря. Тоді молдавський господар ухопив тих логофетових співників: Стефана, Константина і Дмитра, і велів їх убити; на логофета ж післав своїх людей: Якова Ватагу з товаришами, 30 чоловіка, але логофет тих посланців побив, 25 чоловіка, тільки 5 утікло до господаря. Тоді господар післав на нього вдруге агу Скулі, начальника стрільців, з 500 чоловіка, але логофет змовився з угорськими людьми і того агу вхопив, з Волохи повтікали. Тоді господар післав до Сороки Стефанові логофетові золота на наєм війська, аби спільно прислав до нього, господаря; а жінку свою відіслав з Яс до Хотина. Написав господар також гетьманові Хмельницькому, щоб прислав козаків в поміч, і він, Іван з товаришами, стріли тих козаків під Корсунем: вони сказали йому, що йдуть з Тимомем гетьманом, а куди саме — не знають. А гетьман Хмельницький піде на збір війська скоро, на великоднім тижні в середу під Білу Церкву; до нього йдуть в поміч Татари, і сам хан напевно прилучиться до нього, і зібравши козаків і Татар піде гетьман на Поляків¹⁾.

Царгородська реляція, писана зараз після перевороту, так описує історію утечі і повороту Лунула:

Молдавські бояре вже від довшого часу були невдоволені безнастанними ревізіями і всякими кривдами і неправдами і перейнялися ненавистю против свого воеводи Василя; але що їм бракувало до того okazji, або непевні були своїх сил, відклали свій порахунок з ним. Аж підмовлені володарями Валахії і Трансильванії вони змовилися вбити його вербною неділю, коли входить до церкви, або вхопити й замкнути. Кілька день пізніш сю змову відкрив оден грецький монах, і як найскорше попередив господаря, назвавши в своїм листі ймення декотрих змовців; господар велів їх узяти і переконавшись в їх вині, позбавив їх життя. Великий же логофет, або канцелер—перший між боярами і між змовцями, що відповідно чинові мав дістати уряд господаря, побачивши, що справа відкрилася, відпросився від господаря до свого маєтка, що був на границі Семигороду: сказав, нібито жінка викликає його до себе. Другого дня господар вислав чималу ватагу своїх дворян, щоб його покликати, але той передчуваючи небезпеку, вимовився ріжними причинами і ввійав

¹⁾ Акты Моск. гос. II с. 318: Греки се оповідають в провідну неділю, 27 н. с. квітня; Тимошевих козаків могли стріти на великдень, що був 20 н. с. квітня, а гетьман мав був би руйнути 23.

до семигородського війська, що стояло недалеко. Господар з цього зміркував, що буде наглий напад з Сепігорода і з Валахії, забрав свій скарб і найбільш дорожочіні річі і вислав разом з дружиною й дітьми до Хотина, а за ними й сам поїхав з боярами і чемалим полком назного війська. Приїхавши не ввійшов до твердині, а став табором під нею, чекаючи, щоб з усіх сторін зібралоя військо, аби протівстати замишам своїм протівників. Одночасно вислав одного з свояків до сина Хмельницького, аби як найскорше прибув з козацькими силами; але цього післанця затримав боярин, начальник того місця. Довідавшись про се, господар вислав як найскорше відділ кінноты, щоб узляз й привезла того боярина, і як бунтівникові йому стято голову. Слідом прийшла відомість, що догофет за помітцю трансильванського і валацького володаря захопив столицю Яся, і їх військо спішним маршем іде на Хотин, щоб тут обложити (Лунула). Тоді він спішно переправився за Дністер, з дружиною й дітьми, з скарбами і вірними людьми, разом коло штирця тисячі людей. Левий переправившись, вже з другого берега побачив, як німецька передова сторожа його неприятелів назівши на очах його розбиває деякі вози, що за недостачею часу зісталися на тім березі. В такій крайности господар вийшов на польську територію. Приїхавши під Камінець спинався в якісь селі чи містечку і тут трохи побув на самоті, пегайно виславши своему козацькому зятєві відомости про своє становище. Той бувши кохавсь відраженим і рішучим, прихильним своему тестєві, з усею спішністю, не думаючи про ніяку небезпеку, що може його стринуть, попросив тільки благословенства у батька, і в супроводі своєї гвардії з 6 тис. козаків—наказавши, щоб других 12 тисяч йшли слідом, пішов другою дорогою (не на Камінець) на Молдаву. Під Ясами стрівся з військом нового господаря, розбив його—так що той як наскорше втік до Сепігорода, і вернув престіл своему тестєві. Той одержавши відомість про успіхи свого зятя з усім двором своїм вернувся до Яс.

До сєї релачії царгородський кореспондент дописує ще останні вісти: На 1 червня за передовиям полком Тимоша прибуло більше військо, «богато тисяч козаків», вони мають прилучитися до нього, щоб відплатити воеводі Матію за кривду завдану Лунулою. Прийшла значна скількість Татар, що вибираються другою кампанією на Валахію і Сепігород, і взагалі можна побоюватися, що з сих подій може вибухнути великий огонь, який може захопити і сусідні краї, включно з «Великою Угорщиною». Сподівання ворогів, що Лунула всіми силами скомпромітував себе перед диваном, і за свій перехід на польську територію буде проголошений бунтівником, а на його місце буде затверджений догофет,—не справдилися. Великий візир, протів їх сподівань, звив сторону Лунула, і тих 12 бояр, висланих до Царгороду від догофета з скаргами на Лунула, тепер коли взяв гору його зять-козак,—їх відіслано до Галацу і в кайдавах буде відставлено Лунулові. Сими ж днями висилає до нього ж великий візир свого агу з хатті-шерифом (султанським указом), що потверджує Лунула из господарстві і також уповажляє його—як того можна побоюватися—відомстити за свою кривду Ракоцієві і Матієві¹⁾.

До сих відомостей про становище Порти я ще повернуся, а тепер наведу ще кілька записок про початки волоської війни, зроблені за гарячими слідами подій.

Австрійський резидент у Царгороді, Ренієр так доносив про се 8 травня—ще перед вістями про похід Тимоша:

Господар волоський задумав за помітцю козаків здійснити свої бажання і заволодіти Валахією і Сепігородом. Тоді ті два (Ракоцій і Васараба) сіолучили свої сили і за безсумнівною згодою банів сілістрійського і будимського постановили настати на Лунула; але він се спостеріг і як найспішніше сховався до сильної твердині в Хотині. Край протів нього—хоч він уже серед першого замішання велів стяти трьох найвизначніших (провідників). Господар Валахії кінєць кінцем предстив Отманській Порті свій крок в такім світлі, що він се зробив для загального добра і в інтересах султана—нехай тільки він настановить иншого воеводу. Тим часом вони вибрали в краю иншого замістника, і той обіцяє за потвердження

¹⁾ Жерела XII с. 215—7.

своє велику суму грошей. Лупул також запропонував 200 тисяч таларів, і легко отримав би назад свій уряд, коли б сам край не був против нього. Сіауш-баша в Сілістрії його ворог, вислав все своє військо за Дунай і звелів пильно стерігти на всіх шляхах, щоб ніякого листу не прийшло від Лупула. Тепер кажуть, що (Лупула) цілком утік до Польщі, і хто буде його наступником, ще не рішено. Богато Греки пропонують великі гроші за се князівство, але Туркам се замішання неприємне, бо вони побоюються, щоб Лупул не погодив Поляків з козаками і не обернув всіх сил против тих двох князів (Васараби і Ракоція), або й против самих Турків¹⁾.

Брлич, записуючи під місяцем квітнем утечу Лупула до Камінця, поясняє, що він хотів здобути господарство Мунтянське: господаря прогнати і на його місце посадити свого зятя Тимоша Хмельницького. Мунтянський господар довідавшись про се, як певну річ, почав свої заходи: притяг на поміч Ракоція і дещо Орди, а догофетові за його остерогу пообіцяв господарство волоське—аби він потайки порозумівся з волоськими панами. Той нові справу «дуже швидко і містерно». Видумавши причину, позичив у господаря 20 тисяч червоних, і на них наняв вояків; Волохи відступили від господаря, він мусів тікати, і колиб господар не мав при собі двох вірних німецьких офіцерів в Польщі, певно що догофет і його самого зловив би з усіми скарбами. Тимошко, довідавшись, що його тестя прогнано, чи він утік, назбирав з десяток тисяч козацької сваволі і пішов до Камінця, а порозумівшись з господарем, пішли оба під Яс. Кого з Волохів захопили, не лишали живого; місто знищили до решти, і по інших містах і селах чого були не допанили і не спустошили Татари, то вони тепер докінчили.

Але особливо записки Голівського, що на протязі двох місяців разів сім записує волоські новини, в міру того як вони надходили до Кракова, дають поняття про те, що балакалося з приводу молдавських подій. Насамперед записано, що господар мультанський помер (сю хибну відомість петім зачеркнено); Хмельницький хотів козацькими силами посадити сина на сім господарстві, і господар волоський, як зятеві своєму, допомагав йому в тім. Довідався про се Ракоцій і не бажаючи собі такого неспокійного сусіда, а притім побоюючися Тимошка і Хмеля, пішов з військом на Мультани і там спмагаючи Мультанам побив козацьке військо Тимошкове і Волохів, так що Тимошко ледве втік. А Ракоцій післяв до царя турецького, просячи собі хоругву на знак господарства (мультанського), обіцяючи платити звичайний трибут Туркові, давнім звичаєм, як інші платили. Збирає більше військо, сподіваючися козацьких гостей, а хочачи того добитись, щоб в Мультанах Тимошка не було, а на Волощині старого господаря, батька Тимошкової жінки.

По сім друга записка: Господаря волоського зрадив його канцлер Стефан²⁾, переховивши у нього владу³⁾, і оскаржив перед Турком, так що він ледви втік до Камінця Подільського з своїми скарбами. З Волощини післяв прохати ратунку у Хмеля і Тимошка свого зятя, але що війна з Польщею не скінчена, вона йому (очевидно Хмельницькому) перешкодила, що не міг ратувати.

Далі мабуть нова записка: Тимошок пожалував батька своєї жінки, волоського господаря, котрого канцлер прогнав, і зібравши військо вправ до Волощини; батька (розум.: тестя) посадив на панстві, а того вигнав і військо його погромив; дісталось і Туркам! Пішов Тимошок також на Мультани, погромив Ракоція і вигнав з Мультан і не мало заробив на Мультанах шкоди. Пізніша приписка до сього: Ракоцій пішов

¹⁾ Жерела XII с. 205—6. ²⁾ Імя Стефана дописано вгорі.

³⁾ w państwie go podsiadzy.

з Мультанами, погромив Тимошка з козаками і Волохами і об(ложив), старого господаря в(ив)¹).

Далі: До короля (прийшли) послі від Ракоція, просять його, коли він тепер щось має на Хмеля і козаків, аби наступив на них з своїм військом, а Ракоцій з другої сторони поможе з Мультанами. Хмель і Тимошек теж післали до короля, щоб він йому все вибачив і до ласки прийняв, й potwierдив ті пакти, що списали під Зборовом, а за те обіцяв за короткий час віддати під ноги його Семигородську землю й Мультан, своїм військом без помочи Ляхів—тільки щоб на поготові було польське військо. До Варшави посол (відтяго трохи).

Через кілька записок знову версія під заголовком: Війна в Мультанах—

«Хмельницький бувши жадним панування й війни, шукав способів, якби йому посадити свого сина Тимошка на господарство мультанське. Може бути, що з намови і підущання господаря волоського Василя. Господар мультанський Лупул (!), почувши про їх зносини і побоюючись нападу, післав своїх послів до Ракоція, просячи помочи і рятунку: бо коли він не поставиться і помочи не дасть, сам господар мультанський подолати не може, а якби Тимошек посів Мультани, то скоро в Семигородській землі був сам Хмельницький. Кн. Ракоцій маючи готове військо, післав також послів до цесаря турецького, даючи знати про всю небезпеку, що йде від Хмельницького з сином і господаря волоського. Цесар дозволив вигнати господаря волоського, на його місце посадити канцлера його Стефана, а Ракоцієві доручив боронити Мультан. Канцлер волоський з військами своїми і з Уграми вступив до Волощини, старий господар ледве шість годин перед приходом нового господаря, скоро тільки йому дано осторогу, з скарбами, які міг забрати, (втік) до Камінця Подільського, бо й Волохів той (Стефан) на свій бік перетягнув. Тимошек, щоб помститися, вправ до Мультан, наробив шкоди і людей побив не мало,—хотів вернути батькові (роз.: тестеві) знову се панування в Волощині. Але кн. Ракоцій, зібравши Угрів і Мультан дав битву Тимошкови і старому волоському господареві, їх побито, немало вибито козаків і Волохів, так що Тимошек ледви втік: гонили за ним 4 милі. Старий господар волоський також утік раниений. Угри взяли табор, і велику здобич на возах».

Приписки: «Князь Ракоцій прислав своїх послів до короля, аби громив Хмеля і козаків, а він допомагатиме з другого боку. Король післав великого посла імп. Тембіцкого, щоб порозумітися з кн. Ракоцієм що до війни против Хмельницького і Волохів».

«Волоський господар утік був до Камінця з скарбами і там мешкав, але потім сполучившись з козаками пішов знову на війну, забравши з собою скарби». Коротко повторяється історія війни з додатком, що по втечі Лупула «стара господарева з донькою, жінкою Тимошка, втікли до Сучавського замку й там замкнулися з скарбами».

По сім знову: «Причини війни на Волощині»—

«Інші так удають за певне, і таку твердять причину війни на Волощині, що Хмель, оженивши сина Тимошка з донькою господаря волоського, потайки порозумівся, якби з ним певні панства здобути і обстояти, і ухвалили помагати собі назваєм: щоб старий господар панував на Волощині, Тимошка посадити на господарство Мультанське, а Хмельницький мав опанувати Семигородську землю. Волоський господар довірив сю таємницю своему канцлерові: дав йому 60 тис. зол. черв. на збирання війська. А той канцлер був женатий з сестрою господаря мультанського і зараз дав йому знати про все що ухвалено, аби тримавсь обережно, і Ракоцій також, а від себе обіцяв їм помагати. Господар мультанський повідомив про все Ракоція, і той з військом вступив до Мультан, а zarazом післав до цесаря турецького, даючи знати про такий союз, і яка то буде небезпека для Турецької землі, коли козаки опанують ті панства, і про зраду старого господаря. Просив, щоб господарство було

¹) Взяті в дужки слова доповнені на здогад—тут урвана сторінка.

віддано канцлерові, а Татарам щоб цісар заборонив помагати козакам. Цісар дозволив їм боронитись і скинути старого господаря, або зловивши відіслати цісареві до Туреччини, а того нового, канцлера Стефана посадити на господарстві. Так почалася та війна між козаками з Волохами, Муштянами й Ракоцієм,—не скінчивши війни Хмельницького з Поляками: сам Бог замішав замисли Хмельницького на його упадок (626).

Сі записки досить добре передають той напружений інтерес, з яким сусіди Волощини придивались і прислухались тому, що там діялось, і старались відгадати скриті пружини подій: руку Хмельницького, Ракоція, Турецького дивацу, щоб зміркувати, які се матиме наслідки. Для нас спеціально історія боярської змови, ініціатива воеводи Матвія, Логофета чи Ракоція не мають великого інтересу, і нема чого до них заглиблюватись. Головне ясно, себто що шлюб гетьманича з Лупулівною внавіс іскрою на сей запальний матеріал, десятиліттями зібраний в румунських відносинах—обоніляними інтригами на султанським дворі і в краях всіх трьох потентатів—Лупула, Басараби і Ракоція, їх податковими здривствами і різними більшими й меншими тиранствами. Кождий насторожився, сподіваючися дальших наслідків такого важного факту, і оден перед другим хапався превентивних заходів; уставляти хронологію сих заходів річ тяжка, коли не безнадійна, і для нас мало цікава.

Дуже цікаво зате було б знати, в якій мірі приложили своїх рук до цього безпосереднє оба Хмельницькі, батько і син, з своїми ближчими повірниками, як Виговський, Тетеря може ще хтось. Ми бачили вище звістку, мовляв уже підчас свого весілля Тиміш і Виговський змовлявся з Лупулом про завойованне Валахії (вище с. 481). Чи було се так, чи було пущене противниками Лупула, щоб оправдати змову і «превентивні заходи» на нього,—не можна нічого сказати. Кубаля йдучи за Гаммером бере за факт, що гетьман при кінці 1652 р. посилав посольство до Порти, віддаючи до послуг султана своє 300-тисячне військо і просячи собі від нього частини Волощини¹⁾. Гаммер іде тут за лічбою Наїми, а в ній про Волощину сказано доволі глухо і неясно. Серед подій місяця березня 1653 р. він згадує про козацьке посольство з чотирьох осіб, що привезли проханне гетьмана, аби султан зголив йому прислати барабан і корогву для походу на Польщу, і грамогу «на частину молдавських границь», і султан велів їм дати барабан і корогву, в грамоті ж potwierжено за козаками тільки права на їх власну територію, з тим щоб на молдавську територію вони не ходили. Кубаля дещо «уточниє» згадку Наїми, під впливом ріжних писань, до котрих він відкликається²⁾. Згадує звістку Енгеля³⁾—невідомо звідки саме зачерпнену, що Лупул довідавшись про пляни Хмельницького на Волощину, рішив віддати її Тимошеві, а собі здобути Валахію: сю історію він приймав за вихідний момент дальших подій⁴⁾. Але в інтересах об'єктивності добре повторити собі старі міркування редакторів *Theatrum Europaeum*: «з козацької поведінки не можна було зміркувати, чи вони хотіли вернути Волощину Лупулові, чи здобути її для старого Хмельницького, чи для Тимоша (с. 414).

Противники Лупула однодушно саме його називали автором і ініціатором всіх завойовних плянів, що мовляв змусили їх почати війну. Кравс, як ми бачили,

¹⁾ Кубаля II с. 342, Гаммер III с. 409, Наїма II с. 386. Сей текст Наїми ближче аналізував пок. Смирнов в своїй історії Криму с. 549.

²⁾ Він загально, без показання сторін, цитує тут Грондского, Шерера і Квятковського.

³⁾ *Geschichte der Moldau* с. 270. ⁴⁾ Кубаля II с. 343.

вважав се проектом Лупула: Волощина для Тимоша, Семигород для себе. Але його освітлення—пізніше. Важніше, що Ракоцій, як зараз побачимо, починаючи війну з Лупулом, пробував заховати приязні відносини з Хмельницьким, трактуючи його як непричетного до завойовних Лупулових плянів. Звертає на себе увагу ще звістка Рудавського про реляцію цісареві з Наргороду з 18 квітня, що 12 квітня прибуло туди козацьке посольство до Отоманської Порти, і в результаті його був наказ ханові, аби він свої сили рушив в поміч козакам проти Польщі, а Хмельницькому обіцяно Волощину і Валахію, як що він буде платити з них данину: на се мовляв послався підканцляр Тшебінський в меморіалі поданім німецькому соймові (с. 135). Хоча в збірках документів не знахожу такої реляції, не буду відкидати сеї звістки—досить конкретної, як бачимо. Але все таки й тут ми не знаходимо виразної ініціативи з боку самого Хмельницького що до Волощини чи до Валахії. При тім тут мова йде про час досить пізній, коли таке домагання гетьмана, як що й було, вже не могло бути причиною волоської завірюхи: похід на Волощину в тім часі був уже ухвалений у Ракоція і Басараби.

Кінець кінцем вважаю сумнівною ініціативу Хмельницького—його претензії на Волощину для себе чи для Тимоша. Мовчанье Ракоція, або нового господаря Стефана, в тих їх листах які маємо, про такий імпульс з української сторони, на мій погляд являється серйознішим аргументом против—поки ми не дістанемо якихось нових виразніших вказівок. Експансивної енергії Хмельницького боялися в румунських краях; його посвоячення з Лупулом вважалось безсумнівним прольогом якоїсь завойовної акції. Але чи він заявив які ребудь виразні претензії перед першим Тимошевим походом, се сумнівно. Лупул такі претензії виявляв здавна. Можливо, що Тиміш і гетьман їм притакували. Можливо, що Виговський, маючи пляни на булаву, вважав користним пустити Тимоша на волоську стежку, щоб відвести від булави. Але ніщо не дає нам поки що права думати, щоб дійсно чи він, чи Тиміш чи старий гетьман зараз при одруженню Тимоша чи слідом по нім—виступили з проектом завоювання Валахії чи Семигороду.

Документально історія війни за Волощину для нас починається деклараціями Ракоція, 25 березня, що ними заповідав він польському королеві і козацькому гетьманові свій похід на Лупула, за його постійні інтриги і погрози на адресу Семигороду і Валахії. Про декларації післані до Польщі я вже згадував (с. 506). До Хмельницького Ракоцій незадовго перед тим, 14 лютого врядив в посольстві своїх дворян Юрія Раца і Стефана Луца, як догадується Сіляді—для того, щоб забезпечити собі нейтральність гетьмана в молдавській війні¹⁾. 25 березня, одночасно з деклараціями висланими до короля, до Януша Радивиля й сенаторів Річнесполитої, Ракоцій вислав Хмельницькому такого листа:

Вельможний пане і вельми шановний приятелю! Які кривди явні й таємні інтриги й махінації чинив і славної пам'яті батькові нашому і нам, і сусідові нашому господареві Валахії Василь воевода Молдавії—се довго вичисляти і ми не будемо владатися в докладніше оповідання про них, бо певні, що вельможність ваша про те має повяitte. Був з ним досить тісний союз—але він його злегковажив, явно заявивши, що того союзу не тримається; приязнь нашу не раз собі на глум брав і не тільки потайні

¹⁾ Transsylvania I с. 247. З посольства 14 лютого маємо тільки листа до Виговського. Ракоцій повідомляє його, що для підтримки приязни посилася до гетьмана, в відповідь на його посольство, Georgium Racz de Teovis aulae nostrae familiarem et Stephanum Lucs de Kolosvar cancellariae notarium і просить представити їх гетьманові і всьому війську—Monum. Hung. XXIII 119.

умови робив з нашими неприятелями, на погибель нашу, але й явно загрожував нам убійством. Ще гірше поступив він з союзником нашим воеводою Валахії, не побоявшись против тісного союзу двічі наступити на нього війною; за справедливою помічю болюю кожного разу його відбито, але він знову замишляв лихо йому, а разом з ним і нам, тільки за болюю ласкою ми могли йому залобігти.

Так ми переконалися що ні союзні обов'язки, ні права приязні і сусідства нічого не значили для нього, і надуживаючи нашої терпеливості він тим сміливіше замишляв на нас тайно і явно, і нічого не лишилося нам як зброєю позбутися такого небезпечного сусіда. Сими днями поставили ми вислати против нього вельм. Януша Кемєня de Suetomenostor, радника нашого, з військом, і йому доручили повідомити про се світлиць вату. З огляду на спорідненне (Василя воеводи) з вашою світлицью і князем Радивилом, ми радо пробачили б йому все—коли б не була твердо переконані, що завернути його з стежки неспостійності і легковажності ніяк не можливо. Тому й пишемо в. вельм., щоб довідавшись від нас про стан річей за стали по стороні справедливої справи і не давали віри протилежним представленням того чоловіка або його прихильників. Сподіваємось, що ви вище поставите приязнь з нами, ніж того неспостійного чоловіка, що стояв на перешкоді нашим зносинам. Ми ж як спочатку так тепер і надалі готові йти на зустріч щирим почуттям, залляним в. вельможности і усунувши сю перешкоду підтримувати ще живіше приязні зносини ¹⁾.

Судячи з змісту сього листа Кемєнь мав вислати його вже з походу, з Волощини ²⁾. Краса підчеркує, що похід був організований в повнім секреті. На соймі що відбувся тоді в Феврварі Ракоцій не проголосив сього походу, порозумівся тільки з найбільш довіреними і впливовими людьми; в листі до матери з 13 березня він надає йому цілком пресекретний характер: «не варто чекати нападу ворога», пише він ³⁾; висловляє при тім переконання, що Хмельницький, з того часу як посвятився в Лупулом, теж і йшов в орбіту Лупулозих інтриг. Тяжко сказати супроти того, чи він сподівався вплинути на нього своїми листами? Але перше ніж його листи дійшли до Чигрина, там уже мали відомості і покляки до помочи Лупула. Павло з Алепа дає докладну дату його виходу з Яс, 10 квітня. Ще перед тим він вислав перших виступів до Чигрина. Післав також послацця до гетьманца Потоцкого—просити військовзі п мочи, 5 тис. людей ⁴⁾. З 16 квітня маємо лист Лупула вже з Хотина ⁵⁾: він перепрошує Потоцкого, що не може помогти його послаццеві Шеліговському проїхати до сілістрійського баші через Молдаву «щідчас теперішньої невогди на границях угорських і валаських», і наступу неприятельського війська «через деяких зрадників-бояр» ⁶⁾. На випадок небезпеки просив перепустити його за Дністер. Але місцеві урядники не відважались зробити сього на власну руку, і коронний гетьман і староста камінецький Петро Потоцкий—ближчий господар кршости теж вагалися в сій справі. Запитували двір, а двір теж не давав відповіди, не знаючи як бути ⁷⁾.

Але 18 квітня становивше Лупула в Хотині було, очевидно, настільки вже небезпечно під наступом угорських і волоських військ, що Петро Потоцкий, чи його урядники

¹⁾ Monumenta Hungariae XXIII с. 678—9.

²⁾ Сіляді датує його виступ 23 березнем (Transsyiv. с. 248—9), так що лист до гетьмана й інші писались ангідатюю (писані заднім числом).

³⁾ Monumenta Hungariae XXIV с. 450. ⁴⁾ Жерела XII ч. 233.

⁵⁾ Йорга Acte с. 219.

⁶⁾ В текстах Нарушевича (147 с. 119) є коротка реляція сього Шеліговського гетьманові, що він не мігши з Яс приїхати до Дунаю, мусів разом з Лупулом виїхати до Хотина, і відти до Камінця: відсилає звідси цитований лист Лупула до гетьмана, а сам буде старатися переїхати через Волощину вже під опікою нового господаря. ⁷⁾ Hurmuzaki Dokumente IX. I с. 19—20.

рішилися не чекати королевського слова на власну відповідальність пустити Лупула на польський берег, і тоді він перейшов Дністер, маючи вже на пятах неприятеля. Всі ті романтичні пригоди утечі Лупула, розповіджені вище за ріжними джерелами, мали місце не при утечі з Яс, а при утечі з Хотина, де Лупул пробув кілька днів, поки не кивув його 18 квітня. Того ж дня в Хотині вже був якийсь офіцер Кемєня, що вислав відти, 18 квітня листа, кор. гетьманові—як я думаю, з повідомленням, що прихід Кемєня не означає яких небудь ворожих замірів, і він просить не вірити воеводі Васидєві, якби він щось таке говорив ¹⁾. Таке саме оповіщення (подібне до Ракоцієвого) видав два дні перед тим, 16 квітня з Яс до Камінчан сам Кемєнь—що його похід звертається тільки против Лупула, як людини віроломної і зрадливої в відносинах до своїх сусідів ²⁾. Чотирь дні пізніше, почувши, що Лупул переходить на польську територію, він остерігає комендантів пограничних польських міст, щоб вони його не приймали, як ворога «князів трьох держав» ³⁾. Та се було запізно. Другого дня по переправі, 19 квітня, «на велику інстанцію» Лупула (мабуть підсмінену золотом з його славних скарбів, про котрі стільки говорилось і писалось) його пустили до міста, але тільки з родиною і необхідними слугами лишивши весь обоз під містом—до дальших інструкцій з-гора ⁴⁾. Тоді Кемєнь 25 квітня, перехопивши листи Хмельницьких, батька і сина, переслав їх Камінчанам на доказ того, що Лупула прийняли під свою овіку козаки. Він радив їм принаймні пильно стерігти Лупула, щоб він не втік з своїми скарбами до козаків ⁵⁾.

Завдяки тому, що листи Хмельницьких були перехоплені, ми маємо їх перед собою ⁶⁾. Вони писані в відповідь на Лупулові благання помочи, вислані ним коло 10 квітня ⁷⁾; гетьман відписує в велику п'ятницю, 18 н. с. Тиміш пише в велику суботу

¹⁾ Теки Нарушевича 147 с. 113. ²⁾ Жерела XII ч. 232. ³⁾ Тамже ч. 235.

⁴⁾ Про се оповідає недрукований лист в тихже теках Нарушевича с. 115, від камінецького урядника Конажевського до «воеводи подільського», себто гетьмана С. Потоцького з Камінця 19 квітня. Я наведу се місце: «Волоський господар не тільки свої вступився під наступом одного (мб.: нового) господаря, але і з Хотина—не можучи там відсидітись, вчорашнього дня переправився до нас. Не без великої шкоди—бо всі стада і вози боярські пограбовано під гвалтовним наступом військ семигородських і мультанських. Через ніч простояв табором під Камінцем, а сьогодні ми його, за великою інстанцією, прийняли до міста з тими, без котрих послуги він не може обійтись. Людям же його—котрих єсть кілька сот, веліли ми стояти табором під містом до дальшої декларації вашої мил. Але які заходи у нас з приводу господаря роблять старші військ семигородських і мультанських,—посилаю копії тих листів в. м.: побачивши які там обіцянки непорушного союзу з ними; зволь зважити і нас поінформувати, як нам дальше поступати, коли б вони далі хотіли вести з нами зносини».

Інакшими словами: видати їм Лупула, чи ні? В сій справі ні гетьман; ні двір не встигли дати директиви—бо самі не прийшли до певного рішення, коли тим часом Тиміш покликав уже тестя назад до Яс.

⁵⁾ Жерела XII ч. 238, Йорґа Асте с. 217.

⁶⁾ Вони заховалися в збірці Піноччі, ркп. 310 (непагін.) і в перекладах в пруським держ. архіві (витяги у Йорґи, Асте с. 216—7). Лист старого гетьмана в нім. перекладі був опублікований в Theatrum Europaeum с. 413—4.

⁷⁾ Лист гетьмана, писаний 18 н. с. квітня, 25-го був пересланий від Кемєня до Камінця; стільки ж можна покласти на дорогу листу від Лупула до Хмельницьких. Костин каже, що перший посол Лупула до Хмельницького, що міг похати ще перед 10 квітня, вернувся з дороги—вище с. 513.

вже з дороги, очевидно посилаючи листи перед собою з Лупуловим гінцем¹⁾. Я вважаю потрібним навести обидва ці листи в перекладі з польського:

Ясновельможний мости-господару земель Молдавських, мій великомилостивий пане і брате! Несподіваний напад ворогів на в. м., м.м.п., а ще більше—перозлучний звязок приятни побудив мене вдоволити мое бажанне забезпечити у всім цілість життя в. м.м.п., і хоч вороги оточують мене з стількох сторін, але я висилаю в поміч сина мого і вашої милости, м.м.п., по спроможі, з кількома тисячами. Сам я теж з тим військом Запорожським і чужоземним, яке маю на поготові, рушаю зараз на неприятелів, беручи в поміч всемогучого Бога—чей він послухає молитов наших! А коли б там не досить тих було, то хоч би й мині самому прийшлося іти з військом своїм і татарським, я того не залишу. А коли б Господь, що всім володіє, ще протягнув війну на тім місці²⁾, я в скорім часі пришлю більше військо в поміч в. м.м.п. Коли б я давніш був повідомлений про се від в.м.,м.м.п., я заобіг би тому за божою помічю. Але що ж коли так невчас відкрилися таємні наміри! Одначе не траят надії в.м.м.п., і цілком будь певен, що і до останньої небезпеки мого життя я готов стояти—як до того мене змушує моя братерська приязнь до в. мил., м.м.п. Як там рішитель справ керуватиме, будь ласкав про все мене слівцати!, а я ще раз заявляю мою готовість супроти вашої мил., м.м.пана. Затим поручаю звичайні братерські послуги ласці в. мил., м. м. п. З Чигрина, 18 квітня 1653.

Лист Тимоша (єдиний який від нього взагалі маємо):

Ясновельможний мости-господару землі Молдавської, мій велико-милостивий отче і добродію! Як уже через перших післанців моїх дав я знати в. госп. милости, так і тепер через пана Міхалецького, посла в. госп. мил. (сповіщаю), що я з місця рушив в велику суботу. Зволь в. госп. мил. вислати против мене послів своїх—де маю сходитися з в. госп. м. А затим ласці в. госп. м. себе віддаю. З Вязовка, вечером великої суботи. В. госп. мил. цілком жячливий син і слуга Тимош Хмельвицький гетьман(яч) вій(ська) Запа(розького) рукою своєю.

Про се московський піддячий Фомин записав потім таке оповідання гетьмана на авдієнції 17 (27) серпня:

«Сього року вигнав з герода Яс волоського господаря князя Василя його підданий, догофер Стефан Георгіца³⁾, змовившись з Волохами, Мунтянами і Уграми, і став господарем на його місце. Князь Василь з жінкою й дітьми втік до Камінця, і великої суботи прийшла від нього вість до мого сина Тимофія, щоб він ішов до нього з військом в поміч. Тимофій зібрав військо і пішов походом на Волоську землю. Зійшовши з своїм тестем кн. Василем землею Волоську повуювали, людей побили; той Георгіца втік, і Тимофій посадив свого тестя знову господарем у Ясах. Після того Тимофій пішов війною на Угрів; але Волохи, що були з ним, йому зрадили, і Угри Тимофія побили.

«Після того Тимофій пішов до дому, а князь Василь лишився в Ясах. Але Волохи згодом зрадили й князеві Василеві та взяли собі на господарство того Стефана Георгіцу, а князь Василь утік з Волоської землі до Чигрина, до мене. Жив у мене в Суботіві, а жінка князя Василя з дітьми втікла з Яс до містечка Сочави, сім днів дороги від Яс. Василь же прийшовши до мене став просити, щоб я дав йому козаків на його кошті—іти війною на Георгіцу і на Волохів. Два тижні тому (себто 13 серпня н. с.) вирядив я сина свого Тимофія з князем Василем на Волоську землю,

¹⁾ Як побачимо зараз далі, гетьман в розмові з Фоминим сказав, що Тимош дістав вісти від Лупула великої суботи. В дійсности на велику суботу він мабуть уже рушив в похід, але в кождім разі, в вел. п'ятницю вже знав про катастрофу.

²⁾ A iezeliby tesz Pan Bog... tego placu iszcznie do wojny iaki czas przedluzu wyraz неясний—чи се гетьман говорить про молдавський театр війни, чи свій власний. В нім. перекладі ся фраза унущена—мабуть через її незрозумілість.

³⁾ В ориг. помилково: Геґоріца, Георіца.

і з ними козацького війська, пішого і кінного. 20 тисяч. Та ще в дорозі під Кад-ниболотом за Корсунем зійшовся з ними ногайський мурза Оксакал з 2 тис. Ногайських Татар, і господар Васкль наняв їх, і так пішли всі ва Волоську землю.

«Перейшовши Дністер, через пустий городок Сороку прийшли до села Цинилова, мило за Дністром—тут стояла застава волоська: Волохи, Мутяни і Ляхи, зо 2 тисячи. Волоський господар і Тимофій Хмельницький з козаками і Татарами напали на них і заставши сонних, багато побили, а декотрих в полон забрали,—мало котрі втікли; забравих живцем послали миві язиками. А Тимофій з військом і Татарами пішов до Сучави—визволати тещу свою з дітьми, та на Георіцу, а тещя свого ливив в мойй землі¹⁾, в городі Рашкові. Сподіваюся в скорім часі вісти від сина, що він там зробить з Волохами»²⁾.

Перехоплені листи Хмельницьких послужили осторогою для нових хазяїв Волощини, і зараз по тім, 26 квітня³⁾ ми маємо лист воеводи Стефана до Стап. Лянкоронського, одного з пограничних магнатів (тепер воеводи руського), з запевненням, що він візьме свої способи против заповідженого наступу Тимошка—за котрим, мовляв, треба сподіватись і наступу гетьмана, по тім як він упорається з Поляками—як то заповідає в своїм листі до Лупула. «Ми теж не спимо, і виправивши тепер на берег своє військо, приготуємо з п. Кеменем, Бог дасть, за тиждень більшу силу, а кільканадцять тисяч доброго війська сподіваємся від й. м. господаря мультанського». Висловлює побажання, щоб і Поляки взяли участь в сій боротьбі з спільним ворогом, та добре щільнували замислів «лукавого неутраліста», себто Лупула,—«бо як він якоюсь штукаю вислизне

¹⁾ «в его, гетмановъ земля»—цікавий вираз!

²⁾ Акты ЮЗР III с. 502—3, я перевозжу се оповідане з третьої особи на першу. Небезітересне оповіданне якогось Могилівця, що був за торговими справами в Сороці в момент Тимошевого наступу: «В Волоській землі Волохи вибрали нового господаря, а попереднього, Василя, з господарства прогнали, тому що він з Хмельницьким посвоячився («в сватовствѣ»). Хотіли відвести до турецького царя, але він утік до Польщі. Тоді гетьмана Хмельницького син Тиміш обстав за свого тещя, з козаками й Ногайськими Татарами. Здобув город Сороку і людей всіх витято. Тиміш став обозом в Сороці і хоче наоколо Сороки робити окопи». Вістуня разом з иншими Могилівцями при тім пограбовано, і він, очевидно, від сеї біди в Сороки втік, і про дальше міг сказати тільки, що Тиміш з Сороки хоче йти на Яси. Акты Моск. гос. II с. 320.

Козаки, що прийшли на Тор варити сіль, оповідали в травні валуїським станічникам: Сього року після великоднього тижня ходив Тимофій, син Богдана Хмельницького з своїм військом, з Запорозькими козаками за ріку Дунай (!) против угорського короля, за тещя свого, волоського князя. Ходили з Тимофієм два полковники з козаками, та два кримські царевичі з кримськими й ногайськими людьми, і за городом Молдавою (!) вони побили багато угорських людей. А був у них бій з угорським королем тому, що угорський король хотів людей волоського князя привести в свою віру і йти в поміч польському королеві й Ляхам (против козаків, очевидно).—Там же с. 322. Ріжні недокладности сього оповідання треба покласти мабуть на рахунок не стільки козаків-солянників, скільки валуїськи станічників, що були післані до них на розвіді і потім переповідали сю історію перед воеводою в Яблониці; оден з них був звісний уже нам отаман Сидір Забабурин.

³⁾ Ян Кемень відіслав перехоплені листи до Камінця 25 квітня, воевода писав другого дня.

з Камінця, то неминучо приведе Корону Польську до всякого змішання—як показують листи Хмельницького до нього¹⁾.

Але Тиміш не дав противникам часу приготуватися до відпору! Слідом за своїми листами, спішно висланими наперед, він поспів з своїм військом в яких небудь 6—7 днів на молдавську границю. Кутнарський каже, що з ними був Богун і Глух, полковник уманський²⁾,—коли так, то багато в організації цього ефективного походу можна покласти на долю Богуна; але очевидно і Тиміш не був у нім лялькою. Навпаки, се інтєресно, що в усіх реляціях не полковники, а він являється властивою фігурою. Молодий гетьманич показав себе. Могла Лупулова двірня закидати йому невмовність і незнання чи легковаження панських манер, але де-що він умів. Його похід на поміч тестеві пройшов з швидкістю цікльону. За оден день він з Чигрина опинився за 100 кілометрів у Вязовку, як бачимо з дати його листу. Потім переїзжі Греки стріли його під Корсунем—се ввазує його дорогу. Оповідання Могилівців ілюструє перехід через Дністер на Молдаву: Тиміш війшов до Сороки, побив Стефанову залого і став обозем. Відси рушив на Яси і розбивши висланий против нього відділ військ, 30 квітня став над Прутом, в млі від Стефанового обозу³⁾. Другого дня вдосвіта наступив на неприятеля. Стефан і Кемєнь виступили против—але не могли витримати козацького наступу і почали спішно відступати. Козаки наїрали далі, на переправі через річку Жіжню сильно погромили їх військо, і побачивши таке Кемєнь не рішився боронити Яс, щоб цілком не страпити свого війська, а взявши з собою Стефана, став тікати за Карпати. Волоцьке ж військо Стефана побачивши се пустилось і собі навтіки, кому куди було ближче. «Не по вояцки, а по жидівськи тримались, і хоч не ставилися против козаків, а як жиди утікали, але до дому не всі вернулись, лишивши на місці 20 тис.» (!)—пише П. Потоцький на підставі звідолення цього посланця, що був очевидцем сеї битви⁴⁾. 2 травня Тиміш був в Ясах, і вислав Лупулового конюшого, що був при нім, до свого тестя з оповіщенням про «очищення» Молдави, заклинаючи його прибувати до Яс і приймати владу напово. Так оповідає в своїй реляції королеві про таку блискучу зміну обставин секретар Лупула Кутнарський⁵⁾.

¹⁾ Жерела XII ч. 239, з оригіналу польського коронного архиву, що був тоді в моск. архіві загр. справ.

²⁾ Як побачимо далі (с. 538), Хмельницький казав, що з Тимошем на Волощині були два полковники. Кутнарський в своїй реляції королеві каже, що гетьман вислав з Тимошем «Богуна, Глуха з полком уманським, Носача з полком браславським і четвертого полковника корсунського» (Жерела XII с. 204). Може бути так, що Хмельницький розумів двох мобілізованих полковників, що мав при собі: прилучького, Носача і корсунського, а Богунів і Глухові дав наказ прилучитись до експедиції як пограничним полковникам.

³⁾ Ся дата в листуванні Ракоціів, XXIV стр. 453, Trans. с. 249. В реляції Лупула з 3 травня (Acte с. 220) Тиміш 1 травня переходить Прут і дає битву, 2 травня Стефан тікає з Яс.

⁴⁾ Theatrum Europaeum с. 414.

⁵⁾ Жерела XII ч. 247. Ракоцій так інформував палатина угорського про се фіяско, 21 травня: «Лупул діставши від козаків деяку поміч, з нею пішов на Молдаву, щоб вернути собі владу, і насамперед став табором під Ясами. Януш Кемєнь, не сподіваючись більше ніякої небезпеки, відіслав більшу частину свого війська в Молдаві до Семигороду, і лишився в Молдаві ільки з 600 кінноти. Довідавши ся про наступ неприятеля, він хотів йому

Протягом одного місяця марш на Молдаву Кемєня і контрмарш Тимоша з Чигрина се дійсно операція не аби яка. За два тяжкі поспіги з Чигрина до Яс, і вигнати семигородського посаження—*tour de force* високої марки, що мусіла зробити сильне вражіння. Незвичайно заїмпонувало всім, що козацький гетьман, сам загрожений польським військом, не побоявся вирвати з своїх рядів і кинути в таку далеку і ризиковну експедицію значний корпус, і сей корпус під носом ворожого польського війська пройшов на Молдаву і так блискучо погромив семигородсько-волосько-молдавську коаліцію. Престиж Козацтва піднісся знов незвичайно високо. Після сього від него можна було всього сподіватись—бо все йому було можливе.

Підканцлер Тішебіцький в своїй записці поданій німецькому соймові місяць пізніш так підчеркує се вражіння:

«Нераз уже поясняв Я. кор. вел., що війна з козаками і Татарами не тільки загрожує загиблллю Польщі, але стигає величезну небезпеку і на провінції імперії, і на них упаде вся буря, коли виснажені вже сили Польщі не зможуть відбивати таку силу ворогів. Бо й справді не можуть—з огляду на нечислимє множество сих варварів й бунтівників, що переходить за 300 тисяч (!). Коли буде побите і те військо, що ще лишилося—не буде ніякої надії на ратунок. Во в Польщі нема гір, ніяких твердинь і передових укріплень, які могли б затримати неприятеля, тому ясно, що вся та небезпека і подібні ж нещастя, які тепер терплять Корона Польська, впадуть на провінції царські і всю імперію. Тепер небезпека ся ще збільшилася з перемогою бунтівників (козаків) на Волощині, кодя 10 тисяч козаків побито легко, з першого ж наступу 30 тисячне військо Ракоція, воеводи Валахії і нового господаря Волощини. Треба по-перше міркувати, яка то величезна козацька сила—васкільки більша від попередніх років, коли вони відважилися свої сили розділити на двоє—чого иншими роками не робили. По друге—що сей неприятель буде ще безоглядніший, відбацьорений новою побідю. По третє—переможений Ракоцій і воевода Валахії, бачучи слабосилість Польщі, безсумніву, ратуючи себе віддуть в порозуміння з Хмельницьким против короля і Корони.

Ніколи козаки і Татари не вдовольяться, завоювавши Польщу, але впадуть у сі провінції, які їм найближчі. На початку війни козаки говорили, що вони воювали тільки за своє визволення, і тоді самі воеводи Семигорода, Валахії і Волощини тішилися, що Польща нищиться такою війною. І от тепер ті ж козаки напали на Волощину, цілком не оглядаючися на царя турецького... Так вони покладаються на свої сили! Уже і на Семигород грозять походом—і тепер уже, хоч і запізно, ті князі жалують, що не прилучили своїх сил до королівських від початку, щоб запобігти такому лиху. І як тут можна сподіватись, щоб сі татарські й козацькі народи—хвижі і сміливі одні й другі—не напали й на Німецьчину, а перед усім на дідичні володіння царські: Моравію, Шлезк, Богемію, а особливо Угорщину, найближчу до Русь і инших провінцій Польщі, а також на Мархію (Бранденбург) і Поморе. Не буду нагадувати старі приклади Гуннів, Готів, Вандалів, що так страшенно знищили

по можности противстати, і взявши з собою нововибраного господаря і молдавське військо, пішов на ворогів. Але неприятель, довідавшись про невеликі їх сили, сміливо напав на них, і хоч не прийшло до загального бою, але молдавське військо—в котрім було багато бунтів і зради, спішно відступило, і коли б не обстало те невеличке військо Я. Кемєня, все молдавське військо і сам той нововибраний воевода попав би в велику небезпеку. Але з огляду на своє мале число воно не могло міряться в сильнішим неприятелем і мусіло відступити рятуючи себе і нового воеводу. Від неприятельскої зброї в семигородським війську і десятюх не згинуло, але таких що потонули в водах—які були незвичайно розлилися, і від голоду погинули, або подекуди селянами позабивані,—таких до сотні рахувалось».—Жерела XII ч. 251.

й опанували Германію, Італію, Іспанію. Татари й козаки до них подібні, і з огляду на їх величезне множество нема чого сподіватись від них лішого—коли не дасться їм швидко одсіч. З Польщі такий легкий приступ до Шлезку і Богемії, що не тільки до Одрі, але й до самої Лаби можна дійти легко і без труду. Так само від Кракова до Відня—ні гори, ні твердині не боронять Шлезк і Моравію від Польщі. А який легкий приступ з Русі й інших частин Польщі до Угорщини—показав 1594 рік, коли Татари легковажали собі малу скількість Поляків, що боронили їм перехід, пройшли через Русь в поміч Туркам, і два літа там пробули ¹⁾).

Одержавши від Тимоша вісти про побіду над військом воеводи Стефана і евакуацію Яс, Лупул заспівив вертати до своєї столиці. Польській адміністрації було неясно чи раз пустивши його на польську територію, годиться його пускати назад за границю? Але що твердих інструкцій від уряду в сій справі не було, а Лупул, очевидно, аргументував на кождім кроці золотом, тож кінець кінцем робив, що хотів. До того ж він був nobілітований шляхтич Кюрони Польської, і при високих повяттях шляхетської свободи ніяково було братам шляхтичам обмежувати його свободу рухів. Маємо з 3 червня його лист з Жванця—він повідомляє Петра Потоцького, камінецького старосту, що отримав лист від зятя про побіду і утечу Стефана, і вибирається завтра до Хотина, а жінку просить вислати з Камінця за ним. Другого дня він дійсно пише королеві вже з Хотина, дякує за прислану амуніцію і прихильні поради, і почувши свій ґрунт під ногами вертається до справ перерваних його утечею з Волошини: до даного йому доручення посередничати у Хмельницького. Обіцяє переслати Хмельницькому королівські пропозиції, а зараз—побачивши Тимоша в Ясах, говорити з ним в справах замирення з Польщею. Те ж саме писав Кутнарский додаючи згадані вже вище свої скептичні міркування про можливість домовитися до чогось з козаками. Він і господар підчеркували свою незмінну, ніскільки не порушену останніми подіями вірність Польщі й її інтересам, бажання використати свої звязки з козаками в інтересах Польщі,—тим часом як Ракоцій з Басарабою не хочуть польсько-українського замирення: бояться, що тоді козацькі сили звернуться против них, і Лупул з козаками здобуватиме Валахію і т. д. ²⁾).

Але маємо й таке оповідання, ніби то зі слів козацьких бранців: Лупул вприсовся до Камінця за порозумінням з Хмельницьким, щоб потім випустити туди козаків, помогти заводити Камінцем («М.шкай в Камінці, аж поки ми прийдемо—тоді нас туди випусти») ³⁾).

¹⁾ Маємо два друковані варіанти сеї записки, але обидва мабуть скорочені: старий текст Рудавського, с. 134, що поясняє при тім: *visitant legationis refero, quam ipsemet (Тшебіцький) Ratisbona tum vulgaverat, vel ab ipso conceptam, і новий витяг д-ра Кордуби з оригіналу віденського державного архіву (Жерела XII с. 227—8); я збираю з обих.*

²⁾ Жерела т. XII ч. 242, 244—7; і цитована реляція П. Потоцького С. Потоцькому (гетьману) в 7 травня в *Theatrum Europaeum* с. 414. Виникає питання: подоріж Кутнарського до Берестя, що агадується в сих листах, і переказане через нього дорученне трактовання з Хмельницьким—се те що дане було ще на соймї, чи Кутнарский після волоської катастрофи їздив ще вдруге, і про сю другу подорож тут мова? Я думаю, що на другу подоріж тут нема місця; Кутнарский забавившись в Берестю, застав Лупула в Камінці, а пише про все, що сталось, сумарично тепер, коли справи обернулися знов на його користь.

³⁾ *Theatrum Europaeum* с. 414.

Польські політики не поспівали за кінофільмовими змінами в волоських подіях. Дозвіл на в'їзд до Польщі, котрого Лупул даремно чекав стоячи під мурами Камініця, він одержав уже після повороту до Яс, і дякує звіти за королівські запити загодувати до Польщі з своїм двором—коли йому вдалося щасливо видостатися з польської гостинності¹⁾. Тепер коли йому пощастило вернутися до Волощини, з ріжвих боків лунали жалі, що його випущено з Камініця. Не кажучи про Ракоція який гірко дорікав за се королеві, і грозив, що коли Польща далі буде підтримувати таким чином Лупула, то се дуже прохолодить відносини до неї у нього, Ракоція²⁾,—ріжкі сенатори і достойники також висловляли завізнені жалі, що Лупула з його скарбами пустили свобідно за кордон³⁾. Серед таких балачок, польська політика не могла знайти твердої лінії—чи вважати Лупула далі за союзника Польщі, яким він був досі і справді хотів бути далі, та використовувати в інтересах Річчосполитої його звязки з Хмельницькими—як то він пропонував? чи трактувати його надалі як козацького спільника, і скористати з помочи Ракоція та його союзників против козаців, як то їм пропонував Ракоцій?

Радивши цілою силою відстоювали першу лінію. Гетьман С. Потоцький на прохання господаря дати йому військову поміч, відіслав його по поміч до Хмельницького як свояка, а королеві радив триматися нового господаря і його союзників⁴⁾. Король рішучо схилився до союзу з Ракоцієм, і пок. Кубяля, як я вже сказав, вважав непростимою помилкою сей союз, і всю політику короля в Молдавським епізоді—не розважною і незвичайною шкідливою для Польщі⁵⁾. Але в оправданне короля треба сказати не тільки те, що він мав всякі причини завзятися на Хмельницького за його останні вчинки і хотів його за всяку ціну зломити і під ноги взяти,—а міг мати й доволі оправдані надії знейтралізувати сям союзом небезпечні для Польщі і цілої католицької ліги замисли Ракоція на польську корону, на польські провінції, на протестантсько-православний союз і т. д.

В сій справі він звертався з запитаннями до коронних сенаторів, що не приїхали були до Берестя, особливо до біскупів, котрих не було майже нікого. Посилаючи копії листів Ракоція, Кеменя, Георгіци-Стефана і відповіді на них—те що сам король відписав Ракоцієві, і що з його доручення мав відписати Стефанові воевода Лянцкоронський а Кеменеві П. Потоцький, король викладав свою гадку—що належить в повній мірі вико-

¹⁾ Жерела XII ч. 243, на жаль тільки витяг з оригінала Кор. Архиву. Дата 3-го травня для Яс не годиться, одно з двох—або се помилка замість 7 або 8, або Лупул згадав про Яси для більшої поваги, хоч іще не вернувся туди.

²⁾ Тамже с. 215.

³⁾ Восвода руський Лянцкоронський згадував в листі 16 червня: «Я лишаясь при давній моїй гадці—що не треба було пускати господаря з Камініця»—зб. Піноччі 310.

⁴⁾ «Господаря волоського... вчора посол дуже мене просив, щоб я поратував його п'ятьма тисячами людей; відповів я йому, що поміч від Річчосполитої не може бути йому дана, поки в ній не загаситься внутрішній огонь, і раджу йому вдатися до Хмельницького, аби його ратував з огляду на свояцтво» (Далі про перехоплені листи Хмельницьких до господаря і віддозви Кеменя й його товаришів). «В сім стані річей пишу до й к. м., аби побажання бувшого господаря відложив до кращих часів, а з новим і з тими провінціями, що мають готове військо, аби ввійшов в союз». Лист до примаса в-під Буська 2 травня. Збірка Піноччі 310, нім. переклад з пруського державного архиву у Йорги, Acte с. 219.

⁵⁾ Szkice II с. 388.

прислати сі пропозиції помочи і спільної акції против козаків і Татар. Во він сподівався, що союз з Ракоцієм змусить обох господарів: Васарабу і Стефана взяти дієльну участь в боротьбі з Хмельницьким, прислати свої контингенти до преествованого посполитого рушення і т. д. Питав гадки в сії справі, і зокрема ставив питання: Чи не годилось би зараз післати послів до Ракоція і зложити з ним союз, гарантувавши йому безпечність з боку цесаря, щоб він міг всі свої сили обернути против козаків і Татар? Чи не відновити лених відносин з господадями Молдавії й Валахії, що існували колись?

До королівської анкети подаво супровідний лист канцлера—той ставив питання про способи забезпечити оборону Річпосполитої і висував можливість—на сю мету скористати з військ союзників: Ракоція, Васараби і нового господаря Стефана. Вказував на підозрілу поведінку Лунула, що очевидно не може рішитися, котрої йому сторони триматися: польської чи козацької? Вважючи на його давнїшу зичливість і на надале йому польське героїанство («індігенат») належало б його підтримувати,—але не так, щоб задля сього відкидати союз з Ракоцієм. Отже як поступати з ними?

Маємо сей лист адресований до біскупа кувявського, і його відповідь на питання про пропозицію союзу, conjunctio armorum з Ракоцієм і його союзниками. Біскуп ставиться дуже скептично до всяких звязків з чужими державами: на його погляд, історичні факти доводять, що Польща не виходила добре на таких звязках. Він вказує на небезпечку війни з Турками, що може накликати на Польщу союз з Ракоцієм; але признає, що Лунул так поводився останніми часами незгольно і підозріло: не просив у короля вступу до Польщі і до Камінця. Признає користи від спільного наступу з Ракоцієм і його союзниками против козаків,—радить тільки всякі обережности при договорі: забезпечити його з обох сторін солідними заставами, і добре порозумітись з цесарем, як зверхником Ракоція, щоб се не нарушило добрих відносин з ним¹⁾.

Такі обережні і повні застережень були мабуть гадки багатьох сенаторів, і супроти того король не рішився йти на якїсь формальні союзи, трактати, протекторати і т. д. На кінець травня він скликав до Варшави сенаторську нараду, яка очевидно так само висловилася против яких небудь далеко ідучих з'обовязань. Крім усього иншого належало далі ходити обережно коло Радивиля, хоча чи витягнути литовське військо на український театр війни²⁾,—а він далі твердо стояв при своїм тесті, вислав своїх людей до Ракоція, щоб помирити його з Лунулом³⁾, і очевидно так само вкивав усіх своїх впливів на королівськїм дворі, щоб настроїти його можливо прихильно для нього. Тому замість формальних трактатів з Ракоцієм і його союзниками ухвалено тільки фактичну воєнну кооперацію. Висланий від гетьмана Потоцького до Ракоція стражник коронний Яскульський мав повідомити про се Ракоція і уставити моменти сеї обшійної помочи, відкладаючи формальний союз пізнішим посольствам. Гетьман обіцяв поставити частину свого війська над Дністром, під Могилевим і Сороками, щоб загородити дорогу козакам, тим часом як Ракоцій мав їх атакувати від себе⁴⁾.

¹⁾ Обіжники короля і канцлера і відповідь біскупа кувявського в додатках у Кубалі II с. 402—4. ²⁾ Про сей пункт варшавських нарад в реляції нунція з 1 червня, Жерела XVI с. 176. ³⁾ Жерела XII с. 128.

⁴⁾ Повідомлення Ракоція Потоцькому про приїзд Яскульського, 10 червня, в Жерелах ч. 262. Під ч. 263 його писана відповідь на пропозиції Потоцького з того ж дня, з оригіналу Кор. Архиву (теж саме з копії в Transsylvania I с. 262); під ч. 255, без дати переказано зміст переговорів; під ч. 271 відповідь Ракоція на відповідь Потоцького про сі пропозиції, з 24 червня, переклад,—латинський оригінал в Transsylv. с. 265 (тут дата, котрої бракує при ч. 271).

Для відповідного оброблення політичної опінії старанно ширились і мабуть таки сяжно перебільшувались поголоски про «тиранський режим» Тимоша і його розправи з волоською опозицією. Нунцій найповніш вичисляє сі історії і легенди в своїй депеші з 14 червня: Тиміш з власної руки вбив Лупулового секретаря Кутнарского, за те що той про все доносив Полякам. Самого господаря з його скарбами він тримає під пильним доглядом і сторожею, так що той став в'язнем в його руках, і не раз він грозить йому смертю. Велів стати військового писаря козацького, за те тільки що той радив не приятелювати з Татарами,—бо вони бажать тільки з року на рік пустошити край, не журачися ні тим щоб довести до кіпця війну ані забезпечити інтереси козацтва. Потім велів стати одного старшину і кількох своїх близьких, за те що вони не стримали його, коли він велів стати Кутнарского, а коли ті оправдувалися, що не заслужили сеї кари, він сказав: «Я був годі п'яний, а ви повинні були мене стримати, і за те будете покарані!»).

Ся історія, як Тиміш порубав когось з старшини, має мабуть щось реальне під собою, і широко популяризувалася як акт оскарження не тільки против нього, але й против родини Хмельницьких і їх камаріллі, против старшинського засилля і пихи—в такім аспекті мусимо розуміти оповідання про сю пригуду Д. Виговського й ин. (нижче с. 539 дд). Найширше спинається на нім Мирон Костин, ілюструючи ним безглузду поведінку Тимоша, що загубила похід на Мунтенію і привела таким чином до останнього упадку Лупула. Я наведу це тут:

Перед походом на Мунтенію згинув в Ясах польський писар Котнаровский, людина дуже солідна, що мала довіре Василя Лупула воеводи. Згинув з руки Тимоша—бо се був тиран, чоловік дикий, без страху божого; він приченився до Котнаровского, що він Лях і намовляв Лупула не віддавати доньки за нього, Тимша. Одного разу він Тиміш, попрось воев. Василя, щоб він прислав до нього Котнаровского, бо йому потрібен. Нічого не підозрівачи воевода післав його до Галатського монастиря, а тим з наказу Тимоша вже чекали його козаки, наготовивші шаблі. Тиміш зачав з ним сварку, і коли Котнаровский виходив, козаки кинулися на нього і немилосердно зарубали на смерть, без усякої причини з його сторони. Як Василь воевода довідався про се вбивство, трохи не отруївся з жалю. Тиміш же хотів так само розправитися з дворником Томою і вістерником Йордакі—з тих самих мотивів що вони як і Котнаровский намовляли Василя воеводу не віддавати за нього Роксанди. Ті нещасливі бояре благали, щоб воевода пустив їх до дому, але воевода не згоджувався, тільки велів переказати затеві, що краще йому, Василеві, не жити ніж

1) Жерела XVI с. 177—8 (Hurm. IX. I с. 22); про смерть секретаря волоського господаря, задану сином Хмельницького з власної руки, перед тим ще в депеші з 26 травня: «але син (Хмельницького) оправдується, що він зробив з наказу батька» (с. 174). Гетьман Потоцкий так оповідає сю історію з слів вістерникового сина, присланого до нього з листами від Лупула. Тиміш попросив Лупула, щоб прислав до нього Кутнарского для розмови в деяких важних справах, і той його зараз прислав разом з провідником. Коли по розмові Кутнарский вже відходив, Тиміш завернув його і сказав: «Отже, друже—чи ти посол чи секретар польського короля?» Той став виправдуватися, що все що він робив, робив з волі і наказу свого пана, господаря. Але Тиміш витяг шаблю і відтяв йому голову, а того провідника добре побито. Коли в тиждень потім Тиміш прийшов до тестя поблагословитися в похід на Мунтенію, і побачив, який він засмучений і схвильований, почав виправдуватися, що він не міг инакше зробити, бо батько виравно йому наказав і загрозив, що коли він Кутнарского не вб'є, буде мати за се кару від нього.—Асте с. 221, лист Потоцкого з 19 травня.

бачити в такій небезпечі бояр, що користувалися його повним довірем. Яку охоту матимуть інші бояре йому служити в таких разі? (332).

В поході на Мунтенію серед старшини були Богун (Bohul) і Носач (Nosaci), звисні полковники, заслужені козаки, і одного разу без всякої причини—за одно тільки слово, сказане Богуном на раді, Тимуш затяв шаблею в плече Богуна і задав йому таку рану, що той підчас цілого походу мав руку завязану: така дика була Тимошева вдача! Ніхто з подковників не важився ні слова сказати йому, як краще покермувати походом, і з такої поведінки Тимуша—чоловіка молодого і недосвідченого, можна було знати, що з його проводу нічого путного не буде (333).

Постать гетьманича не переставала займати увагу і служити темою ріжних легенд і фантазій як далі побачимо. Але що й козаки і Лупулові партизани сильно погуляли над причетними до перевороту, се розуміється, вповні правдоподібно, і при тім козаки дійсно могли зводити рахунки на дві сторони: і з противниками Лупула і з прихильниками польської орієнтації. Чимало від сих езекуцій повтікало не тільки до Валахії й Семигороду, але й до Царгороду, агітуючи тут проти Лупула й козаків. «Не можна досить розповісти»—пише царгородський резидент цісареві в листі—«як тирансько і варварсько поведився молодий Хмельницький по першій своїй приході до Молдавії з бідними людьми, навіть з жінками і дітьми. Лупул багато велів повбивати, але багато повтікало й сюди до Константінополя, і переходуються тут, сподіваючись іменем краю, разом з Волохами і Семигородцями добитися, щоб Лупула відставлено»¹⁾.

Ракоцій при тім вів подвійну гру. Стараючись розбити приязнь Польщі до Лупула, посилався на його союз з козаччиною і радив Полякам в ніякім разі більш не випускати його з рук, коли б він знову їм попався. Заразом лякав Порту союзом Лупула з козаками і Поляками против Туреччини: використовуючи звязки Лупула з польськими кругами і їх нерішуче становище супроти нього, поясняв, що Лупул за згодою Польщі мирить її з козаками, а заразом веде зносини з цісарем німецьким, з німецькими князями—вислав свого чоловіка на імперський сойм, а остаточно мета того всього має бути війна з Туреччиною²⁾. Полякам же хвалився своєю ширістю—що він не прийняв козацьких послів, як ті прийшли до нього (мабуть 20 червня), тільки казав віддати листи, ними принесені—і копії сих листів переслав на доказ своєї ширости гетьманові Потоцькому. А при тій okazji ще раз нарікав, що Поляки натворили всеї тої біді тим що випустили Лупула³⁾.

Хмельницький і Лупул платили тою ж самою монетою, стараючись представити в можливо підозрілім і небезпечнім для Порту світлі виступ Ракоція против Лупула і його несподіваний, в звязку з сим, союз з Польщею. З козацьким посольством, що прибуло до Царгороду 12 червня (значить виславе було не пізніш 20-х чисел травня) приїхав якийсь польський шляхтич, на жаль не названий на імя—привезений на те щоб посвідчити перед диваном, як чоловік втаємничений у польські секрети. Він називав себе сенатором і впливовим дорадником короля і викривав, що ся нова спілка Ракоція з Польщею тільки в першій момент звертається против козаків і Татар, а поборовши їх має звернутися против Туреччини,—тому шукає підтримки німецького цісаря і князів. Австрійський резидент догадувався, що се мабуть Лупулова штука—що

¹⁾ Реляція, на жаль в скороченню, в Жерелах XII с. 237, тамже с. 241: Матій, Ракоцій und das Land Moldau—себто молдавські бояре, «рішучо не хочуть більше Лупула». ²⁾ Донесення цісарського резидента в Царгороді з 2 червня і листи Ракоція до будимського баші з 30 червня—Жерела XII ч. 258, 259, 269. ³⁾ Жерела XII с. 235—Acte с. 226.

се він того шляхтича вишукав і натаскав; але, мовляв, його самозванство відкрилося—що се звичайний слуга, і віяких політичних секретів не знає, і в останнім рахунку сей інцидент не послужив на користь Лупулові¹⁾.

Диван взагалі не знав, яку йому лінію взяти в сих справах. Що його васалі на власну руку, не питаючись дозволу, зачали між собою війну, се був неприемний інцидент. Що у них виявилися значні військові сили, так що злучившись разом, вони могли бути сильно небезпечні для самої Порти, се було ще неприемніше. З сього погляду об'єднання всіх трьох васальних князівств під проводом Ракоція було комбінацією недопустимою. Але й Лупулова комбінація викликала сумніви. Головно, що сили Туреччини були звязані іншими операціями, і вона не могла взяти справу в свої руки, себто післати на Дунай досить сильне військо, щоб навести «спасительний страх» і зліквідувати сю усобицю. При тім вона не хотіла образити козаків, дорожачи завязаними відносинами, що забезпечували їй—що найменше—спокій на Чорнім морі. Великий візир сприяв Лупулові—чи його золоту, се трудно розділити. Натомість сілістрійський баша, що був сторожем інтересів Туреччини на Дунаю, був рішучим ворогом Лупула, і всяко старався настроїти диван против нього. Були і в Царгороді прихильники нового молдавського воеводи, які підтримували скарги його і воеводи Матія на страшні спустошення, які починив Лупул з своїми союзниками козаками в Волощині і Валахії, вноваючи на підтримку великого візира. Серед ріжного добра захопленого в Лупуловім таборі під Торговищем 27 травня, нібито знайшовся лист великого візира до Лупула: мовляв візир писав Лупулові, що він може сміливо йти на Валахію і вигнати звідти зрадника Матія. Сей лист воевода Матій переслав великому муфтієві, з таким коментарієм, що завдяки спустошенням, заподіяним в Валахії Лупулом і козаками, край сорок літ не зможе прийти до себе. Муфтії показав сей лист великому візирюві, той відрікався від сього листа, і казав, що ніколи чогось подібного не дозволяв Лупулові. Одержавши від Лупула відомости про його щасливий поворот до своєї столиці, диван вислав з його агентом трьох своїх післанців, щоб потвердити його на господарстві, а до Матія і Ракоція були післані листи, щоб вони вивели свої війська з Волощини і на будуче жили в згоді з Лупулом; татарському ханові наказано, щоб далі підтримував його. Все се, очевидно, було ділом вел. візира; але одержавши відомість про побіду Матія під Торговищем, післав він і йому поздоровлення²⁾.

Про посольство Хмельницького до Порти, вислане весною, Бурлій і Мужилівський оповідали—за тими вістями, що прийшли з гетьманського табору в перших днях липня, що сих послів—вони називають їх «Самойлом та Жегунсм» (Самійло Богданович з якимсь товаришом)—султан «засадил и к гетьману их не отпустил», за спустошення пороблені Тимошем на Молдаві. «Мабуть буде за се війна султана з гетьманом», завважали вони в сього неводу, і додавали, що козаки сеї війни не бояться, покладаючися на царя і сподіваючись підтримки хана на випадок того конфлікту (л. 47). Відгомін напруження—але гоно мабуть не потривало довго. Потім маємо таке оповідання австрійського резидента про козацьких послів. Вони приїхали до Царгорода 12 червня³⁾, привезли в кайданах вищезгаданого квазі-сенатора, як почесний дарунок султанові, щоб поінформувати його про ворожі замисли Польщі, і просили іменем гетьмана

¹⁾ Жерела XII ч. 267 і 270.

²⁾ Донесення резидента Ренієра—Жерела XII с. 217—8, 222, 229.

³⁾ Коли ся дата вірна, то се додаткова присилка, після посольства Самійла, а дата має вигляд дуже докладної.

і війська, аби султан вислав до короля свого посла з заявою, що козаки стали підданими султана, тому Польща аби їх не зачіпала, инакше султан виступить в їх обороні. Просили також наказати ханові, щоб він ідучи в поміч козакам, не дозволяв своїй Орді вищити українські землі й забирати ясир¹⁾. Очевидно, були також доручення в волооській справі; ціле посольство мало характер дипломатичної підтримки волооської кампанії Тимоша.

Правдоподібно, про се ж весняне посольство пише Грек Фома з Царгороду 1 (11) серпня: «Візир сказав козакам: Пощо приходили вони на Мультанську і Молдавську землю і поруйнували султанові краї? І ті відповіли, що винуваті ті, що прийшли на воеводу Василя і його прогнали, коли він не був відставлений султаном. Візир сказав їм, щоб вони більше туди не ходили, але ті «безстрашно» говорили, що за тих братів своїх, що пропали в тій війні, вони просять за одного по сто²⁾. Авдієнцію вони дістали тільки за тиждень, і не дуже ласкаву. Диван домагався, щоб козаки згодилися давати що річну данину, а послі не мали на се згоди гетьмана³⁾. Фома додає, що були розмови також про Камінець, але тут можуть бути відомості і про переговори з пізнішим посольством що приїхало з Осман-чаушем у липні: «Гетьман їм відповів: не можу їм дати ні города, ні якоїсь данини, бо не маю багатой держави, як угорський (князь) або мунтянський, тільки військо—як що треба буде султанові, козаки будуть готові на службу, і в Чорному морі не буде від них ніякої шкоди⁴⁾. Правдоподібно, се відгомін того що оповідали про своє посольство козаки серед православних Царгородців.

На Україні так само гетьманські круги представляли своє становище дуже стриманим і навіть відпорним супроти турецьких пропозицій. Так оповідав в Пугивці 24 червня с. с. густинський намісник Євфимій: У гетьмана були турецькі посланці, щоб гетьман дав султанові Камінець, і був під його рукою, а він за те шле йому в поміч 10 тисяч яничар з сілістріївським башею; але гетьман не звиряється, побоюється в тім якогось обманства і відмовився від тої турецької помочи⁵⁾.

На далекім Тору козаки-промисловці теж оповідали: турецький цар прислав посла до гетьмана, закликаючи його з усім військом піддатись під його руку, але гетьман того йому відмовив. Він збирав козаків на раду («круг») і питався, котрої землі цареві або королеві поклонитися, щоб прийняв їх «у своє царство». І волковники на раді сказали, що вони хочуть піддатися православному государеві, а невірним царям ні королям служити не хочуть⁶⁾.

¹⁾ Реляція Ренігера з 16 червня, на жаль не в повнім тексті, а в переказі в Жерелах XII с. 229.

²⁾ Фрагмент листу «Грека Фоми Іванова» до царя в Турецьких справах моск. архиву 1653 р. ст. 1.

³⁾ Реляція Ренігера, на жаль в витягу—Жерела XII с. 229 і 232.

⁴⁾ Тамже.

⁵⁾ Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 170. Там же, л. 379, сівський архимандрит оповідав 26 червня с. с., що чув у Сосниці від київського міщанина «Федора Лукьянова»: був він у Хмельницького, і при нім були у гетьмана послі від турецького царя і польського короля,—при нім гетьман їх і відпускав, але змісту турецького посольства він, Федір, не знає, тільки польського.

⁶⁾ Вісті валуйських станичників, зібрані на Тору 14 ст.ст. червня, Акты Моск. Госуд. II с. 328. Рада тут не має характера протесту против гетьманської політики, як у інших відомостях. Але цікава ся повна антиципація пізніших описів Переяславської ради. Схема вже була готова!

Все се відгомони турецького посольства, що приїхало на Україну при кінці квітня або в початках травня н. с., підчас походу гетьмана під Камінець і було затримане гетьманом в Умані і потім без авдієнції було відправлене Виговським, з доручення гетьмана в перших дня липня. За недостачею докладних і ясних відомостей приходить ся блукати серед ріжних поголосок, легенд і ріжних, більш і менш свобідних стилізацій, що пускалися з приводу сього не зовсім звичайного факту: затримки султанського посла і відправи без авдієнції. Очевидно, що за сей місяць збіглося кілька турецьких прислोक; виходить напр., що звісний нам Осман-чауш був на Україні й поїхав до Царгороду не пізніш 10—15 червня, тим часом як Магмет аг'ї сидів в Умані десь до 5—6 липня; але дійти до точних деталей в сій справі я тим часом не бачу можливости.

Путивальський вістун Яцина, бувши у гетьмана 13 н. с. червня, розповідав у Путівлі таке, що йому казав Виговський. «Був у гетьмана посол від турецького царя, привіз великі дари. Гетьман дари прийняв. А що до мене були дари, я тих дарів не валь, сказав п'єслові: Міні таких великих дарів такому великому цареві не відслужити! А писав цар і через послів устно переказував, щоб гетьман з військом Запорозьким були під рукою турецького царя і йому служили. Гетьман того турецького посла відправив до Умані, бо чекає змилювання правдивого царя, а турецькому цареві манить. Жде гетьман своїх післанців: чи не принесуть вони правдиву і повну государеву милость—чи не скаже нам, війську Запорозькому, бути під своєю царською високою рукою. Коли ж повної государевої ласки до нас не буде, прийдеться нам бути слугами і підданцями (схолоши) турецького царя. Вуде се за гріхи наші—а нам не обійтись без царя» (одного чи другого).

Яцина поясняє, що коли він їхав до гетьмана, стріли їх два Турки, і товмач сказав, що се їдуть до гетьмана гінці перед посольством: їде посол до гетьмана від турецького царя, і ті гінці були у гетьмана в шатрі, коли він примав Яцину. А писар Виговський йому пояснив, що турецький посол їде до гетьмана «со в'єм подлинним і коруною» (очевидно—з повною інвеститурою), щоб військо Запорозьке було в підданстві (у султана)—«але ми чекаємо змилювання великого государя». Коли гетьман відправив Яцину 5 (15) червня—він разом з сим відправив і сього гінця, мабуть заповідаючи відправу посольству затриманому в Умані).

Міг се бути саме Осман-чауш, котрого гетьман не хотів прийняти одночасно з Яциною, щоб не впадала в око його подвійна політика. Може бути, що саме до нього належить приблизна дата подана Данилом Виговськими. Він оповідав 23 н. с. червня Матвееву і Фомину: «З місяць тому прислав до гетьмана турецький султан з тим: чи не потрібно йому турецького війська на короля і панів-раду? Коли потрібно, то султан зведить сілістрійському бані, щоб післав на сей бік Дунаю сто тисяч війська. Гетьман післав їх до Умані, незнати до якого часу (л. 13). А докладніш розповів Іван Виговський, виправивши останніх послів з Умані: «Прислав султан до гетьмана свого посла Магмет-агу чауша з грамотою і з великими дарунками; в грамоті написано, щоб гетьман був його підданим—тоді він учинить його великим (знатним) чоловіком. Прислав корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан. У всім обіцян поміч гетьманові і війську Запорозькому: буде в братстві, не так як кримський хан, ніякої тісноти не буде чинити. Але я служачи вел. государеві вашому привів гетьмана до того, щоб він чекав певної відомости від цар. вел., і так зробив, що турецький посол трохи не за приставом (в арешті) був в Умані, і все відкладали йому відповідь¹⁾. І се я также для вел. госу-

¹⁾ «Во всем ему до времени отказывали»—так я се розумію.

даря зробив, що і на відправі турецький посол у гетьмана не був, а відправив його я. як гетьман пішов з-під Бедрихова-городка» (65).

На запитання Матвеева і Фомина, чи післав гетьман з турецьким послом своїх послів і з чим, Виговський дав таку відповідь: гетьман послів своїх післав, з тим щоб (султан) прислав йому військо, коли (гетьман) побачить, що сили його супроти короля і панів рад за слабі ¹⁾. Коли король буде наступати, (гетьман) дасть (султанові вість), а до того часу нехай свого війська не покидає. І щоб послів наших відправив скоро—ми їх і сподіваємось скоро» ²⁾.

З свого боку й Турки вирікалися яких небудь звязків з козаками, як до того приходило. В розмові з цісарським резидентом, що відбулася зо два дні по козацькій авдієнції, коли той посол став намовляти візира, щоб Порта не мішалася в польсько-козацькі відносини і не підтримувала козаків, великий візир нібито заявив повну незаінтересованість. «Що се за підозріння піддають вам Поляки?»—переказує його слова сей цісарський резидент.—«Хто вам сказав, що ми підтримуємо козаків? Двери султана стоять отвором для всіх, і кожний може прибігати до них, хто хоче; але з Польщею ми не розриваємо. Польща порвала з татарським ханом, і поскільки козаки з Татарами в союзі, їм тут покажуться всяка честь і приязнь. Але кожного разу як приходили Поляки—як я був башею в Сілістрії, я давав їм кафтани і показував честь».

Але в дійсності ані становище гетьмана й його окруження супроти турецьких домагань зовсім не було таким здержливим, як се вони представляли українським громадським кругам, ані диван не був таким індиферентним до звязків з Козаччиною.

Від того ж царгородського резидента Ренігера знову довідуємось, що 8 липня, разом з Осман-чавином, що вертався з свого посольства до Хмельницького, приїхало нове козацьке посольство, з 16 душ. На їх прохання помочи в війні з Польщею диван відповів, що ханові вже дано наказ помагати козакам, і від сілістрійського баші дозволено йти охочим, а цілого війська з корогвами неможна післати, бо се доведо б до розриву з Польщею. З свого боку послі принесли принципіальну згоду на щорічну данину султанові від війська: платитимуть по сорок тисяч талярів що року, але се тоді як скінчиться війна з Турками. Але диван тому не дуже вірить, завважає Ренігер. Згадує також якісь непорозуміння між Татарами і козаками, що мусить вирівняти Порта. Очевидно, про се теж говорилося з послами ³⁾.

Вільше ми про зміст посольства нічого не знаємо. В реляції 3 серпня Ренігер згадує, що 30 липня козаки поїхали назад, не доставши авдієнції у султана; тільки великий візир обдаровував їх кафтанами і дав 150 талярів. Знайомі Турки заєвляли Ренігера, що се його розмова з великим візирем на тему козацько-польських відносин мала такий вплив: проходила Турків у їх відносинах до козаків, і їм сим разом ьє показано такої чести ⁴⁾. Але се були тільки приємні слова без дійсного значіння. З пізнішої згадки Ренігера можемо доміркуватись, що разом з козацькими послами вислано тоді й турецького післанця, з закликом, щоб козаки не мішалися до волоських справ. Очевидно до свого належить згадка Хмельницького в розмові з московським післанцем

¹⁾ «Узнает свое безмочество против короля и панов-рады».

²⁾ Котрих—отсих післаних з Умани коло 7 н. с. липня, чи Самійла з товаришами, затриманих султаном? Порівнюючи з словами гетьмана Фомина в серпні (нижче с. 338), можна скорше думати про Самійла і тов.

³⁾ Жерела XII с 238 (знову тільки скороченне).

⁴⁾ Тамже ч. 288

Фоминим 19 (29) серпня, що того дня наспів до нього післанець від того посла Ілляша що повертається з посольства з Царгороду: султан був «засадив» сього його посла, за те що Тимофій воював Волоську землю, а тепер от нарешті відправив.

До сього Ілляш нібито додав таке пояснення, мовляв се султан довідався, що Хмельницький перейшов в московське підданство, і псобоявсь аби затриманнем козацького посла не вакликати на себе московського походу, тому його відправив¹⁾. Се поясненя полинаємо на сумлінню Фомина і не потребуємо ним дуже займатися, бо між турецькими грамотами, привезеними до Москви від Витовського маємо московський переклад листу візира Азем-Магомета, післаний з «чесним (значним) чоловіком Магомет-аюю»,—його зміст близько відповідає звістці Ренієра, так що його «повіданне можна вповні прикласти до листу привезеного Магомет-аюю в серпні, в відповідь на лишне посольство²⁾». Він дав нарешті щось реальне для оцінки дійсних відносин.

На жаль, лист виданий з нечисленими прогалинами, так що тільки загально можна вхопити його зміст.

Візор в сім листі згадує про лист гетьмана, принесений останнім послом, котримсь козацьким полковником. Похваляє сі часті зносини, але звертає увагу на недопустиму поведінку гетьманового сина, що замішавсь до волоської усобиці і вчинив оружний напад на один з васальних країв Отоманської Порти, на що потрібен спеціальний дозвіл султана. Самий інцидент описаний дуже загально і невільно—що може залежати як від лихого перекладу, так і від того, що в самім дивані відомости були дуже ще недекладні, а крім того і сам візор, можливо не хотів входити в подробиці сього непрямого інциденту. Він рекомендує гетьманові дати твердий наказ своєму війську, щоб воно не важилося входити в землі Отоманської Порти, радить тримати його в міцній дисципліні, а з свого боку обіцяє гетьманові підтримку—особливо коли Порта звільниться з своїх теперішніх військових клопотів³⁾.

Се дійсно була догана, але в дуже мягкій формі. Порта високо цінила союз з козаками, і хотіла його утримати.

За сей час Тимош потерпів свій погром під Торговищем⁴⁾, 27 н. с. травня, і по сім мусів податися назад до батька, щоб організувати наново волоську кампанію.

Гетьман так розповідав про се в розмові з московським післанцем Яциним, чи Яциною, 3 (13) червня:

«Ходив (Тимош) з своїм козацьким військом на Волоську землю і город волоського господаря Яси очистив, а Мутьян і Угрів з Волоської землі вигнав. Потім пішов на Мутьянську землю з тестем своїм: було з ними 2 полки козаків, 12 тисяч, та Волохи. Не допускаючи до своєї Мутьянської землі Мутьяне і Венгри тричі заступили їм дорогу і ставали до бою против них в Волоській землі, але Бог поміг мосму сватові і синові: тричі вони збили тих Мутьян і Угрів, і тоді Мутьяни давали мосму синові окуп, щоб він у їх землю не вступав. Але син мій послухав тестя і війшов у Мутьянську землю».

¹⁾ Акты ЮЗР III с. 506.

²⁾ Привіз сього листа не Матвеев, а Фомин, з свого серпневого посольства, се піддає годку, що се був другий приїзд Магомет-аюю, а не в червні. Але останнє також можливе.

³⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 483—4.

⁴⁾ Так називається се місто в наших відомостях, етимологічне правильно, в румунській транскрипції Targoviste, Tergovistea.

Дальшу історію продовжали згідно з гетьманським оповіданням «богато козаків, сотники й рядові, що були там»¹⁾, і Яцина від гетьманського оповідання переходить до їх відомостей:

«Як господар волоський і Тимофій вийшли в Мутьянську землю, йшли сім днів і як прийшли близько города Торговища,—Мутьяне з Утрами не допускаючи до Торговища, стріли їх обозом у 3 верстах. Як почали полки сходитись і становитись до бою, під той час 6 полків Волохів зраділо воеводі Василеві, перейшли до Мутьян і почали битися з їх руки, а решта Волохів побігла в розтіч до своєї землі. Та ще під ту пору пішов дощ, рушніці замокла, і їх козацьке військо в таборі стали Мутьяни обступати наоколо своїм військом. Тимофій з тестем побоюючись того кинули свій обоз і нашвидку втікли до Яс, і з ними втікло коло 500 чоловіка, а всі козаки лішилися в обозі. Ті козаки, що зісталися в обозі, билися з Мутьянами до вечера з обозу ручним боем. Але в тім часі Мутьяне зловили козака, і він сказав, що гетьманич з тестем нашвидку вийшли з обозу, бо в поміч йому йде козацьке військо й орда, і він з тим військом хоче сеї ж ночі обступити ваш обоз і відтяти вас від Торговища. Мутьяни злякались того і тої ж ночі побігли до міста, до Торговища, а козаки побачивши, що Мутьяне втікли, того ж вечора розбіглись. Але багато козаків пропало в Волощині. Побивали їх Волохи-розбийники з гір. А гетьманич тепер з тестем в Ясах, а жінка господаря й досі в Камінці Подільським²⁾»

Данило Виговський, що приїздив з ріжними дорученнями від гетьмана з його подільського табору, оповідав так московським послам Матвееву і Фомину³⁾:

Гетьманський син Тимофій з військом, з 8 тис. козаків, взяв і вирубив город Сорочу, містечко Жареку, місто Яси та інші міста в володіннях волоського господаря. А повоювавши волоського господаря скотів повоювати і Мутьянську землю (за те що той господар) зробив бунт на Тимофійового тестя, волоського господаря, щоб посадити на його місце свого брата. Був він на р. Яловиці⁴⁾, і мутьянський господар, довідавшись, що він іде на нього війною, прислав свого післанця, щоб Тимофій на нього не наступав, а взяв скільки поніс шкоди він і козаки, очищаючи (Волощину) від повстання: на кожного чоловіка по 30 золотих червоних. Полковник Демко намовляв Тимофія на мутьянського господаря не наступати, а взяти те що він дає; але Тимофій на полковника розсердився, вихопив шаблю й порубав йому руку, а на мутьянського господаря таки пішов. Але як перейшов за ріку, мутьянське військо і німці венгерського господаря напали й відбили у нього армату, і козаків вирубали з півтори тисячі або й більше. Тоді Тимофій став з рештою козаків табором по сей бік Яловиці і написав з гінцем своєму батькові, щоб ішов йому в поміч. Та не дочекавши батька кинув увесь скарб і вибравши кращих козаків утік в ночі до краю свого тестя, до Яс, і після того мутьянські люде зловили козака, і той їм на допиті сказав, що Тимофій стоїть в обозі, чекає батька з військом і Татарами: ті вже в п'яти милях. Через те мутьянське і венгерське військо покинуло козаків і вернуло до міста. А козаки що лишилися в обозі, довідавшись, що Тимофій утік до Яс, поділили між собою його скарб і все що здобули в Волоській землі і пішли також до Яс, до Тимофія.

Архид. Павло так оповідає про се. В суботу по вознесенні (31 травня н. с.) прийшла відомість (до Яс), що Василь господар з зятем і військом козацьким побиті й тікають. Після того як протягом кількох днів щодня приходили вісти, що вони чотири рази погромили війська угорські й волоські і побили їх множество, настали знову погані, тривожні вісти, і наряд знову почав ховатися по монастирях. Про господаря й його зятя

¹⁾ В мунтянським поході, чи в Барі, де Яцина застав гетьмана? Мабуть друге.

²⁾ Акты Москв. гос. II с. 325—6.

³⁾ Оповідав в Переяславі 13(23) червня, а казав, що «тиждень тому сьогодні» як післав його гетьман до Чигрина спід Камінця.—л. 8—12.

⁴⁾ Яловица, або Яломіца.

пішли чутки, що вони пропали, але вівторок (3 н. с. червня) вони несподівано з'явилися в палаті—та в вигляді цілком мізерним, і зараз післали Хмелеві звітлення про все що сталось. Потвердилось, що вони таки чотири рази побили військо угорські, волоські й сербські; ніхто не міг їм протівстати. Вони підійшли на день дороги під Торговище, господар Матій вийшов їм на зустріч з великим військом. Греки й сеймени госп. Василя папали на них і пробившись до самого Матієвого шатра, погромили його добро; самого Матія ранено в ногу і вбито під ним коня. Військо його було готове підатися Василеві й козакам, але тут настала буря, дощ з великим градом, просто на Василеве військо і на козаків—бо вітер був против них. Молдаване валякались; козаки перестали стріляти через сильний дощ, а Волохи почали стріляти з гармат і рушниць і перейшли в наступ. Молдаване перші пішли в ристіч, а за ними й козаки. Неприятель гонив за ними три дні, побили множество і забрали в полон; ті що втікли до Яс, покидали зброю, щоб легше було тікати. Господар з зятем з невеличкою дружиною втікли тяжкою дорогою на Галац—щоб не було погоні. Погром стався ві второк перед вознесеннем, перед заходом сонця, а до Яс відомість прийшла третього дня—ві второк перед заходом сонця, восьмого дня після битви. Козацьк. військо, яке ще заціліло, пробувши три дні пішло до дому, тому що настала велика дорожня: великий хліб продавали за піястра. Тимофій якийсь час лишивсь, але потім і він поїхав до батька, сподіваючись від нього помочи—але не отримав, тому що той на нього гнівався. Василь лишився сам, жахаючись несподіваного наступу ворогів. Жінку з сином і всіми скарбами він забрав з Камінця і примістив в неприступнім мурованім замку Сучавським, зібравши там багато всякого запасу на всякий випадок, і став набирати нове військо на місце того що йому зрадило. Післав по поміч до хана—але той йому не поміг. Натомість прийшла радісна вістка, що Хмель післав в поміч кілька тисяч козаків. Коли вони прийшли, Василь роздав їм гроші й дарунки, велів давати все їсти й пити, вони стали табором наоколо міста. Від султана прийшло нове потвердження на господарстві, аги привезли Василеві три почесні халати, останнім приїхав ага султанської скарбниці з халатом і грамотою; господар виїхав йому на зустріч з козацьким військом і з парадом великою вїхав з ним до міста.

Про Стефана ж потверджувались відомости, що він прийшов у свої сеча, при границі Угорщини й Валахії, з угорськими й волоськими військами, збирає військо молдавське і люди з тих місць його слухають. 5 (15) липня Василь виступив против нього; з ним пішли купці й Греки, з своєї прихильности до нього; разом з козаками було їх коло 4 тис. Волохів зібралось коло 11 тис., а з Стефаном було, як казала розвідка—тільки 2—3 тис. Коли обидва війська зійшлися, Василеве могло б перебити неприятеля навіть дручками, не то що шаблями, так їх було мало. Але вони стояли твердо, значь, що Молдаване не будуть битись, і справді вони облишили свої корогви і покинувши Василя, спільно з Стефановими людьми напали на козаків і Греків. Тих було мало, і Стефан погромив їх; на чолі стояли грецькі купці і наняті ними воєнки з Василевим братом й иншими свояками,—побачивши перемогу Стефана вони кинулись тікати. Се було в полудне 6 (16) липня, в середу ¹⁾. Василь кинув усе і з кількома прибічниками утік на швидкім коні—так як кинув усе й раніш, коли його погромили Волохи. Дав зараз знати до Сучави, щоб чекали терпеливо, поки прийде з військом, а сам виїхав до козацької землі й оселився в першім їх місті—Рашкові, піславши Хмелеві і сьому зятеві відомости про все що сталось. З козацького ж війська ті що добре їздили й мали

¹⁾ День сходиться з календарем.

проворних коней, повтікали до своїх країв, а пішаків побили Венгри. Молдавани теж були ворожо до них настроєні й побивали їх уже першим разом, коли їх побили Волохи і вони тисячами переходили через їх країну. Теж саме було й тепер, тому що вони прийшли в поміч їх ворогові Василеві ¹⁾).

Автор оповідає далі погроми над Греками, і облогу Сучави Стефаном—до неї ми перейдемо далі, а тепер виберемо що цікавіше для нас з оповідання М. Костина ²⁾).

Він починає з цілком справедливих міркувань, що Лунул зробив велику помилку не задовольнившись відібранням свого господарства від Стефана. Коли б вигнавши Стефана він зайнявся укріпленням свого становища в Молдавії, відправивши Тимоша до дому, то мовляв ніхто б більше й не наважився піднятися против нього. Але покладаючись на козацьке військо, котре показало себе всемогучим в останніх подіях, він захотів відомститися за свою обиду Васарабі і Ракоцієві, і в тім підтримував його Тиміш—мовляв він собі потім з Мунтенії піде до дому через Семигород (с. 331).

Наперед виступив Тиміш з козацьким табором, і другий нічліг мав при мості через річку Вирлад, тут переглянув своє військо і роздав їм гроші від воеводи. Відси пішли на полудне. До Василя збиралось все більше людей, так що на границі Молдавії й Мунтенії у нього було вже коло 8 тисяч війська. При границі стояв спатар Дікул і з ним воевода Стефан—з пішою дружиною, 300 чоловіка. Їх передову сторожу військо Василя стріло недалеко Текучі й погнало перед собою, а перейшовши Серет війшло до Мунтенії, запалило Фокшани,—скрізь де йшли козаки курилися села, хати й збіжа білних, в нічім неповинних селян (333).

Дікул з Стефаном чекали їх над р. Мілковом недалеко Фокшан; було з ними коло 9 тис. і вони заняли позиції над рікою. Против них вийшов наперед Василь воевода з своїм молдавським військом, а козаки трохи позаду ставили свій табор. Мунтяне з Молдаванами завели герці над річкою, але коли побачили, що надходить козацький табор, кинулись тікати хто куди міг. Василь з Тимошем пішли тоді на Торговище, руйнуючи все по дорозі. Але воевода Матій того не злякався і зібравши військо зайняв дуже добру позицію на рівнині між р. Яломницею й багнистими і трудним до переходу потоком Гінтою. В поміч Дікулу він вислав відділ сейменів, але ті в дорозі дістали відомість, що Дікулове військо розбіглося, і повернули назад, але під Тележною догонила їх кіннота Василя. Василь і Тиміш думали, що тут сам Матій з головним військом і міркуючи, що війська у нього мало, кинулись з усіми силами. Але Матієві сеймени зручно вивирнулися без великих утрат, пострілявши трохи козаків—між ними згинули й два сотники. Сей успіх підняв настрій Матія. Тиміш же розпалившись від сеї нещасливої потички завзявся знищити Матія. Він не скотів вертатися до свого табору, а так як захопила його ніч під Тележною, лишився ночувати в Кукурештах, в боярському маєтку, де застав готовий стіл; добре повечерявши і випивши, Тиміш велів запалити сю садибу (334).

Утомлене молдавське і козацьке військо ледво спочило 2—3 години, а вже сурми заграли похід. Василь дуже спротивлявся і радив Тимошеві, щоб дав війську постояти ще день, аби добре випочило і як слід приготувитися до бою. «Але кому се говорити? кому радити? людині самої дикої вдачі! Полковники не сміли йому й слова сказати, бо за будь яке слово він кидався на них з шаблею, як на собак; полковник Богун з перевязаною рукою ходив як божевільний. Тут причина, що воевода Матій здобув таку

¹⁾ Пор. Муркоса с. 97—103.

²⁾ Оповідання Кравса було вже подане вище с. 512.

побіду, як не траплялось йому ніколи в життю—хоч як багатого він воював. Во хто міг би думати, щоб неприятельське військо погромило козаків з їх табором? Що може зрівнятися з гарматною стрільбою козаків? Скажуть, що у воеводи Матія були не тільки Мунтяни, але й Сербі, Венгри, Поляки, се правда, але Поляків було небагато і що вони могли б зробити, коли б у козаків був такий лад, як звичайно буває у них? Сеймени з Сербів або Венгрів—з Мунтян їх не брали—в стрільбі не можуть рівнятися з козаками, так як не можуть рівнитися з козаками й мунтянські драбанти. Полишаючи на боці волю божу і говорячи тільки з людського становища я думаю що побіда воев. Матія над Гінтою була з одної сторони наслідком нерозуму Тимоша, з другого—відваги Матія, і безсумнівно більшого значіння мало перше. Во коли б козацьке військо дало бій одноцільним табором, не розриваючи його на три частини—таж як розірвав його Тиміш, та повело свою стрільбу, то який би не був відважний Матій, не вік би він біди: або вбили б його або ранили; і сеймени не витримали б довго козацького огню. Вся причина була в нерозумі Тимоша, що ніяк не хотів вірнитися з ким небудь ні питатися своїх полковників чи кого небудь иншого. Подумайте тільки, що втомлене походом військо того самого дня мало йти в бій маючи табор розірваний на три частини—і ви зрозумієте, чому так пройшла ся битва».

«Коли воевода Василь побачив, що порадами нічого не досягнеш, він тяжко зітхнувши і віддавши все в руки Тимоша, став на чолі свого війська і вийшов на фронт. За ним ішов Тиміш з своїм табором, скригочучи зубами на Молдаван, що вони хваляться, ніби то се вони здобули побіду під Фокшанами і над Тележною. Козацький табор тяжко посувався багнистою узькою долиною—а через Гінту був тільки олен місток. Перейшовши потік Василь став з своїм військом на лівім крилі, а праве і центр полишив козакам. Але Тиміш не хотів прилучити свого табору—«Нехай, каже, молдавські витезі (vitezii Moldoveni) без нас б'ють Мунтян!». До повного божевілля дійшов!» (335).

Матій тим часом упорядкував своє військо як найкраще: свій табор окружив шанцями; на правім крилі поставив сейменів і мунтянське військо, в центрі став з «левенцями» (кіннотою), з драбантами і рештою сейменів, а против козаків поставив Поляків і Венгрів, і так кілька годин чекав наступу. Василь кілька разів послав до Тимоша, щоб відійшов ближче з своїм табором, але Тиміш відмовлявся: «Нехай ті пани починають, я потім прийду!» Василь бачив себе змушеним наступати, і його військо зачало герць, далі пішли в наступ його Німці, за ними Молдовани, і збили Мунтян так, що якби Тиміш підтримав їх в той мент, битва була б виграна. Але він упустив сей момент, і дав Матієві змогу поправити ситуацію, і тоді тільки коли вже Матій виправив свій центр, він нерозважно порушив свій табор і посунув против мунтянського центру частину свого пішого війська з кількома арматами, не прикривши їх табором. В сю хвилину Матія ранено в коліно кулею, але він не переставав керувати битвою. А його польський полк вичікавши момент, ударив на неприкрите козацьке піше військо, декого побив, декого поранив і погнав назад до табору. Се виклисило депресію, «бо очі всіх були звернені на козаків». Збентежений Тиміш не знав що робити. Даремно кричали йому козаки: «Скажи ж ясно, чи маємо наступати чи окопатись нашим звичаєм»¹⁾. Наступило повне замішання, а тут іще піднялася буря, страшений вітер і злива, просто в лице Василевому війську. Матій своєю кановодою збільшав сю нечувану бурю. Василь, побачивши, що його військо розбите, при-

¹⁾ dupru obiceiul nostru.

сунувся під охорону козацького табору, що Тиміш зпочатку розірвав, а тепер пробував відбудувати—але через сильну зливу не міг нічого доказати. Кінець кінцем козацька кіннота посідала на коней і з Тимошем і Василем воеводою пустилися тікати, лишивши табір і нещасливу піхоту (335—7).

«Ніхто б не подумав, що вона може виратуватися, після того як кіннота її покинула, але дивна вдача козаків у нещасті! Після того як вся їх старшина і самий гетьман утікли, вони з-поміж себе вибрали ватажка (сару), замкнули табір і боролися до вечера, а вночі запалили вози, чагарник, а самі пішли пішо, всі як оден, без усякої незгоди, і прийшли сюди» (на Волощину). Тут Тиміш перепочив дві з десяти і пішов до дому, лишивши у воеводи Василя 200 козаків під проводом полковника Глуха (338).

Як бачимо, козаки-участники складали вину на зраду волоського війська Лупула та на стихійне нещастя—страшний дощ, двір Лупула винуватив у всім Тимоша. Але результат малюється досить одностайно—часом перебільшено. Нпр. Ракоцій в своїй реляції будимському баші, писаній місяць пізніше, не входячи в подробиці, констатує такий вислід: козаки стратили артилерію, обоз і всю піхоту ¹⁾ і се було перебільшенням. Царгородський резидент Ренігер зі слів турецького аташе Ібрагім-аги, що був при воеводі Матію і слідив за всім, щоб дати докладне звітommєнне диванові, подає такі подробиці: з Тимошем було 30 тисяч козаків і 5 тис. різного війська, в тім і Татари; Лупул крім своїх Волохів мав дві тисячі німецьких мушкетерів і 36 гармат; всього війська у них було до 40 тис. На границі тримав заставу воевода Стефан з 9 тис., але супроти переважних сил неприятеля мусів відступити до головного війська, що мусіло дати битву під Тарговиштами не чекаючи приходу семигородського війська, що поспіло аж на другий день після битви. Тиміш лишив при собі 10 тис. вибраного козацького війська, а решту вислав наперед; страшно пустошачи край, сей авангард приступив під війська Матія і погнав його поредові полки. Але Матій привів їх до ладу і наступив з своїми силами, маючи на правім крилі воеводу Стефана, на лівім свого спатаря, а сам командуючи центром, де поставив артилерію. Битва тривала сім годин. Артилерія Матія наробила замішання в козацькому війську, і воно кинулось тікати, Пять тисяч козаків впало в руки волоського війська, Матій всіх їх велів побити, але Татарів лишив. Богата добыча впала в руки його війська в таборі: «З повою молодого Хмельницького йому принесено тисячу нових цехівів—він їх велів виміняти на талари й роздав війську. Принесли йому гарну соболіну шубу Лупула й иншу гарну одіж—він велів її оцінити і видати її вартість волякам» (Наступає оповідання про захоплення в річах Лупула лист візира—наведене вже вище) ²⁾.

Кілька цікавих подробиць додають конфесати Волохів—утікачів з Лупулового війська, захоплених людьми П. Потоцького і присланих до Камінця в перших днях червня. Бранець Стратин Волошин, з недобитків битви над рікою Яломницею оповів початки кампанії: «Та війна обоюдним під'їздами почалася в четверток 22 травня під Фокшанами: під'їзд козацький з волоським побив на годову Мультанів і Угрів. В поєдінок (26) Мультани, щоб помиритися вислали другий під'їзд: 500 семенів і Турків; мультанська кіннота не витримала, а селяни обороною рукою прийняли на собі військо волоське і козацьке». Бранець Іван, з хоругви Фокші, каптана Лупулового, розповів про саму битву «над річкою званою Яловець, в 3 милях від Тор-

¹⁾ Жерела XII с. 231.

²⁾ Жерела XII ч. 261, реляція Ренігера з 9 червня.

говиці». Ві-второк, тому тиждень, Угри і Мультани перейшли згадану річку, з Турками якогось баші—було з ними тисяча семенів, і вони вдарили вступним боєм на Тимошка Хмельниченка ¹⁾ і Василя господаря волоського. Розгромили кінноту, взявши тільки на шаблі й палаші, «без апараметів воєнних», і змусили її тікати. Оперся тільки табер козацький, де лишилися разом з козаками господареві німіці й семени. За кіннотою козацькою і Волохами гонили до болотистого урочища, на волоську мялю, і на тому урочищу сила козацької й волоської кінноти полягло від Волохів. Господар Василь з Хмельниченком і делькими боярами волоськими, після того як прогнано козацького гарцівника, втікли до Га(ла)цу на Дунай, і туди подались «розгромленці» волоські й козацькі ²⁾. Угри й Мультани розгромивши козацьку й волоську їзду, вернули до козацького табору і добували його; о вечірні здобула шаблею козацький табор, забрали там 18 гармат з усім «апараметом воєнним» і велику здобич. Стефан, новий господар, прислав туди боярина Андроника, спатарєвого брата, аби відділив усіх хто назве себе Волохом, і відділивши їх усіх козаків вирубали в пень.

«Богун і Носач з частиною своїх людей—між ними багато раних—утікли до Яс, і з ними трохи й нас Волохів-розгромленців. Горечко розбийник, що з тисячею опришків був з військом Хмельниченка і Василя господаря, ледви самошост утік з тої битви. На нас, Волохів напали люде п. воеводи браславського і припроводили до Камінця».

«Додав іще той Іван, що Хмельниченко коли тікав з Василем господарем мав на поводі коля довогого лисого, а четвертого дня по тім бачили того коля під хлопном, і з того міркують, що його вбито—бо того коля він уживав і полюбив».

«Козацького війська з Хмельниченком було 20 тисяч» ³⁾.

Зібравши своє погромлене військо, Тиміш відступив з Лунулом до Яс, і тут зістався кілька тижнів, помагаючи тестеві укріпити своє становище в краю. Воно в тім менті не було але. Як знаємо, Лунула добився від дивану потвердження на-господарстві, а з Камінця—що його жінку з двором і рештою скарбів вислали до нього до Яс ⁴⁾. Козацького престижу понесена під Тарговиштем аварія теж не нарушила особляго. Тшебіцький в своїй записці, поданій імперському соймові 13 червня, як ми бачимо не вважаючи на сей погром, представляв ситуацію незвичайно грізною. Коли козаки переможуть в війні, серед людности Польщі знайдеться маса елементів, які пристануть до Козаччини. Гасло релігійної свободи збільшить сили козацтва і поза її межами: на Шлезку і в інших краях Німеччини знайдеться багато таких, що задля сеї свободи підуть за козаками ⁵⁾.

Розуміється, польське правительство навмисно ударяло в найбільш зловіщі ноти; але, очевидно, польський посол не став би себе осмішувати і брати такі тони, коли б

¹⁾ на Timoszka Hmielnichenka.

²⁾ Текст в сім місці видимо несправний, я його перекладаю приблизно.

³⁾ Голінський с. 631—2, з помітою, що ті конфесати вислано з-під Глинян 12 мая (!), а в Кракові отримано «дня 17 сього місяця» (червня чи липня, не ясно).

⁴⁾ Реляція нунція з 29 червня—Жерела XVI с. 178. Краві підчеркує ревізіцію, що тоді поробив Лунула, «грабуючи церкви й монастирі щоб зібрати нові кошти на військо»—с. 212.

⁵⁾ У Рудавского (с. 135): Praetextus ipse libertatis augetur potentiam kosakorum. В тексті віденського державного архіву, в справах поданих в Жерелах XII с. 228: Praetextus ille libertatis religionis. Се текст оригіналу.

не припускав у своїй аудиторії певних суголосних настроїв: свідомости дуже важливої небезпеки з боку татарсько-козацької спілки, при такій активності, яку виявило козацтво в останніх подіях. Хіба припустити, що текст Тшебіцького писався ще перед останніми вістями про погром під Тарговищем!

Безсумнівно натомість сильне і прикре вражіння, що зробив він у війську. Вся мунтянська аватюра Тимоша, його поведінка і погром, звагалі вісти принесені козаками-поворотцями, в зв'язку з віроломним поведінням покликаних гетьманом Татар викликали сильне незадоволення на гетьмана і трохи не привели до отвертого бунту в війську. Про се незвичайно цікаві відомості принесло нововідкрите посольське звітання Матвеева і Фомина з місяців червня-липня ¹⁾. Се незвичайно цінне джерело до сього часу було незрісне, тим часом і саме посольство було не без значіння в розвою подій, а вісти в нім уміщені вишкливо цікаві; тому нам треба можливо повно використати все що воно дає для освітлення моменту.

Як я вже згадав, сих послів Матвеева і Фомина післано до гетьмана разом з Бурлієм і Мужилівським, відправляючи їх при кінці травня. Після свого «розговору» з боярами 2 н. с. травня Бурлій і Мужилівський довго зіставалися без відповіді, 14 травня н. с. подали прохання цареві на письмі, що їм треба дати знати гетьманові через свого товариша Михайла Теленню, яка буде відповідь царя на перше питання—«чого він має триматись» (в відносинах до Поляків), і друге—чи будуть вони перепущені до Швеції? Коли їх перепустять, то вони напишуть про всі справи гетьманові і дадуть свої листи «для перегляду в приказ в. ц. вел.», а до Швеції просять виправити їх негайно, щоб вони могли вернутися до повороту царських послів з Москви ²⁾. Не вважаючи на те, що московський уряд уже принципіально рішив вмішатися в польсько-українські відносини, і 5 (15) травня були розіслані записки на новий собор в українській справі, що мав ще раз санкціонувати розрив з Польщею й інтервенцію на користь її православних підданих (про се далі),—супроти запитання сього посольства, Бурлія-Мужилівського, він поставився знову незвичайно, просто таки незрозуміло здержливо. Маємо брjulьон царської грамоти, що мала бути доручена їм на відправі—з датою 7 с. с. травня ³⁾. В ній тільки згадувався приїзд послів і дане їм жалування; цар похваляв гетьмана і військо за те що вони шукають його милости, «а в тих справах, що просили ваші посланники, ми післали дворянина нашого Арт. Матвеева та піддячого Фомина», та й годі. Того ж 7 травня записано відпуск, але послы не поїхали і просили нового «розговору». Після довгих безуспішних заходів—на які потім гірко жалувався більш експансивний Мужилівський, як зараз побачимо,—визначено їм новий «розговор» з іншими боярами на день 22 н. с. травня: попереднього року делатований був Прозоровский, а сим разом Гр. Пушкин. Маємо протокол розговору.

З нього видно, що послы були незадоволені з даної їм відправи і ставили різні побажання в доповнення даної їм царської грамоти. Просили, щоб гетьманові написали відповіді на його листи ті бояре, котрим він писав; щоб патріархові нагадали його обіднянку—дати чигринському монастиреві св. Трійці (що ставив Вигов-

¹⁾ Звітання знайшлося в так званих «Безгласных столбцах» Розрядного приказу Московського архиву, № 74 ч. 1. Початку нема, починається днем 5 с. с. червня, коли посольство виїхало з Копотла.

²⁾ Акты Ю.З.Р. VIII с. 367. ³⁾ Малор. приказу 5822 11 л. 17.

ський) ризи і сосуди; щоб нагадали цареві прохання гетьмана; аби їх перепущено до Швеції, і коли вже на те нема волі царської, щоб цар про се написав гетьманові— «аби се на нас не лежало, наче ми й не просились». Записали також різні жалі що їм не дають належного утримання, то що; вишло тут малевьке слідство з приводу того, що Мужилівський нарікав, мовляв бояри прозивають їх «худими людьми», «а вони люди не худі—завсіди і у Поляків у воєнних ділах бували»¹⁾. Так свідчив на Мужилівського Лихарев, а Мужилівський відмовлявся, що він тільки жалівся, що їм дають їжу гіршу против попередніх послів, видко, що «ставлять залетко», а що як може понад то що зайве сказав «со пьяна», то в тім просив вибачення.

В шведській справі бояре послаам сказали, що їх не перепускають, аби не вчинити перешкоди згоді: згідно з проханням попередніх послів, Сам. Богдановича з тов., цар посилав до короля великих послів, щоб умовлятися про з'їзд для заспокоєння козацько-польської усобиці; коли Поляки довідаються, що козацьких послів перепущено до Швеції, з того «буде недружба»; коли московські послы договоряться з Поляками про згоду, то не буде по що до Швеції їхати; коли згоди не буде, то до Швеції перепустять²⁾.

Буралій і Мужилівський одержали листи від патріярха і від Милославского— може були ще якісь, тільки нема їх в актах. Патріярх писав, що цар свою відповідь посилав через своїх послів Матвеева і Фомина, а він, патріярх, буде й далі всяко клопотатися про сповнення «добротого бажання» гетьмана і війська—очевидно в справі царського протекторату; що ж до прохання писаря переказаного через Лихарева в справі сосудів, риз, книг для його церкви, патріярх то все у царя випросив і посилав з Матвеевим, Буралієм і Мужилівським³⁾. Дата сеї грамоти, 14 с. с. травня орієнтує нас що до часу влізлу обох посольств—якийсь час був потрібний на те, щоб всі сі пожертвовані річи з послами експедиувати.

Продовження дають балачки Матвеева і Фомина з Мужилівським в дорозі. Як було завважено, він уже в Москві висловляв недоволення з трактування їх посольства, і ще свобідніше говорив на сю тему тепер на Україні. Він показав Матвееву і Фомину свої реляції гетьманові й писареві, написані в дорозі, в Борзні, і там було написано, що «цар. вел. не велів пропустити (послів) до шведської королеви, тому що почув про нашу незгоду з волоцьким, мунтянським і венгерським (володарем) і чекає вістей від післянца, висланого від путивльського воеводи до гетьмана. На інші річи від думних людей й. цар. вел. не було відповіді. Пристава нам дали ледачого—сотника Бориса Бабаєва, котрий нічого не знає: з чим пошлемо до думних людей й. цар. вел., що хотіли б бути з ними на розговорі в гетьманських ділах, той Борис відмовляється, каже: «у нас того не ведетца», та й бував у нас через день і через два. Прочитавши се Матвеев і Фомин почали сваритися з Мужилівським, що він неввірно інформує гетьмана і писаря—хоче царя з гетьманом «ссорити». Цар, мовляли, зовсім не чекав ніяких вістей, «розговори» були дані послаам своєчасно, Мужилівський ніяких жалів на відпуску не заявляв і т. д. Пригадали йому «многі затейніе и непристойніе слова и прех сего», за які йому був від царських думних людей «виговор», і грози-

¹⁾ Акты Ю.З.Р. VIII с. 368. Вираз незвичайної обережності можна бачити в самій титулятурі: царська грамота титулує Богдана гетьманом «брата нашого найясняйшого и великого государя Яна-Козимира», що вже було заклинено останніми роками.

²⁾ Фраза пошсована. ³⁾ Тамже с. 369.

лися розповісти то все гетьманові й писареві. Його товариш Бурлаї також став по московській стороні—що Мужилівський «дурним обычаем и пьянством что говорят то и забывает», так що Мужилівський кінцею своїх слів зрікся. Залишив послам, що він ті листи написав був по плямю, а проспавшись другого дня написав наново, «без всякое затѣйки»,—тут він зв' раувшись до ікони перехрестився і сказав: «А коли я се вам кажу неправду і перехрестив лице своє на неправді, то нехай я буду на цюганській шаблі», і вибивши шаблю приложив її до своєї шиї. На се Матвеев і «Фомин йому сказали, що нехайже він надати такого не пише і слов «затѣйных писакых» н. говорить; бо коли гетьман або писар буде їм щось закидати з того, що він написав, то вони найдуть що на те відповісти, «так що від того тобі заболить (будет в бо-лѣзнь)».

Всім сям займатися московські послы мали досить часу, бо переїзд їх через Україну відбувався досить мляво. Спочатку їх затримали на кілька день в Переяславі, потім в Білій Церкві, так що від Конотопа до Ставиць в напрямі гетьманової квартири їхали вони 18 день, і в Ставищах 3 лишня н. с. затримали їх знову, тому що гетьман з походу завернув і буде сам в Ставищі; а потім прийшов наказ справити їх на Чигрин. Причиною всіх тих проволоч була небезпека від Поляків, бо ще не було ясно, чи їх рейд припинився: були вісти, що вони стоять у Коростишіві і відти приходили під Ходорків. А потім пішла тривога від Татар, що йдучи до гетьманського війська в місяці червні розпустили загоны на правім боці: говорили, що йде сам хан і татарські загоны показалися під Чудновим, Любаром і Лабунню, багато людей на полях, по селах і місточках порубали і в полон забрали більше 30 душ, в днях 25—26 червня н. с.²⁾ Так що з Білої Церкви до гетьмана, що стояв з військом на Поділлі, виражено послів московських і своїх, Бурлаї і Мужилівського, тільки після того як зібрано сильний караван купців і війська, і підвод з провіантом для армії—разом до 1000 людей, і з тим усім вони рушили до Ставища, а там дістали наказ чекати далі з огляду на небезпеку від Орди вже поворотної (л. 41).

Виправивши Тимоша на Молдаву перед великоднем, гетьман по великодні рушив в похід сам.

В листі до Лупула з 18 квітня він, як ми бачили, заповідав свій вихід в поле слідом за Тимошем; переїзкі Грски, що стріли Тимошеве військо під Корсунем, мабуть від нього довідалися, що гетьман виступає в великодню середу (23 н. с.) під Білу Церкву³⁾. На початку травня, коли Тимош бився над Прутом, про головне військо казали, що воно на Уманщині, і з гетьманом 15 тисяч Татар⁴⁾. Протягом місяця він просувався відси на Поділлі: 3 (13) червня приймав путивльського вистува Яцину в Варі; маємо також звістки про Радивилових посланців, що один з них був у гетьмана в Линцях, а другий в Варі⁵⁾.

Польське військо в сім часі стояло під Вуськом—до ніяких операцій нездатне, бо за довгий час незаплачене, було в стані близьким до бунту; воно чекало виплати залеглостей, призначеної на день 16 червня, і його до того часу неможна було нікуди ру-

¹⁾ л. 22—30 і 38.

²⁾ Відомости записані послами в Ржищеві 25 і в Білій Церкві 29 червня л. 16, 17, 31.

³⁾ Вище с. 517 і 525.

⁴⁾ Варшавські вісти від А. Млоцкого Сонізі 11 травня, Варшав. унів. бібл., автогр. 221 л. 356.

⁵⁾ Оповідання Виговського в повідомленню Матвеева, нижче с. 565.

инити ¹⁾. Поділде і Волинь лежали таким чином між козацьким і коронним військом, як нейтральна територія. Але на Подністрові продовжувалася дрібна війна, чи система карних експедицій, для приборкання цього глибоко схвильованого краю. Кермував нею той же Петро Потоцький, староста камінецький, що від II попередніми роками, і організував весняний наступ; як безпосередній провідник його називається той же Кондрацький, що воював тут весною. Нунцій в депеші 22 червня згадує, як новину, що він здобув приступом Яронів, коло Могилева, і там побито коло 200 козаків (мабуть просто повстанців); погромив також иншу місцевість, не названу на ймя—взяв там 2 тисячі голів худоби і відіслав до Камінця, а сам далі пішов—зайняти дорогу козакам, які тікатимуть з Волощини на Україну; се операції очевидно з початку червня н. с. Згаданий Яцина оповідає сильний польський напад, що стався на його очах коло 10 червня н. с.—на містечко Ілинці; польські наїзники кінцє кінцем витяті тут були до нога, і се зробито чималу сенсацію і розповідалося з ріжкими прикрасами. Єрлич записує се так, що жовніри здобувши містечко, загуляли собі тут «коло напів як дома», а сусідні хлони, роздражнені тим, що їм розбивано комори і забирано збіжжє, вночі приступили під містечко, і зіпсувавши міст, попідтинали палі, а тоді підняли крик, удаючи очевидно прихід великого війська, і майже весь під'їзд пропав у сім переполску. Яцина переїздивши другого дня після того інциденту, так переказує оповідання тутешніх міщан. «За день перед вашим приїздом несподівано в досвіта напали Поляки, людей з 500, вирубали наше містечко, побили людей до 300, багато поранили, а мало що нас сховалося в замку. А Татари, йдучи шляхом за гетьманом, стояли тут же за річкою; почувши крик і стрілянину, побігли до міста і порубали Ляхів, і гонячися за ними багато побили, а живими взяли до 300 чоловіка—утікло Ляхів можє 20». Тих порубаних Ляхів, каже Яцина, ми самі бачили, і при нас гетьман віддав Татарам сих бранців-Ляхів. Ріжних Ляхів «з того погрому» селяне познаходили по лісах і приводили до гетьманського шатра; гетьман, ведівши розпитати віддав їх Татарам. Під той час гетьман стояв тільки за 15 верст від містечка (приблизно коло Липовця, виходить), а Ляхи про гетьмана і про Татар не чули—чули, що гетьман у Чигрині, і хотіли дістати язвкє ²⁾.

Крім отсих відомостей про різню в Ілинцях в останніх днях травня н. с. і оповідань гетьмана і Виговського що він чув 3 (13) червня ³⁾, звідомленне Яцини дає ще деякі інтересні факти.

Приймаючи лист путивльського воеводи Хилкова, гетьман сказав: «Ми чекаємо царської ласки до війська Запорозького, ждемо своїх посланців (посольства Бурлія і Мужилівського)—та бачу я, що не дїждуся царської ласки до себе! не ровздеться

¹⁾ Коховський (дуже докладно розповідаючи історію ліквідації сих жовнірських претензій) каже, що гетьман спочатку розмістив війська, по його повероті з України по ріжних місцях, побоюючись бунту; потім став збирати під Фірлеївкою, далі під Буськом, а менше деморалізовані частини (moderiores) — в обозі під Глинцями—с. 371.

²⁾ Акты Моск. гос. II с. 326. Короткі звістки ще в листі воеводи руського, в Кракова, 16 червня: «Під'їзд наш ходив під Ілинці, але не пошастило йому: дуже його козаки перетріпали, а саме поручика Яскульського, знищено наших коло тисячі»—Збірка Піноччі ркп. 310. Також Архив ЮЗР III. VI. с. Судячи з того, що Єрлич записує сей інцидент під травнем ст. ст., він стався перед 10 червнем, а 16 вже знали про нього в Кракові. Приблизно мабуть се 7 або 8, бо Яцина мабуть не дав би себе затримати.

³⁾ Више с. 536 і 538.

міні вийти з рук бісурменських, невірних. За гріхи мої доводить мене Бог бути під владою невірного царя, його слугою!»

Після авдеїнці прийшов до посланців Витовський і розповів їм про турецьке посольство те що вже підане було вище: представляв свою персональну непричетність до яких небудь звязків з Туреччиною і запевняв, що гетьман і військо не инакше дивляться на підданство султанові як на крайній вихід з біди, коли цар таки не схоче прийняти козацьке військо під свій протекторат.

На прощання повторив Яцині ще раз: «Коли повної милости государської нам не буде з нашими посланцями, то нам окрім турецького царя нема де подітись; тому ми й затримали турецького посла—бо чекаємо повної милости від праведного государя. Ми від нього грошей не хочемо, тільки просимо бути під його рукою»¹⁾.

Далі побачимо, як: сильше вражінне сі розмови зробили в московських урядових кругах.

В Немирові, ідучи від гетьмана, Яцина стрів послів Януша Радивиля, що вертали від гетьмана. Послав їх Радивил з тим, що він не має заміру битися з гетьманом, ані помагати Короні Польській против нього: він тримається Вілоперківського трактату, що складав з гетьманом; стоїть на границі під Речицею, стережучи своїх володінь, а козакам ніякої кривди не чинить. Сих Радивилових послів, каже Яцина, гетьман приймав з великою честю й писав листи до полковників, що стоять на литовській границі, аби вони до литовських земель не входили, а стерігли тільки свого; а коли б які дрібні ватаги ходили самовільно в литовські краї, тих карати смертю. Так гетьман і написав Радивилові з тими послами, відправивши їх в супроводі 30 козаків і сотника. Сей сотник і козаки і «меньший товариш» Радивилового посла розповіли Яцині про посольство, а крім того і на власні очі довелось йому бачити прояви великої уважливости гетьмана супроти нейтральности в. кн. Литовського. При нім привезено з Ніжинського полку, з осавулом, «двох Ляхів з Радивилового повіту (себ-то з в. кн. Литовського)—взятих в полон. Так гетьмана того осавула хотів «бити булавою», за те що вони вхопили тих Ляхів «не на війні»—при нейтральних відносинах з в. кн. Литовським. Гетьман дав дарунки тим бранцям і відправив разом з послами до Радивиля. А в самім Ніжині полковник теж «розкував» при них двох Ляхів—вважаючи на такі гетьманські розпорядженнчя. Сі Ляхи сиділи в Ніжині в кайданах уже тижнів з 10, а тепер їх пустили з провідниками назад «в Литовський повіт».

Разом з Яциною поїхав переяславський товмач Васько; оповів Яцині, що гетьман післав своїх послів на Дін: полтавського полкового осавула і з ним 10 чоловіка козаків—кликати до війська довських козаків і тих запорозьких, що живуть на Дону; але до візду від гетьмана про них вісти не було.

Сам гетьман, виправивши Яцину, мав того ж дня виступити під Камінець. З ним були калга і пуредін з своїми Татарами і Великий і Малий Ногай²⁾.

Виходити, що головне козацьке військо в тім часі стояло на Побужу, приблизно на лінії: Липовець-Винниця-Бар, і гетьманська квартира зчасти міндалась. Потім, в середині червня н. с., воно посунуло далі в глибину Поділля, і як останнє місце гетьманської квартири відомости зібрані Матвеевим вказують Бедрихів Горзодок (тепер просто Городок над Сметричом)³⁾. В вістях королівського секретаря Доні з королівської

¹⁾ Акты Москов. Госуд. II с. 325—7.

²⁾ Тамже с. 326—7. ³⁾ л. 47, 53, 66, 118.

квартири з 30 червня знаходимо се як свіжу відомість, що козаки захопили Городок «ве стільки силою, як зрадою» (себ то він добровільно піддався), а на Гусатин козаки наступали, але їх відбито¹⁾. Інші польські джерела як останні козацькі позиції означають місцевість між Городком і Сатановим, себ то між Смотричем і Збручом²⁾. Тут стояв гетьман в 20-х днях червня н. ст., поки раптом повернув відси назад до Корсуня, з незрозумілих для неприятелів причин. Анонімна польська новість про воєнні операції другої половини року підчеркує се як вплив крайнього з козацького боку легковаження польської сили, і свідoctво її убожества, що «неприятель по батозькій війні так покладався на свої сили, що без Орди і якої нєбудь сторонньої помочи, з самим тільки козацьким військом став обозом між Городком і Сатановим—певно щоб викликати нас на відправу і привести до нового погрому. Але ми воліли тратити час обозуючи під Глинянами та переговорювати з московськими послами про порушення царських титулів»³⁾.

Розуміється, таке поясненне сього походу—що Хмельницький покладаючись на свої сили хотів вивабити Поляків на бій і задати їм новий погром, цілком не правдоподібне. Я думаю, що гетьман ані не мав охоти міряться з Поляками, не маючи з собою цілої Орди, ані не сподівався їх провокувати своїм походом на Поділля, при такім рознаді коронного війська, що для нього не був, очевидно, секретом. В дійсности своїм походом він перед усім прикривав волоську операцію свого сина і відстрашував ріжних Потоцких від спокуси вмішатися більш активно до цієї справи; правдоподібно стоючи на Поділля, він тримав звязок з сином і висланими з ним полковниками, і підтримував їх операції військом і амуніцією—хоч ми й не маємо про се докладніших відомостей. Для операцій же против польського війська він чекав хана, котрого пильно викликав з Криму. Не дочекавшись, все таки рушив в середні червня далі на захід—мабуть у звязку з відомостями про погром під Торговищем, щоб не дати Полякам спокуситися на інтервенцію—поки раптом не кинув сих позицій, десь коло 25 н. с. червня і спішно подався назад.

Ся несподівана й швидка ретірада дуже тоді здивувала Поляків, і за недостатчею яких небудь реальних пояснень в королівській квартирі львівській, в польськїм таборі під Глинянами уложено фантастичну, але приємну для польських слухів байку, що се такий респект навів на козаків приїзд короля до війська. Коли, мовляли, король приїхав до Львова, до війська (16 червня)⁴⁾, щоб взяти участь в ліквідації його заделгностей і мобілізації на війну,—Хмельницький додвідавшись про сей королівський приїзд і великість польського війська, зараз як найскорше ретірувався під Білу Церкву. Так читаємо в «звізах з обозу від 21 червня до 24 липня» у Голіньского:

«Хмельницький запишавшись попередніми підбитами, підійшов був під Сатанів і ставши обозом коло Городка, пустив під'їзди під Бережани, шугуючи нагоди підійти обоз наш і повторити батозький погром. Король й. м. довідавшись про його замисли, ледво випочивши в дороги, поспішив до обозу, бажаючи привести справи до найліпшого порядку. А хоч неприятель вже чекав приготовившись на нас, він

¹⁾ Денеші Доні в юбіл. збірнику Д. І. Багалія с. 535.

²⁾ Або «між Городком і Камінцем», як у листі з Львова 3 липня—Архив ЮЗР III. VI с. 63. ³⁾ Krotka Narratywa ekspedytyey w roku 1653 powiatkach przesiwko rebelliey kozackiey z potegą tatarska po szosty gas wtasczaneu—рпк. ріаноянич. F. XVII л. 6 дд., инша копія в Теках Нарушевича. 147 ст. 141 дд.

⁴⁾ Сю дату приїзду короля до Львова дає нунцій в реляції з 29 червня—Жерела XVI с. 179.

вислав ще пана Пясочинського по язика. Той під'їхав під Зборів в кількадесятьма кіньми, але далеко більший неприятельський під'їзд його розпоротив, так що кожний пурхнув в свій бік, а два язика дістались неприятелеві. Довідавшись про присутність і силу нашого війська, в числі 38 тисяч, а що найбільше—прочувши, що воевода мультанський з новим волооським господарем сина його Тимошка і старого господаря на сором побили—тої ж години відступив від Городка і Сатанова, кинувшись назад так хижо, що потім нам від певних язиків відомо стало, що він одним цугом по 12 миль пробігав до Білої Церкви.

«Язика п. Кондрацького, захоплені зараз по тім, одностайно оповідали, що під той час було з Хмельницьким ледви 30 тисяч козаків, а Орди з братом ханським 12 тис., і найбільший козацький полк уважався, де 3 тис. людей раховалося¹⁾. При тім повороті Хмельницького татари помітивши такий страх, зараз покинули козаків—маючи охоту вдарити по яспр, там де сховки та жінки козацькі пробували. І справді вдарили, та набравши величезної здобичи пішли з поля, а на Хмельницького з тої причини було серед своїх сильне незадоволення, і він мусів за ними слідувати немалими цугами, щоб вчас їм того перебити і утримати заключений союз²⁾.

Зложив нараду—що далі робити, а те з тої причини, що прийшли до нього послы від Порти, жадаючи піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач. Чернь почала на те кричати і домогатися загальної ради в тій справі³⁾. Тому хоч сам (Хмельницький) з Джеджалдем і в иншою присутною старшиною приставав на те щоб і присягу турецькому цісареві зложити, і край віддати і харач заплатити, але що чернь почала тому всьому противитись, бажаючи краще зверхність давнішого панства, аніж поганську неволю, мусів Хмельницький черни поустити, і згодився на те щоб вислати до короля посла—просити милосердя. Вислано від Хмельницького і від черни полковника кївського Антова, чоловіка справного і часто в посольствах московських і турецьких бувалою, а турецьких послів чи то затримано до пізньої декларації, чи то їх Хмельницький відправив—мабуть щоб чернь їх з ним разом не порубала⁴⁾.

Коли наші від певних язиків довідалися, що Хмельницький несподівано відступив до Білої Церкви, вислав й м. п. гетьман Ясноурського і Білинського щоб довідатися, чи то не для штуки якої вжив неприятель тої стратегією: удав той відступ, аби з боку частя пробувати. Але вони пробігши ледво кілька миль, здибали незалежного посла Антона, висланого від гетьмана і черни—їхав в 12 коней престою дорогою, і його замість язика привели до обозу. Мав він листи тільки до гетьмана—прохання іменем черни і Хмельницького, щоб просив за них короля і перед усею Річипосполитою вставився, аби далі кров християнська не лилася з обох сторін. Казав при тім, що більше воювати вони не хочуть ані мислять, а коли б військо Річипосполитої й король далі мали на них завязтте, вони обличать всяку оборону і підуть в світ за очі. (Далі доволі вірно перекладається відома нам документальна інструкція дана від війська Антонові, до котрої далі перейдемо).

Оповідання се—використане потім Коховським⁵⁾ і новішими часами положене в основу

¹⁾ Так спростовує і Доні раніше ним самим дані відомости, що в козацькому війську 60 тис. і 20 тис. Татар: козаків нема більше як 10 полків і найбільші полки не переходять за 3 тис., а декотрі значно менші; Татар не більше 20 тис.—с. 535. ²⁾ Наступає оповідання про Лупула, с. 628—далі його подамо.

³⁾ *poszela wolac i do spolnego między sobą znieślenia się to propositum bras.*

⁴⁾ на mięsne yatki nie wydali. Далі знов про Лупула.

⁵⁾ Коховський дещо змінив і літературно доповнив; так у нього Хмельницький скликає під Тернополь сю козацьку раду і ставить питання, як далі бути—зондуючи настрої війська. Сам Голіньский далі ще раз переказує від себе зміст сей «авізи» як «новини з України» (с. 635)—очевидно за устними оповіданнями. Тут додано, що король, затримавши Антона, післав «до черни»—«довідуючись їх правди». Адерсбах доносить поголоски, що Хмельницький дуже був збентежений вісткою про смерть сина (Acte c. 222).

свого висліду Кубалею, доволі вірно оповідає те що було відомо в Глинянськiм таборі. Відомісти про утечу Татар до Криму і їх пустошення на Україні доволі близько підходять до реальної ситуації в козацькiм таборі. Але тільки відомісти зібрані Матвеевим, в новознайденіи його звітiмленні дали нам докладне уявлення, що діялося в війську і змусило гетьмана до повороту.

Перші, дуже загальні, глухі відомісти дав Бурлій 27 н. с. червня в Білій Церкві; він розповів тоді Матвееву і Фомину: «Вуда у гетьмана з усіма полковниками рала, щоб вернутися назад, а за Ляхами не гаятись. Татари просяться у гетьмана на Ляхів, але він мабуть відправить їх назад. Вам до нього їхати не можна, поки він вам не пришле наказу, щоб вам Татари не наробили якого лиха; чекаемо від нього відомісти невдовзі» (30).

В Ставицу, коли прийшли від гетьмана і Виговського листи і вісти, що їхати треба до Чигрина, Бурлій і Мужилівський розповіли Матвееву і Фомину таке: «Гетьман іде з військом з-під Камінця до Чигрина, тому що під Камінцем і по інших тамошніх міснях стала пуста, нема ніякої живности, а у Ляхів в тій стороні пішла помість на людей. І в гетьманськiм листі до нас написано (закид), що се ми поїхали до гетьмана не написавши йому (наперед) і не повідомивши про все: трохи ви не поїхали на Орду, а з Ордою у нас виїшла довга сварка за полон, а якби ще воца взяла царських послів, то цілком прийшло б до незгоди—і так вони безнастанно розвідують, чога се царські послы до нас ходять. Що ви мині з Білої Церкви писали—піше гетьман—то послали мині листа і 12 чоловіка гінцив з Борзни, з Ніжина і Переяслава, то вони до мене не приїздили, і стало мині відомо, що забрали їх Татари. А як би і з послами те саме сталося, ви б на мене і на військо навели гнів вел. государя».

Коли Матвеев і Фомин стали розпитувати, з чога виїшла у гетьмана сварка з ханом і мурзами, Бурлій і Мужилівський сказали: «Як хан з Ордою йшов у поміч гетьманові, вони під Білою Церквою і під Ставищем на передмістю (посаді) і в околиці (уезде) забрали багато людей в полон. Гетьман велів у них той полон відбирати, і з того виїшла сварка, був і бій—не великий, але писаря Івана Виговського трохи що не вбили—як би не наснів кримський товмач, а коня його з сідлом таки забрали».

На запитанне, чи після того гетьман з Татарами прийшов до згоди, Бурлій і Мужилівський сказали: «Та, «сора» була чотири дні, і після того помирилися; гетьман відібраний від Татар полон велів розпустити по городах, кога звідки взяли; але Татари зібрались і тих полонеників знову по дорогах переловили і відіслали в Орду, мало хто з них урятувався».

При тій нагоді Мужилівський розповів послам ту історію, як Татари допитувались у них в Москві, чога то від козаків так часто бувають послы в Москві; Матвеев і Фомин очевидно поставилися до сього оповідання скептично (л. 40—5).

Другого дня 4 н. с. липня Матвеев і Фомин адибали під Стеблевим козака Черкаського полку Олиського Долговського, що повертався з війська. Він оповідав, що під Камінцем у війську був голод, і козаки рядові і навіть старшина—окрім тільки полковників, прийшли до гетьмана з великим гнівом і кричали: «Доки нам так мучиться? Безнастанно, зимою і літом у війську, ніколи не маємо спокою, дома жінки і діти наші помирають голодною смертю, і вже не знаемо, що з нами далі буде—

де нам свої голови приклонити! З королем у тебе досі нема згоди! Тоді підемо всі своїми головами з жінками і дітьми до царя, щоб нас прийняв на віки!» Гетьман, вийшовши до них, говорив: «Я ж послав послів—просити царя щоб прийняв нас, а коли не може прийняти, щоб помирих нас через своїх послів з королем і панамі; досі ті посланці не вернулись, але маю відомість, що цар шле з своїми посланцями своїх послів»¹⁾. І після того гетьман відправив з-під Камінця все військо, і хана, калгу, пуреддіна, перекопського князя і ногайських мурз з усіми Татарами—лишив при собі тільки Келебет-мурзу з 200 Татарами, а хан з усіма людьми пішов поза Богом».

Тоді другого дня Матвеев і Фомиш стали допитуватися Мужилівського, щоб він їм розповів, чи не було якоїсь військової ради проти гетьмана (ради на гетьмана от войска). Мужилівський згодився розповісти в секреті—щоб гетьманові і писареві того не казали. Справді була рада війська, без полковників, против гетьмана. Коли гетьманяч Тимофій поніс утрату—збито на ріці Яловиці 4 тис. козаків, а до того ще настав у війську голод, стали козаки приходити до отаманів і сотників щоб ішли з ними до гетьмана. І прийшли до нього без усякої пошани, почали кричати: «Бачимо нашу останню погибіль! Тисяч від смерті, а даеш на все волю синові! Ходив твій син ратувати свого тестя, а нашу брацтво до смерті привравив, 5 тисяч стратив своїм пиянством і нерозумом, а ти тепер пішов його виручати, а нас решту потратити і голодом поморити! Взяв собі хана за брата, а те брацтво його таке, що він весь Крим нами наповнив! Ходім до царя християнського, з жінками і дітьми і всім добром; коли не схоче нас прийняти, краще нам у християн померти, ніж у поган у неволі!»

«Коли б гетьман сказав проти них мале слово, була б велика біда, але гетьман побачивши їх раду, вийшов з карети і почав їм так говорити:

«Знаєте, браття, скільки я біди прийняв від Ляхів за православну віру і за вас православних, але за ласкою божою не дав вас їм окаянним під ноги, а богатох збогатив і вільними вчинив. А що ви міні докоряєте, що хан міні брат, так ви самі знаєте, що ми тим брацтвом від лядської шаблі звільнилися! А що вони набрали полону йдучи до нас у поміч, так ми ж весь той полон у них відбили! А що ви

¹⁾ л. 48: «А какъ де онъ был у гетмана в войску под Каменцомъ Подольскимъ, и учинилось в войску голод, хлѣба и живности не стало. И к гетману де ихъ Богдану приходили начальные люди, атаманы и есаулы и редовые казаки, опрѣч полковниковъ, з большимъ шумомъ: «Сколько де нам такъ жить и живот свой мучить? безпрестанно зимою и лѣтомъ в войску бываем, а никакова себѣ покою не имѣемъ, а в домѣхъ нашихъ жены и дѣти помирають голодною смертью, да и впрѣдъ не вѣдаемъ что будет, гдѣ свои головы приклонить. А с королемъ де у тебя посямѣсть згоды нѣтъ. Пойдемъ де все своими головами з женами и з детьми к великому государю, къ его царскому величеству, чтобъ онъ государь велѣлъ насъ принять под свою государеву высокую руку в вѣчное холопство!» И гетманъ де ихъ Богданъ Хмельницкой, вышедъ не корѣты, учел имъ говорить: «Послалъ де я к великому государю, къ его царскому величеству, посланниковъ своихъ бить челомъ, чтобъ государь изволил меня, гетмана, и со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ принять под свою государеву высокую руку в вѣчное холопство; а будетъ государь принять насъ не изволятъ, и онъ бы государь черезъ своихъ государевыхъ великихъ пословъ велѣлъ насъ с королемъ и с панами радою помиритъ. И тѣ де мои посланники от царского величества посямѣсть не бывали; а есть де мнѣ вѣсть, что с моими посланниками царское величество шлетъ пословъ своихъ».

говорите, щоб іти нам до цар. величества,—так я вам кажу, та й самі ви знаєте, що я безнастанно посилаю до нього—прошу нас прийняти, тільки досі нема від нього відомости; тільки те чую, що йдуть від нього послы. А до нього не тільки ви хочете, але й я крім нього нікуди не хочу». І після того говорив козакам: «Далі нам під Ведриховим Городком стояти нема чого, підем під Білу Церкву і будемо чекати Ляхів під Білою Церквою». І як з тим гетьманом козаків відправив, так той голос і затих»¹⁾.

До того Мушкльівський розмовив, що стало йому відомо: гетьман хотів Виговського стягти. А коли послы тому здивувалися, сказав: «Богато ріжких дурниць ділялося через своїх і через челядь (писареву), а сам писар за справами своїми того не знав. А потім сталася сварка у полковника Тетері з писаревим братом Данилом. Данило його порубав і на раді ухвадено, щоб брат його скарав на смерть, а писар став випрошувати у гетьмана брата від смерті²⁾, і той його самого хотів стягти, тільки всі полковники і «ратні люди» його випросили». Матвеев і Фомин считали як же було потім: чи

¹⁾ «Какъ учинилась трата у гетманского сына Тимофья, побито на рекъ Яловиць четыре тысеци Черкасъ, и Черкасы де, видя свои упадки, а послѣ де того пришол голод, и стали приходитъ к отаманом и к сотником, чтоб они с ними шли к гетману Богдану Хмельницкому. И пришед с невѣжествомъ большим, а говорили: Видимъ де мы последнею свою беду, что бѣгаешъ от смерти своей и даешъ волю сыну своему Тимоою; ходил сынъ твой тестя своего, волоского господаря, оборонялъ, а повинныхъ нашихъ к смерти привел, с пять тысец людей потерял своими пьянствомъ и дуростью, а ты пошел ево выручать, нас хочеш и достальныхъ рогтерять, и поморить голодом. Говорим тебѣ: братъ твой ханъ крымской, и братство ево тебѣ то, что Крым весь наполнял нами. Идемъ к христьянскому государю, его царскому величеству, в женами и в детьми и со всямъ скарбомъ, будетъ христьянской государь, его царское величество, не велит нас принять под свою государеву высокую руку, лутче нам умерети у христьян, чѣмъ умереть у панцев в неволе.

«И только б де гетманъ молил хотя малое слово жестоко им,—чаю б де было большое дурно. И гетманъ де Богданъ, узнав ихъ раду, и вышел искорѣты, и сталъ имъ говорить:

«Въдаете, братья, что я за вѣру православную и за церкви восточные, и за вас православныхъ христьян, братью свою, много всякихъ бѣд от Ляховъ принял!

«И милостію божіею, вас православныхъ христьянъ имъ, окаяннымъ, в поспраніе не дал, и многихъ обогатил и вольными учинил. А что вы говорите, что мнѣ крымской ханъ братъ, и вы то сами въдаете, что мы ихъ братствомъ от сабли ляцкой свободились; а что онъ побрал в полон, идучи к нам на помочь, и мы тот весь полон у нихъ отбили. А говорите вы, что намъ ѣйти к великому государю христьянскому, къ его царскому величеству, и я вамъ говорю, и вы то въдаете, что безпрестани я посылаю милости просить у великого государя христьянского, его царского величества, чтоб нас пожаловал, велѣл принять под свою царского величества высокую руку; и нам по нашему крошеенью до се число от великого государя, его царского величества, нѣтъ въдомости. А слышу то, что идут от него, великого государя, послы. И будет от его царского величества не будет какие милости,—не токмо вы хочите к нему, государю, и я кромѣ его государя, его царского величества, нікуды не мышлю.» Да после того гетманъ говорил Черкасамъ, что де намъ тепере стоять под городомъ Бедрикомъ нѣвчею; пойдем до Бѣлой Церкви, и станем дожидатця Ляховъ под Бѣлою Церквою. И какъ де их гетманъ отпустил, и от тове де тогъ шумъ унялся».—л. 50—3.

²⁾ «братъ его писарь И. Виговской упросил у гетмана, и он де ево захотѣл стягнать».—л. 54; а контексту я розумію так як переклав се в тексті.

гетьман після того гніву знову став до писаря по давньому добрий, чи відібрав від нього справи й віддав иншому писареві? Мужидівський відповів, що справ у писаря гетьман не відібрав і він у нього «по прежнему».

Кілька днів пізніш Виговський на запитання Матвеева і Фомина, «чи не було чогось у війська, у гетьмана і у тебе з Татарами і казаками?» дав такі пояснення:

«Писав до гетьмана хан, щоб дозволив йому по ставити город на Дніпрі з руського боку против городів Іслама і Шама. Гетьман був дозволив, але я став говорити, щоб не дозволяв, бо нам і так чиниться велика тіснота, а як поставлять город, буде ще тісніш, і гетьман відмовив: не позволив їм ставити города. Після того як ішли Татари в поміч гетьманові, вони а багатьох місцях забрали в полон православних християн, силу! Я тоді від усього війська став говорити гетьманові, щоб він сказав мурзам віддати той полон. Гетьман післав до мурзів, але як вони приїхали, почав крутити. Я довідавшись почав говорити (руба): «Називаєте ви нас своєю братією, а чи то ваше братство, що ви весь Крим нами наповнили?». За се що я так говорив, і довідавшись, що то я відмовив гетьмана, аби того города на Дніпрі не ставили, мурзи хотіли мене вбити—коли б не відібрали козаки; а коня з-під мене таки й забрали. Козаки ж, побачивши, що гетьман крутить і нічого Татарам не говорить, хотіли гетьмана вбити, тому що Татари роблять такі шкоди, та ще й син його чинить великі дурниці, як напється. Я довідавшись про такий їх намір декого відмовив, а декого гетьман велів вночі подушити тихенько, щоб того в війську не знали. А з Татарами після того сталася згода—як вони пустили полоненників; але декого таки до Криму забрали. А гетьман після того пішов з-під Ведрихового Городка¹⁾».

До того Виговський в секреті додав: «Була угетьмана рада з усіма полковниками, щоб піддатися турецькому султанові, і всі полковники висловилися за те, щоб піддатися—окрім тільки київського полковника Антона Ждановича. А я гетьманові й полковникам сказав: «нехай хто хоче, піддається Туркові, а ми поїдемо служити государеві християнському, і всім козакам вашу раду скажемо, як ви забули Бога, що таке робите. Гетьман за те мене хотів скарати на смерть. А я побачивши, що мені загрожує, повідомив своїх приятелів, щоб вони все військо про се оповістили, а військо довідавшись почало говорити: «Всі помремо за Виговського! окрім нього ніхто не сміє нічого сказати Татарам». Тоді гетьман, довідавшись про се, прислав до мене і почав говорити: «Чому не піддатися Турку?» А я сказав: «Ти мене ось що спитай: як бісурмени запанували над Греками, вони їм дали всяку волю, і в їх багатві ніяких насильств не чинили, поки вони наповнилися бісурменами; а як наповнилися—бачин

¹⁾ «И я-де гетману о томъ говорил ото всего войска, чтоб онъ крымским мурзамъ говорил, чтоб онъ тотъ полон отдали. И гетманъ-де по мурзъ посылал; и какъ-де мурзы приѣхали и гетманъ-де почел имъ манить. И я-де узнавъ то что манить, сталъ говорить: Называетъ насъ братьею своею, то-ли ваше братство что вы весь Крымъ наполнили нами?—И меня-де за то, что я такъ говорил и свѣдаю то мурзы, что я отговорилъ гетману ставить имъ на Днепръ город,—хотѣли убить, еслиб не отняли Черкасы, и лошедь испод меня совсѣмъ отняли. И видя то Черкасы, что гетманъ имъ манит и ничего имъ не говорит, хотѣли убить гетмана, за то что многие налоги чинят Татаровя, да и сынъ его многую дурость чинит напився пьян; и я де узнавъ ихъ совѣтъ, иныхъ угговорил, а иныхъ гетманъ ночью велѣлъ тайно подовить, чтоб про то в войнѣ (мб. войскѣ) было невѣдома. А после де того с Татары учинилась згода, какъ отпустили полон, а иной і в Крымъ увезли; и после того гетманъ пошел испод Ведрика»—л. 84.

яке гоненіє християнам?»¹⁾ І гетьман, вислухавши мене, став знову до мене добрий, а київського полковника Антона Ждановича післав до короля і панів-рад²⁾.

В подільськїм таборі про сю бурхливу раду описану Долговським і Виговським були такі відомости на початку липня: «Хмельницький в порозумінню з найбільш довіреними полковниками зробив турецькому султанові пропозицію, що він піддається йому в усім, всі зложать йому присягу і даватимуть дань. Не скликавши за весь час повстання генеральної ради, а правлячи своєю головою або за радою тісного гуртка,—а масі козацькій представляючи справи так щоб утримати її в розпочатім повстанню,—в сій справі був він змушений оповістити про свої переговори з Отоманською Портою загальним зборам (властиво: загальн нації, всенародні збори). Але тут стрів таку опозицію (властиво: труднощі в здійсненню), що був змушений з своєю партією покоритися більшості і замість піддатися в послух і волю султана, післати свого посла до й. вел. (короля)—просити пробачення»³⁾.

Про Татар, які були в сім поході, Виговський дав такі поясненія:

«Хана з гетьманом не було, тільки Маек-султан, другий-Кучюк, малий султан, та багатур Шабей перекопський, і з ними 30 тис. Татар; а всіх Татар казали мурзи 50 тис. Ногайські мурзи були такі: Калекет-мурза, Салтан-мурза, Нагнат-мурза, Салтан-Мурат мурза, Урак-мурза, Оказ-мурза, Татар з ними було 8 тис., прийшли вони до війська недавно. А як я відправляв з Умани турецьких послів, прийхав кримський Татарин з листом з відомістю до гетьмана, що йде до гетьмана в поміч хан—перевозиться на річці Чакові, і з ним кримських Татар, Кабарди, Азовців, Очаківців, Вілгородців 150 тисяч. Про се хан писав гетьманові в своїм гінцем, і я того гінця відправив до хана з Умани з тим що гетьман з усім військом з-під Бедрихового Городка пішов (до дому), бо настав у війську голод, хліба й поживи не стало. А ханові написав, щоб він прийшов до гетьмана, як що наступатиме король. А гетьман лишив при собі кримських Татар 30 тисяч—з ними Сартлан-мурза, Арелак-мурза, Тайман-мурза, та всіх ногайських мурз—з ними Татар 8 тисяч, вони стоять в різних місцях по сій стороні Дніпра, 6 миль від Чигрина на полі над Саксаганню, на Ингульці, на Ингулі, на Жовтих водах, на Сурських байраках коло Дніпра» (л. 73—4).

¹⁾ «Была рада у гетмана со всеми полковники, чтоб податца к турецкому салтану; і все полковники приговорили на то, что податца, оприч киевского полковника Онтона Ждановича. И я гетману и полковникомъ говорилъ: Кто хочеть тотъ поддавайся Турку, а мы ъдемъ служить великому государю християнскому, и всемъ Черкасомъ вашу раду скажем, какъ вы забыли Бога такъ и дѣлаете. И гетманъ де меня за то хотѣл казнить. И я де увидя над собою такое дѣло, почел давать приятелемъ своимъ вѣдомость, чтоб онъ до всего войска доносили тую вѣдомость; и войско-де свѣдав про то почели говорить: все померемъ за Выговского, кромъ ево никто Татаромъ не смѣеть мольть. И свѣдав про то, гетман прислал по меня и почел говорить: Для чево не податца Турку? И я-де говорил: Спроси меня: какъ Грекъ обовладѣли бусурманы, дали имъ волѣ всякие, і в богатствѣ имъ обидѣ никакихъ не чинили до тѣхъ мѣствъ покаместа все наполнились бусурманы, и какъ наполнились,—видишь какое гонение християномъ?»—л. 73.

²⁾ Наступає запитання Матвеева і Фомина, з чим гетьман післав до короля Ждановича—я далі подаю се пояснення Виговського.

³⁾ Денеша Доні з 7 липня—с. 536—7.

До інформації Виговського про українсько-татарське напруженні знаходимо в реляціях з Криму московських послів такі доповнення.

5 (15) липня приїхав до послів князь Маметша і розповів, що муйнацький царевич вернувся з походу з військом, перестрівши на Перекопі хана (що вийшов на війну в Литву 3 н. с. липня, виславши наперед себе, 1 липня пуреддін-царевича). Царевич стояв з військом за півдня дороги не доходячи Камінця Подільського, а гетьман з козаками поблизу від нього. Чи наступатиме на гетьмана король справді, чи ні, се невідомо. Татари ж приходили до царевича з великими наріканнями, що вони так довго стоять, чекаючи королівського наступу, і просили дозволити їм повсювати гетьманські маєтки (розумій—його володіння)¹⁾. Царевич їм заборонив—щоб ханської присяги не нарушали і гетьманських маєтків не воювали. Ті не послухали, воювали і забрали в полон багато козаків з жінками і дітьми,—перекопський князь Ватирша їх не стримав. Гетьман про се написав царевичеві—що так він нарушив ханську присягу. Царевич послав йому сказати, що то Татари зробили йому ту шкоду самовільно, без його згоди; а полон, який відшукав, відіслав йому, тільки багато полону Татари завезли до Криму і Ногайських улусів. І до хана гетьман писав про се: щоб царевич свої присяги не порушив, відібрав той полон від Татар, що до Криму пішли, і йому, гетьманові, відіслав. За тим листом відібрано полон у тих Татар, що прийшли з походу до Перекопу, а в Криму і по Ногайських улусах цар велів своїм копичеям відшукати і в Перекоп прислати. Князя Ватиршу переіменув і на його місце призначив Карап-агу—за те що той не стримав Татар і хана з гетьманом посварив. А гетьманові написав, що він полон поверне—аби гетьман за се йому не мстив, і на будуче він того Татарам заборонив. А за його, гетьманським, листом, хан з Криму вже вийшов і стоїть на Перекопі—але нехай гетьман йому напише, як що той королівський прихід непевний—то він вернеться з Перекопу до Бахчисараю, щоб йому даремного «конобою» не робити²⁾.

Далі довідуємось, що хан відшукав 600 чоловіка полонянників і відіслав їх зараз гетьманові копичайським агою, а на будуче обіцяв заборонити того своїм Татарам³⁾. Але відомости привезені муйнацьким царевичем розхолодили його охоту до походу. Про се докладніш ще сказав послам візир Сефер-казі 31 с. липня: цар бувши в союзі з гетьманом, пішов був в похід і дійшов до Перекопу, але почувши від муйнацького царевича, що той бувши у гетьмана довгий час, своїх людей голодом поморив, а приходу королівського сям літом напевно сподіватись не можна було,—дар через те вернувся від Перекопу назад⁴⁾.

Тому коли 21 с. липня приїхав від гетьмана з Чигрина отаман Федір Шелонський, з новим, ще щільнішим проханням—тому що король уже відійшов зі Львова з великим військом, а наперед себе вислав 40 тисяч, і треба їх скоро сподіватися—таку, мовляв, вість привіз оден Лях, що був у короля близьким чоловіком, але впав у смертну провину і тому мусів утікати,—то хан на сю вість не пішов. Відправив тих послів з таким листом, щоб гетьман йому написав про королівський прихід вість певну, а не так щоб робити йому непотрібний конобій і великі шкоди, як муйнацькому царевичеві з його людьми. Одержавши певну вість, цар з військом до гетьмана приїде. І в Бахчисараю сподіваться нової присяжки від гетьмана в скорому часі, а коли цар і після другої посилки не поспішить, то гетьманові з козаками против короля не устояти⁵⁾.

¹⁾ В ориг.: именовне. ²⁾ Кримські справи 1653 р. кн. 34 л. 175—8.

³⁾ Тамже л. 179. ⁴⁾ Тамже л. 190. ⁵⁾ Тамже л. 179—180.

А поруч того були серйозніші, принципіальніші причини незадоволення—відзначені вже в вище наведених московських реляціях. До хана приходили відомості про переговори гетьмана з московським царем про протекторат; се рішучо розмикалося з давнішими плянами спільного походу з козаками на московські України, і хан уважав потрібним рішучо остерігти гетьмана від такої політики—що б вона не розірвала союзу Криму з козаками. Про се розповів 20 (30) липня московському товмачеві його знайомий, що чув від того ж князя Маметші в Бахчисараю: «Відомо стало цареві, що гетьман Б. Хмельницький просить великого государя, щоб прийняв його під свою високу руку в вічне підданство («холопство»), і вел. государ його під свою руку прийняв і велів йому поставити городи на Осколі, Донці і князь-Івановому луку. Цар посилав до гетьмана Татарина Сефер-атали(ка), докладно про се провідать, і написав гетьманові, щоб він стояв при договорі і при присязі. Тоді коли король до нього прийде, нехай напише, і цар з військом до нього прийде в поміч на короля; коли ж гетьманові і козакам захочеться спокою, нехай гетьман з козаками переходять на життя за Дніпро на кримський беріг, і поставлять собі городи на вічне мешкання. Коли ж гетьман не дотримує присяги, і се правда, що він просився в вічне підданство (холопство) великому государеві, то хан порозуміється з королем і піде з ним на козаків війною, з великими силами»¹⁾.

На жаль, не видно, коли саме післав хан сю осторогу гетьманові, і в якій формі, так само—яку відповідь дав гетьман. Але в головному—ситуація ясна.

Хмельницький і старшина опинилися в незвичайно складній і трудній становищі. З одної сторони вже дозрівала справа московського протекторату над Україною і воєнного союзу України і Литви против Польщі, котрого військо козацьке нетерпляче чекало, щоб зробити останній розрахунок з Польщею. По всяким міркуванням московське посольство Матвеева повинно було привести рішуче слово, і гетьман з старшиною нетерпеливо чекали його почути. Але з другої сторони і перспектива польської кампанії, що висіла над Україною, і ще більше—криза волоських плянів більше ніж коли небудь вимагали від гетьмана заховання приязних відносин з Туреччиною в Кримом. Треба було сприятливого ставовища Порти до Тимоша і Лупузда. Треба було помочи Татар, а що найменше—приязної нейтральності супроти конфлікту з Польщею, з Мунтенією, Ракоцієм, Стефаном і т. д. Ми бачили, як гетьман старався укріпити і розвести сі посольства, що так неприємно зішлись під сю хвилю на Україні. Порта так невчасно зажадала оформлення васальних відносин гетьмана, якогось харачу, можливо що й передачі їй Камінця²⁾. На сім ґрунті виникли неприємні змагання між стар-

¹⁾ л. 181—2. Подібне в посольським звідомленню Хомякова і Клочкова, ст. 88: коли приїхали до Криму гонці, хан розпитував у них московські новини, і коли почув, що Хмельницький хоче піддатись Москві, а московський цар збирає на Польщу велике військо, то післав до Хмельницького сказати йому, що коли він боїться польського наступу, то нехай перейде за Дніпро на Кримську сторону, а московському цареві нехай в підданство не піддається, бо инакше хан буде його воювати.

²⁾ Наведу ще небезіntересні балачки люблинського ігумена Сави Попеля перед московським посольством (Решнина з товаришами), 12 (22) липня:

Вість прийшла до короля і панів-рад, що Хмельницький стоїть обозом під Білою Церквою, а Кримських Татар нема, всі пішли, а то тому: Прислав турецький султан до Хмельницького чауша про те, щоб він, коли вже обіцяв бути у султана в підданстві, то нехай на то вложить присягу; і об'явив йому статті, як султан держатиме Хмельницького з військом. На сам перед має

шиною і балачки в війську. З другої сторони—Татари так неприємно себе поведи на Україні і викликали ще гостріше незадоволення. Хмельницький «манів» як м'яг і кінець кінцем роздрочив і одну сторону і другу—і Татар і військо. Татари кидали його, в війську навис бунт. Волоська афера стала осередком незадоволення. Гострий конфлікт виник між гетьманом і його невідступним дорадником писарем, що почав робити собі популярність у війську коштом ухильчивої політики гетьмана в інциденті з полоном. Кінець кінцем, як вірити Виговському (вірити мабуть треба), гетьман тихенько, по східньому зробив кінець кільком найбільш небезпечним провідникам опозиції й помирившись з Виговським, рішив зліквідувати неприємну і небезпечну ситуацію і рангово обірвав невдалу кампанію, щоб почати наново.

Способом закінчення кампанії Хмельницький вибрав миролюбивий жест в бік Польщі—достроений до тих переговорів про способи заспокоєння польсько-української усобиці, що мали завести московські «великі послы»: кн. Рєпнин-Оболенский, Волковський і думний дяк Алмаз Іванов.

Визначені ще 3 н. с. травня, вони тепер з великим двором і пишними церемоніями наближались до Львова, де їм вбзначено переговори. Цар заявляв свою готовість дарувати Польщі всі свої образи в титулах, коли польський уряд задовольте козаків і загарантує православну віру згідно з постановами Зборівського трактату, що ставився умовою замирення з козацької сторони. Відповідно до того козацьке військо вислало також своїх послів: київського полковника Антона з товариством, щоб поставити козацькі вимоги.

Ясне вельможний м. п. гетьмане польний коронний, наш в. м. пане добродію! Виславши послів наших до найяснішого маєстату й. кор. мн. п. н. м. з нашими проханнями, шлемо наше писанне і в. вельможности, п. н. м., аби з звичкої своєї панської доброти зволив еси вставитися перед найяснішим маєстатом й. к. м., аби він пробачив те все, що з допущу божого сталося в його панстві, і до своєї милостивої ласки нас прийняв. Аби кров християнська з обох сторін уже більше не розлива-

він, як обіцяв—здобути і віддати султанові Камінець Подільський. А на себе наложити дань, дати на то письмо, і нинішнього року зібрати й прислати дань за перший рік. Дани тої положив султан на Хмельницького, за попередньою умовою на рік 10 тис. зол. червоних, тисячу волів і 10 тис. овець. А султан пришло йому в поміч на Поляків і на Литву кримського хана з усіма людьми і своє турецьке велике військо. А Хмельницький почувши такі річі від чауша, загордовився і прислав до короля своїх послів, 12 чоловіка, не з покірним проханням, а так що коли король буде їх держати за Зборівським договором, то він з військом буде у нього в підданстві, а як ні, то він буде з королем воювати. Чаушові ж Хм. нічого не сказав, став «поманювати», а чауш побачивши се, велів кримським людям від нього відступити. А король, довідавшись, що кримські люде від Хм. відступили, і про чауша,—цитався його післанців, чому то вони про того чауша загалі і йому не сказали. Тоді король десяткох з тих післанців віддав за варту, а двох відправив з тим, щоб Хм. прислав йому зараз того чауша. Отже коли Хм. чауша пришло, то король довідається, з чим того чауша було прислано. І вони (люблянські ченці чи православні загалі) думають, що король з Хмельницьким, на яких там буде можна умовах, таки замиряться. Але тепер, довідавшись, що Татари відступили від Хм., (Поляки) умисно поспішають в посполитим рушенням, щоб зараз, під сю хрилю наступити на Хм. Половина коронного й литовського війська має йти на Київ, а друга буде в резерві («для посилку») від Глинянами.—Польські справи кн. 84 л. 96—8.

лася, хочемо ми цілком упокоритися маєстатові Й. кор. мил., всій Річипосполитій і вельможности вашій, яко реґіментарові військовому. В сім ще раз просимо милости-вої інтерцесії, аби ми могли зістатися при ласці Й. кор. мил., не розходячися по різних державах, і наші спільні сили обертали на сторонніх неприятелів. Також і скорої відправи послів наших просимо, а самих себе милостивій ласці в милости як найпильніше віддаємо—вельможности вашої покірні і найнижші слуги, В. Хмельницький з військом Й. кор. м. Запорозьким. Дано в таборі під Межибожем 13 червня 1653 р.¹⁾

Петицію чи пункти, що мали сі послы подати королеві, сим разом маємо в повнім тексті:

По пактах Білоцерківських хотіли ми віяким чином не порушати уставленого спокою, і тому тих, які хоч найменшу оказію давали до його нарушення, ми суворо скарали на горло, як от Гладкого, Мозиру й інших. Але пп. Войничович, Маховский й інші, що були на Задніпровку за ординансом Й. кор. мил.—ті против волі Й. кор. мил. напавши на людей, певних спокою, багато повбивали і кров невинну розлили, а деякі села й містечка огнем і мечем знищили. А до того небіжчик Й. м. п. Каліновский, зібравши військо, яке тільки міг, і ставши обозом задумав несподівано на нас напасті—на що ми певні докази мали. Тож і ми мусли рушити частину війська, запобігаючи тому. Але не маючи заміру йти против війська королівського, ані в глибину краю запускатись, ми потім вернулись назад. Тому що се сталося з допусту божого, просимо, аби в. кор. мил. то нам зволив пробачити.

По торішнім розруху, коли прибув п. Зацівіховский, сподівались ми милости-вої декларації від його кор. мил. та комісії. Але замість неї і. м. п. Чарнецкий і Маховский напавши понищили міст немало, і людей невинних повбивали. Ми тому запобігаючи, а також бачивши унадок господаря, рушили на волоську границю. А любачивши, що там уже заспокоїлось, ми ретірувались і чекаємо на милостиву декларацію від Й. кор. м. і Річипосполитої

Унижено просимо, аби не будуче Й. кор. м. зволив заховати з мил. ласки своєї все згідно з Зборівськими пактами з військом Запорозьким, нічого не чинячи против віри й вільностей. Коли ж би Й. кор. мил. число Запорізького війська, поставлене в Зборівським трактаті здавалось занадто великим, тоді просимо, аби Й. к. м. зволив вислати і. п. комісарів до Паволочи або до Білої Церкви, з малою асістенцією, не зближаючися з військом, і ми з ними про все докладно порозуміємось. Але унижено просимо Й. кор. мил., щоб церкви наші й монастирі були полишені згідно з їх правами при маєстностях і фундаціях своїх, і унія щоб скасована була так у Короні як і в в. кн. Литовським. Ми ж будемо чекати під Білою Церквою якої будь відомости від Й. кор. мил., і просимо щоб Й. кор. мил. зволив не затримуючи відправити посла нашого з мил. своєї панської ласки.

Коли ж би не було ласки Й. кор. мил. і всєї Річипосполитої, тоді хочби Й. кор. м. велів і військові на нас наступати, ми боронитись не будемо, і крови проливати більше не хочемо, але будемо иншими способами себе ратувати.

Коли ж сим простим нашим писаннем ми в чім небудь образили маєстат Й. кор. мил., просимо покірно, аби Й. кор. мил. то нам яко простим людям вибачив і панською своєю клеменцією покрив.

Вогдан Хмельницький гетьман Й. кор. м. війська Запорозького²⁾.

Дата 13 червня, хочби й старого стилю, для сього виступу здається мені занадто ранньою, і гетьман 13 (23) був мабуть іще під Бедриховим Городком. Але що до змісту—цілком в тон сих пунктів і супровідного листу до Потоцкого звучить те що оповідає про поворот Хмельницького оден з офіціалістів кн. Заславського, що коло 16 липня н. с. послав до Межибожа по відомости про сей поворот. Тамопні люде згідно оповідали,

¹⁾ Теки Нарушевича 147 с. 221—2.

²⁾ Видано з двох копій—з Щорсівської бібліотеки в Памятниках III ч. 13 і з збірки Михаловского ч. 253. Theatrum Eur. (415) додає, що Хмельницький післяв королеві два цуги гарних коней; посла він називає Antus, Антус!

що Хмельницький, повертаючи, так говорив до межкобозьких міщан, «стоючи на мості перед замком на зводі»: «Не буду я боронитись, коли польське військо буде наступати і під Білу Церкву. Коли сам король й. м. прийде—я уступлюсь перед королем (прогалина—мева щось про Дніпро). Коли не схоче мене до ласки своєї прийняти, а буде наступати—я і звідти вступлюся—і буду шукати собі в військом Запорізьким иншого пана». Бувши в Межибожі, заборонив яку небудь шкоду чинити шляхті, що була в замку, не позволив здобувати замок,—иншим боронив і сам ніякої кривди не чинив і до замку не заходив—хоч його туди пускали: «виходили против нього міщани з замку й кланялися»¹⁾.

Ся суголосність і згідність дати листу з сею промовою Хмельницького (і там і тут Межибож)—стверджує в мій переконання, що свій лист до Потоцького Хмельницький писав, і полковника Антона виправляв не 13 (23) червня, а який тиждень пізніше, справді «ретируючися» з-під Збруча під Білу Церкву—так як стояло се в петії.

Жест був вповні відповідний до обставин, виглядав свobodно і невимушено—бо польській стороні лишилися невідомі ті прикрі події в козацькім таборі, що стали й нам відомі тільки тепер з секретних розмов з московськими послами. Гетьман міг-би його зробити ще свobodніше, коли б йому були своєчасно відомі листи вислані до нього від самого Потоцького, що діставши по Кисілю киявське воеводство, вважав потрібним звернутися до козацького гетьмана і до киявських ерархів з запитанням, чи може він вступити в виконання своїх воеводських обовязків. Про се єсть згадка в однім листі з глинянського обозу, з 23 серпня—про іронічну відповідь козацького гетьмана, що видержував взятий ним миролюбний тон не вважаючи на воевничий шум, роблений королем: «Оден чернець, що їздив від й. м. п. гетьмана, з повідомленням про надання воеводства, повернув тепер до Львова і привіз від Хмельницького дозвіл, що вільно йому йти до самого Дніпра, з військом, але без розлиття крові—котре собі його кор. мил. бажає шаблею отримати»²⁾. Потоцький, очевидно повідомив Хмельницького про свій новий уряд і запитав, чи пустить його до воеводства, і дістав таку іронічну відповідь, в дусі вищеведених миролюбних декларацій, що вільно йому ходити хоч і до Київа, тільки без війська.

Чому козацькому гетьманові не було своєчасно відоме се прохання гетьмана коронного, пояснює нам звітommєнне Матвеева: 29 н. с. червня повідомив його білоцерківський полковник, що погранична козацька сторожа в Коростишеві затримала 25 т. м. і приставила до Вілої Церкви ченця Унівського монастиря Теофіла, що їхав до Київа з листами гетьмана Потоцького; сі листи забрали для передачі гетьманові Бурлій і Мужилівський, а старець Теофіл сидить тим часом в господі білоцерківського попа Івана. Матвеев і Фомиї поінтересувалися з старцем побачитись, і він їм розповів, що їздив він до Потоцького з дорученнями від свого архимандрита Теодосія, і Потоцький післав його з листами до митрополита Сильвестра й архимандрита печерського Йосифа, щоб вони його справили до гетьмана Хмельницького з листами до нього. На запитання Матвеева і Фомина, чи не знає він, який зміст тих листів, Теофіл сказав, що Потоцький шукає згоди з гетьманом, і так само король і пани рада хотли б замиритися на тім, щоб церкви божі були по дагньому, і шкоди ніякої пра-

¹⁾ Лист Колонтая з Котюжинець з 21 липня до кн. Заславського—Бібл. Осолінських ркп. 3257 л. 46.

²⁾ Теки Нарушевича 147 с. 248.

вославленим не чинилось, і козаки були за попереднім договором, і кровопролитте припинилось» (л. 32—6). Листи ці—коли були б передані гетьману своєчасно,—дали б, як бачимо, відповідне оправдання його посольству до короля до глинянського табору, перед сподіваним приїздом короля, себ то коло 15 червня.

Перед тим поворотом вієська давалось, очевидно, таке пояснення, що гетьман вертається з огляду на поворот своїх послів з Москви і приїзд з ними московського посольства з важними вістями.

Таке пояснення дає 9 н. с. липня гетьманський швагро полковник Іван Золотаренко сівським вістунам в Чернигові. Оповідання досолі характеристичне для цього моменту, і я наведу його в скороченню. Вістун, Стародубець Іван Олександрів застав в Чернигові «в зборі» трьох полковників: чернигівського Пободайла, піжниського Золотаренка, і прилуцького—не названого по імені, очевидно наказного, «і з ними 30 т. козаків». Полковники свідчили свою велику відданість московському цареві, і висловляли побажання, щоб він прийняв військо козацьке під свою руку. «Турецький султан прислав до гетьмана своїх послів і просив гетьмана, полковників і все військо, щоб вони були йому підданими. Хан кримський здавна пристає теж, щоб козаки були у нього в підданстві. Але козаки ані в гадці того не мають, щоб їм бути в підданстві у бісурмен—хіба що в самій крайній неволі. Як що государ не зволить їх прийняти, то вони всі готові померти за православну віру грецького закону, а в підданстві султанові або ханові бути не хочуть. З Поляками і з литовським гетьманом Радивилом згоди у них ніяк не буде, бо і перед тим не раз Поляки з козаками мирились, але договору і присяги своєї не тримались: православну віру нищать, жінок і дітей, і «сунцих младенців» убивають—щоб віру християнську до решти знищити. Тому як їм стало відомо про приїзд московського посла до гетьмана, полковники дуже втішилися, що цар їх приймає. Золотаренко зараз після спільного гінця під Камінець до гетьмана, про сей приїзд, а сам виїздив до Перелслава, щоб побачити Матвеева, і вибравши 300 кращих козаків для охорони, вирядив його з ним до гетьмана. Але 27 с. с. вони отримали вість, що гетьман прийшов задля посла до Корсуня, і тепер Матвеев з ним у Корсуні. Польського війська в зборі нема—гетьман хоче відправити Татар до Криму, давши їм плату. Радивил стоїть під Речицею, і з козацького боку їздять туди під'їзди безнастанно; але така чутка, що він битися з козаками не хоче, тепер же поїхав до короля з огляду на приїзд московського посольства¹⁾».

Кілька днів перед тим приїздили до Чернигова дворяне з Почена, розшукувати селян-утікачів; Золотаренко закликав їх до себе на учту, запросивши також Пободайла і післанця від Радивиля, що приїхав на той час. Шили здорове царя Олексія, і всі встали, а Радивилів післанець сидів; ті поченські звернули свою увагу: «Що ти за чоловік, що сидиш, коли нють здорове вел. государя» і т. д. Той відказав: «Я вашого звичаю не знаю», і пішов геть, а «чернигівському судії сказав потиху: «Чого міні вставати? у нас з московським царем і війна скоро буде». Золотаренко ж звелів на віват цареві заграти в труби, «в музики грати» і в котли (литаври) бити, і полковники повторили все ті ж слова, що вони бажають бути в царським підданстві, а під Турка і хана не хочуть, хоч би навіть їм довелось згинути за віру християнську», і т. д.²⁾. Очевидно, се вже стало шаблоном—принаймні в зносинах з Москвичами.

¹⁾ Акты Москов. гос. И с. 333—4.

²⁾ Польські сп. 1653 р. ст. 1 л. 397 дд.

Поза тими офіційними фразами чернігівських полковників мало маємо відомостей про українські настрої. Путивлець Внуків, побувавши в Переяславі в початках липня, чув там від козаків, що гетьман повернувся з-під Камінця тому що Поляки не виступили против нього (от Поляков ему встрѣчи не было), і польського війська в зборі нема ніде. Тих козаків, що стояли «на заставі» в Чернигові з трьома полковниками, гетьман теж велів «звести з застави», лишивши тільки невеличку скількість, «не вірячи Радивиліві—щоб він несподівано не напад». Але згоди у козаків з Поляками не буде, бо з польської сторони і підчас замирення діється неправда, і трактатів вони не додержують. А підчас коли гетьман ходив під Камінець, виявлялися під Чигрином підпалачі (поджигатели): підпалюють потайки козацькі городи невідомі люде—думають, що то підпалачі від Поляків. Гетьман велів розшукувати і приводити до нього, а декого смертю карають¹⁾.

Тиждень перед тим згадуваний уже сівський архимандрит чув такі балачки на сю тему від київського міщанина в Сосниці, що був у гетьмана ще підчас походу очевидно. Прислав, мовляв, король свого посла, договоритися про згоду з гетьманом, але гетьман відписав королеві, що він готов договорюватися з ним тільки при московських послах, аби їх договір був відом у царській стороні, аби Поляки після договору більше церков божих не руйнували, православної віри не ламали, козаків в лядську віру, папешську не переводили, і заціпок і неправди ніяких нікому не було. Тільки як хоче король миритись, нехай мириться скоро і без проволоки—аби йому, гетьманові, якась инша справа тим часом не зайшла; а яка саме справа—того той міщанин так і не сказав²⁾.

Про сам поворот згаданий висланець кн. Заславського в своїй реляції переказує такі відомости, зібрані в середині липня: Хмельницький поставив Богуна «на залозі» або в «передовій сторожі» в Оратові з 2 тисячами козаків і кількома сотнями Татар; решту війська відпустив на два тижні, щоб готовили поживу, а за два тижні щоб ставилися під Білою Церквою. Орда йдучи понад Дністром з-під Городка починила великі шкоди—не тільки тут, «але й на Україні»: не пускали ні своїм братам козакам ані хлопам. «Кажуть запевно, що Орда ся стоїть під Чорним Лісом, за Синєю Водою»³⁾.

В цитованих вище обозових авізах Голіньського се оповідається трохи в иншій формі: Хмельницький розіслав універсали до черни (козаків), наказуючи їм сидіти дома, «а те поспільство, що до них чіплялося, відправити»; ті що здатні до бою, щоб прибували до Білої Церкви, запаситися хлібом. Інші відомости оповідали, що Хмельницький сильно укріплює Білу Церкву, і чернь збирає як і поперед, пригтовляючись на всякі зміни фортуни (с 629—30).

Про поворот Тимоша з Волощини Колонтай записує: «Тиміш тільки з 50 кіньми, з полковником Носачем, ідучи з Волох (перездлив) через Кублич. Хлоп п. Миславського, що повернув з України, бачив (його) й сповідав. І військо йому розгромлено напевно на Волощині, між Дзідзею і Прутом».

Вражінне з контексту таке, що Тиміш мало що випередив батька, і з сям сходиться, що Золотаренко на вище згаданім вібранню в Чернигові 9 н. с. липня говорив, що Тиміш з Волощини ще не вернув, і батько йому посилав нове військо⁴⁾.

¹⁾ Польські справи 1653 ст. 1 л. 425—6, візнання в Путивлі 3 липня с. с.

²⁾ Також л. 371, заява аложена 24 с. с. червня.

³⁾ Осол. 3257 л. 46. ⁴⁾ Акты Москов. госуд. II с. 334.

Але Матвеев, приїхавши 7 н. с. липня до Смілої в дорозі до Чигрина-застав уже Тимоша там: з Тимошевого розпорядження виїздив на зустріч послам смілянській сотні і городовий отаман з 300 козаків, але сам Тиміш з послами не бачився, тільки його «дворянин» розповів їм, що Тиміш вибирається з великим військом на Мунтян, і Татар бере з собою, при нім у Смілій з 300 Волохів, «а в похід піде мабуть після розговин» (9 н. с.)—себто зараз слідом. Але ми далі побачимо, що се не сталося так скоро.

Чи заїздив Тиміш до батьківського табору, ні з чого не видно, і треба думати, що не їздив: ніде в звістках про незадоволення в подільським таборі з його поведінки не видно, щоб він був тоді там, і коли він навіть мав замір туди їхати, то мабуть своєчасно доставши осторогу, з військом роз'їхався. Але можливо, що й не було вже часу заїздити—гетьман вертав, і Тиміш поїхав наперед до Чигрина, чекати повороту.

Про гетьмана послам сказали в Чигрині, як вони туди приїхали 9 н. с.,—що він в Корсуні з дружиною, а приїде до Чигрина 1 (11)-го. По дорозі від Ставища до Чигрина, від 3 до 9 н. с. послы бачили скрізь козаків, що вертали з гетьманського війська, «чоловіка по 100, 200, 300, 10000 і більше—їшли в день і в ночі безнастанно до ріжних городів, де хто живе».

Перед гетьманом прибув до Чигрина Виговський 9 н. с. липня—«приїхав з Умани, відправивши турецьких послів». Другого дня був у московських послів, сказав, що прислав його перед себе гетьман—привитати, «спитати про здоровле»; «а про гетьмана сказав, що буде з Корсуня скоро».

Секретної розмови сям разом не було, бо з Виговським був чигринський полковник (Волеваченко), Бурлій і багато інших людей. 11-го прийшов до послів Виговський сам, і тоді вивязалася довга й змістовна розмова, докладно записана в звідомленню; дощо з неї я вже вибрав і тепер не буду повторяти, але все таки перейду її в цілості: се ж оден з найбільш цінних документів сього року.

Насамперед Виговський нагадав послам, що він передав був в секреті через Лихарева і Фомина оригінал султанської грамоти до гетьмана, з тим щоб її потім повернули,—отже чи її привезли назад? Послы сказали, що грамоту привезли, разом з царським жалуванням за таку секретну службу—трьома сороками соболів, котрі йому разом грамотою і віддали зараз, але разом переказали нове царське доручення: коли єсть у нього якісь грамоти турецькі, хана, короля, гетьманів, канцлерів, або інші якісь листи, аби Виговський через Матвеева і Фомина передав. «Царское величество ть грамоты велит перевесть и выслушав укажет отослать к тебѣ, писарю, назад вскорѣ, а нихто про то вѣдати не будеть». Виговський подякував, потвердив, що він буде цареві служити і далі, поки віку свого—«послужив йому й тепер, як приходив посол турецького султана», і перехрестився на ікону, на запевненне того, «що й далі служити рад».

Матвеев і Фомин тоді запитали його про згадане ним турецьке посольство—хто і з чим приходив, і Виговський розповів те що вже ми вище бачили (с. 536). Тоді запитано його, чого гетьман хотів післати послів до шведської королеви і просив пропуску у царя. На се Виговський сказав: «Задля ласки великого гесударя не потаю від вас нічог», що відаю. Писав (гетьман) до царя і просив (пропуску) для того щоб шведська королева дала нам поміч на Ляхів. А мали ми таку відомість, що королева післала була такого листа до гетьмана і всього війська: коли король і пани-рада не

уступлять в титулах, то вона буде помагати гетьманові. Але її післанців переловили Ляхи—де саме, того не знаю; оповідав нам то нам купець з Волощини і Лях взятий під Чорнобилем, таж гетьман хотів про се докладніше довідатися, і для того послав своїх післанців».

По сім поясненню Виговський знову вернувся до турецького посольства, очевидно вживаючи цього епізоду для вияснення головної справи—необхідности негайної царської інтервенції. «Кажу вам, послам цар. вел. (по правді) як клявся: коли вел. государ ваш не прийме гетьмана і все військо, думаю я, що гетьман буде під Турецькою державою, і нема вже більше моєї сили (його від того утримати)». Матвеев і Фомин відповіли на се тим, що було, очевидно формулою цього посольства: Цар робить останній жест польського союзника: рекомендує королеві помиритись з козаками; коли король сеї останньої ради не послухає, цар буде зброєю боронити інтереси війська і православної віри.

Виговський свитав, чи послали повезли королеві і панам-раді ті автентичні пакти, на яких гетьман і військо могли б замиритися з ними—те що вони за підписами своїми і печатю військовою передали через попереднього післанця Лихарева? Матвеев і Фомин пояснили, що з послами післано тільки копії, а оригінали лишилися в московських актах, і Виговський джував, а Матвеев і Фомин перевели розмову на останню кампанію, спитавши, які татарські сили мав гетьман з собою під Камінцем. Виговський дав докладні відомости, наведені вище (с. 556), і додав кілька інформацій про польське військо. Король стоїть на Глинянськім полі, має польського війська 30 тис., наємного пруського 2 тис., шкотського 2 тис., та з інших земель має прибути 20 тис., але ще не відомо докладно, з котрих саме. Одначе в військо почались хвороби, люди помирають від язви, і мабуть військо довго не простойть.

Потім послали питали, як почалась війна, і Виговський розповів про весняний наступ, те що я подав уже вище (с. 493), а далі поставили питання, чи були посольства від гетьмана до Ян. Радивиля і з чим? На се Виговський дав такі пояснення: від Радивиля було два послы: під Глинянами жовнір Ісаевич, а під Баром—шляхтич Загорський, приїздили з тим, щоб була згода. А гетьман їх відпустив з тим: Коли Радивил не наступатиме з своїм військом на сей бік Дніпра (очевидно лівий), і людям гетьманським тісноти чинити не буде, гетьман буде з ним у згоді і свого війська не буде посилати (на нього). Коли ж Радивил або його люде будуть наступати—він з ними буде битись. З тим послав він і посла свого до Радивиля, Василя Томиленка: коли хоче згоди, нехай не робить того, що вчинили з гетьманськими городами король і пани-рада: обіцяли війну відкласти, поки з'їдуться на комісію комісари і договоряться, а не чекаючи комісії прислали пана Чарнецкого з військом, і ті пограбували, втіяли й випалили Погребище й інші городи (71—80).

На тім розмово скінчилася. Посли віддалися, що того дня прїїхав до Чигирина і гетьман. Другого дня (12 н. с. липня) Бурлій з Мужилівським прийшли сказати, що того дня він дасть авдієнцію; але потім прийшов Виговський і сказав, що авдієнція буде завтра, бо приїде гетьманчик Тимофій—«щоб і йому бачити государеву милость», инакше сказавши—одержати царські дарунки і прийняти відповідну честь: бути ре-білітованим перед старшиною і військом після тих всяких нарікань на нього, що поспішали після його неусіху на Молдаві.

При сій нагоді послали мали другу розмову з Виговським. Спитали його: «Чи не було чого небудь у війську у тебе і у гетьмана з Татарами і козаками?» Виговський

розповів свою історію військової ворохобні, що я подав вище—як він виступив проти татарського спустошення і відвів гетьмана від підданства Туреччини: гетьман спочатку дуже гнівався, хотів його скарати на смерть, але кінець кінцем помирився, а другого опозиціонера Антона Ждановича вислав в посольстві до короля. З того приводу Матвеев і Фомин спитали, з чим гетьман післав його, і Виговський пояснив: «Післаний той полковник від гетьмана до короля і панів-рад з тим щоб вони замирилися на зборівських умовах; а як такого замирення не буде, то ми всі Україну покинемо й підемо в городи до вел. государя вашого, куди кому буде зручніш¹⁾. В звязку з сим Виговський згадав про одержану відомість, що цар уже післав військо під Смоленськ; посли завважили, що цар має великі сили на поготові, але підчас переговорів про замирення не міг би їх післати. Виговський пояснив, що він і гетьман думали так, що король не прийняв царського посередництва і тому цар велів наступати; посли пояснили, що в таким разі цар повідомив би їх через свого гінця. На сім скінчилася друга розмова.

Призначена дня 13 липня н. с. авдієнція не відбулась, я думаю тому що чекали Тимоша, а не діждавшись гетьман визначив авдієнцію без нього: вона відбулася 14 н. с. Зрана Виговський прийшов і запросив послів на авдієнцію й обід, запевнивши, що ніяких інших послів у гетьмана не буде, як звичайно. Потім прийшла гетьманська асистенція: Іван Виговський з братом Данилом, Бурлій і Мужилівський, наказний чигринський полковник Іван Волеваченко, Федір Пашкевич і 15 «дворян гетьманських»; привели трьох богато убраних коней, і повели послів з парадом на гетьманський двір. Напереді їхав Виговський, за ним син Фомина віз на коні царську грамоту, а інші люди несли царські дарунки; за ними їхали Матвеев і Фомин, а всі інші йшли пішо по обидві сторони коней. Гетьман стрів послів на ганку і привитав п. В світлиці Матвеев передав грамоту і спитав про здоровле; гетьман дякував і обіцяв служити цареві; «при сих словах всі низько поклонилися і глянувши на ікону перекрестилися». По сих церемоніях Матвеев роздав царські дари: гетьманові 5 сороків соболів, разом з 500 рублів, Виговському 3 сорока в 200, «та йому ж іще в запрос за службу и раденье и проведованье вестей» 5 пар по 5 рублів—але се відіслано за його проханням на його двір потайки, «щоб ні гетьман ні хто инший не знав». Далі: військовому обозному Федорові Коробці, чигринському полковникові Карпові Трушенкові і наказному Іванові Волеваченкові, черкаському полковникові Григорієві Пархоменкові, військовому осавулові Михайлові Миськові, чигринському отаманові Янкові Нечипоренкові, Данилові Виговському і «ближнім людям гетьмана», числом сім²⁾,—разом 15 пар соболів по 5 руб. пара (мабуть по парі кожному)³⁾.

¹⁾ «чтоб онъ были в згоде против договору, какъ был договор под Збором (!). А будетъ згоды такой не будетъ, и онъ Украину всю покинутъ и пойдутъ в городы к великому государю вашему, его царскому величеству, врознь, гдѣ кому податнее»—л. 86.

²⁾ «да которые живут при гетьмане ближние люди 7 чел».

³⁾ На л. 123—4 маємо такий реєстр полковників:

«Да по Артемонову ж и Иванову провъдыванью, у гетмана и у писаря и у иных знатныхъ людей и канцелярии (!)—сколько ныне у гетмана полковъ ратныхъ людей учинено и хто у нихъ полковников имяны:

Полкъ Чигиринской—полковникъ Карп Трушенка.

Полкъ Черкаской—полковникъ Яско Порхоменко.

Полкъ Каневской—полковникъ Федор Стародуб.

Полкъ Корсунской—полковникъ Максимъ Нестеренко.

По сім послаи попросили секретної розмови і гетьман вийшов з ними до иншої світлиці, взявши з собою й Виговського. Матвеев передав гетьманові грамоту патріярха, і той її в тими ж церемоніями як перед тим царську прийняв і прочитавши подякував патріярхові, що він заступається перед царем за Запорізьке військо і православну віру. По сім всі посідали, крім Виговського, і Матвеев став викладати зміст посольства. Переказав переговори з гетьманськими послами Бурлієм і Мужилівським, як вони записані в московських протоколах і вище вже були у нас переказані, і повідомив гетьмана, що цар згідно з їх проханням і своєю обіцячкою вже вислав до Польщі своїх великих послів, Рєшнина-Оболенского з товаришами, попробувати помирити короля з козаками, і нехай вони будуть цілком певні його царської ласки.

Гетьман і писар вислухавши сю довгу історію запевнили послів, що вони вповні покладаються на царя. Схоче він їх прийняти в вічне підданство ²⁾, як вони просили, — вони з військом будуть йому до віку служити «і за нього скрізь помирати». Помирить він їх з королем—гетьман з військом однаково служитиме далі цареві до віку свого, як служити тепер—пам'ятаючи клятву [наложеноу на нього його батьком при смерті: у всім цареві служити і добра хотіти.

Після сього Матвеев і Фомин перейшли до другого пункту посольства Бурлія і Мужилівського: пропуску до шведської королеви, і пояснили, звисними вже нам мотивами, чому цар не вважав можливим їх пропустити. Гетьман і писар з свого боку розповіли, що їх до того спонукало. Стало їм відомо, що Радзейовский, бувши приятелем гетьмана, післав до нього своїх післанців, але Польки їх переловили «в Литві за Бряславлем»; так от гетьман і просив царя перепустити Бурлія і Мужилівського до Швеції, щоб вони могли побачитися з Радзейовским і довідатися, в яких то справах посилав він до нього своїх післанців. Але що цар їх не пропустив, то за се гетьман не претендує і покладається у всім на царя, що він не дасть церков-божих «на разореньє», а їх саміх «на розхищеньє» (інакше сказати, в делікатних виразах складає відповідальність на царя: він мусить знайти способи охоронити інтереси України, коли перебуває війську можливість звязатися з закордонними приятелями).

На сім секретна розмова скінчилася; гетьман приймав послів обідом, і прийнятим звичаєм підчас його стріляно з гармат, і гетьман за кожним вистрілом проголошував тост за здоров'є і побіду царя. Потім частував послів і пив їх здоров'є, а після почастунку показав їм честь: «з світлиці проводив до коней», і велів провести до господи писареві, його братові Данилові, Бурлієві з Мужилівським і всім хто приводив

Полкъ Белоцерковской—полковникъ Семен Половецъ.

Полкъ Уманский—полковникъ Есипъ Глухъ.

Полкъ Бряславский—полковникъ Тимофѣй Насачъ.

Полкъ Кальницкий—полковникъ Іванъ Бугунъ.

Полкъ Киевский—полковникъ Онтонъ Ждановичъ.

Полкъ Переяславский—полковникъ Павел Тетеря.

Полкъ Кропивенский—полковникъ Филонъ Ждалалы.

Полкъ Прилуцкий—полковникъ Яско Воронченко.

Полкъ Миргородский—полковникъ Григорей Сохновичъ.

Полкъ Полтавский—полковникъ Мартин Пушкаръ.

Полкъ Черниговский—полковникъ Степан Побудайло.

Полкъ Нѣжинский—полковникъ Іван Ничипоренко.

Полкъ Павлоцкий—полковникъ Михайло Сулицъ.

Всѣхъ 17 полковъ, а в ихъ со 100 тысячъ козаковъ.

²⁾ В московськѣм протоколѣ, розуміється, «холопство».

послів на обід. Матвеев з Фоминим після цього частували всю сю компанію у себе в господі (л. 97—116).

Наступного дня, 15 н. с. липня вони знову мали розмову з Виговським. Спитали його, чи Бурлай з Мужилівським повернули Радивиліві пункти, прислані Лунулом—що Виговський з ними прислав цареві? Виговський potwierдив, і розповів притім про останнє посольство гетьмана в справі Лунула до Ракоція: «Як гетьман Б. Хмельницький стояв під Бедриховим Городком, посилав до Мутьянської й Венгерської землі послів своїх: полковника паволоцького ¹⁾, Михайла Сулитича—аби вони замирилися з волооським господарем». А далі сказав: «За ласку в. государя скажу вам, щоб дали знати ц. величеству. Писав турецький султан до кримського хана і всіх мурз, аби були готові з усею ордою, бо хоче йти сам літом, або на весну на донських козаків, щоб їх викоринити—аби їх там і не було, а на тім місці поставити город; тому що велику тісноту роблять йому на морі, і кримським куртам». На запитання послів пояснив, що він се чув від перекопського боя Батирші. Оповів ще про лист полк. Глуха, що Лунул кличе його на поміч, «він (Глух) питає гетьмана чи йти—і гетьман не велить» ²⁾.

Потім, тогож дня прийшов Мужилівський і розповів, що гетьман того дня одержав від Лунула безпосереднє проханнє—прислати йому в поміч 2 тис. козаків і тисячу Татар, бо наступає на нього мунтянський господар з угорськими Німцями і Георгіца з наємним військом. Але гетьман «думає» (мабуть а розумінню: радить раду з старшиною)—посилати чи не посилати, а післянцєві тим чином велів затриматися в Чигрині.

Прийшли нарешті Виговський, Мужилівський, Волеваченко, Мисько, Ф. Пашкевич і 6 гетьманських дворян: повідомили послів, що на завтра їм гетьман визначив «відпуск» і просять на обід.

16 липня прийшов Мужилівський з Миськом і 6 дворянами—потвердити послам, щоб приїхали до гетьмана. Згодом прийшов Мужилівський з Волеваченком, Пашкевичем і 12 гетьманськими дворянами і привели коней для Матвеева, Фомина і його сина Івашка. Сім разом гетьман стрів їх з сином Тимошем. Виговський приніс уже готового листа до царя; гетьман його поцілував і передаючи послам висловив побажаннє, щоб Віг ласку свого показав і так справи обернув, як гетьман в секретній авдієнції говорив. Віддавши листа «поклонився до землі» (торкаючись рукою землі), за ним Тимофій, Виговський і всі присутні повторяли се побажаннє і кланялися «в землю». По сім сіли за обід (гостів сім разом не згадується). По обіді гетьман з Тимошем провели гостей з світлиці, а ті що їх привели—провели до господи. Там посла знову частували всю компанію, а гетьман прислав їм до господи прощальні дарунки: Матвееву коня, лук ядринський і грошима 40 ефимків (таларів), від Виговського також ядринський лук і пару «ольстр» (піхов) для пістолів. Фомина коня і 25 ефимків грошима, синові його коня, а людям 25 ефимків. Посли дякували—і на сім уривається їх звідомленнє.

Тільки що виправили Матвеева, аж приїхав до Чигрина инший посол—стольник Ладиженський, що привіз гетьманові царську грамоту з 22 червня с. с., що мала бути корективом надмірної здержливости, виявленої московським урядом супротж-поперед-

¹⁾ В оригіналі «павловського»—л. 118. ²⁾ Про сей лист нижче с. 571.

нього козацького посольства (Бурлія-Мужилівського). В сій грамоті 22 червня навпаки в цілком категоричній формі заявлялось, що цар приймає Запорозьке військо під свою зверхність і збирає військо для оружно́ї інтервенції—«хотѣлъ ихъ царское величество принять подъ свою государеву високою руку въ вѣчное холопство и своихъ государевыхъ людей на помощь на Ляховъ имъ дать»—переказує зміст сього посольства гетьман в звітженню Фомина¹⁾. Змусили московський уряд до сього останні слова гетьмана перед путивльським посланцем Яциною, що як цар далі протягатиме з сею справою, то козаками прийдеться стати підданими Порту. Московський уряд, що вже в принципі рішивсь іти на інтервенцію і тільки для форми хотів ще раз проробити пропозицію посередництва, очевидно злякався, що тим часом Україна справді може піддатися султанові і поспішив з такою категоричною заявою²⁾:

Бождо милостю і т. д. (царський титул). От нашого царського величества В. Хмельницькому гетьманові війська Запорозького і всьому війську Запорозькому нашого царського величества милостиве слово. Писав нашому цар. вел. з Путивля воевода кн. Хляков: послав вѣн до тебе Путивльців—Сергія Яцина з товаришами і листи писав; 15 червня сі Путивльці приїхали до Путивля і на допиті сказали, що у вас були послы турецького солтана, і ще йде уповажений посол, тільки чекає присяги. А ти, гетьмане, говорив Яцину, що ти чекаєш нашої милости до тебе і всього війська Запорозького і вичікуєш своїх посланців, та бачиш, що не дочекаєшся тобі нашої милости і не минути бісурменських невѣрних рук. (Говорив ти), що був у тебе посол турецького царя і намовляв тебе з військом Запорозьким бути під рукою турецького царя і служити йому; ти чекаєш нашої повної (совершенної) милости (що вона буде прислана) з твоїми посланцями: що ми звелимо тебе прийняти і бути під нашою царською високою рукою, а коли тої повної нашої милости не буде—будете слугами і холонами турецького (султана).

Отже ми, перенявши спасеною ревністю до Бога, і пожалувавши вас—щоб між вами віра християнська не пропала, а навпаки—преісполнялася, і стадо великого пастиря—Христа Бога множилося, як то він каже: Нехай буде одно стадо і оден пастир,—ми зволеди прийняти вас під високу руку нашого царського величества, аби ви не стали притчею і зневагою для ворогів креста Христового. А військові люде за наказом нашим збираються і до походу готовляться. І на те пісдали ми до вас нашого стольника Федора Абросимовича Лодигенського, аби вам—гетьманові й війську Запорозькому наша государська милость була відома. Присилайте до нас, великого государя своїх посланців,—а ми пошлемо до вас думних людей нашого царського величества. Писано в дворі государстві нашого, в царствуючим граді Москві літа від сотворення світу 7166, місяця юня 22³⁾.

Як бачимо, декларація була витримана в височайшому стилі⁴⁾, відповідним такому важному актові, що становив дійсно епоху історії Східної Європи, не тільки нашої України. Сьому відповідала доволі велика особа посланця (був то царський стольник, а не якийсь безтитульний дворянин чи піддачий) і обіцянка прислати великих послів—членів царської думи. Спішність висилки (15 с. с. червня Яцина зложив своє звітженне в Путивлю, а 22 вже підписано царську грамоту, що відкликанася

¹⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 502.

²⁾ Надруковано в X т. Актів Ю.З.Р. під ч. 1.

³⁾ Цікаво порівняти автентичну стилізацію сєї грамоти з наведеним вище II парафразом, вложенням Фоминым в уста гетьманові з його «вічним холопством». Се показує, наскільки у всіх взагалі московських переповідженнях треба рахуватись з сям «вічним холопством» стилію—додаванням рйсок і фраз в сім холопським стилію, і всього їх виключати.

⁴⁾ Я все таки значно покоротив сю пишну фразеологію—як те повторюванне «царського величества», і т. д.

на се зйомленне) не тільки давала об'єктивне свідчення московського заінтересовання українською справою, але мабуть і свідомо мала підчеркнути гетьманові й старшині се заінтересування: нар дійсно бере в свої руки їх долю і буде нею опікуватися не гаючись уважно і пильно.

На превеликий жаль, ми не знаємо переговорів гетьмана з Ладжиженским, що мусіли вестися з приводу такої далекоюсяглої декларації, ані взагалі яких небудь подробиць сеї місії взагалі. Знаємо тільки, що Ладжиженский мав у гетьмана авдієнцію 20 н. с. липня¹⁾, і з пізнішого звітлення Фомина довідуємось іще, що він, як і Матвеев мав доручення добути від Виговського дипломатичну кореспонденцію гетьмана: Матвеев одержав від нього листи султана і хана, сідистрійського баші і Радвила, а Ладжиженский лист Потоцкого, мабуть присланий з тим старцем Теофілом унівським (вище с. 561).

З приводу сеї царської декларації про те що він приймає козацьке військо в свою протекцію і готує вбодну інтервенцію в його інтересах, гетьман скликав старшину на раду. Про се знайшлася звістка в зізнаннях брянського вістуну Уривкова, що був у гетьмана в Чигрині в днях 21—23 н. с. липня. Він оповів в посольським приказі: «Вувши у гетьмана чув він, що велів (гетьман) полковникам з'їхатися до нього; при нім (Уривкову) був в Чигрині полковник переяславський, інші мали бути скоро»²⁾

Заява царського уряду про можливість спільних військових операцій в недалекому часі мусіла зараз же стати предметом всяких стратегічних і тактичних міркувань, і той плян білоруської кампанії, що гетьман—як далі побачимо—начеркнув перед підлячим Фоминим при кінці серпня н. ст., а перед тим, без сумніву переказав через посольство Яцковича і Абрамовича, був обговорений і вироблений правдоподібно зараз ж по приїзді Ладжиженского, в двадцятих днях липня. Тим більше, що крім справи московської вимагала пильного обговорення також і справа кримська і справа волоська в своїй новій фазі.

Вище було наведено оповідання Павла алепського про сю останню війну Лупула з Стефаном, що закінчилася повним погромом Лупула 6 (16) липня і утечею до Хмельницьких (с. 540). Полам ще де що з оповідання Костина. Довідавшись, що після його утечі з-під Тарговишта Стефан з мунтянським і угорським військом ввійшов до Молдавії і простує на Яси, Лупул вирушив против нього з значно більшими силами, і вислав наперед частину свого війська під проводом свого братанича Стефаниці. Передовий полк Стефана стояв під Ваковим, і зайнявши неприступну позицію, погромив се передове військо Лупула, набране здебільшого з бесарабських селян. Після сього Стефан посупив до Вакова своє головне військо і діставши нову підмогу від Ракоція під проводом Яноша Вороша, пішов на Лупула, що заняв позицію на захід від Яс над р. Сиркою, коло міста Тиргул-Фрумос. Коли Стефанове військо наблизилось, Лупул вислав свою кінноту на герць, але Ворош не бавлячися в герці рішучо вдарив на позиції Лупула, і під сим наступом Лупулове військо раптом кинулось тікати «як отара овець». Маса Молдаван погинула в сії утечі. Козацьке ж військо з незначними втратами відступило на Брациву до Дністра. Лупул побіг на Рашків і пробувши тут кілька день поїхав до

¹⁾ Про се згадує брянський післанець Уривков (див. нижче)—каже що застав Ладжиженского в Чигрині, приїхавши туди 11 (21) липня: попереднього дня, 20 н. с., Ладжиженский був у гетьмана «на посольстві», а після свого повороту з гостини у сина з Лупулом, коло 25 н. с., гетьман мав йому дати відпуск.

²⁾ Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 486.

Маджежина, виславши перед собою вістєрника Йордакі до гетьмана Хмеля з повідомленням про своє нещастє і проханням помочи, а Стефан, опанувавши Яси, пішов з військом під Сучаву, де сиділа Лупулова родина з його скарбами²⁾.

Матвєєв і Фомин записали в своїм звідомленню під днем 5 (15) липня, що того дня гетьман отримав листа від уманського полковника Глуха, з Умани. Василь воевода кличе його на поратунок з його полком—чи гетьман йому велить іти? «І гетьман полковнику відписав, щоб б з його наказу не йшов, тому що господар писав до полковника, а не до нього, гетьмана».

²⁾ Видання Котальнічану с. 338—9. Короткі згадки про битву під Баковим в реляціях Ракоція палатинові з 7 і 19 липня і в відповіді гетьманови Потоцькому, без дати—Жерела XII с. 234, 236, 241. Про битву під Тиргул-Фрумос Дос. с. 19, Жерела с. 234 і 241; в останній звістці вчислені страти козаків: в першій битві (під Тарговищем очевидно) стратили вони 12 тис., в другий, 3 липня (під Баковим) 2000, в останній (під Тиргул-Фрумос— датується 11 липня), до 3000, і висловлюються надії, що козаки стратили духа і більше не помагатимуть Лупулові. Цифри страт дуже побільшені, особливо для останніх битв. Про утечу Лупула в листі Ракоція до гетьмана Потоцького 24 липня: після погрому козацького війська, яке помагало Лупулові, він «утік за Дністер до Запорозців, як то ми напевно довідались— сподіваючись від них помочи»—Жерела XII с. 293.

Супроти докладних звісток Костина обозові авізи Голінського цікаві більше як покажчики того, що про се говорилося в польських таборі:

«Старий господар з Тимошком, уступивши до Яс, там перебули якийсь час, не знаючи що робити по такій своїй і старого Хмельницького конфузіі... А що але було з господарем і з Тимошком, вислав старий Хмельницький полковника Носача з 16 тис. (козаків) і півтори тисячі Орди, давши наказ помагати старому господареві. Носач з ними підійшов до волоської границі. Новий господар вислав комонника під Яси. Старий господар, почувши се, виправив кілька тисяч своїх Волохів і козаків против того комонника, але щастє так послужило новому, що всі полягли і ледви лишилось кому дати знати про сей погром нещасливого чоловіка. Василь Лупул мусів спішно відступати до Носача—зачувши що він уже недалеко від його держави під Ямполем вочує. Так відбіг і жінки свої в Сочаві, не лишивши їй ніякої охорони—була б далеко щасливіша з своїми скарбами, аби він її з Камінця не вивабив, залевнивши, що має той спокій з неприятелими своїми» (с. 627—8).

«Господар новий заняв Яси, а стара господарова з недобитками свого чоловіка по програній битві 16 липня під селом небіжчика Кутнарского замкнулася в Сучаві з скарбами. Велів її сильно штурмувати, і здається вже прийшла до нього (відомість), що її взято в полон» (с. 631).

Власні записки Голінського: «В липні старий господар волоський, зібравши з козаками, дав битву Волохам, опанувавши наперед Яси і вигнавши того нового господаря Стефана. Але військо кн. Ракоція і Мультани зібравши дали рішучу битву Волохам і козакам—був там і Тимошко в війську, при господарі, батьку своїм, і знову побито Волохів і козаків, так що полягло їх до 4 тисяч» (с. 632). «Посол приїхав до короля від Ракоція, даючи знати про побіду над козаками: 10 тис. побив їх у Волощині, забрав корогви і армату і вязнів-козаків—щоб король поміг йому на другу сторону: бити Хмеля з козаків» (с. 637).

Оповідання Краса ще більш баламутне:

Після того як Матій воевода так погромив молдавське і козацьке військо—так що до 28 тисяч козаків і Волохів лягло на купу — Лупул зібравши останки козацького і молдавського війська—що мусило поневоли його триматися—пустився з ним по Молдаві, грабуючи церкви і монастирі щоб зі-

Але того ж дня приїхали післанці вислані від Лупула просто до гетьмана—вони просили прислати дві тис. козаків і тисячу Татар, бо наступають на нього господар мунтянський, венгерські німці і Георгіна. Гетьман не дав відповіді і затримав післанців в Чигирині.

Кілька днів пізніше прийшла відомість, що Лупул їде сам до гетьмана. Згаданий брянський післанець Уривкова записує, що підчас його побуту в Чигирині 13 (23) липня стало відомо гетьманові, що приїхав у гості до зятя свого, Богданового сина Тимофія «в его имения» господар волоський Василь—і гетьман з Витовськля того ж дня виїхали його стрічати ¹⁾.

Се сталося саме перед радою старшини, що гетьман, за відомістю того ж Уривкова, скликав до себе на кінець липня. На великий жаль, нічого не дійшло до нас з сеї цікавої ради, що обговорювала такі високо-політичні справи. (кріпила наново політичну позицію гетьмана, захитану бунтом війська і росходженнями з низкою найвпливовіших старшин включно до Витовського. Незмірно цікаво було б знати, яких засобів вжив старий гетьман, щоб запанувати знову над політич-

брати нові кошти на військо. Потім удався до Орди по поміч, а Тимоша з козаками відправив до дому з такою умовою, щоб вони прийшли знову, як він повернеться з Татарами. Але коли він прибув в Орду, хан бажаючи заприятелювати з Ракоцієм, велів його вхопити і всадити до одної печери в Бахчисараю—пригадавши йому, як він підчас війни з Польщею велів побити Татар на молдавській границі і відібрати здобичу. А до Ракоція післав посольство, повідомляючи про заходи Лупула і його ув'язнення, і обіцяючи всяку поміч, коли б вона була потрібна—з чого Ракоцій тішився і з багатими дарунками відправив послів.

«Тиміш тим часом з дня на день чекав Лупула, а одержавши натомість відомість, що його вхоплено, рішив помститися за такий сором свого тестя і з 12 тис. козаків прийшов на Молдаву». Саме тоді Ракоцій післав туди свого генерала Стефана Петкі з 10 тис. найкращого війська, щоб наново посадити на молдавським господарстві Стефана Георгіду, накававши їм так довго зіставатися там, поки Молдаване не аложуть йому присяги. Вони стали табором і окопалися в кількома тисячами Молдаван під Сучавським замком—коли Тиміш, прийшовши дуже непомітно через Дністер, і розвідавши всі подробиці про сей табор Семигородців, надійшов туди. Розділивши своє військо на дві частини, він з більшою, 8 тисяч, пішов звичайною дорогою, а 4 тис. післав боком, горі Дністром, щоб воно там перестояло тихенько ніч. Тим часом як сам Тиміш ішов грабуючи й палячи все по дорозі, щоб звернути на себе увагу табору—ті 4 тис. мали зробити над ним свою штуку. Коли воевода Стефан з семигородськими генералами, довідавшись про прихід Тимоша, лишили в таборі 300 Семигородців і 200 Молдаван, а з головними силами пішли поспробувати щастя з Тимошем—ті 4000 козаків, розвідавши все, напали на табор, вирубали його залозу, зайняли табор і почали укріпляти його шанці «на свій козацький спосіб». Стефан і Петкі, побачивши сили Тимоша, рішили вернутися до обозу й почекати помічних полків, що мали до них прибути з Семигороду і Валахії, але наблизившись до табору, спостерігли, що їх гніздо заняте. В великім переляку вони стали ставити собі нові окопи, а вразом післали по поміч, щоб поспішала до них. Тим часом Тиміші наблизившись до табору і довідавшись що ті 4000 зайняли табор Стефана, війшов туди і зайняв його укріпленням—так що той став справжньою твердинею. А що в сусіднім Сучавським замку замкнулася жінка Лупула з дітьми, і жінки рижних бояр, се їм було дуже користно. с. 211-3.

¹⁾ Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 482—3.

ними течіями—але він очевидно потрапив се досягнути: волоська справа—найкращий показчик

Яка б не була опозиція новій експедиції на Володщину—я думаю, що і на сій лишневій раді вона виявилася досить серйозно,—старому гетьманові вдалось її перебороти й обійти, не вважаючи на перспективу польської кампанії і на можливість серйозного невдоволення Порти на дальші мішання в волоські справи.

Як тільки Тиміш і Лупул з'їхалися в Чигрині, почалась приспішена підготовка нового походу, і в останніх днях липня нового стиля перший корпус був готовий до походу. Про се оповідав гетьман Фомину, і се оповідання, наведене вище (с. 525) найбільш докладна і скільки небудь конкретна звістка про сей новий похід Тимоша. Гетьман каже, що Лупул найняв за свої гроші, за дозволом і згодою гетьмана, 20 тисяч козаків, кінних і піших, а також отой відділ Ногайців, що прилучився до нього в поході, в Кальниболоті. Чи був се реальний наєм, себто чи мав Лупул гроші з собою, се досить сумнівно, коли йому так легко прийшлося тікати з поля битви в Володщину. Скорше може се була обіцянка нагородити з тих Лупулових скарбів, що тепер лежали в Сучаві, разом з його родиною повернені з Камінця, і далі дражнили увагу сучасників своїми казковими розмірами. Момент найму може бути—нещипадково підчеркнений в словах гетьмана: таку форму надано мабуть сій пропозиції нового походу в поміч Лупулові, супроти опозиції в війську і серед старшини. Про се чув навіть і Ракоцій і писав палатинові, повідомляючи про те що Лупулового братанича разом з іншими бранцями і трофеями привезено йому до Брашова: Лупул удавшись до козацького війська пильно просив помочи, щоб звільнити від облоги Сучаву, тісно обложену семигородським військом; але досі йому в тім відмовляно, і навіть так звані запорозькі козаки сварилися з Хмельницьким, що він почав таку війну за для Лупула. Саме тепер у Ракоція козацькі послі, і вони досить категорично заявили йому, що поміч Лупулові не буде більше подана ¹⁾.

З другого боку новий господар Стефан пускав на всі боки рідомости, що хан став по його стороні і рішучо заборонив Хмельницькому підтримувати Лупула, инакше хан розірве свій союз з козаками ²⁾. Сі поголоски ширилися по Володщині і деморалізували останки Лупулової партії, і те що зісталось від його війська, і його вороги сподівалися, що протягом тижня Сучава з Лупуловими скарбами їм піддасться ³⁾. Так писали палатинові 12 серпня. Але тут покотилась инша поголоска: що Хмельницький таки послає своє військо на Володщину і можливо, що й сам таки піде туди ⁴⁾.

Козацьке військо як таке не взяло більше участі в волоській афері, але Лупул найняв охочих козаків і Татар, і гетьман міг фактично патронувати нову кампанію.

Але як Хмельницькому, так само і королівській партії удалось провести плян оружної інтервенції. Вона могла виступити в інтересах нового господаря против Лупула і Хмельницького, не вважаючи на серйозну опозицію і повну несвоечасність

¹⁾ Жерела XII ч. 287 (без дати).

²⁾ Таке читаємо в семигородській реляції—Жерела ч. 292, але ясно, що реляції йшли від воєводи Стефана; пор. відповідь Потоцькому тамже с. 235.

³⁾ «Супроти того (становища хана) і Лупул і Хмельницький понустять з свого завагтя і не з таким запалом воюватимуть далі. Військо Лупула, набране головню з черни і з селян, почало росходитись, і думають що найдальше за 6 день Сучава мусить бути здобута»—тамже с. 249.

⁴⁾ Реляція Ренігера з 10 серпня, тамже с. 248.

такої операції в даних умовах, коли не можна було зібрати путящого війська навіть проти козаків. Очевидно тут теж як у Чигрині і ще більше—магістичний вплив виявляв все ті ж казкові Лупулові скарби, які треба було вирвати з Сучавського сковку. А офіційним оправданнем служило, що ся інтервенція бе по козащині і притягає против несполучені сили трьох румунських князівств—Молдаві, Валахії й Семигороду.

Польська і українська сторона, в хвилі коли московський уряд удавав, що заходиться коло мирowego посередництва між ними, підтримували нібито теж перемир на Україні.—але звели фактичну війну на волоськім ґрунті, за Лупулові скарби.

Сі два місяці, що король сидів у Львові—від середини червня до 20-х днів серпня н. с., з одного боку йшли негідні, в високій мірі компромітуючі польський уряд торги з військом і всякі закулісові штуки, звернені на те щоб якось зацїпкати й розквітати жовнірський бунт та звернути сих наемників війни до їх крївавого ремісла, відложив розрахунок на лепші часи—котрим не судилось ніколи прийти. А паралельно—взявся дипломатичні переговори незвичайної ваги: з Москвою, козаками, Ракоцієвом зїгою, Портою, німецьким цїсарством—що мали рішити всю дальшу долю Річипсполитої.

Розплата війську була визначена на середину червня, але скарб не мав для того ніяких ресурсів. За обчисленнями самого уряду війську належало залеглої платні до 8 мїл. золотих, саме ж військо рахувало її на 15 мїл. Більша половина війська не дістала нічого за останні три чверти, а були такі частини, що їм не плачено 13—15 чвертей. Найгірше ж що в скарбі не було на те майже нічого: ті невеличкі гроші, які збиралися від побордів, розходилися на ріжні біжучі витрати уряду і двору, а військо приходилось лагодити ріжними обїданками. Се й було ділом комісії, визначаної на ліквідацію військових претенсій. Головна увага була звернена на те, щоб залєбриги да ункками, бенкетами і всякими обїянками вплине іших прїсїдків жовнірства; загал же даремно чекаючи платні або розходився на всі сторони, або старався полатати свої злидні грабуючи панські й всякі інші маєтки. «Нещасна та комісія», писав король виступаючи в похід—«що більше нас затримувала, тим більше шкоди чинила Річипсполитій, бо зменшила й знищила військо так, що і в найбільшій битві не понесли б ми в нїм більшої шкоди,—бо одні стоячи кілька тяжків на однім місці новимирали від ріжних хороб, інші нікому не залєвившия повїздили, а декотрі, не дочекавшия платні вивілили службу й зложили корогви, так що з тридцяти й кілька тисяч війська, що ми застали прїїхавшия під Галиняни, тепер де бою всього лєдво тільки 16 тисяч знайшлося¹⁾».

В таких обставинах зложилася перспектива експедиції на Волощину, по скарбі Лупуда—до котрої залєкивав особливо новий молдавський господар.

До козацького посольства король рішив поставитися можливо зневажливо. Антона й його товаришів трактовано не як послів, а як бунтівників, авдієнції їм не дано, і відповідь післано від кор. гетьмана, начебто не вважаючи можливим займати особу монарха такою низькою справою. Про се докладно, і з усіми прикметами достовірности оповідають згадані обозові авїзи Голїнського:

¹⁾ Сей невикористаний досі лист міститься в Теках Нарушевича 147 с. 249. Про сю «Львівську комісію» кілька яскравих сторїнок у Кубалї II с. 354 дд.

Була в обозі парада над тими козацькими пропозиціями й інструкцією, з'їхалися сенатори зі Львова, і рішили трактувати сю справу начебто без відому короля: відповідь Хмельницькому написав п. гетьман, кидаючи йому в очі незломну гордість, зарозумілість і надутість, виявлену ним в тих пунктах: він забороняє панові свobodно поступати в своїй державі, не допускаючи, щоб військо Річипосполитої коділо через власні волости Річипосполитої і наче переможець становить умови гордої угоди. Коли попустить (такого високого тону) і відішле тих турецьких послів, що має у себе, замість їх слухати з старшиною й посільством, прийме ті кондиції, котрі пан завсіди може поставити згідно з своєю волею і уподобанням,—тоді він гетьман, вставиться за ним перед королем і проситиме милосердя. Титул на тій відправі дано Хмельницькому такий: Пане старший війська Запорозького і т. д. Антона з иншими затримано в Глинявах, а одного з козаків вислано з тим рескриптом. Чекаємо, що він принесе: як прийме того листа Хмельницький з черню» (с. 629).

Авізи сі писані десь 24 липня; близьку дату відповіді дає Колоонтай, згадавши, що він виїхав з обозу разом з козацькими послами ¹⁾ і приїхав до своїх Коткожинець 16 липня; відповідь дано очевидно коло 12-го, і 22—3 отримав її Хмельницький ²⁾. Якраз перед радою. Він очевидно не відписав на се нічого, і польський штаб і двір очевидно були немало збентежені, з напруженою увагою чекавши, що скаже на таку науку запорозький гетьман і військо. Натомість, як знаємо, кор. гетьман одержав 21 серпня іронічну відповідь на своєї клопотання про допущення до своєї воеводської столиці.

Одночасно з такою відпратою козацького посольства випущено королівського універсала до воеводств на посольсте рушення, визначаючи їм термін походу—10 серпня ³⁾. Король мотивував се тими (сильно запізнілими, як бачимо) вістями, що неприятель наступає з усіма силами, разом з Татарами, що йдуть під проводом ханського брата. Се, мовляв, стало певно відомо від татарських під'їздів, захоплених під Зборовом; в обозі польським Татар виглядають що години і що моменту,—хоч в дійсности вже два тижні стало відомо, що Татари пішли додому.

¹⁾ «Ті післанці—три молодші козаки, що прийшли були з тим полковником, їхали разом зо мною з обозу, бачив я у них лист до Хмельницького, від самого тільки гетьмана, а від короля не було жодного».—Осол. 3257 л. 46. Доні сповіщає в депеші 14 липня про відповідь дану від кор. гетьмана на козацьке посольство, позбавленне авдієнції, висилку тільки двох з посольства—с. 537. Стилізація листа від Потоцького до Хмельницького здалась йому занадто гострою і презирливою; але його запевняли, що в польській мові се звучить лагідніш!

²⁾ Асан Уривков, що був у Чигрині в днях 21—3 н. с. липня, перерахує такі відомости від Виговського: «Посилав гетьман до короля післанцями київського полковника Антона Ждановича і з ним 4 чоловіка козаків; король велів полковника Антона засадити, а 4-х козаків відпустив до гетьмана, і ті козаки при нім прийшли до Чигрина (значило б се 22 або 23 н.с.). А посадили того полковника тому, що король хоче з козаками битись, а згоди з ними не хоче». Поль. спр. 1653 ст. 1 л. 479.

В звідомленню Фомина записано, як йому се розповіли послы до Москви, Яцкевич і Абрамович, стрівши його на дорозі під Лохвицею: «Тому за два тижні прийшли зі Львова два козаки: Роман Лєтяженко та Савко Скобієнко, післані від гетьмана з послом, київським полковником Антоном Ждановичом; сказали, що король післав їх зі Львова до гетьмана з вістю, а гетьманського посла Антона всаджено за міцну вар» ; а царські великі послы саме тоді до Львова прийшли як вони поїхали —Акты ЮЗР. III с. 497.

³⁾ Ркп. Краківської Академії 1056 л. 36.

Розуміється, секретом се не могло лишитись, і не могло не видинути на зріст звичайного шляхетського недовіря до королівських алярмів, мовляв звичайно невчасних і фальшивих.

Але і серед сенаторів не бракувало рішучих противників такої різкої політики супроти козаків, союзу против них з Ракоцієм і т. д. На чолі сеї опозиції стояв розуміється, Я. Радивил. В Теках Нарушевича заховалися цікаві «перестороги вибрані з листів кн. воеводи виленського до декотрих сенаторів»¹⁾. Радивил нарікає, що його ради відкидаються—мовляв подиктовані бажанням ратувати Лупула, і знову повторяються вічні фрази про зимову кампанію (wielebnej zimy szekas), а ніяких серйозних приготовань до того не робиться, і пропозиції замирення легкодушно відкидаються в такий момент, коли з-за пліч Козаччини підіймається Москва.—

«Яколи нам Хмельницький диктував свою волю, ми се знали униженою сунзікою; коли тепер він нас (справді) просить, а до того притяг такого посередника—ми надуваємось! Коли нам Бог дає такі добрі способи замирення з гонором,—ми вже в наших надіях всіх завоювали! Коли неприятель рівен нам силами, а все ж просить, то ми се толкуємо так, що він боїться—але самі не дуже то маємо до нього сміливості! А найдивніше, що в. м., маючи 60 тис. війська, і посолите рушення, і лавових, і паяські полки, а над все—присутність монарха,—кричите, що Литва нічого не робить. А ви що робите, м. н.? Мали сьте неприятеля близько—коли під Зборів забігав; було його бити! Нами не журиться, ми пляцу дотримаємо і не упустимо okazji, хоч би й з таким слабим і зруйнованим голодом і поністю військом. Але справджуються мої гадки і перестороги—ми покладаємось на свої сили, а неприятель, навчений Берестечком, дає нам тратити час і в поході на нього гинути. Або донебудь в тиесий кут поправадять, і ми знищені, зголодовані, стерті, впадемо духом і де небудь по Білоцерківському, коли не по Збаразькому приступимо до згоди—аби тільки він, привівши нас до нужди, тоді нам попустив. І щоб не бути мій пророком, що замість Білих Церков, Київів, Чигринів будемо кінчати ту війну на Поділля та на Волини—дай Боже тільки аби добре й щасливо!

«Хан уже напевно обіцяв стати при Хмельницькім, а той і туди й сюди упадає: тут милосердя просить, а там ратунку. І що ж задиво? Самі ми стягаємо на себе: готуємось і грозимо, відповідаємо грізно, а нічого не робимо! Самі гонимо його до відчаю і на приготування даємо час!».

Розуміється, Радивил мав свої персональні «урази», і королівський двір вважав його поведінку супроти козаків підозрливою і нельюальною²⁾. Але його концепція замирення з козацтвом, як побачимо трохи далі, поділялася богатьма. Безсумнівно також мала багато противників політична невдачність корони супроти її вірного союзника Лупула і такий оборот її політики, що замість наближення через Лупула до Козаччини всна приводила до розриву з Лупулом через його звязок з Козаччиною. Вагання королівської політики, що виявилися на веснянім Берестейським соймі, в липні й серпні закінчилися постановою короля і його партії—відріктися Лупула і звязатися з лігою його противників на повне його знищення. Коли Ракоцій прислав своїх послів в липні з наріканнями на нерішучу, двозначну політику Польщі, що дала сховок Лупулові й його скарбам і випустила знову, коли він захотів поновити свою боротьбу з Ракоцієвими союзниками³⁾—йому кінець кінцем дано запевнення, що прихід коза-

¹⁾ Том 147 с. 239—242.   ²⁾ Acte с. 223.

³⁾ Він писав Потоцькому, повідомляючи його про битву над Яломницею: «Повідомляємо вашу велиможність, аби сьте знали, яке замішанне і шкоди стались через випущенне з Польщі воеводи Василя. Коли б йому не дозволити там свобідно мешкати і трактувати з козаками і вернутися, коли він того захотів,—наші сусідні : Молдавія і Вадахія не зазнали б такого слу-

ків на Молдавську територію буде вважатися Польщею за casus belli супроти них і Лупула. «Коли Козак прийде на Молдаву, поміч буде дана», як формулював се Ракоцій в листі до матері з 6 серпня, переказуючи результати своїх зносин з королем і гетьманом Потоцьким ¹⁾. Таким чином воєнний союз Польщі з Ракоцієм против Лупула і Хмельницького з кінцем липня став фактом, і виявив себе посилкою на Молдаву Кондрацького з відділом війська—хоч і в обережній формі «добровольців».

Во невідомо було, як подивиться на се Порта, що заявляла себе протекторкою козаків—і як прийме відомість про союз Польщі з Ракоцієм цісарський двір, що польським двором вважався найважлишим союзником, а на Ракоція дивився підозріло. В липні це повідомив Ракоцій вел. візира, що у нього одночасно був посол польського короля і козацького гетьмана. Хмельницький запевняв його, що похід його сина на Волощину був тільки виявом його приязни до тестя, сам же гетьман хоче бути добрим приятелем Ракоція, ніяких інтриг против нього не веде, і навіть готов служити йому військовою поміччю. Польський же посол просить Ракоція посередничати між Польщею й козаками, а також у Порти вистаратись продовження згоди з Польщею. Все се говорилося очевидно на те, щоб представити як найбільше льобальним се нове зближення Ракоція до Польщі; але, лише австрійський агент, візир не дав на се зловити себе й іронічно завважив, що се було б доброю прислужою Порти з боку Ракоція, як би він своїм посередництвом замирив козаків з Поляками, і привів би до того, що ті 200 тис. підданих (козаків), що добровільно піддалися Порти, знову відпали б від неї ²⁾.

Одночасно так само старався польський король представити свою спілку з Ракоцієм в можливо приемнім світлі перед цісарем німецьким ³⁾, запевняючи, що боротьба з козаками ведеться в інтересах всього християнського (розумій католицького) світу, і король просить уважати таким же користним для католицького світу і виступ Ракоція, що з свого боку не хотів би тим викликати які небудь підозріння у цісаря і стягнути на себе його недовolenне (прошу нагадати оповідання Кравса, що Лупул свою лігу против Ракоція складав ніби те в порозумінні з німецьким двором—вище с. 510).

Те що король тут вимовляв в дуже загальних фразах, ближче розшифровував цісареві польський агент в Відні Вісконті ⁴⁾. Він викладав йому такі мотиви сеї нової спілки короля з Ракоцієм. Ракоцій обіцяє нерозривний союз против усіх ворогів, в тім числі й против Порти; в ближчій часі ся ліга обіцяє добрі наслідки королеві против козаків, але при першій нагоді всі воєни: Ракоцій, господар молдавський і муштанський вийдуть на війну і против Турка, і король просить цісаря вповні рахувати на їх поміч; відхилити ж в данім моменті союз Ракоція і його колегів, значило б їх кинути в союз з козаками і Турками, з серйозною небезпекою не тільки для Польщі, але й для австрійських провінцій цісаря. Подібно, з становища боротьби против Туреччини інтерпретовано нову лігу на адресу Венеції, Іспанії і т. д. ⁵⁾.

стошення, і з козаками скорше можна було б поборотися, коли б надія на добросусідські відносини (Польщі) не здуряла б (нас). І далі він питає: «Чи хочете срою контроверсію з козаками рішати згодою чи зброєю? коли війною, то яка причина такої тиші і проволоки в наступі? коли краще хочете згоди, то чи вже почалися переговори, де і через кого? які пропозиції і жадання обох сторін?»—Monumenta XXIII с. 688—9 (копія без дати).

¹⁾ Monumenta Hungariae, Diplom. XXIV с. 476.

²⁾ Жерела XII с. 248, реляція Реніфера з Царгороду 10 серпня.

³⁾ Тамже ч. 286, лист короля до цісаря 31 липня.

⁴⁾ Жерела XII с. 298. ⁵⁾ Hurmuzaki Doc. IX ч. 60, 69.

І одночасно польський уряд підготовляв безпосереднє посольство до Порти щоб нейтралізувати новий козацько-турецький союз відновленням приязних відносин між Портою і Польщею¹⁾. В звязку з сим, очевидно,—щоб не дражнити Порти, першій посилці польського війська на Молдаву і надаво характер експедицій не офіційної—пішли, мовляв, добровільці на власну руку (nomine voluntariuszow) під проводом полковника Кондрацкого, кілька тисяч чоловіка²⁾. Потім тільки, з-під Галича післано відділ королівських драгонів під проводом старости Денгофа і трохи армати. Ся посилка мало вже характер офіційний.

Здається, безпосереднім приводом до висилки Кондрацкого послужили вісти, що після погрому Тимоша на Молдаву пішов козацький відділ під проводом Носача. Вище я подав про се згадку Іоанінського (с. 571). Доні пише про се в донесенні 21 липня: «Хмельницький не пропускаючи ніякої нагоди для своїх хитрощів—будь то на шкоду чи на користь своїх, аби тільки відповідало то його партикулярним інтересам, показав, що батьківська любов більше ніж охота до війни змусила його післати на Волощину старшину званого Носача та 2 тисячі наємних Татар. А зараз по тім удавши, нібито від й. корол. вел. прибув післанець з заневненням замирення і пробачення, видав в звязку з сим наказ іти походом на Трансильванію і Мунтенію³⁾, придавши до немалою числа добрих вояків силу безоружного люду, що пішов з клями в супроводі навіть дітей. Тут пояснюють се тим, що в сій країні приходить ся раз у раз то прокидати, то замикати дороги, копати рови і сипати шавці, і Хмельницький не міг обійтися без такої сили хлопства, бо воно виконуючи сі роботи, дає змогу воякам не відтататися і не втомятися (сею роботою), а пильнувати тільки бою і бути в нім міцнішими. Може бути що так навчив його досвід в інших війнах, але не знати, чи буде з них якась користь у Волощину». І безпосереднє по тім додає: «Не можучи пересунути цілого війська, король велів іти на Волощину Кондрацкому, дуже поважному воякові, в 5 тис. коней—більша частина їх стоять уже там поблизу» (в Каміні себто). І ще далі: «Володар трансильванський дає до розпорядности короля свої послуги проти кого він схоче, вже в кількох листах».

¹⁾ «До Порти призначений послом з п. дигітарів п. хорунжий львівський, тонцями (до Москви?) п. стольник галицький з п. Обуховичом, обидвом тим посольством король надає не малу вагу, але не меншу—визначеним в. кн. милостю в дисцепії незненьській богослуженням—що весь двір з великими похвалами бачив і читав»—лист Яніцкого з Глинянського обозу, 23 серпня,—Теки Нарушевича 147 с. 248. Про заходи в Царгороді коло охоронної грамоти для сього посла, хорунжого львівського, згадує Ренігер в депеші з 12 вересня (Жер. XII с. 261): візир сказав, мовляв, нехай іде, але охоронного листа не дав.

²⁾ Так каже Narratywa; цитуючи її з рукописи тодішньої Петерб. публ. бібл. Костомаров комбінує її звістку з відомостями Коховського і Рудавського, так що наперед іде Кондрацкий з 7 тисяч. війська, потім Клодзінський «з волонтерами», і нарешті Денгоф з 5000 тис. (с. 520 і 526). Але Narratywa виразно каже, що Кондрацкого післано з Клодзінським, і так само не розділяє їх і Коховський король пише Ракоцієві і вересня, що раніш післано Кондрацкого й Клодзінського, а тепер посилається Денгоф з 500 мушкетерами—Mopim. Hung. XXIII с. 124. Відділ Денгофа Доні і Narratywa означають теж на 500 чоловіка. Кондрацкий доносив, що з його відділу багато офіцерів повідставало в дорозі і він на місце привів мало що над тисячу коней.—Доні з 24 серпня с. 546.

³⁾ В ориг. contro il Transilvano et Moldavo, Moldavo—в розумінню Валахії.

Дипломатичні відносини між Ракоцієм і Козаччиною перервалися в тім моменті так само як і між польським і українським урядом. Настоюючи, що у Поляків на сім пункті не повинно бути ніяких неясностей і недоговореностей, Ракоцїй очевидно вважав потрібним так само різко поставити і свої відносини до Козаччини. В січні 1654 р., відновляючи сі відносини він писав козацькому гетьманові: «В липні минулого року прийшли були до нас листи і послы в. вельможности, але се посольство не могло не видатись нам підозрілим як на тодішні обставини, на невпевність місця, куди їх прислано, і автентичність письма. Їх принесено їх не просто до нас, а до Василя воеводи, нашого противника, відти до Валахії і тільки потім до нас,—і пізніші події показали, наскільки оправдані були наші підозріння. Бо ті листи і посольство вразно заявляли, що син ваш без волі і відомости вельможности вашої дав поміч Василю воеводі, напав на військо наше і воеводи Валахії і замішався до сеї війни—в. вельможність нібито насварили довідавшись і спішно його до себе відкликали. А факти показали цілком противне, хоч ми ніякого приводу до ворожвечі війську Запорізькому не дали і навіть нам на гадку не могло прийти, що той воевода (Василь) може бути вам ближчий від нас і наших союзників, і ви за його справу візьметесь за зброю, відсунувши приязнь з нами, скріплену стількома обіцянками і приреченнями, стільки разів перед тим і в останне в місяці квітні, коли в. вел. своїми листами і послами з вільної волі запевняли нас в своїй прихильности і щирости, і ми нашого генерала вислали не против війська Запорізького, а тільки против згаданого воеводи. А хоч між сином вашим і згаданим воеводою був персональний звязок, як звичайно між тестем і зятем, але приватні справи не можуть іти на перше місце перед публичними, і коли між сими трьома провінціями, підвластними наймогутнішому імператорові виникають конфлікти, чи відпорні чи заціпні, в. вельможність не має ніякого права їх рішати, тим більше що найясніша Порта, давши своє затвердження воеводі Стефанові, все вже була полагодила»¹⁾.

В листі то матери, писанім 6 серпня 1653 р. мабуть про се козацьке посольство Ракоцїй писав, що в п'ятницю (1 серпня) «60 козаків пробувало перейти Дністер на переправі, але наше військо їх затримало; вони казали, що прийшли не з якимись лихими замірами, а в посольстві, просити згоди,—але їм не можна вірити». Се були послы вислані від Хмельницького з під Бедрихового Городка десь коло 25 н. с. червня до мунтянського і семигородського князя, наморяти їх до згоди з волооським господарем²⁾. Їх не прийнято, затримано, і відносини були таким чином зірвані по всій лінії.

Але як я сказав, не всі були раді такому безоглядному розриву. В денешах Дові описується сенаторська нарада, скликана королем 16 серпня, з приводу вістей з Царгороду. Канцлер з доручення короля представив зібранню справу. Диван остаточно рішив підтримувати Хмельницького і дати знати ханові, що диван не тільки дозволяє, але й заохочує його помагати козакам своєю зброєю, поскільки козаки піддалися під владу Оттоманської Порти і прирікли не покладати зброї, доки не приведуть усю Русь під зверхність султана, аби тільки він підтримував їх військом і грошима. Диван вважає таку підтримку тим справедливою, що Польща цілком заведбала всякі обовязки пошани для султана (що в очах дивану був її патроном), не прислала посольства з повідомленням при вибір і коронацію короля, і в дальших літах не прислала нікого. Се свідчить про ворожі замисли, котрим Порта повинна

¹⁾ Monumenta XXIII с. 694, нпр. Acte с. 226; москов. переклад в Жерелах т. XII с. 282. ²⁾ Вище с. 568.

запобігти і не відмовлятися від помочи козакам;—бо вернути їх під владу короля, значило б пхнути до тям більше завязаного виступу против Порти. Король запитував гадки сенаторів з огляду на сі відомости, якої подітки належить триматися супроти Порти і Козаччини? І тут ясно виявили себе прихильники старих плянів Вєлодислава: не стелитися під ноги султана, не компромітувати себе в очах католицького світу турецькою приязнею і не замикати дороги для субсидій від противників Порти. Посольство до султана радили післати, але не робити особливих авансів, тим більше що коли Турки вже зібрали ріжні жемлі на Польщу за 5 літ, то не так легко й змінити свої настрої. Натомісць пошукати згоди з козаками, щоб використати їх в якій небудь зовнішній війні; не ставити їм занадто тяжких вимог, а старатись знайти у них довіре, давши пробачення Хмельницькому і т. д.,—хоча й самі признавали, що досвід показав, наскільки се річ трудна до здійснення. Але інші стояли за те, щоб козакам не попускати, пробачення дати тільки під серйозними вимогами; використати нинішні обставини, коли увага Хмельницького роздвоїлася: в бік Польщі і в бік дунайської ліги,—збройно наступити на нього й дати на вибір згоду чи війну, а тоді й Порта змінить тон, бо кінець кінцем рахується тільки з силою ¹⁾. Такої гадки був і король з своїми повірниками і вислухавши суперечні гадки він рішив вислати до Порти посольство, але триматися нового союзу з дунайською лігою—і наступати на козаків. Після замаскованої посланки Ковдрацького, він вислав на Волощину, як уже було зазна чено, більш офіційальну поміч під проводом Денгофа і сам рішив іти в головним військом, на козаків.

З козацької сторони на «презирливі і гострі слова» післані з товаришами Ждановича гетьман Потоцький одержав, десь коло 20 серпня, іронічну відповідь козацького гетьмана на своє попереднє проханне вільного приступу до своєї воеводської столиці: козацький гетьман давав йому волю йти до самого Дніпра—тільки без кровопролиття. На лист післаний з товаришами Ждановича відповіді не було. Хмельницький відповів на нього висилкою свого війська на Молдаву—против нових союзників Польщі. Виступ був формально нейтральний: гетьман підтримував Лупула, що ще не перестав бути польським громадянином, не обвинуваченим в ніяких шкідливих для Річипосполитої вчинках. Але король обов'язався Ракоцієві оборонити Молдаву від козаків, і фактично гетьман вислав своє військо против польського війська.

В наведеном вище оповіданню, як його записав від гетьмана Фомин 27 н. с. серпня, говорилось сумарно про посланку з Лупулом Тимоша і 20-тисячного козацького війська, «два тижні тому», себто коло 13 н. с. серпня. Але тут мабуть злито до купи два ріжні моменти: вїзд Тимофія з Лупулом, що стався мабуть в перших днях серпня, і вихід головного козацького війська, призначеного на Молдаву, що справді могло рунити коло 13 серпня. Тиміш з Лупулом полетів наперед, взявши кілька тисяч козаків і по дорозі, під Кальніболотом зійшовшия з двохтисячною Ногайською ордою, і коло 10 серпня був уже над Дністром. Павло з Алена каже, що Тиміш перейшов Дністер в пореділок Успенського посту», Успенський піст того року почався в понеділок, і очевидно сей день, 11 н. с. серпня розуміє Павло ²⁾. З сим сходиться звістка воеводи Стефана з 20 н. с. серпня, що Тиміш уже став під Сучавою, і деякі інші вказівки ³⁾.

¹⁾ Деспеші Доні с. 541—4. ²⁾ Пер. Муркоса. с. 164.

³⁾ Жерела XII ч. 295 і 299. Стефанів поручник, що приніс йому відомости про Лупула 1 вересня, пробув у полоні у Лупула 3 тижні, значить

Хмельницький оповідав Фомину 27 н. с. серпня, що перейшовши Дністер під Сорокою без якої небудь перешкоди, бо Сорока стояла порожня, Тиміш з Лупулом стрійи «заставу» в мели від Дністра, «тисяч до двох» Мунтян, Волохів і Ляхів,—напали на них вночі і погромили. Язиків з сього погрому, як першого трофею походу, Хмельницький сподівався в тих днях, і з вістей присланих йому знав, що по сім Тиміш кинувся під Сучаву, визволяти тещу, а Лупул—очевидно з дуже малою військовою охороною для безпечности переходу назад за Дністер і лишився тим часом в гетьмановій землі, в Рашкові, щоб дочекатись дальших козацьких контингентів: очевидно з тих 20 тис. козаків, що гетьман назвав Фомину. Стефанів «поручик», що понав був у неволю, втікнув прибіг 1 вересня до свєто патрона з вістю, що до Лупула прийшли до Рашкова ще два козацькі полки, і Лупул вибирається з ним в поміч. Тимошеві ¹⁾.

Той же налетівши так само несподівано на Сучаву, під носом угорського і молдавського війська, що її облягали, проскочив до замку, знищив ворожі шанці, і сполучився з сучавською залогою. Маємо про се реляцію Стефана польському канцлерові Корицьському, написану безпосередне по сій події. Він пише, що одержав (під Сучавою) відомість з Яс про султанського посла, що привіз йому кафтан «як те звичай єсть» (при інвеститурі), і поїхав з Сучави до Яс, «а син Хмельницького почувши, що я вийшов звідти, промкнувся до Сучави з Ордою й козаками». В сей мент наспів з своїм військом Кондрацький, 19 серпня Стефан з'їхався з ним над Жіжкією, і зараз рупив під Сучаву. Прийшовши туди 21 серпня, «застав козаків, що стояли під Сучавським замком і спішно сипали шанці, довідавшись про наше військо». Стефан скаржитья Корицьському, що се дав їм знати (про експедицію Кондрацького) Яні Грек з Жванця, що бувши у Лупула митником в Хотині й тепер посилав йому всякі відомости,—Стефан просить на будуче «запобігти сьому лихові». Кондрацький попрабував викликати козаків на битву, але вони не хотіли виходити з табору; Кондрацький двічі приступав до табору з своєю кіннотою—зсадивши її з коней, і з Стефановою піхотою, але їх обстрілювано одночасно з замку і з козацького табору, і се замусило його оден і другий раз занехати сей наступ і перейти до облоги. Стефан запевняє, що козаків з облоги не випустить, але з одної сторони—просить вислати військо на Україну, аби заступити дорогу новим козацьким полкам, що міг би Хмельницький прислати сучавському відділові, а з другою боку—просить у короля кілька сот німецької піхоти і армати для облоги ²⁾.

Ширше описує сей Тимошів похід під Сучаву М. Костин—згід його літературних прикрас і явно неврівняних настроїв супроти козацької інтервенції прозирають все таки різні інтересні конкретні подробиці, і те сильне вражіння, що зробила ся нова козацька блискавиця; я подаю його оповідання в скороченню.

Незадовго (після того як Стефан обложив Сучаву після погрому Лупула під Ясами) прийшла вість, що Тиміш з 9 тис. козаків вийшов через Сороку до Молдавії,

попав до нього коло 10 серпня н. с.—знову се сходиться з датою першого наступу.

В депеші зі Львова 11 серпня у Тайнера Monumenta є згадана звістка, що Хмельницький 6 серпня став над Дністром, і до нього прийшло 10 тис. війська; очевидно мова про Тимоша.

¹⁾ В листі до Корицьського 20 серпня Стефан писав, що Лупул лишився в Ямполі, але відомости Хмельницького були новіші, і в листі з 1 вересня Стефан згадує про Лупула в Рашкові. ²⁾ Жерела ХІІ ч. 295. Нугмізакі Док. ІХ ч. 57

і Василеві прихильники вхопили капітана Грумезу, що стеріг границю під Сорокою. Стефан зараз звернувся по поміч до Ракоція і короля Казимира, і від Ракоція прийшов зараз Стефан Петкі з 4 тис. німецького війська, а Кондрацький, камінецький полковник, дістав наказ, коли б козаки вийшли до Молдавії, зараз іти в поміч Молдаванам, і він се й зробив. Довідавшись, що козацьке військо прийшло над Прут, і Татар з ним нема, Стефан пішов заступити їм дорогу де небудь над Жижелею, сполучившись з Петкі й Кондрацьким. Петкі дійсно наспів, але Кондрацький спізнався, і без нього Стефан не посів виступити проти козаків. Тиміш прийшов під Сучаву і почав грабувати монастирі; прр-стунув під Драгомирну і почав стріляти з гармат, а коли монахи піддалися, забрав всі церковні богатства; поховалось там багато купців і боєр з своєю ріднею—їх жінок і доньок з козаки насилували і взагалі поводились не як християне, а гірше від поган; коли б Тимуш мав досить часу, не лишив би ціло ні одного монастиря. Тим часом, на той день прийшов Кондрацький і прийняв командування. На военній раді в Григорештах над Серетом він висловився за негайний, раптовий напад на козаків. «Козацьке військо як тільки викопав собі укріплення не тільки під такою твердою як Сучава, а просто над якою небудь річкою, стає цілком недоступним; в сій хвилі вони ще не окопалися і мабуть не знають про нашу присутність, а коли її почують, то до завтрашнього дня не перевірять—бо на чолі їх стоїть людина молода і нерозсудна. Але як тільки вони нас помітять, зараз почнуть конати шанці. Ми повинні впасти на них, поки у них нема укріплень, так раптовно, щоб вони й канонади не встигли почати. А коли не вдасться їх погромити відразу, поки вони не поробили укріплень, то потім не то що ми всі разом, але щоб прийшов і сам король польський і князь семигородський—нічого не зроблять».

Другого дня Кондрацький повів наступ, і поки козаки його займали герцями, він вичікував зо дві години Угрів і Молдаван. Тим часом козацьке військо, поки одні частини їх боронилися від Поляків,—другі шпарко насипали землю на вози і за короткий час уже мали високі укріплення. Поляки попробували їх штурмувати, але не дочекавшись угорського і молдавського війська, відступили і вночі зайняли оден з горбів під Сучавою. Сюди до них прийшли Угри і Молдавани. Козаки ж за ніч так укріпили свій табор, що ні гадки не могло бути його здобути. Так справдилися слова Кондрацького. Ніхто й не приступав до табору, тільки Тимошеві Татари і козаки виходили з табору і заводили герць. Татари пробувши два дні, стали добиватися щоб їх випущено з табору—поки не погинули їх коні. Тиміш впаав в безпам'ятний гнів і стяв голову мурзі, тоді Татари тої ж ночі вийшли з табору й пішли під Чернівці, а далі повз Хотин до Могилева; хотинський паркалаб хотів заступити їм дорогу, але кінцедь кінцем сам мусів тікати від них.

Стефан воевода поставивши гармати, став обстрілювати козацький табор, а з міста обстрілював замок. Козаки від того терпіли мало, поробивши сховки в землі; виходили на вилазки, і одного разу кинувшись на гармати, одну з них навіть захопили, але Поляки відігнали їх і після того вони виходили тільки по воду і фураж поки їх не замкнули з усіх сторін. Досі Костин (с. 340—3).

Павло з Алепа записує такі оповідання. «Тимофій що дня виходив на ворогів і побивав їх тисячами—ніхто не міг противстати його великій відвазі. Що дня виїздив з табору з невеликою купкою людей на буланім коні, котрого дуже любив: побивав, ранив і гонив ворогів; достовірні люди оповідали про нього, що він убив з власної руки 1300 Німців, купою нагромадивши перед собою. Стреляв з лука правою

рукою і лівою, рубав шаблею, стріляв з рушниці злід черева свого коня і так побивав ворогів. Ага—скарбник, що приїздив з Стамбула від султана з справах Молдавії й їздив з каніджі-башею до Стефана, що був тоді під Сучавою, повернувся здивований джигитовкою й сміливістю Тимофія, захоплений його юнацтвом. Ніхто не міг влучити його ні з рушниці ні іншою зброєю, такий він був чудовий їздець: крутився на сідлі як блискавиця. Скільки жалю завдав він Полякам—значним і простим: сам одев з власної руки вбив їх кілька тисяч, як то оповідали нам люди, додаючи, що своїм мечем він убив 7000 Євреїв».

«Що для привозили до нас у Яси, до шпиталів і монастирів по кілька ароб з тисячами ранених, а від побитих на місці земля засмерділася. Гармати з замку і з козацького табору побивали й розганяли силу ворогів» (107).

Характеристика тим замітна, що писалася з тодішньої столиці воеводи Стефана, під непосредними враженнями облоги.

На ріжногодосих подробицях ріжних оповідань, сучасних і пізніших¹⁾ не буду снігати. Облога козацького табору почалася як бачимо, 21 серпня н. с. і протяглася до 10 жовтня. Спочатку тісної блокади не було, і козаки досить свobodно робили собі експедиції в околиці (між иншим екскурсія на Драгомирну скінчилася тим, що частині козаків відтято поворот до табору і винищено). В перших днях вересня—коли прийшов Денгоф з драгонами і гарматою (вслано його 2 вересня), і Стефан назбирав більше війська, блокаду затіснено, вихід козакам загорожено, і вони стали все більше терпити від недостачі вод і фуражу.

Денгоф і Кондрацкий повторили проби приступу, але вони не вдавались; козаки сильно укріпили свій табор, високо висипавши вали, а під ними наробиши вовчих ям з заткненими в них косами, і там погинуло немало Поляків і Семигородців, між инших славний угорський герой капітан Мартин Неметь. Крім оборони козаки робили зрочні вилазки і нераз робили великі шкоди неприятелеві. Одного разу вони здобули вже неприятельські шанці і захопили гармати, тільки не дали їм вивезти; иншим разом підійшли до блокаду, з котрого обстрілювано замок з найбільших гармат і дерво чи не знищили. Але голод і недостача води, також неприятельська канонада сильно докучали їм. Коні і худоба в замку і в козацьким обозі в великій скількості здихали без паші, і сморід робив повітре неможливим. Пробували викопати криниці, але здається безуспіху. Але не вважючи на все стара господарова з своїми Волохами і Тиміш «в небезпеках сміливий» (як його атестує польський автор)²⁾ з своїми козаками твердо тримались, сильно бились і чекали виручки від гетьмана. З напруженою увагою взагалі всі наоколо чекали, що з того буде: чи виручить гетьман свого сина, чи не поспе?

1 вересня Стефан алармував канцлера, що за одержаними відомостями «старий Хмельницький за тими полками (що прийшли до Лулула в Рашкові) тягне з військом своїм к Дністрові—або сина свого ратувати, або битися з військом королівським»;

¹⁾ Оповідання Нарративи, Коховського, Кравса, інші ще менше варті. Листи господаря Стефана—Жерела ХІІ с. 252 дд. Депені Дони ч. 19-21. Відомости з обозу у Голінського с. 647 (28 серпня) і 648 (3 вересня), Міхаловського с. 669 (15 вересня).

²⁾ Narratywa: I sam Tymosz in periculo audax wycieczkę uczyniwszy, tak dalece Węgrow wsparł, że działek pomniejszych mało iuz nie stracili, gdy by była znowu większa potęga opugnatorem wstrętu nie dawszy natarczywego naleznika między szance nie wsparła (с. 148-1. 7)

просив польський штаб мати на нього пильне око, щоб не впаз несподівано ¹⁾. Гетьман Потоцький запевняв своїх союзників, що він захистить Волощину від Хмельницького, посунувши своє військо під Могилів ²⁾. Король писав до цесаря, просячи стриматися від яких небудь неприязних кроків на семигородській границі, що могли б відтягнути увагу і сили Ракоція від боротьби з козаками ³⁾. Багато сенаторів, і здається сам король висловлювалися за те щоб з-під Львова йти під Сучаву самим і покінчити з Тимошевим військом; з огляду на трудний перехід був намір пустити наперед кінноту, а за нею йти з обозом і пішим військом. Але потім роздумалися—очевидно під вражінням вістей про наближення Хмельницького—що міг би вийти до Галичини і відтяти коронне військо від краю, тому кінець кінцем взяли середній курс—на Камінець ⁴⁾. Йшли однак так повільно, перінучо, вичікуючи відомостей і раз у раз вагаючися що до своїх рішень і намірів, що справа розважалася без них.

Татари покинули Тимоша скоро по приході на Волощину; де котрі польські звістки кажуть, що їх тріпнув в дорозі до Сучави Кондракцій ⁵⁾, Стефан же хвалився, що деякі Татари стали йому в поміч—може бути ним перекуплені: далі читаємо, що якийсь буджацький мурза з 700 Татар передався на польську сторону і брав потім дуже діяльну участь в битві з козаками. На жаль, не заховалось ближчих і докладніших відомостей про те, що стримало дальші посланки від гетьмана. В польських обозових реляціях згадуються то листи від Тимоша до батька, то від батька до Тимоша перехоплені на дорозі: Тиміш скаржиться на Ляхів, що його обступили, просить батька прибувати на ратунок ⁶⁾. Богдан пише синові, щоб він не сподівався від нього помочи, бо він наперед мусить розправитися з Поляками; або що Тиміш взявся проти його волі помагати Лунулові і тому не має чого сподіватися від нього. Але тих листів піде не видно, і можливо, що все се тільки були балачки. До того ж деякі провнякливі політики казали, що сі листи Хмельницький пише більш для замаскування свого заміру йти на Волощину—тільки перебили йому ріжні перешкоди ⁶⁾. Козак-бранець, приєднений в Поділля оповідає: Хмельницький тричі розсилав універсали, щоб ішли на Волощину рятувати Тимоша, але не хочуть його слухати ⁷⁾ і т. д.

Особа гетьманича в сім часі займала увагу не менш ніж казкові Лунулові скарби що він стеріг. і діставала все нові інтерпретації. Підчас весілля Лунуловіни Поляки малювали його брусом і грубіяном, що не вміє стати ні сісти, ні слова промовити.

¹⁾ Жерела XII ч. 299. ²⁾ Acte c. 224, Monum. Hung. XXIII c. 121, Жерела XII ч. 300. ³⁾ Жерела XII ч. 301.

⁴⁾ Вісті з королівського обозу 28 серпня: «Прийшла відомість, що Тимошко в обові з 12 тис. козаків; чимало що дня їх уривають і воду їм відтяли; просили помочи у батька, і він довідавшись про облогу, задумує піддатися Туркові. Того ж дня мав король нараду: гетьман, сенатори. Король іде під Галич, а відти комонником хоче йти до тої Сучави, бо так скоро не можуть зібратись, а король й. м. потягне поволі за ними—бо перешправи дуже лихі.

«Сьогодні знов кажуть, що Хмельницький довідавшись, що син його в обові, тягне з великою силою під Камінець: з козаками, з Татарами, і так чувати, що має ріжні замисли, бо не одного боїться. А у нас так міркують, що коли Хмельницький йде до нас, то і ми наближаємось до нього—бо від Галича (до Камінця?) 12 миль, а від Камінця до Сучави 6, і то все по дорозі—хоч до одного міста, хоч до другого» (Голінського с. 647).

⁵⁾ Міхалов. с. 669. ⁶⁾ Міхалов. с. 668.

⁷⁾ Денеші Доні з 12 вересня, с. 553 і 556

За першого походу на Волощину представляли його руїником і тираном-кровожером, що тільки те й робить, що когось стинає власною рукою. Тепер знов подає він в доволі незвиклу в нашій традиції ролю розпустника, еротомана, садиста, і т. д.

Анонімний польський автор «Короткої Нарративи» пояснює його несподівану смерть тим що се йому «між іншими екскурсами розпусти з цілим жіночим двором господареві не на добро послужила».

Доні в своїй депеші 18 вересня переказує історію, що розповідалася в польським обози, і очевидно послужила підставою до такої характеристики. «Від початку замішання богато жіноцтва для безпеки пов'язалося з околиць до Сучави; але в сім непевнім захисті їм довелося витерпіти більші переслідування і насильства від Тимофія, ніж могли їх спіткати в чистому полі від розбещених вояків. У вівторок 9 вересня ¹⁾ він задумав весело провести день і запросив дам, їв і пив без міри, а потім велів танцювати; але за тим пішли тисячі зневаг для чести сих жінок, так що вони кинулися до ніг воеводини (жінки Лунула) благаючи її не дозволяти їх так ображати в своїй хаті і на своїх очах. Та хотіла вгамувати сього хлопца і виговорювала йому за таку грубіянську зневагу, але він на се відказав: «Стара курво, через тебе я замкнений в сім місці, поставлений на явну небезпеку утрати життя і слави. Видай міні зараз гроші, золото, срібло і дорогочінності, які маеш тут, аби я міг принаймні задоволити своїх товаришів!» Воеводина відіпнула, що на теперішній час достить буде і невеликої суми, бо в сім місці нема й способу витратити гроші. Той по пляню розлютувався і відповів, що коли його жаданне не буде сповнене негайно. то її синок буде статий в її присутності. Передлякава воеводина впала до ніг сього тирана, але він ні трохи не змілосердився й велів привести неповинного хлопця. Тоді жати побігла до покою, де був її синок, і вхопила його на руки, встановивши позбавити себе життя, щоб не побачити такого видовища, а одночасно доручила кільком Німцям, що тепер замість мурів охороняють особу воеводини, передати 100 тис. угорських червоних Тимофієві як викуп свого власного життя і життя свого сина. Так скінчилися сумні сі танці, і ввечері дві панни втікли звідти і розповіли догофетові що сталося, а він з усякою чемністю вирядив їх до Яс. Тимофій же, одержавши таку значну суму, втратив всякі інші бажання крім одного: утікти з тим золотом, що він вирвав у воеводини. Вибравши найвідважніших людей він попробував се, але опинившись на незахищеному місці, зрозумів неможливість охоронити себе й свій багаж; велів відставити його назад, а сам пішов пробоєм на Угрів. І хоча з обох сторін були значні втрати, видно вже було перевагу козаків—але Кондрацкий зручно вдарив збоку і змусив їх відступити, хоч і з невеликими втратами з нашої сторони—бо козаки не тікали і не переставали відстрілюватись. Кондрацкий велів своїм злізти з коней і йти за неприятелем аж до мурів. Тут наші стріли свіжі козацькі сили, і всякий наступ кінчався смертю: коли хтось видався на мурі діставав косою по ногах і надав мертвий. Особливо потерпів віддця Денгофа з 500 драгонів—втратив багато офіцерів чужоземних і польських. Кажуть, що їх (мабуть Поляків взагалі) загинуло до 800, а Угрів, Волохів і Мунтян до 1500. Кажуть, що й неприятель втратив таке ж число, але про се нема певної відомости. Але важна звістка, що самого Тимофія ранено з гармати в бік, як пише Денгоф. Були й такі листи, що його ранено в ногу і по трьох годинах, коли йому її відтіяли, він був у безнадійному стані з деякі Вірмени що приїхали з волозького табору, кажуть, що вже й номер» (с. 557—8)

¹⁾ Годиться з календарем

А балакучий анекдотист Кравс розписує Тимошеву розпусту фарбами ще якраз вішними: «Коли козаки (укріпивши свій табор під Сучавою) почули себе безпечними завдяки сильним шанцям, захотів Тиміш задоволити свою хіть—бо мав бути спеціальний син Венери. Викликав до себе з замку свою тещу, Лупузову жінку, ніби то в важких справах, і як вона прийшла, добивався від неї, щоб вона з ним спала, і навіть силоміць хотів її знасилувати. Тоді побачивши його хіть—а була вона теж поганка, з черкеського татарського роду, донька султана,—впала вона на коліна і з слізами просила пожалувати її честь, нагадуючи йому, щоб подумав про свого тестя, нещасного вигнанця—не робив такої кровосумішки, а як уже має охоту до жінок, то вона має в замку гарних дівчат, боярських доньок: вона їх до нього прише, і котрі йому сподобаються, він собі може з ними забавлятися. Через таке її противлення і плач Тиміш пустив воеводу не руйнувши її, казав відправити до замку, що був тут ще при шанцях, а до табору його мусіли з тим же супроводом прислати 11 дівчат, і він три найгарніші з них лишив у себе, а решту пустив назад до замку, але з тою умовою, що на його бажання вони мусять знову ставитись у нього. А з тими трьома, що він лишив у себе, він забавлявся вдень і вночі, і так і життя своє стратив, як зараз побачимо» (с. 215).

Тут Кравс оповідає менш інтересну історію про «польського трубача», що був у козацькій таборі, але як притис обложених голод, то він утік до польського табору, де знайшов свого колишнього пана, польського полковника, і щоб ратувати собі життя, відкрив йому секрет козацького наступу, що має статися вночі: мовляв він для сього й прийшов, щоб остерігти Поляків та врятувати себе таким чином. Далі викрив їм місце Тимошевого шатра—що визначався значком зеленої фарби. Пояснив, що в тім шатрі Тиміш забавляється звичайно з молдавськими дівчатами. Пушкар взяв се на увагу і вплив саме в Тимошеве шатро, так що куля влучила в нього і відірвала йому задню частину його тіла, не зачепивши тої дівчини, що була з ним—«особливо її помилував Бог» (с. 216—7).

Костомаров розповів сю історію ще в більш романтичній формі. Дмитро Вишневецький, колишній претендент на руку господарівни, хотів відплатити Тимошеві за те що він відбив у нього дівчину; він обіцяв великі гроші тому хто покаже Тимоша, і якісь шляхтичі, «врятова.і від смерти завдяки Тимошеві»—показали його пушкарям; пушкарі і влучили в нього. Жерела процитовані до сього оповідання, не кажуть нічого про сього романтичного Тимошевого соперника¹⁾. Дм. Вишневецький не згадується в польських таборі під Сучавою, і здається взагалі прийшов до королівського війська пізніше, і я не маю змоги тут зайнятись розслідуванням, чи цок. наш історик зачерпнув його з якогось пізнішого джерела, чи сам скомбінував сю романтичну подробицю.

Деякі польські джерела натомість складають сю пригоду на Тимошеву охоту до піячення. Згаданий уже автор «Короткої Нарративи» так оповідає цілу пригоду: «Доходять до нас відомости про смерть Тимоша, постріленого з гармати. Лежав під шатром і відпочивав—чи то стомлений частими битвами, чи то добре напившись (zołenne piąno)—як то з козаками буває. Місце того шатра незадовго перед тим показав пушкарям козак—що втік відти. Пушкар так зручно нарихтував гармату на те місце, що куля розбила скриню, що стояла поблизу і дошки розлетівшись від сильного удару так його вразили, що скалічили йому ногу від бедра, і він не так но

¹⁾ Костомаров цитує (с. 531) Коховського, Величка і Рудавського, але там нема нічого про Дмитра Вишневецького.

рицерськи від гармати, як по хлопськи—від пня мусія здихати. З гнівом, без усяких розпоряджень умер в три дні потім, з такими словами, що як собі за життя постелив, так на тім світі спати буде. Ще за життя спух так, що ні одної з суконь старого господаря не ставало на нього» (тут автор додає як одну з причин того його розпусу).

Пок. Костомаров переказуючи сю звістку, дещо змінив її і пустив в оборот як цитату таку характеристику Тимоша: «Тиміш козацьким звичаєм любив випити і лягав спати під шатром». В такій формі се пішло в оборот, тому що сеї цитати не можна було скоконтролювати, бо Нарратива не була видана (та й досі не видана)—тим часом її автор висловив се тільки як одно з можливих припущень. Ще слабший натяк можна добачати в словах Коховського.—Коли союзники почали з подвоєю енергією обстрілювати козаків, з огляду на чутки, що Турки наближаються на виручку, «угорський пушкар нарихтувавши гармату на найвищий намет, добре влучив у свою ціль: Тимофій з товаришами сидів при столі¹⁾ коли залізна куля, розбивши колесо воза, двома уламками осі вдарила його в ногу і голову, так що мозок вискочив, і страшна рана притягла негайну смерть; вхопила компанія нагло позбавленого притомности—але з утратою голови не лишилось і життя»²⁾ Коротше дає подібний же образ Павло з Алепа: Тимош сидів у своїм шатрі й пив (вино) і в той час вцілило йому з гармати в голінь його вороги Ляхи, що прийшли в поміч новому господареві, на злість Хмелеві й козакам: помітили Тимофія й вцілило його; сильно він страждав від сеї рани і за кілька днів помер» (107).

Натомість сучасний лист з обозу представляє сю пригоду підчас сну: «Тимошка вцілено коли він відпочивав в своїм шатрі: пострілено його в ногу над коліном, і поки його донесли до замку, мав здохнути, така певна відомість»³⁾. Таке ж оповідання Костина: «Тиміш згинув від гарматної кулі що вдарила його коли він спав у своїм шатрі: хоч він лежав на землі, куля влучила його, і через три дні він помер» (с. 343).

Ипакший образ дають козацькі оповідання записані на гарячих слідах подій московськими послами. Гадицький козак «Степан Радивилів», що був при гетьмані, коли прийшла вість про смерть Тимоша, розповідав так: «Пристаував до Сучави багато разів волоський господар Степан Логофет, і з ним було Ляхів, Мутьян, Венгрів і Шведів 25 тисяч, і побито їх на приставах з 10. А Тимофій сидів в облозі 12 тижнів, і було з ним в облозі козаків 8 тисяч, і побито козаків і померло тисячі зо дві. Був у них великий голод, їли коней і шкіру. Підчас пристау зрадили Тимофіїв три Ляхи, визволени ним від смерти, вони сказали волоському господареві і Ляхам, що в Сучаві великий голод, і розповіли де буває Тимофій. Він був під той час у своїм шатрі, і вони почали стріляти з гармат до його намету; Тимофій з намету вийшов, а вони намет збили. Тимофій сів в обозі серед возів (в тел'гах), а з гармат вози розбито, і дерево від воза вдарило Тимофія по носі; від того удару нога у нього

¹⁾ *discumbebat*—се слово значить і «бути при столі» і «спати», тут воно очевидно має перше значіння.

²⁾ І с. 386. Кубаля, посилаючись на Кравса (с. 376), додає подробицю, що козаки вхопивши Тимошнього трупа, трясли його, хотючи оживити, «але що був без голови, трудно йому було ожити». Автор взяв сі слова в лапки, «але що був якогось джерела, але у Кравса цього нема, ся фраза розвиває слова Коховського і я не знаю чи автор десь знайшов їх в такій формі—чи від себе додав те «оживлення»—не Тимоша вже, а свого оповідання

³⁾ Михаловский с. 670, лист з 23 вересня.

пухла і прикинувся до того удару злий огонь (ганірена); пролежавши шість днів він помер»¹⁾.

Реляція писана з польського табору за свіжими відомостями, 21 вересня, представляє Тимоша при роботі в момент коли влучила його куля.—«Вийшов до гармат, що стояли перед його шатром, аби їх як найкраще нарихтувати на наших, але в той час пушкар (польський) так нарихтував (на Тимошеве шатро), що вплив до той гармати, при котрій стояв Тимошок,—колесо розлетілось і вісь вдарила його в коліно, з того коліно розпухло і за три дні він помер, 15 с. м.»²⁾.

Подібно і у Рудавського з Твардовським. «Завятий був розширенням шанців, коли гарматна куля розбила йому голінь, і він з того вмер; тіло його, кажуть, так розпухло, що ні одна з одєжин воеводи Василя не могла його вмістити—хоч і той був досить тілистий» (Рудавський). «Прохожувався, знать, по замкових валах, звернувши увагу на деякі непорядки при гарматах, коли умисно пушена туди куля з великої «колюбрини» нашого обозу, вдарила в колесо гармати, і уламками, що розтріснули наоколо, ранила його смертельно в ногу»³⁾—каже Твардовський і додає до сього характеристичну кондоленцію: «Можна з того не хибно пізнати божий суд над ним. Во чому ж не подолила його инша зброя, а тільки гарматна куля, що то—каже старе прислів'я—кого гром з хмари мине, куля забє: сліпий принадок несе її туди де Бог уцілити призначить. Але чи не справедливіше було йому опинитись на палі, або бути на чверти розтягненим Діомедовою чвіркою? або такою смертю що вимислив Фалярід (тою що легенда наділила Наливайка)? або нарешті щоб на пожах його рознесли зболілі матери, жони і сироти, щоб кричав до смерті і був вороннем похований? Та досить і того: здохлий несе не куся!»

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 53—4. Павло Яненко-Хмельницький, що проважав тіло Тимоша до Чигрина, розповів те ж далеко ляконічніш, але дуже точно: «Тимофій сидів в Сочаві і коло Сочави в окопах шівертєті наділі, а вбито його в гармати по носі; лежав чотири дні, і як його не стало, тому нині дев'ять неділів» (також с. 58). Се говорилось 2 листопада н. ст. і буквально сходиться з звісткою воеводи Стефана, бо за 9 неділів буде як раз 12 н. с. вер.

Але цікаво одмітити, що перше ніж прийшла у війсьکو автентична відомість про Тимошеву смерть, поширилася чутка про се в фантастичних формах. Перший раз почули про се послі 17 н. с. жовтня в Прилуках, від одного бужинського козака: у Тимоша був бій з Поляками і Венграми, в тім бою Тимоша ранили: пробили йому з мушкета литку. Потім 21 жовтня оповідав тим же послам челядник Виговського за Дніпром: «Гетьманів син Тимофій з козаками побив Ляхів і Венгрів під Сочавою, і на радіоцях став з козаками стріляти і його в тій стрільбі підстрілили з мушкета в ногу; хто його підстрілив, не відомо, але він від той рани помер; про те все писано до гетьмана і гетьман писав про се до Чигрина: велів сина свого поминати і сорокоусти по церквах давати, а жінки і челядь їх тепер ходять у жалобі» (с. 43). Се була неофіціальна відомість, і в Жовніні, 21 жовтня, городовий отаман заперечив її—що се брехня, ніби Тимоша застрілено: він писав батькові, що його ранили—аби батько його пожалував, прийшов скоро в поміч. І в Чигрині Юрко Хмельниченко і наказний полковник Томиленко говорили послам про Тимоша, як про живого—що гетьман післав йому військо на ратунок (с. 44 і 45). Лист, що про нього оповідав жовнінський отаман, дійсно міг бути висланий з Сучави і донесений з значним опізненням до війська.

²⁾ Асте с. 234. ³⁾ Wojna domowa с. 98—9, се повторяє, коротше тільки, також Величко. Подробиці сього оповідання відчувуються також у наведенній історії про Дмитра Вишневецького в творі Костомарова.

Мало що здержливіше надгробне слово Коховського: «Такий кінець дістав сей страшний, кривавий автор батозької різні: скінчив житте ще нужденніш від гарматної кулі, аніж відоірав житте у наших через насних різунів. Відомий більше своєю жорстокістю аніж військовою заслугою (virtute), нижчий був від батька розумом (ingenio), але перевищав його хибами. Кошунив на святих, приятелів зраджував— все по пьяному. Все боже і людське грозився шкереберть перевернути; пану, султана, королів обкидав лайками. Тільки від пьяного стану і від заваяття свого виявляв він таку безоглядну відвагу (in audaciis praeseps)».

Інакше, розуміється, промовляє над його могилою Павло з Алепа. Розповідши про оден з його останніх учників: спустошенне вірменського монастиря в Сучаві¹⁾, він завважає: Шкода мині його юнацтва, його намірів—як він говорив нашому патріархові прийшовши до Молдавії за першим разом: «Я прийшов не тільки на те, щоб вернути трон моему тестеві, але й визволити з рук ворогів Велику Церкву». «Читая зрозуміє його слова»—себто його замір визволити від Турків Православний Схід, завважає обережний підданець Порти, не відважаючися висловиватися ясній.

Theatrum Europaeum (417) записує передсмертні слова, мовляв переказані попом, що був при тім («помогав ховати»): «Маю двох батьків, що за мою кривду відомстять»—очевидно про рідного батька і про тестя.

Варто зазначити, що оповідання про Сучавську облогу в сім німецьким збірнику, що інформував Центральну Європу про східно-європейські полі цілком свобіне від усяких легенд, котрим розписували особу Тимоша місцеві анекдотисти, і ставиться до його проведу в сучавській кампанії з великим признаннем і повагою.

Я вважав потрібним спинитися на сих оповіданнях, і на сій ліриці, бо все се досить характеристичне—не для особи Тимоша, а для часу і оточення. Докладну ж дату події дає лист воеводи Стефана до канцлера 18 вересня: «Нічого певнішого не маю подати до відома в. м. як те, що 12-го пострілено з гармати сина Хмельницького, і він на сім тяжкі помер»²⁾.

Але—додає Стефан—счернь з полковниками і сотниками, поправивши шанці при тій фортеці, борються далі, і штурмом їх взяти трудно—хіба виморити голодом; тому я мушу залишити штурми, щоб не тратити людей, і доти їх тримати в обозі, поки вони не піддадуться, або не розбіжаться».

Останні слова пояснюються вістями з королівського обозу, 23 вересня: очевидно, діставши вість про смерть Тимоша, Стефан і його союзники понадіялись на прострацію обложених, викликану сею катастрофою, і спробували їх штурмувати, але пошкільсь. «Нані й Угри діставши відомість (про смерть Тимоша) цілий день і ніч штурмували, але нічого не добились, тільки понесли велику шкоду в людях»³⁾. Рудавський се представляє інакше, як козацьку вилазку, зроблену другого дня по смерті Тимоша. Під проводом Федоровича вибраного за ватажка після смерті Тимоша, козаки напавши на неприятельські окопи, збили сторожу, і викликали таку паніку, що коли б Денгоф не стримав утікачів,—польсько-угорський табір впав би в їх руки (с. 129).

Костин навпаки представляє що козаки, «поставивши після смерті гетьманом

¹⁾ (Перед смертю) «він зруйнував вірменський монастир в Сучаві, вбив настоятеля, священників, монахів і всіх Вірмен, що шукали там захисту; вони були дуже багаті і він забрав усе майно, всі драгоценности, силу золота, перел, каміння—самого золота було дві бочки»—с. 108.

²⁾ Жерела XII с. 264, з оригіналу кор. архіву. ³⁾ Міхалов, с. 670.

якогось Федоровича, стратили всяку енергію і відвагу; одної ночі в їх таборі стався такий переполох, що всі як вітри кинулися на міст, і так тислися, що багато їх по-падало в рів і погинуло, а як неприятель догадався б напасті під ту хвилю, то певно здобув би їх табор»¹⁾.

Коховський оповідає, що козаки заховали тілр Тимоша в наметі і протягом тижня таїли його смерть, чи для того щоб Хмельницький, довідавшись про смерть сина, не закинув гадки про ратування залого, чи щоб не осмілити сею вісткою ворогів. Представляючи властивою героїнею сеї облоги дружину Лупула, він малює, як то вона з дамами свого двору обходить козаків і з плачем благає, аби далі з такою ж вірністю, як билися за Тимоша, бились за його дружину, що носить в собі його дитину, і козаки схвильовані слізми і красою сих волоських жінок піднявши до гори правиці присягають не покинути, але вірно боронити їх в усіх небезпеках. В коротшій і менш мальовничій форми знаходимо сей мотив і в Th. Eur. 2).

Сяк чи так, козацька залога не вважаючи на утрату Тимоша дійсно боронилає завзято, і скоро перед союзниками стало питання, як же бути далі? Не вважаючи на всі запевнення воеводи Стефана, що хан готов покинути козаків і перейти на сторону короля, інші вісти говорили, що хан рушає в поміч козакам. і кінець кінцем може впасти під Сучаву разом з козаками, або відтяти головне польське військо від того, що стояло під Сучавою. З другої сторони не виключений був якийсь виступ на користь Лупула з боку Порти—її сілістрійського баші наприклад. Се викликало тривогу у коаліції, їй бажалось як найскорше ліквідувати сучавський інцидент—саби неприятельська сила, наступивши на розділені наші сили не наробила замішання або під Сучавою, або під Жванцем, такого, що й трудно було б поалагодити при розділенех силах», як висловлюється «Нарратива» з польського становища, і так само алермував Ракоцій. Висилаючи своїх послів до польського обозу в середніх днях вересня, він обіцяє в найближчих днях вислати під Сучаву нове військо під проводом Кемеля, і просить польський штаб з сього боку зробити все можливе для скоршої ліквідації Сучави: посунути польську армію далі Дністром під Могилів або Рашков, щоб заступити дорогу козакам і Татарам, і відвести сілістрійського башу від плянів наступу, а за те обіцяє по ліквідації сучавської облоги післати своє військо в поміч Полякам на козаків, і т. д. 3). Про Лупула приходили вісти, що до нього вже прийшло 10 тисяч козаків і йдуть в поміч Сучаві 4). Коли б за сім посунув іще сам

¹⁾ Вид. Когаляничану с. 343. Сього Федоровича вибраного за ватажка по смерті Тимоша, Доні зве *colonnello Fedorenko Novacesck, uomo di primaria stima nella nazione* (с. 560)—людиною високої репутації у свого народу, може тому що помішав його з Носачем. Видавець в примітках до сього видання (с. 579) ототожнює його з калыницьким полковником Федоренком, себто Богуном, але з пізніщої історії його смерті знаємо, що Федорович був суботівський козак (див. нижче с. 599). Липинський на тій підставі, що в деяких польських джерелах сучавський Федорович звегся «Поляком» або «литовським шляхтичом», (*Fedorowic wlahcic litewski*—Голінський с. 649) вважає його шляхтичом з Білоруси (*Z dziejów Ukrainy* с. 287). Се могло бути хіба так, що сей Федорович зайшов з Білоруси і пристав до козаків; але ці польські згадки не настільки конкретні, щоб на сім твердо стати. Доні на иншій місці зве його «польським банітом» (нижче с. 598).

²⁾ *Theatrum* с. 417, Коховського I с. 386.

³⁾ Жерела XII ч. 308, про се ж посольство в депеші Доні з 25 вересня, ч. 22.

⁴⁾ Ракоцій писав матери 21 вересня: «Сьогодні принесено мині листа від

гетьман, не тільки б Сучава була звільнена, але б уся кампанія, і вся дунайська ситуація набрала б зовсім иншого обороту.

Як побачимо далі, тільки зіштовшися з ханом, і договорившися з ним що до кампанії, гетьман донерва в початках жовтня вирядив сильне козацьке й татарське військо на виручку сина й сучавських скарбів. Козацькі виступи мабуть перебільшуючи рахують його на 50 тисяч козаків, решта Татар; але й меншого було досить, аби взявши в два огні польсько-угорське військо, що облягало Сучаву, збити його на пірря. Але ся ратунова армія не потрапила дати вісти обложеним, і поки наспіла, вони вже піддалися. Була в яких двох днях від Сучави, коли одержала вість, що сучавська залога замирилася й виїшла з Сучави¹⁾. Поляки вчас зміркували ситуацію й рішили запропонувати обложеним можливо легкі умови, з огляду на можливість порятунку. Угорське і волоське військо нудилося довгою облогою і хотіло як найскорше покінчити з Сучавою, а королеві хотілось, згідно з обіцянками сих своїх союзників найскорше дістати їх військо для операцій против козаків. Здобути Сучавську залогу силою здавалось безнадійним. «Козаки під сучавським замком ще бороняться сильно. Добре окопались, і ще краще копають далі. Пороху ще мають доволі, але худоби вже нема. Коней мають ще досить, і ними живляться. Коли б їм як скорше післати муки і худоби за ті коні—котрі добрі», читаємо в одній реляції²⁾.

Де що небезітересне для останніх стадій облоги Сучави, поруч явних видумок, міститься в відомостях зібраних московським гонцем Вонифатьєвим в королівських таборі з 9 до 14 жовтня, себ то в момент капітуляції. В Сучаві з Домною і Тимошем було 10 тис. молдавського війська і 12 тис. козацького, а під Сучавою польського війська з полк. Кондрацким 10 тис., венгерського війська з «полковником Янушем» 2 тисячі, та на семигородській границі стоїть 3 тисячі Ракоцієвого війська. Від Матвія мутьянського воеводи 2 тис., з новим воеводою Стефаном Логофетом 7 тис.—стоїть в 6 милях від Сучави на яській дорозі. Польське військо облегло Сучаву, а угорське і мутьянське військо стоїть окремо (порознь). «Одинадцятого» (мб. 21 вересня н. с.) польське військо приступало під Сучаву, але не здобуло; молдавське, угорське і мутьянське військо їм не помогло і на приступ не ходило. А козаки підчас приступу казали Полякам, що Тимоша вбито з гармати в ногу: був він жив після того 3 дні і потім помер, а на його місце козаки вибравши двох людей: Ходоровича та Ковалька. Після сього вибору Ходорович і Ко-

п. Петкі: пише, що Тимош син козацького гетьмана мабуть помер від рани, і його трупа занесено до палати. Лупул прийшов був на поміч з 10 тис., вони вже стали над Дністром, коли наспів від гетьмана післанець, щоб вони вертали, бо він не може розривати свого війська з огляду на великі сили короля. Козаки в окопах (під Сучавою) мусіли вже пропасти, вигнали до 100 коней—в середу прийшли вони».—Monum. Hung. dipl. XXIV с. 474.

¹⁾ Оповідання Степана Радвила, що був у гетьмана коло 20 жовтня Акты ЮЗР. X с. 54. Козак Харко Сивий казав, що Хмельницький післав під Сучаву 20 тисяч, а скільки пішло з ними Татар, він не знав—тамже с. 43.

Доні пише, вже після капітуляції Сучави, що до королівської квартири було прислано одного чи кілька листів Лупула до його дружини і козацького сучавського коменданта з заохотою міцно триматися, бо Із-го хан з Хмельницьким і великим військом перейдуть Дністр, щоб визволити Сучаву. Але в королівській квартирі висловлялися підозріння, що Лупул пустив сього листа умисно так, аби він попав у руки Поляків і відстрашив їх від походу на Волощину (с. 568-9). ²⁾ Міхалов. с. 683.

валько ходили «на вилазку» на Поляків і вбили Поляків 340 чоловіка. Всього пробули козаки в облозі 8 тижнів, і як у них в Сучаві не стало хліба, вони приїхали до полк. Кондрацького таку заяву, що вони готові замиритися з Поляками, аби їм король дав пробаєння, бо їм нема за кого стояти, як Тимоша вбито. Вислали з городу гармати і три дні «перейздили з польськими людьми». А за той час півчетвертої тисячі козаків виїшло з Сучави і провезли до Сучави 400 возів усякого запасу. Поляки довідавшись, що козаки везуть до городу всякий запас, хотіли їх захопити і не допустити до города. Але ті козаки стали з ними битись, а з города виїшли люде на вилазку, за той час ті козаки що виїздили по запаси, пройшли до городу, з тих гармат що були вивезені з міста, козаки під той час почали стріляти на польське військо, а потім забрали їх назад до міста. Підчас тої битви взято двох козаків і привезено до королівського обозу, і вони казали на допиті, що Тиміш живий. Після того козаки сиділи в Сучаві ще 4 дні і випустили 3 тис. козаків «війною»; до них почали приставати різні люде, і Поляки побачивши, що козаків стає все більше, а почувши до того, що старий господар їде «на одсіч Сучави» з козацьким і татарським військом,—відступили від Сучави і йдуть до королівського обозу. Старий господар пішов таки був з Білої Церкви з козаками й Татарами «на одсіч Сучави», але як почув що козаки провезли до Сучави великі запаси, він вернувся з дороги «з Аркужа Поля» (Рашкова?) і став з військом «у Винницях», чекає Хмельницького, а має з собою 10 тис. козаків і 20 тис. Татар¹⁾.

Кінець кінцем після ріжних нарад з сенаторами, де маршалок Любомірський виступив з гострою критикою всіх королівських операцій і радив, клянувши всякі плани на Україну, тікати завчасу від можливої конфузії до дому—рішено було за всяку ціну зліквідувати сучавський інцидент²⁾. Вислано було з відділом кінноти і артилерією Гувальда, на випадок коли б дійсно прийшло нове козацьке військо обіццями послати під Сучаву всю кінноту,—але заразом вирядили до обложених, до Луцкової ріди й козацького війська на переговори полк. Маховського як зручного

¹⁾ Польські справи 1653 р. кн. 83 стовб. 7 л. 70—73.

²⁾ «Того ж дня (4 жовтня) від господаря (Стефана) і п. Кондрацького новина, що Сефер-казі їде з військом на переді, а за собою має хана, і вже самі Волохи, що стоять при союзниках, почали хитатись. Король й. м. порадившись з присутними сенаторами і дєким з війська, постановив вертати (від Бару над Дністер)—аби не стратити війська свого під Сучавою, котрого там 5 тисяч, а особливо чужоземських пішаків і артилерію... «Господарова, замкнена в Сучаві, просить милосердя короля й. м., і віддає всі незмірні скарби, що має при собі—тільки тут задача, хто їх має дістати: Мульгани, Угри чи Поляки? Більше як три дні вона не буде чекати, притиснена голодом і всякими недостатками, і се мотиви переговорів, доручених Маховському»—Міхал. с. 678 і 682. Се питанне—кому саме піддадуть ся сучавські козаки: Полякам, Уграм чи Стефанові, очевидно дуже цікавило союзників—з огляду на сучавські скарби. Доні пише з обозу 25 вересня, мовляв Кондрацький дає знати, що козаки мабуть заведуть переговори про умови гонорової капітуляції, але як переказував оден полонений, ще не погодилися, кому піддатися: найбільша частина хоче піддатись Логофетові, деяка частина—Уграм. а решта Полякам. Тому Кондрацький вважає корисним, щоб король після від себе якусь поважну особу, яка б могла вплинути на козаків, щоб піддалися Полякам»—с. 562. Про місію Маховського «з титулом і правами комісара»—Nagatywa с. 154.

дипломата: обіцяти їм життє, свободний вихід з усім що мали, під обов'язком вчинити присягу тільки вірності і зльовляности, і виконати різкі переомоні покори¹⁾. Кемєнь, що прийшов під Сучаву з новим військом, теж радо пристав до сього проекту, іменем угорської сторони і після кількох днів переговорів козацьке військо сильно і безвихідно притиснене безвіддем, не підозріваючи, що йде поміч, і вже така близька, згодилося на капітуляцію і зложило присягу на поданий йому текст. Умови переказуються в польських джерелах так:

«Обложєні вчинять присягу вірності королеві, а Ракоцію і обом воеводам, його союзникам—на добросусідські відносини. На знак покори і вдячності положать всі корогви перед гетьманами і комісарами і віддадуть королеві і князєві семигородському, а собі лишають тільки десять, що їм позволив король і семигородський князь. Зложать на землю перед ними ж всю зброю і більшу стрільбу, яку досі вживали, і назад її відберуть потім як зложать присягу.

З замку нічого не візьмуть—лишатъ так як застали, в людях і річах. Всі шати і достатки Тимошеві будуть віддані гетьманам і комісарам, і все заграблене з церков волоських буде повернене. Виходячи з Волощини ніякої шкоди чинити не будуть. Старому господарєві волоському і його прихильникам більше не будуть давати ніякої помочи.

Я, Микола Хведорович, старший на той час війська Запорозького, з товаришами і полковниками своїми присягаю Прєсвятій Трійці, Прєсвятій Діві і всім святим, що ми дїзавши ласки і милосердя—перед усім короля й. м., н. п. м., і князя семигородського, а також і господарів їх м., присягаємо королеві й. м. на підданство і послушенство за таку його милостиву ласку, кн. семигородському—ніяким чином не наступати ні на осіб, ні на державу його, а навпаки—проти неприятелів його ставитись; так саме і що до госнодарів їх м. і що до умов (капітуляції). Дїялося під Сочавою дня 9 жовтня».

В більшості копій єї «пункти» надписуються й подаються за такі що їх козаки мовляв, прийняли, і на них піддалися²⁾. Але копія збірки Голіньского має инакший заголовок: «пункти найясніш. короля польського, доручєні Себастьянові Маховскому» (л. 650), і судячи з їх стилізації, се дуже правдоподібно, що маємо перед собою польський проект, поданий через Маховского насамперед під увагу Кемєня і товаришів—тому зложений латинською мовою. Формула присяги також може бути тільки польським проектом³⁾. Про дійсні умови козацької капітуляції судити на їх підставі не можемо, а властиво—можемо думати, що вона відбулася на умовах ще лекших, тим більше, що за деякими дуже правдоподібними звістками, при капітуляції було застережено, що се сучавське військо після капітуляції пристанє до королївського.

Найбільш виразно оповідає се Коховський—мовляв тайною умовою з Федорєвичом було договорєно, що після єї капітуляції козацьке сучавське військо під поличєними йому корогвами підє до королївського табору, і буде служити королеві в наступній кампанії, щоб загладити євїй бунт. Подібне, тільки менш виразно, кажуть і деякі сучасні листи⁴⁾. Але якби там не умовлялись і що б не обіцялось, все уневажнєні вїроломні вчинки польської сторони. «Нарратива» й Краєє оповідають, розходячися в подробицях, але згідно в головним, що коли козаки зложили при-

¹⁾ Дощі деп. XXIV а і XXV б, Коховський с. 384.

²⁾ Міхаловского с. 682, Осол. 1453 с. 363, також у Рудавского і Коховского.

³⁾ Тому ж ім я старшого—«Микола Федорєвич», може бути вірне, а може й ні

⁴⁾ Див. нижче лист Барановского з 20 жовтня.

сигу і стали виходити з свого табору, щоб розстаратись поживи і коней, їм не тільки щось продавали поживу по страшних цінах, користаючи з їх тяжкого становища, але й побивали їх, забираючи гроші і здобич—пропало їх кілька сот. Результат був той, що козаки, давши перед тим заставців, тепер не журлися ними рушили собі просто за Дністер з тілом Тимоша і потягли до козацького війська не заходячи до королівського табору; затримали з собою й ротм. Могильницького, що їм придано для безпечности. Сучавський замок розграбували Угри, Волохи і Муштяни, каже «Нарратива»—Поляки, мовляв, задоволилися самою славою, і Маховський хотів тільки те осягнути, щоб за ті суми, що мають дістати з Лунулових скарбів хан і Порта, вони пообіцяли не підтримувати Лунула.

Кілька конкретних подробиць переказує лист з 20 жовтня ¹⁾: «Се певно, що Сучава 10 жовтня піддалася новому господареві. Козаки, які там були, боячись аби їх не постинали, самі піддалися і видала королеві старшину, 16 чоловіка, і їх в обозі стято, а одного Поляка вбито на палю: був він теж між старшиною кілька днів перед підданнем ²⁾. Козаки з Волохами поріжнилися в обозі і кількох знатних бояр позабавали і постинали; інші втікли з сейменами з табору до замку, а потім до наших передались. Господарева, затривожена тим, нарешті почала переговори; не менше також затривожив їх і прихід Кемєня, що недавно прийшов під Сучаву з 6 тисячому війська і з арматою для облоги. Козаки видали 3 гармати, що стріляють трьохфунтовими кулями, 40 гаківниць і всі корогви; при тім зложили присягу на вірність королеві і Річчипосполитій, і на приязнь новому господареві і Ракоцієві. Мають іти до королівського обозу з н. Маховським. Все добро Тимошкове, всю здобич лишили в замку. Тамже лишилося тіло Тимошкове—в однім склепі, в труні, накрите двома коврами ³⁾. Господаревій лишено на волю вибирати—чи їхати до чоловіка на Україну, чи до Польщі, де собі вибере. Новий господар зараз спровадився до Сучавського замку, і там має бути при скарбах до дальшої диспозиції короля; лишено при нім і тих скарбах тисячу німецької піхоти. До обозу прислав двох бояр, заявляючи своє підданство королеві і готовість іти з усіма Волохами в поміч против кожного неприятели—зараз має післати до короля своє військо муьтанське й угорське».

Польний писар Ян Сапіга, що «для своєї приємности» вибрався під той час до Сучави, як раз потрапив на те як козацьке військо виходило з обложеного

¹⁾ Лист якогось Барановського з Стариск у Міхаловського с. 690—1, інформатором являється якийсь не названий на імя поручик; деякі відомости я не реставнів, збираючи разом.

²⁾ Се мабуть ті самі убійства, про які говорить Кравс і Коховський, тілани Кравс, прикрашаючи і прибільшуючи своїм звичаєм, представляє так, що Поляки і наемне німецьке військо вибили козаків до пори і відібрали у них здобичу, не впустивши з Волощини. Мовляв козаки вийшовши з табору після зампрення і придбавши поживи, попробували знову замкнутись, але Кемєнь змусив їх до нової капітуляції, заборонивши під карою смерти продавати їм що небудь, поки вони не зложили зброї і не вийшли з табору; але ніякої кривди з боку Угрів вони, мовляв, не потерпіли, а побили їх Поляки і «Шведи» (з наємного війська)—с. 217—8.

³⁾ Захитую ще коротку згадку Павла з Алепа: «Тимофія поховали випивши з нього середину і набальзамувавши. Положили в труну обшиту оксамитом зовні і в середині. Перед смертю він отримав радісну вість, що жінка родила йому двох хлопців; не потішився ними, бо й року не пожив з жінкою»—ст. 107—8.

міста—з можливою парадом. При новім начальнику їх Федоровичу йшла окрема почесна сотня, перед ним вели шестеро коней—хоч козакам, потративши коней в облозі приходилось страшною ціною купувати їх від Поляків. На вози везли тіло Тимоша, вкрите довгим білим покривалом з нашитими на нім червоними і чорними хрестами. Саліга вважав потрібним чемно привітатися з ними в такій обстанові¹⁾.

Лупулєва дружина, хоч трималася під вартою в окремому шатрі, довідавшись про приїзд Саліги і Конєцпольського, знайшла спосіб побачитися з ними (настільки все було підкупне навколо!). Саліга описує її як даму гарну вродою²⁾, приємну в розмові, незвичайно виученою в виразах, вона гідно зносила свою нещасливу долю і висловлювала тільки жах перед наміром «Логофета» скалічити її дітей «з варварських хоч і політичних мотивів»—утяти носа синові і уха доньці, щоб син не міг претендувати на воеводства, а донька не могла вийти за яку небудь визначну особу. Прощаючися вона кинулася до ніг Саліги і Конєцпольського, благаючи їх вставитися перед королем, щоб він не дозволив Логофетові скалічити її дітей: «нехай не думає, що вони не досить ще нещасні, вродившись від такої нещасливої матери». Сама вона не знає що робити з собою: хотіла б до батьків, але боїться їх гніву, бо вони з самого початку були проти її подружжя з Лупулом; поїхала б до Царгороду, але не певна чи вдасться її чоловікові вернути собі господарство—бо хоч він і має сильних протекторів, але вона знає, як трудно йому буде дістати інвеституру против волі сусідів. Се говорилося очевидно з бажанням дістати запросини до Польщі і король дійсно післав їй запросини розгоститися в однім з його маєтків—тільки Стефан не згодився випустити її з своїх рук, і настоював на раціональності скалічення Лупулових дітей, бо мовляв се у них так бєдется для забезпечення влади: убивати дітей попередника або калічити їх так, щоб вони не могли претендувати на панування.

Про свого чоловіка, казали, воеводина відзивалася з обуренням, мовляв се його Віг карає за його лукавство, інтриги против сусідів і грошолюбство. Про гроші дані Тимошеві потверджувала мовляв вище наведене повідання—казала, що він одержав від неї в золоті й сріблі більше як на 100 тисяч угорських червоних.

Про грошові операції з козаками і бійки при виході з облоги Дони в денешні 16 жовтня оповідає такі поговірки в королівській квартирі: «Через недогляд польської старшини козаки купили у наших 500 коней, в день їли і пили з усіма разом, потім пішли бійки, і багато побито на смерть, вночі вони відійшли до певного місця і своїм звичаєм окружили себе возами. Наші думали, що вони лишаться тут і боронитимуться—бо пішла чутка, що Татари надходять їм у поміч. Але рано вони відійшли з своїм новим командантом Федоровичом, польським шляхтичем, настановленим на місце Тимоша» (с. 366).

¹⁾ Дони переказує його оповідання в депеші з 19 жовтня, XXV в.

²⁾ З оповідань різних осіб Дони описує нунцієві її вбрання: вона одягається на турецьку моду; носить оксамитну сукню довгу аж до землі, з розшитими рукавами; рукава сорочки дуже довгі, завинені на зап'ясті й застібнені гудзикою з дуже дорогим діамантом. На голові має округлу шапочку з найкращих соболів, а з коміру звисають великі перли, сплетені в ланцюг—с. 570.

Три дні потім він додає такі пояснення: «Загальна гадка така, що Маховський хотів як найбільше вибрати грошей від козаків і повсидився з ними мянше ніж би годилося з бунтівниками доведеними до крайньої нужди в поживі. Се potwierджується тим що він позовдив їм купити до 500 коней, щоб вивезти тяжкі скрині та коробки, так що—казали—як би семигородський генерал і Кондрацкий не виступили претив нього, то козаки, платячи високо понад вартість, купили б (коней) далеко більше, і наші з жадаости до грошей не спинились би й перед тим, щоб вістатися пішо» (567).

В козацькім війську про капітуляцію розповідали так: Після смерти Тимоша козаки трималися в обозі, але мали великий голод, їли коней і шкуру і замирилися з господарем Стефаном на тім, що вони вийдуть з тілом Тимоша і з зброєю, і з трьома гарматами; лишилося козаків живих і вийшло з облоги тисяч чотири. З Тимошевої служби (?) всякої і з скарбу сочавського Стефан узле четверту частину, а решту віддав Ляхам, Мультанам, Венграм і Шведам і підправив їх; Ляхи за королівським наказом пішли до короля, а сам Стефан до Яс, і з ним пішло чоловіка з сотню ¹⁾.

Гальяцький козак, цитований вище, що був у гетьмана, коли там одержано останнє potwierдження смерти Тимоша і капітуляції, оповідав ще загальніше: як Тимофій помер, то волоський господар Стефан Логофет замирявся з козаками, що сиділи в Сочаві на тім, що вийдуть з города з тілом Тимофія, а скарби й Лупулову дружину з сином там облишать ²⁾. Цікаво, що в обох оповіданнях підчеркується, що сучавська залога замирилася з воеводою Стефаном, і замовчується договір з Поляками. В тім моменті, коли гетьман і старшина запевняли Москву, що віяким чином не миритимуться з Польщею, се була мабуть неприємна подробиця і замовчувалася навмисно. Можливо, що се не лишилося без впливу і на лиху дою, яка потім спіткала привідцю капітуляції Федоровича.

Лупулові скарби не оправдали себе: така була загальна поголоска, переказана у Твардовского і Коховского, і мабуть вірна, бо ніде тих скарбів не чути; Коховський переказує різні пояснення, де се так вони поділись: одні здогадувались, що Лупулова роздала їх підчас облоги козакам, або що їх поховала; інші думали, що сам Лупул розмістив свої гроші під проценти у різних заграничних банкирів ³⁾.

Були підозріння і на Кондрацкого: навіть скору його смерть поясняли тими неприємними поголосками, що ходили про нього: ніби випустив козаків за гроші з облоги.

Татари, не діставши скарбів, пошукали своєї шкоди на Поляках: «Сочавчики», ідучи в неладі до Головного війська, наскочили на Татар, і були пограблені, побиті, навіть корогви потратили ⁴⁾. Лупул якийсь час крутився над Дністром коло Рашкова, не ризкуючи пройти до Сучави з тими помічними козацькими полками, що прийшли до нього, а тепер старався засхотити хана до походу на ратунок Сучави—їздив то до Хмельницького, то до хана, намовляючи їх до походу. Після того як прийшли вісти про капітуляцію сучавської залози і про те, що козацько-татарське військо пустилося за воеводою Стефаном, щоб відібрати від нього сучавські скарби, він випросився у гетьмана і собі, по ті скарби—і по свою рідню. Павло Яненко-Хмельницький, що був післяний від гетьмана, щоб відставити Тимошеве тіло до Чигрина, каже, що

¹⁾ Акты ЮЗР. X с. 58. ²⁾ Тамже с. 54.

³⁾ Коховского с. 390. ⁴⁾ Narratywa с. 159—60.

гетьман і хан дали Лупулогі в супровід зо дві тисячі козаків і Татар, але з дороги гетьман звелів їм вертати, а старого господаря наказав відпровідатити до Умані, чому—сього козаки не могли пояснити, і дійсно се зістається незрозумілим ¹⁾).

Лупулова сім'я зісталася в руках Стефана; козаки оповідали, що він таки велів скалічити свого хрещеника—Лупулового сина: розпороти йому ніс, аби він не міг претепдувати на господарство, а мати його «заслав на село». Але Костян свідчить, що Лупулового сина фактично не скалічено, і він кілька років пізніш доставив на господарство ²⁾.

Лупула ж зажадав собі від гетьмана хан і гетьман його велів видати. Про се розповідали московським послам в грудні в Умані—наказний полковник і городовий отаман: гетьман велів Лупулові бути в Умані, але потім прислав по нього хан чоловіка з 30 яничарів, і з ними гетьман чоловіка 20 своїх козаків, і вони взяли Лупула і повезли до Криму. А тому мовляв видав його гетьман ханові, що «Лях Суловський», що був раніш в Умані підстаростою, вхоплений «в загонах» на дониті розповів гетьманові про невірну поведінку Лупула: «коли гетьманів син Тимофій був в облозі в Сочаві, князь Василь (Лупула) писав польському королеві, щоб він прислав на нього своє військо,—і за се гетьман віддав князя Василя» ³⁾.

Очевидно ханові скортіло дістати щось із Лупулових скарбів—уже не сучавських, а тих його заграничних депозитів, про які тепер раптом заговорили на всіх язиках, і великими способами стали їх дошукуватися: родина Лупула, воевода Стефан і сам царгородський диван. Відомо напр., як воевода Стефан дошукувався Лупулового депозиту, 40 тис. золотих, що він зложив в одному з афонських монастирів, і кінець кінцем сі гроші арештував великий візир (в лютім 1654 р.). З сих мотивів, а також щоб зробити кінець балачкам про заходи Лупулових прихильників коло привертання його господарства, диван кінець кінцем велів відставити Лупула до Царгороду і там він помер не дождвшись повороту на господарство ⁴⁾. Родину його старався дістати до себе Януш Радивил, але воевода Стефан не хотів її пустити з своїх рук, боячись, що вона почне зараз же доходити наново свого господарства—як не через Радивиля то через Хмельницького. Таке переконання мали і в Царгороді, і тому,

¹⁾ Про се оповідання Степана Радивилова—що татарсько-козацьке військо погналося за воеводою Стефаном; Яненка-Хмельницького—що Лупула відпросився і собі в погоню, й Івашка Скачка, що провозжав Василя.

²⁾ Вид. Когальничану с. 367—тут оповідається як наступник Георгіци Гака з честю вислав родину Лупула до Царгороду, де вона ще зостала його в Едикульській в'язниці.

³⁾ Акты ЮЗР X с. 83—4. В реліції з обозу до Лянцкоронського, ніби то з 6 листопаду (мабуть пізніш?), у Голінського с. 657: «хан був узав в окови (w okowy) Василя, старого господаря, тому що не має йому чим заплатити потім як забрано сучавські скарби; але згодом, за заходами його вестерніка, випустив його». Ся вістка про звільнення була хибна—хіба що може невільний режим Лупулові полекшено. Про те як привезено його до Криму оповідав московським послам 20 (30) листопада в Криму «Жидовин Исупко Яковлев»: хан прислав з Волощини в город Козлов волоського князя—його донька була за сином Б. Хмельницького, та його вбили з гармати: Исупко чув се від тих людей, що його привезли. Хан хоче відправити його назад до Волощини і післав у сій справі умисного гінця до Царгороду.—Крим. справи 1653 р. стовб. 17.

⁴⁾ Про се Кравс с. 219. Перші чутки про його висилку до Царгороду Жерела XII с. 280.

очевидно, й забрали туди Лупула. Ренітер пише з Царгороду в грудні, що молдавська справа не вважалася тут ліквідованою: Лупул живе, хоч і в халових руках; його довлька, як кажуть, родила сина від молодого Хмельницького по його смерті, тому козаки мабуть не лишать молдавського господарства. Коли Поляки переможуть козаків, се забезпечить спокій князям-союзникам, як ні—то буде знову війна ¹⁾.

Януш Радивил був незвичайно роздражнений і розжалений таким фіналом сучавської справи. В листах своїх ²⁾ він різко критикує королівську поведінку і впливає свої почуття над бідним тестем, таким вірним союзником і слугою Річиносполитої, позбавленим через неї влади, рідні і всього майна. Хмельницький певно не лишить старого господаря без своєї помічі; чи ж не краще було королеві прийняти його з ріднею під опіку Річиносполитої, ніж віддавати в руки варварів—його, недавно ушанованого польським шляхетством з усім потомством?

Незадовго сі жалі мали самим фатальним чином вплинути на політичну орієнтацію невінчаного короля Литви.

В королівській таборі також заднім числом схвилювалися сучавським фіналом—саме тим що козаки кінцем кінцем пішли собі вільно до головного війська. «З-під Сучави козаки, зложивши присягу, пішли до Хмельницького, взявши тіло Тимошеве; пинчуть що Маховський повернув їм самопали й шаблі; виправдувався з того—але ех пініло пініл», переказує оден обозові вісти середини жовтня ³⁾. «Сучаву взято з замком 11 жовтня; Кондрацкий і Маховський пустили 6 тис козаків—а згинуло їх 15 тис; буде Маховський мати великий клоніт»—пише королівський коморник з обозу ⁴⁾. «Козаків тих що були в облозі в Сучаві, вишло 4 тис., п. Маховський і п. Кондрацкий випустили їх вільно, взявши окуп (на боці приписка Голінського: «кажуть, що 200 тисяч»); пішли вільно на Україну, взявши з собою тіло вбитого Тимошка. Все військо і король й. м. дуже гніваються на них (Маховського і Кондрацкого) що їх випустили ⁵⁾. «Новини з України до Кракова», записані самим Голінським: «П. Кондрацкий взяв від козаків, що відкупилися, 200 тис. і так вільно випущено їх за присягою: забрали свої достатки й скарби, скільки того було, і Тимошкове тіло з собою забрали ⁶⁾. А лист одержаний в Лянцкоруні з обозу. «з датою 6 листопада» в тій же збірці додає: «П. Маховський здав прилюдну реляцію з своєї сучавської комісії, але краще був би стримався, бо тільки відважно (голословно?) задав фальш усім, хто говорить, що ніби то він за приватним королівським наказом випустив козаків. Не подякувано йому ні трохи, тільки сказано, щоб з тою реляцією готув був стати на соймі, як би того була потреба. Так і лишилось під бичиком кожного»

Ще гірше скінчив той Федорович, що взяв провід пал сучавською залогою по смерті Тимоша і складав умову з Маховським. Як ми бачили, Дені підчеркнув незвичайні, гетьманські гонори, що йому показували козаки, а такі річі взагалі не подобалися гетьманові. В королівській квартирі була про Федоровича така репутація, що він багато неміг привести до канітуляції ⁷⁾—се теж не могло йому вийти на

¹⁾ Жерела XII с. 273.

²⁾ Лист до канцлера з 10 жовтня Hurmuzaki Docum. suppl. II. III ч. 36, лист до Богуслава Радивила 18 жовтня. Текн Нарушевича 147 с. 282—3.

³⁾ Міхалов. с. 689.

⁴⁾ Голінський с. 665—лист позначений 22 жовтнем, але з змісту виходить, що раніший.

⁵⁾ Тамже с. 654. ⁶⁾ Тамже с. 665. ⁷⁾ Acta с. 239.

здоровля. Єсть у Доні ще натак, доволі неясний, що правда, на якусь причетність Федоровича до змоги ви гетьмана¹⁾. Офіційне козацьке пояснення було таке, мовляв гетьманові було донесено, що Федорович при капітуляції вваз собі частину «Тимошевого скарбу», а потім, збираючи козаків, виявив якісь зрадничі наміри (але мислить над гетьманом і над усім військом Запорозьким). Тому гетьман велів своєму довіреному чоловікові чигринському отаманові Л. Капусті, що був тоді в Корсуві, де пробував Федорович, обшукати його, і коли обшукування потвердиться—відставити його до Суботова, як суботівського козака, і там сяти. Капуста його арештував і при тім «ввійняв» у нього дещо з Тимошевих річей. Се мабуть послужило потвердженням обвинувачення, і в останніх днях листопада Капуста приставив Федоровича до Суботова²⁾. Очевидно, там зараз же над ним і виконали гетьманський рішенець, так би сказати—при гробі Тимоша, що був привезений тиждень перед тим до Суботова його свояком, Павлом Яненком-Хмельницьким, «наказним полковником київським». Гетьман умисно послав його з військового табору, щоб опровадити тіло Тимоша до Чигрина, не завозячи до війська. Таким чином відпадає ся чула сцена стрічі гетьмана з тілом сина в поході, що пішла в літературі—її в дійсности не було.

Про віддані Тимошеві посмертні почеси записує ноголоску, що ходила по Україні, Єрлич в своїх записках: король велів віддати честь його тілові—«коштовно оббивши труну везти її чотирма кіньми і кількома хоругвами відпровадити до Чигрина, до батька». І ся куртуазія не мала в дійсности місця, бо сучавська залога відставила Тимофіїве тіло до війська Хмельницького ще перед замирненем. 2 листопада привезли його до Чигрина, під доглядом свояка Павла Яненка. Московські послы, що під ту хвилю були в Чигрині, описують докладно церемонію. Тимошева жінка була тоді в Суботові, стріла його там і з ним приїхала до Чигрина. Там стрічали його: гетьманова дружина, син, дельки, наказний полковник Василь Томиленко і козаки кінні й піші зі зброєю. Духовенство в ризах з образами теж виходило стрічати його за місто, «на поле». Як заносили тіло до церкви, козаки стріляли з рушниць, а з городу з гармат. Поставили його в церкві, і до приїзду батька ховати не будуть³⁾.

Цікаво одмітити нарешті кінцеву увагу Рудаковского, якось догі не завважену. Він каже, що Тимоша, сього «несв'яченого, грубого і жорстокого хлонця», «грецькі лестоці наділяли небесними почесами і проголосили славним мучеником» (с. 129). Чув він справді що небудь про такі церковні почеси, шкільні панетірики? Річ досить интересна для ближчого розслідування. Поки що маємо тільки коротку похвалу йому як поборникові грецької віри в устах Павла Алещького, наведену вище (с. 589).

Побувавши потім в Чигрині, він описав гробовець Тимоша, і свою стрічу з його вдовою, що жила там—пожалував її гірку долю⁴⁾. Потім ми бачимо її в Рашкові.

¹⁾ В депеші 5 листопада він пише: «Торік підозрів Хмельницький, що оден Поляк-шляхтич, баніт, що командував його військом, хоче його вбити, тому велів його арештувати. Але він виправдався і був пушений вільно. Тепер його обвинуватили в тім самім, і видано наказ, щоб його вхопили. Але прийшлось на те післати багато людей, і хтось з старшини остеріг його. Він з ним і втік, і кинувся до ніг й. кор. в., бажаючи пробачення для себе і своїх. Сей випадок мабуть поставить у підозрінне і другого Поляка-баніта: того Федоровича, що командував козаками в Сучаві» (с. 573).

²⁾ Акты ЮЗР. X с. 57. ³⁾ Там же. ⁴⁾ Оповідання се наведене далі, в розд. IX.

Костин оповідає, що її брат, Стефаниця, ставши воеводою молдавським після Георгія Стефана в 1658 р. захотів силою забрати її з Рашкова, що їй подарував старий Хмельницький по смерті Тимоша, і вона проживала там; він вибрався на Рашків походом, але нічого не міг зробити і мусів з нічим вертати, тільки накликав новий козацький похід на Молдаву¹⁾. Домна Роксанда дійсно лишилася далі в Рашкові. Відси 1 січня 1660 р. при тій нагоді, що якийсь московський агент Лукіян Іванович привіз до Рашкова вибирати присягу, «Домна Роксандра Тимошиха Хмельницька», як вона себе називає в своїй чолобитній, вислала до царя свого служебника Георгія Каріязі з поздоровленням і проханням, щоб цар велів дати їй «хрисовула» на доживотне володіння «трьома маєтностями», наданими їй від «гетьмана Богдава Хмельницького»²⁾.

Дістала вона того «хрисовула» чи ні, не відомо. Вона вже не згадує про нього в інших листі до царя, писаним чотири роки пізніш, в березні 1664 р., з того ж Рашкова, де вона далі мешкала. Сим разом приводом послужило, що в Рашкові у неї опинився еродіжкон Мелетій, повертаючи з Волощини з царськими дорученнями: тому що від Дністра до Дніпра не було переїзду через Ляхів, вона того Мелетія тримала у себе більш як місяць, «охороняючи його як своє око», поки ті «віроломники» з соромом розійшлися, і вона могла виправити його до київського воеводи. Що вона при тім хотіла від царя, не ясно—через эту риторичну украшеість стилю. Здається вона висловлює бажання, щоб цар дозволив їй переїхати до Москви і там дав можливість спокійно дожити вік, після того як помиралі «всі ближчі й дальні родичі її», і вона видимо досить сумно і небезпечно почувала себе в своїм Рашкові³⁾. Можливо, що се докладніше мав вяснити її післанець, що їхав від якогось молдавського боярина.

¹⁾ Вид. Когальнічану с. 367.

²⁾ Сей лист Роксанди, писаний грецькою мовою, заховався в оригіналі в актах Посольського приказу, Молдавські грамоти ч. 32. Після повного царського титулу і побажання всякого добра, вона висловляє свою радість з приводу успіхів козацького і царського війська над ворогами—все се в виразах дуже загальних, як цілий лист взагалі служить типовим збірцем риторичного пустословія, і по сім наступає найбільше конкретна частина, котру я теж переказую тільки в скороченню, з огляду на її многословність: «Тому прошу я, раба твоя, велику твою державність про три цільні маєтности, що подарував нам гетьман Богдав Хмельницький до віку мого, скільки його буде: покажи свою щедроту, обдаруй нас сими маєтностями до віку нашого, на прославлення твоєї царської милости. Я не просила б про се твоє велике царство, коли б сподівалася, що твоя висота визначила нам інші добрі володіння, аби я мала з чого жити, як одна з вірних підданиць твоєї держави—що засвідчить тобі твій вірний раб Лукіян Іванович, що приходив сюди—до Рашкова і Гриконт, як великому твому царству цілували хрест і євангелію я і всі люди мої від усеї душі й серця, щоб бути вірними державі твоїй. Прошу і благаю включити мене і сі маєтности до твого хрисовула, щоб я мала їх як визначне добродійство від тебе на мій прожиток і на кінець мого життя. Зволь описати їх (тим хрисовулом), щоб до них не мішалися ні полявники, ні козаки, ні монастирі. Прошу надлити нас таким хрисовулом і післати його нам з Георгієм Каріязі—вірним рабом твоєї держави. 1660 р. январа 1. Раба твого великого царства Домна Роксандра Тимошиха Хмельницька».

³⁾ «Смиренно прошу батьківського милосердя в цар. вел., щоб я принята була під кріпку руку в. ц. вел. і від богатих літ бажавши душею моею милосердя в. цар. вел., очима моїми могла його дізнати, будучи в літах своїх сліз».

В дописи Домна додає прохання до царя висловлене більш конкретно. Вона просить випустити чоловіка одної з її служебниць Василя Калачинського, що їздив попереднього року до Москви в посольстві від Юрія Хмельниченка і «за зраду Юраськову»—як значиться в довідці доданій до сеї чолобитної, був засланий до Нижнього Новгороду і засаджений до в'язниці.

В усобиці що почалася на Україні. приходилось їй нелегко в сій пограничній твердині. Весною наступного року партизани московські перевели у неї в Рашкові реквізицію запасів, яка її так дошкулила, що вона звернулася по рятунок до польських пограничників—писала, щоб прислали військо і вивезли її з Рашкова». Сі листи були перехоплені, і звісний Дрезд поспішив до Рашкова на розправу за таку державну зраду: «не роблячи ніякої кривди міщанам, велів Домну бити, і майно її забрати, і тем майном наняв Волохів і Татар буцацьких»¹⁾.

Але «мужественна невіста», як її позиває Величко, не вступилася і після сього з свого Рашківського владіння, і ми ще стрінемося тут з нею. Довго ще сидить вона тут на волосько-українським пограниччю, як пригадка сеї династичної комбінації, що такого розголосу наробила, такого вражіння задала свого часу, і дійсно могла мати великі політичні наслідки, коли б пляни старого гетьмана здійснились.

них—лишившись після померших усіх моїх близьких і дальших родичах. А я сподобившись такого милосердя, доки здорова мого стане, цареві небесному молитимуся за ваше ц. вел., щоб продовжив віку на поширення і оборону віри православної, і вірною підданою і найнижшою служебницею в. ц. вел. буду, як померлі—Б. Хмельницький і син його, а мій муж Тиміш до смерті в. ц. вел. безнастанно служили і не відступали», і т. д. «Список с листа з белорусского письма» в молдавських справах 1664 р. стовб. 2. «Дата: В Рашковъ марта 10-го дня лѣта 1664-го, Домна Роксанда Хмельницкая рабски челомъ бьетъ вашему царскому величеству».

¹⁾ Акты Ю.З.Р. V с. 264.

О Г Л А В.

Передне слово	с. 5—7
I. Підданне Туреччині і похід на Молдаву 1650 р.	с. 9—198
II. Війна з Польщею 1651 року; приготування і початки кампанії (осінь 1650—весна 1651)	с. 139—256
III. Берестечко і Білоцерківський трактат 28.IX 1651	с. 257—371
IV. Від Білої Церкви до Батога, зима 1651—літо 1652	с. 372—472
V. Вінець і кінець Тимоша Хмельниченка	с. 473—601

Докладний зміст має бути при кінці II частини (почнеться друком в квітні 1929 р.).

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ ІХ, 2 ПОЛ.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМУ ДЕВ'ЯТОГО

друга половнина

(Хмельниччини роки 1654—1657)

Бібліографічний список цього
видаєння розміщено в „Літов.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших розповсюд-
ках Укр. Книжк. Палати.

- Дозволяється випустити в світ.

В. о. Неодмінного Секретаря ВУАН:
акад. *О. Корчак-Чепурківський.*

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКЕ ПОРОЗУМІННЯ І МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ РОЗРИВ. ОСІННЯ КАМПАНІЯ 1653 р. І ЖВАНЕЦЬКЕ ЗАМИРЕННЯ.

Московські вагання. Земський Собор 25 с. с. травня. Гетьманові приготування до кампанії. Посольство Герасима Яцковича і Павла Абрамовича. Місія Фомина і його звітження. Посольство Рєпнина і львівські переговори 2—16 серпня, «одвітне письмо» 17 серпня. Посольство Стрешнева і приїзд Л. Капусти. Земський собор 1 с. с. жовтня і посольство Бутурлина. Похід короля на Україну. Хмельницький під Боржом; посольство до короля з Палицим і до Москви з Капустою; ухвали в волоській справі. Прихід хана, відновлення союзу. Експедиція на Волощину, вісти про Тимоша і капітуляцію Сучави. Вагання в польських таборі; похід на Браслав і поворот до Жванци. Мізерний стан польського війська. Відомості про козаків і Татар, отримувані в польських таборі від брашнів. Вісти зібрані по козацькій стороні в звітженні московського посольства Стрешнева і Бредихина: їх подорож до Чигирини і Умані, і те що довелося їм почути в сій дорозі. Подорож Бутурлина, відомості зібрані ним і гетьманські листи йому адресовані. Оповідання Виговського про кампанію Польські поголоски про побіду над козаками й Ордою. Переговори й замирення військ умови і їх маскування; королівський дозвіл Татарам на лєир і його затягнене; гетьманські заходи проти татарського грабежу та забирання лєиру на козацькій території. Нелєности утворені замиренням; полєнення дані гетьманом і Виговським Стрешневу і Бредихину. Їх авдєнції у, гетьмана і роз'їзд

Династична трагедія Хмельницького і крах його волоських плянів: смерть Тимоша, капітуляція Сучави, потвердження на господарстві вєсводи Стефана—означали разом провал його пляну: опертя на Отоманській Порті та на Пєвасалєх. Пєсвєяченне з Лупудом мало послужити для того засобом—але воно дало протилєжні вєслідки. Хмельницький опинився в вєрежєх вїдносинєх з господарєми молдавським і мунтяським і князем трансїльванським, і в царгородським Диванї його волоськє інтервєнцї в останнїм рахунку була записана йому в пасєя. А цє було ще небезпечнїш:— вона ще бїльшє проходила вїдносинє з ханом. Ми бачили, що Кримцї вважали потрібним перенести свої добичницькї операциї на новий, їще не вичерпаний ґрунт. Походи на володїння польськєго королєа бїльшє не оплачувалися з такого добичницькєго ставовища, і коли гетьман не хотїв давати на грабунок козацьких земель, вї повинєн був знайти иншї добичницькї терени своїм союзникам. Польща штовхала Кримцїв на Москву—і се вже третїй раз замість того гетьман справляв Орду на Волощину. Сим разом сей манєвр випав зовсїм нещєсно—і се тим бїльшє мусїло Кримцїв дражити, що гетьман заслонюючи вїд них Москву і ухїляючись вїд походу на московськї землї, вїв пїдозрїдливі зносинє з московським урядом, приймав посольства і прєсєвєя пїд московську протєкцию. Польськї і молдавськї агєнти—новєго польськєго вєсалєа вєсводи Стефана—старанно інформували і всьєко роздмухували сї факти, розписуючи небезпечнї перспективи об'єднання України з Москвою, і зарєзом заохочували хана до вїдновлєнєя давньєго союзу: спїлки протє Москви—і протє козакїв, пєскїльки вони далї не хотїли б мїняти своєї московїльськєї полїтики на голєнофїльську. Не вважєючи на всї старєння Хмельницькєго колєо пїдтримєння

кримсько-козацької приязни, відносини сі простидали все більше, і не вважаючи на всі заходи його против кримсько-польського союзу, він ставав все більш реальною перспективою. А з тим все більш некучою потребою для козацької верстви ставало забезпечення московської підтримки, московського протекторату й оружноі інтервенції в боротьбі з Польщею. Коли Крим відмовляв помочи, дилема: капітуляція перед польським магнацтвом—або підданне Москві ставала незвичайно гостро. Капітуляція була неможлива, її не допустило б військо,—значить треба було йти на всі вимоги Москви, щоб забезпечити собі її військовою поміч. Можна думати, що гетьман і старшина не виявили б такої згидливости супроти московських вимог, як ми то бачимо в переговорах 1654 р., коли б відносини з Кримом не були так простужені, як се сталося підчас осінньої кампанії і грудневих переговорів 1653 р.

На щасте чи на нещасте України московський уряд з свого боку був серйозно занепокоєний можливістю польсько-татарського наступу на його володіння, а ще більше—можливістю фактичного перетворення сього наступу в татарсько-козацький—як козацьке військо не витримає польсько-татарських підущань і намов до сього походу. Уже зимою 1650-1 р., як ми знаємо, перед перспективою такої небезпеки московський уряд був готов піти на розрив з Польщею, але під весну відступив від сього наміру і вернувся назад до своєї політики вичікування. В квітні 1653 року, в звязку з посольством Бурдія-Мужилівського, він знову почув в собі прилив рішучости і одночасно з відповіддю на се посольство і висилкою на Україну Матвеева, а до Польщі «великих послів»: князя Репнина-Оболенского, ки. Волконского і дяка Алмаза Івановича, московські правителі рішили завзяте підготовкою кампанії против Польщі і скликати земський собор щоб поновити всенародню санкцію на сю війну «за царську честь і за святу християнську віру». На превеликий жаль весь сей процес обміркування, плянування знову пропав для нас майже без остатка; але цілком ясно, що в сім моменті—під весну 1653 р. в московських кругах була тверда постановка рішучого виступу в українській справі, засвідчена скликанням на місяць червень земського собору та підготовленням відповідної резолюції про розрив. Сей проєкт, перехований в чернетці в «Польських справах» посольського приказа, як матеріал для пізнішої резолюції 1 жовтня, власне й інформує про сей недокічений крок московської політики (що сим недовершенням викликав потім сердиті мови гетьмана перед Яциною в місяці червні¹⁾). З нього бачимо, що 4 травня, в два тижні по

¹⁾ Звернув увагу на сю чернетку перший, поскільки знаю, Карпов в примітці до свого видання соборного акту 1 жовтня в X т. Актів Ю. З. Р. ст. 3—4. Не завваживши сеї примітки, Латкин у своїй дисертації про «Земські собори древней Руси» (1885) видав сю чернетку (с. 434)—але йдучи не за початковим текстом, а за зробленими на нім виправками для тексту 1 жовтня, і так пропали всі вказівки на майову редакцію—так що й сам Латкин у своїй розвідці, наводячи звістки Двор. Розрядів про перший термін собору 20 мая (с. 236), не звязав з ним сього проєкту резолюції. Оригінальний початок був такий: «В нынешнемъ во 161-м году мая в 25 д. великий государь указалъ о литовском и черкасском дѣлехъ учинити соборъ»... Замість сього написано, як в друкованім тексті 1 жовтня: «В прошлом во 161 году по указу вел. государя говорено на соборах о литовском и черкасском дѣлех, а в нынешнем во 162-м году октября в 11 д. великий государь указал о томже о литовском и о черкасском дѣлех учинити соборъ» (на день лишю вільне місце). Новий заголовок проєкту: «1653, мая 25. Соборъ о литовскихъ малороссійскихъ обстоятельствахъ держанъ при дворѣ въ Грановитой Палатѣ».

відправі Бурдія, були вислані «до замосковских і всіх українних городів» царські грамоти, щоб відти виражено по двоє дворян до Москви на «указаний термін 20 мая»¹⁾ — очевидно додатково до попереднього розпорядження, і в згаданих «Польських справах» заховалася чернетка резолюції, що мала бути винесена на сім соборі 25 с. с. травня—перерібка резолюції 1651 року. Але в настроях московських правителів, видно, зайшли нові вагання, і резолюція собору була відложена; про се довідуємося а царського листа до Рєпнина з товаришами: «Да буди вамъ вѣдомо: был Собор на седьмой недели в среду мая в 25 день и мы великии государь со отцемъ своимъ и богомольцем Никоном патриархомъ московским і всеа Русіи на томъ Соборе многое время разговоръ чинили, и всѣхъ чинов людей допрашивали—что принимать ли Черкасъ. И о томъ всякихъ чинов и сплещадныхъ людей всѣ единодушно говорили, чтоб Черкасъ принять. И мы великии государь за то что онѣ хотятъ располительными и самохотными сердцы служить, милостивымъ своимъ словомъ похвалили. И они слыша наши государьскія милостивыя слова наипаче обрадовались. И мы о томъ отложили до васъ какъ с посольства приедете²⁾».

Тимчасом 15 с. с. травня вислано нові накази, щоб виборні дворяни прибули на 5 с.с. червня³⁾, і проф. Латкин в своїй дисертації про земські собори висловив такий здогад, що собор від 5(15) червня засідав до кінця вересня. Він спирався на словах царя до війська, коли його виправляли на війну весною 1654 р.: «В минулому році не раз були собори, на них були і від вас виборні дворяне з усіх городів по два чоловіки, і на тих соборах говорили ми про неправди польських королів»⁴⁾. Але з огляду на зацитований лист (що пррф. Латкину як і иншим дослідникам лишився невідомим) соборні наради перервані і в справі московської інтервенції наступила нова провокація, що викликала нарікання і погрози гетьмана. Коли їх донеено до Москви, спішно вислано Ладизжинського з першою категоричною заявою, що цар приймає Запорозьке військо під свою руку і збирає своїх військових людей в неміч (грамота в 22 червня с. с.). Але ця висилка сталася так спішно, що спеціальна соборна нарада для такої заяви ледве чи могла відбутись; вона могла спиратися на раніших соборних деклараціях. За те дуже правдоподібно, що перегляд московської гвардії, вчинений 28 с. с. червня, з промовою царя про потребу війську бути готовим на оборону християнської віри⁵⁾, стояв в звязку з обіцянкою зробленою гетьманові. Однакже остаточний виступ все таки одкладався—до вислуду великого посольства, і се було причиною яового кезацького посольства: Яцкевича і Абрамовича, що мало допоминатися реальної, негайної військової помочи, з огляду на наступ королівських військ і можливости рішучої розправи з королем. Се день у день зійшлося з закінченням переговорів великих послів: грамота Хмельницького до царя має ту саму дату 19 н. с. серпня, що остання відмовна відповідь короля московським послам: стріча дат дуже ефектна. хоч і припадкова. Натомість гетьманські побоювання польської кампанії цілком не справдилися: неважаючи на запасливі приготування, вона проходила незвичайно ане-

¹⁾ Дворц. Розряды III с. 350.

²⁾ Столб. Прик. Тайн. Дѣл № 79 (Госуд. Арх. Разряд XXVII),—Чернетка без дати (новим почерком надписано: «іюня»).

³⁾ Тамже III с. 351.

⁴⁾ Соловьев с. 1661—2, Латкин с. 236.

⁵⁾ Соловьев с. 1658—9.

міжно з обох сторін, і всієї операції відходили на другий план супроти актив дипломатичних, не ефектних на зєрх, але нових великого значєня для будучности і тому вартих всякої уваги історика.

Вирядивши на Белошівку наперед Тимоша, а потім другу частину експедиційного корпусу (два полки, як доносив вєсвода Стефан)—що могло справді трапитися коло 13 в. с. серпня, як потім згадував гетьман,—він вислав свого козака під Білу Церкву¹⁾, з наказом осавулові Демкові йти за Білу Церкву, добувати язика, а полковник Богун пішов по язиків від Винниці—щоб знати точно про королівський вступ. Так оповідали московському піддядьчому Іванові Фомину козацькі послы: Герасим Яцкович і Павло Абрамович, їдучи до Москви і стрівши Фомина в дорозі під Лохвицею¹⁾.

В їх уяві сі гетьманські посилки по язика мабуть звязувалися з ханським завіттуванням: щоб гетьман повідомив напевно, коли буде йти на вього король, щоб йому, ханові, даремно не трудитися, як то сталося з царевичем, що ходив з козаками в попередній поході на Поділля²⁾. Се й могло бути: ханові треба було дати докладні відомости, щоб рушити його в похід після попередніх невпрємностей. Але таких шавовних осіб як Богун і Демко осавул в звичайні підїзди по язики не посилають, і коли правда, що піславо їх самих—а так ніби то говорили компетентні люде, козацькі послы, що йшли до Москви з повною інформациєю про все, то можна думати, що мета сих посланок була трохи инша. Хотіли мабуть дати польській стороні вражєнне козацького наступу та відтягнути увагу і сили від Волощини, що ставала черговим місцем приложення воєнної козацької енергії.

На превеликий жаль, ми не-знаємо докладно, що далі робив гетьман для підтримки операцій на Волощині. Очевидно, вони натрапляли на різкі труднощі. Ми чули вже, що козаччина ставилася дуже непрязно до витрачєння козацької сили на сі операції, і зараз почуємо ще одне таке оповідання. З другого боку хан, уважаючи на заборони Дивану, не хотів щоб Татари вєтрявали до волоської усобиці. 21 серпня н. с. бахчисарайські Татари оповідали московським людам, що хан довідавшись про участь Татар в поході Тимоша на Волощину, післав гінця до «Сакаль-мурзы», щоб завернути сих Татар, які пішли на Волощину, і забрати у вих ковей за таке своєвільство; хан незадоволений на Хмельницького, що він післав Татар не порозумівшись з ним, і Татари-інформатори думають, що ва сім урвуться взагалі звєснн гетьмана з ханом («гетьман впрєдє с царем єсмылатпа не учнет») ³⁾.

Гетьман визначив збір козацькому військові під Борком, на полудне від Чигрива, сподїваючись там підождати хана⁴⁾; похід проєктувався при кінці серпня в. с.

¹⁾ Акты Ю.З.Р. III с. 497.

²⁾ Више с. 557, про се запитанне від хана послы згадують Фомину зараз далі, Акты Ю. З. Р. с. 498.

³⁾ Кримські справи кн. 34 ч. 201—2.

⁴⁾ Так сказали послы Фомину: «гетмана застанеш у Чигривні, але скоро піде він до війська, під город Борок, бо там збирається військо» (с. 498). В Путивлі ті ж послы говорили, що Б. Хмельницький визначив війську збиратися під Білою Церквою і сам туди піде; так говорив Фомину сам гетьман—Акты ЮЗР. VIII с. 470, т. III с. 501—2. Але перше точніше, як побачимо далі.

Але хан не спішив виходом, і козацька мобілізація проходила слабо. Ми чули і дали чуємо про се різкі неголоски,—напр. цитований уже вище коморник королівський пише з обозу в жовтні, що з козацької сторони тільки браславці й уманці, всі інші пішли за Дніпро, в Дикі Поля; про Хмельницького самого не знати, де подівся, кажуть, що сам утік за Кодак; що до черни—одні чекають короля, щоб просити милосердя, інші повтікали з козаками¹⁾.

Се до певної міри сходиться з тими вістями, що приносили московські виступи. Вольнівські розвідники, побувавши в Лубнях, Миргороді й околиці в першій половині жовтня, оновідали, що гетьман визначив загальну мобілізацію і «велів з усіх городів висилати всіх, навіть і таких, що не служать», і zarazом заборонив козакам під карою смерти продавати московським людям коней, зброю, порох і оливу, а також переходити за московську границю, знов таки під страхом смерті і ковфіскалії всього майна. На те поставлені при московській границі застави, щоб не пускати людей «з литовських городів» (себто в данім разі—з українських²⁾). В сім відчувається реальна, тверда дійсність: утота і зневіра людности. Вона не витримувала військового напруження, на примусову мобілізацію відповідала тям, що розпродавала коней, зброю й виходила за московську границю, і гетьманові з старшиною доводилось замість наступу на Поляків укріпляти тил, ставити границьні застави на сході і т. д. Але він не хотів відступити від своїх плянів і гнув лінію на вярчку-сивові і завершенне волоської кампанії, не сникаючись перед симптомами невдоволення війська, людности і навіть найближчого оточення.

В очікуванню результатів мобілізації і приходу хана гетьман займався дипломатією. Перед усім—виражено тільки що згадаве посольство до Москви: Герасима Яцкевича і Павла Абрамовича. Се було відповіддю на царського листа, привезеного Ладизженским, і результатом нарад старшини з приводу нього. На жаль ми не маємо ні інструкцій, ні розмов сих послів з московськими боярами, можемо здогадуватися тільки про їх зміст. Перед нами тільки листи гетьмана і Виговського з 19 в. с. серпня, давні послам, і ще листи післані, очевидно, на згодін, три дні пізніше. Гетьман писав цареві (лист маємо в московськiм перекладі, тому я даю його також у перекладі):

«Божою милостію вел. государеві і т. д. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького і все військо Запорозьке низько до лица землі чолом бє. Упевнявися в пребогатій милости, що твое цар. вел. зволив нам показати через стольника Федора Абросимовича Ладизженского, посла свого, і обрадував нас милостивим своїм пожалуванням: що ми не будемо обавішені з-під кріпкої руки твоего цар. вел., ми—В. Хм. гетьман війська Запорозького иншому невірному цареві служити не хочемо. Тільки тобі вел. гос. православному чолом бємо, щоб твое цар. вел. нас не покидав. Польський король з усею силою людською іде на вас—хоче зничити православну віру, святі церкви, православний нарід християнський сей Малої Росії. І то ми відомо чинимо твоему вел. государству, писали до тебе, вел. гос. твоего, посла Герасима Яцковича з товаришами, сильно молячися перед твоїм госуд. лицем, щоб твое вел. государство зволив нам руку помочи простерти скорим і скльвем військом. Ми ж із королем не будемо мвритись до милостивої вісти від твоего цар. вел. Тільки покажи

¹⁾ Голіньскій с. 655.

²⁾ Акты Моск. Гос. II с. 343.

нам ласку свою—посла нашого не затримай, твое цар. вел. Бємо чолом і вічному цареві сильно молилось, аби твое вел. государство на многі літа здоров був і царював. Писано в Чигрині 9 серпня 1653 р. Вашого цар. вел. щирі і вічні слуги і підніжки—Б. Хмельницький гетьман з усім військом Запорозьким¹⁾.

Такого ж змісту лист, з деякими стилістичними змінами, виписано іменем гетьмана також патріярхові Ніконові: тут іще сильніш було підчеркнене бажання, щоб цар виправив своє військо «до нас в поміч на Ляхів», і щоб посол Яцкович вернувся скоро і не з нічим, а «з силою і помічю вел. государя»²⁾.

Крім того Виговський переслав секретного ніби то листа (хоча зовсім можливо, що писаний він був в порозумінню з гетьманом)—мабуть через котрогось з канцеляристів, що їхав з посольством, до одного з фактичних шефів московської дипломатії—думного дяка Ларіона Лопухина. Виговський повідомляв його і просив подати до відома царя, що вже два турецькі послы затримані при війську. Венеціане бють Турків, і султан дуже б хотів, щоб військо Запорізьке стало йому на службу,—але гетьман, треба розуміти, відтягає свою відповідь чекаючи розв'язання своєї справи в Москві: присилки воєнної помочи на Ляхів. Далі словіщається, що Радивил двічі писав, радячи замиритися з Ляхами, і до отця митрополита київського писав, щоб він намовляв гетьмана до замирення з королем і з Ляхами, але гетьман сього не вчинив, і військо Запорозьке, покладаючись на царську милість, не хоче служити невірному цареві, сподіваючись милости божої і царської. «Ляхи тепер наступають—але миру з ними не буде до відомости від Й. цар. вел. Татарам уже не віримо, бо вони шукають тільки, якби свою утробу наситити, і мішки грошима наповнити, а православних християн беруть в полон і убивають»³⁾.

До того, додано було ще два листи до патріярха, від гетьмана і від Виговського, датовані 12 с. с. серпня в Суботіві⁴⁾. Змістом своїм вони не додавали нічого до попередніх: повторяється побажання, щоб цар своєю скорою помічю, сильним військом оборонив «від супротивних». Виговський дякує за те, що патріярх сповнив його прохання: випросив у царя повне устаткування для церкви св. Трійці фундової в Чигриньськім монастирі. Про се Виговський прохав патріярха через попереднє посольство, Бурлія і Мужилівського, і той обіцяв випросити і прислати через послів. Мабуть саме прийшли ці церковні річі, і се було приводом до висилки сих додаткових листів.

Три дні пізніш приїхав до Чигрина новий царський післанець, піддячий Іван Фомина. Він віз Хмельницькому царську грамоту—ми її не маємо, але зміст її правдоподібно нічого особливого не давав в порівнянню з попередніми, бо з приводу його гетьман і писар нічого особливого не завважили—а ми маємо досить докладне звітчення Фомина з сих розмов,—що робить його посольство дуже замітним⁵⁾. Головною метою сеї посилки було—віддати назад Виговському ті дипломатичні документи, що він переслав московському урядові через Матвеева і Ладиженського, та дістати у нього документи новіші, і передати за сю прислугу богаті царські дарунки.

¹⁾ Акты ЮЗР VIII с. 371.

²⁾ Памятники кiev. ком. III с. 182.

³⁾ Акты ЮЗР VIII с. 372.

⁴⁾ Памятники с. 184—5.

⁵⁾ Звітчення надруковане в Актах Ю.З.Р. III с. 496 дд.

Подробиці його звідомлення досить цікаві—дещо я з того вже навів попереду, дещо перекажу тут.

Під'їзжаючи до Чигрина 25 н. с. серпня, Фомин вислав одного з своїх людей до Виговського, попередити його про приїзд. Сей післанець вернувся від Виговського з відомістю, що гетьмана в Чигрині нема—«поїхав гуляти по пасіках» і того дня приїде з пасік «в город Суботів». Виговський прислав свого челядника, щоб той провів Фомина до Суботова, і той зараз туди поїхав, а суботівський отаман Лаврін Капушта дав йому квартиру, сторожу, страву і питте, і коням фуражу. Другого дня той же отаман Лаврін прийшов до нього і сповістив, що Хмельницький прислав до нього з пасік челядника і велів Фомину переказати, щоб він не гнівався за те, що гетьман не приїхав до Суботова, як обіцяв, учорашнього дня—бо загаявся на пасіці, а сьогодні в иншій справі поїхав до Чигрина, але того ж дня буде в Суботіві. І дійсно годину до вечера гетьман приїхав до Суботова, і від нього прийшов до Фомина на квартиру Виговський, привитав іменем гетьмана і запросив до нього на послухання і на обід на другий день, 17 с. с. серпня. Як звичайно Фомин винтався, щоб на авдієнці не було инших послів і гінців, і подякував за запросини на обід, а потім на одинці сказав Виговському, що цар вислухав перекази грамот, прислані ним через попередніх послів, милостиво його похваляє, грамоти відсилає назад і передає своє жалування—сорок соболів звичайних і три пари соболів добрих; а коли єсть у нього, Виговського, нові якісь листи султанські, ханські, або короля польського чи гетьмана коронного, нехай він через нього, Фомина, передасть, а вони будуть негайно повернені. Виговський за повернені листи і за прислане жалування подякував, обіцяв передати ново прислані листи з Туреччини, з тим щоб цар їх повернув негайно і в секреті, «щоб гетьман і ніхто про те не знав».

Другого дня, 17 (27) серпня відбулася авдієнція. Від гетьмана прийшов до Фомина на квартиру Виговський, гетьманський конюший Іван Слаковський, отаман Лаврін «та десять чоловіка гетьманських дворян» «закликати на посольство і на обід», і привели двох гетьманських коней, турецьких оґарів, багато вбраних: для Фомина і для його сина. Син Фомина на-переді віз царську грамоту, за ним його люде несли царські дарунки, потім їхав сам піддячий, з лівої сторони, трохи оддалік Виговський, а боків ішли пішо дворяне Хмельницького. Сам гетьман вийшов на двір, поклонивсь, привитавсь і впровадив через сіни до світлиці. Тут Фомин помолився до ікон і «зговоря рѣч»—формулу передачі грамоти, передав грамоту, котру гетьман прийняв «честно і учтиво», поцілував грамоту і печать і розпечатавши прочитав сам, а по сім ще раз поцілував грамоту і печать, і вставши серед світлиці поклонився до землі (рукою) «государській милости». По сім наступили етикетальні запитання про здоровле, гетьман і всі присутні поклонились за царську до них ласку «дуже низько». і гетьман запевнив, що все військо Запорозьке готове цареві завсіди служити, добра хотіти і за нього вмирати. Передані були дарунки в соболях—прилюдно Виговський дістав тільки пару, але потім на двір йому післано решту—нарівні з Хмельницьким, за його проханням—тайно, щоб ні гетьман ані хто инший того не знали. Після того в другій світлиці наступила властива розмова—крім гетьмана був тільки Виговський. Вони схарактеризували свої відносини до Поляків: потрібна скоро поміч від царя, бо Ляхи наступають. Тричі вони вже приходили: від Межібожа, від Константинова і від Камінця Подільського, по 4—5 тисяч; з Камінця наступав полковник Ян Кондрацкий, з трьома тисячами (се очевидно, останній наступ в червні), «але ім

Бог не поміг». Тепер козацьке військо стоїть під Білою Церквою, і завтра гетьман іде туди; частина війська під Корсунем¹⁾. Всі вони чекають царської помочи, обіцяної їм через Ладизенського: що їх приймуть під царську руку в вічне підданство (Фомин пише, як звичайно—холопство), і пришлють військо в поміч на Ляхів. На це Фомин нагадав, що писано було з Ладизенським: цар ще чекає на вислід свого посольства до Польщі: як послі напишуть, тоді буде від царя указ козацькому війську, а тим часом що відомо про послів, чи вони були вже у короля? Гетьман і писар відповіли, що за їх відомостями кн. Репнин з товаришами були вже на посольстві у короля і панів-рад «в отвѣтах», але потім у короля з сенаторами була парада, і вони рішили послів затримати, доки що небудь виїде з козаками: чи королівське військо їх себе чи замириться. Але гетьман і все військо Запорозьке ані в гадці не мають з ними миритись: уже мирились і присягали під Збаражем і Білою Церквою, але того не сповнили. Тим часом післав гетьман полковника Богуня і осавула Демка за Білу Церкву по язиків. Але бажано було б, щоб цар як найскорше прийняв уже Запорозьке військо (під свою зверхність) і вислав своє військо. Тоді гетьман зараз післав свої листи до Орші, до Могилева і до інших міст, до білоруських людей, що живуть під Литвою: сповістити їх, що цар прийняв козаків і прислав своє військо, тоді білоруські люди зараз повстануть на Ляхів, а буде їх до двісті тисяч.

В сих словах, може не дуже виразно і чітко переказаних у Фомині, містився плян білоруської кампанії, що дійсно розгорнулася на другий рік. Я висловив вище здогад, що власне сей плян головно тепер займав гетьмана і старшину, на їх липневій нараді з приводу привезеної Ладизенським декларації: розв'язати кампанію з Польщею диверсією зі сходу, супроти останніх ускладнень на заході через утворення польсько-семигородської ліги, напруження в відносинах з Туреччиною і Кримом через польські справи, і т. д. Гетьман докладно розповів Фомині історію волоського перевороту і Тимошевих походів—се оповідання ми навели вже вище і тепер не повторяємо. На тім авдієнція закінчилась, і гетьман запросив Фомина за стіл. Пив тост за царя, як звичайно частував Фомина, після обіда провів його на двір до коня і послав провести до дому Виговського, конюшого свого, і ще трьох «дворян», і Фомин потім у себе дома частував ще Виговського і товаришів.

Другого дня, 28 в. с. серпня гетьман закликав Фомина на одпущ, і знов на обід по тім; в попередню церемонію (тільки вже без асистенції Виговського) приїхав він до гетьмана, що стрів його так само як вчора; був при тім і писар. Вони розповіли Фомині останні вісті одержані з війська, від полковників що стоять під Білою Церквою: король і сенатори йдуть з-під Львова на Старий Константинів, з посиолитим рушенням і наємним військом. Потім з канцелярії, «гдѣ дѣла дѣлають», Виговський приніс два листи отримані з Корсуня від «браславського полковника Тимофія», з листом від пограничного сотника Попівського з Озаринець на Поділлі, про польський наступ і перехід п'яти польських полків за Дністер на волоський бік (мова мабуть про експедицію Кондрацького на Волощину, згадану вище)²⁾. Геть.

¹⁾ Тут опущене слово в фразі про Корсунь (с. 502)—хтось то стоїть уже сьогодні під Корсунем; лист браславського полковника писаний з-під Корсуня 17 серпня в. с. два. (нижче) поясняє ситуацію.

²⁾ Сі листи, в яких московським перекладач, з значними прогалинами, так що досить тяжко орієнтуватися в їх змісті—в Актах ЮЗР. с. 495. «Сотник русавський Михайло Поповський» очевидно барський шляхтич з Попівець, з величезної роднини Попівських, що залюднювали сю шляхецьку оселю.

ман просив Фомию відвести сі листи цареві, як останні документи польського наступу—хоч у своїм змісті вони не мали нічого особливо тривожного. Потім обідали, а після обіда Виговський приніс гетьманові з канцелярії виготовлений і запечатаний військовою печаттю лист від гетьмана цареві. Гетьман прийнявши і поцілувавши передав Фомію для доручення цареві, ще раз запевевши в своїм багавню служити йому з усім військом. При тім поклонився «до землі» він і всі присутні. По сім провів Фомина до коня, а до дому його проважали: гетьманівч Юрій, Виговський, гетьманський конюший, отаман Лаврін і четверо «дворян гетьманських», і Фомина знов частував і дарив дарунками їх у себе: гетьманичеві й Виговському дав «з запасних соболів» по дві пари, а конюшому, отаманові й дворянам по парі. А гетьман прислав з своїми людьми на двір до Фомина свої дарунки: коня і лук «деревиський» і грошика 25 ефимків (галярів), та для його людей 10 ефимків, і Фомина за сі дарунки гетьманові був чолом.

Мав потім тайну розмову з Виговським—загадав йому про нові турецькі листи до гетьмана, що Виговський обіцяв йому дати. Виговський сказав, що дійсно єсть лист від візиря і від сілістрійського баші, що мають для царя інтерес, але вони лишилися в Чигрині: ідучи з гетьманом, Виговському не можна було їх взяти з собою. Нехай Фомина лишиться ночувати в Суботіві, а він, Виговський, вночі поїде до Чигрина, потай гетьмана, ніби то в службових справах, і відті пришле Фомію ті листи з вірним чоловіком, з тим щоб цар потім їх повернув потайки, так щоб ні гетьман ні хто инший не знав. По сій розмові Виговський з гетьманичем поїхав до дому, а Фомина післяв дарунки гетьманові з своїми людьми.

Потім, за годину до вечера прийшов ще раз отаман Лаврін з вістями: прийшли сьогодні до гетьмана Татари в поміч, кримські мурзи—перекопський мурза й інші, більше 300 чоловіка, а з ними Татар з 200 тисяч (все перебільшення!). Одні стали педааско Суботова за Тясмином, інші пішли під Борок, де збирається гетьманське військо. Тільки що приїхав від тих Татар до Суботова під гетьманський двір Сакал-мурза з корогвою, і з ним Татар з 500 чоловіка—щоб гетьман зараз ішов з ними на Ляхів війною, бо їм коло Суботова нема чого стояти: нема поквари, нема що їсти, годуються тим, що ріжуть коней. Гетьман їх на двір до себе не пустив, переказав через Лавріна, аби вони не мали того йому за зле: тепер їх до себе гетьманові пустити неможна, він забавляється з гістьми, а ви йдіть до татарського війська і чекайте гетьмана; а він до війська поїде під Борок завтра, 19 серпня. Він, Лаврін, того мурзу з Татарами й провів. Гетьманське військо сьогодні¹⁾, 18 серпня рушало і стоятиме під Білою Церквою, чи в иншому місці доки почує про прихід короля. А гетьман виїшовши з Суботова стоятиме в «городі Борку» три дні, щоб зібратися з усім військом, а гармати він виправив наперед себе.

Другого дня знов прийшов отаман Лаврін і сказав: «Прислав мене гетьман до тебе, щоб ти не виїздив, аж зайде до тебе гетьман, виїжаючи з Суботова до війська, щоб поговорити в царських справах». Фомина відповів, що він рад бачити гетьмана і буде його чекати. І дійсно того дня гетьман, виїшовши з свого двора слухав молебень в церкві Воскресення, а після молебня від церкви поїхав до господи Фомина. Перед гетьманом вели два звичайні коні під пононами, і їхали сурмачі, трублячи в сурми; за ним їхало зо сто козаків, і гетьманські люди на конях. Фомина стрів гетьмана при

¹⁾ Сі слова доповняю наздогад, їх бракує в оригіналі.

брамі і бив йому чолом, щоб заїхав у двір, але гетьман у двір не поїхав, а зліз з коня коло воріт і пішов у двір пішо. Був п'яний. За ним всі козаки й його люде позлазили з коней і вийшли у двір пішо. Війшовши у двір гетьмансів за столом на ганку ¹⁾, Фомин просив його вийти до сіней і до світлиці, і гетьман вийшов. Помодившись до ікони, сів за стол і сказав: «От тепер я їду в службу. Заїхав до тебе попроситися і сказати ось що. Був у мене мій козак Ілляш послом у турецького султана: султан в пімсту за те, що мій син Тимофій воював Волоську землю, посадив за таку обиду Ілляша, а сьогодні приїхав від сього посла Ілляша козак: він від Суботова в чотирьох милях, прислав сказати, що турецький султан відправив Ілляша до мене, бо почув, що бив чолом великому государеві й піддався йому в вічне підданство: побоювся щоб великий государ не післав свого війська з військом Запорізьким на його землю ²⁾».

Фомин спитав, чи правда, що йому оповідав Лаврін про Татар. Гетьман potwierдив: Лаврін сказав правду, Татари прийшли в поміч і гетьман сього дня їде з ними до війська. Фомин спитав, скільки ж у нього буде війська? Гетьман відповів: «У мене против короля і нанів-рад і Ляхів козацького війська в різних полках коло 70 тисяч, та кримських і ногайських Татар коло 20 тис.. Се ті, що стоять коло Білої Церкви. А я з Суботова, від тебе піду під Борок і тоді зберу решту козаків, піду під Білу Церкву, і всього мого козацького війська буде до 100 тисяч, окрім Татар». І далі сказав: «Сьогодні прислав до мене вість, не доїздячи Суботова за три милі, гонець від кримського хана, що їде з листом від хана до мене: питає, чи їхати йому до Суботова? Я післав до нього свого козака, велів провести під Борок, бо я сам сьогодні туди їду. А з чим він приїхав, не знаю».

Після сього гетьман почав говорити те що говорив в попередніх днях: повторив кілька разів з великим проханням і з слізьми, щоб цар пожалував його і військо, прийняв під свою руку і негайно прислав своє військо против Ляхів. «Ми окрім царя нікому не бемо чолом і не піддаємось»—переказує його слова в своїй московській стилізації Фомин. «Знаємо певно, що війська у й. цар. вел. багато, нехай би для скорости велів іти своїм людем з поблизьких городів: з Путивля й інших, а вже що до великого війська—як його воля. Бо як мене з військом прийняти не звольть і військом на Ляхів не поможе, а Ляхи нас побють і кров проллється велика,—то будемо мати жаль на нього, що він нас не пожалував, в підданство не прийняв і помочи против неприятеля не подав». А дотого, мовляв, почав такі фантазії розводити: «Коли б тільки й. цар. вел. нас під свою руку схотів прийняти, то й кримський хан і мурзи будуть в підданстві й. цар. вел.: вони мені приятелі, мене послухають; тепер прийшов час, і приспіло щасте й цар. вел.: ті землі, що до нас ближчі теж будуть у нього в підданстві». Просив Фомина, щоб усе те, що він отсе йому, в найбільшій секреті говорять, переказав цареві: при сім не було нікого, Вигівський був в Чигрині а гетьманські люде були осібю. По сій секретній розмові Фомин частував гетьмана і його козаків, і гетьман поїхав у військо—Фомин провожав його до воріт.

¹⁾ Тут бракує одного чи більше слів, лишився тільки кінець: «на... цѣ за столом». Зміст ясний.

²⁾ Див. про се вище с. 538.

Того дня він одержав від Виговського обіцні документи і дві записочки; там Виговський просив Фомина доповісти сьому довіреному канцеляристові Михайлові Іунашевському, що відвозив йому сі документи, все те що Фомин не встиг йому виложити «совершенно». Подаючи сі записки разом з документами Посольському приказові, Фомин пояснив, що віяких «несовершенно діл» між ними не було, а сими словами Виговський нагадував Фоминові, щоб він через сього Іунашевського передав йому обіцні соболі—що Фомин і зробив.

На сім кінчиться се цікаве звідомленне, яке кидає так багато світла і на обстанову гетьманського двору і на сучасну політичну ситуацію. Розуміється, читаючи його ми мусимо рахуватися і з московською «стилізацією», і з ріжними непорозуміннями з боку Фомина, і з певними свідомими містифікаціями з козацької сторони (як той прихід 200 тис. Татар під Борок), незалежно від епізодів пьяного патосу гетьмана, і ріжних його вихваток, якими він любив бентежити своїх гостей в розмовах. Але поза тим лишається все таки багато вивні реального і цінного.

Як ми тільки що бачили, в розмові з Фоминим гетьман виявив певну освідомленість що до переговорів московського посольства з польським урядом, що велися під той час у Львові. Він знає, що послы мали авдієнцію, розпочали переговори, і потім сі переговори стали на мертвій точці, як се він пояснив—польський уряд затягував переговори вичікуючи, що може тим часом козацька справа розвяжеться. Без сумніву, козацькі політики уважно слідили за сими переговорами, знаючи, що від того чи иншого їх обороту залежить найважливіша справа яка їх інтересувала—московська інтервенція в українській справі. При тій широко розгалуженій розвідці, яку вони вели, вони повинні були мати повятте про хід сих переговорів, що розпочалися 3 н. с. серпня і за кілька день безвихідно застрягли між протилежними позиціями московської і польської сторони в казаській справі.

Се посольство наказане урядом 4 н. с. травня, і фактично вислане 10 н. с., своїм завданням мало ніби то довести до кінця справу прописок у царських титулах. Але ся справа давно вже стала простою прелюдією до традиційного мотиву інтервенції в интересах одновірців, відогрітого в сих переговорах на конкретнім приводі: скаргах козаків і проханнях московського посередництва для оборони від польських утисків. Московські політики вже тоді хотіли на сім ґрунті здобути для московського царя ролю постійного арбітра в справах православних Польщі-Литви, як се дійсно їм удалося в XVIII віці.

Виразжаючи сих «великих послів» московський уряд дав їм інструкцію між ин. на випадок стрічі з козацькими послами: послы повинні були шукати з ними побачення, і коли б козацькі послы почали нарікати на польське віроломство—мовляв не можуть покладатися на договори з поляками,—послы мали порадити козакам, щоб вони зажадали від сенаторів такого запису: «Коли Поляки присяги не додержать і пічнуть знову чинити їм які небуть утиски, тоді його цар. величество задля православної християнської віри і святих божих церков має право стояти за козаків». Навзаєм козаки б видали московським послам таке «укріпленне»: «Коли з їх боку буде яка небудь неправильність і зачіпки, тоді й. цар. вел. може разом з Поляками на них стояти». Послы мали радити козакам всяко домагатися такого запису від с й наторів: коли б вони не хотіли видавати такої декларації, козаки мали поставити

Ім ультиматум, що вони без такого запясу не можуть миритися з Поляками «за їх многими неправдами», і царські послы без нього не можуть брати на себе посередництва для замирення польсько-козацької уособиці ¹⁾. Але Поляки, як ми знаємо, взяли козацьких послів під ключ, щоб вони не могли вийти в зносини з московськими послами. як се діялось підчас попереднього посольства. Про се послы довідалися в Люблині, де їм зробили чергову затримку, і правдоподібно дістали таку ж інформацію, яку давав Хмельницький Фомінові: що Поляки відтягають стрічу і переговори з московськими послами—сподіваючися покінчити тим часом з козаками ²⁾. Невидима ж присутність Ждановича мала підкреслювати—як на се натикає оден з листів, що польському урядові зовсім непотрібне московське посередництво для замирення з козаками: козацький посол під рукою, і кожної хвили через нього польський уряд може звестися переговорів.

Ізати московському посольству справді довелося довго і маяво, і тільки 29 липня їх допущено до Львова, властиво під місто—де їх заквартирували на оболоци, за три верстви від міста, а другого дня зробили їм парадну зустріч і впровадили до міста, заквартирувавши в дворі підчлшого кор. Остророга ³⁾. 1 серпня н. с. мали вони першу аудієнцію у короля, часто етикетальну—піднесли йому дарунки і говорили «за наказом», а другого дня—другу, де виголошено таку ж етикетальну відповідь від короля, устами литовського підканцлера Саліги; після сього послів запрошено до іншого будинку, проти королівського двору, де й почато, тогож дня 2 серпня, властиві «розговори» з делегованими з польської сторони. На сім першій засіданні послы виголосили довгу промову в справі прописок в царськїм титулі, зачепивши потім «в розговорах» і Вітовського, що допустив помилки в титулі підчас свого посольства, а далі вчитали «по письму» декларацію «о черкаском дѣле», котру я переклажу в скоротелі:

«Великий государ велів нам, послам, сказати вам, панам раді.—Як не стало року 1643 вшого короля Володислава і почалась у вас уособиця і війна з Запорозькими козаками (Черкасами), тоді гетьман В. Хмельницький і все військо богато разів прислалли до вол. государя своїх посланників, що від панів-рад і всеї Річи-посполитої пішли їм великі утиски: віру гредького закону їм відбирали, а до римської віри приязводлю-

¹⁾ Польських спраах 1653 р. стовбець 2. виправа посольства.

²⁾ Про арештованне козацьких послів розповів послам 22 н. с. липня любляський ігумен Сава Попель таку піз-легендарну історію—котру я вже навів вище, с. 558—9.

Гонець Вонифатєв, зисланий з додатковими дорученнями послам у серпні, вертаючи з королівського обозу через Замостє, затримався там на два дні, довідавшись, що там «сидять за вартою» полковник Антін «сам девять»: послав до нього свого брата, і той з Антоном бачився. «Сказав полковник київський г. цевому братові, що Б. Хмельницький прислав був їх з листом до короля, щоб король з військом на них не наступав, а замирися за Зборівським договором, як король з ними договорилися під Збаражем,—тоді Хмельницький буде у короля в підданстві по давньому; а як король наступатиме на них з військом, то Хмельницький поневолі пішле до турецького султана, аби прийняв його до себе. Король побачивши в листі, що Хм. хоче бути в підданстві у турецького султана, розгнівався на них, послів,—і відіслав їх до Замостя і велів тримати під пильним доглядом, а зброю відібрати».—Ст. 7 л. 65.

³⁾ Опису їх приїзд Theatrum Euroraum с. 416—мовляв такого пильного посольства в Москві ще не бувало. Також Monument. Hungaricæ XXIII с. 122.

вали, церкви печатали, а в де-котрих унію заводили і всякі нехристиянські злоти над ними чинили. Вони ж не стерпівши тих обид і не хочучи стратити благочестиву віру і руїну церков бачити, повелі покликали в поміч хана з Ордою й стали боронитись. Отже нехай би вел. государ над ними змилосердився, велів їх прийняти під свою велику руку і від неволи визволив. Вел. государ, дотримуючи вічної згоди, їх в тім безкороніві прийняти не скотів і післяв козакам (пораду) заспокоїти сю усобицю, вийшовши в порозумінне (з панами), і до вас про се заміренне посилав. І як настав у вас король Ян-Казимир, теж посилялося від вел. государя до гетьмана і зсього війська, щоб вони королеві були послужні по давньому і відстали від Крижців—спільних неприятелих християн. Побачивши таку безнадійність свою, козаки покорились королеві.

«Та от зсього 1653 р. гетьман знову посилав (з повідомленням), що з королівського боку не виконується те що було постановлено спочатку під Зборовим, а потім під Білою Церквою: церква в договорі визначені до повернення—не віддано, а тих небагато що було повернено—обернено назад на унію; багато православних духовного і мирського чина безвинно замучено, а на них (козаків) зібрано військо коронне й литовське, щоб несподівано напасти, вруйдувати і викоринити. Нехай вел. государ задля православної віри покаже над ними свою ласку: за ними обстане і під свою велику руку прийме; а як не пожалує їх, то прийдеться їм поневолі піддатись ту рещькому султанові або кримському ханові, бо панам-раді вони більше вірити не можуть. Мирились пани-ради з ними, козаками спочатку під Зборовим, потім під Білою Церквою, але скоро ті договори порушили, та й ніколи не додержують своєї віри (присяги чи запевнення) і тільки того всяко шукають, як би зруйнувати і викоринити православну віру й церкву, і всіх їх. А під турецьким султаном живе багато християн, і такої вагінки чи насильства християнській вірі там від бісурмен не буває, як тут козакам від Поляків. І в Короні Польській та в в. кн. Литовським є багато хульників християнської віри і боговбійців Жидів—котрими всім православним гербувати треба й ненавидіти, а їм такої вагінки й насильства в вірі не буває, як православним. Турецький султан і кримський хан давно закликає казаків на підданство: обіцяють їх тримати у всякій вільности і від неприятелих боронити. Коли государ їх, православних Черкасів, приймати не хоче, поневолі прийдеться їм в іти підданство государям бісурменським. А в підданстві королеві, як давніш, їм ніяк бути не можна, бо вони бояться (від нього) пімсти і руїни.

«Вел. государ, з братської приязни й любови до короля, пильнуючи вічної згоди, велів тим запорізьким післанцям сказати, що він не може прийняти Запорізьких козаків під свою руку з огляду на вічну згоду з королем. Нехай вони далі зістаються під повелінням короля «без усякого сумніву», а від бісурмен відстануть і надалі в ніяку спілку з ними не входять. З тим відправлено запорізьких післанців і післано з ними стольняка Лихарева та піддячого Івана Фомина (переказати), щоб військо Запорізьке ані думало прийняти підданство у бісурменів, а лишилося в послушности королеві по давньому, без якого небудь сумніву і непевности (сумльняня и шатости). На се гетьман В. Хмельницький і все військо Запорізьке, говорили: Коли цар не хоче їх прийняти під свою руку і до бісурмен іти в підданство забороняє, а хоче, щоб вони лишилися в підданстві у короля, то нехай він їх для православної віри пожалує і за ними обстане, та через своїх послів помирить з королем, Короною Польською і в. кн. Литовським. Так щоб та згода через посередництво великих послів й. цар.

вел. була певна—щоб усобиці і кровопролиття перестали, і вони в своїх вільностях були без всякого насильства—щоб договір про се був зроблений кріпкий. Тоді як за ласкою й цар. вел. та згода стане,—козаки зараз від бісурманів відстануть і будуть в волі і послуху королеві як давніше.

«На се за наказом й. цар. вел. гетьманові запорозькому і всьому війську було сказано: Коли гетьман і все військо не рішаються звіритись на короля в замирінню без послів й. цар. вел., то наш государ для православної віри і заспокоєння усобиці їх пожалує: пошле до короля своїх великих послів, щоб вони королеві переказали, аби він держав (козаків) у себе в підданстві по давньому без якого небудь гоненія, а на яких саме умовах (статях)—проте нехай вони самі (козаки) договоряться. Гетьман же і військо сказали: Коли цар. вел. таку ласку їм учинить, своїх послів до короля пішле і за їх посередництвом накаже вчинити згоду, то вони раді бути знову в підданстві королеві і від бісурменів відстануть.

«Тому государ наш—бажаючи спинити усобицю і розлитте християнської крови та сповняючи вічну угоду з й. кор. вел.—шукати кращого оден одному, а християн—підданих королівських в підданство бісурменам не пускати,—наказав говорити вам панам-радам, щоб король не допускав дальшої усобиці й руйні та підданих своїх Запорізьких козаків від поган бісурменів відлучив: з козаками порозумівся, всі сварки утихомирив і договір уложив кріпкий. Щоб їм в вірі грецькій неволі не було, церков не відбирано, і в вільностях своїх вони у всім жили по давньому. Во як пустити тих Запорізьких козаків в підданство бісурменам, то з того треба сподіватись всякого лиха: воєнних нападів і ще більшої руйні держави (королівської). Нехай пани-рада то донесуть королеві, і яка на те воля буде й. корол. вел., нехай ту відповідь дадуть на письмі».

Польські комісари обіцяли—але хотіли, щоб послі для того дали їм свою декларацію на письмі. А від себе заявили, що се Хмельницький фальшиво поінформував царя: бунт підняв він з таким ж лотрами як сам для своєї користі, від віри християнської відступив, а прийняв бісурменську, поруйнував городи і міста, не тільки костели католицькі, але й церкви грецького закону, і хоче з усею Україною, де живе Запорізьке військо, бути під турецькою державою. В сій справі присланий до нього від султана чауш. Про се стало відомо тому тажнів з чотири; але бісурменську віру прийняв тільки сам оден Хмельницький, а чернь піддатися Туркам не схотіла. Тому король пустився походом на нього—щоб від тих бунтівників не було більше руйнування його держави, і його піддані не поцали в турецьке підданство.

Послі не пустили сих слів без заперечення: «То пани-ради говорять неправду. нібито православним не було ніякої неволі в вірі і церков в унію неволею не віддавано. Вел. государеві відомо то певно, що православним грецького закону від пані-рад і їх духовенства неволя діється велика. Церкви благочестиві повернено в унію неволею, і в богатях місцях тепер благочестиві церкви запечатані, а в Минську таку наругу вчинено, що й бісурмени ніколи такого не чинять: в Петрівському монастирі шляхта-Ляхи з луків стріляли до бані церковної, знущаючися з православної віри. Ще й досі сім стріл в ній: послі самі се бачили. І се також государеві нашому відомо: в договорі вчиненому під Зборовим між королем і гетьманом було написано, що король не дозволить надалі ніякої неволі над благочестивою вірою, ні церков на унію віддавати, а в церквах відданих на унію в попередніх роках звелить завести благочестіє і з унії навад повернути православним по давньому. За сим договором люб-

линська благочестива церква була й віддана на благочестіє, а потім—як була війна під Берестечком, й кор. вел. велів ту благочестиву церкву віддати назад уніятм, а ігумена й братію, що були при тій церкві, вислано з монастиря з великим безчестем, і тепер та благочестива церква під унією. Й інших благочестивих церков багато віддано на унію після Зборівської умови і на християн почалось гоненне велике. Гетьман В. Хмельницький і все військо Запорізьке, побачивши з королівської сторони після Зборівського договору не поправу, а ще більшу нагіяку на віру і східніх церков руїну, почали війну, і з'єднавшись з неприятелями християнської віри—кримськими Татарами, знову воює й руйнує королівську землю, і хоче піддатися Туркам».

Цар жалує християнської крови,—говорили далі послы—і щоб бісурмени не тішилися з усобиці і богацтвом християнським не збогачувалися, умисно прислав своїх послів, хоч він до того не був обов'язаний,—щоб показати свою приязнь до короля і піклування про його державу. Нехай же пани-рада про ту добру волю і приязнь короля оповістать—щоб він велів повернути церкви, які здавна були в благочестії, а унію викоринити, і всяке насильство над православними заборонити. А держави своєї до розділу щоб не доводив—гетьмана В. Хмельницького з військом до підданства турецькому султанові не змушував, щоб не спустошити своєї держави до решти: тримав їх в підданстві по давньому, за попереднім договором з В. Хмельницьким.

Польські комісари знов повторяли, що на унію церков силою не повертано: самі духовні перейшли на унію, а що послы кажуть про запечатані церкви—то як котрі церкви запечатані, те се не для того аби були в унії, а може за попівські провини, що вони не слухають владик своєї єпархії. Все сказане послами вони королеві перекажуть—тільки аби вони дали на письмі те що говорили в козацькій справі, для кращої відомости і скоршої відповіді.

Послы кінце кінцем дали свій текст для скопювання. Натякнули, що мають ще інші справи до обговорення, але тим часом просять переказати королеві те що вони сказали: в справі реприсок і в справі козацькій:

щоб король виконав попередній договір—аби благочестива віра не була «в джгання», а церкви—«в разоренне»,

щоб церкви віддані на унію в давніших і в нинішніх роках, були повернені на благочестіє, згідно з Зборівським договором і присягою короля,—бо «уніяти від благочестія одщепенці» і давніші уніятські єпископи відстали від благочестія «за своє воровство и за блуд», і за те мали бути виключені собором,—через те, видячи свою злу вину від нас відщепенилися, а до папезької (католицької) віри теж не пристають, тільки замішання і розкол чинять, на всяке лихо їх (панів-рад) приводять, і благочестіє гонять.

Комісари обіцяли, і на тім перша нарада скічилась¹⁾.

Звідомленне пунціві додає до московського протоколу деякі небезітересні подробиці. Виясняючи релігійні причини козацького повстання московські послы

¹⁾ л. 206—229 посольського звідомлення—84 книги Польських справ 1653 року, в скороченню у Соловйова X с. 1626 стөр. вид; картки в книзі переміцані, і се відбилось на його переказі. Наша археогр. експедиція устала правильний порядок карток.

мовляв згадали про арендованні церков Євреями люди мусіли платити такому арендареві, щоб він відчинив церкву, або дав змогу охрестити дитяву. З приводу докорів Хмельницькому за батозький погром вони почали критикувати поведінку Каліновського, що нерозсудно дав причину до порушення згоди, заступивши дорогу Хмельниченкові—не дбаючи про добро держави, а давши себе підкупити за гроші, і т. д.¹⁾

Нарада поновилася через три дні, 6 н. с. серпня. Польські комісари зачитали королівську відповідь в справі прописок—в тім напрямі, що справа вже запечатана соймовим декретом, і його змінювати не можна. З сього приводу вивазалася велика дискусія, що зайняла більшу частину наради²⁾. Потім зробивши наву Поляки запевнили, що в козацькій справі вони ще не можуть дати королівської відповіді. Король дякує за добру волю царя, і приймає се за доказ його великої приязни, що він аж спеціальне посольство прислав, аби тільки замрити їх усобицю,—але відповіді ще дати не можна, тому що король ще не порадився в сій справі з коронними і литовськими сенаторами. Тому вони дещо від себе тільки скажуть.

«Той Богдан Хмельницький такий королеві грубитель, що такого грубителя і зрадника на світі ще ніколи не бувало. Та не тільки він супроти короля став зрадником, але і супроти Бога.—Посли говорили, що він просив ласки й. цар. вел.—послати до короля, щоб прийняв їх в підданство по давньому. А той Хмельницький, не дочекавшись ласки царя і короля, після того як прислав те чолобиття й. ц. в., послав до турецького султана—просив війська на й. кор. вел. і обіцяв султанові, що буде у нього в підданстві з усім Запорізьким військом, а сам побісурмениться. А тепер тому тижнів із шість стало відомо, що султан прислав до Хмельницького чауша, щоб він як обіцяв, прийняв підданство султанові і їх бісурменську віру. І той зрадник відступив від своєї грецької віри і прийняв бісурменську, та збирає наново військо, а що цар післяв послів просити за нього короля—се й забув!

«Нехай послы подумают, яким же зрадником він став королеві, а тепер і цареві—після свого посольства! Цареві заявляв, нібито в королем почав війну за грецьку віру—а коли б він правдивий християнин і стояв за грецьку віру, він би з бісурменами в віяку спілку не входив би. А того що він тепер учинив—від християнської віри відступив і прийняв бісурменську віру: про се йому ані мислити не годилось, не то що чинити. А се щира правда! Шкоди ж і спустошення ним починені королеві і Річипосполитій не можна навіть докладно розповісти. Костели він поруйнував і пограбував, над духовними знушався, багато християн чоловіків і жінок до бісурменських рук видав—досі вони там в неволі страждають. І як королеві показати милосердя йому за такі його «богомерзькі діла, грубости і досади?»

Послы знов заперечили—що се хтось дав королеві неправдиву відомість. Не може бути, щоб Хмельницький відступив від віри й побісурменився. «А що вони кажуть, нібито у нього і тепер чауш від султана, то се можливо, що султан прислав чауша, аби Хмельницький перейшов до нього в підданство,—але Хмельницький того й не думав». Що ж до запевнень, «ніби то Хмельницькому (так!) не бувало неволу в вірі»,—послы потвердили сказане попереднього разу—що утєски були, і зборівські постанови не виконуються. Тим часом—додале вове сям разом—Ян Казе-

¹⁾ Денеша з 4 серпня у Тайнера Monuments, на сих денешах головню опер свою статтю про посольство Репнина Кубала, т. II.

²⁾ Посоль. звідом., л. 306—348.

мир при елекції своїй на короля під присягою обіцяв заховувати права сво їх підданих всякого стану, в нічім їх не умаляючи (наведиться довгий текст сеї присяги). Нехай пани-рада перекажуть се королеві, щоб він памятаючи сю свою присягу, велів знести уїю в Короні і в в. кн. Литовськім, згідно з зборівським трактатом, а церкви, що за предків були православними, назад во благочестіє передати, щоб надалі благочестива віра була при своїх вільностях як давніш бувала. А гетьмана Хмельницького з військом аби велів прийняти під свою руку по давньому. Инакше ті благочестиві церкви (!)—як сказано в присязі—будуть свобідні від підданства йому¹⁾.

Комісари завважали, що послам не годилось вишукувати²⁾ тої королівської присяги та на її підставі робити якісь докоря. Нехай говорять, які їм справи доручено від цар. величества, а до внутрішніх справ Річипосполитої їм нема діла. А про те що грецькій вірі у них насильства нема, вони, комісари, вже перед тим казали: котрі церкви давніш були в грецькім законі, а тепер в унії, ті не були віддані силою. а самі духовні пристали до уніятів. Яєби король велів силоміць повернути грецькі церкви на унію, то не робилось би вибору: всі б церкви були уніятські. Тепер же котрі церкви зробились уніятськими, ті уніятськими й зістануться, а котрі благочестиві—ті теж як були, і неволі їм ніякої нема. А Хмельницький, як ворог божий і королеві зрадник, варт не милосердя, а найбільших мук і лихої смерти за свої ляхі діла; тільки про нього ще говоритимуть з королем. А послі нехай бй сказали докладно все доручене їм у тій справі, щоб не упустити часу—з огляду що король має йти до війська.

Послі поговоривши між собою об'явили польській стороні, що коли король задовольить потреби грецької віри (до скасування унії включно) і відновить зборівські умови в відносинах до козаків, то цар готов пустити в непамять всі свої образи в титулах і йменнях і дарувати королівським підданім їх вини, з тим щоб надалі вони не повторядись.

На тім і закінчилась ся друга конференція (л. 362—9). Провожаючи послів староста винницький Потоцький в науку послам розповів, як він бувши в татарськім полоні, в Криму, чув про посольство від Казанських і Астраханських Татар до хана з проханням прийти їм у поміч щоб визволитися від Москви, і що й сього року були поголоски про такеж посольство³⁾.

Конференцію 8 серпня, третю зряду, відкрив сам канцлер Корницький. Коротко зібрав все сказане в сій справі послами і повторив, уже від королівського імени, попередю сказане комісарами від себе. Хмельницький занадто великий «грубитель», щоб його можна було помилувати; його виправдання перед царем, ніби він почав свій бунт задля віри—решучо неправдиві. Повстання своє він почав поперше—

¹⁾ л. 347—361.

²⁾ «добувать»—мабуть в значінню підплатувати людей, щоб їм ту присягу показали.

³⁾ Під тимже днем записано оповідання полковника Єльського, що з України прибігло того дня з 10 чоловіка шляхти, ранені—оповідали, що були в своїх маєтностях під Вланцею; казали, що козаки побили багато иншої шляхти, яка жила коло Білої Церкви і Винниці, а їх поранили, і вони ледви втікли. Король був дуже схвильований такими вістями і хоче йти на козаків як най скорше (л. 371).

тому що козакам було заборонено ходити на море. Потім він просив у короля дозволу на воювання московських земель—щоб йому король заборонив з огляду на вічну згоду з Москвою. За се Хмельницький наробив нечуваного спустошення, порушувавши при тім костели і кляштори; король тепер іде на його війною. А грецькій вірі ніякого насильства король не чинить і нікому чинити не дозволить (383—8).

Посли взялися знову до сього пункту і відкинули канцлерові доводи. Цар має певні відомости про насильства над православною вірою. Гонець Старий в 1651 р. був свідком як король прислав до Люблина коронного інститоратора Жидкевича, щоб силоміць відібрати від православних і віддати уніятам тамошню церкву, і православне духовенство при тім з великим безчестем виганяли з церкви. Так само силоміць відібрано і віддано уніятам перемиське владництво¹⁾. Ще раз повторено, що послы бачили переїздом з Миньску. «Чи то не наруга чиниться в королівській державі над благочестивою християнською вірою і святими церквами? В королівській державі живуть люди різних вір, а такого гоненія й наруги крім благочестивих християн не буває нікому—навіть Жидам, котрих брідитись і ненавидити годиться всім християнам. Їм у всім воля, і школи свої жидівські мають свобідно де хочуть, і неволі їм і насильства ніякого нема: свобідніші живуть у своїй вірі жидівській ніж благочестиві християни» (389—392).

Польські комісари заперечували се. Люблинська церква і перемиська єпархія самі пристади до римського костелу. Скасувати унії король не може: сі справи видають папа римський і митрополит кийський. Коли б вони були з чого небудь невдоволені, вони б мали про те зносини між собою. «А що послы кажуть, ніби то Жиди мають у королівській державі більше свободи ніж християне,—то король Жидам не присягає, а має їх у своїй державі за невідьників: може з своєї держави вигнати як псів; а людям грецького закону присягає і згідно з присягою їм ніякої неволі не чинить; у нього єсть багато сенаторів і різних достойників грецької віри, вони засідають в раді, можуть говорити і постановляти в усяких справах, так само як католики. Навіть якби папа римський написав королеві, щоб він скасував грецьку віру, аби була одна папезська, то він того не може зробити против своєї присяги. Але так само не можна йому против своєї присяги скасувати й унію! Та унія і не в самих тільки містах—єсть вона і по монастирях сенаторських і шляхетських: якби король і схотів знищити унію, то сенатори того б не дали, бо їх права і вільности такі, що кожен сам радить у своїй маєтности, а не король. Вони можуть у своїх маєностях тримати хоч благочестиву хоч уніятську церкву, і король того їм боронити не може» (с. 313—5).

Послы докорили комісарам, що вони в сій репліці вжили зневажливе слово «схизматики» і стали விяснати, що релігійної справи цар торкнувся у власних інтересах короля, бажаючи заспокоїти усобицю в його державі, і для того послам наказано радити, аби король заспокоїв православних і прийняв козаків назад у підданство на підставі Зборівського договору. Пани-рада повинні з прихильности до короля йому радити, аби він з своїми підданими війшов у зносини, непорозуміння полагодив, і велів у всім виповнити Зборівський договір. «А замиривши велів би то все закріпити соймом і конституцією, щоб у підданих королівських: Запорізького війська і благочестивих християн грецької віри в їх вірі і всяких їх вільностях

¹⁾ «Жолуджскую и перемышльскую епископію».

не було більш непорозумінь з польськими і литовськими людьми. А благочестиві церкви аби король велів з унії звільнити і віддати назад на благочесте, аби більше не було усабиці, і кров християнська не розливалась» (с. 395—8).

Комісари виправдувались, що схизматиками вони називали Хмельницького й його товаришів, тому що Хмельницький ворог і богоодступник, віри християнської поругателі і бісурмен, а православних християн то слово не дотикає¹⁾. Хмельницький стоїть не за віру, а за те щоб не бути в підданстві у короля. Унії король скасувати не може, і не годиться йому в тім давати вказівок. В царській державі також багато різних релігій, і король в тім не дає вказівок цареві. Благочестивій вірі у короля неволи нема ніякої. Самі посли бачать, що і тут, у Львові є багато благочестивих церков, володіє ними владика львівський, ніякої неволи в вірі йому не діється, і ні одної уніятської церкви у Львові нема. А в Москві і по інших містах нема ні одного костела, хоч людей римської віри багато; однак король не домагався у царя, щоб там заведено римський костел, ані не буде домагатись. Підчас переговорів на р. Подлянівці, між Дорогобужем і Вязьмою королівські посли допоминались, щоб у Москві був костел, але царські посли того відмовили, і раз про се не було умови, і в договорі того не записано, то король того й не підіймає. Та в договорі не написано й того, щоб цар мав давати вказівки про грецьку віру в королівській державі—як її бути і її обстоювати; вільно королеві в своїй державі так грецьку віру держати, як він хоче. А тим часом з царської сторони сей договір порушується: московський партрїях ставить поців і дає благословенні грамоти в городи, що за сям договором одійшли до Польщі, і цар зобов'язався нічим до них не мішатись. Руські поци в королівських городах повинні брати ставлення від константинопольського патрїярха і київського митрополита, а уніяти повинні підлягати папі, а московському патрїярхові руські поци в королівських землях нічим не підлягають. Тим часом він розпростирає свою владу сюди: на доказ того комісари показали дві московські благословенні грамоти 1652 р. до м. Дорогобужа і до села Микитина в Дорогобузьким повіті (с. 398—406).

Посли виправдувались, що се занадто дрібна справа, аби могла порушувати договір, тим більше, що в ній і не написано нічого про ставлення поців. Комісари відказували, що справа не така мала, і може вважатись порушенням договору—але бажаючи згоди, польська сторона домагається тільки, щоб надалі ці справи не повторялись, і перевели розмову на зносини Хмельницького з Туреччиною і замисли його на Москву:

«Пани-рада говорили: той зрадник Б. Хмельницький не варт ніякого милосердя ні у короля ні у царя, бо він уже не християнин, а бісурмен, не за віру стоїть, а сам церкви божі руйнує; Войську і Мунтянську землю знищив, Татар до себе покликав, землю королівську довгий час воював, і тепер від того бунтарства (ворозства) не відстає: протів короля війну провадить безнастанно. І коли б король і пани-рада

¹⁾ З реляції нунцієві видно, що польські комісари поспробували в дискусії розвинути таку гадку, що цар цілком даремно вважає себе одновірцем Хмельницького: московська віра, мовляв, така-ж далека від польських неуніятів як і уніятів і римо-католиків, і цареві зовсім не личить брати на себе ролю протектора не-уніятів,—депюша з 11 серпня тамже. Потім сей мотив виступає в королівській грамоті післаній цареві з Млоцким.

з тим зрадником не боролись, він, боговідступник, давно б уже їх державу зруйнував, а потім пішов би на державу царську».

«Се вони, пани-рада, знають вірно і говорять сміливо і певно, що ще недавніми часами той Хмельницький пильно просив у короля іти на Московську державу. А тепер король хоче знищити своїх ребелізатів не задля їх віри, а для згодійської зради, та коли й знищить, то віри і церков руйнувати не дозволить. Як той Хмельницький побив королівське військо під Батогом, король скликав сойм і велів збирати велике військо, щоб відомстити йому його злочин, тоді Хмельницький прислав своїх посланців—просити у короля милосердя й пробачення. Король пожалувавши пробачив йому ту провину і іслав до нього пана Зацвіліховського, сказати йому, щоб на далі він був у підданстві й послуху, і зацінок та кровопролиття від них більше не було. Але Хмельницький сеї ласки й пробачення не прийняв і поставив в ніщо, а королеві через того Зацвіліховського переказав, що коли король відновить Зборівський договір, то він з королем замириться, а на Білоцерківським договорі в підданстві королеві ніколи не буде. Тепер же вони послам об'являють: коли цар хоче, щоб король прийняв назад Хмельницького й козаків у підданство і вики їх пробачив, нехай послі будуть у тім посередниками. Нехай вони пошлють до Хмельницького сказати йому: Як король піде на нього з військом, нехай Хмельницький виїде на зустріч і вдарить чолом, король задля братської приязни царської Хмельницького пожалує, пробачить йому провину і вбивати їх не велить. Король іде на Хмельницького в короткім часі, бо має готове велике військо: послі бачили тільки невелику частину його, а крім нього іде в поміч Ракоцій угорський, господар мунтянський і новий молдавський: чекають короля, і на сполученне з ними вже пішло велике військо. Литовського війська з гетьманом Ян. Радивилом також готово вже багато, воно незадовго приїде до обозу. Нехай послі подумают: вони, пани-рада, кажуть се з доручення короля. А коли послі мають якийсь кнший спосіб, нехай скажуть» (с. 411—416).

Послі повторили сказане раніш, що як цар не схотів прийняти Запорізьке військо під свою руку і не бажав, щоб воно піддавалось бісурмеам, то Хмельницький просив його посередництва перед королем, щоб він прийняв їх на зборівських умовах. Отже коли король хоче прийняти козаків назад у підданство,—нехай велить відновити з ними Зборівський трактат і потвердить його соймовою конституцією—аби більше не було у них сварок з польськими й литовськими людьми. Коли ж король хоче в чімсь відступити від Зборівського договору в яких небудь пунктах крім релігії, то нехай пани-рада зносяться з Хмельницьким і договориються, аби тільки благочестиву віру в усім лишено так як у Зборівським договорі. В такім разі послі готові бути посередниками, пошлють від себе до Хмельницького і будуть його намовляти до переговорів. А кншого нікого способу від царя їм не вказано (416—7).

Комісари сказали: Яка того Хмельницького зрада і злість, вони то послам уже розповіли; нехайже послі скажуть, які гарантії вони можуть дати королеві на випадок коли Хмельницький не послухає той пропозиції й почне ставити всякі забаганки. Король і пани-рада давно вже знають певно, що він зрадник, ворог божий і в замислах своїх не постійний¹⁾, і цар також неповинен вірити його слову, ані присязі і хрестному цілуванню. Тричі він присягав королеві і ніколи не додержував при-

¹⁾ в ум'ї своем непостоянен.

сяти. А коли він піддається турецькому султанові, се королеві також невелика річ: чернь, козаки вже від Хм-кого відстали і незалежно від нього (!) прислали до короля київського полковника Ждавовича—просити пробачення своїх провин (418—9).

Посли вийшли зза столу щоб поговорити між собою і потім сказали: Коли король годиться лишити в силі постанови Зборівського трактата в релігійній справі, вони готові зараз післати до Хмельницького і запитати його, чого він хоче в інших справах. Коли Хмельницький почне ставити якісь забаганки в інших справах крім віри, вони накажуть своїм післанцям намовляти Хмельницького до згоди: щоб він у всіх інших справах крім віри здався на королівську волю: тим він докаже, що він справді стояв за віру, а не за якісь свої користи (430).

Комисари відповіли, що король готов прийняти Хмельницького, але треба порозумітись що до умов. Про Зборівські умови комисари й слухати не хочуть, і король ніяк не може замиритись на сім договорі; якби се було можливо, він би й сам се зробив, без послів. Насамперед, якби навіть король схотів скасувати унію, то єсть же уніятські владики, сенатори і багато шляхти: вони ніколи на се не пристануть. З козаками ж не тільки на зборівських, але й на білоцерківських умовах не можна замиритись, бо козаки слова не дотримують і всі договори порушують. Чи можуть послы дати заруку (крѣпость) на випадок коли Хмельницький не замирившись з королем тої згоди не додержить, або не прийме замирення на даних умовах? Адже король витратив великі гроші (на похід)—чи цар то згодиться нагородити в таким разі, або поможе королеві своїм військом на Хмельницького за його неправду?

Послы на се сказали: цар прислав їх до короля умясно («нарошно») для посередництва в сій справі, бажаючи всякого добра королеві, а державі його тишини і спокою,—щоб його піддані не пішли під турецького султана, і не вчили якоїсь нової руйни королівській державі, а навпаки—були в підданстві і послуху, як колись бувало. Але коли пани-рада хочуть дістати від них, послів, в тім заруку—се річ неможлива! Цар доручив говорити з королем про згоду, маючи на увазі прохання Хмельницького і бажаючи добра королеві, але заруки в тім давати не можна: посередники не приймуть на себе поруки за згоду, а тільки ведуть до згоди (сходства). Коли король прийме Хмельницького під свою руку, а Хмельницький після того стане знову наступати на королівську державу,—вільно королеві Запорозьких козаків приборкати: цар Хмельницькому не похвалить, коли він знову почне війну, і за нього перед королем вставлятися не буде (420—4).

Пани-рада на се сказали: Бачать вони, що послы царські держаться більше козацької ніж королівської сторони, але все-таки пропонують (власиво—повторяють) останній спосіб замирення: Коли король піде на Хмельницького, а той зложить перед ним булаву і зречеться гетьманства, і козаки зброю свою перед королем положать і стануть просити милосердя, то король, задля приязни і любови своєї до царя, не звелить їх до решти викоринити, а допустить до-ласки своєї. Нині король піде не на Хмельницького панство, а до своєї держави. З своїми підданими віяких договорів чинити не буде. Хочє бачити свої городи і міста і від тих бунтівників очистити—щоб всі піддані йому поклонились, а військо королівське аби в тих містах: у Києві і за Дніпром могло відпочити. Та про се їм, панам-радї, й говорити багато не годиться!

По довгих розмовах послы сказали: коли пани-рада не годяться на замирення з козаками на зборівських умовах, ані взагалі про якісь договори з ними не хочуть

слухать, нехай дадуть в сій справі відповідь на письмі, і перейдуть до головної справи—про царську честь: про смертну кару над винними в прописках і т. н. Такий відступ був неприємний польській стороні. Комісари відмовлялись від справи прописок, мовляв се вже справа рішена, суд над провинниками відбувся, і под. Повернули мову знову на посередництво в козацькій справі—«чому не можна послати до Хмельницького». «Тепер Хмельницький в Чигрині. Коли до нього послати віден, зі Львова, то навіть як ті післанці будуть скоро їхати, пройде два тижні, а там пробудуть тиждень, а назад два тижні—потриває то п'ять тижнів. За тих п'ять тижнів король міг би здобути великі успіхи над своїм неприятелем—бо військо зібране і гроші видано великі. А коли в тій посылці пройде воєнна пора, і військо буде затримане стільки часу без діла, то військо стомиться в довгій стоянню, і гроші пропадуть дурно, а Хмельницький не послухає і згоди не прийме, а коли й прийме, а не дотримає,—чим цар і послы його можуть від того забезпечити? Яку вони мають поруку (крѣпость) що до послушности Хмельницького?»

Послы повторили, що ініціатива вийшла від Хмельницького, він просив помирити його з королем, але ніякої заруки (укріплення) для короля не прислав. Коли король згодиться післати до Хмельницького свого післанця, послы пішють з ним і свого гінця—щоб добути від нього таку гарантію. А що до спинення війська на час тієї переписки—се в волі короля: послы нічого не говорили про затримання війська, і тепер не говорять,—говорять про се порозумінне (сходство) для спокою християнського, щоб кров християнська не лилася з обох сторін. Коли ж король того не бажає, і не хоче миритися з Хмельницьким з огляду на зібране військо, то послы про се й говорити не будуть більше. Цар велів про се говорити не задля Хмельницького і його товаришів, а задля єдиної християнської віри.

Комісари на се знову стали застерігатись против інтервенції в релігійній справі. Король не мішається до справ царської держави—хоч би цар держав у себе віру лютерську і кальвинську і костели їм дозволяв будувати. Не буде до нього присилати послів з тим, щоб цар не дозволяв у своїй державі лютерських і кальвинських костелів. «А в своїй державі король захоче грецьку віру не для тих підданих-хлопів, а тому що в тій вірі багато сенаторів і шляхти, і присягу король складає що до тої благочестивої віри сенаторам і шляхті, а не хлопам. Богато про се нема що говорити—тій згоді з козаками не статись і не бути. А все що в тій козацькій справі¹⁾ послы говорили, нехай дадуть на письмі: поки того на письмі не дадуть, пани-рада також не вчиняє писаної відповіді, і будуть їх уважати не за посередників, а за заступників або печальників²⁾—а печальникам їм, царським послам, за таких королівських зрадників бути не годиться, знаючи про вічну згоду між обома монархами. Бо в тих пактах виразно написано: «хто королеві недруг, той і цареві недруг».

Послы на се відказали, що вони прийшли не печальниками, а для посередництва між королем і його підданими, з гетьманом війська Запорізького, щоб привести до згоди і замирення. Називаючи їх печальниками, пани-рада їх безчестять. А коли у короля з Хмельницьким були переговори під Зборовим³⁾, пани-рада там із Хмельницьким договоритись не стидались: було їх в тих переговорах 17 чоловіка.

¹⁾ черкаскою дѣле.

²⁾ Печальник—той хто просить милосердя для третьої особи.

³⁾ под Зборовим на договорє.

Пани-рада відповіли, що ті сенатори, що були на переговорах під Зборовим, мирилися не з козаками: був в тих переговорах близький чоловік хана Сефер-газі ага, родом з визначного магометанського дому.

Потім вийшовши з-за столу вони говорили між собою в секреті і прийшовши до послів сказали: Те що вони говорили з приводу пропозиції послів: щоб король післав до Хмельницького свого гінця, а вони посилають свого дворянина,—чому сього не можна зробити, говорили вони від себе, а тепер донесуть се королеві, і яка буде в тім королівська воля, вони то їм дадуть знати на наступній конференції (отвітте) завтра, 9 серпня (425—433).

Четверта конференція дійсно відбулася другого дня, 9 серпня. Виславши з палати присутних дворян і стольників, канцлер Корицький подав до відома послів відповідь короля. Він приймає з любов'ю заходи царя, і хоч королеві не годилося би показувати Хмельницькому якого небудь милосердя—тут відповідь перерахувала всі вже звісні провини його: порушення договору Зборівського і Білоцерківського, погром під Батогом, досадну відповідь Зацьвіліховському і останні переговори з Туреччиною,—король все таки задля царя готов ще раз показати Хмельницькому милосердя.—

«Як королеві терпіти такі його великі досади і неправди—що його підданий самий низький чоловік, хлоп, й. кор. величеству пише, аби вволив його волю. Того ще ніколи в Короні Польській і в. кн. Литовському не бувало. А тепер він піддається турецькому султанові й просить помочи, а кримського хана кличе з усею Ордою, щоб зруйнувати Польщу і В. Князівство—саме й тепер у нього турецький посол, і він (Хмельницький) беззастанно має зносити з султаном; обіцяв йому, як той йому pomoже на Польщу і Литву, бути у нього в підданстві й прийняти бісурменську віру. Що ви, послы, радите, аби король його пожалував, вини пробачив і держав у підданстві за Зборівським договором, так він же, Хмельницький самий лютий бунтівник («вор») і королеві зрадник, не раз присягав на згоду і не дотримав—то такому бунтівникові як можна вірити? Зборівського договору вони й чути не хочуть: той договір за неправди Хмельницького шаблею скасовано. Але задля й. цар. вел. король покаже над ним милосердя і вини йому подарує—аби тільки він королеві вдарив чолом, булаву віддав, і гетьманом більше не був, і щоб козаки вдарили чолом, зброю зложили і були по давньому хлопами своїх панів та рілю орали. Реєстрових козаків має бути, як колись, 6000, і житимуть вони на Запоріжжю, як давніш жили; а в Києві і в інших городах по обох сторонах Дніпра знову вільно буде стояти війську коронному і литовському. А коли б Хмельницький того не додержав, аби цар поміг на нього своїм військом» (231—8).

Послы лишили без відповіді ці похвалки і як попереднього дня перевели справу знову на релігійний ґрунт, обмінений канцлером. Хмельницький відкликався до царя в ім'я інтересів православної віри, він настоює на Зборівським трактаті з огляду на його пункти в справі православної віри. Хмельницький і військо «хочуть бути в підданстві у короля за Зборівським договором—як учинили з ним договір про благочестиву християнську віру під Зборовим: щоб вивести унію в Короні і в. кн. Литовським, аби її не було, а була по давньому благочестива християнська віра, згідно з привілеями попередніх королів, як була від початків, і щоб не було її ніякого утиску—щоб король велів той Зборівський договір потвердити». Задля сього і цар післав посередничати—щоб не допустити переходу козаків під владу султана і

хана, «аби не прийшло до того що Хмельницький разом з султаном і ханом став би пустошити королівські землі. Для того королеві треба прийняти його назад на Зборівських умовах, у всіх вільностях» (238—240).

Комісари поітересувались, коли саме «наш зрадник Хмельницький» прислав а тим своїх послів. Посли відповіли, що було се в лютім 1653 р. Тоді комісари вернулись знову до своїх доводів, що Хмельницький короля «оббріхав» (оболгал не дблом); ніби то він нищить православну віру і силоміць нахляє до унії. А поведінку його характеризує се, що просивши в лютім царського посередництва, він після повороту своїх послів з Москви вислав своїх людей до турецького султана: проситися до нього в підданство і доходити від нього військової помочи на королівські землі. Саме вчора ¹⁾ прийшла реляція з Стамбула про козацьке посольство, що прибуло туди 12 березня, аби прохати помочи на Польщу. Комісари зачитали сю реляцію, але послі не надали їй особливого значіння. Погодились, що з боку Хмельницького се не було гарно, коли одночасно просячи царського посередництва він звертався також і до султана—але коли се діло взяти під розвагу, то можливо й таке, що Хмельницький се зробив не сподіваючись пробачення від короля: тому що він зібрав велике військо, коче його воювати, а в підданство прийняти не годиться. І кінець кінцем се й тепер не ясно, чи король «приймає в любов» посередництво царя і його пропозицію замирення на зборівських умовах—щоб не допустити козаків до підданства султанові і нової руїни королівських земель²⁾. Комісари повторили на се стару відповідь, що царську інтервенцію король «приймає в власну любов»,—тільки як договоритися з Хмельницьким, коли він піддається султанові і під сю хвилю мав у себе його послів? про Зборівський же договір король і пани-рада ні чути не хочуть! Тоді послі вставши з-за столу поговорили між собою і руба поставили вчорашнє питання: Що ж король каже на їх пропозицію: післати до Хмельницького одного дворянина від короля, а другого від послів, щоб положити край усебиці? На яких умовах міг би король прийняти Хмельницького? поставили пани-ради сі питання королеві, і яка була його відповідь?

Комісари переказали відповідь короля ³⁾: Не тільки королеві, але й послам, будучи у короля, не годиться посилати до Хмельницького—такого зрадника, кривоприсяжця-хлопа! се було б великою звагою королеві. Кожному може прийти на гадку, що король просить згоди у того зрадника свого, боїться його,—і тому висловив бажання, щоб від себе післати когось намовляти його на замирення. Воля короля така: Для того щоб Хмельницький був по давньому в підданстві у короля, треба щоб цар післав від себе до Хмельницького (пораду до замирення з королем), і проєкт договорних статей. Хмельницький апробувавши сі статті, мав би їх післати назад цареві, а цар—королеві⁴⁾. Хмельницький же від себе мав би прислати послів

¹⁾ Хочу подати її в додатках. В реляції канцлерові 11 серпня сказано, що сю реляцію Ракоцієві король отримав «минулого четверга», себто 7 серпня.

²⁾ л. 252, тут у звідомленню не все в порядку, щось упущене, але зміст ясний.

³⁾ «Кор. вел. велѣл вам, великим послам, сказать»... Відзначаю сю фразу, протоколу тому що потім комісари обернули справу так, ніби то вони се від себе говорили. Не знати, хто розминувся з правдою.

⁴⁾ Сей пункт виложений досить неясно в московськїм звідомленні,—я стараюсь зрозуміти його можливо докладно.

до короля, прохаючи милосердя, і подаючи свої статті (умови); тоді король вибере з них те на що можна буде згодитись, а чого не можна—в тім відмовить. Тепер же, не договорившись з Хмельницьким що до умов замирення і не маючи від нього відомостей про його бажання, не можна й договорюватися про згоду (з. 257).

Се було доволі незручне обминання цілком ясного і виразного домагання Хмельницького—відновлення Зборівського трактату, і послы не залишили справити польську сторону з її обхідних стежок до сього постулату.—Як Хмельницький прислав до царя, просячи його посередництва, він заявив, що має бути прийнятий назад в підданство королівське за Зборівським договором, так щоб Зборівський договір був додержаний у всім. Перша ж і найголовніша справа—щоб грецьку віру не тіснили, і унія була звищена, і договірні статті про козацькі вільности щоб були potwierжені. З того Зборівського договору Хмельницький нічого не хоче поступити—про сі умови вони, послы, перед тим говорили, і тепер знову повторюють.

«Пани-рада говорили дуже сердито: Зборівського договору і на світі нема! У корол. величства з Хмельницьким ніякого договору не було. Був договір з кримським ханом, тому що хан прислав до короля, аби Хмельницького пожалував, прийняв у підданство; що в Зборівським договорі з ханом ухвалено для Хмельницького умови, на яких йому бути в підданстві у короля,—се король показав свою ласку Хмельницькому задля прохання хана¹⁾. А з таким зрадником і вікчемним («худим») чоловіком, хлопом, який може бути у королівського величства договір? Коли б кримський хан не упрохав короля за Хмельницького, то король би й не показав йому своєї ласки. І Хмельницький на тих договорних статтях, що ними його король налив за проханням хана, зложив присягу на те щоб бути йому в підданстві на всій королівській волі; але потім знову почав війну без усякої причини, прейшов з козацьким військом і з ханом під Берестечко, та побачивши у короля велике військо, вони злякались і утікли. Король тоді показав ласку: не велів їх бити, але Зборівський договір Хмельницький тим порушив, і король про той договір і чути не хоче». «Іде тепер на сього зрадника і кривоприсяжця з великим військом і всіх тих зрадників знищить до решт».

Послы стали опам'ятувати такий воєвничий запал: що королеві і Річипосполитій зовсім не приспорить добра, коли своїх підданих неють, міста поруйнують і зруйнують не чужу, а власну державу. Узнявши комісарів за слово, що під Зборівим король помигував Хмельницького задля прохання хана, вони печали доводити, що тим більше годилось би тепер йому показати ласку за проханням християнського монарха—царя, і виконати, згідно з присягою своєю, постаєвом Зборівського трактату про грецьку віру й увію (258—263).

Комісари звели дискусію на порушення польської границі в кампанії 1651 р. перепуском козацького війська через Брянщину²⁾, та на ставлення поїв з Москви. Послы

¹⁾ В московським перекладі все вишло многословно і невиразно: мова йшла очевидно про те, що Зборівський трактат з формального боку був «декларациєю ласки» короля до Хмельницького і Запорізького війська.

²⁾ «А ц. де в-ва с стороны учинена явная причина к нарушенью вѣчнаго докончанья: через ц. в-ва землю мимо Брянскъ неприятелей нашихъ измѣнниковъ Запорожскихъ казаковъ многихъ людей перепустили к. в-ва в сторону; и тѣ казаки многое разоренье починили, города поймали и людей многихъ побили. А в вѣчномъ докончанье написано: хто которому государю учинился недругомъ.

втягли знову справу прописок і ставили в приклад Полякам перського шаха, що прислав був до Москви головою одного свого хана, коли московський уряд поскаржився за його «непригожі» слова про царя. Комісари похвалили се і заявили, що король теж готов прислати до Москви винних у прописках—тільки щоб цар прислав наперед головою свого патріярха—за те що він видає благословенні грамоти пошам до країв королівських і тим розриває договір. Посли дуже образились таким оборотом. Престиж патріярха в тім часі стояв особливо високо, і послы закинули комісарам, що вони тим ведуть до розриву договору і війни, і загрозили, що цар з свого боку не ухилиться від війни. З сього виявилася мало интересна сварка, обопідні обвинувачення, і на тім зійшла конференція¹⁾.

и другому государю того недруга ни людьми на казною не сподаблявать и через свои государства не перепускать. I то де с стороны вел. государя вашего е. ц. в-ва к вел. государю нашему къ е. к. в-ву. какаѣ правда—явное то вѣчному докончанью нарушенье? И к. де в-во к вел. государю вашему е. ц. в-ву послал для иных дѣл и для того дѣла посланников своих. И которые-де Брянчани дворяня Василей Иванов сын Босого с товарищи и з стрельцами и иных чинов со многими людьми тѣх наших измѣнниковъ козаков через ц. в-ва землю пропускали и провожали. И посланники-де будучи у ц. в-ва а бояры и з шумными людьми, в отвѣте о томъ дѣле говорили, и про дворян, хто имяны тѣх козаков пропускал, и провожал,—объявляли; и тѣ-де люди при посланниках не ставлены и не допрашиваны; и посланникомъ к. в-ва на то дѣло отвѣту пристойного не дано, и на тѣх винных людей справедливости никакие не учинено. А по вѣчному докончанью тѣх людей за такое великое дѣло надобно казнить смертью, потому что то дѣло—учинено вѣчному докончанью большое нарушенье».

«И послы говорили: какъ у вел. государя нашего у е. ц. в-ва к. в-ва посланники будучи в отвѣте з бояры и з думными людьми о Брянскомъ дѣле говорили, а ц. в-ва бояромъ и думными людямъ, хто козаковъ через Брянской уѣздъ пропускали и провожали—на писмѣ не дали, и хто имяны—того не сказали. А вел. государь нашъ е. ц. в-во по писму к. в-ва послал про то дѣло сыскина-свого ц. в-ва окольничего князя Ивана Ивановича Ромодановского да дѣка Дмитрея Жеребилова. И по указу вел. государя нашего е. ц. в-ва окольничей князь Иван Ивановичъ и дѣкъ Дмитрей про тот черкаской ход сыскивали всякими сыски накрепко. И в сыску Брянчяна и Почепцы и Рословцы и иных городовъ дворяне и дети боярские и стрельцы и пушкарки и затинчики и посацкие люди и пашенные крестьяне многие люди казали: в прошломъ-де въ 159-мъ году в июне месяце шли из-за литовского рубежа Брянскимъ уѣздомъ литовские люди от города ото Брянска 40 верстъ. И какъ приезжали уѣздные люди в города в осаду, и брянской стольникъ и воевода князь Данило Степановичъ Великого-Гагин посылал к тѣм литовскимъ людямъ говорить дворян Михайла Семичова с товарищи 4 человекъ,—для чего они ц. в-ва землею Брянскимъ уѣздомъ идут насильством, мимо вѣчного докончанья? И тѣ-де дворяне съѣхали их к рословскому рубежу и имъ говорили, чтобъ они ц. в-ва землею не ходили и воротились. И они де их не послушали и ц. в-ва многих людей грабили, а провожатыхъ де и никакихъ ц. в-ва людей и Татар стольникъ и воевода Данило Степановичъ Гагин с ними не посылывал, и посылать было нѣкого,—ратныхъ людей во Брянску в то время з нимъ никого не было. А Татар во Брянску и в Брянскомъ уѣзде нѣтъ на одвоу человекъ и николи не бывало. Такъ ж и ц. в-ва люди к тѣмъ литовскимъ людямъ никто не приставали и за рубеж с ними не ходили»—л. 285—7 і 264 (перемішані картки).

¹⁾ л. 263—206 і 436—445.

На сім наступив антракт: кілька днів пройшло без «одвітів». Московські послы домогались, щоб їх відправили, коли нема охоти для їх посередництва,—але польська сторона не рishалась розривати переговори. Король очевидно радився над пропозицією посольства, і нарешті рishив відступити від попереднього негативного становища і прийняти московську пропозицію. На пятій конференції, визначеній на день 15 н. с. серпня, комісари заявили, що на попередніх «одвітах» в справі посилки до Хмельницького вони говорили від себе тільки, а тепер мають автентичну відповідь короля. Коли послы хочуть післати свого гінця до Хмельницького, король не має нічого против; але король, очевидно, свого гінця до нього не пошле (се промовчується), а пішле в тім часі свого гінця до царя—і щоб з тим королівським гінцем послы післали свого гінця.

Але тепер уже послы не прийняли сеї пропозиції і відріклись віє свого наміру.—Чи то наслідком тих прикостей, що їм наговорили Поляки попереднього засідання (вони могли здаватися їм уже достатнім приводом для розриву ди льоматичних відносин, і всі дальші чемности могли їм уявлятися зайвими). Чи тому, що відносини між Хмельницьким і королем могли їм здаватися занадто обгостреними, так що їх спроба посередництва з усякою ймовірністю була б безуспішною, і впадши б на рахунок Хмельницького, дала б привід королеві піднести претенсії до царя за змарновану кампанію і т. д.

«Послы, почувши, що Хмельницький іде з військом і великою кримською силою на короля війною, говорили навам-раді: «Пани-рада говорили їм, що Хмельницький почав війну не для віри, а для своєї користи, не хочючи бути в-підданстві у короля: і на посилку до нього не згодились—що не годиться їм від боку королівського посилати до королівського зрадника. А ще говорили, клянучись, що Хмельницький відступив від християнської віри, а прийняв бісурменську й хоче бути в підданстві у султана, і тепер держить у себе його чауша, і листа їм дали про те, що не тільки він сам, але й послы його «бісурменились» у Турків.—Тому послы відступили від посилки з огляду що Хмельницький прислав до царя бити чолом неправдою, віби то війську Запорізькому діятися неволя і гоненіє, а сам від віри відступив і побісурменився. А по друге—що він іде на короля, покликавши спільного християнського неприятеля, коли йому того чинити не годилось, поки царські послы не перекажуть його проханья королеві, і його самого не оновістять. Він повинен був чекати про те відомости, а не дочекавшись її і зібравши військо та покликавши до себе Кримців, він не тільки перед королем, але й перед царем став зрадником. Тому послам більше про нього говорити не годиться» (449—452).

Ся заява видимо збентежила Поляків. Вони поспішили заявити, що король зовсім не заінтересований посилкою до Хмельницького. Він дав згоду тільки з огляду на бажаннє послів, аби вони через свого післанця могли переконатися на місці в справедливости всього того, що говорили про Хмельницького комісари: про його відступництво, неправду і злі діла, і щоб Хмельницький більше до царя не звертався і не казав, що згода не дійшла через короля. Коли ж послы більше сею справою не інтересуються, нема чого їх довше затримувати: за два-три дні король їх відпустить, щоб не гаючись іти на хана і на свого зрадника (452—5).

Послы повторяли свою не-заінтересованість і небажаннє більше говорити на сю тему. Але тут Поляки затрiвожилися—як же буде з московськими претензіями за прописки, що їх цар хотів дарувати на випадок замирення з Хмельницьким? Не

правда ж, послы переконалися, бувши у Львові, що православній вірі не діється ніякої неволі, і побажання в сім напрямі сповняються, і на посилку до Хмельницького король дав згоду,—так що обіцяна царська «поступка» може бути сповнена, і виня за прописки будуть даровані?

Тут прийшла черга послів потішитися з своїх противників. Вони з ледяним спокоєм нагадали їм, що цар обіцяв дарувати вини за прописки в тім разі, коли король замириться з Хмельницьким на Зборівським трактаті, прийме його назад в підданство на всіх умовах цього договору, скасує унію і заспокоїть грецьку віру. Коли ж у тім відмовлено, то з якої річи цареві дарувати лихі діла против його чести? Нехай комісари перекажуть королеві, щоб він поступив з ними відповідно домаганням Пушкихиних—велів скарати на смерть без милосердя всіх виняих, згідно з конституцією 1637 р. А що до посилки до Хмельницького, то з чим же й посилати до нього, коли пани-рада відмовилися від Зборівського трактату і від скасування унії? (455—461).

Комісари почали повторати свою стару аргументацію, чому король не може відкрити Зборівського трактату і скасувати унію. Посилалася, в додатку до попереднього, на волю пани—що він може за скасування унії відлучити від церкви. А скінчили необережним запитанням, чи цар послухав би, якби хто небудь став від нього домагатися, щоб він скасував грецьку віру? Посли дуже обурилися на саму можливість такого припущення. «Таких річей не то що говорити, але й подумати страшно, і такими своїми словами пани-рада сварять царя з королем і порушують згоду». Адже вони, послы, пропонували скасувати не панешську віру, в котрій пробуває сам король, але ту, що тільки чинить сварки і облазнь між вірою грецькою. Уніяти від благочестивої віри відстали, а до римської віри не пристали, і від них королівській державі тільки чиниться смута, усобици і державі спустошення. І послы не говорили в тім нічого нового: в Зборівським трактаті се було виразно написано, і вони говорили тільки про його виконання (461—6).

Коли комісари повторили, що се справа неможлива, і діло віри взагалі «земському никакому ділу не подлежає»,—послы зажадали аудієнції у короля, щоб перед ним безпосередне заявити царську пропозицію. Але комісари рішучо того відмовили—що послы минаючи сенаторів не можуть ніяких переговорів вести безпосередне з королем, і запропонували говорити в інших справах. З московської сторони справа прописок—з польської сторони вони поставили справу перепущення через царські землі під Рославль «зрадників Запорізьких козаків», ставлення попів московським патріярхом до королівських земель, і—прописки в листах пограничних московських воевод. Король пропонує обдніти обосторонні претенсії і більше не споминати, а підтримувати з обох сторін братську приязнь і любов.

Послы відтіали, що по тім як пани-рада відмовили їм в справах їм доручених, то вони просять відправити, а свої претенсії Поляки нехай напишуть «в ответное письмо» і з свого боку подади на письмі спис «обидним делам». На тім властиві переговори скінчилися, але виходячи з «ответной палати», московські послы зробили демонстрацію протесту. «Говорили панам-радї з великим шумом і в вичетом», «вчичисляли всі їх неправди перед усіми людьми і говорили, що цар в сих справах більше терпіти не буде, а писатиме про них до всіх доохрестних держав і за честь свого батька і за свою стоятиме, а послів не посилатиме більше. Він задля православної віри готов був пробачити виняим в прописках, але король і пани-рада се собі злетковажили;

і цар тепер стоятиме за православну віру скільки йому Бог допоможе». Се все послаи «говорили на всі люде», йдучи з палати до карети, і так накричалися і нахвилювалися, що один з них, окольничий Хитрово, від того захворів (466—79).

Невважаючи на се, другого дня обидві сторони, мов нічого й не було, приступили до закінчення дипломатичної процедури. Комісари поставили ще деякі дрібні справи (припинення тайної торгівлі, відновлення торгу «узорочним товарами» то що). Прощальну авдієнцію послам у короля визначено на другий день, 17 н. с. серпня. Послаи домагались, щоб їх запрошено за королівський стіл, комісари вимовлялись від сього похідним часом.

Другого дня дійсно відбулась прощальна авдієнція. Король передав цареві грамоту—чисто етикетального змісту. Конкретну відповідь на посольські пропозиції мало дати «отвѣтное письмо». Замість обіду у короля послам післано їжу і напитки від королівського столу до дому і сенатори мали їх гостити. Були то сендомирський каштелян Вітовський і Обухович, що були в Москві в 1651 році. Напочатку виїшов маленький інцидент—кому має бути присвячений перший тост? Поляки настоювали, що перш треба пити за здоровле короля, а послаи перше випили за царське здоровле. Але далі пішло гладко, послаи заявили, що з королівського почастунку задоволені (подано було, як означає звітження, рибної страви—бо була Спасівка—в дві переміни «блюд з 70», а потім «сахарів і ріжних овочей блюд з 40»), «і в усім був достаток». Після почастунку відбулася в окремій кімнаті політична розмова. Вітовський и Обухович розпитували послів про причини громадження військових сил в Московським царстві. Спроваджуються з-за кордону військові інструктори (220 чоловіка за польськими відомостями); при границях в. кн. Литовського збираються «многие ратные люди», і йдуть такі вісти, що се пригтовляється війна з Польщею і в. кн. Литовським. Послаи заспокоювали, що цар хоче взагалі реформувати своє військо, формує полки на західній візирець. А хоч з королівської сторони в деяких справах і не вчявено исправленья згідно з вічною згодою, проте цар не порушатъ її не оповістивши наперед короля¹⁾. Се звучало скоріш як погроза, ніж заспокоєнне, але не знати, чи сенатори се відповідно відчули. Вони попробували ще завести мову про Хмельницького—яка то, мовляв, явна брехня, що він воює за віру: як його козаки сього року знищили Волоську землю, спустошили православні церкви, побили духовних: черців і попів, і знущались над ними без усякого поводу! Він воює не з а віру, а на віру. Нехай послаи се все дадуть знати цареві—може він схооче післати своє військо на Хмельницького за такі його неправди? Але послаи не схотіли розвивати сеї теми, і сказали, що все їм сказане про неправди Хмельницького вони перекажуть цареві. І на тім ся остаяя розмова скінчилася (519—525).

19 н. с. серпня привіз ксьондз Юдицкий, секретар королівський, королівську відповідь на поставлені послами питання. Послаи веліли її читати—чи там з усіх справах є відповідь, мовляв—інакше сеї грамоти не приймуть,—і знайшли два дефекти: по перше нічого не сказано про прописки в титулі допущені коронним хорунжим Конєпольським, друге—написано так начебто послаи в переговорах признали «несказану злості і воровства віроломця Хмельницького і всього війська Запорізького». Тим часом послаи нічого нашого про Хмельницького не говорили крім того, що їм було

¹⁾ «Только цар. величество с кор. величеством не сославыя о том вѣчного докончанья не нарушитъ»—л. 524.

від царя доручено; навпаки—«те що пани-рада говорили їм, послам, і в одвітнім письмі написали Хмельницького бісурменом—нібито він давно відступив від благочестивої віри—се не може бути правдою, бо перед відпуском послів післаний був від царя до Хмельницького стольник Яков Лихарев, і при тім Лихареві Хмельницький був у благочестивій вірі як і попереду». Тому послі не можуть прийняти одвітнього письма, і домагаються, щоб у нім було написано про Конєцпольского, і вичеркнено те що на послів «солгано и зат'яно чого не бывало» в справі Хмельницького. Але Юдицький сказав, що се неможливо, бо король вислухавши се одвітне письмо, виїхав з Львова до обозу, і сенатори пороз'їздилися. Переконавшись в справедливості сього дояснення послі більше не настоювали, «отвітное письмо» прийняли, і два дні пізніш 21 н. с. серпня виїхав зі Львова. День простояли під містом, чекаючи «пристава», і тут приходив до них якийсь «Греченин Андроник» з вістями: 22 н. с. король рушив в похід з-під Глинян, взявши з собою половину війська—має йти на Конєянтинів, а другу половину розділив на дві частини: одну пускає під Камінець, на сполученнє з угорськими і волоськими військами; другу на сполученнє з Радивилом для операцій на Київ; всього війська 30 тис., а ті що не поспіли до табору мають спішно йти за королем.

В дорозі, в Слонімі 7 н. с. вересня послі стріли царського гінця Вонифатєва, що їхав до них з додатковим дорученням; вони післали його до короля, з царською грамотою про нові прописки і погравичні обиди, а самі поїхали далі: 19 н. с. вересня були в Орші і відси післали цареві тимчасове звідомленнє: про шість «одвітів», які мали, і останню авдієнцію у короля, після котрої він другого дня, 18 н. с. серпня виїхав зі Львова. На кінець вересня прибули до Москви, з одвітними письмами, що мало служити за підставу для розриву з Польщею і війни з нею.

Сей важний документ маємо в польськїм проєкті-черновику і в офіційнім російськїм тексті дорученім послам. Російська мова його не дуже справна, і місцями тільки за помічю польського черновика можна зрозуміти, що хотіли сказати його укладачі. Черновик сей переховується в бібл. Чорторійських (рпк. 1110 с. 347 дл.) серед матеріялів пізніших польсько-московських переговорів. Офіційний текст, в копії, міститься в Делах Польського Двора старого посольського приказа, в звідомленнї посольства (л. 578). Хочу подати його в додатках в цілості, а тут коротко переказую його зміст (комбінуючи обидва тексти)—так як він підсумовує наведени вище переговори.

«Відповідь» писана від імені комісарів і складається з п'ятих нерівних частин, або «статей», як їх називає офіційний текст. Перша присвячена московським претензіям за прописки—которим комісари протиставляють польські жалі за нарушеннє границі, незаконні вчинки патріярха і т. д. Друга, найбільша, займається «черкаським ділом»; третя присвячена «новознайденим пропискам», четверта—пограничним «обидним делам», пята—торгівлі заповідними товарами. Для нас важна та друга «стаття», дійсно найважливіша в тодішній політиці. Тут переказується царська пропозиція, і подається відповідь: король вдячно приймає царську пропозицію як доказ братської любови, яка велить обом сторонам «шукать лучшого» в своїх відносинах. Подібну дбайливість король виявив і цареві, остерігаючи його через своїх послів—Празмовського, а потім Вітовського про ворожі заміри хана і Хмельницького протів Москви. Сим разом він з приємністю приймає заінтересованнє царя релігійними відносинами Річпосполитої: чи не діється насильства грецькій вірі. Але король се рішучо заперечує:

Руській вірі не діялось і діється ніякої кривди, і зовсім не через неї козаки почали своє повстання. Як раз попередній король, Володислав дуже дбав про заспокоєння грецької віри, війна ж почалась не через віру, «а з широкого своєвільства і хлопської злоти Хмельницького та його приятелів»—тому що згідно з договором з Турками їм заборонено нападати морем на турецькі землі, і збудовано на те Кодацьку фортецю.

Ся фортеця їх «як твердоустого і своєвільного кова на твердім мундштуку тримала», не дозволяючи ходити по здобич, без котрої вони жити не можуть, і се було причиною, що козаки повстали, використавши тодішню малочисленність польського війська, і злитавшись з ханом знищили се військо і зруйнували Кодак. А тоді—побачивши, що Річпосполита збрійтєся на них—почали бунтувати «споспільство» (в рос. чернь): притягати його до себе «претекстом віри» і одночасно—проситися під царську високу руку. Про се цар не повідомив своєчасно—обережно докоряють польські дипломати. «Коли б цар першою ж їх суцількою обізвався і заявив королеві те що заявив тепер через своїх великих послів, з огляду на таку високу інстанцію вел. государя легше було б з самого початку занобігти тому всьому і не пролилася б стільки християнської крові. Не попало б у поганські руки стільки людей тої самої грецької релігії, не потрапила б пани-шляхта таких широких і богатих маєностей, не понесла б Річпосполита такої великої шкоди, не пропало б стільки синів сеї отчизни, від котрих могла бути послуга всьому християнству против поганства».

«Коли бо віру було війна, чому ж козаки (чор.: сі несамовиті люде), не маючи страху божого перед очима, цілком як погане, не тільки костели, кляштори, міста, двори, села римо-католицькі, але й церкви, монастирі тої ж грецької релігії палили, плюндрували, олтарі безчестили, найсвятіший сакрамент топтали, чаші, хрести й інші річі церковні забирали, грабували, шляхту побивали, цілком не вважаючи на релігію, священників, ченців, попів убивали й мордували, а навіть—що й згадати страшно—тіла померших з гробів добували і з них знущались, обдирали, з образів Пречистої всякі богатства здирали й грабували? В самій тільки єпархії Львівській—не так дуже великій в порівнянню в широкими краями й. кор. вел. кількасот¹⁾ костелів і церков спалили і сплюндрували. Сам той зрадник Хмельницький приступивши з ордами під се місто Львів—на се місце де ми тепер сидимо й трактуємо, попавив передмістя, костели й церкви. І коли по кількатижневій облозі місто мусіло окупатися сумою в кількасот тисяч, і до того не тільки міщани, але й костели та церкви, не маючи грошей, мусіли прикладатись річима костельними та церковними, він своїми святотатськими руками віддав Татарам хрести, чаші костельні й церковні—не на оборону віри, але на зневагу річей Богові жертвованих і посвячених

«А не задовольнився сею злістю своєю, розохотившись на здобич, він своєвільно внав до землі Мунтянської—де й иншої віри нема крім грецької, і тут над понами й черцями чинив такі ж нелюдськості і убійства, як і в Польщі, забирав достатки церковні, так що господар мунтянський і теперішній новий волюський Стефан, хоч одної віри (з козаками), з'єдналися з семигородським князем Ракоцієм і хочуть разом з королівським військом нищити того неприятеля—іти туди де звелить їм король і де Хмельницького здібати можуть».

¹⁾ В чернетці було полишене місце на цифру, та видно не спромоглися на статистику

Хмельницький не тільки від короля відступив і присягу йому зламав—«він відступив від своєї прирочної віри і від самого Бога: він побісурменився, тому є нехвальні доводи і документи». На жаль однак по всіх попередніх балаканнях не-схотили автори і тут навести цих документів, і взагалі не постарались розгорнути свої ефектної теми, а натомість широко розроблюють мало переконуючий для московської сторони мотив невдячності Хмельницького супроти короля. Король йому дав гетьманський титул, клейноти, пробачив провини, а він королівських послів зневажав, Смярковского вбив, покликав на ново Татар по зборівським замирению, привів до Берестейської війни, по білоцерківським до Батозької. При тім відповідь спивається на вясненню того, що зборівська декларація не була трактатом короля ні з Хмельницьким, ні з козаками, а тільки актом королівського милосердя. Хан побачивши «злість хлопську, так горду шию (X-го) під ноги короля нахилив, що він мусів просити ласки й милосердя». «Не трактовано там з Хмельницьким, ані з військом Запорозьким, тільки хан, вважаючи дуже невідповідними, щоб піддані повставали против свого пана, і такий приклад не може бути милим усім монархам, вважився в то і причинився за ним». «З якою покорою і слізами він тоді у ніг його кор. велич. лежав!—але була те вовча покора, і сльози корокодиллові»,—Хмельницький зараз знову вернувся до своїх алик замірів. Побіжно і глухо згадується про те, як він і против царя підбивав Орду, аби мати чим їй заплатити, і знову широко висвітлюється негідна поведінка під Берестечком—як він «з ханом і всіми ордами соромно втік з поля і не оглянувся аж у Криму, кинувши в таборі козаків і дурне посільство, що його татарською силою примусив до реbelie». Під Ватогом він згушався як хотів над бранцями, «і що бідше—і ніколи не чуване—він викував їх у Татар уже з дороги і теранізував, на очах своїх велів убивати їх лютою смертю, особливо людей з визначніших фамілій, добре заслужених перед Річеюполитою». «А коли деякі конфіденти питали Татар, на що вони йому дозволяли такі люті вчинки, відповідали вони, що якби він бувши бісурмеником звязав себе присягою бісурменською, а не християнською, то ми б йому того не дозволяли; але що він будучи бісурменином зложив присягу християнську, то ми його не вважали кривоприсяжцем, і не борошили йому того; инакше на шаблях би його рознесли!»

«Як же тут вірити, що він воює за віру грецьку, коли він стільки людей свої релігії чисто віддав у різницю, дозволив Татарам тисячами їх брати та до Орди гнати. А звідти не кожний з них вернеться, бо не кожний на окуп здобудеться, а там не тільки віру забуде, але й від самого Бога відступить, особливо жінки, й діти що ще не мають повного розуму і в вірі добре не уїрунтувались. Стільки той несамовитий чоловік убив християнських людей римської й грецької віри, убив на душі і на тілі—і ще йому вірити, що він за віру воює! Нехай цар. вел. подумає, чи годен він пожалування й милосердя його цар. вел., і його високого посередництва («медіації»), з котрим (цар) посилає своїх високих послів?»

«На кого він (цар) більше повинен уважати—чи на свого брата, короля, що терпить такі безчестя від вора-зрадника, такі труди поносить, таке військо утрикує з нечислиними видатками Річиполитої,—чи на того зрадника, що зрадив своєму панові і Богові, і не за віру, а против віри воює, всю Європу піддати поганству обіцяє, і те саме може і цар. величеству вчинити як поганин і бісурменин, разом з гудьтями і поганями?»

Але з братерської любови, король готов прийняти від царя способи замирения—аби

лише вони були відповідні для гідности королівської. Та чи є така декларація Хмельницького, котрою він віддає свою справу в руки царя? які конкретні умови ставить? в якій формі благає милосердя? Жаданне зборівських пактів—річ недопустима: через пізніші повстання козаки втратили право на ласку, показану їм не тільки під Зборовим, але і під Білою Церквою. Коли ж цар уступає в інших точках Зборівської умови, а настоює на пункті релігії, то се опирається на непорозумінню: пани-рада готові се пояснити, хоч король і необов'язаний ні перед ким оправдуватися що до свого правління, як не мішається до правління царського. Король під Зборовим зовсім не обіцяв того, щоб у його державі лишилася Русь тільки та що не в унії—він полишив духовенству обох обрядів порозумітися в тій справі. Він обіцяв при своїм виборі кожного захищувати при його правах, і так мусить бути: що було при уніятах, мусить зістатися при них, і при не-уніятах так само. Але в тім його може контролювати тільки «варід шляхетський», котрому він присяг, а не якісь хлопи-повстанці, ані сторонні держави.

«Не присяг й. кор. вел. Жидам—як ви кажете, бо ними всі християнські народи помітують, і вільно й. кор. в-ву завсіди їх вигнати з своєї держави. Не присягав він тим, що не признають Бога в св. Трійці єдиного. Не присяг хлопам і простого стану людям, над котрими їх панове мають власть життя і смерті, згідно з законами Корони Польської і в. кн. Литовського. Але присягав народові шляхетському і тим що мають вільний голос до обирання панів і королів своїх. Тому що між обивателями грецької релігії є багато шляхти, урядників, сенаторів, що мають вільний голос на соймках і соймах, вони б не замовчали, коли б в релігії діялись якісь утиски. Але се не належить хлопам, і належати не може».

Сенатори і достойники Корони і в. кн. Литовського не можуть не дивуватись, що московські послы дозволяють собі досліджувати і контролювати закони Річпосполитої, і вишукувати на їх підставі якісь утиски грецької релігії. Але кінець кінцем вони і се покривають братською любов'ю обох монархів, і ставлять тільки питання, які ж засоби у царя до замирення? Коли Річпосполита здається на його посередництво і припинить кампанію, витративши стільки на збір війська, а Хмельницький кінець кінцем на замирення не пристане, або не дотримає слова самому цареві,—чи цар в такім разі обіцяє свою оружну поміч на приборканне сього віроломного неприятеля? Від відповіді на се питання послы ухилились, запропонували тільки післати свого дворянина до Хмельницького, разом з королівським післанцем, щоб його повідомити про переговори—але не дали ніякої асекурації що до дальшого. Супроти того король не може відступити від задуманого походу на Хмельницького, і посилати в таких обставинах гінця до Хмельницького хоча б і від послів тільки не дуже то зручно. Однак король дав на се свою згоду—аби цар мав змогу тим способом переконатися в нещирости і зрадливости Хмельницького, що просить царя бути посередником, а одночасно віддається під протекторат султана і складає йому підданську присягу. «Про се вам, вел. послам, показаний був лист з Стамбула і копія з нього дана, що не тільки сам Хмельницький, але й полковники—послы його побісурмевались, і присягли на підданство, з тим що все військо Запорізьке має бути в послушности цареві турецькому. І тепер Хмельницький має у себе послів турецьких, що приїхали відібрати послушенство від усього війська; але чернь помітила се й більше Хмельницькому не вірить, а удається до короля, щоб прийняв її в ласку й не дав їй упасти в неволю турецьку».

Про се все послы повинні донести цареві, щоб він не дав себе здурити «такому викрутному й строптивому неприятелю», і коли б Хмельницький тепер переступив присягу,—щоб цар поміг королеві його поконати і приборкати як спільного неприятеля, з усіма його спільниками.

«Ви, вел. послы, розглянувши вчинки того зрадника («вора») Хмельницького,— як він лукаво запевняв царя, нібито грецька віра терпить тісноту і прикрости в королівській державі, переконалися, що не за віру війна йде—бо той бунтівник не тільки римо-католицькі костели, але й грецького закону церкви й монастирі палить і руйнує, віддає посвячені Богові річи в руки поганам, християн в полон поганський і т. д. Зміркувавши все се, ви признали його не вартим царської ласки, і не хочете до нього посилати, ані в посередництво вкладатися, переконавшись, що се ворог і обманець не тільки перед королем, але й перед царем».—Се те місце, против якого протестували послы, прочитавши відповідь. А далі йдуть також неприємні слова про неможливість скасувати унію, і те беззвечне прирівнянне сього побажання до того, «якби вимагати, що б стародавня грецька віра була викорінена в державі царській»— що свого часу викликало такі гарячі протести послів на конференції.

Е Москві тимчасом виправляли до дому послів Хмельницького—Яцковича і Аврамовича. Вони були вислані по тім як Ладиженский привіз принципіальну згяду царя на прийняття козацького війська під московський протекторат; мали добитися негайної військової помочи, і очевидно як можна наставляли на московський уряд, допевняючись як найскоршої відправи з якимись конкретними наслідками. Але московські правителі, після доволі рішучої заяви, пісної в Ладиженским щоб затримати гетьмана від формального переходу в підданство Отоманської Порти, знову вернулися до політики вицикування, і не хотіли робити нічого рішучого до повороту великих послів. Правда, не маємо протокола переговорів в приказі, але авдієнція вступна і відправна, і царська грамота дана в відповідь на грамоту Хмельницького витримані в незвичайно здержливим тоні, і мабуть в устних переговорах московські дяки теж не розпускали язика¹⁾. Все робить таке вражіння, що московський уряд не хотів ніяким фактом порушити лінію високої діяльності супроти польського уряду, взяту перед остаточним розривом. Для заспокобня ж гетьмана і старшини рішено післати з козацькими послами кого небудь з близьких цареві людей—з щедрими дарунками і ласкавими словами, щоб можливо затушувати сю нову, неприємну для гетьмана проволоку. Визначено для сього царського свояка стольника Родіона Стрешнева і дяка Мартиньяна Бредихина; соболів для гетьмана і його двору призначено на загальну суму 2352 московські рублі—небувалу досі, більше ніж подвійну против дотеперішніх посилок, і вже 6 (16) вересня вложено царську грамоту

¹⁾ Акти посольства містяться в стовбці Малорос. приказу 5821/10: привезені послами листи від гетьмана і Виговського до царя і від гетьмана до воеводи Хилкова з 9 с. с. серпня (сей в оригіналі, інші в копіях), дві одписки Хилкова про приїзд послів до Путивля, запись про вступну авдієнцію у царя 29 серпня ст. ст., листування про видачу корму і жалування, відпускна авдієнція 9 с. с. вересня, царська грамота до гетьмана, післана з послами, з датою 7 вересня; листування про коней, підводи і т. и. а днів 9—10 вересня; все важніше видане в VIII т. Актів Ю.З.Р. с. 369—373.

про се посольство—в остаточній формі виготовлену другого дня. Вона дуже убога змістом, обмежується тільки вірчою формулою, і найбільш інтересне в ній те, що титул польського короля як зверхника Запорізького війська, вписаний в черновик старим порядком, при останній редакції счеркнено з поясненням, що від посольства Ладженського, себто від заяви про згоду на прийняття війська в московську протекцію королівської титулятури при титулі гетьмана вже не пишеться. —тільки «гетьманові війська Запорізького і всьому військові»¹⁾. Протягом кількох днів мабуть вичікували ще остаточних вістей від великих послів, і не дїждавшись вирядили се посольство 22 н. с. з доволі докладною інструкцією, що заховалася в посольських актах

Доручалось Стрешневу головним чином виправдати сю нову проволочку в виповненню українських домагань. Цар все ще не може прийняти гетьмана і військо під свою руку і післати їм своє військо, бо чекає остаточного вислїду посольства Рєпнина - Оболенського: нехай гетьман і військо ще трохи підждуть, до його повороту без якого небудь сумніву і «розмышленья», в повній невности доброго розв'язання справи. Однаково тепер час для походу недогідний, «настають болота та заморози», — нехай би гетьман почекав весни: до весни всі військові сили московські будуть готові, а тепер військові люди в ближніх городах зібралися, і в дальні города накази післані.

Одначе московські політики рахувалися з можливістю, по всім попереднім, що гетьман не так то легко прийме ці нові проволікання: казатиме, що у нього війна з Поляками, король і гетьмани польський та литовський на нього наступають, він з ними миритись не хоче і далі чекати не може і не буде—нарікатиме на московську політику і грозитиме розривом. На сей випадок послам рекомендувалося нашвидку написати про все до Москви, а в крайности, коли б вони довідалися, що становище дійсно критичне: у короля з козаками були бої,—послам давалося право на категоричну заяву, що цар велів прийняти гетьмана і все військо Запорізьке під свою руку «з городами і землями». Про се написати нашвидку до Москви, для відповідних розпоряджень, а з гетьманом обговорити в такім разі план спільної кампанії. Коли царське військо прийде їм в поміч, де йому поживу і фураж брати, і котрими городами їти? треба буде йому їти тими городами, що ближчі до литовської границі—і козацькі полковники щоб були теж тут, поблизу царського війська. Чи приязні відносини у війська з ханом, і чи можна їх сподіватись і надалі? чи не треба сподіватись порозуміння хана з Поляками і спільного походу на Московські землі і на козацьке військо в такім випадку як боронитися—про се докладно розпитати²⁾.

Але московських політиків очевидно далі непокоїла гадка про можливе незадоволення гетьмана і війська, з того що їм в такий гострий момент прислано знову тільки порожні компліменти й обідянки з додатком кількох соболів. Бо дійсно, в кілька днів по виїзді Стрешнева і Бредихина прилетів³⁾ Лаврін Капуста—оден з найближчих до гетьмана людей, висланий з ради, що відбулася після виїзду гетьмана з Чигрина (про неї нижче) з новими проханнями помочи, з огляду що кампанія почалась, і гро-

¹⁾ В Актах Ю.З.Р. т. VIII с. 372, т. X с. 22.

²⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 27—9.

³⁾ Висловлююсь так, бо порівнянне дат дійсно показує на дуже скору подорож: наради під Борком діялися в середині н. с. вересня, а 20 (30) вересня підписана царська грамота, що говорить про побут Капусти у Москві—Акты ЮЗР. X с. 35.

зять обернутися против самої Московської держави. На жаль, ми не маємо автентичних листів привезених Капустою, ані точного протоколу розмов з ним, тільки те що записано в постановках московського собору про українську справу: «Се тепер писав до царя запорізький гетьман В. Хмельницький і все військо Запорізьке з післанцем своїм Лаврином Капустою, що король з військом своїм іде на Україну, і вони—не хотючи видавати монастирів, і церков, і християн на муки видавати, просять Іх пожалувати—післати їм своє військо скоро. Коли ж великий государ і тепер Іх не пожалує—як то вони з плачем просять у нього милости,—а иновірці ті Іх поруйнують і підібють,—тоді поневолі чинитимуть Іх волю!»

«А запорізький післанець Л. Капуста говорив: наказував гетьман і велів просити, щоб государ велів прислати до Київа і до інших міст своїх воевод, а з ними військових людей, хочби з 3 тисячі—для тихже своїх воевод,—бо у гетьмана людей багато, а ще кримський хан має прийти з Ордою, а декотрі Татари вже прийшли—стоять під Білою Церквою. Прислав іще до обозу під Борком післанця свого султан турецький—запрохував його до себе в підданство, але гетьман відмовив, сподіваючись царської ласки. Коли ж государ його не пожалує і не прийме, він буде свідчитися перед Богом, що багато разів просив сеї ласки у государя, а той його не пожалував.

«А з королем у нього згоди не буде ніяк: будуть против нього стояти. І вісти прийшли, що в під'їздах козаки з Поляками уже двічі билися, і їм пощастило: багато Поляків зловили. А литовський гетьман Радивил говорив: коли їм не удасться з козаками нічого зробити (подоліти), вони зараз з ними замиряться і підуть війною на царську землю¹⁾».

Наскільки се все точно передає гетьманські інструкції, трудно сказати. Жадання присилки царських воевод з військом до Київа й інших міст викликає великий сумнів, і я скорше готов думати, що така формуліровка жадання військової помочи з'являлася наслідком «разговорів» Капусти з боярами в Москві. Але алярм—необхідність скорой посилки війська і патяк на можливість порозуміння гетьмана з султаном і обернення всеї кампанії в останнім рахунку на Московські землі, безсумнівно походили від гетьмана, і мусіли сильно стрівожити московських правителів, ще більше як погроза перед Яциною. Тому зараз по приїзді Капусти, 30 н. с. вересня Стрешневу і Бредихину вислано наздогін инший наказ: яко мога поспішати до гетьмана, і вже нічого не говорити, що в Москві чекають великих послів. Сказати, що послі приїхали вже на московську землю, до Вязьми, і їм послано наказ поспішати до Москви як тільки можна, в день і вночі, і як тільки вони прийдуть, буде післана нова інструкція послам (Стрешневу і Бредихину) і «милостивий указ» гетьманові й війську з Лаврином Капустою й товаришами. Се говорити в такім разі, коли ситуація не обгострилася—«коли у гетьмана з королем бою не буде». Коли ж бої почались, то цілком категорично заявити гетьманові, що цар велів прийняти Запорізьке військо під царську руку (с. 34).

Кілька день пізніш (3 н. с. жовтня) великі послі були вже в Москві, і заслухавши їх доповіді московські керманичи рішили остаточно оформити справу. Собор, що від кількох місяців був на поготові для санкціонування розриву з Польшею й прого-

¹⁾ Тамже 15—6.

лошення її війни, був скликаний знову для остаточного оформлення. Соборний акт, заготовлений ще в травні і тепер тільки в дечім доповнений і змінений епископ сей урочистий акт в такій формі (скорочую титул і зайві ампліфікації):

«Минулого року 1653¹⁾, з наказу вел. государя, говорилося на соборах про справи литовські й черкаські. А сього року, на день 1 октября, звелів вел. государь учинити собор в тій же литовській і черкаській справі, і бути на соборі вел. государеві Никонові патріархові, митрополитам, архієпископам і чорним (чернечим) властям, боярам, окольничим і думним людям, стольникам, стряпчим і дворянам московським, дякам, дворянам і дітям боярським виборним з міст, гостям (купцям), торговим і всякого чину людям. Велено їм представити давніші й теперішні неправди литовського короля і панів-рад, що діються з їх сторони в порушення вічної згоди, і не виправляються,—аби ті неправди були відомі людям Московської держави. Також (оповістити) про посольства запорізького гетьмана Б. Хмельницького, що (коваки) просяться в підданство під високу государеву руку. Нарешті—що король і пани-рада великим государевим послам задоволення не дали і відправили їх з вічим.

«Государ-цар перейшовши від празника Покрови, з соборної церкви, з хрестами, з'явився для собору в Граневитій палаті, і на той собор прибули: святіший Никон патріарх, митрополит крунецький Сильвестр, митрополит сербський Михайл і т. д. (включно до торгових й інших чинів людей і стрільців). Згідно з государевим наказом прочитано всім на голос про неправди Яна-Казимира короля польського і панів і про чолобитте в підданство государеві Б. Хмельницького і всього війська Запорізького».

Прочитане експозе було виготовлене для доповіді ще соборові 1651 р.²⁾ і перероблене сього року. Починалося пригадками, як було встановлено в вічнім договорі про титули: королеві Володиславу не вживати віяких титулів Московської держави³⁾ і всі листи до царя писати з тими титулами, які вживає цар Се було потверджено соймовою конституцією 1637 р., яка проголошувала проступки против царського титулу за державну зраду. Однак ще за Володислава почались порушення цих обіцянок і продовжувались потім за Яна-Казимира. Цар допомінався укарання винних через великих послів Пушкихих в 1650 р., потім через Прончищева й Алмаза Іванова, король прислав у сій справі Пенцадського і Уніховського, нарешті післав Рєппина-Оболенського з товаришами. Але король ніякого «исправленья» в тім не учинив, а пани-ради дозволили собі сю справу царської чести «назвати в одвігах малим ділом», сміятися з претензій послів і ніякої справедливості не учинили. Крім того король дозволив собі ріжні неприязні вчинки против Московської держави: складався з ханом на її руйну, перепустив через свої краї кримського посла до шведської королеви «для ссоры и войны», і в пограничних місцях з королівської сторони останніми часами стали діятися великі «задори», договір таким чином підпав порушенням з королівської сторони, тим часом як з царської додержується досі непорушно.

Се одна справа; друга — козацька:

¹⁾ Від першого ст. ст. вересня, за тодішнім московським численням, почався уже новий рік 1654.

²⁾ Див. вище с. 208—9.

³⁾ Нагадуємо, що Володислав був претендентом на московську корону, формально був вибраний на царство і при «вічнім договорі» зрікся цих претенсій.

«В минутих роках прислав багато разів до царя своїх післанців запорозький гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке, що пани-рада і вся Річпосполита повстали на православну віру грецьку і святі церкви і вчинили гоненіє велике. Їх, Запорізьких Черкасів, від православної віри, в котрій вони здавна живуть, стали відлучати і неволити до своєї римської віри; церкви позапечатували, а в інших завели унію, і всякі над ними насильства, й знущання, й злости чинили, таке що й над єретиками й Жидами не чинять. Вони ж, Черкаси, не хочючи позбутися православної віри і церкви знищеними бачити, по неволі, опинившись в такому лютім гоненію, покликали в поміч кримського хана з Ордою, почали за православну віру і святі церкви стояти. А у цар. величества просять змишування, щоб віц, жалуючи православної віри і церков божих і невинної християнської крови проливання, змилосердивсь і прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на гонителів віри Поляків—післав військо своє (в чорновику було: під Смоленськ, але се вичеркнено).

«А в минулому 1653 р. гетьман двічі прислав своїх посланників, що з королівської сторони договорів, на чім з Запорізькими Черкасами мирились, не виконано: церков, що в договорах написано з унії віддати, не віддано, а котрі, ~~не~~богато, й віддано,—назад на унію повернено. Війська коронні й литовські на них зібрано, щоб православну віру викоринити і церкви божі до решти знищити. Богато городів і міст зруйновано, і в них святі церкви обезцещено і поневірено. Православних християн духовних і світських багато невинно замучено ріжними лютими муками, і всяке лихе знущання чинилося, що й слухати жалісно¹⁾.

¹⁾ В першій начерку потім було: «И гетманъ де, видя ихъ неправду и не хотя церковей божних и православной християнской вѣры видеть в конечномъ разореніе за помощію божіею противъ тѣхъ неприятелей учалъ стоять, а крымской де ханъ помогать имъ хотѣлъ же; а миритца де они Черкасы с ними Поляки не хотят для того, что им ни в чемъ вѣрить нельзя, потому что они в правде своей николи не стоят: мирились с ними Черкасы двожды—сперва король и паны-рада под Зборовом, а вдругорядъ паны-рада под Бѣлою-Церковью, и крестъ целовали, что было имъ тѣ договоры держать крѣпко, а после тѣ договоры и нарушили. А разрешаетъ ихъ на то ихъ клятвопреступленіе для разоренія православные християнские вѣры и святыхъ божнихъ церковей папиримской, чтобъ православную християнскую вѣру до конца искоренить и учинить бы свою проклятую папешскую вѣру. И ныне у царского величества они, Запорожские Черкасы милости просят со многимъ слезнымъ челобитьемъ, чтобъ онъ великій государь православные християнские вѣры искоренить и святыхъ божнихъ церковей разорить гонителемъ ихъ и клятвопреступникомъ не дал, и над ними умилосердился, велѣлъ гетмана Богдана Хмельницкого і все войско Запорожское принять под свою государеву высокую руку, и учинилъ бы имъ на тѣхъ благочестивые християнские вѣры и святыхъ божнихъ церковей гонителей на Поляковъ помощію своими государевыми ратными людьми; а они де, Черкасы всѣ въ его государскомъ повелѣніе быти ради, и за здоровіе его царского величества противъ всякого его государева неприятеля стояти и умирати готовы. А к нимъ де Черкасомъ писали и присылали многіжды турской салтанъ и крымской ханъ призывая к себѣ в подданство и на московское государство войною в соединеніе; и они де православные християне, помня Бога и святую православную християнскую вѣру и царского величества к себѣ премногую милость, в томъ во всемъ имъ отказывают и мимо великого государя християнского к бусурманомъ в подданство итти не хотят. А будетъ государь их не пожалует, под свою государеву высокую руку принять не изволит.—и имъ

«Тому вони, Запорізькі Черкаси просять із саїзами, щоб вел. государ не дав сим гонителям і клятвопреступникам знищити православну віру і церкви божі зруйнувати, а змилосердився й велів гетьмана В. Хмельницького і все військо Запорізьке прийняти під свою високу руку. А колиб прийняти їх не схотів, то нехай би за-для православної віри і святих церков за них обстав і велів їх помирити (з католиками) через своїх великих послів—аби вони того замирення були певні. Самі ж вони з Поляками миритись ніяк не хочуть—бо Поляки в правді нестоять».

«Отже за сим проханням, а за указом царським, великим послам кн. Репнину-Оболенському з товаришами велено було говорити королеві і панам-раді про се замирення і посередництво, і вони в одвітах говорили панам-раді, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю—з Черкасами помирились, православної віри не гонили, церков не відбирали і ніякої неволі їм не чинили, а постановили згоду на Зборівським договорі, а котрі церкви були повернені на унію, щоб віддали назад. Коли вони то вчинять, то цар задля православної віри королеві, братові своєму, таку поступку вчинить: всім людям, що провинилися в прописках титулу, вини їм пробачить».

«Але король і пани-рада не поставились до того поважно, від замирення з Черкасами відмовились, і при самих же великих послах пішли на них війною, щоб віру православну викоринити і церкви божі поруйнувати. Бо торік, як був сойм у них у Берестю, то на соймі таки так просто й ухвалено: побити православних християн, які живуть в Короні Польській і в кн. Литовським, а церкви зруйнувати, щоб грецька віра зникла. Отже вел. послы бачучи їх таке велике завзяте, виговорювали се їм, з великими вичетом і в палаті і йдучи до карети, в голос перед усіма людьми. що вел. государ для православної віри, хочачи їх усобицю заспокоїти, хотів був дарувати провини тим людям, що заслужили були смерть за царську честь. Але ж коли король і пани-рада за ніщо се взяли, то вел. государ такого їх злого безчестя і таких великих проступків против вічного договору більше терпіти не буде. Послів і послаників в тих справах більше не присилатиме, а звелить про ті їх неправди і порушення вічного договору писати до всіх сусідніх держав, до великих государів християнських і бісурменських, і за православну віру, за святі божі церкви і за свою честь стоятиме, скільки йому милосердний Бог pomoже. Але пани-рада таки ні трохи не схаменулись і на згоду не пішли, ні в чім не поправили справи і в усім відмовили і тих великих царських послів з нічим відправили».

«Тим часом як Яна-Казимира короля обирали на королівство і він присягав на коронації, в присязі його між иншим було написано, що йому поріжнених у християнській вірі (дисидентів) охороняти і ні самому їх не тиснути ані иншим не дозволяти. Коли ж він тої присязи не дотримає, то він своїх підданих чинить свобідними від вірности і послушенства, а розрїшення від сеї присязи ні у кого не буде просити, ані його прийме».

поневоле йти к турецькому или к крымскому. И только для православные христианские вѣры и святыхъ божнихъ церквей государь Запорожскихъ Черкас под свою высокую руку принять не изволит, а они не истерпят от Поляков гоненья поддадутца к турецькому солтану или к крымскому хану в подданство,— і в то время у нихъ, Черкас православная христианская вѣра до конца искоренитца и святые божіи церкви будутъ в разоренье и от нихъ московскому государству чають всякого дурна».— Пол. спр. 1653 ст. 6 л. 25—9.—в новім тексті замінено тим що подано в тексті.

«Тепер же писав гетьман В. Хмельницький і все військо Запорізьке з посланцем своїм Л. Капуствою»—наступає наведене вище оповідання про посольство Капусти і привезені ним вісті, і сим закінчується дане соборові експозе.—

«Вислухавши бояре постановили: за честь покійного царя Михайла Федоровича і сина його Олексія Михайловича стояти, і проти польського короля війну вести. А терпіти того більше не можна, тому що довгі літа в королівських грамотах і в пограничнім листуванню їх титули писалися з великими помилками, а королівські піддани перед послами не тільки того не виправили, але називали се діло—царську честь—малим ділом, сміялись і за ніщо мали, послів відправили без задоволення, і тим вічну умову порушили.

«Про гетьмана ж В. Хмельницького і все військо Запорізьке бояре і думні люди постановили, щоб вел. государ зволив їх з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих божих церков. Тому що пани-рада і вся Річпосполита повстали на православну віру і святі церкви, хочуть їх винищити, і гетьман В. Хмельницький і все військо Запорізьке прислалі нераз просити, щоб вел. государ не дав їх гонителям і клятвопреступникам винищити православну віру і зруйнувати святі церкви: щоб над ними змилосердився і велів їх прийняти під свою високу руку,—а як не схоче їх прийняти, нехай за них заступиться і помирить їх через своїх великих послів, щоб вони були певні того замирення. За царським указом і їх проханням великі послі говорили в одвітах панам-радї (наступає повторення сказаного в експозе), але король Ян-Казимир і пани-рада се мали за ніщо, і від замирення з Черкасами відмовились.

«І тому також їх треба прийняти, що в присязі короля Яна-Казимира було написано, що він в справах віри має боронити і захищати, а ні сам ніяким чином не тиснути ні комусь того дозволяти, коли ж він тої присязи не дотримує, то чинить своїх підданих свобідними від усякої вірності і послужности. Ян-Казимир тої присязи не дотримав, на православну віру повстав, багато церков поруйнував, а в інших унію завів. Тому воля стали вільними людьми, згідно з королівською присягою, і щоб не допустити їх в підданство турецькому султанові або кримському ханові, за тим усім (бояре і думні люди) ухвалили: гетьмана В. Хмельницького і все військо Запорізьке з городами і землями прийняти.

«А стольників, стряпчих, дворян московських, дяків, жильців, дворян і дітей боярських з городів, стрілецьких голів й гостей, гостинні й суконні сотні, чорних сотень і дворцових слобід тяглих людей і стрільців в порядку чинів питаю зокрема про царську честь і прийманне гетьмана В. Хмельницького і всього війська Запорізького. І вони говорили те саме, що за честь покійного царя і його сина царя Олексія Михайловича треба стояти і против литовського короля війну вести. Вони, служебні люди, за царську честь будуть битися з литовським королем не жалуючи голів своїх і смерти готові за царську честь. Торгові ж люди всякого чину готові спомогати і головами наложити за царську честь. А гетьмана В. Хмельницького нехай би вел. государ задля православної віри і святих церков пожалував і за їх проханням велів їх прийняти під свою руку»¹⁾.

¹⁾ Чорновик в Польських Справах св. № 5 з помітою, що 20 лютого 1654 р. «се письмо було списано» і подано цареві. Друковано в деякими скороченнями в Собр. Госуд. Грамот и Договоров т. III 1822, ч. 157, також у Полном Собра-

Формула «велѣл их привать под свою государеву высокую руку» означала переведення оформлення: приведення до присяги цареві гетьмана і війська¹⁾ і надання їм інвеститури від московського царя замість тої що гетьман і військо мали досі від польського короля (і від турецького султана останніми часами!). Для сього ж зараз після переведення сеї соборної церемонії мало їхати на Україну велике посольство «для государева и земскаго великаго дела»²⁾. Організовано сю «запорізьку посилку»³⁾ дуже швидко, як на повільну московську бюрократичну практику. В день собору, 11 жовтня цар дав наказ вислати се посольство. 14 жовтня дано відпускну авдієнцію «черкаским посланникам»—очевидно Л. Капусті з товаришами: об'явлено їм государеве жалування—що цар велів прийняти гетьмана і військо Запорізьке і посилав їх прийняти Бутурлина з товаришами. А вже 19 н. с. жовтня посли з усім двором: ближній боярин Василь Бутурлин, для сеї okazji найменований «намісником тверським», Іван Олферьев, «намісник муромський», пожалований для сеї місії з стольників в околничі, думний дяк Ларіон Лопухин, 9 стольників, 3 стряпчі, 7 дворян, 11 піддочих і стрілецький голова Артамон Матвеев з двома сотнями стрільців—прощалися з государем в церкві св. Апостолів, і того ж дня вврушили з Москви до Путяеля⁴⁾. Грамоту гетьманові й секретний наказ післано вже навздогін другого дня, а інвеституру: булаву, знамя, «ферезю» (кафтан) і «горлатну шапку» (доволі характеристичне сполучення клейнотів польської практики і турецької інвеститури) вислано ще пізніше⁵⁾. На превеликий жаль секретного наказу даного послам не маємо: в «статейному списку» (посольським звідомленню) загально згадується, що посли мають говорити гетьманові мову і у всім поступати згідно з «государевим наказом», і наведено тільки чисто формальні директиви: збирати вісти й відправляти до Москви, а приїхавши до гетьманської резиденції закликати гетьмана, щоб прийшов до них у двір, а коли б він не схотів іти до них—зійтися на нейтральнім ґрунті в церкві, і т. д. Може бути одначе, з огляду на те, що посилалися «думні люди» високих рангів, і між ними такий першорядний дипломат, як дяк Лопухин, детального наказу і не було дано. Завданням було—привести до присяги гетьмана, військо, духовенство і городи, а в подробицях, можливо, все полишалось розсудові послів—людей занадто добре обізнаних з завданнями московської політики й її тактикою щоб їх ще вчити—вони мали поступати в залежності від конкретних обставин.

нии Законов і повміше в Актах Ю. З. Р. X. ч. 2. Підставою для цього тексту служила виправка проєкту резолюції, виготовлено для собору в травні.

¹⁾ «Указалъ государь ѣхать примать гетмана Б. Хм. и полковниковъ и писаря и все войско Запорожское и привестъ въ вѣрѣ, также и въ Кіевѣ и въ иныхъ городахъ, которыми городами Б. Хм. и все войско Запорожское владѣеть, мѣщанъ и всакихъ жилицкихъ людей къ томуъкъ привести къ вѣрѣ: боярину В. В. Бутурлину» і т. д.—Дворц. Разряды III с. 372.

²⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 142.

³⁾ Тамже с. 139.

⁴⁾ Дворц. Разряды III с. 372—4.

⁵⁾ В актах Малоросійського приказу заховалася серед пізніших паперів (1669 року, стовб. 5823/12) така довідка, як споряжались сі інвеститури одяги для гетьмана: «В прошлом во 162 году запорожскому гетману Б. Хмельницкому адѣлана ферезѣя под бархатом золотнымъ турскимъ на соболахъ в 319 рублевъ в 18 алтын, в полъ 5 ден., опричъ аламов. А оламы снесены от великого государя с верху».

«Шапка горлатная лисья в 32 рубли в 20 алтын».

В тиждень пізніш визначено воевод у Київ: боярина кн. Федора Кураківа і боярина ж кн. Федора Волконського, і приступлено до комплектування війська для київської залоги. А послам дано наказ: зараз після приведення гетьмана до присяги—«другого дня чи як доведеться, вважючи на тамошні справи» сказати гетьманові, щоб він вислав до Києва одного або двох полковників з військом, доки туди придуть царські воеводи з військом. Тому що під сю хвилю в Києві ніякого війська нема,—аби туди не прийшло несподівано литовське військо і не наробило якої шкоди¹⁾.

Можливо, що се стояло в звязку з вістями привезеними великими послами зі Львова, що король виправляє частину свого війська на Київ, для снідних операцій з литовським військом. В кожнім разі сими розпорядженнями—властиво першими конкретними розпорядженнями що до оборони України від Польщі, московський уряд фактично вступав на дорогу воєнної інтервенції в боротьбі українського козацтва з Польщею.

А 2 в. с. листопада сталося і офіційне проголошення війни з Польщею—поки що для внутрішньої аудиторії: в неділю, цар об'явив в Успенській катедрі, що положивши надію на Бога, Богородицю і московських святих, і порадившись з патріярхом і всім освященим собором, з боярами, окольничими і думними людьми, він постановив іти на свого недруга на польського короля. Воеводи і всі воєнні люде повинні бути в сім поході «без місць» (не рахуватися з своїми генеальогіями), і се має бути записане в Розрядній книзі²⁾.

Ще перед тим проголошена була мобілізація війська на литовській границі (від Новгород і Пскова), а тепер вислано по городах стольників і дворян «для смотру дворянського»³⁾ для ухваленого походу.

Король не схотів московського посередництва, не хотів нових трактатів, б горів бажанням сим разом власною рукою розправитися з бунтівниками. Хотів на решті зробити те, чого не дозволила йому зробити шляхетська фронда під Берестечком: пройти до Києва, розложити військо за Дніпром і безповоротно продиктувати козацтву свою волю.

Правда, коронне військо, зібране під Глинянами, було страшенно слабе: зголодніле, схороване, а при тім не заплачене, то значить цілком непевне і для дальшого походу не здатне. Його заспокоєно на кілька тижнів «асекुरацією» виплати, що в дійсности не мала ніяких шансів бути здійсненою, і фактично лише на тих кілька тижнів можна було рахувати на се військо. Але король сподівався панських контингентів, шляхецьких чи лаянових новітових полків, а головню покладався на нових союзників: Ракоція і обох господарів—Матвія і Стефана, що упоравшись з Тимошем мали прислати свої війська на старого Хмельницького: їх рахували на тридцять тисяч. Тим часом же маркуючи похід—з двадцятих чисел серпня, король фактично тільки пересував своє військо, шукаючи легших для прогонування війська місць і вичікуючи підмог, та алярмуючи всіх кого було можна. Рушивши з-під Глиная він писав до одного з біскупів-сенаторів про грізне становище й крайню потребу помощи:

¹⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 147.

²⁾ Дворц. разряды III с. 377—8.

³⁾ Тамже с. 373 і 380.

«Ідучи за радою вашою—хоч були й інші поради, що більше нам бажали повороту, віж дальшої дороги,—рушили ми з-під Глинян тому три дні (22 серпня). Якби скорше був дав Віг сю можливість, певно не пустили б ми даремно стільки дорогого часу. Але та нещаслива комісія що довше нас займала, то до більшої шкоди Річпосполиту приводила, так що і від найсильнішої битви вона не понесла б більшої шкоди: одні повимірали від різних хороб, стоячи на місці тих кілька тижнів, інші не давши знати пороз'їздилися, декотрі—не можучи дочекатися заплати, вивідали службу і звийзули хоругви—так що з тридцяти й кількох тисяч війська, які ми застали приїхавши під Глиняни,—тепер знайшлося тільки 16 тисяч (здатних) до бою. Зрозумівши таку нашу слабкість і переконавшись, що даремне було б сподіватися підмоги від воеводств, бо мало що ухваливши на другі чекають,—не лишалось нам нішого як тільки з тою горсткою людей заглиблюватися против неприятеля і сподіватись не раз уже дізнаних пригод: тяжкої облоги де небудь, а то—не дай Боже—й батозького погрому. Або—не хотівши губити того остатку війська—подумати про таке місце, де можна б було його заховати до кращого часу. По добрім роздумуванню рішилися ми пуститися під Галич, знаючи, як колись Замоїський, чуючи себе нерівним турецькій і татарській силі, вибрав те місце для безпечного пробутку. Во і на живність край легким може бути, і неприятелеві приступ трудніший. А користаючи з приязни Ракочія і господарів, ми наблизившись до Дністра тим легше могли б в'єднатися з ними. Та частина козаків що в Волощині якби схотіла прийти до нас, ми б їх повели на наші фортеці; а якби їм—як ми того сподіваємось—нога підвинулась, нам легше буде звідти рушитись і чинити те що час і okazія принесе—чи самим тільки, чи з сусідською поміччю»¹⁾.

З звідомлення Доні довідуємось, що се дійсно було вислідом наради сенаторів скликаної королем того дня, «в 4-х милях від Глинян», з приводу одержаних з Волощини листів від воеводи Стефана і від Кондрацкого, що повідомляли короля про прихід Тимоша під Сучаву і прохали помогти їм скорше його зліквідувати, поки цілі всі сучавські «реманенти»,—або хоч присунутися з своїм військом під волоську границю для доброго вражіння. Сей плян викликав сильну опозицію. Вказували на небезпеку, що загнавшись на границі Волощини військо відкриє дорогу неприятелеві в середину Річпосполитої, і коли не козаки то Татари можуть прорватися до Львова, до Люблїна, Варшави, Кракова і наробити спустошення. Настоювали на тїм, щоб іти на Зборів проти Хмельницького, лишивши новому господареві сучавську історію—досить що туди післано б тис. війська, се треба йому витолкувати. Але волоський проект знаходив своїх оборонців, які радили полишити військо в галицьких укріпленнях, і пуститися кінним рейдом на Волощину—доказуючи, що знищення Тимошевого війська задало б страшний удар Козаччині, міцно привязало б до короля воеводу Стефана і його союзників, і т. д.

В результаті король висловився за похід під Галич, і Галич прийнято за ближчу мету маршу. Але пляни походу на козаків і після сеї ухвали далі боролися з маршрутом на полудне і брали перевагу в залежності від тривожних вістей про те що Хмельницький рушив, наближається, іде на виручку сина, шле Татарську Орду і т. д. В звязку з сим звернено військо під Бучач, а далі взято напрям на Камінець. Так напр. в «новинах з обозу» 28 серпня читаємо, що на раді ухвалено з-під Галича післати

¹⁾ Лист з 24 серпня в Теках Нарушевича 147 с. 249.

комоялика на виручку під Сучаву, тим часом як король поволі піде за ним з пішим військом і арматюю. А другого дня вже говорилося, що Хмельницький з великою козацькою силою і з Татарами йде під Камінець і тому треба собі йти теж на Камінець¹⁾, і т. д.

В депешах Доні є досить докладне звідомлення про параду що відбулася недалеко Галича²⁾. Приводом були нові листи від Стефана і воеводи, що повідомляючи про перші бої з Тимошем («6 тис. козаків і коло 700 Татар») — благали присилки більшого війська, артилерії, гранат, і повторяли свої гадки про напрям королівського походу. З приводу сього декотрі сенатори висловилися за марш на Волощину, щоб здобути сучавські скарби і заплатити ними військо, з огляду що обіцяний шеститижневий термін розплати вже кінчився, а платити не було чим, і військо могло розійтись — а сучавський скарб чи треба буде чи не треба віддавати». Але против походу на Волощину інші сильно повстали, і годилися тільки на кесилку нового війська під Сучаву — се мовляв Порта мабуть знесе, коли вже дала інвестицію Стефанові; похід же короля на Волощину напевно привів би до розриву. Кінець кінцем вішено йти походом на схід, а під Сучаву післати Денгофа з 500 драконами. Військовий інженер Бономі признав Галич невідхожим місцем для укріплення табору, і ухвалено постоявши кілька день йти в східнім напрямі, як попередю.

Простояли одначе більше тижня, хоч не вважаючи що під впливом приємних відомостей, що поприходили з ріжних сторіц, не раз збирались рушати. Стефан воевода писав, що перехондені листи Лупула попереджали Тимоша не сподіватися помочи від батька, бо він завсіди був против волоської справи. Хан післав воеводі тисячу Татар. У старого Хмельницького нема Татар зовсім, і козаків мало — універсалів його не слухають, тікають в ліси та в гори³⁾.

Потім все відмінювалося. Доні не міг вийти з подиву, як мало дбалося про те щоб мати скільки небудь докладні відомості про неприятеля, і кожда принакцова, неспроверена відомість мінjala пляни⁴⁾.

Під 10 вересня «чутки з України» записують: Хмельницький з ханом тиждень тому були під Бердичевим, їх під'їзди на Волини: взяли Полонне і пограбували, богато пєбито; се оповідає шляхтич, що прийшов до війська з самого таки Полонного (се звістку про під'їзди можна хронологічно звязати з дорученням даним Лисовцеві піти на розвіди «за Вілу Церкву»).

«Хмельницький післав 100 тис. Татар до Тимошка — виручати його з облоги. Наше військо стоїть за півтори милі за Підгайцями, коли буде безпечно, піде на Бучач під Язів. З дня на день сподіваються стрічі з неприятелем⁵⁾».

Доні пише 12 вересня: з України прийшли вісті, що велика Орда перейшла Дніпро. Загін їх з'явився в маєтках Любомірського (на Волини). Хмельницький стоїть в 18—20 милях від королівського табору і хоче заступити йому дорогу на Камінець.

Вісті з-під Янова (на Сереті, на півдудне від Терєбовні), 13 вересня: Король, побююючись, щоб батько не схотів дати помочи Тимошкові, рушив з-під Галича на Ка-

1) У Голінського с. 647.

2) ч. XIVa, з фальшивою датою 13 серпня.

3) Депеша Доні з 5 вересня, ч. 16, кінчиться допискою, що завтра король має рушити на Камінець.

4) Депеша ХХа.

5) Міхалов. с. 667.

мінець, против Хмельницького¹). Волошину прибіг з листами до канцлера і п. Корницького (очевидно від господаря волоського)—що має язика, мовляв Хмельницький хоче несподівано всіма силами вдарити на військо наше, і знищивши його—чого нехай Бог не допоможе—тоді йти в поміч синові. Війська нашогр рахують 40 тис, але багато збіджених і дорешти хорих; Німці мруть від голоду, і сила вже їх померло. По написанню листа рано в поході приведено з під'їзду козака, взятого на залозі в Берлінцях: каже, що Хмельницький вже єсть, Татар нема—тільки ті звичайно, що їм платить; 2 тисячі донських козаків прийшло²).

Відомість з обозу під Буховцем³) 15 вересня: «Завтра, Бог дасть, рушає король звідси з усім військом на Підгайці під Камінець Под., маючи певну відомість від п. Кондрацького і нового господаря волоського, що Хмельницький громадить великі сили, хочаби йти на одсіч до Сучави, до сина і старої господареві. Переловлено листи від Тимошка до Хмельницького—з післяцями взято: скаржиться, що Ляхи його обступили, просить Хмельницького, щоб на одсіч прибув.

«Король задумав, ставши під Камінцем, заступити Хмельницькому переправи, а тимчасом вислати з десяток тисяч доброго війська на здобутте Сучави, а коли Сучаву буде взято, король, сполучившись з угорським військом піде за божею помічю на Україну⁴).

Нарешті—сминулого четверга (18 вересня) король рушив з під Оринина під Камінець: там має розложити військо в окопах небіжчика п. краківського (Потоцького). Хоругви, що вернули в під'їзду на Україну, не привесли иншої вісти тільки таку що Хмельницький в Чигрині—наказує своїми універсалами щоб збиралися до нього—не маючи надії на хава ані на Орду. Старий господар збирає людей під Рашковим—маючи якусь надію на Білгородську Орду. Новий господар дуже старається коло хава й Орди, щоб не давали помочи старому господареві—обіцяє йому половину тих скарбів що в Сучаві. Що Тимошка вбито—се вже певно. Чи Сучаву здобудуть чи ні, король посилає військо на Україну. В поміч візьме 6 тис. угорського війська і 6 мультапського. А коли здобудуть (Сучаву), тоді всі чужоземні війська звернуться на Україну⁵).

Таким чином після ціломісячного не дуже плянового і ще менше організованого маршу король з військом в 20-х числах вересня опинився під Камінцем. Анонімний автор історії сеї кампанії, т. зв. «Короткої нарративи» в дуже різких тонах описує сього кривого танця:

«Рушили ми з-під Глиняя в останніх днях серпня, незвичайними місцями, гористими і болотистими під Галич—маючи в камірах Камінець. Якби ми до нього просто пішли—було всього двадцять і кілька миль, а то через Гологори, Нараїв, Рогатин—то пісками, то вертепами, так що сила чужоземної піхоти погнуло, а на памятку лишились реліквії поламаних возів аж до самого Галича,—тяглися більше як 80 миль Покутем—кругами і зігзагами, без усякої користі, тільки з очевидною стратою в людях і великим потопленнем коней. Ставши між Галичем і Бо... (мб. Бодьшівцями)

¹) Отже тим часом як це квартине військо стояло під Яновим, король з штабом був під Галичом.

²) Міхалов. с. 668.

³) На дорозі короля з-під Галича на Підгайці.

⁴) Міхаловського с. 669.

⁵) Тамже с. 670.

при тій оказії відвідали ми пам'ятку не смертельної слави великого Хмелецького, що недалеко відти, коло Бурштина з малою горсткою людей побив Ординців, і теперішнє лихо наше—тоді султана, а теперішнього хана в неволю взяв. В безнастаннім безділлі ворожачи собі подібні або й ще більші вікторії, декотрі военні радники знайшли вже й місце на те—між Дністром і Липою. Простояли ми там більше як півтора тижні—осягнувши тільки ту незвичайну користь, що прийшло до обозу кілька хоругв кварцяних (опускаю реєстр Іх). Йшли також неустанні листи й конференції в Волощини, від гетьмана мультавського й семигородського і від п. Кондрацького... Кінець кінцем скликано сенаторську раду над тим, якою дорогою йти в дальшу Україну й де при сприятливім обороті фортуни в Волощині вибрати місце війни. Чи знову вертенами під Камінець тягнути, чи заложити обоз під Гусятином? Хвалили деякі з сенаторів і Жванець, даючи за ним таку рацію, що недалеко того місця Бог дав на весь світ славу побіду над Османом батькові короля, і що того вимагає дітя з союзниками і дальші події, аби головна сила війська була недалеко Іх—щоб неприятель замишляючи щось недобре, мусів мати око і боявся на обидві сторони—аби при нападі його при такій близькості одна другій не дали помочи. До того—яка пожива під Камінцем, де неприятель прийшовши з-під Батога, все понищив, села попалив, і яка буда живність і урожай—все забрав, руйнуючи ті місця. Жванець же навпаки—з того погляду догідний, і позицію для обозу має добру: з двох сторін ріки з скалистими берегами; з-під Хотина, з Волощини—краю багатого і ненарушеного (!) всякий провіянт і військова поміч. З тим усім певно було б трудніш під Гусятином і Камінцем.

Але тим часом поминено і Жванець і Гусятин, і за прийнятим звичаєм і кунктацією нашою—аби ніякої стратегією не пропустити, крутячись зізагами туди й сюди, чисто кавдинськими провалами, через небезпечні переправи, тісними й гористими місцями—куди б кінному тяжко було проїхати, на Завалів, Янів, Верезе, Підгайці і Оришин тягнучи—якось коло св. Михаїла під кінець вересня прийшли ми під Камінець».

«Тут паради на честь короля—тріумфальний вступ до міста, «конна хоругв вірменська, кільканадцять сот цехів, добре споряджених стрільбою й усякою зброєю, *te Deum laudamus*, з дзвонами і стрілявиною, музиками і співами на королівський, приїзд», процесії з костелів.—«На вигляд все так було подібно до будучої побіди. тим більше, що війська щоденно прибувало і про хоругви говорилось, що йдуть від ріжних земель, повітів і воеводств! А відти, з України міста і містечка благали милосердя і просили покійно заховати їм житте і вільности. Сам Хмельницький—уже не через посла, боячись, аби його не затримано у нас, як Антона полковника браславського(!), а через шляхтича Поліцкого, недавно перед тим взятого в неволю, прислав нову супліку до короля виправдуючися з попередніх учинків і просячи милосердя. Чи був збентежений наближенням війська і королівської сили, чи пригодною сина Тимоша, обложеного з козаками під Сучавою нерівною силою, чи тим, що поміч із Криму не надходила. А може й умисно удавав себе не надто сильним—аби нас, коли вже пішли під Бар, ще звідти й під Брацлав збентежених справити на голодні краї та на фортелі свої бо то чоловік з тисячею шук, і тим більше його треба вистерігатись, чим більше він кориться! Від язиків, захоплених Волохами п. воеводи браславського чути було, що підданство українське, змучене тяжкими поборами, збридило собі Татар і панованне Хмельницького, не хотіло вже більше йому помогати, і вже ліпше того собі бажало, аби пани вертали як найскорше до своїх мастностей, і вернулася позадна

згода і спокій знищеній країні. Одним словом з тих і тому подібних початків такі ми були певні свого щастя, що вже й поміч з Прусії—по котру з-під Галича листи з погрозами писали, здалася вже нам не дуже потрібною...»

В депешах Дони знаходимо своєрідний дневник королівської квартири, що записує з дня на день, з тижня на тиждень ті вісті які викликали такий марсовий настрій в тих днях і потім раптом його проходили. З нього бачимо, що головню вилинули тут відомости привезені з-під Сучави Ф. Обуховичом, що їздив туди з королівської квартири. Він бачився там з татарським мурзою, й той його запевняв, що в сій кампанії хан мабуть не вийде в поле, бо звичайно наказ про похід дається загода, а його досі не було. Пояснив се тим, що з огляду на присутність в таборі короля Татари не сподівались, щоб їм можна було набрати доволі здобичи, а хан незадоволений з поведінки Хмельницького, що той в місяці квітні не згодився воювати сього року, щоб не наразити свого війська на пошість, яка тоді бушувала серед козаків, і з інших причин, а ханові погрозив, щоб він його не облив, бо якби він мусив замиритися з королем, то мусів би за тою умовою йти на Крим. Тому хан—казав той мурза—якби й вийшов на війну, то більше для самооборони, як для помочи козакам; а якби король схотів відступити Татарам у здобич якусь частину України, то зараз вона повстала б против козаків¹⁾.

Про воеводу Стефана доносили, що він вживає всіх заходів, щоб перетягти Орду на свій бік. Обіцяє ханові всі сучавські скарби, і думає, що хан не збирається йти до Хмельницького, ні до Волощини²⁾. Про Хмельницького пишуть, мовляв скаржився на хана перед Диваном, що він не хоче йому помагати в останній скрутї, благає, щоб диван натис на нього; але Стефанові вдалося перехопити сі листи, він відіслав їх до хана, і можна сподіватись, що се ще більше знеохотить його до Хмельницького³⁾.

«Два козаки прислані сюди як бранці три дні тому (22 вересня), оповідають, що Хмельницький зібрав був загальну раду⁴⁾ і на ній запропонував було піддатися в підданство Турку, але рада на се не погодилася. Тоді постановлено другу пропозицію: піддатися московському, але її так само не ухвалено. Прийшли до третьої: вернутися до послуху кор. вел., і так само стрілася з відмовою—бо совість заплямлена стількома злочинами не могла спуститися на пробащення. Тому хочуть до останнього духу вести війну далі, (а в крайности) ратуватися втечею до інших країв⁵⁾. Додають, що Хмельницький робив всі зусилля щоб зібрати військо, але селяни не хочуть приставати до нього».

Захоплений в полон «хирург, досить лихо вбраний, хоч і каже, що служив самому Хмельницькому» розповідав се в такій формі: «На останню раду було скликано всю головнішу старшину і начальників містечок і міст⁶⁾, і поставлено питання: чи хочуть піддатися Турку або Москалеві, чи воліють вернутися в послух королеві. Вияснювано трудящі, які б могли виникнути при тім чи иншим рішенню. Відповіли, що не хочуть ні під Турка—аби не платити данини своїми власними дітьми, ані під Москала—аби не бути обеззброєними, ані в неволю шляхті, і не маючи способу здобути пробащення короля, лишається їм з зробою в руках сміливо покінчити свої турботи і своє життя⁷⁾.

¹⁾ с. 559. ²⁾ с. 560. ³⁾ с. 554.

⁴⁾ Un general consiglio, депеша з 25 вересня, с. 561.

⁵⁾ Очевидно розуміли—за московську границу.

⁶⁾ Chiamato li principali offitiali e capi della ville e citta.

⁷⁾ Дони с. 563.

Під впливом таких от вістей рішено було спішно йти на Україну, на Браслав ³⁾. Виговський розповідаючи історію кампанії московським послам (послухаємо П вище в цілості), каже, що король вислав тоді грамоти до українських міст, заповідаючи їм свій прихід—щоб вони приготували для його війська поживу і всяку вигоду, а він їм обіцяє задоволення всяких їх потреб ⁴⁾. Се те що було рішено зробити в відповідь на посольство Ждановича, ще в липні. Чи було се здійснено з запізненням, і про сі грамоти говорить Виговський,—чи повторено висилку таких прокламацій з огляду на сприятливі вісти з України, отримані в вересні, трудно рішити, бо листів сих не маємо.

Посольство від Хмельницького, згадане в депешах Дони вперше 21 вересня ⁵⁾, а в «Авізах з-під Камінця», датує воє «з Чигрина 4 вересня» ⁶⁾, в дійсності носило дату «з Борку 8 вересня». Листи вислали з тим шляхтичом—бравцем Паліцим знайшлися в посольських актах—привезені з королівського табору гінцем Іваном Воцифатьєвим. В тім часі, коли в польським таборі не могли добитись ніяких вістей про козацьке військо, і губилися серед усяких більш і менш фантастичних гадок,—Хмельницький стояв під Чигрином, чекаючи хана, та ріжкими способами підбичуючи козацьку мобілізацію, що проходила дійсно дуже явлено, судячи з усього. Хоч йому безсумнівно дуже хотілось підтримати молдавські операції свого сина, він очевидно не міг цього зробити з тими силами, які тоді мав, і в тодішніх настроях зійська і людности, які навколо себе бачив. І от стоячи тут, він вислав з сею датою (не знати в якійсь точності): з Борку дня 7 і 8 вересня листи до короля, гетьмана і канцлера. На жаль, листи до короля і канцлера маємо в досить лихому московському перекладі з тих польських копій, що привіз Воцифатьєв ⁷⁾, тільки лист до гетьмана в оригінальнім, польським тексті ⁸⁾;—наводимо в перекладі листа до короля:

¹⁾ Дони с. 561.

²⁾ Акты Ю. З. Р. X с. III.

³⁾ «Така чутка, що сим разом він прислав польського шляхтича, що був у полоні, аби поставити нові підступні пропозиції замиріння»—с. 560. В депеші 25 вересня: «Хмельницький написав кілька листів до короля і сенаторів—привіс їх польський шляхтич, відданий для сього з полону; признається начебто, що попередніми разами, прохаючи замиріння і пробачення, він не дуже широко був настроєний до згоди і користання з королівської ласки, але тепер—запевняє—широ піддається королеві, просячи пробачення і певного спокою» (с. 562). В иншій депеші з того ж дня: «В листі до короля... він запевняє, що досі він слухався лихих нарад і носив у собі фальшиві надії; благас не наступати зі зброєю, а вдоволитися висилкою комісарів з повновластю залагодити все відповідно до бажання Й. кор. вел.—і додає, що коли Й. кор. в. схоче вживати далі сили і збройно йти на Україну, то він з козаками пуститься навтеки, кине сей край і буде шукати притулку там, де доля його подасть» (с. 561).

⁴⁾ «Пислав з Чигрина, датою 4 вересня, влязля шляхтича з понірними листами, не домагаючись уже ніяких давніх пактів, а тільки питаючи, чим має показати своє вірне підданство»—Міхалов. с. 673. Се зовсім сходиться з змістом листів з-під Борків, ясно, що мова йде про них. Сюди ж належить згадка в листі Камінського з-під Бару, тамже с. 681.

⁵⁾ Польські справи 1653 р. стовбець 7, звідомлення Воцифатьєва, листи 76—94.

⁶⁾ Бібліотека орд. Замоиских ркп. 1807 л. 99.

«Найясніший і непобідимий милостивий королю, пане наш многомилостивий! Виславши багато листів до в. к. милости, п. н. м., з вірним підданством нашим—трохи не через усе літо чекали ми ласки в. к. м., але й досі її не отримали. Явне нещасте наше то вчинило! То бачучи ясно, що твоя кор. м., велико розгнівавшись, свій гнів панський на нас, слуг і підданих своїх, і на долю землі своєї розлити зволив еси,—ми з нашої природженої підданської покорі прибігаємо до престолу в. к. м. з униженням проханням. Благаємо смиренно, аби в. к. м. змилосердився над нами, найнижчими слугами і підданими своїми, як пан милосердний: попередні діла, що попустом божим вчинилися, пробачити зволив і до давнішої своєї ласки прийняв, і стримавши гнів свій панський, про волю свою хоча б без мил. панів комісарів нас сповістив. Ми ж її прийнявши, будемо старатися—скоро тільки отримаємо милостиве пробачення, і сум землі нашої за таке велике пролитте християнської крові нагородимо значними і пильними нашими послугами Річпосполитій на чужих границях, потом і здоровем нашим,—як тільки хоч найменший наказ від в. кор. мил. прийде.

«Хоч досі різні люди обмовляли нас лукавими обмовами, і ми за ними відпали були від милостивої ласки в. кор. м., але тепер ужалившись і жалуючи, аби кров християнська більше не розливалась,—заразом упадаючи перед престолом в. к. м., покірно просимо, аби в. к. м. не дозволяв військові наблизитися до нас, а негайно волю свою панську через їх м. панів комісарів, або через кого воля в. к. м. буде, нам подав, а ми на то пристати раді будемо. Ми тої милостивої ласки і панського милосердя з радістю чекаємо, а ніякої неправди не замишляємо і замишляти не будемо, тільки в-третє милостивої ласки в. к. м. просимо. А як її і по сім проханням нашим не отримаємо, а в. к. м. схотів би на нас наступити,—тоді з великим жалем поневолі прийшлося б нам по чужих кутах розійтися. Але не сумніваючися в ласці в. к. м. за тим проханням нашим, коли б чим ми престол в. к. м. образили, пробачення дуже просимо, і по сім самі себе з униженими послугами нашими милостивій ласці в. к. м. яко найнижчі поручаємо. Дано з Борку 8 дня місяця вересня 1653 р. В. к. м., п. н. м. найнижчі слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький гетьман з військом в. к. м. Запорізьким».

Лист до канцлера нічого не додавав до змісту цього листу—тільки прохання, щоб канцлер вставився перед королем і поміг осягнути пробачення і сповнення цього бажання: щоб король, не наступаючи з військом, вислав до козаків своїх комісарів і об'явив їм свою волю. В листі до гетьмана Потоцького Хмельницький заявляє, що він рішив відкинути лукаві ради сторонні (очевидно в значінню—заграничні), що його досі баламутили, і з того виходили тільки жалю гідні для козаків, а втішні для неприятеля наслідки ¹⁾. Козаки бажали б краще звернути свою зброю на сторонніх неприятелів Річпосполитої і винагородити їй понесені утрати,—аби лише король припинив свій наступ і через комісарів об'явив їм свою волю—котру вони готові прийняти. Хмельницький просить Потоцького вжити свого авторитету у короля, щоб він з довірем поставився до цього підданства козацького війська і припинивши похід, прийняв його в свою «панську протекцію».

Як бачимо, се було повторення посольства Антона Ждановича, тільки в більш загальних і покірних тонах, без тих конкретних умов і вимог, що ставило попередне

¹⁾ gdysz szczerze i. kr. mci upokarzamy się, odrzuciwszy wszystkie obłudne postronnym ludzy perswasie, za ktoremi po te czasy uwiedzeni bylismy, co tylko z załem naszym a wciechą nieprzyziacialską.

посольство — як се з приємністю відзначає згадана обозна реляція: «вже він не домагався ніяких давніх пактів, а тільки питає, чим має показати своє вірне підданство». Се довзлі вірна характеристика сих листів—досі не відзначених дослідниками. Той же анонімний автор авізів додає, що на сі листи Хмельницький «одержав таку відповідь—аби Татар відправив, сам спокійно в Чигрині сидів і на Україні для війська нашого живність готовити велів»¹⁾.

На що робив Хмельницький і його прибічники сей крок—такий несподіваний після всіх таких рішучих запевнень перед московськими послами, що вони з Поляками миритись не хочуть, і таких же категоричних заяв перед ханом, що козакам потрібна негайна поміч супроти наступу королівського війська? Те що писалось тенор—коли його взяли серйозно, виглядало як чиста капітуляція: пропозиція королеві подиктувати по своїй волі умови козакам через своїх комісарів; так воно було й прийнято і розтолковано в королівським оточенню. Але в дійсности для такої капітуляції не було місця. Коли не маси то верхи війська перейняті були бажанням рішучої розправи з Польщею, і тепер, коли все певнішою ставала надія московської оружноі інтервенції, козацькі верхи мабуть менше ніж коли небудь могли думати про капітуляцію перед польським військом і польською шляхтою. Фастівський сотник захоплений в Коростишіві польським під'їздом в тих же приблизно днях, коли Хмельницький вислав свої листи, на допитах свідчив, що «одно серце і намір усіх: битися поти, поки або згинуть, або нас (Поляків) вибють». «Дуже посмівався той же сотник з короля і з Ляхів, що такі вони легковірні: вірять, що Хмельницький прислав з покорою—просив милосердя; багато ще мені оповідав мій челядник, що чув від того сотника—прикро й писати—бодай того не дочекає»²⁾. Такий був настрої козацького війська.

Тому роздумуючи над мотивами сеї нової «стратегіи» гетьмана приходять мені на думку шукати пояснення в тім ефекті, який лист його викликав в польським штабі. Про се ми маємо досить докладні відомости, і нема нічого неправдоподібного, що гетьман і його штаб, маючи досить докладні відомости про настрої королівського оточення і самого короля, могли досить вірно обрахувати ті висновки, які зроблять вони з козацької капітуляції, в звязку з відомостями про слабосилість козацького наступу, і які се може дати наслідки—цінні для козацької сторони. Уявляю їх собі так. Відомости і докази слабости і протрації в козацьких рядах заохотять короля до походу на Україну, полишивши Сучаву місцевим силам. При неорганізованости і невідготованости польського війська до такого глибокого наступу се може привести його тільки до нового розпаду. А з другого боку такий наступ може порушити хава до походу, так як він то заявив козацьким послам: що він рушить тільки в такім разі, коли король дійсно піде на Україну. З поміткою хана можна було б знищити польське військо, коли б удалось його наново звабити в глибину України—як се власне хотілося королеві.

¹⁾ Міхалов. с. 673.

²⁾ Лист Гулевича з 26 вересня, сотника захоплено «завтра два тижні», себто 13 вересня н. с.—Міхалов. с. 671. Дата виступу Хмельницького на сполученні з Татарською Ордою: завтра чотири тижні, подана досить вірно, очевидно сотник мав про се докладні відомости, а що в передачі Гулевича се вишло як виїзд гетьмана «до Криму», очевидна вина тих що переказували сі пояснення. Супроти того варті уваги свідчення сотника, що під Білою Церквою стоять сім полків і з ними 12 тис. Татар.

Такий дипломатичний і стратегічний план був вислідом нарад, що відбувалися в Борку, в очікуванні хана. На превеликий жаль до нас долетіли тільки уривкові відгомони сих нарад, записані московським посольством Стрешнева. Путивдзьський гінець Яцина, що побував в обозі під Борком чи Бірками¹⁾ і незаставши тут гетьмана, бачив його потім в Чигрині в середніх днях вересня н. с., на жаль лишив нам сим разом мало цікавого: його звітження повне ріжних баламуцтв, недоговорень—мабуть мало що він знав сим разом від самого гетьмана, а доштуковував ріжними приватними відомостями і спеціально про раду не чув нічого²⁾. Стрешневу ж чигиринський наказний полковник Василь Томиленко так потім розказував про неї: «Як гетьман був у Чигрині і стояв під Борком, була у гетьмана і всіх їх (полковників) рада, щоб з королем не миритися, через його неправду в присягах,—хоч би й загинути всім! Бо Ляхи хочуть їх усіх обманством погубити. А бути під царською рукою³⁾». Сюди ж мабуть належить і згадка Павла Яненка-Хмельницького, що король прислав гетьманові листи—розписано в них якому сенаторові котрим воеводством володіти,—але у них про те була рада, і ухвалили на ній, щоб з королем і сенаторами ніякої згоди ні договору не робити—хочби й загинути всім! а котрі лишаться цілі (в випадку польської перемоги), тим тікати в царські городи—бо хто не втіче, від Ляхів жив не буде⁴⁾.

Але найбільш відоме яскраве оповідання жовнинського козака Леська. Був він у війську, як гетьман стояв під Борком, і з-під Борка пішов з військом до Волоської землі, під город Сучаву в поміч синові Тимофіїві,—тому три тижні (оповідалося 11 с. с. жовтня, так що виходило б, коли рахунок докладний—на кінець н. с. вересня). Була

¹⁾ Ся назва вагається: Борки чи Борки, тепер Великі і Малі Бірки над Тясмином, км. з 30 від Чигрина.

²⁾ «Був я в в козацькій обозі в Борках на ріці Тясмині, від Чигрина 30 верст, але в обозі Б. Хмельницького не застав, і мене з обозу привів до гетьмана до Чигрина підписок Андрій Скрицький. В Чигрині був я у гетьмана, і він мені казав, що король стоїть обозом за Старим Константиновим коло Чолганського Каменя, і з ним велике військо, Поляки і Німці, а скільки тисяч, і хто начальники, і чи єсть там посполите рушення, того напевно невідомо. А твої государеві великі послы тепер теж в обозі під Чолганським Каменем(!), і честь їм від короля велика і корм їде великий; а приймав їх король в Варшаві і на стрічі було багато людей. А козацьке військо стоїть у зборі в Білій Церкві. сім полковників з козаками, і Ногайські Татари пішли теж під Білу Церкву; а скільки тисяч козаків і Татар, напевно невідомо. А в Борках у гетьманським обозі козаків тисяч з десять. До Чигрина прийшов до гетьмана кримський посланець і сказав гетьманові, що їде йому в поміч сам кримський жан, але чи справді їде, чи ні, і скільки з ним людей, се (гетманові) невідомо. Гетьман чекає наступу короля і Поляків, а згоди з ним не сподіватись. Гетьманнич Тимофій сидить у Сочаві в облозі з своєю тещею, і з ним 13 тис. козаків, а обложили його угорські та мунтянські люди. А господар волоський Василь на сім боці Дністра, і з ним людей до 100. Писав Тимофій до Чигрина до гетьмана Ів. Виговського, щоб він просив у його батька людей на виручку, але гетьман вагається (в том в розмышленье): послати сина виручити, так не буде з ким йому самому на Поляків стояти. Чекає твоєї государевої милости і хоче прислати посланцем рідного брата Виговського—але як його звати і з чим він його пошле не знаю». Сіського столу 149 л. 51—3 (оповідання я перевів на перш. особу).

³⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 56.

⁴⁾ Тамже с. 58.

з ним Орда, а самого хана нема, тільки салтан-царевич. Приходили до гетьмана полковники і говорили: не годиться нам чужу землю обораняти, а свою без охорони кидати. А гетьман вийняв шаблю та й порубав черкаського полковника Бєска в ліву руку. Бо у гетьмана під ту пору було підпито. А потім прийшов він до козаків, поклонився в землю трічі, велів їм дати бочку меду, і говорив: Дітки мої, напийтеся, а мене не подайте! А козаки йому сказали: «Пане гетьмане, в тім воля твоя, а ми всі з тобою готові»¹⁾.

Так кінець кінцем на перекір всякій опозиції і всяким раціям був прийнятий план нових операцій на Волощині, на виручку Сучаві. Так означається мета походу в козацьких кругах—хоча похід самого гетьмана під Сучаву ледви чи міг бути в плані. «Пішов гетьман у Волоську землю, а з Волоської землі мабуть піде під Камінець против короля», говорив послам жовнинський отаман²⁾. «Гетьман побіг нашвидку в Волоську землю, виручати людей, що лишилися після його сина в області»³⁾.

Треба було однак переконати до сього Орду—з супереч забороці Дивана і опозиції, яка через се була против походу на Волощину серед мур⁴⁾. В польськiм таборі загальне переконання було, що хана до походу взагалі переконала перспектива сучасських скарбів Лунула, і так говорили й татарські бранці, як побачимо нижче⁵⁾. Плани на Волощину були у хана справді ще в Криму—зраз побачимо про се відомости. Але їх оформлення вимагало тепер часу.

Разом з тим, з огляду на королівські плани наступу на Україну—що мусіли бути відомі під Борком, і се визначало тутешні тактичні ухвали,—рішено було на тутешній раді вислати нове посольство до Москви, з повідомленням про польський наступ і про пильку потребу московського війська на Україну. Післано з тим чигиринського отамана Лаврива Капусту—при кінці вересня н. с., як ми бачили, він був уже в Москві⁶⁾. Про зміст посольства знаємо тільки з протоколу московського собору 1 (11) жовтня. Ясно, що інструкція Капусті складалася під Борком, і се була оборотна сторона листів висланих до короля з Поліциком. В тім що оповідається про се посольство в соборнім протоколі особливо важне се домагання присилки воеводів з «ратними людьми» до Києва й інших міст⁷⁾. Не маючи оригінального тексту інструкції не можемо констатувати, наскільки ся стилізація посольства, дана соборним протоколом, відповідала ухвалам під Борком, а не була піддана Капусті московськими дипломатами на місці, або не була на власну руку постилізована для собору. Як відомо, ся висилка воевод до українських міст послужила основою всієї пізнішої московської політики на Україні, і се дуже жалко, що ми не можемо означити, наскільки вона була власним московським винаходом, а скільки до того привід дала козацька старшина своїми бажаннями як найскорше показати Полякам московське військо на Україні. Думається мені, що гетьман і старшина показали Капусті допевнятися негайної висилки на Україну московських воеводів з військом (т. зв. в московській урядовій термінології полкових воеводів), а московські дяки сире-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 43—4.

²⁾ Там же. ³⁾ Акты Моск. Госуд. II с. 346.

⁴⁾ Див. татарські оповідання нижче.

⁵⁾ Михалов, с. 697.

⁶⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 33, вище 643.

⁷⁾ Там же ст. 15—6.

зарували з сього прохання присилки воевід «городових»—до головніших українських міст. Прохати присилки війська Капусті було доручено безсумнівно.

Коли рішено було, що першим ударним завданням кампанії буде визволення Сучави і розв'язка волоської експедиції, і заручились для сього згодою хана, взялись переводити групування військових сил. Досі головні сили концентровано під Білою Церквою, під командою Демка Лисовця, «наказного гетьмана»¹⁾; тепер дано йому наказ вибрати з них і вислати до гетьманського війська «людей лутчих и конних», а решті далі стояти під Білою Церквою,—так оповідали московським послам в середній жовтня н. с.²⁾.

Все се—і вичікування мобілізованих сил, і перегрупування війська і зносини з ханом, очевидно, мусіло взяти досить часу.

Московські вістунки, що в першій половині жовтня н. с. побували за вістями в Лубнях, Миргороді й інших містах, чули там, що гетьман стояв 4 тижні на Сухім Тясмині, чекаючи хана, а як нарешті його людям тут стало «голодно», перейшов на Ташлик, і там стоїть досі. Сюди 20 вересня (с. с.) прийшов хан—дальших відомостей люде не мали, хоча знали вже, що Тимофія вбито в Сучаві—«коли виїздячи з города бився з королівськими людьми, ті його вбили з гармати»³⁾.

Московським же послам оповідав чигиринський козак Харько Сивий, що гетьман стоїть на Богу, в містечку Соболеві (тепер Соболівка), і коло нього, з милою або більше, стоїть хан з Ордою, і з ним Орди тисяч з 40, а тисяч 20 пішло з козаками на Волошину⁴⁾.

Сі відомости приблизно орієнтують нас в розвою походу. Приблизно місяць гетьман з своїм табором простояв на дніпровсько-бозькім вододілі (може саме так, як оповідали вістункові—з початку над Тясмином, потім над Сухим Ташликом), очевидно—мінюючи місце для паші і провіантування, і дійсно—при кінці вересня або на початку жовтня міг зійтися остаточно з ханським кошем. Хан рушив з Криму в 20-х днях вересня. Московські післанці Хомяков і Ключков у своїм звідомленні про свою місію в Криму оповідали, що поїхали вони з Криму вересня 14 (24), а хан пішов «на Литву» перед тим днів за три—«з ним вуреддін-царевич, Буйнак-царевич, ширинський князь і інші ближні люде з усіма кримськими людьми і з Ногаями—що давніш кочували на Молошних Водах, а тепер кочують за Дніпром під Чорним Лісом». В Криму лишився калга і мало хто з ним. «Казали їм, що цар (хан) пішов в поміч Хмельницькому на короля, а чули вони, що цар велів пустити в війську чутку, мовляв їде він на короля «нарочно»,—а від Татар вони чули, що цар пішов за порозумінням

¹⁾ Московські послы, Стрешнев і Бредихин, перейшовши українську границу 4 (14) жовтня, зібрали такі відомости, що під Білою Церквою стоять 6 полків: прилуцький, київський, переяславський, хотинський (1), білоцерківський і гетьманський, татарський царевич і Караш-мурза з 20 тис. Татар. Акты Ю.З.Р. X с. 38. Пор. оповідання фастівського сотника вище с. 658.

²⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 39.

³⁾ Акты Моск. Гос. II с. 343. Інший вістун чув 3 (13) жовтня від якогось Івана з Сорочинця, що сам нібито був в волоській поході—мовляв гетьман почувши про смерть сина «нашвидку побіг у Волоську землю виручати своїх людей, що лишилися в облозі після його сина, взяв людей тільки два полки, а велике військо татарське від гетьмана відійшло—стоїть під Чорним Лісом, лишилися тільки два мурзи і з ними небогато людей»—тамже с. 346.

⁴⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 42—3.

з Хмельницьким у Волоську землю, до Сучави—виручати його сина Тимофія, а виручивши—воювати Польську і Мультанську землю». Татари кажуть, що на Польську землю йти їм не можна, бо дуже вона спустошена—«богато місць повойовано і спустошено, так що до жилих місць пустими місцями їм не дійти». Але як король наступить на Хмельницького ближче, то цар pomoже йому на короля. І він при послах виїшов уже з Перекопу й перейшов Дніпро, а послы вїхали з Перекопу 23 с. с. вересня ¹⁾.

В сих татарських оповіданнях в Криму, і в польських вістях про те що хан не мав охоти йти на Польщу, і тільки по сучавські скарги кінець кінцем був пустився,—очевидно було чимало правди. Як ми бачили вже з попередніх відомостей (с. 557), Татари були дуже знеохочені попередньою, літньою кампанією, вернувшись без здобичі і з ріжкими обидами на козаків, що боронили їм брати ясир по козацьких містах, відбирали полонеників і т. и.,—а поза козацькою територією також мало чим можна було поживитися: настільки сі краї спустіли від війни, козацьких і жовнірських реквізицій; людність вивтікала, а та що ще лишилась, жила настільки «обережно», що трудно було щось у неї взяти. Хан і його двір уже давно прийшли до переконання, що треба перенести свій промисел з польських земель на московські—але гетьман все викручувався від сих плянів, і хан все більше знеохочувався до свого союзника, підозріваючи, що він тримає московську руку, і серйозно остерігав його розривом союзу, якби гетьман справді хотів звязатися з Москвою ²⁾. З другого боку, до ріжких непорозумінь за ясир, що дуже дражнили мурзів, прибули нові жалі на Тимоша і козаків з волоської експедиції. Ми вже бачили сі—на жаль невразливі звістки про непорозуміння з Татарами, їх переходи на бік Стефана господаря і т. д. (с. 558). Тепер зауваємо, що рідня мурзи, котрого козаки тоді стяли—за зраду очевидно—далі ворогувала на козаків, агітувала против гетьмана, і хан даремно силкувався їх погодити ³⁾.

Тимоша взагалі недобре згадували в Криму—«ні хан ні мурзи не жалували за ним», коли довідалися про його смерть—«хотів до чорта, нехай іде», і та ж неохота переносилась на гетьмана. На нього відказували за такий неfortunний похід і старались робити все наперекір ⁴⁾. Далі—неприємне враження робило на Татар мале

¹⁾ Крижські справи 1653 р. стовб. 18. В звідомленню того ж посольства оповідається під днем 8 (18) вересня: приходив до послів «литовський полонений диакон», на імя Доментіян, і говорив: як приходять до царя від Б. Хмельницького грамоти, то його, диакона, кличуть до царя читати ті грамоти; Б. Хмельницький пише цареві, що король іде на нього з великим військом і посполитим рушенням, і насмного війська 60 тис. За тими вістями цар Іслам герай піде в поміч Хмельницькому після 10 вересня с. с.—кн. 34 л. 219.

²⁾ Вище с. 558.

³⁾ «Хмельницький не часто буває у хана, бо ті мурзи—своїки того, що небіжчик Тимошко стяг під Сучавою—хоч хан і пробував їх помирити, таки на нього відгрокують»—Новини з обозу 14 листопада, Голіньск. с. 659.

⁴⁾ Коротка Нарратива переказує се в таких виразах: Хмельницький «не має впливу між значнішими Татарами, бо його син убив перед сочавською облогою якогось значного мурзу, тому рідко і з ханом сходився, і Ординці шарпали козаків, парікали на нього, що він Орду суди спровадив під такий час, і все йому на злість (in barbam) чинили».

Доні в депеші 12 листопада: оден з татарських бранців, приведених до королівської кватири 9 або 10 листопада, «оповідав, що деякі мурзи запряг-

проти попереднього козацьке військо. «Козацьке військо мале»; «татарське велике», «Татар сила, козаків мало»,—говорили татарські бранці. «Козаків більша половина дома, а й ті що в війську бояться приступити»¹⁾. Нарешті бентежив брак обопільного довіря. Татари мали таке вражіння, що Хмельницький не вважається приступити з Татарами до королівського війська, боячись щоб Татари не кинули його, як було під Берестечком і т. д.²⁾.

Кінець кінцем з ханом і головними мурзами було осягнене таке-сяке порозуміння, союз відновлено і скріплено обосторонньою присягою. Про се маємо оповідання Виговського московським послам: «Коли нивішнього літа прийшов кримський хан до гетьмана в поміч, і гетьман зійшовся з ним на ріці Богу, хан гетьманові говорив: (пераз) приходив він з усею Ордою гетьманові в поміч, і безнастанно обороняє його від неприятелів, а гетьман йому ніякої присяги не зложив. Нехай гетьман йому присягне, що буде під його, хановою рукою. Коли ж гетьман присяги йому не вчинить, хан йому і тепер не поможе і надалі помогати не буде. Гетьман на се сказав: Коли хан йому шертує (присягне), що він козацьких городів і сіл не руйнуватиме і православних християн, їх жінок і дітей в полон брати заборонить, а боронитиме його, гетьмана, і все військо Запорізьке,—він ханові присягне. Хан на се дав свою шерть (присягу), і гетьман ханові присягнув, щоб їм бути в братській приязни і любови, другові бути другом, а неприятелеві неприятелем; козацьких городів і сіл ханові не руйнувати і православних християн, їх жінок і дітей в полон не брати; коли ж Орда почне городи руйнувати і християн, їх жінок і дітей брати в полон, то ханові їх карати, а взятий полон відсилати гетьманові»³⁾.

Сим мало бути ліквідоване болюче питання про право на ясир. В міру того як краї за козацькою лінією, що були театром війни, з року на рік страшенно пустіли, так що Татарам трудно було пожитись, їх брала все більше охота на ясир з козацької території. Але по прикрих досвідах 1649 р., відсвіжених останньою кампанією,—того обурення і тих прокльонів, що спали тоді за сей ясир на голову гетьмана, і того страшного впливу, який татарські пустошення мали на розвій еміграції в Правобічній Україні, гетьман і старшина видимо не вважали можливим нічого попускати в тім ханові, і рішучо застерегалися против яких небудь екскурсів Орди на козацькій території. Але питання—що приймає натомісць міг сказати чи пообідяти гетьман ханові—крім невірної перспективи Лупулових скарбів!

лися вбити Хмельницького, в німсту за мурау, що його син убив у Сучаві; тому (Хмельницький) не поспішається йти до хана, а докучається йому, щоб він ублагав своїх» (с. 574). Так я розумію сей видимо несправний текст маючи на увазі аналогічну звістку у Голіньського: Кілька головніших мурзів сприсяглися (bell i odpowiedzi) на Хмельницького що Тимошко йдучи на Волощину їх брата стяв; через те Хмельницький не бував у хана, але хан пустив в діло свій авторитет і їх цілком погодив—тим самим, що і Тимошок з вдох(!) I далі відомости з 14 листопада: «Хмельницький не часто буває у хана, бо ті мурзи—родичі того, що Тимошко небіжчик стяв під Сучавою,—хоч хан і старався їх помирити, все таки заявляють, що почувають обов'язок німсти» (с. 658 і 659).

¹⁾ Свідчення бранців узятих в середні листопада—у Кубалі з додатках с. 406.

²⁾ Тамже с. 407.

³⁾ Акты X с. 131.

В оповіданню Виговського звертає увагу фраза не розвинена і загублена в його дальшій викладі—що хан домагався: д гетьмана присяги не просто союзної, а вассальної—щоб гетьманові «бути під його хановою рукою». Чи зложив гетьман таку присягу чи вигрутився від такої форми, се не ясно. Але мені ся фраза приводить на память остороги—наведені вже вище, щоб гетьман не скотів піддатися під руку московського царя, і думається мені, що згадана фраза стоїть в звязку з отсею осторогою хана: не піддаватися Москві, а триматися Орди, і в останній біді—переходити на кримську територію (вище с. 558). Хмельницький мусів дати ханові під присягою якісь обіцянки в бажаному для хана напрямкові. Тим між иншим пояснюється рішучий наказ Хмельницького, щоб московські послы не приїздили до нього до обозу—щоб не задати брехні всім його запевненням; се далі побачимо.

Так чи инак—союз відновлено і потверджено, і в звязку з сим начеркнено плян сеї кампанії. Похід під Сучаву на виручку Тимофіїв в першу чергу, потім похід під Камінець—на короля.

В оповіданнях про се ми маємо два варіанти. Один говорить, що козацьке військо піде на Сучаву, инші—що виславши під Сучаву частину війська гетьман з головними силами піде під Камінець на короля. Хронологічно вони походять з різних, хоч і близьких до себе моментів, і се можливо, що вони відбивають в собі різні варіанти пляну, що складався й мінявся, в залежности від відомостей, які приходили до гетьманської і ханської кватери над Богом¹⁾. Про смерть Тимофії тоді ще не було певних вістей. Московським послам оповідали (11 (21) жовтня), що се неправду кажуть, ніби то Тимош збито (такі чутки вже ходили, але їх заперечувало): на правду б то «гетьманич писав до батька, що його ранили, і він просить батька пожалувати його й прийти на поміч як скорше»²⁾ Се сходиться з наведеним вище оповіданням Коховського, що смерть Тимоша була затаена на цілий тиждень, бо боялися, що довідавшись про смерть сина, старий гетьман не буде вже так журитися визволенням Сучави (с. 186). З оповідання гадяцького козака Степана Радивилова, що Іздив до гетьмана з вістю про прихід московських послів, і привіз з обозу вже вповні офіціальну відомість про смерть Тимоша³⁾, виходить що сю відомість гетьман одержав коло 20 н.с. жовтня, в переході з-під Богу над Дністер. Очевидно ще з-над Богу коло 15 жовтня гетьман вислав частину свого війська—20 тисяч козаків (як оповідав послам чигиринський козак Харко Сивий) разом с 50-ма тисячами Татар⁴⁾ під Сучаву по Лупулові скарби⁵⁾. Сам з хайом рушив над Дністер на короля, і тут став коло Степанівки—як

¹⁾ Жовнівський отаман Зошенко оповідав Стрешпеву 11 (21) жовтня: «Пішов гетьман у Волоську землю, а з Волоської землі мабуть піде під Камінець на короля» (с. 44). А 13(13) жовтня Юрій Хмельницький оповідав послам, що його батько з-над Дністра, відібравши частину кзаків і Татар пішов під Сучаву—визволяти Тимоша («потому что гетманской сынъ Тимошей... отъ Венгоръ и отъ Мутьянь и отъ полскихъ людей изъ осады не освободился»). а сам з війском і з Ордою від Дністра пішов під Камінець (с. 45). Відомости жовнівського отамана, очевидно, на кілька день мусіли бути старші,—припускаючи, що вони були вірні і докладні.

²⁾ Акты X с. 44. ³⁾ Тамже с. 54.

⁴⁾ Цифру сю дає Радивилів—с. 54.

⁵⁾ Оповідання Харка власне так треба розуміти, що гетьман з-над Богу, з Соболівки вислав військо в поміч синові, сам якийсь час іще лишився на місці, а потім рушив за Дністер на Камінець: «Гетьман Б. Хмельницький

оповідав той же Степан Радивилів, і тоді ж при нім—чи в переході, чи вже під Степанівкою—одержав відомість про смерть сина, коло 40 жовтня, як можна міркувати ¹⁾).

«Гетьман дуже засмутився, а при тім і радів, що його син не потрапив живим в руки неприятеля» ²⁾. Вислав свого свояка Павла Яненка—велів йому їхати до Тимофійового тіла, де він його здобав, і відвезти просто до Чигирива—не завозячи до нього, гетьмана ³⁾, а в Чигирині не велів без себе ховати». І при тім, мовляв, заявив свій твердий намір, не вважаючи на сей страшний удар, довести війну до кінця і знищити сам разом короля: «Король і пани—говорив гетьман—богато разів йому присягали, але все брехали, і тепер бренуть: церкви божі руйнують, православних християн гублять, а чого Бог не попустить Ляхам зруйнувати, руйнуються православні християни від війська Запорізького і від Татар: куди прийдуть забирають без оставку збіже і всяку худобу, а як нема дерева—палать двори, хати, і від того (край) пустів. А коли б король не приходив, не було б такого знищення. Тому гетьман і постановив іти на нього просто з усім військом, з кримським царем і з Ордою, і коли Бог поможе на них—тепер він їх ві трохи жалувати не буде: не пускатиме живо, як поперед, ані не віритиме їм в нічім. Хіба що (король) втече, або десь у кріпкому місці засяде; коли ж буде якась змога, то він, гетьман, не побачивши його аві розправившись, назад не піде—аби вже війні дати спокій» (с. 53).

Операцій на Волощині вість про смерть Тимоша сама собою також не перебила: вони лишались потрібними для того, щоб виручити Сучавську залогу, родину Лупула і його скарби—поки не прийшли відомости про капітуляцію. Але про сю експедицію виправлену з-над Богу під Сучаву, не маємо ніяких ближчих відомостей. Татарські бранці оповідали на допитах в польським таборі, що против яких будь операцій на Волощині була сильна опозиція серед мурз—щоб не стягти гніву Порти, бо вола вже остерігала хапа, щоби не мішався до волоських справ і не послав туди свого війська ⁴⁾. Відомий нам Тохтамыш-ага, що певав потім до рук польського роз'їзду, їхавши з ли-

стоить на Богу, в містечку, що зветься Соболеве, а в Волоську землю—визволяти свого сина від Венгрів і Поляків—послав козаків тисяч з 20, та кримські люде пішли з ним; а сам кримський хан і Орда стоять від гетьмана з милою або більше, і з ним Орди тисяч з 40».—с. 43.

¹⁾ Міркую так: Степан виїхав до гетьмана з в'язнями, що московські послали недалеко Путивля—що було 12—13 н. с. жовтня, а 28 вернувся від гетьмана до Чигирина з наказом, щоб чигиринський полковник тих послів затримав у Чигирині і до війська не пускав. Справа була спішна, і довго у гетьмана він не міг лишатись—значить був у нього десь 21—22 жовтня.—с. 51.

²⁾ Тамже с. 52.

³⁾ Я се відзначив уже, що таким чином приходиться признати незручною вигадкою сумну стрічу гетьмана з тілом сина в поході, що пішла в літературі. У Костомарова читаємо—з цитованнем Бантиша-Каменського: «В дорозі Богдан несподівано стрів козаків, що верталися з Сучави. Вони везли з собою гріб Тимофій, укритий двома коврами. «Хвала Богові—сказав старий—мій Тимофій умер як козак і не дістався до рук ворогів» (с. 635). Останнє, як бачимо, походить з звідомлення Стрешнева, але воно ж і заперечує можливість всякої стрічі Богдана з тілом сина—не то що несподіваної.

⁴⁾ Так говорять «авізи», зложені на підставі свідчень отього Татарина й інших бранців—Міхалов. с. 695.

стами до Ракоція, оповідав на допитах, що коли хан прийшов з Криму на «волюсть», мурзи намовляли його спійняти під Сучаву, але взяла гору гадка Сефер-казі візиря, і Субан-казі скарбника, що не можна туди йти, «бо то земля цісарська» (Отманської Порти). Та мабуть се пізніше, офіційне представлення річи, коли вже довідалися, що Сучава капітулювала. Татарські бранці, що вийшли з коша перед тим, поки прийшли вісти про капітуляцію Сучави, виразно говорили про сучавські скарби як мету ханського походу¹⁾. Лупул приїхавши з Рашкова відвідував то хана то гетьмана, заочуючи їх до походу на Волощину. Кінець кінцем вислано Камамет-мурзу, що й привів з-за Дністра язиків—але здається вони ще не знали про капітуляцію Сучави²⁾. Можливо, що після його розвідки вислано властиву експедицію—козаків і частину Ордя, і вона стрілася з вістунами капітуляції—що Лупулова родина і все добро, яке ще лишалось, впала в руки Стефанового і Ракоцієвого війська. «Ті козаки й Татари, що гетьман і хан виправили до Тимофія під Сучаву в поміч, не дійшли до Сочави днів за два, як довідалися, що гетьманича на стало, а козаки помирилися й пішли з Сочави з Тимофієвим тілом»³⁾.

Волоське експедиція ставала тепер безпредметною і тим часом як у польських таборі гадасливо святкували капітуляцію Сучави, як визначний польський успіх, одинокий успіх яким кінець кінцем могла похвалитися вся ся гучна кампанія,—хан і Хмельницький мусіли перенести всі свої гадки на розправу з королем.

В польських таборі з приводу листів Хмельницького і відомостей привезених Палицьким та иншими вістунами в останніх днях вересня відбувалися довгі і часті сенаторські наради над сим питанням: чи далі віставатися під Камінцем і приложити всі сили до ліквідації сучавського епізоду, чи йти на Україну—використовувати несприятливу ситуацію козацької сторони. Інформації, на яких спирався король й інші прихильники наступу на Україну, режумуються так: Татар у Хмельницького нема, він і не дуже їх сподівається, хоч часто по них посилає; чернь збиратись до нього не хоче—так переказують відомости привезені Палицьким в «авізах з-під Камінця». «Татари відступили від Хмельницького; чернь він силоміць виганяє (на війну), але та не хоче його слухати» (реляція Каліньского). «Хмельницький уступив з військом за Дністер (роз.: Дніпер), просить милосердя і на всякі умови згодиться»⁴⁾. «Лишився без всякої сили, бо чодо реєстрових козаків післав на одсіч під Сучаву, мало що лишивши при собі, а чернь, побачивши, що Татар немає, не хоче до нього збиратись»⁵⁾.

Аргументи опозиції против походу викладала промова великого маршалка Юрія

¹⁾ «Вийшли з Криму не на довгий час, як тільки щоб Лупула поратувати і Сучавські скарби відібрати»—конфесати Генестія.

²⁾ Коховський каже, що саме Камамет мурза привіз сю відомість (с. 391), але Генестій, що сам був з Камаметових людей, нічого про се не згадує і дає розуміти, що сучавська капітуляція тоді не була ще відома. Авізи з листопада кажуть, що сю відомість достав султан, післяний з Лупулом (Міхалов. с. 659). Виглядає се, як окрема від Камамета експедиція—але кінець кінцем на сім не можна дуже настоювати, і може бути, се було одно і те саме.

³⁾ Акты ЮЗР. X с. 54.

⁴⁾ Міхалов. с. 684.

⁵⁾ Тамже ст. 688.

Любомірского ¹⁾. Він уважав помилкою вже те, що король вислав польське військо під Сучаву і сам ішов під Камінець, підтримуючи сю сучавську експедицію і стягаючи на себе закиди, що сили Річипосполитої, час і видатки вжито на ратування стороннього володаря—воєводи Стефана. Але кидати нездобутою сю фортецю—або «журничок», як його зневажливо назвав промовець і пускатися в ризикований похід на Україну—здається йому ще менше оправданим: неприятель зістається в тилу, зв'язок з союзними військами розривається; у тих, що облягають Сучаву, настрої упаде: «народи сі мають владу легку й плоху». Против сього виставляють такий аргумент, що дальше стоянне вигодує Камінець, «antemurale нашої вітчизни»; але на се відповідь: треба взяти способи, щоб королівський обоз взагалі не нищив краю, бо при теперішній ліценції війську на спустошення міст і сіл король вигодує цілу Польщу. Пускатися ж на Україну цілком небезпечно—особливо не маючи певних відомостей, «добрих язиків», як тепер. Коли неприятель піде против королівського війська і змусить його в якій небудь несприятливій місцевості до бою, воно, на гадку промовця, не зможе йому противстати. Але певніш, що він не стане змушувати до бою, тільки десь візьме в облогу—а се значило б повну загибель Річипосполитої і самого короля. Поза тим які можливості? Викликати неприятеля на бій—неможливо; розложити на Україні військо тепер коли непогода жене вже під дахи—не підходить. Стати обозом в таку пізню пору, і далі під зиму—так само!

Виводи були досить справедливі, але король був сильно ображений критикою його тактики, і з гнівом висловився про неї, що вона «пресумційна», подиктована упередженням, тому він не вважає потрібним на неї відповідати. Маршалок був тим дуже ображений, написав до канцлера листа, де виводив, що таким трактуванням у сенаторів відбирається свобода слова і думки. Канцлер на се досить різко відповів, що маршалок цілком недорічно вдався в критику того, що вже сталось і його не можна поправити, а в вину королеві його ставити не можна, бо він розпоряджався походом за порадою сенаторів ²⁾.

Король і сим разом пішов за радою тих, які вважали потрібним наступати на козаків в глибину України, або притакували таким бажанням короля—кінець кінцем нам трудно зміркувати, хто кого властиво підбивав на се: король своїх повірників—чи навпаки. «Король хоче змувати в Києві, дай Воже щасливо» ³⁾. «Хоче навідати й Чигирин, а коли буде можна—то й Татар Буджацьких», в їх кочовищах ⁴⁾. Такі

¹⁾ Ся промова Любомірского, очевидно, стала тоді дуже популярна. містить її збірка Міхаловського с. 673 (без імени Любомірского) і збірка Голінського (з іменем), с. 652; скорочений переклад її подає Коховский с. 382. Речником походу на Україну він виставляє воєводу руського Лянцкороньського—але промова вложена в його уста настільки риторична, що викликає підозріння, чи не скомпанував її сам Коховский (с. 381—2).

²⁾ Лист Любомірского до канцлера у Міхаловського с. 676, також у Голінського с. 661, Ос. 1453 с. 364 й ин., відповідь канцлера в ркп. Осолінських 339 ст. 32; її надрукував Шайноха, *Образы krolewiat polskich*, але Кубала вважав її фальсифікатом: Любомірський згадував, що той лист канцлера, який був поширений, був написаний під диктат короля і пущений між публіку замість автентичної. З новіших істориків виступ Любомірского різко осуджує, в тоні канцлера, Равіта-Гавронський II с. 263.

³⁾ Міхалов. с. 680.

⁴⁾ Тамже с. 683.

були обозові гасла. Війську дано наказ наступати на Бар і відти на Браслав ¹⁾. За сей час прийшли відомости про смерть Тимоша; капітуляція сучавського війська здавалась безсумнівною й скорою, се розв'язувало руки для наступу на Україну: молдавські, семагородські, мунтянські полки покінчивши з Сучавою мали йти з королем на козаків. До Сучави послано Гувальда з артилерією і заразом Маховського з дорученням за всяку ціну домовитися з козацькою залогою і Лупуловою дружиною, як ми знаємо ²⁾. А король став лагодитися на Бар і Браслав.

Але не встигло військо, в негоді і голоді ³⁾, розмахнутися добре до сього походу, як серед королівського осередку наступила нова зміна в поглядах і оцінці ситуації. Може не лишилася без впливу критика опозиції, поведена нею доволі енергійно і гостро, як бачимо,—вдаряючи в голосні кимвали шляхетської свободи думки і слова. За привід же послужили тривожні вiсти від молдавського воеводи Стефана, що взяв на себе обовязки інформування польського уряду про козацькі, татарські й турецькі новини. Останнього дня вересня прийшли від нього такі відомости, що хан таки рушив в поміч Хмельницькому, і козаки наступають ⁴⁾. Від Лупула перехоплено листи до жінки, з запевненням, що їй іде поміч від Хмельницького і хана—аби тільки тиждень ще потрималася ⁵⁾. Король і його штаб рішили завехати свій похід і вертати назад на волоську границю—виправдуючися неможливим станом доріг для походу в глибину України ⁶⁾.

Автор «Нарративи так описує сей новий поворот справ: «Хоч не согірша була рада далі триматися Камінця, але щоб не здавалось, що ми нічого не робимо, рушили ми під Наборовичі, а звідти під Зеленицю і стали тут табором, сподіваючись, що третього дня станемо обозом під Баром, а відти скоро—поки неприятель зможе дати нам відправу від Білої Церкви, рушимося під Браслав. Але тим часом як ми починаємо сей похід під Бар і по старому крутячись замість одної милі даремно проходимо три з кіл-

¹⁾ Тамже с. 681, 683, 685. Доні с. 561.

²⁾ Више с. 592—3.

³⁾ От як описує королівське військо в тім же листі Гулевич: «Нема з ким вести війни: чужоземний жовнір хобця й хотів що небудь робити, то не може—бо не наївся, і в хаті давно не був: від перших днів травня волочиться полями як худоба. А наші польські шарпачі, що здерли в Короні, то у Львові пропили та на любовні забави витратили; накупили атласових жупанів, і то вже на спині від панцирів подерлося, а довгі поли повтинали, бо в непогоді забрукалися як спідниці, і так тепер куці й обдерті. Воліли пропити ніж на овес для коней ховати, а тепер і напиться не мають за що—а то хлони добрі тільки як напуються. Така міліція сього року ледви аби на щось нам придалася»—Міхалов. с. 671.

⁴⁾ Доні пише «під 2 жовтня»: «Листи від волоського (господаря), що прийшли сюди вчора, цілком замішали попередні постанови. Пише, що його післанці, вислані до Царгороду, переходячи Татарською країною, бачили орди, що простували до сих сторін. Вони запевняють, що хан з усею силою має сісти на коня 28 вересня. Ся звістка змушує змінити пляни».

⁵⁾ Міхалов. с. 686.

⁶⁾ Доні 8 жовтня: «Видно постійну ласку провидіння над нашим королем, бо коли б він був пішов на Бар, як задумував, попав би в явну небезпеку через дуже лихі дороги: Татари з своєю швидкістю могли б на них значно більше доказати ніж ми—обтяжені нечисленною кількістю возів, і ті що облягають Сучаву не витримали б, поки б ми барилися в дорозі». Пор. варшавську депешу в Documente IX. І ч. 71.

нотою і піхотою, Стефан господар, мабуть міркуючи, що не добре йому буде по наших відході,—майже слідом за нами дав знати, що його люде на свої очі бачили, як Буджацька Орда всідала на коней і в дорогу заходила ханові, що спішиться на поміч козакам. А нуреддін-султан з 20 тис. вже й прийшов до козаків, і дає знати, що хан рушив з усею силою, і так спішиться під Білу Церкву, що його тільки що не видно з тими Кримськими, Ногайськими, Добрудзькими й иншими ордами—в тих краях ще не бувалими. Обміркувавши знову на кількох сенаторських нарадах, почали наші гудити той спішний похід під Вар з-під Камінця і за краще стали вважати ретіраду і відступ назад. Військо і багато старих полковників не радо приймали сю зміну—особливо то даючи під увагу, що коли що то власне такий несподіваний відступ підійме дух у неприятеля, що саме тепер корився, і се може бути причиною дальшої конфузії. Коли вийдемо до Брацлавщини—там достаток поживи, без котрої не можемо воювати козаків, коли і саме підданство, витерпівши стільки прикрости, приставе до нас, і ми зможемо поборювати хлопів хлопськими ж силами. Але перемогли рації тих, що намовляли до ретіради, а то тим більше, що подавано під увагу, як то не годиться тим відступом видавати на небезпеку наших союзників і сучавчиків; також і те, що краще тут чекати ланове військо, аніж дати йому привід до повороту додому, коли ми відси підемо (на Україну). А нарешті те рішило справу, що саме під той час перейняли наші листи від Хмельницького і старого господаря Лупула, з повідомленням про скору відсіч—аби тільки вони до їх приходу протрималися. Взагалі підчас того нашого відступу всі правдоподібности були про наступ і наближення великих неприятельських сил, і побоювання, щоб він нас не заскочив десь на болотах і переправах та не привів де якої небудь конфузії, як під Зборовим. І так думавши про Брацлавщину, Білу Церкву й Чигрин—відразу як захоплені вихрем, стали думати про Жванець—що вже в попередніх нарадах пропонувався для безпечного заложення табору, і з наріканнями і криками всього війська до нього почали завертати. Шостого дня нашої ретіради на те місце прийшли і насипавши на фронті шанці для гармат, розгостилися тут спокійно з військом—цілісінькі три місяці нічого не роблячи, тільки нищачи се військо—польське і чужоземне. Через Дністер збудовано якось міст на кошах—для отримування жывности з Волощини, і для переходу звідти нашого війська та сподіваних підмог від союзників, а наоколо висипано шанці для кращої безпечности».

Сучасне листування вповні потверджує се оповідання учасника—в дечім суб'єктивно закрашене, але в фактах і в передачі настроїв очевидно вірне. Так в цитованих «авізах з-під Камінця 29 вересня» читаємо: «Тому що здобутте Сучави протягається, а про слабі сили Хмельницького єсть певна відомість, ми завтра рушаємо на Вар, а відти на Брацлав,—бо там має бути сильна залага. Ціля не може бути инакший як тільки такий, щоб військо розложити на Україні, бо самий вже зимовий час наступивши не позволить воювати, а осінні непогоди нас розгонять; та нема так дуже і з ким, бо певного війська нема більше, як 14 тис. і ті викопавши Німцям яму, самі до неї впадуть; наші хоругви звивають і тікають»¹⁾. Гулевич пише з обову до брата 5 жовтня: «Король одержав відомість від господаря волоського, що Хмельницький орди мати не буде. А без неї не може мати значіння його союз з старим господарем, і одсіч Сучаві—що вже більш як шість тижнів пробуває в облозі, не може бути успішна; хочби прийшла, то війська зібрані під Сучавою: мультанське, угорське, волоське—з новим господарем,

¹⁾ Міхалов. с. 673.

і нашого 5 тисяч зможуть протиставити тій силі. Тому король рушив на Україну під Бар, а звідти радів наступати далі—бо сама воєнна пора. Але на другім нічлігу, коли ми були під Зеленцями, прийшли від господаря листи, що хан рушився з усею силою. Король й. м. ще з-під Камінця післав кілька під'їздів на Україну—між ними Каліновський, староста браславський був напереді з немалим відділом,—король чекав від них відомостей, чи будуть у згоді з волооськими, і 4-го вернувся Кароль Потоцький з під'їзду сам і сотника привів, того ж дня і від п. Каліновського і з Волоцини від господаря і п. Кондрацького потвердження: Сефер-казі ага йде напереді з військом, а за собою має хана, і вже Волохи що під Сучавою стали хвилюватись. Тому король, порадившись з сенаторами і з нами деким із війська, зголився з доводами, щоб вертати назад. По-перше—щоб війську дати не тільки догідні квартири, але щоб і прогодованне могло бути добре—з такого краю, звідки легше запровіантуватись. По друге—аби не стратити війська свого—що його під Сучавою 5 тис., а особливо чужоземної піхоти й армати. По третє—аби союзним князям і їх (військам) додати охоти й серця до помочи на неприятеля. Бо неприятель буде вживати всіх засобів, аби розірвати наш братній союз, і маючи сили—коли вже й Орди прийшли і донські козаки—схоче пустити свої загопи до середини (краю), аби нас відтягнути для охорони своєї землі. Се таки й краще було б, ніж чуже просо обганяти, але що сталось то сталось, й инакше бути не може¹⁾.

Нарешті ще такі обзові відомості з 9 жовтня: «Вчора дав знати господар, що 29 вересня хан з усею силою мав рушити на нас, підтримуючи козаків у їх ребелії. Через те замисли королівські—(йти) на Браслав на Україну—мусіли змінитися, і що було військо з-під Камінця поступило аж під Зеленицю, то тепер повертаємо з усею силою нашою—мабуть під Жванець, бо там і про поживу легше промишляти, і з угорським та мунтянським військом порозуміватись—куди б неприятель не хотів іти. Бачу, що ся відомість турбує панів радних (сенаторів): що багато радять, а мало з тих рад виходить; але відомости ведуть до того, щоб ставши під Жванцем усіми силами здобувати Сучаву—бо йй уже в поміч іде Буджацька орда. Як бачу—звалила Кримську орду лакома річ: скарби (сучавські)²⁾.

Приволявши тяжкі обози з барського шляху над Дністер під Жванець і розташувалися тут, покріпили свої душі сучавським тріумфом над Тимофіївим військом. «У нас під Жванцем тоді, 15 октября, весела грагуляція при Те Deum laudamus і які тільки могли бути в обозі урочистости. Посли від семигородського, волоського, мультанського (господаря) бажали й. кор. мил. дальших воєнних успіхів, і за одержали дарунки навзаєм одержали упоминки» (Нарратива). З приємністю також була прийнята відомість про погром своєвольного козацького рейду, вчиненого з-під Чернигова на литовську територію: приблизно одночасно з сучавською капітуляцією литовське військо побило сих наїздників під Мозирем³⁾.

Мали приємність зробити свідком своїх сучавських тріумфів і московського гінця Вонифатьєва, що приїхав до польського табору саме підчас сих пересувань в напрямі на Бар і назад. Вислано його в середині серпня, з царською грамотою 31 с. с. липня, що до різних жалів, які мали вирецитувати великі послы, додавали ще деякі біжучі

¹⁾ Міхалов. с. 678—9.

²⁾ Тамже с. 685.

³⁾ Акты X с. 39—40. Міхалов. ч. 274.

урази: підстароста Нарбут прислав до вяземського воеводи листа з неправильним королівським титулом, а пограничні поміщики з Ржевської околиці скаржилися на розбійничі напади людей з-за польської границі¹⁾. Гонець мав віддати сю грамоту великим послам, але стріз їх, коли вони вже вертали, і післав його до королівської кватири. 10 н. с. жовтня король дав йому авдієнцію під Жванцем і прийняв царську грамоту—але уїтський єпископ Суша при тім звернув увагу двору, що в сій царській грамоті теж єсть дефект: цар не назвав короля братом як годиться. Ухопилися за се, щоб прочитати нотацію цареві. Одному з королівських секретарів, Млоцкому доручено звернути увагу гінця на сю помилку: от мовляв, цар так суворо упоминається за польські прописки, а його власна канцелярія допускає он які помилки. Млоцкий мав зробити сю увагу начебто від себе, а не з королівського наказу, «бо з такими гінцями нема звичаю вести переговори, і їх роля обмежується тим, що вони передають в королівські руки листа і одержують відповідь»; потім він мав повезти цареві офіціальну королівську грамоту на сю ж тему²⁾. Гінцеві ж рішили показати тим часом польський тріумф над козаками при відправі, що була призначена на день 14 н. с. жовтня, але як з тексту звідомлення виходить, той же хорунжий Осінський, що прийшов закликати гінця на відпускну авдієнцію, пояснив йому як се буде зроблене. «Нинішнього дня (в переддень відправи) вислано з Камінця відділ жовнірів, щоб вони тих арештантів—розбійників, що розбивали по дорогах і сидять у вязниці в Камінці, повязали і завтра повели до обозу тоді як гонець буде їхати до короля на відправу—аби він їх побачив, і як побачивши считає, що то за люде, жовнірам велено говорити, що вони здобули Сучаву і ведуть тих козаків, що билися з Поляками і були взяті в полон у тім бою. І про Тимоша Хмельницького будуть йому говорити, що його вбито. Але і Сучави не взято, і Тимош жив—сидить у Сучаві, а під Сучавою вхоплено всього тільки двох козаків, і вони сидять за вартою в обозі. Отже що ті жовніри завтра говоритимуть, аби гонець тому в нічім не вприв».

Дійсно коли другого дня Волифатьєва повіз полковник Мінор на авдієнцію, в дорозі наїхали вони відділ жовнірів, що вели до обозу 12 чоловіка повязаних. Волифатьєв не хочачи робити приємности, не став питати, але за нього Мінор і пристав Млоцкий считали тих жовнірів відки вони їдуть, і що то за люде ведуть, і жовніри їдучи з ними почали оповідати: полковник Кондрацкий з польським військом взяв Сучаву, де був замкнувся Тимошко Хмельницький з своєю тещею домною, жінкою старого воеводи Василя; з ним було 15 тис. козаків. Тимоша вбито з гармати, козаків що були в Сочаві (частину) порубано, а 3 тисячі взято живцем, і се вони ведуть таких до обозу. Ті ж козакі, що піддалися добровільно, присягли кородеві, що з королем вони воювати не будуть, і їх пустили добувати Хмельницького. А скарби волоської княгині везе полковник кородеві сам³⁾.

На відпускій авдієнції Волифатьєв одержав королівську грамоту—в ній здержливо відповідалося на царські жалі—відкладаючи инше до задуманого посольства Млоцкого, і з тим Волифатьєв поїхав, одержавши деякі інтересні документи—як напр. оті листи Хмельницького з Борку, мабуть умисно йому пулсунені польськими «приста-

¹⁾ Польські справи 1653, кн. 83 стовб. 7—акти посилки Волифатьєва, царська грамота на л. 7—25, наказ Волифатьєву л. 31.

²⁾ Розповідає се Доді в депеші з 16 жовтня, с. 536.

³⁾ Звідомлення Волифатьєва тамже стовб. 7 л. 69—72.

вами», аби Москва знала, що Хмельницький королеві кориться без усяких застережень¹⁾.

Відомости одержані в обозі Вонифатьєв збирає в такім образі. Хмельницький стоїть з ханом під Білою Церквою, збирає військо. Козаків при нім 30 тис., татарського війська 40 тис. З-під Білої Церкви розіслав він татарські загони під ріжні українські міста, і оден такий загон зайняв коней і худобу під Баром і язиків забрав²⁾; під Кремінцем, під Луцьком, під Тереховлею забрали тутешніх людей, а Пропоєск (?) спалили, людей витяли і в полон позабирали. Боїв у коронного і литовського війська з козаками не було; 300 чоловіка післано з королівського табору при кінці вересня в під'їзд, але до 7 (17) жовтня вони не вернулися, і відомости від них нема. З королем стоїть 20 тис. кінного і пішого війська; наоколо зробили рів і вали, а через Дністер поставили міст—для війська що буде з-під Сучави йти до обозу (л. 74—5).

В тих днях, 10—15 жовтня, як оповідає Дові, були трівожні вісти від воеводи Стефана і Кемєня з огляду на сподіваний похід Хмельницького і хана, і знову виникло питання, чи не йти королеві самому на Волощину, рятувати союзників і польське військо що ще було під Сучавою. Дові каже, що 12 жовтня в королівській квартирі в сій справі відбувалася нарада, і плян походу на Волощину відкинено старими міркуваннями, що відомости про похід Хмельницького можуть бути фальшиві, підстресні Лунулом, а перехід на волоську територію може викликати ускладнення з Туреччиною. Потім поруч в'єстей про капітуляцію Сучави прийшли інші заспокоюючі відомости. Польський роз'їзд, що пройшов на 30 миль на схід і привіз з собою якогось козака з Ямпоя, приніс на 20 жовтня відомість, що про Татарів піде не чути, і про Хмельницького такі поголоски, що з огляду на слабі свої сили він навіть не відаємується триматися на Україні, бо пішли чутки, що після капітуляції Сучави король з молдавськими і семигородським військом посує на Україну. Селяне, особливо на Браสลавщині, прагнуть спокою і королівського приходу³⁾. А що до хана той козак з Ямпоя розповів, що через Ямпіль переїздив післанець від баші сілістрійського до хана з наказом султанським, аби жодним чином Хмельницькому не помагав і до Подьши не вступав. З другої сторони Януш Радивил, мовляв, повідомляв, що хоч його військо не велике, більше як 7 тис. зібрати йому не вдалось, але він готов з сього боку підтримати королівський похід на Україну, як попереднього разу. Під впливом сих звісток знову рішено було відновити похід на Браслав. 20—21 мали перевести перегляд

¹⁾ Супроти підстрочної сучавської маніфестації повста спитаннє, чи ті листи Хмельницького а Борку не були теж підроблені; але час, місце і зміст листів, я думаю, виключають таке підозріннє.

²⁾ Про сей заїзд оповідає «Нарратива»—як про се говорили в таборі. Богуслав Радивил, бувши державцем Барського староства з 1500 людей вибрався навідати се своє староство, а Хмельницький, наступаючи з ордами, й одержавши відомість про сю експедицію на Бар, подумав, що то сам король вибрався під Бар—виробити місце для обозу, і вислав на швидку 20 і кілька тисяч Татар, щоб захопити його там, і ледви сі Татари не захопили Радивила. Очевидно сей інцидент теж проходилося охоту до походу на Бар.

³⁾ Сі відомости так переказує варшавська реляція 26 жовтня (Acte c. 239): «Татари пішли. Хмель має при собі тільки 6 тис. козаків: всі його покинули. Король наступає не стрічаючи ніякого супротивлення (nemine resistente). Хмель замисляє втечу на Запоріжжє, і за 1 тижні сподіваються кінши війни».

війська і після цього рушити в похід ¹⁾). Але ці пляви знову перебили точніші відомости отримані від бранців—козаків і Татар, захоплених польськими під'їздами при кінці жовтня. Маємо їх—на жаль, переважно не в автентичнім тексті, а в формі «авіза», підсумків і переповіджень зроблених ріжними неофіціальними кореспондентами з об'єзу—того матеріялу, на яким, мовляв, сі язики сходились ²⁾).—

Хан збирався йти на Сучаву, але почувши про смерть Тимоша сам затримався, а туди післав тільки своїх людей. Був післанець до хана (з-під Сучави?), щоб він козакам не помагав; хан на се відповів: «Коли Поляки сучавських скарбів рушати не будуть, не дам помочи козакам». Але його післанець з Татарами таки пішов під Сучаву. Про те що Сучаву взято в ханським війську ще не знали ³⁾).

Хан мабуть скоро вернеться, лишивши з Хмельницьким Муняк-султана, але то ще не знати напевно. З-початку поспішав, але потім, як прийшли листи від баші сілістрійського, не так уже спішиться. Що сам король в обозі, про се в татарським війську відомо, але воно не спішить наступати, бо коні худі—вигодованих коней Татари мають мало. Хмельницький настає, щоб наступати на короля скорше, але хан вимовляється, хіба під наставаннями Хмельницького буде наступати.

Татари взагалі не радо йшли на сю війну, тільки що Хмельницький і воевода Василь наставляли. Пустошити міста заборонено, видано гострий наказ щоб Руси не чіпали, за своєвільство кількох Татар повішено. Постачають з міст припаси скільки треба за листами ханськими. Але бракує кожухів. Більше як місяць не думають тут бути: як би навіть хотіли, то не можуть—через Калмиків. Всі орди від хана б відступили, як би він схотів тут зазимувати ⁴⁾).

Хмельницький стоїть уже на Дербчині під Шаргородом, день дороги від Орди ⁵⁾). З ним 20 тисяч козаків (або як інші рахували—козацтва доброго разом з «мотлохом» понад 30 тисяч). Хан привів всю Орду—з виїмком добрудзьких. Мало що їх менше ніж було під Берестечком, але козаків значно менше: багато повимирало від повітря, інші йти не хотіли, тільки козацька старшина та приятелі Хмельницького лишаються в війську.

Відносини між гетьманом і мурзами напружені, як ми вже то чули,—хан старається їх годити: «Татари вирубали були одно містечко,—хан велів їх скарати на смерть». Щоб трохи заінтересувати Орду, вислано під'їзд на Волинь—Татар з козаками, коло

¹⁾ Доні с. 561.

²⁾ Архив Ю.З.Р. III. IV с. 678: свідчення татарських бранців, в московським перекладі,—післані з королівської кватирі, вони були перехоплені Татарами чи козаками і з іншими актами жванецької кампанії передані до Москви. В збірці Міхаловського окрім конфесат Генестия ще два такі підсумки з 3 і 4 листопаду—с. 694—6, в збірці Голінського—з 6 листопаду, с. 657, також в «Нарративі» переказано сі вїсти доволі близько до «авіза»; дещо переказують перехоплені польські листи в Архиві Ю.З.Р. III. IV с. 769, 776, 785.

³⁾ Архив ЮЗР. с. 786—8, незручний московський переклад.

⁴⁾ Архив с. 787—8.

⁵⁾ Татарин Генестий, з дружини Камамет-мурзи, взятий до певолі 30 жовтня (а з коша вийшов 26 жовтня), оповідав на допиті 2 листопада, що вже минуло 20 день, як хан став при містечку, котрого він назвати на ймення не міг, але з його оповідання і з свідчень інших бранців виходило, що се Шаргород (Міхалов. с. 697). Значило б се, що хан прийшов туди коло 12 н. с. жовтня, але се не правдоподібно.

12—13 жовтня: вони захопили несподівано Заслав, Корець, Острог, паловили шляхти, з жінками і дітьми¹⁾. Після такого приемного початку сі наїзди повторювано і далі²⁾.

«Селтана-калгу³⁾ вислав був (хан) з кільканадцятьма тисячами з Василем господарем давнішим в одсіч Сучаві, але довідавшись в дорозі про жінку і скарби, що їх забрали, він вернувся назад, а татарська кіннота, збочивши, підійшла під наше військо, і тоді погромлено хоругов п. Тележинського на Дністрі» (про сі погроми польського війська, що в неладі йшли з-під Сучави, ширше оповідає «Нарратива»).

Козацьке військо що було в Сучаві, в порядку прийшло до козацького обозу, і віддали Хмельницькому, як бранця, ротмістра Мотильницького, приставленого до них від Маховского, щоб він відвів їх до королівського обозу. Хмельницький їх відправив додому, наказавши скоро вертатись. Воевода Василь з Хмельницьким, але з ним тільки сто Волохів; чи будуть його провадити на господарство, не знають⁴⁾.

«Татари далеко більше ради радять ніж козаки⁵⁾. «В день виїзду з війська (26 жовтня) була (у Татар) рада над тим, чи далі стояти на Русі, довший час, чи вертати до Криму. Ту раду пустив хан на все татарське військо, і воно кричало, і все на тім згодилися, що не маємо кожухів і не маємо що їсти, й інші недостатки нам докучають: краще вернутись. Хмельницький пригадує-присягу, що хан не повинен від нього відступати; на се Орда відповідає: під Камінцем немає поживи; не маємо кожухів, зима перед нами; досить тобі, що частина Орди зістанеться при тобі. Раду відложено на 20 день, аби тим часом довідатися, чи король лишиться на місці, чи буде наступати, чи піде назад; в залежності від того хан відложить пробуток війська на Україні, але з тим щоб все ж таки перед свігом вернутись, лишивши 20 тисяч при Хмельницьким. Коли Татари на нього нарікають, Хмельницький потішає їх надією на ясир: «Моя голова в тім, каже, що вас наділю невільниками». Настоює на тім, щоб обидва війська (татарське і козацьке) наступали ближче; але чауш турецький остерігає хана: коли наступити на королівське військо, Порта поставить на твоє місце иншого хана».

Так оповідав Татарин Генестий⁶⁾; він каже, що сам на власні очі бачив чауша в Ямполу,—він приїздив, мовляв, з наказом, щоб Орда не мішалася до війни короля з козаками. В дійсности таке толкованне було пущене мабуть з ханського осередка, щоб пояснити стриманість його супроти козацьких плянів наступу. Далеко правдопо-

1) Міхалов. с. 695, пор. 687, Єрлича під 3 жовтня с. с.

2) На се лементує в своїх записках власник Олики Ольбр. Радивил: «Татари, побачивши, що наше військо нічого не робить, тільки сховавшись за укріплення чекає нападу неприятеля, а само нічого понад те не задумує,—розійшлися загонами по Короні, страшенно попустошили її землі, позабирали бранців, поналили села. Бо шляхта і селяни, покладаючись на військо, свободніш жили дома, отже Татари їх застали несподівано, і під кінець місяця (листопада) спустошили Волинь і всі мої маєтності обернули в попіл, з військом кількох міст (і моєї Олики), що противстали і непустили (до себе) ворога. Скрізь віддавалася луна крику і сліз» (Memoriale л. 199).

3) Так Міхаловск. с. 696, але се не можливо: калга зіставсь в Криму, як ми вже бачили, і як потверджує Генестий.

4) Архив Ю.З.Р. с. 787—8.

5) Міхалов. с. 696.

6) Тамже с. 697.

дібниш переказує се турецьке посольство оден з авізантив—що чауш привіз від Порти «гарячу заборону ханові—не пустошити землі Волооської і Мультянської і під карою смерти не заганятися в волоські границі»¹⁾). Взагалі те що знаємо з тодішніх царгородських настроїв, не промовляє про турецьку інтервенцію на користь Польщі.

Інші автори авіз, чи то на підставі свідчень інших бранців, чи з власної інтелекції додають до освітлення сих відносин дещо не позбавлене значення. Оден з них пише: «хан уже хотів відійти, ледво його Хмельницький упросив і за купив, що він згодився почекати ще 20 день—термін тому коло с. Мартина. Причина, чому він (хан) так квавиться назад, те що пішов сюди він проти воєї Порти, від котрої мав чауша з тим, щоб він до нашої і волоської війни не мішавсь, та ще Казмиків на себе дуже сподівається»²⁾). У другого читаємо такі пояснення: Татари так спізнались, не вважаючи на часті посольства і заклики Хмельницького, тому що там худі коні, і хан тільки на те рушив з Криму, щоб дістати сучавські скарби; помилившись в сій надії, аж тоді «звернув на Русь і привязався до Хмеля». Третій додає, що Хмельницький прохає хана наступати на короля, обіцяє йому певну побіду, але мурзи не радять, побоюючися повторення Берестечка. Хан велів своєму війську зібрати провіант на 10 день—стільки, видно, хоче ще там стояти, але тим часом має вислати великий під'їзд»³⁾).

Надходили вісти про татарські наїзди на Волиня, напад на «сучавчиків», які мандрували до королівського табору, про спустошення Подністров'я—«над волоським берегом хлопів стинають, кількисот хлопів замкнулися в однім замочку, добре боронилися небожата, кільки днів їх здобували»⁴⁾). А далі такі відомости принесені в останній день жовтня: хан з усею Ордою стоїть не так далеко—під Шаргородом, «збирається вислати великий під'їзд під королівський табір, а за гарячими проханнями Хмельницького хто зна чи й не лишиться зимувати на Україні—бо вже Хмельницький для Орди збирає провіант»⁵⁾). Під сими вражіннями 6 листопада відбулася в королівській квартирі велика рада над дальшим пляном, що його робити: далі стояти безчинне під Жванцем, чи йти на неприятеля? ⁶⁾ Ракоцій, приславши двохтисячний полк на поміч, разом з таким же полком молдавським, через посольство своє заохочував короля до рішучого наступу, -обіцяючи прислати більше військо ⁷⁾. Війшовши в конфлікт з Хмельницьким, він і вєвода Стефан бажали собі, щоб король приборкав його—щоб він не схотів потім віддячити їм за Сучавську історію. Але гадки польського штабу двоїлись; як посереднє внесеннє пропоновано, щоб король лишився з пішим військом в Жванці, а комонника пустив против неприятеля; але кінець кінцем і на се не рішились.

¹⁾ Тамже с. 696.

²⁾ Голіньського с. 657.

³⁾ Міхалов. с. 695—696.

⁴⁾ Відомости 14 листопада у Голіньського с. 659—вони перебиті згадкою про напруженнє між Хмельницьким і мурзаами, наведеною вище.

⁵⁾ Міхалов. с. 696. Радивил записує в своїм «Меморіялі»: «Хмельницький ставши недалеко, просив хана, аби не виходив з Польщі, а лишився на зиму: тим способом змусить короля до справедливої угоди, матиме змогу робити загопи на Руси і з здобичи та бранців зібрати великі богацтва; послухав сеї ради, на нашу біду» (с. 199).

⁶⁾ Голіньського с. 657.

⁷⁾ Жерела XII с. 269.

До царя вислано з Млоцким королівську грамоту датовану 15 листопада. Король починав від московських нарікань в справі польських прописок¹⁾, нагадував, що з московської сторони також бували прописки і вказувалися польською стороною, і висловляв бажання, щоб такі помилки, що діються «не от злобы и недомыслу, а от неостереганья и неведомости писарей», не були приводом до неприязни і «разорения мира». Навпаки—щоб любов і приязнь між обома державами ширилась і росла «на поправление поганных бисурман». Для сього король уважав потрібною висилку мішаної пограничної комісії для розбору «порубежных дѣл» і залагодження всяких починених кривд. Далі подавав до відому ліквідацію Сучавського епізоду:

«Доносимо при сім про успіхи нашого війська—що за помічю Бога вседержителя військо козацьке, обложене в городі Сочаві на Волощині з Тимошем, сином Хмельницького, по тім як Тимоша вбито, не можачи витримати потуги і патиску воєнного нашого війська, висланого під Сучаву щоб потлумити і половити тих бунтівників,—цілком піддалось і просило ласки і пробачення свого простунку. Ми як пан християнський, памятаючи і ваше клопотанне в справі козацькій через великих послів, їм нашу ласку показали, відібрали від них присягу, що вони нам і Річипосполитій за ласку їм показану будуть вірні, і більше против нас не воюватимуть, і дарувавши їм життя вільно їх пустили». Ще раз витягав з сього волоського епізоду докази того, що козаки непотрібно прикривають своє непокорство мотивами віри: «Бо не тільки в нашій великій державі, але і на Волощині вони так багато церков грецького закону поруйнували, золото, срібло, ріжні церковні сосуди й окраси позабирали, і наводячи поган-бісурмен на християн, не мало подали в бісурменську неволю людей християнських. Як і тепер се відомо від нашого війська висланого на під'їзд, і від ухондених козаків і Татар, приведених в тих днях до нашого обозу, що вони знову підняли против нас хана кримського з усіми ордами. Але ми твердо покладаємось на Бога, що він тих бунтівників і разом з ними поган з ними сполучених подасть нам в християнські руки, під зброю нашого війська»²⁾.

В денеші з 12 листоп. Доні натякає на якийсь плян—«наскільки сміливий, настільки й небезпечний», що був прийнятий в королівській квартирі в початках місяця, але на жаль не поясняє в чім він полягав і що його перебило: чи був се якийсь атенат на Хмельницького, чи проби підкупу?..

Тим часом ханська квартира пересунулася під Бар, а татарські загони стали цілком підбігати під польські позиції під Камінцем. Післанець Сефер-казі Темирбій оповідав потім на допитах, що Орда хотіла йти під королівське військо волоським боком Дністра, але мусіла відступити від сього пляну, з огляду на остороги Порти, щоб не «псовано» Волоської землі. Козацьке військо наступило з морозом в горішнє Побоже, в обхід польському війську. Правда, татарські бранці, приведені до польського табору 8—9 листопаду оповідали про миролюбні настрої хана: хоч багато мурз домагаються

¹⁾ Грамота була писана російською мовою, місцями не дуже вдалою, і тут саме вийшов стилістичний недогляд, московським урядом потім порохований за велику образу цареві і взятий за безпосередню притоку для розірвання дипломатичних відносин і виповідження війни. «Памятна нам, как вы, брат наш, на многих посольских разговорах о приписки з нашею страны в поименованню и титулах вас, брата нашего, сотворенные и соделанные истязались». Себто піби сам цар «спорився» за титули в «разговорах».

²⁾ «Подлинныя польскіе грамоты» москов. архивосховища ч. 92.

бою, він не хоче запускатися в битву з Поляками, і бранці думають, що на спільній раді, що матимуть хан з Хмельницьким 10 листопада, буде порішено вислати послів для переговорів про замирення¹⁾. Але ці віщування не справдилися, а факти свідчили навпаки про плани агресивні. Польський штаб затрівожився; замість ділеми—наступу чи вицікування неприятеля на позиціях, перед ним стала перспектива неприязельського обходу його власних позицій, ізоляції від своєї власної території і нарешті—блокада чи облога в Жванці, з доволі непевними виглядами. Надходили морози, неготоване для зимової кампанії німецьке військо гинуло на очах. Угорські й волоські помічники жахалися зими і збиралися додому. Ланові полки рвалися теж до повороту. Нічого не давши своєю присутністю, тільки даремно виголодивши околицю, вони волочились по селах і розбивали, а люди навзаєм робили на них засідки й били.

В середині листопада оден татарський загін підступив під Солобківці, в семи милях від Камінця, майже на північ, і вирубає містечко Хрептів коло Ушніці, показався під Студеницею, і се було прийнято за грізні симптоми—чи не наступу і облоги? Тому вислано великий кінний під'їзд, щоб розвідатися в ситуації, і йому удалось добути досить цінних азіяків—переловивши ханське посольство до Ракоція і Матія Васа-раба: звісного вже нам агу Тохтамиша. Їхав він туди з листами і устними пропозиціями, ніби то від хана—але операція ся робилась очевидно для Хмельницького, з його таки ініціативи, по всій правдоподібности. Хан намовляв Ракоція відновити союзні відносини відставши від короля, інакше грезив розривом і війною²⁾. Місія не вдалась, але відомости дані Тохтамишом і його слугами—почасти вже використані нами вище—дають деякі цікаві подробиці до ситуації, доповнюють їх також свідчення інших бранців—і се майже все, що можемо використати для цього моменту.

Татарський кіш стоїть за дві милі від Вару; хан простояв три дні, коли бравці виїхали, але збирався переходити за ріку, щоб приступити ближче під королівське військо. Вже після виїзду Тохтамиша мали вони відомість, що була у хана рада з мурзами, чи наступати на короля і битися, чи стояти чи ні, і як довго; мурзи, мовляв дуже парікали на хана, що велів їм повернути ясир, який вони назбирали в різних місцях (мабуть козацької території); кінець кішцем хан їх заспокоїв, і вони згодились «пробувати битви». Перед радою такі були мови між мурзами: «Коли підійдемо під короля, не стримаємо (війська від битви, і се очевидно вважалося небезпечним ризиком); утікати перед часом—великий стид; маємо що їсти і чим годувати коней, а тим часом можуть бути послы (від короля), і так погодимось»³⁾. Інший Татарин з менших передає се так, мовляв на раді, що відбулася по їх виїзді з табору, збирались «поговорити про те що щоб послати послів до короля»⁴⁾.

«Хан прийшовши до сеї землі, хотів спійсно йти під королівське військо, але Хмельницький просив і затримував, тому що бачив свої малі сили, і більш над усе

¹⁾ Делеша Дони з 12 листопаду, с. 673.

²⁾ Сі листи хана і Сефер-казі до Ракоція і Матвія видав Кубаля, в додатках с. 407—8, тамже свідчення татарських бранців с. 405—6, все з рукоп. Осолін. 1453 с. 385 дд. Декотрі також деж в збірці Русецких ркп. 41 с. 227 дд. Як дату їх перехоплення подає день 20 листопаду анонімний лист в збірці Міхалек. с. 701. Досить широко оповідає про сей епізод Theatrum Europaeum, с. 419.

³⁾ Свідчення посланця від Сефер-казі Темербія.

⁴⁾ Свідчення Татарина Асана (Рус., в Ос. він названий Гезар, так і у Кубалі).

боявся, аби хан його не кинув як під Берестечком. І перед радіо, що мала бути, чули ми від багатьох мурзів таке, що хан з кіннотою своєю й козацькою має скоро підбігти під королівське військо¹⁾—попробувати несподівано напасти. Але очевидно на раді, згідно з бажаннями Хмельницького наче б то, рішено ще продовжити тактику вичікування і оточування королівського війська.

«Козацький табор недалеко від татарського²⁾; вони завсіди стають на днь дороги від коша; але полковники і мурзи підтримують далі такі ж приязні відносини, як і перед тим»³⁾. «Хмельницький і Витовський тільки раз були у Сефер-казі, інші ж писарі і полковники приїжджають часто»⁴⁾. «Хмельницький у хана був раз, давно, ще під Шаргородом—і того дня прийшло до хана зо 200 козаків: скаржилися, що Татари забрали їм коней і багато козаків постинали; на се хан сказав: «Коней пізнавайте в коші, а хто вже неживий—нехай лежить» (нема чого підіймати суперечку за мертвих)⁵⁾.

«Ще Хмельницький не дав ханові і одного гроша, тільки годує хана обіцянками: то обіцяє воєнне щасте, то великі податки (дани) з тих земель, що під Хмельницьким», казав Тохтамиш. «Станці з України не давано ханові ніякої, навіть худоби: хіба полковники дають до ханської кухні хто що має; ясиру нема ні трохи,—потверджував його товариш Темербій—даючи тим зрозуміти причини невдоволення з Хмельницького і бажання пошукати якоїсь сатисфакції за понесені труди від польської сторони. Прощальні слова хана до себе на виїзді Тохтамиш переповідав так: «Застанеш мене на Русі, задумав я зимувати, і зістанусь тут, поки або не поміряюся з королем на добре—або не погоджуся». Таку рішучість хана Тохтамиш поясняв тим, що Орда має добрих коней і се дає їм змогу витримати на Русі довго. Хмельницький шильно просить хана, аби Орда витривала до кінця війни, хоч би й мусіла зимувати: каже, що пропаде, коли б ханське військо повернуло не довівши війни до кінця.

Докладніші вісти з козацької сторони завдячуємо головню і майже виключно звідомленню московського посольства Стрешнева і Бредихина, що пробуло сей час на Україні в запілі, даремно сидуючися дістатися до гетьмана. Звідомленне їх зложене дуже докладно й цікаво—так наче посла хотіли нагородити зібраними відомостями неможливість виконати дане їм дипломатичне дорученне. Воно заховалося до нас в переважній часті, й містить дуже багато інтересних відомостей, здебільшого невикористаних в дотеперішніх працях про Хмельничину, тому що звідомленне се виийшло в додатковім тому актв Хмельничини, споруженім Карповим (в X томі випущенім 1879 року). Дещо з нього булб нами використано вище, тепер спинимось на тім, про що досі не мали ми нагоди говорити.

Як сказано вже було, московський уряд вислав се посольство в 20-х днях вересня н. с., врядажуючи назад козацьких послів Яцкевича і Абрамовича. Воно мало таким чином завдання не стільки реальні—відповіді московського уряду везли сі козацькі

¹⁾ Свідчення Темербія.

²⁾ В виданню Кубалі тут пропущено слова, і дано хибну інтерпункцію, що зміняє зміст; в рукописі все ясно.

³⁾ Свідчення Гасана.

⁴⁾ Темербій.

⁵⁾ Гасан і Кельдибай.

посли,—скільки етикетальне: багатими дарунками і «милолюбивими словами» осолодити гетьманові й війську нову проволочку в виконанні їх прохань. Заразом мало добути деяку інформацію для свого уряду, повернути назад секретні документи передані до Москви від Виговського, попросити нових і розвідатися, що діється в війську. Вияче я переказав офіціальну інструкцію, з якою Стрешнев і Бредихин виїхали 22 н. с. вересня, і додаткову, післану 30 вересня після приїзду Л. Канусти (с 644). Другого дня після соборної ухвали, 12 жовтня, вислано їм нову інструкцію з царським «стремляним конюхом»: об'явити гетьманові, що царські великі послі від короля до Москви вернулись і повідомили царя, «що Ян-Казимир і пани-рада правди в нічим не показали і від замирення на Зборівським договорі відмовились». Тому цар «для православної християнської віри і святих божих церков гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорізьке пожалував—велів їх з городами й землями прийняти під свою високу руку». «А для того приймання посламо боярина нашого і намісника тверського Василя Василевича Бутурдіна, та околничого нашого і намісника муромського Івана Василевича Оаферьева та думного нашого дяка Ларіона Лопухина. А про ратних людей—скільки їх в поміч післати, скоро буде окремиї указ. Гетьман же і все військо Запорізьке нехай будуть певні нашої милости, без усякого сумніву («розмишленья»)¹⁾.

Царський стремляний конюх вмів їздити, і сю грамоту, писану 2 (12) жовтня, він 8 (18) жовтня вже доручив Стрешневу, нагнавши його в Прилуках; се не гірше як їздили козацькі післанці. Стрешнев і Бредихин за сей час проробили дорогу від Путивля до Прилук. Після сеї нової царської заяви вони стали вже радісними вістниками московської інтервенції, їх стрічали з особливою честью—городові отамани, наказні полковники виїздили на зустріч, виправдуючись, що їх не стрічають «ще з більшими людьми, бо всі в війську. В Пириятині прийшов до них протопоп з братією, і священник з хрестом і в епітрахлі і многолітствували цареві. 13 (23) жовтня приїхали до Чигрина, і тут їх з парадом стрічав гетьманіч Юрій з наказним полковником Василем Томилевком: виїхали їм назустріч верстви за чотири, з військовим товмачом Бськом, і з ними чоловіка з 60 козаків—під короговою. Не доїзжаючи послів сажнів з 50 вони зсіди з коней і пішо пішли на зустріч послам, і ті теж з коней зсіди. Юрко проговорив до них, спитав про здорове царя і послів—товмач то перекладав. Потім всіяни знову на коней провели послів до призначеного їм двору—там позсідали знову з коней і зайшли до двору піші. Посли—очевидно вже в господі—розпитували Юрка і Томилевка про гетьмана і військо і довідалися, що гетьман стояв на Богу, потім на Дністрі²⁾, і з Богу післав частину війська на поміч синові, а сам з-над Дністра пішов тому тижнів зо два (себто коло 10 н. с. жовтня) під Камінець, аби обступити короля, що стоїть під Камінцем; але чи прийшов під королів табор, «і що у них там з королем учинилось», про се ще відомостей не було.

Тоді послі почали домагатися, щоб їх відправили негайно до гетьмана, аби йому переказати спішні доручення від царя. Але наказний полковник на се відказав, що гетьман, як ще був над Богом, одержав відомість про вислане від царя посольство (і про відправу козацьких послів очевидно), і прислав наказ: царських послів прийняти поставити на кватирах в Чигрині, а до себе велів прислати своїх послів: Гер. Яцкевича з товаришами, що приїхали разом з царськими послами, а царським послам

¹⁾ Акты X с. 24—5.

²⁾ Се мабуть не вірно записано, гетьман до Дністра здається не доходив.

до себе їхати не велів. Се було дуже неприємно Стрешневу і Бредихину, особливо з огляду на спішний характер їх доручення, вони при кожній стрічі доневнялись у Томленка, щоб їх виправлено до гетьмана, з відповідною охороною. Але той на те їм твердо відповів, що гетьманського наказу переступити не може: за се гетьман велить його стягти. Наводив ще й інші різні резони: що властиво їй невідомо, де зараз пробуває гетьман: гетьманова жона післала його племінника ¹⁾, чигринського козака Андрія Проскуренка, щоб довідатися, де теєср гетьман, але він не вернувся і нікого иншого від гетьмана не було. На пропозицію послів—післати когось від них з листом до гетьмана, або вирядити одного з послів з Яцкевичом, що мав їхати 15-го жовтня, старшина теж не годилася: їзда, мовляли, небезпечна, Татари грабують і побивають, кого запопадуть в певеликім числі, старшина не може стягати на себе такої відповідальности. Кінець кінцем—«голова у нас одна», не можна рискувати нею, переступаючи гетьманів наказ—за се їм загрожує смертна кара (с. 45—8).

Послам прийшлося на сім заспокоїтися і чекати дальших розпоряджень гетьмана. 17 (27) жовтня повернувся той Андрій Проскуренко і привіз таку вість, що застав він гетьмана за Богом, і відправив він його з-під городка Степанівки, тому семий день. Гетьман їде на короля під Камінець, з ним хан з Ордою, їде за гетьманом в віддалі 5 верст, а більше надто сей Проскуренко оповісти нічого не вмів (очевидно не хотів). Але другого дня приїхав уже згаданий вище галяцький козак (Степан Радивилів, що був висланий до гетьмана з вістю, коли московські послы зблизилися до української границі («близько Путивля»). Гетьман потвердив через нього свій попередній наказ: виправити до нього Яцкевича з товаришами, а царським послам жити в Чигрині, в військо їх не пускати. Не мотивував сього—пояснив се потім Томленко: «Чи гаразд буде гетьманові від хана поїхати? Не можна! ²⁾). Во вони так думають: як гетьман довідається, що від царя приїхали, а до нього його послы приїдуть, він пічне відговорюватись перед кримським царем, що він поїде до Чигрина попроситися з сином і його поховати; а вам (московським послам) ні чоловікові вашому до себе приїздити не дозволяє тому що боїться кримського царя». Це докладніше вияслював се потім, вернувшись від гетьмана Яцкевич, котрого Стрешнев і Бредихин просили поклопотатися перед гетьманом, щоб дозволив їм приїхати; але щоб не розривати хронологічного порядку, я відкладаю се на далі.

Не привізиши нічого втішного в справі подорожи до гетьмана, Степан Радивилів дуже багато наоновідав послам всякої всячини про військо козацьке й татарське, війну з Поляками, смерть Тимоша і т. д. Сі відомости не завжди докладні, але поруч з явними перебільшеннями і вигадками єсть тут і безумнівно точні і цінні відомости; дещо з того ми вже чули, дещо наведемо тут. Час з якого вони походять треба приблизно рахувати 20 н. с. жовтня, як я вказав уже. Степан застав гетьмана за Богом, і з ним їхав до Степановець. Під Сучаву гетьман виправив перед тим до 50 тис. козаків і Татар, а сам з головним військом їшов на короля. З ним

¹⁾ «А послала де гетманова жена кь гетману племяшника его, чигиринского козака Ондриюшку провѣдаты, гдѣ нынѣ гетман» (с. 47). Чий племінник сей Одрій (нижче подано його прізвище: Проскуренко)—гетьмана чи Томленка? Коли триматися синтактичної конструкції, то «его» належить до гетьмана, але в такій дяківській писанині можуть бути синтактичні неспослідовности, тому твердо на сім стати не можна.

²⁾ Так я розділяю сю фразу.

Запорозького війська близько 100 тис., а «з моря» прийшло в поміч більше 300: люде добрі і конні, гетьман їх тримає близько себе і поживу від себе дає. З ханом пуреддін-султан, Сефер-казі, Субан-казі, Шірін-бей, Муртаза-бей, Караш-бей й інші мурзи: кримські, перекопські й білогородські, Великий і Малий Ногай і гірські Черкеси. У гетьмана з ханом відносини дуже приязні («въ большому совѣтъ»): гетьман не раз буває у хана, і в поході хан іде близько гетьмана: верет п'ять або три, або й ближче. Хан говорить гетьманові, що він прийшов з великими силами, так щоб більше не треба вже було ходити: аби король більше не міг наступати на гетьмана. Такі ж рішучі наміри висловляв і гетьман, отримавши відомість про смерть Тимоша¹⁾.

Король стояв під Гусятином²⁾, і з-під Гусятина післав 8 хоругв під Бар³⁾, і як довідався про прихід гетьмана і хана під Степанівку, так пішов під Камінець, а з-під Камінця під Хотин. Війська з ним польського й шведського тисяч з 60. Воевода Степан після капітуляції Сучави прийшов до короля з Уграми і Мутьянами—дикувати за поміч, і забрав з собою скарб забраний в Сучаві. А до турецького султана післав листа, обіцяючи йому платити стільки ж, що платив воевода Василь—аби його султан потвердив на воеводстві, і султан затвердив. А воевода Василь з гетьманом, хан його потішає: «Не сумуй, будеш знову в Волоській землі господарем, я напишу про се турецькому цареві! не бувати господарем Степанови Логофетові!»

По Тимошеве тіло гетьман післав «кнївського полковника Павла» (Яненка, замісника Антонового)—велів відвезти просто до Чигрина, а козаків що були в Сучаві пустив до дому. А тим козакам і Татарам, що пішли під Сучаву, гетьман і хан післали наказ, щоб верталися до війська; але вони мабуть підуть (наздогін) за воеводою Степаном—за тим великим скарбом, що він узяв у Сучаві, бо з Степаном люде потомлені, ідуть помалу, а скарб везуть великий (с. 51—3).

В звязку з сими вістями Стрешнев з Бредихиним розпитував Томиленка і чигринських козаків про ті місця, котрими пішов гетьман на короля, і одержав такі інтересні інформації: воеводство Браславське, Волинське і Подільське, котрими пішли гетьман з ханом, залюднені мадо. Вільше як сто городів в них запустило. Запасів там і колям фуражу мало що можна буде дістати: що взяли з собою, тим мусять бути ситі. А дійшовши до короля гетьман довго стояти не буде, і без бою не піде—бо сором розійтись без бою, прийшовши з великим військом. А як буде бій, хоч би й оден, тоді можна і розійтись: чи замиритися чи до весни відкласти. А через зиму ні козаки ні Татари стояти не будуть (с. 55).

Цікавих річей довідалися Стрешнев і Бредихин ще від Ђьска товмача військового: як він їздив в посольство до султана і до хана в місяці квітні того року. Гетьман просив помочи на короля, котрого сподівався під Камінець, і щоб султан дав такий наказ ханові, аби він пішов в поміч козакам на короля. Султан, мовляв, такого листа ханові написав, але коли Ђьско приїхав до хана (з тим листом від султана?), хан прийняв його дуже не ласкаво: кричав і сердито говорив: «Пощо до

¹⁾ Вище с665, оповідання Степана Радивилова про смерть Тимоша (с. 53) вище с587.

²⁾ Помилка, треба розуміти Камінець.

³⁾ В ориг. тут і далі: Зборовъ.

гетьмана і війська Іздатъ безнастанно послаи з Москви, і ви теж посласте до царя?» Єсько говорив, що се приїзять з пограничних городів, або туди Іздатъ в ріжних процесях (для расправы).

Притім розповів деякі подробиці про останнє невдоволення козацьких кругів з тих поступок, які гетьман мусить робити ханові та султанові, з огляду на союзні відносини. Свого часу відібрали козаки у кримського хана городок Іслам¹⁾, а сього літа гетьман віддав ханові, і той його гарно вибудував; потім попросив хан у гетьмана гармат для того городка, і гетьман йому дав дві гармати. Сей городок буде великою перешкодою для козацьких походів на море; а хан випросив його у гетьмана тому що йому догідно перевозитися з Ордою в тім місці через Дніпро (с. 56—7).

2 н. с. листопада, як ми вже знаємо, приставив до Чигрина Павло Яненко-Хмельницький Тимошове тіло. Він докладніш розповів послам про смерть Тимофія і капітуляцію Сучави (про се потім був іще окремий наказ з Москви Стрешневу і Бредихину: написати чи удалось гетьманові вручити сина, чи ханові відомо, що Хмельницький проситья під царську руку, і чи не треба сподіватися, коли хан про се довідається, порозуміння його з королем і спільної війни їх протів козаків, а на випадок війни—як козаки думають від них боронитись?)—Павло додав, що сучавським козакам, відправляючи їх додому, гетьман велів бути готовими для нової мобілізації, а Павлові велів, не вертаючись до війська, зіставитися в Чигрині і чекати вістей: коли б у війську щось вийшло («незгода»), то Павло має забрати гетьманову дружину і дітей і вивезти до Путивля—бо йому крім царської ласки нема де дітись». До Чигрина приїхати—щоб побачитися з послами, гетьманові не можна ніяк: він або викличе їх до себе потайки, або прийдеться їм чекати, поки військо буде розпущене і він вернеться до Чигрина.

Про плян кампанії Павло розповів таке: гетьман з ханом з Степанівки пішли на короля і хотіли стати табором під Русавою, 40 верст від Камінця, і тут переглянувши військо виправити на короля (очевидно—вибрану найбільш боездатну, ударну частину), а самим стояти обозом. Коли вдасться (ся ударна операція), тоді хан і гетьман самі підуть (на короля); коли ж буде війську якась невдача від короля, велено йому назад відступати. Гетьман був у хана тільки раз, а в справах посилав до нього на розмову полковників. У короля рахують війська до ста тисяч, але в війську його, кажуть, голод і мор, і військо розбігається. В козацькім же війську запасів буде місяців на два, а до того промишлятимуть загонами.

«Король прислав до гетьмана листи, хто з сенаторів яким воеводством має володіти, а у (козаків) була рада, і постановлено, що з королем і сенаторами ніякого договору не буде, хоч би й згинути всім. А хто лишиться живий, ті тікатимуть до государевих городів; а хто не втіче, той від Ляхів жив не буде» (с. 57—8).

Другого дня, 3 н. с. листопада повернув з Москви Лаврин Капуста, і «той ж годяни» спішно відїхав до гетьмана. Томиленко розповів послам, що Лаврин привіз царську грамоту гетьманові, королівські листи привезені з Польщі Репниним з товаришами, і відомости про велику московську поміч: одно військо з арматою вислано до Києва—воно вже йде під Сівськ; 40 тисяч велено післати від Яблонова (в прилуцько-миргородському напрямку); велике військо з арматою післано також під Смоленськ. Старшина висловляла велику радість з сього приводу, і згадувала, що Київ і Черни-

¹⁾ Іслам-Кермен—про невдоволення з сього приводу, див. вище с. 555.

гів мали православних володарів—тепер знову будуть мати. А козацьке військо, будучи під царською рукою, не буде вже потребувати татарської приязни: тепер у них з Татарами приязнь по неволі, терплять від них всякі прикrostи, знищення, забирання в неволю, бо ні-звідки не було помочи—тим часом як Ляхам помагають ріжні держави. Під самим Чигрином—поясняє при тім посольська реляція, мешкають Татари, верст за 30 або за 20 або й ближче, приїжджають до Чигрина по харч з жінками, кожного дня (с. 60).

10 н. с. листопаду приїхав з війська чигиринський козак Іван Скочок (Скочок?)—виїхавши відти сім день перед тим, і розповів такі вісти: гетьман стоїть в Шаргороді, а хан неподалік, з милю або трохи більше, переходячи з місця на місце. Гетьман хотів би відступити назад, через осінню погоду, а хан каже стояти, бо коли король знову почне наступати на гетьмана, ханові вже ніколи буде знову йти в поміч, бо люди і коні будуть потоплені.

«А ще кримський цар говорив гетьманові, щоб гетьманські городи (!) з боку Камінця і від польської сторони спустошити, а села попалити—зробити пустими, тому що як від польської границі все буде пусте, то гетьманові з королем не буде за що сваритись, і Ляхам не буде чого добиватись, ані загонів посилати не буде куди. Коли ж «Україна» буде заселена («жила»), то у гетьмана з королем знову буде сварка.

«Та воно й там майже все пусте, а останкам людей гетьман велів з сія йти в городи. А як військо йшло, гетьман і сам по селах, де дров не було, велів з дворів возити будованне (хоромы) на паленне війську» (с. 61—2).

14 н. с. листопаду чигиринський підписок Левко розповів послам, що від гетьмана прийшов наказ: щоб з огляду на можливий поворот Орди з походу люде з сія і хуторів переїздили в городи, і мали велику обережність від Орди, бо Татари забирають по дорозі самих козаків, їх жінок і дітей в неволю, хапають коней, худобу і збіжжя. З сього приводу послаи знову почали з Томиленком розмову про те, що час дурно минає, просиділи вони даремно в Чигрині 4 тижні, і ніякої відомости від гетьмана не мають—чи не міг би котрийсь з них поїхати потайки до гетьмана з Яськом товмачем, що його послають до гетьмана? Томиленко пустити когось з послів не згодився, але дозволив послати з Яськом товмачем одного або двох з своїх людей з листом до гетьмана,—тільки щоб вони в дорозі нічого не згадували про царських послів, а говорили, що вони приїхали з Путявля в пограничних справах. Послаи так і зробили: 18 н. с. листопаду послали від себе боярського сина Черепова з листом до гетьмана, просячи у нього дозволу приїхати до нього, куди він скаже, перебравшись для непізнання за козаків, без своїх людей, з самими козаками (с. 65).

Але два дні потім, 20 н. с. листопада, вернувся від гетьмана Яцкевич з товаришами і привіз послам листа від гетьмана, а другого від Виговського. Гетьман писав (грамота його видана в московськiм перекладі—тому я подаю її в скороченій українськiм перекладі):

«З грамоти царського величества і з слів наших посланників, Гер. Яцкевича з товаришами, зрозуміли ми, що й. ц. вел. нас, ширих слуг своїх жалює, і на знак своєї милостивої ласки прислав до нас твою милость. Ми давно вже чекали з усім військом Запорізьким ласкавої відомости від цар. величества, ще під Борком,—та тільки польський король з усею силою пішов против нас, і тільки від Бару—почувши, що йдемо з військом нашим Запорізьким і з ханом кримським, повернув назад, аж

за Камінець Подільський, і там під Жванцем окопався. Ми від війська королівського стоїмо тільки за 12 миль, і що дня наше військо з їх військом має бої. Тому просимо в. м. не журитись і чекати нас в Чигрині до відповідного часу. Як тільки дасть нам Бог щось добре тут учинити і східні церкви від иновірців оборонити, так не загаємось до в. м. поспішити і все докладно обговорити, згідно з наказом й. цар. вел., а тим часом веліли ми, щоб усього було вам доволі. А цар. вел.-ву пошліть післанця, що ми як поперед, через наших послів обіцяли, так і тепер обіцяємо бути йому щирими слугами, і нікому крім й. цар. вел. служити не мислимо. Дано в Шаргороді 28 октября р. 1653. Вашим мил. всього добра зичливий приятель В. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким». В примітці: «Раді б ми як найскорше в. м. тут у себе бачити і його цар. вел. жалуванням з ваших уст утішитись—але тут у війську, між невірними Татарами з такими справами обережно треба починати» (с. 69—70).

Виговський повторяв те саме—тільки більш многословно, і додав ще всякі відомости: «Масмо вірну вість, що король хоче назад з табору до Варшави йти, покинувши військо, бо в їх таборі багато людей помирає від голоду, особливо Німців; також і коней добрих не мають, усі худі. А до нас прислав, щоб ми з ним мирилися, не розливаючи крови, але ми того ніяким чином не зробимо, і нікому не мислимо служити, крім царського величства». Далі пояснював неможливість приїзду послів до війська: «Приїзд до нашого війська тяжкий, через великі орди татарські; а такі справи треба вести так, щоб иновірці тепер по се не довідалися—бо вони завидять любови християн між собою». В принісці прохання попередити царя, щоб ніяким брехливим вістям про козаків не вірив, і щоб військо мав на поготові «для оборони всього православія»¹⁾.

Устно Яцкевич докладніше пояснював, чому гетьманові не можна побачитися з послами в війську. Коли кримський хан і Татари довідаються, що гетьман просив царя прийняти під свою руку, і тепер послі прийшли від нього до гетьмана,—вони зараз покинуть гетьмана і з поворотом додому поруйнують ті краї, котрими будуть йти; а без Татар (козаки) королеві не зможуть противстати, і помогти їм не буде кому. Цар їх не пожалував, свого війська в поміч не прислав. Коли б цар прислав їм військо, вони б і без кримського хана могли б противстати королеві: він би, почувши про царське військо, відступив би від них. А тепер гетьман наказав як найгостріш, щоб ніхто не знав, що єсть послі від царя, а про їх бажання прийхати до війська сказав, що воно неможливе в ніякій формі (хочби передягнувшись за козаків, як послі проєктували): у гетьмана в обої Татар багато, під всяку пору, вдень і вночі. Коли Яцкевич з товаришами приїхавши до гетьмана ввійшли до його намету, Татар у нього не було, самі козаки, а все таки навіть при козаках він не хотів, щоб вони щонебудь говорили (про зносини з Москвою): козакам усім велів йти геть і розпитував їх сам оден з Виговським (с. 67).

Про козацьке військо розповіли вони таке. Гетьман стоїть в Шаргороді, відправив Яцкевича з Шаргорода десятий день тому (11 н. с. листопада), і збирався другого дня йти на Бар. Хан стоїть в Зинькові, з ним і з султаном-царевичом Татар з 200 тисяч (!). Вони обступили короля, так що з козацької сторони стоять гетьман з ханом, а з лядської солтан і з ним до 100 тисяч Татар: стоять коло коро-

¹⁾ Акты X с. 71—3; ся приміска, в оригінальнім тексті, в иншій копії заблукала, видно, до гетьманського листу—с. 79—80 прим.

лівського обозу окремими відділами, тисяч по 10 і більше, і нікого не пускають ні від короля ні до короля¹⁾. Рішено у гетьмана і хана, що будь боєм; коли ж король буде просити згоди, то гетьман згоден миритися на тім, щоб їм розійтися без бою, але (козакам) більше не бути королівськими: щоб король на них більше війною не приходив, і до них (козаків) не мав ніякого діла (в ніщо не мішався), і на забезпечення того щоб дав (в застав?) сенаторів чи інших визначніших людей, скільки буде можна, таких щоб на них можна було покластися. А королівським присягам і писанням козаки вже вірити не будуть, бо по присягах все брехали. І рішено у гетьмана і всіх (козаків) бути у царя під рукою і крім нього у нікого не бути (в підданстві)—тому що вони православні християне.

«Татари і козаки приводять з загонів лядський полон, і гетьман за те дає Татарам ефимки. При них привели Татари до гетьмана Ляха, що був післаній з королівського обозу з листами; в них канцлер писав королеві: коли козаки не паступаючи стоятимуть коло обозу, то всім (Полякам) прийдеться з голоду і з бідн померти, а у козаків припасу буде мабуть на місяць.

«Турецький цар писав кримському цареві в військо: доки гетьман буде стояти з військом, нехай кримський цар не вертається додому, а помагає гетьманові. А як би кримський цар покинув гетьмана і перестав йому помагати, то турецький цар звелить його скинути».

«Писав також кримському цареві, щоб він попереднього господаря Василя посадив знову в Волоській землі. А Стефан Логофет і мутьянський господар пішли невідомо куди» (с. 65—67).

Того ж дня (20 н. с. листопада) приїхали до Чигрина миргородські козаки з листами від полковника; вони принесли відомість, що від царя з Путівля вже йде військо, і з ним армата і великі московські послы (посольство Вутурлина): йдуть до Ромна, а звідти до Чигрина. Ся перспектива дістати московських воевід і московську залогу до гетьманської резиденції, в саме серце козацької організації, очевидно затривожила старшину, і тимчасовий господар Чигрина Томиленко велів миргородському полковникові докладніш розвідатися про се посольство й се військо, і до Чигрина їх не пускати, а справити до Переяслава, а військо до Києва. «Тому що Київ і Переяслав міста великі, многолюдні і багаті поживою (хлѣбныя)». Стрешнев и Бредихин намовляли Томиленка не боронити послам чи воеводам іти і військо вести куди вони хочуть, але Томиленко твердо залерся на тім, що він без гетьманського наказу не може пускати до Чигрина ні послів, ні воевід, ні війська, бо Чигрин. мовляв, місто мале і бідне; збіже і траву поїла саранча, а де не було саранчі, там від посухи не вродило, і на збіже й фураж дуже сутужно (с. 68).

21 н. с. листопада приїхав післанець від великих послів: Вурурлина і товаришів, піддичий Старков, щоб розвідатися, за царським наказом, чи гетьман уже повернувся з походу, і як з ним побачитися великим послам—котрим з Москви наказано

¹⁾ Сі відомости тиждень пізніш повторив Капуста, що приїздив до Чигрина 29 н. с. листопада, а поїхав від гетьмана два тижні перед тим: Гетьман під Баром. Хан стоїть далі під Зиньковим, Орда обступила короля і не пускає ніяких припасів до королівського обозу, так що королеві приходиться дуже сутужно. Чигринський козак Кирило, що поїхав від гетьмана 19 н. с. листопада, також лишив його під Баром, і знов на «завтрее» гетьман мав іти на короля—с. 76.

не переїздити границі, поки не одержуть сих відомостей ¹⁾. Та одночасно вернувся післанці вислани від Стрешнева до гетьмана, з товмачом Яськом, що мали просити у гетьмана дозволу приїхати до нього: їх завернув Томиленко, коли Яцкевич привіз таку категоричну гетьманську інструкцію про неможливість приїзду до табору. А три дні пізніш вернувся і сам товмач Ясько: і він не зважився їхати до гетьмана без спеціального супроводу, з огляду на Татар. «Стрів багато козаків Татарами пограблених і порубаних: коли козаки йдуть до війська або з війська в невеликім числі, Татари їх в степу грабують, або і в полон до себе забирають, а котрі бороняться, тих стріляють і рубають». Тому що козаки (очевидно нового призиву) збираються тепер до війська в Корсуні, він, Ясько, поїде туди, щоб їхати більшою громадою для безпеки від Татар. З ним Томиленко післав гетьманові вісти про московських послів, а московських людей пускати до нього відмовлявся. Але кілька днів пізніш приїхав від гетьмана Лаврин Капуста, забарившись в дорозі, тому що гетьман велів йому в дорозі арештувати Федоровича і відправити його до Суботова на кару ²⁾—і привіз разом з заявами вдоволення гетьмана з того що царське військо вже рушило на Україну, також і письмений дозвіл Стрешневу їхати до нього в військо. На жаль сей гетьманський лист в московських актах запропастився ³⁾, і се шкода. Він правдоподібно був безпосереднім відрухом гетьмана і його штабу на привезені Капустою вісти, що царське військо вже на границі, в Сівську, у Путивлі, і під впливом сього вони на хвилю могли настроїтися рішучіше і супроти хана і супроти короля: не відступати перед розривом, рішучими боями і т. д. ⁴⁾. Але сей настрій в такім разі скоро й минув, і гетьман з старшиною вернувся до свого обережного вичікування. Се виявилося слідом в одісеї Стрешнева і Бредихина.

Одержавши гетьманський дозвіл, вони виїхали з Чигрина 2 н. с. грудня «легким ділом», в супроводі чигринського козака Іляша Богаченка з 15 козаками. Такий малий супровід дуже бентежив послів, по всім тім що вони наслухалися сидючи в Чигрині, про татарські разбої на дорогах, а везли з собою царських соболів на дарунки на велику як на ті часи суму—дві тисячі рублів. Вони домагалися більшого відділу козаків, але Томиленко не дав, а пообіцяв, що по дорозі в містах і містечках, кудюю вони їхатимуть, до них будуть приставати козаки. Та провідник Богаченко показався дуже непевним: він став ціячити дорогою, відставав від свого поїзду, лишаючись по корчмах, їхав дуже поволі і мало дбав про своє посольство і його безпечність. Доїхавши до Буків послі стали від нього добиватись, щоб він або сам зібрав більший провід, або гетьманові написав, але дістали такі небажательні пояснення. Богаченко, мовляв, по козаків посилав, але вони з городів не виїздять («не збираються»—в похід), його не слухають, а декотрі за недостатками своїми і зовсім повиступали з козацтва та пристали до міщан («въ козакахъ быть не похотѣли и почали быть въ мѣщанехъ»). Але потішив послів, що він має звістки, мовляв йдуть

¹⁾ Акты X с. 74 і 151.

²⁾ Више с. 559.

³⁾ Акты с. 78, примітка. Дата сеї грамоти може бути виміркована приблизно: Капуста поїхав за два тижня до 29 н. с., значить писано її коло 15 н. с. листопада.

⁴⁾ «Гетьман твосою (царскою) ласкою дуже тішився і хотів з усім військом іти від Бара на короля, а миритись з королем не буде — чекає від тебе війська».

ззаду у військо козаки «з сторонніх городів», і він їх почекає в Маньківці, а до гетьмана послає двох чигринських товмачів: Васька та Мойданка, і про все з ними пише. Справді, постоявши в Маньківці два дні, Богаченко дочекався, що з різних містечок з'їхалося козаків чоловіка з 70, і так посла поїхали безпечніш. Та 14 н. с. грудня над'їхав козак Прохор, що був посланий від гетьмана з новими розпорядженнями в справі послів, і не заставши їх в Чигрині, з опізненням догонив їх в дорозі. Гетьман писав, приблизно в перших днях грудня, себто в 10—12 днів після виїзду Канусти ¹⁾, що коли посла не поїхали з Чигрина «в військо», то пехай і не їздять; а коли поїхали вже, то відвезти їх до Умани, і там пехай чекають дальшого розпорядження. Богаченко докладно виконав сей наказ, і того ж дня відставив послів до Умани. Були вони дуже збентежені такою несподіванкою і розситували Богаченка, яка тому могла бути причина. Той сказав в секреті: гетьман і все військо Запорізьке просять московського царя, щоб їх прийняв під свою руку; кримський цар про се довідався і говорив гетьманові, що от він за нього, гетьмана, і за все Запорізьке військо кров свою проливає, а гетьман минаючи його, хоче піддатися під руку государеву (московського царя), та й став на гетьмана гніватись. Через те гетьман велів послам не приїздити—бо в секреті від кримського царя й Татар їм ніяк не можна приїхати до війська (с. 83).

Послі знов поривались післати до гетьмана принаймні когось із своїх людей, але Богаченко на се без дозволу гетьмана не годився. Обіцяв від себе післати їх листи гетьманові—як їм далі бути, але «занився» і загаяв кілька день. І так посла застрягли в Умані на цілі 3 тижні, аж до повороту гетьмана з війни. Почували себе непевно, бо Умань город «український» (пограничний), а військових людей у нім мало: одні побиті в Сучаві, інші в війську, а до Умани приїздять Татари і Вірмени з Криму, з Очакова і з різних кримських городів, наймають в місті двори й крамниці для свого краму, а поблизу, милі за три-чотири й Татари кочують та приїздять до міста (с. 84—5).

Маючи аж надто вільного часу посла збирали які могли відомости. Так от записали вони і вислали до Москви наведену вище історію, як гетьман нагнівався на Лупула за його зрадливу поведінку і видав кримському ханові. Про воєнну ситуацію збрали такі відомости від місцевої старшини: З королем війська тисяч до 60, бо не всі пішли в посполите рушення; а що були у короля помічні полки Волохів і Мутьян і Венгрів і стояли неподалік від Дністра, то у них Татари забрали коней і багато людей побили, і вони пішли до своїх країв. А з інших країв у короля війська нема, тільки Шведи, та й ті дуже мруть від голоду і тікають.

З кримським ханом велика орда, тисяч до 200, а з гетьманом було запорізького війська тисяч до 60 (!), тільки багато розійшлося, і гетьман тепер, щоб козаки не тікали, велів Татарам стати наоколо козацького війська: котрі козаки втечуть із війська, тих Татари граблять і побивають. Запасу в гетьманським обозі мало, козаки їдять м'ясо яке лучиться, і навіть коней (с. 87).

По містах гетьман оповіщає безнастанно, щоб дуже стеріглися Татар, і з худобою та збіжжям перевозилися до міст, бо як Татари рушаться з війська, то будуть по містах і селах забирати людей в полон багато, і стада погонять (с. 85).

¹⁾ Прохор догонив послів в Цимерманівці 14 н. с. грудня, треба рахувати 8—9 днів дороги до Чигрина і ще кілька днів з Чигрина до Цимерманівки.

19 н. с. грудня приїхали з війська від полковника уманського Глуха козаки з листом, щоб люде перевозилися до міст, бо Татари скоро рушаться з війська, і наказний полковник Матвій Нечай велів стріляти з вістових гармат, і післав по повіті, щоб люде перевозилися швидко. А ще в листі їм було писано, що кримський хан і гетьман і полковники збираються з королем миритись—а на яких умовах замиряться, про те полковник приніс вість. Козаки ж, що той лист привезли—а виїхали з обозу 11 н. с. грудня, додали, що король просить замирення у хана і гетьмана, і готов помиритися на тім як замирені було під Збаражем, і вже хан післав на переговори до королівського обозу султана-царевича і Сефер-казі агу, а гетьман Виговського та полковників Джалалія і Вогуна, і сам хан з Ордою—100 тисяч Татар, підійшов до королівського обозу, щоб помирити короля з гетьманом (с. 86)

Одночасно йшло також листування з великими послами: Бутурлиним, Алферєвим і Алмазом Івановим, що виїхавши з Москви 19 н. с. жовтня, 11 н. с. листопада прийшли до Путивля, і тут простояли майже два місяці, чекаючи різних додаткових річей та документів з Москви, вичікуючи повороту гетьмана з походу, а за той час, прийнятим звичаєм, збирали вісти про українські події та висилали про них звідомлення до Москви. Відкладаючи дещо з того на далі, в звязку з першими розпорядженнями царя на Україні, я спинюсь на тім у їх реляціях, що характеризують ситуацію на Україні¹⁾.

17 н. с. листопада послаи вислали на звіди до Чигрина піддячого Старкова. Але поки він їздив, приїхали з містечка Смілого й козаки Кіндрат Війтенко та Гнат Давидів, що їх Лаврин Капушта, їдучи з Чигрина поперед великих послів, згідно з своєю обіцячкою послам лишив у Смілій, наказавши їм, щоб були послам за провідників, та налагодили все потрібне для їх подорожі; теж саме ствердив їм чигринський полковник Томиленко, одержавши від миргородського полковника відомість про те, що московські послы зближаються до української границі. Сі козаки привезли листи від Л. Капусти і від себе поінформували послів, що гетьман стоїть з військом в Барі, боїв у нього з королем не бувало, бо ні він ні хан не хочуть наближатись до королівського війська з огляду на пошість, що завелась у королівським війську,—«она саютца сами от морового повїтрея».

«А кримської Орди з 40 тисяч пішло чатою, по здобич, під Люблин. А з гетьманом тридцять козацьких полковників і багато війська, числом сказати не можна, тому що з козацьких городів до гетьманського обозу багато приходить, інші ж козаки, як їм харчів не стане, вертаються назад до козацьких містечок». В Чернигові ж для охорони від литовського війська стоять три полковники з військом, а є чутка, що сам Радивил поїхав до короля, лишивши когось на своє місце (156).

Путивльці Дилев, Шамирин, Котельников, що були за кордоном, розповіли цікаву історію, що з Чигрина прийшов до Миргорода наказ: велів гетьман ставити в Миргороді великий дім для його дружини, і тепер з усіх містечок зігнано багато людей, приїздять по 500 підвод, перевозять з великих панських маєтків і з гетьман-

¹⁾ Загальне звідомлення надруковане в Актах ЮЗР. X, в примітках до тексту подане те що дають акти посольства понадто: часом в цілости, а часом, на жаль, тільки в більш або менш загальнім переказі.

ських дворів будинки і всяке дворове будовання. Приїду гетьманової дружини сподіваються на св. Миколая і збирають всякі запаси, а кажуть, що буде там мешкати сам гетьман, щоб мати спокій від Ляхів і Татар, і що Виговському також ставлять дім у Миргороді, і що гетьман тут, у Миргороді й присягу складатиме цареві, повернувшись з походу. Особливо докладно розповідав се Дилев, що був у самім Миргороді (с. 159, 162, 163).

Вісти прислані з Чигрина Старковим не містили в собі нічого інтересного в порівнянню з тим, що ми знаємо з реляцій Стрешнева; можна одмітити хіба балачки чигринських міщан («жилицьких людей»), що хан з гетьманом побратались, хан гетьманові «шертгував на своїй вірі», а гетьман ханові хрест цілував, щоб одному за одного стояти (с. 162).

Найбільш інтересний був приїзд кальницького полковника «Івана Федоренка»¹⁾ спеціально висланого до послів від гетьмана. Іхав він досить довго, так що хронологічно те що він привіз з обозу, належить сюди. Привіз він перед усім лист гетьмана, писаний під Баром, після вістей привезених Капустою. В актах посольства від заховався в «списку», очевидно досить близьким до оригіналу, тим не менше за краще вважаю подати його в сучасній мові—тому що все таки се не оригінал.

«Грамоту прислану посланником нашим Лаврином Капустою від його цар. величества радісно прочитавши, зрозуміли ми, що й. ц. в. яко цар православний, неопускаючи церков восточних, нас з усім військом Запорізьким під кріпку руку приймає і милостиво жалує. За котру милостиву ласку і велике жалування ми низько, до лица землі й. ц. в. чолом бемо і бога всемогущего пыльно просимо, аби він многолітно госудрствовав. А що для достаточного у всяких ділах розговсру з нами й. ц. в. вашу милость до нас прислав, з того ми велико тішимося і раді б ми згідно з указом й. ц. в. з вашими милостями в усім досить учинити присягу нашу й. ц. в. виконати і все на вічні часи грамою ствердити. Тільки ж як генер до військ королівських і до самого короля близько прийшли сьмо, і повсякдень війська наші з королівськими б'ються (им'ють потребу), трібно нам самим зараз вертатись. Але скоро тільки бог всемогущий дость нам, за щастем й. ц. в., з королем розправитись,—зраз же до в. милостів прибудемо і про все розмову будемо мати. Тепер же як з нашими Запорізькими, в Кримськими, Ногайськими і всіми иншими Татарськими військами ми до короля зблизилися, то король окопався під Жванцем за Камінцем Подільським, і в таборі великий голод і нужда, багато Німців помирає, як ми про се завсди маємо язиків. Тому раче в. мил. до повороту нашого почекати в Переяславі, а й. ц. в. написати, щоб тепер же військо своє в нашу землю виправив—бо ми вже з усім ц. вел. під кріпку руку піддаємось. А при сім в. милостям довголітно здравствувати бажаємо і поклін наш віддаємо. Дано в табору з-під Бару 8 ноября 1653 р. Милостям вашим всего добра жичливий приятель і слуга В. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким».

Приписка на особнім листку. більш інтересна ніж сам лист: «Раді би сьмо зараз і тут з милостями вашими видитися, і присягу нашу виконали б, де буде воля в. мил.,—але що тут всі війська татарські, і сам хан кримський з ними разом,—котрий тому з'єднанню нашому з православієм неприятелем єсть,—трудно зараз то учинити. Бо скоро б Татари те псбачали, зараз би від нас відступили, і змовившися з королем, як неприятелі з усіх сторін на нас би воювали. Тому треба в тім

¹⁾Див. нижче, ст. 735.

тихо поступати, а бог всемогучий нам свідком, що щирими слугами й. цар. вел. піддаємсь і скоро тільки тут з королем покінчемо. виконаємо присягу на зяк щирої нашої служби» (с. 167).

Устю полковник дав такі пояснення: Король стоїть від Кімінця півтори милі під Жвизцем і там окопався. Гетьман стоїть не доходячи до короля в 8 милях, а хан від гетьмана в 5 милях, а від кося в 3 милях (віддалення не вірні, значно менші від дійвих). З гетьманом 40 тис. війська, з ханом Орда 60 тис. Король з окопів з-часта посилав до хана, щоб він від гетьмана відстав, а дістав з те великі гроші. Але хан того відмовляється, сповідає то гетьманові і від нього відстати не хоче. А кримські люде всі дороги королеві зступили, і ніяких запасів до його обозу не пускають.

А перед загвин ми з три веділі (в перших днях листопада н.с.) виїхав з королівського обозу пан Хшонтовский підстароста к мінєцьк. й. а з ним війська було тисяч з шість, і Татари з козаками їх побили, і взяли того підстаросту з 4 тисячами в полон, а втікло їх чуже з 20 чоловіка; сам оповідач був також у тім бою. Того підстаросту привели до гетьмана, і він тепер там прикований до гармати, а весь иншій полон гетьман віддав Татарам. На допиті підстароста розповів гетьманові: Король в обові так говорив сенаторам і всій раді: «Як вам перед сим гетьман Хмельницький казав, щоб ви з ним договорились, таж ви тоді записавшися в небо дивились, на зорях лічили і ніякої згоди за пихою своєю не ічинили; а тепер я вже знаю, що мені у вас паном не бути: бути над усіма вами госудрею цареві Олексієві. Привели ви мене сюди і засадили, тепер робіть як захете». Але що на то відповіли королеві сенатори, оповідач того не знає. Запасів у короля в таборі тільки до св. Миколая, більш не буде. Похвалаяся король з своєї пихи, що буде змувати у Києві, а не допустив його Віг і до Бару (с. 165—6, 169).

Свою місію полковник пояснив так: гетьман велів йому від провідати послів до Переяслава; він поїде тепер з Путивля наз д. лишивши з послами своїх двох козаків, і приготує послам на дорозі від Путивля до Переяслава запаси й підводи. Як тільки Бутурлин через полишених козаків повідомить його, що вони рушили з Путивля до Переяслава, так заріз гетман рушить з війська до Переяслава також. А хрест буде цілувати цареві або в Києві, у св. Софії або в Печерськім ма-настирі,—або в Переяславі. Коли ж не сподобає кидати військо, щоб їхати до Бутурлина, то зробить замирненне з королем до весни, аби чимсь вимовитись і приїхати до Бутурлина, щоб поцілувати хрест государеві; хан з Ордою (в таким разі) теж підуть до дому. І так говорив полковник перед Бутурлиним з товаришами: «Скажу вам під присягою: коли гетьман захоче, то й кримський хан буде під госудревою високою рукою». Пр. Радвила каз в, що він литовське військо розпустив і виїхав до своїх маєтностей, а королеві (на козаків) не помстає. Бутурлин з товаришами запросили полковника з сином і козаками до с. бе на обід, дали дарунки йому самому й його синові і з тим відправили, щоб він їхав, лишивши з ними двох своїх козаків (с. 169—170).

Деякі відомості з дві наступних по його виїзді з обозу привезли вістуні виправлені до Ніжина і Києва. Ніжинський полковник оповідав, що купці з Козельця бувши в гетьманськім обозі під Баром «з торгом», привезли йому листа від Виговського з наказом: на границі від Черлигова ст. яти з великою обережністю. Докладних же відомостей про гетьмана й військо нема, бо через велику орду малими дружинами не можна проїхати з війська; за два тижні перед заговинами Зо-

лотаренко післав був до Чернигова до гетьмана 35 козаків о-двуконь, а два тижні пізніш—20 козаків о-двуконь, велів їм провідавши про все у гетьмана вертати скоро вдень і вночі—але досі їх не було, до 4 н. с. грудня (с. 163).

Козелецькі козаки ідучи з Чигрина стріли Капусту що вертав від гетьмана, «і з ним гетьман відправив миргородського полковника Григорія Сахновича з хоругвою до Бутурліна»—а з чим його післано, того не могли сказати (с. 164).

Київський наказний полковник Василь Дворецький розповів одному з вістунів, що йому писав з обозу київський полковник Пішко. 20 н. с. листопада гетьман пішов з-під Бару під Камінець, наказавши всім полковникам, щоб писали у всі города, до наказних полковників і сотників, щоб козаки і міщане жили по городах з усякою обережністю, а з сіл люде перевозилися до замків, аби не було шкоди. як Орда піде з військом назад. І йому, Дворецькому, писано про се з великим потвердженням, велено поставити на дорогах сильні варті, щоб доконче устерегтися від Орди (там же).

11 н. с. грудня приїхав нарешті до Білої Церкви глухівський сотник Филин Уманець і переяславський осаул Софрон Богданів, 30 чоловіка о двуконь, що післав Золотаренко. Поїхали вони від гетьмана 3 н. с. грудня з-під Гусятина, хан і гетьман стояли в п'яти милях від себе, в різних місцях коло Камінця, а інші Татари пішли воювати дальші сторони, аж під Люблин, Краків, за Вислою (!). Короля обложено в Жванці, просить він у гетьмана згоди, з тим що він надалі гетьмана і військо Запорізьке своїм не називатиме, а тих городів, що у гетьмана, від нього не відбиратиме, і більше війною на гетьмана і на військо Запорізьке збиратись не буде. Гетьман такій згоді рад, тільки хоче щоб мирив його з королем кримський хан—так як і перед тим, під Зборовим, теж мирив їх кримський хан. «І тому також гетьман каже мирити їх кримському ханові, аби з тим замиренням самому гетьманові від хана відійти». Король дає ханові за мир грошима 6 мільйонів, аби йшов собі від нього, і хан ті гроші годиться взяти, але жадає від короля ще в застав чотирьох визначних сенаторів, таких щоб на них можна було повірити, та ще для «улуських своїх Татар» скільки міст на ясир, щоб було чим Татарам поділитись. На тім буде згода, але за Уманця ще нічого не було договорено; одначе й бою з королем, за тими переговорами, не було (с. 172).

Окрім сеї цікавої обозової версії, призначеної очевидно для внутрішнього козацького ужитку, привіз Бутурлінів вістун Портомоин з Білої Церкви ще різні оповідання Уманця й його товаришів, з котрих я згадаю отсі:

Посилав король з свого війська під козацькі полки п'ять хоругв, щоб дістати язиків, але гетьман і хан, довідавшись про сю посилку, вислали козаків і Татар, і вони тих «литовських людей» багато побили, короги забрали, а декотрих живцем узали й привели до гетьмана. Гетьман велів сих бранців постинати, а короги лишив у себе. (Можливо, що се та «чата» Хшонстовского, описана Богуном, тільки з зовсім іншими подробицями).

Везли до короля гроші для виплати наємного війська—шість возів, до кожного воза запряжено було по шість коней, а проважали їх для безпечности 8 тисяч польського й наємного війська. Але козаки ті гроші не допустивши до короля відбили, все те військо що їх провозало побили до одного чоловіка, а суконь з них і коней не брали з огляду на пошість (с. 173).

Про північний фронт той же вістун Портомоин привіз такі вісті: В Чернигові і в поблизьких містах розложені три полки: Переяславський, Ніжинський і Черни-

гівський; Ніжинського полку 34 «знамени», Чернигівського 7, Переяславського 17; під кожним «знаменем» козаків по 200 і 300, а в деяких і більше—до 1000. В містечку Дівичі стоять мурзи: кримський, ногайський, очаківський, білгородський, з ними три «знамени» татарські, під знаменем по 100 чоловіка. Викликав тих Татар з-за Дніпра полковник Іван Золотаренко, дають їм стацію з війська. На розвіді Золотаренко послав ніжинського осавула Кіндрата Волковського; він їздив 4 тижні по литовських городах і не знайшов ніде війська. Радивил стояв у Гречушні, миль зо 20 від Чернигова, і відти пішов з військом, а куди—невідомо, і у короля його нема (174).

З гетьманської штаб-квартири вийшли в тім часі такі листи—післані до Бутурлина через Старкова, що доїхавши до Чигрина, так само як і Стрешнев не міг відти добитися пропуску до гетьмана.

Лист Виговського з датою: з табору з-за Гусятина дня 30 ноября (ст. ст.). «Щиро служачи цареві» він подає до відома все чисто «про наше пробування». «Король польський з нами нічого не може почати, і вже трьох послів своїх прислав до кримського царя, обіцюючи йому великі гроші: просить, щоб він нас відступив, а відступивши з Ляхами на нас пішов, а особливо на й. цар. величество. Але ми того не боїмося, покладаючи всю нашу надію в будучности на Бога всемогучого, а потім на його цар. вел.—що за щастєм його християнство об'єднається. Король польський потайки пише до хана, щоб відступивши від нас, з ним разом ішов у скорім часі на державу й. цар. вел. Але надія в Бозі, що ні Ляхи ні Татари не матимуть потіхи—бо вони вірі нашій і всьому православію не бажають нічого доброго (тому в Бозі надія, що їм не поможе). Лядське військо хоч було велике, але зменшилось уже: одних за ласкою божою наші побили, інші з голоду помирають, особливо Німці: було їх кількадесять тисяч, а тепер уже мало що лишилось. Ми ж на пікого не покладаємо надій окрім й. ц. вел. Хоч король прихиляється до згоди, але все військо наше Запорізьке, почувши про милостиве жалування й. ц. в. і прихід в. милостів, тишиться і щиро служитиме й. ц. в. Тільки просимо, щоб в. м. оповістили й. ц. в. про щирю службу нашу, і без жалю чекали нашого приїзду, а ми будемо старатися до вас поспішити і в добрім здоровлю бачити в. м.»

Приписка на осібнім листку: «Король до нас ніякого листу не писав, тільки до кримського хана—але сими днями мають прислати до хана якогось Войнилевича: що там буде робитись, сповіщу в. мил.» (с. 187).

Тиждень пізніш післали на руки Старкова листи до Бутурлина і гетьман і писар. Переклад гетьманського листа досить лихий, тому даю з нього тільки важніше; лист Виговського тільки парафразує лист гетьмана ¹⁾.

Гетьман повідомляє, що він повертає вже, з усім Запорізьким військом, і попрямує просто до Переяслава, щоб побачитися і розговоритися в усіх справах з посланими та сповнити все потрібне для того щоб оформити свій перехід в підданство цареві («стати слугами й. ц. в.»). «А то даємо знати: польський король з Татарами замирився, а ми з ними і в очі не бачилися. Вони мають такий замісл: з Татарами і з инними землями воювати на й. цар. вел.; нас Татари до сього просили, але ми

¹⁾ Акты X с. 189—190, про лист Виговського—на жаль не виданий там же с. 191—2, в примітці. Устне звідомлення Старкова, що він чув у Чигрині про замирення, там же с. 186—7, я дещо виберу з того далі.

Ім відмовили, і швидко пішли назад. Просимо повідомити й. цар. вел., аби послав своє військо й велів йому скоро йти». Се писалося з «табору з-під Гусятина» 7 грудня с. с., себто слідом після польсько-татарського замирення.

Про саме замирення маємо з української сторони сучасну анонімну записку, навіть в двох варіантах. Один, короткий, прислав до Москви мабуть Вутурлин—він міститься при його реляціях з місяця січня 1654 р. ¹⁾. Другий, довший переховується разом з іншими актами Жванецької кампанії, переданими до Москви з гетьманської канцелярії, в «Польських Справах 1654 р.» ²⁾. Обидва дістали різні московські підправки в мові й стилю, так що я вважаю за краще навести сю записку в дещо реставрованій формі, комбінуючи обидва тексти, в цілості,—як одну з небагатьох з української сторони.

«Початок перемиря хана кримського з королем польським.

«Пришовши під Гусятин, Татари піймали Ляха, чоловіка простого, не служебного, через котрого зараз написали до Стефана Кориціньського, канцлера королівського, без відомости нашої, щоб король бився з ханом. Которий той Стефан Кориціньський за відомом королівським відписав до Сефер-казі ага, канцлера ханського, що «король, пан мій, яко пан дідичний, має волю в своїй землі чинити, як хоче, і з чим хан кримський прийде, з тим буде прийнятий: будь з війною—(король) на війну готов, будь з миром—і мирові рад». Потім Сефер-казі ага відписав йому, що коли король під Жванцем буде сидіти, ми підемо ваші городи руйнувати; коли ж хочете правдивої згоди, присилайте послів. Вони виправили бузи з табору королівського Гаврида Войниловича з товаришами, 80 чоловіка, котрих Татари ногайські перенявши погромили, коней і все забрали, листи повідбирали і подерли. Войнилович вернувся назад, і як вернувся, післали знову Сефера-товмача з листом від короля. Пише король, щоб пани-рада ханські приїхали до короля для миру. Хан про сей мир нас тільки сповістив, а вислав своїх радних людей: Сефер-казі агу, канцлера свого, Субган-казі агу підскарбія, Ширин-бея; Муртузу-бея, Батиршу-агу, Каммамет-мурзу, Батир-агу. Й багато інших мурз, і з ними було зо дві тисячі, але потім всі роз'їхалися, і було з ними ледви чоловіка з 500 ³⁾. [А до гетьмана військо Запорозького прислав Сефер-казі ага й інші беї, щоб під Камінець приїхав або сам, або замість себе когось прислав, і гетьман військо Запорозького прислав 6000 козаків й Івана Остафіївича Виговського, писаря військового, з ним Самійла Богдановича Зарудного суддю військового, Івана Гуляницького полковника корсунського, Григорія Сахновича полковника миргородського, Івана Вогуна полковника винницького, з товариством. Ті післані приїхавши під Камінець з військом стали в полі недалеко від Камінця; Татари переговорювалися, а до тих післаних вище йменованих не приїздив ніхто ні від короля, ні від панів-рад, і вислані від гетьмана нікого свого до них не посилали, ні писали, ні з'їздилися] ⁴⁾. Першого дня договорювалися над тим, що (Татари) хотіли, аби король дав в застав ханові чотирьох великих

¹⁾ Акты ЮЗР. X с. 241—2.

²⁾ Видано в Архиві ЮЗР. III. IV с. 777.

³⁾ Вар 200. :

⁴⁾ Я взяв в ломані дужки доповнення ширшого варіанта.

нанів—але на тих трактатах з нашого війська не було нікого, і не звали наших, а коли котрийсь наш козак на ті трактати з'явився, то дяля і туди не пускали. Шостою дя вчинили згоду між собою—ханські висланці з королем і панами-радами, і ми при тій згоді мали там свого швиґа. Король дав в застав ханові сина Ляндкороньського, воеводича руського, і другого—племінника маршалкового, а хан королеві Мамбет-мурзу. При тих же татарських трактатах поступився король нашому війську Зборівський договір—мабуть обмануючи нас, а зговорившись з Татарами ¹⁾. Во як тільки Сефер-казі аґа з иншими ханськими висланцями прийняв застав, то прислав був і до Івана Виговського, щоб він побачився з панами-радами; але вищеіменовані Татари почали ухлятися ²⁾ від пана гетьмана війська Запорозького і відрадили: «Зовсім непотрібно вам бачитися, бо вже мир учинено». То почувши вислані від п. гетьмана війська Запорозького зараз повернулися з усім військом під Гусятин, і тої ж ночі як відійшли від Камінця, стали в своїм таборі, а з-під Гусятини пішли по святім Миколі, в 7 день декабрія минулого 1652 (!) року. Про се хан прислав до п. гетьмана Сефер-казі аґу й инших—відмовляти від того, а щоб гетьман і полковники з ним іншя. То ім обіцяли, але ми пішли під Бедрихів Городок, а хан пішов просто під Старий Константиїв. Під Бедриховим Городком ми ухвалили на раді ³⁾, щоб гетьман ішов просто на Україну, і гетьман пішов на Летичів, а з Летичева на Літин. В Літині догодили нас ханські послі Кірим-аґа і Байрактар—щоб гетьман ішов під Дубно. Але гетьман велів тим послам відмовити, що «ми не підемо ⁴⁾, бо не знаємо, який мир з королем, а ви нас хочете обманути; та під сю пору і коні і військо стомилось». Ханські послі сказали: «Коли гетьман і ви, старшина, не підете, буде на вас наша старшина гніватись!» А ми тим послам відказали, що ми приязні не розриваємо, але за ханом не підем. І гетьман написав свого листа до хана і до инших (беїв), що (ми) війською піти не хотіли ⁵⁾, але приязнь як приязнь заховуємо ⁶⁾; «а коли ви будете нам але мислити, то вже як Бог схоче, так сотворить: хто почне неприязно ставитися, той від Бога буде осуждений». З тим листом післали сотника уманського полку, і ще від нього не маємо відомости ⁷⁾.

Далі інтересне оповідання Виговського. Вертаючи до Чигрина з військом він так представив московським послам, Стрешневу і Бредихину, хід кампанії та її закінчення:

¹⁾ Від сього місяця почавши і до кінця в тексті Бутурліна зведено до короткого закінчення: «Во як тільки ми відступили від Гусятин, хан захотів, щоб ми пішли з ним до Польщі—городів добувати. Ми ж бачучи, що не добре, не пішли, а вернулися до своїх городів, а хан знову посилав за нами своїх висланців; Кирій-аґу і Мустаф-аґу: чому ми їх не послухали і відмовились? За те вони й тепер на нас гніваються, і ми від хана не маємо ніяких відомостей». Акты Ю.З.Р. X с. 241.

²⁾ прижатца, помилка?

³⁾ усовѣтовали есмь.

⁴⁾ что ныне пойдем,—се «выне» мб. мы не.

⁵⁾ Так я се розумію, але можна зрозуміти й так: «хоч (ви) не схотіли піти війською» (на короля).

⁶⁾ Можна й так розуміти: за приязнь будемо відповідати приязню.

⁷⁾ З сих слів видно, що сю реляцію писано зараз по повероті з походу, але після нового року ст. ст., як показує вище подана згадка про грудень як попередній рік.

«Польський король відправивши великих послів царських, з усею силою пішов на козаків і хотів до ґрунту зруйнувати церкви божі і їх самих (козаків), а перед собою підступом розіслав листи свої по городах, ніби то він як правий і вірний володар іде оглядати землю свою і городи: щоб козаки й міщани жили собі спокійно, без усякого страху, ніякої кривди одві одним не чинили, а на королівський прихід приготували всяку вигоду, по силам своїм. Він же їх задовольить в усяких потребах їх в теперішній усабіці.

«Гетьман же почувши про королівський прихід і пізнавши його фальш, зібравсь і пішов против нього, аби стрінутися не допустивши до своїх городів; а до помочи покликав кримського хана. Хан прийшов в поміч з усею Ордою, і так зійшлися на Богу, а з Богу гетьман з військом, а хан з Ордою пішли на короля. Король же, почувши про хана і гетьмана, що вони йдуть на нього, вернувся з-під Камінця ¹⁾ і став обозом під Жванцем; а гетьман став під Баром, а хан під Зіньковом. З-під Зінькова хан прислав до гетьмана, радячи підійти всім ближче до королівського обозу—гетьманові з військом і ханові з Ордою, щоб нічого не пускати королеві до обозу. І гетьман з-під Бару пішов і став під Гусятином, а хан з Ордою з-під Зінькова приступив до обозу, і так Орда заняла всі дороги до короля і не пропускала нічого до обозу. А у Венгріє, Мутьяні і Волохів, що прийшли в поміч королеві, Татари відогнали коней і їх погромили, і вони того злякавшись, пішли до своїх країв.

«Так королеві стало від Татар тісно і голодно, і з тої тісноти й голоду вояки і Німці в його обозі почали пухнути й мерти. Побачивши таку біду (незгоду) і тісноту, почав він зноситися з ханом і потайки від козаків просити у нього згоди; а хан на те писав, що нехай король дасть бій йому й Орді—а то став в обозі й окопався, а бою не дає,—або хай заплатить викуп: тоді хан піде собі геть. На те король відписав ханові, що він у своїй землі—стоїть як хоче; а хан прийшов до чужої землі і коли хоче битись, нехай приступає до королівського обозу—він йому дасть бій, коли хоче миритися—буде з ним миритися. І після того король післав своїх послів до хана для замирення, але Татари не допустили їх до хана: половили, пограбували, а декого й побили. Тоді королівський канцлер написав в секреті до Сефер-казі ага, що король був післав своїх послів для переговорів, а Татари їх не допустили до хана, пограбували й порубали, зробили то не добре, так що послів посилати більше не можна, а коли хочуть згоди, то нехай Сефер-казі ага з'їдеється для переговорів з канцлером в Камінці.

«Гетьман і Виговський про ті зносини до того часу не знали. Коли ж за тим листом (канцлера) Сефер-казі та Сефер-ага поїхали від хана на переговори до Камінця, хан прислав до гетьмана свого товмача, щоб гетьман теж їхав під Камінець на переговори з королем, бо у хана з королем іде на згоду. Гетьман тоді переказав ханові з товмачем: Покликав він, гетьман, хана з Ордою в поміч собі на неприятелів своїх Ляхів, і годилось би миритися з королем йому, гетьманові, а не ханові. Хан до гетьмана прислав вдруге, що він з королем мириться і замиряє козаків за Зборівською умовою, і коли гетьман сам на згоду не поїде, нехай пришле писаря Івана Виговського та краших полковників, двох або трьох. Тоді гетьман післав Виговського і полковників: миргородського, полтавського і винницького

¹⁾ Треба б було: з-під Бару.

на згоду під Камінець, а з ними козаків, вибраного кращого війська для безпечности тисяч з 5. Виговський з полковниками під Камінець поїхали і стали недоїздячи за милою або більше. Поїхав Виговський в намет до Сефер-казі аґа й говорив йому: «Казали нам приїхати—а на яку згоду? про се ж у нас ніякого порозуміння не було, і про що хан з королем переговорюються, того ми не знаємо—хіба Сефер-казі нам скаже?»¹⁾ На се Сефер-казі відповів, що вони ведуть переговори з королем і Ляхами з тим, щоб їм помиритися і козаків замирити за Зборівським договором, а замирившись йти на весну всім війною на Московське царство, і як вони (Татари) зачнуть переговори з канцлером, він, Сефер-казі, пошле по Виговського і полковників. Виговський відрік, що йти на Московське царство їм, козакам, не можна ніяк, і так побувши у Сефер-казі поїхали назад до свого становища.

«Коли потім Сефер-казі аґа і Сефер-аґа зійшлися в наметі з канцлером і з коронним маршалком, Виговський післав до них у намет свого товмача, щоб непомітно підслухати, на чім вони договорюються з канцлером та з маршалком, бо Виговського і полковників вони до тих переговорів не покликали, і козаків, коли котрий прийшов у намет, виправляли геть. Той товмач підслухав, що вони договорюються на тім, щоб хан з королем замирившись пішов геть, за се одержить 100 тисяч червоних золотих, а Сефер-казі і Сефер по 20 тис., а в заруку король аби дав ханові двох або трьох сенаторів. Гетьмана ж і полковників вони при тім замирюють без усякого забезпечення²⁾: Сефер-казі каже, що гетьман і все військо Запорізьке в їх волі: а Ляхи говорять Сефер-казі, що на з'їзді не має бути від гетьмана нікого тому, що гетьман і все військо Запорізьке здавна королівські (піддані), і вони з ними замиряться окремо. І так порозумівшись про згоду на тім з'їзді роз'їхалися. В заставі дали ханові сина попереднього канцлера та сина коронного маршалка, а король дозволив ханові й Орді брати ясир у своїй землі коло Львова і на Заліссю по селах, але не в містах³⁾.

«Виговського ж оден Татарин, приїхавши до нього з привязи остеріг, щоб він берігся: Ляхи дають за тебе Татарам великі гроші, аби тебе зловили й їм віддали. Тому Виговський і полковники, побачивши їх лукавство й побоюючися від них всякого лиха поїхали до гетьмана і все йому розповіли. Після того гетьман післав Виговського до Сефер-казі і велів у нього допитатись, на чім вони договорилися про згоду. Виговський їздив до Сефер-казі й питався, і той йому сказав: хан з королем замирилися на тім, що король дасть ханові 100 тисяч червоних золотих, а Сефер-казі і Сефер-азі по 20 тис., і дозволив ханові брати ясир коло Львова і на Поліссю і дав в заставі сина давнішого канцлера та сина кор. маршалка. А гетьмана і все військо Запорізьке хан замирив з королем за Зборівським договором: щоб козаків було 40 тисяч, і король давав їм гроші. Тенер вони і все військо відпичнуть, а на весну йти всім їм воювати Московське царство, тому що з королем замирилися. Виговський на се спитав, чому їх до тої згоди не закликали і договорювалися без них. Відповів Сефер-казі: Тому по нього не прислали і (не покликали) на договір, що він чоловік сердитий, а якби хоч в яких словах вийшла сварка, то до згоди б

¹⁾ Се я перевів на першу особу.

²⁾ «А гетмана де они и полковниковъ замирявають просто»—с. 114.

³⁾ «Да король же де велѣлъ крымскому царю и Ордѣ около Львова и на Залѣсью въ своихъ городѣхъ имать полонъ въ селахъ и въ деревняхъ, кромѣ городовъ»—с. 114.

і не прийшло. На се Виговський сказав: Хоч хан з королем замирились, та гетьман, полковники і все військо з королем не миряться і з ним воювати Московське гусударство не підуть. Їм ані думати не можна такого великого християнського гусударя прогнівати—йти його землі воювати. Непристойне се діло православним християнам з православними ж воюватись, а до гетьмана і всього Запорізького війська від царя (діється) велика ласка: польський король багато разів просив у царя помочи на козаків, а цар жалуючи їх задля православної віри, не дав королеві ніякої помочи, а гетьмана і військо Запорізьке пожалував, дозволив приїждити до своїх городів, хліб, сіль і всяку поживу свобідно купувати: якби не царська ласка, так їм і прогудуватись би нічим було.

«Сефер-казі ага розсердився і говорив: Хан і (Татари) безнастанно приходять гетьманові в поміч, гетьмана і їх (старшину) у всім слушають, а гетьман хана і їх не слухає? Виговський відповів: Гетьман покликав хана й їх собі в поміч против своїх неприятелів Ляхів і тим гетьман їх збогатив—досить їм і того, що через гетьмана вони стали багаті.

«Приїхавши до гетьмана (Виговський) переказав йому слова Сефер-казі і гетьман почав з полковниками радитися, щоб іти геть—бо він з королем не мирився, а від царя прислані посли до нього і всього війська Запорізького: ближній стольник і дяк, а їдуть боярин, окольничий і думний дяк, і такі великі люди не були б іслані без милости. Певно, що до гетьмана і всього війська Запорізького знайшов цар у себе ласку повну. Тому гетьман розпустив своє військо і пішов до дому, а хан з Ордою пішов за королівським дозволом воювати польську сторону. Прислав (хан) до гетьмана, щоб ішов з ним воювати польські городи, або лишив полковників і козаків. Гетьман хоч і не з доброї волі, а не хотючи хана дражнити, велів був лишитися козакам і з ними старшині. Але козаки гетьмана не послушали, з ханом не зістались, а пішли всі до дому»¹⁾.

Сам Хмельницький на офіційльній авдієнції в Чигрині тимже послам так описував закінчення кампанії. «З королем і з Ляхами у нього ніяких переговорів ні з'їзду в справі замиріння не було, порозумівався з королем кримський хан, і для переговорів про згоду з'їздилися: канцлер і подкоморій²⁾ коронний від короля, а Сефер-казі і Сефер-ага від хана. А договорилися і замирились на тім, що король дасть ханові 100 тисяч червопих, а Сефер-казі і Сефер-азі по 20 тис. за те що хан від короля вступиться; а в поруку за ті гроші король дав двох чоловіка: сина давнішого канцлера і сина маршалкового, а хан дав королеві мурзу, що мав від короля одержати ті гроші. А він, гетьман, і все військо Запорізьке на тім їх договорі не були, і як хан та король між собою договорилися, гетьман з військом Запорізьким пішли до дому, не зсилаючись з королем та Ляхами, а покладаючись на ласку цареву. Хан же згідно з своїм договором з королем пішов з Ордою на королівські городи, поза Львів і на Поліссє по ясир—бо король дозволив йому брати по селах, тільки не в містах»³⁾.

Переяславський полковник Павло Тетеря розповідав людям Бутурліна, за листами, що писав йому гетьман, рушивши з-під Гусятина до дому: «Хан мирив гетьмана

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 111—4.

²⁾ Перекрутив дяк замість: маршалка.

³⁾ Тамже с. 127—8.

з королем, а гетьман на тім миру з ханом не був, і з королем не бачився, ані письма між ними ніякого не було, а знає він, гетьман, тільки те, що хан узяв від короля в заставі трьох закладнів за гроші: сина Любомірського, конюшого коронного та сестринця Лянцкоронського. Гетьман тепер розпустив усе військо додому і сам рушив з-під Гусятина, почувши про приїзд Вутурлина з товаришами, щоб з ними побачитись і все вчинити згідно з царським наказом. Хан з Ордою лишилися іще під Гусятином, післявши своїх Татар в загоны під «литовські» (польські) городи по ясир» (с. 201).

Переяславський козак Цицюренко (пізніший полковник і наказний гетьман) розповідав, як він чув. Був під Камінцем з'їзд: хан прислав Сефер-казі агу, від гетьмана був Виговський, від короля канцлер коронний. Канцлер казав Сефер-казі, щоб хан з Ордою вступився і козакам не помагав, а вони (Поляки) потім з козаками управляться. На те Сефер-казі відказав, що хан того не зробить, від козаків не відступить. Просив він на тім з'їзді у Ляхів, аби (випустити) київського полковника Антона, що був перед тим посланий від гетьмана в посольстві до короля і там його затримали, а король щоб замирився з гетьманом на тім, як була згода під Зборовим; Ляхи ж просили в тім почекати—що у них буде сойм. А писареві Виговському Ляхи на тім з'їзді сказали: «Ви наші хлопи, упораємося з вами потім». І на тім з-під Камінця роз'їхалися, неприсягнувши («утвердження меж ними никакова не было»¹).

А от дещо з того, що говорилося в війську:

Уманський козак Грицько, що привіз до Умані гетьманський лист про замирення, оповідав, що чув в таборі під Гусятином—звідки виїхав 17 н. с. грудня (гетьманський лист був датований 6 с. с. грудня): «Гетьман з своїм військом і хан з-під Гусятина, з давніших своїх таборів відійшли на дві милі. Для договору з'їздилися з королем від хана Караш мурза перекопський та Ширин-бей мурза, а від гетьмана писар Іван Виговський та полковники: Іван Богун і Джалалій (Жижеловъ) кропивенський. Хан і гетьман замирилися з королем на тім, що король даватиме ханові дань; а з гетьманом (король) замириться на тім, як був договір під Зборовим. На тім і присягали. А як бути польським урядникам в козацьких городах, про те буде з'їзд і договір у Києві. Для вірности взяв хан у короля синів Потоцького та Лянцкоронського, і канцлерового сина—шурини Каліновського, а хан дав натомість сина своєї сестри. У гетьмана ж король нікого не взяв і йому нікого не дав. Король потім пішов з табору до Камінця, а гетьман став у Сатові (Шатаві?); хан же з Ордою того самого дня хотіли йти по ясир в пограничні литовські городи, з тим щоб гетьман чекав тут хана й Орду з польських городів: там Татари не забаряться—пішли людно і конно, вибране військо. І гетьман чекає хана тут (в Шатаві?), згідно з його бажанням—щоб Поляки Татарам не зробили без гетьмана якої небудь шкоди; і тому ще гетьман чекає, аби Татари вертаючи не поруйнували козацьких городів».

А на запитання послів, чому ж хан пішов на польські городи після замирення, козак пояснив: «Як хан і гетьман мирилися з королем, хан за свої витрати домагався від короля заплати—або щоб дав йому взяти ясир з кількох городів. Король казав йому, щоб узяв собі в заплату полон з козацьких городів, але хан відказав, що він гетьманові в тім присяг, що козацьких городів він не руйнуватиме, і що Татари в загонах, будши в війську, взяли козацького полону, він той полон верпув

¹) Акты Ю. З. Р. X с. 202.

гетьманові. Тоді король дозволив ханові взяти полон з 12 польських міст, і на те він і пішов у польські городи¹⁾).

Донські козаки, що були в козацькім таборі «з початку і до відходу, послані від війська в Петрівку, чоловіка з двадцять»; так оповідали: «Кримський хан з королем помирився, король дав йому в заставі трьох панів—а на чім саме—того вони не чули, тільки чули, що хан випоминав королеві, що він поніс великі трати, і король дозволив йому брати ясир. Хан для ясиру пішов по селах, і до гетьмана прислав, щоб ішов з ним для охорони, або щоб прислав оден—два полки. Але гетьман того відмовив і почувши про царських послів, присланих щоб прийняти присягу, спішно пішов із обозу. З королем же ніяких зносин не мав і ніякого договору не зложив²⁾).

Погляньмо тепер, як описувались і освітлювались ці події з польської сторони. Перед усім небезітересно, що в критичний мент, коли польському війську заглядала в вічі певна загубіль, принадом чи навмисно, «для покріплення духу» пішли між польську суспільність якраз самі оптимістичні вісти про відступ козацького війська, погром козацького війська, капітуляцію козацького війська, і т. д. Спочатку пішли чутки про ту раду, що Хмельницький з ханом мали відбутися в середині листопаду. Мовляв, дебатовалося там, чи воювати далі, чи скінчити кампанію, пустивши Татар в загоны, а козацькому війську вертати додому, з огляду на його недостатні сили³⁾. За тим пішли більш категоричні відомости, що Татари пішли загонами в Польщу, а Хмельницький втік на Україну, і король післав комонника, щоб заступив йому дорогу на переправах⁴⁾. Далі вісти про великий погром козацько-татарського війська, і смерть самого Хмельницького. Подробиці сєї фантастичної події доштуркувалися, як кому подобалося, але найголовніше—розгром неприятеля прийнято було за безсумнівний факт, і покотилися по Польщі *Te Deus laudamus*'и, як говорилося, і всякі святочні відприви. Голівський так записує се (подаю з деякими скороченнями): «8 грудня в день понеділковий, на свято Непорочного Зачаття найсвят. Діви, стався бій з неприятелем, на котрого король й. м. вжив такої стратегіи. Удаючи ніби хоче він трактатами покінчити війну, аби ні з одної ні з другої сторони не було кровопролиття, він ніби то давав згоду козакам і Татарам на їх найнесправедливіші вимоги, а сам що инше собі замишляв. Татари, не вдоволяючись тим що їм поступлено відразу, хотіли ще більше виторгувати і домагались неможливого: затриманих упоминків, кількох міліонів викупу і навіть грошей за п. краківського й. інших, що повтікали з Криму. Король займав їх переговорами, приваблюючи під свій обоз, і ті не поміркувавши приступили під обоз з великою силою, дуваючи на свою великість; що їх настрашався. Але то їм не помогло, бо наші кварцянці того пильнували, і скоро тільки побачили догідний час, сміливо вдарили на них; трохи ланових прийшло в поміч, а там й інші—побачивши, що нашим щастить, спільно

¹⁾ Акты X с. 89—90.

²⁾ Акты X с. 250.

³⁾ Міхалов. ч. 286.

⁴⁾ Міхалов. с. 703, заголовок; «з обозу 27 листопаду» не вірний: порівняти згадку про «вчорашнього Татарина», зловленого під Гусятином, тут і на с. 701.

з ними так сильно стали битись, що побито Татар і козаків до 50 тисяч. Наших згинуло 4 тис., кілька старост—красноставський, винницький, червоногородський, а про калуського невідомо, де дівся. Хан був в страху, найбільшого гетьмана його Сефер-казі агу вбито, немало визначних Татар забрано (в полон), інших побито. Король хоче використати сю побіду, дану від Бога за причиною Найсв. Діви, і післав 18 тис. вибраного комонника, аби не дати Татарам скупитись.

«Тих 6 тис. козаків, що їм під Сучавою дароване життя, вдячно за то віддали (в тім бою): вивели короля з небезпечних місць, де він стояв, на ліпші місця; козаки вдарили (на ті попередні позиції) і не знайшовши його там, попали в біду, бо наші приготовившись вдарили на них, і там то мали вбити того Сефер-казі агу. Пишуть також, що відібрали наші від козаків не мало великих (bugasuch) гармат, що козаки були забрали під Циллявцями і Ватогом. Тріумфовано і дякувано Богові в Люблині, бо відомости писані зі Львова і з Волощини згоджувалися в тім, і т. д. (с. 665).

Інший кореспондент оповідає такі подробиці про битву, де поляг Хмельницький: Сучавські козаки—про котрих оповідали байки, що вони пристали до Хмельницького, з доручення короля запевнили неприятеля, що військо королівське несправне, і так памовили його йти на короля—що певно матимуть побіду над Ляхами, аби тільки вивабали їх на бій. Се й взяв на себе хан, а Поляки, знаючи про се від сучавських козаків, стояли в порядку. Козацьке військо з Ордою також справно наступало. «Але як зближилися, насамперед наші задали їм з гармат такий сильний удар, що козаки не витримали й першого наступу нашого, почали мішатись, а наші в повалку почали їх класти; тут між ними й самого Хмельницького, окрутно вбито. По сім і Татари кинулись тікати, а король пішов з ними погонєю. Мало що їх уратувалося, бо п. Маховський в кільканадцять сот ще перше ніж король пустився за втікачами і на кільканадцять миль окрив поле татарським трупом, а потім і король й. м. прийшов у поміч. А сучавські козаки—було їх 4 тисячі, підчас битви з Хмельницьким зайшли йому в тил і давши гасло нашим, мужно і сердечно вдарили (на Хмельницького), так що неприятель не міг утікти»¹⁾.

«Але ж то брехні!» «Прикро відмінилися сі авізи»—записує про них збирач-сучасник Якуб Міхаловський. Дійсно, поки сі вісти ходили туди й сюди під дзвін процесій і молебнів, польський табор переживав хвили тяжкої депресії, супроти безсумнівних фактів глибокого обходу польського війська татарськими і козацькими силами. Спочатку показався під Гусатином татарський під'їзд, далі головні татарські сили, а загони з'явилися під Підгайцями, Помор'янками, Тереховцями, Золочевим, навіть Ворцовим і Снятином, грозючи повною блякадою польському таборові, що тим часом переживав процес глибокого розкладу, порожнів і вимирав у своїй бездіяльності.

Досі військо ще трималось надією, що справа вимагає з його боку ще недовгої витривалости: мовляв Хмельницький запевняє хана, що Ляхи не витримають непогоди і морозу, почнуть розходитись, і тут їх можна буде погромити²⁾; отже коли польське військо виявить рішучість триматись не вважаючи на зиму—Татари кинуть козаків: дальше св. Мартина (12 листопада н. с.) вони держатись не будуть.

Коли ся надія обманула, ланові полки почали хвилюватись, домагалися розпущення, і нарешті самовільно вирушили до дому нікого не питаючись, а кварцяні.

¹⁾ Міхалов. с. 707—8.

²⁾ Міхалов. с. 700.

особливо челядь кинулась силоміць їх спійняти, розбивати вози і т. д. Почалась оргіана, оружна бійка, ледво припинена гетьманом. Тим не менше ланові все таки пізнали, з невеликими вимкками, викликавши незвичайно прикре вражіння в війську: не тільки воно змаліло чисельно, але й серед тої більш дисциплінованої частини його, що лишцязь, упала до решти всяка охота сидіти і гинути в таборі. Угорські й волоські полки почали розходитися так само, і ясно було, що плян отсеї позиційної війни провалився, і далі утриматись під Жванцем неможливо: військо вимре, розпорониться, переведеться до решти. Знову стало грізне питання—що ж зробити? чи з ним змалілим здеморалізованим військом ризкувати наступати на неприятеля тепер—коли не відважилися сього зробити раніш, з далеко більшими силами чи попробувати як небудь визкнутися назад горі Дністром під Галич? По досвідах попереднього походу, так мальовничо описаних «Нарративом», проробити таку ретирату на очах неприятеля, хоч би навіть волоською стороною Дністра, як деякі радили, було цілком безнадійно: се значило б справдити віщування Хмельницького, як їх оповідали Татари кілька день тому: почекати ще трохи, коли польське військо рушиться з окопів, і тоді його розгромити. Становище було безнадійне, розпучливе, і се мабуть і спонукало хана знову протягнути руку помочи королеві, як під Зборозим,—щоб не довести до повного розгрому польської сторони. Не дати розв'язатися українсько-польській боротьбі, не допустити козацькому війську опанувати ситуацію і стати цілком о власних силах—не потрібуючи більше запобігати ханської ласки, як се своїм побожним стилем висловив «Самовидець»: «Старал ся король польскій усма силами, жебы от Хмельницкого Орду оторвати и приязнь их розорвати—а же тотъ неприятель вѣри християнской радъ бы усѣхъ християнъ в нѣвецъ обернути, почал ся схиляти до згоди з королем и Речу-посполитою». Ханові треба було утримати в можливій рівновазі Польщу і Україну, тим більше що українсько-московське порозуміння не лишалось для нього секретом. Сього одного було досить, але до того могли прилучитись і різні сторонні впливи. Так венецький резидент у Відні мав відомости, що диван бажав припинення татарської кампанії в Польщі, і сілістрійський баша страши хана сими наказами і з свого боку вплинув на замирення¹⁾.

Кінець кінцем ханський візир в саму критичну хвилю обізвався до канцлера з пропозицією замирення—як оповідає се автор «Нарративи» (подаю се з деякими скороченнями). «Тим часом як з усякими такими проволоками вичікувано день за днем неприятеля, осіння непогода і зимові приморозки так сильно почали даватися в знаки війську, що чужоземська піхота гинула з голоду, біди і негоди. Король й. м. з деякими панами перейшов з літніх наметів до міста, а всі інші—як довго ще тут будемо бавитися—мусіли взятися до копання землянок та бурдеїв. Ланові ж, як звичайно бувало, почасти тому, що їм хліба не ставало, почасти що брала їх велика туга за домом, домагалися розпуску. Але то з дня на день відкладано і грозилось трубою²⁾, інфамією, карою смерти, коли б хто хотів від панського боку відступити. Вони ж не вірили, аби то була правда, що говорилося про зближення неприятеля на підставі язиків: вважали, що все се порожні вигадки для затримання—хоч уже від 24 листопада вони досить покійно просили звільнення і розпуску з воєнної служби, не вважаючи

¹⁾ Жерела XII с. 279.

²⁾ За трубою оголошувало в обозі ймення тих що тяжко провинились.

на те що повіти львівські, сльницькі, галицькі й сєрадзькі вже добре перед тим—за тиждень чи за два відійшли, а 28 листопада багато різних земель і повітів ¹⁾—по кільканадцять і по кількадесять коней, ганебно кидаючи місця, на котрих стояли возами, як хто тільки найскорше міг—вириватися почали, виїзжати з обозу. Тоді рядове військо, і кварцяна люзна челядь, побачивши, що ланові отак з великими галасами, оден перед другим вибігаючи і випереджуючи, без сорому виїзжають, чи з власного своєвільства, чи за понукою панів своїх, напали наперед на вози п. хорунжого коронного (Конєцпольського)—що також виїздив з обозу, а далі почали й інших ланових гвалтом шарпати й вози їм рабувати—аби лишались при війську й королю.

«Так під боком короля й гетьмана сталося велике замішання—невидана і нечувана в порядних військах і обозах, а далі взялися до шабел і списів, до зброї й стрільби, гірше як против неприятеля вітчизни. На очах гетьмана вбито кільканадцять, і між лановими й кварцяними були втрати, а далі ся бійка поширилася б ще більше, коли б гетьман, побачивши, що не жарт, не кинувся на коня та не велів своїй піхоті дати огня на винного і невинного. Ланові ж тим не менше вийшли з обозу і зараз привівши свій табор до порядку, пішли до дому, не слухаючи більше ніяких намов щоб лишатись. Тільки деякі повіти, як випадало добрим синам вітчизни, лишались не оглядаючись на які будь уконтентування; всі інші одійшли, і тим не тільки дедали духу тим вєсводствам, що нічого не хотіли ухваляти (для війни), але й Угрів, Волохів і чужоземне воєцтво—що свято дотримувало обовязку, знеохотили таким своїм учинком; коли вони побачили як наші відступають короля і вітчизни—хоч голод їм ще не докучав—ледве-ледве можна було їх затримати і намовити до дальшого затримання. Додали також відваги і неприятелеві нашому, що ставав все сміливішим, і як тільки довідався від перехоплєннх нахоликів та різного обозового люду, що одійшли ланові—на його поняття більша частина нашого війська,—так зараз наше змаліле військо почав собі легковажити, коли перед тим гадка про велику нашу силу стримувала його натиск і розмах, так що він вагався між перспективою затяжної війни і відходом.

«Перед тим Хмельницький, як здавалося, всяке щастє у нас передбачав: говорив, що се рік королівський, а тому і замислам його у всім противний. А тепер з ханом і козаками незмірно набрав собі пихи, і для кращого переведення свого плану з усею силою рушив під Снятин, щоб зайти нам у тил. Підніс серце неприятелеві саме під той час ще й ротмистр Суловський, що вибрався до Гусятина на привітання п. обозного коронного (Каліновського), почувши про поворот його з Орди, і понав нещасливо в lika неприятелеві. Підніс, зараз по тім, і другий такий ротмистр Хлебовський: захоплений тугою за домом, він виїхав в кільканадцять коней з обозу і теж попавши в руки ординцям, мусів їм розповісти, як розбіглися наші ланові і яка сила вмирає чужоземного війська, і так підкріпив неприятеля в його завязттю. Отже за таким неладом (нашим) хан і Хмельницький де далі все більше віщували собі щастє, і щоб нам перервати дороги до Польщі і довіз поживи, і нас збідовалих таким чином витягнути з жванецьких шанців на свої фортелі Хмельницький з козаками в останніх днях листопада став під Гусятином, в семи милях від нашого обозу, зайшовши йому в тил. Але сусідні містечка—Борщів, Терєбовля, Снятин і Язловець—що їх Хмельницький пообіцяв Татарам в нагороду їх трудів і клопотів, були несогірше

¹⁾ Я пропускаю тут реєстри повітів тих що пішли і тих що лишилися.

обсаджени нашими залогами. І Гусятин теж сім разів штурмували козаки, але нічого не добились; бо шляхта, що там зібралася задля безпечности, взяла в свою оборону замок під зарядом п. Сокольніцкого, віддавши місто міщанам і підданам утікачам, а для більшої певности, за їх же згодою і проханням, забрали до себе їх дітей і добро—як поруку їх вірности і щирости, і так рівно самі і міщане давали відправу і відсіч неприятельським штурмам.

«Коли отся відомість до нас прийшла, що нам уже тил забрано, так що приходилось об'їздити величезними кругами, а соймову експедицію (акти що до скликання сойму) треба було післати через волоську землю, з великою небезпекою, що її можуть перехопити,—тоді тільки взялися до пізнього роздумування, що робити в такій біді: чи чекати під Жванцем, чи як найсміливіше рунити против неприятеля табором. Тоді тільки прийшла на память всім дорога вітчизна, й найдорогші родини і дома тою злою радою відкриті (неприятелєві). Хто зна, чи неприятель займаючи нас тут на Покутті під'їздами і потичками, не задумє спустошення Львівської землі і дальшого походу над Вислу? І от поки більші й менші люде ведуть між собою такі меланхолічні розмови, і стрівожений монарх збирає в сій справі сенат, і кожен подає свої ради, саме під той час Ясько Ясногурський, незадовго перед тим висланий по язика, натрапив на хлопа, що на те щастє йшов до обозу з листом ханського візира до п. канцлера, з таким наказом, щоб вертав як найшвидніше до обозу, і саме тому віддав того листа, кому належало. Взявши того хлопа, привів він його 3 грудня до обозу. Не було в тім листі нічого иншого, тільки перша зачіпка неприятели до замирєння і переговорів. Досить нам було того, що ми з того виводили своє першенство—пригадуючи, що під Зборовим колись ми перші до них писали, бажачучи трактатів, а тепер вони нас перші почастували сим несогіршим презентом.

«Докоряв нам в тім листі візир Сефер-казі ага, що ми закопавши тут, пустили вітчизну в небезпеку, не зміркувавши, що краще було б нам дати поле (битву), або розмовитися про все і до згоди прийти, аніж так пильнуючи чужої границі давати неприятели змогу вриватися в дальші краї своєї батьківщини. За радою сенату відписав на сей лист п. канцлер, доказуючи далеко більшу негідність хана, що він виступає (против короля) при ребелізантах—підданих королівських, против своїх запевнєнь що до згоди і приязни. Сі (ребелізанти), просивши нераз милосердя, отримали були, за інтервенцією самого ж хана, пробаченне своїх злочинів, але з тим же ханом піднесли свою кривоприсяжну руку під Верестечком—з памятними стразами для себе; а потім безбожно зламавши присягу зложену під Білою Церквою, немилосердно знущалися над переможеними, і вже по довершеном потромі, коли ті стратили зброю і коней і до неволі дістались, бродили в їх крові—чого їм і ординці помагали за справою і призволенням ханським. Тому цілком певно мусить над ними висіти страшна пімста справедливого Бога. А що говоритьсь про поле—то хто ж поле під Верестечком кинув? Коли сам Сефер-казі з ханом рішились—коли хочуть і сміють, мають досить пригідне місце чи для бою чи для розмови; король як господар свого краю вже давно його вибрав, чекаючи хана—не скорого на прибуттє гостя. А що сміє страшити нападом на дальші краї вітчизни, коли ми тут стоїмо, то і нам навзаєм чи не така сама дорога до Криму, як і їм до нас? Коли ми там досі зі військом не бували, то з часом сама необхідність примусить нас віддавати тимже, а хана—коли б він посмів туди (в дальші краї) посунутись, стримає його там та сама сила, від котрої мусів він соромно тікати під Верестечком. А що нам докоряє копаннем, то се паш

звичай—сипати коло обозу шанці, так як вони для скоршої утечі в небезпеці до самих тільки кілків прив'язуються» (с. 165—173).

Я перервав се оповідання на те аби сконстатувати, що воно згоджується з іншими обозовими реляціями ¹⁾, і вони не багато в чім доповняють той досить яскравий образ що подає «Нарратива». Тільки її дати здаються трохи спізненими ²⁾, з-окрема дата татарської «зачіпки до трактатів» мабуть мусить бути посушена на кілька день раніш, так як подає її обозова реляція з 1 грудня: першого листа від Сефер-казі принесено «о другій годині в ніч під св. Андрія», себто ввечері 29 листопаду (така сама дата в іншій листі наведеном в прим.). Зміст Сефер-казієвого листу інша реляція переказує ширше ніж Нарратива. «Дає до зрозуміння, що коли ми звідси не рушимося, (хан) поготів буде наступати війною в дальші краї. Пригадає в тім листі пакти зборівські і білоцерківські, і то також, що як козаки в чім небудь завинили, то король повинен був про се по приятельськи повідомити хана, також і про те подбати, щоб звичайні упомишки його доходили». Відповідь канцлера знайшлася між актами Жвапєцької кампанії в московським церекладі. Так як її тут маємо, вона з місця починається полемікою на тему—хто порушив Зборівську умову? Очевидно закид нарушення сеї умови справді був вихідною тезою листу Сефер-казі. Канцлер вмовляє, що присягу нарушили Татари і козаки, і всі з'обовязання короля супроти них стратили значінне. Козаки не то що не пускали панів до їх власних маєтностей, але й тих що приїхали помучили, повбивали, а майно їх позабирали. Білоцерківську угоду так само порушили, і погромивши разом польське військо під Батогом, ханське військо з козаками «на остаток ніколи видану і нечувану лютість учинили: людей забрали в полон в пень порубали». Від сих виводів канцлер переходить до апології вивізного королівського походу против ханських закидів. Сього походу ніяк не можна вважати якоюсь провокацією, і ханові нема чого мішатися до сеї розправи короля з своїми непокірними підданими, зрадниками і криво-

¹⁾ Див. особливо Міхаловського ч. 288, 294 і 297; друга з них міститься в збірнику краків. академії ч. 1056 с. 37 з датою 1 грудня, і тамже інша реляція, з того ж дня (*Z drugiego li-tu teize daty*), недрукована: «За поворотом під'їзду п. Гурского справджено, що неприятель став під Шаравкою. В п'ятницю (29) була рада—рушити на нього під Гусятин або Язівець, але вечером принесено, що Орда підпала під сам Камінець. Підчас коли над тим радили, приведено вночі хлопа з листом від Сефер-казі аги до п. канцлера: питає в нім, що хочемо чинити—чи битись чи розмовитись. В суботу пішов до них наш з відповіддю і листом від п. маршалка; в них висловлено нашу готовість (до бою), але не відкидаємо й згоди. Завтра сподіваємось його назад. Розуміємо так, що мабуть хочуть з нами не битись, а розмовитись, але у нас між військовими багато таких що скреготять на трактати, і таких, що Бога просять аби як найскорше бути дома живо і без сорому. Богато писати не годиться, бо пошта йде в сусідстві неприятеля, і післанці гицуть. Він в суботу під Гусятином в пів-милі, а звідти сім міль став напевно».

²⁾ Так напр. седесія ланових розповіджена «Нарративою» під днем 28 листопаду, обозова реляція Міхалов. ч. 286 розповідає так що сталась вона 20-го: «П. хорунжий пішов в четверг, того ж дня і Сендоміряни, але ледви що рушили табором через майдан, як галайстра обозова на них напала, і немало возів порабовано, галасу нароблено: сам гетьман виїшовши лавою на середину майдану почав їх громити, кількох убито, велику силу підстрелено, і кільканадцять в'язнів взято на шибеницю», і т. д.

присяжниками. «Се право кожного володаря—карати своїх підданих, і король настуває з військом не на панство кримське, а хоче впровадити панів до їх маєтностей, показати свою ласку покірним і покарати непослушних—в тім і сам Хмельницький прислав свої зрадинські супліки, признавав ласку короля і обіцяв за найменшим наказом короля рунитися на королівських неприятелів,—маємо такі його листи. Поміляєшся в. м., нібито король, довідавшись про похід хана, повинен був назад вернутись; мав він і має поважні причини тут стояти; військо з ним велике, а що він окопався—то се звичайна річ, коли військо де небудь стає¹⁾. Хан чекає як господар у своїм панстві і як гостя витати буде: з чим він прийде так і привітає. Завсіди ми пляцу дотримували і бій давали, і так як хочете: хоч битись, хоч трактувати, бо й великі бої (даються) для згоди, і що маєте робити, робіть скоро. А знищуванням і спустошенням наших країв не грозить: ще єсть про вас сила, котру ви під Берестечком бачили—посполите рушення. Діло обопільне: може й ми навідати панства хана вашого, чого досі не чинили, і нам стільки ж до вас, скільки вам до нас—коли тепер дасте тому хоч малу причину»²⁾.

Але разом з сим воевничим листом, як видно з реляції 1 грудня, наведеної вище (прим.), післяв також Любомірський свої листи ханові і Сефер-казієві—з пригадками старої приязни його батька з ханом і т. под. і з пропозицією переговорів. Отже тим часом як лист канцлера мав характер більш полемічний і в гострих тонах відповідав на злослівні вирази візира, листи Любомірського безпосередне стелили стежку до переговорів (в повнім тексті не маємо ні одного ні другого, про зміст листу Любомірського можемо судити з відповіді хана)³⁾. В відповідь на ці листи Любомірського прийшли не тільки дуже приязні і повні миролюбних заяв листи до нього від хана і Сефер-казі, датовані «під Гусятином 2 грудня»⁴⁾, але з ними приїхав і ханський аталик (син його мамки, або «молодший брат» як то кажуть), доволі визначна особа, що приїздила в посольстві до Польщі, і тепер мала договоритись уже безпосередне

¹⁾ Відповідь на докір хана, що король закопався і не хоче вийти на бій.

²⁾ Архив ЮЗР. III. IV с. 783.

³⁾ У Коховського се листування Любомірського стає взагалі вихідним пунктом переговорів. Приводом послужив, мовляв, Татарин Любомірського—Фетака на імя: Сефер-казі довідавшись про нього, написав до Любомірського, просячи його пустити, в особливу приемність, як давно знайому людину, і при тім заявляв готовість послужити замиренню хана з королем і відновленню між ними міцної приязни. Коховський не тільки переказує нібито текстуально сей листок Сефер-казія, але й цілком докладну дату: під Гусятином 26 листопаду (с. 398), і те що з сучасних реляцій звісне нам як зміст відповіді канцлера, потім переказує як відповідь на лист хана до Любомірського (с. 399), листування ж Сефер-казія з канцлером цілком ігнорує. Се характеристичне як одна з ілюстрацій залежності *fides historica* Коховського від різних магнатських фамільних традицій, і повної фіктивності його ніби-то документальних переказів. Наведений ним лист Сефер-казі в справі Фетака очевидно той що міститься у Міхалов. ч. 291 (також у збірці Голіньського с. 663)—тільки там він значно довший, змістом відмінний—і має дату, сям разом досить безсумнівну—2 грудня. Відповідь Любомірського з датою 4 грудня, в московським перекладі, в Архиві Ю.З.Р. III. IV с. 180. На підставі сих листів можемо цілком певно сказати, що справа Фетака ніякої особливої ролі тут не грала, і Сефер-казі заціпив пропозиціями замирення канцлера, а не Любомірського.

⁴⁾ Надрук. у Міхаловського ч. 291—2.

про час і форми властивих переговорів. З татарської сторони пропонувалось насамперед обмінятися заставами, і на се дано згоду: визначено звісного ротмістра Корицького, аби він виїхав до Камінця і чекав там в заміну котрогось із значніших мурз, а тоді їхав до коша, і по сім мали з'їхатися на переговори делегати обох урядів: з польської сторони Любомірський, канцлер, воевода Лянцкоронський й інші достойники, а з татарської очевидно Сефер-казі й інші визначні мурзи¹⁾.

Характеристично, що в усіх отсих переговорах козаки не тільки що не брали участі, але навіть і не згадувалися²⁾. Збиралися відновляти стару приязнь короля з ханом; все инше мало само собою приложитись.

Але воно не пішло відразу зовсім гладко, і польському війську прийшлося пережити кілька дуже непрємних днів, які ясно виявили всю небезпечність становища і неминучість іти на всі вимоги хана, щоб уратуватись від явної загибелі.

Поки атаклик їздив туди-сюди, пригтовляючи формальні переговори, звісний нам полковник Клодзінський (товариш Кондрацького з Сучавської експедиції) був висланий з кількома ротмістрами під Гусятин на звіді і для того, щоб скрінити задоги сусідніх містечок. Несподівано наскочив на нього, підстерігши на нічлігу, татарський відділ і сильно погромив і розпоронив; в гарячій сутичці тяжко ранено його самого, вбито кількох старших офіцерів, Татари захопили три хоругви з усіми корогвами, бубнами й т. н. і з тріумфом привезли ханові; весь полк розігнано; гонячи утікачів Татари підкотили 4 грудня під сам табор. Чарнецький з Сапігою, писарем польним, стрівши недобитків з сього полку, поспішили на побойовище, але не могли нічого зробити, забрали тільки тіла побитих. Королівське військо було дуже стрівожене і чекаючи наступу головних сил три дні простяло в лавах, готове до битви³⁾. Момент був незвичайно серйозний. Радили на всі боки, що робити, і тут знов виринув був проєкт (у самого короля чи його прислужників)—виступити з кономником на неприятеля і шукати битви. Навіть пророблено було таку демонстрацію виступу—більше мабуть для вражіння на Татар, щоб змусити їх до більшої виrozumілості в вимогах, ніж з серйозними замірами битви. Сей виступ, що за деякими відомостями

¹⁾ «Сефер (товмач) вернувся від хана 2 грудня з листами, застававши кіш і табор під Гусятином. Прийшов з ними атаклик, що був тут на Люблинській комісії... Сьогодні вночі (з 3 на 4 грудня) атаклик поїхав, а завтра обіцяв вернутися під Камінець з заставою, там її віддасть, а натомість візьме з собою п. Корицького. Коло суботи (6 грудня) зближаться аги з 2 тис., а з нашої виїдуть п. маршалок, канцлер, воевода руський, каштелян сендомірський, і я не відстану» (ліст Ан. Морштина з обозу 4 грудня—Міхалов. ч. 295, теж в Акад. і у-Голін.).

²⁾ Коховський оповідає, що коли Татари підчас переговорів обпали польський табор, в день св. Варвари (4 грудня), атаклик виправдувався, що се зробили непослушні Ногайці, за намовою Хмельницького, против заборони хана (с. 401). В обозових реляціях нема про се.

³⁾ Іду в головнім за оповіданням «Нарративи», досить докладним—його потверджує обозова реляція Морштина, друквана в збірці Міхаловського ч. 295, також і у збірці Голінського і в Академ. ч. 1056, вона дає дату для погрому Клодзінського—ніч під 3 грудня.

стався під день 8 грудня—свято Непорочного зачаття¹⁾, мабуть послужив основою легенди про побіди над козаками і Татарами, що наведено вище.

Про наступ на Орду і козаків в дійсності не могло бути мови, і треба було приймати ті умови, які вони давали, стараючись тільки представити їх перед своїми кругами в можливо сприятливих формах, та й се було не легко. «Далисьмо неприємліві потіху (погромом Клодзівського), і як перед тим він сам заціпив нас згодою, так тепер, набравши до нас зневаги, став отягатись і відмовлятись—закидаючи те, що король знаючи про присутність хана, не післав йому досі ніякого листу як до брата і приятеля свого. Про се був 7 грудня присланий третій лист від Сефер-кази візиря через Ахмет-кази аталика, з домаганням, щоб ми робили, що маємо робити, а не тратили часу в порожніх словах: твердо трималися зборівських пактів, маючи на увазі, що хан не по упоминки сюди прийшов, але щоб і тих привести до послушення, що були причиною тих війн. В сій справі зібрано сенаторську раду, і по довгих намовах король дав свій лист до хана з поздоровленнями і побажаннями, повідомляючи його, що він, король, з звичайною асистенцією виїшов в сі краї для уїрунтовання спокою. Дивується, що хан, неважаючи на всі запевнення в вічній приязни, далі пристає з його ребелізантами; але що в листах свого візиря, адресованих до канцлера, він дає знати про свої бажання покою і ґрунтовної згоди,—король теж не від того, і посилаючи свої поздоровлення, з свого боку висловляє бажання, щоб візир у тій справі порозумівся про се з канцлером. Дав і пан канцлер особного листа про се до Сефера-кази аги, домагаючися, щоб були вільні з обох сторін дороги для послів, і обоїсьне довіре. З сими листами, з Ахмет-кази аталиком вислано в кільканадцять коней і наших послів: Войниловича і Бечинського. Їм доручено вияснити місце сих трактатів і з яким числом (делегатів і їх асистенції) мають вони бути зачаті. Для прискорення справи, вони вибрались зараз же в ночи з 8 грудня—аби задовелити довгі очікування в сій справі».

Се оповідання «Нарративи» цінне з того погляду, що дає нам цілком докладні відомости про хід переговорів про замирення, як зараз побачимо, і своїми вказівками дозволяє нам притягти сюди і поставити на місце документи, що до тих же Тек Нарушевича заблукали з фальшивою датою, і без «Нарративи» може б і трудно було б зробити потрібну поправку. Се «лист до кримського хана від й. к. м. Яна Казимира зі згодою на пропоноване замирення», і лист канцлера до Сефер-кази, з тою ж датою—8 о к т о б р а²⁾. Зміст їх буквально сходиться з змістом поданим у Нарративі для листів виславих 8 грудня, так що не лишається ніякого сумніву, що дата мусить бути 8 г р у д н я, і таким чином сі листи, з одної сторони—вповні потверджують оповідання «Нарративи» і дозволяють нам далі спиратись на ній,

¹⁾ Описує його «літературно» Коховский с. 401—2; дуже подібний виступ побачимо тиждень пізніше. Автор реляції завважає, що трактатів не можна було розірвати, бо «з малими силами, з збідованим військом трудно було на них (неприятелів) наступати—прийшлось би на пропаше пробиватися до дому» (Міхалов. с. 715—6). Се поясненне автора, що то була тільки демонстрація, і про дійсний наступ на неприятеля не можна було думати, може бути в повній мірі приложено і до виступу 8 грудня. Та могло їх бути й ще більше.

²⁾ Тека 147 с. 263—6; королівський лист має в заголовку дату 8 октября. а в кінці листу—6-го, лист канцлера—8 октября тільки в заголовку. Ясно, що се день правильний.

а з другого боку—вони ясно освітлюють і твердо зафіксують сей момент в розвою переговорів. Король 8 грудня дійсно вислав ханові листа, висловлюючи здивування з його поведіння; з союзу хана з збунтованими королівськими підданими; разом повідомив його, що він з приємністю довідався від свого канцлера про переговори завязані канцлером ханським, і дає свою повну згоду на їх продовження. Канцлер висловляє жаль, що розпочате листування обірвалось,—згодуеться, що мабуть його листи були зле перетолковані у візира і викликали фальшиві враження. «Тепер король, довідавшись, що в. м. бажаєш замирення між ханом і королем, посилає свого листа з пп. Габрієлем Войниловичом і Войцехом Бечинським, дворянами своїми, з поздоровленням і запевненням, що всі хто приїде на переговори, матиме свободний проїзд і безпечний поворот назад». Канцлер просить дати їм аудієнцію—аби не вийшло знов якогось непорозуміння, як з перекладом посередніх листів, і порозумітися що-до місця і учасників переговорів.

Але тут знову вийшла халепа. Як оповідає автор «Нарративів»—і його оповідання потверджується обозовою реляцією 17 грудня—се посольство: аталик з Войниловичом і Бечинським на півдорозі з обозу до Камінця перейняв ногайський мурза Мустафа, поставивши ще з вечера засідку, і хоч аталик зараз почав крик, остерігаючи, що се посли до хана, вони на те не вважаючи почали ловити й бити їх людей, і самих не дуже гонорували—самому аталикові шанку з голови здерли, і тільки як стало вже світати, розібравши, що се справді везли королівського листа, мурза Мустафа пустив тих послів і велів повернути їм усе забране—і справді все їм повернули, крім шанок. Але їхати далі до хана в таким подертім і побитім вигляді, з виваленими в болоті листами, посли вважали вже не можливим і вернулись до жванецького обозу, разом з аталиком, що по сім інциденті теж не схотів ставитися перед ханом і намовляв канцлера переписати листи наново і вислати вдруге ¹⁾. Се і вчинили, тільки післали вже з листами не послів, а Татарина-товмача Сефера, разом з аталиком, а Чарнецкому, придавши йому 4 тисячі війська, доручили очистити від усяких самовільних застав і обсадити своїми людьми посольську дорогу між Жванцем і Гусятином, щоб не повторилось чогось подібного. Обережність себе оправдала—бо без сього аталик повертаючи з ханським послом три дні пізніш, налетів би на таку саму засідку якогось старости Яворского, як польські посли на ногайську, а так завдяки Чарнецкому пішло вже без пригод.

Сі три дні 9—11 від виїзду аталика і до повороту його з ханським послом, що мав бути фактичним закладнем з татарської сторони для польських послів, пройшли спокійно—але Поляків брала тривога, що за сим спокоем може критися новий фортель: ануж Татари, заспокоївши обіцянкою трактатів, тим часом розпустили свої загони в тилу польського війська і беруть ясир? ²⁾. Побоювання було не безпідставне, і тому всі радісно відітхнули, коли 11 грудня—як дає «Нарратива»—приїхав аталик з ханським послом. «Сим разом наші поспішили против свого звичаю і прийнятої кунктації—заходились і забігали як ніколи, щоб як найшвавіше використати сю прихильну згоді ситуацію»—завважає її автор. «Того ж дня король прийняв

¹⁾ «Сьогодні вернувся козацький бунчук—але сила побито; поручник не знати чи не помре; забрали у них коней. Ординці виправдуються тим: «на що ж почали тікати, коли йшли з послом?» По друге: «По що ходять з послом по-ночі!» «Кажуть що се по злодійськи»—Міхалов. с. 715.

²⁾ Та ж «Нарратива» с. 179.

від посла ханського листа—з поздоровленням і разом намовою до повного замирення обох сторін, з тим додатком, що після Зборівських пактів хан ніколи не з'явився б тут з своїми силами, коли б не завзявся з самої справедливості замирити короля з козаками. Але заставою п. Корицького—виславою на то перед кількома двома, хан не хотів вдоволитись і домагався через того посла п. старости Яворського, а від себе обіцяв мурзу з значної фамілії). Другого дня, 12 грудня, визначено комісарів—тих що ми вже знаємо, а місцем переговорів призначено Камінець. Зараз вони й зібрались рушити під Камінець, в супроводі двох тисяч кінного війська і кількясот німецької піхоти, і на сей час наспів присланий на застав Камамет-мурза, родич вівиря—як казали Татари, чоловік дуже звесний в Криму і багатий». Він першим ділом остеріг комісарів—«мабуть випробовуючи настрої і серця», щоб були обережні—аби їх не заскочило на переправі яке небудь військо, і се було взято під увагу для всяких обережностей в поході комісарського конвою. Стали перед Новим замком Камінецьким і побачили перед собою значну частину татарських сил—більш як 10 тисяч, на віддалі яких «півчетвертої милі». Сефер-казі того дня відмовився від переговорів, мовляв—треба і польській і козацькій стороні спочити після дороги. 13 грудня теж пройшло головно в розміщеннях обох військ на нових позиціях—прийшли відділи найважливіших мурз і стали лавою против польського війська. «А з боку трохи оподалік козацький табір з Виговським». З обох сторін під'їздили вояки: з польської до Татар і навпаки, розпитуючи за своїх знайомих і побратимів,—щоб по тім запросивши до себе їх ханати, тільки се їм не вдалось.

13 грудня відбувся перший з'їзд комісарів: з обох сторін по 12 коней з'їхалися «на три стріли луку». З татарської сторони Сефер-казі, Періс-ага, Ахмет-мурза й інші. Татари чекали, що польські комісари, під'їхавши засядуть з коней для привитання; але Поляки стримались від яких небудь реверансів, і навпаки—почали з дорікань на всякі обиди з татарської сторони,—«невдячність за дізнані від короля добродійства». «Татари на се коротко відповідали, а Сефер-казі відізвався з тим: коли не будуть виплачені затримані уюминки, козаків король не заховає при зборівських пактах, загонів до Висли не пустить і нарешті—двох що найзначніших панят не дасть на заруку до Криму,—в таким разі даремні всі говорення, і треба віддати назад закладнів: від них п. старосту Яворського, а з нашої сторони Камамет-мурзу, і рішити справу зброєю. Наші дали досить міцні і поважні рації на то все, вказуючи, що зробивши перший початок до трактатів, (Татари) не мають причини ставити з свого боку такі кондиції, що не могли б бути прийняті, і не вдається їм вимогти таких уступок у польської сторони, цілком ненарушеної в своїх силах. Коли хан з козаками розійдеться—і не буде брати ясиру в землі, через котру переходитиме, то уюминки з ласки короля і за причиною пп. комісарів будуть йому виплачені,—інакше мала надія (на замирення) і даремні будуть всі переговори».

Таким чином перша розмова не дала нічого конкретного; татарські вимоги і тог мало, мовляв, доброго обіцявали, але рішено продовжувати переговори. А тим часом стало відомим, що хан, посунувши кіш під Солобківці, вже ладиться напевно в дорогу, вважаючи замирення цілком забезпеченим, бо йому дано знати, що король радо прийме його умови, коли він трохи з них попустить. «Козаки ж зайшовши милію за Оринин¹⁾, стали недалеко Камінця».

¹⁾ Назва зіпсована : Ногун, Chocim, гіпотетично ставлю Оринин.

«Тому що нашим сильно не подобались умови, і вони не бачили ніякої можливості замирення, рішили вони (комісари) написати королеві про всю сю умову і просити його, щоб висловив свою гадку, чи кінчати трактати, чи занехати. Але коли занехати, то треба сильно і сміливо наступити з військом і арматою, аби сим страхом і рішучістю змусити неприятеля попустити з своєї пихи. Коли кінчати—нехай король дасть комісарам асекурацію, аби були безпечні від нагани Річипосполитої. Коли сей лист прийшов до короля, зараз в обоаі затрубили алярм, і військо охоче почало в ночі готуватись, сподіваючись, що вони вийшовши в ночі, над раном будуть битись в неприятелем¹⁾. Але пам'ять про непевність воєнної фортуни не виходила з голови. Сподівались, що неприятель другого дня вже не буде ставитись так гордовито, і взяли за краще взяти кунктаці, того шкідливого в завязтості своїй відкладання до завтра. Хоч язики, захоплені того дня, казали, що Орда голодна, не зможе далі триматись, і хан не зістанеться довше як три дні, слухаючи безнастанні нарікання своїх Татар на Хмельницького—що мусять його охороняти, кинувши свої хати, а тим часом Калмики напали там і наробили великої шкоди.

«Поки прийшла відповідь короля, і була неділя, наші відложили закінчення трактатів на 15 грудня. Жалували тим часом, що ся частина кінного війська пішла з комісарами, і її трудно назад вернути до обозу на випадок якби Орда напала, а тут за кілька день мусіли б зістатись без поживи і без коней. Здавалося кращим, якби король приїхав сюди, а тимчасом спробувати б воєнного щастя. Були й інші причини до незадоволення: наші привели кільканадцять Татар до Камінця і з ними приятелювали, поїли і затримували у себе, а Сефер-казі довідавшись про се взаєм затримав у себе п. Стольника сендомирського і Вечинського і не хотів пускати, доки ті ординці не вернулись усі до одного. Але другого дня, 15 грудня таки зложили згоду, усно, без усякого письма. Козаків полишено при давніх вільностях, але коронному війську полишено вільний вступ на Україну, а панам повороти до їх маєтностей. Що до числа козаків, лінії і релігії зборівських чи білоцерківських пунктів—коли можна вірити²⁾—не було ніякої згадки. Упоминок обіцяно—поскільки б не пустошили тої землі, через яку будуть іти, і надалі їх мали платити давнім звичаєм—коли хан буде неприятелем, неприятелем а приятелем приятелем (Польщі). Згодилися дати й закладнів—чого найбільше ті домагались: воеводича руського

¹⁾ Про сю оружну демонстрацію—трактуючи її як демонстрацію тільки (вище с. 707.) оповідає обозова реляція Міхалов. ч. 302.—«Довідавшись про тверді умови поставлені з татарської сторони, король рішився виступити з кінним військом, і о півночі з неділі на понеділок (з 14 на 15 грудня) військо було вийшло з обозу—аж перед світом прийшла відомість, що (Татари) відступають від перших двох вимог, і король велів війську вертати, а п. комісарам написано, аби вони рішили так, щоб можна було оповістити людям (jako można gęsz ludziom)». Між хронологією сеї реляції і «Нарративи» різниця на оден день; в «Нарративі» сеї виступ діється з 13 на 14, але я думаю, що дата реляції вірніша. День остаточного порозуміння доволі згідно означається 15 грудня. Темберський додає ще другого дня урочисті поздоровлення і т. ин., але се може бути і літературні додатки.

²⁾ Вар. б. петерб. ркп.: De numero kozakow, o uniey u religiey Zborowskich ani Bialocerkiewskich punctow¹⁾ (si credere fas est) nulla mentio. Цікаве застереження, зараз далі зрозуміємо його значіння.

¹⁾ Нар.: w zborowskich ani bialocerkiewskich punktach.

(Ероніма Лянцкоронського) і підкоморія сендомирського Олесніцкого, королівських покойових, а нам навзаїм—Мулап-ату з кільканадцяттю коней, чоловіка значного роду»...

«Але про козаків в тих переговорах говорено дуже виминаючо ¹⁾—тим тільки обмежились, що вони мають бути заховані при давніх вільностях. В тій купі, що трактували, не було ні Хмельницького ні Виговського, ані кого небудь з козаків. Навіаки—як кажуть—дано добру потіху, що коли б козаки з того були незадоволені, що король порозумівався з ханом не задовольючи їх ²⁾, то хан з приязни (до короля) радо готов буде зносити сих зарозумілих зрадників—королівських підданих, так само як обіцяв радо всяку поміч королеві на випадок коли б Москва схотіла напасти на його землі в будучім році. По такій от умові обидві сторони, повні три години провівши над сим, забравши закладнів, і запевнивши одні одних в приязни своїй і своїх держав, попрощавшись і засвідчивши приятельські почуття вернулися кожда до себе».

З огляду що писаного трактату не було і основною директивною комісарам було—формувати умови «так щоб можна було йодати до відома людям», як характеризує обозова реляція, то зміст договору можна собі уявити тільки приблизно, на підставі того, що довідувалися про нього сучасники, які стояли ближче до справи. Ми бачимо, що автор «Нарративи» сам не дуже покладається на те що йому доводилось чути про зміст договору, підозріваючи, що його переказувано занадто оптимістично, і так воно очевидно було. Венецький резидент у Відні повідомляючи сіньорію про замирення на підставі відомостей які йому довелось зібрати протягом місяця, пише 24 в. с. січня: «Умови договору, мало почесні для Поляків, зістаються невідомими. Поляки офіційно поширюють тепер відмінні від тих що були рознеслися: вони стараються затаїти їх як викликані панікою; договір був хвилевим порозумінням, не розваженим зріло» ³⁾. Мусимо таким чином в тих відомостях що маємо рахуватися з ріжними стадіями очищення дійсного стану річей для публичного вжитку; відомости козацькі, наведені вище, облекшують орієнтованне в тім, що пускалося з польської сторони.

Перед усім наведемо дещо з обозових реляцій. Цитована вже не раз реляція 17 грудня ⁴⁾ каже, що Татари поставили три головні вимоги. Перше—аби їм дано в застав кілька сенаторів в поруку, що затримані упомиנקи будуть виплачені, і згоду буде заховано. «Друге—поки відійдуть, вільно їм буде ясир брати і загони пускати в державі королівській». «Трете—козаків відступити не можуть—їх треба зіставити при Зборівськїм договорі». «Мало що не прийнято було таких тяжких умов»—каже далі автор і розповідає военну демонстрацію вчинєну королем, яка мовляв була перервана відомістю комісарів, що Татари відступають в перших двох

¹⁾ refuse, в копії Нар. се слово опущене.

²⁾ Так я перекладаю сю елітичну фразу: Ale owszem, ut fertur, dobra iakas otucha, ze iezeliby k. i. m. z hanem swoje miewal conferentie nie contentuiac, gotow u han przylazni postrzegszy durnych zdraycow u poddanych krolewskich znosic. -

³⁾ Жерела XII с. 249.

⁴⁾ Михал. ч. 302.

пунктах—роблять уступки. Король велів кінчати, щоб можна було сказати людам (яко можыз зещ людзіом) і тоді прийшли до порозуміння:

«Що до ясиру—того відступили, за обіцяною хабара (коггирсеує) 40 тисяч. З козакми—сказали—не треба трактувати, бо єсть (для того) зборівські пакти—при них Татари стали мішно.

«Треба б було хіба розірвати, а з малими силами, з бідованим військом трудно було б на них наступати—прийшлося б на загибіль (по desperatски) пробиватись додому. Краще хоч не певне, а все таки якийсь замирення осягнути.

«Пн. комісари за краще вважали не давати ніякого скрипту, ані присяги ніякої не складати—тільки взяти від Татар в застав одного мурзу, а від нас двох панів... Така згода, яка могла бути. Війську королівському становнищ на Україні Татари не забороняли—тільки щоб не було кривди козакам. З козаків при Татарах не було нікого, і до короля вони нікого не прислали; з того можна міркувати, яка їх покора, і чи на довго (може стати) тої згоди!»

В иншій обозовій реляції з того ж дня читаємо: «Нарешті кінець війни! Згоду зложено—хоч кілька разів розпочаті трактати були вже близькі розірвання. Пн. комісари, підтримані листом короля, закінчили і договорилися так: Затримані упоминки Татарам віддати, і надалі в свій час віддавати, а вони за те повинні мати одних з нами приятелів і неприятелів, і самі запропонували (поміч) против козаків ксли вони не устоять в договорі; на певність того дано закладнів... Загонів розпускати, виходячи з землі, вони тепер не будуть. Козакам до якогось часу—так самі Татари кажуть—поступлено згідно з Зборівським договором; потроху поправляться—і коли вірити Татарам—вони те заграничною війною (очев. з Москвою) осягнуть»¹⁾.

Радивил, що як канцлер в. кн. Литовського міг досить добре знати зміст переговорів, в таких словах висловлює своє обурення. «Хан захотів згоди, і ваші не відмовились—бо голод і пужда притисли. І так зложено згоду—не закріпивши скриптом, тільки усно уложивши. Відновлено нещасливі Зборівські пакти, обіцяно Татарам гроші, затримані за три роки. Даремно—бо Татари до того дійшли, що запустилися під сам Пинськ—ледво півмили були і третю частину доходів знищили огнем—я держав се староство; 120 літ минуло, як Татар там не бувало. Так і пішли обтяжені здобичею: до останнього дня року бродили собі без якої небудь шкоди (для себе), без якого небудь спротивлення (з польської сторони). Уложено сю абсурдну згоду 15 грудня. Безславний король мав замір вертати на Варшаву через Сокаль, але побоявшись Татар, збочив з дороги на Львів і тільки по новім році з'явився в Варшаві»²⁾.

Рудавський, досить обізнаний з дипломатичнимп справами Польщі, в своїй праці укладає зміст договору з ханом в таких пунктах. «Хан має розірвати з Хмельницьким і король протягом шести місяців виплатить ханові 100 тис. червоних; Зборівські пакти Татарам потверджуються в усім; на найближчій соймі татарські послі зложать присягу на союз з Польщею; два визначні закладні полишаться у хана» (с. 133).

Твардовський збирає татарські домагання в чотири такі пункти: виплата упоминків за попередні роки і надалі, на то чотири застави з сенаторів; за підняті ханом

¹⁾ Міх. ч. 303.

²⁾ Memoriale—копія бібл. Осолінських л. 199.

і Ордою труди дозвіл на ясир; козаки заховуються при зборівських пактах. Коли ж король, у відповідь на благання комісарів, щоб їх виратував, з огляду на неможливість сих умов, проробив свою оружну демонстрацію, хан побачивши таку польську рішучість, попустив: вдоволився заставцями молодшими, і за певну суму відрікся ясиру, і тільки настоював «на Зборівських пактах, спільно з козаками, хоч би все зірвати й умирати», і на тім стала згода¹⁾.

Коховський ставить против себе три домагання польські і стільки ж домагань ханських. Поляки домагались, щоб хан позбавив бунтівників своєї протекції; щоб Орда вийшла з польських володінь без якої небудь шкоди, і за упоминки на будуче вважала приятелів Польщі своїми приятелями, і ворогів ворогами. Упоминки мають бути виплачені ціло за всі попередні роки. Повертаючи з війни можна їм взяти ясир, як звичайно. Козаки мають бути заховані при Зборівських пактах. Коли ж король проробив свою демонстрацію, хан відступив від своїх домагань, і тільки стояв на тім, щоб король прийняв козаків назад у свою службу на Зборівських пактах, і на тім стала згода (с. 403—4). Кінець кінцем те ж що і у Твардовського.

Темберський, що з особливою деталізацією (с. 257—9) день за днем оповідає хід переговорів (але ся детальність в значній мірі здається фіктивною—ним самим, і то не завжди влучно виміркованою), початкові вимоги Татар стилізує так: мільон контрибуції («за подорожні прикраси»), право ясиру на певній території, заховання козаків при Зборівських пактах. Потім Татари, мовляв, відступили від контрибуції і згодились на викуп ясиру 100 тисячами червоних. Нарешті згода стала на тім, що затримані упоминки будуть виплачені в перших дня січня в Камінці, і на вірність того дано двох закладнів; замість ясиру Татари згодились взяти 40 тис. злотих польських. «Козаки будуть заховані при Зборівських пактах, коли хан приведе їх до послуку королеві і Річиносполитій, панам і дідичам своїм, так що вони її вірно покажуть». «Татарський хан обіцяв їх привести до послуку—з тим тільки щоб заховані були їх свободи в релігії і богослуженню. На се підписались король і хан і визначніші особи». (Се вже зовсім неправда, бо писаного акта безсумнівно не було).

В усіх отсих відомостях, як бачимо, дуже виразно підчеркується, що основою порозуміння хана з королем було відновлення Зборівського трактату. Не підлягає сумніву, що се й було головним змістом переговорів і підставою осягненого порозуміння. Се відновлення «зборівських пактів» в деяких звістках обставляється ріжними обмеженнями і застереженнями—але вони, очевидно, призначаються для зовнішнього вжитку—для того «щоб можна було сказати людям», як формує королівську директиву комісарам цитована вище реляція. Нема сумніву, що в тих обставинах, в яких довелось вести ці переговори, татарській стороні приходилось настоювати на відновленню тих пунктів, які вона свого часу гарантувала козакам. Бо ж і вела ці переговори на очах і під контролею козацького війська, хоч воно формально не брало участі в переговорах, і до повного розриву з ним доводити ханові під сю хвилю ніскільки не хотілось. Заховання козацького війська при Зборівських пактах се було те що весь час хан обіцяв йому, і домагався того від короля—бо ж він був фор-

¹⁾ Частина III с. 109—111; Величко, переказуючи сю звістку, робить ту зміну, що замість впливу польської «резолуції», поясняє татарські уступки тим, що король післяв своїм комісарам 5 тис. золотих, і ті ними «наповнили руки комісарів ханських» (I с. 85—6).

мальним ручителем Зборівського договору. Очевидно, в тій чи иншій формі король мусів дати на се згоду.

З другої сторони татарська маса, роздразнена на хана довгим, тяжким і безплідним походом, домагалась, очевидно, ясиру. Се підчеркують всі татарські відомости про настрої Орди, і зовсім ясно, що ся татарська маса не могла ніяк задоволитися обіцянкою виплати упоминків. Очевидно, право на ясир в королівських землях, що було таємним пунктом Зборівського порозуміння, мусіло бути твердо поставлено з ханської сторони, і всі балакання польської сторони, що нібито Сефер-казі згодився відступити від сього домагання, були подиктовані вище наведеною директивною: «аби можна було сказати людям».

Покійний Кубаля, аналізуючи відомости про Жванецьку умову п'ятдесят літ тому, завважив: «Відновлення Зборівських пактів було першою і єдиною умовою згоди. На сім сходяться всі учасники —але видимо хотіли б забути, що трактат був зложений не з самими тільки козаками, і хан коли так сильно домагавсь його, мав на гадці не інтереси Хмельницького, а свої. Всі його бажання були задоволені відновленням Зборівського договору, бо король під Зборовим зобов'язавсь виплатити 200 тис. талларів, згодився на 30 тисяч річного упоминку і дав згоду на ясир. З того вийшли ті різниці в цифрах грошей, що король обіцяв заллатити Орді під Жванцем, і неясні відомости про дозвіл на ясир—а мусів його дозволити, коли відновляв Зборівський договір. Сучасники про се мовчать: деякі авізи з-під Жванця цілком заперечують ¹⁾, инші признають; але того ніяк не можна заперечити, що по зложенню договору Татари розпустили залоги аж по Буг і забрали величезний ясир без усякої перешкоди з польської сторони і без усяких пізніших докорів за се» ²⁾.

З сучасників Поляків виразно говорить про дозвіл на ясир Грондский: «Король сим походом осягнув одно: розвів Татар з козаками і перетяг на свій бік, в союз і сподівався, що покинені Татарами козаки погодяться з Річпосполитою на слухних умовах, а як не схочуть, то їх легко буде приборкати. Але вийшло зовсім инакше, як думав король. Ледви чи за всю козацьку війну Польське королівство понесло такі шкоди, як через сей договір. Во Татари—котрим король дозволяв протягом 40 днів брати невільника з Русинів або козаків (ex Russis sive Cosaccis), переступивши сей дозвіл, розпустили загопи по Волини аж до Литви, і вивели нечисленні тисячі бранців: на самій Волини забрали шляхту, що з своїми родинами зібралася на 70 весіль. І коли б військо, зібране на ново, не зробило кінець їх нахабству, вони б мабуть на зиму лишились би на Руси» (с. 223).

Тут, як бачимо, вже єсть виразні сліди легенди (дозвіл на 40 днів, і 70 забораних весільних компаній), але інтересне се—очевидно дуже розповсюджене переконання, що Татари мали виразний дозвіл на ясир. Сим переконанням—в супереч всім говоренням (наведеним вище), нібито Татари від сього домагання потім відступилися, пояснюється велика здержливість в згадках про страшні спустошення заповідні Татарами по замиренню: ніде ані натяку, що Татари поступили віроломно—взяли гроші і присягли на союз, а натомість розпустили свої загопи і кинулись забирати людей в неволю в таких величезних масах. Се ясно прозирає в ляментациях Радивиля,

¹⁾ Се наведена вище реляція Міхалов. ч. 302.

²⁾ П'ятого видання (1923) с. 388; належить мати на увазі, що в нумерації поток тут помилка на одинку. Пишучи сі слова Кубаля ще не знав звідомлення Стрешнева.

в його притиснених жалях на те, що такі страшні спустошення не стрілися з ніякими перешкодами від польської війни, і брати Саніги, що хотіли визволити бранців, понали самі в татарську неволю.

Але особливо цікаві з цього боку записки Єрлича—нашого українського шляхтича, так тісно авязаного з Київським Полісєм і Волинею. Не рiшаючись, так як і Радивил, сказати цього страшного слова, що король дозволив Орді брати ясир, він всім своїм оповіданням ясно дає зрозуміти, що Татари брали ясир за згодою короля і військової старшини. Оповідання його дуже характеристичне для настроїв сеї шляхетської верстви: «Хмельницький, зібравшись з молодцями й нанявши Орду, пішов на короля і застав його під Жванцем. Кілька днів здоровкались ¹⁾, але король не хотів йому дати ні поля ні битви—на що військо дуже тяжко нарікало. Одної ночі хотів він (король), порозумівшись з деким, покинути військо і потайки вийхати—лишити Польщу на вічну огиду; але декотрі особи то помітили й не допустили того. По кількох днях згодилися на переговори з Татарами: давши ханові звичайний трибут, і ще дарунків на 500 тис., врятувалися, але з тим щоб король не розпускав свого війська з обозу—аби Татарам лєкше було пустошити Волинь та інші краї, нищити міста і села: аби їм безлєчно було їздити і брати, аж до самого Різдва. Так воно сталось і діялось: полки і хоругви в кільканадцяти милях чекали призначеного часу; терпіли великий голод самі і коні їх, так що траплялося битись за качани капустаї, або за ріну що вони шукали й копали,—не кажучи про коней, що здирали солому з хлівів і старих стріх, аби лиш тільки дістати. Коли ж час минув, Різдво пройшло—два брати Саніги, чоквалевшись заступити татарському полкові, чи кільком дорогою під Острогом, на слабих конях, пострадали за те: знищили кілька хоругв, але самі попали до неволі з деякою компанією».

Ситуація, як бачимо, ясна; те що ми чули з козацької сторони, знаходить потвердження і в польських джерелах, часом виразне, часом явно недоговорене. Поляки попробували спихнути побор ясиру на козацьку територію, але хан рішучо відмовився з огляду на дану Хмельницькому присягу незайманости його володінь ²⁾, і тоді вони дали згоду на побирання ясиру з Львівської землі й сусіднього Побузького Полісся—як то оповідали Виговський і Хмельницький ³⁾. Тільки се офіційно затєсно перед публікою, пустивши таку версію, що мовляв Татари зріклись цього за певні дарунки ханові і його комісарам ⁴⁾. Договорившись з ханом і давши йому

¹⁾ Się witali—себто вели дрібні потички, гарці.

²⁾ Вище с. 698-9 ми бачили про се оповідання з козацького табору; Темберський також оповідас, що Поляки пропонували ханові взяти ясир у козаків: «в Річпосполитій нема такої території, котру можна було б підвести під се, крім тої що займають бунтівники козаки, і за згодою короля вони (комісари) можуть визначити на здобич оселі бунтівників—з винятком вірних козаків» (с. 258).

³⁾ Ігноруючи се оповідання Равіта-Гавроньскій в своїм «ділі» представляє так, начеб то всі розповідання про дозвіл ханові на ясир від короля і сенаторів спираються тільки на оповіданням «п'яниці Іляша», провідника Стрешнева, «і так п'яницяка пльотка обозова як історичний факт вийшла до історії, обвинувачуючи короля і Річпосполиту» (II с. 308). Пан Р.-Г. вірить, що король таки не давав дозволу і Татари брали ясир самовільно!

⁴⁾ Цифри 100 тис. і 40 тис., як бачимо, відповідають тим дарункам, що хан і його оба делегати, за свідченнями Виговського і Хмельницького, одержали окрім права на ясир.

закладнів король розпустив військо і дав змогу Татарам вибрати собі ясир без перешкоди. Хан однак, для безпеки і вигоди, хотів, видно, щоб козаки ще помогли йому в сім—так як в 1649 році, і Хмельницький не мав відваги відмовитися, щоб не прогнвати хана, тільки мовляв козаки його наказу не послухали і з ханом не пішли, а розійшлися додому. Але як сам гетьман говорив ¹⁾—він таки від того виразно відмовлявся, і хан за те погнівався, і він оден час боявся карних ексцесів з боку Татар. Тому вжив усяких заходів, щоб вони не могли грабувати, чи брати в неволю тутешню людність, властиво—щоб вони як найменше могли їй пошкодити, і для того також виразно уважав старшину й козаків, які лишилися дома, громити нападників і боронити від них людність.

Кінець кінцем до розриву не прийшло, але гетьман посилаючись на умову, заборонив Орді затримуватись де небудь на козацькій території і вислав козацький полк, щоб слідкував за Ордою і не дозволяв їй грабувати і брати місцеву людність (нижче). Чи був се наслідок того обурення, що повстало на Україні против його політики в 1649 р.? чи усвідомлення грізних перспектив правобічного спустіння і руїни, що ставали все грізнішим тemento для всієї правлячої верстви? Але в кожнім разі се факт, що в 1653 р. Хмельницький і його військо досить старанно відмежувалися від татарської облави на українську людність, санкціонованої королем і сенатом Річипосполитої.

Тому трудно погодитися з думкою Костомарова—прийнятою потім Антоновичем і Драгомановим і Кубалею, що звісна пісня—прокльон Хмельницькому за татарський полон належить до 1653 р. ²⁾; я висловив уже раніш гадку, що вихідним моментом сього прокльону треба вважати татарський полон після зборівського замирення 1649 р., і далі підтримую сю гадку ³⁾. До наведених уже вище звісток про гетьманські накази всяко остерігати і боронити людність від татарського наїздництва—майже неминучого при повороті Орди, я додам іще оповідання Виговського Стрешневу і Бредихину при прощанню 29 с. с. грудня: «Хан і Орда вернулися з польських городів, набрали полону, і тепер стоять під «черкаським» городом Животовим. Хан вертається потиху, бо Татари стали голодні і потратили коней. А гетьман вертаючи до Чигрина з-під Межибожа післав уманського сотника Івана Зарудного і з ним 500 козаків, щоб пильнувати як Орда буде вертати, аби не руйнували черкаських городів і сіл і людей не брали в полон. А з-під Літина гетьман післав до хана буківського сотника Івана Вородатого з 5 козаками: аби він в їх городах не приставав (і їх не руйнував)—а коли він черкаські городи і села буде руйнувати, гетьман йому того руйнування не подарує. Хан того сотника прислав тепер до гетьмана з-під Межибожа з такою відповіддю, що Татари з загонів ще не всі прийшли (тому хан стоїть), а як зберуться з загонів, то він стояти не буде; тільки аби гетьман прислав йому всякої поживи, бо Татари голодні й нічого не мають» (с. 135).

Кінець кінцем вислід кампанії лишався неясним: чи замирення хана з королем, в котрім хан брав на себе також ролю посередника як під Зборовим і виговорчів для козацького війська поновлення зборівських умов,—означало замирення ко-

¹⁾ Нижче с. 717.

²⁾ Костомарова Собр. Соч. IV с. 706, Антонович-Драгоманов Ист. П'єсни II с. 116—8, Кубалея II с. 399.

³⁾ Т. VIII ч. III с. 224.

заків з королем чи ні? Той факт, що хан замирився з королем кінець кінцем без участі козацьких делегатів, в секреті від них, означав розрив з Кримом чи ні? Порозуміння хана з королем що до спільного походу на Москву, стільки разів згадуване в оповіданнях про се замиріння, в якійсь мірі звязувало козаків, чи вони навпаки в звязку з своїм новим союзом з Москвою візьмуть се за *casus belli* супроти Польщі і Криму?

Гетьман і старшина, як ми бачили, запевняли московських послів, що вони орієнтуються на Москву і тільки на Москву, і в залежності від того укладають всю иншу свою заграничну політику. З королем у них замиріння нема, вони лишаются в стані війни з Польщею, на весну сподіваються нового польського походу на себе і хочуть спільно з Москвою приготувити Польщі відправу. Польсько-кримського замиріння не признають, вважають його сммовільним втянком хана, супроти козацького війська нельояльним; він ставить під знаком запитання дальше істнованнє союзу козаків з ханом, і на випадок польсько-татарського наступу на Москву козацьке військо стане рішучо по стороні Москви.

Але московські послы Стрешнев і Вредихин бачили в Умані 24 н. с. грудня, в тиждень по замирінню, гетьманський лист, з власноручним його підписом і військовою печатею, писаний 6 (16) грудня під Гусатином, по замирінню, і в нім стояло, що «гетьман з його мил. королем замирився вірно», а з ханом відносини зіпсулися і з огляду на поворот Орди гетьман наказує полковникові остерігати людність, щоб з'їздилася до більших міст, а Татар до городів не пускає: коли б навіть виказалася гетьманським листом, пускати їх до міст не більше як одного-двох, а якби хотіли силою вірватися, «бити їх як неприятелів»¹⁾. З сього приводу Стрешнев на розмові з гетьманом і Виговським, в відповідь на їх залевнення, що з королем миру нема, виразно запитав: «Як ми були в Умані, прислано туди з війська лист від тебе, гетьмане, що ти і усе військо Запорізьке з королем замирився вірно, і щоб повітові люде остерігались Орди, бо вона на тебе загнівалася. Той лист чи ти писав і за що на тебе Орда загнівалася? Тепер ти кажеш, що у тебе з королем ніякої згоди і переговорів не було, і ви розійшлись без згоди і без переговорів— а ми той лист бачили!»

Гетьман на се сказав—кажуть послы: «В листі своїм до Уманя писав я, що з королем замирився вірно тому, що Умань город українний, і Татари там для торгівлі і своїх справ бувають безнастанно, так що треба було, аби Татари там чули, що я приймаю згоду хана з королем («мигь гетьману кримського царя з королем мир надобен») — (щоб вони) повертаючи з війська запорізьких сіл і городів не руйнували. А погнівався хан і Орда за те, що як хан з Ордою пішов грабувати королівську землю і звав на се грабуваннє («войну») і мене з військом, я його не послухав і з ним не пішов, а військо також не схотіло, і він за те на мене погнівався»²⁾.

Поясненнє, як бачимо, не дуже то переконуюче, і зістається факт, що гетьман, по замирінню хана з королем, розсилав листи по полках, сповіщаючи, що з королем «сталася вірна згода» (закріплена, заприсяжена). Не диво, що такі чутки ходили і в військо і по Україні, як ми вже бачили. Той факт, що хан виговорив у короля відновленнє зборівських умов з козаками, і король з сенаторами дав на се згоду

¹⁾ Акты X. с. 88 і 129.

²⁾ Акты X с. 129, переїняю сю мову з третьої особи на першу.

(хоч би з якимись резерваціями), і таким чином було сповнене те домагання, що гетьман з військом протягом всього року ставили польській стороні, міг давати привід гетьманові і його штабові ставити перед військом справу так, що мовляв кінець кінцем війну доведено до бажаного кінця і військо одержало чого хотіло. Ця тема розвивалася далі ad libitum, як ми бачили, доходячи до таких висновків, що Україна добилася повної незалежності від Польщі, і король зрікся всяких претенсій до неї (вище, с. 691). При крайній перфідності Яна-Казимирового договору і чисто орієнтальній безоглядності в таких справах двору гетьманського, я не вважав би неможливим, що якесь таїне порозуміння у гетьмана з королем дійсно сталося. Офіційно і з української і польської сторони заявлялося твердо і виразно, що ніяких переговорів між польською і українською стороною не було, до ніякого порозуміння не прийшло, ніякого замирення не сталося. Але що писаного акту взагалі не було—се давало поле для ріжних толкувань і здогадів.

Ще більше неясности настало після сього замирення в відносинах до Криму. Гетьман очевидно не розірвав з ханом. Після того як йому не вдалось перенести операції Орди на волоський ґрунт, очевидно весь зміст сеї кампанії для гетьмана і його штабу зводився на те, щоб не дати Полякам перетягнути хана на свій бік і замиритися з Ордою коштом козаків і против них, як того собі бажали польські політики. Переговори про се між королем і ханом велись, на се є натяки досить виразні, і очевидно, були моменти, коли гетьман дуже серйозно рахувався з можливістю поєднання польських і татарських сил против Козаччини, а з тим—вибуху ворожих течій в самім козацьким війську. Вище наведене оповідання його свояка Павла, як гетьман задумував вислати свою родину до московського кордону чи навіть за кордон, перенести свою резиденцію з Чигрина до Миргороду, під московську границю, під охорону московського війська і т. д., я вважаю симптомом оттакої небезпечної ситуації. Хан не хотів вертатися без ясиру, але не давав себе намовити на рішучу розправу з королівським військом, ні на експедицію в румунські краї—з огляду на суворі остероги Порти. Супроти того гетьман очевидно вів на те, щоб Татари обловилися в загонах і вступилися, і серед сього повороту Орди хотів непомітно відвести військо назад; ми бачили сеї момент навіть в оповіданнях бранців чи в балачках з приводу їх у польським таборі. Але ханському дворові очевидно кортіло зірвати з короля яку небудь контрибуцію, і Сефер-казі кінець кінцем «заціпив» з тим польську сторону і розпочав переговори, не вважаючи на всі заходи гетьмана против сього. Не можучи перебити сих переговорів, гетьманові й старшині прийшлося зайняти ролю пасивних партнерів, шильнуючи не допустити сих двох моментів: польсько-татарського союзу против Козаччини і побору ясиру з козацької території. Се їм удалось. Як саме, се по всіх многословних оповіданнях і поясненнях Виговського, гетьмана й інших зістається не дуже ясним, бо цілком очевидно, що брати їх оповідань за чисту монету не годиться ніяк. Зовсім неймовірно виглядає, що нотім як хан зажадав від гетьмана присилки делегатів для переговорів, ці переговори пройшли без їх участі і порозуміння. Якесь порозуміння мусіло бути, хоч кінець кінцем за краще прийнято поставити справу так, нібито козаки не взяли участі в замиренню. Але яка могла бути позиція їх супроти нового польсько-кримського союзу і плянів війни з Москвою, союзницею і протекторкою козаків?

Стрешнев і Бредихин поставили ці питання—спочатку гетьманові, офіційно, а потім неофіційно і довірочно Виговському на тайній розмові з ним.

Коли вони спитали гетьмана, які тепер будуть відносини у нього з Кримом, і чи не треба сподватися наступу Поляків і Татар на козаків або на Москву,—гетьман відповів, що такого об'єднання хана з Поляками, походу на Московську державу і на козацьке військо війною він не сподівається, бо як хан, мовляв, довідається, що гетьман і все військо Запорізьке піддалися під високу руку й. цар. м. вел., то буде боїтись, щоб козаки на самих Татар не стали нападати. А якби Татари й стали нападати, то як би цар наказав гетьманові піти на хана Дніпром, а з другого боку «подем» послав своє військо в поміч Донським козакам, то ханові самому стане тісно від московського війська і від козаків.

Далі гетьман і Виговський завважили: як вони тепер зложать присягу цареві, а хан з козацьких городів піде до Криму, то гетьман пошле до хана своїх послів і повідомить, що вони перейшли в підданство цареві,—нехай хан, памятаючи свій союз з гетьманом і обіцянки, з польським королем в союз не входить, щоб не стягнути на себе царського гніву. А на випадок як би цар наказав гетьманові з військом Запорізьким іти на польського короля, нехай хан теж іде на польського короля, степом, не займаючи козацьких городів—тому що від Татар діється багато руйнування. Тим способом союз (дружба) хана з гетьманом і надалі був би міцний.

«Але і поза ханом—казав гетьман—я звелю розвідати в Криму потайки, що думають його начальні люди про се, що ми перейшли в підданство цареві, і що хан відпише, або що довідаємося у його начальних людей, про се я зараз повідомлю й. цар. вел. А тепер ще не можна дати знати ханові, що ми перейшли під государеву руку, бо хан з Ордою стоїть в козацьких городах—аби їх не зруйнував»¹⁾. Се, очевидно, було також мотивом того, що гетьман, з одного боку, присіщував хана, аби не затримувався на Україні, а з другої сторони—відтягав оповіщення старшини про з'їзд для оформлення переходу України під царський протекторат.

В секретній розмові з Виговським, підійшовши йому дарунки за дотеперішню вірну службу, Стрешнев і Бредихин питали його на самоті, чи-єсть якийсь договір між гетьманом та полковниками і кримським ханом, відколи він настав, і як тепер гетьман з старшиною будуть вимовлятися (отговариватца) перед ханом (за своє піддане цареві). Виговський на се розповів звісу вже нам історію поновлення союзного договору з ханом в вересні над Богом, і далі сказав: «Против тої ханової шерти (присяги) Татари тепер забирають в полон православних християн з жінками і дітьми, села руйнують. Хан без відома гетьмана з королем помирився і мав лихий замисел на гетьмана і на Виговського—щоб їх віддати польському королеві. Тому коли б хан, довідавшись, що гетьман піддався цареві, став за се докоряти гетьманові, то гетьман відкаже йому на се, що хан йому, гетьманові, і всьому війську Запорізькому на те шертував, що Татари козацьких городів і сіл не руйнуватимуть, православних християн, їх жінок і дітей в полон не братимуть. А Татари против ханової шерти богато козацьких городів і сіл тепер зруйнували, козаків багато порубали, інших пограбили, православних християн з жінками і дітьми в полон забрали, і хан того не боронив²⁾, взятого ясиру не повернув, правди своєї не дотримав³⁾. Отже се він, хан, присягу порушив, а не гетьман» (с. 130—1).

¹⁾ Акты X с. 127—129.

²⁾ оборони никакой не учинилъ.

³⁾ въ правдѣ своей не состоялъ.

В дійсності, говорячи се, ні Хмельницький ні Виговський, розуміється, зовсім не думали про розрив з ханом і ліквідацію союзу з Кримом. Поки Москва не була випробувана в ролі союзника-протектора, було б абсурдом відпихати від себе старого союзника, котрого добрі й злі сторони досить були випробувані за сих кілька літ, і було звісно, що можна було від нього сподіватись. Черговим завданням було—висунути на театр війни московське військо і за його помічю зломити польський фронт, панські претенсії. Ми й бачили вище (с. 692-3) заклик гетьмана з-під Гуситина, в момент замирення, щоб Москва вислала своє військо—аби перебити, мовляв, польські плани наступу на Московські землі. Відправляючи Стрешнева і Бредихина і переказуючи через них свою готовість зложити присягу цареві в найближчій часі, гетьман просив навзаєм «прислати скоро своє військо в поміч: польський король на нього, гетьмана, ладиться,—гетьман сподівається приходу Поляків великим постом або скоро після великодня тижня»¹⁾. Виговський в своїй прощальній розмові подав послам надію на те, що за приводом козаків піде і «Біла Русь»—«которая отъ Смоленска къ Києву и къ Чернигову къ Вѣлой Церкви и къ Старому Константинову» (інтересне означення сеї території!). Там у Виговського є родичі і приятелі, вони просили Виговського дати їм знати, як тільки гетьман і Запорізьке військо перейдуть в підданство цареві: «воні всі, Біларусь, також раді з ними разом бути в підданстві у великого християнського государя, тому що їм від Ляхів тіснота і гонення велике». Виговський оповістить тепер своїх свояків і приятелів, щоб вони намовляли «всіх Білорусів» перейти під царську руку—очевидно під умовою, що козацьке і московське військо підтримає їх визвольний рух²⁾. Все се були мотиви й імпульси для негайної московської воєнної інтервенції.

Тяжка і неfortunна кампанія яко тако була доведена до кінця. Гетьман і старшина, кажу, весь час чули себе під загрозою можливості польсько-татарського порозуміння, зверненого против них. З другої сторони—настрій в козацьким війську був дуже неприємний; на війну виходили нерado, і при першій можливості кидали військо і розходилися до дому. Ми бачили про се поголоски—включно до уманських оповідань, що гетьман окружив свій табор Татарською Ордою, щоб запобігти сьому втікацтву, і Татарам дано право ловити, грабити і побивати втікачів³⁾. Наведені вище звістки про те, що гетьман доручив своєму родичеві Павлові на випадок небезпеки вивести його родину на московську границю, що він велів поставити резиденцію в Миргороді, недалеко тої ж границі, повторяю, дають розуміти, як сильно гетьман відчував неувність ситуації і можливість серйозних ускладнень після червневих прецедентів. Снекавшись польського війська і Орди в України, він міг відітхнути спокійніш. Але з другого боку він більш ніж коли небудь відчував необхідність забезпечити собі московську поміч, союз, протекцію і в сій хвилі готов був іти на всякі уступки жаданням московського уряду, щоб мати його поміч.

Останні сторінки посольського справоздання Стрешнева і Бредихина настільки багаті різними історично-побутовими подробицями, такими рідкими в сучаснім матеріялі, що я вважаю потрібним ще раз повернутися до них.

¹⁾ Акты X с. 134.

²⁾ Тамже с. 132.

³⁾ Акты X с. 85.

Гетьман, повертаючи з походу, з-під Гусятина на Межибож, Літин, Винницю, прислав наказ Іляшеві Богаченку, що проводив послів («був в приставах» за московською термінологією), аби він їх з Умани, де вони сиділи, провів до Торчиці—кудою буде гетьман вертати¹⁾, і вони могли з ними побачитись. Умань і Торчиця, поясняє звіт, лежали по двох сторонах великого татарського шляху, котрим мала вертати Орда—вододілом Богу і Дніпра, так що в Торчиці гетьман сподівався бути вже свобідним від татарського нагляду,—се мала бути властиво перша його квартира по звільненню від татарської контролю, де він міг прийняти послів. Але переїзд через татарський шлях в момент, коли ним вертали з походу відділи Орди (тим часом як головна частина її ще займалася збиранням ясиру в «польських городах»), був операцією дуже небезпечною. Тому послі для безпечности рішили їхати не просто на перевіз на Торчицю, а в східнім напрямі на Корсунь, де сподівалися гетьмана на Різдо. Але в дорозі, в Бабанці стріли сотника, що їхав від гетьмана і потвердив, що гетьман чекатиме їх в Торчиці. Тому кінець кінцем пустилися таки на Торчицю, з великим страхом, памятаючи пережиті тривоги. Дуже детально описали сю дорогу,²⁾ полишивши нам таким чином серію дрібних, але цікавих образків тогочасного тривожного життя²⁾.

28 грудня н. с. вони приїхали з Бабанки, чи Бабанів до Маньківки, але застали «город» замкненим. Маньківський отаман пояснив, що саме прибігли маньківські сторожі «з города Синиці», що там мали довідуватися про татарський рух, і принесли вість, що того дня приходили під Синиці Татари, багато людей в полон забрали, а деяких порубали. В Маньківці послі застали «чигринського козака Петра Дорошенка», що приїхав туди з порученнями від гетьмана, і довідались від нього, що того ж дня мав приїхати до Маньківки турецький посол, що був у хана і має вертатись до Туреччини, але не може перейти через Татар (підозріваю, що й те гетьманське доручення, з яким приїхав Дорошенко, стаяло в звязку з сьм переїздом турецького посла: забезпечити йому пробутку чи справити далі). Стрешнев і Бредихин закликали до себе пізнішого гетьмана, що тут, як бачимо, виступає в скромній ролі «чигринського козака», і розпитували його про гетьмана і Татар. Він їм сказав, що гетьман того дня ночував у Животові, а сеї ночі буде в Ставищах. Мав їхати на Торчицю, на Корсунь до Переяслава, і жінці писав з дороги, щоб їхала до Переяслава, і послів туди ж хотів справити, але передумав і, написав, щоб чekali його в Чигрині, і в Торчиці не буде спинятись, а поїде спішно на Корсунь, послам на Торчицю їхати нема чого. Радив дуже стерігтись Татар: головна частина їх пішла «в польські городи для полону», а інші вертають, і тих козаків, що вертають з війська вони грабують, рубають і в полон беруть. З тим послі поїхали на Корсунь, з частиною уманських козаків, що були з ними післані, і з тими, що додав їм Дорошенко.

Коли приїхали до «города Камінки», застали його теж замкненим, і всю людність на сторожі: трохи козаків з рушницями—таких було небогато, а інші козаки і міщани з сокірами, рогатинами і палицями. Відчинили послам город і розповіли, що саме приходило під Камінку багато Татар і недалеко містечка в слободі вбили

¹⁾ Бабанський сотник Тимофій, що їхав з гетьманом і «від їхав» його у Винницю, казав, що гетьман буде їхати з Винниці на Животів, на Ставища і Торчицю—і там буде чекати послів,—с. 103.

²⁾ Акты X с. 103 дд.

камінського товмача Тимофія, а інших людей забрали в полон і худобу зайняли. Додали їм ще чотирьох козаків для охорони, і поїхали вони до Шавулихи. Тут їх стрів сотник і 7 козаків і стали міркувати, як бути: ночувати в Шавулісі страшно: місто українне, мале і безлюдне, і лежить на самім татарськiм шляху—з обох сторiн татарська сакма (дорога)—саме того дня приходили Татари, забрали людей і худобу. Як що зловлять кого і довідаються про послів, придуть з більшою силою і трудно буде відборонитись. Але і далі їхати з таким малим числом страшно, бо вже третій день як їдуть Татари безнастанно, і саме стоять в Царевім Броді, а прийде́ться їхати повз Царів Брід, і минути його неможна. Тоді послі стали просити сотника, щоб він зібрав козаків і провів би їх сам через шлях, до Вільшани, а наперед післав козаків розвідати, де Татари й куди йти. Кінець кінцем удалось його переконати (очевидно, не без грошей), і сотник взявся зібрати козаків, скільки їх буде в Шавулісі, а хто прийшов з війська, стративши коней, для тих узяти коней у міщан, і так перевести через сакму до Вільхівця, недалеко Звенигородки. А наперед післати козаків, щоб розвідати дорогу, і повідомити вільховецького сотника—аби виїхав на зустріч. Так і поїхали: сотник зібрав всього до 60 козаків, а ті що проважали з Умани і з Маньківки, зісталися в Шавулісі. В дорозі сотник розсилав на всі боки роз'їзди, по 5—6 козаків, для обережності від Татар, і так щасливо доїхали до Вільхівця; за дві версти стрів їх тутешній сотник з корогвою і з козаками, чоловіка з 15; сказав, що того дня і попереднього приходили Татари, але не в великім числі, загнали щось худоби, а чи з людей кого взяли, невідомо. Найнебезпечнішу частину дороги пройдено. Недалеко Вільшани, 21 с. с. догонив їх чигиринський товмач Кость з гетьманським листом: гетьман писав з Стеблева, що він не затримається в Корсуні, їде просто до Чигрина, послі аби їхали до нього туди ж. Одначе маємо лист гетьмана, писаний того дня з Корсуня до Бутурлина і тов.:

«Одержавши певну відомість, що в. м. в великих справах їдете до нас від й. ц. вел., уже післали ми дві грамоти, а се третю посилаємо, унижено просячи, аби в. м. нас в Переяславі почекали. І самі вже були поїхали до Переяслава, сподіваючись там застати в. м. Але почувши, що в. м. іще в Путивлі, повернули ми тим часом до Чигрина, задля деяких справ військових. Ваші ж мил. дуже просимо: звольте скоро до Переяслава їхати, і там про всі справи й. ц. вел. і наші розговоримось. На те й Івана Федоренка до в. мил. посилаємо, аби до Переяслава (вас) припровадив. і як тільки до Переяслава будете прибувати, зараз негаючись дайте знати,—ми до в. мил. поспішимо. Як тільки з Путивля всі поїдете, виправте до нас свого гінця. Бо як би в. мил. тепер не схотіли йти до нас, прийшло б наше військо в збентеженне; бо ми про ласку й. цар. вел. декому в старшини нашої вже розповіли. А тепер про те треба подумати¹⁾, щоб неприятель його цар. вел. і наш не одержав потіхи. Він тепер на конях опав, і великою нуждою приморений, а ми ніякого замирення з ним не робили, почувши про милостиву ласку й. цар. вел.—що нас під крила свої, в милостиве жалування зволив прийняти. Про се докладніш будемо мати устну розмову, як всемогучий Бог дасть у добрі здорові побачитися з ваш. милостю, а при сім милостивій любові і приязни в. мил. віддаємось²⁾».

¹⁾ В друк.: получают.

²⁾ Акты X с. 198.

Як бачимо, гетьмана вже почала хвилювати повільність великих послів, що ніяк не рушалися з Путивля, чекаючи нової короги для гетьмана (замість попередньої, що в дорозі підмокла)—а мабуть і повних інструкцій посольських. Коли йому вдалось нарешті вирватися з-під татарського ока, він хотів як найскорше перевести остаточне оформлення московського протекторату, властиво—московської інтервенції. Однак наперед хотів побачити попередніх послів: Стрешнева і Бредихина, хоч тепер се було начебто простою формальністю. Велів їм їхати до Чигрина, в супроводі 200 козаків; в дійсності однак ся почесна варта не була більша як 20—30: сотники виправдувались, що більше козаків нема де взяти, бо ще з війська не вернулись. На багату кутю, 24 с. с. грудня, за три милі від Чигрина Стрешнев і Бредихин з'їхалися з Виговським, і довідались, що гетьман почував з ним у Черкасах, і сього дня буде в Чигрині, але йде тихо, тому Виговський поїхав наперед. Тут вони почули від нього ту реляцію про війну і замирення, що я навів уже вище; з свого боку просили його, аби він вистарався їм як найскорше авдієнцію у гетьмана, з огляду, що їм так довго довелося бути «в Запорізькій землі»¹⁾.

Дійсно в вечері того дня, під Різдво гетьман приїхав до Чигрина і зараз же вислав нового листа до Бутурліна, приспішаючи його приїзд: «Дуже втішилися ми, як посланник наш Іван Федоренко сповістив нас, що милость ваша за листом нашим з Путивля рушув; бажаємо собі того, щоб мил. вашу в добрім здорові побачити. Як через післанця нашого просили ми в. м., так і тепер просимо: звольте в м. поспішитися до Переяслава, а ми відправивши свята в Чигрині—пробувши день або два, скоро прибудемо до в. м. і устно всякі розмови будемо мати. Покладаючись на милостиву ласку й. ц. вел. ми готові служити тільки йому і нікому иншому. А в. м. ще вдруге просимо: звольте в. м. поспішитися. Ми почувши, що в. м., повномочні послы з великим малостивим жалуванням від й. цар. вел. до нас їдете, з польським королем ніякого замирення не чинили. При тім в. м. як найскорше віддаємось. Милостям вашим у всім життєві приятелі і слуги Б. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким»²⁾.

На Різдво, не вважаючи на свято, Виговський був у Стрешнева з урядовою візитою; питав про здоровле і запросив його на другий день на авдієнцію і на обід до гетьмана, а послы при сій okazji повернули Виговському в секреті дві турецькі грамоти, що він передав через Фомина. Другого дня Різдва прийшли до них у двір підскарбій гетьманський, чигринський козак Іван, Федір Пашкевич і звісний уже нам товмач Ясько з повторними запитаннями, а за ними Іван Виговський з братом Данилом, наказний полковник Томilenko та чоловіка з 30 чигринських козаків і гетьманських людей, привели шість коней: 3 турецькі, а 3 ногайські в усім наряді—їхати послам і їх товаришам. При сім послы об'явили Виговському прислане царське жалування: 4 сорока добрих соболів, що будуть йому передані при гетьмані. Виговський подякував, обіцяв і надалі цареві служити, і на ікону перекрестився при тім: але просив при гетьмані дати йому тільки невеликі дарунки, а головне передати потім, і при гетьмані його не хвалити за вірну службу. Во й так «гетьманські післанці» бувши в Москві чули там «похвальні слова» про нього—що він вірно служив цареві, і як приїхавши розповіли то гетьманові,

¹⁾ Акты X с. 116—7.

²⁾ Акты с. 203—4. Лист видимо писаний нашвидку, гетьман пригадував різні річи і велів дописувати.

то гетьман дорешти на нього нагнівався. Стрешнев і Бредихин, як звичайно, заперечали, що служба Виговського вістаться тайною: «гетьманські післанці» від себе то вивудали, а в Москві того ніхто їм не міг казати.

По сім відбувся, як звичайно, парадний поїзд на авдієнцію: напереді оден з піддячих віз на коні царську грамоту; за ним чигринські козаки несли государеве жалування гетьманові, його дружині і синові, писареві, полковникам, обозному, осавулам і писарям; потім люди Стрешнева і Бредихина несли дарунки від них; далі їхали самі послі, а за ними, з обох сторін ішли чигринські козаки з полковником. Гетьман стрів послів сім разом на ганку, не виходячи на двір—відчеркуючи мабуть свою жалобу за сином. Привитавши ся провів до світлиці й прийняв грамоту: поцілував печать і поклонився низько; по сім наступили звичайні обосторонні питання про здорове, і гетьман при сій нагоді засвідчив бажання своє і війська служити і сприяти цареві. Тоді послі передали царське жалування: 10 сороків соболів гетьманові, ріжної вартости від 200 до 50 рублів сорок. Такі ж сороки в 50 руб., по одному, дано гетьмановій жінці і синові Юрієві; були і для Тимоша та його жінки, але вони вістались недоручені тому що «Тимоша в Сучаві не стало», а жінки Тимошевої в Чигрині нема¹⁾.

Виговському при гетьмані піднесено тільки пять пар з 80-рублевого сорока, а решту віддано «тайно», разом 5 сороків, від 100 до 50 рублів,—приблизно половину того що дістав гетьман. Потім гетьманові піднесено 15 сороків по 40 руб. для старшини: щоб він роздав полковникам і писарям, обозному, осавулам і «ближнім людям, котрі при гетьмані». Приймаючи гетьман сказав: «І перед тим було до мене багато государевого жалування, так що того і не заслужити, а тепер ще й більше від попереднього. Треба нам таку велику ласку великому государеві заслужити». І прийнявши соболі гетьман, його жінка, син і Виговський і всі що при гетьман були поклонилися низько.

Посім послі попросили розмови в справах свого посольства «на одинї». Гетьман просив наперед пообідати, але послі настоювали на розмові. Тоді гетьман розпечатав царську грамоту і прочитав. Прочитавши сказав, що цар пише йому, аби вислухавши послів відправив не затримуючи; тим часом послам прийшлось пожити довго, він просить царя за се не гніватися. «знаєте самі, що був я в війську і побачитися з вами в государевих справах скоро з деяких причин було неможна, ані проїхати вам до мене було неможливо». По сих словах гетьман запросив послів до вишої світлиці, взявши туди з собою тільки Виговського. Тут послі сказали своє посольство—що мало актуальне значінне в вересні-жовтні, але тепер являлось уже чистою формальністю. Вони згадали, як гетьман через своїх послів Яцкевича і Абрамовича, а потім через піддячого Фомина просив царя, з огляду на лядський наступ, прийняти під свою руку й прислати свою поміч, і цар післав своїх послів до короля з пропозицією посередництва, але король і пани-рада посередництва не прийняли і від замирення на основі зборівських умов відмовились. Тому цар велів прийняти гетьмана і війська під свою високу руку, і вислав для сього своїх великих послів, Бутурлина з товаришами, а про те, скільки війська післати, буде скоро царський наказ, тому гетьман і війська нехай мають тверду надію на царя, без усякого розмишлення» (с. 123—4).

¹⁾ Тамже с. 121 і 138.

Гетьман і Виговський висловили свою радість і готовість зложити присягу цареві і бути «у всій його волі». Тоді послі спитали їх, чи не годилося би об'явити їм сю государеву ласку «полковникам і всім начальним людям, які тут знайдуться, аби ласка государя була всім явна». Але гетьман сього не похвалив. «Полковників нікого при мені нема, роз'їхалися вертаючися з війська, всі дома, хто в котрім живе, і вам об'явити государеву ласку не буде кому: а я пошлю свої листи по всіх городах, до полковників і всіх начальних людей, щоб об'явити їм премногу милость й. цар. вел., і щоб полковники, сотники, отамани і осавули з'їздилися до Переяслава та були (там) готові на день Богоявлення. А я, відпустивши вас, теж поїду до Переяслава, і там я й полковники, сотники, отамани і осавули і все військо Запорізьке перед Вас. Вас. Бутурлиним з товаришами будемо цілувати хрест й. цар. величеству без усякого розмишлення, і служити ми йому по всій його волі раді».

Посли не настоювали, і перейшли до інших питань—в звязку з приходом московського війська: куди тому війську йти, котрими городами, де брати провіант і фураж? Вони висували московський проєкт: йти городами близькими до литовської границі (мабуть в надії викликати там рух в бік Москви, аналогічний з українським), і щоб туди ж ішли козацькі полковники, аби бути разом з царським військом.

Гетьман і писар дали відповіді досить загальні, може бути навіть—децю ухильчиві. Вони говорили, що в літнім часі коні будуть годуватись травою на полях, а військо забиратиме припас по городах і промишлятиме загонами. Зимом прийдеється і коням фураж і все инше брати по городах і промишляти загонами. Обовязку постачати всякий потрібний привас—як того може сподівався московський уряд, вони таким чином приймати на себе не хотіли. Що до маршруту московського війська—тих городів, якими воно мало йти, вони цілком віддавали се на царську волю і не заявляли ніяких власних бажань. Військо нехай іде куди цар зволить, тими городами, які будуть приступніші з тих городів, з яких ітиме військо, а запорізькі полки будуть тамже, і все буде згідно з царською волею (с. 125—6).

Потім послі запитали про відносини до хана і можливости польсько-татарського походу на московські землі¹⁾. Те що Хмельницький і Виговський їм на се сказали, я подав уже вище (с. 697). На сім розмова скінчилась, і гетьман запросив послів до столу. Коли гетьман «пив чашу про многолітне здорове царя», стріляли з гармат, і гетьман примовляв: «Дай Господи, щоб великий государ наш був здоров на своїм царстві і на тих (володіннях) які тепер йому Бог передає! Після обіду послі поїхали: гетьман проважав їх на танок, а Виговський з Томиленком і з козаками, чоловіка з 30 відпровадили до двору, і тут їх послі приймали і частували.

Другого дня, 27 с. с. грудня прийшов на двір по послів Виговський, сказав, що його прислав гетьман: сьогодні він іде в своїх справах до Суботова, але послів відправить скоро. Посли піднесли нові дарунки Виговському з компліментами за вірну службу, і просили довірочних пояснень про союз гетьмана з ханом, в додаток до того, що гетьман і він говорили на офіційній аудієнції. Оповідання Виговського про понову сього союзу над Богом, і підстави для його уневажнення я подав уже вище (с. 663), так само і те, що потім розповів Виговський про свої зносини з Білорусами і агітацію, що він веде серед них за підданне Москві²⁾: се можна вва-

¹⁾ Акты X с. 126—9.

²⁾ Тамже с. 132, див. вище с. 720.

жати його рефлексом на московські пляни походу на литовську границю, висунені посланцями на вчорашній розмові.

Наступного дня, 28 с. с., Виговський знов прийшов до послів і оновістив, що гетьман того дня вернувся з Суботова і запрошує до себе на другий день: на відпущек і на обід. Другого дня, 29 с. с., знову прийшли Томиленко, підскарбій Іван та Яско щоб повторити запитання і просити послів сим разом їхати на своїх конях; Виговський приїхав їх провести. Гетьман з сином стрів, як першого разу. Перед тим як сідати за стіл, Виговський приніс листа до царя, він був запечатаний військовою печатю. Гетьман узнявши від писаря листа поцілував і промовив: «Я гетьман і все військо Запорізьке чолом бемо великому государеві за велику ласку, що він задля православної віри і церков нас прийняв під свою руку. Сповідіть його, що ми йому служити раді і присягги готові хоч би й нині, і просимо прислати військо в поміч скоро, бо король ладиться до походу: сподіваємось його наступу в піст або скоро по великодні»¹⁾. Віддавши листа послам поклонився він і всі присутні, а посланцеві сказали, що все те цареві перекажуть. Потім гетьман передав іще листа до патріярха, і по сім запросив на обід. Ніяких розмов на політичні теми видимо не було: послі в своїм звідомленню нічого не приготовують. Після обіду гетьман і його син провозжали послів «з світлиці, з сіней до коней», і гетьман перепрошував, що не поїде їх провозжати—«бо з туги мало що може»—пішло сина їх провести. Провозжали до двору Виговський, Томиленко й козаки. Посли частували їх у себе, і між иншим розпитували, що чути про Татар і про короля. Оповідання Виговського про останні переговори гетьмана з ханом, що стояв тоді під Межибожем, я подав уже вище (с. 697). Про короля Виговський сказав, що він тепер у Львові, розуєстивши військо; буде тепер сойм, а після сойму король почне похід на козаків. Але і перед соймом гетьман сподівається, що Ляхи наступатимуть на козацькі городи, тому просить царя скоро прислати своє військо.

Потім Виговський вернувшись до гетьмана привіз гетьманські дарунки; Стрешневу коня, ядринський лук і 80 левків грошима—рахуючи на ефимки 64 ефимки; так само Бредихину, тільки грошей менше—50 левків; иншим членам посольства по 12—20 ефимків, та в роздачу людям 100 ефимків. Посли «били чолом» гетьманові за дарунки, а Виговського частували й обдаровували, і того ж дня поїхали з Чигрина на Дніпровський перевіз до Вужина. Провозжали зо дві версти від Чигрина гетьманіч Юрко і Виговський і з ними до 50 чоловіка козаків, під короговою, з музикою—«с трублею и литавры». Але в Вужині вони мусли простояти день, тому що на Дніпрі йшов великий лід, і перовозитися не можна було. З великою бідою перелезли останнього дня старого року, ст. ст., і вислали звідомленне цареві.

А в Москві того самого дня 31 ст. ст. грудня виправляли польського гінця Млоцкого. Царський уряд рішучо відкинув польську пробу якось злагодити вражінне від своєї негативної постави до московських пропозицій, поставлених через Решинна. Він констатував, що король не задовольнив московських вимог з справах порушення царського титулу, сі порушення поновляються раз у раз, і в останній грамоті, що привіз Млоцкий, задано цареві не абияке безчесте—написано, що він «істязався» за прописки в різних посольських розговорах. Цар сам на ніяких рез-

¹⁾ Акты X с. 133—4, сю промову наводжу в скороченню, кінцеву частину її я навів вище.

говорах не буває, ведуть переговори його послани з королівськими панами-радами і послами, і ніде то не прийнято, щоб самі великі государі бували на посольських розговорах. Згадуючи в останній грамоті про претензії з польської сторони за прописки, королівський лист не сказав, що король бував на посольських розговорах, тільки були розговори між королівськими послами і царськими думними людьми, з того знати, що таке безчесте цареві написане «з умислу», а королівська честь «остережена». — «И такие многие с вашей стороны неправедные дела, которые чинятца к нарушенью вѣчнаго докончанья, Богъ свыше зреть и мститель будетъ»¹⁾.

Се означало проголошення війни Польщі одночасно з формальним переходом України під зверхність царя.

---

¹⁾ Польські справи 1653 р. стовб. 11, л. 100—110.

VII.

ПЕРЕЯСЛАВЬСКА УМОВА

Приїзд московської місії Бутурлина і товаришів на Україну, значіння її церковних маніфестацій. Московські інструкції. Гетьман в Переяславі; рада 8 (18) січня; переговори й присяга—московське звідомлення про се. Московська місія в Києві, Ніжині й Чернігові. Переяславська умова в літературі. Переговори старшини з послами про будучі взаємини. Звістки сучасників про вряженія викликані на Україні Переяславським актом і московським протекторатом. Москва перепись і тривога на Україні з приводу її. Народи старшини в Корсуні й Червині; універсал Хмельницького; чергові дипломатичні й політичні проблеми. Польські заходи коло розірвання козацького союзу з Портою і Кримом, контр-маневри гетьмана, і оцінка сей політики в літературі. Складання петицій до царя. Приїзд московських воеводів до Києва й конфлікт з митрополитом; становище гетьмана. Козацьке посольство в Москві, перші переговори з боярами. Царські резолюції на козацькі пункти і додаткові прохання. Одпуск і «статті» в останній редакції, питання про «Статті Б. Хмельницького» в літературі. Жалувані грамоти. Гетьманські візції Дмитриненко і Горкуша, гетьманські грамоти і царські відповіді. Депутація м. Переяслава і отримані нею привілеї; становище царського уряду супроти міських воялів на козацькі узурпації; депутація Києва, виключування козацтва з міських відносин. Депутація духовенства; справа підпорядкування київської митрополії московському патріярхові; податність світських кругів і тверде становище духовенства. Загальні підсумки; праводержавне кваліфікування Переяславської умови в літературі; розбіжність в поглядях української і московської сторони.

Того ж останнього дня 1664 року ст.ст., коли Москва вивідала війну Польщі, в'їздила до Переяслава надзвичайна московська місія—Бутурлин, Алферьев, Лопухин для поладження «великого земського діла»: здійснення ухвали земського собору в справі приймлення під протекторат царя «Запорозького війська з городами і землями» і оформлення сього переходу їх під московський протекторат¹⁾.

Ще 1 листопада ст.ст. приїхала вона на українську границю, до Путивля, але тут просиділа трохи не два місяці, чекаючи з одного боку—повороту з походу гетьмана, з другого—різких додаткових прислук і інструкцій в Москві, потрібних для сповнення даного доручення. Перед усім було велено їй чекати в Путивлі гетьманських клейнотів для інвеститури: корогви, булави, кафтана і шапки, і без того за границю не їхати²⁾. Потім коли сі клейноти прийшли, виявилося, що корогва в дорозі поспувалася: підмокла і малювання від того потерпіло («писмо пошщеплялось», як висловлялися інструкції), отже в Москві велено робити нову корогву, яка мала бути прислана місії, і вона її мала почекати. Потім прийшов наказ не чекати, і тим часом передати гетьманові поповану корогву, з попередженням, що вона має бути замінена справною,—але кінець кінцем нова корогва наспіла перед виїздом місії в Путивля, й інцидент таким чином був ліквідований. Чекали також «образцового

¹⁾ В останній хвилі, коли сей аркуш мав іти до друку, серед актів Малор. приказу 1669 р. знайшлися деякі папери сей місії і між ними начерк царського указу про її висилку, він буде поданий в додатках—конкретного він не дає нічого.

²⁾ Акты X с. 148.

письма»—тексту церемоніальних промов, що мали бути виголошені при інвеститурі, і «присяжних записів»—тексту протоколів присяги, що мали бути переведені з українською людністю на знак її переходу під московський протекторат. Се ж був факт величезного значення з становища традиційної політики Москви: об'єднання під рукою московського царя всіх володінь старої Руської, Київської системи—спадщини Володимира Великого, праотця московської династії. Політична гадка московських політиків напружено працювала, силкуючися вложити в ці тексти промов і присяг далекоюглий зміст, котрий потім можна б було як найповніш використати в інтересах московської політики. Наздогін посилалися ріжні доповнення і зміни вироблених текстів, все нові й нові інструкції. На жаль ся кореспонденція захова-лася тільки в часті, і не використана належно в нинішнім виданні актів посольства, зробленим Карповим—що не доцінював, а може—й не мав охоти з відповідною виразистістю представляти сю сторону місії. Положивши в основу посольське звідомлення Бутурлина він переважно тільки згадує про зміст листування царя з послами, цитованого в сім звідомленню, тим часом як повний текст сих листів мабуть дав би не одну конкретну вказівку й освітити сю далекоюгладу політичну роботу—що мала такий вплив на дальші політичні відносини України і Москви¹⁾. Але я не міг узяти на себе сеї роботи—проробляти на ново акти посольства.

Ще 3 (13) грудня приїхав від гетьмана до Бутурлина до Путивля полковник Богун—або як його зве посольське звідомлення—«полковник кальницький Іван Федоренко», відряджений від гетьмана для звязку і супроводу місії. Він сказав, що гетьман призначив її побаченне в Переяславі, і доручив йому, Богуну, провести їх туди, а він, гетьман, в такім разі до них туди ж неодмінно приїде—хочби довелось для того навіть учинити тимчасове замирення з королем²⁾. Але Бутурлин мав ще тоді з Москви наказ без клейнотів до гетьмана не їздити, і тому «віддавши честь» Богуну, і давши дарунки йому і його синові відправив їх назад за границю, до того часу поки місія одержить з Москви відповідні інструкції. Богун лишив у них двох своїх козаків для звязку, а сам виїхав до Ромна, чекати вістей³⁾. 17 (27) грудня Бутурлин одержав з Москви ті клейноти, а також і всі потрібні

¹⁾ На стор. 178 — 180 тексту, і в примітці до нього на ст. 180 читаємо, що після того як Бутурлин повідомив царя, що Хмельницький кличе його на з'їзд до Переяслава, з Москви післана була спочатку одна грамота, 8 грудня, потім наздогін друга, 11 грудня. При них післано 5 текстів «записів», і «письмо почему им государево жалование объявить», і клейноти. Перед тим була виправлена грамота з наказом не дочекавшись «писма къ вѣрѣ приводного» і нової корогви з Путивля не виїздити; але сеї грамоти не післано, мабуть тому, що «письмо» і корогва в той час поспіли, і замість отсеї грамоти була післана інструкція разом з письмом і корогвою. Наздогін післано якісь приписки до висланих записів «про Киевъ и про Черниговъ и про всю Малую Русь»—приписати противъ того какъ въ государевой грамотѣ написано, а на томъ ихъ къ вѣрѣ приводити, да и въ городѣхъ потому жъ къ вѣрѣ приводити велѣтъ». Перша грамота попована, друга ціла, з богатима поправками, але ні одної ні другої Карпов не подав—хоч і сі поправки, і ті тексти що пересилалися з тими листами, не позбавлені інтересу для дослідника.

²⁾ Акты X с. 168-4.

³⁾ Тамже с. 168—170. В ст. 58:3/12 л. 220 лист Богун з Ромна 9 (19) грудня, в москов. перекладі: він дякує за гостинність і обіцяє засвідчити перед гетьманом їх приязнь.

«записи», і заповів Богунові, через його козаків, що 20 (30) грудня він з товаришами рушить з Путивля до Переяслава—щоб він повідомив про се гетьмана, згідно з його наказом:

Дійсно того дня, 30 н. с. місія виїхала ¹⁾, але заїхала недалеко, бо другого дня—відїхавши всього лише яких 10 верст від Путивля, одержали уманські вісти, від Стрешнева і Бредихина, про звісне вже нам гетьманське сповіщення за жванецьке замирення з королем, і устні доповнення козака, що з тим сповіщенням приїхав: що гетьман замирився з королем на підставі Зборівського договору, і в Києві буде з'їзд і договір з Поляками про поворот польських урядників до козацьких міст і т. ин. ²⁾.

Ся вість збентежила Бутурлина і товаришів: чи не буде після сього безпотрібна й їх місія; вони стали табором тутже «на степу», де сі відомості дістали, і післали гіщя до Богуна, щоб він приїхав «для великого царського діла» і вияснив, наскільки сі відомості правдиві: «а вони не побачившися з ним з табору не рушаються» ³⁾. Але перше ніж Богун одержав сього листа, прийшли інші вісти, ще того самого дня—приїхав піддячий Старков, відряджений від Бутурлина до Чигирива, і привіз листи Виговського і Хмельницького з-під Гусятина ⁴⁾, що вони участі в жванецькім замиренні не брали. Привіз також відомості, що другого дня по нім, 29 н. с. грудня дружина гетьмана мала виїхати до Переяслава—очевидно, щоб приготувити все на приїзд гетьмана; за нею мала виїхати жінка Виговського, а за кілька день і сам гетьман: він уже переїхав через Віду Церкву і мабуть на 23 грудня с. с. буде в Переяславі. Про замирення його з королем нема ніяких відомостей, ніякого потвердження—він сам рішучо заперечує се. Сі листи і відомості вивели Бутурлина з нерішучости: він післав до Москви звідомлення, що з огляду на них не буде чекати Богуна, а другого дня, 22 грудня поїде до пограничного українського містечка Корибутова, а до Переяслава звідти перед себе посилає одного з своїх людей ⁵⁾.

Той ж вечи приїхав Богун, і потвердив, що гетьман приїде до Переяслава на саме Різдво, або скоро після Різдва. Другого дня разом з ним Бутурлин з товаришами поїхав до Корибутова. За десять верст до міста стрів їх син Богуна Тимофій з сотнею козаків під короговою; зсівши з коней вони повідомили, що стрічають їх за гетьманським наказом. Разом поїхали до Корибутова і тут другого дня в місцевій церкві московські попи й ченці, що були при місії, відправили передріздвяну службу і разом з місцевим духовенством проголосили многі літа царській родині. А Бутурлин повідомив гетьмана безпосередне і крім того особно через Стрешнева, що вони вїхали в межі України й їдуть до Переяслава, і від гетьмана та Виговського отримали також листи, що вони довідавшись про їх приїзд, виїхали з обозу й їдуть просто до Переяслава ⁶⁾. Того самого дня, 23 с. с. грудня Бутурлин з Богуном приїхали до Красного, де їх стрічав городовий отаман Филоненко з козаками, а перед брамою міста священники з святощами, і запровадили з процесією, з дзвонами до міської церкви, служили знову службу за царське здорове, і потім стріляно з гармат, а московську місію приймано всякою стравою і всім потрібним для людей і коней. В місті перебула вона святвечір, тому що не можна було зібрати підводи, і виїхала тільки

¹⁾ Акты X с. 180 і 183. ²⁾ Вище с. 698.

³⁾ Акты X с. 183—5. ⁴⁾ Наведені вище с. 692.

⁵⁾ Акты X с. 185—8.

⁶⁾ Акты X с. 191—3.

на Різдво, після ранньої служби. Переїхали через Кропивну і вночі прийшли до Іванець,—і скрізь їх стрічали з тою самою парадом. Лохвицький сотник Остап Грабаренко привіз листи гетьмана і Виговського, писані в Корсуні на святвечір, а дані йому від миргородського полковника Лесницького: гетьман почувши, що місія ще в дорозі, постановив заїхати для деяких справ до Чигрина і про се сповіщав. До того сотник додав різні новинки з театру війни: як Виговський з Лесницьким і писарем Мужилівським їздили до хана підчас його переговорів з королем; чули, що король хотів миритися з гетьманом на зборівських умовах, але гетьман не захотів; і Виговський у короля не бував, а як вертався від хана, так говорив: «Хвалити Бога, що здорові відійшли від них». Гетьман оповістив полковникам царську ласку: що цар приймає їх під свою царську руку, полковники оповістили про се всіх козаків, і всі раділи з того ¹⁾.

Другого дня, 26 с.с., місія була в Прилуках—де її стрічав сам полковник Воронченко, і дав відомости про Стрешнева і його одісею. Потім, 27-го, через Галицю і Биків, їхали на Переяслав; стали ночувати в Бикові, і тут привезли їм піддачі вісти з Переяслава від полковника Тетері: хан мирив гетьмана з королем, але гетьман на тих переговорах не був і з королем не бачився, ані листування між ними не було; гетьман знає тільки, що хан узяв від короля в застав за гроші трьох людей; тепер гетьман пішов з-під Гусятина, а хан ще лишився: розіслав своїх людей по городах по ясир. А переяславський козак Тимофій Цицюренко оповідав, що під Камінцем був такий з'їзд: від хана Сефер-казі ага, від гетьмана Іван Виговський, від короля канцлер. Канцлер намовляв Сефер-казі агу, щоб хан з Ордою від козаків відступили—то вони потім з ними упораються, але Сефер-казі ага відірк, що хан того не зробить, від козаків не відступить. Випрошував у Ляхів на тім з'їзді полковника Антопа, що вони затримали, і намовляв замиритися на зборівських умовах, але Ляхи просили їм лишити на те час—буде про те сойм. А Виговському сказали: «Ви наші піддані (холопы), ми з вами потім упораємось». І з тим з-під Камінця роз'їхались, до нічого не договорившись ²⁾.

З Бикова на Васань, Баринівку і Війтівці (де започували) останнього дня року поспіла місія до Переяслава. Скрізь її стрічали з церковною і воєнною парадом, а в Переяславі особливо. За п'ять верст перед містом перестрів полковник Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків чоловіка 600 або й більше—під короугою з музикою: з сурмами й бубнами. Коли місія наблизилася, зсіли з коней і Тетеря виступивши на зустріч Вутурлинові сказав таку промову (її переказує московське звідомлення, але не знати наскільки точно, тому й передаю її вітійство тільки приблизно):

«Благовірний боярине благовірного царя й інші панове! Радісно приймаємо ваш щасливий прихід. Від довшого часу горіло в нас серце наше, тімачися поголоскою, що йдете до нас, сповняючи царську обіцянку, що православне і преславне військо Запорозьке буде під великою рукою великодержавного восточного царя. Тому й я, менший серед рабів(!) того ж війська Запорозького, маючи уряд в богдспасамім городі Переяславі від богоданого нам гетьмана Зиновія Хмельницького, вийшовши на стрічу до вас, радісний привіт відаю благородіям вашим і низький поклон з усім військом,

¹⁾ Акты X с. 194—7.

²⁾ Акты X с. 198—202, више с. 698.

що в тім городі пробуває. А на відпочинок від труду подорожнього вийти до господ міста Переяславського щиро вас прошу»¹⁾).

Перед брамою Переяслава, «не доходячи сажнів за сто», шпалерами стояли козаки і стріляли на салют місії. Потім «не доходячи сажнів за 50», стрів П протопоп Григорій з духовенствами, з святощами і свяченою водою, і насколо «всенародное множество с женами и дѣтьми, с великою радостью». Після того як Москвичі поцілували хреста і образи і були покроплені святою водою, протопоп сказав їм таку орацію— котру я навожу в оригінальнім тексті звідомлення: «Радостію исполняем ся, благородніи царетіи мужіе, внигда зримъ благополучное благородія вашего отъ царского пресвѣтлого величества пришествіе. О немъ же слухомъ уха услышавше, мы меншіе и нижайшіе богомолцы ваю, съ радостію благородію вашему въ стрѣтеніе изыдохомъ, чающе, яко нынѣ Господь Богъ пришествіемъ вашимъ усердное желаніе исполнилъ православіи нашего, сже совокунити ся во-едино Малой и Великой Росіи подъ единою великодержавного благочестивого царя восточного крѣпкою рукою. Еже мы отверстыми сердцы воспріемше, желаемъ усердно, да не точію сію Господь Богъ намъ соединитъ Малую Росію, но и всего міра царства да покоритъ подъ его царского пресвѣтлого величества непроборимую руку. Желаютіе же радостно благородіямъ вашимъ благопривѣтствуемъ и духовно цѣлуемъ. Цѣлующе васъ, царетіе мужіе, съ радостію Вамъ глаголемъ:

Радуйте ся, сынове Сіони!

радуйте ся горы высокіе!

радуйте ся ребра сѣверова!

радующе же ся внійдите въ богоспасаемый градъ сей,

совѣтуйте мирная, благая и полезная всему христіанству,

яко да вашимъ благоустроєніемъ подъ его царского пресвѣтлага величества тихо осѣняющимъ крылы

почієтъ и наше Малыя Росіи православіе».

По сій промові всі вийшли процесією до соборної церкви Успенія, й ікону Спаса, дану від царя Бутурлинові в дорогу, несено разом з місцевими святощами. За святощами йшли пішо Бутурлін з товаришами, а з гармат на майдані тим часом давали сальви. В соборі відбулася коротка відправа з многолітством цареві і його родині, і після того старшина, козаки й міщани відправили місію, під нові гарматні сальви, на її квартири, і прислано їм сюди страву й фураж.

Так малюється сей вхід представників нового протектора України. Довесенне старанно підчеркує його церковно-ритуальну сторону, старанно витримувану і з московської і в української сторони, відповідно тому, що новий політичний звязок України з Москвою мотивовано перед усім нібито релігійними причинами. З другого боку, всі ті неустанні цілування московськими висланцями українських ікон та інших святощів, кроплення їх українською свяченою водою, спільні відправи попів і черців московських з українськими мали демонструвати повну релігійну солідарність і тотожність православія московського з українським. Попередніми часами вона була сильно захитана московськими ортодоксами, що добивались перехресну-

¹⁾ Акты X с. 205. Як би бути певним, що промова списана з «образцового письма» Тетериного (що вловні можливо!), то його риторський слов'янський стиль мав би чималий літературний інтерес; але певности в сім нема, тому я навожу в оригінальнім тексті тільки промову протопопа, тажме с. 206.

вання українських обливанців, ставили під сумнів православність українського священня і т. д., і польська сторона, як ми бачимо, попробувала була заграти на сій струні, доказуючи, що московська віра зовсім не те що українська; може не без впливу сього епізоду московські урядові круги звертали особливу увагу на сю маніфестацію одновірности.

Розуміється, на тім що записано в посольським звідомленню, се не кінчалось. Без сумніву вся та чимала церковна братія, додана від московського уряду для сєї мети до місії, не тільки парадувала в процесіях, але й при кожній нагоді підчеркувала, маніфестувала, поглиблювала, сю сторону акції. Тому я відзначив її і в наведених вище церемоніяльних протоколах.

Гетьмана ще не було в Переяславі. Тетеря пояснив Вутурлину, що він хотів приїхати ще перед їх приїздом, але не можна було переїхати через Дніпро—тому що лід ішов; як тільки Дніпро стане, він переїде—3 (13) січня буде певно. Московський гонець Тоболнин дійсно доносив також, що гетьман сидить у Домонтові, не можучи переїхати за Дніпро, а Стрешнев з Бредихиним, уже доставши відправу у гетьмана, чекають в Чигрині перевозу. Дружина гетьмана з тих же чи інших причин також не приїхала до Переяслава.

1 (11) січня вдосвіта прийшли Вутурлину з тов. нові інструкції з Москви. Степан Волосов привіз нову корогу й наказ; як що була дана гетьманові тим часом стара, тепер замінити; се менш інтересно. Друга далеко важніша. Після того як гетьман заожить присягу, йому треба нагадати, що говорив у Москві в місяці вересні його посланець Лаврин Капуста: що гетьман просить царя прислати до Київа й до інших міст своїх воевод з військом, тисячі зо три,—хоч гетьман має й свого війська готового багато. Отже за сим гетьманським проханням цар визначив до Київа воевод: боярина Куракина, князя Волконского дяка Немирова, і з ними піше салдацьке військо. Вони чекатимуть в Путивлі «докінчення царського діла з гетьманом», себто присяги, і повідомлення від Вутурлина: Вутурлин після присяги має се все нагадати гетьманові і одержати від нього дозвіл на впровадження сього війська до Київа: щоб він вислав когось від себе, щоб тих воевод прийнято з пошаною, і всякий послух їм віддавано, а для того щоб уникнути яких небудь несподіванок, найкраще аби в Київі разом з московською залогою стояли з своїми полками сусідні полковники: київський та переяславський¹⁾.

Сі обережности, що обставляють з московської сторони те виконання нібито власного бажання гетьмана про впровадження московського війська до Київа й інших міст, потверджують висловлену вище гадку, що Лаврин Капуста не привіз такого прохання від гетьмана, а воно мабуть було йому інсинуовано в Москві, московським урядом (сам гетьман потім, як побачимо говорив, що він да в з г о д у на впровадження московського війська тільки до Київа, не до яких небудь інших городів). Московське побажання, щоб гетьман разом з московською залогою поставив у Київі також і козацькі полки, треба пояснювати мабуть побоюванням, що давши волею чи неволею свою згоду на впровадження московської залози до Київа, гетьман чи старшина можуть підвести сих московських інтрузів під який небудь несподіваний

¹⁾ Акты X с. 208—9.

напад і погром з боку польського чи литовського війська—як се дійсно й трапилось потім за Гиговського. Сим разом маємо значить вказівку для пізніших переговорів і договорів Вутурлина з гетьманом і старшиною.

Одночасно прийшли вісти від Стрешнева. Він повідомляв про свою авдієнцію у гетьмана, і що гетьман оповідав, як він збирався до Переяслава після похорону Тимоша на 1 січня ст.ст., і визначив був з'їзд там усім полковникам, а тепер переложив свій приїзд на Йордан, і на сей термін велить прибути й полковникам. Потім прийшли листи від гетьмана та Гиговського; першу пару привіз той Тоболин що сидів у Домонтові, чекаючи переправи, другу пару—жилиець Евской просто з Чигрина: гетьман повідомляв, що довідавшись про приїзд до Переяслава Вутурлина, він спішно їде, і на Йордан приїде доконче ¹⁾.

4 (14) січня була парадна відправа в соборній церкві: переяславський протопоп Григорій правив з дяконом царської церкви Благовіщення, і зібране духовенство з усіх переяславських церков соборно виголосили многолітте цареві і його родині, «і многі люде мужеського полу і женського радувалися й молилися Богові, щоб дав їм бути під царською рукою». Саме того ж дня наспіли з Москви царські грамоти: одна «з милостивим словом»—похвалою членам місії за те що вони поступають згідно («живут в совете»); друга з інструкцією: після того як головне діло буде зроблене, розпитати у гетьмана і писаря, на чім король помирився з ханом: «Чи на тім (тільки), щоб короля з облоги випустив, чи на тім щоб і на далі їм бути в союзі, і як (супроти того) триматися з ханом (Москві)—чи стерігтися від нього наступу Московській державі і війську Запорозькому». Договортися з гетьманом докладно (не ясно чи тільки в сій кримській справі, чи загально), і про результати спішно донести ²⁾.

На Йордан ходили знову спільною церковною парадю: переяславські нони і приїзкі московські несли разом святощі, московські посли йшли за іконами, козаки стріляли з рушниць, а на майдані гармати. Тогож дня за годину перед вечером приїхав до Переяслава гетьман, а другого дня, 7 (17) Гиговський, і поз'їздилися полковники і старшини. Нововідкритий реєстр приведених до присяги 8 (18) січня³⁾ дав повний перегляд старшинського контингенту, що з'їхався на сей епохальний акт. Були майже всі свобідні полковники, чигринський Трушенко, Черкаський Пархоменко, Капівський Стародуб, Корсунський Гуляницький, білоперківський Половець, ківський Пішко, чернігівський Пободайло, ніжинський Іван Золотаренко, прилуцький Воронченко, миргородський Лісницький, полтавський Пушкар, і розуміється місцевий переяславський Тетеря. Джалалій, кропивянський полковник, поспів тільки другого чи третього дня (присягав 10 с.с. січня з іншими спізвеними). Подковники браславський і уманський, оче-

¹⁾ Акты X с. 211—3, самих листів в актах не заховалося.

²⁾ Тамже с. 214.

³⁾ «Приказанія дѣла старыхъ лѣтъ» посольського приказу в москов. архивосховищі, вязка 286 № 77: «7162/1653 окт. 9. Списокъ именамъ запорожскихъ казковъ приведенныхъ съ ихъ гетманомъ Б. Хм. на вѣрность... въ городѣ Переяславлѣ». В дійсности се реєстри заприсяжених послами в Переяславі, Києві, Ніжині—мабуть був і Чернягів, але кінця нема; чорновик, склеяний з листочків, списаний на части, мабуть з українських записок московськими піддячими і кілька разів виправлений. Буде виданий в Укр. Археограф. Збірнику. Тимчасову замітку в приводу сих реєстрів друкую одночасно в Известиях Академии СССР п. заг.: «К истории Переяславской Рады 1654 года».

видно, пильнували українську територію від татарських загонів що повертали з війни; наволоцький полковник Суличич сидів ще все у Ракоція. Цікаво, що неприсутність потк. в'ячків—уманського, браславського і кропивненського, дала зараз привід (як побачимо далі) до поголосок, що сі полки відмовили присяги Москві, повстали проти Хмельницького і т. д. Найбільш уперто і довго такі поголоски ходили про Богуна¹⁾: покладаючись на них, польський уряд пробував з ним звязатись і протиставити Хмельницькому.

З гетьманського штабу крім писаря прибули: суддя Богданович і Федір (Лобода?), обозний Коробка, осавули Мисько і Павло (Нленко?), більше нікого з тих рідних близьких гетьманові людей, з котрими ма звикли стрічатися. Хіба назвати «гетьмана Костирського», та Влговських Остафія і Данила, що виступають на чолі «шляхти».

¹⁾ З огляду на це звертає на себе увагу приписка в «списку приведенных на перность» при кінці реєстра заприсяжених полковників, що займає особіну (третю) картку. Дрібнішим письмом, з огляду на недостачу місця, тут приписано: «Кальницькой бывшей наказной полковник Иван Федоренко» Друкуючи сей реєстр в «Докладах Академії СРСР», я вважав, що під сим іменем записано Богуна—бо приймав, як і інші, сей здогад Липинського, висловлений ним в ранішій збірці *Z dziejów Ukrainy* (с. 288), і підтверджений в новішій праці (Україна на передомі с. 277), що Іван Федоренко полковник кальницький «реєстри» 1649 р. Я Іван Богун полковник кальницький інших звісток, се одна і та сама особа; Богун інакше звався по батьку Федоренком (див. VIII том ч. III сеї Історії, с. 277). Але М. Н. Петровський, що в ранішій своїй роботі про діярії Зорки сам прихилився до сеї думки і висував се як доказ неавтентичности діярія, що в нім одночасно виступають як дві різні особи Богун і Федоренко (Псевдо-діярійш С. Зорки, с. 182), тепер опираючись на присяжнім списку виступає рішучо против ототожнювання Богуна з Федоренком і доводить, що Федоренка дійсно треба вважати бувшим кальницьким полковником: він був попередником Богуна на сім полковництві, в 1649 р., а потім бував наказним кальницьким полковником (До біографії Івана Богуна—Записки Ніжинського інст. нар. освіти, кв. X, 1930). Тому що М. Н. Петровський працює тепер над біографією Богуна, я вважаю за краще зіставити се питання відкритим, до часу, коли з сею біографією в руках можна буде зваяти всі аргументи за і против тотожности Ів. Богуна й Ів. Федоренка, і відповідно справляю се місце.

Завважу тільки, що коли Федоренко не Богун, то його вписано до реєстру дійсних полковників тільки тому, що Богуна в Переяславі не діждались і за відсутністю полковника дійсного приписали нарешті бувшого («бувший наказной»—се все таки титул доволі абсурдний, який можна пояснити тим, що записував підлячий, слабо обзнайомлений з українською титулятурою).

Про те, що Богун присяги тоді не зложив, досі ми все таки не маємо ніякого компетентного свідощтва—ні від самого Богуна ні від гетьманського уряду. Ми бачимо з одної сторони заяви польських урядових кругів сприводу тих відомостей, що до них дійшли про Богуна—що він не схотів присягти цареві (внжче с. 835); з другої сторони—заяви московські, які виходять з тих польських листів у сії справі, що Богун через гетьмана переслав цареві (с. 840). Найбільш проречисте свідощтво про те що Богун якійсь час цареві не присягав, се оповідання Грека Тафларія в московським приказі в місяці вересні,—що великим постом король збирався післати на руки до Богуна свої «прелесні універсали» «для того что Богун в то время госу дарю еще креста не целовал» (Акты X. с. 773). З сих слов виходило б, що пройшло кілька місяців, поки Богун зложив присягу цареві. Але московська запись, оповідання агента-Грека, що на місці подій тоді не був, треба признати—не таке вже категоричне свідчення, щоб на нім можна було твердити.

Ріжної полк і всі старшини (між нею може бути де щ) і сотенної) записано в присяжних реєстрах 8 (18) січня 37 осіб (збовних 3, осавулаів 18, хоружих 3, писарів 13). Сотників 97. К закіз від полків окрім Переяславської 8 (18) січня було тільки 8 (від Чигиринського полку I, від курсунького 4, від Канівського 3). 10 (20) січня заприсяжено разом з несприбулою делегацією Кропивенського полку (полк. Джагай, три чол. старшини і 5 козаків) ще з інших полків 11 старшин і сотників і 18 козаків (Ніжинського полку 9, Канівського 5, Курсунького 2 «гетманськ го полку» 1 с тлик і 2 козаки); не можна знати, чи всі вони прибули з озброєнням, чи дехто був і 8-го, але припадком не був в присяженій. Від Браславського полку хоч не було полковника, але був осавула і 4 сотники; з всім не були представлені полки Уманський і Павлоградський—не рахуючи Богунівського Кляшницького. Від Переяславського полку заприсяжено крім полковника збовного, осавула, хоружого, писаря, городового отамана, 14 сотників і 37 козаків. З того виходить, що в актах 8 (18) січня брало участь від війська чоловіків коло 200—коло 100 сотників, коло 100 ріжної старшини і козаків від полків—не б'гати, як бачим, хоч з відомлення Бутурлина говорить про «велику силу» присутніх.

7 (17) гетьман прислав місця полковника Тетрюка Бутурлина—сказати йому, що він хотів би його бачити, але б з цим сні—не з тим щоб він передав царську грамоту і воголошував промови. Бутурлин похвалив гетьманові визначити час і місце; тоді гетьман сказав, що він ввечері буде у Бутурлина в його мешканню. Дійсно ввечері приїхав наряд Вологовський з Тетрюком і записали приїзд гетьмана, і він слідом приїхав з ними ж таки. Цим снію стрічі зідмалює цілком помісьє. Бутурлин, мовляв, пояснив гетьманові м.ту своєю приїзду: його прислано з ласкавою царською відповіддю на прохання гетьмана і всього війська, і завтра він у зборні (на с'єззжжж дворі) має передати царську грамоту і сказати «милостивий указ», а потім іти з ними до церкви—щоб гетьман, полковники, старшина і всі люди учинили присягу на те, щоб бути їм під царською високою рукою. Гетьман на се сказав, що він з усім військом готує щ.ро служать царві і у всім його слухати, і присягу зложать, так як всевда каж—завтра. Рано будуть у нього всі полковники і він з ними буде мати розмову, а потім приїде до зборні. Вслухавши царську грамоту і царський милостивий указ, він знову поговорить (порадяться) з полковниками й иншою старшиною, і по тім під до зборні і церкви—зложать царські присягу («учинити государю єфуд») А при сїм він і Вологовський пускали, як каже московське з відомлення, таку красномовну фразу: «Милость б.жа над нами—як колись за великого князя Володимира, так і тепер: потьмек (зрідник) його цар Олексій сбадував ласкою своєю своєю батьківину (тчяну) К.Ів і всю Малу Русь. Як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку. Ми ради його цар. вол. щиро всією душею служати і голови свої некладати йому на многолітне здорєв»¹⁾.

Другого дня прийшов від гетьмана Вологовський і розповів Бутурлину про раду, що відбулась у гетьмана: спочатку була у гетьмана тайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді, осавули під царську високу руку підклонивсь.

Після ради, що гетьман мав з полковниками, зрана, другої години дня, бито в барабани з г.дину, щоб наряд збирався послухати, що має бути. Зібралася велика сила всякого ч.лву людей і зроблено великий круг для гетьмана і полковників. Потім

¹⁾ Анты X с. 216—7.

вийшов сам гетьман під бунчуком, з ним судді, осаули, писар і всі полковники. Гетьман став серед кола, і військовий осаул наказав, аби всі мовчали. Коли затихли, гетьман став говорити до народу:

«Панове полковники, осаули, сотники і все військо Запорізьке і всі православні християне! Відомо вам усім, як нас Бог свободив з руки ворогів, що гонять церкву божу і кривдять все християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря—в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що хочуть винищити церкву божу, аби імя руське ані згадувалося в землі нашій. Вельми се нам усім докучило, і бачимо, що не можна нам довше жити без царя. Тому нині зібрали ми явну раду всьому народові, аби сьте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший—цар турецький, богато разів він накликав нас через послів своїх під свою владу. Другий—хан кримський Третій—король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий — православний государ Великої Росії—котрого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо. Вибірайте, котрого хочете! Турецький цар бісурмен; всім вам відомо, яку біду терпить наша братія—православні Греки. і в якій вони утиску від безбожних. Кримський хан теж бісурмен; поневолі прийнявши його в приятелі, які незносні біди ми перетерпіли! А яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові і утиск був від панів польських, того нікому з вас не треба оповідати: всі ви самі знаєте, що за краще вважали вони Жида і пса, ніж християнина—брата нашого. Православний же великий государ, цар восточний—одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилювався над незносними кривдами православної церкви нашої Малої Росії. Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх благань він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то крім його великої руки не знайдемо благодішнішого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче—вільна дорога!»¹⁾

«На сі слова весь нарід закричав: Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в нашій благочестивій вірі помирати, ніж невинників Христовому поганинові дістатися!» Потім полковник переяславський Тетеря обходячи в кола питався на всі боки: Чи всі так призволяєте? Рік весь нарід: «Всі однодушно!» Тоді гетьман сказав: «Нехай так і буде! нехай Господь укріпить під царською кріпкою рукою». За ним і весь нарід однодушно закричав: Воже утверди, Воже укріпи, аби всі ми навки однодушні були!

«Після того ото писар Виговський прийшов і сказав, що козаки й міщани під високу руку государеву підклонились».

Потім прийшли до збірні, до Бутурліна з товаришами: «гетьман з писарем і суддею, полковники, осаули, сотники й отамани». Бутурлін оповістив, що має царську грамоту гетьманові і всьому війську і передав ту грамоту гетьманові.

Гетьман, як звичайно писалося—«прийняв з радістю», поцілував, розпечатав і передав писареві, щоб той прочитав в голос при всій старшині і всіх людях. Виговський прочитав, і гетьман з присутною старшиною виявили свою радість і готовість

¹⁾ Акты X с. 218—9; спопуляризована була ся промова вперше історією Бантиша-Каменського: там в додатках першого тому, 1822 року, надрукований був уривок з посольського звідомлення 6—9 січня с. с.

цареві в усій ширості служити і голови свої покладати, зложити йому присягу і у всім чинити його волю. Тоді Бутурлин іменем царя спитав про здорове гетьмана, полковників і всього війська «православної віри». Гетьман і полковники за се подякували і так само спитали про здорове царя. По сім Бутурлин сказав властиву промову (очевидно—за даним з Москви «образцем»). Він нагадав як гетьман в попереднім році і сеї осені прислав до царя своїх послів, просячи у царя помочи: скаржився на насильства православної віри з боку панів-рад і всієї Річипосполитої і насильне неволенне до унії, на всякі кривди і зневаги, на порушення заприсяжених договорів Зборівського і Вілоцерківського—знов таки на пункті віри. Се все змусило гетьмана і військо, для оборони віри і церков, покликати в поміч хана і з ним стати до боротьби з насильниками, а царя просити, щоб не дав знищити православної віри й прийняв гетьмана і все військо Запорозьке з городами і землями під свою високу руку, а військо буде йому служити і на кожного неприятеля ходити. На те від царя була така відповідь, що цар має з королем вічний договір і без причини його порушити не може, а в тих неправдах які з боку короля сталися против того договору, цар чекає від короля поправи. Коли ж тої поправи згідно з договором від короля й панів-ради не буде, цар того їм не стерпить: буде з ними воювати, і тоді й гетьманові та всьому війську Запорозькому «милостивий указ учинить». На те, мовляв, гетьман з військом відповідали проханням, щоб коли цар не може їх прийняти, аби посередничав у короля, задля православної віри, і через своїх послів замирив їх з королем і панами-радою. Цар се прохання сповнив: послав своїх послів і намовляв короля і панів-раду, щоб вони віри православної не гонили і з козаками замирилися на зборівських умовах, а за се обіцяв їм подарувати образи своєї царської чести в прописках ¹⁾. Нагадали царські послы королеві й його присягу на елекції, котру він переступив і тим самим своїх підданих від їх присяги звільнив, «і вас, православних християн, учинив від підданства свободними» ²⁾. Але король і пані-рада все се собі злегковажили—далі хочуть православну віру нищити. Тутже при послах розпочав похід на козаків, а царських послів відправили з нічим. Отже цар, побачивши такі порушення договору і на православну віру насильства «ве хочючи того чути, щоб вам, православним одновірцям, бути в останній руїні, а церквам

¹⁾ Акты X с. 222—3. Ся частина промови буквально повторяє царське ексపోзе на земськiм соборі, тамже с. 13—4.

²⁾ На сю справу звернено в Москві увагу вже після виїзду Бутурлина. В паперах посольства маємо записку: «Доповісти государеві — Киянинові старцеві Теодосієві показано в польській конституції (соймовій очевидно) присягу Яна Казимира на коронації, і старець Теодосій, переглянувши конституцію і прочитавши всю ту статтю, порадив сю статтю списати і послати гетьманові». На сю доповідь дав цар резолюцію: перекласти ту королівську присягу і послати переклад Бутурлинові, написавши в грамоті, що як він буде у Хмельницького, аби в відповідних обставинах заговорив про сю присягу—зацитував її і пояснив, що своїми насильствами над православною вірою король їх учинив вільними від підданства: «І щоб своїм товаришам і царським людям (що поїхали з ним) наказав, аби говорили в розмовах, хто буде мати нагоду». Інакше сказавши—аби члени місії всяко популяризували між українською людністю, що з огляду на насильства над вірою вона вільна від яких небудь моральних з'обов'язань супроти короля. Така грамота й була послана Бутурлинові 6 (16) листопада, коли він сидів в Путивлі. Але на жаль, Карпов не видрукував її— Акты X с. 152—3.

благочестивим—в спустошенню й нарузі від Латинів,—велів прийняти під свою високу руку вас: гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке з городами і землями, як свобідних від подданства королеві, через те що він переступив присягу. І велів чинити вам поміч своїм військом на кривоприсяжців тих що хочуть знищити православну віру. Тому ти, гетьмане, і все військо Запорозьке, бачучи ласку царську і жалування до вас—служить йому, государеві, всякого добра бажаєте і його царської милости будьте певні. А великий государ буде вас—гетьмана і все військо Запорозьке—тримати в своїй ласці і боронити та захищати від усіх неприятелів ваших»¹⁾.

Вислухавши сю промову, гетьман і всі присутні подякували («били чолом»), і гетьман з Вутурлиним і його товаришами поїхали після сього каретою до соборної церкви Успенія. Духовенство-ж московське: казанський архимандрит Прохор, протопоп Адріян, попи й дякони, з царським образом Спаса, наперед їх процесією пройшли туди. Переяславський же протопоп Григорій з місцевим духовенством стріли гетьмана з боярами на церковнім ганку з хрестами і кадцями, співаючи: «Вуди імя господне благословенно». Коли вони вийшли до церкви, Прохор, Адріян і Григорій з усім духовенством, убравшись в ризи приготувалися відправляти чин присяги—з книги присланої від царя з Москви. Але, тут гетьман сказав, щоб наперед Вутурлин з товаришами зложили присягу за царя, «що він, государ, гетьмана В. Хмельницького і все військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить,

хто був шляхтич, козак або міщанин і взагалі в яким будь стані до сього часу був і маєности мав, щоб так був і далі,

і щоб великий государ був ласкав—велів видати їм на маєности свої царські грамоти».

Се був момент рішачий, не відомо наскільки несподівано для місці (як то представляє московське звітження) поставлений з української сторони. Продовжую тим часом за оповіданням звітження.

Вутурлин з товаришами на се сказали: «В Московській державі і давнішим государям присягу складали (тільки) піддані, і теперішньому цареві всею державою складають вони присягу на те щоб йому служити і всякого добра хотіти. А щоб складати присягу за вел. государя, такого ніколи не бувало ані буде, і гетьманові навіть говорити такого не личить, бо всякий підданий повинен присягати своему государеві. Нехай гетьман і все військо Запорозьке, як почали служити вел. государеві й просили того, так би сповнили то: зложили присягу вел. государеві без усяких сумнівів, а він їх буде тримати в ласці і опіці, і від неприятелів боронитиме; вільностей він у них не відбирає, і хто якими маєностями володів, тим він звелить володіти по давньому»²⁾.

Гетьман на се сказав, що він про се мусить порадитися з полковниками і з усіми людьми, що тепер при нім. Вийшов з церкви й пішов на двір Тетері, і там довго радився з полковниками й усіми людьми. Вутурлин же з своїми людьми стояли тим часом в церкві. Прийшли до них з Тетериного подвіря від гетьмана два полковни-

¹⁾ Акты X с. 223—4.

²⁾ Акты X с. 225—6. Як бачимо, се було те заповнення, якого гетьман добивався, тільки дане в менш виразній формі, а головне без присяги; його треба мати далі на увазі.

ки: сам Тетеря і миргородський Лісницький і почали говорити теж саме: щоб Бутурлін з товаришами присягли за царя. Ті повторали, що се річ «непристойна»—складати їм за царя присягу: ніколи того не водилось, щоб за государя складано присягу—присягу складають піддані.

На се полковники сказали, що власне польські королі завсіди присягають своїм підданам. Бутурлін з товаришами відповідали, що польських королів брати за взірць не годиться (непристойно): вони, по перше «невірні» (се треба мабуть так розуміти,—що вони собі присягу беруть легко, їм нічого се не значить), по друге—вони «не самодержці» (самодержавіє не забороняє їм сього принципіально як московському цареві), по третє—«з чім вони й присягають, вони того не дотримують» (їх присяга однаково нічого не варта). А у благочестивих царів і великих князів самодержців—давніших і теперішніх ніколи того не бувало, щоб за них присягали. Їх—Бутурліна з товаришами—прислано з милостивим царським словом гетьманові і війську (а не з тим щоб присягати). Коли вони се царське милостиве слово гетьманові й полковникам сказали, вони раділи і пішли до церкви, а таких непристойних слів не говорили,—і тепер гетьманові й полковникам не годиться того говорити, бо царське слово незмінне. (Мабуть в такім розумінню, що досить з них милостивого слова, і присяги не треба).

Полковники на се говорили: «Гетьман і ми тому віримо, а козаки не вірять і хочуть, щоб ви зложили їм присягу».

Бутурлін—каже звідомленне—твердо стояв на своїм і так промовляв до розуму полковників; Великий государ задля православної віри і святих церков зволив за їх проханням прийняти їх під свою високу руку, їм сю царську ласку треба пам'ятати, вел. государеві служити і всякого добра хотіти, і все військо Запорозьке до присяги привести; коли якісь нетямущі люди говорять такі непристойні і до великого діла непідхожі слова (про присягу за царя), то полковники повинні показати цареві свою службу: таких нетямущих людей від таких слів стримувати.

Полковники, мовляв, більше нічого не знайшли сказати і пішли з тим до гетьмана. За якийсь час він прийшов до церкви з Виговським, з полковниками, сотниками, осаулами, отаманами й козаками, і сказав Бутурліну, що вони в усім покладаються на царську ласку, і готові по всій ширости, згідно з євангельською заповіддю зложити присягу великому государеві, і за його здорове будуть голови свої складати, а в усіяких своїх справах гетьман і військо Запорозьке потім будуть його просити (бити чолом).

Тоді «за божою милостю і за помічю Пречистої, заступством святих московських і всяких інших і за щастем великого государя» Бутурлін з товаришами привели гетьмана, писаря, обозного, суддів і осавулів військових, полковників і все військо Запорозьке під високу руку государеву. «Гетьман В. Хмельницький, писар, обозний, судді, військові осавули і полковники ¹⁾ зложили присягу в тім щоб бути їм з землями й городами під царською великою рукою на віки невідступно». Приводив до присяги

¹⁾ Значить «військо Запорозьке» в попередній фразі згадано так би сказати символічно, і далі (с. 232) ще більш категорично сказано, що з гетьманом зложили присягу тоді тільки писар, обозний, судді, військові осавули і полковники, а полкову і сотенну старшину, козаків і міщан заприсяжено 9 січня. Але в присяжних реєстрів виходить, що разом з германом і полковниками 8 січня присягала також і нижча старшина і козаки від полків, скільки їх було,—з військом переяславських, що присягали окремо.

той казанський архимандрит, за московською «чиновною книгою»; текст присяги гетьман, писар, полковники й старшина «говорили з слізами». Обіцяли цареві й його родині, живій і внарожденній служити щиро й без усяких сумнівів—«як у тій обітниці писано». До відчитавню присяги царський дякон «кликав многолітте» цареві, і серед «всенароднього множества», що тоді було в церкві, багато плакало з радості, що Бог їм сподобив бути всім під царською рукою. Так описують се московські красномовці в посольському звітженні¹⁾.

Після сього гетьман з боярами поїхав каретою назад на збірний двір, а полковники й інші люди пішли пішо. На збірному дворі, згідно з царською інструкцією, наступила тепер передача гетьманові інсигній: корогви, булави, кафтана й шапки, з примовами, згідно з присланими з Москви текстами. Передаючи корогву Вутурлин виголосив таку програмову промову—на жаль дуже переповнену вітійським празнословієм, яке значно зменшило її політичний зміст. Я передаю її з деякими спрощеннями:

Великий государ велів тобі, гетьмане, сказати: Відомо всім, що ніщо не робиться в людях без волі божої. Побачив се й великий государ наш, що все що діється, і як діється в вашій країні неспокойній, божою волею діється, і се Бог, дбаючи про вірних своїх—велико поневолених в землі сій від відступників та иновірців, підняв тебе, благочестивий гетьмане війська Запорозького з благохотним (охочим до всього доброго) військом твоїм на оборону святої церкви і всіх православних в сій землі сущих. Споможений його всесильною ласкою і покритий покровом Пречистої, підкреплений святими руськими ти досі кріпко борешся за православіє і здобуваш побіди над насильниками православної віри. Розуміє також благовірний государ, що всемілостивий Бог, хочачи піднести славу християнства, поставозив²⁾ вашим заходом об'єднати під його скипетром також і сю землю, як то було за часів благовірного царя Володимира й його наступників. Піддаючися такій волі божій, показує вам благовірний государ, за твоїм і всього війська бажаннем, свою царську ласку, і через мене й моїх товаришів дарує тобі сю корогву. На сій царській своїй корогві подає він тобі всемілостивого Спаса, в побіду над ворогами, Богородицю—в покрову, святих нечерських з святою Варварою³⁾, руських молитвенників—на заступство тобі і всьому твоєму православному війську. Так як колись всемілостивий Спас наш—як оповідає історія про походження Чесного Хреста—дав православному руському цареві і всім християнам побіду над ворогами і мир,—аби так і тобі з побожним військом дав побіду на ворогів, що кривдять і тіснять православних. Аби з Ісусовим іменем всякий гордовитий нагід ував на землю (перед військом козацьким), вороги православних прегонилися, і спокій забезпечився православним, в гоненій сущим. І як Пречиста колись в Царгороді—накриваючи вірних своїм чудовим покровом, всесильним своїм заступством, що діється від її чудовної ікони,—одних чудодійно побила, інших з соромом прогонила,—так і вас—на сій царській корогві напалана і посеред полків пошела, нехай вас покриває від зброї иновірних і побіду на них дарує тобі з усім православним військом і з усіми вірними вас заховує безпечно. І святі угодишки руські—Антоній і Теодосій з святою Варварою—котрої святі мощі, як многоцінний скарб держить ваша країна, як на початках православія в Руській землі скріпили

¹⁾ Акты X с. 226—8.

²⁾ Дієслово се пропущене, і єсть певна стилістична неувязка.

³⁾ Київських святих.

II силу ¹⁾),—так і тепер нехай будуть скорими помічниками тобі і всім—забезпечуючи спокій православній вірі. І так ся корогва царського величства нехай буде знаком лобіди, страшним і жахливим всім вашим неприятелям».

При інших знаках інвеститури промови були короткі. Передаючи булаву, санкціонувалося значінне гетьманської влади. Цар посилав II гетьманові, аби він нею щасливо начальствував над благочестивим військом і в сім людським (се інтересне відзначення всенароднього характеру гетьманської влади). «Тих що пишуться на православіє і непокірні—аби собі покоряв. Військо своє благочестиве як досі добре порядкував, так і далі сим знаком, царською булавою—розумно правив. Так щоб сам вид сього стройно тобою правленого війська страшив усіх ворогів, що на вас і на благочестіє повстають, і їх аби прогоняв».

Передаючи «ферязь» (верхня одіж, що бралася поверх спіднього кафтана) Бутурлині се пояснив як символіку нової царської опіки над Україною. Цар має в гербі орла і як орел захотів покрити своєю ласкою «своє гніздо» і своїх пташат—город Київ з іншими городами, що були колись гніздом його царського (гербового) орла, і з ними прийняти під свою оборону своїх вірних пташат, що були колись під державою благочестивих царів». На знак такої своєї ласки він дарує гетьманові сю одіж, показуючи тим своє рішенне «покривати своєю незмінною ласкою тебе і всіх православних, що підклоняються під його державу». Гетьман же, вживаючи «сої теплої ризи» аби закріпився до продовження розпочатої служби царській державі і православній вірі, «аби розпалившись ревністю до православної віри і царської держави, перемогав їх ворогів». Нарешті шапка має служити охороною гетьманській голові «наділений від Бога високим розумом, щоб промишляти про оборону православія», аби Бог хоронив II в здоровлі і всяким розумом II наповняв на добре кермуванне православним військом, аби православні під його гетьманством могли взяти під ноги ворогів і покорити його мудрій голові безглузде гордик. З другого боку—ся царська шапка має тримати «многоумну» гетьманську голову в покорі цареві, в вірності йому з усім військом, і т. д. ²⁾

Тут мабуть були передані й усі ті соболі призначені гетьманові: звідомленне сього не згадує виразно, говорить про роздачу дарунків полковникам та іншій старшині. Після сього гетьман велів розгорнути нову корогву й нести перед собою, і в новій шапці і «ферязі», з царською булавою прийшов до свого двору в супроводі старшини.

Того ж дня в церкві Спаса, в присутності окольничого Олферьева окремо приведено до присяги старшину і козаків Переяславського полку і місто Переяслав. Присягав обозний, осавул, хорунжий, писар, отаман городовий, 14 сотників і 37 козаків Переяславського полку і з ними «гетьман Костирський». Від міста зложили присягу вїйт, бурмистр, писар і 20 міщан ³⁾. Пізніше почуємо оповідання, що вїйт вимовлявся недугою, але його велили на ліжку принести до церкви, і він другого чи третього дня помер, а міщан, що завзято відмовлялися, силою гнали до церкви.

Потім, 10 січня додатково приводили до присяги головню мабуть тих що приїхали пізнім, з тієї нагоди, що приїхала делегація Кропивенського полку з полков-

¹⁾ Тут знов єсть якась помилка.

²⁾ Акты X с. 229—232.

³⁾ Так у присяжних ресетрах, як вище.

ником Джалалянцем, а 11-го окремо складала присягу «шляхта», неfortunно вирвавшись з проектом, щоб між нею розписані старі уряди польського права. В реєстрах записано 24 особи: старий Виговський з сином Данилом, Силуян Мужилівський ще з трьома свояками, Степан Михайлович Мазена (батько гетьмана?), підписок гетьманської канцелярії Гунашевський, звісний як укладчик збірника, що заховав нам Пересторогу і ріжні інші пічим не визначні люде. Від гетьмана послали зажадали списку всіх «городів і міст котрими володіє він і військо Запорозьке», щоб розписати куди і кому їхати з місії—приводити людиність до присяги тим самим порядком, як се зроблено було в Переяславі. Гетьман таку розпис дав—разом 177 міст і містечок, і місія зайнялася виробленням маршрутів своїм членам, що мали не тільки запрягти людиність, але й зробити опис укріплень, артилерії й припасу для московського штабу. Очевидно у гетьмана і Виговського розпитувано про політичну ситуацію згідно з інструкціями присланими з Москви (я повернусь до них далі), і все се разом з звідомленням про закріплення України за Московським царством і з повідомленням щодо нововизначених київських воевод, що вони можуть іти до Києва, дня 11 (21) вислано цареві з стрілецьким головою Матвеевим. Від гетьмана пішло також повідомлення—коротке і малозмістовне—про зложену присягу, з подякою за те, що цар вволив «одвічне бажання» Запорозького війська і прийняв його в підданство; про все инше мали бояре переказати цареві устно ¹⁾.

Такі розмови повів він з послами 10 (20) січня, порушивши кілька питань з сфери будучих відносин України до Москви—з початку в двох з писарем, потім з усею генеральною старшиною ²⁾, а два дні пізніше—мабуть в результаті обміркування вислідів сих розмов на раді старшини, до Вутурлина з тов. прийшла вже вища старшина: писар Виговський, суддя Самійло Богданович, Тетеря, Лисницький й інші полковники. Стала домагатися, що коли посди не схотіли зложити присягу за царя, то нехай би дали грамоту за своїми підписами про те, що вільности, права і володіння на Україні лишаться незмінними, «аби кожен полковник мав що показати вернувшись до свого полку». Посилялися на те, що при всяких договорах з королем і сенаторами польськими вони діставали декларації підписані сенаторами, і на їх гадку—таку декларацію повинні дати їм тепер бояри—бо ж вони дістали повновласть від царя. А без такої декларації подорожі московських стольників і дворян можуть викликати серед людиности «сумнінье». Ся розсилка їх, очевидно, викликала сильне «сумнінье» серед гетьманського осередку: він мабуть побоювався, що сі

¹⁾ Грамота заховалася в московському перекладі, з поправкою в даті: «Великому государеві і т. д. Б. Хмельницький і військо низько чолом бють. Богові милостивому і в. цар. вел. велико дякуємо, отримавши тепер, чого від віку бажали сьмо... Згідно з словом евангельським присягу в. цар. вел. ми вчинили... і просимо в. цар. вел. нас своїми вірними слугами і підданими вважати і від усіх неприятелів боронити. А що ми з ближнім боярином в. цар. вел. і його товаришами розмовляли про всякі справи, то вони ширше в. ц. вел. скажуть... З Переяслава 8 січня». З такою датою сей лист надруковано в Собр. госуд. грамот III ч. 163. Але Карпов в Актах X с. 261 взяв під сумнів сю дату—явно поправлену в списку долученому до московського звідомлення, і думає, що грамота була подана від гетьмана послам 13 (23) і вислана ними до Москви перед виїздом з Києва 20 с. с. січня. Та кінець кінцем се не має річевого значіння.

²⁾ Про сі розмови далі.

московські дворяне схочуть перебрати на себе адміністрацію, і входити в ролі попередніх польських урядників. Питали Бутурлина обережно, чи довго вони замешкають в козацьких городах? Висловляли сумнів, чи безпечно їм їхати по городах—бо з Білої Церкви і з інших міст приходять вісти про татарський розбій, і т. д.

Бутурлин з тов., як каже звідомленне, рішучо відмовився від такої декларації—про се, мовляв, і говорити непристойно. Цар не буде відбирати ні вільностей ні маєтностей і до дальшого царського указу має зістатися далі козацька адміністрація й суд. Свої бажання старшина намірялася післати цареві через своїх послів—нехай те й зробить, а тим часом треба виконати цареву волю: розіслати по городах дворян і привести людність до присяги. Старшина взяла то все до гетьмана, і за хвилию прийшов знову Лісницький з відповіддю, що гетьман і полковники все складають на царську волю. Нехай їм пришлють розпись дворян, хто в які городи йдуть, і вони се переведуть. Бутурлин обіцяв прислати і від себе переказав гетьманові, аби він так зробив, щоб полковники роз'їздячися з Переяслава забрали з собою стольників і дворян, призначених в їх міста, а котрих полковників в Переяславі нема, в ті полки вислати з дворянами провідників, аби їм було безпечно їхати. Лісницький запевнив, що гетьман виконає царську волю¹⁾.

11 (21) січня прийшла депутація шляхти, з дуже інтересними побажаннями: щоб шляхті дано привілейоване становище супроти козаків («чтоб шляхта была межи козак-ков знатна»), полишено їй свій суд і маєтності. Вільше того: вона подала розпись урядів, як шляхта їх між собою поділила—до воеводських вкдючно²⁾. Себо давала їх на затвердження. Бутурлин докорив їй за таке самовільство: Ще нічого не видівши, самі написали воеводства і уряди! сього їм і на думку брати не годилось; про се гетьман нічого не згадував, він, Бутурлин, буде про се з ним говорити. Шляхта настрашилась і стала просити Бутурлина, аби гетьманові нічого не казав: «Ми се писали з своєї гадки, а не з гетьманського наказу; все се в волі государя, а ми пішли присягати і запишемо наші ймення» (хто присяг цареві).

14 (24) відбулася прощальна авдієнція³⁾. Гетьман приїхав до Бутурлина (звертаю увагу—весь час гетьман приїздив до Бутурлина, а не навпаки: чи віддавав з власної ініціативи честь його високому рангові, чи Бутурлин виконував бажання висловлене в відомій інструкції боярам: підтримувати свій високий престиж і приймати гетьмана у себе, або мати з ним побачення на нейтральнім ґрунті). Гетьман мав на собі царську фезезію. З ним був Виговський і инша старшина. Передав листа цареві⁴⁾ і устно залвив твердий замір свій і війська: згідно з зложеною присягою цареві служити і сприяти. Бутурлин відповів, що засвідчить се цареві—і на тім скінчилося. Гетьман з Виговським того-ж дня виїхали до Чигрина. На-сухо, як бачимо, без обідів і бенкетів і мабуть не дуже вдоволені з цілого епізоду. Але про се потім.

Тогож дня Бутурлин з тов. розсилали своїх стольників і дворян в полки—по одному на полк, але з деким іще піддячий; їм роздано накази як вони мають поступати. До нас заховався такий наказ даний Василю Кикину, висланому в городи

¹⁾ Акты X с. 242 и 7.

²⁾ Амбіції дуже пікантні, коли ми знаємо тепер, що то за шляхта була в Переяславі. Все сю історію можемо вважати за родинний винахід Виговських.

³⁾ В статейнім списку се під 13 січнем, даю перевагу одписці Бутурлина з 22 січня, що знайшлася між актами 1669 р. Малор. прик.—5882/71 (зміст стат. списку голиться с одпискою).

⁴⁾ Див. вище с. 743.

і містечка Київського полку. В ньому коротко переповідається інструкція одержана Бутурлиним: вона мала служити взірцем для Кикина й інших стольників і дворян розісланих по городах. Бутурлин привівши до присяги гетьмана, старшину, всіх значних людей, козаків і міщан, мав описати город, всякі укріплення, артилерію й запаси, всякі будови і монастирі, і так само стольник Василь (Кикин). Приїхавши до якого небудь «города» Київського полку, він повинен оповістити сотника і «приказного чоловіка», котрому той город доручено, щоб вони і всі люди прийшли до нього, як висланця з царського наказу, до зборні або до церкви. Коли вони зйдуться, Василь мав сказати їм промову на взір Бутурлина: царським іменем спитати про здоров'є сотника і все військо Запорозьке православної віри, потім виложити історію як цар прийняв Запорозьке військо з городами і землями під свою руку, і гетьман з старшиною і всякі люди цареві присягу зложили, так щоб і місцеві люди так само «віру учинили» цареві.— «Що вам вел. государеві служити, добра бажати у всім і бути під його государською високою рукою з городами і землями на віки невідступно, (а для того) принести іменну розпись козаків, міщан і всяких людей того города, за своїми підписами». Коли вони привесуть розпись, за тою розписю місцеве духовенство мало всю вичислену в ній людність привести до присяги «за чиновною книгою», а стольник Василь мав їм за се обіцяти царську ласку і оборону. Привівши до присяги, мав описати город, всякі укріплення, артилерію, запаси, будови і монастирі, як зйдуться в городі. Потім таким же чином об'їхати всі города Київського полку, і списавши то все в «переписних книгах», ставитися з ними у В. В. Бутурлина з товаришами¹⁾.

Того-ж дня Бутурлин приймав ще донських козаків, з тих що були з гетьманом в останній кампанії; вони розповіли дещо про жванецьке замирення—ми се згадували вище, і поза тим про сю розмову звітменне не дає нічого.

Упоравшись в Переяславі Бутурлин з тов. того-ж дня 14 (24) січня виїхали до Київа, в товаристві київського наказного полковника, і двічі заночувавши в дорозі, рано 16 (26) січня під'їхали до Київа. На лівом боці Дніпра стріли їх київські сотники з тисячею козаків, під дев'ятьма корогами, а переїхавши Дніпро, «не доїхавши городового валу, від Золотих Воріт версти з півтори, стріли вони депутацію київського духовенства: митрополита Сильвестра з владикою чернігівським Зосимою й печерським архимандритом Йосифом Тризною й інших монастирів ігуменами і намісниками. Вони виїхали на зустріч бояр в санках і візках. Митрополит, вийшовши з візка, сказав таку промову:

«Коли приходите від християнського царя—від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських,

коли приходите до престолу першого благочестивого російського великого князя,—

виходимо вам в зустріч,

і цілує (витає) вас в лиці моїм отой благочестивий Володимир великий князь руський,

цілує вас святий апостол Андрій Первозванний, що провіщав великій славі божій на сім місці просіяти—яка нині, з приходом вашим щасливо нині оновляється;

цілують пачалоположники общего життя (чернечого) Антоній і Феодосій, і всі преподобні, що віддали літа й життя своє Христові в печерах сих;

цілуємо в Христі і ми з усім освященним собором благородіє ваше,

¹⁾ Симбирский Сборникъ 1895 року, папери Кикиних ст. 38—40.

цілуючи з любов'ю кличемо:
 вийдіть у дім Бога нашого,
 в перший осідок благочестя руського,
 аби приходом вашим оновилося як орлина юність наслідде благочестивих кня-
 зів руських ¹⁾.

Сказавши сю промову митрополит сів знову до свого візка і поїхав до Софії, а за ним Бутурлин з товаришами поїхали саями. В Золотих Воротах стріко їх духовенство софійське, печерське, з инших монастирів і церков, з хрестами й іконами. Митрополит з владикою чернігівським і печерським архимандритом вийшли до Софійської церкви з іконами—серед котрих несли знов царського Спаса. В церкві митрополит убрався в ризи і проголосив многолітство цареві. Але після сеї паради Бутурлин тутже не сходячи з місця виговорив таку «рвчъ»: В попередніх роках гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорожське багато разів прислалали до вел. государя прохати його прийняти їх під свою високу руку—митрополит же ніколи про те й. цар. вел. не просив, ані писав, ні царської милости не шукав; отже нехай об'явить, чому вел. государя не просив і не писав до нього?

Митрополит на се відповів, що про прохання гетьмана і війська не знав, тепер же він уважає своїм обовязком молитися Богові за царя й його родину.

Інцидент признано вичерпаним. Бутурлин етикетально спитав митрополита та його колег «о спасеніи» (в московським ритуалі світських людей питалося про здоровле, а духовних—«о спасеніом перебуваніи»). Духовенство подякувало і навзаєм спитало про здоровле царя. Бутурлин поїхав з собору на свою квартиру. Його проводили полковники і козаки в корогвами. Коли переїздили поза замок, звідти почали стріляти з гармат.

Другого дня 17 (27) січня приводили до присяги міщан; в присяжних реєстрах записані як «земські люде»: вїйт Йов Сомкович, бурмистри Данило Галецький й Іван Семевів, лавник Самійло Нефедьев, писар Влас Денисів і 512 міщан, потім ріжна припадкова публіка: «рождественський дячок Самійло Давидів, 4 «вспеваки» і 47 козаків Переяславського і Київського полку. Другого дня заприсяжено козаків: наказного полковника Василя Дворецького, 7 сотників, 3 осавулів, 2 писарів, 338 козаків і (приписано): «київська шляхта Іван Грибовський і Олексій Підліський». Але митрополичих і печерських людей на сих церемоніях не було, тому Бутурлин післав до митрополита стольника Кикина, а до архимандрита піддячого Плакидина сказати їм, щоб прислали до присяги шляхту і слуг, дворян і міщан, які живуть під їх присудом. Митрополит і архимандрит обіцяли, що вони поговорять між собою і дадуть відповідь. Але дель пройшов без відповіді, і другого дня Бутурлин післав до обох того ж Плакидина уже з виговором і натяком на можливість «строного каранья». На жаль в посольським звідомлекчі тут єсть прогалина, і сей останній натяк зістався не зовсім ясним, властиво неповним. Бутурлин і тов. мабуть відкликувалися до гетьманського універсалу, розісланого в полки разом з московськими дворянами, де була, очевидно, така погроза для «незичливых» новій московській зверхности. Вони остерігали лідерів української церкви, що їм годиться сприяти об'єднанню православного християнства, а не вносити «розвратъ», і наказували прислати своїх людей до присяги негайно—«щоб бо-жому і царському дзлу не було ніякої затримки».

¹⁾ Акты X с. 252.

Але митрополит відповів «упорно»: що шляхта і дворяни, скільки їх тут в Софійським домі, не держать за собою ніяких маєтностей, служать митрополитові за особисте утримання, і присягати їм цареві нема чого. На нові умовлення піддичого відповів знову, що він порадиться в тім в печерським архимандритом і иншим духовенством і дасть відповідь, і так само відповів архимандрит.

Тоді вибрався до митрополита сам дяк Лопухин. Він докорив йому за таку неприхильність (нерадїньє), його обіцянки порадитися з духовенством вважав відмовлянням, радив йому прислати своїх людей зараз, щоб не стягнути на се гніву царя і гетьмана, «і виговорював йому то в великим вичетом». Але митрополит відповідав далі «упорно»: доказував поперше, що його шляхта і дворяни люди вільні і він їх не може послати; подруге — вважав се небезпечним з становища православних, підданих короля. «Щід паствою мою багато духовенства в ріжних литовських городах; коли кероль довідається, що я посилав шляхту й дворян своїх до присяги, він звелить порубати тих єпископів і духовенство все, і я за ті душі перед Богом буду відповідати». Лопухин намовляв, докоряв, нарешті—коли митрополит не хоче його слухати, нехай їде з своїми аргументами до Бутурліна. Але митрополит не піддався аргументам сього лідера московської дипломатії (думні дяки—це був вицвіт московської бюрократичної мудрости). Він скромно говорив: знається пан з паном, а мое діло тільки молитись за здоровле господаря. І кінцє кінцєм таки післати своїх людей до присяги відмовився і сказав, що не має про що говорити з Бутурліним, і до нього не поїде. Лопухину лишилось тільки наговорити йому всяких неприємностей, що він і виконав повною мірою, і демонстративно не взявши благословення у митрополита на прощанне, пішов від нього.

Але сталося щось—не знаємо, що саме і як, що зломиле завязтє митрополита, так твердо витримуване перед московськими послами. Другого дня, 19 (29), він і архимандрит таки прислали іменні списки своїх слуг і дворян, і їх самих для присяги¹⁾. Чи був се наслідок якось наради духовенства, чи натиску з боку козацької старшини (що мні здається найбільш правдоподібним)—напевно трудно сказати. Але московська місія досягнула сей важний результат: змусила українську церкву признати сей факт—перехід України під царську зверхність. Митрополичих людей зараз заприсягли в Софії, печерських в Лаврі того-ж самого дня. Митрополичий писар Филоненко прийшов до Бутурліна з вістями про польські справи—в доказ своєї льюльности. Оповідав про велику хвилю незадоволення, що підіймалася на короля

¹⁾ В присяжних реєстрах записані під сім днем: митрополичі слуги, шляхта: писар Олександр Малиха, конюший Петро Андрушкевич, кухмістер Петро Кононів, Михайло Шархавський, Микола Лозовицький, Петро Андронівський, Венедикт Вербицький, Григорій Рига Грек, Гаврило Дерубжинський. Покояові: Андрій Малиха, Іван Углицький, Степан Крижановський, Степан Махновський, Лука Загорський, Степан Шулярський, Гнат Гурський. Слуги печерського архимандрита, шляхта: конюший Олексій Нос.ревський, писар Михайло Якович Вуяхович, кухмістер (зачеркнено) Яків Ермолин, Іван Шинильський, Олекса Семашко, Михайло Кучарський, староста печерський Степан Сипковський, Федір Передремйрський, Семен Духонин, Роман Степанович Борецький, Степан ґосохацький, Прокіп Предилович, Кирило Цибульський, Калинник Мянинка, Петро Польчакевич, Севастян Луковський, Іван Сосновський, друкар Федір Одриховський, Адам Осинський. Форма імень часто непевна.

в Польщі. Його обвинувачують в тім, що він програв кампанію, сприяючи козакам, тому що завдячує їм корону, що він хотів врятувати Тимоша і умисно ухилився від битви, коли гетьман підійшов під Гусятин. Закидають йому також, що він ні трохи не має воєнного щастя, і хочуть вибрати іншого короля, а тим часом буде справляти його уряд прімас, і т. д.¹⁾

Упоравшись з духовенством, і розіславши після сього призначені йому від царя дарунки, Бутурлин другого-ж дня, 20 (30) виїхав з Київа до Ніжина—приводити до присяги тамошню старшину. В дорозі він отримав листа від гетьмана з Корсувля: гетьман переслав листа отриманого від Караш-мурзи і просив прискорити прихід до Київа царського війська—«аби в Київі від литовських людей було безстрашно». Може бути се стояло в звязку з вістями про наступ польських хоругв на Подністровю, що пересказував Бутурлину Виговський. Вислані від Бутурлина московські дворяне вважали тому небезпечним їхати туди. Також на Побоже, і навіть на Пороссю небезпечно їм було їздити, з огляду на Татар, що повертали з асіром з польських країв («з-під Варшави й інших польських городів», як висловився в листі Виговський), і по дорозі розбивали також українську людність. Але крім того дворяни доносили Бутурлину також, що у гетьмана тепер кримські послани—про що гетьман Бутурлинові нічого не писав. Бутурлин з сього приводу писав гетьману з докором, нагадуючи переяславські паради в кримській справі,—що він тепер його не повідомив про прихід кримського посольства, і з чим вони приїздили, і з чим він їх відправив. Домагався, щоб про те все негайно його сповістив з стрілецьким сотником, післяним до нього від Бутурлина: все що можна зміркувати про польське-кримські відносини, і що можна від них сподіватись. До Куракіна-ж післяв скорого посланця, щоб він справді поспішив з своїм військом до Київа, «аби литовські люди не наробили якої небудь шкоди царським городам і людям» (розуміти тепер уже про українських)²⁾.

До Ніжина Бутурлин з товаришами прийшли 23 с.с. січня (2 лютого). За п'ять верст їх стрів Іван Золотаренко під корогвами, а під містом прославлений пізніше землячок—протопоп Максим Филимонович з духовенством, корогвами, святою водою. Він виголосив до Бутурлина таку промову:

«Хто з православних християн і російських синів не зрадіє, побачивши в нинішніх часах таке добродійство боже, що не дав він до кінця упасти і до знищення прийти своему добру, але так як визволив синів Ізраїлевих з руки фараонової через Мойсея, вірного раба свого, так тепер визволяє нас—православних синів російських від ворогів наших через вірного раба свого, великого государя нашого. Отже як тоді сини Ізраїлеві, сухо пройшовши Чермне море, і себе визволеними побачивши, з радістю Богові пісню nobідну воспівали: «Співаймо Господеві, славно бо преславився»,—так і ми благодаттю божою і превеликою ласкою й. цар. величества врятовані від иновірних субостатів наших, що хотіли віру нашу православну до-решти викоринити,—людяку Богові всемогучому, а його цар. вел. честь, поклін і послух віддавши, молитви, благання і подяку пильно й однодушно, одними устами й одним серцем підносимо. Хай Господь сохраниць в здоровля і довгім пробуванню пресвітлого государя нашого з царицею, благородними дїтьми і всіми боярами! Хай зробить його хоробрим, неохитним і страшним для всіх ворогів, що повстають на віру

¹⁾ Акты X с. 252—9.

²⁾ Тамже с. 263—5.

нашу православну! Хай розпросторить Господь державу царства Його! Хай утвердить Господь престілі величства Його! Хай укріпить Господь Бог скиптри величства Його! Аби й ми, негідні, за державою царства Його визволені від таких бід і гоненія супостатів наших, пожили в тихім і безтурботнім життю, у всяким благовірстві і чесноті»¹⁾.

Після сеї промови з процесією, під грім гармат прийшли до соборної церкви і відправили, прикладом інших міст, відправу за царя, а другого дня привели до присяги цареві місцевого старшину, козаків і міщан і всякого стану людей, а висланий наперед, іще з Переяслава стольник Дмитрієв приїхав з звідомленням про свою роботу що до приводу до присяги сього полку, і з проханням дальших інструкцій. Полковник Золотаренко ще раз повторив прохання гетьмана, щоб вовводи поспішили своїм приходом до Києва, для безпечности від литовських людей. Вутурлін вислав з приводу всього сього звідомлення цареві і при тім просив дальших інструкцій для дворян розісланих в полках. Їх роля йому самому очевидно представлялась не багато лєнші ніж козацькій старшині, що допитувалася його в Переяславі, як довго сі московські дворяни зістануться по полках, і висловлювали побоювання, що їх присутність там збентежить людність, коли не буде від царських послів декларацій про захованне старої адміністрації й суду. Людність буде бачити в них нових, московських правителів, присланих на те щоб заступити колишніх польських. Вутурлін з тов. на власну руку доручив їм об'являти людности, що адміністрація зістається при полковниках до дальшого царського розпорядження; але розіслани дворяне, перевівши присягу, не рїшаються виїздити з полків без царського розпорядження, не знаючи, що далі їм робити, і Вутурлін просив у царя такого указу²⁾.

З Ніжина спїшно поїхали до Чернигова, поспішаючи докінчити дане доручення. Тут процедура була теж скорочена до мінімуму. При брамі шпалерами стояли козаки, а протопоп Григорій з духовенством стрів послів і прийшовши до собору Спаса, відправив многолітство. Зараз же потім переведено присягу, і того-ж самого дня, 28 січня (7 лютого) пішли назад до Ніжина, доручивши чернигівську адміністрацію вести далі полковникові Пободайлові: «в Чернигові і Чернигівського полку городах і містечках всяких людей наказали відати по дальшому, і всякі вісти збирати й писати про те государеві».

В Ніжині їм самим трапився вістун, якийсь служебник пана Заблоцкого з місточка Загала, присланий по коней, тому тижнів зо два, в тім переконанню, що між королем і гетьманом сталось замирення. Чутки були такі, що договір стався на тім, що козаків буде 40 тисяч (зборівські умови), а понад те всі служитимуть як давніш своїм панам, «і всім іти весною на Московське царство»³⁾.

Тутже наспіла відповідь від гетьмана про татарських послів, що були у нього. Причина посольства була та, що козаки Богунового полку побили багато Татар і позабирали їм здобич, коли вони вертали з Польщі. Хан посилав до Богуна, щоб він велів не зачіпати Татар, поки вони перейдуть, спеціально людей Келембет-мурзи і Осман-аги, що лишилися позаду, — «щоб не розривалася приязнь». На се гетьман віднісав ханові, що Татари, проходячи через козацьку територію, теж грабують і шкоди

¹⁾ Акты X с. 266—7.

²⁾ Там же с. 268.

³⁾ Акты X с. 270.

чплять,—аби хан їх стримав, бо він инакше сам також буде змушений за своїх людей постояти.

Виговський при тім також подав новини. В Шаргороді Ляхи вже б'ються з козаками, і гетьман велів війську бути на поготові. Переслав в сій справі й листи: від польського поручика Окуня і від ямпільського козацького сотника Яхна до Богуна; на жаль сі листи в актах не зберіглися. Переслав Виговський також ханський лист в оригіналі. Відносини з Татарами представлялись йому непевними. Татари багато Поляків побили і в полон забрали, між иншим звісного нам Салігу,—так що трудно вгадати, чи витримає сей новий польсько-татарський союз. Келембет-мурза, що приїздив з товаришами до Корсуня, коли йому сказано було, що гетьман з військом піддався під царську руку,—сказав, що вони, мурзи, і після сього зістануться в вічній приязни з козаками, і на весну готові з ними знову йти на Ляхів. До хана гетьман вислав своїх послів, але чи буде у них приязнь, вгадати не можна ¹⁾.

Куракин з тов. писав з Путивля, що 18 (28) січня туди прийшли, але чекають іще салдатів, призначених до Києва, і підуть до Києва, як їх дочекаються ²⁾.

Золотаренко з місцевою старшиною заявили скарги на пограничну московську адміністрацію в Яблоніві й Брянську, що вона арештує й чинить різні кривди міщанам з козацьких («черкаських») городів, не роблячи різниці між ними і польськими підданими. Бутурлин просив їх тим не ображатись, і обіцяв зараз написати до Брянська і Яблонова ³⁾. Треба сказати, що в відписках яблонівських воевод з місяця січня робиться різниця між «людьми Хмельницького» і «людьми королівськими» власне в такій досить інтересній з державно-правного становища формі ⁴⁾.

Нарешті в ночі від 1 (11) лютого з Арт. Матвеевим, що відвозив з Переяслава звідомлення Бутурлина про присягу гетьмана і старшини, насила царська грамота з похвалами за довершене діло і наказом вертатися до Москви. Другого ж дня місяя спільно рушили до Путивля—в супроводі наказного ніжинського полковника; приїхали туди 4 (14) лютого, і обдаровавши ніжинських козаків, другого дня рушили до Москви. На дорозі, в Калусі їх перестрів царський стольник з другою похвальною грамотою, а по приїзді об'явлено їм велику царську ласку. Поперше за те, що вони відмовили гетьмана і старшину від «непристойної» вимоги від них присяги іменем царя, і щасливо привели до присяги й інвестири царськими клейнодами. Друге—що вони переломили завязтте митрополита й печерського архимандрита і примусили до присяги їх людей, і таким чином привели під царську руку «велике князівство Київське», з Печерським м'настирем і церквою Успенія, побудованою самою Пречистою, і з печерами Антонія і Теодосія з усіма святими. Потрете, що привели під царську руку «велике князівство Чернігівське» з городом Ніжином, а по інших містах розіслали дворян згідно з царським наказом. За се Бутурлин дістав високий уряд «дворець-

¹⁾ Акты X с. 271.

²⁾ Тамже с. 274.

³⁾ Тамже с. 272—3.

⁴⁾ «И мы ихъ спрашивали, чьи они торговый люди: гетьмана-ль Б. Хмельницкаго пзъ Черкаскихъ городовъ, или они королевскіе. И въ распросѣ намъ те торговые люди сказали: Люди де они королевскіе, города Могилева, а нынѣ де они живутъ въ черкаскомъ городѣ Нѣжинѣ у гетмана Б. Хмельницкаго». В другім випадку: «Королевской ли он человекъ или гетмана Б. Хмельницкаго Черкашенинъ, намъ про то вѣдать непочему». —Акты Моск. гос. II с. 359.

кого з путем» і різні нагороди, його товариші також. Все се було зроблено в перших днях березня с.с., але оголошено офіційно кілька тижнів пізніш, по закінченню московських переговорів з гетьманськими послами, що вінчали переговори в Переяславі.

Я досить детально переказав се звітненне московської місії не тільки тому що воно одно дає нам зверхню історію сього многоважного в історії України моменту, але й тому що воно досить добре ілюструє становище одного з контрагентів—московського уряду, й його політику—той характер, якого він хотів надати сьому актові. Вівши весь час переговори в сій справі виключно тільки з козацьким військом, властиво з його головою—гетьманом В. Хмельницьким, він одначе підчеркує, що приймає разом з тим «городу і землі», всю територію України, з усею людністю—людьми всякого чину. Тому підкреслює всенародній характер гетьманської влади і репрезентативний характер козацького війська—як верстви провідної, керуючої, котра представляє всю країну, так що приймаючи в підданство військо, цар приймає під свій протекторат весь край. Як найвище оправданне такого вчинку висувуються інтереси єдиної праведної православної релігії, в обороні котрої мовляв повстала козацтво, але не можучи забезпечити її своїми силами, покликало до помочи, як зверхника і протектора, московського царя. Досить неприємним дисонансом з сього становища був факт—неактовно пригаданий устами Бутурлина митрополитові, що духовенство—сеї офіційний сторож релігійних інтересів, ніякої участі в тім не брало. Але коли кінець кінцем вдалось примусити митрополита й печерських людей присягти цареві, інцидент вважався щасливо ліквідованим.

Традицію попередньої, польської державности Москва старалася можливо ослабити або й розірвати. Підчеркувала, що король цареві не приклад, як невірний і обмежений, конституційний монарх («не самодержець»), так само польські порядки—не пара новим порядком під московською зверхністю. В устанвленню нового ладу хотіла мати як найбільше свобідну руку і все робила залежним від волі і ласки (пожалування) царя.

Се власне і підчеркує посольське звітненне Бутурлина і тов.—що вони нічим не звязали царської самодержавної волі і зіставили цареві цілком вільну руку в дальшій порядкуванню українських справ. Се похвальні царські грамоти й оцінюють як найбільшу заслугу послів, і безсумнівно вони виконували в тім директиви дані їм з Москви. Сею тактикою вони збудили невдоволеннє, підозрінне і неспокій на Україні—сею повною непевністю дальшого ладу, що вони сіяли. Але при тім виникає питання—чи в дійсности московській місії вдалося витримати таку простолінійну тактику? Чи її звітненне не постизувало дещо під лінію московських директив? Чи не було яких небудь відхидань і уступок проминених, притусованих в посольським звітненню? Як часто се буває взагалі в офіційних реляціях, річ відома. Як часто се практикувалося в дипломатичних звітненнях московських, свідчить московський фахівець того часу, піддачий посольського приказу Котошихин в своїх записках, доводячи, що в своїх статейних списках московські дипломати свої посольські мови «пишут не против того как говорено», але «прекрасно, разумно, выславляючи свой разум на обманство, через что б достать у царя себѣ честь и жалованье большое». Чи не було так і з сими описами пере-

яславських переговорів, що ними Бутурліна і тов. діставали собі такі рясні компліменти від царя, творячи своїми звідомленнями тверду базу для дальшого курсу московської політики супроти України?

Другий контрагент цього акту—український уряд, гетьман з старшиною—не лишили нам докладного звідомлення про його перебіг, яке могло бути поставлене поруч звідомлення Бутурліна і послужило б до сконтролювання цього звідомлення. Але деякі натяки з гетьманського боку були, і опираючись на них дослідники намічали деякі непевні моменти в московськiм звідомленні. Особливо багато писалося на тему того, чи справді переяславський договір обійшовся без присяги з московської сторони, як то запевняє звідомлення Бутурліна. А другий пункт—чи був момент договору в Переяславських переговорах, чи скінчилось на повній капітуляції української сторони: відреченню від усяких умов і відданню себе на болю царську, як представляє посольське звідомлення? Чи була кінець кінцем переяславська умова, договір, чи були тільки переговори, котрими московські послы в останнім результаті «одговорили», як вони висловилися, гетьмана і військо від яких небудь умов і звели все в річище чолобиття цареві про милости?

Коли не рахувати курсивного письма, котрим Бодяньський відзначив, видаючи «Історію Русов», її оповідання про те що послы зложили присягу на козацькі договірні пункти (с. 119), Костомаров, здається перший поставив виразно під сумнів оповідання Бутурліна і тов., противставивши йому оповідання Величка. У того оповідається, що на військовій раді, в присутности московських послів, після промови гетьмана, де він вияснив мотиви, з яких відкинув союз з Татарами і пошукав «протекції царя», були читані «тамже в радѣ прежде зпорадження и наготованне того союзу пакта». По сім Хмельницький з старшиною виконав присягу і прийняв царські дарунки «з таким монаршим под клятвою словом и увпвненем, же держати он пресвѣтлѣйший монарх російский Малую Росію зо всѣм войском Запорожским в своей протекції при непорушимом захованію старовѣчных ея прав мѣст, еі от всяких неприятелей и наступств их своими войсками и скарбами вспомагати и боронити»¹⁾. Що до самої присяги Костомаров сконстатував тільки, що літописець Величка, користуючися записками участника Зорки, твердить, нібито московські бояре після присяги козаків дали від імени монарха обіцянку під клятвою, що він буде тримати всю Малу Росію з усім військом Запорозьким під своєю протекцією (покровительством) і т. д.²⁾ Але що до тих «читаних на раді пактів», дозволив собі, без усякого пояснення читачеві, з власної інвенції, так наче з документального джерела, дуже докладно виложити зміст тих умов, на котрих Україна повинна була з'єднатися з Московщиною: домагання цілоти козацької території до Зборів-

¹⁾ Першого вид. с. 172—3, нового вид. с. 95.

²⁾ В вид. 1859 се було постілізовано так: «Бантынь-Каменскій думаетъ, что бояре не присягали. Но літописецъ Величко, который пользовался записками Зорки, современника, безъ сомнѣнія бывшаго на присягѣ, утверждаетъ, что бояре московскіе послѣ присяги козаковъ, однакомъ дали отъ имени монарха клятвенное обѣщаніе, что государь будетъ держать всю Малую Россію со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ подъ своимъ покровительствомъ, при ненарушимомъ сохраненіи всѣхъ ея древнихъ правъ, и охранять войскомъ и помогать казной отъ всякихъ неприятельскихъ нападеній». В пізніших виданнях вступна фраза була скорочена.

ської лінії, права самоврядування, законодавства і судівництва і т. д.—те що містилося в пізніших козацьких вимогах, поданих московському урядові до Москви. А до цього додав іще, мовляв, нарід (присутний на раді) був задоволений такими привабливими («лестними») умовами¹⁾, і далі, говорячи про козацьке посольство до Москви, він поясняє, що статті передані через послів містили тіж умови, які були проголошені на переяславській раді²⁾.

Се, викликало дуже злісні замітки з боку Карнова. Він закинув Костомарову, що його представлення Переяславського акту являється дещо «очищеним»—в более приличную форму», але ідеологічно близько спорідненим варіантом оповідання Історії Русів—старшинського памфлета, що безпардонно перелицьовуючи факти українсько-московських відносин, і в даному випадку постарався, мовляв, представити «статті Б. Хмельницького» як вислід «договору двох рівних сторін»³⁾. «Історія Русов», розвиваючи оповідання Величка, дійсно додала подробиці, як сі статті з доручення гетьмана зложили Богданович і Тетеря, пізніші послы до Москви, переказує їх зміст—ідучи за пізнішими московськими статтями, і представляє справу так, що Бутурлин з товаришами, вислухавши козацькі статті, «подтвердили присягою своєю отъ лица царя и царства Московского о вѣчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ», і тоді покликали до присяги українську сторону (с. 119).

Можливо, що Костомаров дійсно дав своє представлення Переяславського акту під вражіннями Історії Русов, але відповідаючи Карнову на його закиди⁴⁾ він сю сторону промовчав, а звернув свою аргументацію головно на доказ того, що в Переяславі, мовляв, не могло обійтися без обміркування умов такого з'єднання, а potwierдження Величковаго оповідання debачав в словах Самовидця, що Бутурлин приїхав «чинячи постанову, як могут зоставати под высокодержавною его цар. величества рукою»⁵⁾. Розуміється, Карпов сеї аргументації не прийняв і в своїй полярній брошурі про «Костомарова як историка Малоросіі» ще ріжче закинув йому, що він поширює старшинські вигадки XVIII віку в супереч науковій правді⁶⁾. Пізніше, вже по смерті Костомарова в своїй апології Хмельницького, він уважав науковим злочином з боку Костомарова, що в своїм виданню актів з часів Хмельниччини він на спілку з Кулішем пропустили всі акти звязані з підданством Хмельницького цареві (те що потім Карпов видав в X т. Актив Южной и Западной Россіи); закидав йому, що він з злого умыслу представив Хмельницького за се підданство вічним зрадником і обманцем, і не міг пробачити, що

¹⁾ Собр. соч. IV с. 552.

²⁾ Тамже с. 556.

³⁾ Примітка 30 розвідки «Критический обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до истории Малороссіи», 1870.

⁴⁾ «Отвѣтъ г. Карпову» в журналі «Бесѣда» 1871 кн. 1—він передрукований в «Науково-публіцистичних писаннях Костомарова» вид. Комісією укр. історіографіі, 1928.

⁵⁾ В вид. Левицького трохи инакше.

⁶⁾ «Историкъ (себто Костомаров) въ настоящее время распространяющій, безъ всякихъ объясненій, ложные мнѣнія всѣхъ этихъ давно умершихъ дѣятелей (Величка, автора Історіи Русов и т. д.) покажетъ въ своихъ сочиненіяхъ только то, какъ твердо держатся историческія преданія въ извѣстныхъ слояхъ общества, но въ замѣнъ этого онъ теряетъ право говорить, что его будто бы интересуетъ научная правда» (с. 26—7).

Костомаров не переконався його аргументами і «помер твердячи, що між В. Хмельницьким і московськими великими послами був договір, і називав сей договір Переяславським»¹⁾.

Чи був Костомаров у сім тенденційним, се тяжко сказати. Він не раз ішов за Величком без усякої рації, видимо тільки тому що той захоплював його емоціонально барвистими подробицями, які виповняли прогалини в достовірніших джерелах, там де історикові хотілось би знати більше про події, ніж говорили сі джерела. Але можна думати, що в деяких таких місцях Величко приваблював його також і своєю апольогією козацтва, козацьких діячів, ідеальних мотивами козацької боротьби і т. д. Описуючи переяславський акт Костомаров міг робити се просто, як історик романіст—яким був, а не водитися політичними тенденціями, як се йому закидав Карпов, а за ним Куліш²⁾. Але не виключено й се, що йому тут закортіло підірвати свідцтвом Величка офіційне представлення московської місії, що так заважило на всім дальшій характері українсько-московських відносин. Розуміється, з його боку було необережно спиратись на Величка з його апокрифічним Зоркою³⁾, коли з уст сучасників можна було навести свідцтва, які підчеркували договірний, двосторонній характер Переяславського акту, і висловляли переконання в тім що він був з московської сторони достатньо санкціонований. В своїм аналізі Переяславського акту, зробленим десять літ тому, я вказав, що гетьман вважав для себе й війська обовязковим в пізніших своїх відносинах до Москви тільки те, на що він в Переяславі з Бутурлиним договорився («домолвил») ⁴⁾. Договірний характер переяславських переговорів цілком виразно підчеркнула старшина, жадаючи від Бутурлина санкції на

¹⁾ «Въ защиту Богдана Хмельницкаго» с. 20—22 й ин.

²⁾ Куліш писав у своїм «Отпаденію»: «Малорусскія лѣтописи и козацкіе историки присочиняли, будтобы вслѣдъ за тѣмъ начали читать приготовленныя условія, на которыхъ Украина должна соединиться съ Москвою. Достоверность этого факта заляли предъ ученымъ свѣтомъ Костомаровъ даже и въ четвертомъ изданіи своей трехтомной исторической монографіи «Б. Хмельницкій». Но ни условій ни такъ называемаго Переяславскаго договора съ царскими уполномоченными не было и по духу московскаго самодержавія быти не могло. Козаки цѣлыхъ шестъ лѣтъ безпрестанно умоляли Восточнаго Царя принять ихъ въ подданство, и великій государь наконецъ сжалился—и то не надъ ними, а надъ «нестерпимымъ озлобленіемъ православной церкви въ Малой Руси». Эти слова Хмельницкаго, кому бы они собственно ни принадлежали, сами по себѣ дѣлають условія и договоръ съ просителями безсмыслицею... Отъ этого взаимнаго отношенія Русскаго Сѣвера и Русскаго Юга представляются любителями козачины въ ложномъ видѣ, и отсюда происходят антирусскія стремленія украинскихъ патріотовъ; но извращеніе понятій о Хмельниччинѣ идетъ у насъ издавна» (Отпаденіе III с. 403—9). Карпов назвалъ сю критику найкращимъ місцемъ «Отпаденія» і признав що «такой прямолинейности Малороссіянина смѣло можетъ позавидовать самый прямолинейнѣйшій изъ Великороссіянъ».—Въ защиту Б. Хмельницкаго. с. 88.

³⁾ А ще більше недопустимо було доповняти Величкове оповідання ще від себе, в такій категоричній формі, змістом читаних актів; але на се критики якось не звернули уваги.

⁴⁾ «Будучи онъ гетманъ на трактатѣхъ... съ ближнимъ бояриномъ В. В. Бутурлинымъ съ товариши только домолвилн, что быти воеводамъ въ одномъ городѣ Кіевѣ» і т. д. Акты III с. 569.

письмі¹⁾. Костомаров цілком правильно говорив про «Переяславський договір» і новіші історики і правники признають, що незалежно від формальної сторони—браку писаної санкції договореного, те що почалося в Переяславі і закінчилося в Москві мало характер договору і за договір самою московською стороною признавалося—хоча вона й постаралася надати йому характер царського «пожаловання» на українські «чолобиття»²⁾.

Маємо тут повну аналогію з Зборівською «Деклярацією ласки короля й. м.» Зрада хана змусила тоді українську сторону вести свої переговори з королем про

¹⁾ «Прежде сего, какъ у нихъ бывали договоры съ королемъ и съ паны радами, и пмъ де давалъ договоръ за сенаторскими руками,—а вы де отъ вел. государя присланы съ полною мочью и о томъ всю мочь имъете».—Акты X с. 246.

²⁾ Мякотин в своїх Очеркахъ соціал. исторіи Украины (що друкувалися в 1894 р.) писав: «Формальная правота въ этомъ спорѣ была, несомнѣнно, на сторонѣ противника Н. И. Костомарова (Карнова себто). Московскіе бояре... какъ подробно разказано объ этомъ въ ихъ статейномъ спискѣ, рѣшительно отказались присягать за государя, и въ Москвѣ они получили потомъ за это специальную похвалу отъ царя. Условія присоединенія къ Москвѣ... не могли быть читаны и приняты на Переяславской радѣ уже по той простой причинѣ, что названная рада происходила в январѣ 1654 года, а условія эти были окончательно выработаны лишь въ переговорахъ съ посольствомъ Б. Хмельницкаго въ мартѣ того же года (ниже побачимо, що се не вірно). И въ окончательномъ своемъ видѣ эти условія, сформулированны уже послѣ принесенія населеніемъ Малороссіи присяги на вѣрность московскому государю, носили форму не скрѣпленнаго двумя сторонами договора, а односторонняго пожалованія—царскихъ жалованныхъ грамотъ и царскихъ же резолюцій, положенныхъ на просительныхъ статьяхъ гетмана. Но эта внѣшняя сторона, несомнѣнно, имѣющая извѣстное значеніе, не должна, конечно, все же заслонять отъ насъ собою существо дѣла. Сторвавшись отъ Польши, Малороссія не просто перешла въ подданство московскаго государства. Она, или точнѣе говоря, ея тогданшее правительство поставило при этомъ рядъ условій, которыя и были приняты новымъ ея государемъ; только принятіе ихъ было облечено въ форму не договора, а пожалованія» (праж. вид. I, с. 21—2).

I. Б. Розенфельд, ученик звѣсного свого часу російського державознавця Б. Е. Нольде, в своїй студії «Присоединеніе Малороссіи къ Россіи», 1915, навівши довгий—хоч все таки не повний спис дослідників які признавали акти 1654 р. за договір, в таких виразах розвивав тезу свого учителя: «Разсуждая объ юридической природѣ статей 1654 г., мы прежде всего должніи имѣть въ виду, что эти статьи явились результатомъ переговоровъ и тщательнаго обсуждения всѣхъ вопросовъ, въ которыхъ участвовали двѣ равныя стороны, вносящія въ статьи то, что обезпечивало интересы каждой стороны. Для Малороссіи права исчисляются довольно детально, а обязанности заключаются въ собираніи доходовъ въ царскую казну, в послушаніи и военной помощи; права Малороссіи накладывають на Москву соотвѣтствующія обязанности соблюдения и исполненія, а права Москвы—это право на помощь и доходы. Независимо отъ такого общаго содержания акта, въ которомъ ясно сказывается договорный моментъ, надо отмѣтить, что статьи Б. Хмельницкаго опредѣляются самимъ московскимъ правительствомъ, а затѣмъ и петербургскимъ какъ «договорныя статьи», какъ трактаты, и даже позднѣйшія гетманскія статьи въ офіціальнихъ документахъ именуется договорами» (с. 31—2).

умови замирення в можливо м'яких і покірних тонах. Гетьман і військо мусіли ставити свої умови в формі петиції до короля; козацькі послы мали «унавши до ніг й. кор. мил. найунижене і найпокірно просити його» про задоволення сих «потреб війська Запорозького». Король дав свою відповідь в формі отої «декларації ласки на пункти прошення війська Запорозького»¹⁾. На сій підставі польські політики дозволяли собі говорити часом «гораздо сердито», як ми бачили вище, що Зборівського договору ніколи й не було — був тільки акт «королівської ласки, вчинений на прохання кримського хана, а з Хмельницьким, як своїм підданим король не входив і не міг входити в ніякі договори. Але фактично вся Польща й інші, заграничні політики знали, що з Хмельницьким був договір, і коли займалися фактичним станом речей, а не дипломатичними фасонами, цілком одверто говорили про Зборівський договір, його недодержання козаками, шанси його відновлення і т. и. А недодержання польською стороною деяких пунктів сеї «декларації ласки» приготували їй дійсно дуже серйозні клопоти! Подібно і з переговорами 1654 р. Дарма, що вони велися після того як українська сторона вже зложила присягу, і згідно вимогам Москви прибиралися в форму «чолобитъ» цареві,—і українська і московська сторона дивилась на них як на договір, двустороннє порозуміннє, почате в Переяславі при присязі, продовжене в пізніших переяславських переговорах, завершене московськими резолюціями, прийнятими українською стороною лише постільки, поскільки вони відповідали її пропозиціям. В згаданій своїй студії я писав десять літ тому:

«Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить инакше, як тільки в формі договору. Напр. 1651 р., після берестецької катастрофи, в найбільш критичний момент, Виговський говорив московському агентові, що він сподівається «незадовго їхати послом до Москви в справі піддання. «І коли царське величество пожалує їх—зволить прийняти під свою високу руку, він про всі ті статті умовиться, на котрих статтях їм бути під государевою високою рукою»²⁾. Те що мало бути в Переяславі в січні 1654 р., московське правительство так і представляло собі як умову, і перших вістях, одержаних від Бутурліна про Переяславський акт, висилаючи своїх воевод до Києва, воно поручало їм на випадок потреби воєнної сили домагатися її від гетьмана «на основі договору, як він умовився з Василем Василевичем Бутурліним з товаришами»³⁾. І гетьман з свого боку те що було в Переяславі 8 січня, як ми бачили, теж називав «трактатами», і посилаючися на дані там царським іменем обіцянки допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевнення

¹⁾ Див. т. VIII ч. 3 с. 210—125 сеї історії.

²⁾ «И будетъ царское величество пожалуетъ ихъ, велитъ принять подъ свою государеву высокую руку, и онъ о тѣхъ о всѣхъ статяхъ учнетъ договариватьсѣ, на которыхъ статяхъ тому быть, что имъ быть подъ его государеву высокую рукою». Акты Ю.З.Р. III, с. 462.

³⁾ «А будетъ бояромъ и воеводамъ учинятца вѣсти прѣмые про приходъ къ Киеву воиныхъ людей, и имъ, смотря по вѣстимъ о приближихъ, писати къ гетману къ Богдану Хмельницкому, чтобъ онъ по прежнему своему договору, какъ онъ договорился съ бояриномъ В. В. Б. съ товариши, прислалъ къ нимъ бояромъ и воеводамъ въ Киевъ полковниковъ».—Акты Ю.З.Р. X. с. 368. Говоритьсѣ, мабуть, взагалі про «взятий гетьманом на себе обовязок воєнної помочи.

вільностей українських, яке було вже приобіцяне українській стороні перед її присягою. Про се ж пригадували московському правительству поручив він своїм послам. Присягу зложено після того тільки як царський посол царським словом запевнив Українців, що їх жадання цар сповнить в повній мірі.

Козацька Україна в момент її переходу під протекторат царя становила фактично самостійну державу, з своїм спеціальним устроєм. Як ми бачили, давно вже самі українські установи зняли титул королівської зверхности з свого державного титулу (хоч не витримували сього послідовно), і се ж зробив московський уряд. Вхопившись формальної неустойки—недодержання королем присяги в справах віри, московські політики популяризували ту ідею, що наслідком сього недодержання Українці звільнилися від підданства королеві і стали людьми вільними. Адміністрація московська, як ми бачили, розрізняла «людей королівських» від «людей Хмельницького» або «Черкаських городів». Фактично від 1648 року Україна користалася всіми функціями самостійної держави—приготовивши се становище політикою козацького війська цілого півстоліття. Зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя—сього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики—хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих «отчин»—спадщини великого Володимира. Правда вони, як ми бачили, старанно вмовляли весь світ і саму Україну, що головне чого Українці прагнуть і від Москви потребують, се забезпечення від утиску православної віри. Але розуміли, що сим справа не кінчиться, і в своїм переяславським експозе устами Бутурліна, крім захищення православної віри пообіцяли від царя, що він дасть Україні військову поміч проти Поляків і буде її держати в милости і обороні. В сих неясних виразах, се треба одмітити—все таки містилося щось більш ніж прийняття України в склад Московського царства як його провінції. В промовах виголошених іменем царським, при передачі інвестиційних дарів, після гетьманської присяги, дано було ще більше, як то я вище зазначив: признание всенародньої влади гетьмана і всього українського управління, битворення революцією. Гетьман же, відповідаючи на перше експозе перед інвестиційними промовами, розвинув обіцянку царської милости і оборони ширше—мабуть значно ширше і докладніше, ніж се переказує звітommєнне Бутурліна,—де все таки гетьман ставить жадання, щоб Бутурлін іменем царським присягою потвердив, що цар України не видасть, за неї стоятиме, вільностей не порушить; і маєтності потвердить (вище с. 739).

Коли навіть триматися московського звітommєннє—правдоподібно, кажу, в тім пункті дуже «спрошеного», воно все таки дає багато. З одного боку характеристично, що гетьман цілком поминув справу віри, на котрій весь час їхала московська політика, з другого—що він висунув сакраментальну формулу «непорушимости вільностей українських» («вольностей не порушить») — формулу випробовану в столітніх торгах з польським урядом і шляхтою, і в змісті своїм безконечно пластичну і здатну до розтягнення. В давім випадку вона означала очевидно заховання всього політичного і соціально-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привилеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя—всього того що гетьман потім виложив конкретніше, в певній частині, в конференції з Бутурліним два дні пізніше, а ще детальніше і ясніше воно було сформуловано в лютневих пунктах. Гетьман жа-

дав, щоб іменем царя була на те зложена присяга перед присягою українського уряду; Бутурлині з тов. кажуть, що на се не пристали, і гетьман з старшиною кінець кінцем на тім не настоювали, зложили присягу—але зложили висловивши свої постанки, і почувши від Бутурлиніна приречення, що «вел. государь учеть ихъ держать въ милостивомъ жалованьѣ и въ прирубнѣхъ и отъ недруговъ ихъ въ оборонѣ и въ защищенѣхъ, а волностей у нихъ не отымаеть и маестностями ихъ велить имъ владѣть по прежнему». Значить, присягу з української сторони, коли навіть триматися московського звідомлення,—зложено на певних умовах, на слово повномочних царських послів. Гетьман і писар пізніше нагадували, що вони чули від Бутурлиніна, і се було більше ніж записано в польських звідомленнях: що цар примножить українські вільності і дасть Україні більше ще ніж вона просить¹⁾. Так воно мабуть і було, що Бутурлині дав обіцянки більші, і в більш категоричнім тоні, ніж се описує його звідомлення—хіба що від формальної присяги «по чиновной книжке» відмовився. В словах гетьмана що його Бутурлині «увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ» можна б навіть бачити обережний натяк, що щось в роді присяги («вѣра») таки було проголошено.

Але коли навіть триматися звідомлення місії, все таки цілком ясно стає, що підданську присягу гетьман і військо зложили на певних умовах, на виразні запевнення царських уповажених—одним словом, що се був цілком виразний договір, як се констатували й російські передреволюційні державознавці. Тому гетьман з старшиною й уважали ці переяславські переговори основним моментом в процесі установаження нових відносин: їх пізніші пункти і царські резолюції тільки розвивали і конкретизували те принципіальне погодження, що сталося між представниками війська і царськими уповаженими послами в Переяславі. Тому з повним правом справедливожна весь сей складний договірний процес, що протягнувся на кілька місяців означати назвою «Переяславської умови», чи «договору», як воно називалося в літературі.

Гетьман і старшина домагалися його скріплення посольською присягою в імені царя, потім писаною декларацією «за руками послів». Звідомлення Бутурлиніна каже, що послі одного й другого відмовили —і так воно мабуть і було. Що до при-

1) Словеси бо царскому твоего царского величества всячески вѣровахомъ какъ насъ тотъ же ближней твоего цар. величества бояринъ съ товарищи увѣщаль и увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ... Таково бо государское твоего цар. величества слово намъ тотъ же ближней твоего царского вел. бояринъ съ товарищи обѣщаль: И болшая сихъ рѣчей одержите отъ вел. государя, е. ц. в., егда восприсите! Болшими васъ—рече—свободами, державами и добрами покажутъ е. цар. вел. паче королей полскихъ, князятъ древнихъ российскихъ—точію челомъ бейте и вѣрно служите е. цар. величеству—писав цареві гетьман висилаючи послів до Москви 17 лютого.

«Однако помните в. м. и сами, какъ В. В. Бутурлинь словомъ его цар. величества насъ утвержалъ, что е. ц. вел. не токмо намъ права и привилія отъ вѣка давные подтвердити и при волностяхъ нашихъ стародавнихъ сохранить, но и паче еще особные свои всякого чину людемъ показовати имѣли милость», нагадував гетьман сим же послам у Москві в березні. А Виговський вторував: «О всемъ припоминати, какъ насъ словомъ царя е. м. В. В. Бутурлинь обнадеживалъ, что и свыше прошенія нашего чего бы есмо желали (в Переяславі), і царь е. м. однолично удоволитъ»—і се очевидно писалось на те щоб його показано московській сторони. Акты X с. 434—5, 553 і 558.

сяги—мене найбільше переконали те, що в згаданих вище листах гетьмана і Виговського до послів вони не згадують про присягу, а тільки про «слово царське» отримане в Переяславі, хоча власне дуже до речі було б їм тут згадати про присягу, якби вона була дана. Взагалі в ближчих до сього акту часах ніхто з відповідальних учасників переяславських переговорів про присягу не згадує. Заговорили про неї вже по смерті Хмельницького—коли при настановленню Юрка Хмельницького зайшла мова про потребу обосторонньої присяги, і козацький проєкт статей згадав, що в Переяславі було «постановленне і виконанне присяги із обоих сторони»¹⁾. Заговорили і замовчали—мабуть стрівшись із рішучим запереченням. Мабуть було так, що тільки дуже рішучого заперечення «слова царського» добився в Переяславі гетьман, але не присяги. Так само писаної декларації відмовив Бутурлін. Але для заспокоєння громадянства мабуть була пущена чутка, що московські послі кінець кінцем присягу зложили; так оповідає й сучасник, Макарий Криницький, оден з митрополичих висланців—як побачимо зараз ширше. Чи Величків голос являється безпосереднім відгомном таких старих поголосок, чи незалежною від них пізнішою українською патріотичною фікцією, трудно сказати; я вважав би правдоподібнішим се друге, але в кождім разі він не може для нас мати ніякого документального значіння.

Я таким чином схильний думати, що прикрий результат торгів за присягу і за писану декларацію не був пущений старшиною в ширші круги і зівстався секретом тісного гетьманського осередка: не в його інтересах було викликати в сім моменті недовіру до московської зверхности і сумніви в розумности вчиненого гетьманом кроку—переходу під протекторат царя. Тривога і занепокоєння з сього приводу—що ми побачимо далі з деяких звісток сучасників, викликалося мабуть иншими обставинами. Але цікаво було б зміркувати, наскільки був збентежений і затрівожений поступованням московських бояр сам осередок? Чи відчув він тут симптоми твердої і послідовної абсолютистської, централістичної політики, з котрою йому тепер уперше приходилось мати до діла, і він зрозумів, а як не зрозумів то інтуїтивно почув, що вступив у цілком новий політичний світ, де на ніщо буде весь дотеперішній політичний і дипломатичний досвід, здобутий в польській школі, в сій анархічній єзуїтсько-шляхетській республіці, і треба буде вчитися нових методів і способів? Чи легковажив собі сих північних варварів і потішав себе надією, що їм—таким досвідченим і цивілізованим людям західньої культури не трудно буде обернути навколо пальця сих *mangeurs de chandelles*? Думається мені, що як реальні політики, вони взагалі мало значіння надавали таким зверхнім формам, а покладалися на те, що реальні взаємини сил і обставин визначають фактичні взаємовідносини московського й українського осередка, міру залежности і практику відносин. Тим я пояснюю необережність, яку Хмельницький виявив у своїх розмовах з Бутурліним і тов. в Переяславі на тему дальших взаємовідносин (про се далі), даючи московському урядові такі аванси у сих взаємовідносинах, які він легко міг би обминути, коли б більше рахувався з тим ужитком, який з них могла зробити Москва. Думається також мені, що він взагалі не досить оцінював елементи внутрішньої слабости свого режиму на Україні і всі небезпечні можливости, які тепер могли виникнути на ґрунті тіснішого зближення з Москвою і її протекторату.

¹⁾ Акты IV с. 1256.

Можливо, що він дивився на сі перспективи, як то часом буває—з такого становища, на яким зачинав свої переговори з Москвою про її зверхність, п'ять літ тому, не досить здаючи собі справу з тих змін, що принесли сі п'ять літ—а тим часом вони дуже змінили ситуацію на користь Москви і не на користь України, спеціально—її політичного козацького осередка. Пригадуються з того приводу справедливі слова пок. Ключевського: «Москва протягом шести літ приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована Татарами під Зборовим і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-Татарами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли країна вже знищилася до решти, її прийняли під-свою високу руку, щоб правлячі українські верстви з бунтарів против Польщі повернути на роззлочених підданих Москви»¹⁾. Я вище вже завважив, що весь хід історії Східної Європи міг би взяти инший і кращий напрямок, коли б Україна вийшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятим ними ділі, здатної бути о п о з и ц і е ю Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно—дали поборюватись українській козащині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення—що так виразно виявлялося в останній кампанії—аби вийти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козачину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного—котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, «холопа».

Маю те вражіння, що Хмельницький і його ближчі товариші сього не відчували, і се виявилось між иншим і в переяславських розмовах про будучі відносини.

Після присяги гетьмана і старшини Бутурлині згідно з даною йому інструкцією розпитував гетьмана про ситуацію, головню про можливости війни з Кримом. Гетьман розповів ще раз про жванецьке замиріння, з деякими против попереднього подробицями. Хан з королем договорилися на тім, що король буде давати ханові по 260 тис. червоних щороку, на забезпечення тому дав йому трох панів в застав, при них 6 слуг і 6 пахоликів; сі заставники мають що-року перемінятись. Хан лишив у короля Мамбет-мурзу і з ним 6 простих Татар, вони мають одвозити до Криму гроші. Писаного договору не було, тільки словесно умовлялись канцлер з Сефер-казі, щоб на весну йти спільно на Московщину. Король просив хана намовити гетьмана, щоб і він пішов з ним; Сефер-казі від того відмовлявся—мовляв гетьман однаково не піде на Москву, бо у них одна віра, але хан таки прислав до гетьмана і той рішучо відмовився. Канцлер також казав Сефер-казі, що він відмовляв короля від сих переговорів—бо гетьман однаково не піде. А між ним, гетьманом, і королем не було ніякого ні з'їзду ні договору. Король прислав гетьманові листа, щоб він прислав на переговори Виговського і обозного, але ті відмовилися, що вони не поїдуть, і говорити їх нема про що. Підчас переговорів Сефер-казі з канцлером Виговський стояв здалека, з ними не бачився і ніякого договору у них не було.

¹⁾ Курсь рус. історіи III с. 150.

Виговський potwierдив, що він стояв здалека, канцлер його побачив і від'їхав геть ¹). Потім вони покинули хана під Гусятином, через приїзд царських послів. Хан відійшов від Гусятина, щоб розпустити загопи, й їх кликав з собою, і наздогін за ними посилав; але вони вимовилися тим, що військо голодне і морози великі настали, а від Татар діється великі грабування і руїна. Так відмовившись вони поїхали, щоб з'їхатися з послами й «учинитися під государевою великою рукою». Тепер гетьман повідомить хана як свого союзника, що він з усім військом, землями й городами учинився під царською рукою, а польський король цареві неприятель, і гетьману з військом від короля було багато шкоди, то нехай хан на Московщину не йде, а тримається за старим договором з козаками против короля.

Бутурлин спитав про способи охорони на випадок, коли б хан не послухав гетьманської поради, і Хмельницький висловив такі скептичні гадки що до можливості польсько-татарської кампанії. У короля не буде стільки війська, щоб воювати з Москвою; в Смоленській війні Польща тільки козаками оперувала, а тепер вся Литва перейде на царську сторону, почувши, що гетьман став під царською рукою—таке чув гетьманів шурин Золотаренко від Литви. А хан також нічого не зробить—коли у царя і Донські козаки і Астраханська орда ²). По сім, без якого небудь переходу, звідомленне записує розмову на теми українсько-московських відносин. Гетьман висловив, мовляв, таке побажання: нехай на будуче цар звелить збирати до царського скарбу («на себе») ті побори, які раніш збирало з городів і міст на короля, на римські кляштори і на панів. Що до сіл і містечок, які належали до монастирів, нехай би цар дозволив їм далі бути за монастирями і церквами,—бо то надання колишніх великих князів руських. Бутурлин запевнив, що цар не буде відбирати сих надань.

По сім Бутурлин загадав гетьманові прохання Л. Калусті, щоб цар прислав до Києва й інших міст свого війська тисячі зо три,—тепер се військо з воеводами Куракиним і Волконским вже в Путивлі ³), отже нехай гетьман звелить приготувити Київ на їх прихід, накаже бути в Києві при московському війську київському й переяславському полковникові, а послам пояснить, як те московське військо буде діставати провіянт і фураж.

Гетьман на се відповів: царському війську вони раді, і вишлють на границю котрогось полковника, щоб прийняв воевод і військо і відпровадив до Києва. Переяславському, київському і білоцерківському полковниками він призначить «бути з ними»—себо тримати звязок в усяких операційних справах. Але в самім Києві тим полковникам з військом не можна стояти, щоб не виголюдити місцеву людність. Нехай царські воеводи йдуть тепер скоро до Києва, коли б прийшли вісти, що на Київ іде королівське військо, військо козацьке буде зараз готове. А провіянт московському війську буде збиратися з Києва і з міст до Києва приписаних. До сього гетьман додав: коли король і Ляхи до весни не наступлять, то більше як 3000 царського війська в Києві і не треба. Коли ж прийдуть такі вісти, що польський наступ буде до весни, гетьман попросить прислати ще війська,—тому нехай би було

¹) Деяка суперечність в попередньою фразою: Виговський був висланий на з'їзд, тільки в переговорах не брав участі—так і перед тим він говорив.

²) Акты X с. 235—7.

³) В дійсности їх там іще не було—приїхали 27 н. с. січня—акты X с. 373.

на поготові в пограничних городах. Бутурлін на се відповів, що військо у царя на поготові, але краще якби йому до весни не йти. А гетьман нехай би сказав, кудю йти тому царському війську і де брати провіянт і фураж. Але гетьман відповів ухильчиво: Нехай цар пришле військо на весну, що більше то й краще. Як тільки він одержить відомости, що король і Ляхи збираються, він напише цареві, і дасть знати, куди треба йти московському війську—по тих місцях йому й провіянт будуть давати. Сам він готов бути там, де цар йому звелить. Про вісти, які б мали про польське військо в Москві, він просить його сповіщати, і навзаєм, що буде знати про Поляків, і що прийде від султана і від хана, він то негайно оповістить цареві ¹⁾.

Приходиться дуже жалувати, що московське звідомлення не пояснило ближче в яким звязку виникли в «розговорах» сі кардинальні питання—чи гетьман заговорив про збір податків до української каси з приводу воєнних плянів нового року, чи мало се характер клопотання з його боку про недоторканість церковних маєтностей, в звязку з постулятами, поставленими два дні тому, перед зложенням присяги, чи порушив сі питання Бутурлін—і в якому звязку і з приводу чого. Невпевним лишається також, наскільки повно записало звідомлення слова гетьмана, а чи не вихопило з них саме тільки те що могло б напотім послужити для обґрунтування московських претензій на українські побори. Відома річ, що се було і лишилося потім справою незвичайно дражливою. Чи гетьман висунув її тепер, щоб заінтересувати Москву в українських справах, в обороні України, і сподівався потім якось сю справу зам'яти і затоптати, коли того не буде треба—чи навпаки висувала її, уже в сій стадії переговорів, московська місія, і гетьман старався якось обернути її, обмотати виїмками, наштотхнути на різні труднощі й ускладнення, щоб тим способом звести до абсурду? В сих роках повстання всі доходи з королівських, панських і церковних—католицьких маєтностей шшли до військового скарбу; всяка претензія на них з царської сторони була замахом на військові кошти: Невже б сам гетьман висував сю справу з власної ініціативи? І чому так ізольовано, без усякого звязку з усім иншим стоїть се питання в «розговорах»?

Другого дня на розмову прийшов гетьман з писарем, обозний і судді, полковники й осаули військові—вся вища старшина. Розмова була настільки серйозна, що я наведу її в перекладі, покорочуючи тільки зайві слова, особливо ж важні вирази додаю в оригінальній формі. «Гетьман говорив: як досі хто був у яким чину в Запорозьким війську, нехай государ пожалує—звелить (щоб далі так було): щоб шляхтич був шляхтичем, козак козаком, міщанин міщанином. Козаки щоб судилися у полковників і у сотників. І щоб не було так як за польського короля: поки козак жив, поти й маєтності його за ним була, а як помре, то пани забирали на себе ті маєтності, а жінку й дітей вигоняли. І щоб государ пожалував—не велів відбирати у них вільності («вільностей отнимать у них не велѣлъ»).

«Боярин Вас. Вас. з товаришами говорили: Вел. государ пожалує їх-хто в яким чину був, так буде й тепер: шляхтич шляхтичем, козак козаком, міщанин міщанином. і після померших козаків у жінок і дітей маєтності відбирати заборонить і вільностей їх не відбиратиме.

«Гетьман же бив чолом цареві (просив), щоб він війська Запорозьського велів

¹⁾ Акты X с. 236—8.

бути 60 тис. чоловіка.—Боярин В. В. з тов. говорили, аби вони про се післали бити чолом цареві, щоб він означив, скільки має бути козаків у війську Запорозькому. Гетьман сказав: Государеві се буде честь і повага (жъ повышенью), що у нього буде багато війська. Як би государъ звелів, щоб іще більше у них було війська,—ще краще! плати ж («жалованья») у цар. вел. на козаків вони не просять. Як стояли вони против короля під Зборовим, було їх 360 тисяч.

«Також гетьман сказав: нехай государ пожалує військо Запорозьке: не велить брати з їх військових людей мита, мостовщини і перевозу. На се їм сказано, що у цар. величества з військових людей мита, мостовщини і перевозу не беруть, і государ і їх пожалує—не звелить того з них брати.

«Ще боярин Вас. Вас. з товаришами говорили гетьманові, щоб він хана намовляв, аби від нього не відступав, а тримався з ним разом. Гетьман сказав: як ще він був малий, батько йому наказував: як почнеш служити, не думай того зробити—пійти війною на Московську державу! А от дав йому Бог служити вел. государеві!

«І став говорити: буде він просити вел. государя, щоб пожалував його—дав йому на булаву Чигиринський полк.

«І писар Ів. Виговський також говорив, щоб государ його пожалував—полишне за ним маєности попередні, і дав йому ще нові маєности.

«Сказано гетьманові, щоб післав від себе по городах полковникам, аби дуже стереглися хана і короля, поки прийде військо від царя. Гетьман сказав, що пішле. Сказано йому також, щоб дав знати, скільки в котрім городі гармат і до них пороху та олива—щоб цар. величеству то було відомо. Гетьман сказав: Гармати по городах у них єсть, але скільки їх, і скільки до них припає—як його сказать?—докладно того не сказав. «А пороху й олива — мало, нехай би государ пожалував, велів додати по городах пороху і олива».

«Ще гетьман говорив: В двох або трьох містах у них віддані промисли (приходи) на певні літа (в оренду), і роки їм іще не скінчилися, треба ще їх тримати два або три роки, так щоб государ пожалував—дозволив ті роки орендарям («откупщикам») додержати, і до умовлених років ті промисли у них щоб не відбирались.

«Боярин Вас. Вас. з товаришами відповіли, що государ одкупів не відбиратиме і до років не звелить»¹⁾.

Після того записано розмови з Виговським; не сказано виразно, як прийшло то того, але вступна фраза «да того ж числа говорили» і т. д. дає зрозуміти, що ці розмови велись не на тій же конференції з гетьманом і старшиною, а окремо. З початку записано розмову про Білорусь і можливості її переходу під царську протекцію за прикладом України. Виговський, що вже порушував сю тему з Стрешневим²⁾, знову заговорив, що він сподівається тепер і на Білоруси авальогічного потягу до Москви: в Могилеві й по інших містах. До нього певне вдаватимуться звідти люди, особливо він рахує на православного могиливецького шляхтича Поклонського; він хотів би знати—що йому писати й які поради давати? Бутурлині запевняв його, що цар певно так само прийме їх і буде за них стояти як і за Україну, і Виговський обіцяв доносити до Москви негайно все, що йому писатимуть у сій справі з Білоруси. Потім він вернувся до української політики:

1) Акты X с. 242-5.

2) Више с. 720.

«Коли гетьман В. Хмельницький приїде до цар. величества післанців—прохати в військових справах, і ті післанці будуть виправлені назад до гетьмана, нехай вел. государ приїде з тими післанцями чоловіка з власного вибору, котрий би зробив опис королівських, панських і всяких інших міст, щоб перебрати їх на царя («что бь описалъ на него, государя, королевскіе и панскіе и всякіе мѣста»).

«Як государ зволить прислати в городи воевод, то щоб доходи на государя збирала місцева старшина (сбирать ихъ начальнымъ людымъ) і лідала воеводам, — бо тутешні люди до ваших звичаїв не привикли («не признались»).

«Нехай би вел. государ гетьмана В. Хмельницького і все військо Запорозьке пожадував: велів дати їм у військо свою печатку, а на тій печаті велів написати своє ім'я, і знак вирізьбити, в додаток до їх давнішого знаку, який собі зволить. Бо давніша печатка гетьманові і війську (тепер) не годиться, бо на ній написане корлівське ім'я»¹⁾.

Знов таки я питаю себе, як розуміти сі відірвані, неовязані з собою екскурси в сферу будучих українсько-московських відносин, поділу адміністративних і фінансних компетенцій між місцевою козацькою адміністрацією і центральною московською? Чи се реальна риса «розговорів», — їх випадковість, епізодичність, чи прикмета тільки посольського звідомлення? Чи се так хитрі Малороси «задирали» московських бояр, щоб змусити їх показати фарбу, дати зрозуміти, як вони уявляють собі будучі відносини — ту реальність, яка вирине з-під фраз про царське милостиве жалування і його ревність про православну віру грецького закону і святі божі церкви? Чи навпаки — хитрі Москвичі вилловлювали з ріжних балачок, не дуже плянових і послідовних, ті необережні завваження і вислови гетьмана і його висаря, які могли, на їх гадку, придатися пізніше, щоб загачити «хохлів» і спустити їх з високопарних смар святочної фразеології, так щедро розпущеної в сих урочистих церемоніях, і посадити на цілком реальний ґрунт приказної московської адміністрації?

Здається ясным, що реально розмова не могла вестися так, як се записано в посольськїм звідомленню: не могла вона в такій серйозній відповідальній обстанові, не за учтою і не за чаркою так легко і невимушено перелітати з тем на теми, не трактуючи їх в цілости, а вириваючи з цілого комплексу такі спеціальні подробиці. Для старої суперечки Карпова-Костомарова про те, в якій мірі повно і об'єктивно московські урядові звідомлення відбивають у собі українську дійсність, сі записи розмов 9 і 10 січня дають свідочтво виразно негативне: ясно, що сі записи не дають об'єктивного уявлення про сі переговори, що очевидно мали метою, при обговоренню біжучих політичних питань, конкретизувати ті постулати не порушимої «вільностей, прав і маєтностей», що були в загальній формі поставлені 8 січня і мали візніш докладно сформулуватися в московських «чолобитних» цареві. Після сих розмов 9 і 10 січня старшина поставила боярам процитоване вже вище своє домагання, щоб бояре дали «письмо за своїми руками», «чтобь волностямъ ихъ и правамъ и маєтностямъ быть по прежнему». Ся тема в попередніх «розговорах» очевидно була настільки вияснена, що на думку старшини її можна було легко сконкретизувати і сформулувати на письмі. Так воно мусіло бути — але московські записи сих конференцій дають тільки окремі виривки з сих дискусій, те що могло московським політикам придатися на те щоб «Малую Росію к рукам прибрать».

¹⁾ Акты X с. 245—6.

Судячи з цих виривків в центрі дискусій стояло питання про права на доходи, поруч того—про роль московських воевод і їх участь в адміністрації, про непорушність старих князових організацій: права і суду верств шляхетської (за Литовським Статутом і польською конституцією), козацької (козацького присуду) і міщанської (магдебурґії)—не говорячи про духовну верству з її канонічним правом, тому що воно було спільне, чи рахувалось однаковим з Московщиною. Чи дебатувались при тім принципіально такі питання, як відносини влади гетьмана до царської і до московської центральної адміністрації, всенародній характер гетьманського управління, міжнародне становище України (те що потім найбільш конкретно виллюлося в праві гетьмана вести зносини з заграничними державами)? Можливо, що вони закривалися такими конкретними питаннями і казусами нинішнього дня, на яких перед усім збиравлась увага. Дещо, очевидно, з інерції диктувалося прецедентами попередніх польсько-українських переговорів і договорів—як от число козацького війська, яке повинно було вважатися питанням внутрішнього розпорядку, коли військо не претендувало на плату від царя, або питання про Чигринське староство, що так несподівано виринало в дискусіях, незмінно принижуючи авторитет гетьмана як зверхника української держави.

Те що записано в московським звідомленню—мабуть не видумано, тільки повирвано, настріпано з дискусій. Вирвано з логічного звязку, з перспективи. Нарушено пропорцію; деталі вискочили наперед, лишивши на заді, або зовсім заступивши важніше, принципіальне,—але самі в собі сі записані в звідомленню розмови мабуть реальні, здебільшого принаймні.

Тому на підставі записаного треба констатувати, що старшина не знайшлася в ситуації і не була на висоті в сих переговорах. Вона не дала ясної, конкретної, продуманої формули відносин до свого нового протектора, якої вимагав момент. Вона не витримувала ролі правителів України, хочби козацької тільки—визволеної з польського володіння. Не зіставалася на рівні всенародньої репрезентації, хоча часом і маркувала таке значінне козацького війська, як політичного поняття тотожного з цілою країною.

Говорили, наспр., що «в Запорожском войскѣ кто в каком чину былъ—шляхтичъ, казакъ, мѣщанинъ»,—значить, об'єднували в поняттю «війська» всі суспільні верстви: шляхетську, козацьку, міщанську й ин.—які були під зверхністю війська, себто її правлящої, старшинської верстви. Тоді вона повинна була покривати собою всю адміністрацію края, стояти між краєм з усею його людністю, з одної сторони, і московським зверхником його—з другої, не допускаючи ніяких безпосередніх вмішань свого зверхника у внутрішні справи краю. Повинна була все перепускати через свій політичний осередок: через гетьмана, призаного самим московським урядом, в його інвестиційних промовах, всенароднім правителем, а не тільки комендантом війська. Так і цитований лист сотника Уманця прирівнює роль гетьмана до королівської, полковника до воеводи, сотника до старости—до органів загальної адміністрації¹⁾.

Але сеї принципіальної лінії не витримували і раз-у-раз збивались на стару позицію: представників самої лише військової організації супроти загального правительства. Чим було колись для казаччини правительство варшавське, тепер таким

¹⁾ Више с. 472.

ставало московське. Варшавське правительство давніше регулювало відносини козацької верстви до інших верств і станів, означало становище козацького війська, правило через своїх урядників справами загальної адміністрації, збирало доходи на загальні державні потреби, на утримання загально-державного війська і т. д.—тепер ся роля буде належати московському урядові. За весь час революції старшина не відважилася принципіально виключити центральне правительство польське від сих компетенцій і прав; від часу до часу висувала тільки ріжні фактичні перешкоди для того, щоб польські дігнітарі й урядники виконували свої функції на козацькій території. З переходом під московський протекторат вона видимо не знаходила мотивів для того, щоб відмовити московському урядові того, що вони признавала польському; тим більше, що деякі фактичні перешкоди, які вона знаходила для польських функціонерів—напр. небезпечність пробування серед вороже настроєної людности, наче б то не годилось для одновірців і протекторів з Москви.

В результаті й бачимо, що старшина безпомічно й безвладно плутається між свідомістю свого фактичного державного керівництва, витвореного революційною практикою останніх літ—де військові урядники фактично зайняли місця функціонерів королівських, панських і церковних—р.-католицьких, перебрали їх функції, обернули доходи до військового скарбу і т. д.,—і юридичним станом речей; колишньою передреволюційною конституцією Річипосполитої. Заводить з московською місією мову про звільнення козаків від колишніх старостинських, міських та панських поборів. Ставить питання про те—що буде з доходами, і гаренованими військом в сих часах на роки. Одні йдуть в таких уступках з своєї державної позиції далше, другі більш обережні. Гетьман, напр., одмовчується, коли йому говорять про царських воевод, що мають бути в Київі і в інших городах, і веде мову—мабуть свідомо—тільки про воеводу в Київі, і то не для яких небудь адміністративних функцій, а тільки для маніфестації московського протекторату над Україною, як се він потім поясняв. Проворний Виговський-забіг далі, він уже припускає, що зараз же по всіх більших городах будуть царські воеводи, що збиратимуть на паря доходи, і тільки вважає потрібним застерігти, щоб сам збір їх був доручений місцевим людям—щоб не було конфліктів з Москалями. Нагадує, щоб негайно був висланий якийсь московський ревізор, щоб описати на государя «королевскіє и панскіє и всякіє мѣста». Одним словом забігає вже зараз на ті небезпечні стежки й доріжки, на котрих собі зломив ногу кільканадцять літ пізніше другий проворний землячок, «боярин і гетьман» Іван Мартинович Брюховецький. Що говорили інші. на жаль, звідомлення не пише; треба думати, судячи з пізнішого, що ріжні Тетері та кож не сиділи спокійно. Скільки в їх безтактних вихватках було персональних мотивів—бажання забезпечити собі ласку нового пана, а скільки більш загального стратегічного ходу—можливо заінтересувати його новою провінцією, чи васальною країною, трудно сказати. Але не видно, щоб знайшовсь хоч один, який би крикнув: Стій! по сей дуб миля! тут межа української державности!

В свідомості правлячої верстви ся державність, видно, ще не глибоко сиділа, і се ще повніш ніж у сих переяславських переговорах, відбилося в більш детально розроблених і автентично нам відомих петиціях поданих до Москви.

Тепер треба з'ясувати по змозі, як фактично відбувався сей перехід козацької України під московський протекторат, і які вражіння й настрої викликав.

Я почну з оповідання київського висланця, печерського черця Макария Криницького—одного з висланих від митрополита і печерського архимандрита емісарів для того щоб анулювати заяви випущені московською місією і козацькою адміністрацією. Де він зложив своє оповідання, вістається невідомим, бо й джерело, звідки походить се оповідання незвісне¹⁾, і саме воно нічого не поясняє крім того, що з Києва Криницький поїхав 15 січня ст.ст.—хоча далі в тексті сказано, що виїхав він ще 13 січня, зараз по приїзді московських дворян, висланих з Переяслава для переведення присяги і перенеси козацьких кріпостей (Київина з то варишами). Але оповідання настільки інтересне, що я вважаю потрібним його навести ціле:

«Піславий він від митрополита київського і архимандрита печерського умисно на те, аби вчинити маніфестацію в луцькім гроді про те що Москва, наїхавши на Київ, вимагає від о. митрополита, архимандрита і всього духовенства неслухної річі: аби від короля відступили і за пана його не мали, а московському государеві поклонились і присягли. Про те також, що все духовенство вчинити того не хоче, і як не було ніколи реблівантами, так і на будуче того не бажає. Про се чинять маніфестації по гродах—післали до в. кн. Литовського ксьондза Шпаковского, з київського бернардинського конвенту, що весь час при отцю митрополиті пробував.

«Розповів (Криницький), що послали московські²⁾ і архимандрит з черцями пятого дня януаря за старим календарем в'їхали до Переяслава, і на водохрещенне московський архимандрит відправляв церемонію. Другого дня приїхав до Переяслава Хмельницький і скликав на раду чернь, об'явив свою волю—що вже добре надумався³⁾ і вибрав за па намосковского царя. Відповіли, що йдуть за волею старших

«Дня 8 Хмельницький у двох з Виговським віддав присягу і підданство московському цареві, на що йому присягли навзаєм послаи⁴⁾, і віддали від царя корогву булаву і богату кучму. Потім дня 9 присягли полковники: Джеджала, Тетери переяславський, ніжинський, прилуцький і інші—котрих не знає. Старого війта переяславського хорого принесено на ліжку, аби присяг, і він другого дня після присяги помер. Богуна, кажуть, не було. Зазначені пункти післані до царя, які там умови—не знає⁵⁾.

¹⁾ В Чтеніях Моск. Общ. исторіи, за р. 1861 кн. 3, воно було видане разом з листом чорнобильського протопопа (що нижче), без усякого пояснення звідки їх узято. Але копія в бібліотеці Красінських ркп. 4032 л. 31—2 така близька до сього друку, що дуже можливо, що відси її узято. Сам Криницький, попавши в лапи київського воеводи в осени 1654 р., розповідає що митрополит його вислав ще в 1653 р. на трибунал, в справах печерських мастків, і він там був арештований, поки не надумали його вислати з королівськими листами до Богуна—Білгород. ст. 382 л. 378. Карпов вважає Теодосія Василевича автором обох оповідань: Криницького і чорнобильського протопопа—Прав. Об. 1874, I с. 114.

²⁾ Подітовані ймення пропускаю.

³⁾ naradził. ⁴⁾ które mu wzajem przysięgli posłowie.

⁵⁾ Punkta namienione do cara posłali, quibus conditionibus nie wie. Також звістка в дусу Величка-Костомарова.

«Задніпрянські міста Москва займає¹⁾, теж чинять у Київі й інших: має в них бути московська старшина. До Києва 13 дня януарія—ст. кал.—того дня що той чернець виїхав—приїхали московські писарі, а третього дня мала бути сама Москва—котру проважають полковники, а Хмельницький поїхав.

«Москва вимагає присяги від митрополита і духовенства; вони її ще не склали, бояться, аби старших духовних не переіменили²⁾.

«На питанні, чи Хмельницький в тім порозумівся з ханом³⁾, не змів відповісти. Каже, що Орди на Україні нема, і він не сподівається братерства з ними надалі. Орда—кудою йшла через Україну, поступала по-неприятельськи: Паволоч і Хвастов знищала.

«Про Могилянського⁴⁾ каже, що живе в Чигрині. Не думає, аби тої зими козаки пішли на війну. Про шлюб доньки Хмельницького з Московитом не знає⁵⁾. Тимошева вдова в Чигрині, в дуже малім поважанню, і все від неї забрано».

Послухаймо тепер вражінь нашого шляхетного земляка, Якіма Брліча.

Ігноруючи попередні зносини Хмельницького з Московією, він представляє собі справу так, мовляв Хмельницький підчас Жванецької кампанії помітив, що хан хитнувся в сторону короля, тому скоро тільки вернув на Україну, зараз вислав до царя посольство, піддаючи йому військо і всю Україну, і цар «не памятаючи присяги—своїї і свого батька, і вічного договору с Польшею, приймає тих зрадників і висилає до Києва своїх думних бояр і воевод, щоб вислухати присягу по всіх українських містах, містечках і селах». В'їзд до Києва⁶⁾ тих воевод був такий: напереді йшов або їхав козацький полк, потім вели коней царських—12 турецьких коней, в різних капах з золотоглаву до самої землі і з золотими сідлами. За тими кіньми йшов полк синів боярських, гарно вбраних, в соболях, на турецьких конях в уборах з золота і перел. Між ними були 4 короєви, дуже великих і дивних, коштовної чудесної роботи: на одній лев, на другій однопоріг, на третій Медюзина (русалка), на четвертій чудодива морські. За ними воеводи⁷⁾. Пронесли духовних вишповни з Св. Софії їх стрічала і відпровадила до церкви. Позаду йшов знов полк зрадників і розбійників. Кілька день пізніш вислухано присягу духовенства й міщан киявських, від великого до малого, і дань на них вложено.

Чернобильський протопоп так писав чернобильському підстарості в початку лютого н. с.⁸⁾: «Просив я сізною Господа мого, аби річи добре стали, але як бачу—зле!

¹⁾ odbieraia.

²⁾ obawiała się aby starszych duchownienstwa nie odmienili—не ясно: чи духовенство боїться, що Москва їх покидає, чи боїться присягати Москві, аби їм король не відібрав урядів.

³⁾ iezeli Chmielnicki dokładał się w tym hana.

⁴⁾ Се той Могилянський, очевидно, що був післаний з сучаськими козаками, вище ст. 594.

⁵⁾ Про сю чутку, що Хмельницький видає доньку за царського свояка, доносили в Яс на початку лютого: «Дано знати господареві, що Хмельницький в Чигрині справляє в тих днях весілля: видає доньку за синовця московської царниці» (бібл. орд. Красінських ркп. 4032 л. 41—від Стан. Кунарського до коронного мечника Лянцкоронського 2 лютого).

⁶⁾ У Брліча під днем 24 січня, що ніяк не виходить.

⁷⁾ Вчислені три члени місії і четвертий стольник Кикин висланий наперед до Київського полку.

⁸⁾ Копія видрукована в Чтеніях 1861, III, має дату 22 січня. Копії в

Во видав нас усіх Хмельницький московському цареві в неволю, по Володимир, по Турів, і ще далі.

«Сам з військом своїм присяг, і місто Київ силою ¹⁾, під страхом кари мечної, змусив до того, що присягло. Тільки духовенство не присягало, а ті всі міста і місточки присягли. Не знаю, що буде з Чорнобилем; дуже скоро будуть змушені зробити те саме. Сам оглядав я своїми очима нещасливими, як Москва на Київ наїздила. Від царя були такі особи—називані шумно ²⁾ як тільки бути може (вчислені Бутурлин, Алферьев, Лопухин і «стольник царський»), з ними тисяча коней Москви, два полки козаків. Перед корогами їх ведено 9 турків ³⁾, пишно вбраних в кали. Потім ішли їх короги, дуже гарні червоно-рябі ⁴⁾: на одній лев, на другий одноріг, на третій риба морська з дівочим лицем в короні. Потім ведено 8 турків прибраних в кали з сріброголоу ⁵⁾ по саму землю. За ними самі йшли, пішо, в Золоті Ворота, де їх стрічали о. митрополит і все духовенство—за слізами світу не бачило, а й. м. о. митрополит з жалю аж обумирав. І ще був з ними архимандрит з столиці—він присягу читав коли міщани присягали, протопоп із столиці й інші черці й дякони, в пишних ризах. А самого гетьмана не було.

«Воевода московський іде на Київ з ста тисячами: Німців п'ятдесят тисяч і Москви стільки ж ⁶⁾. Сих гостей скоро сподівайтесь до себе і тримайтеся пильно в обережності! Сорок тисяч Донців і 80 тисяч козаків—сі против Орди, а цар з усею силою рушився з столиці під Смоленськ. Того всього скоро сподівайтесь, і лист мій всім моїм мил. панам і добродіям ознайміть, а мене в ласці своїй панській ховайте, аби я за вами був безпечний свого життя в Чорнобилі—бо не маю чим своїх дітей вивести—тільки що живемо.

«У Чорнобилі захав стольник царський Василь Петрович Кикин ⁷⁾ в четвер 26 януаря ⁸⁾. Добре зробив еси, що до нас не поїхав — був би в руках. Було з ним 5 хоругов люду, і вже дістали про тебе відомість і пильнували ⁹⁾. Багато було крику-плачу, як міщан до присяги гнали. Цар обіцяє всіх при правах і маєностях захищати, хто добровільно піддається і охреститься, і ще понад то права запевняє».

збірці Русецьких ркп. 39 с. 218 і в Теках³ Нарушевича (147, с. 407), з поміткою Несвижського архиву Радивилів згідно датовані 27 січня, ся дата правдоподібніша. Несвижська копія і Русецьких писані польською мовою з рутенізмами, друковане—ще більшою мішаниною польської й української; є значні відміни і в тексті, комбіную їх варіанти.

¹⁾ Вар: srodzie—суворо.

²⁾ Szumnie jako może bydз na imię—однаково в обох копіях. Можна розуміти й так: пишно (прибрані), а на ймя такі то.

³⁾ Себто турецькі коні.

⁴⁾ czerwono gabye, czerwona gabie, czerwiania i rudaia.

⁵⁾ Срібної парчі, брокату.

⁶⁾ Нарущ.: з 100 тис. Німців і 50 тис. Москви, видима помилка.

⁷⁾ Так в Рус. і Несвиж. копії, правда призвище не зовсім вірно, але можна пізнати, в друкованім же Bieloszerstow, незнати звідки. Кикин дійсно звався Василь Петрович.

⁸⁾ Ся дата: четвер 26 січня, зложена з двох копій, дійсно цілком відповідає календарю (26 січня ст. ст. був четвер) і дає дату листу: він значить писаний другого дня, 27 с. с. січня.

⁹⁾ В друк. копії тут кілька приватних прохань, я їх пропускаю.

Відомий нам ротмістр Павша пише Радзивілові з Мозиря 2 н. с. лютого ¹⁾: «За певну річ доношу в. кн. м.—так як би сам в. кн. м. очима своїми на то дивився,—що той зрадник Хмельницький з полковниками своїми задніпрянськими виконав присягу московському цареві 22 січня в Переяславі і одержав від московського царя через тих чотирьох воеводів, а пятого архимандрита дарунки: шаблю, булаву і кілька пар сороків соболів. Полковникам дано по сороку соболів, сотникам по дві пари, отаманам по парі. Потім як вони зложили присягу, гнали до присяги міщан переяславських; ті завзято спротивлялись, а вийт тамошній, бувши хорим, коли його веліли як хорого принести до церкви Пречистої, мусів присягу виконати, і в жалю змер на третій день по тій присязі своєю смертю ²⁾».

«Хмельницький з усіми достатками і добитками своїми виїхав, і взявши щось з армату пішов до Миргороду, а звідти всі стада й худобу пригнали над Самару. Полковникові переяславському Тетерухові ³⁾ і ніженському—швагрові своему велів відпровадити трьох воеводів до Києва, щоб відібрали замок, місто і присягу від міщан, і вони третього дня ⁴⁾, з 6 тис. козаків і 500 Москви вийшли до Києва. Хто був старшим воеводою, не міг довідатись—тільки то мені дали знати мої (люди), котрих я вислав ще перед Різдом до о. митрополита, що старшого звали Микитою. Той Микита став у київського вийта Сумковича; другий Василь Василевич, став у Левка, цехмістра кравецького, на Широкій вулиці; а третій став у міщанина при Вишгородській брамі. Невелику стацію привезено їм до Києва з Барниполя, Воронкова й інших ріжних міст, і роздано Москві. Коли Москва в'їздила, полковник Пішко велів стріляти з гармат, і в місті їх приймав, і всякі їм достатки давав. Другого дня обіслано весь київський магістрат і поспільство, аби йшли до присяги. Ті дуже відмовлялись і не хотіли йти, але козаки гнали їх як худобу. Магістрат виконав присягу в мурованій церкві Пречистої, на ринку, за їх московською ротою (присягою), що вони дали, і той архимандрит ту роту читав. Поспільство-ж одні у св. Спаса, другі у св. Микити, треті у Пречистої Наберезької ⁵⁾ виконали присягу, за тою ж ротою, але не називали себе власним хрещеним іменем, і після тої присяги сильно на них нарікали, а Бога просять, аби військо й. кор. м. як найскорше наступило: обіцяють охоче піддатись. Ту волю царську, що їм проголошено, дуже немилу прийнято. Бо дано їм таке правило (кондуса), щоб простий нарід уборів (oszczędostw) не живив, в жовтих чоботях не ходив, тільки в ходаках та сермязі, жінки—в убранню власного виробу, а бавовини і крашених полотен вживати заборонено. На се все поспільство не годиться, і виглядає військо й. кор. м. як Бога.

«Й. м. о. митрополит присягати не схотів, так само о. архимандрит і все духовенство—вимовляються тим, що не мають згоди від константинопольського патріярха. Не знаю, чи в тих днях їх не примушено (до присяги), але знаю, що така декларація від них була. Уманський і браславський полк не схотіли з Хмельницьким мати зносин, ані їхати на ту присягу до Переяслава, і так та половина України відірвалася.

¹⁾ Теки Нарушевича 149 с. 473.

²⁾ dobrowolnie, своєю смертю, себто не був убитий.

³⁾ Се ім'я в оригіналі попало не на місце, після ніжинського

⁴⁾ dnia 6 februarii—очевидно помилка.

⁵⁾ Na Bareski.

«З Києва знову два воеводи мали виїхати 6 с. м. до Чорнобиля—полишивши в Києві свого воеводу. А відібравши Чорнобиль і зіставивши там залогою Броварську сотню—дуже добру, задніпрянську, а другу Вингородську, а третю Димирську, а старшим якогось Москвитина, і добре обсадивши Чорнобиль,—Київський полк має попровадити воеводу—не знаю котрого—на воеводство Чернігівське Остер, Козелець, Любеч, Лоїв: вже по сто чоловіка пішло збройно на ті полки до Любеча. Любечани біжать до мене з тими відомостями, і в Брагинщині велика тривога». (Автор висловлює гадку, що тих Любечан і інших жичливих людей можна було б ужити для бунтування Задніпрянської України і правобічної, пообіцявши їм від короля різні милости, і в пізнішій листі, 28 березня н. ст. Пашва сповіщає що Любечан і Лоївців, які мешкають по різних містах—в Чернігові, Ніжині, Остр. Козельці, він намовляв аби вони ширли універсали, роздані їм від Пашви, з закликами до вірности королеві, і селяне з любецьких сіл, що на сім, правім боці Дніпра. обіцали зістатися вірними королеві).

«Донесли мені також петриківські купці, що бувши в Києві чули, нібто Москва має поставити сильну залогоу в Києві, другу в Чернігові, третю в Переяславі (З того приводу Пашва звертає увагу на потребу скріпити залогоу в Мозирі),

Пересилаючи Ян. Радивиліві наведений вище лист чорнобильського протопопа ¹⁾. 11 лютого, він додає до його вістей такі новини від себе: «Полк кр(оп)ивенський і полтавський відірвались від Хмельницького і не схотили присягати цареві московському Великий пострах пішов між посільством. На ринку переяславським гультяні одного разу при зборі вівся силоміць немало Москви кіями погаласували і овес від них відібрали. І сам Хмельницький був в невеличкому страху, так йому сказали: Ми за котів душ наших продават не будемо, як ти продав, і пана свого зрадив» ²⁾. Від Чорнобильців дуже мало у кого відібрав присягу—силою, і міщане таможні не радо Москву прийнявши, роз'їхались і як бога вигядають війська (королівського). І так допону—що й уся Україна того собі бажає. Отець митрополит і архимандрит київський їм не присягали і присягать не хочуть, так заявили, що краще їм умерти, ніж віддати присягу цареві московському, і при сій декларації стоять» ³⁾.

В иншій листі тогож Пашві маємо такі відомости з місяця березня:

«До Києва війшло кілька тисяч Москви і в валу на площі коло св. Софії стали. Зараз місту і монастиреві печерському і всій волости чернецькій, селам і містечкам пайближшим наказано привезти з диму по 3 палі дубові: хочуть на тім валі ставити і місто фортифікувати.

¹⁾ «отця протопопа Атанасія, що вмисно виїздив за 6 миль до чорнобильського села Стеколиця і вислав той свій лист до свого (себто чорнобильського) підстарости, що пробуває у мене (в Мозирі)»—сі слова поясняють походження наведеної вище чорнобильської реляції.

²⁾ У сам Chmielnicki w strachu niemalym pozostał, y to mu odniesli, ze mu za kotki dusz naszych nie będzienm przedawali, iakos ie ty przedał y pana swego zradził. Kotki—очевидно московські соболі так згирдливо названі.

³⁾ Далі ще такі новини: «4 лютого орда впала на Україну, була в самій Білій Церкві, немало шкоди наробила і назад повернула. Уманський полк не мало відгромив у неї на Київчій (Kiowszujm) броді. Ще давніше принесено, що підчас коли хана не було в Криму—був з Хмельницьким, Калмицька орда з Донцями немалої шкоди наробила в Криму».—Бібл. орд. Замофских ркп. 1807 л. 101.

«Той зрадник Хмельницький мешкає в Чигрині разом з Виговським, а їх жонї з дїтьми, і невістка також за Дніпром в Миргороді—живуть з усіма достатками. Тим часом їздив сам зрадник до Путивля і там з тими московськими воеводами порозумівася. Військо московське стоїть в Комаринській волості і ще нікуди не рушається—через недостачу сїна. Свіжа залога козацька прибула до Чернобиля—їх не більше 150 коней, а Москви між ними тільки 30. Минулого тижня вже не дозволили нашим купувати збіжа, і вигнали небожат з міста, взявши по 4 золоті від воза як мито, і виправляючи їх в міста велено їм казати: коли хочете мати хлїб, виходьте сюди до нас з жонами і дїтьми, буде вам лишне! Теж саме в Іванківні (?) сталось. А з Котельні й інших містечок прийшло минулого тижня до Норинська більше ста коңей, а що лишалось ще людей на тїм пожарищу, всіх забрали з жінками і дїтьми на свої вози і повезли з собою на У к р а ї н у: не лишилось людей крім кількох баб у шпиталю.

«Та чернобильська залога наказала міщанам і всїй волості, щоб привезли по 3 палї—хочуть фортифікуватись, так само і в Горностайполї. Як Горностайпільці так Чернобильці обїцали менї вїставатися жичливими, але я вже сумніваюсь, бо вже ті залоги стали, і почали вже за царя молитись, і московські церемонїї відправляти.

«В Чернигові досї залоги ще не було; козаки сидять по домах і коней годують, хлїб готують. Те саме по всїй Україні дїється.

«На полковництво кївське прислали в Чигрина Яненка полковника. Той зрадник приїхавши показав свою нелюдськість: велїв стати Пішка, попереднього кївського полковника. Що за причина, не можу довідатись, але так доносять, що був нам прихильний.

«Маю також певну відомість, що Хмельницький вислав послїв до хана, й іменем царським його прохав, аби стояв при війську московським і козацьким—обїцав йому від московського царя грошей удвоє против того, що мав би він дістати від короля, і сїна свого обїцав дати в застав,—аби тільки пристав до московського царя.

«То також доношу, що минулого тижня війшци були лїжники—казали менї, що було їх 400; прийшли до села Дернович, ухопили хлона і на муках взяли у нього деякі відомості; спаливши село й замучивши кілька хлонів, повернули до Дніпра¹⁾.

Молдавський воевода доносив королеві, що йому написали в Рашкова—в крайнього погранича козацької території. «14 фебруаря дано менї знати напевно, що якийсь Москаль, якого звуть «воеводичом», приїхав 12-го до Рашкова від московського царя, і козаки його прийняли в найбільшю пошаною. Сказав їм, що Хмельницький вирїкся приятелюваннї з ханом і став «голдovníком» (васалом) московського царя й віддав йому всю Україну. «Тому така тепер воля царя нашого, аби ви всі були йому вірними голдovníками яко пановї християнському!» Скликав на другий день всїх до церкви і велїв присягати на вірне пїдданство. При тїм обїцав їм (козакам, очевидно) кожному на рік осїбно в царського скарбу по 20 талїрів і барву (жупан)—аби тільки щиро служили. А в кожному місті має бути старостою Москаль. Сю присягу в четвер (12 лютого) козаки в Рашковї виконали, а другого дня той Москаль мав їхати до Мясковки, і так їздячи від міста до міста мав при-

¹⁾ Збірка Піночі в краківськїм маїстр архивї, ркп. 310, дата: з Мозиря 28 березня.

водити козаків до присяги на вірне підданство (holdowanie), а сповнивши се, має з'їздитися в Браสลів. І нічого иншого сі неприятелі не мають на гадці, тільки спільними силами вдертися до держави в. к. м. і нищити, а здобувши побіду—мати собі столицю в Києві»¹⁾.

Житомирський староста Тишкевич (титулярний чернігівський воевода) доносив канцлерові з Войславич 1 березня:

«Повернувши застав своїх післанців, що повернулися від Хмельницького нічого не добившись в справі мого майна. Бо той зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам (піддався цареві московському, і всю Україну віддав йому в руки: при моїх післанцях передав йому Київ. Віддав усю Чернігівщину, Київ і Браслав аж по сам Тетерев, і ріжні Москалі понаїздили сюди, відбираючи аж по Павлоч наші володіння²⁾. По великодню найдалше за два тижні будемо мати неприятеля коло Люблина—наскільки мої могли вирозуміти. Послів би й скорше, але дивляться на ті війська, що пішли на Смоленськ і Полоцьк—щоб легше нас підійти, розірвавши наші сили. Сам Хмельницький трохи не під вартою; конференцій йому з ніким не дозволяють³⁾. Козаки теж самі між собою замішались⁴⁾, не знають куди обернутись і дивляться на ті річи. Бо Москва так проголосила: хто з хлопів, шляхти чи козаків хоче бути під московською владою, аби до них приставав і присягав на то⁵⁾; хто не хоче—аби за Тетерев переходив. То тільки, що ніяких насильств не чинять над тими, котрі добровільно від них відриваються, а тим що до них пристали, обіцяють охорону і всякі вільности від царя⁶⁾.

Альбрехт Радивиш записує під місяцем січнем—але очевидно заднім числом як то кажуть.

¹⁾ Жерела XII с. 285—оригінал був тоді в Кор. Метриці в Москві. В ркп. Разнояз. F. 63 л. 17 (тепер варшав. унів.) за сим листом до короля міститься такийже до канцлера, з припискою де воевода оповідає вісти привезені з України ще другим вістуном: Хмельницький ставши васалем московського царя, мав намір йти разом з московським військом на Валахію, Мунтенію і Семигород, але потім змінив плян і хоче наперед розправитися з польським військом, щоб воно не вдарило йому з тилу. Потім наступає ще лист секретаря воеводи до канцлера, 17 лютого, де переказуються відомости ще иншого «каралаша». Згаданий воеводою московський боярин обіцяє «козакам і лихим і добрим на рік по 20 червоних, по 20 соболів і барву», а иншим хто не має рушниць обіцяє доставити. Далі йде звістка вже самого секретаря, що у воеводи був вчора «чернець Москаль, що уміє по грецьки», «удає, що йде до Константинополя в приватних справах», але Вінярський радив воеводи його обшукати, підозріваючи, що він йде від царя і Хмельницького до патріярха константинопольського, «з котрим (Хмельницький) має свої зносини»; результат ще невідомий.

²⁾ Упускаю міркування на тему облишення соймових сварок, а рятування Річпосполитої перед видимою небезпекою.

³⁾ Очевидно Москалі. ⁴⁾ distracti.

⁵⁾ aby się do nich wiązał cum iuramento.

⁶⁾ Наступають знову поради що до внутрішньої згоди і притягнення союзників: «післати до хана,—знаю, що пішло кількадесят тисяч на послугу королеві; нехай ідуть під Умань, а наше військо збирається під Дубно—там треба візратись на війну, поки піспіє посполитий похід, без котрого неможна обійтись. Не зашкодило б тепер же написати і до князів союзників, тільки боюсь, щоб релігія не стала на перешкоді молдавському і мультан-

«Хмельницький, казачися з ненависти (до Польщі), помітив, що згода між ним, нами і Татарами (уложена під Жванцем) дуже невпевна, і покликав до помочи московського (царя)—і цього місяця присягнув (йому) в Перяславі. Але що варварським московським звичаєм всі у них зветься «холопами» (*rustici subditi*), жажнувся від сеї назви, і схиливши голову на руку, казав собі принести горілки. Впивши зложив присягу. Зараз по тім Москаль зайняв місця і замки, особливо Київ—прислав туди двох воевод і наказав будувати замок коло церкви с. Софії¹⁾. Голіньський записує в своїх записках:

«До Київа приїздив московський патріарх з 40 тисячами (війська)—відбирав від Русі присягу, від панів і хлопів, на підданство і послушенство цареві московському і йому самому—аби виріклися свого константинопольського патріарха. Був і в Перяславі, і по інших містах. Хмель сам присягу зложив, і козаки з ним; приводили Русь до того, що піддалася московському цареві; деякі того не хотіли, і попи інші від того відмовлялися, але інші годилися. Хмельницький збаламутив і підбив Москву: збратався з ними і сполучився против Корони польської, а при Хмельницькім і Виговській теж, його секретар—був то шляхтич польський, що до Хмеля пристав і з ним віддав присягу патріархові московському—за се (патріарх) зробив Хмельницького князем всеї Русі в Київі. Від московського царя дано йому дарунки: булаву саджену рубинами, шаблю, коротву і шість сороків соболів. Полковникам і осавулам по сороку, сотникам по дві пари, іншим по парі. по одному. Скоро тільки Москва опанувала Київ, Білу Церкву, Чигрин, Брацлав—зараз вона взяла Русь в своє послушенство міцно, і стала собі брати з Русі, що хотіла²⁾.

Візачіюне переказує такі відомости отримані з Польщі: «Хмельницький присяг цареві і перехрестився на московське, і цар зажадав, щоб уся старшина присягла також, і найкраще місто щоб було віддано його намісникові. Але козаки, що вийшли з Сучави, не хотіли присягти московському царю кажучи, що виходячи з Сучави вони присягли навпаки. Богдан так розсердився, що велів стяти декого з Іх старшини³⁾, і у Поляків се розбудило надію, що між козаками почеться на сім ґрунті незгода—багато було таких, що не хотіли московської влади, і оден з видніших старшин звернувся до Потоцького обіцяючи викликати повстання. Йому були видані листи, яких він жадав, і він Іх поширював, щоб поглибити незгоду. Але патріарх вислав накази, підтримані Богданом, щоб по всій Україні «попи або священики грецькі, магістрати по містах і всі повіті залприсягли на послух цареві, а хто відмовлявся, зараз Іх арештовано і відіслано до Москви. Се він підбивав царя до війни з Польщею і добивався того щоб козаки перехрестилися, і щоб усе духовенство зреформувалося на московський лад (393).

«Але як Богдан побачив, що московські висланці взялися списувати все що було на Україні: людей, худобу, міста, замки і села, стало йому завистно, і він знову став накликаати Татар, і спровадивши Іх вигнав з Київа Москалів, що вийшли були туди. Се приспало підозріння Орди, а він бачучи себе між Татарами, Москалями і Поляками, за помічю сих ворогів що чигають на погибель людську, спо-

ському, бо Москва такий претекст взяла, що все що робить, робить для віри», і т. д.—Теки Нарушевича 147 с. 517—9.

¹⁾ Осолін. 117 л. 199 об.

²⁾ Осол. рукоп. 189 с. 680 і 681.

³⁾ Мабуть се про Федоровича.

дівається утриматися спираючись то на одних то на других, і в'язучися з обома против Поляків» (с. 394).

Записки Theatrum Europaeum також відбивають в собі той інтерес, з яким політики сумежних країв придивлялись і прислухались до наслідків нової політичної комбінації. Насамперед читаємо про нові порядки заведені на Україні московськими воеводами і попами; відомости походять очевидно з Браสลавщини: спеціально згадується приїзд московського воеводи до Немирова—де він пробув уже два місяці. Всього було прислано на Україну 7 воеводів; привівши Хмельницького і полковників до присяги вони з 14 попами об'їхали край, церкви посвячено на ново і заведено нові порядки; «наче новий світ заложено». Полковники і старшина мусіли присягти, що надалі у них не буде ніякої приязни (порозуміння) з Татарами, ніякого послуху католицькій владі. На Євреїв неповинні ані дивитись ані їх терпіти між собою; побачивши Єврея треба за ним плювати. А коли б хто небудь щось купив у Єврея, буде на 2 місяці відлучений від церкви. Козаки мусіли зложити приречення, що вони не будуть напиватись, не вживатимуть табаку ні інших міцних напитків» (609—610).

6 березня отримано в Варшаві відомість з України, що Хмельницький не вдоволившись тим що віддав московському (цареві) найкращі українські міста, ще й перехрестився на московське, і з ласки царя став київським князем: Московіти коронували його в одній з київських церков на князівство київське—спеціально для того виготовленою шапкою¹⁾. Об'явив при тім, що хто хоче в тих церквах зістатись, мусить так само як він перехреститись. Козаки були тим дуже незадоволені. Багато з них збунтувалось і перейшло до польського табору, між иншим й Богун (Wosnam)—котрому король написав, що поскільки він схоче бути вірним і послушним йому і Річипосполитій, буде наставлений над Запоріжським військом і одержить булаву²⁾. А далі (підчас літнього сойму) читаємо вже таку звістку, що з страху і недовіря перед своїми Хмельницький утік до Москви³⁾.

Потім наступають чутки про розчарування Хмельницького:

Хмельницький при тім усім мав тільки ту мету, щоб стати самому володарем України і в ній панувати⁴⁾, але скоро побачив, що його обдурено в тих лукавих плянах. «Він поділив (для свого панування) всю Русь на 7 воевідств, повідомив царя, що він для кращого правління⁵⁾ поділив край на сім частин. Вел. князь московський був рад то почути, зараз вислав туди сім своїх воеводів, і ті прийняли в своє володінне згадані воеводства та стали збирати всі доходи кожний з свого воеводства, так що Хмельницькому ледво лишилось щоб собі зібрати на прожиток⁶⁾. Побачивши себе так гірко обманутим він післав до в. князя і став просити

¹⁾ Wie der Chm. an deme nicht genügt gewesen, dass er die besten Ukrainische Stätte dem Moskowiter übergeben, sondern sich auch auf Moskowitisch umbtufen, durch dessen Favor sich zum Kiofischen Fürsten machen und durch die Moskowiter auf das Fürstentum Kiof in einer Kiofischen Cerkien oder Kirchen kronen lassen mit einer dazu bereiteten Mütze—с. 610.

²⁾ zum Haupt über die Zaporowische Bulawa gestellt werden sollte.

³⁾ retirirt hatte—с. 614.

⁴⁾ Indem er anderst nicht gemeynet als über die Ukraine selbst ein Herr zu seyn und darinnen zu dominiren.

⁵⁾ besserer Regierung willen.

⁶⁾ also dass Chmielnicki kaum woher er das Brod zu nehmen übrig geblieben.

щоб принаймні одно введовство було полишене для його утримання, але дістав від царя таку відповідь: Русь його (царева), і він (Хмельницький) також. Ся відповідь так збентежила Хмельницького, що він уже став над тим думати, якби себе забезпечити. Послав до турецького цісаря своїх послів і просив його помочися¹⁾. Свій союз з Московським (царем) виправдував так, що він мовляв не звернений проти Отоманської держави²⁾ і т. д.

«Незадоволений з царя Хмельницький обмінювався з ним гострими писаннями. Цар йому робив закиди, що він йому не помагає згідно з давим приреченням, коли цар задля нього розірвав свою згоду з королем польським. Коли Хм. буде далі так поводитись, то цар тільки потягне дзвін за язик, і від того гуку (Хмельницький) зараз опорожнисть окуповану ним Україну. А Хмельницький йому на се відповів: Вія так само не отримав обіцяної царем платні для війська. А коли (цар) схооче в дзвін дзвонити, він заграє на козі, від котрої (цар) затапцює йому на Москвіцні і вискочить назад до свого краю» (з окупованих білоруських земель)³⁾.

Як бачимо, се не стільки безпосередні вражіння, як їх відгомони і перекази, переражко на далекій периферії. Але все таки вони досить живо малюють те збентеженне і неспокій, що викликала на Україні московська зверхність—загроза ґрунтовним переворотом в українським життю, ламанням його звичайних форм. Поки йшли про се тільки загальні поголоски, українська людність могла спокійно прислухатися їм, в надії, що ся висока політика буде йти верхами, не зачінаючи тих відносин, які зложилися на споді, в звичайній життєвій буденщині. «Знає то пан з паном, а мов діле таке то»—так говорив митрополит київський, і те саме міг собі повторити кожен міщанин, чи козак, чи селянин. Але що ж коли десятки московських дворян в супроводі своїх стрільців і козацької старшини розкинулясь по цілому простору козацької України, заглядаючи до всіх міст і місточок, виганяючи «як стадо», за поміччю козацької старшини місцеву людність до присяги, і списуючи всіх на іменні реєстри, описуючи міські укріплення, церкви, припаси? А при тім можна собі уявити—встрявали в різні й преріжні подробиці місцевого життя, гордовито проголошуючи всім і всюди, до річи і не до річи, що тепер все буде залежати від великого государа і служби йому, а хто не хоче йому вірно служити, нехай вибирається собі за Зборівську ліпію? Протягом січня і лютого, як бачимо з їх звідомлень сих стольників і дворян, поданих урядові, вони побували без малого в 200 містах і місточках, привели до присяги і списали на іменні реєстри 2 тис. старшини, 63 тис. козаків, 64 тис. міщанської людности⁴⁾, і нарobili, очевидно, переполоху вище всякої міри. Треба знов таки пригадати класичну характеристику сеї московської бюрократичної верстви, котру тепер довелось українській людности побачити в ролі командної кляси: «породою своєю спесивых и необычайных, ко всякому делу—понеже в государстве своем научения никакого доброго не имеют

¹⁾ с. 611. ²⁾ с. 615.

³⁾ wolte er nur eine Glocke ziehen lassen auf deren Schall er wol bald die occupirte Ukraine wieder räumen solte. Worauf ihme Chm. geantwortet: würde er die Glocke läuten lassen, so muste er eine Sackpfeiffe anzustimmen, die ihm bald nach Moscovien könnte tanzen und wieder in sein eygen Land springen machen—618.

⁴⁾ Сі переписи надруковані в Антах Ю. З. Р., т. X; далі ми до них повернемо.

і не приємлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды». Тоді зможемо собі уявити, скільки цікавого могло почути при сій присяжній операції українське міщенство і козацтво—таке пишне своїм визволенням з-під польської, лядської кормити, на тему будучих відносин під царською рукою, і як успішно могли всякі явні й тайні противники козацького режиму роздмухувати сі необережно кинені погрози і похвалки московських людей.

Материял був незвичайно для того придатний, ситуація виімково сприятлива, і не диво, що на швидку виростали не тільки чутки про те, що по українських містах засядуть московські воеводи і московські залоги, але й фактичні образи примусового втискання українського життя в московські рамки—заборони всяких культурних форм життя, європейських виробів, комфорту і цивілізації, який би підіймався над рівнем московської темноти й убожества московських нижчих верств.—Все те що вже тепер, як бачимо, прокидається в оповіданнях, які йшли з найбільш культурного осередка—Київа, і довго ходили по Україні, як агітаційний мотив против московського протекторату.

Особливо гнітюче вражіння мусіла робити при тім та безоглядність, з якою козацька адміністрація приходила в поміч московським агентам в усяких конфліктах і суперечках з місцевою людністю в сій процедурі. Найбільш голосні були київські конфлікти з митрополитом, з початку з приводу присяги, потім за церковні ґрунти, що відбиралися під нову московську фортецю—(далі ми до неї повернемо). В наведених вістях маємо цілу низку відгомонів таких же менших—але завсіди дражливих інцидентів. Козаччина здавала свої позиції і силоміць пхала визволену Україну під нову московську неволю. Так само мусіла прикро вражати та безоглядність, з якою заводилися нові кордони на українській землі між територією козацько-московською і польсько-королівською, і розривалися всякі звязки між ними. Зборівська лінія поглиблювалась і розтінала живе тіло України.

Все се мусіло непокоїти гетьмана і старшинський осередок. Вони йшли на все се, щоб потягнути московський уряд до найскоршої воєнної інтервенції, підняти козацький престиж, підірваний миршавою торішньою кампанією, розходженням з Ордою, і т. д. Тим часом війська московського не було, а на Україні підіймалося таке замішання, небезпечне і зовсім не бажане! Московські послы виявляли дуже небезпечну тенденцію углублятися в такі дражливі питання, як право царя на збори і доходи, викручуючись одночасно від яких небудь рішучих гарантій козацького *status quo*. А з другого боку московська зграя, розлетівшись по Україні, давала відчуті такі можливості нової бюрократичної мережі, що в ній козащині могло стати ще тісній як за старого королівського режиму! Ні гетьман ні старшина мабуть ані передбачали чогось подібного, і сі несподіванки мусіли настроїти їх дуже сумно і трівожно.

На жаль, ми не маємо ніяких відомостей з гетьманського осередку протягом сього місяця, що проминув між переяславськими конференціями і виправою козацького посольства до Москви. 13 (23) січня гетьман поїхав з Переяслава разом з Витовським та іншою старшиною. Кілька днів він затримався в Корсуні, де його чекали, видно, різні люди, котрих він не хотів зводити з царськими послами. Сюди справлено різних татарських мурз, які старалися запобігти розриву козащини з Ордою, і різних інших післанців. Маємо напр. листа Карач-бея писаний десь з дороги 7 січня, з перепросинами за те що вони лишили гетьмана серед війни, «коли ще Ляхи

наступали на м.), і тепер годують поморених коней «у підданих твоїх»¹⁾. Тут же мав би бути виданий універсал, зловлений Поляками і пересланий ханові:

«Манове полковники, сотники і вся отаманія так війська Запорозького як і городового. Доброго здоров'я вам жичу від Бога! Чиню вам відомо тим моїм писаннем, абиşte обержні були по замках, і приспособляли собі повинности (!) військові, як ваш звичай знаєте: порох, оливо і живність дорочну. Во ж я жадного миру з королем Ляхом (!) не учинив. Абиşte неприятелів своїх, то єсть Ляхів, били, якби на вас сміли нададати. Во й. м. цар. великий московський, за віру свою С.ч.и.с.я, нам буде допомагати. Затим вас Господу Богу віддаю»²⁾.

Копія має напись вгорі: «Універсал В. Хмельницького до старших війська Запорозького, з Переяслава 17. І. 1654». Дата ся не підходить для Переяслава, як бачимо,—17 січня гетьман був мабуць у Корсуні. Можна б припустити, що Переяслав дописано на здогад, а походить вона з Корсуня—коли б бути певним, що вона походить від гетьмана. Полякам вона могла б понасти в таким разі на подільським фронті—вона могла б бути й видана для сього фронту, в відповідь на вісти про польський наступ в пограничній Шаргородщині³⁾. Але автентичність сього універсалу здається мені дуже сумнівною. Ми маємо його в польським перекладі—так як його додано до інструкції послові до хана, Яскульському, 20 лютого, з поясненням, що його прислано в тих днях (до Варшави очевидно). Польський переклад покриває чи ослаблює деякі дефекти форми; проте вона все таки здається мені в високій мірі непевною.

Автентичні листи гетьмана і Виговського до Бутурдіна і тов. «з Корсуни січня 17», котрими вони «в друге і третє» просять приспінити прихід царського війська, призначеного до Києва, «що стєть на границі» — «так як про се устно говорилось», щоб шло день і ніч—«аби Запорізьке військо тим утішилось»⁴⁾.

Потім в кінцем січня н. с. гетьман з старшиною був у Чигрині, і тут пройшов майже цілий місяць в підготовці посольства до Москви, себто в обміркуванні нових відносин, утворених протекторатом. Се була, очевидно, найбільш серйозна проблема, як виявили останні події: те що сталося в Переяславі й Києві, і що доносилось з місць, як наслідок московських роз'їздів. З другого боку дуже серйозні розміри прибирала і внутрішня ферментація в Польщі, до крайности обгострена таким мізерним і непочесним вислідом останньої кампанії і татарськими спустошеннями, що стали її епідою. Саме зачинався сойм (9 н. с. лютого), серед незвичайного роздражнення магнатів і шляхти на короля; можливість скинення короля і нової елекції здавалась цілком реальною, а се відкривало цілком нові можливости полагодження польсько-українських відносин, ніж через московську інтервенцію і підпорядкування України завданням і інтересам московської політики. Недурно Ракоці з своїми союзниками схаменувся перед можливими перспективами дальшого розриву з Хмельницьким, допущеного попередньої осені, в звязку з воєнськими подіями і воєнним союзом з Польщею. З кінцем січня він вирідив назад

¹⁾ Малор. прик. 5882/17 л. 58.

²⁾ Видано разом з інструкцією Яскульському з Щорсівської колекції Свідвінського в Памятниках кiev. ком. III ч. 16.

³⁾ В інструкції Яскульському навпаки сказано, що універсала сього видано «до козаків і волости Задніпроянських». тому мабуць що його вважали виданим в Переяславі.) Малор. прик. 5882/17 л. 54 і 56.

посла Хмельницького Михайла Судличича—затриманого ще з літа і вислав з ним листи від себе, і від своїх союзників—воєводи молдавського і мунтянського, приязного змісту: Ракоцій виправдувався, чому він затримав торік гетьманських послів, і виявляв бажання відновити давні приязні відносини¹⁾.

Се було своєчасно—бо якраз Польща робила заходи, щоб посварити гетьмана з усею отоманською системою: з Портою й її васалами. В січню вираджено нарешті до Порти Мик. Бєгановського, хорунжого львівського, визначеного в посольство ще минулого літа, і в інструкції йому головним завданням поставлено розірвати союз Порти з Хмельницьким. Вияснити всю непристойність того, що «Порта, така славна і висока держава, так високо поставила собі приязнь хлону, що приймала його послів і своїх до нього посилала, титул князя руського йому давала, як то посвідчають грамоти Порти до Хмельницького захоплені під Берестечком. Нагадати його бушвання на Волощині, а головню пострашити його залицяннями до Москви, пібито в інтересах православної віри: що з того може витворитися православна літа, звернена против Порти, і втягти не тільки землі волоські, але й інші православні: Грецію, Македонію, Сербію, Волгарію, і незмірно піднести впливи патріарха. Нагадати, що Хмельницький взагалі кожний раз як пробував замиритися з королем висував пляни війни з Туреччиною. З тих усіх мотивів посол мав добиватися розриву Порти з козаками й твердих директив ханові, щоб Орда не помагала їм більше против Поляків і не нападала на королівські землі²⁾.

В сім напрямі король старався вплинути на Порту також через її васалів. а своїх союзників: князя семигородського і воєводу молдавського. При кінці січня вислано до них посланців майже з однаковими інструкціями: впливати через своїх людей на царгородський диван, щоб він розвів хана з козаками. Представити Порті, який може бути небезпечний тісний союз Криму з Козаками, з одної сторони, і замирення з королем козаків з другої (коли король буде змушений піти на уступки козакам): в однім випадку і в другім козаки можуть обернутися тільки против Туреччини. Найкраще якби Порта скинула нижішого хана, союзника Хмельницького, і поставила нового, з ним не звязаного, а як се не можливо, то щоб латиснула на хана, аби розійшовся з козаками, і як кращій знак своєї вірности Порті—зловив

¹⁾ Лист Ракоція 30 січня в Monumenta XXIII с. 694, в москов. перекладі в Жерелах XII с. 283, історична частина його була наведена вище, с. 579. Про посольство—Акты X с. 328, 344 і 444. Виговський пише тільки про грамоти Ракоція і господарів, Полтев—про посланців від них; козацькі послы в Москві казали, що гетьманові писали Ракоцій і волоський господар, «від мунтянського присялки ні про що не було». Сіляді представляв справу так, що сей лист Ракоція в 30 січня був відповіддю на нове посольство Хмельницького, що прийшло його перепросити за тодішні події (Transsylvania I с. 286). Але з відповіді гетьмана і наступного листу Ракоція, 30 березня (Жерела XII с. 300) ясно видно, що першим тепер писав Ракоцій, а не гетьман.

²⁾ Інструкція надрукована в цілості в Ojcz. zrominki I с. 90 з датою 11 січня і потім в витягах в Жерелах XII, с. 277—8, з копії московської коронної метрики з датою 2 січня; копія Нарушевича 147 ст. 1—12 і в теках Голембіовського VI. 29 мають теж дату 2 січня, акти експедиції в ркп. Осолінських 227 л. I дд. з датою 11 січня. Кубала, що присвятив сьому посольству окрему студійку в III т. своїх Szkice, вважає дату 2 січня хибною, а тримається 11 січня, хоч ближче сього не мотивує. Що Бєгановський вже виїхав, пише Ательмаєр зі Львова 31 січня—Міхалов. с. 720.

Хмельницького і прислав до Царгороду. Що до польської політики послі мали пояснити господареві, що король не замирився з Хмельницьким: ні його до себе не допустив, ані якої небудь декларації йому не давав; хоче воювати з ним далі, щоб привести до повної покори. Послі мали довідатися, наскільки король може рахувати на поміч союзників в сій війні на веспу: яке військо мали б вони прислати на козаків¹⁾.

Одночасно підготовлялося також посольство до Криму—стражника коронного Яскульського, звісного спеціаліста в татарських справах. Але справа протяглася й інструкцію Яскульському виготовлено тільки 20 лютого²⁾. В тім часі ще не було відомости, що Хмельницький формально перейшов під московську зверхність. Яскульському доручалося головним чином вплинути на хана, щоб він силою свого союзу з Хмельницьким змусив його стати проти Москви, разом з ханом і королем, коли б Москва почала війну з Польщею, як на те заносилося. Коли Хмельницький хана в тім не послухав і не схоче з Москвою воювати, з огляду на свої довголітні зносини з нею і спільність віри,—то з того хан нехай міркує, чого варт його союз з Хмельницьким. Нехай виведе з сього відповідні висновки: покине союз з козаками і не помагає їм против Польщі. Поведінка Хмельницького вістається незвольною: він далі не пускає панів до маєтностей і підтримує збунтоване хлонство: король визначив в сій справі комісарів, але якби їх заходи не помогли, королеві прийдеться вислати частину свого війська на козаків. Посол мусить вияснити ханові, що се буде ніяким ворожим актом против хана—нехай він не звертає уваги на ніякі фальшиві аргументи Хмельницького. Він, посол, мусить представити ханові, які нещастя сталися після того як хан пішов з війни, а Хмельницький злосливо затримав частину Татар. Виходить так ніби то він напустив їх на польські землі варобив тяжкого спустошення, привів до знищення шляхетські дома, до забрання в неволю таких поважних осіб як польний писар Сапіга і под. Хмельницький таким чином легковажить договір, уложений під Жванцем між канцлером і ханським візиром. сими нападами (татарськими) на польські землі він сякується розірвати сей союз. Заразом не вдоволяючися союзом з ханом, він шукає опіки московського царя, як се показали переговори з московськими послами у Львові. Нарешті його останній універсал, присланий сими днями (до Варшави, очевидно), показує явно його віроломство. Але не вважаючи на се все інструкція кінчиться порадою ханові, в тім разі коли б Москва напала на Крим,—зяти собі в поміч козаків, а король на такий випадок їм гарантує, що їх жінки й діти будуть дома безпечні і в своїх вільностях не нарушені.

¹⁾ Інструкція Янові Шомовському, послові до Ракоція, 23 січня, з оригіналу кор. архиву, що був у Москві—Жерела XII с, 280. Інструкція Беньовському, послові до господаря, 31 січня, з чорновика кор. архиву тамже с, 283, пор. 287—8.

²⁾ Кубаля, що старанно зібрав документальний матеріал про місію Беґановського і Яскульського, в згаданім начерку «Два посольства» (Szkice II), висловлюється так, що експедиція проволіклася через недостачу грошей. Се вповні правдоподібно, але на жаль Кубаля не пояснив, чи мав він таку документальну звістку, чи се тільки його здогад. Зовсім неясні також його слова, що інструкцію в наступних днях доповнено—коли одержано відомість, що Хмельницький піддався цареві: в інструкції, в її друкованім тексті (Памятники III), до котрого відкликається Кубаля, нема про се ніякої згадки, ні додатку, хоч се вповні можливо, що ще перед виїздом своїм Яскульський довідався про сей факт.

Коли в Варшаві одержали нарешті відомости про перехід України під московський протекторат, обом послам назагоді прислано додаткові директиви: представити, якою страшною небезпекою загрожує се Порті і Криму. 24 лютого канцлер сповіщає Бегановського про відомости отримані від гетьманів—коронних і литовського Ян. Радивила, що Хмельницький з військом присяг московському цареві, привів до присяги Київ, Вілу Церкву, Переяслав, впровадив московські залоги до міст і т. ин. Він доручає йому представити Порті, яку небезпеку має для неї ся «літа одновірців козаків з Московитиною» з огляду на православних підданих Порті. Маючи в сусідстві московські залоги по українських містах і союз московсько-козацький, вони не залишають використати сю оказію для повстань против Порті ¹⁾.

Таких представлення робив Порті з свого боку молдавський господар; «запевняючи собі кредит у султана». Король польський прийняв на себе весь татар боротьби з козаками, стримуючи їх від походів на море; московський же цар, опанувавши Україну, Дніпро і Чорне море, може наробити Порті далеко більших клопотів ніж козаки ²⁾.

Всім сим польським заходам, як бачимо—доволі розбіжним і не зведеним до одної цільного пляну, Хмельницький і його окруження мусіли противставити свої заходи. Вислано було посольство до Порті—маємо звістку в реляції австрійського резидента в Царгороді, що 21 квітня н. с. сі послі прибули до Царгороду, домагаючися повернення Лупулові господарства молдавського, і наказу ханові, щоб не помагав королеві на козаків ³⁾. 5 (15) лютого вислано посольство до хана, інструкцію дану послам Виговський представляв московському урядові в такім вигляді: «Посланникам нашим веліли ми так говорити ханові, беям, агам і всім мурзам: Коли ви будете в приязни з нами як поперед, ми й з вами будемо; коли же ви будете помагати Ляхам і воювати на нас, то ми за наказом вел. государя вдаримо на вас з Дону і з Дніпра і будемо воювати як ворогів» ⁴⁾. Найголовніше одначе завдання одного й другого посольства полягало в тім, щоб вяснити Порті й ханові, що підданне козаків під московський протекторат не повинно нічого змінити в приязних відносинах Отоманської Порті й її васалів до козаків, се була сума неминучість, викликана тим, що хан не дотримав свого союзу з козаками в останній війні з Поляками: гетьман був тим змушений пошукати помочи против Польщі у московського царя. Але не вважаючи на се гетьман і військо Запорозьке хочуть далі зівставитися під зверхністю Отоманської Порті, в союзі з ханом та іншими її васалами. Ми почуємо сі мотиви дальше, в звідомленнях про сі посольства, і вони доповнять нам те, що ми отсе могли навести про інструкції дані сим послам.

Як відомо, з приводу сих дипломатичних кроків Хмельницького та його окруження вийшла інтересна, полеміка високо характеристична для старої нашої історіографії. Пок. Костомаров, ознайомившись з пізнішим листом Хмельницького до хана, з місяця квітня, і з султанською грамотою, написаною в 1655 р. у відповідь на попередні посольства, дуже сим схвилювався і в спеціальній статті, надрукова-

¹⁾ Разнояз. № 63 л. 16.

²⁾ Тамже с. 22, лист без дати до каштеляна малогостського.

³⁾ Жерела XII с. 313—4, перед тим в депеші Джустинані з Варшави 4 квітня звістка якогось вірменського купця з Царгороду про се посольство—тамже с. 305.

⁴⁾ Акты X с. 344.

ній при кінці 1878 р. заливив, що сі документи повинні змінити загальноприйнятій погляд на Хмельницького. Його вважають «искреним слугою московського престолу и однимъ изъ славнѣйшихъ двигателей дѣла объединенія Русской державы», а виходить, що в дійсності, він був обманцем і кривоприсяжцем, попередником всіх тих, що в імя «самобытности Украины» шукали протекції інших держав!). Се викликає на наші губи хіба може легкий усміх з приводу тих конфліктів сумління наших старих українських патріотів, які хотіли бути заразом до глибини душі льобляними підданцями Російської держави, і сю несподівану вихватку Костомарова скорше всього треба покласти на рахунок його психологічного упадку після хвороби 1875 р. Але не так подивився на се Ієн. Карпов—що був тоді в здоровім умі і твердій пам'яті (о 20 літ молодший від Костомарова). Роздражений неприхильним становищем, яке зайняло громадянство не тільки українське, але й російське до його попередньої полеміки з Костомаровим, він у сій його статті постарався добачити не непоміркований вияв російської льобляности, як він здається нам,—а чергове лукавство українського націоналіста. Мовляв з огляду що В. Хмельницький, не вважаючи на всі тенденційні толкуванця факта об'єднання України з Московщиною; лишався для широких кругів, далі так би сказати, символом єдності Великої і Малої Руси, і виникла гадка поставити йому, як такому символіві, «пам'ятник на горах Киевских от всея России», українським інтриганам треба було споганити пам'ять Хмельницького як зрадника і предателя. Так з'явилась «руководяща стаття» Костомарова і великий памфлет Куліша «Отпаденіє Малороссіи отъ Польши», що його Карпов умисно затримав друком до офіційного відкриття монумента Хмельницькому, і випустивши друком уже post factum, виступив з своєю апологією Хмельницького против отсих інтриганів²⁾. В сій апології він постарався, як

¹⁾ «Историческое значеніє личности Богдана должно представиться въ иномъ свѣтѣ. Его преемники—Бруховецкіє, Дорошенки, Орлики и другіє, со второстепеннымъ значеніємъ, преслѣдуя идею самобытности Украины подъ верховною властью Оттоманской Порты, не дѣйствовали въ разрѣзъ съ политикою Богдана Хмельницкаго,—напротивъ, думали только слѣдовать по указанному имъ кривому пути, а Юрій Хмельницкій, пожалованный отъ султана званіємъ князя Малороссійской Украины, былъ не «сынъ недостойный славнаго родителя», но вполне былъ его достоинъ, какъ и Богданъ оставилъ для Малороссіи достойнаго себе сына»—Так закінчується стаття «Богданъ Хмельницкій данникъ Оттоманской Порты», надрукована в Вѣсти. Европы 1878 р. і передрукована в. XIV т. Историч. Монографій.

²⁾ Въ защиту Б. Хмельницкаго. с. 20—2:

«Лѣтъ тридцать тому назадъ Богдана Хмельницкаго продолжали изображать все тѣмъ же идеальнымъ героемъ, какъ и въ XVIII вѣкѣ; но только описывали его съ новою подкраскою, согласно господствовавшей тогда литературно-политической программѣ, а именно: онъ поднялъ запорожскихъ козаковъ противъ государства, самъ ходилъ въ народъ, произносилъ рѣчи противъ его угнетателей и т. п. При этомъ фактъ, что такъ или иначе при посредствѣ Богдана Хмельницкаго совершилось соединеніє Малороссіи съ Великою Россією,—этотъ фактъ или замалчивался, или выставлялся такъ, какъ онъ освѣщенъ въ «Исторіи Руссовъ»; а тамъ сказано, что царь Алексій Михайловичъ билъ челомъ Богдану Хмельницкому о необходимости соединенія народовъ, которыми они управляютъ, какъ равнаго съ равнымъ и пр. Все сейчасть сказанное относится къ извѣстному сочиненію г. Костомарова «Богданъ Хмельницкій». Г. Костомаровъ ужасно сер-

умів, обілити Хмельницького з його зносин з ханом і султаном після Переяславського акту. Всі ці свої зносини Хмельницький мовляв вів згідно з інтересами московського уряду, з його відома, «а може і за його вказівками». Він не затаював ні перед ханом ні перед султаном «своїх нових відносин до Москви»,—тільки на-

дился на зам'ячання, що между московским правительствомъ и представителями Войска Запорожскаго не было никакого договора о соединеніи; онъ умеръ, утверждая, что между Богданомъ Хмельницкимъ и московскими великими послами былъ заключенъ договоръ, и называлъ этотъ договоръ Переяславскимъ (Вѣстникъ Европы 1878 года, кн. XII, статья г. Костомарова «Богданъ Хмельницкій данникъ Оттоманской Порты»). По поводу этого, такъ сказать, научнаго положенія, зам'ятимъ, что по извѣстнымъ теперь источникамъ въ Переяславѣ только присягали, никакихъ договоровъ не заключали, а объ условіяхъ соединенія обстоятельно толковали, писали статьи и жалованныя грамоты въ Москвѣ въ мартѣ 1654 г. Не только московскіе бояре и дьяки, но Выговскій, Тетеря и самъ Богданъ Хмельницкій, которые вели все дѣло переговоровъ, ни о какомъ Переяславскомъ договорѣ никогда не поминали, а относительно московскихъ статей всѣ они очень хорошо знали разницу договора между равными и пожалованіемъ по челоубитью отъ самодержавнаго государя: они именно и называли пожалованную грамоту государевою милостію. Къ чести г. Кулиша нужно сказать, что онъ въ послѣдней главѣ своего сочиненія «Отпаденіе Малороссіи отъ Польши» (т. III стр. 405—408) положительно глумится надъ козакоманами, утверждающими, будто бы Богданъ Хмельницкій соединилъ Малороссію съ Великою Россіей на основаніи договора.

«Если на московскихъ сановниковъ XVII вѣка могло, пожалуй, производить впечатлѣніе, что обвиненіе Богдана Хмельницкаго въ измѣнѣ исходитъ отъ Малороссіянъ, отъ самыхъ близкихъ къ нему его сотрудниковъ, то въ наше время на російскую публику можетъ также производить впечатлѣніе, что теперь, въ послѣднее время, обвиняютъ Богдана Хмельницкаго въ измѣнѣ и позорятъ всячески опять таки писатели изъ Малороссіянъ, а великороссійскіе ученые (да и много ли ихъ спеціально знакомыхъ съ исторіей Малороссіи по источникамъ?) или изрѣдка его хвалятъ, или совсѣмъ молчатъ. Кромѣ того естественно у публики можетъ возникнуть вопросъ: за что же измѣннику ставится памятникъ отъ «всей Россіи»? Дѣло заключается въ слѣдующемъ и произошло, кажется, такимъ образомъ. Въ наше время вскорѣ и для такихъ прославителей Богдана Хмельницкаго, какимъ первоначально являлся Костомаровъ съ товарищи, стало яснымъ, что и вышеупомянутымъ объясненіемъ факта соединенія обѣихъ Россій нельзя превратить его во что-нибудь иное, чѣмъ то, что оно есть на самомъ дѣлѣ; да къ тому же московскіе историки всегда хвалили и продолжаютъ хвалить Богдана Хмельницкаго за устройство этого соединенія. Тогда-то тѣ же бывшіе прославители знаменитаго гетмана превратились въ заклятыхъ его враговъ; на него посыпались всевозможныя обвиненія и проклятія, да и не могло быть иначе: при посредствѣ Богдана Хмельницкаго обѣ Россіи, Великая и Малая, такъ соединились, что послѣ него, начиная въ Выговскаго и до нашихъ дней, множество умныхъ и даровитыхъ людей, сколько ни хлопотали, но никакъ не могли раздѣлить этого соединенія. Но эта злоба на Богдана Хмельницкаго вскорѣ удесятирилась еще тѣмъ, что кому-то пришла въ голову мысль поставить ему памятникъ на горахъ Кіевскихъ отъ «всей Россіи». Такую обиду нельзя уже было перенести; но чтобы остановить дѣло, не нужно было показывать, что сердятся, а слѣдовало повидимому спокойно, патріотично, научнымъ способомъ убѣдить тѣхъ, кто затѣялъ этотъ памятникъ: этого-де дѣлать не полагается, потому что даже и съ великороссійской точки зрѣнія Богданъ Хмель-

звивав своє підданство союзом. Тому його ніяк не можна ставити нарівні з справжніми зрадниками як Виговський і його компанія¹⁾.

В дійсності «свої нові відносини до Москви» Хмельницький і його товариші всько маскували перед ханом і султаном, і не від нього вони довідалися про них. А коли довідалися — Хмельницький старався довести, що сей вимушений «союз» з Москвою тільки політичний маневр, який ні трохи не перешкоджає йому бути далі васалем Оттоманської Порти. Так як Москву запевняв, що він тільки з політичної необхідності підтримує добрі, союзні відносини з Портою й Кримом, і вони не стоять в суперечності його підданству Москві — котре він, як далі побачимо — хотів звести до таких самих васальних відносин, які бачив в Оттоманській системі. Се, розуміється, не була зовсім чиста політична гра — але звичайна в політиці, відколи існує політика; піднімати тут мову про її моральність чи неморальність цілком недорічно. Як можна судити українських політиків 1654 року за те, що вони в хвили, коли московські «дільці» звичним і акуратним рухом накинули їм на шию хорошу московську удавочку, конвульсивно задрогали ногами, сидючи на щось опертись і не повиснути в повітрі — навіть з небезпекою розійтися з чином присяги, котрий вичитав їм з московської печатної книги казанський архимандрит? Та се й не наше діло: читати їм мораль; нам треба перед усім зрозуміти ситуацію і в зв'язку з нею діло, що було її витвором.

Конкретне усталення відносин до нового протектора, після того як його повномочні представники відмовилися зафіксувати загальну формулу ненарушимості українських прав, вільностей і володінь, що їм була запропонована в Переяславі, було головним ділом, що займало старшину, зібрану в Корсуні й Чигрині в січні й лютім 1654 р. На превеликий жаль, ніяких відгомонів не долетіло до нас від тих нарад, що велися над проектом козацьких петицій, що мали бути подані на затвердження цареві. Перед нами тільки результат — сама петиція в 23 пунктах за підписом гетьмана і військовою печаткою²⁾, подана московському урядові козацькими послами

ницький не заслуговує пам'ятника. И вотъ опять принялись за старое, на Богдана Хмельницкаго снова составляютъ доносы: онъ былъ измѣнникъ и предатель по натурѣ, измѣнилъ своему приращенному государю — польскому королю, измѣнялъ своимъ союзникамъ Татарамъ и признанному имъ новому своему государю — турецкому султану, измѣнялъ и послѣдному своему государю — московскому царю, одновременно съ присягою въ Переяславѣ вновь присягалъ и турецкому султану. Сочинить такой въ наши дни доносъ и пустить вновь послѣ Виговскаго въ оборотъ подобную клевету взялъ на себя все тотъ же г. Костомаровъ».

¹⁾ Тамже с. 75.

²⁾ Так описують сю петицію московські дяки підчас переговорів 1657 р. «Як були в 162 (1654) р. посланники Самійло Богданович і Павло Тетеря, і подали статі «за гетьманською рукою і за печаткою», «на которыхъ статьяхъ подѣ государевою высокою рукою гетману ихъ и всему войску Запорожскому въ подданствѣ быти» (Акты XI. с. 743). Оригіналу не можна вже було знайти і в поч. XVIII в., коли цар Петро велів в 1709 р. розшукати оригінальні статті Б. Хмельницького (Акты X с. 415—6). Та копія що заховалася в актах посольського приказа має заголовок: «Списокъ съ писма (1) съ бѣлорусского писма, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря марта въ 15 день 162 году» — Акты X с. 445.

14 (24) березня. Вона не заховалася в оригіналі, а тільки в московській копії, з приписаними дяком царськими резолюціями при поодиноких статтях. Наскільки при тім заховано первісну форму, а наскільки поправлено під московське, лишається невідомим; що поправлено—се ясно; але мабуть змісту не змінювано. З огляду на велику вагу цього документу я вважаю потрібним навести московський текст-переклад (виправляючи подекуди буквальні помилки, що затемнюють зміст) поруч нього дати свобідніший переклад його на сучасну українську мову:

Божію милостію, великий государю царю и великий княже Алексію Михайловичю, всеа Великія и Малыя Русіи самодержче, и многих государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска Запорожского, и все войско Запорожское и весь міръ христіанскій Російскій до лица земли челомъ бьемъ.

Обрадовався велми съ пожалованья великого и милости неисчетные твоего царского величества, которую намъ изволилъ твое царское величество показати, много челомъ бьемъ тебѣ государю нашему, твоему царскому величеству, и служити прямо и вѣрне во всякихъ дѣлахъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ во вѣки. Только просимъ велми, яко и въ грамотѣ просили есмы, изволь намъ твое царское величество въ томъ всемъ пожалованье и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будутъ челомъ бити.

1. Въ началѣ изволь твое царское величество подтвердить права и волности наши войсковые, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ Запорожскомъ, что своими правами суживалися,—и волности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ; чтобъ ни воевода ни бояринъ ни столникъ въ суды войсковые не вступался, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество сужены были: гдѣ три челоуѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судять.

2. Войско Запорожское въ числѣ 60.000 чтобъ всегда полно было.

3. Шляхта, которые въ Росіи обрѣгаются и вѣру, по непорочной заповѣди Христовѣ тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству учинили, чтобъ при своихъ шляхетскихъ волностяхъ пребывали, и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали и добра свои и волности имѣли, какъ при коро-

3 божої ласки великий государю!—Твоему царскому величеству ми Б. Хмельницкій, гетманъ війська Запорозького, і все військо Запорозьке, і весь мир хрещений Руський низько, до землі челомъ бемо!

Зрадівши велми з твого великого пожалування і незлічимої ласки твого цар. величества, що ти пам зволив показати, дуже тобі дякуємо, і служити щиро і вірно, в усіх справах і наказах царських, будемо тобі вічно. Тільки просимо велми—як і в грамоті просили есмо — покалуй і покажи свою ласку у всім, що у тебе проситимуть посланники наші:

1. Насамперед, будь ласкав—потверди наші військові права і вільности, як з віків бувало в війську Запорозьким, що судилися своїм правом і вільности свої мали в володінню і в судах. Нехай ні воевода ні боярин ні стольник не мішаються до військових судів, але щоб товариство від старших своїх судилося—де три чоловіка козаків, то два третього мають судити.

2. Військо Запорозьке в числі 60 тисяч аби завжди було вповні.

3. Шляхта яка на Русі знаходиться і тобі велику государю нашому, згідно з непорочною Христовою заповідю присягу зложива, аби при своїх вільностях зіставалась, з поміж себе старших на уряди судові обирала, маєности і вільности свої мала, як за польських королів бувало. Аби й інші, побачивши таку

лехъ полскихъ бывало,—чтобъ и инше увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися подь область и подь крѣпкую и высокую руку твоего царского величества со всѣмъ міромъ христіянскимъ. Сулы земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберуть, исправлены бытъ имѣють, какъ и прежде сего. Такожъ шляхта, которые казну свою имѣли по крѣпостямъ, на маестностяхъ, тогда и нынѣ любо чтобъ имъ поплачено, или на маестностяхъ довладѣти дано.

4. Въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будуть подданными твоего царского величества исправляти или урезати, и приходъ належачей въ правду въ казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежностями староство Чигиринское, чтобъ и нынѣ для всего ряду пребывало.

6. Сохраня Боже смерти на пана гетмана,—понеже всякъ человекъ смертенъ, безъ чего немочно быти,—чтобъ войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали, и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковою.

7. Имѣней казатскихъ чтобъ никто не отнималъ: которые землю имѣють и всѣ пожитки съ тѣхъ земель, что бы при тѣхъ имѣніяхъ, добровольно владѣли,—вдовъ послѣ казакѣвъ остальныхъ, чтобы и дѣти ихъ такіе жъ волности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

8. Писарю войсковому чтобъ по милости его царского величества 1000 золотыхъ для подписковъ, также и мельницю для прокормленья, что великой расходъ имѣеть.

9. На всякого полковника чтобъ по мельницѣ было для того же, что росходъ великій имѣють, но когда милость будетъ твоего царского величества—и болше того чѣмъ твое царское величество пожаловати изволишь.

10. Также на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ и по мельницѣ, а на писаря судейского по 100 золотыхъ.

11. Также ясауломъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ

ласку твоего цар. вел., хилилися під владу, і під крѣпку і високу руку твоего царского величества з усімъ миромъ христіянскимъ. Суди земскі і градскі мають справуватися урядниками, котрих шляхта сама собі обиратиме, як досі було. Також та шляхта, що мала гроші на маестностяхъ заставом, має право на зворот грошей, або щоб дали їй досидіти на маестностяхъ свій час.

4. По містах урядників щоб обирано з наших людей, людей гідних, котрі б підданими твоего цар. вел. правили й рядили, а належний прихід по правді до скарбу твоего цар. вел. віддавали.

5. На булаву гетьманську як надано було Чигиринське староство з усіми принадлежностями, щоб і тепер зоставалось, для всяких потреб управи.

6. Воронъ Боже смерти на пана гетьмана—тому що всяк чоловік смертен, і без того не може бути,—аби військом Запорозьке само між собою гетьмана вибирало, і його цар. вел. сповіщало. Нехай то й. цар. вел. не буде в гнів, бо то давній військовий звичай.

7. Маєтків козацьких аби ніхто не відбирав: котрі ґрунти мають, щоб усіми пожитками з тих ґрунтів свобідно володіли. І вдови, після козаків позосталі й діти їх щоб такі самі вільности мали як предки й батьки їх.

8. Писареві військовому з ласки й. цар. вел. тисячу золотих для підписків, а для проґодовання млин—бо має великий розхід.

9. На кожного полковника по млину щоб було, для того що мають великий розхід, а як буде ласка твоего цар. вел., то щоб і більшим їх пожалував—яка твоя воля буде.

10. Також судям військовим по 300 золотих і по млину, та на писаря судейського 100 зол.

11. Також осавулам військовим і полковим—тому що завсіди знаходяться на

всегда обрѣтаюцца и хлѣба пахать не могутъ, по мельницѣ бѣ имъ было, просимъ твоего царского величества.

12. На подѣлку снаряду войскового и на пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду просимъ твоего царского величества, изволь имѣти твое царское милостивое призрѣнїе, яко о зимѣ, тако и о станахъ; такожде на обозного 400 золотыхъ.

13. Права наданые изъ вѣковъ отъ князятъ и королей, какъ духовнымъ и мїрскимъ людемъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

14. Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходять къ войску Запорожскому, чтобъ пану гетману и войску Запорожскому, которые къ добру были, волю принять, — чтобъ то его царскому величеству въ кручину не было; а штобы имѣло противъ его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

15. Какъ по нынѣ земляхъ дань вдругъ отдаецца, волили бы есмь и мы, чтобъ цѣною вѣдомою давати отъ тѣхъ людей, которые твоему царскому величеству належать; а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять и о томъ договариватца. Развѣ бы изъ тутошнихъ людей обобравши воеводу, челоуѣка достойного, — имѣть тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имѣють посланники наши договариватца, что наѣхавъ бы воевода права бы ломати имѣл и установи какіе чинилъ, и то бѣ быти имѣло съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскорѣ навикнути и тяготы такіе не могутъ носити; а изъ тутошнихъ людей когда будуть старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будуть исправлятися.

17. Пржежде сего отъ королей польскихъ никакова гоненія на вѣру и на волности наши не было, всегда мы всякого чину свои волности имѣли, а для того мы вѣрно и служили; а нынѣ, за наступленїе на волности наши, понуждени его царскому величеству подѣ крѣпкою и високою руку поддатца: прилежно просити имѣють послы наши, чтобъ привилїя его царское величество намъ на хартияхъ

послугахъ військових, на хлѣб орати не можутьъ—просимо твоего цар. вел., щоб по млину їм було.

12. На роботу коло арматї військової, на пушкарів, і на всіх робочих коло арматї людей просимо твоя цар. вел., май ласкаву увагу—на зиму, на становища, також і на обозного 400 зол.

13. Права з віків надані—від князів і королів, як людам духовним, так і світським, аби в нічїм не були порушені

14. Послів, що звикли до війська Запорозького з чужих земель приходять, аби панові гетьманові і війську Запорозькому вільно було приймати—таких що з доброю справою. Нехай то не було б в гнїв й. цар. величеству. А коли б щось було против й. цар. величества, то гетьман і війсьکو повинні й. царське величество сповіщати.

15. Воліли б ми, щоб так як по інших землях данина віддається разом, щоб і нам віддавати певну суму за тих людей, що належать до твоего цар. величества. А як би так не могло бути, тоді на ніких воевід не годитись, і добиватись того (щоб їх не було); хїба щоб з тутешніх людей вибирати воеводу, чоловіка гідного, і він би мав всі ті доходи віддавати й. цар величеству по правді.

16. А то тому мають наші посланники того добиватись, бо воевода приїзжий ламав би права, заводив (нові) постанови, і з того була б велика досада. Бо люди не можуть скоро привикнути до иншого права, і не можуть зносити таких (новозаведених) тягарів. А коли старшина буде з тутешніх людей, вона правитиме згідно з тутешніми правами і установами.

17. Давніше, як не було ніякого гоненія від королів польських на віру і на вільности наші,—ми мали свої вільности для всякого стану, і тому вірно служили. Тепер же, як стали наступати на вільности наші, ми були змушені піддатися під крїпку і високу руку й. цар. величества, і послали наші мають пильно просити, щоб й. цар. вел. дав нам привилїї, на пергамені писані, з завісними

писаны, съ печатъми вислыми, единъ на волности козацькіе, а другій на шляхетскіе даль, чтобъ на вѣчныя времена непоколебимо было. А когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѣти будемъ и кто казакъ, тотъ будетъ волность казачью имѣть, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должностъ обыкновеню его царскому величеству отдавать, какъ и прежде сего. Такожъ и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и волностяхъ имѣють быти.

18. О митрополитѣ помянути имѣють, какъ будутъ разговаривати, и о томъ словомъ нашимъ изуственный наказъ дали есмо.

19. Такожъ просити прилежно посла наши имѣють его царского величества, чтобъ его царское величество разъ свою скорѣй прямо къ Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтобъ неприятель не могъ исправитца и съ иными совокупиться, для того что войска нинѣ принужены. Чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чомъ дѣлать.

20. И то падобное дѣло припомнити, чтобы наемного люду здѣ по рубежу отъ Ляховъ, для всякого безстрашя, съ 3000 или какъ воля его царского величества будетъ, хотя и болше.

21. Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожекому платили: просить и нинѣ его царского величества, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

22. Орда еслибы имѣла вкинутъся, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступити; такожъ и Донскимъ казакомъ готовымъ бытъ; а нинѣ еще въ братствѣ, даъ сроку и ихъ не задирати.

23. Кодакъ городъ, который естъ сдѣланъ на рубежѣ отъ Крыму, въ которомъ нинѣ гетманъ всегда по 400 человекъ тамъ имѣть и кормы всякіе имъ даеть, чтобъ и нинѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построи. Таже и тѣмъ которые за порогами Юша берегутъ, чтобъ царское величество милость свою изволилъ показати, понеже нельзя его самого безъ людей оставлять.

печатками: один на вільности козацькі, а другій на шляхетскі—аби на вічні часи було непохитно. А коли їх одержимо, самі будемо між собою пильнувати, і хто козак—той буде вільність козацьку мати, а хто селянин від ріди—той буде звичайне послушенство віддавати його цар. величеству, як і давніше віддавав. Також (привилей) про всяких людей підданих й. цар. величества—на яких правах і вільностях мають бути.

18. Про митрополита мають згадати, як будуть на переговорах—про се далисьмо послам нашим словесний наказ.

19. Також пильно мають просити наші посла й. цар. величества, щоб негайно післяв військо свое просто на Смоленскъ, ні трохи не гаючись, аби неприятель не міг приготовитися і з инними (державами) з'єднатися. Во тепер військо його стонде. Нехай ніяким витівкам їх не вірять, якби вони почали робити в чім небудь.

20. І то потреба пригадати, щоб цар (поставив) наемного війська тут по границі від Ляхів для всякої безпечности тисячі зо три, або й більше,—як воля буде й. цар. вел.

21. Такий був звичай, що завжди війську Запорозкому платили. Просити ї тепер й. цар. вел., щоб на полковника (давалося) по 100 ефимків, на полкових осавулів по 200 зол., на військових осавулів по 400 зол., на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих.

22. Як би мала напасти Орда, тоді треба на них наступати від Астрахани і від Казани. Також і Донським козакам готовимъ быть. Але поки (Орда) ще в братві (рахується)—дати час і не зацінати.

23. В Кодацькій фортеці, що поставлена на кримській границі, пан гетьман завжди по 400 чоловіка тримає і всяку поживу їм дає. Нехай і тепер й. цар. вел. зволить забезпечити її як поживою так і порохом до арматі. Також і тим що за Порогами стережуть Кіш, аби й. цар. вел. зволив свою ласку показати, бо не можна його самого без людей полишати.

Уже на перший погляд, переглядаючи сю петицію, кидається в очі її безсистемність. Положити сю безсистемність на рахунок московських дяків ніяк не можна, вона була очевидно в оригіналі, і пояснюється мабуть тим, що петиція ся складалася мабуть не відразу—вона носить на собі сліди ріжних перерібок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі ріжні погляди, настрої і течії в війську. Ледви чи можливо при нинішнім стані матеріялу скільки небудь докладно відзначити сі ріжні редакції й зміни; я принаймні в даний момент до сього не берусь. Але деякі розходження і наверстовання таки хочу зазначити.

Петиція починається, як бачимо, загальним постулятом потвердження прав і вільностей війська Запорозького, що звучить як повторення такого ж загального постуляту, поставленого в Переяславі: спочатку гетьманом—перед присягою, потім депутацією старшини, що 12 (22) січня жадала писаної декларації послів про незайманість «вольностей, прав і маєтностей». В другій розмові 10 (20) гетьман розгорнув її в ширшу формулу: незайманости привілеگی «станів війська Запорозького»: шляхетського, козацького і міщанського, їх станових організацій і установ, і маєткових прав. Отсю тезу ми бачимо розгорненою в отсих пунктах петиції: 1—козацькі привілеگی, 3—шляхетські, 4—міщанські, 7—маєткові права козацькі, 13—ненарушність прав і надань духовного і мирського стану (те що зачіпив гетьман в останній розмові 10 січня). Сі от пять пунктів становлять основу петиції, можливо її перший начерк. Він доволі стисло розвивав те що начеркнено було в переяславських переговорах—розвивав переяславську умову в тіснішій значінню.

До сих проєктів одначе примішалася серія деталей військового устрою, на нинішній погляд зайвих, які являються архаїчним пережитком колишніх «ординацій війська Запорозького». Відти силою інерції вони перейшли до Зборівського трактату, а з сього трактату—що в українсько-московсько-польських переговорах 1653 року став нормою полагодження козацько-українських потреб, примішалися і до переговорів старшини з Москвою. Се пункти петиції 2, 5, 8, 9, 10, 11, 12. Змістом своїм сюди належать також 21 і 23; але 21 пункт явно доданий потім, можливо так само додатковий і 23.

Пункт 2—про 60-тисячний реєстр війська, і 5—про Чигринське староство обговорювались і в Переяславі, очевидно—з ініціативи гетьмана чи старшини (вище с. 768). Можна допустити, що з сих розмов вони попали і до першої редакції петиції, з нашого погляду—не дуже потрібно, на погляд її авторів—як дуже важні моменти в комплексі заховання вільностей і маєтностей. Інші пять пунктів могли виникнути при обміркуванню п. 4—про доходи царського скарбу, або того питання, що в переяславських протоколах записано як мову Виговського про «описування на государя королівських, панських і всяких міст»—що належало б передати на військо з сих доходів (як се й зазначають царські резолюції: давати з тамошніх доходів) або з тих одписаних на царя маєтностей (млини). При тім, очевидно, мусіло виникнути питання про платню і всьому війську, по аналогії старих ординацій; але в переяславських переговорах гетьман висловився, чи обмовився против сього, і тому мабуть сей пункт не пройшов тут, а по довгих дебатах вискочив далі під кінець (пункт 21).

Трудно також сказати, чи належали до першої редакції, чи з'явилися додатково два пункти кардинальної конституційної ваги: право вільного вибору гетьмана

військом (п. 6) і право гетьмана вести заграничні дипломатичні зносини (п. 14). Переяславські протоколи не заховали розмов на сю тему. З питанням військових вільностей вони звязані, але не так близько. Право вільного вибору гетьмана в попередніх ординаціях трактувалось, але в Зборівськiм і Відоцерківськiм трактатi його вже не згадано, очевидно—як рiччi самозрозумiлi.

Натомiсть цiлком ясно, що пiзнiшою верствою—иним варiантом вiдносно до московського протектора в порiвняннi з тим що говорилося в Переяславі, і що згiдно з тими переяславськими переговорами виложено було в першiй частинi (першiй редакцiї) петицiї,—звляються отсi три важнi пункти 15, 16, 17. Вони звязанi одною iдеєю й становлять одну цiлiсть. Може бути, до них належить і п. 14, право дипломатичних зносин, се трудно рiшити. З другого боку можливо, що п. 17 з'явився самостiйно вiд 15—16; але вiн має також характер пiзнiшого наверствовання—другого варiанту трактування питання про вiльностi, нiж то бачимо в п. 1, 3, 4. Докладно окреслити межi сього наверствовання, як сказав уже, я при наявних засобах не беруся. Але в сiй частинi петицiї (п. 14—17) ясно відчувається певний дух і напрям: зробити з України замкнене державне тiло, васальну державу пiд протекторатом московського царя, закриту для всяких вмишань московського уряду та його агентiв до внутрiшнiх українських справ. Досить неясна і здержлива слiдизацiя петицiї (п. 15) знаходить собi коментарiї і вияснення в устних переговорах українських послiв на теми петицiї в Москві 13 (23) березня. Вони тут досить ясно, як побачимо далi, висунули сей проєкт, що лежить пiд п. 14—17 петицiї: цар зовсiм не послав воевод на Україну, натомiсть на пiдставi пiдрахунку українських доходiв, що зробить якийсь довірений царський уповажений, буде установлена сума рiчної данини, яку буде виплачувати гетьман царевi, «подiбно як турецький султан (одержує) з Угорської, Мутьянської й Волоської землi»¹⁾.

Сим перечеркувалися всi переяславськi балачки про те, щоб вiйськовим орендарям принаймнi дозволили вибрати доходи за умовленi роки, щоб збори царських доходiв вели мiсцевi люди і вiддавали царським воеводам і т. д. Нiяких царських воевод, нiяких царських мiст і доходiв, єсть Україна як васальна держава, на чолi її вiйське, на чолi вiйська гетьман. Вiн один репрезентує державу перед московськими зверхниками, і поза ними нiяких сепаратних вiдносин і зносин з московським урядом українських установ, чи станiв, чи окремих людей! Се те що ми, сучаснi iсторики, правники і т. д., вiдгадуємо як провiдну iдею українських полiтикiв в їх вiдносинах до Москви. Воно безсумнiвно iстнувало в плянах і бажаннях провiдних українських кругiв; принаймнi—були тут люди, якi досить ясно собi се уявляли й бажали, і в сiм напрямi справляли подiї. Але або вони самi не досить ясно, послiдовно і рiшучо проводили сю полiтику, або не знаходили вiдповiдної пiдтримки у тої частини своєї верстви, яка вважала зайвим ставити кранки над i, обгострювати вiдносини задля таких принципiальних справ. Чи тому що вважала їх не досить реальними і важними? чи тому, бо думала, що на практицi московський уряд своїх централiстичних, окупацiйних плянiв здiйснити не зможе, отже нема чого утрудняти вiдносини даного моменту задля фiкцiї, якi однаково не здiйсняться?

В кожiм разi, як ми бачимо. в петицiї зiсталось поруч себе одно і друге: і постуляти української державности, і сi дрiбнi виторговування для вiйська, для

¹⁾ Акты X с. 141. цит. нижче.

старшини ріжких маловажних уступок з будучого московського режиму, що мав заступити колишню польську управу і вийти, на правах єдиного господаря, у всі подробиці місцевих відносин. І пізніше в Москві військові послы в своїх переговорах вели мову на двое, роблячи пропозиції з обох варіантів, можливих і допустимих в залежності від волі царя. І тому ж разом з військовою депутацією, що їхала уставляти відносини України як держави до її протектора, їхала й депутація переславських міщан—за згодою і відомом гетьмана очевидно, щоб випрохувати у царя сепаратні привілеї для своєї громади—всупереч інтересам війська, як суверена. Тому ж військові послы везли приватні документи гетьмана і писаря, і мали доручення випрохати у царя potwierдження на старі їх маєтності і надання нових. За їх прикладом такі самі пляни робили собі послы. Народні герої, оборонці української державности сходили на дрібних звичайних чолобитчиків, роблячи небезпечні для української державности прецеденти і ослаблючи в московських очах свою позицію в а р о д н і х і д е р ж а в н и х представників!

Кінцеві шість пунктів «петиції», подочіплювані, очевидно, в останній момент, мають такий же гетерогенний, несущільний характер. Два пункти 19 і 20 мають на оні стратегічні вимоги даного моменту: на театрі польським і на театрі кримським. Але бажання висловлене в п. 20—щоб цар для безпечности розложив своє військо на границі України з Польщею, мало серйозне значіння, і викликає сильні сумніви що до своєї доцільности супроти воєнних компетенцій гетьмана і незалежности війська в своїй діяльности. Пункт 18, про митрополита додано мабуть в результаті якогось прохання від нього. П. 23 про Кодак—се маловажний додаток до петицій прокошти на військові потреби,—чи докинений в останній хвилі, чи може сплехнений на кінець важливішими справами. Але пункт 21, про платню всьому війську мав дуже серйозне значіння—і загально-принципіальне і агітаційне.

З принципіального погляду постулат—чисто шкурницький, він повертав військо з того загально-державного, репрезентативного характеру, на яке воно вибивалося протягом всього сього півстоліття, назад на становище наємного війська, яким воно хотіло бути в початках свого існування. Просктував зробити його царськими служальцями за ціну річної плати 2 міл. золотих, що мали збиратися з українських же міст¹⁾. Коли в інших постулатах військо хотіло затримати за собою становище провідної керуючої верстви держави (військо Запорозьке—се те що ми б назвали Українською Республікою, керованою військом)—тут воно зводить себе на становище наємного царського війська. Але, як я кажу, він, сей постулат, граючи на таких шкурницьких мотивах, мав безумовно агітаційний характер. Прошу пригадати вісти Стефана воеводи, що козакам обіцуюаво від царського протекторату по 30 таларів і по жупану на рік. Хто обіцуюав? Думаю, що не той роз'їзний московський дворянин, який приводив до присяги, а козацька старшина, якій припало нелегке завдання зганяти до сеї присяги козаків, й вона мусіла для того видумати що небудь приємне для козацьких слухів. Коли при укладанню петиції виникло се питання, се стало мабуть з таких власне демагогічних мотивів. Але при тім могло бути й таке мірку-

¹⁾ Для аналогії нагадаю постанови куруківської ординації: старшому 600 зол., двом осавулам військовим по 150, обозному, писарю й судді по 100, осавулам полковим і сотникам по 50, козакам по 10 зол.—див. в. т. VII с. 558. В московських переговорах послы казали, що полковники отримували з королівських доходів по 300 зол., сотники по 100, козаки по 30 зол. Акты X с. 439

вання: раз Москва хоче збирати доходи з українських міст і сіл, нехай же платить козацькому війську: тим способом щось з українських доходів повертатиметься назад.

17 (27) лютого складання петиції мусіло бути приблизно закінчене: тим днем датовані грамоти гетьмана до царя, що мали повезти посли, і 20 с.с. лютого вони вже були в дорозі ¹⁾. Як взірці тих привилеїв, що старшина допрошувалася у царя, і підтвердження традиційности і законности її петицій—прецеденти тих постулятів, що вона ставила цареві, до петиції були додані такі документи—в офіційних копіях київського гроду, де їх було зареєстровано в березні 1650 р.: королівський привілей війську Запорозькому, даний під Зборовим, королівське потвердження Зборівських пактів, потвердження прав на Терехтемирівську фундацію і надання Чигринського староства на гетьманську булаву ²⁾. Крім того гетьман післав—з своїм пасербом Кіндратом, чи з військовими послами, копії привилеїв на свої маєтності—для їх потвердження і примноження ³⁾.

Загальна грамота гетьмана до царя—звісна дотепер тільки в московському «списку» ⁴⁾—выглядає в перекладі так:

Божою милостю великому государеві цареві і вел. князеві Олексієві Михайловичу всеї Великої і Малої Росії самодержцеві й інших многих держав государеві і обладателеві, вашому царському величеству ⁵⁾ Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького і все військо Запорозьке низько до лица землі чолом бемо. Од многих літ многократно ми Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке, борючися з Ляхами і натиск їх відбиваючи, шукали помочи у Бога, і грамотами своїми через посланників своїх до пресвітлого лица благочестивого царя, твого царського величества, чолом били і благали, щоб нам православним християнам быть під кріпкою і високою рукою Бога всемогущого і вря благочестивого, твого царського величества. І от тепер Бог всевідущий і всебаровитий несказанними своїми судами божеськими заодно обоє зробив: і Ляхам, порогам нашим, гординю їх прискромив, і мысль добру в серце цареве тобі великому государеві ⁶⁾ вложив: що твое царське величество, поревнувавши по Вої вседержителі і вірі православній східній, пожалував церков божих і місць святих і над народом Руським ⁷⁾, благочестиво-християнським змилосердився, нас—Богдана Хмельницького гетьмана війська Запорозького і все військо Запорозьке і весь мир православний руський ⁷⁾ зволив милостиво пожалувати, ущедрити, захистити і під міцну і високу руку свою царську всеконечно прийняти. І як ближній боярин твого царського величества, намістник тверський Василь Василевич Бугурлин, окольничий і намісник муромський Іван Василевич Оаферьев і думний дяк Ларіон Дмитрович Допухин з наказу твого царського величества з грамотою до нас приїхали і про ласку безмежну царську нам оповістили, короги військові й жалувани

¹⁾ 21 с.с. лютого в Кропивні стольникові Полтеву говорили, що гетьман післав своїх послів до царя, а 25 с.с. лютого вони були вже в Путивлі, Акты X с. 337 і 425.

²⁾ Тамже с. 453—462. ³⁾ Тамже с. 463—470.

⁴⁾ Акты с. 432—6.

⁵⁾ Тут повний довгий царський титул.

⁶⁾ Малий титул.

⁷⁾ російськомъ.

велике твого царського величства нам віддали, трактати докладні ³⁾ про всякі справи з нами вчинили і неказано нас урадували, тоді ми Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир християнський по городах, селах і хуторах ²⁾, старшина і чернь, сповняючи непорочну заповідь Христа Бога нашого, з доброї і справді не вимушеної волі і рішення нашого, не маючи ніякого лукавства в серці, вчинились-мо віру (присягу) совершенно тобі великому государеві ⁶⁾, і хоч які відомости мали про сусідніх царів, що запобігали нас до себе прилучити, ми не дбаючи про них яко невірних, всею душею тебе единого благочестивого великого государя нашого ⁶⁾ вибрали, полюбили і всім серцем, силою і мислею до твого царського величства пристали.

«Тому сміливо покладаємось на безконечну милость твого царського величства, що коли будемо чогось просити у тебе, великого государя нашого, то сподіватимось і одержати, бо всяке увірили ми слову твого царського величства, як той ближній боярин твого царського величства з товаришами умовив і завірив і в тій вірі нас непохитно утвердив³⁾. Тому посланників наших Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами з сею грамотою нашою до пресвітлого лица твого царського величства відправляємб і просимо, аби твое царське величство зволив їм праведні очі свої показати і милостиве ухо прихилити і благань наших не відкинув. Про що вони пічнуть говорити і благати твое царське величство, зволь їх ласкаво вислухати і нас, Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир християнський руський ⁴⁾, духовних і світських людей, у всякім чину сущих, що від тебе ⁵⁾ ласки чекають,—зволь пожалувати їм ущедрити. Права, церкви, привилеї і всякі свободи й держави добр ⁶⁾ духовних і світських людей, у всякім, чину і стаді ⁷⁾ сущих—хто що мав од віків, від князів і панів благочестивих, від королів польських надане в державі Руській ⁸⁾—за що ми кров свою проливаємо, тримаючи то від дідів і прадідів і не даючи тому пропасти,—просимо, ей, просимо, і до лица землі упадаючи велико просимо твого царського величства—зволь затвердити і грамотами своїми государськими укріпити на віки.

«Бо таке ж государське слово твого царського величства нам той ближній боярин твого царського величства з товаришами обіцяв: «і більше тих річей ⁹⁾ одержите від великого государя, його царського величства, коли попросите—більшими, рече, свободами, державами і добрами пожалує його царське величство, паче королів польських, княжат старих російських—тільки чолом бийте і вірно служіть його царському величству».

¹⁾ «розговоръ пространный»—розговор се дипломатичний термін, вже ми його бачили, власне в значінню дипломатичних переговорів—с. 619.

²⁾ деревняхъ.

³⁾ Мушу завважити, що ці слова звучать, як певна гра слів, бо віра—се і віра і присяга: «увѣрилъ и на той вѣрѣ насъ непоколебимыхъ утвердилъ—се можна б перекласти: «запевнив нас так як би присягою», а може значить, і—«запевнив присягою»!

⁴⁾ Россійскомъ.

⁵⁾ Володінни.

⁶⁾ Преимуществъ.

⁷⁾ Въ государствѣ Російскомъ.

⁸⁾ Над словом «рѣчей» инший перекладчик вгорі написав «дѣлъ»

«Отже вдруге і втретє припадаючи до лица землі твому царському величеству, благаємо, аби все що просимо тепер і будемо просити потім, від тебе, великого государя нашого, нам одержати. Аби ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, все військо Запорозьке і весь мир православний руський, у всякім чину і стані проживаючи, зрадувалися і звеселилися безконечною ласкою і пожалуванням твого царського величества, тобі ⁶⁾ щиро сприяли, прямо і вірно служили до кінця життя нашого; за твое царське величество на всіх ворогів і неприятелів міцно ставали і кров свою проливали: аби тільки Богові небесному вірували і поклонялися і царя єдиного під сонцем благочестивого, твого царського величества слухали й покорялися в роди і роди до віку. А твое царське величество, як орел гніздо своє покриває і дітей своїх любить, так і нас вірних слуг своїх і підданих своїх під покровом крил твоїх зволь ласкою своєю від усіх ворогів наших ненавидящих і обидящих, що воюють на нас, покривати, пильнувати і міцною рукою і військом своїм царським хоронити і завжди в ласці своїй премногій заховувати—наки просимо, щей таки і таки просимо!

«Вільше того в грамоті не пишемо: посланники наші скажуть тобі ⁶⁾. А ми себе глибокій ласці і неказаній щедроті твого царського величества віддавши, на віки Господа Бога, царя прівічного благаємо, аби вашому царському величеству дав на пресвітліх престолах пресвітлого царства Російського многолітствувати і щасливо доводенствувати, а всіх царей земних підручниками своїми мати, од нині й до віку, того щиро бажаємо. Дано в Чигрині місяця феврала 17 дня року 1654. Вашого царського величества вірні піддані, найнижші й вірні слуги Богдан Хмельницький гетьман з військом й. цар. величества Запорозьким».

Друга грамота, з того ж дня, рекомендувала цареві депутацію міста Переяслава, що йшла разом з військовою ¹⁾. Інтерес її негативний—тим що вона піже єдиним словом не підкреслювала якогось підрядного становища сеї переяславської депутації супроти військової, або того що переяславська громада стоїть під протекторатом війська, або що клопотання її являється якоюсь частиною загальної військової петиції. От так собі, ідуть до царя дві депутації від нових його підданих, одна від війська, друга від міста Переяслава, і кожда за себе просить, а гетьман і військо—не знати з яких мотивів—при тім просить за Переяславців. Розуміється, при охоті в сім останнім факті можна добачати вияв протекторату чи зверхництва гетьмана і війська над міщанською верствою. Але перед новими зверхниками України наче б то треба було яснїш розкривати сі взаємовідносини і обминати все що могло викликати якісь неясности. Але се той пункт, який в самій свідомості Українців міг бути дуже неясним. З становища польського державного права Запорозьке військо і котра небудь громада міського права були двома соціальними організаціями в тій самій більш менш площі, підпорядковані королеві в двох різних вертикалях. Тепер місце короля займав цар в ролі верхньої влади, і може бути, що й сам писар військовий Іван Виговський, що експедиював одну і другу грамоту, не підозривав, що загальною петицією в справі прав України супроти Москви, і справу потвердження привилеїв міста Переяслава треба якось скоординувати. Але московські політики, які не дивилися на справу через призму польської конституції, і елементарні принципи державного права розуміли досить твердо, правдоподібно в повній

¹⁾ Тамже с. 435—7.

мірі порахувалися з допущеним гетьманом прецедентом: звертання українських громад до царя безпосереднє за потвердженням своїх прав і привілеїв, ще перше ніж були установлені взаємовідносини України в цілості до її нового протектора. Та кінець кінцем в сім не було нічого несподіваного, коли одночасно сам голова Української держави посилав на потвердження цареві документи своїх приватних маєтків.

В посольство первісно намічався сам таки Виговський. Се ми знаємо з царського розпорядження путивльському воеводі, як йому належить приймати гетьманових посланників Виговського і Тетерю: наказувалося прийняти і одпустити «честно», вислати на зустріч дворян добрих і т. д. Кілька днів пізніше, коли виникли сумніви, чи приїде сам Виговський, післано иншу грамоту: коли б він не їхав, то посланників прийняти звичайним порядком, як приймали попередніх. Можливо, що московський уряд висловив був бажання, щоб на переговори приїхав такий щирий для царя і приемний приятель як Виговський. Але замість нього поїхав військовий суддя Самійло Богданович (Зарудний). Ще Григорій Кирилович осавул браславський, Кіндрат Якимович пасерб гетьмана, Герасим Гапонович отаман чигиринський і Ілля Харків або Харитонович—сі значаться послами. Яков Іванович—товмач військовий. Якійсь Іван Іванович—теж в категорії послів. Сильвестр ігумен монастиря Спаса в Новгороді Сіверському—не знати чи в ролі військового капеляна, чи просто по милостиню. Далі 12 чоловіка «товариства» (значні військові товариші, мовлячи пізнішою термінологією), на жаль без усяких пояснень, і навіть переважно без прізвись (про одного знаємо, що се був син судді Богдановича). «Піддичий», себто писар; 24 звичайні козаки; два «трубачі»—один полку Переяславського. мабуть Тетерин, а другий «трубач такеж»; нарешті 16 хлопців. Провадили в дарунку цареві від гетьмана 5 дорогих турецьких коней—«аргамаків». Окремо їхала депутація міста Переяслава: вїйт Іван, бурмистр і райця, при них хлопці і підписок, і два делегати від переяславських цехів¹⁾. 25 с. с. лютого вони вже були в Путівлю і зараз же відправлені до Москви²⁾.

Але згодом, коли виявилось, що Виговського в депутації нема, в Москві з'явилось бажання—щоб приїхав сам гетьман. Царська грамота, і звідомлення про те як її гетьманові доручено, до нас не заховались, або принаймні—досі не виявлені. Ми маємо тільки царську грамоту, без точної дати³⁾, писану в відповідь на виправдання гетьмана, чому він не міг сповнити царського бажання—особисто приїхати до Москви. З неї довідуємося, що йому «було з царської ласки велено приїхати до великого государя—видіти його пресвітлі очі», десь в першій половині березня очевидно; мотивів, на жаль, не подано, і ми їх не знаємо. Вачимо тільки відповідь гетьмана: він відписав з своїм післанцем Василям Литвиненком, що тій царській

¹⁾ Акты X с. 427—8.

²⁾ Тамже с. 425. Небезіntересна розписка грошей виданих з московського скарбу на дорогу в Москву і на утримання депутації, на 2 тижні—степенованне рангів: судді і полковникові по гривні на день, гетьманському пасербові і ігуменові по 2 алтини (12 денег), иншим послам і значним товаришам, сім чоловіка, по 10 денег, иншим козакам по 8 денег, слугам по 4 денги, на аргмаків по 8 денег на кожного, на простих коней по 6 денег.

³⁾ На чорновику Посольського Приказу (Акты X с. 542) неповна дата: «лѣта отъ созданія міра 7162 мѣсяца марта... дня», значить писалось се перед кінцем березня с. с., з того можна думати, що першу царську грамоту гетьманові післано не пізніш початків березня с. с.

ласці був рад, і хотів їхати до царя, тільки вийшла перешкода від Ляхів, що саме повели наступ від Поділля і від Стародубчини. Гетьман мусів приготувати військо для негайної відсічі, і сам зібрався до походу, тому просив царя не погніватися за неприїзд—коли уноратється з неприятелем, не загається приїхати.

В межичасі приїздив до гетьмана ще царський післанець стольник Полтев з спеціальним завданням повідомити гетьмана і київського митрополита, що у царя родився цар і наслідник Олексій. Патріарх післав з ним також свою грамоту до гетьмана. 23 с.с. лютого Полтев був з тим на авдієнції у гетьмана, 2 с.с. березня у митрополита в Св. Софії, другого дня у печерського архимандрита. Авдієнції нічим особливим не замітні, так само і грамоти гетьмана і митрополита—інтересні як взірці сучасної української риторики, нічого конкретного вони не дають. Через післанця передано деякі листи і вісти—про ті польські заходи і на ступи, які потім дали гетьманові спромугу відмовитися від запропонованої йому поїздки до Москви. Тут я їх не буду переказувати, використовую їх при іншій нагоді.

Друга, важніша подія—се був прихід до Києва царських воевод з військом. При кінці січня н. с., як знаємо вже, вони прийшли на границю і тут загалалися чекаючи війська й інструкцій¹⁾. Гетьман всяко їх принаглював, нагадуючи про небезпеку від польського війська; з його наказу миргородський полковник Лісницький прислав зараз же на їх приїзд на границю свого сотника з козаками, щоб вони їх непровадили до Києва²⁾. Але війська не було, а наказ воеводам вироблено в Москві тільки в лютім, і виславо ім 10 лютого³⁾. В нім воеводам наказано було йти до Києва з усякою обережністю, щоб у дорозі не напало на них де небудь неприятельське військо, з другої сторони—вистерігатися щоб не було від них яких небудь кривд і шкід «черкаських городів всяких чинів людям»: не забирати поживи ні фуражу без грошей, ані чинити ніяких обид, не псувати настрою одним словом. Прибуваючи до Києва наперед мали повідомити про свій приїзд через своїх гонців («станцію»): написати до митрополита, до полковників призначених до Києва від гетьмана, до магістрату і міщан, що се цар посилає їх на прохання Запорізького війська, для оборони Києва від Поляків,—щоб митрополит і весь освящений собор, полковники, бурмістри з райцями, війти з полковниками і т. д. «вчинили ім стрічу в яких місцях догідно». Коли вони таку стрічу зроблять, похвалити їх за се, як вияв їх лояльності супроти царя, і призначити збір усім у Св. Софії. Тут переказати насамперед привіт від царя митрополитові з усім духовенством («спитати про їх спасеніє») і пояснити значінне свого приходу. Мовляв за проханнями гетьмана і війська, щоб цар їх прийняв з усіми черкаськими городами і уїздами під свою високу руку «на віки неподвижно», ратуючи від польського наступу і знищення православної віри, цар їх прийняв і наказав своєму війську обороняти від польських і литовських людей. За те що митрополит і духовенство досі міцно при православної вірі стоїли і не побоялися ніякого мучительства, цар їх милостиво похваляє, і на будуче наказує ім твердо

¹⁾ Акти Ю. З. Р. X с. 373, пор. вище с. 761 і. 778.

²⁾ Акти с. 371—3.

³⁾ Поміта про висилку тамже с. 378.

стояти, на ніякі намови і присилки польські і литовські не піддаватись і інші такі листи і присилки об'являти воеводам. Те ж саме потім повторити на адресу присутної старшини, міщанства і всякого чину людей.

Се що до вступної процедури. Що до самого урядовання—воеводам наказано відібрати від місці Бутурлина відомости про те, які міста, і поіменно які люди в них приведені до присяги—«щоб їм про се було відомо». До гетьмана написати, щоб він в і д себе дав наказ «до всіх черкаських городів»—до козачої і міської старшини, аби стереглися неприятеля, за віру православну «стояли в прежней крепости», з польськими і литовськими людьми ніяких зрадливих зносин не мали (ни о каком дурнѣ не ссылались), і про всякі новини доносили воеводам і гетьманові, а воеводи з свого боку повідомлятимуть гетьмана і городи, що у них у Київі стане відомо. Подібно мали написати воеводи і безпосередне від себе до всіх черкаських городів. Безпосередніх зносин з старостами і державцями литовської сторони воеводам не вести: відповідати посланцям словесно, а листи відсилати до Москви і писаних відповідей не давати. Городи «Київської області» охороняти від наступу польських і литовських людей, і в порозумінню з гетьманом вести всякі воєнні операції против них і против Татар. Всяко пильнувати (беречи накрепко), щоб від московського війська (руських людей) не діялося «Черкасам» ніякого «задору» ні кривд, винних «руських людей» карати за се немилосердно; а коли кривда станеться від Черкас (козаків) або міщан—мають їх судити і карати за порозумінням з воеводами «бурмистри з товаришами»—«тими що суд судять з бурмистрами».

Важне місце в інструкції займає збудованне нової кріпости для московського війська, як що не знайдеться такої відповідної готової. Воеводи мали роз'яснити сю потребу митрополитові і духовенству, козацькій і міщанській старшині і всім людям, що се в їх інтересах, зогляду на руйнування від литовських людей і від Татар, які доводилося Київу терпіти, поставити таку кріпость своєю працею і заходом «для своей избавы». Воеводи мали вибрати місце, виготовити план і прислати до Москви на затвердження, а саму будову: доставу дерева і всю роботу розкинути на саму московську залогу, і на козаків, міщан і на всю місцеву людність київської округи (уездных людей), «порозумівшися з полковниками, бурмистрами й війтами, так щоб те не було їм занадто великим тягарем», але при тім щоб нікого й не поминено в тій роботі. Поставивши сю кріпость тримати її в великій обережності, що вечера відбирати ключі самим воеводам: ключі від кріпости тримати першому воеводі, а ключі від міста «острога» другому. Мати часті зносини з гетьманом, щоб неприятель не захопив несподівано. Тримати добру сторожу на заставах і мати пильну контролю над усякими приїзжими. Беретися, щоб вони не принесли пошести з заражених місцевостей, розпитувати їх з усякою обережністю («через огонь») і підозріливих не перепускати; ніяких річей з заржених місць не дозволяти ні купувати, ні даром приймати, щоб не допустити яким небудь чином пошести до Київа і Київського уїзду.

Людей з місць не підозріливих допускати в Київ. Всіх новоприбулих звідки будь людей обовязати ставитися в «приказній ізбі», і пильно розвідувати про них. Виходців з-за кордону «руських» вислати до Москви, утікачів-кріпаків (з Московщини очевидно) не приймати, а кого знайдуть—видавати тим, що їх шукають; але тих, що прийшли в козацьку (черкаську) сторону «до приймања» Бутурлинового—таким не видавати. Селян, що приходять з пограничних країв польських і литовських

приводити до присяги і веліти їм осідати на «вічне життя» в Київській окрузі, але не близько від границі; записувати їх до книг і давати їм пільгу в податках, «на скільки літ годиться», хто схоче іти до «руських городів»—не забороняти. Міщанам оселятися в містах, де хто хоче. Шляхті і пахоликам давати волю приставати на козацьку службу. Родовитих шляхтичів, які б просилися на царську службу до Москви, не затримувати. Але пильнувати, щоб не перепускати шинигів і зрадників¹⁾.

Я спинився на сій інструкції, бо нею відкривалася нова сторінка публічного права—воєводського правління на Україні. Як ми бачимо, новим воєводам давались функції по перше—комендантів київської кріпости і московської залоги, по друге—охорони київської околиці (уїзду) і порядкування певних справ, в її межах, і по третє—функції представництва московського уряду в розмірах всеукраїнських (козацької чи «черкаської» території): пильнування безпечности, українсько-польських і українсько-татарських відносин, і взагалі московських інтересів на Україні. З сього погляду інтересний такий пункт в закінченню інструкції:

«Будучи в Київі бояре-воєводи мають довідатися, які в черкаських городах (себто на козацькій території) були великі маєтності короля, архиєпискупів, ксьондзів, панів і шляхтичів—які городи і міста, яких панів поіменно, і скільки в тих маєтностях тепер селян і людей неосілих (бобилей), і скільки збирано з тих маєтностей на короля, чи панів, яких поборів і податків—про все се бояре-воєводи мають написати докладно для відомости государя»²⁾.

Се було, очевидно, дорученне секретне, воно стояло в звязку з проєктами оподаткування на царя, з переяславськими розмовами про описанне на государя «королівських, панських і всяких міст» і т. ин. Але й загалом все отсе окресленне компетенцій царських воєвод на Україні зроблено було без якого будь порозуміння з гетьманом. Інструкцію їм дано, не питаючись поглядів гетьмана і старшини, хоч вони вважалися представниками інтересів України й її казаями—поскільки йшла мова напр. за прохання заведення московського протекторату над Україною. Москва збиралась правити Україною не питаючи їх.

Одначе в перших же кроках воєводам прийшлося звернутись до підтримки гетьмана, коли прийшлося здійснити царську інструкцію.

Словняючи її, воєводи підходячи до Київа, від Вобровиці післали першу повістку митрополитові, полковникам і магістратові, а другу виходячи з Броварів, 23 лютого (5-березня), і за три версти перед Київом, згідно з їх бажанням стріли їх полковники: новий Павло Яненко, і попередній Явтух Пішко, «котрого Павло перемінив», і з ними коло 200 козаків і міщан. Потім з-півверстви перед Св. Софією перестрів їх намістник брацький Теодосій з духовенством, і з процесією провели їх до Софії. Тут стрів їх у брамі митрополит з печерським архимандритом та иншим духовенством і війшовши з ними до церкви, відправив молебень, а після того старший воєвода Куракин говорив промови відповідно наказові. Так обійшлася вступаюча церемонія³⁾.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. X с. 351—372.

²⁾ Акты X с. 370—1.

³⁾ Акты X с. 385—6.

Заквартировавши на Подолі, над Дніпром, воеводи зараз стали оглядати кийські укріплення—і признали їх невідповідними. Від Дніпра до гори було «острогу»—дерев'яної будови на 300 сажнів, з двома ворітьми і 6 вежами, але сі укріплення в кількох місцях спалено і розламано. На горі воеводський двір, обгороджений острогом (замок)—але укріплення і вежі лихі, і води в замку нема; на випадок неприятельського наступу в нім не можна боронитись. Тоді стали шукати нового місця, і знайшли його поблизу Св. Софії, на Воздихальній горі, 820 сажнів наоколо ¹⁾. З тим другого дня, 7 н. с. березня, воеводи поїхали до митрополита і стали йому вияснити необхідність поставити нову фортецю на тих ґрунтах, що належали до кийських м'настирів і церков: до Св. Софії, Десятинної церкви, Михайлівського і Никольського монастиря. Але митрополит рішучо відмовив. Заявив, що він тих земель не може дати, і кріпости на них будувати не дозволить. Даремно воеводи доводили, що иншого такого відповідного місця нема, і цар певно дасть в заміну инші ґрунти, а кріпость Київу і самім монастирям доконче потрібна—як показав недавній наступ литовського війська і руїна ним задана Київу. Місце старого замку для фортеці непридатне, і їм, воеводам, прийдеться, хоч би й без дозволу митрополита ставити її на тім місці що вони вибрали. Митрополит тими аргументами не переконався і казав, що коли воеводи хочуть «Черкасів оберетти», то їм треба ставити укріплення не в самім Київі, а верст за 20 або й більше, а на останню погрозу дуже розсердився і сказав: «Коли ви станете ставити город на тім місці, то я буду з вами битись». Воеводи почали йому вияснити всю непристойність таких його слів. Нагадували йому, як же він стрічав Бутурлина і за царя молебня правив, і тоді не протестував против московського протекторату, а тепер каже такі «непригожі слова» і грозиться битись! Він накликає тим на себе гнів государя, бо показує прихильність королеві, хочачи зіставити Київ безборонним і підвести його під польське завоювання. Але митрополит від того розходився ще більше. Говорив, що то гетьман просився під царську руку, а він, митрополит з собором з тим до царя не послав; він з духовенством живе собою, під нічиєю владою. А коли воеводи йому на се казали, що він був і єсть під владою: був під владою королівською, а тепер опинився під царською, і повинен сповняти царські накази, митрополит відказував: «Був я давніше під королівською владою, а далі буду під тою, яку мені Бог дасть. Не дивіться на початок, а чекайте кінця, побачите скоро, що з вами буде ²⁾». І так закінчив «по польськи»: «Почекайте і ждіть собі кінця скоро».

Воеводи бачивши таку «зраду» митрополита, як висловлюються в звітженні, не стали більше з ним говорити, і сказавши, що не вважають на його слова, а на царській приказ, і будуватимуть фортецю на вибранім місці, пішли з тим від нього. Покликали зараз до себе обох полковників і сотників і міську старшину, оповіли їм, що от митрополит не дозволяє будуватися на тім місці, що вони вибрали разом з ними, старшиною; каже, що він не був в порозумінні з гетьманом і військом, як вони просилися під царську руку, і нічого того не знає. Тоді полковники, війт і бурмистра пішли до митрополита умовляти його від себе. На превеликий жаль не знаємо, в яких термінах ішла розмова між ними, але незадовго вони прийшли

¹⁾ Тамже с. 387 і 545.

²⁾ Я тут переміняю в першу особу записане в звітженні у третій.

сказати воеводам, що митрополит перепрохує їх у всіх, що з ними перечився—нехай про се не пишуть государеві, а він завтра до їх приїде просити у них пробачення. Говорив він «з серця», тому що ся справа їм, київському духовенству, уїлася з давніх часів: скільки Польща й Литва присвоїла собі їх земель, і ними заволоділа! Він думав, що й тепер воеводи хочуть забрати монастирські землі (даючи тільки притокою сю будову кріпости). На се воеводи відікли, що за образливі слова, до них сказані, митрополитові з пробаченням приїздити нема чого: вони йому й за-очі то пробачають, але затаїти сю справу перед царем вони не можуть, як то митрополит грозився з ними битись та інші непристойні слова говорив, і полковники перед гетьманом не новинні того затаювати, бо як гетьман про те довідається поза ними (розумій—від тих же воеводів), то може їх покарати за те затаєнне. Полковники притакнули, що того затаїти неможна, і вони гетьманові напишуть; але не покладаючися на се воеводи написали йому від себе, і ждали відповіді. Також згідно з інструкцією нагадали йому, щоб розписав по місцях, аби про всякі вісті повідомляли і гетьмана і воеводів, і т. д.¹⁾

Але гетьман зовсім не виявив такої готовости наставати на митрополита, як його полковники, а навпаки став по його стороні. На жаль його відповідь воеводам не заховалася текстуально, а переказана тільки в царській грамоті, писаній на підставі донесення від київських воеводів. Звідси довідуємося, що гетьман воеводам на їх лист відписав, щоб вони кріпости на Уздихальниці не ставили, бо то земля Софійської митрополії та інших церков, надання старих православних князів, і таких прав і надань ламати не годиться: гетьман і військо сподіваються, що цар не то що відбирати, а додавати мав би до таких надань²⁾. Гетьман незадовго посилалиме до царя свого гінця і проситиме царя в сій справі. Дійсно казус після всіх попередніх балачок про незайманість надань церковних і світських виходив доволі неприємний і не своєчасний: де ж таки в осередку старої столиці мали б відбирати силоміць митрополитанські землі, ворухити кости старих предків царської династії! Але московський уряд рішив поставити на своїм не зважаючи на всякі неприємности. На прохання переказане від гетьмана через його гінця Литвиненка цар відповів, що цар справді не то що стародавніх церковних прав не ламатиме, а навпаки—поверх давнішого з своєї ласки велить дати, і тепер коли для власної охорони церков хоче зайняти під кріпость церковну землю, то велить за те дати митрополитові землі стільки ж або й більше в иннім місці, де йому сподобається, аби йому не було кривди. Мовляв, так і гетьманський гонець просив: коли той софійський ґрунт потрібен для фортеці, то нехай би цар дав митрополитові землю в иннім місці.

Чи саме так просив гетьман, чи може царська канцелярія підстилізувала його прохання під свої пляни і потреби, щоб повернути на своє—в кожному разі інцидент сей не міг бути гетьманові й старшині приємним. Воеводи могли

¹⁾ Акты X с. 387—396.

²⁾ «Ты (гетьман) писалъ къ нимъ (воеводам), чтобы на томъ мѣстѣ острога не дѣлать, для того что тутъ земля митрополита—софійская и святыхъ церквей, и пошлешъ о томъ къ намъ, вел. государю, гонца вскорѣ, что вамъ (Українцям) правъ церковныхъ и данья православныхъ князей ломать не мочно; а чаєте того, что мы, вел. государь, не токмо имѣли бы что отнять, но еще и надъ прежнимъ прибавить велимъ».

з самого початку повести справу так, щоб митрополит не почув себе ображеним: могли запропонувати обмін на таких корисних умовах, які б задоволили його й духовенство киявське вповні. Але вони, як бачимо з їх звідомлення, повели справу по салдацьки, як повні й абсолютні хазяї краю. Обрали митрополита до краю, і тепер цар мусив писати гетьманові, щоб він митрополита заспокоїв, щоб він «о том не оскорблялся»¹⁾. Затерти прикре вражінне від такого поступування нових протекторів було трудно, і дуже воно було не на часі—саме підчас переговорів про нові відносини; що велися в Москві з гетьманськими послами.

Козацьке посольство стало під Москвою 11 (21) березня. Другого дня призначено було йому стрічу і в'їзд, а 13 (23) парадну авдієнцію у царя. Коли їх запроважено до «столової їзби», де засідав між боярами цар, думний дяк Алмаз Іванов-насамперед представив їх як «посланників підданого вашого царського величества запорозького гетьмана В. Хмельницького і всього війська». Після того як вони «ударилы челом» іменем гетьмана і війська і передали гетьманську грамоту, цар сам питав про здоровле гетьмана і війська, і після того як посла подякували і сказали свою промову, цар велів старшим послам: Богдановичу і Тетері сісти на лавці. Потім дяк «явив» цареві гетьманські дари—коней, і тоді сказана була промова від царського імени: пригадано недавно зложену присягу, підчеркнено велику ласку царську показану Україні—що цар зволив її під свою руку прийняти «не шукаючи чогось иншого тільки того щоб церкви християнські від латинян не зневажалися й не руйнувалися, а ви, благочестиві християне, в невели й муках нечестивих не були». Положено на серце гетьманові, війську і всім православним християнам Малої Росії, щоб вони свою присягу пам'ятали: цареві служили ширю і були в усій його волі й послуху. Цар же буде їх тримати в ласці й обороні від неприятелів, нехай його милости й жалювання будуть певні. Грамота гетьманська буде прочитана, потім будуть вислухані й ті справи, що послам наказані устно.

Посім обявлено, що цар змісьць гостити послів у себе, послав їм їжу до дому, і авдієнція на тім закінчилася²⁾.

Устно розмову з боярами визначено на 13 (23)—доручено говорити з послами ки. Олексі Трубецькому, одному з старших бояр, Василю Вутурлину, як голові недавнього посольства, окольничому Петрові Головину і думному дякові Алмазу Івановичу—найвизначнішому з московських дипломатів того часу. На прохання Іх посла виложили бажанне гетьмана і війська. Сей виклад заховався в двох офіційних записках: Карпов видав ширшу³⁾, згадавши коротшу тільки в примітці (с. 345); але ся коротка редакція⁴⁾ незалежна від ширшої, і порівнюючи їх набираємо переконання, що коротка запись являється первісним начерком, з котрого розвинулася повніша, багатша запись, постилізована більш мотивовано, більш льобічно. Виглядає так, що на підставі сеї—і може ще інших таких коротких записок, маючи перед очима писаний текст, поданий другого дня послами, якийсь дяк вищої кваліфікації написав протокол для царської думки—той що видав Карпов. Значні

¹⁾ Акты X с. 545—6.

²⁾ Акты X с. 429—432.

³⁾ Там же с. 437—446.

⁴⁾ Малорос. дела 1554 № 4.

відміни від коротшої записки показують ясно, що складано останню редакцію досить вільно. Але й коротшу записку не можна ніяк вважати цілком точною нотацією пунктів дискусії.

Порівняння текстів дає змогу зміркувати, що козацькі послі викладали бажання війська не тримаючися невідлучно їх писаного тексту—ні порядку пунктів, а ні їх стилізації; інтерпретували вільно, вносячи дещо, очевидно, з тих дискусій, які велись над сими пунктами на раді старшини, а не без того—що і з власного розуміння і оцінки їх. Припускаючи, що де які відхилення від офіційного тексту походять від дяків-записувачів, ми можемо все-таки в багатьох місцях відчувати інтерпретацію самих послів, хоча й не маємо змоги докладно відділити, що тут іде від послів, а що від тих ріжних течій, що були представлені на чигринських нарадах.

В короткій записці зазначено тільки 16 пунктів—що приблизно відповідають 17 пунктам писаної петиції; решту того, що говорилося, подано без поділу на пункти просто як зміст дискусії. В ширшій редакції з кінцевого матеріалу вилучено ще кілька пунктів, так що загальне число їх тут 20, вони відповідають 23 пунктам писаної петиції, і потім ще зістається деякий інформативний матеріал не розділений на пункти. Льогоічного пляну нема в них так само, деякі теми повторюються кілька разів, все в нових варіантах (особливо се помітно на питанню про воевод, що мусіло бути бойовим в сій дискусії, і до нього кілька разів повертались). На абсолютну повноту ширшої записки покластися не можна так само як і короткої: очевидно дещо пропало зовсім, або майже зовсім, тому що не досить було підчеркнено—зблідло і загубилося між темами що виступали яскравіш, випукліш.

Перший пункт московської записки відповідає змістом першому пунктові петиції: поняття прав і вільностей війська те саме, але виложено стилістично відмінно тому що сюди ввійшов пункт 6—про вільний вибір гетьмана, і покрив все инше.

В короткій редакції: Вільности як перше бувало: що їм самим з-поміж вибрати гетьмана і старшину, а воеводи й старости щоб їх не видали, а судитись їм між собою.

Редактор вилучив відси питання про воеводів і старост, а додав порядок затвердження гетьмана:

«Вольности—як перше бувало: щоб їм вільно було самим вибрати гетьмана, полковників, сотників та інших старшин. Кого виберуть (очев: гетьмана), про те пришлють бити чолом государеві—просити потвердити. І судитись їм собою своїм правом».

Поняття військового суду таким чином виложено коротше, а на перший плян вийшла вибірність влади. Посім (в ширшій протоколі особним, 2 пунктом) про суд воевід:

«По тих більших містах де будуть царські воеводи, суд і розправа зістанеться за козацькими урядниками. Шляхта, козаки і міщани мають судитися своїм правом, а царські воеводи їх не судять. Хіба хто не схоче козацького суду, а забажає перенести свою справу до царського воеводи, тоді царський воевода може їх розсудити, як буде міркувати» (за московським правом себто). В коротшій редакції се трактується в пп. 6, 7 і 16:

«Щоб воеводи бували з їх же людей, люде вірні, такі щоб знали козацькі права,—вони б і доходи на государя збирали. Коли ж государь велить бути вое-

водам (з московських людей), то нехайби зборщики були з їх (українських) людей, і віддавали (зібрали) государевим приказним людям—се було б для них (Українців) лекше, щоб збирали їхні люде».

«А де по більших містах будуть государеві воеводи, урядники (магістратські) нехай будуть з їхніх людей—щоб їм судитись своїм правом; а кому їх суд не сподобається, можна розправу вчинити государевому воеводі».

«Нехай би були воеводи государеві в Києві та Чернигові, а по інших городах аби їх не було. А колиб государ згодився, щоб у всій Малій Русі воеводів не було, то гетьман володітиме по давньому, а государеві посылатиме щороку зібравши гроші, скільки буде».

В ширшій редакції се висловлено повніш і яснш з деякими додатками, в пп. 7, 14 і 15:

«Нехай би государ велів, щоб по їх козацьких городах воеводи були з їх же людей, людей значних (знатних), вірних і обізнаних з козацькими справами. Тоді вони б і на государя збирали всякі доходи. Коли ж государ на се не згодиться і звелить щоб у черкаських городах були його воеводи, тоді доходи нехай збирають свої (українські) люде, і зібравши віддають царським воеводам і приказним людям. Бо коли збиратимуть дохід на царя свої люде—козаки, то хоч декому і здається тяжко, але досадувать не будуть, тому що робитимуть то згідно з їх правами (звичаями)».

«Нехай би государ велів бути своїм воеводам тільки в (двох) більших містах: Києві та в Чернигові, а в інших містах, щоб воеводів (царських) не було. Коли ж би государ згодився, щоб воеводи його не було у всій Малій Росії, а доручив би гетьманові (всім) завідувати по давньому, тоді гетьман присилатиме государеві гроші кожного року, порохувавши скільки треба платити з кожного місяця³⁾».

«Як що государ згодиться, то гетьман і військо платитимуть від війська Запорозького так як збирає турецький султан з Венгерської, з Мутьянської й Волозької землі: обрахувавши, скільки треба з кожного місяця. А переписати ті всі доходи і обрахувати государ велів би свому чоловікові».

Все се зусилля якось відкараскатися або до найменших розмірів звести інститут московських воевод, висуваний з московської сторони і попереду, і в сих розговорах очевидно. Чи коли небудь в нещасливу годину гетьман і старшина необережно висловили се побажання, щоб цар прислав до їх міст своїх воеводів з адміністративними функціями (не просто з військом), се зістається під сумнівом. Але цілком ясно, що вже довший час московські політики завзято підсували, і просто таки—витягали з гетьманських послів і з самого гетьмана згоду на се, стилізуючи в своїх протоколах як їх побажання. Гетьман і його послі, роблячи всякі зусилля, щоб штовхнути Москву до негайної воєнної інтервенції, не мали відваги на сім пункті своєчасно дати рішучу одсіч, і тепер даремно, в 13 годину, розкидали думками, як би його спекатися сеї халени і повернути до необмеженого гетьмансько-військового правління. В сих переговорах, як і в писаній петиції, тільки ще виразніш, виступають такі варіянти з української сторони:

Найкраще аби гетьман зістався єдиним правителем («государь прикажет в'їдять гетману по прежнему»), щоб ніяких воеводів не було, а тільки військове правління і

³⁾ «Смѣтя сколько доведется мѣстнымъ дѣломъ».

міське самоврядування, а гетьман на вірець васалів Отоманської Порти платив би цареві щорічний харач, згідно з оцінкою доходів, яку зроблять царські ціновники.

Коли б такі мали бути воеводи (бо ж і за Польщі були в Києві і Чернигові, і трудно були відмовити «благочестивому цареві» права їх призначення, що мав «невірний» король польський!),—то нехай би цар призначав їх принаймні з значних Українців. (Стилізація московської записи не дуже ясна в сім пункті, чи ті воеводи мали б бути виборні чи призначені, але, я думаю, що про виборність таких воевод старшина ледви чи могла думати з огляду на польську практику).

Коли б мусіли бути воеводи неодмінно з московських людей, то нехай будуть тільки в Києві і Чернигові (відповідно до московської формули, що се повертаються під владу московського царя його предківські, дідичні «великі князівства» Київське і Чернигівське, де в польських часах були воеводи).

Але в кожному разі суд і розправа має зістатися в козацьких, шляхетських та міщанських установах.—Одначе і тут, видимо в дискусії, видерто у послів сю уступку: хто хоче, може свою справу перенести з сих установ на суд воеводи...

Се найбільш интересна тема дискусії. Відкладаючи надалі до військової справи мову про реєстр, я спинюсь тут і ще на пункті про заграничні зносини гетьмана, бо в ширшій редакції він стоїть безпосередне за п. 15—побажаннями для гетьмана становища аналогічного з васалами Порти; очевидно право заграничних зносин асоціювались з ідеєю повноти державної влади гетьмана:

«Бе чолом государеві гетьман В. Хм.—Коли з сусідніх країв приходитимуть до нього послі, то послів, що приходитимуть з важнішими справами, він відсилатиме до царя, і цар дасть рішення в тих справах; послів же з менше важними справами аби государ дозволив гетьманові приймати і відправляти, і того б йому за аде не мав».

Порівнянше з наведеним вище (14) пунктом писаної петиції ясно показує, що тут дяки змінили побажання послів відповідно до поглядів московських—очевидно висловлених в дискусії. В короткій редакції се питання ще не було сформульовано особним пунктом, а закинене в звязку з татарськими новинами. Відносини з Кримом неясні, гетьман вислав туди своїх послів, коли вони вернуться, буде видно, чи Кримці зістались союзниками гетьмана чи ні, і про се він повідомить царя. «Коли з яких небудь країв прийдуть послі в важних справах, гетьман їх присилатиме до государя, а послів які приходитимуть в малих справах нехай государ дозволить гетьманові приймати і відправляти, і того йому за аде не мав». Встилізовано як загальну норму очевидно в процесі обговорення дяками чи боярами¹⁾.

Повернемо тепер назад, до загальних вільностей. Богато уваги присвячено умовам шляхті й її матеріяльним интересам. В короткій редакції їй присвячені пункти 3, 4 і 5.

«Шляхта, що служить в Запорозькім війську нехай вододе своїми маєтками. Нехай вона судиться своїм правом, а государевим воеводам шляхти не судити: її судитимуть її судді».

«Коли хто заставив маєтність, і (кредитор) тепер нею вододе, нехай буде вільно йому вибирати доходи за ті роки, за котрі ще не вибрав».

В ширшій редакції, їм відповідають ш. 5 і 6.

¹⁾ Се найважливіша відміна короткої редакції від ширшої, вона виразно вказує на самостійність, і так би сказати—попередність короткої редакції.

«Шляхта благочестивої християнської віри (православна), котра служить у війську Запорозьким, має вільно володіти своїми маєтностями по давньому судитися своїм стародавнім правом».

«Коли хто віддав в оренду або в застав маєтність, і за воєнними обставинами ті орендарі орендою не користувалися, або державці не володіли заставленими маєтками, то тим усім людям треба дозволити додержати ті оренди і заставні маєтності, і з них щоб не збиралося доходів на государя, доки вийдуть умовлені роки».

Тут інтересний додаток до писаної петиції—що ся шляхта служить у козацькому війську, себто фактично зливається з старшинською верствою.

Останній пункт, як, бачимо докладніше розвиває питання про недодержані до кінця заставні контракти, що про них говорилося в Переяславі і в писаній петиції, і дає краще розуміти, в чім справа.

П. 12 і 13 ширшої редакції говорять іще про потвердження маєткових прав шляхетських, козацьких і церковних, розкриваючи недоговорений в писаній петиції пункт про потреби митрополита:

«Нехай государ пожалує: велить дати свої жалувальні грамоти в військо Запорозьке¹⁾ на маєтності монастирські, церковні, шляхетські й козацькі—на пергамені, з великою царською печаттю».

«Наказав гетьман бити чолом, щоб государ пожалував—велів дати грамоту київському митрополитові на його митрополічі маєтності, що має ними володіти вільно по давньому».

В короткій редакції маємо се в такій формі:

«Про привилеї на маєтності церковні, шляхетські, козацькі (зачеркнено: міщанські) і монастирські—щоб на пергамені, з великою печаттю» (п. 14).

«Велів гетьман бити чолом государеві, щоб митрополит київський володів своїми маєтностями по давньому» (після п. 17, вже без нумерації).

Правні гарантії козацької верстви розпоршені в звязку з питаннями військової організації. Пункт 1 короткої редакції, як і в писаній петиції, забезпечував судовий імунітет козацтва, п. 2 уставляв 60-тисячний реєстр, п. 11 присвячений правам козацьких вдів і сиріт: «щоб жінки й діти, померших козаків не платили поборів і могли жити в старих маєтках і домах». В ширшій се трохи уточнено: «Щоб государ пожалував жінок і дітей побитих козаків, дозволив їм жити в старих маєтностях і не велів з них брати ніяких поборів доки не підрустуть на службу». В писаній петиції (п. 7) все се висловлено ґрунтовніше, і тут очевидно мусимо рахуватися з дефектами дячих записів.

Тепер спеціально про військо; в короткій ред. п. 2 уставляє лаконічною фразою 60-тис. реєстр («щоб війська Запорізького було 60 тис.»), п. 8 також лаконічно згадує про дотацію на булаву («на булаву дати гетьманові що належить»); п. 8, 9, 10 і 13 говорять про плату війську і дотації старшині:

«Давніше було королівське жалування на армату, порох, оливу,—нехай би й тепер було від государя жалування, яке зволить».

«Людам і коням що під арматою, визначити місця на прогодовання в Запорізьким війську».

¹⁾ Тут військо Запорозьке знову як загальне поняття, що обіймає верству духовну, шляхетську і козацьку. Міщанську верству пропущено—вона взагалі якось згубилася в сій записи.

«Запорізькому війську визначити плату стільком тисячам і на той час як вони підуть на государеву службу, за його волею, в інші краї, а не в своїх городах. Давніш полковникам, сотникам, осавулам і рядовим козакам плачено з доходів збираних на короля: полковникам по 300, сотникам по 100, рядовим по 30 золотих».

«Кожному полковникові, осавулові й іншим урядникам щоб були млини».

В ширшій тексті се виложено в п. 3—4:

«Щоб війська Запорозького уставити 60 тисяч, і давати на військо царське жалування. Визначити, на скільки тисяч давати. Давати тоді, як будуть на царській службі, за царським наказом. Не для своєї оборони, а як будуть виведені в чужі краї. Коли цар не зволить давати жалування всьому реєстрові, то нехай би велів давати полковникам, суддям і сотникам, з тих же доходів, як по переду давано. А поперед давали з королівських доходів полковникам по 300 золотих польських, сотникам по 100, рядовим по 30. І на кожен полк млин».

Се очевидно запис дискусії: цілий ряд варіантів. Видно, що справу дискутували дуже жваво. Вона дійсно була дражлива і складна. З чисто-козацьких класових мотивів, військово-демагогічних так би сказати, старшині дуже важно було добитися платні для всього війська, і то платні постійної, в усяких обставинах, як було колись за польських часів—незалежно від того чи козак був в поході, чи просидів рік дома. Дуже хотілось похвалитись таким добутком старшинської політики перед нижчою старшиною і козацькою масою. Але з другого боку—всьяке випрохування платні з тих доходів, що цар побиратиме на себе прикладом короля, і взагалі всяке відкликування до практики польських часів підтинала державницький постулат: заховання України під московським протекторатом в такій формі замкненої держави, якою вона стала фактично за визволення. Висування польської податкової практики значило поворот до безпосереднього збирання податків королівськими, тепер українськими поборцями. Компромісові варіанти: щоб царські ціновщики тільки оцінили суму річного приходу, а збирав би його і відсилав цареві сам гетьман, або щоб доходи збирали міщанські магістрати і віддавали царським воеводам—очевидно було доволі трудно обогойти. Ясна річ; раз цар бере на себе обов'язок певних виплат з українських доходів, то се вже його хазайське діло—поставити збір доходів так щоб він був як найкраще забезпечений: через своїх довірених людей. Але дивним чином московські бояре і дяки, такі проникливі люди, якимось не доцінювали політичних шансів, які діставали вони приймаючи на себе обов'язок виплачувати гроші на військо, старшину, армату і т. д. Вони очевидно не дуже то певні були можливості збирання доходів з сього чужого, далекого їм своїм складом, своєвольного і озброєного краю, і не хотіли приймати на себе таких обов'язків, хоч сі обов'язки давали моральне-оправданне Москві претензіям на козацькі доходи. Доходи вона рада була забрати—але наперед не хотіла видавати векслів на виплати з них. А може й ділитися ними не похочувала!

Всім сим поясняється дражлива дискусія, що велася наоколо пунктів про виплати.

З інших пунктів п. 8 ширшої ред. говорив про надання Чигринського староства па булаву, 9 і 10—про дотацію на козацьку армату і визначення їй певних міст па прогосдовенне, 18—про дотацію для козацької залоги Кодака ¹⁾. Все се більше менше так як у писаній петиції. Але п. 17 і 19 давали нові побажання, котрих

¹⁾ В короткій ред. під кінець, поза нумерованими пунктами.

в ній не було. П. 19 говорив про потвердження війську Терехтемирівської фундації¹⁾; на підтримку сеї справи послам дано королівський привилей, так що справа видно обговорювалася в Чигрині, тільки не була включена до тексту петиції (може пригадано П вже по всьому). П. 17 інтересніший, він говорив про забезпечення козакам виключного права на низові уходи, «рибні та звірині лови на низу»: щоб цар пожалував козаків і заборонив ходити в ті уходи міщанам, бо міщани їхніх українських городів ходять туди і чинять козакам перешкоду²⁾. Побажання дрібне—але принципіально нетактовне в найвищій мірі! Деж таки, представники війська, сеї правлячої верстви, що претендувала на те аби утримати й надалі фактичне правління Українською державою в своїх руках, звертається до царя з проханням, щоб він вглянув в суперечки козаків з міщанами, і то де?—в глибині низових нетрів! щоб не дозволив міщанам чинити там перешкоди козакам, своїм патронам і зверхникам! Незвичайна компромітація війська і покликання до безпосереднього вмішування царського уряду в свої найбільш інтимні українські відносини. Не знати який се Пилип з конопель вирвався з таким побажанням! Воно потім зникає з овиду українсько-московських переговорів. Посли самі суміли почути небезпеку подібних питань, коли з приводу утримання козацької залози (наступний пункт, 18) бояре нагадали, що січовики—запорозькі козаки, що живуть в самім Запоріжжі, не зложили присяги разом з городовиками—«щоб гетьман велів і тих козаків привести до присяги цареві». Таке доручення, очевидно, не було ні особливо легким ні приємним, і послы постаралися позбутись його: мовляв на Запоріжжі козаків мало, і вони там не живуть постійно—переміняються з війська, і «кошового старшину посилає туди гетьман», так що нема чого їх рахувати як якусь територіальну одиницю («в дѣло почитать нечего»³⁾).

¹⁾ Так само.   ²⁾ Так само.

³⁾ Сі завваження посольства роблять цілком неправдоподібним оповідання Величка, нібо гетьман радився з Січею в справі переходу «під протекцію монарха московського», і дістав з Січи повне спочуття сьому плянові (нового вид. с. 92—4). У Величка Хмельницький як за порозумінням з Січею почав «машину війни з Поляками», так і далі у всім поступав в тіснім контакті і за порадою П—се листування становить такби сказати провідний мотив Величкової повісти, але на сім епізоді ясно, як мало правдоподібна ся концепція.

Тим не менше Кубала навіть в своїй останній праці про Хмельничину, 1910 року (Szkice III с. 49) повторив сю явно видуману звістку.

Правда, що він без яких небудь застережень повторив за Буцінським як факт також і оповідання «Запорозької Старини» Срезневського про повстання Тухи (тамже с. 57). У Срезневського се виписано так, в примітках до літописи Хмельниччини:

«Поликарпъ Туха былъ запорожскій атаманъ неизвѣстно какой Сѣчи. Онъ пользовался дружбой Хмельницкаго, всегда былъ первый противъ мятежниковъ, возстававшихъ на него, и столько же умель, сколько храбръ и грубъ. Онъ былъ увѣренъ, что Хмельницкій ищетъ независимой Украины, а себѣ верховной власти, что Хмельницкій обманываетъ и султана, и хана, и короля, и царя, обѣщая быть каждому вѣрнымъ и покорнымъ, и радовался этому, называлъ Хмельницкаго—какъ говоритъ Симоновскій—преемникомъ св. Владиміра, вел. княземъ Украинской Россіи. Съ 1649 года Туха былъ неотлучно при Тимофеѣ Хмельницкомъ, и во время осады Сучавской сильно раненъ. Но то была—говоритъ Симоновскій—рана тѣлесная, рана же сер-

З приводу побажання послів, щоб цар післав як найскорше військо під Смоленськ (для диверсії—як се вказано було в писаній петиції)¹⁾, вивязалася дискусія про чергові стратегічні завдання. Бояри виложили московський операційний план: на Україну піде московське військо під проводом боярина Василя Борисовича Шереметева, щоб помагати гетьманові против Поляків—захистити від них Україну. На Полоцьк піде друга армія, під проводом боярина Василя Петровича Шереметева. Третя, під проводом князя Трубецкого, піде на Брянськ—против можливого нападу кримського хана очевидно. Головні ж сили, під проводом самого царя підуть на Оршу й Смоленськ. Посли з приводу сього говорили різні компліменти цареві за його наміри визволити Білорусь з неволі у невірних. Висловили бажання, щоб цар тримав постійно, навіть і в мирному часу, відділ війська тисяч з п'ять на польській границі для безпечности. На запитанні бояр пояснили, що від кримського хана досі не було послів, і доки його позиція лишається неясною, треба стримувати донських козаків, щоб вони не зачіпали Татар. Розповіли про присилку від мурз Великої і Малої Ногайської орди заяви, що вони зістануться в союзі з козаками, незалежно від того яка буде позиція хана. Про листи від Ракоція і воеводи Стефана—що ми вже знаємо. Про польське військо відзивались, що їм про нього невідомо; наслав з Шаргорода полк. Окунь невеликі відділи до сусідніх сіл, вигнати їх відти було б не тяжко, але гетьман «не сміє посидати на них війська без царського наказу». Так само післанцям Консципольского, що прислав до гетьмана просити дозволу збирати «живність» в його мастностях, гетьман відповів, що він піддався цареві і без його указу нічого не може робити.

Такий смиренний тон взяло посольство!

Вислухавши і поговоривши з послами бояре зажадали від них, щоб вони подали свої гадки на письмі, і з тим відправили їх на мешканне²⁾.

Після сього дня 14 (24) березня, послы подали боярам звісну вже нам писану петицію з 23 пунктів, в оригіналі, за підписом гетьмана і військовою печаттю³⁾. Чи була при тім конференція, се не знати, хоч і правдоподібно. Потім маємо помітку—руки Алмаза Івановича, на копіях привилеїв, привезених послами, що їх подано дня 17 (27) березня⁴⁾, се можна також гіпотетично вважати за дату нової конференції. В межичасі, 15 (25) послы були закликані на військову параду: на перегляд війська салдацького і рейтарського, що робив цар в присутности бояр і почесних гостей⁵⁾, а 18 (28) березня, другого дня після царських іменин їх запрохано на

дечная ждала его въ Украинѣ. Когда вѣсть о присягѣ царю дошла до него, когда получилъ онъ приказъ присягать, Туха вознегодоваль.—Умру, а останусь козакомъ!—говорилъ онъ, и поднялъ мятежь. Подъ его знаменемъ скоро стало до 7000. Войско Хмельницкаго встрѣтило его на Тясмени. Воины Таха (так) почти всѣ пали на мѣстѣ битвы. Самъ Туха бросился въ рѣку и утонулъ» (частина II кн. 2 с. 135—6).

Як еляборат українських патріотів 1830-х рр. се небезіntересно. Але що сей еляборат переказувався як факт в науковій праці ХХ століття про Хмельниччину, се ще більш іntересно, як свідощтво тріткості легендарної Хмельниччини.

¹⁾ В ширшій ред. се останній пункт—20, в короткій поза нумерацію.

²⁾ Акты X с. 451—466.

³⁾ Вище с. 785.

⁴⁾ Акты X с. 453.

⁵⁾ Їх присутність відзначена і в Theatrum Europ. с. 612.

парадний царський обід у Золотій палаті, в присутності патріярха й найвищих двірських чинів¹⁾.

В сих же днях, невідомо саме котрого, обговорювано козацьку петицію в царській думі; результати сього обговорення записані, в формі резолюцій царя і бояр («государь указалъ и бояре приговорили») на офіційальній гетьманській петиції, поданій 14 (24) березня. Переважно ухвали були позитивні; до деяких пунктів ухвалено було жадати пояснення²⁾. Вільш самостійний характер мають такі ухвали думи:

До пункту 4 петиції, про виборних урядників по містах (магістрати й ратуші): «Мають бути урядники: вийти, бурмістри, райці, лавники. (Вони) мають збирати на государя всякі доходи: грошеві і хлібні, і віддавати до царської казни—тим людям що їх государ пришло. Сі ж люди, що їх государ пришло для збору казни, наглядатимуть тих зборщиків (міських урядників), аби вони поступали правильно»³⁾.

Ся резолюція давала відповідь на цілий ряд питань. Нею відхилялося бажання старшини, щоб гетьман збирав всякі доходи сам і віддавав певну умовлену давину до царського скарбу. Цар застерігав собі, що відбиратиме приходи безпосередне від міських урядів (магістратів). Питання про воевід обминалось, але цар лишав за собою вільну руку в адміністрації.

Друга резолюція була винесена в справі дипломатичних зносин:

«Послів в добрих справах приймати (гетьманові) і відправляти, і (тільки) писати государеві, в яких справах вони приходили і з чим їх відправлено. Котрі ж послы будуть прислані від кого небудь з дорученнями против государя, тих затримувати, писати про них государеві, і без царського указу їх не відпускати. А з турецьким султаном і з польським королем без царського указу зносин не мати».

Третя резолюція—в справі платні війську, дуже інтересна:

«Відмовляти (послів від сього домагання). Бо в л. государ (і так) зібрав велике військо, задля православної віри, бажаючи їх (козаків) оборонити від латиняногнителів, тих що хочуть знищити церкви божі й викоринити християнську віру. Задля оборони їх він витратив на військо великі гроші з своєї казни»⁴⁾.

«Як у гетьмана був боярин Вутурлин з товаришами, і говорилося про число Запорозького війська, тоді гетьман говорив: коли число війська Запорозького і велике буде, в тім цареві не буде шкоди, бо вони жалування у нього просити не будуть»⁵⁾. Говорив він при них же (при теперішніх послах)—при судді і при полковнику, отже їм тепер не годиться говорити про се (жадати жалування війську».

З власної ініціативи бояре порушили питання, яке належало б внести в будучі «статті»: щоб утікачів з московських країв, котрі втікатимуть до черкаських горо-

¹⁾ Дворцовые разряды III с. 403—4.

²⁾ Сі пояснення послы давали після «одпуску», 19 (29) березня; судячи з того можна думати що нарада царської думи над петиціями відбулася між 17 (днем передачі копій документів) і відпуском, а саме 18 (28) березня.

³⁾ Не дуже ясно стилізацію сеї резолюції роз'яснює і дає зрозуміти попереднє сеї резолюції при пункті 15, краще постилізоване.

⁴⁾ Було потім написано, але вичеркнено: «Козаки нехай стоять далі за віру християнську (себто нехай воюють власним коштом). І то також їм користне (в їх интересах): післано бояр з військами до Києва, і їм дається жалування від царя, і післано з тими боярами армату і багато всякого арматного припасу царським коштом».

⁵⁾ Дійсно так в переяславських протоколах—див. вище с. 763.

дів, видавати відти назад. Про се малося на увазі поговорити на найближчій конференції з послами, але сю думку в протоколі докладно не сформуовано ¹⁾.

Коли сі резолюції стали відомі послам, вони захвилювались, особливо відмовою плати війську. Заховалась дуже інтересна супілка Іх цареві з сього приводу—на жаль в московській, підправленій копії, я навожу її тому в перекладі з деякими корективами, можливо заховуючи ті вирази, що походять правдоподібно з оригіналу:

«Хотіи з розказання гетьмана в. Запорозького просили есмо у твого цар. величества на всякого козака жалування по 30 зол., але як так не можна, то хоч би й дещо зменшити, одначе щоб есмо з нічим до війська не повертались. Во як стольники твого царського величества по городах до присяги приводили, говорили, що, війську Запорозькому гроші будуть, і тепер по всіх городах така слава пішла і всі надіються на милость твого цар. величества. А коли б ми мали повернутися не влабавши твого цар. вел., не відаемо ми, послы, як маемо війську очі показати, і насправду військо все поневолі мало б вельми засмутитися, бо не так іде о гроші війську Запорозькому, як о славу. Так і давніш бувало, і з тих же міст може вистачити війську Запорозькому заплата, і понад то до скарбу твого цар. вел. зістатися. Просимо і усердно молимо: Вудь милостив і пожалуй військо Запорозьке! Нехай би твоім жалуваннем утішилося і охотніше до всякої услуги твому цар. вел. ставилося ²⁾».

Сей поклик до обіцянок царських дворян, мабуть потверджений і Бутурлиним ³⁾, видимо зробив свій вплив, і від посольства зажадали відомостей про число полків і старшини. В актах лишилася довідка, на жаль без дати—але її закінчення, де послы просять Іх відпустити по можности скоро, бо зима кінчиться і вони можуть застрягти в дорозі і накликати на себе гнів гетьмана, оріентує нас приблизно в часі. Послы вичисляють 17 полків, в кожнім рахують писаря, хорунжого, обозного і двох осавулів. Число сотників не можуть означити, але нагадують, що в кожній сотні єсть хорунжий, а у всякім полку—музика, трубачі ⁴⁾.

19 (29) березня послам дано прощальну авдієнцію. Вони дякували цареві за жалуванне—за ласку показану їм в Москві, і Алмаз Іванович об'явив царське жалуванне: оба головні послы, Богданович і Тетеря діставали від царя по срібному золоченому кубку з накривкою, по штуці атласу, камки-куфтир і лундину (ліонського сукна), по 2 сорока соболів і грошима по 50 рублів. Іх товариші, козаки і міщане (переляславські) діставали дарунки грошима.

Після того той же Алмаз іменем царя нагадав історію козацького піддання цареві, повторив зацєвнення царської милости, і далі сказав:

«А що гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке писало в своїм листі, і ви посланники—били чолом, аби ми, вел. государ, пожалували—веліли потвердити ваші стародавні права і привилеї, в льности людей духовного і світського чину, і підкріпити нашими грамотами,—ми гетьмана і військо пожалували: веліли підкріпити нашою жалувальною грамотою ваші прага і привилеї. А вас, по-

¹⁾ Акты X с. 446—452.

²⁾ Акты X с. 485 без дати, але очевидно належить до сих днів, перед авдієнцією 19 с.с., не між 21—27 с.с., як зазначає Карпов в своїм виданню, бо в день авдієнції гроші вже були обіцяні.

³⁾ Відомости з місць про се ми бачили вище—с. 772.

⁴⁾ Акты X с. 486.

сланників, пожалувавши своїм жалуванням, веліли не затримуючи відпустити. Послалася з вами нашу грамоту гетьманові і всьому війську, а ви, повернувши, розповісте їм нашу царську ласку і жалування».

По сій промові передано їм царську грамоту, допущено до цілування царської руки, а замість прощального обіду заповіджено «корм» з царської кухні. В дійсності обідали вони в той день у патріярха, бувши у нього в процесії за вербою (того дня була вербна неділя)¹⁾. Але найважніше, що після царської авдієнції вони мали конференцію з боярами, і ті «объявили їм на Іх статті государев указ». Наперед зажадали від них додаткових відомостей до деяких «статей» (скільки військових суддів, скільки людей при арматі, і яку треба округу для її утримання, що треба для утримання Кодацької й Січевої залози). Поруч того подали до відома царські рішення:

Щоб гетьман не мав зносин з польським королем і турецьким султаном.—Посланники відповіли: по се й гетьман писав цар. вел. щоб лукавим (дестным) посольством польським і литовським не вірити.

Воеводи мають бути в Києві і в Чернигові.—Посланники сказали, що в тім царська воля.

Бояре объявили, що від митрополита діється багато неподібного.—Посланники сказали, що вони то чують, і гетьманові скажуть.

Про царське військо для охорони України (здається се теж запитання більше ніж резолюція),—посли пояснили, що се мова про військо, яке буде потрібно після скінчення війни; тепер же в Києві й на Україні єсть царське військо для охорони (нема про що говорити).

Про жалування на військо бояре говорили: Цар. величество пошле від себе певного дворянина, щоб описав і зрахував доходи, а як се виясниться, тоді буде указ (дефінітивний), а тим часом цар пошле гетьманові своє жалування золотими: на 60 тисяч військо по четвертині угорського золотого, 15 тисяч угорських золотих значить.

Цілком несподівано, після всіх наших дотеперішніх відомостей, послам було сказано: Гетьман переказав своє прохання, щоб йому і дітям його віддано на власність (в вотчину) город Гадяч, що давніше був за Конєнопольським—що він хотів би там поставити собі двір, і часом приїздити туди і проживати. Можна здогадуватись, що сі переговори велі не офіційальне посольство, а гетьманів пасерб Кіндрат—за поміччю послів розуміється: він мабуть привіз приватні документи Хмельницького—що були передані боярам разом з військовими привілеями 17 (27) березня, і подібні ж заходи робили Богданович і Тетеря у своїх власних інтересах—про надання їм у власність Старого Мліва і Сміли. Досить еліптичну запись переговорів 19 березня треба розуміти так, що послам була объявлена згода на надання Гадяча, а мабуть так само і Мліва та Сміли (хоч може не так офіційально).

Крім того оголошено дві пропозиції московського уряду, зроблені з його власної ініціативи: одна в справі утікачів, уже згадана вище, друга—щоб гетьмана післав для участі в царським поході на Смоленськ двох полковників: Золотаренка ніжинського і Тетерю переяславського, а число козаків, яке має бути з ними, цар означить потім. На обидві пропозиції послы дали згоду²⁾.

1) Тамже с. 473—4.

2) Акты X с. 475—6.

На підставі сих переговорів було виготовлено московську редакцію «статей». Виключивши те, що могло бути означене окремими жалувальними грамотами, дяки звели зміст козацьких петицій в 11 пунктах. Основою їх стала офіційна військова петиція, змінена й доповнена на підставі устних переговорів. Пропущено те, що мало міститися в окремих привілеях війську, а також і деякі особливо дражливі пункти — мабуть тому, що все таки рішучого слова з приводу їх уряд не важився сказати (про вибори гетьмана, про воеводів і їх відносини до місцевого правління). На всі інші пункти дано царські резолюції, здебільшого короткі, часом довші, а з приводу прохання про платню війську—цілу пояснюючу записку. Взагалі весь сей еляборат—сі славні «Статті Богдана Хмельницького», що більше як на століт стали начебто конституційною хартією України—зложені крайне хаотично, не систематично, мають виразний характер не продуманих до кінця політичних гадок. Се скорше тимчасова канцелярська одписка—до ґрутовнішого вияснення, до дальших розпоряджень, не кажучи вже, що цілий ряд питань в ній поминено з огляду на те, що вони нормувалися окремими грамотами, так що коли вже шукати у всім тім якоїсь конституційної хартії, котрою фіксувалися всі дотеперішні переговори—початі в Переяславі і продовжені в Москві, то треба за таку хартію брати «статті» разом з царськими грамотами¹⁾.

Але чи саме ці статті з 11 пунктів?

Вони не заховалися до нас в ориґіналі, а тільки в московським чорновику, що лежить в актах посольського приказу разом з чорновиками царських жалувальних грамот 27 с.с. березня. На початку таке пояснення (вступ) — подаю в скороченню: «В письмі, що прислали кн. Трубецькому з товаришами посланники Сам. Богданович та Павло Тетеря з товаришами нинішнього 162 року марта 12 написано: «Бють чолом вед. государеві гетьман В. Хмельницький» і т. д. Дата 12 с. с. березня написана на вишкробаючому місці і супроти сказаного вище неможлива, хоча з нею ці статті друкувались не раз,—бо того дня 12 с. с. березня послали тільки заїздили до Москви. Карпов, вказавши на сю недорічність, звернув увагу, що в списку з архива К. Розумовського, виданім в Історії Марковича стоїть дата 21 березня і прийняв сю дату за автентичну—але властиво і вона не автентична. Судячи з того, що нам відомо про московські переговори, статті подані на письмі Трубецькому і тов.—се могли бути тільки гетьманська петиція в 23 пунктах, подана 14 березня.

¹⁾ В науковій літературі дискутувалось се питання, що належить уважати основним актом, а що допоміжним, субсидіярним: Жалувальну грамоту чи Статті. Шафранов вважав статті тільки за доповнення до жалувальних грамот (с. 390). Розенфельд аргументував против сього, вважаючи статті основним актом, «договором соединения», послаючися на пізніше значіння статей (с. 33—4). Дійсно, після того як відносини України до Москви стали нормуватися договірними статтями, «Статті В. Хмельницького», чи властиво Трубецького стали вважатися основою української конституції. Але в березні, передаючи послам гетьмана жалувальну грамоту і статті, московський уряд вважав основним актом грамоту, се річ безсумнівна: статті були скомпановані дяками цілком довільно, так що вони тільки доповняли грамоти. Гетьман же і старшина не прийняли ні статей ні грамоти, се теж ясно. Вони стояли на переяславській умові—формулі непорушного заховання українських вільностей, розуміючи під нею заховання державного status quo. Не сформулували сього свого становища, але воно цілком ясне.

а статті в 11 пунктах се остання, як нам відома, редакція царських резолюцій, виготовлена приблизно одночасно з жалувальними грамотами.

Правда, статті в 11 пунктах не відповідають гетьманській петиції але ясно, що ці статті, як еляборат царської канцелярії, і взагалі не могли передавати ніякого тексту поданого послами. Статті в 11 пунктах се московська перерібка матеріалу, зроблена в звязку з виготовленням жалувальних грамот: поміти ясно показують, що ці пункти вироблялися руками московських дяків паралельно з жалувальними грамотами, як доповнення до них — під проводом Алмаза Івановича, що своєю рукою дописав закінчення—як зазначає Карпов. Се показує, що перед нами остання редакція статей. На се вказує і кішчева поміта: «Таково письмо дано посланникамъ»; написано на столбцахъ білорусскимъ шрифтом, безъ дячей приписи: се з усякою правдоподібністю говорить про експедицію сих пунктів—офіційну видачу послам. На тій підставі, при шнішнім стані наших відомостей, ці статті треба вважати остаточною редакцією московських резолюцій, офіційльно переданою через послів гетьманові разом з жалувальними грамотами, датованими 26 с. с. березня.

Але що під назвою «статей Богдана Хмельницького» оберталися пізніше інші статті в 14 пунктах, вперше проголошені на виборчій раді 1659 р., той сам Карпов, що перший скільки небудь обслідував акти козацького посольства, висловив гадку, що статті з 11 пунктів, датовані ним 21 березня, не були останньою офіційною редакцією, а такою були оті статті в 14 пунктах 1657 р. Їх мовляв застав буз В. Хмельницький, і проголошено їх тільки після його смерти, а потім, при виборі Юрія Хмельниченка ще раз потверджено на раді, видруковано з наказу московського уряду і тим способом нарешті спопуляризовано. Незві обмеження українських вельностей, що помічаються в сій редакції в порівнянні з статтями в 11 пунктах, в таким разі треба було б розуміти як результат поправок зроблених на некористь козацького війська протягом того тижня, що пройшов між відпуском авдіанцією і від'їздом послів.

Необхідність такого толкування се само вже робить мало правдоподібною сю розвязку; але докладніший аналіз сих відмін показує, що вони не могли бути зроблені в березні 1654 р. Життя їх вяснуло пізніше, і накинуги їх старинні і війську московським політикам удалося тільки після упадку Виговського. Тому в супереч поглядів Карпова, прийнятому потім Вуцінським і м. Макарієм і апробованому Антоновичем в його рецензії книги Вуцінського, П. Шафранов в спеціальній, дуже ґрунтовно зроблений студії, статті проголошені в 1659 році як статті 1654 року признав за фальсифікат, сфабрикований посольством Трубецького. А за автентичні статті В. Хмельницького 1654 р. він проголосив т. зв. статті 21 березня, або статті в 11 пунктах. Його погляд був прийнятий потім в працях Ейнгорна, Нольде і Розенфельда, в мой студії про Переяславську умову, останніми часами ще раз переглянений і підтриманий А. І. Яколевям в спеціальній студії, і не вважаючи на зусилля В. І. Щербини підтримати стару теорію Карпова, я не вважаю можливим вернуться до неї, після всього зробленого для висвітлення анахронізмів статей Трубецького ¹⁾.

¹⁾ Карповъ, Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великою Россіей, Журналь Мин. Нар. Просв. 1871 кн. XII, особл. с. 242—6. Буди́нскій, О Богданѣ Хмельницкомъ, с. 154 дд.; Антоновича рецензія на сю книгу в Киев. Старині, 1883, II, ст. 418. Макарій, Історія Рус. церкви, т. XII, с. 71. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи с. 67. Нольде, Очерки государ-

При нинішнім стані наших відомостей ми не можемо протиставити статтям в 11 пунктах, т. зв. 21 березня, якихось інших, які б мали більше права вважатися останнім вислідом московських переговорів і носити імя «статей Б. Хмельницького». Тому вважаю потрібним навести їх в цілості, в оригіналі й перекладі, і з деякими важливішими поправками, зробленими на сім брудьоні:

Бють челою великому государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Великія и Малыя Росіи самодержцу, и многихъ государствъ государю и обладателю, его царскаго величества подданыи Богданъ Хмельницкой, гетманъ войска Запорожского и весь міръ христіанскій російскій, чтобъ его царское величество пожаловалъ ихъ тѣмъ, о чемъ посланники ихъ бити челою учнутъ, а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелѣньяхъ служить будутъ во вѣки ¹⁾

1. Чобъ въ городѣхъ урядники были изъ людей обраны къ тому достойные, которые должны будутъ поддаными царского величества урезати и доходы всякіе, въ правду, въ казну царскаго величества отдавати, для того, что царского бъ величества воевода приѣхавъ учалъ права ихъ ломати и уставы какіе чинить, и то бъ имъ было въ великую досаду; а какъ тутошніе ихъ люди гдѣ будутъ старшіе, то они противъ правъ своихъ учнутъ исправлята.

И сей статѣй царское величество пожаловалъ—велѣлъ быти по ихъ челобитю. А быти бъ урядникомъ, въ городѣхъ: войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникомъ, и доходы всякіе денежныи и хлѣбныи собирать на царское величество и отдавати въ его государеву казну тѣмъ людемъ, которыхъ царское величество пришлетъ; да тѣмъ же присланнымъ людемъ, кого для тоу сборные казны царское величество пришлетъ, и надъ тѣми сборщиками смотреть, чтобъ дѣлали правду.

2. Писарю войсковому чтобъ по милости царского величества 1000 золотыхъ полскихъ для подписковъ давати, а на

Бють чоломъ великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеі Великоі і Малоі Росіі самодержцеві і многихъ держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир христіанський російський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть во-віки в усім що їм государ поведить.

1. Щоб по містах урядники були обрані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воевода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якіс устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеі статті царське величество пожалував—велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людам, которых пришло царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царского величества щоб давано 1000 золотих польских на підписків (ка-

ственного права ст. 390—1. Розенфельдъ, Присоединеніе Малороссіи къ Россіи с. 34—5. Моя: Переяславська умова с. 10 дд. А. І. Яковлев, «Статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 року (Юбил. збірник М. Грушевського). В. І. Шербина, До питання про статті Б. Хмельницького (таже). М. Н. Петровський, До питання про статті Б. Хмельницького, Записки ніжинські т. ІХ, 1929.

¹⁾ «И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано подъ статьями»—се поясненне до наступних царських резолюцій, що надаються до кожного пункту козацької петиції.

судей войсковых по 300 золотых полских, а на писаря судейского по 100 золотых полских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на бунчужного германского 50 золотых¹⁾.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по их челобитью; а давати тѣ деньги изъ тамошнихъ доходовъ.

3. На писаря и на судей войсковыхъ, на 2 человека, и на всякого полковника и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ чтобы по мельницѣ было, для прокормленья, что расходъ имѣють великой.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ быть по их челобитью.

4. На подѣлку наряду войскового и на пушкарей и на всѣхъ работныхъ людей, которые у наряду бывають, чтобы царское величество пожаловалъ изволить учинить свое царское милостивое прирѣшье, какъ въ зиму, такъ и о станахъ, такожде на обозного арматного 400 золотыхъ, а на хоружего арматного 50 золотыхъ.

Царское величество пожаловалъ, велѣлъ давати изъ тамошнихъ доходовъ²⁾.

5. Послы которые издавна къ войску Запорожскому приходятъ изъ чужихъ краевъ, чтобы гетману и войску Запорожскому которые къ добру были, волю принять; а только что бѣ имѣло быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извѣщать.

По сей статьѣ царское величество указалъ: пословъ о добрыхъ дѣлахъ принимать и отпускать; а о какихъ дѣлахъ приходили и съ чѣмъ отпущены будутъ, о томъ писать къ царскому величеству

целяриств), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол. польських, на писаря й хоружого по 50 зол., на хоружого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, асаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової арматі, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величество зволів вчинити милостиву ласку на зимове прогодованне і приставовище; також на арматного обозного 200 зол., а на хоружого 50 зол.

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорізького аби було вільно приймати, а коли б було щось противно царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество.

До сей статі царське величество велів: послів з добримі ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы бу-

¹⁾ Про надання гетьманові Чигиринського староства тут не згадано, бо на се ви дано особну царську грамоту.

²⁾ По сім було написано, а потім зачеркнено статтю:

«Чтобъ царское величество пожаловалъ, велѣлъ имъ дати свои жалованные грамоты на пергамент, одну на волности казатцкіе, а другую на волности шляхетцкіе, за своими государскими (висьлыми) печатями, для того что они то получивше, сами смотрѣ межъ себя учиняютъ: кто казакъ, тотъ волности казатцкіе имѣть будетъ. а кто мужикъ, тотъ будетъ повинность обшкдюю царскому величеству отдавати, какъ и пренжъ того бывало».

«Царское величество пожаловалъ, свои государскіе грамоты на волности ихъ казатцкіе и шляхетцкіе, за своими государскими печатями, дати имъ велѣлъ».

Противъ сей статті, в боку приписано: «Ся статья надобъ ли? потому что грамоты посылають». Українському шляхетству видано особну жалувану грамоту, і супроти сього отсю статтю теж пропущено в останній редакції.

водливно и вскорѣ. А которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дѣломъ, и тѣхъ послѣвъ и посланниковъ задерживать въ войскѣ и писати объ нихъ о указѣ къ царскому величеству вскорѣ жъ, а безъ указу царского величества назадъ ихъ не отпускатъ. А съ турецкимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополитѣ кievскомъ ¹⁾ посланникомъ изустной наказъ данъ. А въ рѣчахъ посланники били челомъ, чтобъ царское величество пожаловалъ, велѣлъ даъ на его маестности свою государскую жалованую грамоту.

Царское величество пожаловалъ: митрополиту и всѣмъ духовного чину людемъ на маестности ихъ, которыми они нынѣ владѣють, свою государскую жалованую грамоту даъ велѣлъ.

7. Чтобъ царское величество изволилъ рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтобъ неприятель не могъ исправитца и съ иными собоюкупитися, для того что войска нынѣ принужены; чтобъ никакой ихъ лести не вѣрили, естли бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Царское величество изволилъ на неприятеля своего, на польского короля, ити самъ и бояръ и воеводъ послать со многими ратми по просухъ, какъ конскіе кормы учнутъ бытъ.

8. Чтобы наемного люду здѣ по рубежу отъ Ляховъ, для всякого безстрашя, съ 3000, или какъ воля царскаго величества будетъ хотя и больше.

Царского величества ратные люди всегда на рубежъ для Украйны оберегавья естъ и впередъ стоять учнутъ.

9. Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожскому платили. Бють челомъ к нынѣ царскому величеству, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казакѣвъ по 30 золотыхъ польскихъ давать.

дуть присклатися з справами противными царскому величеству, тихъ послѣвъ і посланниковъ затримувати в війську та писати про нихъ зараз же до царського величества, а безъ дозволу царського назадъ їх не відправляти. А з турецькимъ султаномъ і з польськимъ королемъ безъ волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита кievського доно посламъ устный наказъ. А в розмовахъ носли били челомъ, щобъ царське величество велівъ дати свою государську жаловану грамоту на його маестности.

Царське величество пожалувавъ: митрополитові і всімъ людямъ духовного чину велівъ дати свою государську жаловану грамоту на маестности, которыми вони теперъ володіють.

7. Аби царське величество зволивъ післати своє військѣ під Смоленскъ не гаючися ні трохи, аби неприятель не мігъ собі ради дати і сполучитися з иншими (військами), бо теперъ війська (польські) потомлені—вѣхай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли бъ почали що веминяти.

Царське величество постановивъ на неприятеля свого польського короля йти самому і бояръ та воеводівъ післати з великимъ військомъ, якъ просохне і почне бути паша.

8. Аби наемного війська тутъ на польськимъ пограничю, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества—хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничю для охорони Украйни завсѣди були і надалі будуть стояти.

9. Завсѣди буде такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Бють челомъ і теперъ царському величеству, аби давано на полковника 100 ефимків, на осаулівъ по 200 золотихъ, на осаулівъ війсковихъ по 400 зол., на сотниківъ по 100 зол., на казаківъ по 30 золотихъ польськихъ.

¹⁾ З боку приписано, а потім зачеркнено: «Писать ли о митрополитѣ? потому что грамоты нынѣ не будетъ; а въ письмѣ о грамотѣ написано жъ (мб. треба: не писано), только говорили словами».

И въ прошлыхъ годѣхъ присылалъ къ царскому величеству гетманъ Богданъ Хмельницкій и все войско Запорожское и били челомъ многожды, чтобъ его царское величество ихъ пожаловалъ, для православные христіянскіе вѣры и святыхъ божіихъ церквей, за нихъ вступился и принялъ ихъ подъ свою государеву високую руку и на неприятелей ихъ учинилъ имъ помощь. И великому государю нашему, его царскому величеству, въ то время подъ свою государеву високую руку приняты было васъ не мочно, потому что у его царского величества съ короли польскими и великими князи либовскими было вѣчное докончанье. А что съ ихъ королевскіе стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю и великому князю Михаилу Федоровичю, всея Русіи самодержцу, и многихъ государствъ и обладателю, и дѣду его государеву, блаженные памяти великому государю святѣйшему патріарху Филаренту Никитичю, московскому и всеа Русіи, и великому государю нашему царю и великому князю Алексѣю Михайловичю, всеа Русіи самодержцу, его царскому величеству, учинились многія безчестья и укоризны, и о томъ, по королевскимъ грамотамъ и по соймовому уложенію и по коньстатуціи и по посольскимъ договорамъ царское величество ожидалъ исправленія. А гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское хотѣлъ съ королемъ польскимъ помирить, черезъ своихъ государевыхъ великихъ пословъ, тѣмъ способомъ: буде Янъ-Казимиръ король учинитъ съ ними миръ по Зборовскому договору и на православную христіянскую вѣру гоненія чинитъ не учеть и уніатовъ всѣхъ выведеть, и царское величество виновнымъ людямъ, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины ихъ хотѣлъ отдать. И о томъ посылалъ къ Яну-Казимеру королю своихъ государевыхъ великихъ и полномочныхъ пословъ, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Рѣпнина-Оболенского съ товарищи. И тѣ царского величества великіе и полномочные послы о томъ миру и поступкахъ королю и паномъ радѣ говорили всякими мѣрами, и Янъ Казимиръ король и паны рада ни на которую мѣру не сошли, и то великое дѣло поставили

Попереднихъ лѣтъ приславъ до царского величества гетманъ Богданъ Хмельницкій и все войско Запорізьке і били челомъ багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної христіянської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичові, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницкого і все військo Запорізьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри христіянської не гонив, уніатів усіх викоринив,—зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се послав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і наместника великопермського Бориса Олександровича Рєпнина-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послы царського величества про ту згоду і про вчинки короля і панам-радї говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправляли з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну христіянську віру і всіх православних христіян від гонятелів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру христіянську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, ні-

ни во что, и тѣхъ царского величества великихъ и полпомочныхъ послѣвъ отпустили безъ дѣла. И великій государь нашъ, его царское величество, видя такіе съ королевскіе стороны многіе неисправленья и грубости и неправды, и хотя православную христіанскую вѣру и всѣхъ православныхъ христіанъ отъ гонителей и хотящихъ церкви бояжи разорити и вѣру христіанскую искоренити отъ Латынь оборонити, подъ свою государеву высокую руку васъ припаялъ. А для вѣнше обороны собралъ рускіе и нѣмецкіе и татарскіе рати многіе. и деть самъ великій государь нашъ, его царское величество, на непріятелей христіанскихъ, и бояръ своихъ и воеводъ шлетъ со многими ратми; и на тотъ ратной строй, по его государеву указу, роздана его государева казна многая.

И нынѣ имъ посланикомъ о жалованьѣ на войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и къ нимъ оборову, не довелось. А какъ былъ у гетьмана у Богдана Хмельницкого государевъ ближній бояринъ и наместникъ тверекій Василей Васильевичъ Вутурлинъ съ товарищи, и гетьманъ говорилъ съ ними въ разговорехъ о числѣ войска Запорожского, чтобы учинить 60.000; а хотя бѣ де того числа было и больше, и государю де въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просятъ не учнуть. Да и имъ, Самойлау и Павлу, и инымъ людямъ, которые въ то время при гетьманѣ были, про то вѣдомо жъ. А что въ Малой Росіи въ городѣхъ и мѣстѣхъ какихъ доходовъ, и про то царскому величеству не вѣдомо; и великій государь нашъ, его царское величество, посылаетъ доходы описать дворянъ. А какъ тѣ царского величества дворяня доходы всякіе опишутъ и смѣтятъ, и въ то время о жалованьѣ на войско Запорожское по разсмотрѣнью царского величества и указъ будетъ. А нынѣ царское величество, жалуетъ гетьмана и все войско Запорожское, хочеть послать своего государева жалованья по давнымъ обычаямъ предковъ своихъ, великихъ государей царей и великихъ князей російскихъ, гетьману и всему войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имѣла вкинутися, тогда отъ Астрахани я отъ

менького і татарського війська—сам великий государь нашъ іде на непріятелів і посилає бояр своїх і воеводів в великим військом, і на те зібранне війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, баучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорізькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Васильевич Вутурлин з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорізького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просять плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й иншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величестві не відомо, і великий государь посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорізькому війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорізьке військо, давним звичаєм предків своїх, великих государів, хоче послати гетьманові і всьому війську Запорізькому своє государське жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від

Казани надобно на нихъ наступити. Такожде и Донскимъ казакомъ готовимъ быть. А нынѣ еще въ братствѣ, дать сроку и ихъ не задираєть.

Царского величества указъ и повелѣніе на Донъ къ казакомъ послано: буде Крымскіе люди задору никакова не учинятъ, и на нихъ ходять и задору чинить не велѣно. А будетъ Крымцы задоръ учинятъ, и въ то время царское величество укажетъ надъ ними промышль чинить.

11. Кодакъ городъ на рубежѣ отъ Крыму, въ которомъ гетманъ всегда по 400 человекъ держитъ и кормы всякіе имъ даєтъ; чтобъ и нынѣ царское величество пожаловалъ кормами и порохоми къ наряду изволилъ построить. Также и на тѣхъ, которые за порогами коша стерегутъ, чтобъ царское величество милостію свою изволилъ показати: понеже нельзя его самого безъ людей оставляти.

О той статіи царского величества милостивой указъ будетъ впередъ, какъ про то вѣдомо будетъ, по скольку какихъ запасовъ въ тѣ мѣста посылавано и сколько будетъ доходовъ въ сборѣ на царское величество¹⁾.

А что въ письмѣ жъ вашемъ написано: какъ великій государь нашъ, его царское величество, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское пожалуетъ, свои государскіе грамоты на волности ваши даєть велитъ, тогда вы смотрь межъ собою учините: кто будетъ казакъ, или мужикъ, а чтобъ число войска Запорожского было 60.000. И великій государь нашъ, его царское величество, на то изволилъ имъ—числу списковымъ казакомъ быть велѣлъ. И какъ вы посланники будете у гетмана у Богдана Хмельницкого, и вы бѣ ему сказали, чтобъ онъ велѣлъ казаковъ разобрать вскорѣ и списокъ имъ учинилъ, да тотъ списокъ, за своею рукою, прислалъ къ царскому величеству вскорѣ²⁾.

Якъ з усього досі звісного виходило б, сі статті були передані послам на візді разом з жалувальними грамотами; самостійної дати вони мабуть не мали, і їх властиво треба назвати статтями 27 березня—як датовані жалувальні грамоти: днем фактичного, а не етикетального відпуску послів (в чорновиках місяце на дати грамот пропущено і заповнено нишою рукою, коли вийснися день фактичної відправи).

Астрахани й Казани, також і Донськимъ казакамъ бути готовими. А тепер воєна (орда) ще в братстві (з казаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повеліє до козаків на Дніє послано: коли Крымські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Крымом, там гетман завжди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає—тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для арматі. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку,—бо його неможна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посілали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государь наш гетмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке пожалує, свої грамоти государські на ваші волности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде казак, а хто мужик, і щоб військо Запорізького було 60.000.—То великий государь наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послі будете у гетмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислать негайно царському величеству.

¹⁾ Все дальше дописано в чернетці рукою Алмаза Івановича.

²⁾ Акты X с. 477—484.

Жалувані грамоти публічного характеру мали бути такі: а) грамота війську Запорізькому, б) грамота православній шляхті, в) грамота митрополитові і духовенству. Але в останній момент рішили митрополитові грамоти не посилати, щоб примусити його самого приїхати до Москви і тут проробити всі реверанси і чолобиття; в актах зіб'явся лише начерк: «Малыя Россіи духовнымъ всякого чину людемъ имъніемъ своимъ: или митрополичьими и епископскими и монастырскими и церковными владѣнь всякому своимъ по прежнимъ правамъ и привиліямъ невозбранно». Про четвертий же державний стан—міщанський, як бачимо, наче призабули: загальну грамоту відразу замінили окремі грамоти. В даний момент стояли перед урядом чолобитчики передславські, за ними мабуть передбачались уже київські, що приїхали згодом. Се відповідало традиціям Річчипосполитої, що теж не звала єдиної міської верстви, а тільки низку окремих міських республік, упривилеюваних безпосереднє королем і з ним безпосереднє звязаних. Се був аспект настільки ж користний для московського уряду, наскільки погибельний для ідеї Української держави; в якій мірі свідомо постарались його використати московські політики, лишається неясним, також і становище в сій справі гетьманського уряду; але в кожному разі сей принцип паралельних привилей, переведений вбито при його участі був для української державности ударом в наслідках небчислимим. Те що привилейні в ідеї являлось предметом договору з царем козацького війська як загальнодержавної репрезентації, кінець кінцем розложилось на рід рівнозначних привилей, і уряд міг поклякати при тім на самі козацькі прохання (п. 17 гетьманської петиції і п. 12 устних пропозицій послів). Привилей війську, що мав бути привилеєм загально-державним, конституційною хартією Української республіки, зійшов в значній мірі завдяки тому на привилей класовий, рівнорядний з шляхетським, хоча й затримав дещо з загально-державних питань, як право заграничних дипломатичних зносин.

Характеристично, що в московським реєстрі експедиюваних грамот привилей шляхті, як першому станові поставлено навіть на першому місці, а за ним уже привилей війську Запорізькому¹⁾. Тільки що фактично з шляхетського привилею нічого не вийшло, тому що шляхетська верства в дійсности злилася з старшинською, і старшина перейняла її бажання й ідеологію.

Привилей війську виглядав так:

Божією милостию, мы великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Россіи самодержецъ пожаловали есмь нашихъ царского величества подданныхъ, Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского, и писаря Ивана Выговского, и судей войсковыхъ, и полковниковъ, и ясауловъ, и сотниковъ и все войско Запорожское.

Что въ нынѣшнемъ во 162 году, какъ по милости божіи учинились подъ нашею государскою високою рукою оны, гетманъ Богданъ Хмельницкой и все войско Запорожское, и вѣру намъ великому го-

сударю (і т. д.) пожалували сьмо нашихъ подданныхъ Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского війська, і писаря Ивана Выговского, судей війскових, полковників, ясаулів, сотників і все війско Запорізьке.

В пізнішій 162 році гетьман Богдан Хмельницкий і все війско Запорізьке за ласкою божою віддалились під нашу государську високу руку і вчинили присягу нам, великому государеві і нашим

¹⁾ Акты X с. 511.

сударю и вашимъ государскимъ дѣтемъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ прислали къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, оны гетманъ Богданъ Хмельницкой и все войско Запорожское посланниковъ своихъ Самойла Богданова, судью войскового, да Павла Тетерю, полковника переяславского. А въ листу своемъ къ вамъ великому государю, къ нашему царскому величеству, гетманъ писалъ и посланники его били челомъ, чтобы намъ, великому государю его, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское пожаловати, велѣти прежніе ихъ права и волности войсковые, какъ издавна бывали при великихъ князьяхъ русскихъ и при короляхъ польскихъ¹⁾, что суживались и волности свои имѣли въ добрахъ и судахъ, и чтобы въ тѣ ихъ войсковые суды никто не вступался, но отъ своихъ бы старшихъ судились, подтвердити, и прежнихъ бы ихъ правъ, каковы даны духовного и мірскаго чину людямъ отъ великихъ князей русскихъ и отъ королей польскихъ, не нарушити, и на тѣ бы ихъ права дати нашу государскую жалованную грамоту, за нашею государскою печатью. И чтобы число войска Запорожского списковое учинить шестьдесятъ тысячъ; а было бѣ то число всегда мжно. А будетъ, судомъ божіимъ, смерть случила гетману, и намъ бы великому государю поволити войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ межъ себя гетмана обирати, а кого оберуть, и про то намъ великому государю объявляти²⁾. А что на булаву гетманскую дано староство Чигиринское со всѣми принадлежностями, тому бѣ и вышѣ мы великій государь пожаловали, велѣли при булавахъ быть. Имѣней казачьихъ и земель, которые имѣють для пожитку, чтобы у нихъ отнимать не велѣть; также бы и вдовѣ

дѣтямъ і насажденникамъ на вѣчне подданство, і в мѣсяці березні прислали до насъ вони, гетьманъ Богданъ Хмельницький і все військо Запорізьке своїхъ посланниківъ Самойла Богданова судью войскового та Павла Тетерю полковника переяславського. В листі своїмъ до насъ, великого государя, писавъ гетьманъ і били челомъ його посланники, щобъ ми, великий государь, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке,—веліли потвердити їхъ права і вільности військові, які були за вел. князв в руськихъ і короляхъ польськихъ—щобъ судилися (розумій: своїмъ судомъ) і вільности свої мали в маєткахъ і судахъ,—оби в ті їхъ військові суди ніхто не вступався, а щобъ судились вони своїми старшими, і щобъ їхъ давнішихъ прав, данихъ людямъ духовного і світського чину від великихъ князівъ руськихъ і королівъ польськихъ ми не порушили, і на ті їхъ права дали нашу жалованну грамоту за нашею государською печатью. Щобъ військо Запорізьке реєстрове ми означили в шістьдесятъ тисячъ і те число щобъ завжди було заповнене. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государь, лишили війську Запорізькому вибрати гетьмана, самимъ міжъ собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те об'являть намъ. А що на булаву гетьманську дано було Чигиринське староство з усіми принадлежностями, то щобъ і ми, великий государь, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтківъ козацькихъ і земель які маютьъ для прожитку, аби відібрати відъ нихъ не веліли; такожъ аби діти вмира, які зістаються після козаківъ, мали права такі якъ діди й батьки їхъ. Після, що здавна приходять до Запорізького війська з чужихъ земель, котрі будуть з чимсь добримъ, тихъ гетьманові і Запорізькому війську аби ми лишили приймати, а келібъ

¹⁾ Було написано і зачеркнено: «и великихъ князѣхъ литовскихъ и при княжатахъ русскихъ».

²⁾ Се потвердження 6 пункту козацькихъ статей 14 марта, вище с. 786. «Боронъ Боже смерти на пана гетьмана,—тому що всякъ чоловікъ смертний, ѡ вивалне не може бути,—аби військо Запорізьке само міжъ собою гетьмана вибирало і його царське величество сповіщало,—аби царське величество тимъ не ображався, бо то давній військовий звичай» (чтобъ войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давній обычай войсковый).—Государъ велівъ і бояре приговорили: бути такъ якъ вони просять».

послѣ казаковъ остальныхъ дѣти новолности имѣли какъ дѣды и отцы ихъ. Послы которые издавна приходятъ къ войску Запорожскому изъ чужихъ земель, чтобъ гетману и войску Запорожскому, которые будутъ съ добрымъ дѣломъ, тѣхъ бы принимати позволять; а толко бы что имѣло быть противно нашему царскому величеству, о томъ бы извѣщаль намъ великому государю.

И мы великій государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского и все наше царского величества войско Запорожское пожаловали, велѣли имъ быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей польскихъ и великихъ князей литовскихъ, и тѣхъ ихъ правъ и волностей нарушивати ничѣмъ не велѣли и судитись имъ велѣли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ, а наши царского величества бояря и воеводы въ тѣ ихъ войсковые суды вступати не будутъ. А число войска Запорожского указали есмя, по ихъ же челобитью, учинить спискового 60,000, всегда полное. А буде, судомъ божіимъ, смерть случитца гетману, и мы великій государь поволити войску Запорожскому обирати гетмана, по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ собою; а кого гетмана оберуть, и о томъ писати къ намъ, великому государю, да тому же новообранному гетману на подданство и на вѣрность вѣру намъ великому государю учинити, при комъ мы великій государь укажемъ. А при булаві гетманской старосту Чигиринскому со всеми его принадлежностями, которые преть сего при немъ были, указали есмя быти по прежнему. Также и имѣній казачьихъ и земель, которые они имѣютъ для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ у дѣтей не велѣли, а быти имъ за ними по прежнему. А буде изъ которыхъ пограничныхъ государствъ учнутъ приходити въ войско Запорожское къ гетману къ Богдану Хмельницкому ¹⁾ послы о добрыхъ дѣлахъ, и мы великій государь тѣхъ послѣвъ гетману принимати и отпускать поволити. А изъ которыхъ

щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

То ми, великий государь, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорізького і все наше військо Запорізьке пожалували—веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських, і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояре і воеводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорізького війська, за їх власному проханню, веліли ми означити в 60.000 реєстрових, і щоб завіди се число було повне. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государь, лишили Запорізькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському старосту, по попередньому, з усіми принадлежностями, які були при нім давніше. Також маєтків козачьих і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей удів які застаеться по козаках, ми не веліли відберати, а бути при них по давньому. А коли почнутъ приходити в військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государь, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою

¹⁾ Зачеркнено: «и ко всему войску Запорожскому».

государствъ и о какихъ дѣлахъ тѣ послы присланы и съ чѣмъ отпущены будуть, и гетману о томъ о всемъ писати къ намъ великому государю вскорѣ. А буде которые послы отъ кого присланы будуть съ какимъ противнымъ къ намъ, великому государю дѣломъ, и тѣхъ пословъ въ войскѣ задерживать и писати объ нихъ къ намъ великому государю вскорѣ жъ, а безъ нашего царского величества указу назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ нашего царского величества указу ссылки не держать.

И по нашему царского величества жалованью, нашимъ царского величества подданнымъ, Богдану Хмельницкому, гетману войска Запорожского и всему нашему царского величества войску Запорожскому быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привилеямъ и по всемъ статьямъ, которымъ писаны выше сего ¹⁾. И намъ великому государю ²⁾ и сыну нашему, государю царевичу князю Алексѣю Алексѣевичу и наследникомъ нашимъ служити и примити и всякого добра хотѣти и на нашихъ государевихъ неприятелей, гдѣ наше государское повелѣнье будетъ, ходити и съ ними битись и во всемъ быти въ нашей государской воли и послушаньѣ на вѣки.

А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, тѣ вышеименованные посланники Самойло и Павелъ именемъ Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского, и всего нашего царского величества войска Запорожского били челомъ и подали нашимъ царского величества ближнимъ бояромъ: боярину и намѣстнику казанскому князю Алексѣю Никитичю Трубенкому, боярину и намѣстнику тверскому Василью Васильевичу Бутурлину, околничему и намѣстнику конирскому Петру Петровичу Головину, думному дяку Алмазу Иванову статьи, и мы великій государь тѣхъ статей выслушали милостиво, и что на которую статью наше царского величества изво-

противною нам, великому государеві,— такихъ послѣдъ войску затримувати і такожъ заразъ писати про нихъ до насъ, а безъ нашего указу назадъ їх не пускати. А з турецькимъ султаномъ і з польськимъ королемъ безъ нашего указу зносин не мати.

І з ласки нашої підданимъ нашимъ: Богданові Хмельницкому гетьманові і всьому війську Запорізькому бути під нашою високою рукою по своїмъ давнішимъ правамъ і привилеямъ і по всімъ вище писанимъ статтямъ. Служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексієвичеві і наслідникамъ нашимъ щиро, всякого добра шукати і на нашихъ неприятелів, куди їмъ буде нашъ государський наказ, ходити і битись, і у всімъ бути в нашої государський волі во вѣки.

А що вище згадані посланники Самойло і Павло іменемъ Богдана Хмельницкого гетьмана і всього війська Запорізького били челомъ про инші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашимъ ближнімъ боярамъ Олексієві Никитовичу Трубенкому, Василеві Васильевичу Бутурлину, Петрові Петровичу Головину і думному дяку Алмазові Иванову,—ми, великий государь, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями, і ті статті в нашомъ указомъ веліли дати тимъ посланникамъ Самойлові і Павлові.

¹⁾ Зачеркнено: «во всякомъ покоѣ и свободѣ безъ всякія неволи служити имъ».

²⁾ Дальші слова про царевича дописані іншою рукою.

леньє, и то велѣли подписать подъ тѣми жь статьями, да тѣ статьи съ нашимъ царского величества указомъ велѣли дати тѣмъ же посланникомъ Самойду и Павлу.

И хотимъ ¹⁾ его Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское держать въ нашемъ царского величества милостивомъ жалованьѣ и въ призьрѣньѣ, и имъ бы на нашу царскую милость быть надежнымъ.

Дана сѣя наша царского величества жалованная грамота, за нашею государственною печатю, въ нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ, дѣтя отъ создания міру 7163, мѣсяця марта 27 дня. Божією милостію, великій государь царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ ²⁾.

Як бачимо, у вступній частині («нарраці») зісталась ще ся ідея, що військо репрезентує всі верстви України, «людей духовного і мирського чину», але у головній частині («експозиці») уряд полагоджує тільки справи військової верстви—так як і в тексті статей, до которо відкликається грамота, він виявив тенденцію проминути справи інших клас людності. Тільки через недогляд мабуть подлишив він пугает про митрополита, в призначі ж, очевидно, хотів трактувати козацьке військо як суспільну верству, азначьолічну з іншими—як то ще виразніш показав своїм привилеем шляхті.

З цього боку сей шляхетський привилей набирає чималого принципіального значіння, хоча на практиці й не був переведений. Я вибмаю з нього головну частину, з деякими скороченнями в титулятурі то що:

Въ нынѣшнемъ во 162 году, какъ учинилася подъ нашею государскою высокою рукою гетманъ Богданъ Хмельницкой и все войско Запорожское и всея Малая Русь, и вѣру намъ и нашему государскимъ дѣтямъ и наследникамъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ присладала къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, онъ гетманъ Богданъ Хмельницкій и все войско Запорожское посланниковъ своихъ Самойла Богданова да Павла Тетерю, чтобъ намъ его, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское пожаловать, позволить шляхтѣ благочестивой христіанской

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорізьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванню—нехай воли будуть певні нашої государської милости.

Дана сѣя жалувальна грамота нашего царского величества за нашею державною печаттю в нашімъ столичнімъ місті Москві року від сотворення світу 7163 г., місяця марта 27 дня. З божої ласки великий государь цар і великий князь Олексій Михайловичъ всеі Великіі і Малоі Росіі самодержецъ.

Нинішнього 162 року, як гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке і всея Мала Русь піддалися під нашу царську руку і зложили присягу нам і нашим дѣтям і наступникам, і в місяці березні присладала своїх посланників С. Богдановича і П. Тетерю, щоб ми його, гетьмана, і все військо Запорозьке пожалували: шляхті благочестивої віри, що пробуває в Малій Росії і присягу нам зложила, щоб ми дозволили бути при своїх шляхетських вільностях, правах і привилеях: старших з-поміж себе вибирати собі на уряди судові, маєтностями своїми володіти сво-

¹⁾ Се той пункт, що українські політики XVIII в. вважали основною германією українських прав: «За всѣ свои службы, за всѣ принесенныя Російской имперіи пользы Малороссійскій народъ за лучшее и всѣхъ сокровищъ дражайшее возмездіе почиталъ слѣдующія обнадѣживанія: «А мы васъ всегда будемъ сохранять при прежнихъ вашихъ правахъ, привилегіяхъ и вольностяхъ и въ томъ бы вамъ на нашу государскую милость быть благонадежнымъ».

²⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 489—494.

вѣры, которые въ Малой Росіи обрѣтаются и вѣру вамъ на подданство учинили, быти при своихъ шляхетскихъ волностяхъ и правахъ и привиліяхъ, и старшихъ себѣ на уряды судовые выбирати межъ себя; и добра свои имѣти свободно, также какъ и напередъ того при короляхъ польскихъ бывало и суды земскіе и градскіе отправляти черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами межъ себя оберуть. И мы великій государь для челобитыя подданного нашего Богдана Хмельницкого и всего войска Запорожского, шляхть, которые пребываютъ въ нашей царского величества отчизнѣ въ Малой Росіи, велѣли быти подъ нашею високою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы даны имъ права и привилія и волности отъ королей польскихъ. А волностей ихъ шляхетскихъ ни въ чемъ нарушивати не велимъ, и старшихъ имъ себѣ на уряды судовые замскіе и градскіе выбирати межъ себя самимъ, и маестностями своими владѣть позволили, и судитися имъ межъ себя, по своимъ правамъ, позволили. И по нашему жалованью, наше отчины Малые Росіи жителемъ, шляхть, быти подъ нашею високою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ, въ волностяхъ шляхетскихъ свободно безо всяка неволи, во всемъ по тому какъ въ сей нашей государскій жалованной грамотѣ написано, и намъ (и сыну нашему царевичю Алексѣю Алексѣевичю)¹⁾ и наслѣдникомъ нашимъ служить и всякого добра хотѣти, и на нашихъ непріятелей, гдѣ ваше царское повелѣнье будетъ, ходити и съ ними битися, и во всемъ быти въ нашей государскій волѣ і въ посаушавѣхъ навѣки²⁾.

бідно, як то бувало давніше за королів польських, і суди земські й городські відправляти через урядників, яких вори з-поміж себе виберуть. То ми на прохання підданого нашого, В. Хмельницького, і всього Війська Запорозького, тій шляхті, що пробуває в нашій батьківщині—Малій Росії, веліли бути під нашою високою рукою на давніх правах і привілеях, як були їм надані права, привілеї і вільности від польських королів. Вільностей їх шляхетських ні в чім порушувати не дозволимо. Вибирати їм старших з-поміж себе на уряди судові, земські і городські, маєтностями своїми володіти і своїм правом судитися ми їм дозволимо. Мають сі мешканці нашої батьківщини, Малої Росії,—шляхта—жити під нашою високою рукою за своїми давніми правами і привілеями, в вільностях шляхетських свободно і без якої небудь неволі, так як у сій нашій жалувальній грамоті написано, служити і всякого добра бажати вам, сину нашому Алексієві і наступникам нашим, на наших веприятелів, куди буде від вас звелено ходити і битися з ними, а вашій волі в усім бути посаушними.

В сій грамоті звертає на себе увагу, що шляхта тут явно не зараховується до війська Запорозького, ані не стоїть під його владою: військо Запорозьке і шляхетська верства входять в поняття Малої Росії як складові частини, одна від другої незалежні. Поняття зверхности чи протекторату Запорозького війська нічим не підкрєплене: військо тільки кляпочеться за шляхтою, можливо лише тому, що опинилося в ролі посередника між царем і «Малою Росією», як ініціатор її переходу під царську зверхність. З цього боку принципіальне значіння шляхетського привілею велике—хоч практичне значіння потім було ніжке. Але в безрвні того не

¹⁾ Дописано.

²⁾ Акты X с. 495—6 (титული покорочено).

передбачали: се найкраще ілюструє вагання самих послів—Богдановича і Тетері, де їм користніше рахуватися: чи в війську чи в шляхетській верстві, що за польськими традиціями могла б опинитися в безпосереднім присуді київського вовводи (дивись зараз нижче, с. 827).

Інші привилеї—характ-ру маєткового, вони принципіально важні як санкція царського права на безпосереднє розпорядженнє земельним фондом України.

Таке наданнє Чигринського староства «з усіми принадлежностями» на гетьманську булаву Запорозького війська, «для всякого урядства», «по прежнім правам и привиліям», як наперед сього було надано від королів польських (в резолюціях на статті 14 березня, п. 4, було зпочатку написано: «противъ привилія королевскаго». на візрєць королівського привилея, але потім зачеркнено)¹⁾.

Дивним дивом не було видано окремо привилея на Терехтемирівську фундацію і уходи р. Самари, хоч про се і носли просили в перших розмовах, 13 березня, і королівський привилей на візрєць привезли.

Натомість гетьман дістав наданнє іа optima forma на Гадяцьке староство. Як перший в ряді сих царських надань, що принесли Україні таку руйну, політичну, соціальну і національну воно варто уваги і я так само наводжу з нього головну частину:

Пожаловали есмя подданого нашего Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорозького, за православную христіанскую вѣру и за святые божиі церкви крѣпкое и мужественное стоянье, и къ намъ великому государю и ко всему нашему Російскому государству многие и вѣрные службы: что въ нынѣшнемъ во 162 году, какъ по милости божиі учинились подъ нашею государскою високою рукою онъ Богданъ Хмельницкой, гетманъ войска Запорозького и все войско Запорозькое и вся Малая Русь, и вѣру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дѣтямъ и наслѣдникомъ на вѣчное подданство учинили, и въ мартѣ мѣсяцѣ присылали къ намъ онъ, гетманъ Богданъ Хмельницкой, посланниковъ своихъ Самойла Богданова да Павла Тетерю, и тѣ посланники намъ имянемъ Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорозького, были челомъ, чтобъ намъ его, гетмана, пожаловати, велѣти ему дати изъ нашихъ царского величества черкасскихъ городовъ городъ Гадяч со всѣми угодами въ вѣчность ему и потомкомъ его. И мы его, Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорозького, за его къ намъ и ко всему нашему царского величества Російскому государству многие вѣрные службы, пожаловали, велѣли ему и потомкомъ его тѣмъ городомъ Гадячемъ

Пожаловали ми нашего підданого В. Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, за показану ним крѣпку і мужну оборону православної віри і святих церков і за велику і вірну службу нам великому государеві, і всьому нашому Російському царству. Як сього 162 р. за ласкою божою, В. Хмельницькій і все військо Запорозьке і вся Мала Росія учинились під нашою високою рукою, зложили присягу на вічне підданство нам і нашим дітям і наступникам, і прислали в місяці березні своїх посланників: С. Богдановича і П. Тетерю,—вони були чолом нам іменем В. Хм., гетьмана війська Запорозького, щоб ми його пожалували: веліли дати з наших цар. величества черкаських городів город Гадяч з усіми принадлежностями на вічність йому і його потомкам. І ми його, В. Хм., за його вірні служби нам і війську нашому царству пожалували: звеліли йому і потомкам його володіти тим городом Гадячем, так як він належав попереднім власникам, з усіми принадлежностями. Так от за нашим наданнем В. Хм., діти і потомки його володітимуть тим городом Гадячем, так як володіли попередні власники і піхто більше не матиме до нього права.

¹⁾ Акты X с. 496—7.

владѣть такъ, какъ прежь того городъ Гадичь былъ за прежними вотчинники, со всѣми къ нему приваженностями. И по нашему жалованью Богдану Хмельницкому, гетьману войска Запорожского, и дѣтемъ его и потомкомъ его тѣмъ городомъ Гадачемъ, со всѣми къ нему приваженностями, владѣть такъ, какъ тотъ городъ прежь сего во владѣннѣ былъ у прежнихъ вотчинниковъ, а иному нікому въ тотъ городъ не вступатися ¹⁾.

Дві інші царські грамоти потверджували королівські грамоти подані від Хмельницького—одну на Суботів і Новоселицю («владѣть по прежнему, какъ за нимъ было напередъ сего, и по сей нашей грамотѣ свободно»), другу на Медвідку, Борки й Камянку («владѣти во всемъ по тому, какъ объ нихъ въ королевскихъ привиліяхъ написано—по прежнимъ королевскимъ привилеямъ и по сей нашей грамотѣ свободно») ²⁾.

Видано також грамоти на маєтності Богдановичу і Тетері, за їх проханнями. Тим часом як прохання гетьмана були переказані тільки усно, сим разом маємо прецікаву суцільку обох послів козацького війська в сій справі, по тім очевидно, як дано було (я думаю на останній авдієнці, 19 березня) принципіальну згоду на сі надання. З огляду, що суцілька звісна тільки в московській перерібіці, я подаю її в перекладі:

«Як нас царське величество милостиво пожалував, то ми за се низько чолом бємо і просимо привилеїв, на пергамені золотими словами писаних: мнї—судді—на містечко Імліїв Старий, з підданими які там будуть, і з усіми землями що до нього належать, а мнї—полковникові—на містечко Смілу, теж із підданими які там будуть, і з усіми землями які до нього належать, і з селянами, які будуть на тих землях, з усіми приваженностями: полями, лісами, уходами й озерами, які б не були, з усім як давніш бувало. І щоб ми мали власть над своїми підданими («были волны в своих подданных») — як хочемо ними рядити і володіти («урядити и обладати») — ми і діти і наступники наші, які б мали ті маєтності від нас отримати, і щоб до них (маєтностей) ніхто не мав ніякого діла на вічні часи.

«Також щоб нам на тих своїх землях, які ми будемо мати з милостивого жалювання його ц. вел., вільно було селити людей, які туди приходитимуть, жлини ставити, і всякі пожитки приспособляти, які бували перед тим, або ми собі зможемо придбати і вимислити, без якої небудь перешкоди від кого б то не було.

«Також і того просимо, щоб вільно було нам держати всякі нашітки для своїх підданих, вино курити і оренду тримати, як то звичайно єсть на Україні, і при всім тим звичаю пробувати, який у тім краю ведеться.

«А нам, просимо, нехай буде вільно хоч у реєстрі війська Запорозького бути і з ним службу відбувати, чи бути в присуді воеводства, Гроду і земства київського і сповнати службу, як земляне і шляхта Київського воеводства, і судитися однаково з ними, тим же правом, згідно з правами потвердженими привилеями й. цар. вел.

¹⁾ Акты X с. 497—8.

²⁾ Тамже с. 499—500.

«І все се сбом нам, як ми однаково, слово в слово прохаємо, нехай буде з милостивої ласки й. цар. вел. написано в приписях і позволено, все що ми тут згадали. Бо ми нічого не написали тут пусто, але згідно з звичаєм, який у тих краях ведеться»¹⁾.

Грамоти обом петентам дійсно видали буквально однакові, але без усіх тих подробиць, котрі вони там хотіли бачити виписаними, а цілком коротко: «Вишь челоуь намъ оав, Самойло, чтобъ намъ его пожаловати: велѣти ему и дѣтемъ его дати въ маѣтность мѣстечко Имльево Старое со крестьяны и со всеми угоды какъ было напередъ сего,—и мы, вел. государь, пожаловали: то мѣстечко Имльево Старое ему и дѣтемъ его въ маѣтность со крестьяны и со всеми угоды дати велѣли»²⁾. Грамоти ці, очевидно на прохання обдарованих, були передані не публично перед усім посольством, як грамоти гетьманові, а в секреті, у дворі Бутурліна, і як потім виявилось з слів Тетері (з 1657 р.), він і інші такі обдаровані навіть і на Україні не посміли потім своїх привилеїв показати: про те не знало ні військо, ні гетьман, і як би в війську довідалися про випрошені ними маєтності, то їх зараз би побили: почали б говорити, що всі міста мають належати цареві (себто війську), а поодинокі козаци крім плати не мають нічого дістати, і т. д.³⁾.

Крім цих привилеїв уряд передав через послів такі грамоти до Хмельницького:

Затягає повідомлення про поладження справ переказаних через посольство— «что писали к нам, и посланники ваши были челом, чтоб стародавния ваши права и привилія и волности духовного и мірского чину людемъ велѣти подтвердить и нашими государевыми грамотами укрѣпити, и мы тебя, гетьмана, и все войско Запорожское пожаловали: прежніе ваши права и привилія нашею государскою жалованною грамотою подтвердить велѣли, і з тим послів їх відпустили. Послали з нами також нову печатку військову—з царським іменем, «тому що попередня військова печатка має імя королівське, і тепер тою печаткою печатати не годиться»⁴⁾. Про се, як пригадуємо собі, просив царських послів в Переяславі Виговський, і се інтересне як ще один вияв безпосередніх зв'язків царських актів місяця березня з переяславськими переговорами. В московських переговорах ся справа не згадується, але в Москві, як бачимо з цілим ряді фактів, ниякно пам'ятали зміст переяславських переговорів, як основу нових українсько-московських взаємовідносин—властиво все те що необережно дали у себе вирвати підчас цих переяславських переговорів гетьман і старшина в напрямі тіснішої залежності України від московського уряду.

Друга грамота була малоприємним суроґатом тої грамоти митрополитові і духовному чинові, що обіцяли «статті» останньої редакції. Обміркувавши звідомлення киявських воевод про «измѣну» митрополита, виявлену ним в переговорах про будову криниці на церковних ґрунтах, московські політики рішшли стриматися від яких небудь честиостей на адресу киявського духовенства, поки митрополит не дасть відповідного «исправленья». В другій грамоті до гетьмана царський уряд викладав йому детально сей киявський інцидент і наказував, щоб він приставив до Москви митрополита. В першій начерку було написано більш м'яко: щоб гетьман написав митрополитові, аби він приїхав до Москва, але се зачеркнено і написано,

1) Акты X с. 487—8.

2) Тамже с. 501—2.

3) Акты XI с. 764—5.

4) Акты X с. 502.

щоб гетьман «велів прислати митрополита до Москви», «чтобь онъ въ томъ дѣлѣ—для чего онъ нашимъ воеводамъ въ томъ мѣстѣ гдѣ они обыскали угоднее мѣсто, города ставяти не давалъ,—исправленіе о себѣ далъ»¹⁾.

Третя грамота дуже коротка, містила офіційне повідомлення про війну в Польщі і участь в ній козацьких контингентів: те що було поставлено перед козацьким посольством на останній аудієнції:

«Поставовили ми за православу віру, за святі церкви, і за ріжні грубости і неправди короля польського Яна Казимира самим їти на нього, і послаємо своїх бояр і воевод. А в тім поході наказуємо бути з нами двом полковникам Запорізького війська: Іванові Золотаренкові та Павлові Тетері, і з ними 18 тисячам Запорізьких козаків—вибраних кращих людей з задніпрянських козаків. І ти, гетьмане наш, нам послужи—тим полковниками вели бути готовими і чекати нашого наказу, а як наказ прийде—спішно йти з військом»²⁾.

Всі ці грамоти, як і вчислені вище надання, датовані одним днем. 27 с. с. березня, очевидно—днем фактичного відпуску посольства з Москви.

Крім царських грамот передали через послів свої листи до гетьмана деякі визначніші бояре, в відповідь на листи гетьмана, котрими він просив Іх клопотатися перед царем, аби той дав «милоствий указ» в справах, доручених послам, і відправив Іх не затримуючи. Такого листа писав боярин Морозов, тесть царя Ілля Милославський. Без сумніву писав і патріярх Никон, тільки того листа нема ні оригіналу, ні чернетки. Передані через послів також царські дарунки гетьманові, взамін його вєней—5 сороків соболів кращих, по 500 карб. за сорок, разом 2500 крб., велика для того часу сума.

Під той час мабуть уже насів гонець гетьманський Василь Литвиненко, що привіз перепросини гетьмана, що він не може прийти до Москви, і заразом тривожні вісти про наступ польських і литовських військ та небезпеку від Татар. Тривожні відомости прийшли і від київських воеводів. Вони з одного боку потверджували вісти гетьмань про небезпеку від в. кн. Литовського; наступ литовських військ і агітаційні листи Радивида, що ширилися по Україні і в самім Києві: заклики до повороту назад під королівську зверхність, обіцянки повної амністії, помочи і ласки з боку короля. З другої сторони переслана воеводами відповідь гетьмана з приводу непорозумін з митрополитом накликала до обережності: гетьман зовсім не поспішив з репресіями на митрополита за його «измѣлу», як сподівались київські воеводи, а з ними й московський уряд. Ні, він став по стороні митрополита, вважав недопустимим відбирати від митрополита церковні землі й обіцяв післати цареві загадати, що йому не годиться ламати прав церковних і надань старих князів київських: не відбирати, а додавати слід би!

Через свого гінця Литвиненка гетьман нібито просив царя, щоб дав митрополитові якісь інші ґрунти, коли софійські ґрунти потрібні для кріпости,—так написано в царській грамоті. Але можливо, що устно переказане було так постилізоване царською канцелярією—умисно можливо декше, а в дієности те що переказував

¹⁾ Тамже с. 504—5.

²⁾ Акты X с. 506.

гетьмани звучало ближче до листа гетьмана до митрополита і для царських ухвовсім неприємно.

Нагадував гетьман також про своїх послів, щоб їх скорше відправили, і потішили царською ласкою—сповнявши військові прохання в повній мірі.

Чи сей гінець застав ще Богдановича і Тетерю в Москві, чи вони вже виїхали, саме перед його приїздом, се лишається неясним ¹⁾. Але зовсім ясно, що царський уряд відчув деяку неясність: зрозумів що поставився до українських справ занадто жорстко і безоглядно і не виявив потрібної уважливості до бажань і настроїв своїх нових підданих, вхопивши їх за присягу—так наче б то з нею все скінчилося. Найбільше яскравий вираз сього збентеження, се грамота гетьманові з приводу сього софійського інциденту. Розповівши докладно його історію, цар запевняє гетьмана, що він «не велить ламати стародавніх церковних прав, а зверх пречесного нагороджати буде», і коли прийшлося узяти софійський ґрунт під нову кріпость київську, то тільки «для обереження» самих же церков. Уже ж наказано гетьманові дати митрополитові взамін інші землі де йому сподобається,—щоб він «в том оскорблення никакова не имѣл», і тепер доручається гетьманові написати про се митрополитові, щоб він «о том не оскорблялся». Після тільки що виготовленого наказу тому ж гетьманові «прислать митрополита къ Москвѣ» для «исправлення» се був виразний відступ назад. З приводу гетьманського виправдання, що він не може зараз приїхати до Москви, з огляду на польський наступ, теж не згадуючи вже нічого про приїзд виписано гетьманові великі компліменти за його «челіності» заходи коло оборони. З приводу одержаних вістей про «прелесні листи» розіслані Радивилом цар переконував гетьмана триматися міцно свого підданства і підтримувати своїми універсалами «черкаську людність» у вірності і певності що до царської опіки і ласки ²⁾.

Ще більше такого переконання про потребу дещо обережніш і ласкавіш поступати з «черкаськими підданими» набрав царський уряд після приїзду другого гетьманського гінца, Филона Горкуші, що послів слідом. Сим разом маємо про се посольство докладніші дані. Єсть гетьманський лист до царя, з 21 березня, привезений сим гінцем, дата його переїзду через границю—28 с. с. березня і приїзд до Москви 7 с. с. квітня. Гетьман сам пересилав той Радивилів універсал, про який тільки доносили царські вєводи; пересилав універсал королівський й інші прелесні листи

¹⁾ Ми не знаємо докладно, коли саме приїхав Литвиненко, але в того, що черновик царської грамоти гетьманові, написаної в відповідь на привезений Литвиненком гетьманський лист, позначений «мартом» (Акты X с. 542), треба думати, що він приїхав принаймні за кілька день до 1 квітня с. с. В згаданій царській грамоті гетьманові не сказано виразно, що Богданович і Тетеря вже поїхали, а тільки, що їм дано відпуск. Може бути, що се тільки стилістична форма, а може й справді нічого більше не можна було сказати, понад то, що їм дано офіційльний відпуск—що сталося ще 19 с. с. березня.—Дуже правдоподібно, що Литвиненко їх у Москві ще застав, і тільки його приїзд і пригадка гетьмана прискорила експедицію грамот. Але грамота про присялку митрополита до Москви, що так була тепер не на місці—чи не була вона уневажнена при тім? Чи вона була вже в руках послів, і назад її брати не годилось? Кінець кінцем, ми маємо тільки чернетки царської канцелярії і не маємо певности, чи всі вони були в дійсності вислані.

²⁾ Акты X с. 545—6.

отримані його полковниками (вчислені далі), і запевняючи в непохитній своїй вірності, повторяв прохання скорної відправи посольства з по твердженням прав і свобод, щоб утішити і укріпити в вірності людність—бо інакше ворожі «прелести» можуть зробити вплив! Гетьман і запевняв і страшив одночасно. Грамота його дуже характеристична й цікава з цього погляду. На жаль, маємо її тільки в московським перекладі. Наводимо з нього головніше, також у перекладі:

«Одержали ми певну відомість про Ляхів з універсалу кн. Радивиля, гетьмана в. кн. Литовського—про їх лукавство і неприязнь до твого цар. вел., що вони всю богоданну честь цар. вел. принижують і безчестять, і всеконечно ворогують. Отже зараз ми той Радивилів універсал разом з грамотою нашою військовою послаємо твому цар. вел., аби ти краще зрозумів і переконався в таких великих безчестю, що вони тобі задають, спокушаючи і підбиваючи нетвердих у вірі з-поміж війська Запорізького і всього Руського народу. Пробують відвернути їх від присяги, що вони зложили тобі згідно з Христовою заповіддю,—і заохочують служити королеві польському та Річипосполитій. Чого їм Боже не допоможи, в тім їх ділі лестивим, лукавим і неприязнім! Нас же—В. Хмельницького, гетьмана твого війська Запорозького, все військо Запорозьке і весь православний нарід Руський нехай (Бог) укріпить і утвердить невідступними в тій присязі, що ми тобі вчинили, і щоб не було того аби ми що небудь лукаве помислили або злобу якусь кували! Тільки молимо тебе: зволь нам права, привилеї, вільности і всі добра, отчизні і дідині, з віків від князів благочестивих і від королів надані утвердити навіки і укріпити своїми грамотами. А послів наших і тих гонців наших з тим усім не затримуючи зволь одпустити. Аби ми, В. Хм. гетьман твого війська Зап., ту неизреченну ласку твого цар. вел. всьому війську Запорозькому і всьому мирові російському християнському об'явили, обвеселили, утвердили і в присязі твому цар. вел. непохитними учинили! Бо коли їх не обвеселиш і не покасуєш усім, почнуть недобре мислити, за прелестю Радивиловою! Але ми, В. Хм. гетьман, все військо твоє Запорозьке і весь мир християнський Російський утверджуємо й укріплюємо надією на неизреченну милість твою, і наказуємо нітрохи в ній не сумніватися! А що далі почнуть і ковати будуть ті нерозумні наші вороги, ми зараз докладно дамо знати твому цар. вел. Тепер вони військо збирають на три частини: в Пłosкирові, в Полонному і в Литовській землі; ми се прочувши веліли всьому війську бути готовими, а твоє цар. вел. веди Донському війську на море не ходити, а бути на поготові, щоб від Дону і від Дніпра замішання зробити Татарам, якби вони захотіли від нас відступити, а Полякам помагати. А як що Татари лишаться в приязні з нами—нехай Довські козаки нам помагають»¹⁾.

Колекція «прелесних листів» переслана гетьманом з сею грамотою була така. Насамперед—королівський універсал, виданий до війська Запорозького (полковникам, осавудам, сотникам, отаманам і всім людям війська нашого Запорозького) на першу вість про присягу, зложеною цареві; дата 21 н. с. лютого в Варшаві. «Дішла нас тими часами відомість, наче б то злий зрадник наш Хмельницький не вдоводився таким немилосердним пролиттям крові християнської з його причини, за весь той час внутрішнього замішання, ані таким množestvom загублених і до поганської неволі забраних душ. На останок своєю зрадою він піддав іще вас в вічне

¹⁾ Акты X с. 547—550.

панованні цареві московському, вольностям вашим небезпечно, і проти вашого умислу і волі приневолив вас йому присягати. Однак згайшлося між вами багато й таких—постійних в присязі й послушності нам, котрі зради того бунтівника остеріглися, швидко від нього відступили і присяги нам лаяти, а комусь иншому віддати не хотіли. Ми як сю вірність і постійність з присемністю прийняли і відповідно похвалили, так і тих, що через неволю за великим ватиском і насилуваннем до присяги, як то нам дано звати, хрест цілувати мали,—з звичайної нашої до підданих ласки остерігаємо, аби есте в спокою лишались і в прирощеннім вашім сеї Річпосполитої підданстві. А як наші війська вступатимуть, на той час аби були готові. Ми ж як усіх до ласки нашої й оборони прийняти хочемо, так і в давніх правах і вільностях неперушно тримати обіцаємо»¹⁾.

Грамота Радивиля подібного змісту тільки в більш патетичнім тоні: «Всім взагалі і кождому окремо, всякого стану людям, що в тім нещаснім внутрішнім замішанню і смуті пробувають при війську Запорозьким, а тепер хотіли б дотримати чести, віри і прихильности його кор. милости і Річпосполитій. Одержав я відомість, що віроломний неприятель московський, донущений до держави й. к. м., приймає присягу підданства від підданих короля і Річпосполитої. Неволю мучить і на вільні серця й сумління суворо наступає—поки приїде до скінчення з тим неприємцем і до справедливої пімсти, котру йому Бога за його віроломство через руки наші готує! Отже я вас напамінаю і для любови до Бога й отчизни прошу, аби есте того ярма—тіршого від поганської неволі—на себе не брали, а вірности й прихильности королеві й Річпосполитій дотримали, і хоч підлим полками, хоч одинцем переходили чи то до коронного війська, чи до в. кн. Литовського, хоч і до мене самого. Бо ж відомо вам, що я розлиття крови християнської не бажав, але думав про згоду і святий спокій, і тепер беру вас на свою душу, що нікому з вас волос з голови не спаде, а навпаки—за таку цноту і жичливість всякий—а особливо з старшими—дістане відповідну своїй гідности нагороду», і т. д.²⁾.

Вище наведений королівський універсал з 21 лютого був очевидно висланий на руки коронного гетьмана, і призначався мабуть перед усім для Богуна, як пограничного полковника, про котрого пішла чутка, що він не схотів зложити присягу цареві³⁾. Вноваючи на се думали спокусити його гетьманською булавою і всякими иншими благодатями, щоб відступив від Хмельницького і вивівся корогву льояльності до короля і Річпосполитої. Гетьман Потоцький, одержавши сього королівського листа, доручив якомусь православному шляхтичеві Павлові Олекшичу поїхати з його листом і сим королівським універсалом на переговори до Богуна. Маємо його листа, і листа того Олекшича до Богуна, котрим той пробував дороги до славного козацького героя: «Милостивий пане полковнику! Міркую так, що кожна добра людина жалує того, що наше внутрішнє замішаннє не то що до якогось заспокоєння не приходить, але до ще більших труднощів. Тому доручив я панові

¹⁾ Акты X с. 549—2.

²⁾ Тамже с. 551—4.

³⁾ Звісний нам еромонах Макарій Криницький розповідав, що король його хотів післати до Богуна «казати йому, щоб він до короля вернувся»; дістав на се 100 таларів, а інструкцію має йому дати підканцлер. Але він, Макарій захворів, гроші прожив і до Богуна не поїхав. Виходить що тоді сю справу доручено Потоцькому. Білгород. ст. 382 л. 378.

Олекшичу в певних справах від Й. кор. милости і від мене зійтися й порадитися з в. мил.—у всім тім прошу в. м. йому вірити й вашій приязни себе поручаю. В Підгірцях 10 березня. В. мян. жичливий приятель Станислав Потоцкій, вел. гетьман»).

Одержавши листи, Олекшич послав Богунові такого цікавого листа: «Велико ласкавий до мене пане полковнику, мій милостивий пане і брате! Діставши з ріжних місць відомости, що твоя милость не віддав присяги на підданство цареві московському, взяв король Й. мил. велику приязнь до твоєї милости, і тому наказав Й. мил. п. гетьманові коронному, аби виправив мене сюди до Межибожа, щоб я з твоею мил. поговорив. Аби сказав тобі іменем Й. кор. м. і пана гетьмана, що король насамперед пробачає твоїй мил. все що сталося в минулих роках допустом божим, і не тільки тобі самому, але й усім ин. полковникам, сотникам і черни, котрі б схотіли стати з тобою в повинній вірности й кор. мил., не влягучися з царем московським і Хмельняцьким. За те обіцяє король твоїй милости самому гетьманство запорозьке, шляхетство і староство на Україні, котре тобі сподобається. На се готов присягнути Й. мил. п. гетьман (Потоцкій) й инші сенатори, а кор. й. м. те потвердить, і вільности, здавна війську Запорозьському надачі, дотримати обіцяє, і тільки того хоче король й. м. від твоєї мил. і від тих, що при тобі схочуть стояти, аби сьте відступили від підданства цареві московському і від послухности Хмельняцькому. Бо й самі бачите, на що вже пішло, що Хмельняцький, будши вашим товаришом, нині став взимим паном, і без вашої відомости виявляши вас з-під влади прирощенного пана, під котрим ви родилися, піддав вас чужому цареві. З того розсудил т. м., на яку довгу заноситься війну! Ні ми ні діти наші кінця її не дідуть, а все буде відбуватися кровю нашою православною, і на нашій землі будуть ті війни чинитися! Легко можеш бачити, як за сі діта, самі тільки між собою воюючись, до якого спустошення землю привели, а що ж коли ті всіяні народи віддуть до землі нашої? Безсумніву приїде остання погибель православною імені!

«І се не малий смуток наводить нам і всієї братії нашій, хто з одної крові йде у Східню Церкву за єдину матір уважає, коли чуємо, що московський патріарх ведить духовним нашим і всьому мирові християльському, щоб присягти йому, відступивши від пречестнішого отця святого патріарха константинопольського, котрого владі піддані церкви наші від св. отців і предків наших. Тому ж ми й унії з Римським Бюстелом не хотіли прийняти, щоб не протиявися нашому пастиреві старійшому, котрого нам Бог дав.

«Тому я, добра бажаючи твоїй мил. і одної віри будучи, прошу щоб ви, ваші милости, мали вигляд на нарід православний, і такими суворими війнами і вутривним замішаннем його не нищили, і від тої ласки божої, котра вам трапляється, не відверталися, але щоб поклонились панові свому прирощенному, під котрим Бог дав нам родитися, і під ним ми в одній тій самій вірі без страху при вільностях наших жили! Аби покорившися доброму панові той потоп що кровю хри-

1) Акты X с. 561—2: в тексті замість пану Олекшичу—пану Олекську, очевидно помилка. Титул гетьмана в підписи очевидно також доповнений: великий гетьман польській. Заголовок: «Переводъ съ польського писма, что писалъ гетманъ полской Станиславъ Потоцкій къ полковнику войска Запорозьского къ Ивану Богуну».

стиянською ласться, припринили! Тому чекаю від твоєї мил. відповіді на сей лист мій, і щастя народу нашого на будучі літа. Пересилаю і лист од його мил. п. гетьмана коронного, для кращої відомости, і прошу твоєї милости, аби якогось вірного приятеля зволив прислати до мене, аби мені з ним про все докладніше поговорити. Маю я й універсали, королівською рукою підписані, з королівною печатю: приймає він там твою мил. і всіх хто при тобі буде стояти під ласку свою панську, коли ти захочете. Я й їх пришло твоєї мил.—тому що я з давньої жичливости і приязни до тебе всею душею і серцем добра тобі бажаю. Нехай хто як хоче собі поступає, а ти добровільно поклонитися зволь, на ніщо не оглядаючись. Я твою милость на душу свою беру, ти ні в чім не сумнівайся: надіюсь на Бога, що се твоєї мил. обернеться в вічну радість. Дано в Межибожу 16 марта 1654 р. Твоєї мил. жичливий брат і слуга Павло Олекнич¹⁾.

Сі грамоти без сумніву зробили дуже сильне вражіння на московський уряд. Вони дали зрозуміти, або хоч відчутти, на яку уперту й серйозну боротьбу за українські душі заноситься. Добре, що Богун—така чиста душа, і гетьман теж, вони не спокусилися на польські обіцянки, не піддалися на польські аргументи, і всі сі прелестні листи вірно переслали до Москви. Але як поставились сим разом і надалі ставитимуться до таких прелестів інші полковники, осули, сотники і весь мир християнський, до котрого сі листи звертались? Московські політики мусіли відчутти, що аргументи видвигнені серйозні! Навіть гасло православної віри—і те мало другий кінець, що обертався проти Москви! Вірність царгородському патріархові—се не штука! Московські круги ще й не видвигнули на позицію свого постулату—залежності України і Вілоруси від московського патріарха, а противники вже апріорно встигли се виміркувати, чи з деяких необережних, невідповідальних московських натиків ухонили! Дійсно, заносилося на боротьбу довгу, розпучливу, на житте і смерть між Москвою і Польщею за «русські отчини». Кінця краю їй не було видно, і очевидно—перед усім треба було скріпцяти для неї позиції в самій Українській землі, в війську, в старшині, між народом!.

Але Горкуша привіз ще иншу серію паперів, що вимагали також серйозної уваги. Вони показували, як близько до серця бере керівна старшина вислід свого посольства, своїх петицій цареві, конкретизацію Переяславської умови, і як треба обережно до сього ставитися, хотівши привязати до себе нових підданих.

Насамперед, Горкуша подав навіть свою посольську інструкцію. Перший раз, що нам попадає до рук така, доволі інтимна річ; шкода що вона теж перейшла через московську стилізацію!

«Наказ Филонові Горкуші до Москви:

1. Прийшовши перед й. ц. вел. насамперед їх звичаєм низьке чолобитте до лица землі вчинити і тоді сказати (наступає привітальна формула).—«Всі вісти про неприятеля, які можна було провідати, гетьман подає до відома твого цар. вел. сею грамотою, котру пильно проскть прийняти».

2. Коли застане в Москві своїх послів, нехай нагадає їм іменем свої старшини, щоб доходили вільности козацької, шляхетської, духовного і всякого иншого стану, і щоб зараз на все взяли привилей—як то ширше написано в листах до них.

¹⁾ Акты X с. 555—8, заголовок: «Персвод съ польского писма, что писалъ Павець Олекничъ къ Ивану Богуну полковнику бряславскому».

3. Коли б і в дорозі стрів послів, однаково має відвезти грамоту й. цар. величеству і сказати те що тут наказано. А вважати, щоб слово в слово казати, коли про одну річ будуть питати двічі.

4. Оповідити, що підбігали (Поляки) під Немирів, ухопили одного чоловіка й пішли. Другим разом підбігали під Копіївку, несподівано впали до місточка, але козаки поправившись корогу в них відібрали і всіх їх погромили; було тих Ляхів до 300 або й більше; забрані в полон від великих ран померли. Вони оповідали, що король дуже затрівожився, як почув, що ми піддалися цареві праведному, і пани-рада так урадила: Дамо їм вільности й права більші ніж цар московський—той не схоче таких вільностей дати як ми. Казали також, що король післяв до кримського царя, до Німців і Угрів по військо; але гетьман і вся старшина мають надію на Бога і на государя.

5. Бушу Ляхи і Волохи обложили вже три дні, але наші з города вельми бють. Нинішній господар волоський Стефан дав Ляхам у поміч 2 тис. війська, і ті люде тепер під Бушею.

6. Про Гаврила Федоровича (Самарина, московського післанця до господаря) не знаємо чи пішов до Волох чи ні; як тільки буде відомість, зараз дадуть знати до Путивля.

7. Коли стануть питати, чому гетьман до царя не поїхав, сказати, що неможна було, бо вся б Україна в ніщо б пішла. Повідомити також, що коли ще відомість прийде (з фронту), то й сам гетьман рушить (на фронт). А до Буші вже велів іти полкам Уманському, Брацлавському та Винницькому.

І просити скорого одпуску¹⁾.

Листи до послів від Хмельницького і Виговського, за їх виїздом передані також цареві, були не менш інтересні; своїм змістом вони через голову послів адресувались теж до царя. Гетьман писав (знов приходиться перекладати, бо се не оригінал, а теж московський «список», себто шів-переклад):

«Мій ласкавий пане Самійло, суддя військовий, і пане полковнику передславський! Хоч ми милостям вашим дали певний наказ у всім, одначе поновляємо і сим нашим писаннем, щоби-сьте, мил. в., так о добро посполитое дбали і поставляли, щоб з луччим всього християнства станів всяких було на прищлі часи. Однаково памятаєте в. м. і самі, як В. В. Бутурлин словом й. цар. в-ва нас утверждав, що й. цар. вел. не тільки права і привилеї од віку нам дані буде ласкав нам потвердити і при вільностях наших стародавніх заховати, але ще й свої особливі (вільности) покаже людям всякого стану.

«Чинїть же так в. мил., і пильно того доходить, щоб усе було як у наказі, і привилеї ц. вел. щоб негайно без усякої проволоки були через вас прислані.

«Бо якби потім була людям якась нужда, то самі то бачите—могли б ми бути в великій небезпеці від черни; зараз би почалися бунти, коли б й. цар. вел. не потішив через вас людей особливою своєю ласкою. І то поміркуюте—щоб нанотім, коли б якась безправства поспільству діялися, не надумали люди починати чогось за універсалами від Радивила недавно присланими—хоч досі того й не хотіли; відайте в. м., що простого чоловіка легко обманути коли йому якась досада прийде. Для кращого зрозуміння один універсал і туди (до Москви) посилаємо.

¹⁾ Акты X с. 559—562.

«При тім і то не завадить пригадати, з якою врівзною прислав своїх послів до нас до Браслава пісар турецький—хоч і бісурмевин. Обіцяв нам з ласки своєї не тільки потвердити ваші вільности, але й сугубими наділети; на всі статті ваші, права, віру і вільности годився, і ніякої данини не домагався, тільки щоб ми на війну були готові. Одначе ми йому не піддалися, а воліли цареві православному піддатися, і так розуміємо, що він як цар православний ще краше вас нагородить. Тому й по-друге бажаємо, щоб в. м. все як найкраще справили, і самі ви просіть найскоршої і найлуччої відпрати—бо і ми скоро рушасмо на неприятеля. Тому й в. м. м. треба поспішати з усім добрим, щоби сьмо і до війни людей тих краше повабили—бо й охотніш підуть і вічного злого мислити не будуть, коли будуть пожалувані значною милостю й. цар. вел.

«А що найбільше, що й король кині прислав універсал свій до всього поспільства, щоб до нього приклонялися—обіцяє їм всякі вільности, яких їм буде треба. Треба промишляти, щоб люде ні на сю ні на ту сторону не ухлядалися, і з привілеями треба поспішати, для того що вже війна тут починається: під Немировим і під Копіівкою з нашими вже билися, а тепер Бушу облягли—тільки ми веліли їм відпрати дати. Писали ми у всі полки і городи, щоб з нашої сторони люде не передавалися (на польську); залевняємо їх, що й. нар. вел. нам удвоє більше вільности надав, ніж король.

«Про Донців також нагадайте, щоб на море не йшли. Бо Татари всі видпровадилися (з України) зовсім на той бік, під Ослан-городок ¹⁾. Коли б зрадили, тоді щось треба буде починати з ними, а поки що і нас одних досить ²⁾. Коли ж будуть нам помагати, тоді ніякої заціпки не можна чинити, і для сього ж самого треба їм (тим часом) дати спокій. Докладніше про все Филон Горкуша розкаже, а ми як найскоршого повороту в. м. чекати будемо, і Господу Богу милости ваші поручасмо»³⁾.

Лист дає відчутти нервовість чигринського осередка: сі кількоразові повороти до того самого—силкування дати послам як найсильніші аргументи за необхідність виповнити цілком домагання війська і не лишати місця для невдоволення військової черви і «поспільства» з нового протекторату, для вагань між гетьманом і королем. Виговський, що був правдоподібно автором і сього гетьманського листа, ще від себе вважав потрібним розвинути сю ж тему: не знати, чи мав таке переконання, що від того виграє справа, чи хотів нагадати про себе і підчеркнути свою роль. В листі адресованім до Тетері він в додаток до листу-гетьмана підчеркує необхідність всіми силами доходити прав всіх станів, духовних і світських, і все то стверджувати привілеями, нічого не проминаючи з наказу, і при всім нагадувати завершення дані в Перейєславі царським словом. «Коли б, не дай Боже, мали що небудь увяти (обтяти) і людам хоч би найменша досада була в якій небудь справі, тоді і вам і вашим мил. була б від черви велика небезпека—і дуже треба б було вистерігатись—чого не дай Боже!» Відкликуючись до Радивилового універсалу, післаного до Москви, додає до того: «Таких немало розсіяно по Українах; зволь в. м. розсудити і їм (болярам) показати, як треба запобігати тому, щоб посольство не піддалося снж

¹⁾ Тут в оригіналі щось помилено, й інтерпункцію дано невірну; я думаю, що зміст має бути такий, як я отсе переклав.

²⁾ Не досить ясна стилізація сього місця стає яснішою при порівнянні в листом Виговського до Бутурліна.

³⁾ Акты X с. 553—6.

намовам—коли б йому були потім які небудь досади (від московських воеводів і зборщиків очевидно) і вільностям стародавнім уйма». «Запобігаючи тим прелестям (універсалам Радивиля і короля) розписано скрізь універсали, щоб тому не вірили. Пісдали ми також універсали, щоб шляхта погранечча (українська), яка там пробуває, нас трималася: запевняли їх жалуванням царським, віддаючи їм їх маєтності (дозволяючи приїхати й вийти в володіння), і всяке задоволення кожному, хто тільки до нас пристане»¹⁾.

В листі до Бутурліна, пересилаючи йому, «любимому другу маємо друголюбне цвлованіє», Виговський просив його ті два універсали, королівський і Радивилів, що посилаються тепер в оригіналах, з автентичними печатками, показати самому цареві та просити його, щоб він негайно помстився Полякам за ті непочесні вирази на його адресу, що містять ті універсали. А послів козацьких щоб відправлено «з усім добрим, аби весь мир (український розуміється) утішився—бо ми кажемо, що його цар. вел. ще луччі вільности дасть від король»²⁾.

Таким чином гетьман і його канцлер сповіщали царя, що під натиском обставин,—які посвідчали переслані універсали короля і Радивила і відомости з фронту, вони мусіли так би сказати—вже видати певні векслі царським іменем українським масам, покладаючися на запевнення, дані знов таки царським іменем в Переславі Бутурліним. Цар мусить примножити вільности всякого стаю людей і не допустити ніякої «досади» з боку своїх воеводів і зборщиків. Инакше ситуація буде безповоротно зіпсована, маси відвернуться від гетьмана і царя, підуть за покланками короля, і фронту не можна буде утримати під польським натиском.

Московський уряд прийняв сі остороги досить поважно—до деякої міри пішов за прикладом турецького султана, що вказував йому гетьман, тільки не хотів зафіксувати свої уступки як нормальний стан. Допустив тільки як тимчасовий стан ту державну незалежність і фактичну повноту влади гетьмана, що виробилася в часі війни, і не схотів зріктися вже здобутої позиції—московських воевод в Києві, в новім городі на ґрунтах Св. Софії.

З купи листів висланих з цього приводу на Україну (було їх більше десятка) на перше місце з цього становища випинається особливо отсей, що я наведу в скоротенню. Оповідивши своє «милостиве слово» гетьманові і всьому війську Запорозькому, цар нагадує їм прохавне послів, «щоб уставити число війська Запорозького реєстрових (спискових) козаків 60 тисяч і давати їм по 30 або хоч і по 25 золотих польських на чоловіка».—«И отъ насъ, вел. государя, имъ, посланикамъ сказано, и на писмѣ дано, что Малые Россіи въ городѣхъ и мѣстахъ какихъ доходовъ збирается, и про то намъ не вѣдомо: и для переписки тѣхъ доходовъ посылаемъ дворянъ; а какъ тѣ наши дворяня доходы всякіе опишутъ и смѣтятъ а въ то время о жалованвѣ на войско Запорожское по разсмотрѣнью нашъ царского величества в указъ будетъ». Отже сю свою недавню резолюцію царський уряд впливом гетьманських осторог рішив змінити: висилку дворян для перепису укра-

¹⁾ Акты X с. 557—560, дата 12 березня очевидно помилкова: всі грамоти датовані очевидно одним днем—21 Березня.

²⁾ Акты X с. 561—4

Інських доходів він постановив віддасти, і полишити збір доходів далі в руках гетмана, з тим щоб з тих доходів біло роздано платню козакам, а інших зборів, понад потреби війська в виплаті «жалування», щоб з міст не робилось—аби вони не почували ніякого обтяження:

А нині ми великій государь, жалуя тебе гетмана Богдана Хмельницького и все войско Запорожское, для службы, указали тебѣ послать собрать на писаря и на списковых: на ясауловъ, и на обозного, и на судей, и на полковниковъ, и на сотниковъ, и на казаковъ на шездесятъ тысячъ человекъ наше царского величества жалованье Малые Росіи со всѣхъ городовъ и съ мѣстъ и съ уѣздовъ, со всякихъ арендъ, и оброчные деньги противъ прежнихъ обычаевъ, какъ и какими людьми собираю напередъ сего, и роздати имъ, по чому доведеться, а иныхъ никакихъ лишнихъ поборовъ съ мѣщанъ имати не велѣли, чтобъ отъ того мѣщаномъ никакіе тягости не было. А сколько арендъ, оброчныхъ денегъ, и писарю и обозному и судьямъ и полковникомъ и ясауломъ и сотникомъ и списковымъ казакомъ нашего царского величества жалованья роздано будетъ, и тебѣ бѣ о томъ къ намъ, великому государю, для вѣдома отписати подлинно. А впередъ наше царского величества жалованье писарю и судьямъ и обозному и полковникомъ и ясауломъ и сотникомъ и списковымъ казакомъ будетъ по нашему царского величества разсмотрѣнью, какъ наши царского величества дворяне отпишуть и смѣтятъ доходы¹⁾.

Як бачимо, повної ясности лінії нема і в сій грамоті. Все тимчасово. Одну річну платню війську гетьман має виплатити сам, і для того адміністрація і фінанси лишаться безроздільно в його завідуванню. Як довго? Не гарантується йому більше як рік. І в сім році його право оподаткування обмежується: він не може збирати з міщан більше понад те, що потрібне для виплати війську. Дальшу виплату визначить цар на підставі переписи доходів, що зроблять його дворяне. Чи збиратимуть ті доходи московські дворяне до царського скарбу і звідти буде виплачена платня? Се лишається неясним, в царській волі. Може так, а може й ні. Може бути, що доходи будуть тільки переписані й зраховані, щоб визначити цифру річної данини, яку гетьман буде обов'язаний виплачувати до царського скарбу—так як він пропонував на взірєць васальних князівств Отоманської. Порти. В таких разі він сам збиратиме ці податки. Може й платню війську виплачуватиме сам, в таких розмірах, які визначить цар в залежності від цифри переписи. Може цар нічого більше й не жадатиме до свого скарбу, понад сю виплату війську. Але все се не виясняється—цар лишає собі в тім вільну руку.

Тепер же ми—жалуючи за службу тебе гетмана і все військо Запорозьке, веліли тобі послати зібрати наше царське жалування на писаря, і на реєстрових: на осавулів, на обозного, суддів, полковників, сотників і козаків, на 60 тисяч чоловіка, з усіх городів, міст і повітів Малої Росії і з усяких оренд і всякі річні оплати згідно з давнішим звичаєм, так як збирано давніше, і через тих же людей (урядників). Роздати їм, скільки вийде, а більше ніяких зайвих зборів брати з міщан не казати—аби від того не було між ними ніякої тяготи. А скільки з тих оренд і річних оплати буде роздано писареві, обозному, суддям, полковникам, осавулам, сотникам і реєстровим козакам нашого жалування, ти се відпиши нам для відомости докладно. А потім наше жалованье писарю, судьям (і т. д.) буде визначено рішенням нашим, відповідно тому як наші дворяне опишуть і підрахують доходи.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. XI. 562.

В дійсності, поки гетьман живе—цар не рішиться його обидити і зробити переняс. Гетьман може й відчуває сю можливість. Раз Москва відступила—може відступити й другий. Але відносин зістаються неясними, се темна сторона даної уступки.

Інші грамоти 12 квітня ще менш конкретні. В них відчувається бажання уряду сказати щось приємне, підвяти симпатії до себе, морально привязати українське посольство, військо, старшину—але уряд не рішається вийти за межі фразеології. Чи не знає, що конкретно сказати, як далеко йти в уступках, чи взагалі не хоче себе нічим конкретним звязати? Чи в якійсь мірі одно і друге?—се трудно сказати. Але суцяті свої загальниковості нема інтересу докладніше спитатися на фразеології кожної грамоти, на її повтореннях.

Перша грамота адресована гетьманові, цар похваляє його за вірність, показану в тім, що він прислав універсал Радивиля, а українську людність підтримує в вірності цареві. Цар нагадує ті мотиви, з яких він прийняв Україну під свою руку—щоб забезпечити православним свободу від польського гонення, і заохочує всіх твердо стояти в своїй присязі, у всім покладаючися на царську ласку, запевнену жалуваною грамотою ¹⁾.

Друга—гетьманові ж, у відповідь на його прохання, щоб цар як найскорше potwierдив «права, привилеї й свободи» і відправив козацьких послів. Цар відповідав, що він уже ніслав з послами свої грамоти в potwierдження «прав, привилеї, свобод і дїбр». Нехай гетьман «утверждає» старшину і чернь в вірності цареві, «бо від нас, вел. государя окрім милости і вільностей, ніякої тяготи не буде», а від королів і сенаторів окрім неволи й гонення благоденствія віколи не бувало. «Хоч вони в чім і присягають, віколи в тій присязі не стоять, а шукають всякого зла; а ми вас, православних християн хочемо тримати у всякій милости» ²⁾.

Третя—пригадуючи старі прохання, переказані через Богдановича і Тетерю, щоб цар як найскорше послав військо на Смоленськ, цар дає знати гетьманові, що підє туди сам після Зелених свят, а військо на Псков, Брянськ і Великі Луки вже ніслано. З литовських пограничних міст приходять люди з оповіданнями, що гонення православної віри від Ляхів гірше від давнішого: прохають, щоб цар їх визволив з неволи й прийняв під свою руку. Цар заохочує гетьмана й військо, щоб вони з свого боку «над польськими й литовськими людьми промишляли і за їх неправди їм мстили» ³⁾.

Четверта—яке наведена вище, про платню війську (теж за проханнями послів, Богдановича і Тетері ⁴⁾).

Пята—цар похваляє Богуна й гетьмана за вірність виявлену в інциденті з Олексинцем; наказує гетьманові привести до присяги Богуна й його товаришів, які не зложили присяги при Бутурліні—«на всім тім, на чім ви, гетьман і військо Запорозьке, присягу зложили» ⁵⁾, і наказати Богунові, щоб він і далі

¹⁾ Акты X с. 563—5. ²⁾ Тамже с. 566—7.

³⁾ Тамже с. 567—8. ⁴⁾ Тамже с. 568—9.

⁵⁾ Се можна вважати за признання, що присяга гетьмана і старшини мала характер умовний, була зложена «на щось»; але припускаючи деяку стилістичну недокладність, можна подумати й так, що цар розуміє ті приречення, які складали гетьман і старшина присягаючи.

не піддавався на неприємельські спокуси, а цар буде держати до нього милость і жалуванне ¹⁾.

Шеста—в справі Донців: згідно з висловленими бажаннями цар післав Донцям накази; гетьман має повідомити Донців, і ті будуть відповідно поступати: чи ляшати Татар в спокою, чи воювати ²⁾.

Сьома грамота—Виговському, нагадує прохання війська і обіцянки служити цареві, «а на Кіевское и Черниговское княженія и на всю Малу ю Русь ино го государя не хотѣти». Похваляє Виговського за те, що він в тій присязі стоїть міцно, і звертає його увагу на те саме, про що той писав—про прелесні листи короля і сенаторів, зайво вичевляючи йому польське лукавство. Доручає намовляти і «наводити на все добро» козаків і міщан, щоб вони «на ніякі предести не піддавались». «А ми будемо вас держати в милостивому жалуванні й опіці (презрѣвъѣ), і на давніші ваші права і вільности нані жаловальні грамоти вже дані, щоб бути вам у своїх вільностях і спокою без усякої неволи» ³⁾. Отже понад сказане в грамотах нічого нового цар не знаходить іще додати: чи з страшенної обережності і скупарства, чи в додатку ще і з незнання: що б таке дати, що було б і приємне сим «Черкасам» і не дуже звязувало б уряд.

Таку ж саму грамоту написано самому Богунуві, чигринському полковникові Трушенкові, а може було їх і більше. Були мабуть листи і від декотрих бояр, напр. Бутурліна. Все се було вислано в Горкушею, що поїхав з Москви 13 с.с. квітня, разом з дяком Перфильєвим, висланим до молдавського господаря ⁴⁾.

¹⁾ Акты X с. 570.

²⁾ Тамже с. 571.

³⁾ Акты X с. 574—6.

⁴⁾ Тамже с. 577—8. Подаю невидану ще грамоту Богунуві, а збірки Бантиша-Камєньського в рукоп. відділі бібліотеки Академії Наук С.Р.С.Р.

Божією милостію отъ великого государя (титлу) воиска Запорожскаго Винницкому полковнику Ивану Богуну: Вѣдомо вамъ всѣмъ православнымъ христіяномъ, какіе напередъ сего отъ польскихъ королей и отъ пановъ радъ за благочестивую христіанскую вѣру и за святые божіи церкви были вамъ многіе нестерпимые злости и гоненія и поруганія, чего и надъ поганьми бусурманъ и надъ Жидами не дѣлають, и хотѣли православную христіанскую вѣру въ которой есте породились, и васъ всѣхъ до конца разорити и искоренити. И вы, нестерпя тѣхъ злыхъ мученій и разоренья и за многіе королевскіе и сенаторскіе къ вамъ алости и разоренья и кривоприсяжство, били челомъ и милости у насъ, великого государя, просили чтобъ васъ изъ той злой неволи высвободити и принять подъ нашу государскую высокую руку съ городами и землями. И мы, великій государь, для православные христіанскіе вѣры и святыхъ божіихъ церквей, а не для иного чего, только для того чтобъ благочестивая христіанская вѣра отъ Латынь въ поправаніи и въ поруганіи, и церкви божіи въ разореніи, и вы всѣ, православные христіяне, отъ благочестивыхъ божіихъ церквей въ отлученіи не были и отъ гоненія бъ ихъ были свободны, подъ нашу государскую высокую руку васъ приняли, и гетманъ, Богданъ Хмельницкій, и все войско Запорожское и вся Малая Русь, учинясь подъ нашею государскою высокою рукою, вѣру намъ, великому государю по непорочной евангельской заповѣди учинили, что служить намъ, великому государю и нашимъ государскимъ дѣтямъ и наслѣдникомъ вѣрою и правдою и во всякихъ мѣрахъ добра хотѣти и быть подъ нашею царского величества высокою рукою съ городами и съ землями навѣки нестетупнымъ, и на Кіевское

Але того самого дня приїхав до Москви з цікавими вістями дезертер з Радвильового війська, полковник Клявдіус з Лютрингі, і цар вважав потрібним поділитися з гетьманом його відомостями. Полковник, мовляв, був у Варшаві підчас сойму і там довідався певно, що король і сенатори постановили за всяку ціну замкритися з козаками: прийняти всі їх жадання, а потім заспокоївши вичекати догідного моменту, і тоді непомітно з усіх сторін оточити і всіх винищити, аби не лишилось ні одного «християнина». Во папа обов'язав короля і сенаторів клятвою, щоб здобули і знищили козаків—тому що не даються привести ніяким способом «къ соединенію римской вѣры». Цар рекомендує гетьманові дати знати про такі «агі замисли» стар-

и на Черниговское княженіе и на всю Малую Русь много государя никога не хотѣти. И нынѣ намъ, великому государю, нашему царскому величеству, вѣдомо учинилось, что нѣкоторой врагъ прелестникъ, напоенъ ядомъ злодѣйственнымъ, по повелѣнію королевскому и сенаторскому, Литвинъ Павликъ Олешковъ, писалъ къ тебѣ прелестной листъ, хотя тебя отовратити отъ нашихъ государскіе милости, и именемъ его королевскимъ обѣщавая тебѣ честь и имѣнья. И ты, ревнуя по благочестіи, на ту его прелесть не уклонился и то письмо прислалъ нашего царскаго величества къ гетману къ Богдану Хмельницкому. Да и самъ, Янъ Казимерь, король, хотя православные церкви божиі разорить и благочестивую християнскую вѣру искоренить и вась все войско Запорожское отъ благочестивые вѣры и отъ насъ, великаго государя, отъ подданства лестью отовратить, разослать въ черкаскіе во многіе города універсала, обѣщавая имъ чести и пожитки и въ правдѣ своей будто вѣру и постоянство. И мы, великій государь, тебя полковника, за ту твою службу и постоянство, что ты на ихъ прелесть не уклонился и за благочестивую вѣру стоишь твердо и непоколебимо, жалуемъ милостиво похваляемъ; а про то вамъ всѣмъ вѣдомо подлинно, что и напередъ сего онъ, Янъ Казимерь, король, и пань-рада и вся Рѣчь Посполитая, учиня съ вами многіе договоры и присяги и послѣ того вскорѣ тѣ свои договоры нарушили и вамъ, всему войску Запорожскому, всякое злое поруганье и разоренье многое чинили и вы въ чемъ въ правдѣ своей не устояли, и впередъ такимъ клятвопреступникомъ вѣрять ни въ чьемъ не годится, потому что они черезъ клятву въ правдѣ своей николи не стоятъ, а пань-рада римской отъ тое ихъ клятвы разврѣщаетъ. И тебѣ бѣ, полковнику Ивану, за благочестивую православную християнскую вѣру и за святые божиі церкви стояти твердо и непоколебимо и намъ великому государю, и нашимъ государскимъ дѣтемъ служити безо всякаго сомнѣнія и на прелести ни на канія не уклоняется, а будетъ впередъ польской Янъ Казимерь, король и пань-рада или кто нибудь учнуть къ вамъ присылати листы съ такою жъ прелестью, призывая вась подъ королевскую власть по прежнему и перенимая будто на свои души и королевскую ласку обѣщавая, и тебѣ бѣ тѣ листы отсылати къ гетману къ Богдану Хмельницкому, а тѣхъ людей, съ кѣмъ такіе прелестные листы присланы будутъ велѣти задерживать до нашего царскаго величества указу, Черкас и мѣщанъ и всякихъ людей отъ того уговаривати и наводити ихъ на всякое добро, чтобъ они намъ, великому государю, потому жъ служили по святой непорочной евангельской заповѣди безо всякіе шатости и сумнѣнья. А мы, великій государь, учнемъ вась держати въ нашемъ царскаго величества милостивомъ жалованьѣ и въ прирѣчьнѣ во всемъ по прежнимъ правамъ и вольностямъ, и тѣ ваши прежніе права и вольности подкрѣпили и на то на все наши государскіе жалованніе грамоты дать вамъ велѣли, чтобъ по нашему государскому жалованью быть вамъ въ вольностяхъ своихъ и въ покояхъ безо всякіе неволи, и вамъ бы на нашу государскую милость быти надежнымъ. Писанъ въ государствіи нашего дворѣ въ царствующемъ градѣ Москвѣ лѣта отъ созданія миру 7162, мѣсяца Апрѣля ... дня.

шині і всьому війську, аби вони на королівські й сенаторські престели не піддавались, против них стояли непохитно, і мстилися за «їх грубости и разоренья». З свого боку цар, маючи на увазі переказані через Горкушу відомости про польський наступ на Бушу, дав розпорядження В. В. Шереметеву з товаришами йти під Київ, і за відомостями, які будуть від гетьмана, московські воеводи мають йому помагати і воювати в польським і литовським військом ¹⁾.

Сю грамоту, датовану 14 квітня, мабуть повіз наздогін царський гонець, щоб передати Горкуші.

В наведеній вище царській грамоті 12 квітня про українські фінанси звергає на себе увагу застереження, щоб при зборі приходів на виплату війську не вилало ніякої тяготи на міщан і не було з них ніяких «зайвих поборів». Се перше застереження зроблене московським урядом на адресу військової старшини в інтересах міщанської верстви, і се характеристично, що царська канцелярія включила його в таку грамоту, котрою уряд хотів виявити війську тахіміт царської ласки й прихильности. Се було щось нове, і стояло в очевиднім звязку з переговорами, які саме перед тим провели московські дяки з депутацією міста Переяслава.

Досі московський уряд мав діло виключно з гетьманом і його штабом, взагалі з військом Запорозьким, як політичною репрезентацією України. В очах Москви Україна—се були «черкаські» себто козацькі «городи», «люде Богдана Хмельницького», територія опанована козацьким військом і їм репрезентована, і у неї нібито не виникало ніяких сумнівів що до права сього війська виступати іменем цілого краю та її людности і рішати його долю. Був час, коли вона пропонувала сьому війську піддаючися під царську руку вийти з своєї території—але пропонувала щоб обминути міжнародні комплікації. Коли ж уже переборола свій страх перед ними й постановила йти на всякий звязаний з тим ризик,—то у неї не помічаємо ніякого сумніву що до права козаків піддавати під царську руку не тільки себе, своє військо, але й цілу територію, відбиту ними від Польщі, з городами і землями. Я вище дуже докладно переказував ці переговори, і ми ніде не бачили, щоб московський уряд коли небудь поставив питання, про пер вірку наскільки інші верстви України солідаризуються з поглядами Козацтва, або наскільки воно уповаженими говорити іменем цілої козацької України.

Багато значило тут, розуміється, те релігійне гасло, під яким Москва чи шире розглядала, чи вважала для себе найбільш догідним розглядати українсько-польську боротьбу. Віра—се нарід, се земля; коли козаки підняли боротьбу за стару віру України, ясно, що вони вели боротьбу в інтересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. Вони вирвали сю землю з-під власти невірних латинників, вони «відвоювали» сю землю від польських королевят—тим самим вони стали його панами, правом завоювання. Як при кожнім завоюванні, вони завоювали сю країну перед усім для своєї верстви (кляси), і се здавалось таким зрозумілим в тих часах, що сього нетреба було ні выясняти, ні аргументувати: річ була сама собою зрозуміла. Ми не бачимо, щоб козацькі політики тих років коли небудь старались докладніш аргументувати ті ходячі

¹⁾ Акты X с. 572—4.

афоризми, прийяті слова, котрі приміром чули польські послы з уст гетьмана підчас переяславської комісії 1649 р. Хто хоче жити на Україні, мусть бути послушний козацькому війську. Все, що на Україні—завоювала козацька шабля. І коли прийшов час, Москва приймала козацьку Україну, котру піддавало їй козацьке військо, нікого більше не питаючись. Навіть прибувши на Україну, щоб оформити нові відносини, московські послы не вважали потрібним, хоч про око, скликати якусь репрезентацію українських станів, хоч би в стилю тих земських соборів, що розглядали козацьку справу в Москві. Гетьман з старшиною присягли, значить мусли присягти всі, інакше се був би бунт против козацької влади і козацького права.

Але козацькі голови, не постаравшись теоретично розробити систему козацького права, не подбали й про те, щоб увязати її з иншим політичним принципом, якого вони й самі висували й боронили раз у раз в відносинах до польського уряду: в принципом непорушности прав Руського народу і всіх станів і установ його, духовних і світських. З того часу як обставини вложили на козацьке військо право й обовязок піклуватись всенародніми інтересами Руського народу й заступати їх, воно кожного разу виступало під сим гаслом перед польським урядом—перед усім, розуміється, в інтересах церкви, але де можна було—і в інтересах инших національних установ та клас. Дostroюючися до сеї термінології, навчилися не запиноючися говорити про старинні вільности козацького війська, з віків надані йому права, і т. д., і непомітно для себе перейшли з семи гаслами і з сею фразеологією з обставин польської Річнесполитої на ґрунт відносин московських. Се була, розуміється, фатальна помилка, яка не загаялася покарати козацьких політиків за таке необережне перенесення старих принципів в цілком нові обставини. Не знати, чи так уже покладалася старшина на фактичне панування козацької шаблі і сподівалася, що вона фактично розв'яже всякі труднощі. Чи попросту не застановилася над сим в вірі подій. Чи не хотіли відкривати слабих місць своєї позиції, сподіваючись, що вони уникнуть сторонніх очей.—Тільки ж о 12-й годині сеї критичної доби—підчас переяславських переговорів козацька верхівка не подбала ні трохи забезпечити правно свою козацьку гегемонію, патронат і зверхність козацького війська над иншими верствами України та їх установами!

Тим часом обставини рішучо вимагали сього, з тим як козацька Україна рішучо відгорукувалася від Польщі і відкривала свою границю Москві. Козаччина можна сказати—відслужила своє в службі вашої Наддніпрянської Русі, в справі її визволення і оборони її існування, і як кожний вислужений, коли не подбав про своє забезпечення, мусяв наново доказувати своє право на існування. Після того як вона вичистила сю Східню, Козацьку Україну від усіх неправославних елементів і замкнула українсько-польську границю, ніхто так дуже не потребував її патронату, а найвищим оборонцем ставала Москва. Після того як вона прийняла «під свої орлі крила»—як восписували їй українські панеґіристи доби прилучення,—ніхто вже не дорожив «крилами христілюбивих запорозьких молодців», що урятували Наддніпрянську Русь чверть віка тому. Навпаки, з тим як минула потреба в козацькій обороні, підіймалися бажання витягти з-під сих молодців дещо, що вони прирости розташовуючися тут.

Немилосердною іронією історії було се, що поставивши Москві як умову сього послуху їй і служби—потвердження стародавніх прав, вільностей, свобод і дїбр всякого стану, козацька старшина бачила себе зобовязаною клопотатися перед

московським урядом за ті стани і організації, які на підставі сеї обіцянки хотіли одержати від нових протекторів potwierdженне своїх прав і привилеїв. Переяславський, кийський, нижняський, чернигівський магістрати очевидно підчас самої процедури присяги перед московськими боярами заявили таке бажання й отримали принципіальну згоду. Їх слідами могли йти інші, і гетьман з старшиною як ті представники України, що складали її іменем угоду з Москвою, не могли відмовитися від рекомендації їх депутатам і від клопотання за ними перед царем.

Тим часом се potwierdженне старих прав і привилеїв грозило витягнути ґрунт з-під ніг козацького правління! В системі тих надань, прав і привилеїв, що мали подаватися на царське затвердження за рекомендацією козащини, в тім стародавньому світі, опертій на традиціях XV—XVI і ще старших століть, не було місця для козацького режиму, для козацької влади, як вона вироблялася в останніх часах. В порівнянні з отими стародавніми правами навіть козацька верства, не то що козацька влада була явищем вчорашнього дня, і мусіло минути кілька десятків літ, майже ціле століття, поки ся верства—не стільки виробила собі місце в суспільній ерарії, скільки зайняла порожнє місце шляхетської верстви, поглинувши її наявні елементи і отождившись з нею в ретроспективній перспективі. Тепер же, в процесі potwierdження старих привилеїв, вона являлася інтрузом, чужородним тілом, що узурпувала собі місце, втиснувшись між старі упривилеєвані установи. Шануючи недавні подвиги її, сього не рішались підносити ні інтересовані установи, ні московський уряд. Але такі спостереження насувалися самі собою при розгляді старих грамот і привилеїв, що стали подаватися до московських приказів, і сам собою громадався матеріал дуже неприязний державним аспіраціям козащини. Поки що його підбирали мовчки—але при першій нагоді він міг бути висунений і сформульований—і ставав дуже серйозним аргументом против державних аспірацій козащини, і взагалі української держави як такої.

Першим моментом в сім далекосяглім процесі була ревізія скромних документів, привезених переяславською депутацією, і тому сеї малопомітний епізод варт нашої уваги. Ся депутація міста Переяслава, як уже вище було зазначено, складалася з двох частин: депутації від магістрату, в складі вйта, бурмістра, одного райці і одного магістратського підписка, і двох осіб від цехів: кушнірського, кравецького, ковальського, різницького, шевського, стельмаського, пекарського, гончарського, ткацького, бондарського, тесельського і «чолстевального». Прибула вона найбільшійшим способом—з своїм полковником і з рекомендацією гетьмана. Довго ми нічого не чуємо про неї, і мусимо припускати, що вона сиділа скромно в глибині «Старого Денежного Двора», де московський уряд примістив козацьку депутацію, чекаючи, поки вирішаться загальніші питання і прийде черга на неї. Не без того мабуть, щоб не велося балачок з нижчою приказною братією; але справжні приказні-голови зайнялися сею справою тільки упоравшись з козацьким посольством. Під одною з переяславських петицій читаємо помітку, що 1 с.с. квітня «государь пожаловалъ, велѣлъ имъ на прежнія ихъ привилія дати свои государевы жалованные грамоты: быти во всемъ по прежнимъ королевскимъ привиліямъ»¹⁾

¹⁾ Акты X с. 516, тут на с. 513—538 всі акти сього посольства. Про сю переяславську депутацію стара стаття Карпеза: Малороссійскіе города въ эпоху соединенія Малороссіи съ Великою Россією (Лѣтопись занятій Археогра-

Більше, на жаль, ніяких дискусій і міркувань не записано. Перед нами тільки петиції переяславських депутатів, копії привилей, поданих ними, і дві царські грамоти—одна всьому міщанству, друга цехам. Як бачимо з сих актів, депутати подали урядові головний королівський привилей на маґдебурське право, 1620 р. і два його потвердження, і королівське потвердження цехового реґуляміну, складеного місцевим маґистратом 1637 року. Просячи їх потвердження, вони в своїх супліках підносили кілька пунктів спеціально, а саме: щоб повернено було місту ґрунти і доходи, привернені свого часу до замку старостами, а тепер перебрані козацтвом: передмісте «Валу», городи, мостове, побори від варення пива і сичення меду, що йшли на направу укріплень (а тепер видимо теж були захоплені полковою владою). Прохали звільнення міщан від давання підвід і харчів, та від ярмаркових поборів—очевидно, знов таки до військового скарбу.

Розглянувши подані їм привилей, яки очевидно побачили, що перевести їх постанови на сучасні обставини буде дуже трудно, і тому постидізували царські привилей, на підставі вище наведеної царської резолюції, в формі дуже загальній. Першим привилеем—«для города Переяслава подданных наших мещань, купецких людей», цар «для чолобитья В: Хмельницкого, гетмана войска Запорожского» потвердив їм старі права. «Велѣли быть подъ нашею царского вел. высокою рукою по прежнимъ правамъ и привиліямъ, каковы даны отъ королей полскихъ, и тѣхъ всѣхъ правъ и привилей ни въ чемъ нарушивати не велѣли».—«Быти по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ, свободно, безо всякіе неволи, и гербъ свой держати прежній, и намъ служити, и наши царского величества подати платити, какъ повелось издавна». Другий привилей, буквально такого самого змісту, видано для «мѣщанъ ремесленныхъ людей всякого мастерства», з тою ж датою—4 квітня.

Тоді депутати подали окрему чолобитню—в деяких спеціальних пунктах, власне против тих кривд, які вони терплять від сучасного козацького правління—хоч виразно се не сказано. «Тільки нам іще треба і того бажаємо, щоб одержати те чого вже перед тим просили, собто щоб у Валах передмісте з хатами і городами підміськими, що різні старости від міста відібрали і до замку привернули, аби знову до міста належали. Також просимо осібного («собінного») привилею на те, щоб ми не були ріжними великими тягарями обтяжувані, як підчас сеї війни: який би старший не крихав, або від старшого присланий, то різні вимисли чиняють, богато поживи вимагають та інші тяготи накладають, а також підводами нестерпно мучать. А як твій привилей одержимо, ним боротися будемо, і більше нанів не матимемо. тільки твому цар. пресвітлому вел. кланятись і тебе одного слухати будемо», і т. д. ¹⁾

На се дано царську резолюцію 6 с.с. квітня: дати міщанам грамоту, що вони новіши давати підводи і харчі тільки тим людям, що післані від царя до геть-

---

фической Комиссии, VI, 1877). Заголовок обіцяв більше, ніж давала стаття, бо вона переказувала тільки акти переяславського і кивського посольства, надруковані Карповим в X т. Актів Южної і Зап. Росії і тоді ще не випушені в світ. З виходом в світ сього тому се переповідження стратило свій інтерес, але деякі завваження, пороблені при тім Карповим, не безінтересні тепер, бо нові ці дослідники сею справою майже не займались. Децо в недавній ст: дії В. І. Щербини, як низче.

¹⁾ Акты X с. 535—6.

мана або воеводів, або в посольствах чи з іншими дорученнями, та тим, що йдуть до царя від гетьмана або царських воеводів або приказних, також послам і тим, що йдуть до царя «для государевих дѣл». «А насильствомъ у нихъ инимъ московскимъ и Малые Руси людямъ имати кормовъ и подводъ (цар) не велѣлъ»¹⁾.

Як бачимо, і петиції і царські грамоти чи резолюції постилізовані обережно, вони нічим козацького правління не чіпають, грамоти дають вони на прохання гетьмана і військового посольства. Але вони цілком вилучають міську громаду з військового правління, звязують її безпосереднє з царським скарбом, з царським правлінням, і міщане надалі крім царя і його агентів уже ніяких інших панів не хочуть мати, ані їх слухати!

Московські дяки на сім конкретним прикладі мали нагоду досить глибоко вглянути в структуру Гетьманщини, і з'орієнтуватися в різних слабих сторонах сеї української державности. Привилеї, подані їм до потвердження за проханням гетьмана, цілком ігнорували Козаччину! Фактично полковники претендували на ті функції, що привілеями застерігалися для старост. Переяславські привилеї з цього боку були дуже ліберальні, вони давали впливу старости дуже небогато місця в міським життю. Староста розпоряджався воєнними силами міста, приймав апеляції на рішення з міських судів, і на його рішення можна було відзиватися до королівського задворного суду. Але де була підстава того, щоб функції старости перейшли на полковника? В привілеях, котрі гетьман просив потвердити, на се не було ніякої вказівки, навпаки: староста був королівським урядником, апеляція на нього йшла до королівського суду,—права ж і функції короля спадали на царя... Московські дяки безсумнівно намотали собі багато на ус, хоча і не вважали потрібним викладати сих своїх висновків—тим більше що в Переяславі ще не було царського намісника-воеводи.

Але в Києві царський представник уже був, і в процесі затвердження привилеїв київських козацький режим відсунено від впливів на міське самоврядування ще більш рішучо і чітко! Я позволив собі вище висловити здогад, що питання про потвердження київських привилеїв виникло вже підчас присяги. Але занявся сею справою київський магістрат уже після повороту козацького посольства, коли стало відомо, як пішла справа з переяславськими привілеями. Очевидно, була вислана депутація до гетьмана, і він 25 с.с. квітня видав київському магістратові свою рекомендацію, в формі прохання до царя. Я подаю її в перекладі, бо писана вона під московський стиль:

«Жителі міста Київ велико зраділи, що святі місця наших преподобних отців печерських і самий той їх богохранимий град Київ, зложивши з себе тяжке іго неволі короля польського, під кріпку і високу руку благочестивого государя, твого цар. вел. піддалися і на превелику ласку твою себе віддали. Велико подякувавши за се Богові, бють вони чолом і тобі, дуже втішившись тим, що зволив наділити правами нас і весь мир християнський. Тепер же посилають посланців своїх, міщан своїх київських, до пресвітлого лица твого з проханням, аби ти їх рачив милостиво пожалувати—права, привилеї і вольности їх стародавні, од віків їм надалі від бла-

¹⁾ Тамже с. 536—8.

гочестивих княжат і панів російських і від королів польських потвердити і при всіх судах і вольностях права майдебурського полишити, як і перше їх мали, за короля польського. За се й ми, Б. Хм. гетьман і все військо Зап. благаємо і за них клопочемось і просимо: рач їх у всім пожалувати милостивими щедротами твоїми—аби й інші городи і граждане і весь мир християнський з того тишився, до тебе прибігав і годив, вірно служив, сприяв і всякого добра хотів. А по сім аби твє цар. вел. многолітствував і благополучно деньствував, на всіх неприятелів своїх як на львів і василисків і аспидів наступає і їх полирав, Господа молимо»¹⁾.

Дав також рекомендацію до «свого друга милого» В. В. Вутурлина Іван Виговський, а другого листа до нього виготовив ще й сам магістрат, нагадуючи його обіцянку, дану їм мабуть при присязі, що цар всі їх старовічні права потвердить і що нового будуть просити, дасть їм²⁾. Такогож самого листа, того ж дня, виписала громада до патр. Никона, до котрого повелює останніми часами звертатися за протекцією³⁾.

Рекомендації гетьмана і Виговського були дуже цінні для магістрату супроти того, що ледви чи не головним завданням своєї депутації він уважав одібране різних земель і доходів, що вважалися за міські, а з рук польських окупантів перейшли в руки козацькі, і від них треба було їх вирвати. Узброївшись сими рекомендаціями магістрат звернувся до місцевих московських воевод в проханнє пропуску для депутації, що складалася з війта, бурмистра, райці, двох лавників і одного цехмистра. Вважаючи на дозвіл гетьмана (спеціально покликаючись на се—в передбаченнє можливих пізніших незадоволень козацької сторони) воеводи не бачили причини заперечити магістратові сього заміру, і десь 7 с. с. травня депутація виїхала, а 12 була на границі⁴⁾. 25-го приїхала до Москви і на явці в приказі про мету свого приїзду заявила: Приїхали просити жалувальних грамот на давніші свої привилєї, і на землі, що відібрали насильством від війта, бурмистра і міщан шляхта, ксьондзи до своїх кляшторів, і тепер тими землями володіють козаки, а надані їм були (сі землі) від великих князів руських і від королів литовських.

Царя під той час в Москві не було, він виїхав на війну; тодішній правитель Москви князь Пронський зараз же після спінше повідомлення цареві, переслав лист гетьмана і просив директив, як поступити з сими депутатами. Тим часом прийняв від них привезені документи і супілку писану іменем «бурмистрів, райців, всіх міщан і народу—жителів богохранимого Києва». Супілка досить інтерна, а наведу з неї головніше, розв'язуючи дуже тяжку і незручну будову періодів:

«Ми жителі богохранимого града Києва: бурмистри й райці з усім убогим народом, несказанної радості бажаючи і під кришку і високу руку благочестивому государеві себе піддаючи—всі скільки нас лишилося в тім святім городі, мечем і

¹⁾ З оригіналу видано в Собр. госуд. грам. III ч. 172, з «списка» в Актах X с. 607.

²⁾ Акты X с. 609—612.

³⁾ Малоросійская переписка Оружейной палаты ч. 18.

⁴⁾ Здається, досі не звертало на себе увагу, що призначався в депутацію війт Йов Самофлович, і навіть він показаний, що прибув до Путивля, але в Москві виступає війт Богдан Сомкович, з протоколом свого вибору—Акты X с. 605, 607, 614.

огнем розвоїваним, через війта—старшого голову нашого і через братію з-поміж нас вибрану, перед пресвітлим лицем в. цар. вел. припадаємо до землі і чолом бемо. Сподіваємось, що як той богохранимий град Київ з віків від благочестивих князів і государів був устроєний і украшений: святими церквами—котрих знаки і місця видні досі від того украшенія, оселеннем (посадам) умних людей народу християнського благочестивого, і наданнем їм від щедрої милости як столицьому городові свому російському ріжних ґрунтів і місць, котрих жителі того города, предки наші на кількадесять верст мали навколо, по обох сторонах ріки Дніпра,—так тепер той богохранимий град під щасливим царством і милостю в. цар. вел., яко государя християнського православного, буде ще стройніший і красцівший, як церквами божими, так і людьми—той святий град Київ в. цар. вел. Так ми були й запевнені від бояр В. В. Бутурлина та І. В. Олферьева, що в. цар. вел. поверне нам те, що предкам нашим надане було від княжат і государів російських. Права, привилеї і вільности що нам належать з ріжних надань—від старих королів польських наданих, землі і місця ¹⁾ що від предків наших і нас самих силоміць поодбирали духовні римські і шляхта, чинячи гоненіє на нашу благочестиву віру. На сих землях і ґрунтах оселили вони собі села і як хотіли господарили, і в самім місті не малу частину, звану Біскупій Кінець, ті духовні римської віри зайняли. Все се просимо нам повернути в одно місце, як состави одного тіла. Крім того бемо чолом про потвердження нам привилеєм війта Богдана Самковича, котрого ми собі вибрали доживетним війтом і старшим головою того богохранимого града, згідно з правами нашими, як то ширше посвідчує писанне того вибору від усіх нас йому дане... ²⁾

По сій супліці подано ресестр привилеїв міста Київа з зазначенням їх змісту, дуже старанно виготовлену—правдоподібно ще в Київі—вибірку з сих постанов, тих які магістрат бажав мати потвердженими, а два останні королівські привилеї в повнім тексті. Осібно пункти про актуальні потреби, яких нема в привилеях—повернення забраних від міста ґрунтів, звільнення на довгий час від податків з огляду на знищення міста—се мабуть було списане в процесі обговорення київських дезидерат з приказними в Москві.

Привезений матеріал спочатку послано до царської квартири, разом з переяславськими паперами—чи для орієнтування в зроблених прецедентах, чи може просто для того, щоб знати, як з депутатами говорити: бо в квартирі сподівались, що київська депутація може захоче особисто представитись цареві, і дано відповідні розпорядження що до її подорожі. Але депутати не поїхали, а розглянувшись в їх паперах в квартирі видко цереконалися, що справа занадто складна, щоб відти давати які небудь директиви. Цар наказав боярам розглянувши справу подати резолюції на затвердження патріярха, що заступав царя підчас його неприсутности (наказ з 6 с. с. червня). Вибрані з привилеїв пункти, подані депутацією, розглядалися приказними, порівнювалися з привилеями, і на підставі сього бояре виносили резолюції, які оголошувалися депутації. Її завваження ще раз обміркувалися,

¹⁾ «міста».—тут може значити і ґрунти і міста.

²⁾ Акты X с. 611—614; супліка ся дати не має, і Карпов позначив її кішцем с.с. травня, вважаючи нібо написаною на місці в Москві, але стилізація останньої фрази і підпис показує на Київ як місце, де її складено і нема причини вважати се містифікацією.

і потім се подавалося па останнє рішення патріярхові. В актах Посольського приказу заховалися три такі редакції пунктів чи «статей»—подібні до козацьких. Перша писана самими Киянами і подана боярам, на боці дячі поміти—результати розмов з делегатами і даних ними пояснень. Друга—се московська, приказна копія, з резолюціями бояр, з відсилками до привилеїв, але ще без результатів шукань по привилеях за потвердженням київських петицій. Третя має вже сі вказівки з привилеїв, пороблені очевидно за поміччю делегатів, і остаточні резолюції патріярха. Вся ся робота зайняла досить часу—не менше місяця. Результати її були зібрані в привилеях виданих міщанам—відомо їх п'ять, і в додатковій інструкції київським воеводам, котрої копію чи паралельний текст був даний також голові делегації, вйтові Сомковичу (чи була йому видана також копія «статей» з резолюціями, се неясно—в опублікованих актах єсть тільки загальна дяча поміта про акти «віддани вйтові В. Сомковичу з товаришами»¹⁾).

Докладно спиятися на сих актах нема потреби²⁾. Головний привилей широко розповідав, як прийшло до того, що цар прийняв під свою руку гетьмана В. Хмельницького і все вйсько Запорізьке і «всю Малую Русь» з городами і з землями—аж до моменту присяги. Робило се таке вражіння, начеб царський уряд уважав потрібним пояснити київським міщанам, які не брали ніякої участі в проханнях про підданство, що вносилися від гетьмана і вйська, як се вони опинилися під царською рукою і мусіли Москві присягати. Повторялось те, що стільки разів розповідалось в офіціальних поясненнях—в посольствах до Польщі, на земських соборах і нарешті в промовах Бутурліна з товаришами в січні того року. Як гетьман і вйсько мусіли повстати на короля в обороні православної віри; як в інтересах її просилися під царську руку, але цар не годився приймати з огляду на вічний договір з Польшею, і одначе Польша сей договір нарушила образами царського титулу, а хоч цар пропонував анулювати сю справу замиренням з Запорозьким вйськом і заспокоєнням православної церкви, Поляки сього не прийняли, і так договір розірвався. Тоді цар прийняв під свою руку «Запорозьке вйсько і всю Малую Русь»—що стали свободними від присяги королеві, через те що він переступив свою присягу що до православної віри. Все се розповіджено многословно, за прийнятим шаблоном, але зовсім не пояснено, в яких відносинах стояла до сей справи «Мала Русь», і які відносини були між нею і козацьким вйськом, і як воно так вийшло, що просились козаки, а прийнято «Малую Россію»!

Московські дяки обійшли се делікатне питання таким механічним способом, що там, де давніше говорилося про гетьмана і вйсько, сим разом дочеплено і «Малую Русь»—в виходило так ніби то вона і «в прошлых годѣх і в нынешнем во 162 году» прохала царя прийняти її під свою руку, і цар пропонував королеві, щоб ліквідувати всі порушення договору, помиритися «с войском Запорожским и со всею Малою Русью»—про що до сього часу не було мови. Вперше в грамотах Перяславу царська канцелярія висунула сей мотив. Правда, вже в інструкціях Бутурліну московські політики висунули сю ідею, що цар приймає назад не тільки вйсько

¹⁾ Акты X с. 658.

²⁾ Перегляд їх (неповний) в цитованій статті Карнова, і повніше в статті В. І. Щербини «Боротьба Кієпа за автономію. в збірнику «Київ та його околиця», с. 181- 2, на жаль теж дуже коротко. Замітка ак. Пететца в Записках Іст.-Філ. Відділу УАН т. II—не додає нічого до сього матеріялу

Запорозьке, але і свої предківські князівства Київське і Чернігівське, і потім се підчеркнуто в похвальних грамотах Бутурліну за щасливе переведення сього діла. Але тільки в наданнях Переяславу починає підчеркуватися, що присягу зложило не тільки військо, але і «вся Малая Русь», і в грамоті Бутурліну на дворечество, з датою 8 травня здійснене ним діло характеризується так, що він привів до присяги під царську руку не тільки козацьке військо, але і «великія княжества Киевское и Черниговское и всю Малуя Русь»¹⁾. А тепер в наданнях Київу сю Малуя Русь пристібнено заднім числом і до попередніх чолобитень про царський протекторат.

Але провівши таким нехитрим способом, під полого Запорозького війська Малуя Русь під царську руку, автори грамоти далі лишають цілком на боці се військо, наче його зовсім не стало ні в Малій Русі, ні в Київі, і воно там не грало ніякої ролі. Грамота констатує, що потім як цар звелів прийняти під царську руку Запорозьке військо і всю Малуя Русь, «гетьман В. Хмельницький і все військо Запорозьке і вся Малая Русь присягу нам і нашим дітям і наступникам учинили—щоб бути їм під нашою власною рукою у вічнім підданстві». «1 мая 25—безпосереднє продовжує вона—приїхали нашої отчини, города Києва вїйт В. Самковський, та бурмістр і райца з товаришами бити чолом нашому цар. вел., щоб їх пожалувати—права і привилеї надані від королів польських потвердити і нашими грамотами укріпити. І ми підданих наших—міщан города Києва пожалували—веліли їм бути під нашою високою рукою на старих правах і привилеях, наданих від королів польських, і тих прав і привилеїв веліли ми в ні чім не нарушати».

Далі йдуть рішення в ріжних спеціальних питаннях, порушених делегатами: податкових, масткових і судового процесу. На них нема що спинятися, відзначають тільки одну характеристичну деталь: подані делегацією автентичні королівські грамоти цар велів лишити в царській казні, а делегації дати копії завірені дяками!²⁾

Інші грамоти спеціального характеру. Одна потверджує війтові Сомковичу доживотні права на його уряд і на всі доходи, згідно з королівським привилеєм³⁾. Друга на прохання бурмістра «Івана Ситькова», потверджує права бурмістра, райців і лавників на річні виплати з ратушних доходів, згідно з королівськими привилеями⁴⁾. Третя—з маленьким вступом в новім стилі («какъ по милости Божїи учинились подъ нашею государскою високою рукою великіе княжества Киевское и Черниговское. и гетманъ В. Хмельницкій, и все войско Запорожское, и вся Малая Русь») на прохання цехмістрів Семена Дядченка з товариством поновляє права і привилеї київських ремісників⁵⁾. Четверта—з вступом історичним, за оповіданням війта Сомковича і товаришів про гонення від панів-рад і всеї Річчосполитої на православну віру і знищення Київa підчас Радивилового на ступу. На прохання київських міщан,

¹⁾ Акты X с. 289.

²⁾ Ся грамота м. Київу надрукована в Собр. Госуд. грамот III ч. 176 і потім в Полном Собранїи Законовъ ч. 133.

³⁾ Видана з оригіналу київського магістрату в IV т. Актов Исторических, ч. 83 і з приказної чернетки в Актах Ю.З.Р. X с. 647.

⁴⁾ Оригінал—очевидно так само з архиву київ. магістрату, опинився в бібліотекі Самарського університету, відти видав II акад. Перету в. II т. «Записок истор.-філ. відділу Укр. Акад., с. 195. Чернетка в актах Ю.З.Р. X с. 653.

⁵⁾ З оригіналу київського магістрату видана в Актах Истор. IV ч. 84 чорновик в Актах Ю.З.Р. X с. 651—2.

щоб їх звільнено від подимного і чонового на двадцять літ («когда учнутъ собирать со всей земли посполитой¹⁾ подымное и чоное на жалованье ратнымъ людемъ»), звільняє Київ від тих поборів на 10 літ. «А какъ тѣ лютныи годы отойдутъ, а нашъ указъ о поборехъ когда учиненъ будетъ, и имъ тѣ поборы собирая отдавати въ нашу царского величества казну на вспоможенье ратнымъ людемъ съ иными городами вкуцѣ²⁾».

Доповненням до сих грамот, як я вже згадав, служила інструкція київським воеводам, писана другого дня по їх видачі, 17 с. с. липня. Вона почасти розвивала казуси згадані в головнім привилею, почасти інформувала про інші питання, поставлені перед урядом з боку київської депутації. Нам варто спинитися на деяких з цих справ—вяснених почасти в інструкції, почасти в статтях.

Лішаються судовий імунітет—за маґдебурським правом, але в певних справах вїйт з бурмистрами переводять лише слідство і потім передають справу на рішення воеводів.

Київський склад зістається в силі згідно з старими привилеями; оплати з приїзних кунців має збирати маґстрат і передавати воеводам.

З міських доходів Києве далі, згідно з привилеями, мають давати воеводі 3 тис. золотих (депутація просила звільнення від сього датку на 10 літ, але бояре відмовили).

Право безплатного торгу за київськими мешчанами зістається, але тільки в межах «черкаських городів»—на московській території мають платити.

Києве просила повернути до міста села надані руськими князями «тому рокив зо 200», потім забрані ксьондзами і шляхтою, а тепер «тими всіми містами володіють козаки»³⁾. З огляду що привилеїв на сі землі Києве показати не могли, бояре їм відмовили, але депутація дуже просила дати їм принаймні млини на ріці Котирі—котрою володіє тепер київський полковник. Бояре положили резолюцію: какъ служба мишеть, тогда государевъ указъ будетъ; а ныне для службы (що козаки несуть службу на війні) полковника оскорбить нельзя⁴⁾.

Се властиво одинокий пункт, що згадує козаків, але в якій ролі? насильників і узурнаторів, які піднявши боротьбу з польськими панамі в дійсности перехопили тільки узурновані ними володіння. Тільки з огляду на воєнний час московський уряд не рішається зараз зробити лад з сими надужитцями!

Отже—на підставі привилеїв, котрі уряд потверджує на проханье гетьман а н а, привилеювані міста, як Київ, фактично цілком виймаються з влади і присуду козаків. Істнуванне козацького війська цілком ігнорується в сих московських привилеях-потвердженнях.

Цар входить в функції і права застережені королеві. Прерогативи королівських урядників переходять на царських воевод. Московський уряд дуже пильнує тих доходів, що йшли до королівського скарбу, або на королівських урядників (з сих

¹⁾ Нижче ся фраза повторена трохи відмінно: когда учнутъ собирать посполито ратнымъ людемъ подымное»

²⁾ Акты Ю.З.Р. X с. 650—1.

³⁾ Димер, Демидово, Козаровичі, Глібовка, Ясногородка, Холм, Туровче, Мокрець, Петровці, Преорка, Мостиці, Котир-річка з млином, Сирець-річка з млином, Кренічі, Кривковщина, Вигуровщина і Рожевка—Акты X. с. 626.

⁴⁾ Акты X с. 656—8.

фіскальних мотивів навіть захоче митну границю між старими московськими провінціями і ново-прибулою Малою-Руссю).

Війську козацькому і гетьманському режимові нічого не зістається в межах сих привілейованих громад; вони тут тільки інтрузи, узурпатори і насильники.

Такий тяжкий удар ідеї нової української державности задавали ці привілейовані міста—котрі козацтво не постаралось увязати з своїм фактичним володінням, і навіть так необережно поставило potwierдження їх привілеїв своїм постулатом перед московським урядом—зробило умовою свого піддання цареві!

Останнім актом в сьм процесі затвердження станових (клясових) привілеїв України була проща до Москви київського духовенства, що відбулася в місяці липні 1654 р., після того як не вдалось дістати potwierдження його прав і привілеїв через козацьке посольство в березні-квітні ¹⁾. Хоча духовенство, особливо монастирі і владичі катедри в таких випадках виявляли велику проворність, і в данім випадку, коли перехід України під московський протекторат переходив під гаслом охорони прав і інтересів української церкви, московський уряд мабуть бажав як найскоршої появи в Москві такої депутації, і мабуть давав зрозуміти своє бажання ²⁾,—київські церковні голови мали всі причини ухилитися від такої явки. Коли б можна було без неї обійтися, вони не післили б сеї депутації й тепер!

Незалежно від того, що результати московської інтервенції цілком ще не являлися певними, митрополит зовсім резонно пояснив царським послам, що йому незручно еклюдати присягу цареві з огляду на те, що більша частина його єпархії і вірних лишається під владою короля, і там же—треба додати—лежать різні маєтності митрополії і київських монастирів. Тому київська церковна верхівка весь час не переставала заявляти перед польським урядом, що окупація Києва і підданство тутешнього духовенства цареві було актом недобровільним, вимушеним, духовенство з ним не мириться і бажає повороту під Річпосполиту. Такі заяви, як ми вже бачили, були вислані зараз після переяславської присяги (вище с. 767). Грек Тафларій, що сидів у варшавській в'язниці в тім часі, розповідав потім у Москві, що перед великоднем ³⁾—саме тоді як козацькі послани допоминалися жалувальної грамоти духовенству,—до короля прийшли два ченці від митрополита і всього духовенства, з заявою, що вони з московськими людьми «в соединенні» бути не можуть, бо Москва хоче їх перехрещувати. Нехай король посилає своє військо на Київ та їх визволяє як може, а вони з свого боку з Києва будуть московських людей вибивати, щоб бути

¹⁾ Головна праця про неї—В. Эйнгорнъ, Очерки по истории Малороссии въ XVII в. I. Сношения малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ. 1899 (відбитка з московських «Чтеній»), розд. II. Після неї в значній мірі стратили вагу старші праці: Г. Карповъ, Киевская митрополія и московское правительство во время соединенія Малороссіи съ Великою Россіей, Православное Обзорѣніе, 1871 кн. VIII і IX. Митр Макарій, История русской церкви. т. XII с. 71 дд. Новіше: Харлампович, Вліяніе с. 167.

²⁾ В своїй суцільці до царя, писаний потім, в місяці липні, митрополит виправдувався з того, що не прислав скорше своїх посланців з чолобиттем, і так само виправдував його гетьман. Акты X с. 710 і 716.

³⁾ Православний великдень того року був одного дня з латинським, 5 квітня н. с. (26 березня с. ст.).

знову під королівською рукою¹⁾. Подібне розповідав і михайлівський чернець Рафаїл, як зараз побачимо. Щось таке мабуть було, і розуміється, в таких обставинах митрополитові й іншим головачам київської єрархії маніфестуватися посольством до Москви було не зручно. Гетьман і старшина, які мабуть в значній мірі поділяли, або принаймні в значній мірі признавали рацію такої політики митрополита, старались як могли звільнити його від сеї неприємности. Але коли Москва—відчуваючи сю подвійну гру, відмовила їх послам в жалованій грамоті для духовенства, і навпаки прислала доволі грубе домагання, щоб гетьман «проставив» до Москви митрополита, аби він виправдався в своїх некоректних учинках,—і гетьманові і митрополитові стало ясно, що далі обгострювати відносини небезпечно, особливо з огляду на присутність у Київі московської залози. До інших актів субмісії новому зверхникові України треба було прилучити і депутацію київського духовенства до Москви.

В сій справі в травні відбулася нарада в Чигрині. 10 с. с. травня московському дяку Перфильєву, що пробував тоді в Чигрині, оповідав Виговський, що того дня приїхали з Києва ченці й сказали, що митрополит з печерським архимандритом Ідуть до гетьмана²⁾. Київським воеводам Рафаїл казав, що митрополит з архимандритами печерським і михайлівським поїхали з Києва до Чигрина 5 с. с. травня, і зробили се на жаданне гетьманського двору: Виговський написав їм, що гетьман на них гнівається, мовляв вони «вел. государеві в нічім не доброзичливі»—нехай приїдуть і гетьмана удоброхотять. Десь 11—12 с. с. травня вони мусіли бути в Чигрині, і тут пішли довгі конференції з приводу ріжких ускладнень в церковних і політичних справах.

Між самі ускладненнями не последнее місце зймали відносини до московського патріярха: чи можна і треба признати зверхність московського патріярха над українською церквою, і в якій мірі? Ми, що правда, не маємо автентичних доказів того, що се питання було поставлено, але ледви чи можна сумніватися в сім. В літературі про се дебатовано в звязку з питанням про «Статті В. Хмельницького», бо в Статтях 1659 р. єсть мова про се. Ті, що вважали сі статті автентичними «Статтями В. Хмельницького», мусіли певнати, що в березні 1654 р. се питання було в Москві поставлено, і навіть цар дав тоді цілком категоричну резолюцію, що київський митрополит мусить бути під благословенням московського патріярха. Навпаки, ті що признавали статті в 14 пунктах, проголошені в 1659 р., за еляборат того року, власне вказували на сю статтю як доказ того, що ми маємо тут пізніший фальсіфікат—бо в березні 1654 року справа про зверхність московського патріярха не могла бути так поставлена царем. Але вже В. О. Ейнгора в своїй праці про зносини українського духовенства з Москвою висловив на мій погляд цілком правильний погляд, що незалежно від того, що в дислих статтях В. Хмельницького, з місяця березня 1654 року про залежність київської митрополії від московського патріярха мови не було, балачки про се таки велися. При тім значінню, який тоді мав в московській державі патріярхат—що патріярх являвся поруч царя другим «великим государем», його церковним двійником, московським політикам се мусіло

¹⁾ Акты X с. 773. М. Макарій вважав відомости Тафларія мало правдоподібними (с. 68—9), але інші дослідники не поділяли сих сумнівів. і я думаю—правильно.

²⁾ Акты X. с. 598.

здаватися цілком неминучою консеквенцією, що коли Україна переходила під протекторат світської московської влади, вона мусить невідмінно признати також і зверхність духовної. Коли з літа московське військо стало опанозувати одну за другою білоруські епархії, московський патріарх почав порядкувати їх справами, й прийняв титул патріарха Московського і всієї Великої, і Малої і Білої Росії¹⁾, і самоотвержені Малороси світського чину, потрапляючи під амбіції патріарха, коли приходилося звертатись до його впливів і протекції, не питаючись митрополита авансом почали титулувати патр. Никона своїм патріархом²⁾. Але митрополит і з ним уся київська церковна верхівка ставились до цього питання з далеко більшою обережністю і серйозністю. Сама не хотіла міняти фактичну автономію під номінальною зверхністю царгородського патріарха на небезпечну в своїх наслідках владу московського церковного диктатора, і очевидно—хотіла притримати й козацький осередок, щоб він вів себе обережніше і не давав авансів коштом духовенства.

Козацькі політики, здається, не поділяли обережності митрополита і стояли за аванси і компліменти, щоб не ісувати відпосин. Але кінець кінцем митрополит і архимандрит, видно обстоючи свою позицію, і встигли переконати гетьмана й старшину, що краще їм не їхати до Москви, щоб не компромітувати себе перед польськими сферами, і не попасти в трудне становище супроти претензій московського патріарха. Писар Виговський подиктував рекомендації від імени гетьмана і від свого до царя і патріарха в справах митрополії, ріжних монастирів і брацької школи в такім виминаючім, ухильчивім тоні. Рекомендації ці мають дати 25, 27, 29

¹⁾ Про се у Макаріє XII с. 90 с. дд., у Ейнгорна 80 дд.

²⁾ Ейнгорн (с. 65) вказав на такі факти (я даю їх не в тім порядку, як подає він, але подаю всі): а) Згадка в листі Олекшича про перспективу піддання київської митрополії патріархові (Акты X с. 557)—Ейнгорн уважає се відгомном реляції митрополита; се не конче, але згадка дійсно має вагіть.

б) Київський магістрат в чолобиттю до патріарха 9 травня зве його «патріархом Великія и Малыя Россіи» (Переписка Оруж. палати ч. 18)—мабуть за вказівками київських воеводів.

в) Так починає титулувати його і Виговський—що в листах 1653 р. називав його тільки патріархом Великої Росії. Новий титул, правда стрічаємо тільки в листі з 1 вересня (Переписка ч. 10), але раніших в 1654 року таки й не маємо.

г) Гетьман в рекомендації Косова патріархові називає патріарха «наш зверхнійший пастырь»; грамота, що правда, має кепську дату: 27 марта 1657 (так надруковано в Описаніи Києво-Софійского собора Евгения і відги в Актах Зап. Р. V с. 98), але самої грамоти мабуть не треба вважати фальсифікатом, і здається ніхто її не підозрівав.

д) Гізель в суплиці—написаній очевидно в Москві, наслідком переговорів (Акты X с. 751—4, про неї далі), так пильно роз'ясняє неможливість підпорядкування київської митрополії московському патріархові, що не може бути сумніву в тім, що йому прийшлося стрінутися з таким домаганнем в дуже рішучій і настирливій формі.

Всі ці вказівки, разом узяті, не лишають сумніву, що з московської сторони вже весною і літом 1654 року, а може й раніш, робився натиск і на духовенство київське, і на цивільні круги, щоб змусити митрополита признати над собою зверхність московського патріарха.

травня (с. с.)—вони орієнтують нас в часі тих чигринських нарад⁴⁾. Очевидно радилися в ріжних справах, в зв'язку з вислідом московських переговорів, але того не будемо відгадувати, а зістанемося при тому що знаємо. Тиждень по виїзді до Чигрина михайлівського архимандрита прийшов до київських воеводів михайлівський чернець Рафаїл і сказав, що у нього єсть важна справа—аби з нею його відправили до Москви як можна скорше, поки митрополит з архимандритами не вернувся з Чигрина. Дяк Немиров записав те що Рафаїл розповів: се були обвинувачення в зраді митрополита й иншої духовної старшини й печерського Тризни, михайлівського Василевича, микольського Гізеля. Се мовляв латинники, посту не держать⁵⁾, про все доносять королеві: великим постом вони послали до Радивиля на Литву і до Польщі старця «суніята» Криницького, відти на вербній неділі приїздив він до митрополита і з новими листами і вістями про все що діється в Києві поїхав назад до Радивиля. А тепер такі відомости, що Радивил випросив у короля Ждаловича, аби через нього вийти в порозумінне з козаками: щоб вони підчас війни царя з королем були нейтральні. З тим і митрополит з архимандритами поїхали до Чигрина—на-

⁴⁾ Замість детального перегляду всіх грамот, що зайняв би багато місяця, наведу ддя орієнтації їх реєстр—бо в Актах Ю.З.Р. Карцов видав сі грамоти дуже хаотично:

Чигрин 25 травня, гетьман просить царя за митрополита—Акты X с. 714.

Чигрин, дата зіпсована, гетьман просить патріярха за митрополита—Акты З.Р. V с. 98. (Карпов, Прав. Об. 1874, поправляв на 27 травня).

Чигрин 25 травня, гетьман до царя за Михайлівський монастир—Акты X с. 727. .

Чигрин 27 травня, гетьман до царя за Брацьку школу і монастир—тамже с. 732.

Чигрин 27 травня, гетьман до царя за Пустинський монастир Гізеля, тамже с. 735.

Чигрин 27 травня, Виговський таксамо, с. 737.

Чигрин 29 травня, він же до царя за Брацьку школу, с. 733.

Чигрин 4 червня, гетьман до царя за печерського архимандрита с. 721.

Богуслав 26(?) червня, гетьман до царя—загальне прохання з сотником Махарицьким с. 711.

Київ 3 липня, супліка брацького ігумена Теодосія Сафоновича с. 729.

Київ 4 липня, гетьман до царя, за Видубецький монастир с. 739.

Київ 4 липня, митрополита супліка до царя с. 707.

Київ 5 липня, супліка михайлівського ігумена Теодосія Василевича с. 723.

Київ 6 липня супліка печерського архимандрита с. 719.

Київ 8 липня поздоровлення цареві від чернігівського владика Зосими Прокоповича с. 77.

Дати двох гетьманських грамот: з Богуслава і Києва не вірні.

⁵⁾ Тільки чернігівського владика Зосиму, що жив «на покої» в Печерським монастирі, Рафаїл атестував, що «він не латинник», з митрополитом і архимандритами «його в думі нема—чоловік смирний і цар. вел-ву добра хоче, тільки сили не має». «А микольський ігумен Іннокентій (Гізель) і брацького монастиря намісник Теодосій (Сафонович) теж по латини вміють, з митрополитом і архимандритами порозуміваються (совѣтны, а чи однакові у них з ними замисли (одна ли у них дума)—того він. Рафаїл, не відає».

мовляти гетьмана і писаря, щоб вони царським людям на Поляків не помагали: «Нехай государ з государем бється, а чия буде сила, тому вони будуть підданими». Таке ж йому, Рафаїлові, говорив оден козак Київського полку: «Як будуть государеві люди з Поляками воюватись, ми государевим людям не помагатимемо ніяк, поки котрась сторона не переможе—тій ми й піддамося».

Розповідав Рафаїл також, що доводилось йому чути від свого архимандрита—котрого був духовником, такі балачки: «Становлять бояре город у Києві, а як поставлять, будемо ним в катах палити, не їздитимемо по дрова до лісу. Збираються государеві люде бути в Кракові, а ми будемо і в Москві», «Так говорив архимандрит надіючись на короля, маючи порозумінне з Радивилом».

Воеводи рішили відправити Рафаїла до Москви, але йому схотілось забрати з монастиря свої книги та инше майно. З тим він подався до монастиря, але повернувся з нічим: до келії його не пустили. Воеводи посилали до монастиря від себе, видумавши для замаскування, що Рафаїл їде на прощу до Путивля (!), але й ім Рафаїлового майна не видано.

Тоді воеводи виправили його до Москви без усього, 16 с. с., і щоб ніхто не знав про його «ізвіт», одписку до Москви писав сам дяк Немиров своєю рукою. Але в монастирі догадалися в чім діло, і зараз дали знати до Чигрина. Відти воеводи одержали 29 с. с. листи від митрополита і гетьмана. Митрополит писав про ніяків, що напившись сіють непорозуміння і підозріння—просив ім не вірити і не зборопляти його софійському намісникові арештувати таких людей. Гетьман виразно вказував на Рафаїла і ще якогось Софронія, що набровіши в монастирі покривають свої проступки, кидаючи обвинувачення на різних неповинних людей; також просив ім не вірити і віддати митрополитому намісникові або михайліськ му ігуменові. Воеводи відписали, що вони ніяким обмовам не вірять, і того Рафаїла арештувати не збороняють, і т. д. Але Рафаїл уже був у Москві і там його обвинувачення очевидно були прийняті під увагу—хоч і не маємо якихось безпосередніх їх відгомонів¹⁾. В Києві на підставі сих відомостей воеводи настарились обрахуватися з Криницьким, коли він знову з'явився тут—в місяці листопаді: вони арештували Криницького з його товаришем Теофаном, і стали «с пристрастием» допитуватись про завдання сеї місії, але митрополит дуже енергійно вмшався в сю справу, і його ще енергичніше підтримав київський полковник, і вдвох вони вирвали арештованих з московських рук (див. нижче). Я ж відзначив сей інцидент тому, що він кидає світло на зміст чигиринських нарад: листи гетьмана прислані з Чигрина в справі Рафаїла свідчать, що політична позиція єрархії, її становище між Москвою і Польщею були також предметом Чигиринських конференцій гетьманського осередка з духовенством—срзалися на увагу при визначенню тактичної лінії супроти московського уряду.

В ній орієнтують нас грамоти гетьмана до царя, датовані 25 с. с. травня, і до патріярха—з незвісною (зіпсованою) датою, але того ж часу очевидно. Замітно перед усім тим, що в них не сказано виразно, чи сам митрополит їде до Москви чи когось посилає: може митрополит узяв се ще на останнє рішення свого київського

¹⁾ Дві одписки воевод і «распросные рѣчи» Рафаїла в 153 стовбці Сівського столу л. 110—9 і 123—5, їх видав В. Базилевич окремою брошурою п. з. «Извѣтъ Старца Рафаїла. Изъ кїевскихъ настроенїи времени Б. Хмельницкаго», Київ, 1919.

«освященного собору»¹⁾. По друге—апольогія льояльності митрополита держана в в дуже загальних виразах: митрополит тішиться з переходу України під московську протекцію, він се доказав тим, що відправив в Чигрині, в присутності гетьмана очевидно, богослуження з поминанням царя і його пресвітлої палати, але більш й нічого. Гетьман просить царя і патріярха не гніватися на митрополита, що він скорше не приїхав до Москви, і не вірити скаргам на нього, нібито він «православія святого російського соєдиненія не приймає»: відома річ, скільки він терпів за православ'є під лядським пануванням—деж би не тішився з переходу під православну зверхність! І нового города ставити він кінець кіпцем не заборонив, а по зроблених йому роз'ясненнях навіть благословив. Все се, Кажу, написано в таких загальних і слабуватих виразах, що робить вражіння крайнє здержливої позиції духовенства; воно полишало гетьманській канцелярії вибілювати його, як може, але само від яких небудь яскравіших маніфестацій в московський бік стрималося і кінець кіпцем примушувало і старшину рахуватися з сею політикою. Перед патріярхом гетьман виправдував митрополита, що він не поїхав до Москви скорше, тим що Ляхи привели його до повного зубожіння і браку коштів на подорож, також і тим, що він чекав результатів козацького посольства— і до Чигрина умисно приїхав, щоб потішитися з великих милостей царських, показаних Україні. Митрополит в своїй грамоті пішов іще далі, як ми побачимо,—зложив все на гетьмана, що він його стримав і велів чекати повороту посольства. Але рекомендації гетьмана до патріярха він до Москви таки не післав,— не тільки тому, що в ній московського патріярха протитуловано «зверхнійшим пастирем» України, а й тому мабуть, що взагалі не вважав потрібним звертатися до патріярха, щоб не викликати дражливих питань про його зверхність над київською митрополією²⁾.

Між иншими рекомендаціями звертають на себе увагу листи гетьмана й Виговського писані до царя в підтримку клопотань Брацького монастиря, в інтересах Брацької школи. Гетьман згадує, що фундатором їх був гетьман Сагайдачний: «в пам'ять свою, за спасеніє душі, а в славу Христову здвигнув він церкву Богоявлення, де тепер училище монастиря Брацького—з котрого богато вишло нагонців (літросан) церкви божої—в чеснім життю і мудрости (цбломудрін и любомудрін), і до служби твому цар. вел. придатних. Отже й ми, В. Хмельницький гетьман і все військо Запорозьке бемо чолом за тими брацькими ченцями (завонниками) училища київського і просимо їх пожалувати, в чім вони проситимуть. Бо не годиться облишити те святе місце, котре збудували предки наші, а найбільше Петро Конашевич Сагайдачний, славної пам'яті гетьман війська Запорозького. Нехай буде вічна пам'ять

¹⁾ Ейнгорн припускав, що зпочатку, за порадою гетьмана, митрополит згодився їхати до Москви сам, але се було йому настільки неприємно, що він потім заступив себе Гізелем (с. 73). Він опирає сю гадку на деяких виразах гетьманської грамоти до царя, які не виключають можливості подорожі самого митрополита—але все таки говорять і про можливість, що він пошле своє прохання через післанців. Що в сих гетьманських грамотах з травня не називається імя Гізеля як митрополитичого посла, се вказується теж на доказ того, що мовляв митрополит в Чигрині був згодився їхати до Москви сам; але тоді могло припускатися, що й Гізель клопотатиметься за свій монастир через своїх післанців. Взагалі могло бути так, що справа посольства до Москви перед виїздом митрополита до Чигрина ще не була порішена або не розроблена в деталях, і тому в Чигрині писали грамоти «па про всяке».

від тих училищ Брацьких київських і тобі, вел. государеві нашому, і слава безсмертна, і хвала божественна!»

Виговський прилучається до прохання брацьких ченців як один з вихованців своєї школи і підносить, якто «монастир Брацький київський в училищах своїх багато благочестивих синів народу нашого Російського ученієм благочестивим навчив і виховав в православній вірі і від прелести латинської до правди східної привернув».

До прохання Гізеля за свій Пустинський монастир гетьман і писар також прилучають рекомендацію його заслуг, положених в Брацькій школі, і Виговський знову підносить, що він також «від училищ київських Брацьких—де преосвященний господин отець никольський Кгізель учителем був, навчився їх трудом і ученієм»¹⁾.

Самі супілки митрополита й ігуменів наповнені головню славословіями цареві, виразами радості з приводу переходу України під царську руку, запевненнями своєї лояльності, і загальними проханнями потвердити права і володіння їх монастиря, його привилеї і надання. До сього часом в більшій або меншій мірі додаються конкретні побажання про повернення того чи іншого маєтку, реалізації тої чи іншої претензії. Тільки лист владика Прокоповича, що проживав у Печерськiм монастирі не урядуючи, становить від початку до кінця літературний твір: привіт або похвальне слово цареві без всяких конкретних побажань—подиктоване мабуть надією на царську милостиню.

Лист митрополита заповнений головню оправданнями своєї поведінки—супроти зроблених йому закидів нелояльності²⁾. Починає досить літературною апольогією свого становища до московського протекторату—обережними і здержливими натяками даючи зрозуміти, що він митрополит, також відогравав і відиграє неабияку роль в переході України під царську зверхність—хоча бляжче не поясняє, в чім саме та роль полягала.—«Загальна радість всеї нашої Малоросії синів в тім міститься, що по многих гоненнях, многообразно терпівши їх від иновірних, прибилися вони під кріпку руку вашого цар. величества, як до тихого пристановища, сподобившись бути прийнятими з ласки твоєї государської. Ся радість тим більше потішає мене як пастиря. Бо як слово господне каже: «Пастирь ходить передом, а вівці за ним ходять!» Куди ж іде пастирь, і вівці за ним простують? Під кріпку руку в. цар. вел. ми покійно і добровільно хилимося. «Вівці мого голосу слухають!» Якого се голосу? Голосу молитвенного, котрим я разом з ківцями моїми повсечасно богові всемілостивому дякуючи за нинішнє об'єднання (соединеніє), безнастанно молюся за ваше цар. велич., щоб він до кінця нособив розпочатому доброму ділу...»

Переходячи далі до інциденту з київськими воеводами, митрополит дає освітленне відмінне від того, яке знаходимо в воеводському звідомленню, а головню вальть всю справу на гетьмана, яко «пачальника і повелителя». Задля сеї власне характеристики всенародньої власти гетьмана варто сю частину супілки навести в цілости:

«Нехай відомо буде в. цар. вел., що зробив я се не на те аби противитися в. цар. вел.—як то мене обмовили перед в. цар. вел. Ні! Але ж бо той ґрунт

¹⁾ Се інтересно завважити—супроти здогадів деяких учених, що Богдан Хмельницький теж був учеником київських шкіл,—що тільки Виговський зве себе їх учнем, хоч всі грамоти писалися безсумнівно за його вказівками, і він мабуть не промовчав би й гетьмана, коли б він теж учився в київській школі.

²⁾ Акты X с. 707—712.

з давніх часів наданий моїй митрополії і мої посередники—митрополити сі ґрунти, надані святій церкві, з великими стражданнями боронили від тих що хотіли їх захопити—цілуючи хрест обстоючи їх на судах, тому і я, як наступник на престолі митрополії і га землях її, не хотів, щоб їх відлучено від церкви божої. Бо ж від тої землі єдиний мій прожиток був в нинішнім часі! Тому я й запитав, чи мають вони (воеводи) писаний наказ від в. цар. вел. щоб будувати оборонну твердиню (твердиню града) на церковній землі? Бо такий у нас був звичай, що писаний наказ подавали від начальства, і тоді за тим наказом одержували. А що такого написаного наказу в. цар. вел. воеводи не мали, я й не годився віддати їм церковну землю. Так я зробив—вибач всемілостивий царю—через своє привязання до святої церковної установи, а не з противлення в. цар. вел. До того ж і від гетьмана В. Хмельницького, нинішнього начальника і повелителя нашої землі¹⁾ я мав такий наказ (повелініе), аби без його наказу я нікому нічого не позволяв робити або що небудь у нас брати. А що тоді як воеводи захотіли взяти ґрунт приналежний до моєї митрополії задля збудовання оборонної твердині, не мав я такого казу від В. Хмельницького, а ш о г о гетьмана, щоб те місце віддати,—я не відступив не сміючи переступити його наказу, тільки післяв йому повідомленне про се. І коли він учинив нараду з полковниками своїми і прислав мені указ, щоб я поступив те місце під оборонну твердиню, я не противився, і не тільки не забороняв, але й благословив воеводам будувати город, і він скоро, за поміччю божою, й збудувався—чим і я з усіма радію дуже. І не тільки се місце, але й інші, які будуть потрібні, я за наказом в. цар. вел. готов відступити і благословити, ніскільки не сумніваючися в милости вашого цар. вел. до нас—що зволин нагородити нас ще більшим. Бо не для противлення, а для тих справедливих причин не хотів я попередку віддати ґрунтів. Коли ж я в тім чимсь проґривився перед вашим цар. вел., я смиренно прошу пробачення.

«Коли ж були якісь інші наклепи, прошу тебе не вірити, всемілостивий царю! Бо думаю, що сі наклепи були з ненависти, а від мене в нічім-иншім противлення не було. Посланників же своїх з чолобиттем від мене і всіх духовних не посилав я не з якого небудь недбальства, або з легковаження вашої світлої держави. Бо ми тоді ж хотіли післати—але гетьман наш того нам не дозволив (не повелі), доки не повернуться від в. цар. вел. його посланники. Коли ж вони повернулися, він дав нам указ послати до вашого цар. вел.; дав нам пристава і свої грамоти післав до ваш. цар. веліч. просячи за нас. Тому і я посилаю чесного еромонаха Інокентія Гізеля, ігумена никольського і з ним чесного еромонаха Теофана».

Наступають прохання потвердити права, привилеї, свободи й маєтности митрополії й монастирів «згідно з своєю царською обіцянкою, вчиненою через В. В. Бутурліна і через гетьманських післанців». Митрополит при тім відкликається до виказу тих привилеїв, зробленого в особнім письмі і переданного через посланників. В актах дійсно єсть такий виказ, що просить котрий монастир: потвердження привилеїв, повернення забраних маєностей, надання нових взаім тих, що всталися за польською границею, виправлення незаплатених довгів і под.²⁾ Принципіальні, організаційні питання порушують митрополит і архимандрит печерський

¹⁾ «Нынѣ нашей земли начальника и повелителя»—Акты X с. 709.

²⁾ Акты X с. 743—8.

1. «Просити й. цар. вел., аби зволив потвердити вольности церковні і духовні, також привилеї й строєнія (устава) вел. князів руських і королів польських.

2. Аби нас не віддалено від послушенства святийшому патріярхові царгородському, де котрого належимо правом божим, через хрещенне і за правилами св. отець.

3. Аби преосв. митрополит київський нинішній і його наступники, так само єпископи, архимандрити й ігумени віставали при своїх духовних урядах до смерті. А по смерті наступники щоб наступали через вільний вибір духовного і світського стану. А московських духовних на ревізію (на разсмотрѣніе) и на всякі начальства щоб й. цар. вел. до Малої Росії не прислав.

4. Суди духовні щоб самі духовні справляля, і щоб всякі духовні справи кінчалися позивами до митрополита і його митрополичого суду¹⁾, щоб винне духовенство каралося через преосв. митрополита і його духовний суд тут-таки, а не відсидалося до Вел. Росії а ні де інде.

5. Православні заграничні на Литві й Волини аби як здавна, так і до нинішнього митрополита і його наступників належали і мали вільне «позволеніє» (розум.: доступ) до нього в духовних справах як до свого пастиря на вічні часи.

6. Тому що від ріжних монастирів відпадає багато маєтности за границею, в Литві й на Волині, з великою шкодою церкви божої—так що декотрі монастирі не мають потрібного утримання, просити у його цар. вел. за ті страчені маєтности обміну тутже коло Києва; також ті маєтности, що ріжні люди позабирали, аби були повернені до своїх монастирів.

7. Щоб нікого з духовних нашої Малої Росії силоміць не забирали (не затегали) до Великої Росії, а коли їм коли-небудь трапиться побувати в Великій Росії в яких небудь наших духовних справах, аби їх цар. вел. не затримував.

Печерський архимандрит повторюючи сі прохання розвинув пункт виборности: Вибори має переводити братія монастиря спільно з світським і шляхетським станом старим звичаєм, і вибравши кандидата з м і с ц е в и х л ю д е й во иводаю його до відома (чи ватвердження) цареві²⁾ і за царським «повелѣнієм» він вступає в уряд.

Депутація виїхала коло 10 с. с. липня. З нею поїхав сотник тимонівський Михайло Махаринський, що мав свої справи в Москві, а гетьман рекомендував його цареві як людину добре обізану з польськими справами, тому що він пробув в неволі у короля більше року і недавно відти вийшов. Крім усього иншого він повіз пасквіль на митрополита, написаний з нагоди смерті і похорону його «коад'ютора» Носифа Горбацького, можливо вивезений з Польщі самим же Махаринським. Сей пасквіль мав свідчити, що митрополит зовсім не являється приємною Полякам особою, коли вони його так грубо атакують. Гетьман в своїй грамоті, переданій через Махаринського, підчеркував се, що митрополит багато постраждав від Ляхів, і тепер терпить зневагу, пониження і тяжкі образи—не тільки устно, але і в писаннях безчестних, що безчестять його й иншу духовну старшину: архієпископів, архиман-

¹⁾ «Съ позываньемъ до преосв. митрополита и суда его митрополича, где совершенный судъ и конецъ всякое духовное дѣло имѣло»—с. 742.

²⁾ «По челобитью вышедменованныхъ чиновъ советному, а за повелѣніемъ его царскаго величества»—Акты X с. 743.

дритів і все православне духовенство, всю православну церкву, і самого царя. Гетьман просив суцроти того тим більшу ласку показати духовенству—Його делегації¹⁾.

Новіші дослідники підкреслюють се, що гетьман при тім зовсім не подумав про духовенство світське²⁾. Не споминає його і верховний патрон його митрополит: воно піде не згадується в сих суцліках, покрите загальним постулятом потвердження церковного імунітету, церковної юрисдикції і церковних надань і свобод. Носієм їх виступає єпископат з своєю чорною армією. Біле, світське духовенство має в них участь постільки-поскільки.

28 с. с. липня депутація з сотником Махаринським була прийнята на авдієнції у царя в таборі під Смоленськом. Наперед представився духовенство і подало свої грамоти—тим днем вони позначені в посольському архіві. Від печерського архимандрита були передані цареві дари: деревляний різблений хрест «с праздники», частина мощей Марка Печерського і кілька книг печерського друку (Весѣды на Діянія і на Послання ап. Павла—шедеври печерського друку, й ин.). Дяк Лопухин питав про спасеніє митрополита і архимандрита. Потім, того ж самого дня, але осібю від духовенства, цар прийняв Махаринського з товаришами³⁾. Чи перед тим заїздила делегація до Москви, з актив не видно, й я се не вважаю правдоподібним, хоч такий здогаді висловлявся в літературі: делегати мали всі причини обминати Москву, щоб не мати діла з патріярхом, і з огляду що цар був на фронті, вони мали для того певне оправданне⁴⁾. Всі переговори проходили в царській квартирі під Смоленськом. Подробиць їх на жаль не маємо; децо можемо міркувати з тих царських грамот, що були вислідом сього посольства, і з двох челобитень Гізеля поданих ним очевидно в сих переговорах. Перша з них настільки интересна, що її треба навести тут в головнішим:

И сіє предлагаю, яко многія скорби и гоненія претерпѣхомъ вѣры ради православныя, нынѣ же съ радостію видимъ, яко ваше царское величество, свобожденія и утѣшенія ради вѣрныхъ, воздвигнулъ свою ѿмекрѣвскую десницу, дабы не токмо насъ, но и иныхъ, еще подѣ игомъ ляцкіе

(Я Інокентій Гізель іменем преосв. митр. київського і всього священого собору в. цар. вел. чолом бю) і се предлагаю. Богато ми претерпѣли прикросей і гоненія за православну віру, а тепер бачимо з радостію, що в. цар. вел. підніс свою крѣпку руку на вивольненіє

¹⁾ Повний склад делегації був такий: представник митрополита Гізель, з ним старець Софійського монастиря, дякон і 9 служок. Від Печерського монастиря два старці і 5 служок. Від Брацького монастиря старець і служка. Від Михайлівського монастиря старець Гавриїл. Від Видубецького монастиря сам ігумен Климент Старушич з 2 старцями і 4 служками. З сотником Махаринським його син і два товариші—значні козаки, два чигринські козаки прості і 6 хлопців.

²⁾ Ейнгорн, підчеркуючи се, толкував, що гетьман підтримував митрополита, як представника шляхетської верстви—с. 71 і 73.

³⁾ Акты X с. 705—8.

⁴⁾ Соловйов просто через недогляд, очевидно, написав в своїй історії, що Гізель подав петицію митрополита цареві в Москві (с. 1642). Карпов і Макарій, тримаючися актив, представляли справу так, що делегати приїхали просто до царської квартири; але Ейнгорн против їх поглядів старався довести, що делегати наперед були в Москві. Найбільш серйозний довід, висунений ним (с. 75—8) такий: в своїх звідомленнях цареві київські воєводи доносили, що вони дали пропуск делегатам духовенства «къ Москвѣ», з обовязком явитися в посольськїм приказі (Акты X с. 690). Але се приказний шаблон, і не можна на підставі сього твердити, що делегати так таки й поїхали до Москви; в Путивлі вони могли дістати инший маршрут.

работы сушихъ, воспріялъ. О семь прежде въ Переяславѣ гетману вашего царского величества запорожскому бояринъ твой Василей Васильевичъ Бутурлинъ извѣщаль и инянемъ вашего царского величества общаль, яко не токмо войску Запорожскому, но и всѣмъ намъ духовнымъ права и волности ваше царское величество потвердити изволить. Сего ради митрополитъ кievскій челомъ бьетъ съ нами вашему царскому величеству о всѣхъ воинствахъ и правахъ. Наипаче же о первой волности, яже есть всѣхъ волностей и правъ коренемъ, послушаніе къ нашему верхнѣйшему пастырю константинопольскому, до которого намъ и право божіе чрезъ святаго апостола Андрея Первозваннаго и каноны святыхъ отецъ прилучили и совокупили. Ибо не гнушается и не възбранаеть митрополитъ кievскій съ нами святѣйшему патриарху московскому и всеа Росіи послушаніе творити, извѣстно имуще, яко и его престоль Духомъ Святимъ составленъ есть. Обаче ужащается, да не вмѣнитъ Богъ сіе дѣло во грѣхъ, вѣсть бо, яко что вселенскимъ соборомъ узаконено и утвержено есть, то не можетъ премѣнитися развѣ тѣмъ же вселенскимъ соборомъ. Вселенскій же соборъ всѣми патриархи и ихъ помѣстныхъ соборовъ единодушнымъ соглашеніемъ состоится. Тѣмъ же молятъ митрополитъ кievскій съ нами вашего царского величества смиренно же и прилежно, дабы насъ при нашемъ пастырѣ оставить изволить. На семь бо основаніи всѣ наши волности созданы суть. По общанью Василія Васильевича Бутурлина, именемъ вашего царского величества. Въ чемъ аще бы есмь пожалованья вашего царского величества не сподобили ся, тогда бы митрополитъ кievскій вкупѣ со всѣмъ духовенствомъ збло скорбѣти и унывати началъ. И иные такожде духовные, иже еще подъ крѣпкою рукою вашего царского величества не суть, быти же, извѣстно есть, яко усердно желаютъ,—а видяще нашу скорбь, малодушествовати бы начали. Сихъ ради винъ усердно пресвященный митрополитъ кievскій со всѣмъ освященнымъ соборомъ молятъ ваше царское величество: покажи намъ свою милость и подаждь скорбящей російской церкви утѣшеніе¹⁾.

И потишенне вірнихъ—щоб не тільки нас, але й іншихъ прийняти, які ще лишаються під ярмомъ лядської неволі. Про се ще перше, в Переяславі бояринъ твій В. В. Бутурлинъ повідомив гетьмана й військо Запорозьке й іменемъ твого цар. величества обіцявъ, що в. цар. вел. зволить потвердити права і вільности—не тільки війську Запорозькому, але й усімъ намъ духовнимъ. Тому митрополитъ просить разомъ з нами про всі вільности і права. А передъ усімъ про першу вільність—що являється коренемъ всіхъ правъ і вільностей—се послушаніе нашому найвищому пастирєві царгородському, до которого нас і право божє прилучило і приєднало—черезъ св. апостола Андрія Первозваннаго і канони святыхъ отецъ. Бо хоч не цурається і не противиться митрополитъ разомъ з нами віддавати послушанне патриархові московському і всеї Росіі—знаючи певно, що і його престолъ поставлений від Духа Святого,—але бойтєся, щобъ Богъ йому того не порухувавъ в грѣхъ. Знає бо, що уставлене і обзаконене вселенскимъ соборомъ не може бути змінене инакше якъ тільки тимъ же вселенскимъ соборомъ; а вселенський соборъ може статися тільки однодушною згодою всіхъ патриархівъ та їхъ місцевихъ соборівъ. Тому митрополитъ разомъ з нами просить в. цар. вел. смиренно і пильно, аби зволить вси лишити насъ при нашимъ пастирї—бо на сій основі збудовані всі наші вільности. Такъ якъ обіцявъ то В. В. Бутурлинъ іменемъ в. цар. вел. Бо якби ми в тїмъ ласки вашого ц. вел. не отримали, дуже б митрополитъ з усімъ духовенствомъ з того засмутилися, а инші духовні, котрі ще не під крѣпкою рукою вашого ц. величества, але дуже бажають бути, якъ намъ відомо,—стали б тежъ вагатися, побачивши нашъ смутокъ. З тихъ причинъ митрополитъ з усімъ освященимъ соборомъ сильно просить ваше ц. вел.: Покажи намъ свою ласку і потїши засмучену церкву руську!

¹⁾) Акты X. с. 751-4, «список».

З цього можемо міркувати, що питання про відносини київського митрополита до московського патріархату дебатувалося в цих переговорах дуже сильно, і на делегацію робився сильний натиск в тім напрямі, щоб українське духовенство призначало зверхність московського патріарха. Але Гізель рішучо спротивився цьому і став на тім, що заховання зверхності царгородського патріарха являється першим постулатом potwierдження прав (як воно стояло в суцільці митрополита) і ніяким чином не може бути обмінено. З ним солідарно трималися й інші делегати: як бачимо Гізель в своїй записці підчеркує, що всі «ми» — делегати — однодушно підтримують сю точку погляду митрополита. Царський уряд ніяк не міг з сим погодитися, бо стояв на тім, що церковні установи нововідзисканих «отчин» царських мусять перейти під владу московського патріарха, і в Білоруських землях, що переходили до його рук, він відразу, як сказано, підпорядковував єпархії й церкви юрисдикції свого патріарха. З тих причин він не міг прийняти і побажання митрополита—коли він не хотів піддатися під послушенство московського патріарха—щоб під його владою далі лишалися єпархії й вірні «Литви і Волини». Але, очевидно, не лишав без уваги й осторогу Гізеля, що порушення давніших канонічних відносин може відірвати православних тих земель, що ще зіставалися під Польшею. Кінець кінцем уряд рішив відкласти сі справи на потім, а в сей мент обмежитися тільки potwierдженням за духовенством тих маєностей, котрими воно фактично володіє.

Тут також—як у петиціях київського міщанства, виринуло питання про повернення, ревіндікацію церковних маєностей, що відібрані були від церковних установ і кінець кінцем опинилися в козацьких руках. Виступив з сим Гізель в ролі ігумена Микола-Пустинського монастиря, що володів уходами в районі долиницького Дніпра і Порогів. В своїй чолобитній він просив, аби цар велів розглянути і перечитати (перед собою) права або грамоти надані його монастиреві і потім potwierдив їх своєю грамотою. «А що деякі маєности, в тих правах названі, насильством лядським від святої обители були віддалені, а нині, потім як Ляхів вигнано, ними володіє (обладає) гетьман вашого цар. величества, і святой обители без вашого цар. в. наказу віддати не важиться (не дерзает),—тому смиренно молю в. ц. в.: звели до нього грамоту написати, щоб він ті маєности святой обители віддав. Він бо й сам грамотою своєю про те ваше цар. вел. просить, аби ми у в. цар. вел. просили такої грамоти з наказом («о грамоту изволенную») — для більшої чести і певности¹⁾.

Так наш просвіщенний богослов використовував проти гетьмана його рекомендацію, де він так тепло розписувався за Гізелем і просив potwierдити його монастиреві права на маєности—нічим не натякаючи, що він хотів, аби при тім і йому було наказано повернути цьому монастиреві маєности що від нього відійшли до війська. Царські дяки теж очевидно не припускали, щоб гетьман так дуже бажав царської інтервенції в сій справі, й не виявили охоти виконати прохання Гізеля. Тому Гізель підчас переговорів «вторицею» подав чолобитню в сій справі:

«Вторицею вашему цар. вел. чоломъ бью и со слезами за обитель св. Николая Пустынского зъло обвинявшую молю: Повели наши права и привилеи подтвердити, а до гетмана в. ц. в. вели грамоту написати, дабы онъ тѣ имѣнья, на которыхъ

¹⁾ Акты X с. 745—6.

права ім'ємъ, святой обители отдадь. Въмъ, яко не будетъ скорбенъ гетманъ в. ц. в. занорожскій, понеже и самъ до вашего ц. в. о семь грамотою своєю ходатайствуєть и мнѣ при многихъ людѣхъ колкикратъ обѣщался імѣнія тѣ обители святой отдати, аще ему грамоту отъ вашего ц. в. принесу»¹⁾).

Загалом треба признати, що в цих переговорах про права і вільности українське духовенство виявило ще найбільше політичного такту і обережності в сій ситуації—твердо обстоюючи свою автономію, традиції й звязки з землями, які зіставалися поза межами прилученої території. Трудно сказати, чи се залежало від вищої інтелігенції і політичного розвитку (Косів, Тризна, Гізелъ, Сафонович, Старушич, що стояли на чолі київського духовенства і вели сі переговори—се ж був цвіт тодішньої української інтелігенції). Чи мало тут значінне те, що вони вже мали за собою досвід попередніх депутацій—козацької і двох міських. Чи просто впливала тут складніша ситуація: потреба рахуватися з тими частинами території і установами, що зісталися під владою Річипосполитою? Але як бачимо, сі політики і патріоти також не могли стриматися, щоб не вмшати нового протектора, котрого так нерадо приймали, до внутрішніх справ України і не постаратися використати його інтервенцію, щоб вирвати деякі свої маєтности з рук «начальника і повелителя нашої землі», «вашого гетьмана». Хоч ховалися за його плечі, коли треба було забезпечити себе від неприємностей з московської сторони!

Результатом переговорів в царській квартирі було се, що цар наділив митрополита й монастирі доволі щедрою милостиною і дуже сухими грамотами писаними коротко і в тих самих виразах: Великий государ і т. д. пожалував такого то—дав йому сю царську грамоту на маєтности, надані йому привилеями від великих князів руських і королів польських, котрими він тепер володіє, щоб йому з нашої милости тими маєностями володіти і збирати по давньому доходи які на нього збираю»²⁾. Воводам київським наказано не приймати скарг на підданих і слуг митрополичих і монастирських, а відсилати їх до митрополита і в монастирі «гдѣ кто судимъ», і взагалі «в ніякі духовні справи не вступатись»³⁾. Тим виконувалося прохання духовенства—«духовного их суду судити не велѣти». Гетьмана цар повідомив, що сповняючи його прохання, він прийняв послів духовенства і велів видати їм жалувальні грамоти на маєтности. Що ж до прохання про маєтности, які від них відійшли, дано таку резолюцію: «Ти, гетьман наш, говорив нашому боярину В. В. Бутурлину, аби ми веліли післати писців в наші черкаські городи, у всю Малую Росію, та описати городи і міста і всякі землі. І нашим царським наказом (зачеркнено: за твоім чолобиттем) велено було післати наших дворян до наших черкаських міст, у всю Малую Росію. Та після того ти же, гетьман, прислав бити нам чолом, щоб ми тих наших послів не посилали сього літа, доки служба скінчиться. Тому тих наших дворян не післано; а як служба скінчиться, і за нашим указом наші писці будуть післані в наші черкаські городи і в усю Малую Росію, і городи, міста й землі і всякі угодья перепишуть, тоді буде наш указ митрополитові, архимандритові і всім монастирям, ігуменам і братії про монастирські маєтности, що відійшли від них за польських королів». Се була відповідь на прохання Гізеля. Інші ж справи—себто питання про відносини до

¹⁾ Тамже с. 753—4.

²⁾ Акты X с. 761—4.

³⁾ Тамже с. 763—4.

патріархів—царгородського і московського, про єпархії Литви і Волини і т. д.—цар відкладав до свого повороту до Москви¹⁾.

Всі ці грамоти датовані 11 с. с. липня. Того дня цар приймав черців на прощальній аудієнції; дяк Лопухин проголосив їм резолюцію що до відібраних маєтностей виложену в грамоті до гетьмана. Потім так само відправлено Махаринського з товаришами; він мав відвезти сю грамоту до гетьмана що я тільки що переказав, а також царські прокламації до української людности, що зіставалася поза межами козацької території²⁾. Одна була адресована до шляхти, міщан і всього посполства Браสลавщини, друга така сама—людности волинській, третя подільській, четверта «подгор'євской» (не ясно, що хотіли означати тим терміном). Прокламації для Галичини східньої і західньої були адресовані на імена місцевих владик: Арсенія Желиборського і Антонія Винницького. Цар повідомляв їх про війну розпочату ним з польським королем за «многія г'рубости и несправды»: сам цар рушив з своїми підручними царевичами, на інші землі ідуть його воеводи і гетьман запорозький. Цар закликає владика з усім духовенством, щоб він «задля православної віри пошуквав нашої государської милости»—намовляв місцеву православну людність, шляхту, міщан і уїздних людей, щоб вони теж піддавалися під царську руку, прислалали до царських воевід своїх представників і помагали царському війську промишляти над неприятеlem. Цар за те потвердить за шляхтою і духовенством маєтности, і ще додасть, а міщан і уїздних людей «взище своїм жалуванням», дасть «у всяких податях многу ю льготу» і т. д. Ці грамоти Махаринський мав розіслати на адреси³⁾.

При всій здержливості царського уряду супроти єрархії признание ним церковного імунітету було цінним дарунком в тодішніх обставинах. Його вартість митрополит випробував в згаданім інциденті з Криницьким. Коли київські воеводи арештували в листопаді Криницького і його товариша і стали допитуватися, з чим їх митрополит послав до Польщі, митрополит вигорожуючи арештованих зажадав, щоб їх відпустили до їх монастирів, згідно з признаними церковними вільностями, і грозився скажитися на воеводу гетьманові «на его неволю и ут'єсненье»; київський полковник дуже енергійно підтримував його домагання. «Митрополит і полковник говорили з великим шумом: Ц. в-во показав нам свою ласку—щоб ніяких вільностей не відбирало, а тепер починають чинити духовенству тісноту, якої ніколи не бувало! Старців треба пустити до монастирів. Митрополит і архимандрит беруть їх на поруки, що від них нічого лихого не буде». Ситуація вийшла така серйозна, що воеводи мусіли випустити арештованих—аби в тугенних людях не було «какова дурнаго сумішья», щоб не взяли того собі за «большую неволю и ут'єсненье»⁴⁾.

Важко, що царські грамоти все таки скріпили позицію єрархії і дали їй відвагу йти за свої права навіть на бій з московською адміністрацією.

Відправу духовенства можна рахувати завершеним переговорів про взаємовідносини України з московським царем і його урядом, розпочаті в Переяславі гетьманською пропозицією, щоб царські послі царським іменем прирікли війську і всякого чину

¹⁾ Акты X с. 759—762.   ²⁾ Акты X с. 753—6 і 770.

³⁾ Білгород, ст. 382 л. 357—381, справа урвана. Про неї писав Харлампович, Малор. впливие с. 158—9.

українським людям захованне і примноженне їх прав і свобод. Слово було дане, під се слово зложили присягу гетьман з старшиною, і на їх заруку присягало військо, шляхта, духовенство і міщане. Гетьман тому вважав своїм обовязком здобути від царя всім їм потвердження їх прав і свобод, так як се обіцяв йому цар. Се й зроблене було протягом півроку і разом з устною умовою в Переяславі утворило те, що тепер зветься «Переяславською умовою».

Але цар давав сі свої потвердження не загально, а з певним розбором, вносячи різні застереження і обмеження в інтересах безпосередніх компетенцій свого уряду, і тим викликав різні незадоволення. На погляд гетьмана і старшини, що єдино обовязковим для себе вважали переяславське порозуміння, уряд в своїх московських резолюціях відійшов від букви сього порозуміння, поробивши від себе різні додатки, різні «новини», і се було причиною, що московські статті і грамоти українською стороною не були прийняті. З пізнішого бачимо, що гетьман сих московських статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу зборівського договору—тому що одно і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обовязковими. Так як зборівські пакти як акт обовязковий, норма і дезидерат, виринули на верх тільки згодом, після того як становище української сторони попсувалося проти зборівської ситуації ще гірше,—подібне сталось і з московськими статтями; тільки що замість автентичних статей московські дяки підсунули українській стороні їх довільну перерібку—фальсіфікат.

В науковій літературі, як я вище зазначив, дискутувалось головню, під яку категорію державного права підходять ті відносини, які уставились умовою 1654 року. Я дав перегляд сеї дискусії в своїй праці про Переяславську умову ²⁾, але дещо вважаю потрібним повторити тут для орієнтації читача.

Величезна більшість дослідників констатувала, що піддаючись під зверхність московського царя Україна далі заховувала державні права і атрибути, тому в державно-правній оцінці сього акту вагалася між такими формами державних сполучень, як унія персональна або реальна, конфедерація, і васальство-протекторат. Лише дехто, вважаючи на централістичні тенденції Москви і внесені нею застереження, що в дальшій процесі звели на ніщо державне право України, кваліфікували її об'єднання з Московією як інкорпорацію, хоча й неповну, або прилучення з захопленням автономних прав (Нольде, Розенфельд).

Дійсно, і після переходу під московську зверхність, територія України мислиться як територія козацького війська—«Черкаські городи», відділені митними і політичними кордонами від Московського царства ³⁾. Її людність стоїть під протекторатом війська—мислиться навіть в поняттю війська, як ми бачили. Митрополит зве гетьмана «начальником і повелителем нашої землі» (с. 857). Найвища соціальна

¹⁾ Акты X с. 770, т. XIV с. 199—204.

²⁾ Новий перегляд сього питання—використовуючи почасти і післявоєнну літературу (але не вповні) подав Анд. Ів. Яковлев в цитованій вище розвідці: Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московією р. 1654, Юбилейний збірник Д. І. Багалія. Також Р. Лашенко—Переяславський договір 1654 р., Збірник на честь ак. Дністрянського

³⁾ Не бракує й пізніш таких виразів як «Малоросійское государство» (довідки стародубського воеводи стольника Хлопова 1666 р.—видав. Модзалевський в Зап. Іст.-філ. Відд. Акад. II с. 53—4).

верства II, шляхта, се та що «в Запорізькім війську служить» (с. 804). Всенародній характер гетьманської влади і II право примусу над всею людністю України підчеркує московська формула інвеститури гетьмана (с. 742). Устрій України ґрунтується на своїм власнім праві, забезпеченім договором з Москвою—в актах сполучення воно означається терміном «прав і вольностей які бували при в. кн. руських і королях польських»; царський уряд може їх тільки примножати, а не скорочувати, і поскільки життя України нормується сим правом, воно не терпить мішань з боку царської влади. Особливо підчеркується автономність українського суду—сеї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління. Різно підчеркнене також, що відносини клясові—розподіл людности між суспільними верствами, являється функцією українського правління, очевидно гетьманського (ст. 17 гетьманських статей). Свого гетьмана вибирає військо без усякої участі московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір. Військовими силами гетьман розпоряджається вповні незалежно, і тут московський уряд навіть не пробував заявити які небудь претензії. Московського воєводу гетьман допускав тільки в Києві, як маніфестацію московської воєнної підтримки, такби сказати—мілітарної спільности України і Москви, тому не хотів мати воєводів більше ніде. Московський уряд пробував провести в статтях принаймні ще одного воєводу—в Чернигові¹⁾, але очевидно відчув всю серйозність опозиції і не рішився включити сього в останній текст. Так само рішучо-негативно поставився гетьман і старшина до бажання царського уряду обмежити право закордонних зносин гетьмана—заборонити йому зносини з Польщею й Туреччиною і т. и. Московський уряд признавши за гетьманом право закордонних зносин принципіально вніс між Статті свої обмеження, але ні козацькі послы ні гетьман сих обмежень не прийняли, і гетьманський уряд признавав далі за собою в сім право необмежене.

Так само гетьман і старшина не допустили на практиці ніяких вмішань московського уряду в сферу українських фінансів, хоч іще в Переяславі були ними дані деякі необережні аванси в сім напрямі, як ми бачили.

З огляду на таку фактичну повноту української державности одні учені підводили відносини України Хмельницького до Москви під категорію персональної унії, інші—чисто номінального васальства або протекторату, чи то признання «морального авторитету» московського царя. Теорію персональної унії поставив ще в 1880-х рр. проф. Сергеевич, упираючи в те, що Україна піддавалася цареві Олексієві і його потомству, а не Московському царству; в наукових кругах ся теорія не знайшла признання, але останніми часами відродили її, вже в іншій аспекті, українські монархисти, устами В. Липинського; приймаючи, що Б. Хмельницький дійсно поставив Україну в династичний звязок з Москвою, і що той звязок розвязався з хвилею упадку Романових²⁾. В науковій літературі натоміць найбільше признанне здобула теорія васальства, вперше здається поставлена проф. Коркузовим; він вказав, що унія перед усім характеризується однією в особі правителя,

¹⁾ А. І. Яковлев помиляється, ніби то козацькі послы самі запропонували, щоб воєводи були в Києві і Чернигові (с. 600); вони очевидно противились як могли сьому намірові московського уряду—завести воєводів в більших містах України.

²⁾ Покликання «Варягів» чи організація «хліборобів»? Хліборобська Україна, V с. 313—4.

Україна ж мала окремого правителя в особі гетьмана, підпорядкованого особі царя: се відносили васальства. Ак. Дяконов против сього поставив дуже серйозне зауваження, що при васальних відносинах людині васальної країни не присягає володареві-сюзеренові, тільки своєму безпосередньому правителеві, а тільки той присягає сюзеренові, Україні ж присягали цареві. На тій підставі ак. Дяконов вважав можливим сполучення України з Москвою признати скорше за реальну унію. В українській літературі сю точку погляду прийняв Попов ¹⁾, ряд же дослідників—і я в їх числі, не вважаючи на вказану ак. Дяконовим аномалію—безпосередню присягу, котрої зажадав цар-сюзерен від української людности, вважаємо українсько-московські відносини найближчими до васальства ²⁾. Вище я вказав, що гетьман і старшина самі брали за взірць своїх відносин до царя відносини васальних держав Оттоманської Порти (с. 790), а гетьман, в наведеном уже листі до своїх послів у Москві, вихваляв ті пропозиції які йому робив султан, і ставив їх в приклад цареві. Він стільки обертався в світі васалів Порти, що й свої відносини до царя хотів збудувати на їх взірць. Я думаю, що він зовсім щиро вважав можливим сполучити такі відносини до царя з раніш завязаними відносинами до султана; поскільки Порта і Московщина не стояли в ворожнечі між собою, яка тут могла бути перешкода, на його погляд?

Але Москва мала інші пляни. Вона рахувалася в фактичною державністю Козацької України, але не могла забути, що се були князівства Київське і Чернігівське— з числа тих отчин московської династії, що їх стільки вона вже збирала і перетворила в свої провінції, і так само мусить перетворити й сі. Трудно рішити, наскільки вона, йдучи протореними стежками своєї многовікової практики, від першої хвилі нових взаємовідносин свідомо переводила такі моменти, які в дальшій могли послужити прецедентом для того, щоб трактувати Україну як інкорпоровану провінцію. Таким моментом була і безпосередня присяга цареві всієї людности, котра так несе тепер правно-державну кваліфікацію сполучення України з Москвою.

З другої сторони, як я вище підніс, козацька старшина допустила непоправимі помилки, не противставивши московським аспіраціям виразної правно-державної формули взаємовідносин. Не усвідомивши собі всієї відмінности нових взаємовідносин від старого передреволюційного свого становища в Польській Річипосполитій, вона з нових державних верхів раз-у-раз зсувалася на старі прецеденти своїх договорів з королем і сенаторами. Коли доровказом їй були взаємовідносини васалів Оттоманської Порти до султана і вона на взір їх хотіла будувати відносини «війська Запорозького» як держави до нового протектора-московського царя, то в практиці вона раз-у-раз збивалася на манівці старої адміністраційної практики Річипосполитої, де військо Запорозьке було тільки одною з суспільних верств—і то не першою і не владуючою. Збивалася не тільки уставляючи відносини до московського царства, але і до інших суспільних верств своєї ж козацької України. З сього становища мала величезне значіння на будуче описана тільки що процедура устанавлення безпосередніх відносин між царським урядом і становими (клясовими) уста-

¹⁾ Юридична природа злучення України з Москвою, Літ.-Науц. Вістник 1914, I.

²⁾ Сей погляд приймав проф. Слабченко, Малорусській полк с. 27, я в «Переяслав. Умові» с. 30, В. Липинський в «Україні на переломі» с. 28 дд., А. Яковлев с. 615. З російських учених васальство добачали Сокольський, Мякотин, Покровский.

новами України, Гетьман і військо виступали в них то в ролі загально-державної репрезентації, то посередників, що привели під царську руку інші стани України і зробивши се діло, виходили поза сферу взаємовідносин сих станів з центральним московським урядом. Особливо яскраво бачили ми се при тих наданнях привилеїв містам і підчеркнули величезне принципіальне значіння сього прецеденту.

Владуща старшина і царський уряд в цілком відмінних, а може навіть протилежних становищах трактували ці московські переговори. Старшина могла думати, що се вона для початку і заохоти робить різні поступки царським аспіраціям, а пізніше, коли гетьманський режим на Україні зміцниться, ці поступки можна буде звести на ніщо, і се справді напр. удалося в сфері фінансовій. Але далеко частіш обставини йшли на руку московському урядові, що свої поступки фактичній українській державності теж уважав за тимчасові і вів непохитний курс на інкорпорацію Козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства.

В сій розбіжності відносин обох контрагентів в їх поглядах на Переяславську умову як на форму тимчасову, котру можна потім змодифікувати і змінити на своє, полягають труднощі правно-державної кваліфікації нових взаємовідносин. Але для історика важніше уставити реальні відносини і фактичне становище учасників їх. Для сього нам прийшлося глибше ввійти в деталі сих переговорів, в огляду на велике значіння впливи, що вони здобули для дальшої долі України й її народу.

ЗМІСТ

Перша половина. Хмельниччини роки 1650—1653

Передне слово.....	5
1. Підданне Туреччині й похід на Молдаву 1650р.....	9
2. Війна з Польщею 1651 року; приготування і початки кампанії (осінь 1650 — весна 1651).....	139
3. Берестечко і Білоцерківський трактат 28.IX.1651.....	257
4. Від Білої Церкви до Батога, зима 1651 — літо 1652.....	372
5. Вінець і кінець Тимоша Хмельниченка.....	473

Друга половина. Хмельниччини роки 1654* —

6. Українсько-Московське порозуміння і Московсько-Польський розрив. Осіння кампанія 1653 р. і Жванецьке замирення.....	609
7. Переяславська умова.....	728

---

* Поділ тому на першу та другу книги не збігається з поділом його на першу та другу половини, що були видрукувані М. Грушевським окремо. Розділи 6 і 7, якими розпочинається друга половина, подаються у першій книзі.

Наукове видання

ГРУШЕВСЬКИЙ
Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

Т. 9

Кн. 1

Роки 1650—1654

Оформлення художника І. В. КОЗІЯ
Художній редактор Р. І. КАЛИШ
Технічний редактор Т. С. БЕРЕЗЯК

Підписано до друку з готових позитивів 16.07.96.
Формат 84×108/32, Гарн. Тип Таймс. Папір друк. № 1. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 46,2. Ум. фарбо-відб. 46,62. Обл.-вид. арк. 80,77.
Тираж 25 000 пр. Зам. 6-808.

Видавництво “Наукова думка”
Р. с. № 05417561 від 16.03.95
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Головне підприємство РВО “Поліграфкнига”
252057 Київ 57, вул. Довженка, 3.

ЩИРОСЕРДЯ

Видання "Історії України-Руси" Михайла Грушевського фінансує держава. Крім того, це видання підтримується також чисельними благодійними пожертвуваннями окремих громадян і різних організацій, що надходять на адресу Фонду Грушевського з усіх регіонів України. Серед добровольців — Голова Верховної Ради України Олександр Мороз та народні депутати України, экс-Президент України Леонід Кравчук, комерційні банки, акціонерні товариства та фінансові установи України, бізнесмени, службовці, вчені, пенсіонери, студенти і навіть учні середніх шкіл.

Учениця 9-го класу середньої школи м. Одеси Оксана Бойко, що зробила свій внесок двічі (у видання 8-го та 9-го томів) у своєму листі з нагоди вшанування 130-річчя від дня народження М. Грушевського побажала: "Успішного завершення Вашої праці у ювілейному для М. С. Грушевського році! Щастя Україні!". А пенсіонер із Львова Михайло Костицький написав: "Хай ніколи "Історія України" не попадає в спецхрані!".

З великою вдячністю наводимо список осіб та організацій, чії благодійні внески надійшли на адресу Міжнародного фонду Михайла Грушевського для видання 9-го тому "Історії України-Руси" та на спорудження пам'яника Михайлу Грушевському в Києві (Постанова Кабінету міністрів України № 73 "Про спорудження в м. Києві пам'ятника М. С. Грушевському" від 31.01.95 р.) (у крб. станом на 22.06.96 р.).

М. Г. Жулинський	33.600.000	Київ
В. І. Кифоренко	2.000.000	Київ
Л. Г. Винар	1.000.000	Львів
Г. С. Лаба	1.000.000	сmt. Підкамінь, Львівська обл.
Г. С. Синиченко	1.000.000	Дніпропетровськ
О. П. Стребгул	1.000.000	с. Олександрія, Рівненська обл.
В. Шаповал	1.090.000	Київ
О. К. Кохан	500.000	Київ
С. І. Крещенко	2.200.000	Полтава
І. В. Іваночко	2.000.000	Івано-Франківськ
П. М. Турко	1.500.000	Пустомити, Львівська обл.
Д. П. Луцин	1.000.000	Львів
О. Ромащенко	1.000.000	ст. Долинська, Кіровоградська обл.
Оксана Бойко	100.000	Одеса
М. М. Костицький	500.000	Львів

А. Г. Пильшейко	500.000	Родивилів, Рівненська обл.
О. С. Гуменюк	500.000	Рівне
В. М. Петруць	1.000.000	Березань, Київська обл.
М. О. Марчук	500.000	Житомир
В. Г. Підолшва	300.000	Миколаїв
В. Струк	1.000.000	Делятин, Івано-Франківська обл.
П. С. Рогова	50.000	Луганськ
Ф. Яремчук	500.000	Делятин, Івано-Франківська обл.
В. І. Цюпа	150.000	с. Соснівка, Львівська обл.
В. Ф. Гнатівський	50.000	с. Дубляни, Львівська обл.
С. М. Воробель	200.000	Івано-Франківськ
В. Й. Морозюк- Буткевич	100.000	Івано-Франківськ
В. К. Морозюк	300.000	Івано-Франківськ
О. М. Щербак	50.000	с. Лебедівка, Черкаська обл.
З. М. Приставська	100.000	Київ
В. М. Нечипорук	350.000	Вінниця

На спорудження пам'ятника Михайлу Грушевському в Києві та встановлення меморіальної дошки на будинку Національного Київського університету ім. Т. Шевченка, в якому в 1886—1894 рр. навчався М. Грушевський:

Банк "Полісся"	1.000.000.000	Київ
Міжнародний фонд "Відродження" Дж. Сороса	370.000.000	Київ
Редакція газети "Голос України"	100.000.000	Київ
Укресімбанк	50.000.000	Київ
Агропромбанк "Україна"	400.000.000	Київ
ВАбанк	70.000.000	Київ
Укрсоцбанк	300.000.000	Київ
В. К. Морозюк	100.000	Івано-Франківськ
Оксана Бойко	50.000	Одеса

Кабінетом міністрів України на видання першої та другої книг дев'ятого тому "Історії України-Руси" виділено 28 млрд. крб.

Фонд Грушевського продовжує приймати благодійницькі пожертвування на видання десятого і одинадцятого томів "Історії України-Руси" та на спорудження в Києві пам'ятника Михайлу Грушевському — фундатору національної ідеї відродження Української держави ХХ століття і першому Президенту України. Сподіваючись на традиційну великодушність і щирість українського народу, Фонд Грушевського просить Вас фінансово

підтримати спорудження пам'ятника Михайлу Грушевському в Києві та видання монументальної "Історії України-Руси" Михайла Грушевського — цієї національної історичної Біблії, яку незалежна Україна видає вперше. Як і в попередніх томах, в десятому томі також буде надруковано список фізичних і юридичних осіб, які зробили благодійницькі пожертвування на важливу національну справу — повернення Грушевського Україні.

Кожен громадянин, громадська або комерційна організація України може внести будь-яку прийнятну суму коштів з будь-якого поштового відділення на спеціальний рахунок в банку "Україна" (№ 700806 в ЦОУ БАНКУ "УКРАЇНА" МФО 300603, ГРУШЕВСЬКИЙ).

Директор Міжнародного фонду
Михайла Грушевського
проф. *Леонід Рещодько*